

महर्षि श्रीवाल्मीकिप्रणीत

योगवासिष्ठ

या ग्रंथाचे

मराठी सुरस भाषांतर

भाग तिसरा.

—:०:—

प्रकरण

निर्वाणप्रकरण उत्तरार्ध

भाषांतरकार

वे. शा. सं. विष्णु वामन बापट शास्त्री.

प्रकाशक:—बालकृष्ण पांडुरंग ठकार मालक, गणेश विष्णु चिपळूणकर
आणि मंडळी, बुधवार पेठ, पुणे.

मुद्रक—अच्युत चिंतामण भट, यशवंत छापखाना, १२१ शनवार, पुणे सिटी.

शके १८४९ }
प्रभवनाम संवत्सरे. }

} सन १९२७
} इसवी.

हा ग्रंथ गणेश विष्णु चिपळूणकर आणि मंडळीचे व्यवस्थापक आणि मालक रा. बाळकृष्ण पांडुरंग ठकार यांनी पुणे पेठ शनिवार येथील रा. रा. अच्युत चिंतामण भट यांच्या यशवंत छापखान्यांत छापून पुणे, पेठ बुधवार, घसनंवर १७२ येथे प्रसिद्ध केला.

या पुस्तकाचे सर्व मालकी हक्क सन १८६७ च्या २५ व्या अंकाप्रमाणे नोंदवून प्रकाशकांनी आपणांकडे राखून ठेविले आहेत.

अर्पण-पत्रिका

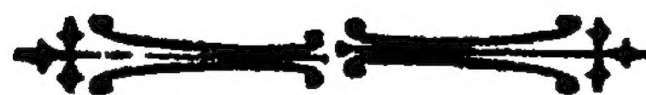

पूर्णानंदस्वभावः स्वजनहितकृते माययोपात्तकायः ।
कारुण्यादुद्दिधीर्षुर्जनमनवरतं मोहपङ्के निमग्नम् ॥
आविद्यान्तर्वसिष्ठं बहिरपि कलयंशिष्यभावं वितेने ।
यः संवादेन शाखामृतजलधिममुं रामचंद्रं प्रपद्ये ॥

जो आपल्या अव्यक्तरूपाने सर्व चराचराला व्यापून राहिला आहे; ज्याच्यामध्ये सर्व भूते आहेत; परंतु जो मृगजलप्राय भूतांमध्ये नाही; ज्याच्यामध्ये मुद्धा वस्तुतः भूते नाहीतच; परंतु असे असूनही जो ऐश्वर्ययोगरूप आहे, अशा त्या भगवंताच्या प्रेरणेने प्रारंभ होऊन पूर्णतेला गेलेला हा ग्रंथ व त्या सच्चिदानंदस्वरूपी नासयणाचे प्रेरणेने श्रीमत्सचिवकुलभूषण श्रीमंत सरकार पंडित रघुनाथराव शंकर ऊर्फ बाबासाहेब पंत-सचीव संस्थान भोर, यांच्या उदार आश्रयाखाली तयार झालेला हा शेवटचा भाग श्रीमंत सरकारांची स्वधर्म-निष्ठा, त्यांची रसज्ञता, मार्मिकता व गुणग्राहकता.

इ० सद्गुण पाहून आणि परवानगी घेऊन
भगवदंश श्रीमंत पंतसचीवसाहेब
यांस कृतज्ञतापूर्वक अर्पण
केला आहे.

प्रकाशक.

श्रीसीतारामचंद्रप्रसन्न प्रकाशकाचे दोन शब्द.

यत्कृतं यत्करिष्यामि तत्सर्वं न मयाकृतम् ।

त्वया कृतं तु फलभुक्त्वमेव मधुसूदन ॥ १ ॥

भगवान् श्री षड्गुणैश्वर्यसंपन्न आत्मारामरूपी श्री सीतारामचंद्राच्या व आद्य कवि महर्षि वाल्मीकिमुनीच्या आशीर्वादानेच आम्ही आज महर्षि वाल्मीकिमुनिप्रणीत बृहद्योगवासिष्ठाच्या अंतिम भाग (तिसरा) प्रसिद्ध करून बीतचित्त झालो आहो. या ग्रंथाचा पहिला भाग सन १९१६ सालांत व दुसरा १८ सालांत प्रसिद्ध केल्यावर आज सुमारे ४ वर्षांनी हा शेवटचा भाग प्रसिद्ध होत आहे, ही अत्यंत खेदाची गोष्ट होय. ह्या भागाच्या प्रकाशनास कल्पनातीत उशीर झाल्यामुळे या ग्रंथास आतांपर्यंत जेवढे अल्पसंख्याक आश्रयदाते झाले आहेत त्यांना मात्र या भागाकरिता बराच काल तिष्ठत बसावे लागले. त्यामुळे आम्ही त्यांच्या रोषास पात्र होणे संभवनीय आहे. इतकेच नव्हे तर त्यांनी आमच्यावर जे जे आरोप केले असतील ते ते सर्व सहन करून उलट त्यांच्याजवळ आम्ही होऊनच क्षमा मागितली पाहिजे. इतक्या अक्षम्य उशीरानेच हा भाग प्रसिद्ध होऊन येथेच ग्रंथ समाप्त झाला आहे. परंतु आम्ही असे सर्वांनाच मुद्दाम कळवितो की, अशाच विकट परिस्थितीतून एकेका पाउलाने पुढचा मार्ग शोधून आम्ही प्रवास करीत असल्यामुळे कल्पनातीत विलंबाने कां होईना हा ग्रंथ आमच्या हयातीत पूर्ण होऊन तो प्रसिद्ध झालेला आम्ही पहात आहो. या आनंदातिरेकांत आम्ही निमग्न असल्यामुळेच आमच्या सर्व आश्रयदात्यांस त्या आनंदाचे यथाविभाग भागीदार करून त्यांचा रोष दूर करण्याचा प्रयत्न केल्यावरच त्यांच्यापार्शी क्षमेची याचना करीत आहो. आम्हांस पूर्ण खात्री आहे की, दोन भाग ग्रंथाचे अध्ययन करून शांतचित्त झालेले मुमुक्षु आश्रयदाते आम्हांस खरोखर आमच्या इच्छेनुरूप क्षमा करून नवीन आश्रयदाते मिळवून देतील व ग्रंथाच्या पूर्णतेने झालेल्या आनंदांत भरच घालतील अशी खात्री आहे. शिवाय आतां ग्रंथाचा अपूर्णतादोषहि दूर झाला आहे. म्हणून आमच्या सर्व आश्रयदात्या बंधुभगिनींस आम्ही आमचे हृत्कमल पूर्णपणे विकसित करून मोकळ्या मनाने मुद्दाम कळवितो की, आपण सर्वजण सध्यांच्या कालांत जितके हे धर्मग्रंथप्रकाशनाचे काम सुलभ मानीत असाल तितके ते खास नाही; हा आमचा स्वताचा सोळा वर्षांचा अनुभव आहे. सर्वप्रकारे संपन्न असलेल्यांना सुद्धा जे काम अरूपावधीत करता येणार नाही तेच आमच्या सौरख्या विपन्नप्रस्तांस “ सर्वारंभास्तंदुलाः प्रस्थमूलाः ” (प्रत्येक दिवसाकरितां लागणाऱ्या शेरभर तांदुळांची चिंता वाहणारांस) कसे शक्य असेल ? याचा सर्वांनीच शांतपणे विचार करावा अशी आमची आप्रहाची शिफारस आहे. तो केल्यास आमच्या म्हणण्याची सत्यता ध्यानांत येईल.

आज योगवासिष्ठग्रंथ पूर्ण झाल्याबद्दल आम्ही आरंभीच भरपूर आनंद व्यक्त केला आहे. पण तो निर्भेळ सात्विक मात्र नाही. तर चिंताशबल-राजस-आनंद आहे, इंदी तितक्याच मोकळ्या मनाने सर्वांना कळकळीने कळवीत आहो. कां की, हा ग्रंथ पूर्ण होण्यास खरे कारण आम्ही नसून आमच्याहून अगदीच त्रयस्थ असे तीन महात्मे गृहस्थ खरे कारण आहेत. त्यांतहि मुख्यतः श्रीमंत रा. रा. सखाराम गणेश ऊर्फ बापूसाहेब फडके राहणार कल्याण यांनाच सर्वापेक्षा हा व्यवहार अधिक तापदायक झाला आहे. त्यांच्या उदारतेची व धर्मबुद्धीची तारफि करावी तेवढी थोडीच आहे. “ मुलगी देऊन जांबयास आयुष्य चितावे लागते. ” या म्हणीप्रमाणेच

पहिल्या येण्याची तड लागण्याकरितांच त्यांना या भागाकरितां आणखीहि रक्कम देण्याचा प्रसंग आल्यामुळे आम्ही त्यांना मोठ्याच पैचांत घातले आहे. आमच्या विनंतीस मान देऊन त्यांनी या भागाकरितां आणखी बरीच मोठी रक्कम दिल्यामुळे हा भाग प्रसिद्ध झाला. आणखी नवीन रक्कम देण्याचें त्यांनी घाडस केलें नसतें तर हा भाग आणखी किती लांबला असतां तें त्या सर्वेश्वरासच माहीत. म्हणून सर्व महाराष्ट्रीय जंभुभसिर्नीस आम्ही आग्रहाची विनंति करितों कीं, ग्रंथ अपूर्ण राहतो कीं काय अशी जी चिंता वाटत होती, ती सर्वेश्वरी कृपेनें दूर होऊन आतां ग्रंथ पूर्ण झाला आहे. तर परोपकार व धर्मग्रंथाचा प्रसार या प्रवित्र भावनेनें प्रेरित होऊन प्रत्येक ग्राहकानें आपआपल्या इष्टमित्रांस ग्राहक हीण्याची शिफारस करावी व त्या सर्व उदारवी महात्म्यांच्या दृष्टीगाचा परिहार करावा, अशी आमची सर्वांना आग्रह पुरस्सर प्रार्थना आहे. ज्या सकल गुणसंपन्न परमेश्वरानें फडकेप्रभृति महात्म्यांना आपलें तन, मन, धन वेंचण्यास प्रेरणा केली, तोच दयाधन श्रीराम सर्व महाराष्ट्रियांस ग्रंथाचा संग्रह करण्याची प्रेरणा करून सर्वांनाच चिंता-मुक्त करील असा आम्हांस पूर्ण विश्वास आहे. संपूर्ण योगवासिष्ठ, आणि भारत-भागवताचे उपसंहार यांचा सर्वांनीं एकदम संग्रह केल्यास ग्रंथाच्या पूर्णतेनें झालेला आनंद कायम राहून आमचा वृद्धापकाल आम्हांस सुखकर जाईल. शिवाय आमच्या वयोमानानें व प्रकृतिमानानें प्रस्तुत पुस्तक हें आमच्या आयुष्यांतील शेवटचें ठरणार असें वाटत आहे. कारण या कालांत धर्म-ग्रंथांवर श्रद्धा ठेवून जाहिरातीनें ग्रंथाची मागणी करणारे हरीचे लाल—‘ मनुष्याणां सर्वेषु कश्चित् ’ या भगवदुक्तीप्रमाणें क्वचितच आढळतात, असा हा आमचा व्यवसाय करूं लागल्या-पासूनचा—सुमारे दीड तपाचा अनुभव आहे. “ तुम्ही हातीं घेतलेल्या कामाकरितां जगाचें मुळीच अडलेलें नाहीं. ललितवाङ्मय, राजकीयवाङ्मय, याची आज लोकांना जितकी गिडी व जरूर आहे तितकी या पुराणवाङ्मयाची नाहीं. तर हें भारूड सर्वांचे मार्थी मारून तुम्ही घरोघर अडचण मात्र केली आहे.” इत्यादि बोलणारेच फार भेटले आहेत व ते कोणी सामान्य असते, तर आम्ही त्यांचा फारसा विचारहि केला नसता. पण सर्वगुणसंपन्न म्हणविणा-रांनींच आम्हांस अशा प्रकारचें पांडित्य ऐकविलें आहे. म्हणून आम्हीहि निश्चयपूर्वक असें म्हणतो कीं, “ जानंति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः । उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोपि समानधर्मा कालोऽयं निरवाधिर्विपुला च पृथ्वी ” या कविकुलगुरूच्या उक्तीप्रमाणें अंगीकृत कार्य तडीस लावावयाचा निर्धार करूनच कर्तव्य करावयाचें. मग त्याचा परिणाम कसाही होवो ! अस्तु.

सन १९०२-३ सालापासून आतांपर्यंत “ चिपळूणकर मंडळीनें ” प्रस्तुत ग्रंथासह अत्यंत मोठे, अत्यंत बोधप्रद, चतुर्विध पुरुषार्थदायक आणि मुख्यतः महाराष्ट्रीय वाङ्मयाला आधारभूत असे चार धर्मग्रंथ प्रसिद्ध करून सर्वसाधारण साक्षर जनतेला त्याचा संग्रह करून अभ्यास करितां वेईल अशीच जनतारूपी सर्वेश्वराची उपासना केली व गद्य वाङ्मयांत फारच मोठी भर घातली अशी अनेक समाजधुरीण ग्वाही देत आहेत. त्यांतल्या त्यांत तौलनिक व चिकित्सक दृष्टीनें ज्यांचा अभ्यास करितां येईल, असे निबंधात्मक दोन ग्रंथ—भारत-भागवतांचे उपसंहार—प्रसिद्ध केल्यानें वर्तमान चिकित्सायुगांत अनेक दृष्टींनीं शाणोल्लेखनसंस्कार केल्यावरही ही भारत-भगवतादि ग्रंथरूपी राष्ट्रीय निर्घोर्तील दिव्य रत्नें कशीं तळपत आहेत व या राष्ट्रांत पुनः पुनः नवजिवनाचा प्रवाह सोडून सर्व राष्ट्रांला जागृति आणि प्रोत्साहन देण्यास कशीं समर्थ आहेत हें विचारवंत पुरुषांस सांगण्याची आवश्यकताच भासत नाहीं. आज सर्व देशभर जी जागृति झाली व होत आहे, तिला खरोखर कारण हेच ग्रंथ आहेत. पूर्वकालचे व प्रस्तुतचे सर्व समाजधुरीण याच सर्व ग्रंथांतील प्रमेयें उद्धृत करून लोकजागृतीचें अत्यंत जोखमीचें काम करीत आले व करीत आहेत. याच ग्रंथाच्या अखण-ममन—निदिध्यासानें स्वराज्यसंस्थापक छत्रपति शिबभूषाणि आणि भागवतधर्मप्रसारक शानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, लोकमान्य टिळक प्रभृति नररत्नें याच महाराष्ट्रांत अभ्यस्त

त्यांनी आपापली नांवे अजरामर करून ठेविली आहेत. आसुरीसंपत्तीने मदांध झालेल्या पाश्चिमात्य राष्ट्रांनी स्वधर्माची कितीही महती गाडली तरी, व कितीही धडपड केली तरी त्यांना अखेरची शांति याच निश्चित्य ग्रंथांच्या अभ्यासाने प्राप्त होणारी आहे. तो अधिकार अन्व धर्मग्रंथाळा नाहीच नाही, अशी आमची ठाम समजूत आहे. प्रस्तुत भौतिकशास्त्राचा अत्यंत विकास होऊन रोज रोज नवे नवे चमत्कार दृग्गोचर होत आहेत, तरी स्वतंत्र राष्ट्रांनासुद्धा अखेर आमच्या धर्माने व्यक्त केलेल्या सात्विक शांतीची आवश्यकता भासू लागली असून, ती प्राप्त व्हावी म्हणूनच सर्व राष्ट्रांचे प्रतिनिधी नित्य शांतिपरिषदा भरवीत आहेत. परंतु खऱ्या जिवंत, अमृतमय झऱ्याचा अजून कोणालाच यांग लागला नाही व तो असल्या वरवरच्या उपायांनी लागणारही नाही, हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे. जेव्हा प्रत्येक राष्ट्रांत सत्यनिष्ठा, जगन्निर्यत्याच्या अस्तित्वाविषयी पूर्ण भरवसा, तत्प्रीत्यर्थ सात्विक तपोनुष्ठान, आपपरभावाचा पूर्ण लोप, शमदमादि साधनसंपन्नता, विश्वासयुक्त बुद्धीने आत वाक्यांचे परिशीलनपूर्वक अध्ययन, अध्यापन, यावद्वस्तुजातांत ओतप्रोत परमेश्वरांश भरला असल्याबद्दलची दृढ भक्ता, इत्यादि सात्विक सद्गुणांचा सर्व राष्ट्रांतून पूर्ण विकास होऊन तदनुसृत आचरण घडेल, तेव्हाच त्या अमृतमय शांतिनिकेतनांत सुगम प्रवेश होऊन मगच अपार सुखसमृद्धि सर्वांच्या हस्तगत होईल आणि ती एकदां हस्तगत झाली म्हणजे सुराज्य, स्वराज्य, वैराज्य, यांचे जे आज महत्त्व वाटत आहे, तेंही भ्रामक असल्याची खात्री पटून अखेर सच्चिदानंदाशी समरस झाल्यावर कशाचीच महती वाटणार नाही. अस्तु.

सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच की, “ चिपळूणकर मंडळीने ” तिच्यांतल्या अखेरच्या एकाच वृद्ध बालकाने अनेक संकटांना तोंड देऊन, नव्हे हें सामर्थ्य ज्याने त्याला दिलें, त्या सर्वेश्वराने दाखविलेल्या मार्गाने जाऊन परमेश्वरप्राप्तीच्या मार्गातील दीपस्तंभांप्रमाणे असणारे प्रस्तुतच्या ग्रंथासारखे ग्रंथ प्रकाशित करून-जनतेपुढें ठेवून ईशप्राप्तीचा मार्ग सुलभ करून दिला आहे. त्यांचा संग्रह करून सद्भावनेने अभ्यास केला, तर सर्वांचेच ऐहिक पारमार्थिक कल्याण होऊन हा प्रचंड भवसागर गोष्पदप्राय वाटेल व सर्वच ईश्वरी अनुग्रहाला प्राप्त होतील.

महाराष्ट्रीय बंधुभगिनीनो, हा तुमचा परमहितचिंतक बंधु हात उभारून कंठरवाने वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे तुम्हाला प्रार्थना करीत असतां, तुम्ही सर्व गृहस्थाश्रमी असूनही त्याला निराश कराल काय? नाही, असें तुम्हीं खरोखरच करणार नाही, अशी त्याची पूर्ण खात्री आहे. म्हणून तीन भागांनी युक्त असलेला योगवासिष्ठ ग्रंथ आणि भारत-भागवतांचे उपसंहार यांचा संग्रह करून व आपापल्या इष्टमित्रादिकांना संग्रह करण्याची शिफारस करून परलोकमार्गाच्या अगदी नजीक पोचलेल्या बंधूंचे प्राणोत्क्रमण सुखाने होऊन, तो निश्चित मनाने ईश्वराजवळ पोहोचेल, अशा प्रकारची त्याला अखेरची भिक्षा घाला हेंच तो पुनः पुनः सर्वांना विनवून मागत आहे. तर त्याच्या या निर्वाणीच्या मागणीचा प्रेमाने स्वीकार करून ऋणरूपी नरकांतून त्याचा सत्वर उद्धार होईल असें कराच. यापुढें त्याच्याकडून आणखी कांहीं वाद्मयाची व जनतेची सेवा होईल, अशी त्याला बिलकुल उमेद राहिली नाही. आतांपर्यंत झाली ही अखेरचीच सेवा होय, असेच त्याला सद्यःस्थितीमुळे वाटत आहे.

येथपर्यंत या भागाच्या उशिराचें कारण सांगून आमची सद्यःस्थिति व भविष्यत्कालची आशा सर्वांपुढें उघड्या दिलाने मांडिल्यावर, आतां आम्ही भाषांतरकार वगैरे साहाय्यक मंडळींचे अभिनंदन करून तूर्त तरी आभयदात्यांची रजा घेणार आहों.

या योगवासिष्ठ ग्रंथाचें भाषांतर एकाच व्यक्तीकडून तयार व्हावें अशी आमची प्रबलतम इच्छा होती. परंतु ती सर्वेश्वरी संकल्पाला सोडून असल्यामुळे सफल झाली नाही. अर्थात् दोन भाषांतरकार मिळून हें काम झालें व त्याबद्दलचा खुलासा पहिल्या व दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेत

केला आहे. अखेर या ग्रंथाच्या पूर्णतेचें श्रेय सर्वेश्वरी अनुग्रहानें आचार्य पाक्षिक व ब्रह्मविद्याग्रंथ-
रत्नमाला यांचे संपादक वे. शा. संपन्न विद्वन्मान्य, भीयुत विष्णु वामन बापटशास्त्री यांनाच लाभलें
ही अभिनंदनीय गोष्ट होय. शास्त्रीबोवांची लेखनशैली, काम करण्याचा धडाका, करारी स्वभाव
बगैरे गोष्टी सुप्रसिद्ध असून ते महाराष्ट्रीयाने चिरपचित आहेत. तेव्हां त्यांचा परिचय करून
देण्याची मुळीच गरज नाही. नुकतेच शास्त्रीबोवांनी जे भगवद्गीताभाष्यार्थ व सुबोधगीता—हे
दोन ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत, तेच धडाक्याने काम करण्याची त्यांच्याबद्दलची साक्ष पटवीत आहेत.
ही दोन्ही पुस्तके शास्त्रीबोवांनी खरोखरीच एकाच वर्षांत लिहून प्रसिद्ध केली आहेत.

योगवासिष्ठ हा ग्रंथ एकाच भाषांतरकाराकडून लिहिला जावा अशी आमची इच्छा अस-
तांना ती जशी सफल झाली नाही तशी ती छापण्यांतही झाली नाही. दुसऱ्या भागाची
छपाई दोन छापखान्यांत मिळून झाल्यामुळे त्यांत थोडा विसंगतपणाच आला आहे. पण यास
कारणही ईशेच्छाच मानली पाहिजे.

कालवैचित्र्याने व आमच्या पूर्व जन्मसंस्कारानें “ चिपळूणकर मंडळीच्या ” कार्याशी
आमचा प्रत्यक्ष संबंध जडल्यापासून (ता. १।५।०६ इसवीपासून आतांपर्यंत) एका गोष्टीशिवाय
बाकी सर्व बाबतींत आमची पूर्ण निराशाच झाली असून व्यवहारांत अनेक घटना झाल्या, तरी
अंती कल्पनातीत हाल अपेष्टाच आमच्या बाट्यास आल्या आहेत. हें काम करितांना ज्याच्या
हातानें सोळा वर्षांत सवालास्त्राची घडामोड झाली, त्याला वयाच्या पूर्ण उत्तरार्धांत असहाय असा
एकाकी राहून उर्वरित आयुष्यांत उपजीविकेविषयी दुःखयुक्त निःश्वास सोडण्याचा प्रसंग यावा
यापेक्षा दुसरे दुर्भाग्य कोणतें असणार ? परंतु, “ विपदः संतुनः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः ” किंवा,
“ यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य सर्वे ह्यराम्यहम् ” अथवा, “ योऽसौ विश्वंभरो देवो स किं सुप्तोयवा-
मृतः ” इत्यादि सदुक्तींवर आमची दृढ श्रद्धा असल्यामुळेच निर्लज्जपणा पतकरून जनतारुपी सर्वे-
श्वरापुढें वस्तुस्थितीचें आविष्करण केलें आहे. बंधुजनहो, सोळा वर्षांच्या गतकालांत समाधान मान-
ण्यासारखी एकच गोष्ट घडली आहे ती ही की, “ चिपळूणकर मंडळीचे ” सर्व मॅबर ह्यात अस-
तांना सर्वांनी मिळून केलेली प्रतिशा-उपसंहारासहित अठरा वर्षे महाभारत प्रकाशित करण्याची-
अखेर श्री गोपाल कृष्णाच्या कृपेनें एकाच्याच हातानें पूर्णतः जाऊन, हरिवंशपर्वासहित सर्व महा-
भारत दहा भागांत प्रसिद्ध झालें ही होय. महाभारत तर संपलेंच. परंतु, त्यानंतरही योगवासिष्ठ
भाग तीन, श्री भागवतादर्श-भागवताचा उपसंहार-महाभारताच्या उपसंहाराचें हिंदी भाषांतर
आणि बालबोधिनी नांवाची समूल, सान्वय, सार्थ भगवद्गीता, इतकें कार्य यदृच्छेनेंच घडून संक-
ल्पित कार्य अर्धवट न राहतां किंवा कोणा तिन्हाइताकडे त्याचा संबंध न पोचतां मंडळीकडूनच
परमेश्वरानें कराविलें ही परमानंदाची गोष्ट आहे. आणि याच आनंदांत बाकीच्या खेदजनक
गोष्टींची फारशी भीति वाटत नाही. अस्तु.

वर दर्शविलेल्या वस्तुस्थितीचा या घटिकेपर्यंत आम्ही अनुभव घेत आहों तरी “ देव
करी तरी काय एक नोहे ” या सदुक्तीवर आमचा अढळ विश्वास व जन्मांतरीय सुकृतानें ईश्वरी
कृतीवर पूर्ण निष्ठा असल्यामुळे, सर्वसाक्षी, सर्वोतर्यामी प्रभू सर्व महाराष्ट्रीय बांधवांस प्रेरणा करून
याही भयंकर आघातापासून आम्हांस वांचवून अखेरची इच्छा पूर्ण करील अशी अजूनही पूर्ण
खात्री आहेच आहे, इतकें करूनहि जर हा अंतिम हेतु (आमच्या डोळ्यादेखत मंडळी ऋण-
मुक्त होण्याचा) नच पूर्ण झाला, तर सर्वांचेंच भाग्य म्हणावें अथवा ऋणको व धनको या उभय-
तांच्या पुढील जन्माची ही तयारी म्हणून समाधान मानावें हेंच निर्विवाद ठरतें.

या योगवासिष्ठ ग्रंथाचे आरंभाचे भाषांतरकार कै० रामकृष्ण वासुदेव बरवे यांनी पहिल्या
भागांत ग्रंथाचा उपोद्घात म्हणून मजकूर लिहून ग्रंथाच्या अखेरीस महाभारतादिकांच्या उपसंहारा-

प्रमाणें स्वतंत्र उपसंहार लिहिण्याची इच्छा व्यक्त केली होती. परंतु मूळ भाषांतराहि त्यांच्या हातून पुरे झालें नाहीं आणि दुसरा भाग अर्धाच जर त्यांनीं सोडिला तर सर्व ग्रंथ पूर्ण झाल्यावर उपसंहार लिहिणें अशक्यच होतें. कै. हरि नारायण आपटे यांनीं महाभारताच्या पहिल्या भागांत उपोद्घात देऊन उपसंहार लिहिण्याचें आश्वासन दिलें होतें, परंतु त्यांना बारा वर्षांचा अवधि मिळाला होता, तरी जसें त्यांच्याकडून कांहींच झालें नाहीं, तसाच प्रकार बरवे ह्यात असते तरी त्यांच्याकडून झाला असता. असो. “ गतं न शोचामि ” म्हणून आम्ही प्रस्तुतचे भाषांतरकार बे. शा. संपन्न बापटशास्त्रीबोवांना “ प्रसिद्ध झालेल्या उपोद्घातास अनुरूप असे कांहीं विचार सुचल्यास प्रयत्न करून पहा. ” अशी विनंति केली होती. पण त्यांनींहि समाधानकारक असा कांहींच जबाब दिला नाहीं. असें आहे तरी अजूनही आम्ही योगवासिष्ठावर उपसंहारात्मक ग्रंथ लिहिला जाऊन तो प्रसिद्ध करण्याचा योग यावा म्हणून लेखक धुंडाळीत आहों. आमच्या एका विशेष परिचयाच्या अधिकारी गृहस्थास विनंति केली असतां, त्यांनीं “ उपसंहारावर उपसंहार ” काय लिहावयाचा ? असा जबाब दिला. म्हणजे त्यांच्या म्हणण्याचा आशय असा कीं, मूळ रामायणाचाच योगवासिष्ठ हा उपसंहार आहे, असेंच त्यांचें मत आहे. दुसऱ्या एका अधिकारी गृहस्थांसहि आम्ही विनंति केली, त्यावरून त्यांनीं ग्रंथाच्या वाचनास आरंभ केला आहे. पहावें श्रीरामजी काय योग आणितात तें.

रा. ब. सी. व्ही. वैद्य यांनीं महाभारताचा उपसंहार लिहून दिल्यावर रामायणावर असाच विस्तृत ग्रंथ लिहून या म्हणून विनंति केली होती. परंतु ती त्यांनीं इतर व्यवसायांमुळे नाकारिली. शिवाय त्यांनीं “ रिडल ऑफ रामायण ” नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध करून एका गृहस्थांनीं त्यांचें मराठी भाषांतरहि प्रसिद्ध केलें आहेच. या एकंदर हकीगतीवरून रामायण योगवासिष्ठाचे उपसंहार आमचे हातानें प्रसिद्ध होण्याचा योग येईलसें वाटत नाहीं. एतावता प्रस्तुतचें कालमान, आमचें वयोमान, प्रकृतीच्या अस्वस्थतेनें काम करण्याची नाउमेद आणि सर्वांत महत्वाची बाब म्हणजे मदतीचा अभाव इत्यादि कारणांनीं प्रस्तुतचे पुस्तक आमच्या आयुष्यांतील शेवटचेंच ठरणार असें अनेक कारणांमुळे वाटत आहे. त्यांतूनहि सर्वेश्वरी इच्छा मानवी बुद्धीला अगम्य असल्यामुळे भविष्यत्काळांत आणखी कोणता योग येणार व काय होणार तें आतांच कसें सांगतां येईल ? सध्यां अनेक कारणांमुळे जें वाटतें तेंच येथपर्यंत कळविलें आहे.

महाभारताप्रमाणे या ग्रंथास अनेक संस्थानांतून मदत मिळून तो शक्य तितक्या सबल-
तीने देतां यावा म्हणून आम्ही आटोकाट प्रयत्न केला. परंतु सतत सहा वर्षे परिश्रम केले असूनहि त्या मानानें व्हावी तशी फलप्राप्ति झाली नाहीं. तथापि, आमचे परिश्रम अगदींच फुकट गेले असेंहि झालें नाहीं. म्हणूनच ठराविक किंमतीत दोन भाग दिले गेले. पण महायुद्धाचा काल बरा असेंच सध्याचे दिवस आल्यामुळे प्रस्तुतचा हा अखेरचा भाग त्याच किंमतीत कसा देतां येईल हा अत्यंत जोखमीचा प्रश्न सतत आमचेपुढें उभा होता. परंतु विद्यमान व भावी आश्रयदात्यांच्या सौभाग्यानें थोडाच कां होईना पण आश्रय मिळाला, म्हणून मूळच्याच किंमतीत हाहि भाग देतां येऊन दिलेला शब्द कायम ठेवण्याचें भाग्य आम्हास लाभलें. याकरितां पूर्वी वहिवाटीस अनुसरून मदत करणारांचीं नांवें त्यांच्या गौरवार्थ प्रसिद्ध करीत आहों. आम्हांस आशा आहे कीं, आमच्याप्रमाणें सर्व आश्रयदातेहि मदत करणारांचें अभिनंदन करून त्यांना धन्यवाद देतील. ज्यांच्याकडून मदत आली तीं नांवें पुढें दिल्याप्रमाणे आहेत:—

श्रीमान् सर महाराजासाहेब देवास धाकटीपाती, श्रीमंत सरकार नामदार चीफ ऑफ कुरुंदवाड, श्रीमंत सरकार चीफ ऑफ मिरजमळा, श्रीमन्महाराजासाहेब गायकवाड दरबार विद्यावार्ते, आणि भीयूत शेट मुरारजी गोकुळदास देवजी, श्रीयुत व्यासिस्टर जयकर, रा

रा. विश्वनाथराव साळवेकर, मालक सरदार गृह मुंबई, आणि श्रियुक्त केशव रावजी गोभळेकर पुणे, या सर्वांनी यथाशक्ति मदत करून आम्हांस ऋणी करून ठेविले आहे.

याशिवाय ऐन अडचणीत या भागाचें काम सांपडलें असतांना यद्दच्छया नुकतेंच ता. १८।८।२२ इ.स.वी रोजी आपल्या कुलपरंपरागत स्वराज्याची सूत्रें हातीं घेतलेले, युवराजअवस्थेपासून आमच्या संस्थेबद्दल सदैव साभिमान असणारे, गुणग्राही व आमचे सात पिढींचे अजबाते श्रीमंत सरकार पंडित रघुनाथराव शंकर ऊर्फ बाबासाहेब पंतसचीव, संस्थान भोर यांचा येथें प्रामुख्यानेच उल्लेख केला पाहिजे. कारण, आम्ही तीन भागांत प्रसिद्ध होणाऱ्या योगवासिष्ठ ग्रंथाची किंमत सन १९१६ सालांत पहिला भाग प्रसिद्ध करितांना बारा रुपये ही जाहीर केली होती. तो आमचा शब्द कायम राहून ग्रंथहि पूर्ण व्हावा म्हणून आमच्या विनंतीचा गौरव करून श्रीमंतांनी जें बहुमोल साहाय्य केलें त्याबद्दल त्यांचें जेवढें अभिनंदन करावें तेवढें थोडेंच होईल. “आवत्सु मग्नः स्मरणं त्वदीयं करोमि दुर्गे करुणार्णवेशी” या भीमचंद्राचार्याच्या उक्तीप्रमाणें आम्ही श्रीमंतांस विनंति करितांच त्यांनी आपलें गुणग्राहकत्व व औदार्य प्रगट करून आज-फर्तची आमची निराशा भरून काढिली आहे. अथवा स्वतःच्या सौभाग्यानेच त्यांनी या वाग्य-शब्दें अतिशय श्रेय जें अवभृथस्नान तें संपादून भोरकर मंडळीने आरंभिलेल्या यज्ञाची सांगता करून अजरामर यज्ञ संपादिलें असेंच आम्हांस वाटतें.

श्रीमंत बाबासाहेबांनी अधिकारसूत्रें हातीं घेतांना ता. १८-८-२२ च्या भव्य दरबारांत सुविचारपरिप्लुत असें भाषण करून आपल्या अलौकिक गुणबाहुल्यानें, अमृतस्वंदी वाणीनें आणि कल्पनातीत औदार्यानें आपलें राजकारणपटुत्व व्यक्त करून प्रजाजनांच्या निराश अंतःकरणास टबटबी आणिली व पहिल्याच भेटांत सर्वांचीं मनें आत्मसात् करून भारून टाकिल्यानें स्वतःचें विशिष्टत्व व्यक्त केलें. अशा प्रकारें त्यांनीं राजा हें नांव सार्थ करून प्रजानुरंजनाची पात्रता आरंभीच सिद्ध केली आहे. असें होण्याला कारणहि तसेंच बलवत्तर आहे. तें हें कीं, भोर संस्थानिकांची उपास्यदेवता श्रीरामचंद्र असून त्या संस्थानाला रामराज्य म्हणण्याचा परिपाठ पुरातन कालापासूनचा आहे. अशा संस्थानाची अधिकारसूत्रें तदंशभूत रघुनाथाच्या हातीं येतांच श्रीमंत बाबासाहेबांनी स्वतःच्या नांवाला साजेशीच कृती केली. ती अशी कीं, “स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि । लोकस्थाराधनयैव मुंचतो नास्ति मे व्यथा ॥” या षड्गुणैश्वर्य श्रीरामाच्या उक्तीप्रमाणेंच तदंशभूत रघुनाथावांनी प्रसंगी जरूर तेंच केलें, हें योग्यच झालें. तेव्हां अशा महात्म्याची जोड गरीब रयतेस यद्दच्छेनेंच मिळाली ती त्या परब्रह्म सशक्तीक श्रीरामाच्या कृपेनें चिरसुखदायी व आयुरारोग्यसंपन्न होऊन उभयतांत—राजा व प्रजा यांच्यांत उत्तरोत्तर सुखसमृद्धि करणारी व कालमानानें प्रजाजनांच्या वाढत्या आकांक्षा पूर्ण करणारी होवो, म्हणून आम्ही त्या मंगलधाम रामचंद्राला अनन्य प्रेमानें शरण जाऊन प्रार्थना करीत आहों.

श्रीमंत सरकारांनी “भोरकर चिपळूणकर मंडळीचा” या प्रसंगी जो गौरव केला तो स्वस्त्येकरच अभिमानास्पद असून मंडळीच्या उज्ज्वल भविष्यत्कालाचा हा त्यांनी पावाच घातला असेंच सर्वांना वाटेल. म्हणून मंडळीकडून अंशतः कृतज्ञता व्यक्त व्हावी या प्रेममय भावनेनें श्रीमंतांची परवानगी घेऊन योगवासिष्ठ ग्रंथाचा हा भाग आम्ही अत्यंत विशुद्ध दैवी भावनेनें “नराणां च नराधिपः ही भगवदुक्ति डोळ्यांपुढें ठेवून” श्रीमंत सरकारास अर्पण करीत आहों. आशा आहे कीं, आमच्या विशुद्ध भावनेप्रमाणेंच श्रीमंत सरकारहि या अल्प नजराण्याचा “पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमभ्यामि प्रयत्नात्मनः ॥” या भगवान् श्रीकृष्णाच्या उक्तीप्रमाणें स्वीकार करून वरप्रदानावाखल मंडळीचा चालू व्यवसाय आपल्या कल्पतरु सदृश आश्रयाखाली “देवान् भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ।

परंपरं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ या ईश्वरी आशेप्रमाणें मंडळीस कृतार्थ करितील अशी भरपूर आशा आहे. धर्मग्रंथ प्रकाशन करणाऱ्या संस्थेला आपल्या आश्रयाखाली घेण्यांत फारच व्यापक तत्त्व भरलें आहे. तें प्रवृत्ति साधून निवृत्ति साधणें हें होय. अस्तु; एवंगुणविशिष्ट श्रीमंत सरकारचें सर्वांगीण कल्याण चितून अन्य विषयाकडे बळतां. भाग्याच्या आरंभी श्रीमंतांच्या दरबारी ड्रेसचा फोटो देऊन त्यापुढें अल्प असें जीवनचरित्रहि दिलें आहे.

या भागांत जी चित्रे दिली आहेत तीं रा. रा. जुबेकर यांनीं काढिली आहेत. आमच्या आजपर्यंतच्या चित्रकारांहून हे गृहस्थ अगदींच नवीन परिचित असून त्यांनीं आपलें काम अगदीं अल्पावधीत व अत्यंत काळजीनें करून आम्हांस उपकारबद्ध करून ठेविलें आहे.

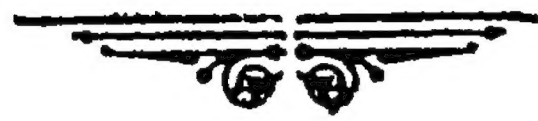
या भागाच्या छपाईचें काम येथील जगद्वितेच्छु प्रेसचे मालक रा. रा. केशव रावजी गोंधळेकर व त्यांचे चिरंजीव रा. रा. दत्तात्रय केशव ऊर्फ नानासाहेब गोंधळेकर यांनीं फारच मेहनत घेऊन व आज कित्येक दिवसांच्या परिचयास शोभेल असेंच करून आम्हांस ऋणी करून ठेविलें आहे. करितां या पितापुत्रांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत.

या ग्रंथाच्या पूर्णतेचा ज्यांच्या ज्यांच्याशी संबंध पोंचला त्यांनीं त्यांनीं आपापलीं कामें अत्यंत काळजी घेऊन केली आहेत. तरी ही मानवी कृति असल्यामुळें ती सर्वथैव निर्दोष असणें अशक्य आहे. तीत हस्तनेत्रादि दोष होणें हें अपरिहार्यच आहे. तेव्हां त्याबद्दल सूक्ष्म वाचक क्षमा करितील अशी आशा आहे.

शेवटीं भाषांतरकार, मुद्रक, सावकार, साहाय्यक आणि विद्यमान असलेले व पुढें होणारे सर्व ग्राहक या सर्वांचें कल्याण करण्याबद्दल अनन्य प्रेमानें त्या सच्चिदानंदरूपी राजारामचंद्राची प्रार्थना करून रजा घेतों. ता. १-१२-१९२२ इसवी.

शके १८४४
दुंदुभिनाम संवत्सरे. }

सर्वांचा नम्र सेवक,
बाळकृष्ण पांडुरंग ठकार, प्रकाशक.

श्रीकृष्ण प्रसन्न.

दुसऱ्या आवृत्तीसंबंधी प्रकाशकांचें शब्द.

यत्कृतं यत्करिष्यामि तत्सर्वं न मयाकृतम् । .

त्वया कृतं तु फलभुक्त्वमेव मधुसूदन ॥ १ ॥

श्री. सच्चिदानंद, षड्गुणैश्वर्यसंपन्न, श्री राजा रामचंद्राच्या कृपेनें आज आम्ही हा पुन-
मुद्रित केलेला. “ श्रीबृहद्योगवासिष्ठाच्या मराठी सुरस भाषांतराचा ” तिसरा भाग आश्रय-
दात्यांस अर्पण करीत आहों. या ग्रंथाच्या पुनर्मुद्रणाचें कारण दुसऱ्या भागातील दुसऱ्या आवृत्तीच्या
प्रकाशकांच्या शब्दांत सर्वांना कळविलेच आहे. म्हणून आतां येथें पुनरुक्तीची जरूर नाही.

या भागाच्या प्रकाशनाचें कामही आमचे मित्र व यशवंत प्रेसचे मालक रा. रा. अय्युसराव
भट यांनीं सर्व जबाबदारी आपलेकडे घेऊन पुरें केल्याबद्दल त्यांची जेवढी स्तुति करावी तेवढी
थोडीच आहे. या त्यांच्या धाडसाचें योग्यफल सर्वसाक्षी परमेश्वर ग्राहकांच्या व प्रचारकांच्या साहा-
य्यानें जरूर देवो अशी प्रभूस अनन्य प्रेमाने प्रार्थना करून पुढच्या उद्योगाचे प्रस्तावाकडे वळतो.

या पुढचा संस्थेचा उद्योग म्हणजे “ श्रीवाल्मिकी रामायण समालोचन अथवा रामाय-
णाचा उपसंहार ” हा ग्रंथ प्रकाशनास घेणें हा होय. त्याची योजना सिद्ध झाली असून तो
येत्या चातुर्मासापर्यंत महाराष्ट्रीय बंधु भगिनींच्या सेवेस सादर अर्पण होईल अशी खात्री वाटते.
“ सत्य संकल्पाचा दाता ” श्रीरामप्रभू ही व्यक्त केलेली सदिच्छा नियमितपणें सफल करील
अशी पूर्ण उमेद आहे. तथापि, मानवी आशा आणि ईश्वरकल्प यांतील अंतर जाणणें आम्हा
जडजीवांना सर्वथैव अगम्य आहे. असं आहे तरी ज्या सर्व साक्षी, सर्व व्यापि, सर्वगामी व
सर्वांतर्यामी प्रभू गोपाल कृष्णानें आमची कसलीच पात्रता नसतांना ता. १।५।१९०६ या
दिवसापासून हातीं धरून आजपर्यंतचें कार्य करविलें, तोच जगच्चालक प्रभू हेही कार्य ठरवि
मुदतीत निर्विघ्नपणें पूर्णतेस नेईल असा पूर्ण भरंवसा आहे.

“ रामायण समालोचन किंवा रामायणाचा उपसंहार ” हा ग्रंथ ही भारतभागवताच्या-
उपसंहाराप्रमाणेंच विद्वान व बहुश्रुत लेखकांच्या बहुविध परिभ्रमाचें फल असून तो सहृदय
वाचकांचें मन रामायण ग्रंथाच्या परिशीलनास उत्तेजित करील असाच उतरला आहे. आणि
यांतही येथील केसरी वर्तमान पत्राचे दुय्यम संपादक रा. रा. ज. स. करंदीकर यांची प्रस्तावना
त्याला जोडून प्रसिद्ध होईल हा विशेष आहे. सदर गोष्ट जाहिरातीनें लवकरच प्रसिद्ध होईल.

अखेरचें हृद्गत.

“ रामायण उपसंहार ” या ग्रंथाचें काम हातावेगळे झाल्यावर आम्हीं पुढें अयुष्य
छामलें तरी त्याचा उपयोग एखाद्या क्षेत्रांत वास्तव्य करण्याकडे करण्याचे ठरविलें आहे.
कारण, आतां परिश्रम होत नसून कालही बदलला आहे. म्हणून सर्वांची रजा घेणेंच योग्य असं
बाटूं लागलें आहे. अर्थात् (आम्हीं स्वस्थ नसल्यावर) “ चिपळूणकर आणि मंडळी ” या
संस्थेचा चालू व्यवसाय येथेंच विराम पावणार की, पुढें तसाच नेटानें चालविणारा एखादा
महात्मा भेटून तो चालविणार, अथवा मुळीच बंद पडणार हें सर्वेश्वर जाणें. कै. ग. वि.
चिपळूणकर यांना त्यांच्या मृत्युसमयी ही चिंता नव्हती. आमच्या भागधेयानें आम्हांस या
चिंतेनें अहोरात्र व्यग्र केलें आहे. पण उपाय काय ? हाही ईश्वरी संकल्पच म्हणून चित्तस्वस्थ
ठेविण्याचा अभ्यास करणेंच योग्य होय.

येथपर्यंत जरूर तेवढ्या गोष्टींचा उल्लेख केल्यावर सर्व आश्रयदात्यांचे आभार मानून सर्वांचें
कल्याण करण्याबद्दल परमेश्वराची अनन्य भावनेनें प्रार्थना करून पुढच्या कामाकरितां रजा घेतों.

सर्वांचा नम्र सेवक

पुणें. ता. १।२।२७. इ.

बाळकृष्ण पादुरंग ठकार, प्रकाशक.

श्री.

श्रीमंत सरकार रघुनाथराव ऊर्फ बाबासाहेब पंडित पंतसचीव संस्थानाधिपति भोर यांचें अल्प चरित्र.

भोर संस्थानची हद्द पुणें, सातारा व कुलाबा या तीन जिल्ह्यांस लागून आहे. सन १९२१ च्या स्थानेसुमारीप्रमाणें संस्थानची लोकसंख्या १,३०, ५८७ आहे व क्षेत्रफळ ९२५ चौरस मैल असून वार्षिक उत्पन्न सुमारे ५००,००० रुपये आहे.

मराठी साम्राज्यसंस्थापक प्रतापशाली छत्रपति श्री शिवाजीमहाराज निवर्तल्यानंतर त्यांचे माणून त्यांचे वडील चिरंजीव संभाजीमहाराज गादीवर आले. परंतु लवकरच दुर्धसनाच्या जाळ्यांत सांपडून ते मोंगलांकडून पकडले गेले व महत्वाकांक्षी औरंगजेबानें त्यांचा हाल हाल करून बध केला व त्यांचा मुलगा शाहू यास बंदिवान करून दिल्लीस नेलें. शिवाजी महाराजांचे दुसरे चिरंजीव राजाराम महाराज यांना जिंजीकडे पळून जावें लागलें.

संभाजीमहाराजांचा जो अमानुषपण व निर्दयपण बध करण्यांत आला त्यामुळें सर्व महाराष्ट्र क्रोधाने संतप्त झाला. स्वाभिमानाची, स्वातंत्र्याची व स्वदेशभक्तीची लाट उसळली. मराठी साम्राज्याचे रक्षणार्थ तरुण देशभक्त पुढें आले. त्याच मंडळीचे अग्रभागी सचीव घराण्यांचे मूळ पुरुष शंकराजी नारायण हे होते. ह्या वीर पुरुषानें आपल्या आंगच्या बुद्धिकौशल्यानें व मोहक गुणांनीं सर्व मावळ्यांना बध करून मोठ्या शौर्यानें मोंगलांचे ताब्यांत गेलेला राजगड किल्ला सन १६९२ सालीं सर केला व त्याचप्रमाणें सत्याद्रीवरील दुसरेही किल्ले मोंगलांपासून काबीज केले. याप्रमाणें मोंगलांचे ताब्यांत गेलेला प्रांत परत घेऊन त्यांनीं राजाराम महाराजांस जिंजीहून सातारच्यास सुरक्षित आणून गादीवर बसविले. त्यांच्या बहुमोल सेवेबद्दल व उत्कृष्ट कामगिरीबद्दल राजाराम महाराज स्वयं झाले व त्यांनीं त्यांना मदत उल्मोहल म्हणजे विश्वासनिधि ही बहुमानाची पदवी दिली. व इ. स. १६९७ सालीं अष्टप्रधानांपैकी सचीव पदावर त्यांची नेमणूक करून व कांहीं राजचिन्हें अर्पण करून मांठी जहागीर दिली. याप्रमाणें शंकराजी नारायण हे भोर संस्थानचे मूळ पुरुष होत. त्यांनीं संस्थानचा कारभार उत्तम रीतीनें चालविला होता.

इ. स. १७०७ सालीं औरंगजेब बादशहा वारला. तेव्हां त्याच्या मुलानें शाहूची मुक्तता करून त्यास दक्षिणेंत जाण्याची परवानगी दिली. त्याप्रमाणें शाहू सातारच्याकडे येण्यास निघाला. सातारच्यास राजाराममहाराज परलोकवासी झाल्यामुळें त्यांची बायको ताराबाई ह्या आपला अज्ञान मुलगा शिवाजी याच्या नांवानें राज्यकारभार चालवीत होत्या. शाहू दक्षिणेंत येत आहे ही बातमी कळतांच त्या धूर्त, कावेबाज ताराबाईने सर्व सरदार व प्रधान यांना एकत्र बोलावून सांगितले की, शाहू नांवाचा कोणी तोतया येत आहे, त्यास कोणी मदत करू नये. तिच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून सर्वांनीं शपथा घेतल्या की, आम्ही तोतया शाहूस मिळणार नाही. तुमच्या मुलाशी राजनिष्ठ राहूं.

शाहूमहाराज जेव्हां सातारच्याजवळ आले तेव्हां त्यांनीं इतर सरदारांबरोबरच शंकराजी नारायण यास निरोप पाठविला की, तुम्हीं आपले कसलेलें सैन्य बरोबर घेऊन आमचे मदती-करितां यावें. शाहूमहाराज हे तोतये नसून गादीचे खरे वारस आहेत असे जेव्हां शंकराजीस कळलें तेव्हां ते मोठ्या पेचांत पडले. शाहूमहाराजांस मिळवें तर बचनभंगाचें पातक पदरीं येणार, ताराबाईशीं राजनिष्ठ रहावें तर शाहूमहाराजांवर शस्त्र उचलण्याचा प्रसंग येऊन स्वामिद्रोह घडणार अशा दुहेरी कच्चाट्यांत ते सांपडले. तेव्हां त्या सत्यनिष्ठ व स्वामिनिष्ठ करारी पुरुषानें ह्या प्रसंगांतून सुटण्याकरितां संन्यास ग्रहण करून भोरचे पश्चिमेस ८ मैलांवर असलेल्या आंबवडेगांवी

पंचगंगातीर्थाजवळ हिरकणी खाऊन देहत्याग केला. केवढी ही वचनाशक्ति व स्वाभिनिष्ठा!

जेव्हा ही गोष्ट शाहूबहादराज्याचे काजामर गेली तेव्हा त्या रमाभिनिष्ठ वचनांवरून खोठे कौतुक व धम्यता बाढून त्यांनी त्यांचा २ वर्षांचा मुलगा नारायणकर यास सचीव पदाची वस्त्र देऊन भोरची जहागीर त्यांचेकडे चालू ठेविली.

शंकराजी नारायणापासून नववे पुरुष इल्लीचे चीफसाहेबांचे नुकतेच परलोकवासी झालेले वडील हिज हायनेस श्रीमंत शंकरराव हे होत. त्यांनी सन १८७४ पासून १९२२ जुलैपर्यंत ४८ वर्षे राज्यकारभार केला. त्यांनी आपले कारकीर्दीत संस्थानचे उत्पन्न वाढवून वज्याचे सुधारणा केल्या. दळणवळणाकरितां सडका तयार केल्या व बाहिरी धर्मशाळा, बाहेर लोकोपयुक्त बरीच कामे केली आहेत. त्यांच्या उत्तम राज्यव्यवस्थेबद्दल व राजमिष्टेबद्दल सन १९०३ सालच्या दिल्ली दरबारचे वेळी यांना नऊ तोफांचे सलामीचा मान मिळाला व १९११ साली दरबारचे दुसरे वेळी ११ तोफांचे सलामीचा मान मिळून त्याबरोबर हिज हायनेस ही पदवी मिळाली. नियमितपणा, करारीपणा, राजनिष्ठा, कर्तव्यदक्षता, व्यवहारकुशलता, समयक्षता, राजकारणशुद्धता इत्यादि गुण त्यांचे अंगी होते. भोरचे इतिहासांत आजपर्यंत त्यांच्याइतकी दीर्घकाळीन कारकीर्द दुसरी कोणाची झाली नाही. हे तारीख १७ जुलै १९२२ रोजी आपल्या वयाच्या ६९ वे वर्षी परलोकवासी झाले.

त्यांच्या मागून त्यांचे औरस पुत्र श्रीमंत रघुनाथराव ऊर्फ बाबासाहेब हे सचीव पदावर आरुढ झाले आहेत. हे सचीव घराण्यांतील १० वे पुरुष होत.

श्रीमंत सरकार रघुनाथराव ऊर्फ बाबासाहेब यांचा जन्म ता. २० सप्टेंबर सन १८७८ साली झाला. त्यांचे उपनयन ता. ४ एप्रिल सन १८८७ साली झाले. सन १८९३ ता. १ जून रोजी श्रीमंत सरदार बाळासाहेब विचुरकर यांची कन्या गंगुताईसाहेब यांचेबरोबर त्यांचा मोठ्या थाटाने विवाह झाला. सन १९०४ ता. २७ सप्टेंबर रोजी त्यांना पुत्ररत्न झाले. त्यांचे नांव सदाशिवराव ऊर्फ भाऊसाहेब ठेवले आहे. त्यांचे उपनयन सन १९१३ ता. १५ जून रोजी झाले. ते इल्लीचे युवराज आहेत व भोर हायस्कुलांत म्याट्रिकचे वर्गांत शिकत आहेत. त्यांचा अभ्यास उत्तम चालला आहे. श्रीमंत सरकार बाबासाहेबांचे आपले पत्नीवर अपरिमित प्रेम होतें. उभयतांचा आयुष्यक्रम मोठ्या सुखांत व आनंदांत चालला होता. परंतु निर्घृण काळास त्यांचे ते सुख सहन न होऊन तो श्री. सौ. गंगुताईसाहेबांना सन १९०७ साली अकालीच घेऊन गेला. त्यांच्या निधनाने श्रीमंत सरकार बाबासाहेबांना अनिवार दुःख होऊन मोठा धक्का बसला व त्यांच्या मनावर व शरीरावर बराच परिणाम झाला. पुढे सन १९०८ साली रा. रा. पुराणीक यांचे कन्येबरोबर त्यांचा द्वितीय विवाह झाला. त्याच इल्लीच्या राणीसाहेब आहेत व त्यांचे नांव श्री. सौ. लक्ष्मीबाई राणीसाहेब असे आहे. त्याही सुशील, सुशिक्षित व सद्गुणी आहेत.

श्रीमंत सरकार बाबासाहेब यांचे इंग्रजी ३ इयत्तेपर्यंत भोर येथे शिक्षण झाल्यानंतर ते सन १८९३ साली पुण्यास पुणे हायस्कुलांत शिकण्याकरितां गेले. व त्या शाळेतून सन १८९९ साली ते म्याट्रिक परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. त्यांचे पूर्वी सचीव घराण्यांत विश्वविद्यालयांतील परीक्षेत कोणीही पास झाले नव्हते. म्याट्रिक परीक्षा पास झाल्यानंतर ते पुढील शिक्षणाकरितां डेक्कन कॉलेजांत गेले. व सन १९०१ साली त्यांची प्रिन्सीपल परीक्षा पास झाली. परंतु प्रकृति अशक्त असल्यामुळे व दृष्टीही थोडी अधु असल्यामुळे त्यांना पुढील परीक्षेस बसतां आले नाही. परंतु त्याच कॉलेजांत सुमारे ५ वर्षेपर्यंत इंटरमिजिएट व बी. ए. च्या क्लासांतील व्याख्यानांस ते हजर असत. व फर्स्ट प्ल. इल्. वीच्या दोन टर्मचा अभ्यासही त्यांनी पुरा केला. नंतर त्यांनी डेक्कन कॉलेज सोडले व पुण्यातील नामांकित विद्वान् बकिलाजिबळ दिवाणी, फौजदारी व मुलकी कायद्यांचे अध्ययन केले.

याप्रमाणे त्यांनी १९०५ पर्यंतचा काल सर्व तऱ्हेचे शिक्षण संपादन करण्यांत घाकविला. इतकी तबारी साह्यानंतर न्यायाविशया कामाची माहिती होण्याकरितां सन १९०६ साली पोलिटिकल एजंट मि. स्विफ्ट यांचे शिफारशिवरून मुंबई सरकारने पुण्यांत त्यांची वेच म्याजिस्ट्रेट म्हणून नेमणूक केली. त्या जागेवर त्यांनी ४।५ वर्षे काम केले. त्यांचे काम पाहून मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड ल्यामिंग्टन हे फार खुष झाले व त्यांनी माजी हिज हायनेस यांचे जवळ प्रशंसोद्धार काढिले. सन १९१३ साली लॉर्ड सिडेनह्याम यांच्या शिफारशीवरून माजी हिज हायनेस यांनी संस्थानचे कामाची माहिती होण्याकरितां त्यांना शिरवळ तालुक्याचे अ. कलेक्टर व जज्याचे अधिकार दिले.

गादीवर बसपर्यंत त्या तालुक्याचा कारभार त्यांनी उत्तम रीतीने सहानुभूतिपूर्वक चालवून लोकांची मने आपणाकडे ओढून घेतली. तालुक्याचे कारभारांतील बरेच दोष दूर करण्याचा प्रयत्न केला; संस्थानांत ट्रॅन्सफर ऑफ प्रापटी अॅक्ट सुरू करविला. शिरवळ येथे सरकारी दवाखाना सुरू करून लोकांची गैरसोय दूर केली. तालुक्याच्या उत्तम कारभाराबद्दल मुंबईसरकार व पोलिटिकल एजंट यांच्याकडून त्यांना प्रशंसापर शेर मिळाले आहेत.

प्रवासाशिवाय शिक्षण अपुरे राहतें, ही गोष्ट श्रीमंत सरकार बाबासाहेबांच्या मनावर पूर्ण बिंबली असल्यामुळे त्यांनी प्रवास करून जगाचे शानही संपादन केले. त्यांनी काश्मीर, भोपाळ, बडोदा, उदेपूर, ग्वालेर, हैदराबाद, सांगली, मिरज, म्हैसूर वगैरे संस्थाने पाहून तेथील राज्यव्यवस्था, सामाजिक स्थिति त्यांचे सूक्ष्म निरीक्षण करून माहिती मिळविली आहे. दिल्लीस दोन्ही दरबारचे वेळी व संस्थानिकांच्या कांफरन्सच्या वेळी हे आपल्या वडिलांबरोबर गेले होते. काशी, रामेश्वर वगैरे पुण्य क्षेत्रांही त्यांनी पाहिली आहेत. प्रवासामुळे त्यांच्या अनुभवांत व शानांत बरीच भर पडलेली आहे.

भोर येथे व्यायामाची व सार्वजनिक वाचनालयाची सोय नव्हती. श्रीमंत सरकार बाबासाहेब यांच्या लक्षांत या दोन्ही उणिवा येऊन प्रतिकूल स्थिति असतांही उत्तेजन देऊन व स्वतः पुढाकार घेऊन प्रथम त्यांनी श्रीराम क्रीडाभुवन नांवाची संस्था स्थापन केली व कांहीं दिवसांनी सार्वजनिक वाचनालय सुरू केले. ही संस्था केवळ त्यांच्याच आभयाने निघाल्यामुळे त्यांच्या पहिल्या कुटुंबाचे नांव या संस्थेस दिले आहे. कै. श्री. गंगुताई वाचनालय या नांवाने ही संस्था प्रसिद्ध आहे. दोन्ही संस्था त्यांच्याच आभयाने चालल्या आहेत.

श्रीमंत बाबासाहेब यांच्यामध्ये विशेष गोष्ट म्हटली म्हणजे प्रतिकूल परिस्थिति असतांना त्यांनी इतका अभ्यास करून इंग्रज सरकारच्या राजदरबारांत, संस्थानिकांत व समाजांत आपल्या अकलहुषारीने व कर्तबगारीने इतका लौकिक मिळविला की, जरी ते आतांपर्यंत युवराज होते तरी गादीवर असलेल्या संस्थानिकांप्रमाणे त्यांची मानमान्यता होत होती. प्रिव्हेट एंटीमथ्ये त्यांना लेखीचे व गव्हर्नमेंटहोसच्या पार्टीचे आमंत्रण येत होते. सरदार नसतांना सरदारांच्या पार्टीचे आमंत्रण येत होते. तसेच त्यांच्या ताब्यांत जो शिरवळ तालुका दिला होता तेवढ्यापुरता वार्षिक रिपोर्ट वडिलांच्या मार्फत गव्हर्नमेंटकडे पाठवितां येत होता व त्यावर स्वतंत्र शेर येत होते.

त्यांच्या परमप्रिय मातोश्री श्री. सौ. जिजीसाहेब या ता. १२ माहे फेब्रुवारी १९२२ रोजी इहलोक सोडून गेल्या. कै. श्री. सौ. जिजीसाहेब यांचा श्रीमंत सरकार बाबासाहेबांना मोठा आधार होता. त्या र. भावाने फार शांत असत. नोकरांना फार ममतेने वागवीत. यामुळे त्यांना सर्वजण आईसाहेब म्हणत असत. त्या आपला बहुतेक वेळ ईश्वरसेवेत व पुराणभवणांत घालवीत असत. त्यांच्या निधनाने दुःख झाले नाही असा कोणीही नाही. त्यांना जाऊन ५ महिने होतांच हिज हायनेस श्रीमंत शंकरराव हेही ता. १७ जुलै १९२२ रोजी कैलासवासी झाले.

याप्रमाणें लागोपाठ दुःखाचे दोन डोंगर श्रीमंत सरकार बाबासाहेब यांचेवर कोसळले.

बडील निवर्तल्यानंतर दुसरे दिवशीं श्रीमंत सरकार बाबासाहेबांनीं राज्यसूत्रें हातीं घेतल्याचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. पुढें १ महिन्यानें म्हणजे ता. १८ ऑगस्ट १९२२ रोजीं मोठ्या थाटानें त्यांचा राज्यारोहणसमारंभ झाला. या समारंभास बरीच पाहुणे मंडळी आली होती. पोलिटिकल एजंट मि. इडसन हे आले होते. रामाचे मंडपांत दरबार भरला होता. प्रथम पोलिटिकल एजंट यांनीं नेकनामदार गव्हर्नरसाहेबांचा खलिता वाचून दाखविला. त्यांतलि मुख्य आशय असा होता “ संस्थानची गादी वारसाचे इकानें आपणाकडे आली. तदंगभूत अधिकार आपण चारण केले या गोष्टीस महाराज चक्रवर्ती राजे व हिंदुस्तानचे बादशाह यांच्या बतीनें नेकनामदार गव्हर्नरसाहेब यांनीं मान्यता दिलेली असून ती मान्यता जाहीर करण्यास आपणास मोठा आनंद वाटत आहे व ही गोष्ट आपणांस कळविण्यास व त्याबरोबरच नेक नामदार यांच्या बतीनें आपलें अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करण्यास मला आशा झाली आहे. ” नंतर पोलिटिकल एजंट यांनीं भाषण करून सांगितलें कीं, आपले नवे चीफ हे चांगले सुशिक्षित व अनुभवी असल्यामुळे त्यांच्या हातून राज्यकारभाराचें काम कशा रीतीनें पार पडलें जाईल याबद्दल कोणासही भीति वाळगळ्याचें कारण नाहीं.

यावर श्रीमंतांनीं भाषण केलें. प्रथम त्यांनीं जमलेल्या पाहुणे मंडळींचे व बादशाहा, नेक नामदार गव्हर्नरसाहेब, पोलिटिकल एजंट यांचे आभार मानून समयोचित भाषण केलें व पुढील देणग्या व सवलती देण्याचें जाहीर केलें:—

(१) घरपट्टी, म्हैसपट्टी, लग्नटक्का व पाटदाम हे विशिष्ट जातीवरील विषमतादर्शक कर माफ करण्यांत आले आहेत. (२) तपकीर, शेंदूर, विड्याचीं पानें या जिनसांवर लायसेन्स फी घेतली जाणार नाहीं. (३) चार इयत्तेपर्यंत प्राथमिक शिक्षण मोफत करण्यांत आलें आहे. (४) दहा रुपयांचे खातेदारांस रुपयास ४ आणेप्रमाणें व त्यावरील खातेदारास रुपयास १ आणा याप्रमाणें एक सालचे सान्यांत माफी दिली जाईल. (५) नोकर लोकांस ४० रुपयेपर्यंत पगार असणाऱ्यांना १ महिन्याचा पगार, ४० ते ७५ पर्यंत पाऊण महिन्याचा व त्यावरील पगार असणाऱ्यांना अर्ध्या महिन्याचा पगार देणगी म्हणून मिळेल. (६) सुधागड तालुक्यांत दबाखाना सुरू करण्यांत येईल. (७) भोर येथें वेदशाळा स्थापन करण्यांत येईल. याप्रमाणें प्रथमच देणग्या व सवलती देऊन श्रीमंतांनीं आपल्या प्रजेस खूष केलें आहे.

दुसरे दिवशीं म्हणजे ता. १९ रोजीं श्रीमंतांना सर्व तालुक्यांतर्फे व पुण्यांतील कांहीं संस्थां-मार्फत मानपत्रें अर्पण करण्यांत आली; त्या नेळीं त्यांनीं उत्तरादखल जें भाषण केलें त्यांत आपले कारकीर्दीचें धोरण कसें होईल हें जाहीर केलें. त्यांतील सारांश असा “ राजाचें कर्तव्य दोन प्रकारचें असते, एक धर्म व ईश्वर यांची सेवा. दुसरें प्रजापालन व तद्वारा जनतारूपी परमेश्वराची सेवा. हीं दोन्ही कर्तव्ये विनकसूर करण्याचा माझा कृतसंकल्प आहे. आजपर्यंत या संस्थानचा कारभार जुन्या व एकतंत्री वळणावर चालविण्यांत आला आहे तो बदलणें भाग आहे. लोकांचा पैसा त्यांच्याच प्रतिनिधींच्या इच्छेस अनुसरून त्यांच्याच कल्याणाप्रीत्यर्थ खर्च होईल असेंच माझ्या कारभाराचें धोरण राहील. लोकांच्या अडचणी समजावून घेऊन त्यांची तात्काळ द्राद लावणें हें माझें प्रथम कर्तव्य आहे. बजेटची पद्धति सुरू करून लोकप्रतिनिधित्वाचें तत्व कारभारास लागू करण्याची माझी इच्छा आहे. ”

या जाहीर आश्वासनावरून श्रीमंतांची कारकीर्द यशस्वी, सुखदायक व प्रगमनशील झाल्याचांचून रहाणार नाहीं अशी आशा करण्यास मुळीच हरकत नाहीं.

श्रीमंतांनीं योजिलेल्या सर्व सुधारणा घडवून आणण्याकरितां त्यांना उत्तमारोग्य व दीर्घायुष्य प्राप्त होवो अशी परमेश्वराजवळ अनन्यभावे प्रार्थना करून हें चरित्र पुरें करतो.

योगवासिष्ठ, निर्वाणप्रकरण, उत्तरार्ध.

विषयानुक्रमणिका.

सर्ग	विषय	पृष्ठ	सर्ग.	विषय	पृष्ठ.
१	निर्मम, निरहंकार, संकल्पाविकल्प- रहित मुक्त जिवंत कसे रहातात व चेष्टा—व्यवहार कसा करितात ते येथे सांगतात.	१२७३	९	जगाचा उदय, अस्त, सत्ता, स्फूर्ति इत्यादि चित्च्या अधीन आहे. विश्व हा सर्व चित्चा विलास आहे. म्हणून ते चिन्मात्र आहे. १२९७	१२९७
२	सर्व शिक्मय जगत् असे निरूपण, कर्मबीजाचा निश्चय व त्याचे समूल निवारण	१२७५	१०	ब्रम्ह निर्विकार व निष्कारण जसे आहे तसेच आहे. त्यांत जगत् केव्हांहि व कोठेहि नव्हते व नाही.	१२९८
३	सर्व दृश्याचे अत्यंत परिमार्जन केले असतां विद्वानांचे निर्विषय व निष्क्रिय तत्त्व कोणत्या उपायाने सिद्ध होते ते येथे सांगतात....	१२७८	११	इंद्रियजन्याने पूर्ण ब्रम्हांत निर्विकार मनःस्थिति; देहादि दृश्याविषयीची अदृष्टि दृढ करावी.	१३००
४	अहंतांच संसाराचे मूल आहे, त्याचा त्याग आत्मबोध व अनहं- भावाचे सतत अनुसंधान यांच्या योगाने होतो	१२८४	१२	अहंभाव भ्रांतिमात्र आहे. जगद- भ्रम हा चित्चा अन्यथा परिणाम आहे. त्याचे मूल अविद्या आहे. तिच्या क्षयाचा क्रम.	१३०१
५	शास्त्र निर्देष्ट्यांच्या ठिकाणीच स- फल होते, इतरांच्या ठिकाणी नाही. वसिष्ठ भुशुंडाने सांगितलेली विद्या- धराची कथा सांगू लागतात.	१२८८	१३	मायाकार्याला देशादिकांची अपेक्षा नसते. इंद्राच्या सूक्ष्म उदरांत राज्यकल्पनेचे आरुपान.	१३०४
६	विद्याधर दीर्घकाल स्वतः दिव्य भोगांचा अनुभव घेऊन व त्यांची मीमांसा करून विषय व इंद्रिये यांचे दोष दाखवितो.	१२८९	१४	त्याच्या कुलांत उत्पन्न झालेल्या शक्राला कमलनालांत जगाचा अनुभव. ब्रम्हदृष्टि झाली असतां सर्वदृष्टि व तिच्या योगाने आका- शेन्द्रियता.	१३०६
७	ब्रम्हच आहे, जगददुःख नाहीच, आत्म्याचे अज्ञान जगदरूपाने पसरले आहे. अहंबीजापासूनच जगदवृक्ष वाढला आहे.	१२९४	१५	अहंभाव हे जगदभ्रांतीचे बीज. त्याचे रूप, त्याच्या निरसनाने जगाचे निरसन व शुद्ध चिन्मात्र- शेषाने कृतार्थता.	१३०७
८	संसारवृक्षाचा ज्ञानाने उच्छेद होतो. हा संसार संकल्पमंडपा- सारखा आहे.	१२९५	१६	श्रवणाने विद्याधराची समाधि. अनहंभावाच्या प्रशंसेने कथेचा उपसंहार.	१३०९

सर्ग.	विषय	पृष्ठ	सर्ग	विषय	पृष्ठ
१७	अनहंभाव या अग्नीने अहंबीजाचा दाह होऊन देहादि संसाराचा उत्तम प्रकारे बाध झाला असता मिथ्यात्व सांगितले जाते	१३१०		होत आहे अशा भ्रामक समजुतीने विश्वविभूति भासतात; चित्त-शांतीने त्यांची शांति होऊन स्वरूपस्थितीचा छाम होतो	१३१४
१८	मृत जीवांच्या मनांतील जर्गे वायू-कडून आकाशांत सर्वतः उडविली जातात असे वर्णन.	१३११	२८	बीजांकुरभूत जन्म देणाऱ्या 'दैव' नावाच्या कर्माचे तत्त्व	१३१९
१९	जीवरूप समाष्टिव्यष्टि देहांची करुपना, स्थान व करण यांच्या भेदाने भोगभेद.	१३१५	२९	व्यवहारांत प्राप्तलोकचर्या करणे व त्याच वेळी स्वरूपामध्ये स्थिर राहणे या दोन गोष्टींचा उपदेश.	१३२७
२०	वासना-कर्म-काम यांच्या अनुरूप संकरुप करणे या बाबतीत व्यष्टि-जीवांचे समष्टीशी साम्य आहे.	१३१७	३०	धैर्यवान् पुरुष ज्या दृष्टीने अविद्ये-पासून उत्पन्न झालेली अहंतादि अनेकत्वभ्रान्ति सोडून ब्रह्मामध्ये स्थिर होतो, त्या दृष्टीचा उपदेश.	१३४९
२१	ज्ञानबंधुत्व शुभ व अशुभ असे दोन प्रकारचे आहे. त्यांतील शुभ ज्ञान-बंधुत्व ग्राह्य व अशुभ ज्ञानबंधुत्व त्याज्य आहे.	१३१९	३१	चित्ने ग्रासलेले अचितरूप सत् असो की असत् असो, पण त्यां-तील कांहीहि नष्ट होत नाही, याविषयी निर्वाणस्थिति सांगितली जाते	१३७४
२२	ज्ञानी पुरुषांची लक्षणे उपपत्तीसह सांगतात. प्रसंगतः जीव, जगत् व ब्रह्म यांचे वर्णन	१३१९	३२	साधूंचा समागम, सच्छास्त्रविचार व अभ्यास करणाऱ्या मुमुक्षूला अवश्य मोक्ष प्राप्त होतो व तो त्याच्याच स्वाधीन असतो असे उपपादन	१३७७
२३	एका रूक्ष अरण्यांत मंकीचा वसि-ष्ठाशी समागम, वैराग्याने तत्त्वजि-ज्ञासु बनलेल्या त्याला वसिष्ठाचा उपदेश.	१३२४	३३	भ्रान्तिकरुपना, प्रतिकरुपना, व परलोकचिकित्सा.	१३४९
२४	मंकी देह, इंद्रिये, मन, बुद्धि यांच्या दोषांचे सविस्तर वर्णन करून आप-ल्या संसारदुःखाचे निवेदन करतो.	१३२७	३४	जगत् दृष्टिसृष्टि आहे, त्यामुळे केवळ अदर्शनानेच त्याचा क्षय होतो, असा जो वाद येथे सुरू केला आहे त्याविषयी उपपत्ति.	१३५३
२५	अविद्येपासून उत्पन्न झालेली बंधांची चार बीजे, परमात्मविद्येने त्यांचा नाश.	१३२९	३५	आत्मा अखंड एकरूप आहे, या गोष्टीचा अनुभव येण्यासाठी सत्य व मिथ्या या दोन्ही रूपाने भास-णाऱ्या ब्रह्माचे वर्णन	१३५६
२६	विषयासक्तियुक्त भावनेमुळे अनर्थ, विवेकजन्य तत्त्वदर्शनामुळे भावना-शांति व तिच्यायोगाने अनर्थशांति	१३३१	३६	सुच्छ विषयांचा अनिच्छेने उप-	
२७	चित्तस्पंदामुळे चित्तत्वाचे स्पंदन				

सर्ग	विषय	पृष्ठ	सर्ग	विषय	पृष्ठ
	भोग घेणे, बंधाळा कारण होत नाही. इच्छा हाच परमबंध आहे. इच्छेचा त्याग हीच मुक्ति	१३९९		विश्रांति	१३८९
३७	प्रथम इच्छा उत्पन्नच न होईल असा यत्न करणे, पण दैवबशातू ती जरी झाली तरी केवळ ब्रह्मच आहे, अशी भावना करणे; सोप-पक्षिक ज्ञानयोग	१३९२	४९	मनाच्या ध्यानवृक्षावरील आरोहणाचा क्रम, आरोहण करीत असतांना उत्तरोत्तर भूमिकांमध्ये सुखाचा उत्कर्ष	१३८९
३८	चित् व चेत्य (विषयी आणि विषय) यांचा संसर्ग व भेद या विषयीच्या भ्रमाचे निरसन, चित् जगत् आहे, या सिद्धांताचे सत्कर्तने उद्घाटन	१३९७	४९	ध्यानवृक्षाच्या फलाचा आस्वाद घेतला असता मनाची स्थिति कशी होते व विषयवैराग्य दृढ कसे होते याचे वर्णन	१३९३
३९	आत्म्यामध्ये विश्रांति पावलेल्या मनुष्य कोणत्या रूपाने अवशिष्ट रहातो व जगत् त्याला कसे दिसते त्याचे वर्णन	१३७१	४७	पुनरपि मुक्तीच्या साधनांच्या क्रमाचे दृढवैराग्यापर्यंत सविस्तर वर्णन	१३९९
४०	संसारांत ब्रह्म भासत नाही व ब्रह्मांत संसार भासत नाही, पण जीवन्मुक्तीत पर्यायाने दोन्ही भासतात असे वर्णन	१३७४	४८	परम वैराग्य दृढ झाले असता ज्या लक्षणांनी मनुष्याची स्थिति होते त्यांचे सविस्तर वर्णन	१३९८
४१	अविद्या-स्वभावामुळे त्रिभुवनरूप बाहुलीचे मृत्य व विद्यास्वभावाने निर्वाण	१३७९	४९	ज्यांचा विवेक अतिशय दृढ झाला आहे, त्यांना कोणत्या प्रकारचे महत्व प्राप्त होते व विश्व कसे दिसते त्याचे सविस्तर वर्णन	१४०१
४२	विश्व व विश्वेश्वर यांची एकता. विवेकाने पुज्य होणारा स्वात्माच परमेश्वर	१३७७	५०	वासनेचे दृढत्व व शैथिल्य यांच्या तारतम्याप्रमाणे जीवाचे ज्ञानासाठी सात प्रकार	१४०९
४३	मनोरूपी यक्षाचे जणुंकाय नगरच अशा अज्ञानकल्पित जगाचे केवळ ज्ञानाने निरसन झाले असता ब्रह्मैक्यस्थिति प्राप्त होते.	१३८१	५१	आत्मज्ञान झाले असता जगत् अमूर्त होते. त्याच्या ठिकाणी ब्रह्मदृष्टि ठेविली असता, ते उत्पन्नच झाले नाही असे वाटते व आत्मदृष्टि ठेविली असता त्याची उत्पत्ति मिथ्या भासते	१४०८
४४	वर्णनीय सबाधान-कल्पवृक्षाचे वर्णन, श्रांत झालेल्या प्राण्यांच्या मनोमृगाची त्याच्या छापेत		५२	तार्किकांच्या तर्कप्रचुर कल्पनांचे खंडन करून कूटस्थानाच अनि-र्वाच्य जगद्भाव प्राप्त होतो असे समर्थन	१४११
			५३	अध्यारोपित विषयांचे मूळस्वरूप ब्रह्मच आहे असे वर्णन	१४१९

सर्ग	विषय	पृष्ठ	सर्ग	विषय	पृष्ठ
१४	सर्व वस्तु आपआपल्या स्वभावां- तच स्थित असतात, स्वभावामुळेच क्रियाभेद होतो. तथापि सन्मात्र तत्त्व निर्विकार व त्यामुळे एक- रूप असते असे वर्णन	१४१७	६२	आतां नाही व पुढेहि नसेल देहाप्रमाणे जगाचे दर्शन, आका- शरूप मुनींचे आकाशरूप स्त्रीची स्वप्नाप्रमाणे संभाषण	१४३६ १४३९
१५	जगामध्ये स्थित असलेली चित् भेदभावनेने स्वतःला भिन्न अशी पहाते व आत्मभावनेने अभिन्न पहाते आणि जगाला परमार्थ- मय पहाते	१४१९	६३	अज्ञपक्षी आंत आंत सर्गसंपत्ति आहेत व ब्रह्मावित्-पक्षी चिदेकघन आहे	१४४२
१६	चित्च सर्व आहे. ती सर्वत्र आहे आणि सर्व चिद्रूप आहे, हा निश्चय दृढ करण्यासाठी पाषा- णाची आख्यायिका	१४२१	६४	वासिष्ठाकडून प्रश्न केल्या गेलेल्या विद्याधरीने आपले गृह, जन्म, कर्म इत्यादि वैराग्यापर्यंत वृत्तांत सांगितला	१४४५
१७	ज्ञानी व अज्ञानी यांच्या अहंका- रांतील भेद कळण्यासाठी ज्ञानाने बाधित झालेल्या हृदयाला चिन्मा- त्रत्व आहे असे समर्थन	१४२४	६५	पुष्कळ दिवसांनी तो माझा अनु- रागच विराग बनला आणि धार- णेचा अभ्यास व प्राणायाम यां- नी मी शुद्ध झाले	१४४९
१८	सर्व ठिकाणी सर्व सृष्टीची शोभा सर्वदा आहे व नाही असे सृष्टि- भेदाचे वर्णन. पाषाणाख्यायि- केचा अर्थ	१४२६	६६	अवकाशरहित स्थानी तुझी स्थिति कशी झाली व शिलेच्या उदरांत तुझे घर कसे राहिले? या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी विद्याधरी मगद्वि- स्तार सांगते	१४५०
१९	वासिष्ठ समाधीतून उठले असतां सूक्ष्म ध्वनीचे श्रवण, तो ध्वनि कोठून येतो, हे जाणण्यासाठी चित्तन करून लागतांच अनंतकोटि जगांचा अनुभव	१४२७	६७	मुनी कौतुकाने ती शिला पहाव- यास गेला. पण त्याला तेथे जगत् दिसले नाही. म्हणून मुनीने तिच्या प्रश्न केला, तेव्हां विद्याधरीने अ- भ्यासाचे माहात्म्य वर्णिले	१४५१
२०	समाधीमध्ये शब्द करणाऱ्या स्त्री- चे दर्शन, पण तिचा अनादर करून पुनः विचित्र जगाचे दर्शन	१४३२	६८	समाधीच्या योगाने आधिभौतिक भ्रंतीचा निरास करून आति- वाहिक मावाची स्थिति सत्य आहे असे समर्थन	१४५५
२१	ज्याला ब्रह्माचे ज्ञान झालेले नाही त्याचे हृदय जगाचा नाश झाला तरी नाश घावत नाही; ब्रह्माचे ज्ञान झाल्यावर जगत् पूर्वी नव्हते,		६९	शिलासर्गात प्रवेश, तेथील ब्रह्म- देवाचे दर्शन, उत्तम प्रकारे आस- नस्य झालेल्या मुनींचे त्याच्याशी संभाषण	१४५८
			७०	वासनादेवीच्या वैराग्याचे कारण.	

सर्ग	विषय	पृष्ठ	सर्ग	विषय	पृष्ठ
	जगाचा प्रलय मिथ्या विभ्रममात्र १४१०		८०	योगिगम्य प्राकृत प्रलयार्थे वर्णन १४९३	
७१	जगत्कल्पनेला कारण होणाऱ्या विधात्याचा संकल्प जसजसा शांत होत गेला तसतसा तत्कल्पित भूतांचा प्रलय झाला १४१३		८१	तो रुद्र भैरवरूपाने प्रलयसमयी नृत्य करतो; त्याची छाया काळ- रात्रिहि नृत्य करिते. सर्व जगत् हे तिचे अंग आहे. १४९८	
७२	ब्रह्मदेवाच्या प्राणनिरोधाने वात- स्कंधाच्या स्थितीचा क्षय आणि त्याच प्रसंगाने पुनः प्रश्न केल्यामुळे पुढील विराट्स्थितीचे वर्णन.... १४१६		८२	चिद्रूप शिवाचे तत्त्व येथे अगदी स्पष्ट करून दाखवितात, जोवर ते अज्ञात असते तोवर सविशेष व परिज्ञात झाल्यावर निर्विशेष. १५०५	
७३	पुनः बोध दृढ होण्यासाठी आरो- पाचा क्रम, पृथिव्यादि त्याची अंगे कशी या प्रश्नाचे उत्तर १४१८		८३	तो शिव चिन्मात्र आहे, काळीहि भैरवाकार नाही, बोधासाठी ती तशी दिसते, असे कल्पनादृष्टीने वर्णन केले. १५०७	
७४	विराट्पुरुषाची अंगे जे लोक, जे भिन्न भिन्न अवयव त्यांचे वर्णन व तो यांच्या आंत कसा स्थित आहे त्या सर्वांचे वर्णन १४७२		८४	शिव व शक्ति यांचे स्वाभाविकरूप, शूर्पादि मालांचे रूप व सत्यासत्य- विचार १५०९	
७५	ब्रह्मा ध्यानपरायण झाला असतां बारा आदित्य उदय पावले व सर्व जगाला जाळीत प्रलयाग्नि भडकला १४७५		८५	देव त्याप्रमाणे नृत्य करणाऱ्या तिला पाहून व त्या शिवाला स्पर्श करून प्रेमाने तिच्या अंगामध्ये विलय पावले १५१३	
७६	पश्चिम दिशेच्या ऊर्ध्वभागी पुष्क- रावर्तक मेघांचा उदय व आग्नेय दिशेमध्ये अग्नीचा उपसंहार १४७९		८६	ब्रह्मांडाचा ग्रास करणाऱ्या रुद्राचा देह अतिशय सूक्ष्म होऊन चिदा- काशांत गुप्त झाला. ब्रह्मामध्ये सर्व ठिकाणी सृष्टिवैचित्र्य दिसते. १५१५	
७७	पुष्करावर्तक मेघांनी केलेल्या वृष्टी- च्या धारांनी जगत् जलमय झाले. सात समुद्रांच्या क्षोभापासून जगा- चा नाश १४८२		८७	स्वदेहांत विकल्परचना करून तिचे वर्णन करितात; शरीर, इंद्रिये इत्यादिकांच्या क्रमाने स्वतःचे स्वयंभूत्व. १५१८	
७८	नदीप्रवाहासारख्या जलवृष्टीने आ- काशाला भरून सोडणारा एक- सागर कसा वृद्धि पावला त्याचे वर्णन १४८४		८८	स्वदेहभूत भूमीठांत ठिकठिकाणी व्यवस्थित असलेल्या व कोलु- काने स्वतः बाहिलेच्या विशेषांचे वर्णन. १५२३	
७९	देवर्षिगणांसह ब्रह्मदेवाचे निर्वाण, जागे होतांच स्वप्नाचा जसा बाध होतो, तसा त्या ब्रह्मांडाचा बाध व त्याचे समर्थन. १४८६		८९	धारणेने बाहिलेच्या या भूभंडा- प्रमाणेच चिदाकाशांत सर्व जगत्	

सर्ग	विषय	पृष्ठ	सर्ग	विषय	पृष्ठ
	मनोमय आहे. १९२९		१००	चार्वाकादिकांच्या मतामध्ये ज्यांची बुद्धि असक्त झाली आहे त्यांचा तत्त्वज्ञानांत प्रवेश होण्याचा उपाय. १९१४	
९०	पृथ्वीच्या हृदयांत सर्व अनंत सृष्टि व जलधारणेने पूर्वाप्रमाणेच सर्व जलछीला १९२६		१०१	सर्वदा सर्व ठिकाणी संविदेकात्मरूप पहाणाऱ्या विद्वानाच्या भयाने निमित्तच नसल्यामुळे अभयस्थिति सांगितली जाते. १९१८	
९१	तेजोधारणेने तेजोभावास प्राप्त होऊन पाहिलेल्या सूर्य, चंद्र, अग्नि, रत्नादि चमत्कारांचे वर्णन १९२८		१०२	ज्ञानी पुरुषांची लक्षणे, त्यांच्या अभ्यासाने बोध दृढ व्हावा म्हणून पुनः सांगतात. १९७१	
९२	वायुधारणेने वायुभावाची प्राप्ति, त्याच्या क्रमाचा विस्तार, आकाशासह सर्वात्मरूपाने स्थिति. १९३३		१०३	चैतन्याच्या नित्यत्वाची, एकत्वाची व स्वातंत्र्याचीहि सिद्धि, या सच्छास्त्रांचे माहात्म्य व हितोपदेश १९७६	
९३	वसिष्ठाच्या कुटीत ध्यानस्थ सिद्धाचे दर्शन, कुटीचा उपसंहार केल्यामुळे त्याचा पात व स्वतःचा वृत्तांत १९३९		१०४	आकाशादिकांचे वाय्वादिकत्व जसे अनुभवसिद्ध आहे त्याचप्रमाणे चित्चा जगन्मात्र अनुभवसिद्ध आहे. १९८३	
९४	त्या दोघांचे सिद्धलोकीं गमन, पिशाचांची व देवतांची मनोमात्रा-मुसारिणी स्थिति १९४३		१०५	चित्च जाग्रदवस्थेप्रमाणे भासते; तशीच ती स्वप्नवत् भासते. याप्रमाणे चित्स्वभावाने जाग्रत् व स्वप्न यांचा भेद नाही, असे वर्णन. १९८४	
९५	सत्यसंकल्पत्वाच्या स्मरणाने लोकांशी पुनः व्यवहार व आपल्याला आकाशवसिष्ठादिकांची प्राप्ति यांचे वर्णन. १९४८		१०६	लक्षणांसह चिदाकाशाचे पुनः वर्णन आणि तेच हे जगत् आहे असे पुनरपि प्रतिपादन. १९८७	
९६	पाषाणाख्यामाचे तात्पर्य, जगद्भ्रम हा चित्चा विवर्त आहे, चित्च आत्मा व अजरामर ब्रह्मानंद आहे, असे वर्णन. १९५१		१०७	पृथिव्यादिकांचे अवस्तुत्व, चिन्मणीचे स्फुरण हेच जगत् होय. १९५१	
९७	ब्रह्म सर्वशक्ति असल्यामुळे सर्व वाद्यांची उक्ति सत्य आहे, सर्वांची भोगासक्ति व तत्त्वज्ञांची विरक्त स्थिति. १९५२		१०८	अविद्यानाश होई तो जगाचा नाश संभवत नाही, याविषयी विचित्र अविद्याख्यान, त्यांतील विपश्चिन्नारिभांतील वात्रांच्या उत्थानाचे कथानक. १९५२	
९८	तत्त्ववेत्त्या संतांची लक्षणे; त्यांची परीक्षा करून व दोषांची उपेक्षा करून त्यांचा आश्रय करावा १९५७				
९९	कृमि, कीट, पतंग, तिर्यक् व स्थावर जीवांचा भोग या संसारांत कसा असतो त्याचे वर्णन १९५९				

सर्ग	विषय	पृष्ठ	सर्ग	विषय	पृष्ठ
१०९	मंत्र्यांचे वचन ऐकून ज्याने आपला देह अग्नीत हवन केला आहे त्या राजाचे अग्नीतून चार देहांसह समुत्थान १५९९			पांथ, मत्स्य, व चातक यांच्या चरित्रांचे वर्णन. १६२७	
११०	नगरासमीप प्राप्त झालेल्या शत्रू-बरोबर चारही दिशांत प्रवृत्त झालेल्या भयंकर युद्धाचे सविस्तर वर्णन. १५९७		११९	एक पथिक-प्रवासी आपल्या प्रियेजवळ येऊन पोंचल्यावर तिला आपली वियोगजन्य दशा सांगतो. १६३०	
१११	आपले सैन्य पराभूत होत आहे तो विपश्चित राजा आला व त्याने वायव्याच्या चारी दिशे-तील शत्रूंचा क्षय आरंभिला. १६००		१२०	वायु, वृक्ष, भ्रमर, वनपंक्ति, देवस्त्रिया, समुद्राच्या छाटा व हेमचूड पक्ष्यादिक यांचे वर्णन. १६३२	
११२	कोणकोणत्या देशांतील लोक कसे पराभव पावले व शत्रूंचे सर्व योद्धे चारही दिशेत कसे पळाले त्यांचे वर्णन. १६०२		१२१	देवमर्यादा स्थापून अग्नीत प्रवेश करणाऱ्या राजांचा अग्नीच्या वराने दिशांचा अंत पहाण्याचा उद्योग. १६३४	
११३	अज्ञांच्या योगाने शत्रूंची शांति झाल्यामुळे साधनांचा क्षय व समुद्रांचे वैभव. १६०५		१२२	विपश्चित राजे पायांनी समुद्र-तरंगांवरून जात असतांना आवर्त व मकरादिक यांचे विदारण करून कसे निघाले त्यांचे वर्णन १६३५	
११४	विपश्चितराजाला त्याच्या बरो-बरचे लोक वन, वृक्ष, मैत्र, पर्वत, समुद्र व वनचर दाख-वितात, त्यांचे वर्णन १६०७		१२३	द्वीपे व समुद्र यांतून गमन करणाऱ्या विपश्चित राजांना पाश्चात्यादि क्रमाने प्राप्त झाले-ल्या विविध देशांचे वर्णन. १६३७	
११५	चारही दिशांतील वने, पर्वत, वृक्ष, नद्या, समुद्र, वायु पक्षी, ग्राम, व मेघादिक यांचे वर्णन. १६१०		१२४	एकाच विपश्चित राजाच्या चार देहांनी अनेक द्वीपांतून व पर्वतावरून होणाऱ्या व्यवहाराचे समर्थन. १६३८	
११६	संग्राम, आकाश, विरही, पर्वत, ग्राम, गुहा, मेघ व मूर्ख कावळे यांचे वर्णन. १६१५		१२५	विपश्चित राजाचे विपत्तीत परस्पर उपकारित्व, जीव-न्मुक्तांचे चरित्र. १६४०	
११७	नानाप्रकारच्या कमलांनी भूषित झालेल्या सरोवराचे वर्णन व त्या प्रसंगाने कमळ, भ्रमर, इत्यादिकांचे वर्णन. १६२३		१२६	मृत झालेल्या त्या सर्व राजांना मनांतल्या मनांत संसारभ्रम होतो. २ त्यांतील उत्तर दिशे-तील विपश्चिताला तमःस्वाताचे दर्शन. १६४१	
११८	बक, जळकाक, मयूर, वियोगी,		१२७	भूमि व नक्षत्रचक्र इत्यादिकांची	

सर्ग	विषय	पृष्ठ	सर्ग	विषय	पृष्ठ
	स्थिति. २ त्याच्या पलीकडे आकाश, ३ दोन ब्रह्मांड-कपालांची स्थिति ११४७			मेदानें मेदिनी केली; २ व अवशिष्ट रक्तानें मदिरार्णव केला. ११७०	
१२८	तमःश्वभ्र व ब्रह्मांडावरणें यांचें उलंघन करून विपश्चित् राजा अविद्येत भ्रमण करति राहिला. ११४८		१३६	भासानें प्रश्न केल्यामुळे अग्नीने शवाचा आरंभापासून वृत्तांत सांगितला. असुर, मशक, हरिण व व्याध यांचें वर्णन केलें ११७१	
१२९	राहिलेल्या दोघां विपश्चितांचा वृत्तांत. २ त्यांतील एकाचा मृगत्वाची प्राप्ति व शेवटी त्या दोघांचा समागम ११५२		१३७	व्याधानें प्रश्न केला असतां मुनि धारणाभ्यासानें स्वतः परशरीरांत प्रवेश करून त्याचें पाहिलेलें स्वप्न सांगूं लागला ११७४	
१३०	वसिष्ठांच्या ध्यानजन्य अग्नीत मृगाचा प्रवेश. ५ त्याला विपश्चित्-देहाचा लाभ व ३ पूर्व-जन्माची स्मृति, यांचें वर्णन. ११५६		१३८	त्या प्राण्याचा जीव व आपला जीव यांना एकत्र मिळविलें असतां मला द्विगुण विश्व दिसलें व २ ऐक्य केलें असतां एकच विश्व दिसलें असें वर्णन ११७८	
१३१	विश्वामित्र वटधानाराजपुत्राची कथा सांगून विपश्चित् राजाला आपल्या भ्रांतीचें सविस्तर वर्णन करण्याची प्रेरणा करतो. विपश्चित् आपल्या भ्रांतीचें वर्णन करतो. ११५८		१३९	प्राणाहूनहि चित्ताचें प्राधान्य आहे; २ मुनीच्या सुषुप्तीपासून स्वप्नाची प्राप्ति झाली असतां प्रलयदर्शन ११८०	
१३२	भास पुनः जन्मपरिभ्रमांचें वर्णन करतो. २ अनेक आश्चर्ये सांगतो व ३ संसाराचें निःसारत्व व्यक्त करतो. ११६३		१४०	प्रलयाब्दीचा क्षय. गांवामध्ये ब्राह्मणरूपानें स्थिति, मुनीचें त्या प्राण्याच्या शरीरांतून बाहेर निघणें ११८५	
१३३	भासानें पाहिलेलें आणखी एक आश्चर्य, २ सप्तद्वीपप्रमाण शवाचें आकाशांतून पतन ११६५		१४१	वन्हिज्वालांनीं आकुल झालेल्या लोकीं भयंकर वायुचा निर्गम; २ व निखाण्यांचा वर्षाव करणाऱ्या ज्वालामेवांचें वर्णन. ११८९	
१३४	आविर्भूत झालेल्या देवीच्या शरीराचें वर्णन, २ तिनें केलेलें शवाचें रक्तप्राशन व ३ तिच्या गणांनीं त्या शवाचें केलेलें मांस-भक्षण ११६७		१४२	स्वप्नादि जगाचें तत्त्व ब्रम्ह आहे असें वर्णन. २ तत्त्वदृष्ट्या जग-दूबीजभूत कर्माचा अभाव ११९०	
१३५	भूतसमूहांनीं मांस खाऊन व देवीनें रक्त पिऊन मूर्मिला		१४३	पांडित्याची प्रशंसा, चिन्मात्र दर्शन हेंच पांडित्य. चित्त्व जगत् या सिद्धान्ताचें पुनः युक्ती-नें समर्थन ११९३	

सर्ग	विषय	पृष्ठ	सर्ग	विषय	पृष्ठ
१४४	चित् जगत् व जगत् चित् याविषयीं युक्ति व २ ब्रम्हच सर्व शक्तिमत् आहे असे समर्थन १६९९			च्या गुरुत्वाचे युक्तीने समर्थन, ३ कालाने विवेकामुळे विज्ञान, ४ व सर्वैकात्म्य यांचे वर्णन १७२१	
१४५	कफ, वात व पित्त यांनी पूर्ण असलेल्या जीवाच्या तेजोधातूत कल्पिलेले स्वप्नभेद व इंद्रियांनी होणारे बाह्य विभ्रम यांचे वर्णन १७०२		१५४	मुनि आपल्या विचारजन्य जीव- न्मुक्त स्थितीचे वर्णन करतो. २ पण अभ्यासहीन व्याधाची अव- स्थिति १७२२	
१४६	स्वप्नानंतर आपली सुषुप्ति व पुनः स्वप्नप्रसंगाने अद्वैत ब्रम्हाचे सविस्तर वर्णन १७०७		१५५	व्याधाच्या मूढ-तामस तपामुळे त्याला झालेले दीर्घ क्लेश, २ ब्रह्मदेवाच्या वरामुळे आकाश- गति, शरीरवृद्धि व मरण यांचे वर्णन १७२४	
१४७	सुषुप्तीत पाहिलेला स्वप्नाचा क्रम. २ त्यांत पूर्व कुटुंबादिकांचे दर्शन व तत्त्वाचे वर्णन १७०९		१५६	वायूमध्ये स्थित असलेला व्या- धाचा जीवच सिंधुराजा होऊन विदूरथाला मारून मंत्र्याच्या तोंडून आत्मतत्त्व श्रवण करील असे वर्णन. १७२७	
१४८	स्वप्नाच्या सत्यत्वाचा हेतु, २ जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति यांचे ऐक्य व ३ चित् सर्वात्मकत्व, ऐक्य व शुद्धि यांनी युक्त आहे असे वर्णन १७१०		१५७	सिंधुजीवाच्या अत्यंत तामसी जातीचे वर्णन २ व राज्यत्याग करणाऱ्या त्याला शेवटी विवे- काने मुक्ति.... १७२८	
१४९	त्या स्वप्नवृत्तातांत घरी आले- ल्या मुनीच्या तोंडून अनेकांच्या समान दुःखादिकांचे निमित्त ऐकले, असे वर्णन १७१३		१५८	मुनिवचन ऐकून व्याधाने तप केले, २ ब्रह्मदेवाच्या वराने तो आकाशांत उडून गेला; व ३ शव होऊन खाली पडला इत्यादि वर्णन १७३१	
१५०	त्या अतिथीच्या वाक्याने आत्म- बोध, त्याचा सहवास, पूर्वदेहांत जाण्याचे असामर्थ्य आणि देहा- दिकांचे वर्णन १७१५		१५९	अग्नीचे अंतर्धान. २ इंद्राचे विप- श्चित् राजाला उपदेश करून गमन. ३ अनेक आश्चर्ये व ब्रम्हतत्त्व यांचे वर्णन १७३२	
१५१	ज्याने आश्रम व देह यांस जाळ- ले आहे अशा अग्नीची शांति. वायूने भस्म उडवून टाकले व स्वप्नांत जाग्रत्स्थिति यांचे वर्णन १७१९		१६०	सायंकाळी सभा उठली. २ दुसऱ्या दिवशी पुनः मरली. मासाची जीवन्मुक्ति व अविद्या यांचे वर्णन १७३५	
१५२	अन्यमुनि या मुनीची स्वप्नार्थ सत्य आहे ही शंका घालवितो, व्याधगुरुत्वाचे कारण १७२०				
१५३	येथे व्याधाचे आगमन, ३ त्या-				

सर्ग	विषय	पृष्ठ	सर्ग	विषय	पृष्ठ
१६१	जगत् हे अन्यकारणरहित चित्र असून ते चिन्मात्र प्रतिभासात्मक आहे. २ अज्ञानामुळे ते जगत् भासते व ३ ज्ञानाने ते ब्रह्म होते असे वर्णन १७३९		क्षणे सांगितली जातात. व २ आत्मज्ञाची सदा सुषुप्ति १७१८		
१६२	सर्व द्वैत ब्रह्ममात्र आहे व २ हितवचनांनी अविद्येचा निरास यांचे उपपादन १७४२		१७० पुत्र, स्त्री, भृत्य यांसह स्वकर्मसंज्ञक सुहृद्, त्याचे गुण व त्याची सुखावह क्रीडा, यांचे वर्णन १७११		
१६३	अद्वय चिदात्म्यांत चित्ताचा निरोध करणे हाच इंद्रियजयाचा उपाय आहे. व २ या शास्त्राचा अभ्यास ज्ञानाचे साधन आहे १७४४		१७१ जीवन्मुक्तीची दृढ स्थिति होण्यासाठी पुनः तत्त्वोपदेशाने दृश्याचे निराकरण केले जाते १७१३		
१६४	ब्रह्मभावाचा उदय झाल्यामुळे जीवजगद्भावाचे परिमार्जन करून जीव, जगत् व ब्रह्म यांच्या समर्थनाचे वर्णन १७४८		१७२ विधाता मनोमात्र आहे, त्याचा संकल्प हाच जगदुद्भ्रम आहे. २ त्याला देह नाही व स्मृतिहि नाही; व ३ स्मृतितत्त्व १७११		
१६५	परस्परांमध्ये अनुप्रवेश केल्यामुळे व परस्परांपासून उत्पन्न झाल्यामुळे जागृति व स्वप्न यांचे ऐक्य, चिन्मात्रत्व दृढ करण्यासाठी सांगितले जाते १७४९		१७३ चित्लाहि जडभाव कसा येतो व तिला सर्वात्मकत्व कसे याचे प्रतिपादन १७१९		
१६६	आत्मरूपातिरूप विशेष. २ तशाच दुसऱ्या रूपाति, ३ प्रश्नोत्तररूप शिलारूपात १७५०		१७४ जागृतीने स्वप्नाचे जसे मार्जन करावे त्याप्रमाणे ज्ञानाने दृश्याचे मार्जन केल्यावर अवशिष्ट राहिलेला एक चिदात्माच परमपद आहे असे वर्णन १७७१		
१६७	येथे तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीने वाद्यांनी कल्पिलेल्या चार रूपातींचे निरसन करून अवस्थात्रयरहित आत्मतत्त्वाचे निरूपण केले जाते १७५२		१७५ जोंवर अज्ञान आहे तोवर कारणावांचून जणुंकाय जगत् भासते; व २ शास्त्राने अज्ञानाचा अपहार केला असता तीच मुक्ति असे वर्णन ... १७७४		
१६८	अबुद्धिपूर्वक सर्गाचा आरोप चिन्मात्ररूप आहे असे वर्णन व २ चित् निर्विकार असल्यामुळे त्याचा अपवाद १७५५		१७६ सृष्टीच्या आरंभी चिदणूमध्ये ब्रह्मांडे स्वप्नाप्रमाणे भासतात. याविषयी ब्रह्मदेवाने सांगितलेले ब्रह्मांडारूपात १७७८		
१६९	ज्यांचे चित्त विश्रांति पावले आहे अशा जीवन्मुक्तांची अनेक ल-		१७७ जगत् कल्पनेने सकारण पण वस्तुतः अकारण आहे. २ मोहामुळे स्वप्नासारखे व ज्ञानाने तेच ब्रह्म असे वर्णन १७८०		
			१७८ अमूर्त चित् मूर्त जगाला कशी		

सर्ग	विषय	पृष्ठ	सर्ग	विषय	पृष्ठ
	चालन देऊं शकते, याविषयी युक्ति; २ ऐदवाख्यानां जगत् अमूर्त चिन्मात्र आहे, याचें स्पर्ष्टीकरण १७८३			वरशापादिसिद्धि १८०३	
१७९	ज्या अर्थी हें विश्व अप्रतिघ आहे, त्या अर्थी सर्व चिन्मात्र आहे. तेव्हां पूर्वोक्त शंकेला अवकाशच कोठें आहे! असें वर्णन १७८७		१८७	सर्वभावस्वभाव, नियति, उत्पत्ति व जीवताप्राप्तिहेतूची ब्रह्मशुद्धता यांचें वर्णन १८०८	
१८०	रामानें सांगितलेल्या कुंददताख्यानांतील पर्वतावरील वृक्षावर लोंबणाऱ्या तापसाची वरलाभापर्यंत कथा १७८८		१८८	जीव ब्रह्मच आहे, त्याची ही उत्पत्ति लिंगदेहाच्या भ्रांतीने गौण आहे असें निरूपण १८११	
१८१	मथुरेस जाणाऱ्या आम्ही मार्ग घुकून गौरीवनांत प्रवेश केला व तेथे एका तापसवृद्धाशी आमचा संवाद झाला असें वर्णन १७९०		१८९	आतिवाहिक देहरूप प्रजापतीच्या मनोरथांत आधिभौतिकताभ्रांति कशी होते त्याचें वर्णन. १८१३	
१८२	कदंबतापसाशी त्याच्या भ्रात्यांचा समागम, २ वर व शाप यांचा हेतु व सिद्धि यांचें वर्णन १७९५		१९०	मागच्या व पुढच्या सर्व शंकांचें युक्तीनें निरसन करून ज्ञानाची ज्ञेयता हीच शांति असें उपपादन १८१४	
१८३	चतुराननाच्या वाक्यानें विरुद्ध वर व शाप यांच्या परस्पर विजयाचें वर्णन. १७९५		१९१	अज्ञानामुळे ब्रह्मच जगदाकार भासते. व २ तत्त्वज्ञानाचाच निर्वाण विषय आहे असें वर्णन. १८२०	
१८४	अज्ञात चित्च जगदूरूपानें भासत असल्यामुळे गृहामध्ये आठवशीं काय पण कोट्यवधि जगें संभवतात असें वर्णन १७९९		१९२	प्रबुद्धराम आपला बोध गुरुपुढे प्रकट करतो, २ आणि हें सर्व चिन्मात्रच आहे असें विस्तारानें सांगतो. १८२२	
१८५	त्या दोघांचें गृहागमन. २ भ्रात्यांचा क्रमानें क्षय व ३ रामाच्या दर्शनानें कुंददंताच्या मोहाचा उच्छेद, यांचें वर्णन. १८०१		१९३	राम ज्ञानानें अज्ञाननिद्रेचा क्षय झाला असतां सर्व द्वैतशून्य नित्य आत्मस्थितीचें वर्णन करतो. १८२३	
१८६	सर्व ब्रह्मच आहे हा सिद्धांत युक्तीनीं दृढ करतात व २ ब्रह्मदेवाच्या संकल्पचित्पासून		१९४	राम स्वतः जाणलेले आत्मतत्त्व, जगत्तत्त्व व निर्वाणसाधन गुरूंना निवेदन करतो १८२४	
			१९५	ज्ञानी रामाच्या शुभ उक्तीची प्रशंसा करून गुरूनें त्याच्या परीक्षेसाठीं प्रश्न केले व रामानें त्यांचें समाधान केलें असें वर्णन. १८२६	
			१९६	गुरु, शास्त्र इत्यादि उपायांनीं ब्रम्ह कसे प्राप्त होतें त्याचें दारुवैवाधिक आख्यानां वर्णन १८३०	

सर्ग	विषय	पृष्ठ	सर्ग	विषय	पृष्ठ
१९७	वरील वैवधिकाख्यानाचें स्पष्ट तात्पर्य; व २ गुरु, शास्त्र इत्यादिकांना आत्मज्ञानाचें कारणत्व, यांचें वर्णन. १८३२		२०७	वरील प्रश्नांतील कांहीं प्रश्नांचें क्रमानें व व्युत्क्रमानें समाधान व त्यापुढील तीन सर्गांनीं इतर प्रश्नांचें समाधान. १८५३	
१९८	सर्वत्र समदर्शन हेंच ज्ञानी पुरुषांच्या निर्विकल्प सुखस्थितीचें कारण आहे असें वर्णन..... १८३४		२०८	विधात्याच्या इच्छेप्रमाणें लोकांना प्रतिकूल फल मिळतें असें वर्णन १८५५	
१९९	मुक्तांना कर्म केल्यापासून किंवा सोडल्यापासून जरी लाभ व हानि नाही तरी ते सत्कर्माचेंच अनुष्ठान करितात १८३६		२०९	विरुद्ध फल देणाऱ्या कर्माचें अविरोधानें साफल्य व एकाच वेळीं भोगप्राप्ति यांचें समर्थन १८५७	
२००	सिद्धांचा साधुवाद; २ दुंदुभि-ध्वनिसह पुष्पवृष्टि; ३ गुरुपूजा-महोत्सवाचा आरंभ यांचें वर्णन १८३८		२१०	अवशिष्ट प्रश्नांचें समाधान, विवेकदृष्ट्या देहादि जगाला ब्रह्ममात्रत्व १८६०	
२०१	पुनः गुरूने प्रश्न केलेल्या रामानें आपली पूर्णानंदपदांतील विश्रांति प्रकट केली १८४२		२११	सिद्ध-साध्यादि लोकांच्या दर्शनाचा उपाय व पुनः सर्व जगत् ब्रह्मच आहे, असें स्पष्ट वर्णन १८६२	
२०२	ज्ञानानें दृष्ट झालेला राम व राजे यांचें वर्णन, रामानें आपली ज्ञाननिर्मल स्थिति सांगितली. १८४४		२१२	ब्रह्माची अहंभावकल्पना हाच पितामह व त्याचा संकल्प हेंच त्रिभुवन; सर्व ब्रह्मच आहे असें वर्णन १८६४	
२०३	मध्यान्हकाल-सूचक वाद्यघोष, दिनकृत्य, निशाक्रम, प्रातःकाली रामाचा निःसंदेह, यांचें वर्णन १८४५		२१३	राम व वसिष्ठ यांच्या पूर्व संवादाचें गुरुशिष्यांच्या आख्यायिकांरूपानें वर्णन १८६६	
२०४	वसिष्ठ व राम यांनीं चिदात्म-पारिशुद्धीमाठीं चितमिधाल पुनः दृश्याचें पारिमार्जन युक्तीनें केलें. १८४७		२१४	उपदेशप्रशंसा, श्रोत्यांची कृतकृत्यता, देवलोकचा व मनुष्यांचा महोत्सव १८६९	
२०५	जगत्स्थिति विवर्तरूप, स्वप्नतुल्य व चिन्मात्र आहे, ती कधीं उदय पावली नाही, कधीं स्थित झाली नाही व अस्तही पावली नाही, असें वर्णन. १८४९		२१५	रामाप्रमाणें तूं ज्ञानी व जीवन्मुक्त झालाः आहेस, आतां सुखानें रहा, असें वाल्मीकिमुनि आपल्या शिष्याला सांगतो १८७३	
२०६	ब्रम्हच एक सत् आहे, जगत् नाही, या निर्णयाचे हेतुश्रुत कुशद्वीपेश्वराचे प्रश्न. १८५१		२१६	अरिष्टनेमि, सुरुचि, कारुण्य इत्यादिकांची कृतार्थता व शिष्यांनीं गुरूंना केलेलें आत्मनिवेदन. १८७४	

ॐ

योगवासिष्ठ.

६ निर्वाणप्रकरण, उत्तरार्ध.

सर्ग १

—:०:—

१ निर्मम, निरहंकार, संकल्पविकल्परहित मुक्त जिवंत कसे राहतात व चेष्टा-व्यवहार कसा करितात ते येथे सांगतात.

श्रीरामः—हे ब्रम्हन् ! देह, प्राण इत्यादि-कांविषयींच्या ' हा मी व हे माझे ' इत्यादि कल्पनांचा त्याग केल्यामुळे सर्व क्रिया शांत होतात. वरील कल्पनांचा त्याग केल्यावर देहाचे धारण करणाऱ्या प्राणादिकांचा व्यवहारहि शांत होतो. त्यामुळे प्राण्याचे शरीर तत्काल पडते. प्राणादिकांची क्रिया शांत झाल्यामुळे ते मरण पावते. तेव्हा आपण आतांच

१ निर्वाण प्रकरणाच्या पूर्वाधीच्या शेवटी श्री-वसिष्ठांनी ' हा मी व हे माझे अशी भावना करणारा पुरुष दुःखापासून विशेषतः मुक्त होत नाही. पण जो अशी भावना करीत नाही, तो मुक्त होतो; यास्तव यांतील जे तुला इष्ट वाटेल ते कर.' असे सांगितले आहे. पृ. १२६० पहा.

सांगितल्याप्रमाणे कल्पनात्याग केलेल्या जिवंत मनुष्याचा व्यवहार कसा संभवतो ?

श्रीवसिष्ठः—रामा, कल्पनात्याग जिवंत मनुष्याचाच संभवतो; मेल्याचा संभवत नाही. (जिवंत रहाणे हे कल्पनेच्या अधीन नाही, तर प्रारब्धाच्या अधीन आहे. त्यामुळे कल्पना-त्याग व जीवन यांचा कांही संबंध नाही.) यास्तव मी आतां तुला त्या कल्पनात्यागाचे यथार्थ स्वरूप सांगतो, ते तू ऐक. ते तुझ्या श्रवणेंद्रियाला भूषित करील. कल्पनावेत्ते विद्वान् देहादिकाना मी असे ह्मणणे, यालाच कल्पना म्हणतात, आणि अपरिच्छिन्न ब्रह्माकाशरूप अर्थाचे—आपल्या पारमार्थिक स्वभावाचे अनु-संधान करणे, याला संकल्पत्याग म्हणतात. कारण मी अपरिच्छिन्न ब्रह्मरूप आहे, अशी भावना केल्याने मी परिच्छिन्न देहादिरूप आहे ही कल्पना नाहीशी होते. कल्पनेचे स्वरूप जाणणारे ज्ञानी पदार्थाची भावना—विषयां-

विषयीची आसक्ति, हीच कल्पना आहे, असे म्हणतात. पण ते सर्व पदार्थ—विषय ब्रह्माकाश-रूप आहेत, असे अनुसंधान करणे याला संकल्प-त्याग म्हणतात. उत्तम तत्त्ववेत्ते हे देहादि सर्व दृश्य सत्य आहे, असा अभिमान धारण करणे, यास कल्पना—संकल्प म्हणतात. व ते देहादि सर्व ब्रह्माकाश आहे; असे चिंतन करणे याला कल्पनात्याग म्हणतात. (अशा प्रकारचा कल्पनात्याग जिवंतपणीच करता येणे शक्य आहे. मेल्यावर तो संभवत नाही. ह्यामुळे जीवन व कल्पनात्याग यांचा विरोध नाही.) पूर्वानुभूत विषयांचे स्मरण करणे व पूर्वी कधी न अनुभविलेल्या विषयांचे—भविष्यत्काळच्या विषयांचे अनुसंधान करणे हाच संकल्प आहे, आणि त्यांतील कशांचेहि अनुसंधान न करणे हेच शिव-कल्याण-ब्रह्म आहे असे तत्त्ववेत्ते जाणतात. यास्तव, बा रामा ! प्रत्यक्ष, अनुमान इत्यादि प्रमाणांनी पूर्वी अनुभविलेल्या व न अनुभविलेल्या म्हणजे पुढे अनुभवावयाच्या पदार्थांची स्मृति, त्यांचे चिंतन सोडून तू अपरिच्छिन्न ब्रह्माकाशांत मिळून जा व काष्ठासारखा निश्चल हो आणि दीर्घकाल जिवंत रहा. कारण ब्रह्मच आत्मा आहे, अशा भावनेने इतर चित्तवृत्तींचा निरोध होतो, त्यामुळे त्या योग्याला दीर्घ आयुष्य प्राप्त होते. अर्थात् हा कल्पनात्याग जीवनाला क्षीण करणारा नसून उलट त्याची वृद्धि करणारा आहे. हे महाबुद्धिमान् रामा ! तू व्यवहारसंबंधी सर्व प्रकारच्या स्मरणांचा निरोध करून रहा. (अहो, पण सर्वच स्मृतींचा त्याग केल्यावर प्रारब्ध-प्राप्त व्यवहार तरी कसा होईल ? म्हणून

१ कारण आकाशादि क्रमाने झालेले ते सर्व मायाकार्य आहे व मायेचे अधिष्ठान ब्रह्म आहे. म्हणून ते सर्व ब्रह्माकाश आहे, असे चिंतन करणे.

विचारशील तर) रामा ! ज्याचा अभ्यास दृढ झाला आहे, अशा व्यवहाराला पूर्वोत्तर स्मृति अथवा विशेष प्रयत्न वगैरे यांची अपेक्षा नसते. अर्थात् अर्धवट निजलेल्या बालकाच्या हालचालीप्रमाणे केवळ पूर्वाभ्यासानेच प्राप्त झालेल्या अवश्य कर्तव्यामध्ये तुझी प्रवृत्ति संकल्पावांचून नाही होईल. जसे कुंभाराचे चाक प्रयोजन नसतांही केवळ पूर्व संस्काराने—त्याला दिलेला वेग क्षीण होईपर्यंत भ्रमण करीत रहाते, त्याप्रमाणे हे निष्पाप रामा ! पूर्वसंस्कारवशात् निःसंकल्पप्रवाहाने शरीरयंत्र आपली प्राप्तक्रिया प्रारब्धक्षय होईपर्यंत करते. ज्याचे चित्त क्षीण झाले आहे, असा तू सत्त्वसंस्काराचे अनुकरण कर. म्हणजे वासनाशून्य चित्ताचे जे संस्कार, त्यांच्या वेगाचे अनुवर्तन कर आणि आपल्या प्रवाहपतित कर्तव्यामध्येच प्रवृत्त हो. चित्त वासनाशून्य झालेले असल्यामुळे तुझ्या राग-द्वेषांचा क्षय झालेला आहे. त्यामुळे तुझी उच्छृंगल प्रवृत्ति केव्हाही होणार नाही. गी हा दोन्ही हात वर उचलून मोठ्याने ओरडून ' असंकल्प हेच परमश्रेय आहे. त्याची भावना तुम्ही आपल्या मनांत कां करीत नाही ? ' असे सांगत आहे. पण, माझे म्हणणे कोणी ऐकत नाही ! हर हर ! सर्व लोक त्यांच्या हृदयांत स्थित असलेल्याहि या सर्व दुःखांचा नाश करणाऱ्या विचारसंज्ञक चिंतामणीचा त्याग करितात. हे खरोखर मोहाचे माहात्म्य आहे ! दृश्यदर्शनापासून—विषयज्ञानापासून सर्वथा मुक्त झालेले जे आत्मतत्त्व तोच मुख्य असंकल्प आहे; यास्तव तू तन्मयच हो. परम श्रेय म्हणून जे कांही आहे, ते हे एवढेच. त्याचा तू स्वतःच अनुभव घे. बा रामा ! ज्याच्यापुढे परम साम्राज्यहि तृणासारखे तुच्छ असे वाटते, ते परमपद, केवळ संकल्परहित झाल्यानेच प्राप्त होते. जेथे जावयाचे असते

तिकडेच निघालेल्या वाटसरूच्या पायांची गति संकल्पावांचून जशी होते, तसा तूं नियत कर्मांमध्ये प्रवृत्त हो. सर्व कर्मांच्या फळांविषयीचा विचार निजलेल्या पुरुषाप्रमाणे विसरून प्रवाहपतित स्वकर्तव्यामध्ये तूं संकल्पावांचून प्रवृत्त हो. ज्याप्रमाणे स्वतः सर्व प्रकारच्या हालचालीपासून मुक्त झालेले कोवळे गवत वायु व जल इत्यादिकांच्या प्रवाहांत पडले अमतां दुसऱ्या तृणाशी संयुक्त होणे, वियुक्त होणे. इत्यादि कार्ये संकल्पावांचूनच करतें, त्याप्रमाणे तूहि संकल्प न करतां व सुखदुःखांची भावना न करतां प्रवाहपतित कार्यामध्ये प्रवृत्त हो. प्रेक्षकाच्या कौतुकाकरितां जणुं काय स्वतःच नृत्यादिक करीत असल्याप्रमाणे दिसणाऱ्या लांकडी बाहुल्यांना नटाप्रमाणे शृंगारादिक रमांची भावना जशी होत नाही, त्याप्रमाणे तूहि प्रारब्धप्राप्त कर्म करीत असतां नाही मनांत कौतुकबुद्धि धारण करूं नकोस. मूर्ख विषयसुखामध्ये जशी प्रीति ठेवतो तशी तूं ठेवूं नको. हेमन्त ऋतूमध्ये वेली जशा नुस्त्या आकारमात्र उभ्या असलेल्या दिसतात, त्यांच्यावर शोभा कांहीच नमते त्याप्रमाणे तुझी सर्व इंद्रियवृत्तिज्ञाने नीरसच—केवल आकारमात्रसंलक्ष्य असोत. शिशिरऋतूंत वेलीने वेढलेला वृक्ष जसा नीरस असतो, त्याप्रमाणे बोधसूर्याने जिच्यांतील रस—प्रीति शोषून घेतली आहे, अशा पद्मवर्गसत्तेने तूं एखाद्या यंत्राप्रमाणे हालचाल करीत रहा. (अहो, पण

१ वृत्तिज्ञानासारखी दिसणारी पण मनांत रागद्वेषादि कार्ये न करणारी अशी असोत.

२ पद्मवर्ग म्हणजे पंचकोशांनी परिवेष्टित झालेला चिदाभास, मनासह प्राणवर्ग, ज्ञानेन्द्रियवर्ग, कर्मेन्द्रियवर्ग, ज्ञानकर्मेन्द्रियांसह अन्तःकरणचतुष्टय व रस-रक्तादि सहा कोशांचे शरीर हे सहा पद्मवर्ग, त्यांच्या सत्तेने.

नीरस पद्मवर्गांचे जीवन कसे होईल, म्हणून विचारशील तर सांगतो.) हेमन्तऋतु बाह्य जलाच्या अभावींहि आंतील रसानेच वृक्षांना जसा जिवंत ठेवतो, त्याप्रमाणे आवरणशून्य भूमानन्दरूप चित् हाच ज्यांचा आंतील जीवन, पुष्टि इत्यादिकांचा हेतु—रस आहे, अशा स्वभावतः बाह्य रसाचा आस्वाद घेण्यास प्रवृत्त झालेल्याहि इंद्रियांचे स्वयत्नाने निवारण करून त्यांना आंतील चिद्रमाचा अनुभव घेण्यासाठीच प्रवृत्त कर व आंतीच चिद्रमावर त्यांना धारण कर. पण असे न करतां तूं जर आपल्या इंद्रियवृत्ति सरस ठेवशील—त्यांना विषयतृष्णा-युक्त करशील व त्यांचे बाह्य विषयसुखापासून निवारण करणार नाहीस, तर तूं जरी व्यवहार करीत असलास किंवा करीत नसलास—सव व्यवहार सोडून बसलास तरी हा तुझा संसार-रूपी अनर्थाचा समूह केव्हाहि शांत होणार नाही. वायु, अग्नीची ज्वाला, यंत्र व पाणी हे पदार्थ संकल्पावांचून जसे स्पंदन पावतात, त्याप्रमाणे तूहि जर संकल्पावांचूनच व्यावहारिक हालचाल करशील, तर तूं अनंत कल्याणाचे पात्र होशील. अनंत कल्याण संपादन करण्यास सर्व प्रकारे समर्थ होशील. वासनेवांचून स्वकर्मांच्या कर्तृत्वाचा अभ्यास करणे हेच परम धैर्य आहे व हेच जन्मरूपां ज्वराचे—दुःखाचे निवारण आहे. तूं वासना व संकल्प यांना सोडून यदृच्छेने प्राप्त झालेल्या स्थितीचे अनुवर्तन कर. चाकाचे भ्रमण जसे हळूहळू आपो-आप शांत होत जाते. त्याप्रमाणे तूहि उत्तरोत्तर शांत होत कर्मांमध्ये प्रवृत्त हो. तूं आपल्या चित्ताला कर्मफलामध्ये आसक्त होऊं देऊं नकोस. कर्मत्याग जरी केलास तरी त्याच्या फलाविषयीहि आसक्ति ठेवूं नकोस. फलाची आसक्ति सोडल्यावर कर्मे करणे किंवा त्यांचा त्याग करणे यामध्ये विशेष कांहीच रहात नाही.

यास्तव तूं त्या दोहोंचाहि त्याग कर, किंवा त्या दोहोंचाहि आश्रय कर. उगीच अधिक पाल्हाळानें सांगून काय करावयाचें आहे ! मी हें तुला संक्षेपानें सांगतो. संकल्प करणें हाच मनोबंध आहे, व त्याचा अभाव हीच विमुक्त अवस्था आहे. तेथें कोठेंच कार्य व त्याज्य असें कांहींच नाही. तर सर्व शिव, अज, शांत अनन्त आहे. यास्तव तूं स्वरूपतः जसा आहेस तसाच रहा. कर्मांमध्येहि अकर्मत्व म्ह. निष्क्रिय ब्रम्हात्मत्व पहा. अकर्मांमध्ये ह्यणजे तशा प्रकारच्या ब्रम्हभावास्थितीमध्ये अवश्यकर्तव्यता पहा आणि यथाभूतार्थ—वास्तविक-पारमार्थिक चिद्रूप होऊन मोठ्या सुखानें शांत रहा. बाह्य विषय-ज्ञानशून्य होऊन स्वरूपज्ञानामध्ये स्थिर होणें याचा योग म्हणतात. तोच अकृत्रिम—स्वाभाविक चित्तक्षय आहे. यास्तव तूं अत्यंत तन्मय होऊन जसा आहेस तसाच रहा. (अहो, पण आमवातानें ज्याचें सर्व अंग जड झालें आहे अशा रोगी पुरुषाप्रमाणें कांहीं हालचाल न करतां बसल्यास खेदच होईल, आनंद होणार नाही, म्हणून म्हणशील तर—) बाबा रे ! सम, शांत, शिव, सूक्ष्म, द्वैत-ऐक्यरहित, सर्व-व्यापक, अनन्त, पर व शुद्ध अशा तत्त्वामध्ये कोण कशाचा खेद करणार ! मरुभूमीमध्ये जसा अंकुर उत्पन्न होत नाही, त्याप्रमाणें तुझ्या ठिकाणी संकल्प उदय न पावो. दगडाच्या उदरांत जशी वेल उगवत नाही, त्याप्रमाणें तुझ्या मनांत इच्छेचा उदय न होवो, जो बाह्य विषयसंवेदनशून्य व शत अमतो त्याला केलेल्या किंवा न केलेल्या लौकिक व वैदिक कर्मानें कोणताहि ऐहिक किंवा पारलौकिकहि पुरुषार्थ प्राप्त होत नाही कारण कर्म व अकर्म या दोहोंच्याहि बाधाचा अवधि—परम सीमा व त्या दोहोंच्याहि आत्मभूत अशा नित्य अभेदरूप तुझ्या ठिकाणी प्रातिभासिक कर्माचा

मिथ्या उदय जरी झाला तरी वस्तुतः त्याला कर्मत्व नाही. कर्तृत्वरूपानें जरी विवर्त झाला तरी कर्तृता नाही. कारण ज्याला कर्मत्व, कर्तृत्व इत्यादि सत्य वाटतें त्यालाच कर्मफल मिळतें, असा शास्त्राचा सिद्धांत आहे. तूं जोंवर 'अहं मम' असें जाणत राहशील, तोंवर दुःखापासून मुक्त होणार नाहीस, आणि अहंमम-भावना सोडलीस कीं मुक्त होशील; यास्तव यांतील तुला जें इष्ट असेल तें कर. 'अहं' व 'मम' हे भाव मुळीं नाहीतच. तर जें कांहीं आहे तें परम शिवस्वरूप आहे. 'भूमानंद' या नांवाच्या शिवाहून भिन्न असें हें दृश्य-प्रातिभासिक जगत् अवस्तु—मिथ्या आहे. हे राघवा ! हें जें कांहीं जगत् दिसत आहे तें सोन्याच्या कड्याप्रमाणें भासत आहे, तें सोन्याहून पृथक् विद्यमान नाही. त्याचें अवेदन हाच त्याचा क्षय आहे, असें विद्वान् समजतात. ब्रह्मभावनेनें जगाचा बाध झाल्यावर त्याच्या अधिष्ठानरूपानें मागून अवशिष्ट राहिलेले जें ज्ञानस्वरूप तेंच सत्य एकरूप आहे, तोच परमार्थ आहे, असें अनुभवनिष्ठ जाणतात.

सर्ग २ रा.

१—सर्व शिवमय जगत् असें निरूपण, २ कर्म-बीजाचा निश्चय व ३ त्याचें समूल निवारण.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! जसें पंकमय सैन्य असतें तसें हें जगत् शिवमय आहे. तें अद्वैत, ऐक्य, मननशून्य, शांत व तत्त्वदृष्ट्या आत्म्यामध्ये—पारमार्थिक स्वभावामध्ये अवस्थित आहे. जें जें चित्-च्या योगानें प्रकाश पावणारें तें तें चिद्विवर्त आहे. त्यामुळे मन, अहंकार, बुद्धि वगैरे व चित्त हें सर्व चिन्मय

आहे. कारण चित्ने चेत्योन्मुख होणे, हेच मनन आहे. ते चिद्ग्याप्त असते. त्यामुळे अभिमान, निश्चय, स्मरण, इच्छा, संकल्प इत्यादि त्याच्या वृत्तिहि तशाच चिद्ग्याप्त असतात, हे सर्वांच्या अनुभवानेच सिद्ध आहे. त्याचप्रमाणे चित्-चेत्यसंबंधलक्षण काल, विषयाकार, क्रिया, शब्द, शक्तिसंबंध, इत्यादिकांसह सर्व अंतःकरणसंस्तरण साक्षात् साक्षिवेद्य असल्यामुळे शिवमय आहे, हे जाणणे शक्य आहे. त्याचप्रमाणे बाह्य इंद्रिये, त्यांच्या द्वारा होणारे बाह्य विषयांचे ज्ञान, व त्यांचे विषय या सर्वांचा जो अनुभव येतो तो चिद्ग्याप्तीमुळेच येतो. त्यामुळे रूप शब्दादि विषयांचे दर्शन, त्याचप्रमाणे बाह्य विषयांचे ग्रहण, त्याग इत्यादि करण्याची बुद्धि, तिचे विषय हे सर्व शिवपंकमयच आहे. सर्व शिवमय आहे, असे पाहिले असतां शिवच सर्व त्रिपुटिरूपाने प्रकाशमान होतो. कारण ते सर्व शिवमय आहे व त्याला अनन्तत्व आहे. तेव्हां त्यांतील कोणत्या शिवभिन्न साधनाने कशाचे—कोणत्या शिवभिन्न वस्तूचे ज्ञान होणार ? अर्थात् प्रमाता, प्रमेय, प्रमाण इत्यादि; देश, काल, दिशा वगैरे, भाव-अभावादि विवर्त वगैरे हे सर्व शिवपंकमय आहे. सर्व विवर्तीचे अहं व मम या दोन रूपांनी ग्रहण करून, या दोन भावनांमध्ये त्यांचा संग्रह करून त्या भावनाहि चिद्ग्याप्त आहेत असे अनुसंधान ठेवले असतां केवल पुरुष तन्मात्रच होतो, त्यामुळे त्या चिन्मात्रांत अवस्थान होणे सुलभ आहे. यास्तव तू अहं व मम यांतील सार असा जो परमेश्वर त्याहून दुसरे कांहीं नाही, असे निश्चयाने जाणून तू आपल्या मतीला कोठेहि आसक्त होऊं देऊं नको. तर शिलेच्या उदरांतील मीनाप्रमाणे वागादिकांच्या सर्व चेष्टा सोडून रहा.

श्रीरामः— हे प्रभो ! अहं व मम या

असद्रूपांची भावना न करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाच्या कर्मत्यागाने अशुभ काय होणार किंवा त्याच्या कर्मानुष्ठानाने शुभ तरी काय होणार ? (अर्थात् त्याचे तूष्णीं अवस्थान सहज घडेल).

श्रीवसिष्ठः—हे निष्पापा रामा ! मी आतां तुला कांहीं विचारतो, ते जर तत्त्वतः जाणत असशील तर मला सांग. अगोदर कर्म कशाला म्हणतात ? कर्माचा विस्तार कशा प्रकारचा आहे ? त्याचे मूळ काय आहे ? त्यांतील नाश करण्यास योग्य असलेल्या अंशाचा उत्तम प्रकारे नाश कसा केला जातो ? (मूळासह कर्माचा त्याग करतां आल्यास ज्ञानी पुरुषाची तूष्णीं स्थिति अशक्य नाही, अशा अभिप्रायाने हा मूळाविषयी प्रश्न केला आहे.)

श्रीरामः—भगवन् ! ज्याचा कौशल्याने नाश करावयाचा असतो, ज्याचा अत्यंत विनाश व्हावा अशी इच्छा असते, त्याचे मूळ तोडले तरच त्याचा सर्वथा विनाश होतो. वर वर शाखा वगैरे तोडल्याने त्याचा सर्वथा नाश होत नाही. खरोखर बुद्धिमानाने आपले शुभाशुभ म्ह० पुण्यपापरूप कर्म अवश्य नाहीसे करावे. ते दोन्ही प्रकारचे स्वकर्म अवश्य नाश करण्यास योग्य आहे. त्याचे मूळ निःशेष उपटून टाकले असतां ते पुण्यपापरूप कर्म पूर्णपणे नष्ट होते. हे ब्रह्मन् ! मी कर्मरूपी वृक्षाची मूळे सांगतो ती ऐका. त्यांना उपटून टाकल्याने निर्मूल झालेला कर्मवृक्ष पुनः उदय पावत नाही. हे ब्रह्मन् ! अगोदर देह हाच कर्मवृक्ष उत्पन्न झाला आहे. तो संसाररूपी अरण्यांत वाढला आहे. हात, पाय इत्यादि विचित्र शाखांनी तो अतिशय शोभत आहे. सुख व दुःख या

१ याने वसिष्ठांच्या वरील प्रश्नांतील ' त्याचे मूल काय आहे ? ' या तिसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर राम देत आहे.

फलांचीच रांग ज्याच्यावर आहे अशा या देहवृक्षाचें बीज प्राक्तन-कर्म आहे. हा देहवृक्ष क्षणभर म्हणजे कांहीं काल तारुण्यानें रम्य दिसत असतो व जरारूपी पुष्पानें हंसत असतो. कालरूपी उग्र मर्कट याच्या आकृतीचा प्रत्येकक्षणीं ध्वंस करीत असतो. (काल प्रतिक्रिया याचा परिणाम करीत असतो.) निद्रारूपी हेमन्त ऋतूच्या उदरांत याच्या स्वप्नरूपी पानांचे अंकुर संकुचित होऊन राहिलेले असतात. या देहाची जी वार्धक्यावस्था तोच या वृक्षाचा शरत्कालासारखा शिशिर-ऋतूचा अंत. त्या दशांत या वृक्षाच्या चेष्टारूप पैर्णपंक्ति शांत व नष्ट होतात. जगद्रूपी जंगलांत उत्पन्न झालेल्या या वृक्षाच्याजवळ भार्यापुत्रादि पोष्य वर्ग हेंच गवत उगवलेलें अपनै. हातापायांचे तळवे, ओंठ, कान, जिह्वा इत्यादि मृदु भाग हेच या वृक्षाचे ताम्रवर्ण पल्लव—कोवळी पालवी आहे. पुढें तेच अवयव थोडेसे रांठ झाले म्हणजे तीच या वृक्षाची वर्तुळ, रेखांकित पाने होतात. आंतून रक्तयुक्त स्नायु, अस्थि यांनीं माखलेलीं असल्यामुळें सरस—रम्य दिसणारीं हातापायांचीं बोटे, हेच त्या देहवृक्षाचे रक्तवर्ण, वायूनें चंचल झालेले, व तुळतुळीत आकाराचे बालपल्लव आहेत. मृदु, ज्यांचीं टोके तुळतुळीत व तीक्ष्ण आहेत अशीं, वर्तुळ, पुनः पुनः वाढणारीं, चंद्राच्या द्वितीयेच्या कलेसारखीं जीं नखें, त्याच कळ्या आहेत. याप्रमाणें देहरूपानें विकास पावलेल्या प्राक्तन कर्मांचीं कर्मेद्रियें हींच मूळें आहेत. त्यांतील जीं कर्मेद्रियें सच्छिद्र आहेत तीं आसक्ति, काम, इत्यादि सर्पांच्या योगानें दूषित झालेलीं असून जीं छिद्ररहित आहेत,

१ फाल्गुनांत प्रसिद्ध वृक्षांचीं पाने भराभर गळून पडतात, हे सर्वांना मांहीतच आहे.

ग्रंथियुक्त आहेत, तीं दृढ अस्थि व ग्रंथि यांनीं मजबूत झालेलीं आहेत. नाड्यांतून भरलेला जो अन्नरस त्यांत तीं मग्न झालेलीं असतात. तीं वासनारसानें पीतवर्ण व स्वतःच्या रक्तरसानें युक्त असतात. त्यांतील 'पाद' हें कर्मेद्रिय वोंढ्यांनीं युक्त असतें. तीं सुंदर त्वचेनें आच्छादित झालेलीं असतात. त्यामुळें गुळगुळीत असतात. त्या कर्मेद्रियांचीं हि मूळें ज्ञानेन्द्रियें आहेत. तीं देहाच्या बाहेर फार दूर जाऊनहि विषयाचें ग्रहण करण्यास समर्थ आहेत. तीं नेत्रगोलकादि पांच प्रकारच्या स्थानांचा आश्रय करून राहणारीं आहेत. तीं कर्मेद्रियाप्रमाणेंच आपापल्या विषयवासनारूप पंकांत मग्न होऊन राहिलेलीं असतात. त्यामुळेंच तीं आपापल्या विषयांविषयीं मोठी प्रीति धारण करतात. तीं फार मोठीं—बलाढ्य आहेत. त्यांचा निग्रह करणें फार कठीण आहे. त्यांचें मूळ मन आहे. त्यांचें खोड फार मोठें आहे. त्यानें त्रिभुवनाला व्यापलें आहे. तें पांच इंद्रियें याच प्रवाहरूप शिरांनीं रूपादि विषयप्रीतिरूप अनन्त द्रव आंत ओढून घेतें व उपभोगानंतर त्यांना पुनः तें बाहेर टाकतें. त्या मनाचेंहि मूळ जीव आहे. चिदाभासरूपानें विषयोन्मुख झालेली व तेज-आप्-अन्नरूप कार्यांत प्रविष्ट झालेली जी चित् तेंच त्या जीवाचें रूप आहे, त्यांतील विषयां-शाचें अविद्याशबल चित् हें मूळ आहे. चिदाभासांशाचें बीजभूत ब्रह्म-चैतन्य हें मूळ आहे. पण नामरूपरहित, अनन्त, शुद्ध असलेल्या ब्रह्माचें मूळ कांहीं एक नाही. याप्रमाणें सर्व कर्मांचें विषयोन्मुख चित् हेंच उत्तम बीज आहे. तें विषयोन्मुख चैतन्य अहंकारादिकांशीं तादात्म्य पावून मी कर्तृस्वरूप जीव आहे, असें समजतें व तेंच आंतल्या आंत क्रियात्मक स्पंद होऊन फलासाठीं प्रवृत्त होतें. यास्तव

हे मुने! जीवचित् हेच कर्माचें आद्य बीज आहे. तें असलें म्हणजे ज्याला मोठमोठ्या शाखा आहेत असा हा देहवृक्ष उत्पन्न होतो. हें जीवचैतन्य अहंकारादि भावनेनें युक्त होऊन मी कर्ता जीव आहे, अशा जागृत झालेल्या शब्दार्थ-भावनेनें युक्त झालें असतां तेंच कर्माच्या बीजत्वास प्राप्त होतें व तशा भावनेनें युक्त न झाल्यास तेंच सत् परम पद आहे. म्हणजे शुद्ध चिति—चेतन, जीव हा शब्द व अर्थ या भावनेनें वेष्टित झाली कीं, तीच कर्माच्या बीजत्वास प्राप्त होते. पण ती तशा भावनेनें युक्त जर न झाली तर तेंच आद्य परम पद आहे. यास्तव, देहादि-अहं-भावाकार जीवाचें 'मी कर्ता आहे' असें समजणें कर्माचें कारण आहे. हे मुनीश्वरा! मी जें हें कर्माचें मूळ सांगितलें आहे, तें पूर्वीं तुम्हींच सांगितलेलें असून त्याच्या आधारेनेंच मी हें सांगितलें आहे. मी आपल्या उपदेशाचाच हा अनुवाद केला आहे.

श्रीवसिष्ठः—हे राघवा, या अहंकाररूप सूक्ष्म कर्माचा त्याग कोणता? व त्याचें अनुष्ठान तरी कोणतें? मुकाट्यानें बसणें किंवा देहाचा त्याग करणें, या उपायांनीं कर्मत्याग होऊं शकत नाही. अर्थात् देह ह्य० उपाधि असेपर्यंत तूं सांगितलेल्या कर्माच्या मूळाचा त्याग संभवत नाही हें सिद्ध झालें. कारण, त्या उपार्थाकडून बाह्य किंवा आंतर विषयांतील ज्याची ज्याची कल्पना केली जाते तें तें दृश्य उत्पन्न होतें. मग तें सत्य आकाराचें असो कीं, असत्याकार असो; व त्या विभ्रमाचा अनुभव येतो. कल्पनेच्या अनुसार भ्रम झाल्यावांचून रहात नाही. पण त्या विषयांची कल्पनाच जर न केली तर चैतन्य सर्व भ्रमापासून मुक्त होतें. सुषुप्ति, मूर्च्छा, समाधि या समयी चित् सर्व-संकल्पशून्य असतें.

त्यामुळें त्या अवस्थांमध्ये 'आत्मा हृदयाच्या सर्व शोकाचें उलंघन केलेला असा होतो' या श्रुतीच्या अर्थाचा साक्षात् अनुभव येतो. (अहो, पण तो याला होणारा भ्रम जर खोटा असेल तर तो झाला म्हणून विघडलें काय? असें विचारशील तर सांगतों.) भ्रम खोटा असो कीं खरा असो, तो कसा आहे, याचा विचार करून काय करावयाचें आहे? कारण संसार खोटा जरी असला तरी त्याचा बाध होईपर्यंत भ्रामक दुःखादिकांचाही अनुभव येतोच. हें जीवचेतनच वासना, इच्छा, मन, कर्म, संकल्प इत्यादि नांवांनीं शरीरांत उत्पन्न होतें, व तेंच संसाररूपानें विकास पावतें. (असें जर असेल तर चित्प्रतिबिंबाचें निमित्त अशा चित्तोपाधीचें बोधानें निरसन करावें, ह्मणून म्हणशील तर सांगतों—) देही-देहवान् जीव प्रबुद्ध-ज्ञानी असो, कीं अज्ञ असो; देह विद्यमान असेपर्यंत देहरूपी-गृहांत चित्त असतें. त्याचा त्याग संभवत नाही. जिवंत असलेल्याकडून त्याचा त्याग कसा बरें संभवेल? अर्थात् मुकाट्यानें बसल्यानें किंवा देहत्यागानेंहि कर्माचा त्याग होऊं शकत नाही. तर प्रारब्ध-कर्माच्या ओघानें प्राप्त झालेला व्यवहार करीत असतांनाही मी असंग, अद्वितीय, कूटस्थ चिन्मात्र आहे, मी कांहीं करीत नाही, अशा निष्क्रिय आत्मस्थितीनें 'कर्म' हा शब्द व त्याचा अर्थ यांविषयींची भावनाच उत्पन्न होत नाही. असें झालें असतां अनायासानें कर्माकर्मत्वविकल्प सोडून पुरुष केवळ आत्माच होतो. असो. याप्रमाणें कर्माचा सर्वथा त्याग अशक्य असतांना जो हा कर्तव्यतेचा त्याग करितो,

१ 'कूटस्थ चिन्मात्र' हे 'सर्व' अर्थपर आहे; व 'ओ' हें 'सर्व' शब्दपर आहे. यास्तव 'ओ' या शब्दाने 'कूटस्थ चिन्मात्र' हा अर्थ जाणावा.

त्याने वस्तुतः कशाचाही त्याग केलेला नाही. (अर्थात् त्याग जर शक्य असेल तर तो वर सांगितलेल्या प्रकारेच शक्य आहे. दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारे शक्य नाही.) आत्मसाक्षात्काररूप बोधाने सर्व द्वैताचा बाध आपोआप होतो. त्याबरोबरच कर्माचाही बाध होतो. त्यामुळे म्ह० सर्व दृश्य प्रतिभासाच्या बाधा-मुळे सर्व दृश्याचे जे अत्यंत असत्त्व तोच जगाचा त्याग आहे व तोच असंग मोक्ष आहे, असे विद्वान् समजतात. (अहो, पण आत्मसाक्षात्काराने दृश्याचा बाध होईल, दृक्-शक्तीचा बाध कसा होणार? म्हणून म्हण-शील तर सांगतो—) दृश्य विद्यमान असले तर त्याविषयीचे वेदन होतें. पण तत्त्वदृष्ट्या सृष्टीच्या आरंभीच विषयसंवेदन उत्पन्न झालेले नाही. त्यामुळे ते वेद्यसंवेदन विद्यमान नाही. तस्मात् वेदन कोठचे? व कशाविषयीचे असणार? (कारण उपाधीचा बाध झाल्यावर चिदाभास पृथक् राहू शकत नाही). आतां चिदाभासत्वरूप वेद्योन्मुखत्व सोडून अवशिष्ट राहणारे जे शुद्ध चिदात्मैकरूप ते द्वैतवेदन नव्हे व ती क्रिया नव्हे; तर त्याला शांत ब्रह्मच म्हणतात. जे चिदाभासात्मक चेतन तेच कर्म म्हटले जाते. कारण ते बुद्ध्यादि उपाधि याच कारकव्यापाराने जलादिकांत प्रतिबिंबित झालेल्या आकाशाप्रमाणे विकास पावलेले असते. ह्मणूनच अनुभवानिष्ठ सत्पुरुष मोक्षाला चिदाभासशून्यच ह्मणतात; आणि त्यांची विवेकी शिष्याला उद्देशून असलेली उपदेशवाणी अशा स्वरूपाचीच ऐकू येते. म्हणून देह असेपर्यंत कर्माचा त्याग उपपन्न होत नाही. जे कर्माचा सत्कार करितात त्यांच्याकडून त्यांच्या मूळाचा त्याग संभवत नाही. वासनात्मक मनाची चिदाभाससंविद् हे स्वकर्माचे मूळ आहे. पण ती चिदाभास-

संविद् देह असेपर्यंत आत्मसाक्षात्काराचाचून नाहीशी करता येत नाही. हे रामा ! ही चिदाभाससंविद् प्राण्याच्या चित्तांत दुसरीही कामवासनादि कर्माची मूळे उत्पन्न करणारी आहे व तिला कर्तृत्व असल्यामुळे ती सर्वांत श्रेष्ठ आहे. ज्याच्याकडून चिदाभासरूप संविद् मूळ अज्ञानासह स्वप्रयत्नाने तत्त्वाला जाणून स्वरूपापासून ढळविली जाते, त्याच्याकडून तिच्या मूलभूत सूक्ष्म संविदेचाहि नुस्त्या अननुसंधानेच स्वप्रयत्नाने नाश केला जातो. म्ह० मूल अज्ञानासह चिदाभाससंविदेचा बाध केल्यावर दृश्यदर्शनरूप वृत्त्यवच्छिन्न चिदाभासाच्या बाधासाठी निराळा यत्न करावयास नको. त्या मूलोच्छेदासाठी केलेल्या यत्नानेच संसार-वृक्षाचा समूल उच्छेद होतो. तात्पर्य, ज्यांत चिदाभास नाही, अशा प्रकारचे जे एक-सजातीयादि भेदांनी व दृश्य विषयभेदांनी रहित आकाश तेच वर सांगितलेल्या छेदीने ब्रह्म आहे. तेच आम्हां सर्व चेतनांचे सार—पारमार्थिक रूप आहे, असे ब्रह्मवेत्ते सांगतात. २.

सर्ग ३ रा.

—:०:—

१ सर्व दृश्याचे अत्यंत परिमार्जन केलें असतां विद्वानांचे निर्विषय व निष्क्रिय तत्त्व कोणत्या उपायाने सिद्ध होतें तें येथें सांगतात.

श्रीरामः—हे मुनींद्रा ! वेदनांचे अवेदन कसे केलें जातें ? कारण असत् पदार्थाचा भाव संभवत नाही व सत् वस्तूचा अभाव संभवत नाही !

श्रीवासिष्ठः—रामा ! असत्चा भाव होत नाही व सत्चा अभाव होत नाही, असा

अबाधित सिद्धांत असल्यामुळेच वेदनांचे अवे-
दन आपोआप होणें अगदीं सुकर आहे. संसार-
दर्शेत प्रसिद्ध असलेले हे वेदनशब्दार्थ म्ह.
'वेदन' हा शब्द व त्याचा अर्थ रज्जुसर्प-
भ्रमासारखे आहेत. ते मिथ्या उदय पावलेले
आहेत. ते दोन्हीहि मृगजळासारखे आहेत,
असें तूं समज. त्या दोहोंचा अबोध म्ह. त्रिपु-
टीची निवृत्तिच अत्यंत श्रेष्ठ आहे. कारण साक्षी-
पासून ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय इत्यादि त्रिपुटीची
निवृत्ति होणें हाच मोक्ष आहे आणि त्यांचा
बोधच दुःखाला कारण होतो. यास्तव रामा !
तूं अविनाशी कूटस्थ आत्मरूपच जाण; त्रिपु-
टीत अंतर्भूत होणाऱ्या वृत्त्यादिकांत प्रविष्ट
झालेल्या चिदाभासाला आत्मा समजू नको.
त्या परिच्छिन्न चिदाभासाचे ठिकाणी 'हा
आत्मा' अशी भावना करणें—त्याला आत्मा
समजणें, हेंच प्राण्याला अत्यंत दुःख देणारें
आहे. यास्तव त्याचा समूळ उच्छेद करून
तूं जसा स्वभावतः आहेस तसाच रहा. (पण
व्यवहारसमयी त्याचा उच्छेद कसा करतां
येईल ? उत्तर—) सर्व त्रिपुटीबोधरूप व्यव-
हाराचे वेळींहि 'व्यावहारिक ज्ञान' हा शब्द
व त्याचा अर्थ यांहून भिन्न असलेलें जें कूटस्थ
चिन्मात्र त्यालाच 'ओं' या शब्दानें लक्षित
करून तोच आत्मा निर्वाणाचा उदय आहे,
असें जाणून शांत व्हावें. सर्व विक्षेपशून्य होऊन
व्यवहार करावा. विवेकी पुरुषानें आपल्या
शुभाशुभात्मक कर्मांचा नाश करावा. (वर
सांगितलेल्या प्रकारच्या बोधानें युक्त होऊन
व्यवहार करीत राहिलें असतां संचित पुण्य-
पापांचा नाश होतो व ज्ञानोत्तरकालीन पुण्य-
पापांचा लेप लागत नाही.) तो नाश 'कर्म
वस्तुतः नाही; आत्मा निष्क्रिय असल्यामुळे
कर्म हा त्याचा धर्म नव्हे' अशा ज्ञानानें होतो.
तसें ज्ञान तत्त्वसाक्षात्कारानें सिद्ध होतें. सर्व

कर्मांचें मूळ अशा चिदाभासाचा नाश केल्यानें
संसार शांत होतो. यास्तव सर्व कर्म मूळ, फळें,
शाखा, उपशाखा, पानें, फुलें, या सर्वासह
नाहींसें होईपर्यंत त्याचा चांगला विचार व
शोध करावा. बिल्वफलांतील मज्जा आपल्या-
मध्ये जें बीजादिक करते, तें त्या बिल्वाहून
जसें पृथक् नसतें, त्याप्रमाणें चिद्रूप आत्मा आप-
ल्यामध्ये जें चित्तसंज्ञक क्रियाकारकादि करतो
तें त्याहून यत्किंचित्हि पृथक् नसतें. भूलो-
काच्या एकदेशीं राहणारें जंबुद्वीप भूलोकाहून
जसें भिन्न नाही, त्याप्रमाणें आकाश व त्यांतील
भूत—लोक—विषय इत्यादि परमात्म्याहून अगदीं
पृथक् नाही. जसें जें जल तेंच त्यांतील द्रवत्व,
त्याहून पृथक् नाही, त्याचप्रमाणें चित्तत्व चित्त
आहे. कारण चित्तत्व व चित्त हे शब्द व त्यांचा
अर्थ 'चिति' धातूपासूनच झालेले आहेत. चिन्मात्र
हाच त्यांचा अर्थ आहे. जसें पाण्यांत द्रवत्व व
तेजांत प्रकाश त्याप्रमाणें ब्रम्हांत ग्राहकत्व व
मर्तृत्व या दोन धर्मांनीं रहित असें चित्तत्व व
चित्त राहतें. विषयांना प्रकाशित करणें हेंच
चित्तचें कर्म आहे, तें निर्विकार चित्-पासून
कारणावांचूनच भ्रामक यक्षाप्रमाणें उत्पन्न होतें.
आणि जें निर्मूल—कारणावांचून उत्पन्न झालेलें
असतें, तें वस्तुतः उत्पन्नच झालेलें नव्हे; आणि
विषयांना प्रकाशित करणें हें चेतनकर्महि जर
निष्कारण असल्यामुळे वायु व त्याचा स्पंद
यांप्रमाणें अपृथक् आहे, तर बाहेर ह्मणजे
जागृतीत व आंत ह्मणजे स्वप्न व सुषुप्ति यांत
होणारी जी विषयप्रतीति तीहि आत्माच आहे
त्याहून पृथक् नाही. सर्व कर्मांचा विस्तार देहच
आहे. तोच मूलतः आत्मा व शाखातः संसार
आहे. चिदाभासात्मक क्रियेचा बाध करणें, एत-
द्रूप अनहंतवानें ह्मणजे त्याच मूलोच्छेदानें तो
शाखांमह शांत होतो. पण चिदाभासाच्या
उच्छेदानें जीवाचा उच्छेद होईल, असें समजूं

नये. तर ब्रम्हभावेने तो जीव अनन्तात्मा होतो. म्हणजे त्याने त्या भावनेने संसाररूप अनर्थाचा समूल उच्छेद करून परमपुरुषार्थच संपादन केला आहे. असे समज. यास्तव, रामा ! डुकराच्या मुखाचे अग्र नागरमोठ्यांना जसे समूळ उपटते, त्याप्रमाणे तू संसाराचे मूळ अनहंभावेने उपटून टाक. असे केल्याने कर्मबीजकलांच्या कोशाचाच—असंख्य कर्मबीजांच्या सांठ्याचाच—त्याग केलासे होईल. यावांचून त्याचा त्याग करता येणार नाही. हे राघवा ! यास्तव तुझ्या चित्तांत सदा स्थित असलेले वेदनात्मक कर्ममूल शांत होवो. या कर्मबीजकलेचा त्याग केला असता जीवाच्या ब्रम्हात्मत्वातिरिक्त चिदाभासात्मक इतर आत्म्याचा व त्याला दिसणाऱ्या प्रपंचाचा अभाव होतो. तो झाल्यावर ज्यांना वस्तूचा बोध झाला आहे अशा शांत तज्ज्ञांकडून कशाचेहि ग्रहण केले जात नाही व कशाचाहि त्याग केला जात नाही. ते त्याग व आदान—ग्रहण यांस जाणत नाहीत. यामुळे त्यांचे हृदय आकाशासारखे सर्वभावनाशून्य होते. त्यांचे चित्त अतिशय शांत होते व ते ज्ञानी पुरुष स्वरूपामध्ये अवस्थित होतात. ते प्रारब्धप्राप्त कर्तव्य करतात व केव्हां करीतहि नाहीत. कारण प्रारब्धप्रवाहांत पडलेले सर्व अनायासानेच होते. ते घडत असतांना त्यांचे मन शांत असते. नदीच्या प्रवाहांत पडलेले तृणादि सर्व जसे त्या प्रवाहाबरोबर वहात जाते, त्याप्रमाणे त्यांची कर्मेद्रिये मनामध्ये कोणत्याहि प्रकारचा विकार न करतांच आपापले कार्य करीत राहतात. अर्धवट निजलेल्या बालकाच्या अवयवांच्या हालचालीचाहि दृष्टांत त्यांच्या क्रियेला आहे. निर्विषय आनंद प्राप्त झाला असता भोगप्रवण इंद्रियवृत्ति नीरस—रागशून्य व त्यामुळेच आपापल्या विषयांचे प्रकाशन करण्यास अस-

मर्थशा होतात. अर्थात् त्या संस्काररूपाने चित्तांतरहात नाहीत व विषयाकाराने बाहेरहि रहात नाहीत. अर्थात् पूर्वोक्त वेदन हाच त्याग आहे, तो प्रबोधाने सिद्ध झालेला आहे. त्यामुळे त्या ज्ञानी पुरुषाला आत्मभिन्न मिथ्या वस्तूचा कांही उपयोग नसतो. तेव्हां जीवनोपयोगी अदृष्टाच्या सामर्थ्यानेच होणाऱ्या देहस्पंदरूप कर्माने काय होणार व अकर्माने तरी काय होणार ? चिदाभासरहित, विषयसंवेदनरहित व वासनारहित असे जे चित्ताचे शांत, सम, कृताकृतानुसंधानशून्य अवस्थान तोच कर्मत्याग होय. पुनः स्मरण न होईल अशा रीतीने चिरकाल विसरलेल्या कर्माप्रमाणे स्तंभाच्या उदरासारखे जे निर्विकार राहणे तोच कर्मत्याग होय. याप्रमाणे मूळाचा त्याग न करता केवळ कर्मेद्रियांचा संयमच जे वृथा ज्ञानाभिमाना करितात, त्या अज्ञपशूना कर्मत्यागरूप पिशाच खाऊन सोडते. पण समूल कर्मत्यागानेच जे शांतीचा आश्रय करून राहिलेले असतात, त्यांच्या कृतकर्मांचे कांही फल नाही व अकृत कर्मांचा कांही प्रत्यवायहि नाही. याप्रमाणे कर्मबीजकलेला समूळ उपटून तज्ज्ञ सतत अक्षय समाधानाने राहतात. ते आपल्या चित्तांत अत्यंत सुखी असतात. प्रवाहपतित कार्यामध्ये ते थोडीशी हालचाल करितात; पण तिचा अभिमान धरून तन्मय होत नाहीत. तर मदिरेने मत्त झालेल्या मनुष्याप्रमाणे किंवा कळसूत्री बाहुलीच्या हालचालीप्रमाणे अभिमानाने तन्मय न होतांच व्यवहार करितात. मोक्षलक्ष्मी हीच त्यांची विलासिनी असते. ते जणुं काय तिच्या व्यसनानेच आपल्या देहादिकांस विसरतात. त्या विलासिनीविषयीच्या अत्यंत आसक्तीमुळे त्यांना आपल्या देहादिकांचेहि भान नसते. त्यामुळे अर्ध्या निजलेल्या व अर्ध्या जाग्या असलेल्या पुरुषाप्रमाणे ते

पांचव्या, सहाव्या इत्यादि योगभूमिकांतील कोणत्या तरी भूमिकेस प्राप्त झालेले असतात. ज्याचा समूल त्याग केलेला असतो, त्याचाच त्याग केला असे म्हटले जाते. पण, मुळासकट न केलेला जो त्याग तो झाडाच्या शाखा वर वर तोडण्यासारखाच आहे. या कर्मवृक्षाचा मुळापासून उच्छेद न करतां वरवर त्याच्या शाखाच तोडल्यास तो वृक्ष पुनः दुःख देण्यासाठीच सहस्र शाखांनीं सर्व बाजूंनीं वाढतो. तात्पर्य, हे रामा ! पूर्वोक्त अवेदनरूप भावाने कर्मत्याग सिद्ध होतो. यास्तव वर सांगितलेल्याच क्रमाने याचाच अभ्यास करीत रहा. जे कर्माचा त्याग न करतां बाकीचे उपाय करितात, ते अत्यागालाच त्यागरूप समजून आकाशालाच ताडण करीत सुटतात. ज्ञानस्वरूपतेमुळे कर्मत्याग आपोआप सिद्ध होतो. जीवन्मुक्ताची निरिच्छ क्रिया फार मोठी जरी असली तरी दग्धबीज असल्यामुळे म्ह. तिच्यातील कर्तृत्व हें बीज दग्ध झालेले असल्यामुळे ती अक्रियाच आहे. ज्यांतील तंतु जळले आहेत असा पटाचा आभास फार मोठा जरी असला, तरी तो कांहीं पट होऊं शकत नाही. ज्याप्रमाणे दोरीने वेष्टिले जाणारे कूपकाष्ठ पाणी विहिरीतून वर काढणे, त्याचा सेक करणे इत्यादिरूप रसभावनेमुळेच धान्यसंपत्ति—शेत उगवणे याच्या योगाने सफल होतें, नुसत्या वृथा फिरण्याने सफल होत नाही; त्याप्रमाणे बुद्धिसहित इंद्रियांनीं भोगा-सक्तिरूप रसाच्या भावनेने केलेले कर्म सफल होतें. केवल शरीरचेष्टारूप स्पंद निष्फल होतो. ज्ञानाने कर्मत्याग स्थिर झाला असतां वासना शून्य झालेला जीवन्मुक्त गृहांत राहो कीं अरण्यांत राहो, तो धनादि संपत्तीच्या क्षयाने दरिद्री असो कीं तिच्या वृद्धीमुळे उत्कर्ष पावो, दोन्ही अवस्थांत सम असतो. जो चित्तांत अत्यंत शांत झालेला असतो

त्याचे गृह हेंच अगदीं दूर असलेले निर्जन वन आहे. पण जो अशान्त असतो तो निर्जन वनांत जरी असला तरी ते वनहि त्याला असंख्य लोकांनीं भरलेली नगरीच होते. ज्याची मति अत्यंत शांत आहे अशा ज्ञानी पुरुषाची रम्य वनभूमि हृदयांतच असते. ती अत्यंत निर्मल व विस्तृत असते. त्या भूमीत कधीं स्वप्नांतसुद्धां कोणी मानव प्राप्त होत नाहीत. ज्या पुरुषाचे दृश्य ज्ञानाग्नीने दग्ध झाले आहे, त्याला हें जगत्च महा अरण्य झालेले असते. त्या जगद्रूप महा अरण्यांत त्याला कोणताही विषय स्फुरत नाही. त्यांतलि सर्व विशेष पदार्थ शांत झालेले असतात व ते महारण्य शून्य असते. पण जो अनंत संकल्प करणारा अज्ञ पुरुष असतो त्याच्या हृदयांतच सर्व जगाची स्थिति होते. त्यामुळे सप्तसागरांनीं परिवेष्टित झालेली ही सर्व भूमि—हा लोक हृदयांतच पुनः पुनः परिवर्तन पावतो. अज्ञानाने दीन झालेल्या त्या पुरुषाच्या हृदयांतच नाना प्रकारचा ब्रामसमूह असतो. त्यांत नानाप्रकारचीं कर्मे चाललेलीं असतात व सुखदुःखादि नानाप्रकारच्या द्वंदांची अतिशय दाटी झालेली असते. आरशांत ज्याप्रमाणे एखादे मोठे नगर प्रतिबिंबित झालेले असते, त्याप्रमाणे मलिन हृदयामध्ये सर्व सृष्टि अगदीं स्पष्टपणे प्रकाशमान होते. ती सृष्टि द्रव्यार्जन, व्यय, प्रवास, कलह इत्यादि नानाप्रकारच्या कर्तव्यांनीं सर्वदाच विकारमय झालेली असते. कारण तीं कर्तव्ये करीत असतांना लोभ, मोह, शोक, भय इत्यादि विकारदशा प्राप्त होणे सर्वथा अपारिहार्य असते. तशाच ती मलिन हृदयांत प्रकाशमान होणारी सृष्टि—भूमि, पुरे, मोठमोठी नगरे, अवान्तर देश व पर्वत यांनीं युक्त असते.

सर्ग ४ था.

—:०:—

१ अहंताच ससाराचें मूळ आहे. २ त्याचा त्याग, आत्मबोध व अनहंभावाचें सतत अनुसंधान यांच्या योगाने होतो.

श्रीवसिष्ठ—रामा ! केवल दृक्-स्वरूप आत्म्यानें सर्व दृश्यरहित होणें हाच मोक्ष आहे. पण दिव्यांतील तेल संपलें असतां दिवा जमा आपोआप विझतो, त्याप्रमाणें ज्ञान-कलारूप बोध झाला असतां सर्व दृश्याचें मूळ जें अज्ञान त्याचा बाध होतो. अज्ञानाचा बाध झाला असतां अहंतादिकांसह सर्व जगन् शांत होतें. त्यामुळें विझलेल्या दिव्याप्रमाणें त्याग सिद्ध होतो. त्यावांचून त्यागाची सिद्धि होत नाही. कर्माचा नुस्ता त्याग हा त्यागच नव्हे, तर ज्यांत जगाची प्रतिमा मुळीच नसते अशा प्रकारचा अहंकारत्यागानंतर अवशिष्ट राहिलेला जो एकात्मा तोच सर्व त्यागरूप मुख्य अव्यय मोक्ष आहे. अर्थात् आत्मसाक्षात्कार हाच 'त्याग' होय. सामान्य लोकांच्या दृष्टीला दिसणारा जो हा देहादि दृश्यरूप विकार तोच मी व त्या देहादिकांशीं ज्याचा संबंध आहे असें हें सर्व भोग्य जगत् माझें आहे, अशा रीतीनें प्रत्येक प्राण्याला होणारा तादात्म्य व संसर्ग-अध्यासरूप दोन प्रकारचा बंध तैल-रहित दीपाप्रमाणें समूल शांत झाला असतां सर्वोत्तम ज्ञान म्ह० चैतन्यच 'आत्मा' म्हणून अवशिष्ट राहतो. तोच परम मोक्ष होय. पण 'हा मी' व 'हें माझें' अशा प्रकारची ज्याची भावना—अशा प्रकारचा ज्याचा द्विविध बंध शांत झालेला नसतो त्याला ज्ञान होत नाही, त्याला शांति नाही व त्याला सुखाहि नाही. 'हें माझें' व 'हा मी' या एवढ्याच कल्पनेचा जो क्षय तो बोधात्माच आहे. कारण आरोपि-

ताचा बाध अधिष्ठानमात्र असतो. तेंच शिव आहे, तीच अत्यंत शांत अवस्था आहे. त्याहून दुसरा पुरुषार्थच नाही. तत्त्वसाक्षात्कारानें 'अहं' हा अंश क्षीण झाला असतां ममत्वाचा विषय असें हें सर्व जगत्च क्षीण होतें. (पण सर्व जगाचा क्षय म्ह० सर्वस्वाचा क्षय आहे, असें समजून भयभीत होणाऱ्याचें समाधान वसिष्ठ करितात.) पण सर्व जगाचा क्षय म्ह० त्यांतील कांहींहि व कोठेंहि क्षीण होत नाही, तर तें सर्व परमार्थ एकरूपानें स्थितच असतें. 'अहं' असें समजणारा 'मी कोणी नाही; असंग आत्मा आहे' अशी भावना केल्यानेंच निर्विघ्नपणें शांत होतो. ही मुक्ति एवढ्याशाच या उपायानें साध्य होणारी आहे. मग अनेक साधनांच्या संपादनासाठीं एवढे श्रम कशाला करावेत? 'मी' व 'मी नाही' या दोन्ही भ्रांतिच आहेत. कारण 'अहं'-बुद्धीप्रमाणें 'अनहं'-बुद्धिही द्वैतरूप असल्यामुळें आरोपित आहे. कारण त्यांतील कोणतीहि बुद्धि परमार्थ चित्-स्वभावावांचून होऊं शकत नाही. पण चित्त्व तर आकाशासारखें विशद आहे. तेव्हां त्यांत ही भ्रमस्थिति वस्तुतः कोठून संभवणार? अर्थात् अहंबुद्धीला घालविण्यासाठीं अनहंबुद्धीरूप द्वैताचाच जरी अंगीकार केला तरी ती बुद्धि अहंबुद्धिसहवर्तमान आपोआप चिदात्म्यांत शांत होते. (याला उदाहरण निवळीच्या बीचें आहे. गडुळ पाण्याला निवळीची बी उगालून लाविली असतां त्या बीच्या कल्कासह पाण्यांतील माती जशी खाली बसते, त्याप्रमाणें अनहंभावना अहंभावासह आत्मस्वरूपांत शांत होते.) यास्तव वास्तविक भ्रम नाही, त्याचें साधन नाही; त्याचें भ्रांति होणें हें फळ नाही व त्या भ्रमाचा आश्रय—भ्रामकही कोणी नाही. तर आत्मस्वरूपाचें अज्ञानच हें सर्व आहे व तें आत्मज्ञानानें संपतें. हें चिन्मात्रच असद्रूपा-

सारखें होऊन पसरलें आहे, असें तूं समज; व हे रामा ! अगदीं मौन धारण करून रहा. कारण हें सर्व निर्वाणमात्र-आनंदएकरूप आहे. जेव्हां जेव्हां 'अहं' या भावनेच्या उदयाचा प्रसंग येईल, तेव्हां तेव्हां तद्विरोधी अनहंभावनेचा तूं अभ्यास कर; म्हणजे शोकाचा प्रसंग येणार नाही. याप्रमाणें सतत सावधान चित्तानें स्थिर केलेल्या अनहंभावानें अहंभावाला सत्वर आकाशपुष्पादिकांसारखा बनवून रणांगणांत धनुष्याला जोडलेल्या अर्जुनाच्या बाणाप्रमाणें पराङ्मुख न होतां ब्रह्मपदाला घट्ट धरून-तन्मय होऊन रहा. त्याला सोडून म्हणजे त्याला विसरून एक क्षणभर सुद्धां राहूं नकोस. तूं याप्रमाणें सतत अहंतेला आकाशतुल्यतेस पोचवून सर्व पदार्थांविषयीच्या भावनेनें रहित हो. चित्तांत कोणत्याही पदार्थाच्या कल्पनेस थारा देऊं नकोस व भवसागराचें उलंघन कर. स्वाभाविक अज्ञानामुळेच उत्पन्न झालेल्या अहंभावाला जिकण्याइतकेहि सामर्थ्य ज्याच्यामध्ये नाही, त्या पशूला उत्तम पदाची प्राप्ति होईल, ही आशाच कशाला पाहिजे? तिचें नांवही ध्यावयास नको. ज्या उत्तमाधिकाऱ्यानें स्वतःपूर्वींच कामादि अरिषड्वर्गाला पूर्णपणें जिकलें आहे, तोच मोक्षासारख्या महा फलाला पात्र होतो; इतर नरगर्दभ त्याचें पात्र होत नाही. ज्या मध्यमाधिकाऱ्याची मनोवृत्ति मनांतल्या मनांत जिकली जात आहे, किंवा ज्या उत्तमाधिकाऱ्यानें तिला जिकलें आहे, तोच विवेकाचा विषय आहे व त्यानेंच पुरुषार्थाच्या साधनें आपला जन्म सफल केलेला असल्यामुळे त्यालाच 'पुरुष' असें म्हटलें जातें. समुद्रांत फेंकलेल्या पाषाणाप्रमाणें जो जो विषय तुझ्या ठिकाणीं येतो, त्या त्यापासून तूं 'नाहं' अशा भावनेनें दूर पळ. म्ह० असंग आत्मभावनेनें माझा त्याच्याशीं कांहीं संबंध नाही, असें समज.

'अहं' नाही, अशा भावनेनें अहंकाराचा अभाव जाणूनहि सोपपत्तिक ज्ञप्तिस्वरूपसुखाला जाण-णारा-त्याचा चांगला अनुभव घेणारा-असा तूं एखाद्या अज्ञासारखा मोहित होणार कीं काय? छेः, तें शक्यच नाही. उपपत्तिः ज्ञेय विषयच सिद्ध होत नाही. कारण सर्व विकार नुसते वाणीनें उच्चारण्यापुरतेच असतात, त्यापलीकडे त्यांचें पृथक् अस्तित्व नाही, हें तुला कळलें आहे. सोन्यामध्ये जसें कटकत्व वगैरे केवळ भ्रांतिमात्र असतें, त्याप्रमाणें ज्ञेय भ्रांतिमात्र आहे व ती तुझी भ्रांति नुस्त्या अस्मरणानेंच शांत होते. वायुंतील स्पंदाप्रमाणें तुझ्या चित्तांत जो जो विषय उदय पावेल, त्याच्या विषयी 'हा मी नव्हे' किंवा 'हा माझा नव्हे' अशा चिद्वृत्तीनें त्याला निराधार करून सोड. ज्यानें अगोदरच लोभ, लज्जा व मोह यांना अनहंभावानें जिकलें नाही, तो नास्तिक्य, यथेष्टाचरण इत्यादि देणाऱ्या या अध्यात्मशास्त्रांत वृथा कशाला प्रवृत्त होतो? कारण, तो त्याचा अधि-कारीच नव्हे. वायुंतील स्पंदाप्रमाणें तुझ्या ठिकाणीं हें जें 'अहंत्व' स्थित आहे, तें वायुंतील स्पंदाप्रमाणेंच परमात्म्याहून पृथक् नाही. कूटस्थ चिन्मात्र-स्वभाव आत्म्याच्या ज्ञानानें परमात्म्यामध्ये विलीन झालेला-तद्भा-वास प्राप्त झालेला हा प्रपंच फारच शोभतो. कारण पुष्पमालेच्या ठिकाणीं कल्पिलेला सर्पादि दुष्ट अर्थाहि ज्ञानानें त्या माळेत लीन झाला असतां जसा कंठस्थ पुष्पमालेच्या रूपानें शोभतो, त्याप्रमाणें परमात्मा कधीं विकारांच्या आकारानें उदय पावत नाही, व कधींहि त्यांच्या अस्तानें अस्त पावत नाही. त्याच्याहून अन्य पदार्थ विद्यमानच नाही. तेव्हां भाव कोठचा व अभाव तरी कोठचा? उत्पत्ति व ध्वंस हे शब्दाहि परमात्म्याचे

ठिकाणीं संभवत नाहीत. 'मी' 'माझे' इत्यादि त्रिपुटीचा बाध झाल्या असतां त्यामुळे प्राप्त होणारा जीवभावहि नष्ट होतो. नंतर परामध्ये पर, पूर्णांत पूर्ण, शान्तांत शांत व शिवामध्ये शिव स्थित होतें. म्हणजे त्वंपद-लक्ष्य साक्षी-प्रत्यगात्मा तत्पदलक्ष्य पर-ब्रह्मांत स्थित होतो. अर्थात् तत्त्व जसें पूर्वी स्थित होतें, तसेंच हें होऊन राहतें. कांहीं अपूर्व गोष्ट घडते असें नाही. जीवभाव नष्ट झाल्यावर आत्म्याचें कांहीं अपूर्व रूप उत्पन्न होतें, असें नाही. त्यानंतर मग मी नाही, जगत् नाही व 'हा मी' आणि 'हें जगत्' ही बुद्धि नाही. (अहो, पण प्रदीपाच्या निर्वाणाप्रमाणें आभासासह अविद्येचें निर्वाण हेंच ज्ञानाचें फळ आहे. कारण तसें न मानल्यास ज्ञान निष्फल होणार !' उत्तर—) निर्वाण हें ज्ञानाचें फळ आहे खरें; पण तें अत्यंत अप्रासिद्ध आहे. कारण निशारहित ह्यणजे रात्रिरहित सूर्याच्या ठिकाणीं जशी रात्रीची निवृत्ति नित्यासिद्ध असते, तसें अनिर्वाण ब्रह्मामध्ये निर्वाण नित्यासिद्ध आहे. त्यामुळे अनर्थनिवृत्ति हें ज्ञानाचें अपूर्व फळ नव्हे. त्याचप्रमाणें नित्यासिद्ध निरनिशयानंदांत आनंदप्राप्तिरूप फलहि अपूर्व नव्हे. तसेंच शांत ब्रह्मांत शांत होणें हेंहि अपूर्व फळ नव्हे. त्यामुळे ज्ञानफळाच्या योगानें द्वैतापात्ति होत नाही. जर प्रत्यगात्म्याच्या ठिकाणीं बंध व ब्रह्मामध्ये आकाशादि पदार्थ सत्य असता तर त्यांचें निर्वाण-बाध दीपाच्या निर्वाणाप्रमाणें अपूर्व झाला असता. पण रज्जुसर्पनिर्वाणाप्रमाणें प्रत्यगात्म्याच्या बंधाचें निर्वाण हें अनिर्वाणच आहे. ब्रम्हहि वस्तुतः स्वः आकाशादिकांसहवर्तमान नसतेंच. त्यामुळे त्याची निवृत्तिहि द्वैत प्राप्त करून देणारी नाही. अहो, मोठमोठ्या शस्त्रांचे आघात सहन केले

जातात; भयंकर व्याधीच्या वेदना सहन केल्या जातात; मग 'मी नव्हे' 'मी देह नाही' एवढेंच सहन करण्यांत काय मोठी अडचण आहे? किंवा त्या अनहंभावनेला असह्य कसें म्हणतां येईल? जगांत पदार्थांचे जे अनेक समूह आहेत त्यांचा 'अहं' हा अक्षय अंकुर आहे. त्याचें निर्मूलन केलें असतां सर्व जगत् निर्मूलत्वास प्राप्त झालें आहे, असें समज. परमात्मरूप आदर्श अहंकारानें मलीन झालेला दिसतो. तो कसा? लौकिक आरशावर तोंडाची वाफ सोडली असतां तो जसा मलिन होतो, त्याचप्रमाणें. वस्तुतः तोंडाच्या वाफेप्रमाणेंच अहंकार निःसार आहे. तथापि त्याचें कार्य सारयुक्तसें भासतें. पण त्याची शांति झाली असतां परमात्मा प्रसन्न होतो. अहंकार हा परमात्म-वायूंतिल स्पंद आहे, पण त्याची शांति झाली असतां तेंच अनिर्देश्य, अनाभास, अनन्त, अज, अव्यय आहे. अहंकारच चैतन्यामध्ये द्रव्याचें प्रतिबिंब पाडणारा आहे. त्यामुळे त्याची शांति झाली कीं, ती चिति सर्व आभासशून्य, अनन्त, अव्यय, अज होते. अहंकार हाच मेघ शांत झाला असतां परमार्थरूप शरत्कालचें आकाश अत्यंत श्रेष्ठ, अनन्त व स्वच्छ लक्ष्मणें अतिशय शोभूं लागतें. हे रामा! ज्याचा स्वभाव व्यक्त झालेला नाही व जें दीर्घकालापासून अहंकाररूप तांब्याचा डाक लागल्यामुळे जीवरूप ताम्रत्वास प्राप्त झालें आहे असें ब्रह्मरूप सोने श्रवणादि उपायांनीं चांगलें तापविलें असतां अहंकाररूप मलानें रहित होतें आणि तें तसें निर्मळ झालें असतां अत्यंत ज्योतिः-स्वरूप आणि त्यामुळेच अत्यंत कांतियुक्त ब्रह्ममुवर्ण बनतें. ज्याप्रमाणें समुद्रांत विलीन झालेलें मीठ, गारा इत्यादिकांचीं नांवें लुप्त होतात व त्यानंतर त्यांचा त्या त्या नांवांनीं उल्लेख करतां येत नाही, त्याचप्रमाणें तुम्ही ही

अहंता व अनहंता ब्रह्मत्वास प्राप्त होईल, मग तुझा कोणत्याहि नांवाने उल्लेख करता येणार नाही. त्याला 'ब्रह्म' असे म्हणता येईल म्हणून म्हणशील, तर तो व्यपदेशाहि [तसे ह्मणणेहि] अहंत्वरूप पूर्वीचा जो परिच्छेद तो निवृत्त होणे या निमित्ताने होतो. म्हणजे 'ब्रह्म' हे नांवहि सापेक्ष आहे. ज्यांतील तरंगादिक शांत झाले आहेत आणि त्यामुळे जे स्वभावाने स्थित आहे, असे जल पूर्वीच्या समुद्रतरंगादिरूपाने आंत सत्से भासते, त्यामुळे तरंग-समुद्रादि संज्ञेस पात्र होते. ते जलस्वभावाने अव्यपदेश्यच—अनिर्देश्यच होते, हे प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणे ब्रह्माविषयी जाणावे. अहंकार हे जगाचे बीज आहे, त्या बीजालाच भावनेचे मूळ जे अज्ञान त्याच्या नाशाने जर दग्व करून सोडले, तर मग मी, तू, जगत्, बंध इत्यादि कल्पनाच कोठची ? सत् म्ह० कालत्रयी अबाध्य, ब्रम्ह म्ह० अपरिच्छिन्नत्व शिव—निरतिशय आनंद व आत्मा—अपरोक्ष चिदेकरस अशा स्वभावाच्या परमात्म्यांत त्या चारी स्वभावांचा संकोच होणे, या कलंकाने कलंकित झालेली समष्ट्यहंता उदय पावते. म्ह० मृत्तिकेच्या कुंभाच्या आकाराने परिच्छेद झाला असता मृत्तिकेच्या स्वभावाची विस्मृति जशी होते, त्याप्रमाणे परमात्म्याच्या वरील चारी स्वभावांचे संकोचरूप मालिन्यामुळे अनवधान होते. त्यामुळे वरील समष्ट्यहंता म्ह० हिरण्यगर्भाची अहंता उत्पन्न होते. त्या बीजरूप 'अहं' अर्थापासून—समष्ट्यहंकारापासून दृश्यसत्तारूप बिंबलता—तोंडलीची वेल उत्पन्न झाली आहे. त्या वेलीवर अनंत जगे हीच फले येतात व ती गळून पडतात. अहंकाररूप मिच्याच्या आंत पर्वत, समुद्र, पृथ्वी, नद्या, मन, त्याच्या काम-संकल्पादि वृत्ति इत्यादि ही सर्व चमत्कृति—हा सर्व चमत्कार आहे. विकास पाव-

णाऱ्या अहंकारसंज्ञक उग्र पुष्पाचा आकाश, पृथ्वी, वायु, अंतरिक्ष, पर्वत, नद्या, दिशा, इत्यादि हा सुंदर सुवास आहे. मेरूच्या पर-भागी सद्रूपच असलेला दिवस अपरभागी प्रसार पावला असता त्याच निमित्ताने पूर्वी विद्यमान असलेल्याच रूपाचे प्रकाशनादि जसे करतो, त्याप्रमाणे अतिशय बृद्धि पावलेला अहंकार या सर्व जगाला प्रकट करतो. ज्याप्रमाणे प्रवृत्त झालेला दिवस रूपादि पदार्थांना प्रकट करतो, त्याप्रमाणे अहंकार असत जगाचे भान एक क्षणांत करवितो. अहंकार या अतिशय वाईट तेलाचा थेंब ब्रह्मरूप जलांत पसरतो व त्यामुळेच तत्काल त्रिभुवनरूप चक्र उत्पन्न होते. काय चमत्कार आहे? अहंता नुस्त्या विकासानेच जगाचा अनुभव घेते. पण तिचा निमेष—संकोच झाला असता त्यांतील कशाचाहि अनुभव येत नाही. याविषयी दूषित नेत्रांचेच उदाहरण आहे. दुष्ट चक्षु असत्यहि पदार्थ सत्यसे भासवितो. पण तो मिटला की कांही दिसत नाही. नेत्रांतील कनीनिके-प्रमाणे अहंकार पसरला की, संसाराचा अनुभव येतो, पण सुषुप्ति मरण-मूर्च्छा या अवस्थांमध्ये तो लीन होऊन राहिला असता व मोक्षांत समूल क्षीण झाला असता त्याचा अनुभव येत नाही. नित्य ज्ञानाने 'अहं' या अंशाला निःशेष करून सोडले असता ही संसाररूपी मृगतृष्णिका—संसारमृगजळ निःशेष शांत होते. तात्पर्य, ही श्रेष्ठ आत्मवस्तु स्वप्रकाश चिदात्म्याच्या भावनेनेच—केवळ 'तोच मी' या तदाकार वृत्तीनेच साध्य होणारी आहे. (ह्मणजे तिच्या प्राप्तीचे साधन अति सुलभ आहे. फलहि तसेच अत्यंत सुलभ आहे, असे सांगतात—) आत्मा नित्यसिद्ध आहे, प्रयत्नाने त्याला उत्पन्न करावयाचे नाही. त्यामुळे त्याची खुशाल प्राप्ति करून घे. 'तो मला

कसा मिळेल ?' असे म्हणून खिन्न होऊं नकोस. व अहंभावादि भ्रांतीलाही पात्र होऊं नकोस. हे निष्पाप रामा ! केवल स्वतःच्या यत्नानेच साध्य होणाऱ्या दुसऱ्या पुरुषादिकांच्या किंवा बाह्य साधनादिकांच्या साहाय्याची अपेक्षा न करणाऱ्या अनहंवेदनेवांचून- 'मी नाही' अशा भावनेवांचून दुसरे कोणतेही श्रेयःसाधन मला दिसत नाही. हे रामा ! तूं प्रथम व्यष्ट्यहंभाव विसर. म्ह० हे शरीरच मी हा अभिमान टाक. नंतर पर्वत, अन्तरिक्ष, भूमि, समुद्र, वायु, व आकाश अशा स्वरूपाचा हो. सर्वतः प्रसिद्ध असलेल्या या विश्वाला भरून रहा. त्यामुळे तुझे वैभव विस्तृत होईल. तात्पर्य, समदृष्ट्यहंभावाने रहा. त्यानंतर चराचर सर्व जगत् निष्प्रपंच ब्रह्मच आहे, अशा भावनेने त्याचा बाध करून निष्प्रपंच, इंद्रिये, कामादि मल व चित्तवृत्ति यांनीं रहित, स्वस्थ, शांत व शोकरहित असा होऊन रहा. याप्रमाणे अध्यारोप व अपवाद यांच्या योगाने निष्प्रपंच आत्म्याला सर्व उपाधिरहित करणे हे सर्व वेदान्तसिद्धान्तांचे सार आहे.

सर्ग ५ वा.

१ शास्त्र जितेंद्रियांच्या ठिकाणींच सफल होतें, इतरांच्या ठिकाणीं नाही. २ वसिष्ठ भृशुंडाने सांगितलेली विद्याधराची कथा सांगू लागतात.

श्रीवासिष्ठ—मनासहवर्तमान आपापल्या विषयाकडे धांवणे, या इंद्रियांच्या स्वभावाला अगोदर जिकून त्यानंतरच जो नित्यानित्य वस्तुविवेकादिक साधनांमध्ये प्रवृत्त होतो, त्यालाच शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशांचे सर्व फल मिळते; दुसऱ्या कोणालाहि ते मिळत

नाहीं. ज्या मूढमतीने आपल्या मनांत नुस्त्या स्वभावालाही जिकले नाही, त्याला उत्तम पदाची प्राप्ति होणे, वाळूंतून तेलाच्या प्राप्तीप्रमाणे, अतिशय दुर्लभ आहे. वस्त्रादि निर्मल वस्तुवर तेलाच्या थेंबाचा जसा डाग पडतो, त्याप्रमाणे ज्यांचे चित्त शुद्ध आहे त्यांच्यावर अल्प उपदेशहि मोठा परिणाम करितो. पण ज्यांचे चित्त अगदींच उथळ असते, त्यांच्यावर आरशाला मोती जसे चिकटत नाही, त्याप्रमाणे उपदेशाचा कांही परिणाम होत नाही. याविषयीं असा एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. मला पूर्वी तोच भृशुंडाने मेरुपर्वतावर सांगितला. मागे एकदां अशाच कांही अध्यात्मविषयक गोष्टी चालल्या असतां मी एकान्तांत मेरूच्या शिखरावरील ढोलीत त्या दीर्घजीवी कावळ्याला असे विचारले. मुग्धबुद्धि—मूढ व अनात्मज्ञ अशा एखाद्या अति दीर्घकाल जिवंत राहिलेल्या प्राण्याला तूं स्मरतोस का ! असा मी प्रश्न केला असतां रामा ! त्याने मला असे सांगितले.

भृशुंडः—पूर्वी एक अनात्मज्ञ—आत्म्याला न जाणणारा व त्यामुळेच अतिशय खेद पावणारा विद्याधर होता. त्याचीं इंद्रिये त्याच्या अधीन नसल्यामुळे त्याला फार खेद होत असे. त्याला विश्रांतिसुख मुळींच मिळत नसे. नाना प्रकारच्या तपाने, यमनियमांच्या योगाने त्याने आपले शरीर शुष्क करून घेतले होते. तो विचारी असल्यामुळे आयुष्याची वृद्धि करणाऱ्या सदाचाराने संपन्न होता. त्यामुळे ज्याचे आयुष्य क्षीण झालेले नाही, असा तो पूर्वी चार कल्प जिवंत राहिला. त्यानंतर चवथ्या कल्पाच्या शेवटी त्याच्या मनांत विवेकाचा उदय झाला. कारण ज्याप्रमाणे विदूर या नांवाच्या भूप्रदेशी मेघाच्या उदयामुळे वैडूर्य नांवाचे रत्न उत्पन्न होते,

त्याप्रमाणें दीर्घकाल यम-नियमादिक तपश्चर्या केल्यामुळे त्याच्या मनांत विवेकाचा उदय होणें अत्यंत अवश्यच होतें. (त्या विवेकाचें स्वरूप दाखवितात.) माझा पुनः पुनः जन्म व मरण न होवो, मला जरा न येवो, असे वारं-वार चिंतन करणाऱ्या मला आतां त्याचा कंटाळा आला आहे. ही चिंता आतां पुरे झाली, या सर्व प्रपंचांत एक स्थिर वस्तु काय आहे ? असा त्यानें विचार आरंभिला. पांच प्राण, दहा इंद्रिये, मन, बुद्धि व स्थूल देह अशा अठरा पदार्थांनीं युक्त असलेल्या नगरीला फार दिवस वाहून अतिशय श्रांत झालेला तो विद्याधर विरक्ताचित्त झाला. संसारावरील त्याचें प्रेम पार उडालें; व तो मजपाशीं ती एक स्थिर वस्तु विचारण्यासाठीं आला. माझ्याजवळ येऊन त्यानें मला साष्टांग प्रणाम केला. मीहि त्याचा उचित सत्कार केला. नंतर त्याला प्रश्न करण्याचा अवसर जेव्हां मिळाला तेव्हां तो मला असें अनिंदित वचन बोलला.

विद्याधरः—हे श्रेष्ठा ! आपापल्या विषयामध्ये शीघ्र प्रवेश करणारीं असल्यामुळे मृदु, पण प्रवेश केल्यावर फार ताप देणारीं, एकदा विषयासक्त झाल्यावर त्यापासून परतवितां येत नसल्यामुळे दगडाहूनहि बळकट—अचल, अशीं हीं इंद्रिये व शस्त्रे एकसारखीच आहेत. कारण खड्ग, बाणादिक शस्त्रे जशीं शरीराचा छेद, भेद इत्यादि करण्यास दक्ष असतात, तशींच इंद्रिये छेद-भेदादि करण्यास दक्ष आहेत. हृदयांत रूढ झालेलीं हीं इंद्रिये म्ह० अंधकाराने गर्द झालेलीं अरण्येच आहेत. तीं अरण्ये कामादि मर्कटांच्या योगाने आकुल झालेलीं असतात. तीं मलिन व विपात्ति देणारीं आहेत. प्राण-मन-देह-हृदय यांमध्ये तीं भुवा, तृषा इत्यादि सहा ऊर्मींच्या योगाने

दुःख उत्पन्न करितात. त्यांत दैवयोगाने एखादे प्रसंगीं शम-दमादि गुणांचा उदय जरी झाला तरी त्या गुणारण्याला जाळून तीं जणुं काय अग्निरूपच आहेत. त्यामुळे तीं ऊर्मियुक्त असलीं तरी शीतल नसतात, तर अविवेक-प्रचुर असतात. यास्तव अशा प्रकारच्या इंद्रियांना व त्यांच्या आश्रयभूत मनाला जिकून पुरुष सुखी होतो. तो भोगांनीं कधींच खरा सुखी होत नाही. तेव्हां मला विद्याधरांच्या भोगरूप विषयांचें काय प्रयोजन आहे ? कांहीं नाही. म्हणून मी त्या सर्वाविषयीं विरक्त होऊन आत्मज्ञानाच्या इच्छेनें तुला शरण आलों आहे. ९

सर्ग ६ वा.

१ विद्याधर दीर्घकाल स्वतः दिव्य भोगांचा अनुभव घेऊन व त्यांची मीमांसा करून विषय व इंद्रिये यांचे दोष दाखवितो.

विद्याधरः—जें निरतिशय आनंदस्वरूप असल्यामुळे उत्तम, आयासरहित, क्षय व अतिशय यांनीं रहित व आदि-अंतरहित परम पावन पद तें मला सत्वर सांग. (कारण ताप-त्रयाने संतप्त होणाऱ्या मला आतां विलंब सहन होत नाही.) हे मुने ! मी इतके दिवस जड-रूप होऊन निजून राहिलों होतो. आतां मनाला तीव्रतर वैराग्यरूप प्रसाद प्राप्त झाल्यामुळे मी जागा झालों आहे. मन कामरूप मोठ्या रोगाने अतिशय संतप्त झालें आहे. तें दुर्वासनां-मध्ये अत्यंत क्षुब्ध झालें आहे. यास्तव ज्याच्या कर्मांचा उच्छेद होणें शक्य नाही, अशा माझा तूं 'अहं' या रूपाने रूढ झालेल्या या मोहांतून उद्धार कर. (अरे बाबा ! तूं देवयोनीत उत्पन्न झाला आहेस, विद्याधरत्वा-

मुळें तुझ्या ठिकाणीं सर्व विद्या जन्मतःच सिद्ध आहेत; आणि विद्यांच्या सामर्थ्यानेच विद्याधर सर्व दुःखाचें निरसन करण्यास समर्थ आहेत, ते मणि-मंत्र-रसायनादि सिद्धींनीं व अणिमादि ऐश्वर्यांनीं युक्त असतात, असें ऐकतो, तेव्हां अशा विशिष्ट जन्मानें युक्त असलेल्या तुझ्या ठिकाणीं कामादि दुःखें व कार्पण्यादि दोष कसे प्राप्त झाले, कीं ज्यांच्या निवारणासाठीं तूं सर्वमान्य असूनहि कावळ्याच्या कुळांत उत्पन्न झालेल्या मला शरण येऊन असा प्रश्न करीत आहेस ? असें विचारशील तर हे भुशुंडा ! ह्याचें उत्तर सांगतो—) सर्व विद्या, सिद्धि इत्यादिकांनीं मी जरी संपन्न आहे, तरी आत्मज्ञानरहित आहे. त्यामुळें माझ्या ठिकाणीं काम-क्रोध, ईर्ष्या-असूया इत्यादि दुःखें व कार्पण्यादि दोष येऊन कोसळतातच. कारण आत्मज्ञानाच्या अभावीं मी अजितेंद्रिय आहे. ज्याचीं पानें उग्र म्ह० स्नेहरहित म्हणजे पाण्याचा लेप लावून न घेणारी आहेत अशा अत्यंत सुशोभित व बिसतंतुयुक्त कमलावर वंवाचे बिंदु जसे येऊन पडतात व त्या कमलाला निस्तेज करून सोडतात, त्याप्रमाणेंच माझ्यावर वरील दुःखें वगैरे येऊन पडतात. दीर्घकाल जिवंत राहणारे देवादि जीर्ण जंतुहि कमलांतील मशकादिकांप्रमाणें केवळ जन्माला येतात व मरतात. तेहि इतर किड्यांप्रमाणें धर्म किंवा मोक्ष या पुरुषार्थासाठीं जन्म घेत नाहीत. पूर्वी हजारों वेळा भोगलेल्या त्याच त्या शब्दादि विषयांच्या योगानें आखी फार दिवसांपासून विनाकारण अतिशय खिन्न होत आहे. आम्ही अतिशय तुच्छ सुखलेशाकरितां इंद्रियें व विषय यांच्या संयोगांनीं वारंवार फसविले जात आहे. चित्ताला एक क्षणभरहि विश्र्वांति न देतां क्षणभंगुर विषयोपभोगांमध्ये भ्रमण करणाऱ्या माझ्या या संसाराचा अंत होत नाही. मरुभूमीतील

मार्ग जसा कधीं संपत नाही तसाच माझा हा संसार संपत नाही; व त्यामुळें मला स्थैर्यावस्थाहि प्राप्त होत नाही. या भोगभूमी आरंभीं आपातरमणीय भासतात. त्या विनाश पावणाऱ्या पण संसाराला कारण होणाऱ्या असतात. थोड्याच अवधीत त्या विकार पावतात व त्यामुळेंच भयंकर आहेत. मला ही विद्याधराची संपत्ति मोठ्या पुण्यानेच प्राप्त झाली आहे, हें खरें; पण तिच्यामध्ये मान व अपमान यांचें प्राधान्य असतें. ती संपत्ति दुरहंकारानें रम्य झालेली असते. म्हणून मी या विवेकी पुरुषांना प्रतिकूल वाटणाऱ्या दुष्ट विद्याधरश्रीने संतुष्ट होत नाही. मला तिच्यापासून सुख होत नाही. मी कुबेराच्या चैत्ररथ उद्यानांतील पुष्पांनीं कोमल झालेल्या व ज्यांतील कल्पवृक्षांच्या शाखांनीं सर्व वैभव व संपत्ति दिल्या आहेत अशा भूमी अवलोकन केल्या. मेरुपर्वतावरील कुंजांतून, विद्याधरांच्या नगरांतून, विमानांच्या श्रेष्ठ पंक्तींतून, आणि आवहनिवह इत्यादि वातस्कंध भागांतून मी विहार केला. देवांच्या सैन्यांत, अप्सरांच्या भुजलतांवर व हारादिकांच्या योगानें भूषित झालेल्या स्त्रीपुरुषांचे चित्ताकर्षक विहारचमत्कार ज्यांत चालले आहेत अशा लोकपालांच्या नगरींत विश्र्वांति घेतली. पण त्यांतील कांहींही उचित व गुणयुक्त नाही. कारण बाबारे ! तें सर्व मानसव्याधिरूप विषाग्नीने जळून भस्म झालेलें असतें, हें मला आतां विवेकाचा उदय झाल्यावर कळलें आहे. पूर्वी मलाहि तें कळलें नव्हतें. सुंदर रूप पाहण्याविषयीं आसक्त झालेल्या, स्त्रीचें मुख पाहण्याची अतिशय आकांक्षा करणाऱ्या आणि बाह्य व आंतर प्रकाशानें युक्त असलेल्या चक्षूंकडून मी स्वविषयासक्तीनें ममाला दूषित करण्यासाठीं मोठ्या दुःखाला पोंचविला जात आहे. तें चक्षुरिंद्रिय स्त्रीशरीरांत हें वस्त्र-

आभरण-अनुलेपनादिकच शोभा देणारें आहे. रक्त-मांस-केंस-हाडे इत्यादिक शोभा देणारें नाही, असें विवेचन न करितांच केवळ रूपाच्याच मार्गे जाणें, हा त्याचा स्वभाव असल्यामुळे अवस्तुमध्येहि तें आसक्त होतें. विषयासक्तीनें दूषित झालेलें चित्त भयंकर अनर्थांत पाडणाऱ्या दुराचरणांत तत्पर होऊन नानाप्रकारच्या बंधसंज्ञक आपत्तींत जोंवर पडत नाही तोंवर विषयांविषयीं विरक्त होत नाही. हें घ्राणेंद्रिय अनर्थासाठींच इतस्ततः धांवत सुटतें आणि एखाद्या उन्मत्त घोड्याप्रमाणें त्याचें निवारण करण्यास मी समर्थ होत नाही. ज्याप्रमाणें अतिदुष्ट वैऱ्यानें एकाद्याला बलात्कारानें आपल्या अधीन करून घ्यावें आणि नगरींतलें सर्व दुर्गंध वाहून नेणाऱ्या मोरेंतूम त्याला संचार करावयास लावावें, त्याप्रमाणें मुखांतील श्वासाच्या मागोमाग धांवत सुटणाऱ्या या घ्राणानें मला या अकार्यांत नियुक्त केलें आहे. भक्ष्याभक्ष्याचा विचार करणाऱ्या शास्त्राच्या मर्यादेनें हीन असलेल्या या रसनेनें मला कृमि-कीट-पश्यादि योनि याच दुःखपर्वतामध्ये मारून टाकलें आहे. त्या योनींत बलवानांमध्ये हत्ती श्रेष्ठ आहे व बुद्धिमानांमध्ये कोरहा श्रेष्ठ आहे. अर्थात् रसनादोषामुळे अधःपात झालेल्या माझा उद्धार गजापर्यंत किंवा जंबुकापर्यंतच फार तर होणार, हें उघड आहे. ग्रीष्मकालानें अत्यंत दीप्त झालेल्या सूर्याच्या तापाचा निरोध जसा करतां येत नाही, त्याप्रमाणें त्वगिंद्रियाच्या विषयलंपट-तेचा मला निरोध करतां येत नाही. तृणाविषयींची इच्छा हरिणाला जशी विषमप्रदेशीं हि घेऊन जाते आणि तृणानें झांकलेल्या

१ 'सुरापाः कृमयो भवन्ति अभक्ष्यभक्षणश्च' सुरापान करणारे व अभक्ष्यभक्षण करणारे कृमि होतात, असें धर्मशास्त्रांत सांगितले आहे.

कूपादिकांत पाडते, त्याप्रमाणें हे मुने! शुभ शब्दरसाची इच्छा करणाऱ्या माझ्या श्रवणेंद्रियाच्या शक्ति मला संकटांत पाडतात. 'तर मग काय तुला ते रूपादि-शब्दान्त विषय दुर्लभ आहेत कीं काय?' म्हणून विचाराल तर तसें नाही. मला सर्व विषय सुलभ आहेत. मी अतिशय नम्र भृत्यांच्या अतिप्रिय व प्रेमळ वाद्य गीतादि शब्दयुक्त शुभ शब्दश्री ऐकल्या. वैभव हरण करून आणणाऱ्या व ध्वनियुक्त रत्नभूषणांनीं भूषित झालेल्या स्त्रिया, दिशा व समुद्र आणि पर्वत यांचे तट पाहिले. नम्र व सुंदर स्त्रीजनानीं आणून दिलेले गुणशाली चमत्कारिक मनोरम गोड षड्रस मीं चिरकाल खाले—त्यांचा पुष्कळ दिवस स्वाद घेतला. रेशमी वस्त्रें, उच्च प्रतीच्या स्त्रिया, रत्नांचे हार, पुष्पें, आस्तरणें, शीतल, मंद व सुगंध वायु यांचा भोगभूमीमध्ये सर्व बाजूंनीं निर्विघ्नपणें अनुभव घेतला. त्यांच्या स्पर्शाचें सुख अनुभविलें. स्त्रीसुख, चंदन, वाळा इत्यादि औषधि, पुष्पें, कापुर-कस्तुरी इत्यादि पदार्थ यांचे मंद वायूबरोबर आलेले गंध—सुवास मीं हुंगले—त्यांचा यथेच्छ अनुभव घेतला. अहो मुनिवर्य! तात्पर्य, मीं पुनः पुनः शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध यांचा यथेच्छ अनुभव घेतला. त्यामुळे ते सर्व आतां मला शुष्क व नीरस वाटूं लागले आहेत. तेव्हां आतां पुनः त्यांचेंच सेवन कसें करूं? तें मला सत्वर सांग. या दुर्भोगांच्या समूहांचा हजारों वर्षे जरी आब्रह्म-स्तंबपर्यंत शरीरांत भोग घेत राहिलें तरी तृप्ति होत नाही. दीर्घकालपर्यंत साम्राज्य करून, स्त्रीजमांचा उपभोग घेऊन, व शत्रूंच्या सैन्याचा पूर्ण पराभव करून अपूर्व कोणतें प्राप्त होतें? कांहीं नाही. त्या हिरण्यकशिपु प्रभृति जीवांना मरणच नव्हतें; कारण, त्यांनीं जगांतील कोणत्याहि प्रसिद्ध पदार्थापासून

मरण न यावे, असा वर तपःसामर्थ्यानें संपादन केला होता. पण ते सर्व थोड्याच वेळांत एकाएकी भस्म होऊन गेले. यास्तव जे प्राप्त झाले असतां पुनः आणखी खाहीं प्राप्तव्य उरत नाही, ते मिळविण्याविषयी इंद्रिये, प्राण, मन यांच्या संयमादि श्रमाने साध्य होणाऱ्या चेष्टेनेंही यत्न करावा. ज्यानें अतिशय रम्य भोग दीर्घकाल भोगले आहेत, त्याच्या डोक्यावर कल्पवृक्ष उत्पन्न झाला आहे, असें एकाहि जीवाने आजवर पाहिलेले नाही. किंवा त्याच्या दुसऱ्या एकाद्या अवयवांत विमानादि उत्पन्न झाले आहे, असेंही कोणाच्या अनुभवास आले नाही. म्हणजे दीर्घ काल श्रेष्ठ भोग भोगले म्हणजे कांहीं अपूर्व गोष्ट घडते असे नाही. अर्थात् दीर्घ भोगानुभवाचा त्याला किंवा दुसऱ्याला कांहीं उपयोग नाही. लबाड पोरें भोळ्या पोराला जशी फसवितात, त्याप्रमाणे या इंद्रियांनीं मला या सीमारहित विषयारण्यभूमीत फार दिवसांपासून फसविण्याचा रोजगार चालविला होता. शब्दादि विषयरूप भूतेच मनाला बाहेर आकर्षण करून घेऊन आपापल्या विषयाचा भोग घेण्यासाठीं श्रोत्रादि इंद्रियरूपाने अवस्थित होतात. यास्तव हे इंद्रिय नांवाचे विषय माझे शत्रु आहेत. मित्र नव्हेत, हें मी आज ओळखले आहे. हे विषयेन्द्रियरूप शत पारधी या शून्य संसारजंगलांत दग्ध झालेल्या या नरमृगाला पुनः पुनः धीर देऊन—वारंवार त्याचे आश्वासन करून मारतात. ज्यांच्या दृष्टीत भयंकर विष आहे अशा विषयेन्द्रिय सर्पांनीं ज्यांना जाळले नाही असे या जगांत दोन—तीन पुरुषाहि मला दिसत नाहीत. इंद्रिये हीच शत्रूची सेना आहे. ती भोग याच भयंकर गजांनीं युक्त आहे. तृष्णा हीच तिच्याजवळची चंचल जाळी आहेत. शीतोष्णादि द्वंद्वे याच रथांनीं ती व्याप्त आहे.

लोभ ह्याच त्या सैन्यांतील भयंकर तरवारी आहेत. कोप ह्याच भाल्यांच्या समूहाने ते सैन्य चिन्हित झाले आहे. अहंकार या सेनापतीने त्याचे पालन केले आहे; चेष्टा—इंद्रियांचे व्यापार याच चपल घोड्यांनीं ती सेना व्यापलेली आहे. कामाच्या कोलाहलाने ती व्याकुल झाली आहे. शरीररूप नगराच्या सीमेवर जाऊन व त्या सीमेचे आक्रमण करून ती स्थित आहे. अशा प्रकारच्या या इंद्रियसैन्याला जिंकावयास जे तयार होतात, तेच या जगांत फार मोठे योद्धे होत. मत्त ऐरावताच्या गंडस्थळाचा भेद करणेहि सहज आहे. ते महत्कार्यहि अगदीं सोपे, पण उन्मार्गाने जाऊं लागलेल्या आपल्या इंद्रियांचा पूर्णपणे निग्रह करणे शक्य नाही. हे साधो! तत्त्ववेत्त्यांनींही केलेला इंद्रियांचा जय ही सर्व पौरुषाची, सर्व महत्त्वाची, सत्याची व मोठ्या वैभवाची पराकाष्ठा आहे. जोंवर पुरुष कृपण इंद्रियांकडून तृणप्रमाणे ओढला जात नाही, तोंवरच तो देवांच्याही मान्यतेस पात्र होतो. जे मोठे धीर पुरुष जितेंद्रिय असतात, तेच या भूलाकीं 'नर' होत. बाकीच्यांना मी मांसाची चपल कळसूत्री बाहुली समजतो. हे मुने! मनःसेनापतीच्या या इंद्रियपंचकरूप सेनेला जिंकावयास जर कांहीं उपाय असेल तर मी तिला खचित पूर्णपणे जिंकीन. इंद्रिये या नांवाच्या भयंकर रोगांच्या शांतीला विषयभोगाशा सोडणे, यावांचून दुसरे कांहीं औषध नाही; तीर्थे नाहीत व मंत्रही नाहीत. महाअरण्यामध्ये चोर एकट्याच प्रवाशाला जसे अतिशय त्रास देतात, त्याप्रमाणे आपापल्या विषयाकडे वेगाने धांवणाऱ्या या इंद्रियांनीं मला अतिशय दुःख दिले आहे. हीं इंद्रिये पाण्याच्या डबक्यासारखी आहेत. कारण डबकी चिखलांनीं भरलेली असतात, तीं गढुळ

असतात. अतिशय दौर्भाग्याने युक्त असतात. व दुर्गंधयुक्त शेवाळाने तीं तुच्छ झालेलीं असतात. इंद्रियांतहि हे सर्व दोष आहेत. भयंकर जंगलें जशीं दुरुलंघनीय असतात, तशींच इंद्रियेहि दुरुलंघनीय आहेत. जंगलाप्रमाणेच त्यांचेहि मोठ्या दुःखानेच उलंघन करता येतें. जंगलें बर्फाच्या योगाने व इंद्रिये नाड्याने गहन झालेलीं असतात. जंगलांत जशी अनेक प्रकारची भीति वाटते, तशींच या इंद्रियांमध्ये अनेक प्रकारचीं भये उत्पन्न होतात. कमलनाल जसे चिखलापासून होतें, त्याप्रमाणे इंद्रिये मळापासून होतात. त्याच्याप्रमाणेच त्यांना छिद्रे असतात. मृणालांतील गुण-तंतु फार बारीक असतात. इंद्रियांतील वासनागुणही सूक्ष्म असतात. तीं दोन्ही ग्रंथियुक्त असतात. इंद्रिये प्रायः देहावयवरूप असतात व मृणालें जलाने युक्त असतात. क्षारसमुद्राचें जल व इंद्रिये रूक्ष असतात. कारण तीं निष्ठुर असतात व त्यांचा स्पर्श सुखावह नसतो. तीं रत्नांविषयी अतिशय लुब्ध असतात. इंद्रिये क्षुधातृषादि सहा ऊर्मींनी व समुद्रजळ लाटांनी व्याप्त असतें. तीं दोन्ही भयंकर नकांच्या योगाने घोर झालेलीं असतात. काम-क्रोधादिक हेच इंद्रियांतील नक्र होत. मरण व इंद्रिये यांचेहि-बांधवांना उद्वेग देणें, दुसरा देह निर्माण करणें व करुणाप्रद आक्रोश करणें या बाबतीत साम्य आहे. अरण्ये व इंद्रिये यांचे अविवेक्याचे शत्रु होणें व विवेकी जनाचे मित्र होणें, त्यांत प्रवेश करतां न येणें, मर्यादा नसणें, व विश्रान्तिशून्य असणें, या बाबतीत साम्य आहे. भयंकर मेघ व इंद्रिये यांचे मोठमोठ्या गर्जना करणें, त्यांत कांहीं सार-स्थिरांश नसणें, मलिन व जड असणें व विजेच्या चमकीप्रमाणे क्षणिक सुखाचा आभास दाखविणें, या गोष्टींत साम्य आहे. आपलीं

इंद्रिये व भूच्छिद्र यांचे क्षुद्र प्राण्यांनीच ग्रहण करणें पण कृतार्थ पुरुषांनी वर्ज करणें, आणि रज व तम यांनी पराभूत होणें यांत साम्य आहे. (उकिरड्याने भरलेल्या खड्ड्यांत कीटादि क्षुद्र प्राणी असतात व तो खड्डा धूळ व अंधकार यांनी युक्त असतो, हें सर्वांना माहीत आहे.) जीर्ण श्वभ्राचीं मुखें व इंद्रिये यांचे साम्य आहे. तीं दोन्ही मनुष्याला खाली पाडण्यांत अतिशय दक्ष असतात. तीं दोष व सर्प यांनी युक्त असतात व त्यांत लक्षावधि रूक्ष कंटक असतात. इंद्रिये हे राक्षसच आहेत. कारण राक्षसाप्रमाणेच तीं आत्मभरी, अनार्य, केवळ साहसांतच तत्पर व अंधकारांत-अज्ञानदर्शित-विहार करणारी आहेत. हीं इंद्रिये जीर्ण वेळूच्या वगैरे काष्ठाप्रमाणे अंतःशून्य, असार, वक्र, ग्रंथियुक्त व जाळणें याच एका कामाचीं आहेत. ज्यांत सर्व अमज्जनच आहेत अशा नगरामारखीं हीं इंद्रिये भयंकर मोहाच्या परंपरेने युक्त, भयंकर जीर्ण कृपाप्रमाणे गहन व विष्ठापुंजाप्रमाणे तुच्छ आहेत. कुमारांचीं चाकें जशी घटादि अनंत पदार्थांचीं कारणे असतात, तशीं इंद्रिये अनंत जन्मांचीं व त्यांतील दुःखांचीं कारणे आहेत. चाकें जशी भ्रमण करितात, तशींच इंद्रियेहि भ्रम पावतात. चाकें जशी चिखलाने माखलेली असतात त्याप्रमाणे इंद्रिये दोषयुक्त असतात. आपन्नांचा उद्धार करणें हेंच ज्याचें शील आहे अशा हे भुशुंडा ! याप्रमाणे इंद्रियांमुळे प्राप्त झालेल्या आपत्तिसागरांत निमग्न झालेल्या, सर्वस्वाचा त्याग केल्यामुळे निष्कांचन झालेल्या व शरण आलेल्या मला तत्त्वोपदेश करून माझा या आपत्तीतून उद्धार कर. कारण या जगांत तुझ्यासारखे जे जे कांहीं प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ आहेत, त्या सर्वोत्कर्षाने राहणाऱ्या दयाळू पुरुषांचा समागम शोकाचे सर्वथा हरण कर-

णारा आहे, असे अनुभवी तत्त्वज्ञ सांगतात.

सर्ग ७ वा.

—:०—

१ ब्रम्हच आहे, जगदुःख नाही. २ आत्म्याचे अज्ञान जगद्रूपाने पसरले आहे. ३ अह बीजापासूनच जगत्पृष्ठ बाढला आहे.

भृशुंडः—हे ब्राह्मणा वसिष्ठा, त्या विद्याधराचे असे हे पवित्र वचन ऐकून त्यानंतर मी त्याला हे असे उत्तर अगदी स्पष्ट शब्दांनी दिले. हे विद्याधरश्रेष्ठा ! फार उत्तम आहे. तू आपल्याच कल्याणासाठी असा विवेकी झालास ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. तू या संसाररूप अंधकूपापासून लवकर वर उठण्याची इच्छा करीत आहेस ! या संसारदुःखांतून मुक्त होण्याची इच्छा करीत आहेस ! ज्याप्रमाणे अग्नीने व्यापलेली सुवर्णरसाची पंक्ति अतिशय कांतीने शोभते, त्याप्रमाणे ही तुझी विवेकाने अतिशय व्याप्त झालेली मति फारच शोभत आहे. म्हणूनच ती तुझी विवेकशालिनी मति माझ्या उपदेशाच्या अर्थाला अनायासाने अवश्य ग्रहण करील. कारण निर्मल आरशांत द्रव्य सहज प्रतिबिंबित होते, हे प्रसिद्ध आहे. आतां मी तुला जे सांगत आहे, त्याचा तू 'होय, ठीक आहे' अशा बुद्धीनेच स्वीकार कर. कारण आम्ही या गोष्टीचा दीर्घकाल शोध केला आहे. त्या विषयी तू कांही विचार करू नकोस. निःशंकपणे त्याचा स्वीकार कर. तुझ्या हृदयांत दृश्यरूपाने अहंकारादि जे कांही भासत आहे, अहंकारादि जे जे कांही तुझ्या प्रतीतीला अनुभवाला येते, ते सर्व तू नाहीस. कारण या बुद्ध्यादि दृश्यवर्गातीलच कोणी आत्मा आहे व मला त्याची प्राप्ति करून देणे आहे,

अस समजून तू दीर्घकाल जरी त्याचा शोध करीत राहिलास, तरी तुला त्याची प्राप्ति होणार नाही. यास्तव तू दृश्यमात्ररूप अबोधाचा त्याग करून त्या सर्व दृश्याचा साक्षी जो आत्मा त्याला जाण. मी नाही, तू नाहीस, व हे जगत्ही नाही, असा ज्याचा निश्चय झाला आहे अशा तुला सर्व शिवच आहे. ते दुःखालाहि कारण होत नाही व सुखालाही कारण होत नाही. तुझ्या ठिकाणचा सुखदुःख-वैषम्य-दोषांश निवृत्त झाल्याने परम कल्याण ब्रह्मभावाने सर्व आहेच. सुषुप्तीत प्रसिद्ध असलेले अज्ञानच अहंकारादिभावाने घनीभूत होते. झोपेतील अज्ञानच अहंकार बनते व त्यापासून स्वप्न व जागृति एतद्रूप जगत् झाले आहे. अग्नीशी संबंध होतांच वितळणाऱ्या लाखेप्रमाणे विलीन झालेल्या जाग्रदादिरूप जगापासून अज्ञता झाली आहे. याचा किती जरी विचार केला तरी त्यांतील अमुक एकच पक्ष मानण्यास विशेष युक्ति नसल्यामुळे त्यांतील कारण काय व कार्य कोणते, ते कळत नाही. यास्तव धिजलेले व वितळलेले असे दोन्ही प्रकारचे घृत जसे एकच, त्याप्रमाणे सर्व अज्ञानमात्र आहे. मृगजलाप्रमाणे विश्व अवस्तु-मिथ्या आहे. त्यामुळे ते आहे असे जरी भासले, तरी नाही. हे जे कांही सत् किंवा असत् भासत आहे ते ब्रह्म आहे. मृगजलाप्रमाणे हे विश्व नाही, तू नाहीस किंवा प्रतिभासही नाही. इतकेच नव्हे, तर घटाच्या अभावी प्रकाश जरी असला तरी घटप्रकाश हा शब्द व त्याचा अर्थ या दोघांचाही अभाव होतो, त्याप्रमाणे सर्व जगाचा बाध झाला असतां ब्रह्म जरी असले तरी जगाच्या संबधाने ह्याचा प्रत्यय येत नाही. हे विद्याधरा ! या विश्वाचे बीज

अहंत्व आहे, असे तूं जाण. पर्वत, समुद्र, पृथ्वी, नदी, नद इत्यादिकांनी युक्त असा हा जगद्रुपी जरठ वृक्ष त्या बीजापासून होतो. अत्यंत सूक्ष्म असलेल्या या अहंत्व बीजापासून हा जगद्वृक्ष उत्पन्न होतो. त्या वृक्षाची विषयासक्तीने युक्त अशी अधोभुवन ही मूळ आहेत. अश्विनीप्रभृति सत्तावीस नक्षत्रांचा समूह ही त्यांची मुख्य कळी आहे. इतर नक्षत्रांचा समूह या सूक्ष्म कळ्या आहेत. प्राण्याच्या धर्माधर्मादि वासना हेच पुष्पगुच्छसमूह. पूर्ण चंद्र, हेच त्या वृक्षाच्या फळांचे घास आहेत. स्वर्ग, मर्ह, जन, तप व सत्य या नांवाचे मोठमोठ्या पुण्यवानांचे लोक ह्याच मोठाल्या वृक्षशाखांनी बनलेल्या जाळ्या आहेत. मेरु, मंदर, सह्याद्रि इत्यादि पर्वत ह्याच त्या जगद्वृक्षाच्या पत्रपंक्ति आहेत. सात समुद्र हीच त्या वृक्षाची अळी आहेत. पाताळ हेच मूळ कोटर आहे. कृतादि युगे हेच त्या वृक्षाला पोखरून त्यांतलि धर्मरूप पीठ खाली पाडणारे किडे आहेत. प्रत्येक युगांतलि वर्ष, अयन, ऋतु, मास इत्यादि गुणपंक्ति हीच शाखामूलादिकांच्या उद्भवाची स्थाने म्ह० पेरें आहेत. अज्ञान हीच त्याची उत्पत्तिभूमि आहे. जीव हेच त्यावरील पक्षिसमूह आहेत. भ्रांतिज्ञान हेच त्या वृक्षाचे खोड—सर्व शाखांचा आधारभूत मध्यभाग आहे. तत्त्वज्ञानाने त्याचे निर्वाण होणे, हाच त्याला लागणारा वणवा आहे. इंद्रियांनी विषयोपभोग घेणे व मनाने विषयांविषयीचे संकल्पविकल्प करणे, हेच त्या वृक्षाच्या सुगंधाचे प्रसर आहेत. अव्याकृत आकाश हेच त्याचे विपुल वन आहे. नेत्रपुट, खालचे व वरचे ओंठ ही फुलांची देठे आहेत. कारण ती नेत्र उघडणे व हंसणे यांच्या यो-

गाने नेत्र व दांत यांची शोभा ही पुष्पे प्रसवतात. ऋतु ह्याच त्या वृक्षाच्या विचित्र शाखा आहेत. दश दिशा या उपशाखा आहेत. आत्मसंविद् हाच त्या वृक्षाच्या जीवनाला कारण होणारा रसप्रवाह आहे. सूर्य, चंद्र, अग्नि इत्यादिकांचा आपल्यामध्ये लय करून स्वतःहि निवृत्त होणारा सूत्रात्माच त्याचा वातस्कंद आहे. प्रतिदिवशी उदयोन्मुख व अस्तोन्मुख होणाऱ्या चंद्र-सूर्यांच्या कांति याच त्या वृक्षाच्या रम्य व चंचल पुष्पमंजरी आहेत. सूर्याबरोबर भ्रमण करणारा—त्याच्या उलट दिशेस जाणारा अंधकार हेच भ्रमण करणारे भ्रमर आहेत. अशा प्रकारचा हा संसारवृक्ष मूळप्रदेशी पाताळास, मध्यभागी दिग्भागांस व अग्रभागी अंतरिक्षास व्यापून वस्तुतः असत् असतांना सत् असल्यासारखा स्थित आहे. त्याचे 'अहं' हे बीज 'अनहं' या अग्नीने भाजले गेले ह्मणजे जीवन्मुक्तिसुखाचा त्या देहाचा पात होईतो आभासमात्र अनुभव जरी आला तरी पुन्हा जन्मादिकांच्या योगाने त्याचा उदय होत नाही. त्याला अंकुर फुटत नाही. ७.

सर्ग ८ वा.

—:०:—

१ संसारवृक्षाचा ज्ञानाने उच्छेद होतो. हा संसार संकल्पमंडपासारखा आहे.

भुशुंडः—हे विद्याधरा ! सात अधोलोकांसह ही पृथ्वी ज्याचा आधार आहे, लोकालोक पर्वतापर्यंत सर्व पर्वतांच्या गुहा हेच ज्याचे मंदिर आहे, म्ह० अळ्यासह पार आहे, दश दिशांमध्ये व आकाशांत सभोवार पसरलेल्या आडव्या शाखांनी व वर पसरलेल्या उभ्या शाखांनी व त्यांवरून होणाऱ्या प्राण्यांच्या

संचारानें जो अतिशय चंचल झाला आहे, अशा प्रकारचा हा जगद्वृक्ष 'अहंत्व-' बीजापासून उत्पन्न होतो. पण तें बीज ज्ञानाग्नीनें दग्ध झालें असतां त्यापासून कांहीं उत्पन्न होत नाही. तत्त्वतः हें आहे तरी काय, असें रत्न-परीक्षेप्रमाणें त्याचें परीक्षण करूं लागलें असतां 'अहंत्व' ब्रह्ममात्र आहे असा निश्चय होतो. त्यामुळें तें अहंत्व केव्हांहि वस्तुभूत नाही, असें कळतें. ज्ञान, ज्ञान म्हणून जें म्हणतात तें हें एवढेंच. त्यानेंच संसाराचें बीज दग्ध होतें. 'मी मी' असा अहंत्वभाव धरल्यानें संसाराचें बीज अहंत्व आहे व 'मी कोणी निराळा पदार्थ नाही' अशा नाहंत्वभावानें 'अहंत्व' नाहीसें होतें. हेंच उत्तम ज्ञान होय. सृष्टीच्या आरंभीच या सर्गाचा अभाव आहे. तेव्हां ज्या सत् किंवा असत् वस्तूची उत्पात्तिच संभवत नाही, त्याच्या स्थितीचें नांवच ध्यावयास नको; तेव्हां अहंत्व कोठचें ? त्वंत्व कोठचें व हा द्वैतैक्यभ्रम कोठचा ? जे गुरूचें वाक्य ऐकून स्वयत्नानें समूल संकल्पत्याग करण्याविषयी यत्न करितात, तेच ब्रह्मपदप्राप्तीमध्ये विजयी होतात. सूपकार म्ह ० स्वयंपाकी-आचारी आपल्या सूपशास्त्रांत स्वयंपाक करूनच विजय मिळवितो, त्याप्रमाणें विवेकी जन गुरुशास्त्रोक्त-यत्नानेंच आपलें कैवल्यपर्यंत विवेकित्व संपादन करतो. दुसऱ्या कोणत्याहि उपायानें नव्हे. जगत् हा चित्-चाच चमत्कार आहे, असें तूं जाण. दुसरें कांहीं नाही. त्यामुळें तें चित्च्या बाहेर दिशांमध्ये नाही व आंतही नाही. चित्रकाराच्या चित्तांतील कल्पित चित्रा-प्रमाणें केवल संकल्पस्फुरणानें हें जगच्चित्र दिसतें व संकल्प मावळला कीं तेंहि मावळतें. हे विद्याधरा ! एक मोठा मंडप आहे. त्याचे खांब मोठमोठे आहेत. तो मोठ्या व रत्ने यांनीं निर्मिलेला आहे. त्याचा विस्तार अनेक

लक्ष योजने आहे. सुंदर सेन्यानें त्याला चित्रित केलें आहे. तो मेरूप्रमाणें अधोमुख पुरलेल्या सहस्रावधि रत्नस्तंभांनीं आवृत झालेला आहे. त्यामुळें तो कोठें हजारों इंद्रधनुष्यांनीं युक्त असल्यासारखा व कोठें कल्पान्तीच्या संध्याकालीन अभ्रांसारखा सुंदर दिसतो. त्या मंडपांत वास्तव्य करणाऱ्या स्त्रिया, बालक व पुरुष यांच्या क्रीडेसाठीं पाताल, स्वर्ग इत्यादि निरनिराळ्या आकारांचे संपुट केलेले आहेत. त्यांतील प्रत्येक संपुटांत नाना नद्या, पर्वत, वने, हत्ती, घोडे, पक्ष्यादिक, मनुष्यादिक इत्यादि विविध रचना आहेत. ते संपुट प्राणिरूप बीजांनीं व त्यांच्या उपभोग्य वस्तूंनीं सर्व बाजूंनीं भरलेले आहेत. अंधकाराला घालविणाऱ्या मणि-प्रदीप-चंद्र-सूर्य यांच्या योगानें त्या जीवांची प्रवृत्ति सुरू होते व त्यांच्या शब्दांनीं ते संपुट अनेक प्रकारांनीं दुमदुमून जातात. त्यांची शोभा कोठें कोठें अंधकारांनीं व काचित् प्रकाशांनीं विचित्र झालेली दिसते. ते अतिशय श्रेष्ठ सुगंधानें सुंदर झालेले असतात. क्रीडालक्ष्मीची जणुं काय खाणच अशा त्या मंडपांत स्त्रियांच्या मंडनाकरितां ज्यावरून कोमल पल्लव-पुष्पादि खुडून घेतले आहेत असे कल्पवृक्ष केलेले आहेत. त्यांत बालकांच्या श्वासोच्छ्वासांनींहि हलणारे म्हणजे इतके हलके कुलपर्वत बालकांचे खेळण्याचे चेंडू केलेले आहेत. संध्याकाळचे मेघ हेच त्या मंडपांत दिग्वधूचे कर्ण-पूर केले आहेत, शरत्कालचे मेघ हीच स्त्रियांच्या हातांतील चामरें आहेत. कल्पांत-कालचे मेघ हेच त्यांतील पंखे आहेत. सर्व भूतल हेंच त्यांतील द्युत खेळावयाचें फलक आहे. तारकांसह आकाश हें त्या मंडपाचें छत केलेलें आहे. त्या मंडपांतील आकाशरूप

अंमणांत गृहनिवासी जन व ब्रम्हादि मंडप-
स्वामी हे द्यूत खेळत आहेत. चतुर्विध भूत-
समुदाय ह्याच त्या द्यूतांतील सोंगट्या आहेत.
पुनः पुनः जन्म-मरणादिकांच्या योगाने त्या
सोंगट्या पटभर फिरविल्या जातात. त्यांत
चंद्र व सूर्य हे फांसे आहेत व जगाचा आवि-
र्भाव व तिरोभाव होतो असा प्रत्यय
येणे हाच त्या द्यूतांत लावलेला पण आहे.
अशा प्रकारचा मंडप आहे, असा संकल्प
करणाऱ्या पुरुषाचा संकल्पच पुढील दृश्या-
प्रमाणे—पुढे साक्षात् दिसत असल्यासारखा—
जसा सत्यत्वास प्राप्त होतो, त्याप्रमाणेच हा
जगद्रूप मंडपहि जगत्कर्त्याच्या संकल्पांनी
उद्भवलेला आहे. चित्रकाराच्या चित्तांतील
चित्राप्रमाणे हा केवळ चिच्चमत्कारमात्र आहे—
असत्यच स्फुरत आहे. प्रतिभासदृष्ट्या
सर्व आहे व परमार्थदृष्ट्या हें कांही
नाहीं. मायाहत्ती वगैरे मायिक पदार्था-
प्रमाणे हा खोटाच कोठून तरी उद्भवलेला
आहे. सोन्यांत जसे कडेपण वगैरे, त्याप्रमाणे
संसार ज्याच्या उदरांत आहे, असा हा चिच्च-
मत्कार आहे. केवळ त्याविषयीचा संकल्प टाक-
ण्यानेच त्याचा क्षय होतो. अर्थात् त्याचा सर्वथा
क्षय करणे, हें प्रत्येकाच्या अगदी स्वाधीन आहे.
यास्तव जशी तुझी इच्छा असेल तसे कर.
अन्न-पानादि ऐहिक भोगसामग्री व दान-यज्ञादि
पारलौकिक भोगसामग्री या दोन्हीविषयी
ज्याच्या मनांत अनादर उत्पन्न झाला आहे,
म्ह० या दोन्ही फलांची ज्याला इच्छा राहि-
लेली नाही, त्याचा हा शेवटचा जन्म आहे. तो
कर्माचा त्याग करीत नाही. हे शुद्धबुद्ध
विद्याधरा ! अधःपाताला कारण होणाऱ्या
अविवेक—पदवीच्या अपेक्षेने दुसऱ्या, व त्रिभुव-
नाला जिने पवित्र केले आहे, अशा या पवित्र
विवेकपदवीला तूं प्राप्त झाला आहेस. यास्तव या

यो. बा. ४

मनामुळे तुझा अधःपात होणार नाही, असे मी
अनुमान करतो. ह्मणून तूं वाणी व मन यांच्या
व्यापारंते रहित अशा शुद्ध चिन्मात्रपदाचा
अवलंब करून मन-आदि सर्व दृश्यजात सोड;
त्याविषयी संकल्प करूं नको. ८.

सर्ग ९ वा.

—:०:—

१ जगाचा उदय, अस्त, सत्ता, स्फूर्ति, इत्यादि
चित्च्या अधीन आहे. २ विश्व हा सर्व चित्-चा
विलास आहे. ३ ह्मणून ते चिन्मात्र आहे.

भुशुंडः—दृश्य, त्यांतील क्रिया-गुण-
दोषादि व त्याला प्रकाशित करणारे चिद्रूप
यांसाहि न जाणतां—त्यांतील कशांचेहि अनु-
संधान न करितां हे विद्याधरा ! तूं शांत व
चिद्धन असाच रहा. (तो कसा ?) निर्मल
जलांत प्रविष्ट झालेले सूर्यकिरण जसे तापरहित
व प्रकाशमात्ररूप राहतात तसा रहा. जलाची
राशिच अशा समुद्रांत जलाहून अगदी विलक्षण
स्वभावाचा अग्नि जसा राहतो, त्याप्रमाणे
चेतनांत अचेतन राहते. ते चेतनामुळेच राहते.
कारण चेतनाच्या अभावी अचेतनाचा प्रत्यय
येणे शक्य नाही. अग्नीच्या ज्वालेचा विनाश
होण्यास किंवा ती उत्पन्न होण्यास वायु जसा
कारण होतो, त्याचप्रमाणे चेतन व अचेतन
या दोघांचेहि कारण चित् आहे, पण चित् हें
त्यांचे विवर्त कारण आहे. ' अहं नाही ' अशा
भावनेने तुझे चिद्रूप चित्—मध्ये विश्रान्ति पावो.
त्यानंतर जी दशा स्वभावतःच अनुभवास
येईल तसा तूं हो. प्रसन्न जलपूराच्या आंत व
बाहेर जसे जलच असते, त्याचप्रमाणे चिद्रूप
असा तूं सर्व पदार्थांच्या आंत व बाहेर स्थित

१ अहर्वात्तविषय चेतन व इंदवृत्तिविषय अचेतन.

आहेस. 'अहं' या अंशाचा त्याग केल्याने तुझे चिद्रूप चित् मध्ये जर मिळून गेलें, अखंड एकरूप झालें व त्यानंतर त्याला दुसरें—अचेतन असें कांहींहि स्फुरलें नाहीं, तर मग त्या ब्रह्मरूपाला कशाची उपमा देतां येणार? ज्याप्रमाणें सुर व असुर यांमहवर्तमान पाताल, भूलोक व स्वर्ग यांप्रमाणें स्थित असलेलें व प्रीति-हर्ष-क्रोध, युद्ध-जय-पराजय इत्यादि नाना भावांनीं, पळणें, पाठलाग करणें इत्यादि वेग-युक्त भावांनीं, तदनुरूप क्रिया व काल यांनीं सर्वतः अगदीं व्याकुल झालेलेंहि हें भिंतीवर रंगांनीं काढलेलें जगत् आपल्या आधाररूपानें मुनिशरीरासारखें सर्वव्यापारशून्यच असतें, त्याप्रमाणें मायाशबल चित्-चित्रानें व्यापलेलें हें जगत्हि शुद्ध चिदाकाशरूप भिंतीवर निर्विकार शुद्ध चिद्रूपानेंच स्थित आहे. जगद्भावानें स्थित नाहीं. तात्पर्य, अनृत जगद्रूप किंवा परमार्थ सत्-ब्रह्मरूप यांतील जें स्वभावतःच स्फुरतें तेंच अनुभवास येतें. त्याचाच प्रत्यय येऊं लागतो. याप्रमाणें दोन्ही गोष्टी तुझ्या स्वाधीन आहेत. तूं पाहिजे तर व्युत्थान पावून व्यवहारोन्मुख हो किंवा चित्तसमाधानानें परमार्थोन्मुख हो. तुझ्या इच्छेप्रमाणें कर. अज्ञांहुन तत्त्ववेत्त्यांमध्ये जो विशेष आहे तो हा असाः—चिदाकाशांत हे सर्व चिच्चमत्कार जगद्रूपानें स्फुरतात. ते तत्त्वज्ञांना निरोध करूं शकत नाहींत, अतत्त्वज्ञांना निरोध करितात. याला उदाहरण मृगजळाचें. ही मरुभूमि आहे व हे सूर्यकिरणच कांहीं दोषामुळें मोठ्या नदीच्या आकारानें दिसत आहेत असे ज्यांना माहित असतें, तें त्या मृगजळाच्या नदीच्या ऐलतीरीं अडकून पडत नाहींत. पण हें तत्त्व ज्यांना माहित नसतें ते बुडणें, मरणें, वाहून जाणें, इत्यादि भीतीनें अलीकडे अडकून पडतात, तिमिररोग झालेल्या लोकांच्या

दृष्टीला आकाशांत केंसासारख्या काळ्या रेषांचा समूह जसा दिसतो, त्याप्रमाणें संसारांतच आसक्त होऊन राहणाऱ्या अज्ञांना हें जगद्रूप दिसतें. याप्रमाणें हें जगत्, तूं, मी इत्यादि सर्व अवबोधरूप आहे. तें केवल चिच्चमत्कारमात्र आहे. म्हणून तें अज्ञदृष्ट्या उदय पावलेलें व तत्त्वज्ञांच्या दृष्टीनें अनुदित आहे. सूर्याच्या किरणांच्या योगानेंच बनलेलें गंधर्वनगर जसें असतें, तसें या व्यवहारभूमीत हें सर्व जगत् आहे. पण तें आकाशांतील लतेप्रमाणें जगद्रूपानें सत्य नाहीं. ९.

सर्ग १० वा.

—:०:—

१ ब्रह्म निर्विकार व निष्कारण जसें आहे तसेच आहे. त्यांत जगत् केव्हांहि व कोठेंहि नव्हतें व नाहीं.

भुशुंडः—हे विद्याधरा ! चेतनेतर म्ह० जड ह्मणून समत असलेलें जगत् जें स्फुरतें—त्याचा अनुभव येतो, तें चेतनामुळें स्फुरतें असें तूं जाण. स्फुरद्रुपत्व हेंच चेतनत्व. जगद्रूप जर स्फुरत आहे तर तें चेतनच आहे, चेतनेतर नाहीं. जलांत प्रतिबिंबित झालेला अग्नि जसा जलाहून निराळी वस्तू नव्हे त्याप्रमाणें तें चेतनाहून भिन्न नाहीं. अर्थात् जलाच्या शैत्याहून त्यांतील प्रतिबिंबित अग्नाचें उष्णत्व जसें पृथक् नसतें, त्याचप्रमाणें चैतन्याहून जाळ्य निराळें नाहीं. याप्रमाणें जगाचें वेदन किंवा अवेदन यांचा अभेद असल्यामुळें म्ह० केवल जड्याचा अपलाप केला अमतां जगाचा अपलापहि सिद्ध होत असल्यामुळें तूं स्वस्थ—सर्व विक्षेप-रहित होऊन रहा. चित्रकाराच्या चित्तांतील चित्राच्या ज्ञानाप्रमाणें व गंधर्वनगराचें अधिष्ठान अशा आकाशाच्या मध्याप्रमाणें तूं परि-

च्छेदशून्य रहा. अक्षुब्ध निर्मल जलामध्ये भावी फेनाचा लव जसा असतो, त्याप्रमाणे ब्रह्म सर्व शक्ति असल्यामुळे त्यांत अचित्त्वहि असते. कारणावांचून जलापासून फेंस निघत नाही, त्याचप्रमाणे कारणावांचून ब्रह्मापासून सृष्ट्यादिकांचाहि उदय होत नाही. कारणावांचून होणाऱ्या या सर्ग-वृत्तीमध्ये कांही कारण नाही. म्हणूनच जगत् वर्गेरे कांही उत्पन्न होत नाही, व नाश पावत नाही. कारणाचा अत्यंत अभाव असल्यामुळे जगांतील कांहीच उत्पन्न होत नाही. हें जगत् आपल्याला पुढें जरी दिसत आहे, तरी मरुभूमीतील मृगजळाप्रमाणे तें विद्यमान नाहीच. ब्रह्म अनन्त, अज, शांत आहे; ह्मणून तें आहे. पण सृष्टिबुद्धि नाही. कारण सृष्टि आहे असे म्हणण्यास कांही कारण नाही. त्यामुळे हें अखंडित ब्रह्मच आहे. यास्तव हे विद्याधरा! तूं शिलोदरासारखा आहेस. किंवा तुला आकाश कोशाची उपमा आहे. तूं ब्रह्मैकग्रन-ब्रह्मैकरसरूप आहेस. त्यामुळे अज व अनवयव आहेस. तूं ज्ञानरूप आहेस. सत्तासामान्यरूप आहेस. व सर्व विशेषांचा बाध झाल्यावर सामान्यरूपहि नाहीस. ज्यांत चिदाभास व बुद्धि ही दोन्ही नाहीत, अशा आत्म्यामध्ये तूं स्वरूपानें शांत हो. अज आत्मा नित्य आनंद आहे. त्यामुळे त्याचें कार्य करणारें म्ह० त्याला आनंद देणारें असे कांही निमित्त नाही. त्यामुळेहि सृष्ट्यादिकांचा असंभव आहे. यास्तव जें आहे तें अज व शिव आहे. ज्या मूर्ख विलासी जनांना चिद्रूप आत्माहि अवगत नाही, ज्यांना त्याविषयीहि संशय आहे, त्यांचा नाश होणे अपरिहार्य आहे. तेव्हां अशा मूढांच्या मोक्षापायाचा विचार करणे व्यर्थ आहे. जेथे जेथे परब्रह्म आहे, तेथे तेथे जगत् हा शब्द व त्याचा अर्थ या रूपानें जगें आहेतच. नाश

पावलेली असंख्य जगेंहि त्यांत आहेत व विकास पावलेली जगेंहि आहेत. तृण, काष्ठ, जल, भित इत्यादि सर्वत्र परब्रह्म स्थित आहे. आणि त्या सर्व ठिकाणी सृष्टीचा ओघहि भोतप्रोत मरून राहिलेला आहे. ब्रह्माचा हा काय स्वभाव आहे तो कांही सांगता येत नाही. अनंत परम तत्त्वामध्ये स्वत्व व अस्वत्व यांचा अत्यंत असंभव आहे. अभावाची अपेक्षा करणारा जो भाव त्याचाहि ब्रह्मामध्ये असंभव असल्यामुळे त्या अनन्त तत्त्वांत स्वभावादिक दुरुक्तीना अवकाशच मिळत नाही, अस्वत्व व अभाव यांचा नित्य व अनन्त ब्रह्मामध्ये अत्यंत असंभव आहे. यास्तव 'स्वत्व' हे भाव सिद्ध झाले असतां 'स्वभाव' हें नांवहि उरत नाही. विचारपूर्वक अवलोकन केलें असतां हे साधो! 'अहंत्व' उपलब्धच होत नाही. कारण तें 'अहंत्व' अज्ञानें कल्पिलेल्या यक्षाप्रमाणे खोटेच निष्कारण उद्भवलें आहे. 'अहंत्व' हा शब्द व त्याचा अर्थ यांनी रहित असे जें कांही प्राप्त होतें तेंच परम तत्त्व आहे. पण 'अहंत्व' हा शब्द व त्याचा अर्थ यांनी युक्त असे तें तत्त्व रत्नपारख्याप्रमाणे शास्त्र, आचार्य व स्वानुभव यांच्या योगानें परीक्षा करून पाहूं लागले असतां विळीन होतें. ज्याप्रमाणे मोर्ने व कड्याना अकार यांचा भेद व अभेद हे दोन्ही संकल्पमात्र आहेत, त्याप्रमाणे जगद्-दृष्टि व ब्रह्मदृष्टि यांचा भेद व अभेद हा पर्यायशब्दांसारखान आहे. घट व कुंभ हे जसे केवळ पर्यायशब्द आहेत.—शब्द-भेद असला तरी पदार्थभेद जसा होत नाही, त्याप्रमाणे वरील भेद व अभेद संकल्प-मात्र आहे, सत्य नव्हे, असे सांगितले आहे. १०.

सर्ग ११ वा.

—:०:—

१ इंद्रियजयानें पूर्ण ब्रम्हांत निर्विकार मनः-स्थिति करावी. २ देहादि दृश्याविषयींची अदृष्टि दृढ करावी.

भुशुंडः—वस्त्रादिकांनी आच्छादित न झालेल्या अंगाला शस्त्रांचा स्पर्श झाला असतां किंवा तरुणीच्या स्तनादि अंगांचा स्पर्श झाला असतां ज्याचें चित्त एकसारखेंच अगदीं सम रहातें तो परमपदीं स्थित आहे, असें जाणावें. यास्तव शस्त्रें, स्त्रीचे अवयव इत्यादि बाह्य पदार्थापासून होणारा जो विकार त्याला मिथ्या-त्वबुद्धीनें प्रतिबंध करून स्वात्मसुखांतच विश्रांति घेणें, एतद्रूप सुपुष्टता उदय पावेपर्यंत धैर्यानें व पुरुषयत्नानें अभ्यास करावा. पाणी कमलाला जसें लेप करीत नाही, त्याप्रमाणें पुढें प्राप्त झालेल्याही आधि परमार्थतत्त्वज्ञाला यत्किंचित्ही लेप करीत नाहीत. शस्त्रें व अंगना यांचा स्पर्श झाला असतां आकाशाला जसें, तसेंच ज्याला त्याचें भानहि होत नाही, तर त्यांचा जणू काय स्पर्श न झाल्याप्रमाणेंच जो शांतात्मा असतो, तो साक्षात्कारवान्—ज्ञानवान् होय. विष आपल्या स्वभावापासून च्युत न होतांच ज्याप्रमाणें विषकीटाच्या रूपानें परिणाम पावतें व त्यामुळें घुणता—विषकीटत्व विषाहून भिन्न नव्हे, त्याप्रमाणें ब्रह्म स्वरूपाचा त्याग न करितांच जीवत्वास प्राप्त होतें. पण तें जीवत्व केवल स्वरूप-तत्त्वज्ञानानें बाधित होणारें असतें. अमर्त्य आत्माच जसा जीव होणे, त्याप्रमाणें चित् आपलें रूप न सोडतांच जडरूपास प्राप्त होते जीवाप्रमाणें जगत्ही ब्रह्माहून भिन्न नाही; तर ब्रह्माभिन्न आहे. तथापि जणू काय तें त्याहून अगदीं विलक्षण असें उत्पन्न झालें आहे.

तो सर्ग—प्रपंच ब्रह्मनिष्ठच आहे. तथापि तन्निष्ठ नाही असा भासतो. तो यथापूर्व मिथ्या उत्पन्न झालेला असल्यामुळें जरी पूर्वी-चाच आहे, तरी पूर्वीचा नव्हे असा वाटतो. विषस्वभावाच्या दृष्टीनें जसें जन्ममरण नाही, पण देहिस्वभावदृष्ट्या तें आहे, त्याप्रमाणें जीवा-मध्येहि ब्रह्मस्वभावदृष्ट्या कोणताच भाव-विकार नाही. जीवविकारदृष्ट्या जन्मादि सर्व विकार आहेत. देहेंद्रियादि पदार्थांमध्ये आसक्ति ठेवून त्यांत निमग्न होणें हा अपराध न करितां श्रवणादि प्रयत्नानें आत्मसाक्षात्कार संपादन केल्यानेंच हा भवार्णव गायीच्या पावलाप्रमाणें अनायासानें उलंघन केला जातो. दैव मला यांतून तारील, असें म्हणून स्वप्रयत्नांची उपेक्षा केल्यानें पुरुषार्थप्राप्ति होत नाही. ज्याच्या ठिकाणीं सर्व पदार्थांतील सारसुखरूप अंतरवस्था व सर्व पदार्थांहून अत्यंत श्रेष्ठ अशी अंतःशीलता असते, त्या परिपूर्ण स्वभाव-तत्त्वज्ञामध्ये कोणाची अवहेलना प्रवृत्त हो-णार ? जगांतील पदार्थांच्या सत्तेचा अंतर्भाग—मध्यभाग तूं जर सन्मात्र ब्रम्हस्वरूपानें पाहशील तर मग शुद्ध आत्म्यामध्ये मन, बुद्धि, अहंकार इत्यादि कलंक उत्पन्न होणार नाहीत हे विद्या-धरा ! ज्याप्रमाणें तूं घट पटादि पदार्थांना तटस्थ रूपानें-स्वतःहून पृथक्त्वानें पाहतोस, त्याप्रमाणें शरीरालाहि पहा. शरीरच मी अशा भावनेनें पाहूं नकोस. त्याचप्रमाणें अहंत्व, मन, बुद्धि इत्या-कांचें संवेदनहि तटस्थत्वानें पहा. त्यानंतर सा-क्षिस्वरूप होऊन बाहेरील जगत्पदार्थ व आंतील मनोबुद्ध्यादि यांचा प्रत्यय न घेतां ज्ञप्तिमात्र होऊन स्वाभाविक स्थितीनें रहा. म्हणजे शेवटीं साक्षिरूपत्वाहि सोडून स्वाभाविक ज्ञप्तिमात्र होऊन रहा. त्या स्थितींत संपत्ति, विपत्ति, त्यामुळें होणारें सुख व दुःख यांतील कोण-त्याहि निमित्तानें कोणाला केव्हांहि कांहीं दोष

किंवा गुण नाही. ज्या अर्थी कर्तृता नाही, त्या अर्थी भोक्तृताहि नाही, हे तूं निश्चित समज. ११

सर्ग १२ वा.

१ अहंभाव भ्रांतिमात्र आहे. २ जगद्भ्रम हा चित्चा अन्यथा परिणाम आहे. ३ त्याचे मूळ अविद्या आहे. ४ तिच्या क्षयाचा क्रम.

भुशुंडः—ज्याप्रमाणे महाकाशांत घटाकाश, मठाकाश इत्यादि अपर आकाश उत्पन्न झाले अशी कल्पना करणे भ्रांतिमात्र, असद्रूप आहे, त्याप्रमाणे अज्ञात आत्म्यामध्ये सूक्ष्म प्रपंचरूप अहंभावाची भावना करणे असद्रूप आहे. आकाशांत आकाश उत्पन्न झाले, या भ्रांतीचा कल्पक—कल्पनाकर्ता जसा ‘ अहं ’ हा तिसरा आहे, त्याप्रमाणे अविद्यावृत्त झाल्यामुळे असत्-से भासणारे, व त्यामुळेच शब्दादिकांनी व्यवहार करण्यास अयोग्य असे जे आत्मरूप सद्वस्तु आहे ते तिसरे कल्पक आहे. दृष्टान्तांत ज्याप्रमाणे आकाशांत अद्वय आकाशात्माच असतो व त्यांतील दुसऱ्या आकाशाला कल्पक पुरुषाचे संकल्पावलिन्न चिद्रूप स्वतःला संकल्पात्मक बनून जाणते, त्याप्रमाणे अविद्योपहित आत्मा स्वतःलाच मी अविद्याच आहे, मीच हे आहे इत्यादि त्रिपुटीरूप बनवून पाहतो. यास्तव ‘ मी ’ म्हणून कोणी अविद्येहून निराळा नाही. त्याचप्रमाणे प्रपंचरूप अनहंही नाही. यास्तव केवळ एक चिद्रूप आहे. ते इतके सूक्ष्म आहे की, त्याच्या अपेक्षेने आकाशाहि अतिशय स्थूल वाटते. अणुमध्ये जसा महामेरु असावा, त्याप्रमाणे त्याची कल्पना हीच आकाशादि प्रपंचरूपता आहे. आकाशाहूनहि अतिशय अणु असलेला जो जडाभास, तोहि या आत्मचित्तीहून अतिशय स्थूल आहे. अशाप्रकारचे जे परम सूक्ष्म चैतन्य ते ‘ अहं-इदं ’ इत्यादि अनादि वास-

नेच्या योगाने उत्तरोत्तर स्थूलस्वभावकल्पनेने सर्वाला जाणते. हीच कल्पना सृष्टि म्हणून रूढ झाली आहे. आत्मचैतन्याचा अहंतादि अध्यात्मविस्तार व आकाशादि अधिदैवविस्तार हेच सर्व जगत् आहे. ज्याप्रमाणे जलाच्या द्रवाचे प्रसरण म्हणजेच आवर्तादि-तरंगादिवेष्टन उत्पन्न होणे आहे तसेच हे समजावे. जलद्रवाचा प्रसार न होणे म्हणजे तरंगादिकांचा उपशम होय, त्याचप्रमाणे चित्चे प्रसरण न होणे, हीच जगाची शांति म्ह० प्रलय आहे. तो प्रलय निःस्पंद वायूच्या आकाराचा किंवा आकाशाच्या मध्यकोशासारखा असतो. याप्रमाणे सिद्ध झालेल्या देश-कालादि जगाच्या अवान्तर कार्यरूप हजारों विकासांतहि चिन्मात्रप्रसारावांचून दुसरे कांहीं पारमार्थिक रूप उपपन्न होत नाही. चिन्मात्ररूप पसरलेल्या काळांत, आकाशांत, नावेत, जलांत, स्थलांत, झोपेत, जागृतीत, स्वप्नांत हे जगत् उदय पावलेसे होते. तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीने हे प्रसरण किंवा अप्रसरण संभवत नाही. कारण आत्मतत्त्व आकाशाहूनहि अतिशय स्वच्छ आहे. ते संचलनादि सर्व विकारशून्य आहे. ज्ञानी पुरुषाच्या चित्तांत भोगादिकांचे स्फुरणच होत नाही. त्याच्या स्वरूपांत ‘ हा मी ’ असाहि भाव उत्पन्न होत नाही. जलामध्ये जसे द्रवत्व असते, तसा कूटस्थ स्वभावांत तो एकरूप होऊन राहतो. अंधकारांत सर्पाची पावले जशी दिसत नाहीत, त्याप्रमाणे संकल्परहित झालेला तो बुद्धि, लज्जा, भय, स्मृति, कीर्ति, कांति इत्यादि चित्तवृत्तींच्या ससूहास पहात नाही. ब्रह्मरूप चंद्रबिंबापासून स्फुरलेल्या ज्या जीवचिदाभासलक्षण ज्योत्स्ना त्यांच्या अंशभूत चाक्षुषादि ज्ञानरूप जे अमृत, त्याच्या योगाने जगाची सिद्धि होत असल्यामुळे त्या अमृताचा द्रवच असा हा प्रपंच ब्रह्माहून निराळा नाही. कारण

त्याचे आधार—दिशा व काल यांचा निरवयव व निष्क्रिय ब्रह्माचे ठिकाणी असंभव आहे. दिशा असेल तर मूर्तद्रव्याच्या क्रियेने सृष्टि-कालाची कल्पना होणार. पण उत्पत्तीच्या पूर्वी दिशा नाही. त्याचप्रमाणे काल असेल तेव्हा दिशादि पदार्थांच्या उत्पत्तीची कल्पना होणार. पण प्रलयामध्ये काल नाही. कारण क्रियेवांचून कालाची सिद्धि होत नाही. पूर्ण कूटस्थांत क्रिया संभवत नाही आणि त्या दोघांचा असंभव असतांना दुसऱ्या कोणालाहि अवकाशच नाही. म्हणून ब्रम्हव्यतिरिक्त वस्तूची सिद्धि होत नाही. याप्रमाणे परमेश्वर स्वाभिन्न जगदाकारामध्ये सर्वसाधारण चिदानन्द-रूपाने स्फुरण पावत असतांना देहादि एकाद्या पदार्थांत 'हा मी' असा विशेष अभिमान ठेवून तदनुकूल व प्रतिकूल पदार्थां-विषयी हा ग्राह्य व हा त्याज्य इत्यादि कल्पना करून आधिमान् होणारा जो अहंकारात्मा तो अन्यथा भ्रामतो. पण ते सर्व चित्तच आहे. ज्ञानाने एका क्षणांत क्षीण होऊन जाणारी ही सृष्टिरूप मृगजळनदी नानाप्रकारच्या तरंग-आवर्तादिकांनी प्रवाह-रूपाने सारखी चालली आहे. ज्याप्रमाणे दुरून दिसणाऱ्या लाटांवरून हे पाणी आहे असे भासते, धुराचा लोट निबिड मेघ भासतो, त्याप्रमाणे ब्रम्ह व मन या दोघांहून निराळा तिसरा प्रपंच जड व सत्य आहे असा भासतो. करवताने लांकूड कापले असता त्यात चक्रादि आकार जसे दिसतात, त्याप्रमाणे दिशादि सर्वभावशून्य परतत्त्वा-मध्ये तद्रूप व अतद्रूप असा हा सर्ग—प्रपंच आहे. स्वतः मिथ्या असल्यामुळे मृदु, पण अधिष्ठान सत्तेने दगडासारखा कठोर अशा या प्रपंचांत विवेक्याला स्फटिक शिलेत झालेल्या कदलिस्तंभाहून प्रतिबिंबित वैलक्षण्य कांही दिसत नाही. हे जगत् वस्त्रावर लिहि-

लेल्या चित्रमय महाराज्यासारखे आहे. त्यांत हजारों पाय, हात, मस्तक, डोळे, तोंडे, चेष्टा, इंगिते, तर्क, वीतभर लांबीचे नाना-प्रकारचे पर्वत, शरीरे, दिशा, देश, नद्या वगैरे आहेत. ते अन्तःशून्य आहे. म्हणजे त्यांत सारभूत असे कांही नाही. ते चित्र अनेक रंगांनी रंगविलेले आहे. वैराग्यानेच त्याचे मार्जन करता येते; किंवा चित्रपक्षी, विरुद्ध रंगाने त्या पूर्वचित्राचे मार्जन करता येते. ते जगच्चित्र सुर, असुर, गंधर्व, विद्याधर, महा सर्प यांनी युक्त आहे. सूत्रात्मरूप आंतर वायु व हा बाहेरील प्रसिद्ध वायु यांच्या योगाने स्पंदन पावण्याचे त्याचे शील आहे. ते ब्रम्हचेतनाने व द्रष्टृचेतनाने चेतित झाले आहे. तात्पर्य, अशा प्रकारचे ते जगच्चित्र वस्त्रावरील चित्रमहाराज्याप्रमाणे गंभीर व सुंदर आहे. ते विचार करीपर्यंतच सुंदर दिसते. विचार करू लागले असता तो त्याला सहन होत नाही. ते केवळ विकल्पाने स्फुरण पावले आहे. पाण्यांत पडलेला तेलाचा बिंदु जसा सभोवार पसरतो, त्याप्रमाणे अर्थशून्यत्वामुळे व बाध्य-त्वामुळे असत्य असलेल्या स्पंदरूप विकल्प-वृत्तिमान् मनामध्ये प्रतिबिंबभावाने पडलेली संवित् भ्रांतीमध्ये पसरते. (ती कशी याचे उत्तर—) मनाला क्षुब्ध करणारे जे काम-वासनादि दोष त्यांच्या समूहांनी सर्व प्रकारचे आवर्त व विवर्त यांच्या योगाने निबद्ध झालेली संवित् विकल्पाने उन्मुखी होऊन पसरते. त्याचप्रमाणे ती पुत्र-स्त्री इत्यादिकांविषयी पसरणारा जो स्नेह त्याने युक्त अशा जड व मिथ्या शब्द-स्पर्शादि विषयांच्या आस्वादनाने 'अहं' इत्यादि चिद्रूपांत अधिक पसरते. अशा रीतीने पसरणारी संवित् हाच वर चित्रमहाराज्य-त्वाने वर्णिलेला संसार आहे. पण याप्रमाणे ही आदि चित् 'अहं' अशा विकल्पाने बहिर्मुख

होऊन जणुंकाय जीवभावास जरी प्राप्त होत असली, तरी जलत्वाहून 'तोयत्व'— पाणीपणा जसा पृथक् नाही, त्याप्रमाणे ती परमात्म्याहून पृथक् नाही. चिदादित्यच 'स्व' 'आत्मा' 'सर्ग' असा म्हटला जातो. तो 'अहं' होऊन वरील नांवांस पात्र होतो. त्यामुळे प्रपंच त्याहून निराळा नाही. त्या सर्गाला उत्पन्न करणारा सर्जकहि निराळा नाही. जसा जलाचा द्रव स्पंदात्मक सत्तेत स्पंद आहे, त्याचप्रमाणे चिदात्मा व्योमत्वाने व्योमत्वादि-कांस जाणतो. देशकालादि निर्माणपूर्वकच चित्-चे वेदन असते. कारण त्याला सृष्टि-रूपत्व आहे. त्यामुळे त्याला जलाच्या द्रव-त्वाची उपमा बरोबर लागू पडते. मन, बुद्धि, अहंकार, इत्यादि जे जे कांहीं वेदन म्हणून आहे ती ती सर्व अविद्या आहे, असे समज. ती शास्त्रोक्त यम-नियमादि व श्रवण-मननादि पौरुष यत्नाने तत्काल नाश पावते. अविद्येचा अर्धा भाग परस्पर तत्त्वविषयक संभाषणादि केल्याने निवृत्त होतो. चतुर्थांश भाग शास्त्र-विचारणांनी निवृत्त होतो व बाकीचा चतुर्थांश आत्मानुभवाने निवृत्त होतो. अशा रीतीने क्रमाने अविद्येचे चारी भाग एकाच वेळी भूमिकांचा अभ्यास केल्याने क्षय पावले असतां जे अवशिष्ट राहते ते नामरूपरहित सन्मात्रच परम पुरुषार्थ आहे.

श्रीरामः—हे मुनिवर्य ! परस्पर संला-

१ विनय, प्रणाम, दान, संमान, यांच्या योगाने वश करून घेतलेल्या तत्त्ववेत्त्याशी संभाषणादिक करून वैराग्यादि साधनचतुष्टयाची सिद्धि होऊन पुत्र स्त्री-धनदिकांविषयीची ममता ही अर्धी अविद्या निवृत्त होते.

२ श्रवणादिकांच्या योगाने देहादिकांच्या ठिका-णचा अहंतादिरूप बिभेपशक्तीचा भाग निवृत्त होतो.

३ अविद्येचा आवरणांश.

पांनी अविद्येचा अर्धा भाग निवृत्त होतो, शास्त्रविचाराने चतुर्थांश निवृत्त होतो व आत्मानुभवाने बाकीचा चतुर्थांश निवृत्त होतो, म्हणून जे सांगितले ते कसे ? अविद्येचे ते भाग कसे निवृत्त होतात ? आपण 'समकाल अभ्यासाने व क्रमाने' असे काय सांगता ! नामरूपरहित सन्मात्र ते काय व 'सदमत्' ते काय ? हे मला सांगा.

श्रीवासिष्ठः—ज्याला या संसारसागरांतून उतरून पार जाण्याची इच्छा असेल अशा सुजन, विरक्त पुरुषाने आत्मज्ञानी व मुमुक्षु यांसह हा संसार काय आहे, याचे पर्यवसान कशांत होतें, याचे मूळ काय आहे, याचे सार काय आहे, यांतून कसे पार पडतां येईल, इत्यादि गोष्टींचा विचार करावा. जेथे सांपडेल तेथून विरक्त, निर्मत्सर, सज्जन, आत्मज्ञ जनाला हुडकून काढून शहाण्याने मोठ्या यत्नाने त्याची आराधना करावी. साधूचा समागम प्राप्त झाल्यानेच हे ज्ञानिश्रेष्ठा ! अर्धी अविद्या क्षय पावत आहे, असे तू समज. कारण त्या समागमामुळे इतर भूमिकांहून ज्येष्ठ व साधनचतुष्टयसंपत्तीमुळे श्रेष्ठ अशा प्रथमभूमिकादशेचा उदय होत असतो. सज्जनांच्या संपर्कामुळे अविद्येचा अर्धा भाग नाश पावतो. चतुर्थांश शास्त्रार्थाच्या योगाने जातो. राहिलेला चवथा भाग स्वयत्नाने नाहीसा करावा. उत्कट मुमुक्षारूपाचा अभिलाष जर उत्पन्न झाला, तर वैराग्यच भोग व त्याची साधने यांपासून त्या पुरुषाचे निवारण करतें. त्यामुळे अवश्य निर्मम झालेला पुरुष संन्यास करतो. ममतेचा क्षय झाला असतां अविद्येचा चतुर्थांश स्वयत्नानेच जातो. साधुसंगम, स्वच्छास्त्र व स्वयत्न हे तिन्ही उपाय एकाच वेळी जर प्राप्त झाले, तर सर्वांच्या योगाने एकाच समयी अविद्येचा क्षय होतो. पण ते

जर सर्व एकाच वेळीं प्राप्त न होतां एकदा साधुसंगम हा एकच, दुसऱ्या वेळीं शास्त्रार्थ व तिसऱ्या वेळीं स्वयत्न अशी क्रमानें त्यांची प्राप्ति झाली तर क्रमानेंच अविद्येच्या अंशांचा क्षय होतो. याप्रमाणें अविद्येचा निःशेष क्षय झाल्यावर जें एक अखंड रूप अवशिष्ट राहतें, त्याला हें कांहीं आहे असें म्हणतां येत नाही व कांहीं नाही असेंहि म्हणवत नाही. तेंच सत् व असत् यांहून विलक्षण असें नामरूप-रहित तत्त्व आहे. हे रामा ! तें अवशिष्ट राहिलेलें तत्त्व आनंदैकघन, जरादि विकार-शून्य ब्रह्मच आहे; आणि जीव जगद्रूप संकल्पविकल्पस्फुरणमात्र असल्यामुळें असत्च आहे. याप्रमाणें तूं आत्मानात्मतत्त्वाला बरोबर जाणून, प्रमाण-प्रमेयादि त्रिपुटीमोहरहित होऊन, निर्वाण ब्रह्मच हो आणि आपल्या निरातिशय सर्वव्याप्तीमुळें परिपूर्ण व निःशोक होऊन रहा. १२

सर्ग १३ वा.

—:०:—

१ मायाकार्याला देशादिकांची अपेक्षा नसते.
२ इंद्राच्या सूक्ष्म उदरांत राज्यकल्पनेचें आख्यान.

भुशुंडः—ज्याप्रमाणें आकाशांत एकाच वेळीं पसरलेल्या प्रकाशाचें धारण करण्यास स्तंभाची कांहीं गरज नसते त्याप्रमाणें दृष्टि-सृष्टिवादांत एकाच वेळीं देशकालादिकांमह सर्व जगाचा प्रसार होतो. त्यामुळें त्या मायिक जगाचें धारण करण्यासाठीं देशादिकांची अपेक्षा नसते. अर्थात् वर 'देश-कालादि निर्माणपूर्वक वेदन' असें जें म्हटलें आहे, तो केवळ अभ्युपगम्यवाद आहे. ती वस्तुस्थिति नव्हे. हें जगत्रय मनःसंकल्पमात्र उत्पन्न झालेलें आहे, त्यामुळें वायूच्या आंत असलेल्या ज्योतीहून किंवा सुगंधाहून शांत-गुप्त असलेलें, सूक्ष्म,

हलकें व स्वच्छ आहे. हे साधो ! हें चिच्चम-त्कारमात्र आहे, अशा दृष्टीने पाहिलेल्या या जगद्रूप अणूच्या अपेक्षेनें वायूत असलेलें सुगंधत्वहि खरोखर स्थूल आहे. कारण त्याचा प्राणादिकांशीं संबंध होऊन अनुभव येऊ शकतो. जसा मनोरथानें मनांतल्या मनांत कल्पिलेला पदार्थ साक्षीलाच तेवढा दिसतो, किंवा स्वतःचें स्वप्न स्वतःलाच दिसतें, त्याप्रमाणें हा प्रपंच ज्याला स्फुरतो त्यालाच त्याचा अनुभव येतो. याविषयीं असा पुरातन इतिहास सांगतातः—पूर्वीं देवराजाला एका त्रसरेणूच्या उदरान्त काय दिसलें तें ऐक. एका प्रदेशीं एकदां एका कल्पवृक्षावर दोन शाखांच्या संधीत एक जगदुंदुंबर फळ लागलेलें होतें. सुर, असुर इत्यादिकांसह सर्व लहान-थोर किड्यांचा त्यांत घुं घुं असा आवाज एकसारखा चालला होता. पर्वतरूपी मजबूत कड्यांनीं अतिशय दुर्भेद्य झालेलीं पाताळ, भूमि व स्वर्ग अशीं तीन द्वारे त्या फळाला होती. चिच्चमत्काररूपी विचित्र व मोठ्या वासनारसानें तें फळ अतिशय पुष्ट झालें होतें. नानाप्रकारचे अनुभव हाच त्याला फार चांगला वास येत होता. चित्तास्वादानें तें मनोहर होतें. वर सांगितलेल्या ब्रम्हवृक्षावर वाढलेल्या सूक्ष्म जगद्रूप असंख्य सत्तांच्या आंत तें फळ होतें. अहंकार हाच त्याचा फार मोठा देठ आहे. साक्षिचित्प्रकाशानें तें अत्यंत उज्जल दिसत असतें. मोक्षाचें द्वार ज्ञान हेंच त्याचें विकास पावणारें मुख आहे. नद्या व समुद्र याच शिरांनीं तें व्याप्त आहे. तन्मात्र पंचकोशांत तें स्थित आहे. वर तरंगत असलेलीं नक्षत्रे हेच त्या फळावरील तुपारकण आहेत. महाकल्पाच्या शेवटीं तें परिपक्व होतें. त्यानंतर तें काकीच्या किंवा कोकिलेच्या तोंडांत पडतें. असच्छास्त्राच्या कर्णकठोर ध्वनीला अनुसरणारी अविद्या कावळी त्याला खाते,

तिनें खाहेला भाग वासनामात्रशेष राहतो म्ह० नाश पावतो. शास्त्राच्या मधुर ध्वनीला अनुसरणारी कोकालाहि त्याच्या कांहीं भागाला खाते—तो भाग ब्रह्मभावास प्राप्त होतो. त्या उदुंबर फळांत त्रिभुवनेश्वर देवराज इंद्र होता. मघानें भरलेल्या घागरीच्या आंत असलेल्या मघमाशांचा राजा जसा असतो, तसाच तो होता. गुरूनें ज्या तत्त्वांचा उपदेश केला होता त्यांचा चांगला अभ्यास केल्यामुळे त्याच्या बुद्धीवरील अज्ञानाचें आवरण क्षीण झालें होतें, त्यामुळे तो महात्मा झाला. त्यानें सर्वांची पराकाष्ठा आत्मा आहे, अशी भावना केली व त्यामुळे तो सर्व लौकिक व वैदिक ज्ञानी लोकांत श्रेष्ठ झाला. त्यामुळे एकदां नारायणादिक सर्व वीर्यशाली पुरुष कोठें अगदीं लीन झाले असतां तो एकाकी सुरेश्वर शास्त्राच्या ज्वालाग्नीचे भार वाहणाऱ्या असुरांशी युद्ध करूं लागला. शेवटीं त्या महावीर्यवानांनीं त्याला जिंकलें. तेव्हां तो लागलीच पळाला. दशदिशांकडे अतिशय पळत सुटलेल्या त्याचा शत्रूनीं पाठलाग केला. पापी पुरुषाला जसा स्वर्गादि चांगला परलोक मिळत नाही त्याप्रमाणें त्याला विश्रांतीचें स्थान मिळालें नाही. पण इतक्यांत शत्रूंना थोडीशी भ्रांति पडून ते तेथल्या तेथें घुटमळत आहेत असें पाहून तेंच तेवढें त्यांचें छिद्र सांपडतांच, आपल्या स्थूलाकार संकल्पास भूतसूक्ष्मांत शांत करून तो स्वतः अतिशय अणुप्रमाण बनला, आणि मधुकर कमलकोशांत जसा प्रवेश करतो त्याप्रमाणें तो बाहेर सूर्यकिरणांच्या कोशांत असलेल्या त्रसरेणूंत अन्तःप्रवेशसंकल्पसंविद्रूपानें शिरला. तेथें त्यानें लागलीच विश्रांति घेतली. फार वेळानें तो चित्तस्थैर्याला प्राप्त झाला. संग्रामाचा त्याला विसर पडला, व परमसुखास प्राप्त झाला. नंतर त्यानें तेथें एका क्षणांत

यो. बा. ५

आपल्या कल्पित गृहाचा अनुभव घेतला. कमलासन ब्रह्मदेव आपल्या आसनभूत कमलांत जसा रममाण होतो, तसा तो त्या आपल्या गृहांत रममाण झाला. गृहांत स्थित असलेल्या त्या हरीनें आपलें तें कल्पित नगर पाहिलें. रत्नें, मोर्त्ये, प्रवाल, इत्यादिकाचे उयाला तट आहेत असें त्याचें त्या नगरांत मंदिर होतें. नंतर त्या नगरांत असलेल्या इंद्रानें मोठा देश पाहिला. तो नाना पर्वत, देश, ग्राम, गोकुलें, नगरें, अरण्ये यांनीं विराजमान झाला होता. तशा त्या देशाच्या संकल्पानें संकल्पयुक्त झालेला इंद्र त्यानंतर भूलोक पाहूं लागला. सागर, पर्वत, भूमि, नद्या, राजे, देशांच्या सीमा इत्यादिकांसह वर्तमान काल, क्रिया इत्यादि सर्व भुवनाची कल्पना त्यांत होती. या संकल्पांत निमग्न झालेल्या इंद्रानें त्यानंतर त्रिभुवन पाहिलें. पाताल, भूमि, स्वर्ग, अंतरिक्ष, सूर्य इत्यादिकांसह तें त्रिभुवन अत्यंत शोभत होतें. विषयभोगांच्या भरानें भूषित झालेला तो त्या त्रिभुवनांत पुनः देवेंद्र होऊन राहिला. कुंद या नांवाचा त्याला एक मोठा वीर्यवान् पुत्र झाला. त्यानंतर आयुष्याची समाप्ति होताच देहाचा त्याग करून तो अनिंदित शक्र तैलरहित दीपाप्रमाणें निर्वाण पावला. त्याच्या मार्गे त्याचा पुत्र कुंद त्रैलोक्याचा राजा झाला. त्यानेंही आपल्या पुत्राला उत्पन्न केलें व पुष्कळ दिवसांनीं जीविताचा क्षय झाला असतां कुंदाहि परमपदास प्राप्त झाला. त्याचा पुत्रहि पित्याप्रमाणेंच आपल्या पुत्राला राज्यावर बसवून आयुष्याच्या अंती पवित्र परमपदीं प्राप्त झाला. याप्रमाणें इंद्राचे सहस्रावधि वंशज तेथें होऊन गेले. त्या राज्यावर हल्लींही अंशक या नांवाचा राजा बसलेला आहे. हे सुंदर विद्याधरा ! वर वर्णन केल्याप्रमाणें या क्षणापर्यंत इंद्रानें त्रसरेणूच्या आंत संकल्पानें उत्पन्न केलेल्या जगांत

त्याचाच वंशज इंद्रपदाचा उपभोग घेत आहे. फार काय, पण एखादे वेळीं आकाशांतील सूर्यकिरणांनीं पावन होणारा तो अणु जरी गळून नष्ट झाला तरी त्याचें राज्य नष्ट होत नाही.

सर्ग १४ वा.

१ त्याच्या कुलांत उत्पन्न झालेल्या शकाला कमलनालांत जगाचा अनुभव. २ ब्रह्मदृष्टि झाली असतां सर्वदृष्टि व तिच्या योगानें आकाशेंद्रता.

भुशुंडः—त्या इंद्राचा वंशज—त्याच्या त्या कुलांत झालेला कोणी एक देवेश होता. त्याच्यामध्ये उत्तम उत्तम गुण होते. तो अतिशय श्रीमान् होता. त्याचें तें शरीर शेवटचें होतें बृहस्पतीच्या उपदेशवाणीनें तेथें त्या इंद्रकुलोत्पन्न पुत्राला आत्मतत्त्वसाक्षात्काररूप ज्ञानप्राप्ति झाली. त्यामुळे त्याला खरें ज्ञेय तत्त्व कळलें. प्रारब्ध-प्राप्त जें कर्तव्य प्राप्त होईल तें तो निःशंकपणें करूं लागला. तो देवांचा अधीश्वर याप्रमाणें जगाचें राज्य करूं लागला. त्यानें दानवांशीं युद्ध केलें. सर्व शत्रूंना जिंकलें. अज्ञानांतून ज्याचें मन उत्तीर्ण झालें आहे असा तो शंभर अश्वमेध यज्ञ करता झाला. एकदा कांहीं कार्यवशात् तो बराच वेळ कमलनालांतील सूक्ष्म तंतूत राहिला. तेथें त्यानें दुसरींही शेकडों राज्य-युद्ध-जय-पराजय इत्यादि वर्तमानें अनुभविलीं. आत्मसाक्षात्काररूप प्रबोधानें प्राप्त झालेल्या बलानें शोभाच्या त्याला एकदा 'मी आतां उत्तम ध्यान लावून मायाशबल ब्रह्मस्वभावास पाहतों,' अशी इच्छा झाली. त्यानंतर एकांतांत उत्तम प्रकारें स्थित असलेल्या त्यानें ध्यानानें पाहिलें. त्यानें त्या वेळीं बाह्य व आंतर अशा दोन्ही

प्रकारच्या विक्षेपकारणांचा त्याग केला होता. त्यामुळे त्याची बुद्धि अतिशय शांत झाली. तेव्हां त्यानें सर्वशक्तिपर, सर्व वस्तुमय, विभु ब्रह्म पाहिलें. तें सर्वथा सर्वदा ब्रह्म आहे. सर्व इंद्रियादि शक्तींनीं युक्त आहे. तें सर्वत्र आहे. सर्वग आहे. त्याला सर्व बाजूला हात, पाय वगैरे आहेत. सर्वतः डोळे, मस्तकें व मुखें आहेत. तें श्रोत्रेंद्रिययुक्त आहे. या लोकीं तें सर्वाला व्यापून राहिलें आहे. तें सर्व इंद्रिय-गुणांनीं रहित आहे, पण सर्व इंद्रियांच्या गुण-ग्रहणशक्तींनीं युक्त आहे. तें परमार्थतः असक्त पण व्यवहारदृष्ट्या सर्वभूत आहे. तें भूतांच्या बाहेरहि आहे व आंतहि आहे. तें अचर व चर आहे. सूक्ष्म असल्यामुळे तें अविज्ञेय आहे. तें दूरस्थ आहे व विद्वद्दृष्ट्या अगदीं समीपहि आहे. तें सर्वत्र चंद्रसूर्यमय, सर्वत्र धरामय, सर्वत्र पर्वतमय, सर्वत्र समुद्रमय, सर्वत्र सार, व गुरु-जड-भारी, सर्वत्र आकाशमय, सर्वत्र संसृतिमय, सर्वत्र जगन्मय, सर्वत्र मोक्षमय, सर्वत्र आद्यचिन्मय, सर्वत्र सर्वार्थमय, सर्वतः सर्ववर्जित असें ब्रह्म त्यानें पाहिलें. घर, पट, वट, भित, रथ, वानर, तेज, आकाश, गृह, वृक्ष, पर्वत, वायु, जल, अग्नि, इत्यादि सर्वत्र त्यानें त्रिजगत् पाहिलें सारांश, त्या इंद्रानें परमाणूच्या केवळ एका लहानशा अंशांत नाना शारीरचेष्टा, मानसचेष्टा, स्वर्ग-नरकादिकांच्या विविध आवृत्ति इत्यादिकांनीं युक्त अशीं त्रिभुवनें पाहिलीं. ज्याप्रमाणें मिन्याच्या आंत तीक्ष्णता व आकाशांत शून्यत्व असतें, त्याप्रमाणें आविर्भाव-कालयुक्त व तिरोभावकालयुक्त चिन्मय आत्म्यामध्ये त्रिभुवन असतें. याप्रमाणें जीवभावरहित शुद्ध संविदेनें हें सर्व पहात तो इंद्र त्याच क्रमानें व तसाच ध्यानवान् झाला. तो उदार बुद्धिमान् इंद्र, ध्यानानें सर्व एका शबल-ब्रह्मांत

पाहता झाला. त्या महामतीने तू व मी पहात असलेले हे जगत् पाहिले. त्यानंतर या सर्गात पाताल, भूलोक इत्यादि लोकांच्या दर्शन-क्रमाने शक्रलोकापर्यंत मनाने संचार करणारा तो तेथील शक्राला पाहतांच 'मी शक्र आहे' ही त्याची भावना उद्बुद्ध झाली व पूर्वी केलेल्या शंभर अश्वमेधांचे फल मिळणे अवश्य असल्यामुळे तो स्वतः इंद्रत्वास प्राप्त झाला शेंकडों वृत्तांतांनी अत्यंत सुशोभित झालेले जगाचे राज्य त्याने केले. हे विद्याधरकुलार्थशा! या रीतीने त्या त्रसरेणूतील इंद्राच्या कुलांत उत्पन्न झालेला तो इंद्र आज या ब्रह्मांडांतही देवराज होऊन राहिला आहे, असे जाण. त्यानंतर 'हा इंद्र मी आहे.' अशी भावना केल्यावर बीजाप्रमाणे हृदयांत संस्काररूपाने असलेल्या प्राचीन मुख्य ज्ञान-योगाभ्यासाच्या योगाने त्याला 'आपण बिम-तंतूत राहिलो आहो व तेथे ध्यानाच्या योगाने हे सर्व पहात आहो' इत्यादि सर्व वृत्तांत आठवला. त्याला आपल्या सर्व पूर्व वृत्तां-ताचा अनुभव आला. जसा हा त्रसरेणूच्या उदरांत राहणारा इंद्र सांगितला, तसाच हा दुसरा बिसतंतूत राहणारा त्याचाच वंशज इंद्र आहे. त्याचे नांव कांतिमान असे होते. असेच आणखी सहास्रावधि इंद्र आकाशांत इकडे तिकडे पसरलेले आहेत. त्यांचेही व्यव-हार वरील इंद्राच्या व्यवहारासारखेच होतात. आजवर असले असंख्य इंद्र होऊन गेले आहेत व हल्ली आहेत. अशा प्रकारची ही अविच्छिन्न नदी दीर्घकाल चालली आहे. पूर्वोक्त योगभूमिकांतील चवथ्या भूमीपासून सहाव्या भूमीच्या अंतापर्यंत तत्पदरुढ किंवा अर्धरुढ होईपर्यंत ती दृश्य नदी अशाच रहावयाची. याप्रमाणे ही प्रत्ययोन्मुखी माया फार दूरवर पसरलेली आहे. ती केवळ सत्य

ब्रम्हतत्त्वाने अवलोकन केल्यानेच विलय पावत असते. तिचा हाच विचित्र स्वभाव आहे. हे निष्पाप विद्याधरा! ही माया कोठून तरी आली आहे, कोठे तरी राहते, कशी तरी झाली आहे, आणि अशी अनिर्वचनीय रूपाने होऊन ही दिसत आहे. मेघापासून जशी वृष्टि होते त्याप्रमाणे अहंभावचमत्कारापासून ही सर्व दृश्यमाया होते; आणि केवल विवेकदर्शने तिच्याकडे पाहिले असता धुक्याप्रमाणे ती नाहीशी होते. केवल विवेकाने नाश पावणे, हा तिचा स्वभावच आहे. सर्वसाक्षी ब्रम्हरूप परमार्थतः सर्व विकल्पशून्य आहे. म्हणूनच अहंकारवशात् विस्तार पावलेल्या सर्व मानस व इंद्रियविकल्पांनी ते रहित आहे. म्ह० जाग्रदवस्थारहित आहे. त्यामुळेच ते वासना-मय सर्व स्वप्नसर्वार्थशून्य आहे. तसेच सर्व-शून्यतालक्षण सौषुप्त अज्ञानानेहि रहित आहे. यामुळे ते पूर्ण चिद्रूप आत्मतत्त्व अविशिष्ट राहिलेले आहे. १४

सर्ग १५ वा.

—:०:—

१ अहंभाव हे जगद्भ्रांतीचे बीज. २ त्याचे रूप, ३ त्याच्या निरसनाने जगाचे निरसन व ४ शुद्ध चिन्मात्रशेषाने कृतार्थता

भुशुंडः—जसे परमाणूच्या आंत असलेल्या इंद्राच्याहि त्रसरेणूत त्रिभुवन दिसले, त्याप्रमाणे जेथे अहंत्व तेथे जगत् पूर्वीच येऊन राहते. आकाशाच्या नीलवर्णाप्रमाणे अकस्मात् होणारा जो हा जगत्संबंधी भ्रम त्याचे अभिमानरूप अहंभाव हेच आद्य मूल सांगितलेले आहे. वासनारसाचा ज्याच्यावर सेक झाला आहे अशा अहंबीजकणापासून हा त्रिजगद्वृक्ष ब्रह्मागिरीवर आकाशाख्यांत होतो.

तारका हाच त्यावरील पुष्पांचा समूह आहे. वनांत मेघरूपी धुक्याने आच्छादित झालेले पर्वत हेच त्या वृक्षाचे पल्लव आहेत. गंगादि नद्या याच त्या वृक्षाच्या अंगांतील रसांनी भरलेल्या शिरा आहेत. वासना हेच ज्यांतील बीजांश आहेत, असे भोग हीच त्या वृक्षाची फळे आहेत. (अहंत्व हे मोठे जल व जगत् हे त्यावरील तरंगादिक असे वर्णन—) 'अहंत्व' या पाण्याचा जगत् हा स्पंद, म्ह० विलास सांगितला आहे. वैषयिक सुख हेच त्यांतील माधुर्य आहे. त्यांतून वासनारस गळत असतो. नक्षत्रे हाच तुषारांचा वर्षाव आहे. आकाशाच्या योगाने तो अनन्त कुक्षिकुहरवान् आहे. संपत्ति व विपत्ति हे त्यांतील मोठाले आवर्त आहेत. नाना प्रकारचे पर्वत हेच त्यावरील तरंग आहेत. त्रैलोक्यांतील जन याच त्यांतील व्यक्त होणाऱ्या रेखा आहेत. अत्यंत चंचल सूर्यचंद्रादि-प्रकाशांनी तो अहंत्व-जलाचा स्पंद फेंमयुक्त आहे. ब्रह्मांड हेच त्यांतलि बुडबुडे आहेत. एखाद्या मजबूत दारा-प्रमाणे मोक्षमार्गाला प्रतिबंध करणारा जो मोह त्याने तो अतिशय वाढलेला आहे. भूषीठ हाच त्यांतील फेंसाचा मोठा गोळा असून चिदाभासयुक्त जीवांनी तो जलकाकव नू आहे. म्ह० मद्गु या नांवाचे जलकाक त्यावर बसलेले आहेत. त्यांच्या खाली, वर, तिरकस इ. विचित्र व वेगयुक्त भ्रमणांनी मज्जनेन्मज्जनात्मक झाला आहे. त्या स्पंदांत जरामरण-मोहादि लाटांचा समुदाय हीच मोठी चमत्कृति आहे. उत्पन्न होऊन नाश पावणारे देहादिक याच जलबिंदुसमूहाने तो सुंदर दिसत असतो. (आतां दुसऱ्या दोन प्रकारांनी जगाचे वर्णन) जगत् हा अहंत्ववायूचा स्पंद आहे असे समजावे किंवा जगत् हे अहंत्वकमलाचे सौगंध्य आहे, असे जाणावे. वायु व स्पंद हे जसे केव्हांहि

भिन्न नव्हेत, त्याप्रमाणे अहंत्व व जगत् भिन्न नाही. जल व द्रवत्व किंवा अग्नि व त्याचे औष्ण्य यांप्रमाणेच अहंत्व व जगत् यांचा अभेद आहे. अहंकारांत जगत् आहे व जगाच्या हृदयांत 'अहं' आहे. म्हणूनच अहंत्वाचे परिमार्जन केले असतां जगाचे परिमार्जन आपोआप होते. त्या दोघांचा आविर्भाव परस्परांच्या अधीन असून स्थितिहि परस्परसापेक्ष आहे. यास्तव जगाचे बीज जे अहंत्व त्याचे अनहंभावाने जो परिमार्जन करतो तो पाण्याने चित्र जसे धुवून टाकावे त्याप्रमाणे जगद्रूपी मळ पुसून सोडतो. हे विद्याधरा ! अहंत्व म्हणून कांहीं नाही. ते सशाच्या शिंगाप्रमाणे अवस्तु असल्यामुळे निष्कारण उत्पन्न झाले आहे. निरतिशय, व्याप्त, अनन्त, संकल्पोल्लेखशून्य अशा ब्रह्मामध्ये 'अहंत्व' या भावाचे कांहीं कारणच नाही. त्यामुळे ते अहंत्व केव्हांहि सन्मय नाही. व्यवहारांत संभवनीय कारणाहि अवस्तूमध्ये प्रवृत्त होत नाही. आणि ह्या सृष्ट्यादिकांचे तर कारण संभवतच नाही. त्यामुळे वंद्यापुत्राप्रमाणे अहंत्वादि केव्हांहि नाही. अहंत्वाच्या अभावी जगत् नाही. जगाच्या अभावामुळे चित्त्व मात्र अवशिष्ट राहिले आहे. ते चित्त्व कैवल्यलक्षण आहे. यास्तव तूं शांत व अगदी सुखाने रहा. याप्रमाणे उपपत्तींनी सिद्ध झालेल्या जगत् व अहंकार यांच्या अभावामुळे तुझे रूपदर्शनादि बाह्य संसार व आंतील संकल्पात्मक मानस संसार शांत आहेत. त्याहून निराळे हेय दुःख नाही. यास्तव तूं आतां अगदी शांत रहा. जे मुळीं नाही ते नाहीच. त्यांतून राहिलेले जे दुःखविक्षेपरहित अवस्थान तेच तूं आहेस. तूं आतां अज्ञाननिद्रेपासून अगदी चांगला जागा झाला आहेस. यास्तव पुनः निर्मूल भ्रांतीला आपल्या मनांत थारा देऊ नकोस. हे विद्या-

धरी ! ज्याचा बाह्याभ्यंतर दृश्यकल्पनालक्षण कलंक निघून गेला आहे व त्यामुळेच जो शुद्ध झाला आहे असा तू आत्मा शिव आहेस, शांत आहेस, ईश्वर आहेस व नित्य आहेस. अध्या-
रोपांत शून्यहि पर्वतासारखे होते व अपवादांत जगत् किंवा सर्व ब्रह्मांडहि परमाणुरूप—
आकाशतुल्यच होते. १९.

सर्ग १६ वा.

१ श्रवणानें विद्याधराची समाधि. २ अनहं-
भावाच्या प्रशंसेनें कथेचा उपसंहार.

भुशुंडः—मी याप्रमाणें सांगत असतां तो विद्याधरनायक शांत झाला. त्याचें दृश्यज्ञान अगदीं शांत झालें. त्याचें चित्त नीरक्षीरन्यायानें चिदेकरस ब्रह्मामध्ये तादात्म्य पावलें. त्याचें चित्त समाधीत परिणाम पावलें. त्यानंतर मी त्याला पुनः पुनः देहभानावर आणण्याचा जरी प्रयत्न केला, तरी परम शांतीस प्राप्त झालेला तो शब्दादि विषयांमध्ये आसक्त झाला नाही. तो मुख्य अधिकारी होता. त्यामुळे माझ्या त्या तेवढ्याशाच उपदेशानें तो प्रबोधवान्-ज्ञानी झाला. हे वसिष्ठा, त्याला श्रवणाची आवृत्ति, मनन, निदिध्यास इत्यादि अधिकाधिक साधन-परंपरेची आवश्यकता नव्हती. असो; हे रामा, त्यासाठीच मी वर 'पाण्यांत जसा तेलाचा बिंदु पसरतो त्याप्रमाणें चित्त जर शुद्ध झालें, तर त्यांत उपदेश पसरतो' असें म्हटलें. तुझ्या प्रत्यगात्म्यांत अहं—अंश नाही, म्हणून तू त्या असत् अहंकाराची आपल्या मनांत शांतीसाठी भावना करूं नको. श्रेष्ठ सारसंग्रहभूत उपदे-
शाची उक्ति ही एवढीच आहे. याहुन निराळी नाही. ही श्रेष्ठ उपदेशोक्ति असंस्कृत मनांत पडली असतां ती उताण्या तुळतुळीत आरशावर

पडलेल्या स्वच्छ व गोल मोत्यांप्रमाणें तत्काल विलीन होते, नाहीशी होते, त्यावर स्थिर रहात नाही. पण तीच सुसंस्कृत व शांत मनांत अगदीं ठसून राहते व केव्हांही तेथून च्युत होत नाही. ती त्या शुद्ध व शांत चित्तांत प्रवेश करून सर्व मोहारण्याला जाळण्यास समर्थ अशी विचारमंजक अग्निज्वाला उत्पन्न करते. ज्याप्रमाणें सूर्यकांतमण्यांत प्रविष्ट झालेला सूर्या-
चा किरण अग्नि-शिखा उत्पन्न करतो, त्या-
प्रमाणेंच ती उक्ति विचारज्वाला उत्पन्न करते. दुःखमंजक संसारवृक्षाचें अहंभावन हेंच फार मोठें बीज आहे. त्याचप्रमाणें 'हें माझे' अशी भावना करणें हें त्या संसारवृक्षाचें मूलादि शरीर आहे. कारण तें रागादि शाखाप्रसराचें कारण आहे. 'अहं' हें बीजावस्थास्थानी आहे व 'मम' हें त्याचें कार्य जो वृक्ष त्याच्या स्थानी आहे. त्यापासून शाखास्थानी असलेली इच्छा प्रवृत्त होते. ती 'इदं' या नांवाच्या शेंकडों विषयरूप अनर्थीना व संसार-मासाला उत्पन्न करणारी आहे. (इतकें बोलून भुशुंड पुनः मला म्हणाला—) हे मुनिश्रेष्ठा ! अशा प्रकारचे कांहीं मूढाहि दीर्घ आयुष्यानें युक्त असतात. दीर्घायुष्याचें कारण तत्त्वज्ञानच आहे. याविषयी कांहीं विशेष नियम करता येत नाही. ज्याचें मन आंतल्या आंत दीर्घ काल अभ्यास केल्यानें अत्यंत शुद्ध असतें, त्यांना थोडासा जरी उपदेश केला, तरी ते परमपद-प्राप्तीचें साधन जें ज्ञान त्यास प्राप्त होतात.

श्रीवसिष्ठः—मेरुपर्वताच्या शिखरावर मला असें बोलून तो पक्षिराज मुक्तात्मा भुशुंड मुक्ताच्यानें बसला. ऋष्यमूकपर्वतावरील मतंग-
गाश्रमांत मतंगमृनीचा शाप होईल या भीतीनें मेघ गर्जना करीत नाहींत, ह्मणून मेघ ऋष्य-
मूकावर जसा मुक्ताच्यानें बसतो, तसा भुशुंड

गप्प बसला. रामा ! मीहि त्या भुशुंड सिद्धास विचारून विद्याधराकडे गेलों व त्याच्या सांगण्यावरून वरील हकीकतीविषयी खात्री करून घेऊन मुनिमंडलाने मंडित अशा आपल्या आश्रमास प्राप्त झालों. हे रामा ! बोध करितांच विद्याधराला शांति कशी प्राप्त झाली, याविषयी भुशुंडाने मला जे सांगितले होते, ते मी तुला कथन केले. या प्रसंगाने भुशुंड पक्ष्याचा व माझा जो समागम झाला, त्याला आज या कल्पांतील अकरा महायुगे होऊन गेली. १६

सर्ग १७ वा.

—:०:—

१ अनहंभाव या अग्नीने अहंबीजाचा दाह होऊन देहादि संसाराचा उत्तम प्रकारे बाध झाला असतां मिथ्यात्व सांगितले जाते.

श्रीवासिष्ठः—याप्रमाणे अनहंवेदनामुळेच शुभाशुभ फळे देणारी संसारवेल—इच्छा खरोखर आंतल्या आंत शांत होते. अनहंवेदनाच्या अभ्यासामुळे मनुष्य मातीचे ढेंकुळ, दगड व सोने यांना समान मानू लागतो. त्याची संसारपीडा शांत होते. कारण, कामाचा उपशम झाला की, लोभादि दोषांचा क्षय होऊन वैराग्यादि संपत्ति प्राप्त होते. त्यामुळे पुरुषाच्या सर्व मानसदोषांचा क्षय होतो. श्रावणादिकांच्या योगाने ज्ञाननिर्मथनाचा अभ्यास केल्याने अहंतारूप प्रमातृयंत्रपुटांतून अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणे प्रकट झालेला जो परमात्मसाक्षात्काररूप बोध त्याच्या बळाने फेकलेला अहंत्वादि दृश्य पदार्थरूप पाषाण गोफणीने सोडलेल्या धोंड्याप्रमाणे तत्काळ कोठे जातो ते कांहीं कळत नाही. वरील अहंतापुटांतून उद्भवलेल्या ब्रह्मज्ञानवीराने ज्याला जेरांने फेकले आहे तो अहंकाररूप अज्ञान-

पाषाण कोठे जातो ते कांहीं कळत नाही. अनहंतापुटांतून उठलेल्या ब्रह्मवीराच्या बळाने फेकला गेलेला हा व्यष्टि-समष्टिशरीरयंत्ररूप पाषाण कोठे जातो ते कांहीं कळत नाही. अहंतारूप चिदग्निज्वालेने अहंतारूप हिम नाहीसे केले असतां विलीन होणारे ते कोठे जाते कांहीं कळत नाही. अनहंतारूप वृत्तीतील चिज्ज्योतीने शरीररूपी पानावरील अहंरस सुकवून सोडला असतां त्या नीरस पर्णावरून उठून तो कोठे जातो कोण जाणे ! शरीररूपी पर्णावरून सुकवून सोडलेला अहंभाव-रसामव अनहंतालक्षण सूर्यकिरणाच्या मार्गाने ब्रह्मत्वास प्राप्त होतो. शय्या, चिखल, पर्वत, गृह, आकाश, स्थल, जल इत्यादि स्थानी असलेली, स्थूल, सूक्ष्म, निराकार किंवा रूपान्तरास प्राप्त झालेली, सुप्त, प्रबुद्ध, भस्मत्वास प्राप्त झालेली, कोणी धरलेली, कोणी नेलेली, दूर असलेली किंवा जवळ असलेली, तात्पर्य कोणत्याहि अवस्थेत व कोणत्याहि स्थानी असलेली ही शरीररूप वटधाना-वडाचे बीज आपल्या स्वरूपांत 'अहंत्व' या नांवाचा नवीन अंकुर उत्पन्न करते; आणि जिच्यामध्ये अहंत्व-नवांकुर उत्पन्न झाला आहे, अशी ती शरीरवटधाना एका क्षणांत हें संसारसंज्ञक सर्व दिग्व्यापी शाखाजाल पसरविते. अहंत्व या वटबीजाच्या आंत स्थित असलेला देहरूप मोठा वृक्ष संसारशाखासमूहास वाटेल तेथे विस्तार पावावयास लावतो. ज्याप्रमाणे बीजाच्या उदरांत ज्याला शेकडों शाखा आहेत आणि त्यांवर पाने व फळे विराजमान होत आहेत, अशा प्रकारचा मोठा वृक्ष असतो. कारण तो त्यांत असल्यामुळेच बीजपटाला फोडून अंकुरादि क्रमाने बाहेर येत असल्याचे आबालवृद्धांना प्रत्यक्ष दिसते. त्याप्रमाणेच अहंत्वरूप जे सूक्ष्मबीज त्यांत सर्व दृश्यांसह देह आहे. विद्वानांनी

सूक्ष्म-बुद्धिलक्षण दृष्टीनेच ते पाहिले आहे. श्रवणादि विचारांच्या योगाने तत्त्वबोध झाल्यामुळे ज्याचे स्वरूप चिदाकाशमात्र झाले आहे अशा जीवन्मुक्ताचे अहंत्व विद्यमान देहाशींही तादात्म्य पावत नाही. म्हणजे तो ज्ञानी जीवन्मुक्त स्वतःच्या विद्यमान शरीरालाही 'अहं' असे म्हणत नाही, तर तो विदेह-मुक्ताही निरतिशयानंदांत प्रतिष्ठित होऊन राहतो. त्यामुळे ज्ञानरूप महाअग्नीने दग्ध झालेल्या अहंत्वबीजाच्या उदरांतून संसारवृक्ष उत्पन्न होत नाही. १७

सर्ग १८ वा.

—:०:—

मृत जीवांच्या मनांतील जगें वायूकडून आकाशांत सर्वतः उडविली जातात असे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—मन-बुद्धि-अहंकारादि सर्व-नाशात्मक मरण आहे, असे पामर समजतात. पण वस्तुतः तसे नाही. तर एका शरीराचे प्रारब्ध क्षण होऊन त्याविषयीचा संकल्प क्षय पावतो. दुसऱ्या शरीराला कारण होणारे कर्म फलोन्मुख होते. त्याला अनुरूप असा संकल्पाही उदय पावतो. याप्रमाणे पूर्वभावाचे विस्मरण होऊन प्रारब्धक्षय होईतो उत्तर संकल्पाचे स्थैर्य हेच मरण होय. प्रत्येक जीवाच्या संकल्पकल्पित जगांतील मेरु-मंदरादि पर्वत दश दिशांमध्ये वायूकडून सर्वत्र उडवून नेले जात आहेत, असे मला दिसते. तुंहित्यांना पहा. केळीच्या खांबांतील सोपटांप्रमाणे एकावर एक असे व एकाच्या आंत दुसरा असे हे सर्व संसार आकाशांत परस्पर संश्लिष्ट व असंश्लिष्ट असे होऊन राहिले आहेत. ज्या भोक्त्यांचे प्रारब्ध समान आहे ते एकरूप होऊन मिळालेसे दिसतात, व ज्यांचे प्रारब्ध तसे नाही ते भिन्न भिन्न आहेत.

श्रीरामः—हे मुनिश्रेष्ठ ! 'हे पहा माझ्या पुढून वाहून नेले जात आहेत' या वाक्याचा अखंड अर्थ मला कांहीच कळला नाही. तरी तो मला सर्व सांगा.

श्रीवासिष्ठः—प्राणाच्या आंत चित्त व चित्ताच्या आंत विविधाकार जगत बीजांतील वृक्षाप्रमाणे आहे. पुरुष मेळा म्हणजे त्याचे प्राण-वायु आकाशांतील वायूशी मिळून जातात. नद्यांच्या पाण्याशी समुद्राचे पाणी द्रवस्वभाव असल्यामुळे जसे मिळून जाते त्याप्रमाणे शरीरांतून निघालेले वायु बाहेरील पूर्ण वायूशी मिळतात. कारण समस्वभावांचे पदार्थ एकमेकांशी मिळाले असता त्यांची एकताच होते. म्हणून आकाशवायूंनी ज्यांचे आकर्षण केले आहे अशा प्राणांच्या आंतील जगोहि, तीं संकल्प-एकरूप जरी असली तरी, जणुं काय इकडे तिकडे वाहून नेली जातात. मी आपल्या सभोवार या सर्व दिशा, ज्यांत स्फुरण पावणारा संकल्प आहे अशा प्राणवायूसहवर्तमान असलेल्या, या वायूंनी परिपूर्ण आहेत असे पाहतो. माझ्या पुढील या संकल्पजगदंगणांत हे मंदरमेरुप्रभृति पर्वत वाहून नेले जात आहेत, असे मी पाहतो तुंहि बुद्धिदृष्ट्या पहा. (कारण या महावायूंत प्राण जर आहेत, तर प्राणांत चित्त व चित्तांत प्रत्येक जीवाचे निरनिराळे जगत्ही असलेच पाहिजे असे सांगतात.) आकाशातील वायूंत मृतांचे प्राण आहेत. त्या प्राणांच्या आंत मन आहे; आणि तिळांत जसे तेल, त्याप्रमाणे त्या मनाच्या आंत जगत् आहे, असे तूं समज. आकाशवायूकडून आकाशतुल्य मनोमय प्राण जसे वाहून नेले जातात, त्याप्रमाणेच त्यांचीं अंगे अशीं हीं जगोहि वाहून नेली जातात. तीं मनोमय असल्यामुळे अगदीं हलकीं असतात. त्यामुळे वायूला उडवून नेता येतात. वायु गंधाला जसा वाहून नेतो त्याप्रमाणे

चतुर्विध प्राण्यांसहवर्तमान आकाश, पृथ्वी इत्यादिकांचे समूह अशीं अप्रतिष्ठित त्रिभुवनेहि वाहून नेतो. हे रघुनंदना ! तीं बुद्धीनेच दिसतात; बाह्य दृष्टीने दिसत नाहीत. कारण ती आपल्या स्वप्नांतील नगरांप्रमाणे किंवा स्वप्नांतील नदीच्या पुराप्रमाणे संकल्परूप आहेत तीं आकाशाहूनहि अत्यंत सूक्ष्म असून सर्वत्र सर्वदा आहेत. कल्पनामात्ररूप असलेलीं तीं वस्तुतः थोडीशीं सुद्धां वाहून नेलीं जात नाहीत. पण तीं कल्पनामात्र असल्यामुळे जरी सत्य नाहीत तथापि तींच त्या त्या जीवांच्या भोगाला योग्य अशा स्वर्ग-नरक-भूम्यादि लोकांत त्यांच्या दृढभावत्वामुळे सुख-दुःखादि भोग देण्यास समर्थ असतात. त्यामुळे तीं सत्यच आहेत. कारण त्यांना सत्यता देणारा अधिष्ठान चिदंश सर्वगत असतो. आमच्या दृष्टीने श्रवण-धारणादि व्यवहारास समर्थ असलेला तूं राम जसा खरा, तशीच तीं जगोहि खरी. प्रतिबिंबाप्रमाणे पुढील प्राणनदीच्या वेगांतील तीं वासनामात्र असल्यामुळे अनाविर्भूत व आविर्भूत पुरे वायूकडून वाहून नेली जातात व वाहून नेलीं जातहि नाहीत. राघवा ! वायूच्या अंगात स्थित असलेले गंध जसे वाहून नेले जातात, त्याप्रमाणे आकाशमयरूप प्राणस्थित जगें वाहून नेलीं जातात. घटाला दुसऱ्या प्रदेशीं जरी नेले तरी त्यांतील आकाशांत जसा भेद पडत नाही, त्याप्रमाणे चित्तांत त्रिजगद्रूपाने स्पंद व भेद जरी झाला तरी आत्म्यामध्ये कोणत्याहि प्रकारे स्पंद व भेद उद्भवत नाही. याप्रमाणे जगद्भ्रांति सत्य नव्हे तर ती तुझ्या चित्तांत खोटीच उत्पन्न झाली आहे. ती केवळ ब्रह्मरूपिणी असल्यामुळे नाश पावत नाही व उदयही पावत नाही. (असे जर आहे, तर आम्ही पृथ्वीला निश्चलरूपाने कसे पाहतो ! उत्तर—) वस्तुतः जगत्

व त्याची भ्रांति ही दोन्ही अनुदितच आहेत; परंतु त्यांचा उदय झाला आहे, हा पक्ष जरी घेतला तरी वातांनी या पृथ्वीला हालविलेले, उडविलेले वगैरे तिच्या पाठीवर बसलेल्या आम्हांला कळत नाही. ज्याप्रमाणे नौकेची गति तिच्या आंत बसलेल्या लोकांना दिसत नाही, त्याप्रमाणे वायूनी पृथ्वीला हालविलेले वगैरे आम्हांला दिसत नाही. ज्याप्रमाणे नावेच्या शरीरांत स्थित असलेल्या किंवा नावेचे अवयव बनलेल्या काष्ठादिकांना नावेची गति प्रतीत होत नाही, त्याप्रमाणे पृथ्वीत असलेल्या व पार्थिव देहादिकांच्या योगाने तन्मय झालेल्या आम्हांला पृथ्वीची गति दिसत नाही. जसे एक योजन विस्तीर्ण असलेले घर लहानशा वृक्षाच्या स्तंभावर चित्रकाराच्या बुद्धीने राहू शकते, त्याप्रमाणे बुद्धिकल्पनेने परमाणूच्या आंत सर्व जगत् अनुभवास येते. ज्याचे चित्त हलकें आहे तो एखाद्या अल्प वस्तूलाहि फार मोठी समजतो. जसे—एखाद्या रत्नकोशगृहांत शिरलेली उंदरी, तेथील रत्नांच्या राशीलाही तुच्छ मानते व तेथे दैवयोगाने दिसलेल्या मूठभर धान्याला फार मोठे समजते, किंवा एखादे अर्भक आपल्या अंगावरील बहुमूल्य दागिन्यांनाही तुच्छ समजून चिखलाच्या बाहुलीला फार मोठी वस्तु समजते, त्याप्रमाणे परमाणूला फार मोठी वस्तु समजून अज्ञ त्यांत मोठ्या जगाची कल्पना करतो. अज्ञानाने आवृत झालेल्या चित्च्या जगत्संज्ञक खोट्या भ्रमांत केवळ जिवंत असलेल्याचाच हा लोक आहे, मेलेल्यांचे दुसरे लोक व तेथे धर्माधर्माचीं फले आहेत, इत्यादि कल्पना ही विस्तार पावणाऱ्या चित्ताची संकल्परूप भावना आहे. ज्याच्या मनांत हे त्याज्य आहे व हे ग्राह्य आहे अशी अज्ञता असते, तो सर्वज्ञ जरी

असला, तरी त्याच्या ठिकाणी व्यवहारासाठी प्रारब्धक्षय होईतो लेशतः अनुवृत्त होणारी मूढता आहेच. म्हणूनच सर्वज्ञ असलेला जो समष्टि जीव हिरण्यगर्भ तो, देहाला आत्मा मानणारा लौकिक पुरुष जसा आपल्या अवयवांना पाहतो, त्याप्रमाणे आपल्या शरीरांतच त्रिभुवन पसरलेले पाहतो. हे रामा! केवल ज्ञानरूप, अनन्त, अज, अव्यय असे जे ब्रह्मतत्त्व तेच मायेमध्ये प्रवेश करून ईश्वर बनते. त्याचे अवयव ही सर्व जगें आहेत. लोखंडाचा गोळा जर सचेतन असता, तर त्याने आपल्या स्वरूपांत सूक्ष्मरूपाने स्थित असलेल्या वस्तरा, सुई, सुरी इत्यादि विकारांना जसे पाहिले असते, त्याप्रमाणे ईश्वर प्रलयकाळी आपल्यामध्ये लीन झालेल्या जीवाच्या संस्कारांत प्रवेश करून त्रिजगद्धम पाहतो. अधिष्ठान-चित्प्राधान्याने चित् किंवा आरोपित मृत्प्राधान्याने अचित् असा मातीचा गोळा परळ, मोघा, घट इत्यादि सर्व मृद्विकार मृन्मय जसा पाहतो, त्याप्रमाणे जीव जगाला मानतो. पूर्वोक्त प्रकारेच चित् किंवा अचित् असलेला अंकुर जसा आपल्यामध्ये वृक्षत्व पाहतो, त्याप्रमाणे वृक्षशब्द व अर्थ यांनी रहित असलेले ब्रह्म आपल्यामध्ये जगत् पाहते. जसा चित् किंवा अचित् आरसा आपल्यामध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या नगराला जाणतो किंवा जाणत नाही त्याप्रमाणे ब्रह्म जीवेश्वरोपाधीत प्रवेश केल्याने जगाला जाणते; अनुपहित दृष्टीने जाणत नाही. तात्पर्य, हे जगत्रय देश-काल-क्रिया-द्रव्य-मात्र आहे. त्यामुळे देशकालादिरूप असलेले अहंत्व व जगत् यांचा भेद नाही. हीच गोष्ट त्यांच्या प्रत्ययाला आणून देण्यासाठी श्रुतीने व मीहि मृत्तिका, लोखंड इत्यादि दृष्टांत वस्तुतः अचेतन असले तरी त्यांवर चेतनत्वाचा आरोप करून एकदेशसाम्याने सांगितले आहेत. हे जे कांही स्थावरजंगमात्मक जगत्

यो. बा. ६

दिसत आहे, ते वास्तव ब्रह्मभावलक्षण परम सूक्ष्मत्व न सोडतांच विवर्तरूप स्थूल जगत् दिसत आहे. तेच समष्टिजीवाचे शरीर म्हटले आहे. म्हणूनच अधिष्ठानदृष्ट्या सर्व विवर्त-संवेदनाचा बाध झाला असता निष्प्रतिबंध सर्वतः शुद्धात्मप्रसर देणाऱ्या पूर्णपदामध्ये थोडासाहि जीवजगद्भेद उरत नाही. मूढ जीवाकडून शुद्ध चित्-मध्ये जो जो विकल्पांश जेथे जेथे जसा जसा जेव्हां जेव्हां व ज्या ज्या निमित्ताने अर्पण केला जातो तशी चित् विवर्त पावते. आकाशांत जसा अंकुर संभवत नाही, तसा जड मनांत, ते जड असल्यामुळेच, संकल्प संभवत नाही. अर्थात् मनामध्ये संकल्प करण्याचे जे सामर्थ्य येते ते चिदाभासाच्या प्रवेशामुळे येते. त्यामुळे चित्चि मर्व विवर्तांचे कारण आहे. अज्ञ चित्तांत जी जी विकल्पश्री उदय पावते, ती चिदाकाशाची आहे. कारण चिदाकाश सर्वव्यापी व अनन्त आहे. त्यामुळे ती सन्मयी नव्हे, अमन्मयी आहे. विकल्पश्री अप्रबुद्धांचे ठिकाणी जरी उदय पावली, तरी ती प्रबुद्ध तत्त्वामध्ये उदय पावलेली नाहीच. चिदाकाश सर्वव्यापी व देश-काल-वस्तुकृत परिच्छेदशून्य असल्यामुळे ती विकल्पश्री सन्मयी नाही, असत् आहे. (ती जर असत् आहे, तर आबालगोपालांच्या अनुभवास कशी येते ? उत्तर—) जागृतीत सर्व संकल्पकल्पना आबालवृद्धांस सतत खरीशी वाटते, हे खरे; पण ती वस्तुतः स्वप्नासारखी आहे. स्वप्नादि अवस्थेत आंत अनुभविलेला अर्थ—गजादि पदार्थ बाहेर केव्हां तरी खरा उपलब्ध होतो काय ? नाही. १ जाग्रत् व स्वप्न हा संकल्प, २ सुषुप्ति केवळ वासनामात्र व ३ त्या दोन्हीमध्ये प्रतिबिंबित झालेला चिद्रूप—त्या दोन्ही अवस्थांचा भोक्ता जीव, असे हे तीन पदार्थ सत्य कूटस्थ चित्चे

स्वरूपांत चित्राप्रमाणें लिहिलेले आहेत. चित्रांतील संसारासारखा हा संसार अधिष्ठानसत्तेने सत्य आहे असा जरी भासला, तरी तो असत्य जीवाचा असल्यामुळे असत्यच आहे. अधिष्ठान सत्-चा तो धर्म नव्हे. कारण त्याला त्याचा स्पर्शहि होत नाही. ज्याप्रमाणें चित्रांतील प्रतिबिंबरूप व स्वप्नांतील घोडा चित्रांतील, प्रतिबिंबांतील व स्वप्नांतील पुरुषांचेच वाहन होऊं शकतो, जागृतींतील पुरुषांचे तो वाहन होऊं शकत नाही, त्याप्रमाणेंच हे समजावें. पूर्वी एक ब्रम्हच असून तेच हे सर्व जगत् झाले आहे, अशी श्रुति आहे. त्यामुळे सत्य आत्म्याचाच स्वाज्ञानामुळे हा संसार आहे असें जरी मानलें, तरी ब्रम्ह नित्यमुक्तच आहे. कसें तें पहा—सत्य ब्रम्ह तत्त्वबोधाच्या पूर्वी आपली सत्यता जगामध्ये संक्रामित करते आणि स्वतःच जगाची सत्यता बनते. तत्त्वबोधानंतर ब्रम्ह बाधित जगापासून आपली सत्ता आपल्यामध्ये उपसंहृत करून घेतें, व त्याच्या असत्यता नांवालाहि पात्र होतें. कारण ज्ञानानंतर प्रपंच केवळ अधिष्ठानरूपानें राहतो. त्यामुळे असत्यताहि अधिष्ठानाहून पृथक् आहे, असें म्हणतां येत नाही. कारण आतिवाहिक म्ह. सूक्ष्मदेहासह एका स्वाज्ञानाचाच परिक्षय जरी झाला तरी पूर्णतालक्षण विकासवान् मुक्त प्रत्यगात्माच शिव होतो. अर्थात् अज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनेच आकाशांत वायूकडून शिवरीच्या कापसाप्रमाणें अनंत जगें वाहून नेलीं जातात; पण जसे दगड वाहून नेले जात नाहीत, तशीं तीं जगेंहि तत्त्वदृष्ट्या वायूकडून उडविलीं जात नाहीत. कारण तीं कल्पनेहून निराळीं नाहीत. याप्रमाणें या सर्व पदार्थसमूहाच्या कोशांत म्हणजे अतिशय विस्तीर्ण अज्ञात चिदाकाशांत अविद्यादृष्ट्या अनंत जगें आहेत. त्यांतील कांहीं भोक्त्यांच्या

अदृष्टानुसार जागरावस्थेत व एकाच ब्रह्मांडांत एकमेकांशीं मिळतात व कांहीं भोक्त्यांचें अदृष्ट एकसारखें नसल्यास निरानिराळ्या ब्रह्मांडांत व स्वप्नांत एकमेकांशीं मिळत नाहीत. परमचिति जें ब्रह्म त्याला सर्वत्व आहे, सर्वशक्तित्व आहे, त्याच्या इयत्तेचा संकोच करणाऱ्या कारणाचा अभाव आहे. त्यामुळे गुण, क्रिया, वस्तु व जाति यांच्या योगानें अनन्तरूप अशीं, अनेक प्रकारच्या कार्यां-भांनीं प्रचुर अशा दिगंतरीं रहाणाऱ्या जनांनीं भरलेलीं, चंचल मेघांत प्रतिबिंबित झालेल्या नगराप्रमाणें क्षणभंगुर, म्हणून आपल्या चित्तांत स्फुरलेल्या देवगंधर्वादिकांच्या दाट महानगराची ज्यांना उपमा आहे, अशीं तीं सर्व ब्रम्हामध्ये स्फुरण पावणारीं जगें आहेत. त्यांना अधिष्ठान-सद्रूपानें स्थैर्य जरी असलें तरी तीं स्वरूपानें क्षणभंगुर आहेत. त्याचप्रमाणें जागरांत त्यांचीं इंद्रियें व्यक्त जरी असलीं तरी तत्त्वतः अव्यक्तच आहेत. आत्मज्योतीनें तीं प्रकाशयुक्त असलीं तरी अज्ञानतमानें आच्छादित झाल्यामुळे अंधकारांत गढलेलीं आहेत. तीं सर्व जगें म्हणजे चिद्रूप सागराच्या लहरींचीं विवर्तनेच आहेत. नदीच्या पात्रांत जल जरी पृथक् स्थित असलें तरी सर्व नद्यांचीं जलें सागरांत अगदीं मिळून जातात. आकाशांत एकाच वेळीं उदय पावलेल्या नक्षत्रांची कांति आकाशांत पसरलेली असते; पण ही या नक्षत्रांची कांति, ही यांची, असें विवेचन करतां येत नसल्यामुळे ती परस्पर मिसळलेली असते. तथापि त्यांतील एक नक्षत्र चालत असतां दुसरे चालत नाही, म्हणून तीं सर्व पृथक् स्थित आहेत, असें म्हणावें लागतें. त्याच न्यायानें सर्व जगें एकमेकांशीं मिळालेलीं असलीं तरी पृथक् आहेत व पृथक् स्थित असलीं तरी एकमेकांशीं मिळालेलीं आहेत. १८.

सर्ग १९ वा.

—:०:—

१ जीवस्वरूप, २ समष्टि-व्याप्ति देहांची कल्पना, ३ स्थान व करण यांच्या भेदाने भोगभेद.

श्रीरामः—हे मुने, जीवाचे शास्त्रीय व्यवहारोपयोगी स्वरूप, आकृतिग्रहण, त्याचे परमात्मत्व व त्याचे स्थान—बाह्य व्यवहाराचे द्वार मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—अनंत जे चेतनाकाश ब्रह्म तेच स्वसंकल्पाने चेत्य झाले आहे. चक्षुरादि इंद्रियांच्या द्वारा ते पदार्थानुभव देते म्हणून त्याला 'चित्' असे दुसरे नांव आहे. प्राणधारण करणे यामुळे तेच जीव या नांवाने सांगितले जाते. ते पराणु नाही, स्थूल नाही, आकाश नाही, किंवा कांही नाही. तर ते चिन्मात्र, स्वानुभवरूप आहे. सूक्ष्म भूतांत प्रवेश करून त्याचे धारण केल्यामुळे त्या सर्वव्यापी तत्त्वाला जीव म्हटले जाते. या सृष्टीत जे अत्यंत सूक्ष्म पदार्थ आहेत त्या सर्वांहून ते अधिक सूक्ष्म आहे; जे अत्यंत स्थूल पदार्थ आहेत त्या सर्वांहून अधिक स्थूल आहे. ते अगदी निर्विकल्प स्वरूप आहे. ज्ञानी त्या सर्वांचा जीव समजतात. ज्या ज्या पदार्थांचे जे जाति-गुण-आकारादि रूप असते त्या रूपाने ते तत्त्व त्यांत स्थित आहे, असे समज. त्यामुळे ते त्या त्या आकाराने भासते. कारण पुनः पुनः पाहिले असता त्या त्या आकाराने भासणे हाच त्याचा स्वभाव आहे. एकदा घट पाहिला व पुनः त्याच्याकडे दृष्टि दिली की, त्याचा नियमाने 'हा घट' असाच अनुभव येतो. म्हणूनच समष्टि जीव जेथे जसा संकल्प करतो तसाच तेथे होतो. कारण त्याचा संकल्प सत्य असतो. पण व्याप्ति जीव जसा स्वतः असतो तसेच जगत् पाहतो. म्हणून वायूच्या स्पंदाप्रमाणे सर्व वस्तुवैचित्र्यचेतनात्मक

सर्ग समष्टि जीवाच्या स्वानुभवाने सिद्ध आहे. वायूच्या स्पंदाप्रमाणे तो त्याचा स्वभाव आहे. बालकाला जशी यक्षाची भ्रांति होते त्याप्रमाणे उपदेश व अभ्यास यांच्या योगाने तो झालेला नसतो. ही गोष्ट स्वानुभवानेच कळून येण्यासारखी आहे. स्पंदावांचून असलेला वायु वस्तुतः जरी असला तरी नाहीच; त्याप्रमाणे दृश्याचा अनुभव न घेणारा जीव वस्तुतः जिवंत असतानाच ब्रह्मभावास प्राप्त होतो. समष्टि जीव चिद्वनरूप असल्यामुळे 'अहं' असा समष्ट्यहंकार धारण करून देश, काल, क्रिया, द्रव्य, शक्ति यांस प्रकट करून राहतो. तीच त्याची सर्वज्ञता—सर्वशक्तिता, इत्यादि संपत्ति आहे. एखादा मनुष्य स्वप्नांत आपले मरण जसे पाहतो, त्याप्रमाणे तो समष्टि जीव समष्टिचित्ताचा अनुभव घेतो. देश, काल, क्रिया, द्रव्य यांचा संस्काररूपाने थोडासा आविर्भाव झाल्यामुळे ते चित्त किंचित् देशकालादिकांनी युक्त पण स्थूलरूपाने त्यांचा आविर्भाव न झाल्यामुळे त्यांनी युक्त नाही असे, वस्तुतः असत्य असूनहि सत्यसे भासणारे, व केवळ चिन्मात्ररूप असते, ते समष्टि-चित्तस्वरूपाने दंडाच्या परमाणूमारखे असते. समष्टि जीवाला त्याच्या स्वरूपांतच अनुभव येतो. एखादा मनुष्य स्वप्नांत स्वतः वायु झाल्याचे पाहतो. त्यामुळे त्याचे हात पाय वगैरे अवयवहि मनुष्याच्या हातापायांहून निराळे झाले आहेत, असे त्याला वाटते. त्याचप्रमाणे ब्रह्म स्वतः विष्णु झाल्याचा अनुभव घेऊन पुढे तो अन्यथाभावहि विसरतो आणि चिदेकरस ब्रह्मत्तेला विमळून परिछिन्न जडसत्ताच मी आहे, अशा भावनेने त्याची ब्रह्मांडरूप विराडाकृति आविर्भूत होते. सूक्ष्म हिरण्यगर्भाला पंचीकरणाच्या योगाने स्थूलता प्राप्त होते. त्या अवस्थेत समष्ट्यात्मक, मन द्रव-

स्वभाव चंद्रविवाप्रमाणे स्वतःला पाहते. तीच बुद्धिसमष्टिभावरूप विरंचिता—ब्रह्मदेवत्व आहे. त्याला विराड्देहांत भोग मिळावा म्हणून मनः-समष्टीपासूनच आदित्यादिरूप इंद्रियपंचक उत्पन्न होते. ते काकतालीय-न्यायाने आपोआप उत्पन्न होऊन अनुभवास येते. त्या पांच ज्ञानांची पांच निरनिराळीं अंगे त्याला प्रतीत होतात. याप्रमाणे तो विराट् पुरुष पांच अवयवांनी युक्त होत्साता अतिशय शोभतो. आदित्य, दिशा, जल, वायु, व पृथ्वी या नांवाच्या पांच इंद्रियस्थानभूत अवयवांनी पांच विषयांचा अनुभव घेणारा तो मनोविकल्पांनी अनंत आकारांची कल्पना करून अनंत आकारवान् होतो. पण हा त्याचा कार्याकार खोटा असल्यामुळे कारणरूपाने तो अव्यक्तात्मा आहे. त्यामुळे निरामय—सर्व उपद्रवरहित आहे. पण तो असा मनोमय जरी असला, तरी स्वतःसिद्ध ज्ञानैश्वर्यशक्ति-संपन्न असल्यामुळे त्याला जीवत्वहि आहे व ईश्वरत्वहि आहे. तो परमात्म्यापासून प्रथम उदय पावलेला आहे. तो आकाशासारखा स्वच्छ आहे, शांत आहे, नित्यानंद-प्रकाशमय आहे. तो सर्व पुरुषसमष्टिरूप एक पुरुष आहे. तो परम परमेश्वर आहे. तो स्वतःच वाटेल तेव्हां व्यक्त होतो, वाटेल तेव्हां अव्यक्त होतो. स्वतःच प्रसर पावतो व स्वतःच संकोच पावतो. तो स्वतःच्या सत्य संकल्पाने एका क्षणांत कल्पाचे ओघ निर्माण करतो. यदृच्छेने पुनः उदय पावतो, व पुनः होऊन शांत होतो. मनोमात्रत्व हेच त्याचे एक रूप आहे. सर्वोपादान ईश्वराचा तो हा देह आहे. हाच व्यष्टिभावाने सर्व जीवांचे पुर्यष्टक म्हटलेला आहे. तोच पिपीलिकादि सर्व सूक्ष्म देहांतील सूक्ष्म देह आहे. तसाच तो आकाशात्मा सर्व स्थूल पदार्थांचा स्थूल आकार आहे. तो व्यक्त आहे, अव्यक्त

आहे, अंतरहित आहे. कार्याच्या आंत आहे, बाहेर आहे, परमार्थतः तो कांही नाही. व्यवहारदृष्ट्या तो परिच्छिन्नच आहे. हे रामा! पांच ज्ञानेन्द्रिये, कर्मेन्द्रियांसह प्राण, मन व अहंकार हीं आठ त्याचीं मूर्तामूर्तरसरूप अंगे आहेत. त्यानेच चतुर्मुख होऊन हे चार वेद गाडले. शब्द व अर्थ यांची कल्पना केली. शास्त्रीय सदाचारादि मर्यादा स्थापिली; व ती अद्यापि तशीच स्थित आहे. वरील द्युलोक हा याचा मूर्धा, खालील पृथ्वी हे त्याच्या पायांचे तळवे, अपराकाश—अंतराळ प्रदेश हे त्याचे उदर, ब्रह्मांडमंडप हे शरीर, अनन्त लोकान्तरे हेच पार्श्वदि अवयव, जल हेच त्याच्या शरीरांतील रक्त, पर्वत ह्याच मांसपेशी, नद्या ह्याच सतत वाहणाऱ्या नाड्या, समुद्र हेच रक्ताचे आधारभूत पिंड, द्वीपे हींच आंतर्डी, दिशा हे विस्तीर्ण बाहु, नक्षत्रे हींच रोमपंक्ति, एकुणपन्नास वायु हेच त्यांतील प्राणवायु, सूर्यमंडल हाच त्याचा क्रूर चक्षु आहे. वडवाग्नि हेच पित्त—जठराग्नि आहे. चंद्रमंडल जीव, श्लेष्मा, शूक्र, वपाभाग, बल-व संकल्पकोशरूप मन आहे. परमामृत ब्रह्मच सारात्मा आहे. इंद्ररूप मनच शरीरवृक्षाचे व कर्मवृक्षाचे बीज आहे. ते उत्पन्न होणाऱ्या सर्व पदार्थांचेहि अन्नादिभावाने पोषण करणारे असल्यामुळे आनंदकारण आहे. जे इंदुमंडल तोच विराट्शरीरांतील जीव म्हणून म्हटलेला आहे. कारण, अन्नात्मक अशा त्याच्याकडून समष्टिप्राणांचे धारण केले जाते. त्याचप्रमाणे अन्नमय या नांवाच्या व्यष्टि—शरीराचे तो बीज आहे. प्राणामुळे होणारी जी सर्व कर्मे त्यांचे मूल व व्यष्टिमनाचे कारण आहे. कारण या इंदुरूप विराट्-जीवापासून त्रिभुवनांत

जीव, मनें, कमें, विषयभोग व मोक्ष पसरतात. ब्रह्मा, विष्णु व हर इत्यादि हे या विराडात्म्याचे संकल्प आहेत. सुर, असुर व आकाश-चर पक्षी, हे त्याच्या चित्ताचे चमत्कार आहेत. अतिसूक्ष्म अमृतकलारूपत्वास साक्षित्वाने चंद्रा-मध्ये जाणणारा हा चित्स्वभाव प्रजापति जेव्हां सृष्टीच्या आरंभी देवतादि शरीराकारांचा संकल्प करतो तेव्हां तसल्या चतुर्मुखादि शरीरभावांतच स्वतः सिद्धवत् राहतो, म्हणजे तो संकल्पाप्रमाणे आकार धारण करतो. कारण तो सत्यसंकल्प असतो. यास्तव हे रघुनंदना ! हें चंद्रमण्डलच सर्व जीवसमाष्टि विराट् जीवांचें शरीर आहे. असें समज. त्या शरीराचे अपंचकृत पंचभूते हेच अवयव आहेत, याचाच जाग्रत् या रूपाने सर्वांना अनुभव येतो. विराट् जीव जो चंद्रमा त्याच्यापासून प्राण्यांच्या जीवनांची साधने अशीं सर्व प्रकारची अन्ने, चंद्रकलांचा ओषधी-तून प्रसार होणे या रूपाने प्रसार पावतात. तींच प्राण्यांच्या शरीरांतील जीवोपाधिभूत असून जीवांमध्ये स्वतः जिवंत राहतात. तींच मन होऊन सर्व चेष्टा करितात. तींच जन्म व कर्म यांचें कारण आहेत. याप्रमाणे असंख्य विराट् शरीरे, असंख्य महाकल्प आजवर होऊन गेले आहेत. विविध आचारांनी युक्त अशीं असंख्य विराट् शरीरे व महाकल्प पुढे होतील व सांप्रत-कालीहि आहेत. उत्तम पद जें ब्रह्म त्याहून अभिन्न—तद्रूप म्हणूनच अंतरहित, असा जिचा महान् व्याप्तिसमष्टिदेहसंबंध आहे, तशा प्रकारच्या अधिष्ठानसत्तेनेच तिचा विवर्त—अन्यथा परिणाम असा हा विराट्पुरुष वर वर्णन केल्याप्रमाणे सर्व देशकालांत या मायावृत ब्रह्मांत राहतो. १९.

सर्ग २० वा.

१ वासना कर्म काम यांच्या अनुरूप संकल्प करणे या वाचर्तीत व्यष्टि जीवांचें समष्टीशी साम्य आहे.

श्रीवासिष्ठः—हा पंचभूतात्मा विराट् पुरुष जें जें जसें जसें व्हावें म्हणून संकल्प करतो तें तें तसेंच होतें. स्वतः ब्रह्माकाशाहि त्याच्या संकल्पाप्रमाणे बनतें. हे रामा ! सर्व जगज्जात हा त्याचा संकल्प आहे, असें ज्ञानी समजतात. सृष्टीच्या आरंभी ब्रह्म पूर्वकल्पांत केलेल्या उपासनेचे संस्कार ज्यांत आहेत अशा वासने-मुळे पंचभूतात्मक विराटरूप होऊन उपासनेचे फल असे जे पंचमहाभूतात्मक विषयसमाष्टिभोग त्यांस उन्मुख झाले, ते विषयोपभोग भोगण्यास तयार झाले. या सृष्टीत जितके पदार्थ आहेत, त्या सर्वांचे विराट् हें कारण आहे. कारणांचा जो स्वभाव असतो त्याच स्वभावाची कार्ये होतात, असा नियम असल्यामुळे जसा हा विराट् आहे तसा प्रत्येक व्यष्टि जीवाहि स्वरू-पामध्ये सर्व सर्ग निर्माण करण्यास समर्थ आहे. कारण मनोवृत्तीच्या अनुसार स्वसंविद् बाह्य व आंतर विषयाकाराने प्रसार पावू लागली अपतां विगडाप्रमाणे हा व्यष्टि जीवाहि त्या त्या विषयाला जाणणाराच असतो. त्याला न जाणणारा केव्हांहि नसतो. असें त्या दोघांचें साम्य आहे. भूमीवर सरपटणाऱ्या जंतूपासून रुद्रापर्यंत हा असा भ्रम उदय पावला आहे. कारण, बीजाच्या कोशांत जसा वृक्ष तसा अणूमध्येहि मोठ्या पर्वताचा विस्तार आहे. म्हणून हा भ्रम होय. सरपटणाऱ्या प्राण्यापासून महारुद्रापर्यंत प्रत्येक आत्म्यांत स्रष्टा आहे. अत्यंत अणूमध्येहि तो बोधरूपाने अनन्तात्मा आहे. अबोधरूपाने नव्हे. विराडात्म्यामध्ये

जशा प्रकारचा हा विस्तार आलेला आहे. तशाच प्रकारचा तो मशक, ऊ, इत्यादि सर्व अणुमात्र भूतांतहि आहे. वस्तुतः कोठे कांहीं स्थूल नाही व कांहीं सूक्ष्म नाही. तर जेथे जे जसे भ्रांतीने विस्तार पावलेले असते, तसाच तत्काल त्याचा अनुभव येतो. मनापासून चंद्र झाला व चंद्रापासून मन झाले. किंवा समाष्टि जीवापासून हा व्यष्टि जीव झाला आहे. अथवा व्यष्टि व समाष्टि यांची जल व द्रव याप्रमाणे एकच सत्ता आहे. त्यामुळे त्यांत भेद नाही. तेव्हां कारणता तरी कोठची? देहाच्या एका बारिक कणासारखे शुक्र हीच जीवाची पहिली उपाधि आहे. त्या शुक्रसंज्ञक उपाधीने युक्त असलेल्या जीवापासूनच आई बापांच्या मैथुनसमयी अचल पूर्णानन्द ब्रम्हाचा भोगाकारवृत्तीत प्रतिबिम्बरूपाने आनंद प्रवृत्त होतो. ब्रम्हाच्या त्या आत्मस्थ आभासलक्षण आनंदाचा रेतोवच्छिन्न जीवचित् रेतोभूत स्वभावानेच अनुभव घेते. ती रेतोरूपच मी प्रियतम आनंद आहे, अशी तम्मयता धारण करते. त्यामुळे चित् चिन्मयरूपिणी आहे. त्यानंतर ही जीवसंविद् तदन्तर्गत पंचतेस म्ह० देहरूप पंचत्वास तादात्म्यानेच प्राप्त होते. हा तिचा त्यांतील प्रवेश होय. त्याची निराळी कारणता नाही व कार्यताहि नाही. या उपहित रूपांत स्वभावोक्ति अर्थवती होत नाही. म्हणजे असे होणे हा स्वभावच आहे, असे क्षणोक्षणे

१ अन्य प्राणी याच आनंदाच्या लेशावर आनंदी होतात अशा अर्थाची 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' अशी तैत्तिरीय श्रुति आहे.

२ 'आनन्दाद्वेब इमानि भूतानि जायन्ते' आनंदापासूनच हीं भूते उत्पन्न होतात, अशा अर्थाची दुसरी तैत्तिरीय श्रुति आहे. (तै. मा. ३, ६. १८२).

उपपन्न होत नाही. कारण 'स्व' व 'स्वभाव' यांचा परस्पर प्रतियोगी व्यवच्छेद होऊ शकत नाही. कारण स्व म्हणजे शुद्ध चित् असा अर्थ समजल्यास, शुद्ध चित् अद्वय असल्यामुळे, त्याचा प्रतियोगी—विरोधी किंवा त्याचा व्यवच्छेद निराळा नाही. जीव स्वतःच्या जीवत्वामुळेच 'जीवत्व' या निर्देशास पात्र होतो. तो स्वतःच अन्तस्त्वाने व बहिष्त्वाने दिसतो. याविषयी वायूचा योग्य दृष्टांत आहे. जसे 'वायु वाहतो' येथे वायु क्रियात्माच असतांना विकल्पबुद्धीने 'वायु' हे द्रव्य व 'वाहणे' ही त्याची क्रिया असा भेद कल्पून व्यवहार करितात, त्याप्रमाणे 'जीव' व त्याचे 'जीवत्व' असा भेद कल्पून धर्म-धर्मिभावाने व्यवहार होतो. (अहो, पण जीवरूप जर जन्य नाही व स्वभावभूत नित्यहि नाही, तर मग संसारांत पडलेले जीवरूप हे काय आहे? उत्तर-) अनिर्वचनीय अज्ञानाने आच्छादित झालेले ब्रम्हच जीव आहे व स्वरूपालाच अन्यथा पाहणे, हा त्याचा संसार आहे. अर्थात् जात्यंधाला जसा मार्ग दिसत नाही त्याप्रमाणे विषयवस्तु-परायण झालेला व प्राणेंद्रियादि जड वर्गाशी तादात्म्य पावलेला आत्मा स्वरूपाला पहात नाही. जगदाकाराने विकास पावणाऱ्या अविद्याशक्तीने परिवेष्टित झालेला व त्यामुळेच स्वतःच्या ऐक्याला द्रष्टा व दृश्य अशा रीतीने द्वित्व पाहणारा तो त्या द्वैतावर अभिनिवेश ठेवतो आणि स्पंदशक्तीने वायु जसा आच्छादित होतो त्याप्रमाणे अविद्याशक्तीने आवृत झालेला तो स्वरूपाला पहात नाही. यास्तव मिथ्या, वेद्यरूप, असत, अहंरूप अज्ञानसंज्ञक महाग्रंथीला विद्येने शिथिल करणे, अविद्यामहाग्रंथि सोडणे हाच मोक्ष म्हटलेला आहे. यास्तव हे रामा! तू ज्याच्यापासून अज्ञानमेघ निघून गेला आहे तशा प्रकारचा चेतन चित्प्रकाशमात्र

होऊन 'अहं' अशा अहंकारोपाधिपरिच्छेदाला न जाणणारा असा म्हणजे शोधित त्वंपदार्थ होत्साता मूर्त, अमूर्त व त्याचें मूळ अज्ञान यांचा ज्यांत बाध झाला आहे असा नाम-रहित आनंदैकरसघन चेतन म्हणजे शोधित-तत्पदार्थ हो. अर्थात् तूं तद्रूप होऊन पूर्ण रहा. २०

सर्ग २१ वा.

—:०:—

१ ज्ञानबंधुत्व शुभ व अशुभ असें दोन प्रकारचें आहे. २ त्यांतील शुभ ज्ञानबंधुत्व ब्राह्म, व अशुभ ज्ञानबंधुत्व त्याज्य.

श्रीवासिष्ठः—रामा, सदा ज्ञानीच व्हावें. ज्ञानबंधु केव्हांहि होऊं नये. अज्ञानी मनुष्य फार चांगला, पण ज्ञानबंधु मुळींच बरा नाही.

श्रीरामः—ज्ञानी कोणाला ह्मणतात, व ज्ञानबंधु कोणाला म्हणतात ? ज्ञान्याला कोणतें फल मिळतें, व ज्ञानबंधूला कोणतें फल मिळतें ?

श्रीवासिष्ठः—एखाद्या शिल्पी मनुष्याप्रमाणें जो भोगासाठीं शास्त्राचें पठण व व्याख्यान करितो, पण त्याप्रमाणें वागण्याचा मुळींच प्रयत्न करित नाही, तो ज्ञानबंधु होय. ज्याला शास्त्राभ्यासामुळे शब्दांचा अर्थ कळतो, पण या सर्व दृश्य पदार्थांशीं व्यवहार करित असतांना वैराग्य, शांति, इत्यादि रूपांनीं तो बोध परिणत झालेला दिसत नाही, तो ज्ञानबंधु होय. कारण तो मूढ शास्त्ररूपी शिल्पावर उपजीविका करतो. शास्त्रार्थाचा एखाद्या कलेप्रमाणें उपयोग करणारे जे अन्न-वस्त्र मिळाल्यानेंच संतुष्ट होतात, व हेंच शास्त्राचें फल आहे असे समजतात, त्यांना ज्ञानबंधु जाणावें. शास्त्रानें सांगितलेल्या उचित प्रवृत्तिरूप धर्मांमध्ये जो प्रवृत्त होतो, म्हणजे जो शास्त्रविहित सत्कर्मांचें अनुष्ठान करतो, त्याला चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञान

अवश्य प्राप्त होतें, त्याचें निवारण केव्हांहि करतां येत नाही. म्हणून तोसुद्धां एकप्रकारचा ज्ञानबंधुच होय. पण हें ज्ञानबंधुत्व शुभ आहे. वरच्यासारखें अशुभ नाही. पंडित आत्म-ज्ञानालाच ज्ञान ह्मणतात, दुसरी जी भौतिक ज्ञानें आहेत, तीं केवळ ज्ञानभासरूप आहेत. कारण, त्यांपासून ब्रह्मानंदाचा लाभ होत नाही. जे आत्मज्ञान संपादन न करतां इतर ज्ञानाच्या लेशानें संतुष्ट होतात, त्यांचें जीवित, व त्यांचा व्यवहार अतिशय कष्टकर होतो. म्हणून तोहि अशुभ ज्ञानबंधुच होत. रामा, यास्तव योगाच्या सातव्या भूमिकेमध्ये चित्ताचें स्थैर्य होईपर्यंत मुमुक्षुनें केव्हांहि संतुष्ट होऊं नये. तर, क्रमानें यत्न करित, उत्तरोत्तर भूमिकांचा विजय करावा. रामा, तूं ज्ञानबंधु होऊन, भोगरूप संसाररोगामध्ये खितपत पडूं नकोस. या लोकीं मुमुक्षुनें उचित आहारासाठीं वर्णाश्रमविहित कर्म करावें. प्राणांचें रक्षण करण्यासाठींच आहार करावा. प्राण तत्त्वजिज्ञासेसाठींच धारण करावे व तत्त्वालाच जाणण्याची इच्छा करावी; म्हणजे पुनः दुःख होत नाही. २१

सर्ग २२ वा.

—:०:—

१ ज्ञानी पुरुषाचीं लक्षणे उपपत्तीसह सांगतात.

२ तसेच प्रसंगतः जीव, जगत् व ब्रह्म यांचें वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—जो मनुष्य योगभूमिकांवर क्रमानें आरूढ झाल्यामुळे परिपक्व झालेल्या ज्ञानानें केवळ ज्ञेयब्रह्मामध्ये अत्यंत स्थिर होतो, व नंतर जो आपल्या प्रारब्धकर्मांचें फल जरी भोगित असला तरी शब्दादि सर्व विषय व काम-संकल्पादि वृत्तींनीं परिणत झालेले चित्त हीं दोन्ही चित्तरूपच आहेत, आणि तें चित्त परमार्थ सत् वस्तु नाही असें

समजतो, तो ज्ञानी होय. असें ज्ञान्याचें लक्षण जाणणारे पंडित सांगतात. त्याचप्रमाणें प्रत्येक विषयज्ञानाच्या साक्षी चित्स्वरूप आत्म्याला तत्त्वतः जाणून सर्ववासनाशून्य वृत्तीनें अवशिष्ट राहिलेल्या सृष्टीला जो पाहतो, तो ज्ञानी होय. ज्याच्या सर्व इच्छा शांत झालेल्या असतात. व्यवहारामध्ये ज्याच्या चित्तशांतीचा पूर्णपणें अनुभव येतो, जो स्वभावतःच केवल आत्मलाभानेच नित्यतृप्त झालेला असतो, त्याला ज्ञानी म्हणतात. जो बोध मोक्षाला कारण होतो त्याला ज्ञान हें नांव आहे. बाकीचीं ज्ञानें केवळ अन्न व वस्त्र देणारीं असल्यामुळें तीं केवळ उपजीविका आहे. ह्मणजे शब्दार्थज्ञान एखाद्या कलेप्रमाणें उपजीविकेचें साधन होतें; तें खरें ज्ञान नव्हे. प्रारब्धप्राप्त कर्तव्यामध्ये जो पुरुष काम व संकल्प सोडून शांतचित्तानें रहातो तो पंडित होय. कारणावांचूनच हे सर्व पदार्थ उत्पन्न होतात. ते परमात्म्यापासून उत्पन्न होतात असें जरी उपनिषदांतून म्हटलें आहे, तरी असंग व उदासीन असलेला परमात्मा वस्तुतः त्यांचें कारण होऊं शकत नाही. खरोखर आविद्यमान असलेले हे पदार्थ विद्यमान असल्याप्रमाणें भासतात. हें जगत् आविर्भाव व तिरोभाव यांच्या योगानें उत्पन्न होतें व नाश पावतें असें भासतें. बीजापासून जसा अंकुर प्रगट होतो, व तो अंकुर पुनः बीजामध्ये शक्तिरूपानें लीन होतो, तसें हें जगत् आपल्या बीजापासून प्रगट होतें, व पुनः तें बीजामध्ये लीन होतें. ह्मणजे कारणाच्या व्यापारानें कार्याला त्याचें स्वरूप प्राप्त होतें, व तें कार्य पुनः आपल्या कार्याचें कारण बनतें. जगाच्या आरंभापासून अंतापर्यंत ही कार्य-कारणपरंपरा अशीच चालली आहे. फार काय, पण एक सृष्टि तिच्या प्रलयाचें कारण बनते व प्रलय पुढील सृष्टीचें कारण होतो.

ह्मणजे कार्यकारणभाव .नियत नाही. तेव्हां सृष्टि कारणापासून झाली आहे असें कसें म्हणतां येईल ? सृष्टि साक्षात् दिसते म्हणून ती आहे असें म्हणावें, तर मृगजळ देखील साक्षात् दिसतें. सृष्टि या शब्दावरून अर्थबोध होतो म्हणावें, तर 'सशाचें शिंग' यावरूनहि अर्थबोध होतो. पण तेवढ्यावरूनच मृगजळ व सशाचें शिंग हीं विद्यमान आहेत, असें म्हणतां येत नाही; त्याचप्रमाणें जगत् हें विद्यमान आहे, असें म्हणतां येत नाही. कारण प्रमाणपूर्वक निरूपण करूं लागलें असतां मृगजळ व सशाचें शिंग हे दोन्ही आभास ठरतात, तसेंच आत्मदृष्ट्या जगाकडे पाहिलें ह्मणजे तेंहि आभासरूप बनतें. अर्थात् जे मिथ्या शशशृंगादिकांचें कारण हुडकूं लागतात, ते वंध्यापुत्राच्या नातवाच्या खांद्यावर बसतात. मिथ्या पदार्थांचें जर कांहीं कारण असेल, तर तें फक्त त्याविषयीचें अज्ञान हेंच होय. कारण त्यांच्या अधिष्ठानाचें ज्ञान होतांच, तत्काल त्या आभासाचा क्षय होतो. जीव देहादि अचेतन पदार्थांना मी असें म्हणूं लागला कीं तो बद्ध होतो, व शरीरादिकांहून अगदीं निराळा साक्षी आत्मा मी आहे, असें त्यानें ओळखलें, कीं तो स्वतः आत्मा होतो. हेमंतऋतूंत अगदीं निजल्याप्रमाणें असलेला आम्रवृक्ष वसंतऋतूंत पालवी फुटून मोहोर आला असतां, तो जसा आतां जागाच झाला आहे, असें वाटतें, त्याप्रमाणें हा जीव देहादिकांना 'मी' असें मानून अज्ञानदर्शेत निजल्याप्रमाणेंच असतो. आणि 'मी' चेतन आत्मा आहे असें कळलें कीं तोच परमानंदानें युक्त झाल्यामुळें जणुं-काय जागाच झाला आहे असें वाटतें. तो मी चेतन आहे, असें मानून चेतनरूप होतो. पण तसें समजेपर्यंत अनेक जन्मांमध्ये, अनेक प्रकारच्या सुखदुःखांचा अनुभव घेऊन तो जर्जर

होतों. ज्यांना ही परम दृष्टि प्राप्त झालेली असते, ते कोणत्याही प्रकारच्या विषयज्ञानाचा अभिमान धारण करीत नाहीत, तर जल स्वभावतःच सखल प्रदेशाकडे जसे वाहतें, त्याप्रमाणे ज्ञानी केवल प्रारब्धाचें अनुवर्तन करितो. जे ज्ञानी या परमदृष्टीला प्राप्त झालेले असतात ते यां दृश्यश्रीच्या पलीकडे असलेल्या परमतत्त्वाला पहातात. त्यामुळे ते जगांत प्राप्त व्यवहार जरी करीत असले, तरी जगाला पहातच नाहीत, तर त्याचें कारण जें ब्रह्म त्यालाच पाहतात. पाणी जेव्हां वेगानें वहात असतें त्या वेळीं व ते जेव्हां संथ असतें त्या वेळीं-हि तें आपलें जलत्व जसे सोडीत नाही, त्याप्रमाणे परमदृष्टीला प्राप्त झालेले ज्ञानी जगाचें भान व अभान हीं दोन्ही ब्रह्मरूप पहातात. म्हणजे त्या दोन्ही अवस्थांत जगाचें ब्रह्मत्व नष्ट होत नाही. ज्ञानी विषयांचें चिंतन करीत नाहीत. त्यामुळे ते दाव्यापासून सुटलेल्या बैलाप्रमाणे स्वतंत्र असतात. अर्थात् त्यांच्याहि शरीरेन्द्रियांची हालचाल जी दिसते, ती वाऱ्यामुळे हलणाऱ्या झाडाच्या पानाप्रमाणेच होय. संसाराच्या परतीराला, म्हणजे परब्रह्माला पहाणारे ज्ञानी, नदीच्या कांठी राहणारे लोक विहिरीची जशी प्रशंसा करीत नाहीत, तसे कर्माची प्रशंसा करीत नाहीत. ज्यांच्या कर्मवासना दृढ झालेल्या असतात, तेच मूढ कर्माची प्रशंसा करितात आणि ज्ञानाच्या अभावीं ते श्रुतिस्मृतींनीं सांगितलेलें कर्म करितात, व त्यामुळेच त्याचें फलहि भोगतात. गिधाड भूमीवर पडलेल्या आमिषावर जशी झांप घालतो, तशी इंद्रिये विषयांमध्ये आसक्त होतात. म्हणून त्यांचें मनानें संयमन करून, व चित्ताला स्थिर करून आत्मपरायण होऊन रहावें. सोने जसे कोणत्याहि आकारावाचून रहात नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्म स्थूल किंवा सूक्ष्म सृष्टीवाचून रहात

नाहीं. पण ज्याची बुद्धि सुसंकृत झालेली असते, त्याला ती सृष्टिहि ब्रह्मरूपच भासते. कल्पाचा क्षण होऊन सर्वत्र अंधकार पसरला असतां ज्याप्रमाणे व्यवहाराचा कोणताहि विभाग भासत नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्मरूप झालेल्या ज्ञानी पुरुषालाहि सर्वत्र एक ब्रह्म दिसतें; प्रपंच दिसत नाही. पळणाऱ्या ढगांमध्ये ज्याप्रमाणे त्यांचे अवयव स्थिरच असतात, तथापि त्या ढगांबरोबर तेहि त्यांच्या पूर्वीच्या स्थानापामून दूर होतात, त्याप्रमाणे चित्सत्ता भूतांमध्ये एका दृष्टीने स्पंद पावते व एका दृष्टीने स्थिर असते. जलामध्ये जलाचे अंश द्वैतमय व अद्वैतमयहि असतात, त्याप्रमाणे चिदात्मा भूतांमध्ये द्वैतमय व अद्वैतमय असतो. ज्याप्रमाणे आकाशांत आकाशाचे अंश द्वैत व अद्वैतमय असतात, त्याप्रमाणे निरवयव शिवामध्ये ही सृष्टि अनन्य भासते. जगामध्ये अंशरूप असतें व अंशरूपांत जगत् असतें. ह्मणजे जगत् व अंश हीं केळीच्या सोपटांप्रमाणे एकमेकांला आच्छादित करून रहातात. जीव आपल्यामध्येच असलेले जगत् संकल्पानें बाहेर असल्यासारखें पहातो. जीव कांहीं कारणावांचूनच आपल्याला जगद्रूपानें पाहतो. ह्मणजे ज्याप्रमाणे आकारांकडे दृष्टि दिल्यास सोनेच निरनिराळ्या अलंकारांच्या रूपानें भासतें, पण तेंच सुवर्ण या दृष्टीने पाहिल्यास सर्व अलंकार एकरूप दिसतात, त्याप्रमाणे ज्ञानी जीव जगाला ब्रह्मरूपानें पाहूं लागला कीं, त्याला सर्व जगत् एकरूप दिसतें. आत्मवेत्ते पुण्यवान् जीव जिवंत असले, तरी वस्तुतः जिवंत नाहीत, व मृत्यु पावले तरी खरोखर मरत नाहीत, व विद्यमान असले तरी जणू काय नसतात. जसा एखादा गृहस्थ घरांत बसलेला असूनहि गोठ्यां-तलि दुधाच्या भांड्याकडे त्याचें मन गेलेलें असल्यास घरांतील बाकीच्या गोष्टी

त्याला कळत नाहीत, त्याप्रमाणे ज्ञानी शरी-
राने सर्व कर्मे करीत असूनहि मन आत्म्या-
मध्ये आसक्त झाल्यामुळे कर्मांना पहात नाही.
ज्याप्रमाणे ब्रह्मांड-हृदयामध्ये विराट् जीव हा
चंद्र स्थित असतो, त्याप्रमाणे प्रत्येक जीवाच्या
देहांत हृदयामध्ये बर्फाच्या सूक्ष्म कणाप्रमाणे
जीव बीजरूपाने राहातो. बर्फाच्या कणांसारखा
ज्याचा आकार आहे, असा जीव स्थूल शरी-
रांत स्थूल होतो, व सूक्ष्म शरीरांत सूक्ष्म होतो.
'अहं' हे त्याचे स्वरूप आहे. तोच पितृशरी-
रांतील सूक्ष्म जीव मातृ-शरीरांत प्रवेश करून
तदाकार शरीर धारण करितो. वस्तुतः ते
शरीर मिथ्या असते. कारण ते निरनिराळ्या
आकाराने विकार पावलेले असते. तथापि त्या
असत शरीरालाहि चेतनाच्या बळावर सद्रूप
समजतात. ज्याप्रमाणे फुलामध्ये सुगंध त्याप्रमाणे
देहबीज हेच ज्याचे सार आहे, अशा स्वकर्माने
उत्पन्न केलेल्या कोशांत म्ह० त्या बीजापासून
उत्पन्न झालेल्या देहांत कोशकार कृमीप्रमाणे
तो जीव बद्ध होऊन रहातो. ज्याप्रमाणे
ब्रह्मांडमंडपामध्ये चांदणे सर्वत्र पसरते, त्या-
प्रमाणे हृदयांतील देहबीजामध्ये असलेले ज्ञान
नखशिखांत शरीरांत 'मी' या रूपाने पसरते.
बाष्प आकाशांत मेघरूपाने जसे अंतरिक्षाला
व्यापून रहाते, त्याप्रमाणे ज्ञानरूप जल इंद्रिय
द्वारे याच प्रनालिकेच्या द्वारा बाहेर पसरून
त्रिभुवनाला व्यापते. आत्म्याचे स्वरूपभूत ज्ञान
जरी या समग्र देहामध्ये आंत व बाहेर असते,
तरी हृदयस्थ बीजामध्ये वासनांचा समुदाय
रहातो. म्हणजे 'मी' अशा प्रकारचा विशेष
अभिमान हृदयांतच अनुभविला जातो. केवल
संकल्प हेच जीवाचे स्वरूप आहे. त्यामुळे
जीव ज्या संकल्पाने दृढ होतो, तसाच तत्काल
हृदयामध्ये बनून बाहेरचा व्यवहार करू लागतो.
म्हणूनच चित्त ब्रह्मामध्ये स्थिर झाल्यावांचून

दुःखा कोणत्याहि उपायाने अहंभाव शांत
होत नाही. म्हणून हे रामा! मनन, निदिध्या-
सन, इत्यादि उपायाने ब्रह्माला जाणावे. अहं-
काराचा समूळ नाश होण्यासाठी योगाभ्या-
साच्या भूमिकांचा उत्तरोत्तर जय करीत
निर्विकल्प समार्थीत स्थिर व्हावे, आणि त्या
शेवटच्या भूमिकेत आकाशाकार ब्रह्माचा अनु-
भव घ्यावा. रामा, साधकाला याच क्रमाने
ब्रह्मस्थिति संपादन करावी लागते. पण जे
तत्त्वज्ञ असतात, त्यांना असा अभ्यास करावा
लागत नाही. कारण ते कळसूत्री बाहुलीप्रमाणे
स्वतःच्या संकल्पावांचूनच प्रारब्धप्राप्त व्यवहार
करितात. जो कधी कशाचीहि चिंता वहात
नाही, त्याला मुक्त असे म्हणतात. तो जीवंत
असतानाहि आकाशासारखा निर्मल असतो,
त्यामुळे शृंखलादि बंधनांपासून मुक्त झालेला
पुरुष ज्याप्रमाणे स्वैर व्यवहार करू शकतो,
त्याप्रमाणे हा मुक्त पुरुष सर्व कर्मबंधनांपासून
मुटून स्वतंत्र होतो. ब्रह्मांडांत सूर्याची प्रभा
जशी पसरते, त्याप्रमाणे हृदयस्थ बीजामध्ये
असलेली संविद् 'अहं' या रूपाने सर्व शरी-
रांत नखशिखांत पसरते. ही संविद् नेत्रामध्ये
दृक्, जिह्वेत रसना, कानांत श्रोत्र, इत्यादि
प्रकारे पंचज्ञानेंद्रियरूप बनते, आणि त्यांतच
निग्न होते. ज्याप्रमाणे वसंतऋतूत भूमिमध्ये
सर्वत्र असलेला रस अंकुरत्वाने प्रकट होतो, त्या-
प्रमाणे चिद्धाव एका अंशाने मनोरूप होऊन
इंद्रियरूपाने प्रकट होतो. जो प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या
या मन, अहंकार, देह इत्यादि पदार्थांमध्ये
असद्भावना करीत नाही, म्हणजे हे सर्व
पदार्थ मिथ्या आहेत अशी कल्पना करीत
नाही, त्याच्या हातून वैराग्यपूर्वक मोक्ष-
माधनांचे अनुष्ठान घडत नाही. त्यामुळे त्याचे
जन्मादि अनंत दुःख शांत होत नाही. वेळी
जे कांही प्राप्त होईल त्याने ज्ञानी, शरीराला

आच्छादित करितो; जें मिळेल त्यावर क्षुब्धेची शांति करितो व प्रसंगी जें प्राप्त होईल त्यावर शयन करतो. आणि असा पुरुष खरोखरच एखाद्या सम्राटाप्रमाणें शोभतो. ज्ञानी ब्रम्हाकार वासनांनीं जरी युक्त असला तरी जगद्वासनांनीं युक्त नसतो, ह्मणून तो वस्तुतः वासनारहित होय. त्याच्या मनांत जगांतील कोणत्याहि पदार्थाविषयी संकल्प नसतो. त्यामुळे वस्तुतः तो जरी अंतःशून्य असला तरी आकाश ज्याप्रमाणें वायूनें परिपूर्ण असते. त्याप्रमाणें त्याचें हृदयाकाश पूर्णब्रह्मानें परिपूर्ण असल्यामुळे तो अशून्य-आत्मा असतो. योगाच्या सातव्या भूमिकेमध्ये स्थित असलेला ज्ञानी कोणत्याहि अवस्थेत जरी असला तरी तो मोठ्या प्रयत्नानेहि जागा केला जात नाही. ह्मणजे तो आसन, शयन, यान, यांपैकी कोठेहि जरी असला, तरी त्याचें मन सर्व प्रकारचें मनन सोडून शांत झालेलें असल्यामुळे तो निजलेल्या मनुष्याप्रमाणें देहभान विसरतो. त्यामुळे त्याला पुष्कळ प्रयत्नानेहि देहभानावर आणतां येत नाही. हा पुरुष केवळ चिन्मात्र आहे. तो सर्व शरीराला व्यापून रहातो. सर्व जगालाहि तो व्यापतो, तथापि कनलामध्ये—कमलाच्या केसरामध्येच जसा त्याचा वास विशेषकरून प्रतीत होतो. त्याप्रमाणें शरीराच्या बीजांत तो विशेषकरून प्रकट होतो. प्राणी चिन्मात्र आहे व जगत् हा त्या चैतन्याचाच विस्तार आहे, असे ज्ञानी समजतात. सर्व उपदेशाचें तात्पर्य यांतच आहे. आत्मनिष्ठ होऊन जगाला विसरणें, हीच परा निष्ठा आहे. यास्तव हे रामा, सर्व वैभवाविषयी तूं विरक्त हो. आपल्या हृदयाला पाषाणामारखें दृढ कर ह्मणजे तुझा खरा उत्कर्ष होईल. हे माधो, तुझे हृदयाकाश पूर्ण परब्रम्हानें परिपूर्ण होवो. ज्ञानी व

अज्ञानी यांच्यामध्ये जर कांहीं विशेष असेल तर तो हाच की, अज्ञ शुभाशुभ कर्मांमध्ये आमत्त असतो, व ज्ञानी नसतो. आत्ममत्ता विकास पावलीं कीं, तीच जगत् बनते. पण ज्याला परमतत्त्व कळलें आहे, त्याला जगत्च ज्ञानरूप दिसतें. आपल्याला जें जें कांहीं दिसतें, तें तें सर्व विनाश पावतें. विनाश पावलेली प्रत्येक वस्तु पुनः उत्पन्न होते आणि जें कधीं नष्ट होत नाही व उत्पन्नहि होत नाही, तेंच सत् होय. तेंच तूं आहेस. ही जगद्भ्रान्ति निर्मूल आहे. तिचा तूं कितीहि विचार केलास, तरी तिचें योग्य कारण तुला कधींहि सांपडणार नाही. मृगजलापासून स्वप्ना जलाचा लाभ जसा कधींहि होत नाही, त्याप्रमाणें संसाराचें खरें मूल तुला कळणार नाही. जसें भाजलेलें बीज अंकुर उत्पन्न करूं शकत नाही, त्याप्रमाणें आत्मदर्शनानें आच्छादित झालेली अहं ही भावना, पुढचा जन्म हेंच आपलें कार्य करूं शकत नाही. विद्वान् पुरुष ज्ञानोत्तर कर्म करीत असला, किंवा त्यानें तें सोडलें तरी तो नेहमीं स्वरूपांतच स्थित असतो. कारण तो विरक्त, निष्काम, मननशून्य व नित्य शांत असतो. चित्ताची शांति झाली असतां सर्व भोगवासना पूर्णपणें शांत होतात, त्यांचा समूळ नाश होतो. कारण चित्त हीच त्यांची म्हाण आहे. चित्त, देह, इत्यादि रूपानें साकार होणें, हाच जीवभाव आहे; त्यामुळेच सर्व संताप होतो. अर्थात् जेव्हां चित्त, देह, इत्यादि उपाधींना सोडून जीव केवळ चित्प्रकाशरूप बनतो, तेव्हां तो साक्षात् परमात्माच होतो. ह्मणजे ज्याप्रमाणें अपराण्हसमयीं मर्याचा ताप जरी अधिक भासला व त्यामुळे पकाळच्या उन्हाहून त्या वेळचें उन्हा निराळें आहे असं वाटलें, तरी सूर्यप्रकाश या दृष्टीनें त्याच्याकडे जो पहातो, त्याला मुळींच भेद

दिसत नाही, त्याच न्यायाने उपाधिदृष्ट्या भासणारे जीवभेद निरुपाधिक अवस्थेत अनुभवाला येत नाहीत. पुरुष जमिनीवर उभा राहून आकाशातील चंद्राकडे पहातो, त्या वेळी त्याच्या हृदयापासून चंद्रापर्यंत एक प्रकारची वृत्ति, म्हणजे ज्ञानाचा प्रवाह सुरू असतो. अर्थात् चंद्राला पहाणाऱ्या मनुष्याच्या नेत्रापासून चंद्रमंडलापर्यंत मध्ये असलेले जे निर्विषय ज्ञान तेच परमात्म्याचे रूप होय. चिदाकाशाचा मायिक चमत्कार हेच जगत् आहे. यास्तव हे रामा, जगाचे तत्त्व जाणणाऱ्या पुरुषाला सर्व प्रकारच्या भ्रमाने रहित व अक्षय असे एक परमार्थतत्त्वच भासते. परंतु ते अतत्त्वज्ञाला जगत् या रूपानेच दिसते. परमात्मा त्याचा नियामक आहे असे त्याला वाटते, व विषयप्रीति हेच त्यांतील सार आहे, अशी त्याची भावना असते; आणि ब्रम्हाकाशांत ते खरोखरच आहे अशी त्याची समजूत असते. २२

सर्ग २३ वा.

१ एका रुक्ष अरण्यांत मंकीचा वसिष्ठार्शी समागम. २ वैराग्याने तत्त्वजिज्ञासु बनलेल्या त्याला वसिष्ठाचा उपदेश.

श्रीवसिष्ठः—रामा, तू आपली वैराग्याविषयीची वासना वाढवून विषयवासनेचा नाश कर, आणि या स्वाभाविक अज्ञानादिरूप संसारापासून तत्त्वबोधाने स्वतःचा उद्धार करून घेऊन शांत आत्मस्वरूपाला मंकीप्रमाणे प्राप्त हो. पूर्वी मंकी नांवाचा एक ब्राम्हण होता, त्याने उग्र व्रते आचरिली होती, त्यामुळे ज्याचे चित्त शुद्ध झाले आहे, अशा त्याला माझ्या उपदेशामुळे मोक्ष कसा प्राप्त झाला ते तू ऐक. मी एकदा आकाशातून पृथ्वीवर आलों. तुझ्या

पितामहाने यज्ञादि कांहीं निमित्ताने बोलाविले होते, म्हणून सप्तर्षीलोकांतून भूलोकीं आल्यावर अयोध्येकडे जात असतांना मी एका मोठ्या अरण्यांत शिरलों. ते अरण्य इतके रुक्ष होते की, तेथील भूमि सूर्यकिरणांनी अतिशय तप्त झाली होती. तेथील धूळ व तापलेली वाळू यांवर पाय टेकवत नसे. ते अरण्य इतके अफाट होते की, त्याचा अंत लागत नव्हता. कोठे कोठे एखादा कुग्राम दिसत होता व एखाद्या ठिकाणी शांत व सुशोभित प्रदेश आढळत होता. त्यांत धूळ उडत नव्हती, वाऱ्यापासून त्रास होत नव्हता, व सूर्याच्या प्रखर तापामुळे मृगजलाचाहि भास होत नव्हता. अशी निर्मल ब्रम्हसत्ता सर्वत्र पसरलेली असते, त्याप्रमाणे ते अरण्यहि सर्वत्र अफाट पसरले होते. ब्रह्मप्राप्तीसाठी साधकाला जसा भगीरथ प्रयत्न करावा लागतो, त्याप्रमाणे त्या दुर्गम अरण्यांतून पार पडण्यासाठी प्रवास करणारांना मोठा प्रयत्न करावा लागत असे. संसारी जीव अविवेकाला जसा प्राप्त होतो, त्याचप्रमाणे त्यांतील प्रवाश्यांना मृगजलाचा वारंवार भ्रम होऊन त्या शून्य प्रदेशांत त्यांची दिशाभूल होत असे. रामा, अशा त्या भयंकर अरण्यांतून मी संचार करीत असतांना माझ्यापुढे कोणीएक प्रवासी श्रांत होऊन आपल्याशीच कांहीं बोलत आहे असे मला दिसले.

पान्थः—“ज्याप्रमाणे दुर्जनाचा समागम अतिशय संताप देतो, त्याप्रमाणे हा तप्त झालेला सूर्यहि मला अतिशय ताप देत आहे. त्यामुळे माझी मर्मस्थाने व्याकुळ होत आहेत. किरणांतून तो जणुं काय अग्नीचा वर्षाव करीत आहे. झाडांची पानेहि कोमेजून गेली आहेत. त्यामुळे ही वनराजि जणुं काय जळतच आहे, असे वाटते. यास्तव मी आतां या समोर दिसणाऱ्या ग्रामांत प्रवेश करितों. तेथे कांहीं काळ

विश्रांति घेऊन नंतर त्वरेने पुढील मार्ग आक्रमीन. " असा विचार करून तो समोर दिसणाऱ्या किराताच्या गावांत प्रवेश करण्याची जो इच्छा करीत आहे, तो मी त्याला म्हटलें, " हे मित्रा, तुझे स्वागत असो. हे सुकुमारा, निष्कांचन लोकांना संचार करण्यास योग्य, व जेथे आतिथ्य करणारे जन पुष्कळ आहेत असा मार्ग तुला माहित नाही, म्हणूनच तू असल्या रुक्ष व दुर्गम अरण्यांतून संचार करीत आहेस. परंतु बाबारे, या गावांत तुला खरी विश्रांति मिळणार नाही. तेथे तू पुष्कळ वेळ जरी राहिलास तरी तुला जी विश्रांति मिळेल, ती पुनः केव्हां तरी खचित क्षय पावेल. कारण मनुष्यलोकामध्ये कर्मानुष्ठान करून दक्षिणमार्गाने जीव पितृलोकीं जातो व उपासना करून उत्तरमार्गाने देवादि लोकीं जातो. तेथे कांहीं काल सुखहि भोगतो. पण, कर्म व उपासना या साधनांनी तो जन्ममरणपरंपरेतून मुक्त होत नाही. त्यामुळे त्याला नित्यविश्रांति मिळत नाही. हे मित्रा, तू ज्या गावांत जात आहेस, तेथे पामरजन रहातात. त्यामुळे त्यांच्या भाषणादिकांपासून तुला समाधान तर वाटणार नाहीच पण उलट क्षोक्ष मात्र होईल. खारट पाणी प्याल्याने तृषा शांत न होतां अधिकच वाढते. त्याप्रमाणे पामरांच्या संगतीने तुझे दुःख कमी न होतां अधिकच वाढेल. हे नेहमी केवळ ग्रामाचाच आश्रय करून रहाणारे मिल्ह, आमच्यासारख्या लोकांच्या संगतीला भीत असतात. ते हरिणाप्रमाणे नेहमी उन्मार्गाने जात असतात. ते कधीहि विचार करीत नाहीत. विषयांचा भोग घेऊन त्यांतच अधिक आसक्त होतात. त्यांना दुराचरणाची मुळीच भीति वाटत नाही. ते पाषाणाच्या मूर्तीसारखे स्तब्ध असतात. काम, अर्थ, राग व द्वेष यांतच त्यांचा सर्व पराक्रम असतो. त्यांची

बुद्धि अविचाराने दग्ध झालेली असते, म्हणून ते आपांतरमणीय कर्मांमध्ये रममाण होतात. मेघपंक्ति जशी मरुभूमीवर, तशी शुद्ध कुलामध्ये उत्पन्न झालेल्या लोकांची उदार, शीतल व रासिक प्रज्ञा या लोकांवर विश्वास ठेवीत नाही. मित्रा, अंधकाराने भरलेल्या गुहेत सर्प होऊन पडणेंहि बरें; एखाद्या मोठ्या शिळेच्या सांधीत किडा होऊन राहणें बरें; निर्जन प्रदेशांत पंगु मृग होणेंहि बरें; पण ग्राम्य जनांचा समागम बग नाही. कारण ते शर्करावगुंठित विषकणासारखे असतात विषकण तोंडांत टाकते वेळीं गोड लागतात, पण परिणामी जीव घेतात. तसेच ग्राम्य जनहि आरंभी मोठा स्नेह दाखवितात, थोड्याच वेळांत विरक्त होतात, व शेवटी जीव घेण्यास तयार होतात. ते अधार्मिक जन झंझावाताप्रमाणे धूळ उधळीत, वृक्षांचे उन्मूलन करीत व गवत, वाळलेली पाने इत्यादिकांना उडवीत जगांत क्षोभ उत्पन्न करीत असतात." रामा, याप्रमाणे मी बोललो असतां अमृतजलाने स्नान केल्याप्रमाणे, अत्यंत शांत होऊन तो पुनः बोलला, " हे भगवन्, तू कोण आहेस? तुझ्या चर्येवरून तू आपल्या अंतःकरणामध्ये अतिशय संतुष्ट आहेस असे दिसते. तू कोणी आत्मज्ञ महात्मा तर नाहीस! कारण, एखादा वाटसरू ज्या गावांतून जात असतो त्या गावांतील लोकांच्या व्यवहाराकडे तो उदासीन वर्ताने जमा पाहतो, त्याप्रमाणे तू या सर्व लोकव्यवहाराला मनांत यात्किंचित्हि क्षुब्ध न होतां पहातोस. तू अमृतप्राशन केले आहेस की काय? किंवा तू कोणी मोठा सम्राट आहेस? कारण तुझ्यापाशीं कांहीं नाही, तू निष्कांचन दिमतोस, ताथपि पूर्ण चंद्राप्रमाणे भासतोस. तू सांसारिक दुःखांनीं रहित आहेस.

पण जीवन्मुक्ताच्या गुणांनी परिपूर्ण आहेस. तुला देहादिकांचे भान नाही, त्यामुळे तू मदाने मत्त झाल्यासारखा दिसतोस, पण परमार्थाविषयी अतिशय दक्ष आहेस. वस्तुतः तू कांही नाहीस, पण ज्ञानदृष्टीने तूच सर्व आहेस. व्यवहारांत जे जे कांही दिसते त्याच्याशी एका दृष्टीने तुझा कांही संबंध नाही व दुसऱ्या दृष्टीने संबंध आहे. तुझे रूप अति शांत, अत्यंत रमणीय, तेजस्वी, नित्यतृप्त, अत्यंत ऊर्जित व कोणत्याही प्रतिकूल अवस्थेने व्याकुळ न होणारे असे आहे. त्याचे कारण काय? तू या वेळी भूमीवर जरी स्थित आहेस तरी आकाशांत समस्त लोकांच्या वर असलेला भासतोस. तुला दुसऱ्या कशाविषयीही आस्था नाही; पण माझ्यासारख्या दुःखी जीवांचा उद्धार करण्याविषयी मोठी आस्था आहे, असे दिसते. चंद्राहूनही तुझे अमृतमय मन धेष्ट आहे. कारण चंद्राचे किरण जगभर पसरतात. पण मन आत्मस्वरूपाला सोडून यत्किंचित्ही दूर जात नाही. तसेच औषधि, वनस्पति, सोम, अन्न, इत्यादि रूपांनी परिणत झालेले चंद्राचे अमृत प्राण्यांच्या उपभोगाला योग्य होते. त्यामुळे त्याचा क्षयही होतो, पण तुझे अमृतमय मन कधीही क्षीण होत नाही. तू पूर्ण चंद्राप्रमाणे कलांनी युक्त आहेस, पण चंद्राप्रमाणे तुझ्यामध्ये कलंक मात्र नाही. चंद्राप्रमाणेच तू शीतल आहेस, पण तसाच तेजस्वीही आहेस म्हणजे, तपश्चर्येच्या योगाने तुझ्यामध्ये अपराधी लोकांचा निग्रह करण्यास समर्थ असे तेजही दिसते. तू आनंदरसाने परिपूर्ण आहेस. तुझ्या इच्छेमध्ये हे सर्व संसारमंडळ स्थित आहे; व अंकुरामध्ये जसे फल अमर्ते, त्याप्रमाणेच तुझ्या चैतन्यामध्ये हे सद्मतरूप आहे, असे मला दिसते. मुने, मी शांडिल्य कुलांत उत्पन्न झालेला एक ब्राह्मण आहे. मला मंकी म्हण-

तात. मी तीर्थयात्रेच्या उद्देशाने पुष्कळ प्रवास केला, आणि अनेक तीर्थे पाहून आतां फार दिवसांनी आपल्या घरी परत चाललो आहे. पण माझे मन संसाराविषयी विरक्त झाल्यामुळे घरी जाण्याची मला उत्सुकता वाटत नाही. कारण या ब्रम्हांडातील सर्व भूते क्षणभंगुर आहेत, असे पाहून संसाराची मला आसक्ति राहिली नाही. यास्तव हे भगवन्, कृपा करून आपण कोण आहां, हे मला खरे सांगा. आपल्यासारख्या सत्पुरुषांची चित्तरूपी सरोवरे फार गंभीर व प्रसन्न असतात. केवळ दर्शनानेच मित्रत्व करणाऱ्या महात्म्यांच्या पुढे सर्व भूते कमलाप्रमाणे विकास पावतात, व त्यांजवर विश्वास ठेवितात. माझे हे मन थोडेसे विवेकी आहे. तथापि योग्य गुरूंनी कृपा करून तत्त्वोपदेश केल्यावाचून ते सांसारिक दुःख टाळण्यास समर्थ होणार नाही.

श्रीवसिष्ठः—हे महाभागा, मी वसिष्ठ मुनि आहे. माझे निवासस्थान अंतरिक्षांत आहे. सूर्यवंशातील 'अज' या नांवाच्या राजर्षीच्या काही कार्यासाठी मी या मार्गाने अयोध्येस चाललो आहे. हे सज्जना, तू आतां खिन्न होऊ नकोस. कारण तू आतां विद्वानांच्या मार्गात प्रविष्ट झाला आहेस, त्यामुळे तू बहुतेक संसारमागरीच्या परतीरास पोचलाच आहेस. कारण, वैराग्याचे वैभव, उदार बुद्धि, ही अशा प्रकारची उक्ति व शांतिरूप आकृति सामान्य मनुष्यांत संभवत नाही. त्यामुळे तू महात्माच आहेस असे मी समजतो. जसा हिरा सहाणेवर चातुर्याने घासला असता चमकू लागतो, त्याचप्रमाणे रागद्वेषादि दोषांनी रहित झालेले चित्त विवेकी संभवते. साधो, तू काय जाणू इच्छितोस? तू या संसाराचा त्याग कसा करणार? मला असे वाटते की, जो पुरुष त्याला उपदेशिलेले तत्त्व कर्माने संपादन

करितो, तो उत्तम साधनांनी संपन्न होतो. त्याची वासना रागादि-दोषरहित होते. त्याची मति नित्य-अनित्य, सार-असार, इत्यादिकांचा विवेक करण्यास समर्थ होते; आणि असा जो शिष्य असतो, तोच गुरुपदेशाच्या तेजाने आनंदरूप परमपदाला प्राप्त होण्यास समर्थ होतो. जो असा सुसंस्कृत नसतो, तो परमानंदास कधीहि प्राप्त होत नाही. तूं जन्ममरणादि सर्व दुःखांपासून मुक्त होण्याची इच्छा करित आहेस, असें तुझ्या भाषणावरून स्पष्ट होतें म्हणजे तूं ज्ञानाचा उत्तम अधिकारी आहेस, याविषयी मला मुळीच शंका नाही. म्हणून मी तुला ज्ञान सांगितों. २३.

सर्ग २४ वा.

१ मंकी देह, इंद्रियें, मन, बुद्धि, यांच्या दोषांचे सविस्तर वर्णन करून आपल्या ससार-दुःखाचे निवेदन करितो.

श्रीवसिष्ठः—रामा, मी असें सांगितलें असतां, मंकी माझ्या पायांवर मस्तक ठेवून मोठ्या संतोषाने मला म्हणालाः—

मंकीः—हे भगवन्, मी दहाहि दिशा फिरलों. जशी प्राण्यांची दृष्टि कांहीं तरी चांगली वस्तु पहाण्यासाठीं सभोंवार संचार करिते, त्या-मप्राणें एखाद्या श्रेष्ठ साधूची गांठ पडावी, या-साठीं मी सर्वत्र हिंडलों, पण माझे संशय घालवून मला कृतार्थ करील, असा एकही सत्पुरुष मला आढळला नाही. पण आज तुझे दर्शन झाल्याने माझ्या या ब्राह्मणदेहानें सार्थक झालें, असें मी समजतों. कारण—देव, असुर, तिर्यक् प्राणी इत्यादिकांच्या देहांमध्ये ब्राह्मणदेहच श्रेष्ठ आहे, आणि त्यांतहि ज्ञानाधिकारी

ब्राह्मणदेह सर्वांत श्रेष्ठ आहे. तसा देह मला प्राप्त झाल्यामुळे व दैववशात् आज तुझे दर्शन घडल्यामुळे मला या जन्माचें फल मिळालें, असें मी समजतों. भगवन्, या संसारांतील अनेक दोष व विविध दशा यांचा अनुभव घेतां घेतां मी त्रासलों आहे. पुनः पुनः जन्म, पुनः पुनः मरण, सुखामागून दुःख व दुःखामागून सुख, असा हा क्रम सारखा चालला आहे. संसारांत कांहीं थोडेंसे सुखहि अनुभवाला येतें. पण त्याचाहि परिणाम दुःखांतच होत असल्यामुळे सर्व सुखेहि दुःसह दुःखेच आहेत. असें मी समजतों. हे मुने, त्या सुखापेक्षां दुःखें पतकरलीं. कारण आपण या जगांत अत्यंत दुःखी प्राणी पहातों. जसे जलचर ! त्या बिचाऱ्यांना एक क्षणभर विश्रांति घेण्यास योग्य असें स्थानहि मिळत नाही. ते पाण्यांतच विश्रांति घेतात व त्यांचे त्यांना दुःखहि वाटत नाही. कारण भूमीवर विश्रांति घेण्यांत काय सुख आहे, याची त्यांना कल्पनाच नसते. त्यामुळे आमच्या दृष्टीनें त्यांचे दुःख ते त्यांच्या दृष्टीनें त्यांना सुखच वाटतें, म्हणून एकसारखें दुःखपरंपरेंत रहाणें फारसें वाईट नाही. पण, ज्या दुःखाच्या परंपरेचा क्षणिक सुखानें वारंवार विच्छेद होतो, तीं सुखेहि मला दुःखेच भासतात. कारण त्यापुढे दुःखाची तीव्रता अधिक भासते. म्हणून या संसारांतील सुखेहि मला दुःखच देतात. तीं मला इतकें दुःखी करितात कीं, त्यांच्यापुढे मला संसारांतील दुःखेहि प्रिय वाटतात. दांत, केश व त्वचा, यांसह माझे वय आतां जर्जर झालें आहे. पण तत्त्वज्ञानाच्या उपयोगी न पडतां वृथा जीर्ण झालेलें हें सर्व शरीर अनर्थपरंपरेचें कारण मात्र होऊन राहिलें आहे भोगांच्या उत्कर्षाचाच एकसारखा अभिलाष धरणारी माझी बुद्धि परमपुरुषार्थाच्या साधनाचा निश्चय करित नाही.

मन क्षणोक्षणीं वाढणाऱ्या आसक्तीने विकास पावले आहे. ते गत गोष्टींचे स्मरण करून व पुढील गोष्टींचा संकल्प करून दुःखी व मूढ होत आहे. त्यामुळे त्याला आत्म्याची भावनाच होत नाही. ज्या मनाला सुसंस्कार झालेले नसतात, त्याची स्थिति एखाद्या कुग्रामाच्या स्थितीप्रमाणे अतिशय हीन असते. ज्याप्रमाणे कुग्रामांत अनेक वृक्षांच्या पाचोळ्याचा ठिकठिकाणी ढीग झालेला असतो, व हिंस्र पशुपक्षी स्वैर संचार करीत असतात, त्याप्रमाणे संस्कारहीन मनामध्ये निरनिराळ्या विषयवासनांचे ढीग झालेले असतात, व कामादि विकारांचा स्वैर संचार चाललेला असतो. कंटकवृक्षांच्या शाखेप्रमाणे बुद्धि क्रूर व काटिल झालेली असते. अनेक प्रकारचे आयास देणाऱ्या चित्तेमुळे आयुष्य वृथा क्षीण होते. तृष्णा एखाद्या शुष्क लतेप्रमाणे केव्हाही फलद्रूप होत नाही. त्यामुळे वस्तुतः ती नष्टच झालेली असते, परंतु सर्वथा नष्ट होत नाही; तर पुनः पुनः उत्पन्न होतेच. ती मनुष्याला विवेकरसाचा स्वाद घेऊं देत नाही. हे भगवन्, कर्मांच्या योगानेच आपला उद्धार करून घ्यावा, तर तसेही शक्य नाही. कारण, आपण जे कांहीं नित्य किंवा नैमित्तिक कर्म करावे, ते प्राक्तन पापाच्या समुद्रांत कोठे गडप होऊन जाते, ते कळत नाही. कारण, भोगाविषयीची वासना मनुष्याला काम्य व निषिद्ध कर्मांमध्ये त्याची इच्छा नसली तरी प्रवृत्त करते. हे भगवन्, पुत्र, स्त्री, बांधव इत्यादिकांच्या आसक्तीनेच माझे जीवित क्षीण झाले, भवसागरही तरून गेलो नाही. भयंकर भोगाशा प्रतिदिनी वाढत चालली आहे. धनामुळे मोठमोठ्या आपत्ति ओढवल्या. परिवाराविषयीच्या अनेक चिंतांनी व्याकुळ केले. संपन्न व सर्व परिवाराने युक्त असलेल्या मनुष्याला लक्ष्मी केव्हा फसविते,

हे कळत नाही. माझे चित्त, शुष्क सागराप्रमाणे अतिशय शून्य झाले आहे. त्यांत नानाप्रकारच्या इच्छा उद्भवतात, संकल्प कळोळहि उठतात. तथापि त्याला इष्ट वस्तूची प्राप्ति होत नाही. ते आशेने धांवत असते, पण त्याला कसलाहि लाभ होत नाही. त्याची कधी तृप्तिच होत नाही. एखाद्या अमंगळ जागी उगवलेल्या कंटकवृक्षाप्रमाणे केवळ विषयपरायण झालेल्या मला विवेकी जन स्पर्शहि करीत नाहीत. मन एखाद्या उन्मत्ताप्रमाणे वृथाच वाटेल तेथे भटकत फिरते, मोठमोठे संकल्प करिते. मी आतां जवळ जवळ मृतच झालो आहे, तथापि ते थकले नाही. त्याचे संकल्प व विकल्प अधिकाधिकच चालले आहेत. पण त्याला इष्ट अर्थ प्रायः कधीच मिळत नाही. त्यामुळे ते मला दुःख मात्र देते. माझी अज्ञानरूपी रात्र अद्यापि क्षीण झालेली नाही, त्यामुळे अहंभावरूप यक्षहि अद्यापि नाहीसा होत नाही. तो विद्यमान असल्यामुळे शास्त्र, सज्जन यांचा संपर्क माझ्या मनावर कांहीं परिणाम करू शकत नाही, अहंभावामुळे शास्त्र व सज्जन यांच्या उपदेशाप्रमाणे मला मनाचा निग्रह करितां येत नाही. हे मुने, अज्ञानांधकाररूप मत्त गजाला मारणारा सिंह, कर्मरूप तृणाला जाळून टाकणारा अग्नि, वासनारूप रजनीचा नाश करणारा विवेकरूप सूर्य, माझ्या चित्तांत अद्यापि उदय पावला नाही. मला मिथ्या पदार्थ सत्य असल्यासारखे भासतात. चित्तरूपी मत्त हत्ती मला व्याकुळ करीत आहे. इंद्रिये माझ्या मर्मच्छेद करीत आहेत. संसारातून तरून जाण्यासाठी ज्ञानी लोक जिचा आश्रय करितात ती शास्त्रदृष्टिही मी संपादन केली नाही. त्यामुळे मला स्वभावतःच प्राप्त झालेली दृष्टिही वासनारूप तिमिर वाढविण्यास कारण झाली आहे. यास्तव अशा या भयंकर

अविवेकाच्या प्रसंगी मी काय करावे म्हणजे माझे अत्यंत हित होईल ? मी संसारदुःखांतून कसा सुटेन ते मला सांग. कारण 'सत्पुरुषांची संगति लाधली म्हणजे सर्व अविवेक नाहीसा होतो व सर्व आशा क्षीण होतात, शरदृतूतील आकाशाप्रमाणे अंतःकरण निर्मल होते.' अशी जी सत्पुरुषाची वाणी मी ऐकिली आहे, ती आज संसाराचा उपशम करणाऱ्या तुझ्या बोधाने खरी ठरो. २४.

सर्ग २५ वा.

—:०:—

१ अविद्येपासून उत्पन्न झालेली बंधाची चार बीजे. २ परमात्मविद्येने त्यांचा नाश.

श्रीवसिष्ठः—संवेदना, भावना, वासना, आणि कलना, असा हा चार प्रकारचा कारण-समुदाय अविद्येपासून उत्पन्न होतो. या संसारांतील सर्व अनर्थांचे तेच बीज आहे. इंद्रियांनी विषयांचा उपभोग घेणे हेच संवेदन; विषय दूर झाला असता त्याच्या गुणांचे अनुसंधान करून त्याचे चिंतन करणे ही भावना; चित्तांत त्याचाच दृढ संस्कार होणे ही वासना; व त्या वासनेमुळे मरणवालीहि त्या विषयाचे स्मरण होणे ही कलना, विषय मिथ्या असल्यामुळे त्या विषयाची ही संवेदनादिक अनर्थबीजे देखील मिथ्या आहेत. त्यांतील संवेदना व भावना ही सर्व दोषांची मुख्य कारणे आहेत. त्यांतल्या त्यांत संवेदनेपेक्षा भावना हा महान् अनर्थ आहे. वसंतऋतूमध्ये फल-पुष्पादिकांनी समृद्ध झालेल्या लता त्यांतील रसाच्या योगानेच जशा वृद्धि पावतात, तशाच सर्व आपत्ति भाषनेमुळे उद्भवतात. या दुर्गम संसारांत वासनेमुळेच प्रवृत्त होणारे सर्व लोक उत्तरोत्तर अधिक अनर्थांत पडतात. वसंतऋतु संपून

श्री. वा. ६

ग्रीष्म ऋतु लागला असता पृथ्वीतील रस हळू-हळू जसा क्षय पावतो, त्याप्रमाणे विवेकी पुरुषाचा सर्व संसार वासनेसह क्षीण होतो.

विषयवासना क्षीण होण्यासाठी विषयांतील दोषांचे चिंतन व ब्रह्माची भावना दृढ करावी. या संसाररूपी कंटक-वृक्षाला वाढविणारी ही विषयवासनाच आहे. वसंत ऋतूतील रस ज्याप्रमाणे वनशोभेला वाढवितो, त्याप्रमाणे विषयवासना संसाराचे रमणीयत्व वाढविते. जीव-चैतन्यांत वासनारस संसारांधकाररूपाने परिणत होतो. ज्याप्रमाणे मधुमासांतील रस पृथ्वीवर वनरूपाने स्थित असतो, तसाच वासनारस संसाररूपाने परिणत होतो. पण तेथे शुद्ध व निराकार चिन्मात्राहून निराळे दुसरे कांहीं नसते. आकाशाचे अवकाश हेच रूप असल्यामुळे जसे त्यांत शून्यत्वाहून आणखी कांहीं भासत नाही, त्याचप्रमाणे या सृष्टीत सत्ता व स्फूर्ति यांचाचून दुसरे कांहीं भासत नाही; आणि सत्ता व स्फूर्ति हे चिन्मात्राचेच स्वरूप आहे. याप्रमाणे सर्वत्र सर्वदा प्रतीत होणारा चिन्मात्ररूप आत्मा देह, इंद्रिये इत्यादिकांहून भिन्न नाही, तर तो देहादिरूपच आहे, अशी जी दृढ मति तीच अविद्या, तोच भ्रम, व तोच हा सर्व संसार आहे. केवल अविवेका-मुळे सिद्ध झालेला हा संसार नुसत्या विवेकानेच नाश पावतो. अज्ञ मनुष्याने कल्पिलेल्या वेताळाप्रमाणे केवल कल्पनेने भासणारा हा संसार मिथ्या आहे. म्हणूनच विवेकाने तो एका क्षणांत नाहीसा होतो. पृथ्वीवरील सर्व नद्यांचे ओघ समुद्राला जसे मिळतात, त्याप्रमाणे सर्व दृश्यांचे ज्ञान, दृश्याचा बाध झाला असता केवल ज्ञानरूप होते. नद्या आपले नांव-रूप वगैरे सोडून जशा समुद्ररूप होतात, त्याचप्रमाणे सर्व विषयज्ञाने विषयांचा बाध झाला असता एक-आत्मरूप बनतात. जसे

मृण्मय पात्र मृत्तिकेवांचून केव्हांही उपलब्ध होत नाही, तर ज्या ज्या वेळी ते दिसते त्या त्या वेळी ते मृत्तिकेसहवर्तमानच दिसते; तसेच चैतन्यावांचून कोणतेही दृश्य उपलब्ध होत नाही. कारण प्रत्येक दृश्य चिन्मयच असते. ज्ञानानेच ज्ञात होणारी जी वस्तु ती ज्ञानरूपच होय. कारण कोणताही विषय ज्ञानावांचून केव्हांच प्रतीत होत नाही. त्यामुळे कोणतेही दृश्य त्यांच्या ज्ञानाहून निराळे नाही. द्रष्टा, दर्शन, दृश्य, या प्रत्येकांत बोधरूपत्व हेच सार आहे. त्यामुळे कोणतेही दृश्य ज्ञानाहून भिन्न नाही. सजातीय वस्तु सजातीय वस्तूशी एकरूपच होते. तेजोरूप नेत्र तेजालाच म्ह० पदार्थाच्या रूपालाच पाहतात. त्यामुळे दृश्य व दर्शन म्ह० पहाण्याचे साधन यांचे एकत्व निश्चित होते. याचा अनुभवही त्यामुळेच येतो. काष्ठ, पाषाण, इत्यादि पदार्थांना बोधरूपत्व जर नसेल तर त्यांचे अस्तित्व केव्हांही प्रतीत होणार नाही. ज्याप्रमाणे मनुष्यांना शिंग कधीही दिसत नाही, त्याचप्रमाणे ज्ञानावांचून हे पदार्थ कधीही दिसत नाहीत. ही सर्व दृश्यश्री केवळ बोधरूप असल्यामुळे वस्तुतः बोधाहून अगदी विलक्षण असली तरी बोधरूप होऊन बोधानेच जाणली जाते. जसा वायु केवळ स्पंदमात्र, किंवा समुद्र केवळ जलमात्र, तसे जगातील हे सर्व दृश्य केवळ बोधमात्र आहे. एकमेकांशी जोडलेले काष्ठादि पदार्थ अविवेकावस्थेत मिश्ररूपाने जरी दिसले तरी विवेकावस्थेत ते केवळ ज्ञानरूपच दिसतात. त्या वेळी त्यांचा मिश्रपणा अनुभवाला येत नसून ऐक्य अनुभवाला येते. दूध व पाणी एकमेकांत मिसळल्याने ती एकरूप दिसतात, त्याचप्रमाणे दृक् व दृश्य यांनाही एकरूपत्व आहे. कारण ती दोन्ही ज्ञानरूपच आहेत. ह्मणूनच दृश्याचा अनुभव

येतो. देहाला 'अहं' असे म्हटल्याने देहबंध उत्पन्न होतो व देह मी नव्हे, अशी भावना दृढ केल्याने जीव बंधनांतून मुक्त होतो. तेव्हा बंध काय तो जर एवढाच आहे तर तो आपल्या स्वाधीन आहे. त्याला घालविण्यास उशीर कितीसा ? त्यांत अशक्य तरी काय आहे ?

तिमिररोग्याला आकाशांत दोन चंद्र दिसू लागतात. तृषार्ताला मरुभूमीवर मृगजल दिसू लागते. त्याप्रमाणे अविद्वानाला 'अहं' हा मिथ्याभ्रम होतो. हे माझे ही भावना बंधाला कारण होते व शरीरादिक मी नव्हे, ही भावना मुक्तीला कारण होते. याप्रमाणे बंध व मोक्ष जर आपल्या स्वाधीन आहेत, व आत्मज्ञान जर इतके सुलभ आहे, तर बंधाचा व अज्ञानाचा अनुभव जीव कां घेतात ? भांडे व बोरें किंवा घट व आकाश यांचा न्यायहि या अहंकाराला लागू होत नाही. कारण भांडे व बोरें ही दोन्ही साकार आहेत. त्यामुळे त्यांचा संबंध होऊं शकतो आणि घट मूर्त व आकाश अमूर्त जरी असले, तरी घटाच्या योगाने अमूर्त आकाशहि गर्यादित होतें. पण अहंकार व आत्मा हे दोन्ही अमूर्त आहेत, त्यामुळे त्यांचा परस्पर संबंध केवळ भ्रमावांचून दुसऱ्या कशाने संभवत नाही. आत्म्याच्या ठिकाणी अहं ही भावना कांहीं कारणावांचून उत्पन्न झाली आहे. त्यामुळेच ती सत्य नव्हे. अर्थात् नाहं किंवा सोहं अशा भावनेने अहंकाराचा बाध झाला असता आत्मस्थिति सहजसिद्ध आहे. पूर्वमीमांसक हे, जड व चैतन्य यांचे खरोखरीच ऐक्य आहे व तेच आत्म्याचे रूप आहे असे समजतात. पण ती त्यांची समजूत चुकीची आहे. कारण आत्म्याला जड-चेतनरूप मानल्यास त्याचा जडांश नेहमी जडच राहणार. मग त्या जडांशाचा अनुभव कसा येईल ? ज्याचा अनुभवच येत नाही ती वस्तु आहे हे तरी कसे सिद्ध

होणार ! त्याचप्रमाणे त्याचा चिदंश ज्ञानरूप जरी असला तरी त्याला प्रकाशित करण्याला योग्य असा विषयच रहात नाही. त्यामुळे आत्म्याच्या जडांशाला चेतनांशाचे भान होणार नाही व चेतनांशाला जडांशाचे भान होणार नाही. त्यामुळे परस्परांना न जाणणे हेच आत्म्याचे ऐक्य होय. चेतन कवीहि जड होणे शक्य नाही व जड केव्हांहि चेतन होणे शक्य नाही. कारण प्रकृति ह्मणजे स्वभाव केव्हांहि बदलत नाही. किंवा जे केव्हांहि न बदलणारे धर्म त्यांनाच स्वभाव असे ह्मणतात. तूं अजड आत्मरूपालाच अंशतः जडरूपाने पहात आहेस, तें तुझे पहाणे अज्ञानामुळे आहे. त्यांत अजडाचे एकरूपत्व शक्यच नाही. त्यामुळे आत्मा जड-बोधैक्यरूप आहे, हे तुझे ह्मणणे मिथ्या आहे. तर मग निरनिराळे वादी आत्म्याविषयी परस्परविरुद्ध अनेक मते कां प्रतिपादितात, ह्मणून विचारशील तर सांगतां. ते बहिर्दृष्टि असतात. त्यांची अंतःकरणे विचित्र वासनांनी व अभिमानाने युक्त असतात. त्यामुळे ते तत्त्वांचे परीक्षण करूं लागले असतां पर्वतशिखरावरून घसरणाऱ्या दगडाप्रमाणे खाली खालीच जातात. ह्मणूनच वैदिक दृष्टीला अंतरलेले ते विविध योनींत जन्म घेऊन नाना प्रकारचीं दुःखे भोगितात. त्यांच्या दुःखाचे वर्णन करवत नाही.

कारण वासनारूप वायूकडून ते गवताप्रमाणे इतस्ततः उडवले जातात. हे साधो, विषयरसाने अनुगृह्य झालेले लोक तळहाताने आघात केलेल्या कंदुकाप्रमाणे निरनिराळ्या उच्च-नीच अवस्थांतून अतिशय भ्रमण करून नरकांत पडतात. नंतर तेथे दीर्घकाल क्लेश भोगून सर्व प्रकारे जर्जर झालेले ते कालांतरीहि स्थावर, कृमि, कीट इत्यादि योनींतच जन्म पावतात. त्या अनात्मज्ञाना पुनः मनुष्यजन्म मिळणे फार दुर्लभ होते. २९.

सर्ग २६ वा.

—:०:—

१ विषयासक्तियुक्त भावनेमुळे अनर्थ, २ विवेकजन्य तत्त्वदर्शनामुळे भावनाशांति व तिच्या योगाने अनर्थशांति.

श्रीवासिष्ठः—पावसाळ्यांत हजारों किडे जसे पृथ्वावर उत्पन्न होतात. त्याप्रमाणे स्थावरादिजन्मरूप संसारमार्गांत पडलेल्या जीवावर अनेक आपत्ति येऊन कोसळतात. क्षुधा, तृषा, जरा, भय, मरण इत्यादि अनेक संकटे त्याला भोगावी लागतात. पण हे सर्व भाव एकमेकांहून अगदी भिन्न असतात अरण्यांतलें पाषाणाप्रमाणे त्यांचा परस्परसंबंध असतो. पण भावना त्यांना परस्पर गुंतविते. त्या भावनेचे मूळ विवेकाविषयी अंध झालेले, रागद्वेषादि विकारांनी मलिन झालेले, पूर्ववृत्तांताविषयीच्या वासनांनी निबिड झालेले चित्तच आहे. अरे ! ही भूते वासनापरवश होऊन अनेक जन्मांमध्ये विचित्र सुखदुःखे अनुभवितात. अहो, ही वासना मोठी कठीण आहे. तिच्यामुळेच वस्तुतः विद्यमान नसलेलेहि जन आपल्या चित्तांत त्या भ्रमाचा अनुभव घेतात. विवेकी जन व पूर्ण चंद्र यांमध्ये कांहीं अंतर नसतें. वाग्ण चंद्राप्रमाणेच ज्ञानीहि लोकांना आल्हाद देतो. मधुरवाणीच्या द्वारा अमृतस्त्राव करतो. तो शरीराने व मनाने अत्यंत शुद्ध असतो. ज्ञानोपदेशाने लोकांना प्रकाश देतो व विरक्तीमुळे अत्यंत शीतल असतो. पूर्वापर विचार न करतां अप्राप्य वस्तूची इच्छा करणारा अमर्याद मूढ व बालक यांच्यांत अंतर कोणतें ? प्राप्त झालेले शुभ किंवा अशुभ आमिष प्राण जाईपर्यंत न सोडणारा मत्स्य व मूढ यांमध्ये फरक काय ? देह, स्त्री, धन इत्यादि सर्व पदार्थ कोरड्या वाळूने

बनविलेल्या पात्राप्रमाणे क्षणभंगुर असतात. हे साधो, आब्रह्मस्तंबपर्यंत ज्या शेंकडों योनि आहेत, त्यांत कल्पांतापर्यंत भ्रमण करणाऱ्या जीवाच्या चित्ताची शांति शमावांचून कधीहि होणे शक्य नाही. केवळ विवेकानेच बंधाचा लेशहि उरत नाही. मार्गाने जात असतां, पायाखाली पाहून चालणाऱ्या मनुष्याला जसे कांटे, ठेंबे वगैरे लागत नाही, त्याप्रमाणे तत्त्वज्ञाला बंधाची पीडा होत नाही. हे साधो, तुझे चित्त विवेक व अवधान यांनी युक्त आहे. त्यामुळे तृष्णा त्याला व्याकुळ करू शकणार नाही. कारण सावधान व जागरूक मनुष्याला पिशाच काय करणार? ज्याप्रमाणे रूपाचे आलोचन करणे हाच दृष्टीचा प्रसार आहे, म्हणजे दृष्टि स्वस्थानाला म्ह० नेत्राला सोडून जी बाहेर पसरते, ती रूप पाहण्यासाठीच होय. त्याचप्रमाणे अहंकार व सर्व जगत् हीं दोन्ही केवळ संविद्चा प्रसार आहे. म्ह० तीं दोन्ही केवळ संविद्रूपच होतात. अर्थात् कामादि शत्रूंना जिंकणाऱ्या हे बीरा, डोळे मिटले म्ह० सर्व रूपांच्या प्रकाशाचा जसा उपशम होतो, त्याप्रमाणे ध्यानादि उपायांनी विषयज्ञानाला स्वरूपज्ञानामध्ये स्थिर करणे हीच सर्व दृश्याची शांति होय. शुद्ध संविद्च आकाशांत किंचित् विकार पावून अहंकारासह सर्व जगत् बनते. वायु स्पंदन या रूपांने जसा विकार पावतो, तशी संविद् मिथ्या जगद्रूप बनते. माती किंवा सोने यांमध्ये उत्पन्न झालेला घटाकार व कुंडलाकार जसा त्याहून पृथक्त्वाने प्राप्त होणे शक्य नाही, त्याचप्रमाणे हे जगत्हि चित्-हून पृथक्त्वाने उपलब्ध होत नाही. म्हणून ते मिथ्या आहे ते जर सत्य असते तर निराळे उपलब्ध झाले असते. आकाश जसे शून्यमात्र, वायु जसा स्पंदमात्र, तरंगादि जसे केवळ जलमात्र, त्याप्रमाणे हे जगत् केवळ संविद्मात्र आहे.

हे सत्पुरुषा, हे त्रिभुवन सजातीयादि भेद-रहित संविद्-मात्र आहे. ते आकाशाप्रमाणे शांत आहे. तूं जगाला जलांत प्रतिबिंबित झालेल्या पर्वताप्रमाणे पहा ! सर्व दोषरहित व शांत-स्वभाव अशा ज्ञानी पुरुषाच्या चित्तांत अशी शीतलता उत्पन्न होते की, तिच्यापुढे चद्राचे किरणहि प्रदीप्त अग्नीच्या ठिणगीप्रमाणे भासतात. हे जगत् अत्यंत शांत शिवरूप झाले असतां त्यांत हा द्वैताभास कसा, कोणत्या साधनाने व कोणत्या क्रियेने उत्पन्न होणार ? जी ब्रह्म या नांवाची सत्ता तेच प्रत्येकाचे निज स्वरूप आहे. त्यांत कोणत्याहि प्रकारची बाधा नाही. तर हे सर्व तन्मय व अव्यय आहे. पण हे जे पदार्थत्व म्ह० नामरूपभाव त्याचा मात्र बाध होतो; आणि ज्याचा बाध होतो, ती वस्तु आहे असे म्हणण्यास आम्ही तयार नाही. आम्ही त्याला आकाशपुष्पाप्रमाणे असत् मानितो. बाधित होणारे ते जगद्रूप केवळ मनोमात्र असते. त्यामुळे ध्यानादिकांच्या योगाने तूं मनाचा निरोध कर. मनाला अमनस्त्व प्राप्त झाले असतां ते नामरूपांचा संकल्प करीत नाही. त्यामुळे चक्षुरादि इंद्रियांच्या द्वारा वृत्ति उत्पन्न होत नाहीत आणि वृत्तीच्या अभावी ज्ञानरूप आत्मा अनंत, अज, अव्यय, ब्रह्मच होतो. यास्तव तूं सर्व मनन टाकून शांत होऊन रहा.

हे श्रेष्ठा, आकाशासारख्या आत्मस्वरूपांत मनाचा निरोध करून रहाणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला नाम व रूप यांची प्रतीतिच येत नाही. कारण आत्मस्वरूपामध्ये स्थिर होण्याचा दृढ अभ्यास न केल्यामुळेच मनामध्ये स्वप्नांतील विकारांप्रमाणे नाम व रूप यांचा उदय होतो. जगत् मनोमात्र आहे, याविषयी प्रमाण काय म्हणून विचारशील तर सांगतो. हिरण्यगर्भाचे मनच जगाला निर्माण करणारे आहे. ते कोण-

त्याहि प्रकारचा संभार न घेतांच जगच्चित्र निर्माण करतें. त्याला रंग, कुंचला, इत्यादि चित्राची सामग्री तर लागत नाहीच, पण त्याला चित्रफलकाची देखील अपेक्षा नसते. नुसत्या संकल्पानेच तें विविध आकार उत्पन्न करतें व अनुभव घेतें. अर्थात् मनावांचून जगाचा कोणी कर्ता नाही, व त्यावांचून जगांतील कोण- तेहि कार्य नाही. स्वप्न, मनोरथ इत्यादि अवस्थां- मध्ये मनच पदार्थांना उत्पन्न करतें व त्याचा अनुभव घेतें, हें प्रसिद्ध आहे. तें मन ज्याचा ज्याचा विस्तार करतें, त्या सर्वांमध्ये तें स्वतःच तदाकार होऊन रहातें. त्यामुळे दृश्य मनाहून निराळें नाही. तेव्हां दुसरा कोण, कशानें, कशाला, व कोठें उत्पन्न करणार ? मी सुखी किंवा दुःखी असें मनानें म्हटलें कीं, सुखित्व व दुःखित्व उत्पन्न होतें. म्ह० सुख, दुःख व त्याचे साधनभूत सर्व पदार्थ मनाच्या संकल्पाच्या अधीन आहेत, त्यामुळे मनःसंकल्प शांत झाला म्ह० सर्व जगत् शून्यरूप किंवा आत्मरूप बनतें. चि- दाकाशरूप असलेल्याहि सर्व पदार्थांना पार्थि- वत्व खोटेंच आलें आहे. पण स्वप्नांतील पदा- र्थांना जशी मनोमात्रता असते, त्याप्रमाणें त्या पार्थिवत्वालाहि वस्तुतः चिद्रूपत्व आहे. अर्थात् 'अहं' ही वृत्ति उत्पन्न झाली असतां, ब्रम्ह- सत्ताच भ्रामक पदार्थांच्या रूपानें विकार पावते, आणि अहं ही वृत्ति टाकली कीं, ब्रह्मसत्ता केवळ स्वरूपनिष्ठ व श्रमशालिनीच बनते. सोन्याचें कडें हा पदार्थ जसा सोन्याहून भिन्न नसतो, त्याप्रमाणें 'अहंपण' शमस्वरूप आत्मसत्तेहून निराळें नाही. ज्ञानी निर्विकार, वि- मनस्क, मौनी, कर्ता, अकर्ता, शानिल, शांत व शून्य हृदयाकाशांतहि चैतन्यपूर्ण होऊन रहातो. ज्याप्रमाणें कळसूत्री बाहुली कोणत्याहि प्रका- रच्या वासनेवांचून शरीराची हालचाल करीत असतांना दिसते, त्याप्रमाणें ज्ञानी सर्व व्यवहार

उत्तम प्रकारें करीत असतांनाहि अक्षुब्ध चित्तानें स्वरूपामध्ये स्थिर रहातो. त्याचें अंतःकरण वासनाशून्य झालेलें असल्यामुळे 'मी ही हालचाल करितों' असा अभिमान तो धरीत नाही. 'पण शरीराची हालचाल होत असतांना त्यांतील आत्म्याची हालचाल कशी होणार नाही ?' असें विचारशील तर सांगतों. पाळणा हालत असतांनाहि त्यांतील बालकाची अंगें जशी स्थिर रहातात, त्याप्रमाणें शरीर व्यवहार करीत असतांनाहि देहाभिमानाच्या अभावीं स्वरूपामध्ये ज्ञानी स्थिर रहातो. चित्त- वृत्तीला बहिर्मुख न होऊं देतां केवळ ज्ञान- निष्ठ, निष्काम, निःसंकल्प झालेला पुरुष अनात्मपदार्थांचें अनुसंधानच करीत नाही. कारण तो शांत, अनंत, आत्मरूप झालेला असतो. जो स्वतः अभिमान सोडल्या- मुळे द्रष्टा बनतो, दृश्यापासून अगदीं दूर असतो, जो इंद्रियांशीं तादात्म्य पावत नाही, जो निराकार, अनपेक्ष व केवळ तद्रूप झालेला असतो, तो अनात्म्याचें अनुसंधान कोठून करणार ? अपेक्षा हाच घोर बंध व उपेक्षा हीच मुक्ति. निष्कामतेमध्ये जो स्थिर स्थित झाला आहे, तो मुक्तीवांचून दुसरें काय पाहणार ? शरीरासाठीं सर्व पदार्थांची अपेक्षा असते. पण तें शरीरच स्वप्नांतील शरी- राप्रमाणें असत्-भ्रममात्र आहे, असें विवेकानें ठरल्यावर पुरुष कशासाठीं कसली अपेक्षा करणार ? ज्ञानी सर्व क्रिया टाकून, सर्व कौतुक सोडून, सर्व विषयज्ञानाचा त्याग करून, केवळ चिन्मात्र होऊन रहातो. हे रामा, माझा हा सर्व उपदेश ऐकतांच मंकीनें आपला महामोह निःशेष टाकला आणि कान टाकल्या- वर सर्प जसा सुखी होतो, तसा तोहि सुखी झाला. त्यानंतर प्रारब्धप्राप्त कर्तव्य, वासना- शून्य मनानें करीत तो शंभर वर्षे पर्वतावर

शांत चित्ताने राहिला. शेवटी ब्रह्मरूप होऊन अद्यापि पापाणासारखा तो तेथे राहिला आहे. त्या योग्याची सर्व इंद्रिये शांत झाली असून त्याला कोणी मुद्दाम जाऊन जागे करील, तेव्हांच तो देहभानावर येतो. हे राघवा, तूहि याच विवेकोपायाने ज्ञानामध्ये उदय पावलेल्या मनाने आत्मानंदांत विहार करण्यासाठी शांतीला संपादन कर. तुझी बुद्धि विषयासक्त होऊन शरद्वृत्तींतील जल रहित मेघपंक्ति जशी क्षणांत नहीशी होते त्याप्रमाणे ती विवेकहीन होऊन दीनतेला प्राप्त न होवो. २६.

सर्ग २७ वा.

—:०:—

१ चित्तस्पंदामुळे चित्तत्वाचे स्पंदन होत आहे, अशा भ्रामक समजुतीने विश्वविभूति भासतात. २ चित्तशांतीने त्यांची शांति होऊन स्वरूपस्थितीचा लाभ होतो.

श्रीवासिष्ठः—हे रामा, तू शांत हो, निर्विकार हो; प्रारब्धानुसार जी अवस्था प्राप्त होईल तिचे अनुवर्तन करणारा हो. स्फटिकाची प्रतिमा जरी विद्यमान असली तरी दृष्टीच्या प्रसाराला प्रतिबंध करीत नसल्यामुळे ती असत् अमल्याप्रमाणे म्हणजे नसल्यासारखीच जशी होते. त्याप्रमाणे तू विद्यमान अमलाम तरी म्हणजे शरीर अमेपर्यंत तुझा जीवभाव जरी नष्ट न झाला तरी, अद्वैतदृष्टीच्या प्रसाराला तो प्रतिबंध करीत नसल्यामुळे तू विद्यमान असतांही नसल्यासारखेच वर्तन कर. आत्मा एकच असून सर्वव्यापकतेमुळे तो ज्ञानाच्या पूर्वी सर्वांचा आत्मा होऊन राहिला आहे असे वाटते. पण आत्मज्ञान झाल्यावर व्याप्ति व समष्टि या भावांचा बाध झाल्यामुळे

तो एक आहे किंवा सर्वांमध्ये आहे ही कल्पनाच उरत नाही. सर्व चिदाकाश आदि-अंतरहित आहे. चित्त त्यानेच परिपूर्ण आहे. तेव्हा शरीराची उत्पत्ति किंवा विनाश झाला तरी चित्तत्वांत कांही खंड पडत नाही. चैतन्याचा मिथ्या विकार असे जे मन, त्याच्या स्वाभाविक चपलतेमुळे जड वस्तूच्या क्रिया दिसतात. जलांत जसे तरंग त्याचप्रमाणे वास्तविक अचपल चित्तच्या सत्तेने जड पदार्थांमध्ये हालचाल होते. ज्याप्रमाणे शुभ मेघ हें वस्त्रच आहे, अशी जरी कोणाला शंका आली तरी तो मेघ वस्त्राचे कार्य करू शकत नाही, त्याप्रमाणे “हा देहच मी आत्मा” ही समजूत खरी नव्हे. हे रामा, म्हणून तू मिथ्या देहादिकांमध्ये अहंभाव धारण करून त्यांतच निमग्न होऊं नकोस. कारण देहाभिमानामुळे तुला अपार संसारसागरांत पडावे लागेल. तू अनंतसुखासाठी व मोक्षासाठी आद्य तत्त्वाचे चिंतन कर. चिदाकाश अनंत आहे, त्याला इयत्ता नाही. तोच सर्वत्र सम असलेला आत्मा आहे. तीच परम वस्तु होय. तू आपल्या आत्म्याला तत्परायण कर. तू असा निश्चय केलास व मनाला आत्ममय बनविलेस म्हणजे तंच तो निरंजन नारायण होशील. ध्याता, ध्येय, ध्यान, हे सर्व खोटे आहे. त्यामुळेच मनाला आत्ममय केले म्हणजे ही त्रिपुटी बाधित होते. द्रष्टा, दृश्य, दर्शन या चित्तच्याच विभूति आहेत. जड वस्तु चिद्वस्तूहून निराळी केव्हांच दिसत नाही. म्हणून दृश्य सर्वदा दर्शनानुसारीच असते. म्हणजे जडवस्तूचा अनुभव चित्त-वस्तूच्या अधीन असतो. पण ध्येयाची गोष्ट तशी नाही. ध्येय ब्रह्म स्वतःसिद्ध असल्यामुळे ध्यानावांचूनही रहाते, व ध्यानावांचून त्याचा अनुभवही येतो. त्यामुळे चिद्वस्तु ध्यानानुसारी नाही. म्ह० ध्यान केले

तरच त्याची सिद्धि होते, असे नाही. प्रतिपदेचा चंद्र उदय पावला असतां समुद्र क्षुब्ध होतो व प्रलयवायु वाहू लागला असतां शुष्क होतो. पण आत्मतत्त्व सर्व अवस्थांमध्ये सम व सौम्य असतें, तें कधी क्षुब्ध होत नाही व शांत होत नाही. असे जर आहे तर द्रष्टा, दृश्य इत्यादि त्रिपुटी आत्म्याची विभूति कशी, असे विचारशील तर सांगतों. ज्याप्रमाणें नौकेत बसून जात असलेल्या लोकांना तीरावरील वृक्षादि चालत आहेत असा भास होतो, किंवा शुक्तीला पाहून ही चांदी आहे असे वाटतें, त्याचप्रमाणें देहादि आत्मा आहे, असे वाटणें हा भ्रम आहे. याप्रमाणें देहदृष्ट्या चित्तहि कल्पित आहे. चित्त व देह या दोहोंच्या दृष्टीनें जीव कल्पित आहे. जीवदृष्ट्या देह व चित्त कल्पित आहेत आणि शुद्ध चित् हें त्या सर्व कल्पनांचें अधिष्ठान आहे. अर्थात् तिचेच देहादि हे सर्व मिथ्या परिणाम आहेत. पण ब्रम्हदृष्टीनें हें सर्व एक शांत व सर्वव्यापक आहे. जगदादिक दुसरें कांहीं नाही इतकेंच नव्हे तर जगत् आहे व ब्रम्हसत्ता नाही असें जें तुला वाटत होतें, तें खरें नव्हे. आकाशांत जसें वन संभवत नाही, वाळूपासून तेल निघणें जसें शक्य नाही व चंद्रबिंबांत जशी विद्युत् संभवत नाही, त्याप्रमाणें चित्तत्त्वांत देहादिक संभवत नाही. हे रामा ! अविद्यमानच असलेल्या या जगद्रूपाला भिऊं नकोस, हेंच परम सत्य आहे, असे समज. जगत् आहे आणि ब्रम्ह नाही, अशी जी तुला भ्रांति होती, ती आज माझ्या उपदेशानें शांत झाली आहे. संसारबंधाचें कारण त्या भ्रांतीवांचून दुसरें काय आहे ? मृत्पात्रें जशीं मृन्मात्र असतात, तसें हें चिन्मात्र आहे आणि तत्त्वविचार केला असतां तें आपोआप क्षीण होतें. हे रामा, तूं माझ्या या सौम्य उपदेशानें अहंभावरूप

संकल्पापासून मुक्त हो. संपन्न स्थितीत दृष्ट होऊं नकोस, व आपत्ति आली असतां खेद करूं नकोस. उत्कर्ष व अपकर्ष या दोन्ही अवस्थांमध्ये सम स्थित हो आणि माझ्या या उपदेशाला विसरून व स्वरूपस्थितीला सोडून राहूं नकोस. हे दाशरथे, हे रघुकुलाकाशांती चंद्रा, तूं ब्रह्मात्मैक्यवस्तूला साक्षात् जाणून कृत त्या झालास म्हणजे मग चित्ताला संताप देणारे जे हर्ष, शोक, इच्छा, इत्यादि दोष त्यांचा वाटेल तर त्याग कर, किंवा प्रारब्धाच्या प्रबल दोषामुळे त्यांचा त्याग करणें अशक्य झाल्यास त्यांचें अनुवर्तन कर. त्याग केलास तर जीवन्मुक्तिसुखाचा अनुभव घेशील व अनुवर्तन केलेंस तर दृष्ट दुःखाचा क्षय होणार नाही, पण विदेह मुक्ति प्राप्त होईलच. २७.

सर्ग २८ वा.

—:०:—

१ बीजांकुरभूत जन्म देणाऱ्या दैवनांवाच्या कर्मांचें तत्त्व.

श्रीरामः—हे प्रभो, बीज, अंकुर, कर्ते पुरुष, त्यांची विहित-निषिद्ध कर्मे, ही दृष्ट सामग्री व दैव या नांवाची अदृश्य सामग्री यांच्या योगानें जन्ममरणपरंपरारूप संसारार्थ उत्पन्न होतो. यास्तव त्यांचें तत्त्व थोडक्यांत सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, दैवांचें तत्त्व कर्म आहे. कर्मांचें तत्त्व पुरुष आहे, पुरुषांचें तत्त्व मनोरूप चित्स्पंद आहे. मनाचें तत्त्व चिदात्माच आहे. तो चिदात्मा 'मीं बहुरूप व्हावें, उत्पन्न व्हावें,' अशा प्राथमिक संकल्परूप चित्स्पंदानें समष्टि—व्यष्टिमय होतो. त्यानंतर, देहावर मी असा अभिमान ठेविल्यामुळे तो चिदात्माच पुरुष होतो. नंतर कर्म करणारा तो पुण्यपाप-

रूप देवत्वाला प्राप्त होतो, त्याच्या भोगासाठी घट-पट इत्यादि पदार्थ बनतो. सर्व भोग्य-पदार्थ हेंच जगत् आहे. त्यामुळे तो परमात्माच आपल्या स्पंद्याच्या द्वारा हें सर्व बनला आहे. संविदच्या स्पंदावांचून पुरुषत्व किंवा कर्म कसे होणार ? सर्व पदार्थ संविदच्या सत्तेने व स्फूर्तीने सत्ता-स्फूर्तियुक्त होतात. त्यामुळे संविदचेच ते मिथ्या परिणाम होत. वासनायुक्त संवित्स्पंदापासून जगलक्ष्मी प्रवृत्त होते व वासनारहित संविद स्पंदामुळे संसार निवृत्त होतो. संविदचे वासनारहित स्पंदन हें अस्पंदनच आहे, असे विद्वान् समजतात. कारण तरंग आपल्या कारणांत लीन झाला ह्मणजे समुद्ररूप बनतो, मग त्याला तरंग असे ह्मणत नाहीत. संविदचा स्पंद व आत्मा यांमध्ये केवळ कल्पनानाशावांचून यकित्वाहि भेद नाही. ह्मणून हे रामा, सृष्टीतील पुरुष व कर्म ही दोन्ही चित्स्पंदच आहेत. त्यामुळे जल व तरंग यांचे द्वित्व जसे केवळ काल्पनिक, त्याप्रमाणे चित्स्पंदरूप पुरुष व कर्म यांचा भेद काल्पनिक आहे. अधिष्ठानाच्या दृष्टीने त्यांत भेदच नाही. रामा, पुरुषच कर्म आहे व कर्मच पुरुष आहे. ते दोन्ही बर्फ व शीतत्व यांसारखेच अभिन्न आहेत. जे बर्फ तेच शैत्य, जे शैत्य तेच बर्फ, याप्रमाणे पुरुष तेच कर्म, व कर्म तोच पुरुष. संविदस्पंदरसाचेच दैव, कर्म, पुरुष इत्यादि सर्व पर्यायशब्द आहेत. कर्मादिक त्याहून भिन्न नाहीत. स्पंदामुळे संविदच जगद्बीज होते आणि अस्पंदामुळे तिच्यातील बीजत्व नष्ट होतें. बीजामध्ये जे सूक्ष्म अवयव असतात, तेच अंकुररूपाने व्यक्त होतात. चित् स्वभावतःच कचित् स्पंदयुक्त असते. कचित् स्पंदरहित असते. अपार सागराप्रमाणे ती दिशा काल, क्रम या रूपाने व्यक्त होते, कोठे व्यक्त होतहि नाही. संवित्स्पंद वासनावान् होऊन

वस्तुतः कारण नसतांनाहि कारण होतो; देहादि अंकुरांचे बीज बनतो. तृण, वल्ली, लता, इत्यादिकांच्या बीजामध्येहि संविदस्पंदच मुख्य बीजरूपाने रहातो. ह्मणजे इतर सर्व लौकिक बीजांचे तो बीज आहे, पण त्याचे बीज दुसरे कांहीं नाही. अग्नि व उष्णता यांचा जसा भेद नाही, त्याचप्रमाणे बीज व अंकुर ही पृथक् नाहीत. बीजच अंकुर आहे असे तूं समज. तसेच कर्मच मनुष्य आहे, असे तूं जाण. भूमीच्या उदरांत स्फुरण पावणारी चित्स्थावरांचे अंकुर उत्पन्न करिते. पाण्यावर जसे बुडबुडे त्याप्रमाणे तिच्यापासून स्थूल, सूक्ष्म, मृदु, व कठीण अंकुर उत्पन्न होतात. अहो, अतिशय मृदु असलेल्या भूतलापासून वज्रासारखे कठीण अंकुर उत्पन्न करण्यास चिदात्म्यावांचून कोण समर्थ आहे ? ज्याप्रमाणे पुष्प व फल यांना लतेतील रस उत्पन्न करितो, त्याप्रमाणे प्राण्यांच्या शरीरांतील साररूप रसांत असलेली संविद प्राण्यांच्या शरीराला उत्पन्न करिते. ती सर्वव्यापिनी संविद जर अशी अति बलाढ्य नसती, तर देव, असुर, राजे इत्यादिकांच्या उत्कर्षाला कशी कारण झाली असती ? स्थावर व जंगम पदार्थांचे आद्य बीज संवित्स्फुरणच आहे. त्याचे बीज दुसरे कांहीं नाही. त्यामुळे बीज व अंकुर, क्रिया व पुरुष आणि दैव व तरंग, लाटा व उर्मी, यांचा अधिष्ठानदृष्ट्या भेद नाही व परस्परहि भेद नाही. जो मनुष्य व त्याचे कर्म यांमध्ये बीज-कुरन्यायाने द्वित्व पहातो त्या मोठ्या विद्वत्पशूला नमस्कार असो. संविदेमध्ये असलेला जो वासनारस तेच जन्माचे बीज आहे. त्याच्यापासूनच जन्माचा अंकुर उद्भवतो. रामा, तूं त्याला असंगरूप अग्नीने जाळून टाक. शुभाशुभ कार्य प्रारब्धानुसार करित असतांना किंवा त्याचा त्याग करतांना मनाने त्यांत

निमग्न न होणें त्यालाच ज्ञानी लोक असंगत्व म्हणतात; किंवा वासनांचा उच्छेद करणें हाच असंग होय. कोणत्याना कोणत्या तरी युक्तीने त्याला तूं संपादन कर. म्हणजे वासना हाच संग आहे असे वाटत असेल, तर त्याचा उच्छेद करण्यासाठीं तूं तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास कर. तुला राजयोगरूप युक्तीने वासनाक्षय साध्य वाटत असेल, तर तूं त्याच्यायोगानें वासनाशून्य हो. हठयोगाचा आश्रय करावा असें तुला वाटत असेल तर तसें कर, पण दीर्घकाल अभ्यास करून तो संपादन कर. वासनाक्षयानंतर जें तुझे स्वरूप अवशिष्ट राहील, तेंच परम पद आहे असें समज. वाटेल त्या यत्नानें या अहंभावाचें निवारण कर. हाच वासनाक्षय आहे. पुरुषाच्या ध्यानादि प्रयत्ना-वांचून संसारार्थें उलंघन करून जाण्यास दुसरा उपाय नाही. अहंकारत्याग हाच वासनाक्षय आहे, व त्यालाच संसारोत्तरण म्हणतात. जी आद्य संविद्, तोच अंकुर, तेंच बीज, तेंच कर्म, तोच पुरुष व तेंच शुभाशुभ दैव आहे. सृष्टीच्या पूर्वी संविदेहून निराळें बीज नसतें, अंकुर नसतो, पुरुष नसतो, कर्म नसतें व दैवहि नसतें. तर केवळ चित्च त्या त्या आकारानें उदय पावते. हे रामा, वस्तुतः बीज नाही, अंकुर नाही, कर्म नाही व पुरुषहि नाही, म्हणजे त्यांना स्वतः अस्तित्व नाही. अर्थात् एक चित्स्वरूपच देव, नर, असुर यांच्या नाममात्र आकारांनीं एखाद्या नटाप्रमाणें नटलें आहे. यास्तव, हे शांतस्वरूप रामा! तूं अशा रूपाचेंच निःशंकपणें चिंतन करून पुरुष, कर्म इत्यादि मिथ्या गोष्टींचा विचारहि टाकून वासनाशून्य हो; आणि मग तुझ्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तर समाधिस्थ होऊन रहा किंवा प्रारब्धानुसार व्यवहार करीत रहा. रामा! तूं आपल्या सर्व इच्छा टाकून दे.

यो. बा. ९

निःशंक हो. केवळ चिन्मात्र, सर्व कर्तव्ये करणारा, केवळ आत्म्यामध्येच आराम पावणारा, पूर्णकाम व शमाच्या योगानें रमणीय व निर्भय हो. २८.

सर्ग २९ वा.

१ व्यवहारांत प्राप्तलोकचर्या करणें व त्याच-वेळीं स्वरूपामध्ये स्थिर रहाणें या दोन गोष्टींचा उपदेश.

श्रीवासिष्ठः—रामा! तूं नित्य अंतर्मुख होऊन रहा. वीतराग हो. वासनाशून्य हो. सर्वत्र चिन्मात्र, शुद्ध व शांत रूपाची भावना कर. तूं आकाशाप्रमाणें स्वच्छ, ज्ञानी, केवळ चिन्मात्रस्वरूप, सर्वत्र सम, सौम्य, समानंद, सर्वव्यापक व सर्वत्र ब्रह्मरसाचा अनुभव घेणारा हो. शोक, घोर आपत्ति, अनेक संकटे, मोठे मोठे अनर्थ किंवा अशीच दुसरी कांहीं अल्प किंवा महत् कार्ये जीं जीं प्राप्त होतील, तीं सर्व मनांत खिन्न न होतां यथाक्रम व त्या त्या देशांतील धर्मांला अनुसरून तूं कर. डोळ्यांतून अश्रु ढाळून मोठ्यांनीं आक्रंदन करण्यापयंत जरी दुःख झालें, व निरनिराळ्या प्रकारें सुखानुभव आला, प्रिय मनुष्यांचा समागम झाला, उत्सव व उत्कर्ष यांचे प्रसंग आले, तरी तूं त्या सर्वांमध्ये आनंदाचा अनुभव घे. मूढाप्रमाणें वासनांनीं व्याकुल होऊं नकोस. संग्रामादिकांमध्ये यमासारखा क्रूर होऊन एखाद्या मूढाप्रमाणें सर्व भूतांना जाळून टाक. दावाशि गवताला जसा जाळतो, त्याप्रमाणें तूं संग्रामांत शत्रूंना जाळून टाक. तूं केव्हांहि खिन्न न होतां, धर्माच्या अविरुद्ध क्रमानें प्राप्त झालेल्या कार्यांमध्ये अर्थाचें चिंतन कर, व त्याला संपादनहि कर. एखादा भोगवासनांनीं

व्यापलेला मूढ धनाचे चिंतन जसे करितो, त्याप्रमाणे तूहि बकवृत्तीने त्याचे चिंतन कर. जसा वारा जलराहिते मेघांना उडवून देतो, त्याप्रमाणे तूहि सर्व शत्रूंना स्वसामर्थ्याने पराभूत कर. त्या वेळींहि तू वासनवान् मूढाप्रमाणेच आपले कर्तव्य कर. करुणेला योग्य असलेल्या उत्तम जनांवर धैर्याने दया कर. बाह्य व्यवहार करतांना तू सामान्य मनुष्याप्रमाणेच रहा. पण आपले मन मात्र आत्म्याच्या ठिकाणी स्थिर ठेव. आत्मस्वरूपांतच विश्रान्ति घे व आत्मश्लाघा करूं नकोस. तू सामान्य माणसांप्रमाणेच हर्षप्रसंगी हृष्ट हो, दुःखप्रसंगी दुःखित हो; दीनावर दया कर. व वीरासमोर वीर्यवान् हो; पण हे सर्व काम करीत असतांनाहि तू अंतर्मुख रहा. सर्वदा आनंदित रहा, स्वात्म्यामध्येच रममाण हो. रामा, याप्रमाणे शमाने युक्त होऊन जो प्राप्त कार्य करितो, तो वस्तुतः त्याचा कर्ताच नव्हे. हे साधो ! आत्मभावनेने ज्याला सतत अंतर्मुख स्थिति प्राप्त झाली आहे त्याच्या शरीरावर वज्रप्रवाह जरी झाला तरी ते वज्रच कुठित होते, त्याला कांहीं पीडा होत नाही. कारण सर्व संकरूपविकल्पापासून मुक्त झालेला, स्वसंविद्रूप कूटरांत शांतपणे बसलेला व आत्म्यामध्ये यथेष्ट विभ्रान्ति पावलेला तो महेश्वरच आहे. त्याला शस्त्रे तोडीत नाहीत, पाणी भिजवीत नाही, अग्नि जाळीत नाही, व वायु सुकवीत नाही. जरामरणराहित, सुस्थिर, अज स्वात्म्याला आलिंगन देऊन धैर्याने रहा. स्तंभाच्या आधारावर जसे घर रहाते, तसा तू त्याच्या आधारावर रहा. जगदृक्षाच्या पदार्थरूप पुष्पांचा रम्य सुगंधच, नशा ब्रह्मसंविदेचा आश्रय करून सर्व बाह्य संविदांना अंतर्मुख कर. तू स्वरूपामध्ये स्थित हो. कारण सतत अंतर्मुख राहून बाह्य कार्य

करणारे पुरुष जरी जीवंत असले तरी दगडाप्रमाणे त्यांच्यामध्ये वासना उत्पन्न होत नाही. रामा, तू आपल्या मनाला आत्मानंदांत निजव; ते पुनः क्षुब्ध होणार नाही अशा रीतीने त्याला निजव. सर्व कर्मे करीत असतांनाहि कांसवाच्या अंगांप्रमाणे सर्व वृत्तिशून्य होऊन रहा. बाह्य व्यवहार कर, पण आंतील मन-वर त्याचा परिणाम होऊं देऊं नकोस. झणजे बाह्य व्यवहारांत जागणारे पण अंतर्व्यवहारांत निजलेले अशा चित्ताने तू व्यवहार कर. लहान बालक, उन्मत्त, इत्यादिकांच्या व्यवहाराप्रमाणे आंतून ज्याने वासनांचा त्याग केला आहे असा तू प्राप्त व्यवहार जरी करीत असलास तरी आकाशाप्रमाणे तुझे चित्त लिप्त होणार नाही. आंतून वृत्तित्याग केल्यामुळे लीन झालेले, पण बाह्यव्यवहारांत किंचित् प्रसार पावणारे अशा चित्ताने तू सर्व संतापशून्य होऊन रहा. चित्त आतून अत्यंत सुप्तसे झाले झणजे नुसत्या बाह्य व्यवहाराने तुला दुःख होणार नाही. ज्ञानामुळे चित्तक्षयाचा उदय झाला ह्म० मग संकल्पाने मलिन न झालेल्या शुद्ध संविदेमध्ये स्थित होऊन, मग तू पाहिजे तर बाह्य व्यवहार कर, नाहीतर करूं नकोस. निद्रित पुरुषाच्या चित्ताप्रमाणे सर्व वृत्तिरहित चित्ताने जागृतीतील व्यवहार करतांना तू पाहिजे तर इष्ट पदार्थांचा संग्रह कर किंवा त्याग कर. अथवा कशाचाच संग्रह करूं नकोस, व त्यागहि करूं नकोस. तू जाग्रद्-अवस्थेतहि स्थूल व सूक्ष्म उपाधींचा लय केल्यामुळे जर निद्रित राहाशील व सुषुप्तीतहि अज्ञानावरणाच्या अभावी जागशील, तर जागृति व सुषुप्ति यांचे ऐक्य होईल. कारण अज्ञान व त्याचे कारण या दोघांचा बाध झाल्यावर त्या दोन्ही भिन्न अवस्था आहेत, असे म्हणण्यास कारण रहात नाही.

याप्रमाणें त्यांचें ऐक्य झाल्यावर जें सन्मात्र तत्त्व अवशिष्ट रहातें, तेंच तूं आहेस. त्या अवस्थेंत तूं सर्व दुःखशून्य होशील. रामा, या प्रमाणें हळूहळू अभ्यास करून तूं सर्व वस्तूं हून अगदी विलक्षण, अद्वन्द्व, आद्यंतरहित फलाची प्राप्ति करून घेऊन जगत् द्वैताहि नाही व अद्वैतही नाही एवढाच निश्चय तूं ठेव, आणि त्या योगानें आपलें अंतःकरण आकाशासारखें स्वच्छ करून परम-विश्रांतीला प्राप्त हो.

श्रीरामः—हे मुनिश्रेष्ठ, भव द्वैताचा बाध झाल्यावर मी वसिष्ठ आहे, ही भावनाहि तुमच्यामध्ये अवशिष्ट रहाणें शक्य नाही. मग आपण उपदेशादि व्यवहार कसा करतां ?

श्रीवाल्मीकिः—रामानें असें विचारलें असतां, वक्त्यांतील श्रेष्ठ वसिष्ठ क्षणभर स्तब्ध बसला. त्याची श्वासोच्छ्वासादि क्रिया स्पष्ट झालेली असतां तो कांहीं बोलला नाही. तेव्हां समेतील महाजन मोठ्या संशयमागरांत पडले. तें पाहून राम पुनः म्हणाला—“भगवन्, आपण मजप्रमाणेंच असे स्तब्ध कां बसलांत ? जगांत असा प्रश्नच नाही कीं, ज्याविषयीं शिष्यांनीं प्रश्न केला असतां, विद्वान् गुरु त्याचें उत्तर देऊं शकत नाहीत.”

श्रीवसिष्ठः—रामा, मी तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास असमर्थ असल्यामुळें, किंवा सर्व उपाय खंडल्यामुळें स्तब्ध बसलों. असें समजूं नको. तर हा प्रश्न गहन आहे व स्तब्ध बसणें हेंच याचें उत्तर आहे. प्रश्न करणारा दोन प्रकारचा असतो. एक तत्त्वज्ञ व दुसरा अज्ञ. अज्ञास्र अज्ञतेनें व ज्ञान्याला ज्ञानदृष्टीनें उत्तर दिलें पाहिजे. हे महाबुद्धिमाना, तूं एवढा वेळ अज्ञ होतास. तें परमपद तुला ज्ञात झालेलें नव्हतें. त्यामुळें तूं सविकल्प उत्तरांचा अधिकारी होतास, पण आतां तत्त्वज्ञ झाला

आहेस, परमपदीं विश्रांति पावला आहेस; त्यामुळें सविकल्प उत्तरांना मुळीच योग्य नाहीस. हे वाङ्मिन्, जेवढा म्हणून वाङ्मय उल्लेख असतो—मग तो मोठा असो कीं अल्प असो, त्याचा अर्थ गहन असो किंवा सुलभ असो, तो सर्व सापेक्ष असतो. निरपेक्ष शब्द संभवत नाही. पण तत्त्वज्ञाला अशा कलंकानें युक्त असलेलें उत्तर देणें योग्य नाही. कलंकरहित वाणीच नाही. तूं तर मोठा तत्त्वज्ञ झाला आहेस. आणि तुझ्यासारख्या ज्ञानी शिष्याला यथाभूत तत्त्व सांगणेंच योग्य आहे. अंतरहित, काष्ठमौन हाच तत्त्वार्थ आहे. कारण, तत्त्वज्ञानाचा उदय होण्यापूर्वीच उपदेश प्रवृत्त होतो, आणि त्या वेळीं सविकल्प वाणीचाच आश्रय करावा लागतो. पण विचारानें तत्त्वाची ओळख झाली म्हणजे शब्दाची प्रवृत्तिच कुंठित होते. सर्व संकल्प शांत होतात. अशा प्रकारचें जें मौन, तेंच परमपद होय. हे प्रिय शिष्या, तुझ्यासारख्या तत्त्वज्ञाला तसें मौनानें उत्तर देणेंच मला प्राप्त होतें. पुरुष जसा असतो, तसा बोलतो. मी केवळ ज्ञेयरूप असल्यामुळें वाणीचा विषय न होणाऱ्या परमपदीं स्थित आहे. जो वाग्-अगोचरपदीं स्थित असतो, तो वाग्रूप मल कसा धारण करील ? त्यामुळें मी ज्याविषयीं कांहीं बोलतांच येत नाही त्याविषयीं बोलत नाही. कारण वाक् संकल्पानें मलिन झालेली असते.

श्रीरामः—हे भगवन्, वाणीमध्ये जे जे दोष प्रवृत्त होतात, त्या सर्वांना सोडून तुम्ही कोण तें मला सांगा. म्हणजे त्या दोषांमध्ये शब्दाचें तात्पर्य न ठेवतां निरुपाधिक वस्तू-तच तें कसे राहिल हें मला सांगा. म्ह० मला लक्षणेनें तत्त्वबोध करा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, असें जर असेल तर वस्तूच स्वरूप जसें आहे, तसें मी तुला

सांगतो. हे तत्त्ववेत्त्यांतील श्रेष्ठा, तूं कोण, मी कोण, व हें जगत् काय आहे, तें ऐक. मी तर निरामय, चिदाकाश आहे. मी विषय-विज्ञानशून्य व सर्व संकल्परहित आहे. मी स्वच्छ चिदाकाश आहे. तूंहि आकाशच आहेस, व हें सर्व जगत् आकाशमात्रच आहे. मी केवळ शुद्ध ज्ञानरूप आहे. शुद्ध ज्ञानामध्येच स्थित आहे. विषयज्ञानाने रहित आहे. त्यामुळे प्रत्यग् आत्म्याहून अणुमामात्रहि अन्य वस्तु आहे असे मी समजत नाही. असे जर आहे, तर अज्ञ लोकांना बोध करावयास व प्रतिवाद्यांशी वाद करावयास अहंकारयुक्त विद्वान् कसे तयार होतात, असे म्हणशील तर सांगतो. शिष्यांना संसारदुःखांतून सोडविण्यासाठी व प्रतिवाद्यांना निःसंदेह करून मोक्षमार्गात प्रवृत्त करण्यासाठी उद्योगी विद्वान् श्रुति, युक्ति इत्यादि प्रमाणांनी स्वपक्ष उत्थापित करून बाधित झालेल्या अहंकाराचा हि स्वतःवर मिथ्या आरोप करितात आणि एका आत्म्याचेच शतशः भाग कल्पितात, पण त्या कल्पित विभागाने अज्ञजनांप्रमाणे मोहित होऊन द्वैतदृष्टि बनत नाहीत. पण अशा रीतीने पांडित्य प्रकट करण्याचा जो प्रकार तेच परमपद आहे, असे मात्र समजू नको. कारण जिवंत असतांनाहि अति शांत, व व्यवहार करीत असतांनाहि शवाप्रमाणे मनांत अतिशय जड, म्हणजे संवेदनशून्य होऊन रहाणे हेंच परमपद होय. ते परमपद अंतर्बहिःसाधनशून्य असल्यामुळे, मी कर्ता, भोक्ता या भावनेनेहि शून्य असते. त्यामुळेच प्राप्त विषय भोगीत असतांनाहि ते सुख-दुःख-रहित असते. ते स्वप्रकाश, निरतिशय व आनंदरूप असल्यामुळे शिवस्वरूप आहे. या अहंतेचा अभाव हाच मोक्ष व अहंता धारण करणे हाच बंध आहे. पण साधका-

वस्थेत, या अहंतेलाच शिवरूप मानून तिच्या द्वारा मोक्षाचा शोध केला आहे. जन्मांधाने चित्र पहाण्याचा जसा उद्योग करावा, त्यांतलाच हा प्रकार आहे. शरीर हालचाल करीत असतांना किंवा ते स्थिर असतांना मनाने पाषाणाप्रमाणे असणे हेंच निर्वाण, व तेच परमपद आहे. पण ते दुसऱ्या मनुष्याला दिसणे शक्य नाही. ज्याचा त्यानेच अनुभव घेतला पाहिजे. जो लौकिक फलाविषयी विरक्त झालेला असतो, त्यालाच आंतल्या आंत या स्थितीचा अनुभव येतो. याला विषयज्ञानाचाच दृष्टान्त आहे. विषयसंवेदन ज्याचे त्याला मनांतल्या मनांत होते. एकाचे विषयज्ञान दुसऱ्याच्या अनुभवाला येत नाही. चिद्रूप परमपदामध्ये अहंता नाही, त्वत्ता नाही, अनहंता नाही व अन्यताहि नाही; तर एक कैवल्य आहे. तेच निर्मल, कल्याणरूप निर्वाण आहे. या चेतनाचे विषयोन्मुखत्व हाच संसार आहे. तोच अतिशय क्लेश देतो. चैतन्याने विषयोन्मुख न होणे हेंच अचेतनत्व आहे. त्यालाच मोक्ष व परम शांत अव्यय पद तूं जाण. दिशा, काल इत्यादिकांनी परिच्छिन्न न झालेल्या शांत निर्विकार आत्म्यामध्ये स्थित झाल्यावर विषय संभवतच नाही. मग त्याला आत्मभिन्न वस्तूचे भान कोठून होणार! ज्याप्रमाणे स्वप्नांतील संविदेमध्ये उत्पन्न झालेला जगद्रूप संकल्प संविद्रूपच जरी असला तरी त्या रूपाला सोडून अन्यरूप होतो, त्याप्रमाणे हा आत्मा बहिर्मुख झाला असता जडप्रपंचरूप बनतो. मन, बुद्धि, इत्यादि हे सर्व पदार्थ संविन्मात्ररूप आहेत, पण त्यांची मन, बुद्धि इत्यादि पदार्थरूपाने भावना केली की ते जडरूप होतात. याप्रमाणे सबाह्यअभ्यंतर एक, स्वच्छ, अज संविदच पसरलेली असतांना त्यांत बहिर्मुखतारूप भेद-बुद्धि उत्पन्न होणे, हेंच एक सर्व अनर्थाचे

बीज आहे. तू कदाचित् म्हणशील की, तर मग शुद्ध संविद् व शून्य यांत अंतर काय ? तर सांगतो. ज्ञानी लोक त्यांतील अंतर स्वानुभवाने जाणतात. वाणीने त्याचे वर्णन करता येत नाही. त्या संविदेचा निरतिशय आनंदरूपाने तज्ज्ञ अनुभव घेतात. ज्याप्रमाणे अंधकारामध्ये मोठ्या यत्नाने एखाद्या वस्तूकडे पाहू लागले असता ती दिसते, तसा हा सदसद्रूप आभास दिसतो. जर मी सर्व वासना सोडून शांत झालो तर मी आकाशच आहे. तूहि वासना जर दृढ केली नाहीस, तर चिदाकाश आहेस. दुसऱ्याहि एखाद्या पुरुषाने जर आपल्या मनांत चिदाकाशच मी आहे असा निश्चय केला, तर तोहि तज्ज्ञच आहे. तो व्यवहारांत इतर अज्ञ पुरुषांप्रमाणे विद्यमान जरी असला तरी चिद्रूपच असल्यामुळे देहादि नसल्यासारखाच शांत होतो. 'जीवाची अविद्या चिद्रूपाने शांत होते की जड रूपाने?' असे विचारशील तर सांगतो. मी अज्ञ आहे, या प्रत्येक जीवाच्या प्रतीतीवरूनच त्याच्या अज्ञानाची सिद्धि होते. संसाररूप अविद्याशि त्या अज्ञानाकडूनच प्रज्वलित केला जातो. पण मी ब्रह्म आहे, अशा ज्ञानरूप वायूकडून शेवटी त्याची शांति होते. अर्थात् अविद्येचा बाध त्याचे जे अधिष्ठान चिद्रूप त्यांत होतो. शांत होणाऱ्या चेतनेचे खांब्याच्या अज्ञानासारखे जे जगाविषयीचे अज्ञान, तोच मोक्ष, तेच अक्षय व अक्षुब्ध परमपद होय. मूलाज्ञान जोंवर आहे, तोंवर बाह्य वस्तूचे ज्ञान नसणे याला अज्ञान किंवा मूर्खपणा म्हणतात; पण त्या अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे तो मानव मुनि होतो. अर्थात् ज्ञानाने अज्ञानाचा नाश करून ज्ञानित्व संपादन करणे, म्हणजेच मुनि बनणे आहे; व अज्ञानाचा आश्रय करून अज्ञ होणे म्हणजे पशु, वृक्ष इत्यादि बनणे आहे. मी,

ब्रह्म व हे जगत् हा अविद्यामय भ्रम आहे. तो असत्य आहे. दिवा लावला असता अंधकार जसा रहात नाही, त्याप्रमाणे ज्ञानाने जगद्भ्रम दिसत नाही, म्हणून तो खोटा. ज्याची बुद्धि शांत झाली आहे, तो जीवन्मुक्त मनांत किंवा जनांत कसलाहि अनुभव घेत नाही. कारण त्याचा इंद्रियसमुदाय जरी व्यवहाराला समर्थ असला तरी तो स्वतः संकल्पशून्य असतो. त्यामुळे त्याला विषयांची संवेदनाच होत नाही. स्वप्न जसे सुषुप्तीमध्ये लीन होते, त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाच्या समाधीत सर्व दृश्य लीन होते. नंतर तो जरी पुनः व्यवहार करू लागला तरी त्याला सर्वत्र आत्माच दिसतो. आकाशामध्ये जसे नीलत्व, त्याप्रमाणे परमात्म्यामध्ये जगत्. ते केवळ भ्रांतिमात्र आहे. आणि जसे आकाश तसाच तो परमात्मा. हे सर्व दृश्य असत आहे, अशी ज्याची भावना असते, तो सर्व वासनांनी युक्त जरी असला तरी वस्तुतः वासनाशून्यच होय. रामा, ज्याप्रमाणे संकल्पाने निर्माण केलेल्या पदार्थांत स्वप्न, माया, इंद्रजाल हे चमत्कार आहेत, त्याचप्रमाणे संसार हाहि एक चमत्कार आहे. त्यामुळे स्वप्नादि जरी प्रत्यक्ष अनुभवाला येत असले तरी त्यामध्ये आसक्ति ठेवणे जसे सर्वथा अयोग्य, त्याचप्रमाणे संसारांत आसक्ति ठेवणेहि अयोग्य कर्ता व भोक्ता यांचाच असंभव असल्यामुळे दुःख, सुख, पुण्य, पाप यांतील कांही नाही व कोणाचे कांही नष्टहि होत नाही. दुःखाचे सर्व मानस-संकल्प आहेत; ते सर्व शून्य व निराधार आहेत. फार काय, पण 'हे माझे' असा ममत्वप्रत्यय जो भासतो, तोहि चंद्राच्या द्वित्वाप्रमाणे किंवा स्वप्नांतील नगराप्रमाणे मिथ्या आहे. 'हे माझे' असा प्रत्यय ज्याला येतो त्यालामुद्धा आमच्या दृष्टीने अहंकार नाहीच. यास्तव सर्व द्वैतशून्य झालेला तत्त्वज्ञ

व्यवहार करीत राहो, कीं काष्ठमौन धरून राहो, तो कसाहि जरी असला तरी ब्रम्हत्वास प्राप्त होतो. रामा ! याप्रमाणें मायिक विवर्तवादाचा आश्रय करून व आरोपित जगाचा अपवाद करून तत्त्वज्ञ परमपुरुषार्थामध्ये प्रतिष्ठित होतो, हें सांगितलें. पण जे दुसरे कित्येक तार्किक परस्परविरुद्ध सिद्धांत कल्पितात. त्यांना जगाची उत्पत्ति, स्थिति, लय, परमपुरुषार्थरूप परमार्थ यांची युक्तीने व्यवस्था लाविता येत नाही. 'तर मग सर्व शून्यच आहे, असे म्हणावें लागेल.' असे जर म्हणशील तर सांगतो. आम्हीं संविद्भिन्न विषयांचा अपवाद जरी केला, ते मिथ्या आहेत असे जरी हटलें, तरी त्या अपवादाचेहि ग्रहण करणारी संविद् रहात असल्यामुळे शून्यवादाची प्रसक्ति होत नाही. ती संविद् नाहीच असे म्हणतां येणें शक्य नाही. कारण संविद् नाही, असे म्हणणाऱ्या नास्तिकाचा अनुभवच तिची सिद्धि करितो. कारण स्वतःच्या अनुभवाचा कधीच कोणाला अपलाप करितां येत नाही, क्षणजे त्यांना तो नाकबूल करतां येत नाही; आणि जो अनुभव तोच आत्मा, तीच सर्व प्रमाण-प्रमेय-व्यवहाराची पराकाष्ठा आहे. हेंच अनिर्वाच्य ब्रम्हतत्त्व होय. अशा सर्वगत ब्रम्हामध्ये हें जगद्वैचित्र्यस्वभावतत्त्व उत्पन्न होतें, असे म्हणतां येणें शक्य नाही. अर्थात ते मायिकच आहे, सत्य नव्हे. हे रामा, ब्रम्हवेत्त्यांनीं ज्याचे सेवन केलें आहे त्याचा परिहार कारणे अशक्य आहे. तूं जें कल्याण-स्वरूप, नित्य स्थित ब्रम्ह, तेंच होऊन रहा; आणि नंतर व्यवहारांत इतर लोकांप्रमाणें खा, पी व क्रिया कर. तूं तसा व्यवहार जरी करीत राहिलास तरी मुक्तच आहेस. कारण हा दृश्यबंध तुला नाही. २९.

सर्ग ३० वा.

१ धैर्यवान् पुरुष ज्या दृष्टीनें अविद्येपासून उत्पन्न झालेली अहंतादि अनंकत्वभ्रान्ति सोडून ब्रम्हामध्ये स्थिर होतो, त्या दृष्टीचा उपदेश.

श्रीवासिष्ठः—अहंता जोंवर सोडली नाही, तोंवर ब्रम्हविचारहि प्रवृत्त होत नाही, व लाभ तर दूरच राहिला. अहंता हीच इतर सर्व अज्ञानाचें मूळ कारण आहे. ती निर्वाणपदाला झांकून टाकते. पण मूढ त्या अहंतेच्या योगानेंच निर्वाणपदाचा शोध करूं लागतात. तसें करणें हा वेडेपणाच आहे. अज्ञानापासून उत्पन्न झालेली अहंता हेंच मनुष्याच्या अज्ञतेचें चिन्ह आहे. धुर जसा अग्नीवांचून दिसत नाही; त्याप्रमाणें अहंता अज्ञावांचून दिसत नाही. शांत तत्त्वज्ञाच्या ठिकाणी 'मम' आणि 'अहं' हे भाव नसतात. ज्ञानी सदेह असो कीं विदेह असो, अहंतारूप मल निशेः टाकून आकाशाप्रमाणें शांत, निर्मल व दुःखरहित होतो. ज्याप्रमाणें ज्ञानी शोभतो त्याप्रमाणें शरत्कालचें आकाशहि शोभत नाही, शांत समुद्र शोभत नाही व पूर्ण चंद्राचें बिंब शोभत नाही. ज्याप्रमाणें युद्धाच्या चित्रांतील सैन्य अक्षुब्ध असतें, त्याप्रमाणें व्यवहार करीत असलेल्या ज्ञान्याची समता केव्हांहि ढळत नाही. पण ज्ञानी व्यवहार करतो, एवढ्यावरूनच त्याच्या ठिकाणी पुनर्जन्माला कारण होणारी वासनाहि असेल असे अनुमान होतें. पण मी देह नव्हे, तर नित्य सिद्ध आत्मा आहे, अशा बोधानें ती वासनाहि लीन होते. ती जळलेल्या वस्त्राच्या विणीप्रमाणें नुसती भासमान असते. पण समुद्रावरील मोठी लाटहि जलाहून निराळी कांहीं वस्तु आहे हें जसे म्हणतां येत नाही, त्याप्रमाणें ती ज्ञानानें दग्ध झालेली वासना बिम्ब-

यच आहे. समुद्र अतिशय क्षुब्ध झालेला असावा, त्यावर पर्वताच्या शिखरासारख्या मोठमोठ्या लाटा उंच उमळत असल्या, तथापि ते सर्व जसे जलच, त्याप्रमाणे दृश्य जगाच्या आकाराने विकास पावलेले ब्रह्महि निर्विकार ब्रह्मच आहे. 'तर मग ज्ञानी पुरुषाच्या सर्व वासना क्षीण झाल्यावर त्याचे लक्षण तरी काय असते?' असे विचारशील तर सांगतो. जो मनामध्ये अनेक तरंग उठत असले तरी अक्षुब्ध, बाहेर शरीर-इंद्रियांनी व्यवहार करीत असला तरी शांत, व अप्रिय गोष्टी घडल्या तरी प्रसन्न असतो त्याला युक्त म्हणतात. चिन्मय परमतत्त्वामध्ये चैतन्यच अहंत्वरूप सृष्टीच्या आकाराने जलतरंगन्यायाने स्फुरण पावते. तेव्हा तरंगांच्या अनेकत्वाप्रमाणे जगांतील द्वैताची काय मोठी महती आहे! मेघांचे आकाशामध्ये हत्ती, रथ इत्यादि आकार असे दिसतात, पण ते मेघांतील धूमाहून केव्हांही भिन्न नसतात. तसे हे सर्व सृष्टीतील पदार्थ परमपदी तद्रूपानेच भासतात. अहो विद्वान् श्रोतृगण हो, तुम्ही विषाद मानू नका. सर्व विषादाचे कारण प्रपंच आहे. पण तो संविदवर झालेला मिथ्या आभास आहे, असा विचार करून, त्याला अधिष्ठानरूपाने पहा. सर्व भ्रमांचे अधिष्ठान शुद्ध संविद् आहे, त्यामुळे सर्व प्रपंच संविद्रूप आहे असे पाहून तुम्ही मोठ्या आनंदाने आपले आयुष्य घालवा. तुमचा विजय असो. माझ्या उपदेशाने तुम्ही आतां तत्त्वज्ञ झाला आहांत. पूर्वीप्रमाणे अज्ञ राहिलां नाहीत. जसा अकुर वासनात्मक वृक्ष, पत्र, फल इत्यादिकांचा आपल्या स्वरूपांत संग्रह करतो, त्याप्रमाणे अज्ञ स्वात्मा वस्तुतः आकाशासारखा निर्मल असतांना त्यांत जगत् व अहंत्व यांचा अनुभव घेतो. ह्मणजे अज्ञानाने आच्छादित झालेल्या चैतन्यांत ती दोन्ही बीजरूपाने रहा

तात. यास्तव बाहेरील विषयसत्ता व आंतील मनःसत्ता या दोन्ही सत्ता अधिष्ठान चिद्रूपाने जरी सत्य असल्या तरी स्वरूपतः स्वयं नाहीत. तर ज्याप्रमाणे पेटलेली उदबत्ती अतिशय वेगाने हालविली असतां अनेक आकारांचा भास होतो, त्याचप्रमाणे त्या सत्ता खोल्या असतात. किंवा एकाद्या विद्वाने मनोरथाने कल्पिलेल्या अबला जशा मिथ्या तशाच त्या सत्ता मिथ्या. यास्तव अहो श्रोते हो, सर्व जगाचा उदय कसा होतो, स्थितिकालीं त्यांतील व्यवहार कसे चालतात, त्याचा लय कसा होतो, त्यांतील देश व काल यांची काय स्थिति आहे, या सर्वांचा, उत्पत्ति, स्थिति व उपशम या प्रकरणांत सांगितलेल्या युक्तींनी विचार करून व हे सर्व मिथ्या आहे असा निश्चय करून शांत रहा. व्यवहार करीत असतांना इष्ट व अनिष्ट यांची प्राप्ति होणे अपरिहार्य आहे. म्हणून तूं शवाप्रमाणे त्या दोन्ही प्रसंगी शांत रहा. कारण जो मनांत अत्यंत शांत असतो, त्याला द्वैताचा अनुभवच येत नाही. जीवन्मुक्तांची मनोवासना-रहित असलेली अहंता देहावसान होईपर्यंत ज्या जगाचे धारण करते, व त्याचा भोक्ता आयुष्य संपेपर्यंत जो जिवंत रहातो, तीं दोन्ही चिद्रूपच आहेत, त्यांत जडाशाचा लेशहि नाही; आणि तेच परमपद आहे. चित्सत्ताच पाशाने बांधलेल्या मनुष्यांना दुःख भोगण्यासाठी जीव व जगत् याच्या प्रवाहाने, समुद्रांतील नौकेप्रमाणे, नेव असते. त्या संसारपाशाने बद्ध झालेल्या अज्ञ लोकांना मोक्षसत्तेचे कधी स्वप्नहि पडत नाही. अज्ञान, जाड्य, यांचा अनुभव घेणे याच अपराधामुळे मोक्षसत्ता अज्ञानाचा आश्रय करीत नाही, भृगुपात, जल-

१ भृगुपात=स्वर्गाच्या इच्छन पर्वताच्या कड्यावरून स्वतःच उडी घेणे.

समाधि इत्यादि उपायांनी मरण पावलेल्या मनुष्याला प्राप्त होणारे स्वर्गादि फळ जिवंत-पणी जसे मिळत नाही, त्याचप्रमाणे अज्ञ पुरुषाला ज्ञानानेच मिळणारा मोक्ष दुर्लभ आहे. जे जे केवळ संकल्पानेच प्राप्त होणारे असते, ते ते त्याविषयीचा संकल्प टाकतांच नाश पावते. असे संकल्पाने उत्पन्न झालेले पदार्थ जेथे संभवतच नाहीत, तेच अक्षय सत्य पद होय. मी आत्मस्वरूपाहून भिन्न नाही अशी भावना करून तुं निर्भय हो. जसे मूढाने हे विष आहे अशा भावनेने टाकलेले अमृत तत्वज्ञाला टाकतां येत नाही, तो हे अमृतच आहे असे जाणून निर्भयपणे त्याचे प्राशन करतो, त्याप्रमाणे 'मी नाही' ही भावना अनात्मज्ञाना भयावह जरी वाटत असली तरी परमार्थदृष्टीने तीच खरी व त्यामुळेच ग्रहण करण्यास योग्य आहे. देहापासून चित्तापर्यंत सर्व शरीर जड आहे, असा विचार केल्यावर त्यांत 'अहं' कोठेच सांपडत नाही. त्यामुळे 'मी आहे,' असे ह्मणणे खरे नव्हे. यास्तव सर्व शांतीची परमावधि जर कोठे असेल तर ती अहंताशांतीतच आहे. म्हणून दीर्घकाल विचार करून 'अहं' ही भावना शांत करावी. कारण तीच मुक्ति आहे. बर्फ जरी वितळले तरी त्यांतील जलांश जसा थोडासाहि कमी होत नाही, त्याप्रमाणे अहंतेची जरी शांति झाली तरी आत्मस्वरूपांत कांही कमीपणा येत नाही. अहंताशांति ह्मणजे सर्वस्वाचा नाश आहे, असे समजून नये. या अहंकारशांतिरूप मुक्तीत भोगत्याग, आत्मविचार व मनोनिग्रह यावांचून दुसऱ्या कशाचाहि उपयोग नाही. असा विचार करून अहो मुमुक्षूनो, सर्व अनात्मवर्गाचा त्याग करा, व तत्त्वबोधाने आत्म्याचाच आश्रय करा. याप्रमाणे अहंतेपर्यंत सर्व द्वैताची शांति करून सर्व वासना-

शून्य होऊन मनाने ब्रह्ममय होणे, हाच मोक्ष असे श्रुति व विद्वान् सांगतात. पण ही अवस्था ज्ञानावांचून केव्हांहि प्राप्त होणे शक्य नाही. ते ज्ञान—परम बोध म्हणजेच परब्रह्म जगद्भ्रमरूप बनते. जगाचा आकार हा भ्रम आहे, सत्य नव्हे, ही गोष्ट मोक्षशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे. परमात्मबोध झाला म्हणजे मग द्वैताचा अनुभव येत नाही, असे श्रुतीने सांगितले आहे; व विद्वानांचा अनुभवहि तसाच आहे. त्यामुळे अनेक जन्मांतील संस्कारांमुळे जगत् सत्य आहे, असा प्रत्यय जरी आला तरी त्यावर विश्वास ठेवू नये. कारण जीवाच्या दीर्घ संसारबंधाला तोच कारण आहे. म्हणून शास्त्रादिकांवर विश्वास ठेवून हे जगत् व मी ही दोन्ही असत आहेत, वस्तुतः तीं नाहीत, असे श्रवण, मनन, अभ्यास यांच्या योगाने दृढ समजून, स्वशरीरापर्यंत सर्वाविषयी निरपेक्ष होऊन, परमार्थतत्त्वाला जाणून व चिदाकाशस्वरूप होऊन पुरुष मुक्त होतो. पुनः जन्ममरणपरंपरेंत पडत नाही. आत्मज्ञान हाच त्याचा उपाय आहे. ३०.

सर्ग ३१ वा.

—:०:—

१ चित्ने प्राप्तलेले अचितरूप सत् असो की असत् असो, पण त्यांतील कांहीहि नष्ट होत नाही, याविषयी निर्वाणस्थिति सांगितली जाते.

श्रीवसिष्ठः—मनांत जी असत्य वस्तु, किंवा अवस्तु कल्पिली जाते, तिचाच सर्वात्म्यामध्ये तत्काल अनुभव येतो. बाह्य वस्तूचा वारंवार परिचय केल्याने मनांतील पदार्थच बाह्य पदार्थाच्या रूपाने स्फुरतो. याविषयी आपले स्वप्नाचाच दृष्टांत आहे. हे सर्व चिद्रूप आहे, चित् आकाशाहूनहि निर्मल आहे. घृत हिंवाळ्यांत जसे गोठून जाते, त्याप्रमाणे चित्

जगदाकार धारण करतें, म्हणून जगत् चिद्रूपच आहे. या सृष्टींत वस्तुतः नाश नाही, अस्तित्व नाही, अनर्थ नाही, जन्म-मरण नाही, आकाश नाही, शून्यत्व नाही, अनेकत्व नाही; तर हें सर्व एक ब्रह्मच आहे. पण 'सर्व ब्रह्म आहे' हें ह्मणणें सुद्धां सापेक्ष आहे. तेव्हां वस्तुतः ब्रह्महि नाही. तर एक अनिर्वाच्य सच्चिदानंद-रूप आत्मतत्त्व मात्र आहे, बाकी सर्व भास आहे. जगत्, अहंत्व इत्यादिकांचा नाश झाला तरी वस्तुतः कांहीं नष्ट होत नाही. कारण असत् वस्तूचा नाश तरी कसा होणार? स्वप्नादिकां-तील वस्तु मिथ्या आहेत, काल्पनिक आहेत, त्यामुळे त्यांतील कांहीं नष्टहि होत नाही. मिथ्या प्रतीत होणाऱ्या संकल्पनगरांतील पदार्थांचा नाश कसा होणार? त्याचप्रमाणें जगत्, अहंता इत्यादिकांचा नाश संभवत नाही. कारण असत् पदार्थांच्या अधिष्ठानाचें स्वरूप कळल्यानें बाध होतो, नाश होत नाही. 'जर जगत् असें असत्च आहे, तर त्याची शास्त्रांत निंदा कां केली आहे? त्याला अनर्थ कां म्हटलें आहे? तें त्याज्य आहे असा निर्णय कां केला आहे?' असें विचारशील तर तें खरें आहे. असत् वस्तूची निंदा, त्या-विषयीचा विचार व निर्णय यांचा संभवच नाही. कारण आकाशपुष्पाची निंदा, विचार किंवा निर्णय कोणीहि करीत नाही. तथापि स्वाभाविक स्वरूपास्थिति सिद्ध होण्यासाठीं असत् जगालाहि सत् मानून, त्याची निंदा करून, त्याविषयी वैराग्य, विवेक, तत्त्वसाक्षात्कार

१ रज्जुवर सर्पाचा भास होतो. पण रज्जूचे ज्ञान झालें, म्हणजे सर्पाचा भास खोटा ठरतो. यालाच बाध म्हणतात. २ नाश म्हणजे अदर्शन; स्थूल पदार्थांनं आपला आकार सोडून सूक्ष्म बीजरूपानें रहाणें हाच नाश होय.

श्री. भा. १०

इत्यादि उपाय कल्पिला आहे. कशाचीहि भावना न करतां यथाशास्त्र व यथासंप्रदाय योगभूमिकांचा क्रमानें अभ्यास करून पाषाणासारखें स्थिर होणें, हाच या शास्त्राचा सिद्धांत आहे. आत्मतत्त्वाचा हा असा निर्णय झाला. आतां स्वर्गादि जगत्स्वरूपाचा कसा निर्णय केला असतां तो फलद्रूप होतो तें सांगतों. जगत् केवल संकल्पमात्र आहे. त्यांत तुला पुरुषार्थाचा जो आभास होतो, तो क्षणिक आहे, एका क्षणांत तो निःशेष शांत होतो, असा जगद्भ्रमाविषयी निर्णय करावा. तूं कदाचित म्हणशील कीं, सुषुप्ति, मरण, व प्रलय या वेळीं जग आपोआपच क्षय पावत असतें. तेव्हां त्यासाठीं तें बोधमात्र आहे, असेंच ज्ञान संपादन करण्याची कांहीं गरज नाही. (म्हणून म्हणशील) तर सांगतों. जगत्, ब्रह्मरूप आहे असें जाणल्यानें जो त्याचा क्षय होतो, तो समूल क्षय असल्यामुळे म्हणचे बीजासह त्याचा बाध होत असल्यामुळे तो सुषुप्ति व प्रलय यांतील क्षयासारखा पुनः उत्पन्न होत नाही. सुषुप्ति, मरण इत्यादि समयीं झालेला क्षय नित्य नसतो. त्या दर्शेत संस्कारबीजरूपानें जगत् असतें; कार्यरूपानें नसतें, एवढेंच काय तें. ब्रह्मज्ञानानंतर जगाचा जो क्षय होतो, तो नित्य आहे. बीजरूपानेंहि जगत् रहात नाही. स्वप्नांतील जगाप्रमाणें ज्या असत् पुरुषांना जगाचें अस्तित्व भासतें, जगत् आहे असा भ्रम होतो, ते पुरुष व त्यांना भासणारा जगद्भ्रम हे दोन्ही मृगजलांतील तरंगाप्रमाणें आहेत. बंध्यापुत्राच्या शब्दाप्रमाणें असत् असलेल्या सृष्टीचा सद्भाव मानणाऱ्या लोकांच्या ज्ञानाचा निर्णय कसा करावा, हें आम्हांला कळत नाही. जगत्तत्त्व परिपूर्ण समुद्राप्रमाणें आनंदैकरस-पूर्ण आहे. ज्यांना ही पूर्णता अनुभवानें कळलेली असते, ते द्रष्टा, दृश्य,

दर्शन इत्यादि द्वैतांत पडत नाहीत. ते वायु-
रहित प्रदेशांतील दिव्याप्रमाणे अचल असतात.
प्रारब्धानुसार ते व्यवहार जरी करीत असले
तरी व्यवहारशून्य असल्याप्रमाणेच मनामध्ये
अगदी स्वप्न रहातात. ज्ञानी पुरुषाची अंतः-
शीतलता परिपूर्ण समुद्राप्रमाणे कांहीं अपूर्वच
दिसते. त्यांचे ज्ञान व त्यामुळे प्राप्त झालेली
शांति ही दोन्ही अवर्णनीय आहेत. वासनाच
पुरुष आहे. तिच्याविषयी विचार करू लागले
असतां ती विद्यमान असलेली दिसत नाही.
तिला कोणीहि कधी पहात नाही. तिच्यापासून
हा सर्व संसार झालेला आहे जे अंधकारा-
मुळेच भासणारे, ते प्रकाश आल्यावर रहात
नाहीं. अंधकारांत भासणारे भूत, चोर वगैरे
हेच याचे निदर्शन आहे. स्थूल देहाची सामग्री
पंचीकृत भूतांपासून उत्पन्न झालेली असते.
त्याचप्रमाणे बुद्धि, अहंकार वगैरे सूक्ष्म शरी-
राची सामग्रीहि अपंचीकृत भूतांपासून झालेली
असते. भूते जड आहेत, त्यामुळे त्यांपासून
झालेली स्थूल व सूक्ष्म शरीरेहि जडच आहेत.
यास्तव शरीररूपत्व टाकून, बुद्धि, अहंकार
व चित्त, यांनाहि भौतिक समजून, त्यांच्या
विषयीची आस्था सोडून, स्वप्रकाश चिन्मात्र
स्वरूपाने अवस्थित होणे हाच भूमिकेचा उदय
होय. आत्मचैतन्य लिंगशरीराशी तादात्म्य-
भासाने मिळून गेले असतां ते विषयोन्मुख
होते. त्यामुळे वासना उत्पन्न होते. पण केवळ
आत्मस्थितीमध्ये चैतन्य विषयोन्मुखच होत
नसल्यामुळे वासना कशी, कोठे व कोठून
होणार? ज्याला हा भ्रम होतो, तो स्वतःच
जर मिथ्या आहे, तर मृगजलासारखा अस-
लेला हा संसार, त्याला काठून दिसणार? का-
रण तत्त्वदृष्टीने पाहू लागले असतां जीवच उप-
लब्ध होत नाही. मग त्याचा संसार कोठला?
यास्तव चित्तोदयच होऊं देऊं नये. आत्म्याला

पहावयास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषालाहि विषयाने
स्मरण होतें. त्यामुळे चित्ताचा उदय होतो.
तोच पुनः संसाराची प्रवृत्ति करतो. यास्तव
सर्व विषयांचा अनादर करून आकाशाप्रमाणे
अंतःकरण शून्य करावे. पुनः विषयांचे स्मरण
न होईल इतके त्यांचे विस्मरण होणे, हेच
परम श्रेय होय. आत्माभ्यास करणाराने द्रष्टा,
भोक्ता, अस्तित्व, नास्तित्व, इत्यादि कांहीं
नसून सागरासारखे एक शांत आत्मस्वरूप
आहे, अशी भावना करावी. सर्व दृश्य जगत्
सत् ब्रह्म आहे, असा स्पष्ट अनुभव आला
असतां जीव व त्याची उपाधि यांचा क्षय
होतो. त्यानंतर जळाशयांतील जल आटून
गेले असतां बिंब-प्रतिबिंब भाव जसा नष्ट
होतो, त्याप्रमाणे सर्व उपाधींचा बाध झाल्या-
वर संसाराचा क्षय होऊन एक शिवस्वरूप
अवशिष्ट रहाते. परम तत्त्वामध्ये विश्रांति
पावलेला समदर्शी पुरुष सर्व व्यवहार सोडून
शांततेचा अनुभव घेतो, समाधि लावून बसतो,
किंवा रागद्वेषाहेत होऊन व्यवहार करतो.
म्हणजे ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी प्रारब्धानुसार
या दोन्ही गोष्टी संभवतात; किंवा जीवन्मुक्त
पुरुषाची शांतिच अवशिष्ट रहाते, त्याचा
व्यवहार संभवतच नाही. व्यवहार करणारा
ज्ञानी सर्ववासनाशून्य होणे शक्य नाही.
यास्तव आरंभी व्यवहार सुटणे जरी
शक्य नसले, तरी सातव्या भूमिकेपर्यंत
निश्चयाने अभ्यास करणाऱ्या पुरुषाला वास-
नाशून्य होतां येते आणि निश्चयाने वासना-
शून्य झालेला मुनि व्यवहार कसा करणार?
जेंवर त्याची शांति पूर्णतेला प्राप्त झालेली
नसते, तेंवर त्याने राग, द्वेष, भय, हर्ष
सोडून व्यवहार करावा. कारण आसक्ति,
भय व क्रोध यांना सोडून शांतचित्त
व मुक्त झालेला मुनि वस्तुतः संशयित असला

व प्राप्त व्यवहार करीत असला तरी नेहमी शिळेप्रमाणे स्थिर रहातो. कमलबीजाच्या कोशांत सर्व कमलिनी जशी असते, त्याप्रमाणे आत्म्यामध्ये हा सर्व संसार आहे. स्वप्नांतील भ्रांति जशी मनोमय, तशीच सृष्टि आत्ममय बाह्य संसाराची कल्पना केली की तो बाहेर दिसू लागतो व मनांत आत्मचिंतन केलें की, आत्माच दिसतो. परमतत्त्वामध्ये जी जी भावना करावी ती ती दिसू लागते. मनांत जी स्वप्नादिकांची भ्रांति होते तीच ही बाह्य संसाररूपाने उदय पावली आहे. दोन पातांतील पाण्याप्रमाणे स्वप्नभ्रांति व बाह्य संसार यांत मुळीच भेद नाही. दोन्ही भ्रांतिमात्र आहेत. त्यामुळे दोन्ही अवस्थांमध्ये स्थैर्य किंवा अस्थैर्य सारखेच आहे. जल व तरंग यांच्या आधार-आधेयतेप्रमाणेच स्वप्न व जागर किंवा चित् व त्या दोन अवस्था यांची आधार-आधेयता आहे. स्वप्नांत दिसणारे पदार्थ आत्ममात्र आहेत, असे अनुसंधान करीपर्यंतच ते भासतात. ते आत्ममात्र आहेत असे कळून आले की तत्काल बाधित होतात. हाच न्याय जाग्रदवस्थेतील संसाराला लागू आहे. संसार आत्म्याहून भिन्न आहे, अशी भावना केली की, तो दिसू लागतो; व तो आत्मरूप आहे, असे चिंतन केलें की, तो निराळा दिसत नाही. राधक पुरुष, आत्म भावनेने सर्वसंकल्पशून्य व शांत परमात्मरूप बनतो व तशी भावना न केल्यास तो संसारी जीवच रहातो. स्वप्नादि सर्व विषयज्ञान शांत झाले असतां परमेश्वराचे शुद्धस्वरूप अवशिष्ट रहाते. ते आहे असे म्हणतां येत नाही, नाही असे म्हणतां येत नाही, वाणीचा विषयच होत नाही. 'तर मग गुरु त्याचा शब्दाने उपदेश फसा करतात ?' असे म्हणशील तर सांगतो. सर्व भ्रांतीचा समूह लय झाला असतां, समाधिस्थ

पुरुष स्वानुभवानेच ते स्वरूप जाणतो. शब्दांनी त्याचे वर्णन करतां येत नाही. अर्थात् गुरुहि शिष्यांना जो उपदेश करितात तोहि श्रोत्यांची बुद्धि मोक्षमार्गांत प्रवृत्त व्हावी, एवढ्यासाठीच असतो. गुरु किंवा शास्त्र उपाय मांगतात, त्याप्रमाणे अभ्यास करून आत्म-माक्षात्कार ज्याचा त्याला संपादन करावा लागतो. ह्मणून हे रामा! तूं अहंकार टाक. भय, मान, विषाद, लोभ, मोह, मन, देह, मनन, इंद्रिये व चित्तजाड्य यांनी रहित असलेले शांत, अक्षय, अद्वय, अज आत्मस्वरूपच तूं हो. या-प्रमाणे एक ब्रह्मरूप होऊन रहाणेच उचित आहे. ३१.

सर्ग ३२ वा.

—:०:—

१ साधूंचा समागम, सच्छास्त्रविचार व अभ्यास करणाऱ्या मुमुक्षूला अवश्य मोक्ष प्राप्त होतो, २ व तो त्याच्याच स्वाधीन असतो, असे उपपादन.

श्रीवसिष्ठः—जेव्हां चित्ति विकास पावते, तेव्हांच अहंता व जगत् हा भ्रम खोटाच उदय पावतो. आकाशांत स्पंदामुळे जसे वायुत्व उत्पन्न होतें, तसाच हा जगद्भ्रम होतो. जगाला ब्रह्मरूप पाहिल्याने उत्पन्न झालेला तो भ्रम वेदाला कारण होत नाही. पण त्याचे जगत् या रूपाने जर चिंतन केलें, तर तोच परम अनर्थाळा कारण होतो. दृष्टि बाहेर पसरली असतां जशी रूपाचा अनुभव घेते, त्याप्रमाणे चित्ति विकास पावून म्हणजे बहिर्मुख होऊन जगद्भ्रमाचा अनुभव घेते; पण ती स्वतः निर्विकार आहे. त्यामुळे तिने बाह्य विषयोन्मुख हाणे हाहि एक चमत्कारच आहे. शिवाय, बाह्यविषय मिथ्या आहेत, त्यामुळेहि स्वभाव-

तःच तिचै बहिर्मुखत्व संभवत नाही. पण आत्मज्ञान झाल्यावर ही गोष्ट कळते आणि त्यानंतर जगद्भ्रम खेदाला कारण होत नाही. चितीचा प्रसार असत आहे. असत वस्तूचें कार्य कसे दिसणार ? वंध्यापुत्राकडून कधी तरी कांहीं होणें शक्य आहे का ? चैतन्याचा हा प्रसार अनुभवानेंच सिद्ध होणार. पण तो अनुभव आत्मज्ञानानें खोटा ठरला म्हणजे मग जगाचा जो भास होतो, तो लहान मुलाला दिसणाऱ्या बागुलबोवापेक्षा अधिक योग्यतेचा नाही. ' अहं ' असें समजून अहंभाव धरणेंहि दुःखालाच कारण होतें. अहंभाव टाकला कीं, दुःख नाही. त्यामुळे बंध व मोक्ष स्वाधीन आहेत. विद्येमुळे मूल अज्ञान नाहीसे झालें असतां चिदात्मैकरूपत्व प्राप्त होतें. त्यानंतर मन, बुद्धि इत्यादि सर्व अजड वस्तूंचें पाषाणादि जड वस्तूप्रमाणें जें निश्चल अज्ञान, वेद्य-वेदभावरहित अवस्थान, तेंच ध्यान किंवा समाधि हो. त्यावरून मुक्ति ही उपलक्षित होते. हे पंडितमन्य वादी जन हो ! तुम्ही मूर्खाप्रमाणें द्वैतादि नाना विकल्प उत्पन्न करून वादविवादांनीं वृथा कंठशोष करूं नका. या परम सिद्धांताचेंच अवलंबन करा. बहिर्मुख पुरुषाला होणारें विषयज्ञान जसे अनिवार्य, तसेंच त्यांना होणारें दुःखहि अनिवार्य. पण अंतर्मुख पुरुषाला प्रारब्धप्राप्त दुःख भोगीत असतांनाहि स्वानंदानुभव येत असल्यामुळे जणुंकाय दुःखाचा अनुभव तो घेतच नाही. कारण स्वानंदानुभवानें त्या दुःखाला झांकून टाकलेलें असतें; त्यामुळे निजलेल्या पुरुषाला डांस, ढेकूण वगैरे चावले तरी त्याला तें जसें समजत नाही, त्याप्रमाणें वासनारहित ज्ञानी पुरुषाला प्रारब्धप्राप्त दुःखाचा अनुभव येत नाही. अर्थात् वासना वाढली असतां ज्याप्रमाणें संसाराचा अनुभव येतो,

त्याप्रमाणेंच ती अतिशय क्षीण झाली असतां मुक्तीचा अनुभवहि सिद्ध होतो. यास्तव योगाभ्यासादि उपायांनीं वासनेचा हळूहळू क्षय करावा. अत्यंत क्षीण झालेली वासना हीच मुक्ति होय. ती उपायानें क्षीण होतां होतां अगदी निःशेष क्षय पावते. आकाशांतील ढग जसे जत्तरोत्तर क्षय पावून अगदीं नाहीसे होतात, त्याचप्रमाणें वासनांचा दीर्घ यत्नानें क्षय होतो. मीच ब्रह्म आहे, अशा भावनेनें ज्ञानाची अभिवृद्धि झाल्यावर वासना प्रतिदिवशी सूक्ष्म होतां होतां शेवटीं स्वतः मुक्तिच बनते. म्हणजे ज्याप्रमाणें पंडितांच्या समागमामुळे व विद्याभ्यासामुळे ज्ञान वाढूं लागलें ह्मणजे मूढता क्षीण होऊं लागते व शेवटीं पूर्ण पांडित्य प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें वासनेचा क्षय झाल्यावर मोक्ष मिळतो. किंबहुना, मूढतेचा क्षय ह्मणजेच जसें पांडित्य, त्याप्रमाणेंच वासनाक्षय म्हणजेच मुक्ति. पण हा बोध कोठवर वाढवावा, म्हणून विचारशील तर सांगतो. ' मी ब्रह्म आहे ' या भावनेचा सतत अभ्यास केल्यामुळे येथें जिवंत असलेल्या किंवा परलोकी गेलेल्या योग्याचा ' मी जीव नाही, ' असा शमरूप निश्चय दृढ होईतो बोध दृढ केला पाहिजे. वायूमध्ये वायु हें द्रव्य व त्याचें स्पंदन ही क्रिया हें द्वंद्व जसें असतें, त्याप्रमाणेंच आत्मा व जगत् हें द्वंद्व भासतें. मी कोण व हें कसें, असा विचार केल्यानेंच त्याची शांति होते. मी नाही, इतका निश्चय केल्यानेंच जर शांति मिळणें शक्य आहे, तर तेवढ्यासाठींच मोहांत कां पडावें ? सत्संगम व विचार यांच्या योगानें तत्त्वज्ञान तत्काल होतें. तत्त्ववेत्त्याच्या समागमानें ' मी ' हें बंधन क्षीण होतें. प्रकाशानें जसा अंधकार जातो, किंवा दिवस उगवला असतां रात्र संपते, त्याप्रमाणें ज्ञानानें अंहरूप अज्ञान नाश पावतें. मी कोण, हें दृश्य

कसे? जीव कोण? व प्राणादिकांचे धारण करणे हे काय आहे? याचा तत्त्ववेत्त्यांच्या सहवासांत राहून मोक्षप्राप्तीपर्यंत विचार करावा. ज्याअर्थी तत्त्ववेत्त्यांच्या संपर्काने जगत् बोधाने उज्ज्वलित झाले आहे असे भासते व त्यामुळे सर्व पदार्थांच्या तत्वाला आच्छादित करणारे अहंरूप अज्ञान नाश पावून तत्काल वस्तुतत्त्व प्रतीत होते. त्या अर्थी सत्समागम अवश्य करावा. रामा, जो जो अतिशय ज्ञानसंपन्न असेल त्या एकट्याचीच तू उपासना कर. कारण एकाच वेळी अनेक विद्वानांचा सहवास केल्यास त्यांच्या संभाषणांतूनच वादरूपी पिशाच उत्पन्न होते, आणि विद्वान्ही एकदा अभिमानाने वाद करू लागला म्हणजे त्याची बुद्धि कलुषित होते. तो स्वतःच्या मताविषयीच आग्रह धरतो, तर्काने त्याचीच सिद्धि करू लागतो, व त्यामुळे परमार्थापासून भ्रष्ट होतो. यास्तव शहाण्याने निरनिराळ्या विद्वानांचा एकांतात सहवास करावा आणि त्यांनी सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा स्वतःच्या बुद्धीने चांगला विचार करावा. विचारशक्ति वाढविण्यासाठी विद्वानांच्या उक्तींचे मनन करावे व सर्व संकल्पशून्य असलेले जे सत्, तद्रूप व्हावे. विद्वानांच्या संगतीने बुद्धीला अतिशय तीक्ष्ण करून अज्ञानरूपी लतिकेला छिन्नाभिन्न करून टाकावे. मी जी गोष्ट सांगत आहे, ती सर्वथा संभवनीय आहे आणि म्हणूनच आग्रहाने सर्वांना सांगत आहे. हे श्रोते हो, आम्ही त्याचा अनुभव घेतला आहे. व्यर्थ कांहीं तरी बोलत नाही. ज्याप्रमाणे आकाशांत मेघ, धुकें, ऊन्ह इत्यादि पसरल्याने किंवा मोठ्या समुद्रावर तरंगादि उठल्याने त्याचे कांहीं अनिष्ट होत नाही, किंवा कोणत्याहि इष्ट वस्तूची प्राप्ति होत नाही, त्याप्रमाणे संकल्परहित योग्याच्या इष्टा-

निष्ठाचा नाश किंवा उदय होत नाही. परिपूर्ण परब्रह्माचा विचार केला असता हे सर्व जगत् सृगजलासारखे भासते. त्यामुळे 'अहं' असा पृथक् जीवभाव उरत नाही. आणि योग्याचा इतका उत्कर्ष झाल्यावर त्याच्या ठिकाणी मननादि भ्रम कोठून होणार? ३२.

सर्ग ३३ वा.

—:०:—

१. भ्रांतिकल्पना, २ प्रतिकल्पना, व ३ परलोकचिकित्सा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, ज्ञानाधिकाराला योग्य अशा शरीरास प्राप्त झालेल्या पुरुषाने तत्त्वज्ञान जर संपादन केले नाही, आपल्या शुद्धबुद्धीला सत्समागमाने विकसित करून ध्यान, समाधि इत्यादि प्रयत्नाने तो जर ज्ञानी झाला नाही, तर त्याला मोक्षप्राप्तीचा दुसरा कोणताहि उपाय नाही. ज्याप्रमाणे स्वभावतः मरणाला कारण होणारेहि विष, रसायनशास्त्रांत सांगितलेल्या उपायाने अमृतासारखे रसायनहि होऊ शकते, त्याप्रमाणे सर्व कल्पित वस्तु व वासना, अविद्या वगैरे यांना शास्त्रीय उपायाने मोक्षसाधन करता येते, म्हणजे शास्त्रीय दृष्टीने त्यांतील अशास्त्रीयता घालवून बंधाला कारण होणाऱ्याहि त्यांना मोक्षोपयोगी करणे, यांतच कौशल्य आहे. यालाच प्रतिकल्पना असे म्हणतात. सर्व कल्पनांची निवृत्ति होईपर्यंत अशी प्रतिकल्पना करीत राहिले पाहिजे. सर्व कल्पनाराहित्य हीच मुक्तता. कारण पुरुष सर्व कल्पनारहित झाला म्हणजे त्याचे जे शुद्ध स्वरूप रहाते, ते निर्विशेष ब्रह्म होय. ही अवस्था वैराग्य व संन्यास यांच्या

योगानें सर्व विषयोपभोगांचा त्याग केल्यानेच सिद्ध होते. त्यावांचून सिद्ध होत नाही. वैराग्य-पूर्वक भोगत्यागरूप संन्यास केल्यावर श्रवण व मनन यांच्या योगानें आत्मतत्त्वाचा निश्चय करून मनानें व वाणीने शब्द व अर्थ यांची भावना करूं नये. म्हणजे वाणी व मन या दोन्हीचाही निरोध करावा. याप्रमाणें, वाक् व मन यांच्या क्रिया म्हणजे शब्दोच्चार व अर्थचित्तन यांना सोडून जो शांत रहातो, त्याच्या कल्पनेची शांति हळूहळू वाढत जाते. अहं या एका वृत्तीला सोडून अविद्या दुसरी कांहीं वस्तुच नाही; आणि सर्व भावनांना शांत करणारा तत्त्वसाक्षात्कार झाला व त्यामुळे अहंकार बाधित झाला, म्हणजे मग मोक्ष म्हणून दुसरें कांहीं रहात नाही. पण तत्त्वसाक्षात्कार झाल्यानंतरहि जगत्, जीव, संसार इत्यादिकांविषयी आस्था ठेवून, हा स्थूल देह विद्यमान असेपर्यंत थोड्याशा अहं-भावाचाहि तूं आश्रय करशील, तर परिपूर्ण परमानंदस्वरूपाला विसरल्यामुळे लागलीच संसारदुःखांत पडशील; आणि तूं अहंभाव टाकशील तर सर्व दुःखांपासून निवृत्त होशील. जो महात्मा बहिर्मुखवृत्ति न झाल्यामुळे हें सर्व सत् असलेलेंच जगत् असतसें होऊन पहातो, ज्याला दगडाप्रमाणें त्याचें ज्ञान होत नाही, त्यामुळे जो अतिशय शांत असतो, त्याला खरोखर नमस्कार असो. पाषाणाला ज्याप्रमाणें कोणत्याहि वस्तूचें ज्ञान होत नाही, त्याप्रमाणें दृढ अंतर्मुख झाल्यामुळे ज्याला हें सर्व जगत् दिसत नाही, त्याचें चित्त परब्रह्मामध्ये लीन होऊन रहातें, त्यामुळे त्याला सर्व दृश्य शून्य होतें. केवळ चैतन्याचीच भावना केल्यामुळे ज्ञानी केव्हांहि बहिर्मुख होतच नाही आणि बहिर्मुख झाल्यावांचून दृश्य दिसत नाही. त्यामुळे शांतचित्त पुरुषाचें जग-

तुहि शांत होतें. रामा, हें दृश्य वस्तुतः असो कीं नसो, पण त्याचा प्रत्यय आला म्हणजे दुःखाची वृद्धि होते व त्याचा प्रत्यय येत नाही असें झालें म्हणजे सुख होतें. अर्थात् सुख व दुःख, बाह्य जगाला पहाणें किंवा न पहाणें यांवर अवलंबून आहे; तें खरें आहे किंवा खोटें आहे यांवर अवलंबून नाही. स्वप्नांत दिसणाऱ्या वाघाचेंहि भय वाटतें व दुःख होतें; पण गाढ निद्रावस्थेत वाघाचा भास होत नाही. त्यामुळे भय, दुःखाहि नाहीत. मन बहिर्मुख होऊन जगाची कल्पना करूं लागलें कीं, तें दिसतें व तें स्वरूपांत लीन झालें कीं कांहीं दिसत नाही. प्राण्यांच्यामागे दोन घोर व्याधि लागल्या आहेत. एक इहलोक व दुसरा परलोक. यांच्या योगानें तो असह्य दुःखें भोगतो. कारण, त्याला दोन्ही लोकांमध्ये आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक भाव अतिशय पीडा देतात. क्षुधा, तृष्णा इत्यादि या लोकांतील व्याधींची चिकित्सा सुप्त लोक अन्न-पानादि औषधांनीं मरेपर्यंत करतात, पण विषयोपभोग हें त्यांच्या निवृत्तीचें योग्य औषधच नसल्यामुळे त्यांना व्याधिरहित होतां येत नाही; आणि नरक, जन्मपरंपरा इत्यादि पारलौकिक व्याधींची चिकित्सा विषयोपभोगांनीं होऊंच शकत नाही. म्हणून जे पुण्यवान् पुरुष असतात ते पारलौकिक महाव्याधीचें निवारण, शम, सत्संग, ज्ञान इत्यादि अमृतांनीं करण्याचा यत्न करतात. जे परलोकाची चिकित्सा करण्यामध्ये अतिशय सावधान असतात, म्ह० विषयोपभोगरूप अप-श्याचें सेवन न करितां सत्संगादि औषधाचें सेवन करितात, ते शमरूप औषधाच्या शक्तीने व्याधिरहित होतात; मोक्षमार्गांत निर्भयपणें मंचार करितात; मुक्त होण्याची त्यांची इच्छा सफल होते. रामा, शम, सत्संग इत्यादि औषध येथेंच—या मनुष्यजन्मांतच सुलभ आहे.

यास्तव जो मानव नरकव्याधीची चिकित्सा येथेच करीत नाही, तो साधुसमागम, सच्छास्त्र, जेथे मिळणे शक्यच नाही, अशा स्थावर-नरकादि योनींत जाऊन काय करणार ? हे अज्ञजनहो ! तुमचे जीवित इहलोकच्या व्याधीची चिकित्सा करण्यांतच क्षय न पावो. तर आत्मज्ञानरूप औषधाने परलोकव्याधीची चिकित्सा करा. आयुष्य वायूप्रमाणे चंचल व कमलाच्या पानावरील जलबिंदूप्रमाणे क्षणभंगुर आहे. यास्तव परलोकमहाव्याधीची चिकित्सा मोठ्या यत्नाने व सत्वर करा. परलोक-महाव्याधीची चिकित्सा मोठ्या यत्नाने व सत्वर केली असतां इहलोक-रूप व्याधि आपोआपच शांत होते. त्यासाठी निराळा यत्न करावयास नको. प्राणी संविन्मात्र आहे व त्या संविदेचे प्रसरण हेच जगत् आहे, असे विद्वान लोक समजतात. त्यामुळे जगत् परमाणूंच्या उदरांतहि शेंकडों पर्वतां इतके विस्तीर्ण आहे. कारण संविद् परिपूर्ण आहे. त्यामुळे ती परमाणूंतहि आपल्या स्वाभाविक पूर्णत्वानेच रहाते. त्यामुळे परमाणूसारख्या अतिशय सूक्ष्म पदार्थांतहि रहाणाऱ्या तिच्या-मध्ये अतिशय विस्तीर्ण जगाचे भान होणे अशक्य नाही. नेत्रांतल अति सूक्ष्म कनीनिकेत हिमालयासारखा गगनभेदी पर्वतहि प्रतीत होतो हे प्रसिद्ध आहे. संवित्चे प्रसरण म्हणजेच बहिर्मुखतेने मिथ्या विकास पावणे होय आणि तिने बहिर्मुख होणे, म्हणजेच बाह्य विषय व काम-संकल्पादिक मनोविकार होत. त्या सर्वांचा अनुभव चिदाकाशांतच येतो. त्यामुळे जगद्रूप व्याधि सत्य नव्हे. तो मिथ्या असल्यामुळेच सहास्रावधि प्रलय जरी झाले, तरी त्याची वास्तविक निवृत्ति होणार नाही आणि हजार वेळां जरी सृष्टि झाली, तरी ती खरीच आहे, तिला पारमार्थिक सत्ता आहे, असे म्हणतां येत नाही.

कारण जगत् हा दृश्य या नांवाचा मोठा भ्रम आहे. केवळ भ्रांति हेच त्याचे स्वरूप आहे. त्यामुळे केवळ आत्मज्ञानानेच त्याची निवृत्ति होईल. भोगरूप पंकाणवांत रुतलेल्या आत्म्याला स्वतःच्या दीर्घ प्रयत्नानेच जर वर न काढले; तर त्याच्या उद्धाराला अन्य उपाय नाही. ज्याने आपल्या मनाला जिकलेले नसत, तो मूढ भोगरूप पंकांत रुततो, आणि सर्व जगाचे सागर हेच जसे एक पात्र आहे, त्याप्रमाणे तो सर्व आपत्तीचे एक पात्र बनतो. आयुष्याची पहिली अवस्था बाल्य ही आहे, त्याचप्रमाणे मोक्षाचा पहिला उपाय भोगत्याग आहे. त्यामुळे आसक्तीची शांति होते. ज्ञानी पुरुषाची जीवितनदी अनेक तरंगांनी जरी युक्त असली, तरी ती अक्षुब्ध असते. चित्रांतील नदीप्रमाणे ती सम व सौम्य वहाते. पण अज्ञ पुरुषाची जीवितनदी अतिशय भयंकर असते. अनेक प्रकारच्या ध्वनींनी ती चित्तवृत्तीला अतिशय क्षुब्ध करते. नानाप्रकारचे दुःखरूपी तरंग त्यांत उद्भवतात. अज्ञ पुरुषाच्या अविचारामुळेच सृष्टि, स्थिति, प्रलय इत्यादि संविद्चे मिथ्या विकास अनुभवास येतात. पण त्यांची योग्यता दोन चंद्र, बालकांनी कल्पिलेला वेताळ, मृगजल व स्वप्न यांहून अधिक नाही. चिदाकाशामध्ये संविद् बहिर्मुख झाल्यामुळे मिथ्या जगत् सत्य असल्यासारखा अनुभव येतो. पण आकाशांत दिसणाऱ्या गंधर्वनगराप्रमाणेच तो भासमात्र होय. सृष्टिभ्रम हा संविद्विकाररूप जलावरील बुडबुडा आहे. 'अहं' इत्यादि भावविकारांच्या रूपाने तो परिणत झाला आहे. संविद्ची शांति, म्हणजे अंतर्मुखता हाच जगाचा अभाव, व तिचे उन्मीलन हेच जगत्. ते वस्तुतः आंत नाही, बाहेर नाही; असत्य नाही व सत्यहि नाही; तर ते सर्व

चिद्रूप, अज, अव्यक्त, एक, अव्यय, ईश्वर, स्वत्व-भावत्वरहित व आकाशाहूनहि अत्यंत शांतरूप ब्रह्म आहे. ते ब्रह्म निर्विशेष असल्यामुळे सृष्टीचे ज्ञान वायूच्या स्पंदप्रमाणे केवळ काल्पनिक आहे. अविद्येमुळे झालेला तो भ्रम आहे. वायूच्या स्पंदाला जसे कांहीं कारण नाही, त्याप्रमाणे त्या भ्रमालाहि वास्तविक कांहीं कारण नाही. स्वप्नांतील अनुभवाप्रमाणे ती भ्रांति आहे, ब्रह्मसागरांतील ते ब्रह्मरूपतरंगः आहेत, पण वस्तुतः त्यांत स्वप्नाहि नाही व सृष्टीहि नाही. हे एकच निराभास, चित्त्व या नांवाच्या धर्मांतराने रहित, अजड, सम, अद्वय, अव्यय आहे. ते सत् नाही, असत् नाही व सदसत्हि नाही. रामा ! अशा ब्रह्मभावाने स्थित असलेल्या ज्या योग्याच्या संविदेची पूर्णपणे शांति झालेली असते, त्याला मुनि असे म्हणतात. त्याची संविद् बाह्य विषयांचे ग्रहण करीत नाही. एखाद्या मृन्मय पदार्थाप्रमाणे ज्याला दृश्याचे ज्ञानच होत नाही व त्यामुळे ज्याचे अहंकारासह सर्व जगत् विगलित झालेले असते, त्याला श्रेष्ठ मुनि म्हणतात. जसे सकल्पनगर असंकल्पामुळे शांत होते, त्याप्रमाणे चैतन्य बहिर्मुख झाल्यामुळेच उद्भवणारे जगत् व अहं, चैतन्याला अभ्यासाने शांत करून बाह्य पदार्थांना विसरले की, ती दोन्ही चैतन्यांतच शांत होतात. सर्व जड वस्तूंमध्ये जाड्य अनुगत असते. तोच स्वभाव व तीच मूळ अविद्या. त्या एका अविद्येला सोडून सर्व नाम व रूप सहेतुक आहेत. म्हणजे त्या अविद्येमुळे उद्भवलेली आहेत. त्या स्वभावाचा किंवा मूलविद्येचा साक्षी आत्मा असून त्याच्यामुळेच अविद्येची सिद्धि

होते. यास्तव साक्षीमुळेच सिद्ध होणाऱ्या अविद्यादिकांचे निरसन करून त्यांची उपेक्षा करून मी साक्षिमात्र आहे, असा अनुभव घेणे, म्हणजे स्वतः साक्षी चिन्मात्र आहे असे समजणे ही मुक्ति होय. या सृष्टीत अविद्या-नाशानंतर कोणत्याहि पदार्थाचे जाड्य अवशिष्ट रहात नाही, तर ज्ञानी योग्याला सर्व अनुभव चिदेकस्वरूप भासतात, त्याला सर्व जगत् आनंदमय दिसते. दुःख व अज्ञान यांचा गंधहि अनुभवास येत नाही. त्याचे सर्व अनुभव म्हणजे महाचिद्रूप वायूचे स्पंदच आहेत. ते अनुभव म्हणजे ब्रह्माकाशाची शून्यता आहे, असे समजावे. वायु व त्याचा स्पंद यांचा भेद जसा काल्पनिक, त्याप्रमाणेच ब्रह्म व जगत् यांचा भेदहि असत्य आहे. स्वप्नांत आपले मरण आपणच जसे अनुभवतो, तशीच जगत् ही भ्रांति आहे. आणि कोणतीहि भ्रांति तत्त्वार्थाचा विचार करीपर्यंतच असते. योग्य मार्गाने विचार केला ह्म० जगत्-भ्रांति ब्रह्मत्वाला प्राप्त होते. भ्रांति मिथ्या असते, त्यामुळे विचार केला असता भ्रामक पदार्थ सशाच्या शिगाप्रमाणे उपलब्ध होत नाहीत. भ्रांतीतील सत्ता व स्फूर्ति हा ब्रह्माचाच अंश असतो. त्यामुळे विचाराने भ्रामक पदार्थाचा बाध होऊन त्यांतील ब्रह्मांश ब्रह्मामध्ये जाऊन मिळतो आणि शेवटी अतिशुद्ध ब्रह्मच अवशिष्ट रहाते. हे रामा, तू देहावरील आसक्तीमुळेच होणाऱ्या जरामोहादि भ्रांतीचा त्याग करून आदि-मध्य-अंतरहित, अनंत, निर्मल, सम, शिव, शाश्वत व एकच ब्रह्माकाशत्वाला प्राप्त हो. ३३

सर्ग ३४ वा.

—:०:—

१ जगत् दृष्टिसृष्टि आहे, त्यामुळे केवळ अदर्शनानेच त्याचा क्षय होतो, असा जो बाद येथे सुरू केला आहे, त्याविषयी उपपत्ति.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा! प्राप्त झालेल्या सुखदुःखांतील जो अंश नाश पावतो, तो नाशिवंत म्ह० मिथ्या. जो नाश पावत नाही, तो अविनाशी म्ह० सत्य. एवढी एक गोष्ट समजली, म्हणजे शास्त्रोपदेशाचे कांहीं कारण उरत नाही. जो इच्छादि वृत्तींनी युक्त असतो, तो नित्य दुःखी होतो. इच्छाशांतीने त्यालाच केव्हां केव्हां सुखहि होतें. इच्छादि विकार चित्ताला होतात, आत्म्याला होत नाहीत, म्ह० वस्तुतः आत्मा सुखीहि नाही, व दुःखीहि नाही. यास्तव सुखदुःखांची पूर्णपणे चिकित्सा करावी असे ज्याला वाटत असेल त्याने प्रथम इच्छेचाच त्याग करावा. 'हा मी, हें जगत्' ही भ्रांति परमपदी नाही. हें सर्व शांत निराधार, अव्यय, निर्वाण आहे. मी, ब्रह्म, जगत् या शाब्दिक भ्रमाला अति शांत चिदाकाशांत विषयच नाही. तेव्हां त्याची कल्पना कोण कशी करणार? आणि येथे अहं, जगत्, ब्रह्म इत्यादि शब्दच जर नाहीत तर कर्ता व भोक्ता हे भाव तरी कोठले? कारण एक शांत चिद्रूपच हें सर्व आहे. 'अहो पण कर्ता, भोक्ता इत्यादि सर्वांचाच जर निषेध केला, तर मग ज्ञानाचा उपायहि रहाणार नाही!' म्हणून म्हणशील तर सांगतो. सर्व पदार्थांचा जरी निषेध केला तरी उपदेशाचा विषय जे ब्रह्म तोच स्वात्मा असल्यामुळे त्याचा निषेध होऊंच शकत नाही. सर्व मिथ्या पदार्थांच्या निषेधाची पराकाष्ठाच ब्रह्म आहे. त्यामुळे निषेधमुखाने सर्व विषयांचा बाध

करून अवशिष्ट रहाणाऱ्या ब्रह्माचा लक्षणेने उपदेश करतां येतो. सर्वांचा बाध झाल्यावर 'त्या बाधालाहि जाणणारे जे तत्त्व अवशिष्ट रहातें, तेच ब्रह्म आहे, तोच आत्मा आहे.' असा उपदेश करतां येतो. तो ऐकून शिष्य सर्व अनात्मवस्तूंचा 'हें मी नव्हे' असे म्हणून बाध करितो, आणि शेवटी तो स्वरूपानेच अवशिष्ट रहातो. अर्थात् उपदेश केवळ मार्गदर्शक आहे. आतां नुसत्या अदर्शनानेच दृश्याचा बाध कसा होतो, म्हणून विचारशील तर सांगतो. आपल्या समोर सिद्ध, पिशाच वगैरे उभे असतात, पण त्यांच्यांतील अंतर्धानशक्तीमुळे, त्यांच्या भयंकर चेष्टाहि कशा होतात ते आम्हांला कळत नाही. किंवा एकाच जागी असलेल्या दोन पुरुषांपैकी एक स्वप्नांत मेघाचे गडगडणे ऐकतो व दुसरा जागा असून ते ऐकत नाही, हें प्रसिद्ध आहे. कारण ज्या पदार्थाचे ज्ञान व्हावयाचे तदाकार वृत्ति बनली पाहिजे. अंतःकरणांत जो पदार्थ व्यक्त होतो त्याचाच अनुभव येतो असा नियम आहे. सिद्ध किंवा पिशाच यांचा संचार गुप्त असल्यामुळे अंतःकरण तदाकार होऊंच शकत नाही. त्यामुळे त्याचा अनुभवहि येत नाही. एकाच्या स्वप्नांतील गडगडणे दुसऱ्याला न ऐकू येण्याचे हेंच कारण आहे. अंतःकरणाने पदार्थाकार होणे म्हणजे त्यांतील ज्ञानानेच तदाकार होणे आहे आणि ज्ञान हेंच आत्म्याचे रूप आहे. त्यामुळे जे जे भासतें, ते ते सर्व तन्मय आहे. तस्मात् अहंकारासह सर्व जगत् परमात्म्याहून भिन्न नाही. संकल्प आणि स्वप्न, यांतील पदार्थांप्रमाणे ज्ञप्तिच जगद्रूपाने भासते. ती वस्तुतः निरवय आहे, तथापि जळावरील ऊर्मीप्रमाणे सावयव जगाच्या आकाराने भासते. एक आत्माच, ज्ञप्ति बहिर्मुख झाली असतां, अज्ञानाने तिच्यामध्ये मिथ्या विकार उत्पन्न

झाला असतां, अनेकत्वास प्राप्त होतो. पण तें अनेकत्व मिथ्या असल्यामुळे तत्वदृष्टीने त्याचा विचार करूं लागले असतां तेंच उपलब्ध होत नाही. ज्याप्रमाणें वस्तुतः अवयवशून्य असलेला हा जीव आपल्या कल्पनेनें हस्तपादादि अवयवांनीं स्वप्नांत सावयव होतो, त्याप्रमाणें नित्य, निरवयव व शांत ब्रम्ह जगत् बनतें. चिद्रूप सोन्याची चाप जगद्रूप विविध अलंकाराकार धारण करते. ती ज्याचें ज्याचें स्मरण करते, तो तो पदार्थ पुढें पहाते, ह्मणजे तिच्या कल्पनेप्रमाणें जगत् दिसतें. समुद्र द्रवरूप असल्यामुळे तरंगादि आकारांनीं जसा भासतो, त्याचप्रमाणें ब्रम्हच चिद्रूप असल्यामुळे आपल्या सत्तेनें जणुं काय जगद्रूपानें परिणाम पावतें. तें स्वरूपांत ज्याची ज्याची कल्पना करतें, तें तेंच पहातें. त्याला वास्तविक रूप नसतानाहि तें स्वरूप पहातें, आणि ज्याची कल्पना करीत नाही, तें त्याला दिसतहि नाही. ब्रम्हच सर्वेश्वर असल्यामुळे, सर्व शक्तींनीं संपन्न असल्यामुळे, आपल्या देहभूत भावेंत चेतन व अचेतन या शब्दांना अवकाश देतें. पण चेतन व अचेतन ही उक्तिहि उपदेशार्थच आहे. त्यांचा विषय वस्तुतः विद्यमान नाही. जगत् सत्हि नाही व असत्हि नाही. तें चित्तत्वांत संकल्पामुळे भासतें. त्याविषयींचा संकल्प टाकला कीं भासत नाही. तेव्हां त्यांतील पदार्थाविषयी आम्ही काय आग्रह धरणार ? वायूच्या स्पंदप्रमाणें आत्म्याचे चेतन व अचेतन हे भाव आहेत. ते आपल्या स्वाधीन आहेत, यत्न व श्रम यांनीं साध्य होणारे नाहीत. निश्चल स्फटिकांत स्वभावतःच दिसणारी व अदृश्य होणारी सहस्रावधि प्रतिबिंबे जशीं यत्नसाध्य नसतात, त्याप्रमाणेंच आत्म्यांतील ते भाव स्वाभाविक आहेत. ज्याचें प्रमाणपूर्वक निरूपण करूं लागले असतां

सत्ता, आधार व कारण यांची उपलब्धि होत नाही, तो अहं या नांवाचा यक्ष कोठून उत्पन्न झाला आहे, हें कळत नाही. ज्या अहं-यक्षाची वास्तविक सत्ताच संभवत नाही, त्यानें तुम्हांला परवश करून टाकले हें मोठें आश्चर्य आहे. ब्रम्हामध्ये अहं हा भ्रम काकतालीयन्या-यानेंच भासतो. आकाशांत केसासारख्या रेखा जशा दिसतात, त्याप्रमाणें दृष्टीला भ्रम झाला असतां, अहंचा उदय होतो. ब्रम्हच जर अहं व जगत् आहे, तर त्याचा नाश व उत्पत्ति कोठली ? व त्यांच्या अभावीं हर्ष व विषाद यांना अवकाश कोठला ? ईश्वर सर्वशक्तिमान् असल्यामुळे कल्पना केली कीं लागलेच जगत् दिसतें. कल्पनेच्या अभावीं कांहीं दिसत नाही. यास्तव तूं कल्पना-शून्य हो. रामा, तुला जगाचें दर्शन न होवो. तीच सर्व दृश्यमार्जनरूप मुक्ति आहे. तोच परमपुरुषार्थ, व तेंच परमफल. हे रामा, वर वर्णन केल्याप्रमाणें जगालाहि चित्त्व आहे. त्यामुळे ब्रह्माकाश स्वप्न व संकल्पनगर याप्रमाणें अकस्मात् विपरीत रूपानें भासतें. पण वास्तविक पहातां तें त्याहून भिन्न कसें असणार ? आणि जगत् ब्रह्माहून भिन्न आहे, असें जर म्हटले तर त्याला सत्ता व स्फूर्ति कोठली ? आणि सत्ता व स्फूर्ति यांच्या अभावीं त्याला खरें तरी कसें म्हणावें ? निश्चल जलामध्ये जशा ऊर्मि, न खोदलेल्या लांकडामध्ये जशी प्रतिमा, भूमीमध्ये उत्पन्न न झालेले जसे घटादिक, तसें ब्रम्हामध्ये सृष्टित्व अव्यक्त असतें. निराकार, निरवयव, निर्मल सत्त्वामध्ये ज्याचा अनुभव घेतला जातो, तें तेंच आहे, असें वाटूं लागतें. पण विचार केला तर 'अहं' कोणता ? व 'जगत्' कोणतें ? वायूचें स्पंदवैचित्र्य जसे वायूच्या सत्तेनेंच भासतें, त्याप्रमाणें अविद्याशून्य ब्रम्ह-

सत्तेनें जगदादि व अहमादि भासते. ज्याप्रमाणें मेघामध्ये वृक्ष, हत्ती, अश्व, हरिण इत्यादि मिथ्या भास दिसतात, त्याप्रमाणें परब्रह्मामध्ये जगत् व अहंता भासते. सर्व सृष्टि परमशिवा-मध्ये अवयवयुक्त भासते. कार्य व कारण यांचाच दृष्टांत तिच्या त्या प्रतिभासाला योग्य आहे. ज्याप्रमाणें वटादि वृक्ष हें कार्य असून त्याचें बीज कारण असतें, आणि त्या सूक्ष्म बीजापासून वृक्ष, शाखा इत्यादि कार्य विस्तार पावते, त्याप्रमाणें अतिसूक्ष्म ब्रह्मापासून अति स्थूल सृष्टि उदय पावते. बीजामध्ये नमलेले अवयव कार्यांत व्यक्त होतात. अर्थात जगत् स्वात्मव्यातिरिक्त संभवतच नसल्यामुळें मनांत अतिशय शांत, आयासशून्य, उपाधिरहित व भ्रमशून्य आकाशाप्रमाणें सम रहावें. वस्तुतः तुम्ही नाही, आम्ही नाही, जगत् नाही, व आकाशांतील भूतें नाहीत, तर हें सर्व शांत व परिपूर्ण ब्रह्मच आहे. सर्व पदार्थ विचारानें समान झाले असतां, विशेषभ्रमाचा त्याग करावा. विशेषतः सर्व सोडणें व अविशेषरूप होणें, हीच परमार्थ स्थिति होय. तीच चित् मी आहे, अशी भावना करावी. बहिर्मुख होऊन विषयांना जाणणें, हेंच बंधन व स्वाति-रिक्त वस्तूला न जाणणें हाच मोक्ष आहे, असें जाण. ही अवस्था प्राप्त झाल्यावर तं प्राप्तव्यवहार करीत रहा. योगभूमिकांचा क्रमानें अभ्यास कर. द्रष्टा दृश्याकडे जात नाही. चिति चेत्य विषयाकडे जात नाही व चेत्याच्या अभावीं जगत्हि भासत नाही. अशा स्थितींत कोण, काय व कसें जाणणार ? द्रष्टा व दृश्य यांचाच अभाव झाल्यामुळें जाग्रदवस्थेतच सुषुप्तीप्रमाणें निर्विषय होऊन रहावें. शरत्कालच्या आकाशकोशाप्रमाणे निर्मल होऊन रहावें. वायूच्या स्पंदाप्रमाणें ब्रह्मामध्ये अज्ञानानें द्वैत दिसतें. चित् व अचित्

हा भेद पहाणें, हीच सृष्टि व ऐक्यदर्शन हाच मोक्ष होय. ब्रह्मरूप वायूचा चिद्रूप स्पंद हीच सृष्टि असल्यामुळें चित्स्पंदन न होणें हेंच निर्वाण आहे. बीजांत असलेला वृक्षच शाखा-पल्लावादि रूपानें विकास पावतो. म्हणजे तें जसें बीजाचेंच रूप आहे, त्याप्रमाणें महा-चित्तत्वामध्ये असलेलें स्वरूपच सृष्टीला जाणतें. बीजच पर्णादिरूपानें विकास पावून त्यांत त्या आकारानें स्थित होतें, त्याप्रमाणेंच ब्रह्म-चित्हि सृष्टीला जाणूं लागली, म्हणजे सृष्टि बनते. वृक्षाच्या सहा भावविकारांचाहि सृष्टीला योग्य दृष्टांत आहे. बीजापासून वृक्षाच्या पुष्प-फलापर्यंत ज्या अवस्था क्रमानें होतात, त्या सर्व बीजामध्ये पूर्वीच असतात; पण व्यक्त नसतात; तर बीजाला भूमीमध्ये पेरलें म्ह० त्यापासून अंकुर होतो. हीच जन्मरूप पहिली भावविक्रिया होय. नंतर त्याचें अस्तित्व सुरू होतें, तीच अस्तित्वरूप दुसरी विक्रिया. पुढें तोच अंकुर वाढूं लागतो. हीच वृद्धि या नांवाची तिसरी विक्रिया. त्यानंतर वृक्षाचे बुंधे व शाखा हे त्याचेच परिणाम होत, ही विपरिणाम या नांवाची चवथी विक्रिया होय, कांहीं काळानें त्यांचा क्षय होऊं लागतो, ही अपक्षय या नांवाची पांचवी विक्रिया, व शेवटी त्याचा नाश होतो. हीच शेवटली सहावी विक्रिया होय. सृष्टीचें बीज चिति आहे. तिच्यापासूनच जगत् हा परिणाम होतो. बीजभूत चितीपासून स्थूल सृष्टीपर्यंत वरील सहाहि भावविक्रिया बीजरूप चिती-मध्ये होतात. अर्थात् सृष्टि हा चित्चाच विकार असल्यामुळें चिद्रूप आहे. हें सर्व जगत् निर्विकार परब्रह्ममय आहे. त्याच्यामध्ये जे भावविकार दिसतात, तेहि काल्पनिक अस-ल्यामुळें सर्व निर्विकार, आदि-अंतरहित, व निरामय आहेत, असें जाणावें. हा द्वैताद्वैत

विकार स्वसंकल्पमात्र आहे. त्यामुळे आप-
णच संकल्पाचा त्याग केला म्हणजे तो
आपोआप क्षय पावतो. याविषयी
संकल्प—नगराचा योग्य दृष्टांत आहे. शून्यत्व
व आकाश यांचा भेद जसा तू केवळ
कल्पनेने जाणतोस, त्याप्रमाणे ब्रह्म व सृष्टि
यांचा भेद काल्पनिक व युक्तिशून्य आहे,
असेच तू समज. सृष्टीच्या पूर्वी ब्रह्माची जी
महाचिद्रूपिणी शांत सत्ता होती, तीच स्वतः
अज्ञानामुळे अहंत्वाला प्राप्त झाली आहे. 'मी
मनुष्य आहे' ही भावना सुद्धा अहंकारामुळेच
होते. या जगद्रूप ब्रह्मामध्ये वस्तुतः कांही-
सुद्धा उत्पन्न होत नाही, व जलतरंगन्यायाने
उत्पन्न झालेले कांही नाशही पावत नाही.
पदार्थरूपाने व ब्रह्मरूपानेही स्थित असलेले
जगत्तत्त्व आपल्या निर्विकार स्वरूपांतच रहाते.
जसा वृक्षादि अवयवी आपल्या अवयवांत,
आकाश आकाशांत व जल जलांत एकरूप
होऊन रहाते, तसे ब्रह्म एकरूप स्थित आहे.
संवित् अर्ध्या निमिषांत आकाशांतील चंद्राला
पहाते. आपल्या नेत्रापासून चंद्रापर्यंत मध्ये
असलेले जे अंतर त्यांतही संविद् असतेच.
पण विषयाच्या अभावी प्रकट होत नाही.
तोच तिचा स्वभाव होय. तेच तिचे निरुपा-
धिक व निर्विषय स्वरूप आहे. रामा, त्याच
स्वरूपाची तू उपासना कर. हे दाशरथे!
आत्मज्ञ विवेकी या संविदेचे स्वरूप दोन प्रका-
रचे सांगतात; एक सविवर्त, व दुसरे निर्विवर्त.
पहिले रूप अज्ञानांच्या अनुभवांनी सिद्ध
झालेले असते व दुसरे कूटस्थ, पूर्ण, आनंद
एकरस असते. पहिल्याला क्षुब्ध व दुसऱ्याला
अक्षुब्ध म्हणतात. त्यांतील ज्या स्वरूपाच्या
आश्रयाने तू परम पुरुषार्थ सिद्ध करण्याची
इच्छा करीत असशील, त्यामध्येच एकनिष्ठ

हो. विचार न करितां कांहीं तरी समजून
अविवेकी बनू नकोस. ३४.

सर्ग ३५ वा.

—:०:—

१ आत्मा अखंड एकरूप आहे, या गोष्टीचा
अनुभव येण्यासाठी सत्य व मिथ्या या दोन्ही
रूपाने भासणाऱ्या ब्रह्माचे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—संविद् क्षणांत एका देशाहून
दुसऱ्या दूर देशी प्राप्त झाली असतां मध्ये जे
निर्विषय रूप असते, तेच परमात्म्याचे परमरूप
होय. तू जातांना, ऐकतांना, स्पर्श करीत
असतांना, वास घेतांना, निमिषोन्मेष करतांना,
किंवा हंसतांना केवळ आत्ममय होऊन रहा.
निर्विषय चिन्मात्र ब्रह्म तू हो. म्हणजे तुला
कांही पीडा होणार नाही. त्यामुळेच तू जीव-
न्मुक्तीचा अनुभव घेशील. त्या स्थितीचा अनु-
भव घेत असतांनाच आपला कुलाचार न
सोडतां, तू व्यवहार जरी केलास तरी स्वरूपा-
पासून ढळणार नाहीस. कारण, तुझे चित्त
वासनाशून्य झाल्यावर तुला द्वैताचे भानच
होणार नाही. हीच परमस्थिति होय. द्वैत
अविद्येचे कार्य आहे, हे जाणण्यास एकच प्रमाण
पुढे आहे. ते कोणते? तर विचारपूर्वक पाहू
लागले असतां ते उपलब्ध होत नाही. प्रमाण-
पूर्वक निरूपण करू लागल्यावरही जर अविद्या
उपलब्ध झाली असती, तर तिला परा-
विद्याच म्हणतां आले असते. पण तसे होत
नाहीं. आणि द्वैताचे कारण जी अविद्या
तिचाच जर संभव नाही, तर विषय व त्यांचे
ग्रहण करणारा जीव हे कोठून संभवणार?
आणि द्वैताचा जर असंभवच आहे, तर विद्वानां-
च्या मनांत त्याची स्फूर्ति तरी कशी होणार?

याप्रमाणें विचार केला ह्याणजे मनांत शांती-
चाच उदय होतो. ब्रह्म सत्य आहे, जगत्हि
ब्रह्ममय असल्यामुळे सत्य आहे ब्रह्म व जगत्
यांचा पारमार्थिक भेद नाही. एकच तत्त्व
अनेकाकार होऊन राहिले आहे. ब्रह्म सर्व आहे
म्हणजे परिपूर्ण आहे, तथापि तें असर्व म्हणजे
परिच्छिन्न असल्यासारखें भासतें. तें शुद्ध आहे,
तथापि अशुद्ध असल्यासारखें दिसतें. अशून्य
असूनहि शून्याप्रमाणें व शून्य अशून्यासारखें
स्पष्ट दिसतें. तें व्यापक आहे, तथापि अव्या-
पक असल्यासारखेंच दिसतें. तें देशतः व
कालतः परिच्छिन्न आहे, असा जरी भास झाला
तरी स्वरूपतः अपरिच्छिन्न आहे. तें मूळचें
निर्विकार, पण उपाधीमुळे विकार पावणारेंसे
दिसतें. तें सम व शांत असूनहि विषम
व अशांत असल्याचा अनुभव येतो. तें वस्तुतः
सद्रूप असूनहि असत् असल्यासारखें भासतें.
कारण तें दिसत नाही. तें तत्त्व आहे, पण
अतत्त्वासारखें दिसतें. त्याच्यामध्ये विभाग
नाहींत, पण पदोपदी विभागांचा अनुभव येतो.
त्यांत जाड्य म्ह० अज्ञान नाही, तरी तें जडा-
सारखें दिसतें. वस्तुतः निर्विषय आहे, तथापि
विषयरूपानें प्रतीत होते. त्याला अंश नाहीत,
तथापि सांश असल्याप्रमाणें दिसतें. त्यांत
अहंकार नाही, तथापि ' हा मी ' असें
प्रत्येक जीव म्हणतो. तें अविनाशी
आहे, तरी क्षणभंगुरसें भासतें. त्या-
च्यामध्ये कलंक नाही, तथापि तें कलंकित
दिसतें. तें अज्ञेय आहे, तरी ज्ञेयासारखें
प्रतीत होते. स्वयंप्रकाश असूनहि गाढ अंध-
काराप्रमाणें व पुरातन असूनहि नवीन अस-
ल्यासारखें भासतें. परमाणूहूनहि सूक्ष्म असलें
तरी तें आपल्या स्वरूपांत हजारों सृष्टींना
धारण करितें. तें सर्वात्मक जरी आहे तरी
यज्ञ, दान, तप, चित्तशुद्धि, वैराग्य, श्रवण,

भजन इत्यादि पुरुषप्रयत्नानें रहित, सर्व
दृश्याला पाहणारें, बंधरहित असूनहि अनेक
बंधांनी युक्त व अनेक प्रकारांनी दिसत असलें
तरी अद्वितीय, मायारहित असूनहि विविध-
मायारूपी किरणसमुदायांनी परिवोष्टित झालेला
जणुंकाय सूर्यच, असें तें ब्रह्म तूं जाण. समुद्र
जसा सर्व जलांचा निधि, त्याप्रमाणें तें
सर्व ज्ञानांचा निधि आहे. ब्रह्मांडरूपानें तो
जगद्रत्नांचा मोठा खजिना आहे. ब्रह्मांड अति-
शय गुरु म्ह० जड जरी असलें तरी विवेक-
रूपी तागडीत घालून तोलूं लागलें असतां,
त्याचा गुरुत्व हा धर्म मिथ्या ठरतो, त्यामुळे
तें कापसाच्या सूक्ष्म अंशापेक्षांहि हलकें होतें.
मायारूपी किरणांचा चंद्र असलेलें तें चक्षूचा
विषय होत नाही. तें कालतः अनंत व देशतः
अपार असूनहि कोठल्याहि देशीं अथवा कालीं
अवस्थित नाही. शून्यप्रदेशांतहि वनाची रचना
करण्यांत व मोठमोठे पर्वत निर्माण करण्यांत
तें तत्पर असतें. तें सूक्ष्माहूनहि अति सूक्ष्म,
स्थूलाहूनहि अति स्थूल, गुरुपदार्थाहूनहि
अतिशय गुरु व श्रेष्ठाहूनहि श्रेष्ठ आहे. कर्ता,
कर्म, करण ही त्रिपुटी ज्याच्या ठिकाणीं
नाहीं. त्याचें कांहीं कारकहि नाही. त्यामुळे
तें अंतःशून्य असूनहि कर्त्रादि कारकांनी चिर-
काल परिपूर्ण आहे. तें जगाचें संपुट असूनहि
नेहमीं अरण्याप्रमाणें शून्य आहे. तें पर्वताप्रमाणें
निरवकाश असलें तरी सर्वत्र सावकाश आहे.
तें प्रत्येक वस्तूमध्ये आहे. प्रत्येक क्षणामध्ये
आहे. अति पुरातन आहे. अति कोमल व
नूतनहि आहे. तें प्रकाशरूप जरी असलें तरी
अंधकारासारखें आहे. कारण तें आपल्या उदरांत
सर्व जगाला झांकून टाकतें. म्हणून जणुं काय
अंधकारच आहे. प्रत्यक्ष असूनहि दिसत नाही.
परोक्ष म्हणावें तर अग्रभागीं स्थित असतें.
चिद्रूप असून जड व अजड असून चिद्रूप असें

तें केवल 'अहं' या शब्दाचाच विषय असूनहि 'युष्मद्' ह्य० 'तूं' या शब्दाचा विषय होतें. एक ज्याला 'तूं' म्हणतो, त्यालाच तो स्वतः 'मी' म्हणतो. मी व तूं, यांहून निराळा असलेला एखादा तटस्थ पुरुषहि स्वतःला 'मी' असेच म्हणतो. त्यामुळे 'मी' हें आत्म्याचें नांव आहे व त्या परिपूर्ण सागरांतील ऊर्मि म्हणजेच हें त्रिभुवन होय. तुषार शुक्लतेला जसे धारण करितात, त्याप्रमाणें ब्रह्म आपल्यामध्ये जगाला धारण करतें; आणि मोठ्या समुद्रांत जशा लाटा उसळतात, तसेंच ब्रह्मामध्ये हें जगत् स्फुरतें. तुषारांमध्ये त्यांची स्वच्छता जशी भासते, त्याप्रमाणें या ब्रह्मतत्त्वामध्ये सर्व भासतें. पाणी तरंगांना जसे आपल्या स्वरूपांतच उत्पन्न करतें, त्याप्रमाणें देश, काल व अवयव यांनीं रहित असलेलाहि देव अहर्निश मिथ्या जगाला जणुं काय व्यक्त करतो. या विस्तीर्ण आकाशाख्यांत प्रसार पावणाऱ्या व भूतपंचकरूप पर्णींनी युक्त असलेल्या जगद्रूप जणि मंजरी विकास पावतात. हा परमदेव अत्यंत निर्मलाकार आहे. तो स्वतःचें प्रतिबिंब पहाण्याच्या इच्छेनें स्वतःचाच आरमा झाला आहे. अपरिच्छिन्न ब्रह्मसंविदेत आकाश-उदुंबर आहे. ब्रह्मांड हें त्याचें फल आहे. स्वेच्छेनें कल्पिलेलें त्रैलोक्य हे त्याचे अवयव आहेत. त्यांत चंद्रसूर्यादिक प्रकाशित होतात, त्यापासून प्राण्यांचीं चक्षुरादि इंद्रियें बनतात; आणि त्यांच्या द्वारा जविभूत आत्मा सृष्टीतील रूपादिकांचा अनुभव घेतो. अर्थात् आत्माच आपल्या दर्शनादि क्रियांचीं उपकरणें बनतो. तो अंतस्थ असल्यासारखा, बाहेर असल्यासारखा, एकरूप, अनेकरूप, भावरूप, अभाव-रूप वगैरे स्वतःच बनतो. सर्व पदार्थांची शोभा आत्मरूप आहे, म्ह० आत्मा हीच त्यांची शोभा आहे. जिन्हा विविध रसांना

जशी प्रकट करते, त्याप्रमाणें आत्म्यामध्ये त्याच्या इच्छेनेंच सर्व पदार्थ प्रकट होतात. या आत्मजलाचें जें द्रवत्व तेंच हें जगत् आहे. नाना प्रकारचीं विषयज्ञानें व अनुभव हाच त्यांतील मधुर रस आहे, आणि अनेक जन्म व लोक हेच त्यावरील तरंग आहेत. चंद्र, सूर्य, अग्नि इत्यादि पदार्थांची रूपादि शोभा, सुषुप्ति व प्रलय या अवस्थांमध्ये, या स्वयंप्रकाश आत्म्यांतच शांत होते आणि जाग्रत व स्वप्न या अवस्थांमध्ये, यापासूनच उत्पन्न होते. सूर्यादि आकाशस्थ तेजोगोलांपासून प्रभामंडल जसे उद्भवतें, अगदीं तसेंच हें समजावें. ज्याप्रमाणें बर्फामध्ये शुभ्रत्व, त्याप्रमाणें आत्म्यामध्ये हें सर्व जगत्, किंबहुना आत्माच हें सर्व जगत् आहे. चंद्रापासून जसे किरण, त्याप्रमाणें आत्म्यापासून सर्व अनुभव उद्भवतात. या निरवयव रंगापासूनच हें जगच्चित्र निर्माण होतें. म्हणून जन्मादि भावविकार व वैचित्र्य यांचा जरी अनुभव येत असला तरी वस्तुतः त्यांचा अभाव आहे व तें सर्व ब्रह्ममयच आहे, असें तूं समज. या वनवृक्षापासूनच दृश्यरूप शाखा आकाशांगणांत पसरल्या आहेत. त्यांना जगत्समुदाय हेच गुच्छ लागले आहेत. ही दृश्यरूप नदी खरोखर वृद्धि व ऱ्हास यांनीं युक्त आहे. ती या आत्मरूप निश्चल पर्वतावरून वहाते व तिच्या प्रवाहाबरोबर द्वैतरूपी असंख्य पुष्पें वहात असतात. या आकाशरूप रंगभूमीवर भुवनरूप अभिनय करून नियतिरूप नर्तकी कल्परूप उत्सवाच्या वेळीं सतत नृत्य करीत असते. ती नियतिनर्तकी ब्रह्मरंगरूप मायिक मंडपांत आपल्या 'काल' या नांवाच्या पुत्राला पुनः पुनः निरनिराळ्या वेषांत दाखविते. त्याला पुनः पुनः उत्पन्न करते व पुनः पुनः संहत करते. तिचा तो पुत्र काल आपल्या नेत्रांच्या

निमिषोन्मेषांनी कोट्यवधि ब्रह्मांडांचे उदय व प्रलय करतो. पण एवढा मोठा क्षोभ होत असूनहि आत्मा जशाचा तसा शांतच असतो. आरशांत हनारों प्रतिबिंबे जरी पडली तरी तो जसा निर्विकार असतो, त्याप्रमाणे असंख्य सृष्टींचा उदय व अस्त जरी झाला तरी त्यांचा आधारभूत आत्मा इच्छादि सर्व विक्रियाशून्य असतो. भौतिक पदार्थांचे भूत-पंचक हे जसे कारण आहे, त्याप्रमाणे भूत, भविष्यत् व वर्तमान सृष्टींचे आत्मा हे बीज आहे. पण ते स्वतः कारणरहित आहे. त्याचा विकास हीच जगलक्ष्मी व त्याचा स्वरूपामध्ये संकोच हाच प्रलय होय. जेव्हा आत्मा विकास व संकोच यांनी राहित होतो, तेव्हा स्वरूपांतच रहातो. रामा ! परिमाणाने व देश, काल, संख्या यांनी फारच मोठी असलेली जी ही ब्रह्मांडे त्यांतील पदार्थांची उत्पत्ति, स्थिति व लय, प्राण्यांच्या जन्म, बाल्य, तारुण्यादि दशा, जाग्रत-स्वप्नादि अवस्था, उत्कर्ष, अपकर्ष इत्यादि भाव चिदाकाशांतच उदय पावतात; त्यामुळे तीं सर्व वायूच्या स्पंदाप्रमाणे अपरिच्छिन्न ब्रह्मस्वरूप आहेत, असे सजजून तुं स्वस्थ रहा. ३५.

सर्ग ३६ वा.

—:०:—

१ तुच्छ विषयांचा अनिच्छेन उपभोग घेणे बंधाला कारण होत नाही. २ इच्छा हाच परमबंध आहे. ६ इच्छेचा त्याग हीच मुक्ति.

श्रविसिष्टः—जलांतील आवर्ताप्रमाणे सर्व पदार्थ प्रथम भिन्नरूप भासतात. ते स्वतः-विषयीची इच्छा उत्पन्न करून चित्ताला भ्रमण करावयास लावतात. नंतर राग, द्वेष, दुःख इ० अनर्थांत पर्यवसान पावतात. पण विचाराने तरंग

जसे जलमात्र दिसू लागतात, तसे सर्व पदार्थ एक-रूप झाल्यावर चित्तांत भ्रम उत्पन्न करीत नाहीत व अनर्थांतहि पाडीत नाहीत. या सर्व विश्वाचे सत्तामात्ररूप परमाकाशत्व हेच अवि-रुद्धस्वरूप आहे. त्या सत्तेला सर्व विशेष रूपा-पासून अगदी पृथक् केल्यावर जे तिचे सन्मात्र-रूप रहाते, तेच स्वाभाविक रूप होय. म्हणून चित्ताला शांत करून त्याचाच आश्रय करावा. ज्याप्रमाणे बालकाने शून्य प्रदेशी कल्पिलेले यक्ष-पिशाचादिकांचे भयंकर रूप प्रौढ मनुष्या-च्या दृष्टीने कांही नसते, त्याप्रमाणे माझ्या दृष्टीने हे विश्व तत्त्वतः कांही नाही. पाषाणा-च्या प्रतिमांचे सैन्य जसे अकिंचित्कर, त्याप्र-माणे सर्व विश्वहि केवल मनःसंकल्परूप असल्या-मुळे निरुपयोगी होय. विद्वानाच्या दृष्टीने त्यांत विश्वत्व कशाचे ! अज्ञदृष्ट्या मात्र त्यांत विषयसंकल्प, उपभोग इत्यादि सर्व कांही आहे. पण विचार करून लागल्यास त्यांतहि सारभूत चिन्मात्रावाचून कांही उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे वस्तुतः त्यांना विश्वत्वहि नाही. अर्थात् जगाला जाणणारा जो पुरुष त्याचे ज्ञातृत्व, हीच जगाची भ्रांति व अनात्म-पदार्थांचे अज्ञातृत्व, हीच त्या भ्रमाची शांति होय. म्हणजे एकाद्या गोष्टीचे स्मरण करणे, किंवा तिला विसरणे हे जसे प्रत्येकाच्या स्वाधीन आहे, त्याचप्रमाणे जगाचे ज्ञातृत्व, किंवा अज्ञातृत्व मनुष्याच्या हाती आहे. हे सर्व चिदाकाशच आहे. त्यांत अनुभवास येणारी पदार्थांची सत्ता चित्सत्तेहून निराळी नाही. 'अहं' असा अहंकारहि नाही. ज्ञात विकारादिकहि नाहीत. त्यामुळे वस्तुतः चिद्व्यतिरिक्त कांही नाही. आकाशांतील अरण्य जसे शब्दमात्र, त्याचप्रमाणे 'त्वं, अहं,' इत्यादि शब्दभ्रम आहेत; सर्व शांत, शुद्ध, शिवस्वरूप आहे. त्यांत मला दुसरे कांही दिसत नाही. त्याच-

प्रमाणें माझे हें उपदेशवचनहि संविदाकाशरूप आहे, असें तूं समज. कारण हें वचन तुझ्या संविदाकाशरूप आत्म्यांतच स्वतः स्थित असतें. जड स्वरूपांत तें केव्हांहि स्थित होत नाही. शब्दतत्त्वहि चिद्रूप स्फोटात्मकच आहे, असें विचारानें ठरतें. चित्रांतील पुरुषाप्रमाणें किंवा पाषाणावर खोदलेल्या मूर्तीप्रमाणें इच्छाशून्य होऊन रहाणें हेंच परम पद होय. इच्छा जरी नसली तरी ज्याचें मन आत्म्यामध्ये विश्रांति पावले आहे, असा मौनी पुरुष कळसूत्री पुतळ्याप्रमाणें प्रकृत कर्मांमध्ये जरी हालचाल करीत असला, तरी मनांत व्याकुळ होत माहीं. व्यवहार करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाचें जीवन वेळू-प्रमाणें अंतर्बहिः-शून्य असतें. तें त्याला विरस भासतें आणि त्याविषयीच्या वासना त्याच्या मनांत नसतात. ज्याला दृश्य आवडत नाही व मनांत अदृश्याविषयीची रुचि असते. तो सबाह्य-अभ्यंतर शांत असलेला पुरुष संसारसागरांतून तरून गेलेला असतो. मुरली-प्रमाणें त्यानें कितीहि शब्द जरी उच्चारले तरी त्याच्या चित्तांत त्यामुळे विकार उत्पन्न होत नाही. कारण त्याची वासना क्षीण झालेली असते. प्रारब्धप्राप्त कर्मफलाचा तो अनुभव घेत असतो. त्यामुळे त्याच्या ठिकाणीं अहंममाभिमानहि नमतो. त्यांच्या अभावीं तो कोणत्याहि प्रकारें आसक्त न होतां वागू-इंद्रियानें शब्दोच्चार करतो व शब्दोच्चार करतांनाहि त्याचें कर्तृत्व त्याचे-कडे येत नाही. त्याचप्रमाणें वासनाशून्य मनानें प्रारब्धप्राप्त स्पर्शनीय पदार्थांना त्याला खुशाल स्पर्श करूं दे. नटांच्या परस्पर स्पर्शाप्रमाणें इच्छा व संकल्प यांनीं रहित असलेल्या त्या स्पर्शानें तो बद्ध होत नाही. एका पळीनें स्वयंपाकांतांल निरनिराळे पदार्थ ढवळले तरी तिच्यावर जसा त्या रसांचा परिणाम होत

नाहीं, त्याप्रमाणें इच्छा, द्वेष, लोभ, क्रोध इत्यादि विकारांनीं रहित असलेल्या ज्ञानी पुरुषानें विविध रसांचा आस्वाद जरी घेतला, तरी त्याच्या मनावर त्याचा संस्कार घडत नाही. चित्रांतील नेत्राप्रमाणें ज्ञानी पुरुषानें प्रारब्धप्राप्त विविध रूपें जरी पाहिलीं तरी वासना, रस, मान, गर्व यांनीं रहित असल्या-मुळे त्याचें मन विकृत होत नाही. वनांतील वायूप्रमाणें त्यानें अनेक सुगंधांचा वास जरी घेतला, तरी निरिच्छ मनावर त्याचा कांहीं परिणाम घडत नाही. रामा ! याप्रमाणें सर्व जगत् नीरस आहे असें जाणून, भोगरूपी रोगांची चिकित्सा जर न केली तर दुःखशांती-चें नांवहि व्यावयाला नको. जो हें समजतो, भोगरूपी विषाचा स्वाद घेत असतांना प्राति-दिवशीं जो अधिकाधिक संतुष्ट होतो, तो प्रदीप्त अग्नीमध्ये स्वमूर्तिरूप तृणाला सतत टाकीत रहातो. यास्तव वेदाला भूषित करणारे विद्वान् निरिच्छत्व हेंच समाधान आहे, असें क्षणतात. मनाला निरिच्छ केल्यानें जसें तें शांत होतें, तसें शेंकडों उपदेशांनींहि होत नाही. इच्छेचा उदय हेंच दुःख आहे व इच्छाशांति हेंच सुख आहे. तसलें दुःख नरकांतहि होत नाही व तसलें सुख ब्रह्मलोकांतहि मिळत नाही. इच्छामात्र हेंच चित्त आहे. त्याची शांति हाच मोक्ष आहे. सर्व शास्त्रें, तप, यम, नियम हे सर्व इच्छाशांतीचेच उपाय आहेत. प्राण्याच्या मनांत जितकी जितकी व जशी जशी इच्छा उत्पन्न होते, तितकी तितकी व तशी तशी दुःखबीजमुष्टिच पेरली जाते. विवेकानें प्राण्या-ची इच्छा जशी जशी कमी होत जाते, तसा तसा दुःखचिंतारूप रोग शांत होत जातो. इच्छा आसक्तीमुळे जशी जशी वाढत जाते तशा दुःख व चिंतारूप विषाच्या ऊर्मि वृद्धि पाव-

तात. स्वयत्नरूप औषधानें हा इच्छारूप व्याधि जर घालविला नाही, तर त्यापेक्षा अधिक बलवान् औषध दुसरें नाही. इच्छेचा पूर्णपणें उपशम करतां येणें जरी शक्य नसलें तरी अल्पशः तरी उपशम करण्याचा प्रयत्न करावा. कारण त्या मार्गाला लागलेला मनुष्य अधोगतीला जात नाही. जो नराधम इच्छा कर्मी करण्याचा मुळीच प्रयत्न करीत नाही, तो प्रतिदिवशीं स्वतःलाच अंधकूपांत टाकतो. दुःख देणाऱ्या संसाराचें बीज इच्छाच आहे. तिला ज्ञानाग्नीनें जाळून टाकावें, म्हणजे जन्मरूपानें तिचा अंकुर पुनः उद्भवत नाही. इच्छा हाच संसार व तिचा अभाव हेंच निर्वाण, यास्तव इच्छा उत्पन्नच होणार नाही, असा यत्न करावा. व्यर्थभ्रम काय कामाचा? शास्त्रोपदेश व गुरु यांचा व्यर्थ कशाला आश्रय करतां? इच्छेला शांत करण्याचा यत्न न करतां केवळ त्यांचाच आश्रय करणें व्यर्थ आहे. त्याच्या जागीं इच्छेचें अनुसंधान न करणें या चित्तसमाधानाच्या उपायाचाच आश्रय कां करीत नाही? ज्याच्या बुद्धीला इच्छेचें अनुसंधान न करणें ही आतिशय सुलभ गोष्ट दुःसाध्य वाटते, त्याला गुरुपदेश, शास्त्र इत्यादि सर्व खरोखर व्यर्थ होय. ज्याप्रमाणें व्याघ्रादि हिंस्र पशूंनीं व्याघ्र असलेल्या अरण्यांत हरिणीचा जन्म म्हणजे मरणच होय, त्याप्रमाणें दुःखाचा प्रसार करणाऱ्या व इच्छा-विषाचा विकार उत्पन्न करणाऱ्या संसारांत मनुष्यांचा सर्वदा अंतःच होत असतो. या इच्छेनें पुरुषाला बालकासारखें चपळ जर न केलें, तरच तो आत्मज्ञानासाठीं अल्प तरी यत्न करील. यास्तव इच्छाशांतिच करावी. इच्छा शांत झाल्यानंच ज्ञान प्राप्त होतें. निरिच्छता हेंच निर्वाण व सेच्छता हेंच

बंधन; यास्तव यथाशक्ति इच्छेला जिंकावें. त्यांत दुष्कर तें काय आहे? जरा, मरण, जन्म इत्यादि कंटकमय वृक्षाचें बीज इच्छाच आहे. यास्तव त्या इच्छेला मनांतल्या मनांत शमाग्नीनें जाळून टाकावें. ज्या ज्या विषयीं मनुष्य निरिच्छ होतो, त्या त्या बंधापासून तो मुक्त होतो. यास्तव आपलें सर्व सामर्थ्य खर्चून, धैर्य धरून, विवेक करून, वैराग्यादि उपायांनीं, उत्पन्न झालेल्या इच्छेला मारून टाकावें. ज्या ज्या विषयाविषयीं इच्छा उत्पन्न होते, तो तो विषयच बंध उत्पन्न करितो आणि असले पुण्यपापमय बंधपाश म्ह० दुःखाचे पर्वतच आहेत. त्यामुळें सर्व क्लेश उद्भवतात. एखाद्या अधिकाऱ्या मनुष्याचा एक क्षणहि जर इच्छेच्या निरोधावांचून गेला, तर त्यासाठीं चोरांनीं सर्वस्व लुटल्याप्रमाणें दीर्घकाल आक्रंदन करणेंच युक्त आहे. या पुरुषाची इच्छा आंतल्या आंत जशी जशी शांत होत जाते, तसे तसे मोक्षासाठीं त्याचे वैराग्यादि गुण वाढूं लागतात. या अविवेकी जीवाची इच्छा पूर्ण करूं लागणें, म्हणजे संसाररूप विषवृक्षाला जलसिंचन करण्यासारखेंच होय. हृदयरूप वृक्षापासून उत्पन्न झालेल्या इच्छा या पुरुष-पशूला सतत जाळीत असतात. त्या तीक्ष्ण खड्गाच्या अग्राप्रमाणें तीव्र असतात. पापरूप अग्नीच्या त्या ज्वालाच आहेत. त्या हृदयांत उत्पन्न होतात व तेथील जीवाला स्नेहपाशांनीं घट्ट बांधून, सुखदुःखादि बीजकोशांत टाकून अत्यंत संतप्त करितात. यास्तव रामा! सर्वथा इच्छात्याग करावा. ३६.

सर्ग ३७ वा.

१ प्रथम इच्छा उत्पन्नच न होईल असा यत्न करणें, २ पण दैववशात् ती जरी झाली, तरी केषळ ब्रम्हच आहे, अशी भावना करणें, ३ सोप-पात्तिक ज्ञानयोग.

श्रीवासिष्ठः—इच्छा-विषाच्या विकाराचा जो वियोग, त्यालाच योग हें नांव आहे. योगाचें वर्णन पूर्वीहि जरी स्पष्ट केलें आहे, तरी शांती-साठी तें पुनः ऐक. आत्म्याहून निराळी जर एखादी वस्तु असेल, तर तिच्यासाठी यत्न करणें उचित होईल; पण आत्म्याहून पृथक् वस्तुच नाही. तेव्हां आणखी कसली इच्छा करावयाची? चित् निरवयव, सूक्ष्म, आकाशा-हूनहि अधिक शून्य आहे. तीच अहंकार व जगदाकार आहे. तेव्हां तिच्याविषयी निराळी इच्छा कशी संभवणार? ती आकाशरूप आहे. विषय व विषयी हे दोन्ही आकाशरूप आहेत. जगाचा आभास मिथ्या आहे. तेव्हां त्यानंतर इच्छेचा विचार कोठून असणार? बुद्धीने विष-याचें ग्रहण केलें तरच त्याविषयी इच्छा उत्पन्न होणार, पण विद्वानाची बुद्धे विषयाचें ग्रहण करीत नसल्यामुळें ग्राह्य-ग्राहक-संबंधच उत्पन्न होत नाही. तेव्हां त्याला इच्छा तरी कशी होणार? आम्ही अतिशय शांतचित्त आहोंत, त्यामुळें अज्ञांच्या दृष्टीने सिद्ध अस-लेला ग्राह्य-ग्राहक-संबंध आम्हांला प्रतीतच होत नाही. इतकेंच नव्हे, तर ज्यांना तो प्रतीत होतो, ते अज्ञाहि आमच्या दृष्टीने असि-द्धच आहेत. तो संबंध स्वनिष्ठ जरी असला तरी उपलब्ध होत नाही. असद्वस्तूचा लाभ कसा होणार? कृष्णवर्ण चंद्र कधी तरी कोणी पाहिला आहे का? ग्राहकादिक सर्व त्रिपुटीची सत्ता तात्त्विक आत्म्यामध्ये कधीच प्रतीत होत नाही. त्याचें स्वरूप अज्ञानाहून भिन्न नाही.

अशास्त्रीय दृष्टीनेच ग्राहकादि पदार्थ सत्य भासतात, पण शास्त्रीय तत्त्वदृष्टीचा उदय झाला म्हणजे ते कोठें जातात, तें कांहीं कळत नाही. तत्त्वज्ञानाचाहि स्वभाव असा आहे की, असत्य अहंता आत्मतत्त्वच आहे, असे शास्त्रतः समजलें की, ती स्वरूपांत लीन होते; आणि अहंतेने आत्म्यामध्ये लीन होणें, हाच द्रष्टा व व दृश्य यांचा क्षय व विशिष्ट निर्वाण आहे. निर्वाणावस्थेत दृश्यादिक नाही. दृश्यादि-कांचा जेव्हां अनुभव येतो तेव्हां निर्वाण म्हणजे शांति नाही. प्रकाश व अंधकार यांप्रमाणें परस्परविरुद्ध असलेल्या या दोघांचा अनुभव एकाच वेळी येणें अशक्य आहे. जर त्यांचा अनुभव एकाच वेळी येऊं लागला, तर परस्पर-बाधित होणाऱ्या त्या दोन्ही अवस्था मिथ्या ठरतील. पण शांति किंवा निर्वाण मिथ्या नाही. कारण आत्मानुभवी विद्वानांना अक्षय आनं-दाचा अनुभव त्या अवस्थेत येतो. दृश्यादि भ्रमभूत आहे, तें नित्य नाही व सुखप्रदहि नाही. ह्मणून त्याची भावना न करतां निर्वा-णामध्ये स्थिर व्हावें. दृश्याचें चिंतन केल्या-मुळेंच अनर्थ ओढवतात. तें शुक्तिरजतांप्रमाणें प्रमाणांनी निरूपण केलें असतां बाधित होतें. त्याच्यापासून कांहीं पुरुषार्थ प्राप्त होत नाही, तेव्हां त्याचा जर निषेध केला, तें असत् आहे असें म्हटलें, तर त्यांत हानि कोणती? तें आहे, असें मानलें तर मोठे दुःख होतें, व मिथ्या आहे असें म्हटलें तर सुख होतें. त्या-च्या मिथ्यात्वाचें सतत चिंतन केलें तर त्याचे संस्कार दृढ होतात. यास्तव, अहो अज्ञानही,

१ एखादा शिंपीचा किंवा कसलाहि चकाक-णारा तुकडा दृष्टीस पडला असतां, ती चांदी आहे किंवा चबली वगैरे नाणें आहे, असा जो भास होतो, त्यालाच शुक्तिरजत असें ह्मणतात.

तुम्ही परमार्थ वस्तूमध्ये स्थिर होऊन शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशाप्रमाणे सर्व विकार असत्य आहेत, असे करतलामलकवत् स्पष्ट दिसत असतांनाह्यांत आसक्त होऊन परमार्थ वस्तूला कां विसरतां? हे सर्व दृश्य बंध उत्पन्न करणारे आहे, हे तुम्हांला ठाऊक नाही का? तुम्हांला बंधाचीच का इच्छा आहे? म्हणून तुम्ही दृश्यासक्ति सोडीत नाही? ज्या वेळी कार्य-कारणभावादि सर्व ब्रह्मच आहे, असा निश्चय होतो, तेव्हां देहच मी ही बुद्धि नाहीशी होऊन प्रत्यगात्मा ब्रह्मरूपच आहे, ही गोष्ट अनुभवाने सिद्ध होते. त्यानंतर दृश्य अणुमात्रहि अवशिष्ट रहात नाही. म्हणूनच जे परिपूर्ण सर्वात्म्यामध्येहि, कार्यकारणतादि दृश्याचा अंगीकार करून ब्रह्माचा बोध करण्यासाठी साधने हुडकतात, त्या तार्किक वाद्यांचे किंवा शिष्यांचे आम्हांला कांही प्रयोजन नाही. कार्य व कारण यांचा अंगीकार करणारांना मोक्षाचा मार्गच सांपडत नाही. वायूच्या स्पंदनाचे, जलाच्या द्रवत्वाचे व आकाशाच्या शून्यत्वाचे जे कारण, तेच चिदात्म्याच्या सृष्टित्वादिनांचे कारण आहे. स्वभाव म्हणजे अविद्या हेच त्या सर्वांचे कारण. जेव्हां कार्यकारणभावादि सर्व ब्रह्मच झाले तेव्हां ब्रह्म सृष्टीचे कारण आहे. हे म्हणणे व्यर्थ आहे. त्या शिवस्वरूप परमात्म्यामध्ये दुःख नाही, सुख नाही व चिन्मात्रत्वाहून निराळे कांही नाही. हे जगत्ही शांत शिवमय आहे. तेव्हां त्यांत इच्छेचा उदय कोठून होणार? मातीच्या बनविलेल्या सैनिकांमध्ये ज्याप्रमाणे मातवांचून दुसरे कांही नसते, त्याप्रमाणे जगत्, अहंता, इत्यादि दृश्यामध्ये ब्रह्मावांचून दुसरे कांही नाही.

श्रीरामः—हे मुनीश्वर! असे जर असेल, तर इच्छा उत्पन्न होवो किंवा न होवो, ती

ब्रह्मच आहे, तर तिचे विधान किंवा निषेध करण्यांत काय अर्थ आहे?

श्रीवसिष्ठः—रामा, आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर इच्छा ब्रह्मच होते, ब्रह्माहून भिन्न रहात नाही, असे जे तूं समजला आहेस, ते अगदी खरे आहे. तथापि त्याविषयी मी आणखी कांही सांगतो, ऐक. जेव्हां जेव्हां ज्ञानाचा उदय होतो, तेव्हां तेव्हां इच्छा शांत होते व ती वस्तुस्वभावामुळे उदय पावते. सूर्यास्तानंतर जशी रात्र होते, त्याप्रमाणे अज्ञानदर्शेत आपो-आपच इच्छा उद्भवते; आणि सूर्योदय होताच जसा अंधकार नाहीसा होतो, त्याचप्रमाणे ज्ञान होताच इच्छा नाहीशी होते. अरुणोदय झाल्यापासून प्रत्येक क्षणी अंधकार जसा विरल होऊं लागतो, त्याप्रमाणे ज्ञानाचा जसजसा उदय होऊं लागतो, तशी तशी द्वैताची शांति, व वासनेचा विलय होतो. त्यानंतर इच्छा कशी उद्भवणार? त्याची अविद्या शांत झालेली असते, व निर्मल मुक्तता उदय पावलेली असते. त्याला सर्व दृश्याविषयी वैराग्य आलेले असते. त्यामुळे इच्छा केव्हांहि उत्पन्न होऊं शकत नाही. दृश्याविषयी विरक्त झालेल्या पुरुषाला दृश्य आनंद देऊं शकत नाही. स्वभावतःच त्याला जगच्छोभा आनंद देत नाही. त्यामुळे तो दृश्यांत आसक्त होत नाही. एखादे वेळी काकतालीयन्यायाने किंवा गोणाच्या प्रेरणेने त्याला इच्छा होते, पण ती त्याच्या अंतःकरणांत वासनरूपाने परिणत होत नाही. किंवा ज्याचे ज्ञान अतिशय दृढ असते, त्याला इच्छाच होत नाही. ज्ञानी पुरुषाची अशा प्रकारची इच्छा किंवा अनिच्छा हे ब्रह्मच आहे. किंवा त्याला नव्या नव्या विषयांना पाहून इच्छा होतच नाही. कारण ज्ञान बलवत्तर आहे. त्यामुळे ते उत्पन्न झाल्यावर इच्छा नियमाने शांतच होते. प्रकाश व अंध-

कार यांप्रमाणें ज्ञान व इच्छा यांचा एकत्र सहवास संभवतच नाही. त्यामुळे स्वभावतः प्राप्त होणारी जी विषयासक्ति तिच्या निषेधाचा विषय तत्त्वज्ञानी होत नाही. जो अंध नाही, त्याला 'अंधानें कृपांत पडूं नये असे सांगणें' केव्हांहि उचित नाही. ज्याच्या सर्व इच्छा शांत झाल्या आहेत, त्याला कोण काय सांगणार ? व कशासाठी सांगणार ? बाह्य विषयांची इच्छा निवृत्त होणें, व स्वानंदानुभवानें तृप्त होणें हेंच ज्ञानित्वाचें लक्षण आहे. असा ज्ञानी सर्व लोकांना अभय देऊन सुखी करतो. जेव्हां दृश्य निरसन झाल्यामुळे पुरुषाचें मन त्यांत अनुरक्त होत नाही, तेव्हां त्या विषयीची इच्छाहि प्रसार पावत नाही. तीच विमुक्तावस्था होय. ज्ञानामुळे द्वैत व अद्वैत या भावना सोडून जेव्हां पुरुष शांतचित्त होऊन रहातो, तेव्हां त्याचे इच्छा, अनिच्छा इत्यादि सर्व भाव एक शिवस्वरूप बनतात. ज्ञानामुळे द्वैत, अद्वैत, द्वैतद्वैत इत्यादि भावना नष्ट होतात. तो अंतःकरणांत अत्यंत शुद्ध, अव्यग्र, शांत व स्वरूपनिष्ठ होतो. त्यानें कर्म जरी केलें, तरी त्याचा कांहीं उपयोग नाही. न केलें तरी त्याबद्दल कांहीं दोष नाही. आब्रह्मस्तंबपर्यंत कोणत्याहि प्राण्यासाठी सुद्धां त्याला कांहीं कर्तव्य नसतें. तो स्वेच्छेनें कांहीं करीत नाही, अनिच्छेनें करीत नाही, सद्वस्तुकरितां करीत नाही, असद्वस्तुकरितां करीत नाही. स्वतः करीत नाही, दुसऱ्याकडून करविला जात नाही. त्याला जीवितासाठी व मृत्युनिवारणार्थहि कांहीं कर्तव्य नसतें. सृष्टीतील एकहि पदार्थ त्याला संपादन करावयाचा नसतो. ज्याला मोक्षसुखाचा अनुभव आलेला असतो, त्याच्या मनांत अगोदर इच्छाच उत्पन्न होत नाही, व झाली तरी ती आश्रित ब्रह्मच असते. दुःख व सुख यांतील

कांहींच नसून हें सर्व जगत् एक अज, शांत, शिवस्वरूप आहे, असें ससजून जो मनांत शिलेप्रमाणें स्थिर असतो, त्याला विद्वान् लोक ज्ञानी समजतात. विषाला जसें अमृत बनवावें त्याप्रमाणें तो दुःखालाहि सुख बनवितो आणि जो धीर पुरुष मी दुःखालाहि आपल्या भावनेनें सुखाचें स्वरूप आणीन अशा निश्चयानें व्यवहार करतो, तो ज्ञानी होय. त्या अवस्थेत त्याला विपरीत ज्ञान होत नाही, तर त्याला आकाशादि पदार्थांचें त्या त्या वस्तूच्या रूपानेंच ज्ञान होतें. तो ज्याला शांत, शिव, शून्य व सत् समजतो, तेच वस्तुतः शांत, शून्य, वगैरे असतें. अज्ञ ज्याला शांत वगैरे समजतात, ते वस्तुतः शांत वगैरे नव्हे. आकाशांत आकाश, शांतवस्तूमध्ये शांति, कल्याणरूप वस्तूत जसें कल्याण स्थित असतें तसें ब्रह्मामध्ये जगत् आहे. यास्तव बहिर्मुख होऊन जगाचा अनुभव घ्यावयाचा नाही, असा एकदा निश्चय केला, व त्याप्रमाणें वागूं लागलें म्हणजे जगत् सौम्य व शांत होतें. मग अहंताभ्रम आपोआप क्षय पावतो. हें जें कांहीं चराचर जगत् दिसत आहे, तें सर्व शांत आकाशच आहे. तें वस्तुतः मनोराज्यांतील नगरासारखें प्रतीत होतें. एखाद्या पुरुषानें आपल्या मनोस्थानें कल्पिलेल्या नगरांत दुसऱ्या संकल्परहित पुरुषाला जसा सहज संचार करतां येतो; त्याला तेथें मनुष्ये, घरे वगैरे कांहीं दिसत नाही, त्याला कोणी प्रतिबंध करीत नाही, त्याप्रमाणें विद्वानाला या जगांत ब्रह्मावाचून कांहीं दिसत नाही. कारण समुद्रादि विविध पदार्थांचा जेथें अभाव आहे, अशा आत्म्यामध्ये द्रष्ट्याचें अंतःकरणच समुद्रादिकांच्या रूपानें विकास पावतें. जसें तृषित व श्रांत पुरुषांचें चक्षुरूप इंद्रियच निर्जल प्रदेशी मृगजलाच्या आभासानें तद्रूप बनतें, तसेंच अंतः-

करण जगद्रूप धारण करितें. स्वप्नांतील नगरा-
प्रमाणें किंवा लहान मुलानें कल्पिलेल्या वेताळा-
प्रमाणें दिसणाऱ्या या जगांत सत्यता व असत्यता
तरी कशाची ? अहं ही वृत्ति वस्तुतः असत्य
असतांनाच सत्य असल्यासारखी भासते. त्यामुळे
ज्याला भ्रांति होते तो जीवहि जर खरा नाही, तर
त्याच्यावांचून भासणारी भ्रांति खरी कोठून
असणार ? या जगाला कांहींच म्हणतां येत
नाहीं. त्याला सत् म्हणावें तर क्षणभंगुर
दिसतें; असत् म्हणावें, तर प्रतीत होतें. सत्
व असत् या दोन्ही धर्मांनीं युक्त आहे, असें
म्हणावें; तर एकाच पदार्थाच्या ठिकाणीं असे
परस्परविरोधी दोन धर्म संभवत नाहींत.
क्षणजे हें जगत् अनिर्वाच्य आहे. इंद्रियांच्या
योगानें त्याचें यथार्थ ज्ञान होत नाहीं. तथापि
आकाशांतील गंधर्वनगराप्रमाणें तें प्रतीत होतें.
तत्त्ववेत्त्याचे विषय तत्त्वज्ञानाच्या बलानेंच
शांत होत असल्यामुळे त्याची इच्छा व
अनिच्छा या दोन्ही जरी सारख्याच आहेत, तरी
हे रामा ! इच्छेचा उदयच न होऊं देणें
अधिक श्रेयस्कर आहे. कारण अंतःकरणांत
इच्छा उदय पावली क्षणजे शांतीचा भंग
होतो, आणि शांतीचा भंग हाच विक्षेप व
दुःख आहे. इच्छाच शान्त झाली म्हणजे
अक्षुब्ध चित्तांत शांत सुखाचा निर्विघ्नपणें
आविर्भाव होतो. आकाशाला आकाशरूपानें
जाणणें, व चिदात्म्याला अहं, जगत्, असें
जाणणें, हीं दोन्ही सारखीच. वायूच्या स्पंदाला
जसें कांहीं कारण नाहीं, त्याप्रमाणें आत्म्या-
च्या तसल्या प्रतीतिला कांहीं कारण नाहीं.
चित्ने विषयोन्मुख होणें हाच चित्ताचा उदय
होय आणि चित्तानें इच्छेनें युक्त होणें, हाच
संसार होय. इच्छा टाकणें हीच मुक्ति; इच्छा-
त्याग हाच मुक्तीचा उपाय आहे, असें जाणून
शांत व्हावें. त्यानंतर, ईश्वरानें जगाची उत्पात्ति

केली किंवा संहार केला तरी त्याला ज्याप्र-
माणें कांहीं लाभ होत नाहीं, त्याप्रमाणें
ज्ञानी पुरुषाला इच्छा झाली, तरी त्यांत
हानि, लाभ, कांहीं नाहीं. चिदाकाशांत इच्छा,
अनिच्छा, सत्, असत्, भाव, अभाव, सुख,
असुख यांतील कोणताच कल्पना संभवत नाहीं.
ज्याची इच्छा प्रतिदिवशीं कमी कमी होत
जाते, व जो विवेक व शम यांनीं तृप्त होतो,
त्यालाच मोक्षाधिकारी म्हणतात. ज्याचें हृदय
इच्छारूपी तीक्ष्ण बाणाच्या अग्रानें विद्ध होऊन
अतिशय दुःख देत असतें, त्याला मणि, मंत्र,
औषधि, यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. ब्रह्म-
देवानें प्राण्याला दुःख होऊं नये, म्हणून
औषधी, मंत्र, यंत्र, शरीर, इंद्रिये इत्यादि जे जे
उत्पन्न केले आहे, त्या सर्वांचा मी पूर्वींच
विचार केला आहे. त्यांत मला मिथ्या भ्रमा-
वांचून दुसरें कांहींच दिसत नाहीं. आतां
भ्रांतिसिद्ध अशाच एखाद्या उपायानें संसारदुः-
खाची चिकित्सा करावी म्हणून म्हटल्यास अन-
वस्थाच प्राप्त होते. म्हणजे एकाच्या भ्रांतिसिद्ध
उपायानें दुसऱ्याच्या भ्रांतिसिद्ध दुःखाचें निवा-
रण होऊं लागलें, तर एकाच्या कल्पित पदा-
र्थाचा दुसऱ्यालाहि त्याच्याच सारखा अनु-
भव यावयास पाहिजे, पण तो येत नाहीं.
शिवाय भ्रांतिसिद्ध पदार्थ मिथ्या असल्यामुळेहि
त्याच्या योगानें दुसऱ्याच्या दुःखाचें निवारण
होणें शक्य नाहीं. सशाच्या शिंगानें आका-
शाला भोंक पाडतां येईल काय ? पाषाणाचें
जसें जल व्हावें, त्याप्रमाणें चिदाकाश अहं-
भाव धारण करून अंतःकरण बनतें, आणि
अंतःकरणच ईश्वराच्या अचिंत्य शक्तीनें
साकार बनून, देहादिच मी आहे, अशी कल्पना
करतें. एकादा पुरुष स्वप्नामध्ये स्वतःचेंच
निराकरण जसें पाहतो त्याप्रमाणें चिच्छक्ति चित्वा-
मुळे मिथ्या संसारित्व अनुभविते. आका-

शामध्ये नीलत्व दिसते, पण ते सत्य नव्हे; असत्य होय. पण त्याचा अनुभव येतो. त्यामुळे त्याला सर्वथा असत्यहि म्हणतां येत नाही. तसेच, या परमेश्वरामध्ये सृष्टि दिसते, म्हणून तिला मिथ्या म्हणतां येत नाही व एका क्षणांत तिच्यामध्ये विलक्षण बदल होत असल्यामुळे तिला सत्यहि मानतां येत नाही. अर्थात्, ती अनिर्वचनीय आहे. ज्याप्रमाणे शून्यत्व व आकाश किंवा स्पंद व वायु यांचा भेद नाही, त्याप्रमाणे एकरूप असलेली सृष्टि व ब्रह्म यांचा भेद नाही. या सृष्टीत कांहीं उत्पन्न होत नाही व नाश पावत नाही; तर निद्रित मनुष्याला जसे स्वप्न, त्याप्रमाणे मनुष्याला ही सृष्टि भासते. हे पृथिव्यादि पदार्थ केवळ संकल्पमात्र व त्यामुळेच अविद्यमान आहेत. तेव्हां त्यांतील कशाचा त्याग करावा, व कशाचे ग्रहण करावे? चिदाकाशांत कांहीं क्रियाच संभवत नाही. हे शरीर पृथिव्यादि कारणांपासून उत्पन्न झाले आहे. त्यामुळे तेहि आपल्या कारणाप्रमाणे कल्पित आहे. केवळ ब्रह्म चिन्मात्र आहे, आणि ते आत्म्यामध्येच स्थित आहे. बुद्ध्यादिकांचे करणत्व चैतन्याच्या अपेक्षेने भिन्न आहे, किंवा अभिन्न आहे, असे म्हणतां येत नसल्यामुळे अमक्याकडून अमुक केले जाते हा व्यवहारही वस्तुतः परमार्थ वस्तूलाच उद्देशून होणार, हे उघड आहे. कारण, त्रिकालीं जर कांहीं संभवत असेल तर ती एक परमार्थ वस्तूच होय. त्याच न्यायाने ब्रह्माच्या आधाराने प्रतीत होणारे कल्प, महाकल्प वगैरे व त्यांतील क्रियांचे समुदाय वस्तुतः स्वप्नांतील जन्म मरणादिकांप्रमाणे निष्कारण आहेत. त्यांच्यामध्ये योग्य क्रमहि अनुभवाम येत नाही. कारण एका क्षणांतच त्यांच्यामध्ये विलक्षण फरक झालेला दिसतो. अर्थात् चिदाकाशच पृथ्वी आहे; तेच पर्वत, किल्ल्याचे

विशाल कोट, तेच हे सर्व लोक, व त्यांच्या सर्व क्रिया आहे. कारण चैतन्याला स्वरूपामध्येच सर्व सृष्टीचे भान होते. या आकाशाधारावर हे जगच्चित्र चिन्मय रंगामे काढलेले आहे. ते केव्हांहि उदय पावत नाही, अस्त पावत नाही, शांत होत नाही, व कोमेजत नाही. चैतन्यरूप जलामध्ये जगद्रूप मोठमोठे तरंग उत्पन्न होतात, व ते तद्रूपच असतात. तेव्हां त्यांत अमुक एक उत्पन्न झाले आहे, अमक्याचा नाश झाला आहे, हे कसे द्धणतां येणार? व जेथे सर्वच एकरूप असते, तेथे तशा व्यवहाराला अवकाशच कोठे आहे? महाचिदाकाश शांत आहे. स्वभावतःच त्यांत जगाचा अभाव आहे. विषयांचा असंभव असल्यामुळे ते विद्यमान नाहीतच. तेव्हां त्यांचे उदय-अस्त कोठून होणार? ब्रम्ह ज्या वेळी सृष्टिरूपाने अवस्थित होते, त्या वेळी विचित्र वासनेच्या अनुसार संकल्प करतांच पर्वत आकाशरूप बनतात व आकाश पर्वतासारखे दिसू लागते. म्हणूनच योगाभ्यासाने सिद्ध झालेले महायोगी संवेदरूप सिद्धौषधिचूर्णाने एका निमिषांत जगाला आकाशरूप बनवितात. ज्याप्रमाणे या प्रसिद्ध भूताकाशांत सिद्धांच्या संकल्पाने कल्पिलेली अनंत नगरें एकमेकांहून अगदीं भिन्न पण गुप्त असतात, त्याप्रमाणे ब्रह्मामध्ये असंख्य सृष्टि असतात. पण त्या वस्तुतः चिदाकाशच होत. महासागरांतील तरंग परस्परांशीं मिश्रित झालेले असले तरी जसे जलाहून पृथक् पृथक्च असल्यामारखे भासतात, पण वस्तुतः पृथक् नसतात, त्याप्रमाणे महाचितीमध्ये हे महासर्ग परस्परांशीं मिश्रित असूनहि पृथक्च रहातात. पण वस्तुतः ते त्याहून व्यतिरिक्त नसतात. ज्ञानी योगी आपल्या संकल्पित लोकांतून दुसऱ्या सिद्धांच्या संकल्पित लोकांमध्ये जाऊं शकतात, द्धणजे त्यांना

आपली उपाधि मूळ चैतन्यामध्ये लीन करून व दुसऱ्याच्या चित्तामध्ये प्रवेश करून त्या त्या लोकामध्ये जाणे शक्य आहे, असे अनुभवी योगी सांगतात. त्यावरूनहि एका चैतन्याचेच सत्यत्व सिद्ध होते. तथापि योग हा सर्वसाधारण लोकांचा विषय नव्हे. असो; कधीहि विनाश न पावणाऱ्या परमपदामध्ये ही सर्व भूत आकाशांतील मेघादिकांप्रमाणे किंवा गंधर्वनगरादिकांप्रमाणे स्थित आहेत. स्फटिकामध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या रेखा वगैरे जशा दिसतात, त्याप्रमाणे सर्व सृष्टिभ्रम परमार्थ आत्मनंदांतच सहज प्रतीत होतात. ते वस्तुतः उदय पावत नाहीत, कारण ते औपाधिक असतात. निरनिराळ्या पुष्पांचे सुवास एकमेकांत जरी मिसळले, तरी ते स्वभावतः जसे अगदीं भिन्न भिन्न असतात, त्याप्रमाणे सर्व सृष्टि आकाशरूप असून सिद्धांच्या भूमीप्रमाणे परस्पर भिन्नभिन्न असतात. ज्यांचा संकल्प व मोह अतिशय वाढलेला असतो, त्यांना प्रपंचहि स्थूल दिसतो, पण ज्या योगाभ्यासी लोकांचा संकल्प व मोह विचाराने सूक्ष्म, सूक्ष्मतर, झालेला असतो, त्यांना जगाचा अनुभवहि तशाच रूपाने येतो. रामा ! तत्त्वदृष्टीने जर पाहिले, तर आंतर विज्ञान हाच परमार्थ आहे, असा वाद करीत बसणे हेहि खरे नव्हे. दृश्य पदार्थ दुःखाला कारण आहे, व अशा पदार्थांनीच हे सर्व जगत् भरले आहे, हेहि खरे नव्हे, असा वाद करणेहि बरे नव्हे. ज्याच्या त्याच्या संकल्पाप्रमाणे ज्ञान फलद्रूप होत असते. चैतन्यामध्ये जे चित्त्व आहे तेच जगत् आहे, अशी भावना केली ह्मणजे मग त्यांत जल, व त्याचे द्रवत्व यांप्रमाणे भेद संभवत नाही. सर्वांचा आधार काल, तदंतर्गत चतुर्दश भुवने, त्या भुवनांतील मी, तूं इत्यादि म्हणणारे भोक्ते जीव त्यांच्या उपभोगाची साधने—

इंद्रिये, शब्द-स्पर्शादि विषय, त्यांचा विचित्र भोग हे सर्व ईश्वररूप आहे. सर्वज्ञ, सर्वशक्ति, इत्यादि उपाधीने युक्त असलेल्या परमेश्वराचे ते मायिक स्वरूप आहे अशी भावना केली, ह्मणजेच परमार्थतः एक शांत चिदाकाशच आहे, असा निश्चय होतो; आणि तो झाल्यावर रागादि दोष मुळीच संभवत नाहीत. इच्छादि दोषांना जिकण्याचा हाच एक उपाय आहे. ३७.

सर्ग ३८ वा.

—:०:—

१ चित् व चेत्य (विषयी आणि विषय) यांचा संसर्ग व भेद या विषयीच्या भ्रमाचे निरसन.
२ चित्च जगत् आहे, या सिद्धांताचे सत्कर्ताने उपपादन.

श्रीवसिष्ठः—चित् जेव्हां अब्रह्मताभ्रमाने क्षुब्ध होते, तेव्हां जगत् पहाते. माया दिसण्यासाठी एक प्रकारचे अंजन नेत्रांत घातले ह्मणजे आकाशांत जसा पर्वत दिसू लागतो, तसेच विक्षिप्त झालेल्या चितूला जगत् दिसते. संकल्पाने उत्पन्न केलेली सृष्टि व ब्रह्मसृष्टि या दोन्ही आम्ही सारख्याच मानतो. चित्रांतील सृष्टि जशी कधीहि क्षुब्ध होत नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्मांतील सृष्टिहि ब्रह्मामध्ये क्षोभ उत्पन्न करीत नाही. कारण चित्रांतील सृष्टीप्रमाणेच ही बाह्य सृष्टिहि भ्रांति-कृत आहे. तथापि ती जीवाच्या कल्पनेने क्षुब्ध झाल्यासारखी दिसते. ज्याप्रमाणे भिंतीवरील चित्रसृष्टि वस्तुतः भिंतीच्या रूपानेच रहाते, त्यामुळे ती वस्तुतः भिंतीहून भिन्न नाही, पण भ्रांत मनुष्याच्या दृष्टीची कल्पना मनांत न येतां चित्रांतील सृष्टिमात्र स्पष्ट दिसू लागते त्याचप्रमाणे ही सृष्टि ज्ञानामध्ये कल्पित आहे, त्या-

मुळें वास्तविक ज्ञानरूप आहे. ती ज्ञानाच्या बाहेर नाही, तथापि भ्रांत मनुष्याच्या दृष्टीने ती बाह्य आहे असें दिसते. ज्ञान सत्यरूप आहे. म्हणून बाह्य विषयरूपताहि सत्यच आहे, असें तूं समज. यावरून तुला कदाचित् असें वाटलें कीं, हें आमचें मत बौद्धांचा 'बाह्य पदार्थ आहेत' हा वाद किंवा 'ते मुळीं नाहीतच, तर केवळ विज्ञानच पदार्थरूपानें भासते, हा विज्ञानवाद यांशीं विरुद्ध नाही. पण त्या वादांचाहि आमच्या सिद्धांतांत अंतर्भाव होतो. कारण आम्ही चिद्ब्रह्म भिन्न असलेलें विज्ञान व बाह्य प्रपंच यांना खोटे मानतो, त्यामुळें व्यवहारामध्ये कांहीं अपेक्षेनें दोन्ही वाद स्वीकारतां येतात. परमार्थतः मात्र ते दोन्ही खोटे ! सर्व चिद्रूप आहे आणि चित् नेहमीं अक्षुब्ध असते, तिच्यामध्ये कोणत्याहि प्रकारचा विशेष नसतो. त्यामुळें क्षुब्ध झालेल्या आकाशादिक, पंचभूतांचीं शांति अर्थात् सिद्धच आहे. त्यामुळें सर्व पूर्ण ब्रह्म सत्स्वरूप आहे, हीच गोष्ट सिद्ध होते. आम्ही जें कांहीं करतो तें सर्व त्या ब्रह्मसत्तेकरितां, व जें जें करतो तें तिच्यामुळेच. तें सर्व ब्रह्मच सर्वतः आहे. तें सर्वमय आहे. त्या सर्वात्म्याला नमस्कार असो. विषय चिन्मात्र असल्यामुळें तो द्रष्ट्याच्या चित्स्वरूपाशीं जेव्हां एकरूप होऊन जातो, तेव्हांच दृश्य रूपानें त्याचा अनुभव येतो, त्यावांचून नाही. जेव्हां द्रष्टा, दर्शन व दृश्य ही दृष्टि केवळ चिन्मात्रच आहे, असा निश्चय होतो, तेव्हां सर्व जगाचें स्वरूप केवळ अनुभव-ज्ञान आहे, असें परमार्थतः सिद्ध होतें. द्रष्टा व दृश्य हीं दोन्ही चिदात्मक साक्षीमध्ये जर एकरूप न झालीं, तर ऊंस खावयास प्रवृत्त झालेला मनुष्य ऊं-साला पाहून व तो चोखीत असूनहि त्याचें माधुर्य जाणण्यास पाषाणाप्रमाणें समर्थ होत नाही.

कारण जडाला रस कळणार कसा ? स्वतः रसच त्याला आपला अनुभव देईल, असें म्हणावें, तर तोहि जडच आहे. चेत्य म्हणजे विषय चिन्मय असल्यामुळें जलामध्ये जलबिंदुं जसे मिळून जातात, तसे ते चित्तीमध्ये निमग्न होतात, त्यामुळें अनुभव येतो. त्यावांचून तो येणें शक्य नाही. दोन काष्ठांना परस्परांचा अनुभव येत नाही. त्यांची काष्ठत्व ही जाति जरी एक असली तरी त्यांचें चित्शीं तादात्म्य न झाल्यामुळें जसे ज्ञान होत नाही, त्याप्रमाणें जड द्रष्टाहि जोंवर चित्शीं तादात्म्य पावत नाही, तोंवर त्याला जाणें शकत नाही. दृश्य चिद्रूप होईतो काष्ठासारखेंच असतें. काष्ठाची स्थिति जशा प्रकारची असते, तशीच दृश्याची असते. काष्ठ चिन्मय झाल्यानें जसे द्रष्ट्याला दिसतें, तसे इतर दृश्याहि चिन्मय होऊनच त्याच्या अनुभवास येतें. त्यामुळें तें चिद्रूप आहे, असा तर्कानेहि निश्चय करितां येतो. जल, वायु, पृथ्वी, इत्यादि सर्व महा चिद्रूपा-नेच विस्तार पावलेले आहेत. त्यामुळें जगाचें ब्रह्मैक्य सिद्ध होतें. तर मग त्याला ज्ञान कां होत नाही, असें विचारशील, तर बाबारे ! आपण ज्याला जड पदार्थ म्हणतो त्यांत बुद्धि, प्राण, जीव इत्यादि नसतात; त्यामुळें त्यांना ज्ञान होत नाही. प्राण, बुद्धि इत्यादिकाहि भावनेनें कल्पिलेलें आहे व भावना म्हणजे चित्चा विकास आहे, तो इच्छेनें उदय पावत असतो. जेव्हां इच्छा नाही, तेव्हां पदार्थाची भावना नाही, व भावना नाही तेथें पदार्थ नाही. अर्थात् ब्रह्मसत्ताच जगत् या रूपानें भासते व सुषुप्ति, प्रलय, या रूपानेंच ती शांत होते. सर्व बीजांमध्ये आत्माच पुरुषत्वानें अनुगत होतो. जगांतील प्रत्येक पदार्थामध्ये जो अतिशय सूक्ष्म सारभूत अंश असतो, तोच तो परमात्मा होय. तोच अंकुरापासून शाखा, पुष्प,

बीज इत्यादि उत्तरोत्तर सर्व कार्यांत व्याप्त असतो. यास्तव जो जो अंश ज्यापेक्षां सूक्ष्म व त्यामुळेच कारण म्हणून प्रसिद्ध असतो, त्याचा त्याचा ब्रम्हकोटीमध्ये प्रवेश करून जो जो स्थूल व त्यामुळेच कार्यरूपाने प्रसिद्ध असलेला भाग, त्या त्या भागाला मायाकोटीमध्ये प्रविष्ट करावे; ह्मणजे कार्याच्या अपेक्षेने सूक्ष्म असलेले कारण ब्रम्हरूप आहे, व कारणाच्या अपेक्षेने स्थूल असलेले प्रत्येक कार्य मायामय व त्यामुळेच मिथ्या आहे अशी भावना करावी. ब्रम्ह सर्व परमाणूंचा आत्मा आहे. त्यामुळेच प्रत्येक पदार्थामध्ये असणारा जो साररूप सूक्ष्म अंश तीच परमार्थ वस्तु व तेच ब्रम्ह होय. जसे घटादि कार्य सर्व मृण्मय असते, मृत्तिका हेच त्यांतील मुख्य द्रव्य होय, तिच्यावांचून त्यांत कांहीं नाहीं; तसेच हे सर्व जगत्हि आमूलाग्र ज्या ज्या पुरुषाकडून जसे जसे विचारपूर्वक पाहिले जाते, तसे तसे ते सर्व सन्मात्ररूप ब्रम्हच दिसते. अणुरेणू-इतकेहि त्यांत दुसरे कांहीं नाहीं. सुवर्णाचे हजारों अलंकार जरी पुढे मांडले तरी त्यांत जसे सुवर्णत्वाहून अन्य कांहीं नसते, त्याप्रमाणे जगद्धाव व जीवभाव यांच्या समुदायामध्ये शांत ब्रम्हाचे शांतत्वच असते. दुसरे कांहीं नाहीं. रामा, तुझ्याजवळच जर कोणी मनुष्य निजला असला, व तो स्वप्नांत मेघांचा मोठा समुदाय पहात असला, तरी तो जसा तुझ्या दृष्टीस पडत नाहीं, त्याप्रमाणे, माझ्या दृष्टीने सृष्टि, स्थिति, लय इत्यादि सर्व क्षोभ शून्यरूप आहेत. आकाशाची मलिनता व गंधर्वपुत्रांची सेना जशी मिथ्या, तसेच हे जगत्हि शून्यरूप होय. ते केवळ शांततारूप आहे. अंतःकरणांतील संकल्पभ्रमच पुष्परूप होऊन बाहेर जगाच्या आकाराने फलद्रूप होतो. ज्याप्रमाणे भूमीत पेरलेले वटवृक्षादिकांचे बीज जलाने

आर्द्र झाले असतां अंकुरादि क्रमाने महावृक्ष बनून छाया, आश्रय, इत्यादिकांच्या योगाने प्राण्यांवर उपकार करण्यास समर्थ होते, त्याप्रमाणेच अंतःकरणांतील संकल्पबीजापासून हा जगद्वृक्ष विस्तार पावतो व प्राण्यांना त्यांच्या कर्माप्रमाणे सुखदुःखदि भोग देतो. ज्याचे अहंतादि प्रतिबंध नाहीसे होऊन निरतिशयानंद व्यक्त झाला आहे, त्या ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीने, अणिमादि सिद्धि कस्पटाप्रमाणे तुच्छ होतात. ज्ञानी महात्म्याला देव, असुर, मनुष्य, इत्यादि विविध प्राण्यांनी भरलेलेहि हे विश्व एका केसाइतके तुच्छ भासते, त्यामुळे त्रैलोक्यांत मला असा एकहि पदार्थ दिसत नाहीं, कीं जो त्याच्या मनांत लोभ उत्पन्न करूं शकेल ! ज्याला आत्म्याचा साक्षात्कार झाला आहे, तो कसाहि वागला व कोठेहि गेला तरी त्याच्या मनांत द्वैतसंकल्प उत्पन्न होत नाहींत. ज्या महात्म्याला सर्व विश्व आकाशासारखे शून्य भासते, त्याला मिथ्या विषयांची इच्छा कशी होणार ? ज्याचे सर्व विषय शांत झाले आहेत, व सर्व इच्छा निवृत्त झाल्या आहेत, ज्याला वैभव व दारिद्र्य समान भासतात, त्याचा महिमा जाणण्यास कोण समर्थ आहे ? त्याचे बंधु-पुत्रादि इष्टजन मरण पावले तर त्याला खेद होत नाहीं, व त्यांचा उत्कर्ष झाला, तर त्यामुळे हर्ष होत नाहीं. आप्त-इष्टांच्या मरणाने हा मीच मृत झालों आहे असे तो समजत नाहीं, व त्यांच्या जीवनाने मीच जिवंत आहे असेहि मानित नाहीं. अज्ञानांच्या भ्रांतीने मृगजलाच्या प्रवाहाप्रमाणे भ्रांतीला पात्र झालेल्या आत्म्यामध्ये जन्म व मरण हे भाव खोटेच भासतात. पण आम्ही जो त्यांचे उत्तम रीतीने परीक्षण करावयास जातो, तो आम्हांला भ्रांतिहि दिसेनाशी होते. आम्ही परीक्षक आहोंत, ही कल्पना

नाहीशी होते, व जन्म-मरणांचे नांव सुद्धा उरत नाही. तर केवल शांत, अव्यय तत्त्व अनुभवास येते. जो दृश्याविषयी विरक्त झालेला असतो, जो आत्म्यामध्ये रममाण होतो, व ज्याचे चित्त शमसंपन्न झालेले असते, तो वस्तुतः विद्यमानस्वरूप असूनहि अविद्यमान असा भासतो. त्याने भवसागराचे उल्लंघन केलेले असते. त्यामुळे तो ब्रम्हरूपाने जरी स्थित असला तरी देहेन्द्रियादिकांनी रहित असतो. ज्याची मनोवृत्ति अतिशय शांत झाली आहे व त्यामुळे जो आत्म्यामध्ये एकरूप होऊन गेला आहे, तो वस्तुतः विद्यमान जरी असला तरी निर्वाण पावलेला असतो. कारण तो निरुपाधिक आत्मरूप झालेला असतो. दिवा मालविला असतां त्याचे जसे निर्वाण होते म्हणजे तो जसा शांत होतो, त्याचप्रमाणे मनोवृत्तीच्या शांतीमुळे आत्म्याला निर्वाण प्राप्त होते. ज्याला बुद्धीपासून घट-पटादि स्थूल व सूक्ष्म पदार्थापर्यंत सर्व दृश्य रुचेनासे होते, त्या आकाशाप्रमाणे शांत असलेल्या पुरुषाला ज्ञानी लोक मुक्त असे म्हणतात. अविचारामुळे 'अहं' ही भावना उद्भवते व विचाराने ती नाहीशी होते. 'अहं' चाच अभाव झाल्यावर जगत् कोठचे व संसार तरी कोठचा? चैतन्याच्या विपरीत भावनेमुळे बुद्ध्यादिकांच्या स्वरूपाने भासणारे चिदाकाश संकल्पमय जगाला जाणते. ज्याप्रमाणे माझे मन सर्वविषयशून्य झाले आहे, तसेच तुझेही होईल. तुला जर आत्म्याचे यथार्थ स्वरूप कळेल व त्यामुळे भ्रांतीचा नाश होईल तर तुझे मनहि सर्व विषयशून्य होईल. तू भूतांचा आत्मा होशील. त्यानंतर सर्व आचरण मंगलरूप होईल, तुझी स्थिति निर्वाणरूप होईल. रामा, तू जे करतोस, तू जे खातोस, जो होम करतोस, जे देतोस, जे तप करतोस, जी हिंसा

करतोस व दुसऱ्याहि ज्या ज्या क्रिया करतोस ते सर्व अव्यय शिवस्वरूपच आहे. मी, तू, क्रिया, काल, आकाशादि भूते, लोकालोकादिक पर्वत इत्यादि जे जे कांही आहे, ते सर्व मंगलरूप चिदाकाशच पसरले आहे. मनाचे संकल्प व विकल्प, रूपादि विषयांचे अनुभव, त्रिकाली अनुभवास येणारे जगत्, जन्म, जरा, मरण, रोग, इत्यादि सर्व महाचिदाकाशच आहे व ते सर्व शिवस्वरूप आहे. रामा, तू आपल्या दुःखाच्या शांतीचे उपाय शोधित बसू नकोस, मनांत कांही शंका बाळगू नकोस, विषयांचा अनुभव घेऊं नकोस, सर्व इच्छा टाकून दे, चिंतनहि करू नकोस, मी अमुक आहे असा अभिमान धरू नकोस, आणि या सर्व गोष्टी केल्यावर तू जसा असशील तसाच रहा, तेच निर्वाण होय. इच्छा व मनन हीं टाकल्यावर शांत, भावनाशून्य व वासनारहित होऊन तू वाटल्यास व्यवहार कर किंवा करू नकोस. वायूचा स्पंद व अस्पंद या दोन्ही प्रकारे जसा व्यवहार होतो तसाच तुझा व्यवहार होऊं दे. ज्याप्रमाणे लाकडाची नौका वल्ह्यांच्या योगाने चालविली जाते, त्याप्रमाणे तुझी पुरुषाला उचित असलेली चेष्टा वासना व संकल्प यांनी रहित, शांत व शास्त्रानुसार होऊं दे. हे रामा! तुझा व्यवहार स्नेहाने युक्त असा न होवो. माता, पिता, बंधु इत्यादि लोकांवर तू अत्यंत आसक्तहि होऊं नकोस. फार काय, तू ज्ञानी आहेस की अज्ञानी आहेस, दयाळू आहेस की निष्ठुर आहेस, हेहि कोणाकडून कळू देऊं नकोस. तर तू व्यवहारांतहि चित्रांतील दीपाप्रमाणे स्थिर रहा. प्राप्त भोगाविषयी तू विरक्त हो. पुढे प्राप्त होणाऱ्या भोगाची इच्छा करू नकोस. तू वासनाशून्य झालास म्हणजे मग शास्त्राचाचून तुला कांहीच प्रिय वाटणार नाही. शास्त्रच तुला विश्रान्ति

देईल. त्यामुळेच तुला स्वसुखाचा अनुभव येईल. जोंबर देह आहे, तोंवर अवश्य तो व्यवहार केलाच पाहिजे. म्हणून तो शास्त्रानुसारच होईल व त्यामुळे चित्तदोष शांत होतील, असाच व्यवहार तूं कर. पण तसाहि तूं अभिनिवेश धरूं नकोस. मी शास्त्रानुसारच वर्तन करीन, सज्जनांचीच संगति धरीन, असा आग्रहहि तूं धरूं नकोस. कारण कोणत्याहि प्रकारचा अभिनिवेश न धरतां आपापल्या वर्णाश्रमाला उचित अशा आचरणांत व शमदमादिकांत आसक्त होणें, हेंच ज्ञानी पुरुषाचें मुख्य लक्षण आहे. यथेष्ट आचरण हें ज्ञानाचें लक्षण नव्हे. ३८

सर्ग ३९ वा.

१ आत्म्यामध्ये विश्रान्ति पावलेला मनुष्य कोणत्या रूपानें अवशिष्ट रहातो, व जगत् त्याला कसें दिवतें, त्याचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—जो पुरुष संकल्परहित असतो, तो शास्त्रानुसारच वर्तन करील हा नियम कसा संभवतो ? असें विचारशील तर सांगतो. रामा, परमार्थतत्त्वाचा साक्षात्कार झाल्यामुळे ज्याचा संसार क्षीण झाला आहे, असा पुरुष, नियमानें शास्त्रीय व्यवहारच करावा, असा संकल्प करीत नाही. कारण, प्रसंगप्राप्त व्यवहाराला कारण होणारा जो संकल्प, तोहि आभासरूप असल्यामुळे स्वात्माच आहे असें पाहतो. संकल्प या रूपानें त्याकडे पहातच नाही आणि कोणत्याही वस्तूकडे त्या त्या वस्तूच्या रूपानें पाहिल्यावांचून तिची सत्ताच सिद्ध होत नाही. त्यामुळे ज्ञानी पुरुषाच्या व्यवहाराला अवश्य असलेला संकल्प हा खरा संकल्प नसून, संकल्पाभास आहे. आरशा-

वर तोंडाची वाफ सोडली असतां त्याला जशी मलिनता प्राप्त होते, त्याप्रमाणें चैतन्यामध्ये आत्म-साक्षात्कार होण्यापूर्वी कांहीं अनिर्वाच्य कारणामुळे 'अहं' अशी अहंता उद्भवते, पण ती तत्त्ववेत्त्याच्या ठिकाणीं कांहीं कारणावांचून तत्काल नाहीशी झालेली दिसते. त्यानंतर मोठ्या यत्नानें जरी तिचा शोध केला, तरी ती हातीं लागत नाही. ज्याचें अज्ञानावरण क्षीण झालेलें असतें, ज्याच्या सर्व इच्छा शांत झालेल्या आहेत, जो परमामृताच्या लाभानें पूर्ण संतुष्टचित्त झाला आहे, तो निरतिशय आनंदस्वरूपसत्तेनेंच विराजमान होतो. पूर्ण चंद्राच्या योगानें आकाश जसें शोभतें, त्याप्रमाणें ज्ञानरूप प्रकाशानें चमकणाऱ्या बुद्धीनें ज्ञानी आसमंतांतील सर्व प्रदेश प्रकाशित करतो. तो जेथे असतो, तेथील लोकांच्या अंतःकरणांत संशयरूप धुकें राहूं देत नाही. वायु मेघादि आवरणाला दूर सारून सूर्यप्रकाशाला सर्व ब्रह्मांडभर पसरण्यास जसा अवकाश देतो, त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुषाची बुद्धि अज्ञ जनांच्या अंतःकरणांतील अज्ञानावरणाला घालवून आत्मविचाराला अवकाश देते. ज्ञानी पुरुष आत्माच आहे, असें कोणालाहि सहज कळतें. कारण, त्याच्या ठिकाणीं संसारदोष किंवा संदेह यांचा अभाव असतो. त्याला आत्मप्रकाशाचा लाभ झालेला असतो, त्याच्या ठिकाणीं अज्ञानावरण नसतें. त्यामुळे तो शरत्कालांतील आकाशाप्रमाणें स्वच्छ असतो. त्याच्या ठिकाणीं संकरूप नसतो. तो निराधार असतो, शांत असतो. ब्रह्मलोकांतून आलेल्या वायूप्रमाणें तो अंतःकरणांत अति शीतल असतो. त्यामुळे अशा पुरुषाच्या समागमांत राहून प्रणाम, शुश्रूषा इत्यादिकांच्या योगानें तो इतर लोकांनाहि निष्पाप करीत असतो. स्वर्गादि पदार्थांना स्वप्नांतील पदार्थांप्रमाणें, किंवा बंध्या-

नुसते स्मरणाच्या उपयोगी, तसेच आत्मज्ञान झाल्यावर 'मी, तू, हे जगत्' यांचा स्मरणा-पलिकडे कांहीं उपयोग नाही. यास्तव रामा ! मी पूर्वी सांगितलेल्या क्रमाने योगाभ्यास कर, आत्मभावना दृढ कर, ह्मणजे जगद्वासना हळूहळू क्षीण होत जाऊन, मी नाही, संसार नाही, तर केवळ एक आत्मस्वरूप आहे, असा निश्चय होऊन तेच एक अवशिष्ट राहिल. हा स्वभावसूर्य जसा जसा उदय पावत जाईल तसा तसा भोगांधकार कमी कमी होऊन शे-वटी सर्वथा नाहीसा होईल. तो आहे, असेंहि कधी वाटणार नाही. याप्रमाणे भोगांधकार नाहीसा झाला ह्मणजे अंतःकरणादि साधन-समुदाय अज्ञान व 'स्थूल देहच मी' इत्यादि अध्यास, यांनी तो राहित होतो. त्याचप्रमाणे ब्रह्मा-कारवृत्तीने प्रदीप्त झालेल्या ज्ञानाने चमकू लागतो आणि त्यामुळे दीपापासून सभोवार पसरलेल्या प्रकाशासारखा ज्ञानप्रकाशाने सर्व जगाला व्यापून तो ब्रम्हरूप झाला आहे, असा भास होतो. ३९

सर्ग ४० वा.

—:०:—

१. संसारांत ब्रम्ह भासत नाही, व ब्रम्हामध्ये संसार भासत नाही, पण जीवन्मुक्तीत पर्याप्ताने बोन्ही भासतात, असे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—शब्दादि बाह्य पदार्थ मन, बुद्धि, इंद्रिये, विषयज्ञान, इत्यादि सर्व बाह्य व आभ्यंतर वस्तूंचे वास्तव स्वरूप साक्षी चैतन्यच आहे, असे विद्वान् समजतात. त्या स्वरूपांत विकाररूप मल केव्हांही उद्भवत नाही. जेव्हां अपरिच्छिन्न अविद्येचा क्षय झाल्यामुळे वास्तव स्वभावस्थिति उदय पावते, तेव्हां संसार भ्रमासारखा भासतो. जेव्हां

स्वभावामध्ये अंतःकरण बिभ्रंति पावून, शांति रूप स्थिति रूढ होते, तेव्हां जगद्रूप दृश्य, सुषुप्तीत जसे स्वप्न, त्याप्रमाणे शांत होते. भोग हेच संसार-महारोग आहेत, बंधु हेच हृदय बंधन आहे, अर्थसंपत्तिच अनर्थात पाडणारी आहे; यास्तव विवेकयुक्त बुद्धीने स्वरूपांतच शांत व्हावे. अविद्यारूपत्व हाच संसार, व विद्यारूपत्व हेच परमार्थतत्त्व, यास्तव परमाकाशरूप व्हावे, शांति धरावी, या संसारामध्ये क्लेश भोगांत राहू नये. अर्थात् सुख व दुःख किंवा बंध व मोक्ष आपल्याच स्वाधीन आहेत, ते कसे म्हणशील, तर माझा अनुभव सांगतो. 'मी वसिष्ठ जीव आहे,' असे समजत नाही, दृश्य किंवा जगद्रूप यांना पहात नाही. शांत ब्रह्मामध्ये मी प्रवेश केला आहे. त्यामुळे मी केवळ आनंदस्वरूप ब्रम्हच आहे. रामा, तू मला वसिष्ठ या रूपाने जे पहातोस, तेहि तू आपल्या संकल्पाप्रमाणेच अवलोकन करतोस. मी तर स्वतःला शांत केवळ परमाकाशच पहातो. तुला सुद्धा शब्द, अर्थ, इत्यादि-रूप जे मनोमय भ्रम होतात, तेहि वायू-तील स्पंदाप्रमाणे परमाकाश जे ब्रह्म त्यांतच जणुं काय उत्पन्न झालेसे दिसतात. वस्तुतः ते उत्पन्न होत नाहीत. मी द्वैत पहात नाही, यावरून द्वैताचा द्वेष करतो असे कदाचित् तुला वाटे; पण वस्तुस्थिति तशी नाही; तर द्वैत व अद्वैत यांचा एकाच काली प्रत्यय येणे अशक्य आहे. जो ब्रम्हरूप झालेला असतो, तो प्रपंचाला जाणत नाही व प्रपंचमय झालेला असतो, तो ब्रम्हाला ओळखीत नाही. निद्रित मनुष्य स्वप्नाचा अनुभव घेत नाही व स्वप्न पहात असलेला मनुष्य सुषुप्तीचा अनुभव घेत नाही, पण जागा झालेला मनुष्य स्वप्न व जागृति या दोहोंचा जसा अनुभव घेतो, त्याचप्रमाणे ज्याला ब्रम्हसाक्षात्कार झाला

व्यवहार व जन्म, मरण, सुख-दुःखभोग इत्यादि जीवाचा व्यवहार करतो. आकाशादि भूतें हे त्या चिदात्म्याचेच अवयव आहेत. त्याच्या सत्तेनेच तीं भूतें सत्तावान् होतात, अर्थात् तो चिदात्माच सर्व पदार्थांच्या रूपानें सर्व क्रिया करण्यास प्रवृत्त होतो, पण तो स्वतः अकर्ता आहे. पदार्थांच्या व्यवहाराप्रमाणेंच शब्दप्रयोगादि व्यवहारहि चिदात्म्याच्या सत्तेनेच होतो. शरीर, वागादि इंद्रिये इत्यादि सर्व भौतिक पदार्थ जड असल्यामुळे स्वतः व्यवहार करण्यास असमर्थ असतात, त्यामुळे “मी वसिष्ठ, तूं राम,” इत्यादि व्यवहार जिह्वादि इंद्रियांच्या व्यापारानें जो होतो, तोहि हृदयस्थ चिदात्म्याच्या सामर्थ्यानेच होतो. त्याला मृदंग, डफ इत्यादि वाद्यांचा योग्य दृष्टांत आहे. वस्तुतः मृदंगादि वाद्यें जड आहेत, पण त्यांतून वादकाच्या इच्छेप्रमाणें विचित्र ध्वनि उत्पन्न होतात हें प्रसिद्ध आहे. जी प्रत्यक्ष भासणारीहि वस्तु प्रमाणपूर्वक विचारानें भासेनाशी होते, ती केव्हांहि नाहींच. जगद्रूपहि विचारानें नाहींसें होणारें आहे, त्यामुळे स्वतः स्वरूपशून्य असलेलें तें ब्रह्मामध्ये ब्रह्मरूपानेंच स्थित आहे. ज्यांना जगद्रूप स्वप्न दिसत आहे, ते स्वप्नपुरुषहि परस्परांच्या दृष्टीनें विद्यमान नाहींतच. स्वप्नामध्ये आपण ज्या मनुष्यांना पहातो ते त्याच वेळीं आपणाला पहात नसतात हें प्रसिद्धच होय. मग ते ब्रह्मभूत आत्म्यामध्ये कोठून रहाणार? खरोखर संसारी जीव आकाशांतील पुष्पाप्रमाणें ब्रह्मामध्ये केवळ कल्पनामय असतात. रामा ! मी केवळ ब्रह्मरूप आहे, त्यामुळे सांसारिक सर्व जीव माझ्यामध्येच वायूंतील स्पंदाप्रमाणें आपल्या सर्व व्यवहारांसह रहातात. स्वप्न पहाणाऱ्या पुरुषाचें स्वप्न जसें त्याहुन भिन्न नसतें, त्याप्रमाणेंच त्यांचा सद्रूप आत्मा मी

आहें. निद्रित पुरुषाच्या स्वप्नाप्रमाणें, खरोखर, ते संसारी जीव अविद्यमान आहेत. त्यांच्याशीं माझा जो व्यवहार होतो तो ब्रह्मामध्ये अवस्थित असलेलें ब्रह्मच आहे, तथापि त्यांच्या दृष्टीनें मी त्यांना उपदेश करीत आहे, असें दिसतें. रामा ! ते जर मला अशा दृष्टीनें पहात असतील, तर खुशाल पाहोत. मला त्यांच्याशीं कांहीं कर्तव्य नाहीं. आत्म्यामध्ये अगोदर मीच नाहीं; मग माझा उपदेशादि व्यवहार कोठचा ? ही सर्व ब्रह्मासत्ताच पसरलेली आहे. ही माझी वाणी सुद्धां ब्रह्मरूपच असून ती जणुं काय तुझ्यासाठींच उदय पावते. सर्व वस्तु केवळ आनंदरूप आहेत, असें पाहिल्यामुळे सर्वांशीं अविरुद्ध असलेल्या तत्त्वज्ञानी पुरुषाला दुःखादि विरुद्ध पदार्थांहि अनुकूलच भासतात. तो शुद्ध संविद्रूप असतो, त्यामुळे त्याच्या हृदया-मध्ये भोगेच्छाहि उत्पन्न होत नाहीं. मनुष्यांचा बंध व मोक्ष त्यांच्या अधीन आहे. त्यांनीं मनांत आणलें तर ते बद्ध होतात, व मुक्तहि होऊं शकतात. पण प्रत्येकाचा बंध व मोक्ष याप्रमाणें त्याच्या स्वाधीन असूनहि प्रत्येक जीव मोहित होऊन, स्वरूपानंदाला विसरून संसारदुःख भोगूं लागतो, व त्यांतून मुटण्यासाठीं मोक्षोपायांचें अनुष्ठान करूं लागतो. पण हा सर्व गाईच्या पावलाला समुद्र समजण्यासारखाच भ्रम आहे. मिथ्या दुःखाचा उपशम हेंच मोक्षाचें स्वरूप आहे, व केवळ विवेकानें स्वभावतःच त्याची सिद्धि होते. मोक्षाला धन, मित्र, क्रिया यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. पाण्यामध्ये टाकलेला तेलचा थेंब जसा चक्राकार बनतो, त्याप्रमाणें विषयाचें चिंतन करतांच आत्मचित् जगदाकार बनते. जाग्रदवस्थेत स्वप्नवृत्तांत जशा प्रकाश होतो, तशाच प्रकारचें विवेकी पुरुषाला जगत् भासतें. जागें होतांच स्वप्नांतील पदार्थ जसे

नुसते स्मरणाच्या उपयोगी, तसेच आत्मज्ञान झाल्यावर 'मी, तू, हे जगत्' यांचा स्मरणा-पलिकडे कांही उपयोग नाही. यास्तव रामा ! मी पूर्वी सांगितलेल्या क्रमाने योगाभ्यास कर, आत्मभावना दृढ कर, क्षणजे जगद्वासना हळूहळू क्षीण होत जाऊन, मी नाही, संसार नाही, तर केवळ एक आत्मस्वरूप आहे, असा निश्चय होऊन तेच एक अवशिष्ट राहील. हा स्वभावसूर्य जसा जसा उदय पावत जाईल तसा तसा भोगांधकार कमी कमी होऊन शे-वटी सर्वथा नाहीसा होईल. तो आहे, असेहि कधी वाटणार नाही. याप्रमाणे भोगांधकार नाहीसा झाला क्षणजे अंतःकरणादि साधन-समुदाय अज्ञान व 'स्थूल देहच मी' इत्यादि अ-ध्यास, यांनी तो रहित होतो. त्याचप्रमाणे ब्रह्मा-कारवृत्तीने प्रदीप्त झालेल्या ज्ञानाने चमकुं लागतो आणि त्यामुळे दीपापासून सभोंवार पसरलेल्या प्रकाशासारखा ज्ञानप्रकाशाने सर्व जगाला व्यापून तो ब्रम्हरूप झाला आहे, असा भास होतो. ३९

सर्ग ४० वा.

—:०:—

१. संसारंत ब्रम्ह भासत नाही, व ब्रम्हामध्ये संसार भासत नाही, पण जीवन्मुक्तीत पर्यायाने दोन्ही भासतात, असे वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—शब्दादि बाह्य पदार्थ मन, बुद्धि, इंद्रिये, विषयज्ञान, इत्यादि सर्व बाह्य व आभ्यंतर वस्तूंचे वास्तव स्वरूप साक्षी चैतन्यच आहे, असे विद्वान् समजतात. त्या स्वरूपांत विकाररूप मल केव्हांही उद्भवत नाही. जेव्हां अपरिच्छिन्न अविद्येचा क्षय झाल्यामुळे वास्तव स्वभावस्थिति उदय पावते, तेव्हां संसार भ्रमासारखा भासतो. जेव्हां

स्वभावामध्ये अंतःकरण विश्रांति पावून, शांति रूप स्थिति रूढ होते, तेव्हां जगद्रूप दृश्य, सुषुप्तीत जसे स्वप्न, त्याप्रमाणे शांत होते. भोग हेच संसार-महारोग आहेत, बंधु हेच बद्ध बंधन आहे, अर्थसंपत्तिच अनर्थात पाडणारी आहे; यास्तव विवेकयुक्त बुद्धीने स्वरूपांतच शांत व्हावे. अविद्यारूपत्व हाच संसार, व विद्यारूपत्व हेच परमार्थतत्त्व, यास्तव परमाकाशरूप व्हावे, शांति धरावी, या संसारामध्ये क्लेश भोगांत राहू नये. अर्थात् सुख व दुःख किंवा बंध व मोक्ष आपल्याच स्वाधीन आहेत, ते कसे म्हणशील, तर माझा अनुभव सांगतो. 'मी वसिष्ठ जीव आहे,' असे समजत नाही, दृश्य किंवा जगद्भ्रम यांना पहात नाही. शांत ब्रह्मामध्ये मी प्रवेश केला आहे. त्यामुळे मी केवळ आनंदस्वरूप ब्रम्हच आहे. रामा, तू मला वसिष्ठ या रूपाने जे पहातोस, तेहि तू आपल्या संकल्पाप्रमाणेच अवलोकन करतोस. मी तर स्वतःला शांत केवळ परमाकाशच पहातो. तुला सुद्धा शब्द, अर्थ, इत्यादि-रूप जे मनोमय भ्रम होतात, तेहि वायूतील स्पंदाप्रमाणे परमाकाश जे ब्रह्म त्यांतच जणुं काय उत्पन्न झालेसे दिसतात. वस्तुतः ते उत्पन्न होत नाहीत. मी द्वैत पहात नाही, यावरून द्वैताचा द्वेष करतो असे कदाचित् तुला वाटेल; पण वस्तुस्थिति तशी नाही; तर द्वैत व अद्वैत यांचा एकाच काली प्रत्यय येणे अशक्य आहे. जो ब्रम्हरूप झालेला असतो, तो प्रपंचाला जाणत नाही व प्रपंचमय झालेला असतो, तो ब्रम्हाला ओळखीत नाही. निद्रित मनुष्य स्वप्नाचा अनुभव घेत नाही व स्वप्न पहात असलेला मनुष्य सुषुप्तीचा अनुभव घेत नाही, पण जागा झालेला मनुष्य स्वप्न व जागृति या दोहोंचा जसा अनुभव घेतो, त्याचप्रमाणे ज्याला ब्रम्हसाक्षात्कार झाला

आहे, तो शांतचित्त जीवन्मुक्त ब्रम्ह व जगत् या दोहोंचाहि एकाच वेळीं अनुभव घेतो. कारण तो ज्या वेळीं जगाला पहातो, त्याच-वेळीं तें ब्रम्ह प्रकाशमय आहे असेंहि समजतो. कारण जीवन्मुक्ताला प्रपंचाचें जर मुळींच भान नसतें, तर अज्ञ जीवांना उपदेश करण्याचें महत्कार्यहि त्याच्या हातून घडलें नसतें. ज्ञानी हें सर्व द्वैत जसे आहे तसेच जाणतो, पण त्यांत आसक्त होत नाही. त्यापासून हळूहळू चित्ताचा निरोध करीत तो शुद्धात्मा शरत्कालीन मेघाप्रमाणें शांत होतो. स्मरणरूप व काल्पनिक संग्रामाचें जें स्वरूप असतें तेंच जीवन्मुक्ताच्या जगदनुभवाचें रूप असतें, त्याला सत् क्षणतां येत नाही व असतूहि क्षणतां येत नाही. त्यामुळें अहंत्व व जगत् हा शुद्ध भ्रम आहे. रामा! सर्व जीवांना दिसणारी ही जगन्माया परमार्थ सत्य आत्म्या-मध्ये व शून्यामध्येहि नाही. तिचा द्रष्टा जीवहि विद्यमान् नाही. त्यामुळें शून्य व अशून्य या दोहोंहूनहि अत्यंत विलक्षण असलेली ही भ्रांति अनिर्वचनीय आहे. ती जरी भासत असली, तरी तिची कार्यकारणपरंपरा लावतां येत नाही, त्यामुळें तिचें निश्चित स्वरूपहि सांगतां येत नाही. ४०.

सर्ग ४१ वा.

—:०:—

१ अविद्यास्वभावामुळें त्रिभुवनरूप बाहुलीचें नृत्य, व २ विद्यास्वभावाने निर्वाण.

श्रीवसिष्ठः—‘मी, तूं,’ इत्यादि या सर्व प्रपंचाचा अनुभव, हा अविद्येचा स्वभाव आहे. यास्तव शास्त्रीय उपायांनीं विद्या संपादन करून अद्वितीय, स्वप्रकाश, पूर्णानंदरूप होऊन, केवळ विद्यास्वभाव बनून स्वतःला निर्वाणमय

करावें. जेथें सूर्य असतो तेथें प्रकाश जसा अवश्य असतोच, त्याप्रमाणें जेथें आत्मसाक्षात्कार झालेला असतो, तेथें परम वैराग्य अवश्य असलेंच पाहिजे. तो साक्षात्कार म्हणजे विद्या, विद्वत्समागम, विवेक, विषयवैराग्य, यांमुळेंच सिद्ध होतो. कर्ता, कर्म, करण, द्रष्टा, दृश्य, दर्शन, इत्यादि सर्व सामग्रीनें रहित असेच हें जगच्चित्र उद्भवलेलें आहे. आधारावांचून जसें एखादें चित्र असावें, तसेच हें सर्व आहे. तें वस्तुतः उत्पन्न झालेलें नाही, त्यामुळें विविधाकारांनीं प्रतीत होणारेंहि जगत् शांत तत्त्वामध्ये शांत रूपानेंच स्थित आहे. तें अनामय परब्रह्मच असून सत्य व अव्यय आहे. जगद्रूपी चित्तांतील या असंख्य मूर्तींची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे? त्या सर्व मूर्ति चिदाकाशांत केवळ जीवांच्या कल्पनारूप रंगानें रंगविल्या आहेत. तीं जगद्रूप चित्रें जणूं काय नवे नवे अभिनय करून शृंगारादि विकारांनीं युक्त असल्याप्रमाणेंच चेष्टा करीत असतात. परमाणूप्रमाणें अतिसूक्ष्म पदार्थापासून ब्रम्हदेवासारख्या विराटपुरुषापर्यंत, प्रत्येका-मध्ये त्यांचा असाच विलास चाललेला असतो. रामा! या जगच्चित्रपुत्रिका सर्व ऋतु, याच मस्तकावरील पुष्पमालांना धारण करतात. दिशारूपी बाहुलतांनीं त्या व्याकुल झालेल्या असतात. पाताललोक याच त्यांच्या पादलता आहेत. ब्रम्हलोक हीच त्यांची मान आहे. चंद्र व सूर्य हेच नेत्र आहेत, नक्षत्रसमुदाय हेच लोम आहेत, सप्तलोक हीच सात अंगें आहेत, सर्वत्र पसरलेलें स्वच्छ आकाश हेंच वस्त्र आहे. द्वीपांच्या सभोंवार असलेले समुद्र हीच त्यांचीं कंकणें आहेत. लोकालोक पर्वत याच मेखला आहेत, भौतिक शरीरादिकांचें धारण व पोषण यासाठीं धडपड करणारे जीव हेच त्यांचे प्राणवायु आहेत, पुराण व वेद

हीच त्यांची वचने आहेत, निरनिराळ्या क्रियांची सुखदुःखादि फळे हेच त्यांचे विलास आहेत. तात्पर्य, अशा सर्व सामग्रीने युक्त असलेल्या त्या त्रिजगत्-पुत्रिका सतत नृत्य करीत असतात, व तेच आपल्याला जगद्रूपाने साक्षात् दिसत असते. त्यांच्या या नृत्याचे कारण अविद्यायुक्त चित्त आहे. कारण श्रुतीमध्ये अविद्याविशिष्ट ब्रह्मच जगाचे निमित्त सांगितले आहे. ज्याप्रमाणे निद्रावस्थेत अंतःकरणाने सर्वथा लीन न होणे हेच स्वप्नाचे कारण, तसेच अविद्यावस्थ ब्रह्म हेच जगाचे कारण होय. हे रामा, तू पारमार्थिक स्वभावाची भावना करीत, जागृतीतहि अज्ञाननाशामुळे असुषुप्त व सर्व द्वैतोपसंहारामुळे सुषुप्त अशा तूर्यपदामध्ये स्थिर हो. जागृतीतहि सर्व विक्षेप टाक. या प्रपंच-स्वप्नाचा आश्रय करूं नकोस. जागृतीतहि निद्रित असल्याप्रमाणे जगद्भावना-शून्य होणे, आत्मज्ञानाने आसक्ति व वासना यांनी रहित होणे हाच स्वभाव आहे, असे तज्ज्ञ समजतात व त्याच स्वभावामध्ये दृढ होणे, हीच मुक्ति होय. कर्ता, कर्म, करण, द्रष्टा, दृश्य, दर्शन यांच्या अभावी विषयाचे दर्शन व चिंतनहि संभवत नाही. त्यामुळे पूर्वोक्त स्वभावामध्ये स्थिर झालेल्या पुरुषाला व्यवहार-समयीहि जगत् चिदेकरसरूप भासते. अति रमणीय आत्मतत्त्वामध्ये जगतहि रमणीय दिसते. पूर्ण ब्रह्मामध्ये ते परिपूर्ण स्वरूपाने स्थित होते. द्वैत व ऐक्य यांनी रहित अशा प्रत्येक आत्म्यामध्ये द्वैत व ऐक्य यांनी रहित असे ब्रह्म अखंड एकरूपाने भासते. सृष्टिरूपाने स्थित असलेले हे सत्य, सत्य आत्म्यामध्ये शांत राहिले आहे. ते स्वरूपतःच शांत आहे. त्यामुळे आकाशाच्या मध्याप्रमाणे, मोठ्या शिलेच्या जठरासारखे, उत्तम रत्नाच्या मध्याप्रमा-

णेच ते घनरूप असले तरी आकाशोपम आहे. म्हणूनच त्यामध्ये जगत्प्रतिबिंब व्यक्त होताच क्षुब्ध झाल्याप्रमाणे जरी दिसले, तरी स्वतः अक्षुब्धच असते. ते जगद्रूपाने असत जरी भासले तरी सद्रूपच असते. ज्याप्रमाणे एखाद्या शिल्पशास्त्रज्ञाच्या मनांत पुढे होणाऱ्या एखाद्या विशाल नगराची रचना रहाते, त्याप्रमाणे जगत्कारण ब्रह्मामध्ये हे सर्व जगत् बीजरूपाने रहाते. त्या अवस्थेत मन एकरसरूप असते. ज्याप्रमाणे कल्पित नगर संकल्पाहून भिन्न नसते, त्याप्रमाणे हा जगाचा आभास परमार्थाहून भिन्न नाही. सुवर्णाच्या चौकोनी चिपेमध्ये, त्यापासून पुढे होणाऱ्या अनेक अलंकाराचे आकार जसे बीजरूपाने असतात. त्याप्रमाणे परब्रह्मामध्ये हे सर्व जगत् रहाते. पुढे होणारे विविध पदार्थांचे आकार जरी त्यांत असले तरी ते स्वतः शांत व अव्ययच असते. त्यामध्ये सतत नाश व उत्पत्ति चालूच असते, तथापि ते स्वतः एकरूप, अनामय, उत्पत्तिनाशरहित व जरारहित असते. ते तसे असूनहि अनेक असल्याप्रमाणे प्रत्ययाला येते. हे रामा ! ज्ञान झाले असतां केवळ शांत-स्वभाव ब्रह्मच आपल्या अद्वैत स्वभावामुळे अस्तोदयरहित असले तरी सृष्टिरूप स्वराज्य-वैभवाने भासते. म्हणजे ज्याप्रमाणे आकाशांत तिमिरयुक्त दृष्टीला अनेक केशाकार, गंधर्व-नगर, नीलवर्ण इत्यादि दिसतात, तसेच ब्रह्मामध्ये सृष्टिवैभव दिसते; पण औषधादि उपायांनी नेत्रदोष नाहीसे झाले असतां आकाश जसे जसे स्वच्छ भासते, तसेच विचाराने जगद्रहित ब्रह्म ज्ञानी पुरुषाला प्रतीक्षणी दिसते. ४१.

सर्ग ४२ वा.

—:०:—

१ विश्व व विश्वेश्वर बांची एकता. २ विवेकाने पूज्य होणारा स्वात्माच परमेश्वर.

श्रीवसिष्ठः—शांत, कूटस्थ आत्म्यामध्ये जे प्रथमतः चित्ताचे स्फुरण होते, ते चिदात्म्याहून भिन्न नाही. कारण ते चित् हि चिदात्म्याप्रमाणे अव्यक्त व निर्मल असते व व्यवहारांत नाम व रूप यांच्या भेदामुळे वस्तूंचा भेद होतो, पण तो भेद नामरूप व्यक्त होण्यापूर्वी चित्मध्ये संभवतच नाही. त्यामुळे चित् व चित्त यांचा भेद नाही. कारण चिद् हि निर्मल व चित् हि निर्मल, त्यामुळे प्रभा व आकाश यांच्याप्रमाणे चिद् व चित्त यांचा भेद संभवत नाही. याच न्यायाने चित्ताच्या अधीन असलेला जगद्देहि असंभवीयच आहे. निर्विकार प्रत्यगात्माकाशांत मननादि वृत्ति व शब्दादि विषय मृगजलाप्रमाणे भासतात, पण चित्तरूप सूर्य अस्त पावला असता, ते सर्व विकार शांत होतात. वायूचे स्पंदन कोणत्याहि साधनाच्या अपेक्षावांचून जसे होते, त्याप्रमाणे परमात्म्याच्या प्रकाशाचा प्रसार हेच जगत् आहे. पाण्यातील द्रवत्वाप्रमाणे, आकाशातील शून्यत्वाप्रमाणे, किंवा वायूतील स्पंदाप्रमाणे, परमात्म्यामध्ये हे अनिर्वाच्य आत्ममय जगत् भासते. महाचिद्रूप महाकाशांत जे हे जगत् दिसत आहे, ते रत्नांतील तेजस्वितेप्रमाणे चित्त्वच आहे. जसे जलामध्ये द्रवत्व, आकाशांत शून्यत्व, व वायूमध्ये स्पंदन, तसे महाचितीमध्ये जगत् आहे. ज्याप्रमाणे वायु आपल्या स्वरूपांत स्पंद पावतो, त्याप्रमाणे चित्ति स्वरूपांतच जगत् पहाते. त्यामुळे द्वैत, ऐक्य इत्यादि भेदांचा यार्त्किचित् हि संभव नाही. अविवेकाने जगत्

यो. बा. १४

भयंकर भासते, व विवेकाने क्षणभंगुर दिसते. पण परमार्थबोध झाला असता, ते सर्वदा ब्रह्ममात्र बनते, त्यामुळे भयंकर किंवा क्षणभंगुर दिसत नाही. शुद्ध व आदि-मध्य-अंतरहित अशा केवळ ज्ञातीवांचून त्यांत कांही नाही, असा ज्ञानी पुरुषांनी निर्णय केला आहे—पण आत्मसाक्षात्काराने तसा निर्णय होण्यापूर्वी अनेक वाद प्रवृत्त होतात. कोणाला ते शांत शिवस्वरूप वाटते, कोणी त्याला शाश्वत ब्रह्म म्हणतात, कोणी शून्य हेच तत्त्व समजतात. कोणी केवळ विज्ञान हेच या जगांतील सार समजतात, पण वस्तुतः ते अनंत चिद्रूपच आपल्या स्वरूपामध्ये जणू काय विषयत्वाची भावना करीत, स्वरूपांतच ज्ञेयत्व, अज्ञत्व, इत्यादि अवस्थांस प्राप्त होते. चित्त्वाच्या बलावरच आरोपित वस्तूंची स्फूर्ति होत असल्यामुळे चित्त्वावांचून ज्ञेयाची सत्ता नाही व ज्ञेयसत्तेवांचून चित्त्वा चित्त्व नाही. ज्याप्रमाणे शून्यरूप निर्विकार आकाशावांचून वायूचे कारण नाही, किंवा वायूवांचून स्पंदाचे दुसरे कांही कारण नाही, त्याप्रमाणे जगाचे चित्त्वावांचून दुसरे कांही कारण नाही. अतिस्वच्छ असलेली जी महाचित्ति तिच्यामध्ये सृष्टीतील निरनिराळ्या पदार्थांचे ज्ञान होण्यास, त्यांचे सत्त्व किंवा असत्त्व प्रतीत होण्यास दुसऱ्या कोणत्याहि कारणाची अपेक्षा नाही. चित् व जड यांच्या भेदाची व त्यांच्या कारणाच्या एकत्वाची सत्ता परब्रह्मामुळे सिद्ध होते. पण त्या कूटस्थ अद्वितीय चिदाकाशांत द्वित्व किंवा एकत्व यांची कल्पना कोण करणार? सत्ता व स्फूर्ति यांच्या योगाने त्यांचे समर्थन सृष्टीतील जड पदार्थांपैकी कोणीहि करण्यास समर्थ नाही. आकाशाच्या द्वित्वाचा, किंवा वायु व स्पंद यांच्या भेदाचा, कधीच कोणाला अनुभव येत नाही. कारण त्याच

भेद जरी कल्पिलां तरी तो वास्तविक नसून शब्दमात्र असतो, हें प्रसिद्ध आहे. त्याच-प्रमाणें विश्व व विश्वेश्वर यांचें द्वित्व असद्रूप आहे. जें महाचिन्मात्र तत्त्व तें सद्वृत्त असून त्यांत द्वित्वाचा असंभव आहे. चिन्मात्रच विश्वा-सारखें भासतें. देश, काल इत्यादिकांनीं युक्त असल्यामुळे विश्वांतील कांहीं पदार्थ सत्य भासतात, कांहीं असत्य भासतात. जे थोडा वेळ राहतात, त्यांच्या अपेक्षेनें दीर्घ काल राहणाऱ्या पदार्थांचा व्यवहारांत नित्य समजतात. न्यून प्रदेशांत राहणाऱ्या वस्तूहून विस्तीर्ण प्रदेशांत राहणाऱ्या वस्तूला व्यवहारांत व्यापक समजतात. हें जरी खरें आहे, तरी वस्तुतः विश्व नाही, व विश्वत्व नाही. त्यामुळे सोन्याच्या अलंकारांमध्ये खरी सत्यता नसून सोन्यामध्ये जशी खरी सत्यता असते, त्याप्रमाणें देशकालांनीं परिच्छिन्न झालेल्या कोणत्याच वस्तूमध्ये सत्यत्व नसून चिन्मात्रालाच परमार्थ सत्यता आहे. जसें सुवर्णकंकण सोन्याहून निराळें आहे, असें ह्मणणें अशक्य, त्याचप्रमाणें विश्व परमात्म्याहून भिन्न आहे, असें ह्मणणें अयोग्य आहे. त्यांत द्वित्व किंवा ऐक्य यांतील कशाचाच संभव नाही. त्यामुळे कार्यकारणता कोठची? बरें, 'काल्पनिक कार्य-कारणभेद आम्ही स्वीकारितो,' असें म्हण-शील, तर आकाशांतील शून्यत्वाप्रमाणें किंवा जलांतील द्रवत्वाप्रमाणें काल्पनिक भेदानें त्याच्या सत्यत्वाचा निर्वाह होत नाही. आकाश व आकाशांतील रेव ही दोन्ही जरी अत्यंत अभिन्न असली तरी त्यांच्या वेदाची कल्पना होते. त्याच न्यायानें चिन्मात्र, जगत् वगैरे यांचा जरी अभेद असला तरी काल्पनिक भेदाची सिद्धि होते. पण वस्तुतः ब्रम्हानें जें रूप तेंच जगाचें रूप, तेव्हां त्यांत द्वित्व व एकत्व कोठलें? आकाश ज्या रूपाचें असतें,

त्याच आकाराचें सर्व शून्यहि आहे. त्याच न्यायानें एक, निर्मल, व्यापक, सर्वात्मक चिन्मात्रांत हें सर्व जगत् आहे. शिळेवर सैनिकांचीं चित्रे कोळून त्यांची एक मोठी सेना बनविली असतां, त्यांत सर्वत्र पाषाणत्व अनुस्यूत असतें, तेव्हां त्यांत कार्यकारणवैचित्र्य कसें व कोठून संभवणार? आकाशामध्ये तद्भिन्न वस्तूचा जर असंभवच आहे, तर अनाकाशता कोठची? त्याचप्रमाणें महाचिंतीमध्ये तद्भिन्न प्रपंच तरी कसा असणार? अर्थात् प्रपंचाचा जो भास होतो तो आत्मप्रकाशरूपच आहे. पाषाणावर कोरलेलें चित्र पाषाणाचाच विकार असल्यामुळे तद्रूप असतें, त्याचप्रमाणें हे साधो! या विश्वाविषयीं तशीच भावना करून स्वरूपामध्ये स्थित झालें असतां विश्वाचा लय होतो. त्यानंतर एखाद्या निश्चेष्ट मनुष्याप्रमाणें संसार अवशिष्ट रहातो. ज्याप्रमाणें नेत्र मिटले असतां बाहेरचे पदार्थ दिसेनासे होतात, त्याप्रमाणें अंतःकरण आत्म्यामध्ये लीन झालें असतां बाह्य जगत् दिसेनासे होतें. स्वप्नामध्ये जागृतीतील विषय असत होतात व जागृतीत स्वप्नांतील विषय असत होतात, कारण त्या दोन्ही अवस्थांत, त्या त्या विषयाची भावना होत नसल्यामुळे प्रपंचाचें भान भावनाधीन आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते. रामा! तूं भावनेचा त्याग करून पाषाणासारखा निर्विकार होऊन रहा. कारण अंतःस्वभाव सर्वविकारशून्य आहे, म्हणून त्या आपल्या स्वरूपाप्रमाणेंच साम्यामध्ये स्थित व्हावें. जोंवर विवेक करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त झालें नाही, तोंवर परमेश्वराची उपासना करावी. ती करीत असतांनाच विवेक, वैराग्य इत्यादि साधनांचा अभ्यास करावा. व्यापक विवेकरूप सामग्रीनें आत्मसाक्षात्कार होण्यासाठीं आत्मरूप परमेश्वराची प्राप्त पदार्थांनीं पूजा

करावी. भोग्यरूपाने जो जो पदार्थ प्राप्त होईल, तो विवेकबुद्धीने परमेश्वराला समर्पण करावा. विवेकाने पूजिलेला स्वात्मा निरतिशय आनंदरूप वर सत्वर देतो. रुद्र, उषेद्र इत्यादिकांची पूजा या पूजेपुढे अगदी तुच्छ आहे. विचार, शम, सत्संग इत्यादि हेच उपचार व पुष्पे यांच्या योगाने पूजिलेला स्वात्मा परमेश्वर तत्काळ मोक्ष हें फल देतो. यथार्थ ज्ञान, याच एका उपचाराने पूजिलेला तो परमात्मा, मोक्षासारखे सर्वोत्तम फल देतो. जेथे आत्मा हाच ईश्वर आहे असा निश्चय होतो, तेथे अनात्मरूप तटस्थ ईश्वराचा आश्रय कोण करील? “अहो, पण तटस्थ ईश्वर पूजेने प्रसन्न झाला असतां, शस्त्र, सर्प, विष, अग्नि इत्यादि घातुक पदार्थापासून रक्षण करील, कूटस्थ आत्मा काय करणार?” म्हणून विचारशील; तर बाबारे, ज्याने सत्संग, शम, संतोष, विवेक इत्यादिकांनी आत्म्याला पूजिले आहे, त्याला शस्त्रादि घातुक पदार्थांचा कांही उपसर्ग होत नाही, ते त्याला पुष्पाप्रमाणे कोमल वाटतात. देवपूजा, तप, तीर्थयात्रा, दाने, इत्यादि कितीहि मरी केली, तरी ज्यांच्यामध्ये विवेक नाही व ज्यामुळे ते महात्मेहि नाहीत, अशांना त्यांचा कांही उपयोग होत नाही. ती त्यांना निरर्थकच असल्यामुळे क्षणिक फल देऊन जळून जातात. पण हे रामा! तीच जर विवेकपूर्वक केली तर सफल होतात. मग अंतःकरणामध्ये स्पष्ट विवेकच कां केला जात नाही? आत्म्याचे यथार्थ ज्ञान झाले असतां वासनेचा क्षय होतो, चित्त प्रसन्न होते, आणि मग ‘विवेक’ या नांवाच्या यत्नाला आरंभ होतो. शमरूप अमृताच्या योगाने विवेकाची अशी वृद्धि करावी की, पुनः तो निरनिगळ्या भ्रमांनी शुष्क होऊन जाणार नाही. परमार्थतत्त्वाच्या दर्शनाने अनित्य देहसत्तेचा अनादर

करून लज्जा, भय, विषाद, ईर्ष्या, सुख, दुःख यांना एकाच वेळी जिंकवे. जगदादि व शरीरादि आरंभीच जर नाही तर आज कोठून असणार? हें विश्व कारणापासून जर झाले असेल तर ते ब्रह्मरूपच आहे. ते केवळ कल्पनामात्र आहे. ते शुद्ध चिन्मय आहे. ज्ञातीहून घटादि पदार्थ भिन्न नाहीत. सर्व कल्पना ज्ञानरूप असते, आणि ती चिदाभासरूप ज्ञातिसुद्धां अज्ञात आत्मतत्त्वाची प्रतिबिम्बरूप शोभा आहे. तिचे यथार्थरूप कळले असतां म्हणजे ती आभासरूप ज्ञातिहि केवळ प्रत्यगात्मरूप आहे असे ज्ञान झाले असतां तत्काळ शांत होते. ज्ञेयाच्या अभावी ती कोणत्या स्वरूपाची आहे, हेहि सांगतां येत नाही. कारण प्रतिबिम्बाच्या अभावी बिम्बभूत पदार्थाला बिम्बही म्हणतां येत नाही. अर्थात् ज्ञेयाच्या अभावी ज्ञातीचा अभाव होऊन केवळ शाश्वत शिवस्वरूप अवशिष्ट रहाते, त्यानंतर शरीरादिकांचा अभाव होतो. अखंड, निरुपाधिक, पूर्ण, शांत परमात्मतत्त्वच परिपूर्ण रहाते. ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाति यांनी रहित असे ते तत्त्व, पाषाणाप्रमाणे निर्विकार स्थित होते. ज्ञानी लोक पाषाणावर कोरलेल्या मूर्तीप्रमाणे आपल्या स्वरूपांतच रहातात, त्यांची अंतःकरणे शांत असतात. ते प्रारब्धानुसार शरीराची हालचाल जरी करीत असले, किंवा दुसऱ्याकडून कर्षित असले तरी आत्मरूपच रहातात. ते प्राप्तव्यवहार जरी करीत असले, तरी परमात्मरूप झालेले असल्यामुळे आकाशाप्रमाणे मनांत निर्विकार असतात. ते ज्या अवस्थेत असतात, तेथेच जसेच्या तसेच रहातात. किंवा कोठे जाण्याचा प्रसंग आला असतां, जातातहि. तात्पर्य, जे प्राप्त होईल ते कर्म अखिन्न मनाने करणे, हा आत्मज्ञाचा श्रेष्ठ स्वभावच होय. किंवा ज्ञानी पुरुषाने सर्वदा समाधिस्थच रहावे;

ह्मणजे, सर्वस्वाचा त्याग करावा, अंतःकरण शांत व उज्ज्वल करावे, एकांतामध्येच चित्राप्रमाणे रहावे. संकल्प शांत झाला असता, कल्पित नगर जसे निःशेष नाश पावते, किंवा जागृतीत स्वप्न जसे अस्त पावते, त्याप्रमाणे ज्ञानानंतर जगत् सर्वदा बाधित होते. अज्ञ पुरुष शास्त्राची कांही वाक्ये ऐकूनच मी तत्त्वज्ञ आहे, असे समजतो, आणि मोक्षाचे वर्णन करू लागतो. पण ते त्याचे करणे, एखाद्या जन्मांधाने डोळस पुरुषाच्या रूपानुभवाचे वर्णन करण्यासारखेच आहे. असा तत्त्वज्ञानाभिमाना मनांत मानापमानाच्या योगाने संतप्त होत असतो, त्याला एखाद्या खऱ्या तत्त्वज्ञाप्रमाणे शांतिसुखाचा अनुभव येत नाही. अंधगोलांगुल्याने असत उपदेशाने फसून जाऊन स्वतःला कृतार्थ समजणारे पुष्कळ लोक आपणाला दिसतात. अज्ञानी पुरुष अज्ञत्वामुळेच अल्पलाभा-नेहि स्वतःला कृतार्थ समजतो. पण रामा! जो अज्ञानाने मोहित झालेला पुरुष वस्तुतः अकृतार्थ असतांना स्वतःला कृतार्थ समजतो,

१ एक अंध एका अरण्यांत एकटाच रडत व 'अरे, मला कोणी अमुक देशाला जाण्याचा मार्ग दाखवा,' असे ओरडत होता. त्याला पाहून एका निर्दय ठगाने 'या बैलाच्या पुच्छाला धरून त्याच्या मागोमाग जा,' असे सांगून, बैलाचे पुच्छ त्याच्या हाती दिले. तेव्हा तो विचारा त्या लबाड्या बचनावर विश्वास ठेवून हातांतील पुच्छ न सोडता त्याच्या मागोमाग चालला. बैलाने आपले पुच्छ त्याच्या हातांतून सोडवून घेण्याचा प्रयत्न केला, पण तो भ्रष्टाळू अंध हातांतील पुच्छ सोडीना, बैल त्रासून पळू लागला त्यामुळे अंधाला मोठे क्रोध झाले. तो अनर्थात सांपडला, व शेवटी एका मोठ्या खड्यांत पडला. अंधाने धरलेले गोलांगुळाचे म्हणजे बैलाचे पुच्छ लबाड्या शब्दावर विश्वास ठेवून न सोडल्यामुळे तो संकटांत पडला, या मोठीला अनुसरून हा न्याय रुढ झाला आहे.

त्याला आपल्या अकृतार्थतेचा प्रत्यय थोड्याच वेळांत अनर्थ ओढवल्याने येतो. एका निमिषांत भाव व अभाव यांच्या भ्रमांनी कल्पित पदार्थ दुःख देत असल्यामुळे ज्ञानी लोक कल्पनात्मक उपाय, हा उपायच नव्हे असे समजतात. यास्तव पूर्वोक्त तत्त्वज्ञान हाच मोक्षाचा खरा उपाय आहे. वासनाक्षय होईपर्यंत त्याचा अभ्यास करावा, अभ्यासाने तत्त्वज्ञान दृढ झाले ह्मणजे त्याचेच मोक्षामध्ये पर्यवसान होते. त्या अवस्थेत जगत् हा भ्रम आहे असा निश्चय होऊन ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व विषय नीरस वाटू लागतात. म्हणूनच हे रामा, मी ज्याचा उपदेश केला आहे, तो तत्त्वार्थ आहे. म्हणून ती केवळ कल्पना आहे, लौकिक किंवा पौराणिक कथा आहे असे, बहिर्मुख होऊन समजशील तर कृतार्थ होणार नाहीस. कारण बहिर्मुख अवस्थेत तुझे चित्त वासनेने भरलेले असल्यामुळे जगत्स्वरूप तुला अवश्य दिसेलच. पण तूं जर अंतर्मुख झालास तर सर्व विषय निर्विषय चिद्रूपच आहेत, असा साक्षात् अनुभव घेऊन आत्मस्वरूपांत विश्रान्ति पावशील. बहिर्मुखत्वाने उपदेशवाक्यावरून ज्याचे तुला ज्ञान होईल ते जन्मांधाच्या अनुभवासारखे अज्ञानच आहे, असे समज. कारण, साक्षात् अपरोक्ष असलेल्या वस्तूचे परोक्ष ज्ञान होणे, हा भ्रमच आहे. यास्तव हे रामा! तशा बोधाचा तिरस्कार करून तूं या नित्य अपरोक्ष प्रत्यगात्मरूप बोधामध्ये तन्मय होऊन जा. त्याचा साक्षात् अनुभव घेऊन जन्मादि विक्रियाशून्य अनुभवच तूं हो. ४२.

सर्ग ४३ वा.

—:०:—

१ मनोरूपी यक्षाचें जणुं काय नगरच, अशा अज्ञानकल्पित जगाचें केवल ज्ञानानें निरसन झाले असतां ब्रम्हैक्यस्थिति प्राप्त होते.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! आंतर अहंतादि व बाह्य जगत् म्हणजेच भोक्तृरूप व भोग्य असें हे सर्व अनुभवरूप भोगाच्या तत्त्वाचें ज्ञान झालें असतां असत्य होतें. कारण भोगाचें पर्यवसान चिद्रूपी होतें. कारण व भोग्य यांच्या संबंधाचा अनुभव हाच भोग आहे, त्या अनुभवानेंच अविवेकामुळे भोक्ताच आत्मा आहे अशी बुद्धि होते. त्यामुळे आत्मा अनुभवयुक्त आहे असा भ्रम होतो. पण साक्षी आत्मा साक्षात् अनुभवच आहे, त्यामुळे तो सत्य ब्रम्हच होय. अज्ञानरूपी ज्वरापासून मुक्त झालेल्या व बोधशैत्यानें शीतल झालेल्या ज्ञानी पुरुषाचें चिन्ह हेंच कीं, त्याला भोगरूपी जल नकोसें होतें. ज्वरिताला जशी तृषा लागते व पाणी हवेंसें वाटतें, पण ज्वर उतरून आरोग्य प्राप्त झालें असतां त्याची आवश्यकता भासत नाही, हें प्रसिद्ध आहे; त्याचप्रमाणें ज्ञानानें तृप्त झालेल्या पुरुषाला भोगाची गरज नसते. नाम व रूप यांच्या योगानें होणारे जे मिथ्या ज्ञानरूप भ्रम, ते सर्व व्यर्थ आहेत. विषयां-विषयीं विरक्त झालेल्या पुरुषांनीं भोक्त्यांतील अहंकारांश टाकल्यानेंच चिन्मात्ररूप निर्वाण सिद्ध होतें. यास्तव अहंकारत्यागाचीच भावना दृढ करावी. स्वप्नांत पाहिलेले पदार्थ जागृत पुरुषाला जसे अनुरक्त करीत नाहीत, व ते विद्यमानहि नसतात, त्याचप्रमाणें मी व हें जगत् या भ्रमांत दिसलेले पदार्थ तत्त्वज्ञाला अनुरक्त करीत नाहीत व त्याला ते सत्यहि वाटत नाहीत. यक्षविद्येमध्ये निपुण असलेला

मनुष्य आपल्या भावनेनेंच कल्पिलेल्या यक्षशरीरामध्ये स्थित होऊन स्वजनांसह एका मोठ्या नगराची कल्पना करून, त्या सर्वांना जसे पहातो, त्याप्रमाणें जीव संसाराला पहातो. पण तो यक्षाच्या संसाराप्रमाणेंच मिथ्या होय. तो यक्ष भ्रांतिकल्पित असतो. त्यानें कल्पिलेले स्वजनयुक्त नगराहि कल्पितच असतें, तथापि तो स्वतः भोक्ता बनतो, व स्वजनादि सर्व त्याचें भोग्य बनतें व त्यांचा परस्पर व्यवहारहि होतो. त्यामुळे ते दोन्ही सद्रूप आहेत असें वाटतें, पण वस्तुतः ते कल्पित असल्यामुळे मिथ्या होत. अहंत्व व जगत् या भ्रमांनाहि हाच न्याय लागू आहे. साक्षी चैतन्य आवरण-रहित असल्यामुळे अरण्यांतील भ्रमरूप यक्षांचा जसा त्यावर आरोप होतो, त्याचप्रमाणें हे चौदा लोक त्याला मिथ्याज्ञानामुळे दिसतात. मी भ्रममात्र आहे, त्यामुळे मिथ्याच आहे, असें जाणून तशीच भावना करणारा यक्ष जसा अयक्ष होतो, त्याप्रमाणें जगत् मिथ्या आहे, अशी दृढ भावना केल्यानें चित्त तात्त्विक चिद्रूपत्वास प्राप्त होतें. यास्तव हे रामा ! तूं सर्व कल्पना व शंका टाकून, त्याग व ग्रहण यांनीं रहित होऊन, सर्व इच्छांचा उपसंहार करून, त्यानंतर तुझे जें शांत स्वरूप राहील, त्यांतच स्थिर हो. हें दृश्य सत्तारहित आहे. त्यांत सत्तेची उत्पत्तिच होत नाही. किंवा तें द्रष्टृरूपच आहे. किंवा तें द्रष्टृरूपहि नाही. कारण परमार्थ चिद्रूप हेंच द्रष्ट्याचें स्वरूप आहे व दृश्य तुच्छ आहे. तेव्हां तें तुच्छ जगत् चिद्रूप आहे, हें कसे सिद्ध करतां येणार ? वसंत ऋतूतील रसानें भरलेल्या लतेला जशा नवीन शाखा व पल्लव फुटतात, त्याप्रमाणेंच चिन्मात्रस्वरूपानें भरलेल्या संविदेपासून हा सर्व प्रपंच विस्तार पावतो. हा जगाचा आभास, म्हणजे शुद्ध चिन्मात्रवेदन आहे. त्यांत ऐक्य कोठचें,

द्वित्व कोठचें व निर्वाण तरी कोठचें? यास्तव तूं शांत रहा. चिन्मय आकाशरूप व्हावें, निरतिशय आनंदाचा अनुभव घ्यावा व निर्वाणरूप आनंदनंदनवनांत निःशंक होऊन रहावें. या अतिशून्य संसारारण्यभूमीत, हे मानवांनो! असे भ्रांतचित्त होऊन हरणासारखे कां भटकतां? त्रिभुवनरूप मृगजलावर लुब्ध होऊन विवेकशून्य मनानें इतस्ततः धावूं नका. तृष्णेने व्याकुल होऊन शांतीचा भ्रंश करून घेऊं नका. कार्पनिक विषयरूप मृगजल प्राशन करण्यांत आपलें आयुष्य व्यर्थ गमावूं नका, जगद्रूप गंधर्वनगराच्या दर्पानें आपला नाश करून घेऊं नका! व्यवहारांतील सुखें दुःखरूप आहेत, व तीं नाशालाच कारण होतात, ही दृष्टि कायम ठेवा. या महाकाशामध्ये जगद्रूप भ्रांति पाहूं नका. भ्रातिरहित स्वरूपांत एकरूप होऊन जा. हे विचारी मानवा, उंच वृक्षाच्या पानांवरील जलबिंदूप्रमाणें क्षणभंगुर असलेल्या संसारांतील अज्ञानरूप अंधारांतील गर्भशय्येवर शयन करूं नको. तर आदि-अंत-शून्य स्वभावामध्ये सतत शांत रहा. द्रष्टा, दृश्य इत्यादि अस्वाभाविक दशेमध्ये आसक्त होऊन विनाश करून घेऊं नको. संसार अज्ञ जनांनाच प्रतीत होतो. पण तो यत्किंचित्ही विद्यमान नाही. अर्थात् त्यांतील सारभूत जें तत्त्व तेंच सत्य आहे. पण त्याचें नांवहि विद्यमान नाही. तृष्णारूपी लोखंडी शृंखलांनीं परिवेष्टित असलेल्या संसाररूपी पिंजऱ्याला ज्ञानबलानें तोडून सिंहाप्रमाणें सर्व उत्कर्षाच्या पराकाष्ठेमध्ये स्थित हो. 'अहं व मम' मी व माझे या भ्रांतिरूप आग्रहाची शांति हाच मोक्ष आहे. योगी कोणत्याहि स्थितीत जरी असला तरी ती स्वात्मसत्ताच होय. वासनाशून्यत्व हेंच निर्वाणत्व आहे. तीच त्रिविध तापांची शांति आहे व संसारमार्गामध्ये भ्रांत

झालेल्या पुरुषाची ती भ्रांतविभ्रांतिभूमि आहे. तत्त्वज्ञानी, जगद्रूप पदार्थाला जसे जाणतात, तसे अज्ञ जाणत नाहीत व अज्ञ लोक जगाला जसे पाहतात, त्या दृष्टीने ज्ञानी पहात नाहीत. त्या दोघांनाहि परस्परांचा अनुभव परस्परांना शब्दानें सांगतां येत नाही. विश्वाविषयीची भ्रांति पूर्णपणें शांत झाली असतां, विश्व असलें तरी तें ज्ञानी पुरुषाला दिसत नाही. ज्याप्रमाणें गंगा, गोदा, नर्मदा इत्यादि नद्या महासागराला जाऊन मिळाल्यावर समुद्ररूपानें स्थित असूनहि, स्वरूपानें उपलब्ध होत नाहीत, त्याप्रमाणें जगद्भ्रांति शांत झाल्यावर ज्ञानी पुरुषांना जगद्रूपानें त्याचा अनुभव येत नाही, ब्रह्मरूपानें येतो. भ्रांति शांत झाल्यावर विश्व ब्रह्मरूप होतें, त्यामुळें अज्ञपुरुषांच्या दृष्टीने विद्यमान असलेलें हें जगत् ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीने अविद्यमान होतें. जळालेल्या गवताची राख जशी वाऱ्याने कोठें तरी उडून जाते, त्याप्रमाणें सत्पुरुषांच्या स्वभावविभ्रांतीमुळें जगत् अदृश्य होतें. 'ब्रह्म' या शब्दाचा मुख्य अर्थ अतिशय वृद्धि पावणें हा आहे. पण तो निर्विकल्प, स्वप्रकाश, निरतिशय, आनंद, प्रत्यगात्मरूप जर असेल तर उत्तम. पण तोच जर 'जगत्' या शब्दाच्या प्रवृत्तीला कारण होणारा जो विकार तद्रूप असेल तर उत्तम नाही. एखाद्या अर्भकाला जशा प्रकारानें हे सर्व पदार्थ दिसतात, तशाच प्रकारें वासनाशून्य होऊन राहिलेल्या ज्ञानी पुरुषाला ते दिसतात. सर्व प्राण्यांची जी रात्र, म्हणजे ज्ञानावस्था, त्यांत ज्ञानी जागतो व सर्व प्राण्यांची जी जागृति म्हणजे जी अज्ञानावस्था, ती ज्ञानी पुरुषाची रात्र होय. कारण सर्व लोक अज्ञानांधकारानें आवृत असल्यामुळें त्यांना सुषुप्ताप्रमाणें स्थित असलेलें आत्मतत्त्व दिसत नाही, पण तत्त्ववेत्त्याला सुषुप्तीप्रमाणें अज्ञानामध्ये

विश्रांति घेण्याचा प्रसंग येत नाही. कारण तो अज्ञानरहित असतो, आत्म्याला सतत पहातो, त्यामुळे तो आत्मतत्त्वाविषयी जागृत असतो. चित्रांतील निरनिराळे पदार्थ पाहून मनुष्याच्या मनांत जसे कांही विकार उत्पन्न होत नाहीत, त्याप्रमाणे, आत्मज्ञाला जगांतील पदार्थ पाहून विषयतृष्णा होत नाही. जन्मांघाला रूपाचा अनुभव जशा प्रकारचा येतो, तसेच अज्ञ मनुष्याला भ्रांतिरूप मिथ्या जगाचे ज्ञान होते. पण ज्ञानी पुरुषाला ते ब्रह्मरूपाने भासते, व जगद्रूपाने भासत नाही. अत्यंत मूढांना दुःखत्वाने प्रसिद्ध असलेले हे त्रैलोक्य हा विमूढांचा विषय आहे, ज्ञानी पुरुषांचा नव्हे. कारण त्रैलोक्य सत्य नव्हे. तर मग विषयभोगाच्या अभावी ज्ञानी कशाने तृप्त होऊन जिवंत रहातो, असे विचारशील तर सांगतो. स्वप्नांत हे स्वप्न आहे असे जर कळले तर त्यांतील पदार्थ त्याला फारसे आवडत नाहीत, त्याचप्रमाणे जगद्-अवस्थाहि स्वप्नवत्च आहे, असे कळल्यावर त्यांतील भोगांची त्याला इच्छा होणार नाही. हे जरी खरे आहे, तरी ज्ञानी सर्व विभागशून्य विश्रांति पावलेल्या अत्यंत अविरोधास प्राप्त झालेला असतो, त्यामुळे त्याचे अंतःकरण अतिशय शीघ्र असते. व तो सर्व विक्षेपांनी शून्य होऊन रहातो. ज्याच्या चित्ताला भोगवासना विषयाकडे ओढीत नाहीत, त्या मुक्त पुरुषाची समाप्ति चित्तनिरोधाविषयीच्या यत्नावांचूनच सिद्ध होते. म्हणजे चित्तनिरोधासाठी त्याला ध्यान वगैरे करावे लागत नाही. भोगवासनाशून्य पुरुषाचा चित्तनिरोध स्वभावतःच सिद्ध असतो. ज्याप्रमाणे सरोवरांतील जल पाट काढल्यावांचून बाहेर जाणे शक्य नाही, त्याप्रमाणे त्याचे चित्त बहिर्मुख होणे शक्य नाही. बाह्य पदार्थ हाच मनःसंकल्प व मन हाच बाह्य पदार्थाचा समुदाय

होय. मनच त्याला जाणते. मनःसंकल्प हाच विषयांचा आभास आहे. मग तो विषय बाह्य असो किंवा आंतर असो. ज्याप्रमाणे समुद्राला जाऊन मिळेपर्यंत निरनिराळ्या नद्यांचे जल अनेकरूप असते व ते समुद्राला मिळाल्यावर जसे केवळ एकरूप होते, सामान्य जलाच्या आकारानेच त्याचा प्रत्यय येतो, त्याप्रमाणे सबाह्यभ्यंतर सर्व पदार्थांच्या आकाराने एक मनच स्फुरण पावते. विषय व मन यांच्यामध्ये जल व तरंग याप्रमाणे द्वित्व नाही. वायु व स्पंद यांप्रमाणे एकाच्या अभावी दोहोंचीहि शांति होते. खरोखर एकाची शांति झाल्यानंतर परमार्थतः निःसार असलेल्या जगांत सत्य कांहीच भासत नाही. केवळ एक आत्मतत्त्वाचा अनुभव अवशिष्ट रहातो. त्यामुळे विषय व मन यांची शांति एकाच वेळी होते. यास्तव ज्ञानी पुरुषाने संकल्परूप विषयाची इच्छा करू नये व यथार्थ ज्ञानाने मनालाहि मिथ्या मानावे, म्हणजे त्या दोन्हींचीहि शांति होते. हा त्यांचा बाध म्हणजे स्वप्नांतील वाघाच्या नाशाप्रमाणेच अनष्ट नाश होय. म्हणजे वस्तुतः त्याचा नाश होत नाही, तर ती दोन्ही भ्रामक आहेत, असा निश्चय होतो. आपला शत्रु मृण्मय आहे, म्हणजे मृत्तिकेच्या पुतळ्यालाच आपण वैरी समजत होतो, असे कळतांच त्याविषयीचा शत्रुभाव व त्यामुळे वाटणारे भय, ही दोन्ही जशी बाधित होतात, त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाचे विषय व मनहि जशीच्या तशीच स्थित असतांना मिथ्या भासतात. एखाद्या शूर पुरुषाला ज्याप्रमाणे पिशाचाचा भास होत नाही, त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाला अज्ञ पुरुषांसह सर्व जगत् भासत नाही. म्हणजे केवळ जगत्च त्यांना दिसत नाही. असे नाही, तर अज्ञजनहि दिसत नाहीत. जवळच स्वस्थ घोरत पडलेल्या मनुष्याला

स्वप्नांत दिसणारे विविध पदार्थांही जवळच्याच जागृत असलेल्या मनुष्याला दिसत नाहीत. एखादा भिन्ना पुरुष जसा काल्पनिक यक्ष आपल्यापुढे पहातो, तसा स्वप्न पहाणारा पुरुष स्वप्नांतील प्रपंच पहातो. अज्ञ पुरुष, अमुक ज्ञानी आहे ही सुद्धां एक कल्पनाच करतो. अज्ञाच्या दृष्टीने वंध्येचीही पुत्रपौत्रादि संतति वाढते. पण तत्त्वज्ञ आदिअंतरहित, ज्ञान-स्वरूप ब्रह्मच हे सर्व आहे असे समजतात. ब्रह्म हाच सृष्टीचा स्वभाव आहे, असे ते जाणतात. मन या शब्दाचा कांहीं निराळा अर्थ आहे असे त्यांना वाटत नाही. ब्रह्मतत्त्व सर्व-विभागरहित आहे, अशी त्यांची दृढ समजूत असते. बोधरूप जलावर मन, बुद्धि, अहंकार हे निर्मल तरंगच जणुंकाय उत्पन्न झाले आहेत. तेव्हां त्यांत, विषय व त्यांची कल्पना करणारे मन, हे सत्य कसे संभवणार ? रामा ! ही वृथा भ्रांति आहे. यास्तव तूं स्वभावामध्येच स्थित हो. शरदृतूतील आकाश जसे अति निर्मल असते, त्याप्रमाणे जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति यांच्या पलिकडे जाऊन शुद्ध बोधस्वभावामध्ये स्थित असलेल्या पुरुषांना मनाचा अनुभवच येत नाही. या मिथ्या द्वैताचा बाध करून ह्मणजे ते सर्व मिथ्या आहे अशी भावना दृढ करून चिद्वन स्वभावामध्ये स्थिर हो. तो स्वभाव या सर्व अनंत द्वैताचे अधिष्ठान आहे. ज्ञप्तिच अंतःकरणांतील व बाहेरील पदार्थांचा आधार आहे. जसे शाखा, फळे इत्यादी-कांचे मूळ कारण बीज आहे, तसेच चित् हे सर्व स्थूल, सूक्ष्म प्रपंचाचे मूळ आहे. ज्ञेयाचा असंभव असल्यामुळे ज्ञप्तिही अनिर्वाच्यत्वाला प्राप्त झाली आहे. जगाचे मूलतत्त्व सर्व विशेष-शून्य आहे. त्यामुळे सर्व विशेषाचा बाध झाला असता, स्वयंप्रकाश सत् अवशिष्ट रहाते. मनाचा संकल्प हाच विषय आहे. म्हणूनच

तो अभावरूप भ्रम आहे. मन हाच विषयाचा संस्कार आहे व तोही अभावात्मक असल्यामुळे भ्रम आहे. अज परमात्मा सर्वात्मक असल्यामुळे कांहीं कारणावांचूनच जगाचे अस्तित्व भासते आणि भ्रामक अनुभवाने पदार्थ मिथ्याच अनुभवाला येतो. मन कांहीं कारणावांचूनच विषयाच्या आकाराने स्फुरण पावते. विजेच्या चमकण्याप्रमाणे ते स्वभावतःच अस्थिर असलेले मन विषयाकार बनते. ह्मणजे ब्रह्म जसे मनोरूपाने परिणाम पावते, त्याप्रमाणे मनहि विषयरूपाने निष्काणरच भासते. तूं केवळ विषयसंकल्परूपाने संसारांत भ्रमण करतोस, पण केवळ स्वभावाचे ज्ञान झाल्यावर 'तूं' हा पदार्थच उरणार नाही व असा भ्रमहि होणार नाही. हा संसार मनामुळेच आहे. तो आत्मबोधाने शान्त होतो. शुक्तिरजत या भ्रमाप्रमाणे हे लोक वृथा क्लेश भोगीत असतात. त्यामुळे सर्व सृष्टीचा अभाव आहे, असे समजणे हेच बोधाचे श्रेष्ठ स्वरूप आहे व तोच असंसार, ह्मणजे मोक्ष होय. निर्वाण-हून दुसरी सर्व सत्ता दुःखालाच कारण होते. 'मी' हा भ्रम आहे. तो मृगजलासारखा असत् व शून्यस्वरूप आहे. अशा प्रकारचे आत्मज्ञान झाले असता 'अहं' ही वृत्ति शांत होते. यास्तव स्वरूपाला जाणून ज्ञानमय होऊन सबाध-अभ्यंतर विषयतेचा त्याग करावा. त्यांत असलेले आपले स्वरूप मात्र टाकून घे. कारण जलच जसे तरंगत्वाला प्राप्त होते किंवा वृक्षाची आमूलाग्र सत्ता जशी बीजरूप असते, त्याप्रमाणे सर्व विषयता ब्रह्ममय आहे. यास्तव विषयाकाराची उपेक्षा करून त्यांतील ब्रह्म-रसाचाच तेवढा स्वीकार करावा. जसे एकच निर्मल आकाश असंख्य योजने विस्तार पावलेले आहे, त्याचप्रमाणे एकच निर्विकार व निर्मल ज्ञप्ति अनंत विषयांच्या आकारांनी

भासते. जसे एकच सर्वव्यापक आकाश शून्य-
रूपाने सर्वत्र निर्मल असते, त्याप्रमाणे एकच अ-
खंड तत्त्व ज्ञेयाकार भासते. घृत स्वतःला घनरूप
बनवून जसे पाषाणरूप बनते, त्याप्रमाणे एक शुद्ध
ब्रह्महि ज्ञान ज्ञेय-दशेमध्ये घनरूप बनते.
चित्च विषयरूपाने विकार पावून चित्तरूप
बनते, त्याला कांही विशेष निमित्ताची अपेक्षा
नसते. देश, काल इत्यादिकांच्या साह्यावांचूनच
आत्मा केवल स्वरूपाला विसरून चित्तरूपास
प्राप्त होतो. अज्ञ पुरुष निरनिराळ्या न्या-
यांनी उपदेशिला जातो. श्रुत्यनुकूल तर्कांनी
एकच आत्मा अनेक आकारांनी विस्तार
पावला आहे, असे सांगितले आहे. जरी या
साक्षात् आत्म्याचे अज्ञान वगैरे कांहीच
संभवत नाही, तथापि त्याचे ज्ञान होईपर्यंत
त्यांची कल्पना केली जाते. परस्परांना आत्म-
तत्त्वाचा बोध व्हावा, ह्मणून शुद्ध चिदात्म्या-
मध्येहि अज्ञानादिकांची भावना करावी लागते.
रामा! याप्रमाणे जीवाचे वास्तविक अस्तित्वच
संभवत नसल्यामुळे ज्यांचे देहादिसंघात अधि-
कारी असतात, ज्यांनी अभिमान टाकलेला
असतो, ज्यांचा अविवेक शांत झालेला असतो,
ज्यांची सर्व भ्रांति पार नाहीशी झालेली असते
व जे अनंत स्वरूपांत शांत झालेले असतात,
ते अज्ञानाचा बाध करणाऱ्या ज्ञानांत लीन
होऊन जातात व ते सतत चित्तसमाधानरूप
परमविभ्रंतीमध्ये तत्पर होऊन रहातात. ४३.

सर्ग ४४ वा.

१ वर्धनीय समाधानकल्पवृक्षाचे वर्णन. २
भ्रांत झालेल्या प्राण्याच्या मनोमृगाची त्याच्या
छायेत विश्रंति.

श्रीरामः—हे मुने, विवेकी जमांना सर्व
प्रकारे उपजीविका करण्यास योग्य अशा समा-
धो. वा. १५

धानवृक्षाची विश्रंति देणारी सत्ता, त्याच्या
लता, पुष्पे यांसह क्रमाने सांगा. त्या वृक्षाचे
बीज काय, क्षेत्र कोणते, कोणत्या उदकाच्या
सिंचनेने त्याला अंकुर येतो, पुढे त्याची पणें,
शाखा, पुष्पे, फळे, छाया कोणती, इत्यादिकांचे
सविस्तर वर्णन करून मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, ज्याच्यावर सर्व प्र-
कारे उपजीविका केली जाते, असा समाधान-
वृक्ष मी सांगतो. विवेकी-जनरूप अरण्यांत
तो वृक्ष अतिशय वाढतो, व पत्र-पुष्प-फलांनी
युक्त होतो. शत्रु, स्वजन, अपमानादि यांपासून
उत्पन्न होणाऱ्या दुःखाने किंवा भाग्यवशात्
आपोआपच अकस्मात् या संसारवनाचा कं-
टाळा येतो, त्याविषयी मन विरक्त होते. शुभ
कर्म याच नांगराने नांगरलेले, सतत आनंद-
रसाने सिंचन केलेले व श्वासोच्छ्वासरूपी बंध-
नांनी विभक्त केलेले अंतःकरण हेच याचे
क्षेत्र होय. विवेकीजनरूपी अरण्यांत विवे-
काने अतिशय शुद्ध झालेल्या चित्तभूमीत
संसारनिर्वेदरूप समाधिबीज आपोआप पडते.
आपल्या चित्तभूमीमध्ये पडलेल्या त्या वैरा-
ग्यरूप ध्यानबीजाला वाढविण्याविषयी निश्च-
याने उद्युक्त झालेल्या पुरुषाने पुढे सांगित-
लेल्या वस्तूचे त्यावर सिंचन करावे. पुनः
भोगामध्ये आसक्त होऊन इतर लौकिक क्षणिक
वैराग्याप्रमाणे त्याचा नाश करूं नये. काम-
क्रोधादि वेगांना सहन करून त्यांना उत्तरो-
त्तर वाढवीतच जावे. प्रथम त्या वैराग्य-
बीजाला सत्संगमरूप ताज्या दुधाचे सिंचन
करावे. नंतर त्याच्या मुखांतून निघालेल्या
शुद्ध, स्निग्ध, मधुर व स्वतःला हितकर अशा
चंद्रांतील अमृतासारख्या शास्त्रोपदेशामृताने
सेक करावा. नेति नेति, इत्यादि उपनिष-
द्वाक्यांनी स्थूल, सूक्ष्म पदार्थांचा ह्मणजे सर्व
द्वैताचाच निषेध केल्यामुळे अंतःकरणांत सर्व

संसार शून्य आहे, अशी भावना स्थिर होते. त्यामुळे सर्व तापाची शांति होते. यास्तव अतिशय मधुर व शीतल शास्त्रामृतरसांनी वैराग्याला वाढवावे. आचार्यांच्या हृदयांत असलेल्या ब्रह्मसरोवरापासून व्याख्यानाच्या द्वारा अमृतप्रवाह निघतात. त्या श्रवण-मननादिरूप श्रेष्ठ शास्त्रार्थजलाने वैराग्य-बीजाला वाढवावे. विवेकयुक्त बुद्धीने आपल्या चित्तभूमीत ध्यानाचे संसारवैराग्यरूप बीज पडले आहे, असे जाणून त्याचे मोठ्या यत्नाने रक्षण करावे. शारीर, मानस व वाङ्मय असे त्रिविध तप, दान, अमानित्व, अदांभित्व इत्यादि ज्ञानसाधने, ईश्वरार्पण केलेलीं कर्मे, तीर्थयात्रा, पुण्यस्थानीं निवास, यांचेच त्या बीजाच्या रक्षणार्थ कुंपण घालावे. याप्रमाणे अनेक उपायांनी त्या वैराग्यरूप ध्यानबीजाला अंकुर आला असता, त्याचे रक्षण कसे करावे हे जाणणारा व ते करण्यांत निपुण असलेला 'संतोष' या नांवाचा रक्षक नेमावा. त्याच्या-बरोबर त्याची 'मुदिता' नांवाची भार्याहि असावी. हा रक्षक नेमण्यापूर्वी पूर्ववासनांमध्ये असलेल्या आशारूप पक्ष्यांना दूर घालवावे. पुत्र, मित्र, धन इत्यादि अनात्म्यांमध्ये असलेला जो अनुराग, तद्रूप पक्ष्यांना व काम, गर्व, इत्यादि गृध्रांना त्या संतोष-रक्षकाकडून हांकून घ्यावे. कारण वैराग्यापासून उत्पन्न झालेल्या ध्यानांकुराला खुडून टाकण्यासाठीच ते येत असतात. अहिंसा, यम, नियम, आसन, प्राणायाम, ईश्वरोपासना, इत्यादि सात्त्विकारूप मुदु कुंचल्यांनी या अंकुराच्या क्षेत्रांतील धूळ झाडून टाकावी. त्याचप्रमाणे अर्चित्य ब्रह्मलोक देणाऱ्या विवेकरूप सूर्यप्रकाशाने त्यांतील अज्ञानांधकारहि घालवावा. संपत्ति व स्त्रिया हे भाग क्षणभंगुर तरंग आहेत. पाप-रूप मेघापासून निघालेल्या उल्का त्या अंकुरा-

वर पडतात. धैर्य, औदार्य, दया, मंत्र, जप, स्नान, तप, दम इत्यादि उपायांनी प्रणवार्थ-रूप त्रिशूल ज्याने आपल्या हाती घेतला आहे, अशा रक्षकाने त्या सर्व उल्कांचे निवारण करावे. याप्रमाणे संरक्षण केलेल्या या ध्यान-बीजापासून पुष्टि, सौंदर्य इत्यादिकांनी उन्नत व तेजस्वी विवेक या नांवाचा नवा अंकुर उत्पन्न होतो. त्या अंकुरामुळे चित्तभूमि प्रकाशयुक्त व विकास पावलेली भासते. नुकत्याच उगवलेल्या चंद्राने जसे आकाश, त्याचप्रमाणे चित्त विवेकप्रकाशाने अतिशय रम्य भासते. त्या अंकुरापासून दोन पाने विकास पावतात. एक शाखांविषयीची रुचि व दुसरे साधुसमागम. तो अंकुर कांड या रूपाने परिणाम पावतो. त्याचे मूळ दृढ होते. तो उंच वाढू लागतो. संतोषरूपी त्वचा त्याला वेढते. वैराग्यरसाने तो टवटवीत होतो. वैराग्यरसाने अतिशय पुष्ट झालेल्या त्याच्यावर शास्त्रार्थरूपी वर्षर्तूतील विपुल वृष्टि झाल्याने तो थोडक्या वेळांत परमोन्नतीस प्राप्त होतो. याप्रमाणे शास्त्रार्थ, साधुसमागम, व वैराग्यरस यांनी पुष्ट झालेला तो समाधानवृक्ष राग, द्वेष इत्यादि कपींच्या क्षोभाने यत्किंचित्हि कंपायमान होत नाही. नंतर त्या विज्ञानाने अलंकृत झालेल्या व आनंदरसाने विकास पावणाऱ्या वृक्षाच्या या विस्तृत शाखा सभोवार पसरतात. आत्मतत्त्वाची स्पष्टता, सत्यता, परमात्मरूपाने स्थिति, धीरता, विकल्पशून्यता, सर्वत्र शांतता, मैत्री, दयालुत्व, कीर्ति, आर्यता, या शांतीदिपर्णांनी युक्त असलेल्या शाखांनी तो ध्यान-तरु अत्यंत ऊर्जित झालेला दिसतो. ज्यांना यशोरूप पुष्पे आली आहेत, असा तो संन्यासी पुरुषाचा समाधानवृक्ष, पारिजातवृक्षाप्रमाणे सर्व कामना पूर्ण करतो. याप्रमाणे लता, पल्लव, पुष्पे यांनी युक्त असलेला हा ज्ञानवृक्ष मूल

अज्ञानाचा उच्छेद करण्यास समर्थ असलेले 'ब्रह्मसाक्षात्कार' हेच फल देतो आणि ते प्रतिदिवशीं वाढत असल्यामुळे तो वृक्षाहि उत्तरोत्तर रम्य दिसू लागतो. तो यशोरूप पुष्पगुच्छांनीं संपन्न होतो. उत्तम गुण याच पल्लावांनीं विस्तार पावतो. वैराग्यरसाने वृद्धि पावतो. प्रज्ञारूप मंजरींनीं सुशोभित होतो. जसा मेघ पावसाळ्यांत सर्व भूपृष्ठाला शीतल करतो, त्याप्रमाणेच हा समाधानरूपी वृक्ष सर्व आशा शांत करतो. जसा चंद्रमा सूर्याच्या तापाला शमवितो, त्याप्रमाणे हा वृक्ष त्रिविधतापाला नाहीसा करतो. वर्षाऋतु लागतांच, तो जसा सर्व भूपृष्ठावर छाया पसरतो, त्याप्रमाणे हा वृक्ष शमरूप छाया देतो. पूर्वेकडील वायु मेघाला ज्याप्रमाणे आकाशभर पसरवितो, त्याप्रमाणे शम चित्तस्थैर्य संपादन करतो. कुलाचल जसा स्थित असतो, तसे चित्त आत्म्यामध्ये स्थिर होते. कैवल्यरूप फलाचे उंच घटियंत्र रचतो. त्यांत शांत्यादि फल्याणगुणांची शोभा सर्वत्र पसरलेली दिसते. पुरुषाच्या हृदयारण्यांत विवेकरूपी कल्पवृक्ष प्रतिदिवशीं वाढू लागला असता त्याच्या खाली छायेचे छत पसरते. त्यामुळे हृदयाचे सर्व ताप नाहीसे करणारी शीतलता प्राप्त होते. मतिरूपी लता उल्लास पावते. तिच्या पानांवर पडलेल्या गुण-तुष्टारांनीं ती रमणीय दिसते. असो. त्या वृक्षाच्या छायेत संसाराच्या इतर प्रांतांत थकलेला मनोमृग विश्रान्ति घेतो. रामा! त्या मनोमृगाचे किती वर्णन करावे! तो जन्मापासून मरेपर्यंत एकसारखा भटकत असतो, दैववशात् एखादे वेळी तो सन्मार्गामध्ये जरी आला, तरी तेथे निरनिराळ्या वाद करणाऱ्या शास्त्रकारांचा कोलाहल त्याच्या कार्णी येतो. त्यामुळे व्यग्र होऊन तो त्या सन्मार्गापासून च्युत होतो. कागादि सहा व्याध सत्तामात्ररूप जो शारीरपुरुष

त्याच चर्मासाठी त्याच्या मार्गे लागलेले असतात. त्यामुळे असार व साकार अशा शरीरादि असंख्य कंटकमय झुडपांत स्वतःला लपवून त्याचे रक्षण करतां करतां तो अतिशय थकून गेलेला असतो. संसारारण्यांत पसरणारा वासना-वायु त्याला त्या अरण्यभर पळावयास लावतो. अहंतारूप मृगजलाची नदी त्याला जलाच्या आशेने भटकावयास लावते. त्यामुळे अंगांत भिनलेल्या विषाप्रमाणे त्याच्या अंगाचा तृष्णेमुळे दाह होतो. त्याला नानाप्रकारच्या भोगाविषयी अतिशय आसक्ति असल्यामुळे ते अधिकाधिक वाढावेत असे वाटते. त्यामुळे तो अल्प भोगाने तृप्त होत नाही. त्यामुळेच फार दूर व विषम प्रदेशीं असलेल्याही कोवळ्या गवतासारख्या सुशोभित दिसणाऱ्या विषयाकडे तो पळत सुटतो. त्यामुळे त्याची सर्व गात्रे शिथिल होतात. पुत्र-पौत्रादिकांचे परिपालन करणे हे आपले कर्तव्य आहे, असे समजून त्यासाठी तो त्रिविध ताप सहन करतो व शेवटी त्यांनीच व्याकुळ होऊन अनर्थगतेत पडतो. संपत्तिरूप वेळीमध्ये पाय अडकल्यामुळे ज्याची गति कुंठित झाली आहे, असा तो शत्रु, चोर, राजा, इत्यादिकांपासून बंधन, ताडण, दंड यांचा अनुभव घेतो. त्याचे अंग घटून जाते. तृष्णारूपी नदीमध्ये पडलेला तो क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा, मृत्यु या उर्मींकडून दूर वाहून नेला जातो. विविध व्याधिरूप व्याधांच्या भीतीने तो इतस्ततः पळत सुटतो. ज्याने दैवाचा कधी विचारहि केला नाही, असा तो मनोमृग मृत्युरूप व्याध येऊन ठेपल्यामुळे भीतीने आपला आकार संकुचित करून रहातो. विषयांच्या प्रदेशांतून प्राप्त झालेल्या दुःखरूपी बाणाची त्याला नेहमी भीति वाटत असते. हिंसकाने फेंकलेले दगड आपल्या अंगाकडे लागतील की काय अशी

त्याला नेहमी भीति वाटत असते. म्हणजे पूर्व-पूर्व दुःखानुभवाच्या संस्कारांनी, तो चिन्हित झालेला असतो. दगडाचे प्रहारांनी जसे अंगावर व्रण पडतात, त्याप्रमाणे पूर्व दुःखानुभव-संस्कार त्याच्यावर झालेले असतात. स्वर्ग, नरक, इत्यादि ऊर्ध्व व अधःप्रदेशी क्रमाने संपात व निपात घडतात, ह्मणजे वर जातांना त्याला ठेचा लागतात व खाली जातांना त्याचे अंग ठेचते, त्यामुळे त्याला दुःख होते. काम, क्रोध, भय इत्यादि विकाररूप पाषाणांच्या आघातांनी निरंतर त्याच्या अंगांचे चूर्ण होत असते. तृष्णारूपी कंटकमय लतेच्या जाळ्यांत अडकल्यामुळे त्या मनोमृगाच्या अंगाला शतशः कांटे टोचलेले असतात. त्याने आपल्या बुद्धीप्रमाणे आपला आचार ठरविलेला असतो. दुसऱ्यांच्या कपटांना ओळखण्याचे चातुर्य त्याच्यामध्ये नसते. इंद्रियग्रामास प्राप्त होऊन लागलाच तो अतिशय धांवू लागतो. ज्याला आपल्या ताळ्यांत आणणे फार कठीण आहे, असा कामरूप गज आपल्या संचारामध्ये, त्याच्या अंगाचे मर्दन करून सोडतो. विषयरूप अजगराच्या भयंकर विषारी फूत्कारांनी तो मूर्छित झालेला असतो. कामुक बनलेला तो मनोमृग, विषयरसाच्या आशेने कामिनीरूप भूमीत बहुतकरून घसरून पडतो. क्रोधरूप दावाग्नीने त्याची पाठ भाजून तीव्र फोड उठतात, व त्याचा फार दाह होतो. विषयांमध्ये पुनः पुनः भ्रमण केल्यामुळे अनंत चिंता, शोक इत्यादिकांमुळे तो दीर्घदुःखी होतो. अभिलाषरूपी दंश म्हणजे डांस त्याला फार पीडा देतात. भोग, लोभ, विषयसुख इत्यादि शृंगार-कोल्हे त्याला एकसारखे पळवीत असतात. स्वकर्माच्या कर्तृत्वाने म्ह० कर्तृत्वाभि-

मानाने भ्रमण करीत असलेल्या दारिद्र्यरूपी व्याघ्राकडून त्याचा पाठलाग केला जातो. मोहांधकारामध्ये चांचपडत जाणाऱ्या त्याला उच्चनीच प्रदेशी वारंवार अडखळावे लागते. मानरूपी सिंहाच्या उत्कर्षाने त्याचे हृदय भयाने थरथर कांपत असते. मृत्युरूपी व्याघ्राने त्याच्याकडे एखाद्या सुखहृच्छेद्य पुष्पाप्रमाणे पाहिलेले असते. ह्मणजे पुष्पाचे विदारण करणे जितके सुलभ आहे तितकेच या मनोमृगाला मारणे सुलभ आहे, असे मृत्युरूप व्याध समजतो. गर्वरूप अजगर त्याला गिळून टाकण्यासाठी फार दिवसांपासून टपून बसलेला असतो. निरनिराळ्या विषयांच्या इच्छांनी तो दीन होऊन याचक बनतो व लोकांपुढे दांत विचकत फिरतो. तारुण्यरूप सुहृदाकडून तो स्त्रीसाठी एक क्षणभर आलिंगन देऊन पुनः सोडला जातो. संज्ञावातासारखी इंद्रिये त्या मनोमृगाला नरकस्थावरादि योनिरूप निबिड अरण्यांत वारंवार फेंकतात. हे रामा ! अशा प्रकारचा हा मनोरूप हरिण अनेक जन्मांतील पुण्याच्या परिपाकामुळे भाग्योदय झाला असतां उत्तम जन्म घेऊन शमादि साधनांचे अनुष्ठान करतो व बरील ध्यानतरुच्या छायेत विश्रांतिसुखाचा अनुभव घेतो. ह्मणजे ज्याप्रमाणे रात्री सर्व प्राणी शीत व अंधकार यांनी आर्त होतात, पण रात्र संपून सूर्योदय होतांच त्यांना सुख होते, त्याप्रमाणे आर्त झालेल्या या मनोमृगाला शेवटी ध्यान व ज्ञान यांच्या योगाने शांतीचा लाभ होतो. अहो श्रोते जनहो, ताल, तमाल इत्यादि वृक्षांच्याखाली बसून विश्रांति मिळणे शक्य नाही, त्याप्रमाणे भूमि, स्वर्ग इत्यादि ब्रम्हलोकापर्यंत जे विविध भोग आहेत, त्यांतच आनंद मानणाऱ्या आत्मज्ञानशून्य लोकांना

परमानंदाचा कधीच अनुभव येत नाही. या-
स्तव तुमचा मनोमृग मोक्षरूप विश्रांतिसुखाला
वर वर्णन केलेल्या उपायांनी प्राप्त होवो. ४४

सर्ग ४५ वा.

—:०:—

१ मनाच्या ध्यानवृक्षावरील आरोहणाचा क्रम.
२ आरोहण करीत असतांना उत्तरोत्तर भूमिकां-
मध्ये सुखाचा उत्कर्ष.

श्रीवसिष्ठः—रामा! याप्रमाणे विश्रांति
पावलेला हा मनोरूप मृग त्या ध्यानकल्प-
वृक्षावरच रममाण होतो, मग दुसऱ्या वृक्षाकडे
तो जात नाही. त्या वृक्षाच्या गुच्छाच्या आरं-
भापासून मन विश्रांति पावेपर्यंत जो काल
जातो, तेवढ्यांत तो विवेकयुक्त ध्यानवृक्ष आंत-
ल्या आंत कैवल्यफलाला धारण करतो,
आणि पारमार्थिक आत्मस्वरूपभूत कैवल्य-
फलाला हळूहळू प्रकट करतो. हा मनोमृग त्या
वृक्षाच्या खाली उभा राहून त्या पवित्र फलाला
पहातो. ध्यानवृक्षाच्या एका शाखेला ते पवित्र
फल लागलेले दिसते. नंतर तो मनोरूप मनुष्य
त्या फलाचा अस्वाद घेण्यासाठी त्या विवेक-
युक्त ध्यानवृक्षावर चढू लागतो. तो सर्व परि-
वाराचा त्याग करतो. दृढ निश्चय करतो.
अगोदर विवेकवृक्षावरील आपला पाय दृढ
करून मग संसारभूमीवरील आपला पाय उच-
लतो. म्हणजे देहादिकांवरील अहं-ममाभिमान
टाकतो आणि त्या वृक्षावर उच्चस्थानी पाय
पोंचला म्हणजे मग तो खाली पहात नाही.
तर पुढील पाऊल ठेवण्याच्या वरील शाखांक-
डेच लक्ष ठेवितो. त्या उत्तम फलासाठी विवेक-

वृक्षावर आरूढ झालेला तो, सर्प जशी कात
टाकतो, त्याप्रमाणे प्राक्तन संस्कारांना टाकतो.
पूर्व व्यवहारांचे स्मरण करीत नाही. एखादे
वेळीं दैववशात त्याला जरी स्मरण आले, तरी
स्वतःला उच्चपदीं आरूढ झालेले पाहून ‘मी
एवढा वेळ विषयसुखलेशासाठी किती दीन
होत होतो?’ असे म्हणून स्वतःच स्वतःला
हंसतो. सर्वभूतदया, अभय, सत्त्वशुद्धि इत्यादि
त्या वृक्षाच्या निरनिराळ्या शाखांवरून
संचार करणारा तो, लोभरूपी सर्पाला जमिन-
दोस्त करून एखाद्या सम्राटाप्रमाणे शोभतो.
सद्बुद्धिरूप चंद्राला लुप्त करून सोडणाऱ्या अमा-
वास्येच्या परंपरा, दुःखरूप चंद्राच्या
अनेकत्वभ्रांतीला कारण होणारा जो तिमिर
या नांवाचा नेत्ररोग त्याची जणू काय पंक्तिच,
प्राण्याला बद्ध करणारी पोलादाची जणू काय
शृंखलाच, अशा तऱ्हेची जी तृष्णा, ती प्रा-
ण्याला शुभेच्छा झाल्यापासून प्रतिदिवशी क्षीण
होत होत, शेवटी अगदी क्षीण होते. त्यानंतर
तो मनुष्य प्राप्त स्थितीची उपेक्षा करीत नाही,
अप्राप्त अवस्थेची अपेक्षा वरीत नाही,
सर्व वृत्तींमध्ये चंद्रासारखा सौम्य व शीतल
रहातो. तो अध्यात्म शास्त्राचे—शम, दम, संतो-
षादि जे अर्थ तद्रूप कोमल पल्लवांवर स्थिर
स्थित होतो, इतर शास्त्रानुसार प्रवृत्ति केल्यास
प्राण्यांची ब्रम्हलोकापर्यंत उन्नति व स्वाभाविक
प्रवृत्तीमुळे नरकांत अवगति होणे, या दोन्ही
जगद्गति अज्ञानदर्शेतच प्राप्त होतात, असे
पाहून तो अध्यात्मशास्त्रांतच निश्चित होतो.
तो विवेकवृक्षावर आरूढ झालेला पुरुष पूर्वीच्या
अज्ञानभूमिकांना भयंकर विषवृक्षाच्या विषारी
पुष्पांनी अतिशय कठोर झालेल्या शाखांप्रमाणे
पहातो व त्या भूमिकांतील दुर्दशेला हंसतो,
त्या ध्यानवृक्षाच्या स्कंधप्रदेशी उत्तरोत्तर
भूमिकांमध्ये अभ्यासाच्या बलाने क्रमाने आ-

१ हरिण वृक्षावर चढण्यास असमर्थ असल्या-
मुळे मनाला देथे मनुष्याची उपमा दिली आहे.

रूढ होऊन तेथेच चित्तवृत्तीच्या योगाने खाली-वर विहार करीत असलेला तो, एखाद्या राजाप्रमाणे शोभतो. स्त्री, पुत्र, मित्र इत्यादि सर्व संबंधी लोक व धन यांना दुसऱ्या जन्मांतील किंवा स्वप्नांतील पुत्रादिकांप्रमाणे पहातो. एखाद्या नटाच्या व्यवहाराप्रमाणे केवळ दुसऱ्याचे मनोरंजन करणे हाच ज्यामध्ये प्रधान हेतु आहे, अशा कृत्रिम राग, द्वेष, भय, उन्माद, मान, मोह, इत्यादिकांच्या योगाने याचे सर्व व्यवहार होत असल्यासारखे दिसतात, पण त्याचे चित्त शीतल व निर्मल असते. समोर दिसणाऱ्याहि संसारमृगजलाच्या नदीची गति, एखाद्या उन्मत्ताच्या व्यवहाराप्रमाणे पाहून हा तिला हंसतो, कारण ती नदी मिथ्या व क्षणभंगुर तरंगांचीच आधारभूत असते. त्याला लोक, स्त्री, धन इत्यादिकांतील कशाचीहि इच्छा नसते. एका अपूर्व स्थानी विश्रांति पावलेला तो जिवंत असतांनाच शवासारखा असतो. केवळ अत्यंत शुद्ध बोधरूप व अति-उन्नत स्थानी असलेल्या फळावर दृष्टि ठेवून तो त्या वृक्षावर उंच उंच चढत जातो. पूर्वीच्या आपत्तीचे पुनः पुनः स्मरण करून संतोषामृताने अतिशय पुष्ट झालेला तो अज्ञानदर्शित पुरुषार्थरूप भासणाऱ्याहि अनर्थाचा नाश झाला असतां, अतिशय संतुष्ट होतो. ज्याप्रमाणे गाढ झोप घेत असलेल्या पुरुषाला एकाएकी जागे केले असतां तो निद्रासुखाचा विच्छेद झाल्यामुळे उद्वेगास प्राप्त होतो, त्याप्रमाणे हा ध्यानवृक्षावर आरूढ झालेला पुरुष अवश्य कर्तव्यरूप व्यवहारामध्ये दुसऱ्याकडून प्रेरणा केला गेला असतां, समाधिसुखाचा विच्छेद झाल्यामुळे उद्विग्न होतो. अतिशय प्रवास करून थकलेला वाटसरू जशी सतत व अबाधित विश्रांति इच्छितो, त्याप्रमाणे पूर्वी दीर्घकाल अज्ञानामुळे प्राप्त झालेल्या जन्ममरणपरंपराप्राप्त

श्रमाने थकून जाऊन आतां समाधिसुखाचीच इच्छा करतो. त्याचे श्वासोच्छ्वास चाललेले असतात, त्यावरून तो बाहेरून व्यवहार करीत आहे, जागा आहे, असे जरी वाटले, तरी काष्ठरहित अग्नीप्रमाणे तो स्वरूपांतच शांत होतो. कारण केवळ श्वासाच्याच दृष्टीने पाहिल्यास तो इतर लोकांसारखा जरी दिसला, तरी आंतून अहंममाभिमानाने युक्त नसल्यामुळे परमात्म्यांत शांत होतो. पूर्वाभ्यासाच्या बलाने पदार्थाविषयीची अप्रीति आपोआप हळूहळू उत्पन्न होऊन लागते. त्या अप्रीतीचे निराकरण करण्यास तो समर्थ नसतो. प्रारब्धप्राप्त विषयोपभोगदृष्टीचे निराकरण करण्यास तो असमर्थ असतो, त्याचप्रमाणे या विरक्तीचे निराकरण त्याच्याकडून होत नाही. रामा! त्या परमार्थफल देणाऱ्या महापदवीला प्राप्त होणारा तो शब्दाचाहि विषय न होणाऱ्या सहाव्या भूमिकेस प्राप्त होतो. प्रवासी रक्षप्रदेशांतून प्रवास करण्याची जशी इच्छा करीत नाही, त्याप्रमाणे दैववशात् प्रयत्नावांचून प्राप्त झालेल्या भोगाविषयीहि तो विरक्त होतो. तो एखाद्या मत्त पुरुषाप्रमाणे निश्चित असतो. संसारव्यवहारामध्ये निजलेला तो आनंदांत रहातो. त्याचे अंतःकरण तृप्त असते. तो मन व वाणी यांचा निरोध करून कांहीं अवर्णनीय अवस्थेस प्राप्त होतो. एखादा सिद्ध मेरुशिखरास जसा प्राप्त होतो, किंवा पक्षी वृक्षाच्या अग्रावर जाऊन बसतो, त्याप्रमाणे ध्यानाचा अभ्यास करणारा योगी क्रमाने परमार्थफलाच्या अगदी समीप जाऊन पोहोचतो. त्यानंतर सर्व वासना व सर्व प्रकारचे मनन सोडून आकाशासारखा अक्षुब्ध झालेला तो ब्रह्मानंदरूप फलाचे ग्रहण करतो, त्याचा आस्वाद घेतो, त्याचा अनुभव घेतो, व सर्व प्रकाराने तृप्त होतो. अणभे योगाच्या सप्तम

भूमिकेत तो प्रतिष्ठित होतो. संक-
ल्पाचा परित्याग केल्यामुळे प्रतिदिवशी
विस्तार पावणारी जी शुद्ध स्वरूपांतील वि-
श्रांति तिलाच परमपुरुषार्थप्राप्ति म्हटले जाते.
भेदबुद्धि विलीन होते. नंतर अभेदच अव-
शिष्ट रहातो. जे शुद्ध, एक, आदि-अंतरहित
चित्स्वरूप तेच ब्रम्ह होय असे ज्ञानी समज
तात. जो लोकैषणविषयी विरक्त झालेला
असतो, ज्याची स्त्री-पुत्रादिकांविषयीची एषणा
शांत झालेली असते, तोच त्या पदीं विश्रांति
पावतो. सूर्याच्या तापामुळे बर्फ किंवा दंव
यांची पंक्ति जशी सुकून जाते, त्याप्रमाणे चित्
व परमार्थ यांची परस्पर भेदबुद्धि लीन होऊन
जाते. कारण ती निरतिशय आनंदरूपानेच
परिणाम पावते. धनुष्याला आकर्ण ओढून
सोडले असता पुनः ते पूर्ववत ताठ होते, पण
परमात्म्यामध्ये लीन झालेले चित् पुनः बहि-
र्मुख होत नाही. तर त्याला जेथे व जसे
स्थिर करावे तसेच ते रहाते. ह्मणून त्याला
कठोर धनुष्याची उपमा देता येत नाही. तर
मृदु पुष्पांच्या मालेचीच उपमा देता येते.
कारण पुष्पांची माला भूमीवर जशी सरळ
किंवा वांकडी ठेवावी तशीच ती रहाते.
ज्याप्रमाणे एखाद्या स्तंभावर स्पष्ट न खोदलेली
प्रतिमा बीजरूपाने रहाते, तिला सत्हि ह्मणतां
येत नाही, असत्हि म्हणतां येत नाही, तशी
परमात्म्यामध्ये सर्व विश्वाची स्थिति होते. बीज-
रूपाने असलेल्या तिला सत् म्हणतां येत नाही
व असत्हि म्हणतां येत नाही. याप्रमाणे ज्ञान
होण्यापूर्वी प्रपंचाने युक्त असलेल्या ब्रम्हामध्ये
निष्प्रपंचस्वरूपाचे अज्ञानामुळे ध्यानच करतां
येत नाही. पण जो साक्षात् ज्ञानीच झालेला
असतो, तो स्वतःच ब्रम्हरूपांत रहातो. तेव्हां
स्वरूपांतच स्थिर झालेला तो, ध्यान करण्यास
कसा समर्थ होणार ? कारण गाढ झोप घेत

असलेला किंवा जागा असलेला मनुष्य, मी
स्वप्नरहित आहे, असे ध्यान करूं शकत
नाहीं. जागृत पुरुष स्वप्नांतील पदार्थाविषयी
जसा विरक्त असतो, त्याप्रमाणे तत्त्ववेत्त्यांनीं
प्रपंचाविषयी तुच्छ बुद्धीने अत्यंत वैराग्य
धारण करावे. कारण ते शक्य आहे आणि
या सर्व दृश्याविषयी ज्यांच्या मनांत अत्यंत
विरक्ति असते, तोच ज्ञानी होय. कारण जो
अज्ञानी आहे, त्याला दृश्याचा त्याग कर-
ण्याचे सामर्थ्यच नसते. दृश्याला जाणणे,
हाच अज्ञान दर्शेतलं बोध होय.
तशा बोधामुळेच अज्ञाना प्रपंच शाश्वत
भासतो. त्या अवस्थेत चित्ताचे समाधान होणे
मुळीच शक्य नाही. तर मनाला द्रष्टा व दृश्य
यांचा एकतारूप प्रत्यय जेव्हां येतो,
तेव्हां पुरुष स्वतःच आत्मरूपामध्ये स्थिर
होऊन विश्रांति घेतो. दृश्य विषयांचे वैराग्य
हाच तत्त्ववेत्त्याचा सहज स्वभाव आहे. ज्ञानी
लोक दृश्याचे स्फुरण हेच अतत्त्वज्ञत्व आहे,
असे म्हणतात. अतत्त्वज्ञालाच विषय आवड-
तात, तत्त्वज्ञाला आवडत नाहीत. ज्याने अमृत
प्राशन केले आहे, त्याला कडू कांजी आवडत
नसते. तृष्णाशून्य झालेल्या व वरील तिन्ही
एषणांचा त्याग करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाचे ध्यान
त्याची इच्छा नसली तरी स्वभावतःच प्रवृत्त
होते. कारण तो आत्मनिष्ठच असतो व
तृष्णादि दोषांमुळेच चित्तामध्ये विक्षेप उत्पन्न
होतो. त्यामुळे स्वरूपसंधानरूप ध्यान अवि-
च्छिन्न रहात नाही. पण ती तृष्णाच ज्याच्या
ठिकाणी नसते, तो स्वरूपाला सोडून आणखी
कोठे व कसा रहाणार ? किंवा तृष्णारहित
ज्ञानी पुरुषाची विषयेच्छा अनंत असते, तिचा
अंतच लागत नाही. कारण तो स्वतः अपरि-
च्छिन्न आत्मरूप बनलेला असतो. त्यामुळे
ज्याचे चिंतन करावयाचे त्या बाह्य विषयाचे

ज्ञान कसेहि जरी झाले, तरी ते त्याच्या तृष्णेची पूर्ति करण्यास समर्थ नसतात. तशा तृष्णेचा निरोध नित्य, निरतिशय आनंदानेच होतो. त्यामुळे पंख गळून पडलेल्या पर्वताची स्थिति जशी एकाच ठिकाणी स्थिर होते, त्याप्रमाणे तृष्णाशून्य पुरुषाचे आनंदानुभवरूप अनंत ध्यान आपोआप अविच्छिन्न चालते. म्हणूनच शुद्धबोधाचा उदय होईपर्यंतच समाधीसाठी यत्न करणे उचित होय. शुद्ध बोधात्म्याचा साक्षात् अनुभव आला असता, समाधीसाठी यत्न करण्याची कांही आवश्यकताच रहात नाही. कारण साक्षात्कार व समाधीविषयीचा यत्न हे परस्परविरुद्ध असल्यामुळे दोघांची एकाच वेळी स्थिति संभवत नाही, असे तत्त्ववेत्त्यांनी सांगितले आहे. अतिशय प्रदीप्त अग्नीमध्ये घृतबिंदूचे अस्तित्व संभवत नाही. विषयाविषयीचे परमवैराग्य हेच समाधान होय. ते ज्याने संपादन केले आहे, त्या मनुष्यरूपी ब्रह्माला नमस्कार असो. विषयविरक्ति अतिशय दृढ झाली असता, इंद्रासह सुर व असुरहि त्याच्या ध्यानाला विघ्न करू शकत नाहीत. विषयविरक्ति पूर्णपणे साध्य झाली असता, वज्रासारखे दृढ ध्यान करावे. ज्ञानाने सर्व भेद नष्ट झाला असता बाकीच्या ध्यानरूप तृष्णाचा काय उपयोग? जगत् हा शब्द, व त्याचा अर्थ मूर्खामध्येच रूढ झाला आहे. ज्ञानी पुरुषांचा तो विषय नव्हे. जेथे तज्ज्ञ व अतज्ज्ञ, त्याचप्रमाणे विश्व व विश्वेश्वर, त्यांचे ज्ञान व अज्ञान ही ज्या परमानंदामध्ये एकरूप होऊन भासतात, तेथेच हे विद्वान्‌हो, तुम्ही विश्रांति ध्या. कारण विवेकी लोकांच्या मननादि बोधभूमीमध्ये, किंवा ज्ञानी लोकांच्या साक्षात्कारादि बोधभूमीमध्ये आत्म्याहून निराळी सत्ता किंवा असत्ता, द्वैत किंवा अद्वैत यांचा कोणाला निर्णयच करता येत

नाही. परमानंदामध्ये विश्रांति पावण्याचा पहिला उपाय अध्यात्मशास्त्राचा अभ्यास. मोठ्या आदराने निरंतर शास्त्रार्थाचे चिंतन करणे, यालाच शास्त्राभ्यास म्हणतात. हा पहिला उपाय; ज्ञानी पुरुषाचा समागम हा दुसरा व ध्यान हा निर्वाणाचा तिसरा उपाय होय. त्यांतील शेवटचा ध्यान हा उपाय सर्वात श्रेष्ठ आहे. कारण ध्यान हे चित्तविश्रांतिरूप फलाच्या अगदी जवळ असते. ही अपरिच्छिन्न, नित्य, अपरोक्ष ब्रह्मचित्, 'जीव' या नांवाच्या स्वप्नप्रतिबिंबाच्या आदर्शासारखे जे अंतःकरण त्याच उपाधीमुळे परस्परविरुद्ध रूप धारण करते. जगांत प्रिय व अप्रिय यांच्य, संसर्गामुळे ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्व विशेषांस व्यापून आपल्या कर्मवैचित्र्यामुळे ती सम व विषम शरीरांत उदय पावते. याप्रमाणे अनादिकालापासून, जन्ममरणपरंपरारूप संसारांत पडलेल्या जीवांतील ज्या कोणा एखाद्याचा भाग्योदय झाल्यामुळे ज्ञानाधिकाराने योग्य असा जन्म प्राप्त होतो, त्याला शास्त्र, सत्संगति इत्यादि उपाय प्राप्त होतात. त्यामुळे बोध व विरक्ति या दोन दीपांतील एकाची सिद्धि झाली असता, दुसऱ्याचीहि होते. त्यानंतर ज्ञानरूपी अग्नीने जळून भस्म झालेला जगद्रूप तूल चिदाकाशांत उत्तर भूमिकांचा अभ्यास करणे, एतद्रूप वावटळीने वेगाने कोठे उडून जातो हे कांही समजत नाही. ज्याप्रमाणे चित्तांतील अग्नि शीतनिवारण करू शकत नाही, त्याचप्रमाणे आपात ज्ञान अज्ञानाने निवारण करू शकत नाही. ज्याप्रमाणे अज्ञपुरुषाच्या अभिमानरूप मिथ्या ज्ञानामुळे संसारभ्रांति उत्तरोत्तर वाढतच जाते, त्याप्रमाणे तत्त्वज्ञाच्या ज्ञानाची जशी जशी

वृद्धि होऊं लागते, तसे तसे अज्ञान जळू लागते. तत्त्वज्ञाला अज्ञपुरुषाचें जगत् निर्विषय होऊन रहाते. त्याला चित्तांतील पदार्थाप्रमाणें सर्व जगत् भासते. शून्यत्वानेच रचलेली, स्वप्नांतील मिथ्या संकल्पाने निर्मिलेली सृष्टि जशी भासावी, त्याप्रमाणेच ज्ञानी पुरुषाच्या चित्तांत जगद्रूप ज्ञप्ति केवळ संकल्पमात्र भासते. ज्ञानाविषयी जो केव्हांहि मूढ होत नाही, त्याला अहंता व जगत्स्थिति यांतील कांहींच भासत नाही. तो परमाभासरूप झालेला असल्यामुळे त्याची कोणत्याच प्रकारें स्थिति होत नाही. त्याचें चित्त शुष्क व आर्द्र काष्ठाप्रमाणें बोध व अबोधरूप झालेलें असतें. बोधाच्या आधिक्यामुळे तो सर्व लोकांशीं मैत्री संपादन करतो. आपल्या सुखदुःखाप्रमाणें त्याचें सुखदुःख पहातो, त्यांच्यावर दया करतो. पण अबोधांशानें लोकांशीं विवादहि करतो. ज्ञानांशानें जगत् एकरूप पहातो व अज्ञानांशानें तें आत्मरूप आहे, हें त्याच्या ध्यानांत येत नाही. म्हणजे त्याच्यामध्ये ज्ञान व अज्ञान यांतील जो अधिक भाग असतो तन्मय तो होऊन रहातो. त्याचें ज्ञान परिपक्व झालेलें असतें. त्याला जगाचें सत्त्व व असत्त्व यथार्थ भासत नाही. म्हणजे ज्याप्रमाणें सातव्या भूमिकेवर आरूढ झालेला योगी जाग्रत्, स्वप्न, व सुषुप्त यांचा स्वभाव जाणत नाही, त्याप्रमाणेच ज्ञानी जगाला सत्य मानित नाही. वासना हेंच मन आहे. ती वासना आत्मविचारानें नाश पावते. कारण ती मिथ्या आहे, त्यामुळे तिचा नाश झाला असतां मोक्ष अनायासे प्रवृत्त होतो. अर्थात् आरंभी मनोमृगाच्या ध्यानतरूवरील विश्रांतीसाठीं जें रूपक आरंभिलेलें होतें त्याचा मोक्षामध्ये परिणाम होतो. मनोनाश झाला असतां मनोमृगाच्या रूपानें वर्णिलेल्या आत्म्याचें

स्वरूपावस्थान सिद्ध होतें. तोच त्याचा मोक्ष होय. मुमुक्षु म्हणजेच वर सांगितलेला मनोमृग अंकुर, कांड, शाखा, पल्लव, पुष्प, फल, या क्रमानें परिणाम पावलेल्या विवेकवृक्षावरील बोधरूप फलाला प्राप्त होतो, आणि त्या ध्यानवृक्षावरील परम फलाचा म्ह० परमानंदाचा आस्वाद घेऊन तो संसारबंधनापासून मुक्त होतो. ४९.

सर्ग ४६ वा.

१ ध्यानवृक्षाच्या फलाचा आस्वाद घेतला असतां मनाची स्थिति कशी होते, व विषयवैराग्य दृढ कसें होतें, याचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—परमार्थफलाचा साक्षात अनुभव आला असतां आणि मुक्तीमध्ये त्याचा परिणाम झाला असतां, बोध म्ह० चरमसाक्षात्कारवृत्तिहि, तिचें उपादान कारण जें अज्ञान त्याचा बाध होत असल्यामुळे असतू होते, आणि मनोमृग परम पुरुषार्थरूप आत्माच होतो. दिव्यांतील तेल संपलें असतां त्यांतील ज्योति कोठें जाते, तें जसें कळत नाही, त्याप्रमाणें ती पूर्वीची मृगता म्ह० विषयरूपतृणाला शोधण्याचा स्वभाव कोठें नाहीसा होतो. अनंत ब्रम्हस्वरूपाला प्रकाशित करणारी परमार्थदशाच त्या वेळीं असते. ध्यानवृक्षाचें फल मिळालें असतां, बोधत्वास प्राप्त झालेलें मन, पंख तोडलेल्या पर्वताप्रमाणें अचल स्थिति धारण करितें. त्या अवस्थेत मनाचें मनत्त्व कोठें तरी जातें, व केवल निरुपाधिक ज्ञान अवशिष्ट रहातें. मनानें बाह्य विषयांचें मनन करण्याचा आपला स्वभाव टाकून तें स्वतः निर्बाध, निरंश व सर्वव्यापक चिन्मात्रच होतें. चित्तामध्ये पूर्वी जी सत्ता,

देह व आत्मा यांचा विवेक न झाल्यामुळे जणुं काय जडरूप होऊन राहिली होती, तीच सत्ता आतां देहादि आत्म्याहून अगदीं भिन्न आहे, असें समजून ज्ञानरूपानेच उदय पावली आहे. त्यामुळे ती आदि-अंतरहित, निर्मल व परमार्थप्रकाशरूप फल देणारी झाली आहे. त्यामुळे त्या अवस्थेत सर्व इच्छांचें स्वभावतःच निरसन होतें. आणि मग आदि-अंतरहित, निरुपद्रव स्वात्मध्यानच अवशिष्ट रहातें. जेवर ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला नाही, व मन परम-पदीं विश्रांति पावले नाही, तोंवर दुसऱ्या विषयाच्या अनुसंधानामुळे केवळ ध्यानच अवशिष्ट रहात नाही, केवळ ध्यानाचाच अनुभव येत नाही. पण ज्या वेळीं मन सर्व विषयचित्तन सोडून परमार्थाशीं एकरूप होऊन जातें, तेव्हां तें आहे कोठें तेंहि कळत नाही. मग वासना कोठच्या, कर्म कोठलीं व हर्ष, क्रोध इत्यादि विकार तरी कोठचे ? केवळ ध्याननिष्ठ झालेला योगी, दृढ समाधानामध्येच स्थिर स्थित आहे, तो पर्वतासारखा अचल आहे, असाच त्याचा अनुभव येतो. आत्मस्वरूपांतच रममाण होणारा योगी सर्व भोगांविषयीं विरक्त होतो. त्याच्या इंद्रियवृत्ति अतिशय शांत होतात. सर्व दृश्य त्याला नीरस वाटूं लागतें. क्रमानें त्याच्या सर्व वृत्ति गलित होतात, व त्याची विश्रांति उत्तरोत्तर वाटूं लागते. अशा स्थितीत ध्यानाप्रमाणें त्याची समाधिहि स्वभावतःच सिद्ध होते. उदार अंतःकरणाचे मुमुक्षु जेवर चित्रांतील मनुष्याप्रमाणें विषयांना पहातहि नाहीत, तोंवर विषयविरक्तीचा अभ्यास करतात, म्हणजे चित्रांतील मनुष्याला जसे पुढील पदार्थ दिसत नाहीत, त्याप्रमाणें विषयविरक्तीचा अभ्यास करणाऱ्या मनुष्याला पुढें असलेले पदार्थाहि चित्तांत विकार उत्पन्न करीत नाहीत. असें झाले म्हणजे तें वैराग्य दृढ झाले असे

समजावें. त्यानंतर त्याला वैराग्याच्या अभ्यासाची गरज नाही. जगांतील पदार्थांना न पहाणारा व वासनाशून्यतेमुळे आत्मरूप झालेला ज्ञानी त्याची इच्छा नसतांनाहि कोणी बलात्कारानेच निवृत्त केल्याप्रमाणें दृढ-समाधानांमध्ये प्रवेश करतो. गुळावर चिकटलेली मुंगी जशी त्याला सोडीत नाही, त्याप्रमाणें पहाल्याच समाधानामध्ये ज्याला निरतिशय आनंदाचा अनुभव आलेला आहे, त्याचें स्वभावतःच एकाग्र बनलेलें मन, आनंदाला सोडून दूर जात नाही. पावसाळ्यांत नदीला जसा मोठा पूर येतो, त्याप्रमाणेंच पूर्वोक्त ज्ञानी पुरुषाला समाधानाचा लाभ होतो. सर्व विषय-वासना शांत झाल्यामुळे बलात्कारानें जसे ध्यान प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें ब्रह्मानंदाचा साक्षात्कार झाल्यावर अनात्मविषयांचें वैराग्य दृढ होतें. तीच समाधि होय. रागादि-दोषांनीं चित्त जेवर संतप्त होत असतें, तोंवर केव्हांहि कोणालाहि समाधान होत नाही. यास्तव दृढ विषय-वैराग्य हेंच ध्यान होय आणि त्याचाच पूर्ण परिपाक झाला असतां तें ध्यानच समाधि बनतें. अर्थात् भोगांविषयींची विरक्ति हेंच बीज, ध्यान हाच त्या बीजापासून उत्पन्न झालेला अंकुर, आणि अचल ध्यान हीच समाधि होय. साक्षात्कार-वृत्तीनें प्रकट झालेलें ब्रह्मच, अविद्येचा उच्छेद केल्यामुळे ज्ञान, वासनेचा उच्छेद केल्यामुळे ध्यान व सर्व दुःखांचा उच्छेद केल्यामुळे आनंदरूपानें निर्वाण म्हटलें जातें. पण हें सर्व विषयभोगाविषयीं विरक्ति असली तरच सिद्ध होतें, त्यावांचून नाही. त्यामुळे भोगांविषयींची विरक्ति जर असेल, तर निराळ्या ध्यानाचा आग्रह कशाला ? आणि विषयवैराग्य जर नाही, तर ध्यानादिकांच्या आग्रहाचा तरी काय उपयोग ? म्हणजे किती जरी ध्यान केले तरी त्याचा काय उपयोग ? ज्यानें दृश्याविष-

यीचें प्रेम सर्वथा सोडिलें आहे त्या आत्म-
ज्ञानवान् मुनीचें निर्विकल्प समाधान कोण-
त्याहि प्रकारच्या प्रतिबंधावांचून प्रवृत्त होतें.
ज्याला दृश्य प्रिय वाटत नाही, त्यालाच ज्ञान
झालें असें समजावें. ज्या वेळीं विषयभोग आव-
डेनासे होतात, तेव्हांच यथार्थ ज्ञान उदय
पावले आहे, असें समजावें. जो
स्वरूपामध्ये विश्रांति पावलेला असतो,
त्याला भोगित्व कोठलें ? कारण भो-
गित्व हा अस्वभाव आहे, तें स्वाभाविक नव्हे.
अज्ञानामुळे त्याचा उद्भव होतो. तेव्हां ज्ञानानें
अज्ञानाचा क्षय झाल्यावर भोगित्व कोठलें ?
अभ्यासी पुरुषानें नियतकालीं ध्यानाचा अ-
भ्यास केल्यावर वेदांतशास्त्राचें गुरुमुखानें सहा-
ध्यायांसह श्रवण करावें. उपनिषदे, गीता इत्या-
दिकांचा पाठ करावा, प्रणवादिकांचा जप क-
रावा आणि इतकें सर्व करून झाल्यावर ध्यान
करावें, म्ह० समाधीचा अभ्यास करावा. हे
रामा ! अंतःकरणाच्या सर्व वृत्ति शांत करा-
व्या, सर्व खेद टाकावा, सर्व शंका सोडून आ-
ह्लादयुक्त व्हावें. झोपेंत असल्याप्रमाणें सौम्य
असावें आणि चित्ताला सम, शांत व शरदतूं-
तील मेघविस्तराप्रमाणें अति शुद्ध करावें. ४६

सर्ग ४७ वा.

—:०:—

१ पुनरपि मुक्तीच्या साधनांच्या क्रमाचें दृढ
वैराग्यापर्यंत सविस्तर वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! संसारभारानें
अतिशय श्रांत झालेला व मरणमूर्च्छादि संक-
टांमध्ये ज्याचें शरीर खिन्नपत पडलें आहे,
अशा मनुष्याला विश्रांतीची इच्छा होते.
झणून त्यानें त्या विश्रांतीसाठी, कोणकोणते
गुण कोणत्या क्रमानें संपादन केले पाहिजेत,
तें सांगतों ऐक. जेव्हां कांहीं कारणानें, व
कारणावांचूनहि आपल्या मनांत संसारवैराग्य-
रूप विवेकाचा लेश उत्पन्न होवो, तेव्हां मार्गी-
तील श्रम घालविण्यासाठीं उन्हांनें संतप्त झालेले
प्रवासी वृक्षछायेचा आश्रय जसा करतात, त्या-
प्रमाणें साधुत्वानें अतिशय विस्तार पावलेल्या
पुढील गुणांचा आश्रय करावा. जसा मार्गस्थ
मनुष्य यज्ञांतील यूपार्चा छायेसाठीं आश्रय
करीत नाहींत, त्याप्रमाणें सन्मार्गस्थ मुमुक्षु
अज्ञजनांपासून फार दूर रहातो. तो सज्जनांचें
अनुकरण करतो. स्नान, दान, तप, यज्ञ इत्यादि
धर्मकार्यें करूं लागतो. त्याचा सर्व व्यवहार निष्क-
पटपणें होतो. त्याचें प्रत्येक कृत्य सौम्य व
उदार असतें. चंद्रबिंबांतील अमृताप्रमाणें त्याचा
व्यवहार लोकांना आल्हाद देणारा व हितकर
असतो. त्याला स्वपक्षाचा अभिमान, राग, लोभ
इत्यादि नसतात व तो परहित-तत्पर असल्या-
मुळे दुसऱ्याच्या संतोषासाठीं त्याच्या इच्छे-
प्रमाणें वागतो. म्हणूनच तो सर्व लोकांना
अतिशय प्रिय होतो. पवित्र कर्मांची त्याला
मोठी आवड असते. त्यामुळे सर्व लोकांमध्ये
तो उत्कृष्ट ठरतो, व त्याचा व्यवहार सर्वांना

१ स्कंदपुराणांत—

जपश्रान्तः पुनर्ध्यायेद्ध्यानश्रान्तः पुनर्जपेत् ।

जपध्यानाभियुक्तस्य प्रसीदति परः शिवः ॥

असें म्हटलें आहे. याचा अर्थ—जप करून श्रांत
झालेल्या साधकानें पुनः ध्यान करावें व ध्यान
करून कंटाळा आला असतां पुनः जप करावा.
जप व ध्यान यांनी युक्त असलेल्या म्हणजे त्यांतच
आवेली सर्व काल घालविणाऱ्या पुरुषावर पर-
मात्मा प्रसन्न होतो.

१ यूप = यज्ञांतील पशु बांधावयाचा स्तंभ.

सुखकर होतो. त्याची नूतन संगति नवनीता-
सारखी निर्मल, स्निग्ध, मृदु, मधुर व चित्ताक-
र्षक असते. ती सर्व लोकांना सुख देते. वि-
वेकी पुरुषांची चरितें शीतल व पवित्र अस-
तात. चंद्राच्या किरणसमूहाप्रमाणे सर्व
लोकांना ती आह्लाद देतात. साधुसमागमामध्ये
जशी मनाला विश्रांति मिळते, तशी ज्यामध्ये
पुष्पांचा थर पसरला आहे अशा उद्यानांतहि
ती निर्भयपणे प्राप्त होत नाही. मंदाकिनीच्या
जलाप्रमाणे विवेकी लोकांची संगति पातकांचे
प्रक्षालन करते, व अतिशय पावन करते.
बर्फाच्या किंवा पुष्पांच्या हारांनी रचलेल्या
गृहामध्ये जसे तापशमन होतें, त्याचप्रमाणे,
संसारसागरांतून स्वतः परतीरास जाऊन इत-
रांसहि त्यांतून तारण्याची इच्छा करणाऱ्या
विरक्त, विवेकी सज्जनांच्या संगतीत लोकांला
सुख होतें. विवेकी लोकांमध्ये जे प्रेम व जी
अनुरक्ति असते, ती सुर, गंधर्व व मानव
यांच्या कन्यांमध्येहि नसते. उचित कर्म करणा-
ऱ्या पुरुषाची बुद्धि प्रसन्न होते. निष्काम कर्मे
क्रमाने अनुष्ठिली असतां चित्तांतलि रागादि
दोष निवृत्त होतात; त्यामुळे आत्म्याला जाण-
ण्याची इच्छा उत्पन्न होते; आणि आरशा-
मध्ये जसे पदार्थाचे प्रतिबिंब पडते, त्याप्रमाणे
शुद्ध चित्तांत गुरुमुखाने ऐकलेला शास्त्रार्थ
स्थिर होतो. शास्त्रार्थरसाने शोभणारी सत्-
प्रज्ञा विवेकयुक्त हृदयांत उत्कर्ष पावते.
महावनांत कदली वृक्ष जसा विकास पावतो
त्याप्रमाणे सदबुद्धीत प्रज्ञेची वाढ होते.
शुद्ध प्रज्ञा आरशाप्रमाणे प्रतिबिंबित
झालेल्या सर्व पदार्थांचा आंतल्या आंतच अनु-
भव घेते. साधुसंगतीने ज्याचे अंतःकरण
शुद्ध झाले आहे आणि शास्त्रार्थाने ज्याचा
मल घालविला आहे, असा प्राज्ञ अग्नीत शुद्ध
करून काढलेल्या जरतारी वस्त्राप्रमाणे अति-

शय तेजस्वी दिसतो. सर्व लोकांना प्रकाशित
करणाऱ्या सूर्याच्या योगाने जसे सर्व जगत्
प्रकाशित होतें, त्याप्रमाणे देदीप्यमान अशा
स्वतेजाने साधु म्हणजे विवेकी पुरुष चमकतो.
विवेकी शास्त्र व साधुसमागम यांचे असे
अनुकरण करतो की, स्वप्नांतहि तो मोठ्या
अभिनिवेशाने तेंच पहातो, व त्याचाच अनु-
भव घेतो. शास्त्राभ्यासाने निःसंशय झालेला
विवेकी क्रमाने सज्जनतेस प्राप्त होऊन पिंज-
ऱ्यांतून बाहेर पडलेल्या शुकाप्रमाणे विषय-
भोगास तुच्छ मानून स्वातंत्र्याचा अनुभव घेतो.
भोगांच्या सन्मुख मोठ्या आसक्तीने जाणें हेंच
दुर्भाग्य होय. पण विवेकी दिवसेंदिवस त्याचा
त्याग करतो, त्यामुळे चंद्राच्या योगाने जसे तारा-
मंडल तसे त्याच्या योगाने त्याचे कुल शोभते.
भोगांविषयीच्या दीनतेने रहित असलेली
त्याची मुखकांति राहूच्या मुखांतून सुटलेल्या
चंद्राप्रमाणे कांहीं अवर्णनीयच दिसू लागते.
ज्याने त्रिभुवनाला तृणासारखे मानले आहे,
तो मोठ्या प्रशंसेस पात्र होतो. देव स्वर्गात
कल्पवृक्षापाशी जसे येतात, तसाच तो अपूर्व
कीर्तीला पात्र होतो. प्राप्त झालेल्या भोगांचा
परित्याग केल्यामुळे त्याला जरी मोठा संतोष
वाटत असला तरी, मी सर्व द्वेषाचा त्याग
केल्यावर आतां या भोगांचा तरी द्वेष कां
करावा? असे ह्मणून मनांत केव्हां केव्हां लज्जित
होतो. त्यामुळे त्याचा तो संतोष परिपूर्ण नसतो,
पण भोगांचा लाभच न झाल्यास मनांत असे
लज्जित होण्याचा प्रसंग न आल्याने तो फारच
संतुष्ट होतो. ज्याप्रमाणे एखादा अधमजातीचा
चांडालादिक दैववशात् जातिस्मर झाल्यास, म्ह०
त्याला पूर्वजन्मीच्या आपल्या जातीचे स्मरण
झाल्यास तो जसा त्या जातींना मोठ्या खेदाने
हंसतो, त्याप्रमाणे विवेकी पूर्वीच्या आपल्या
चंचल व रागद्वेषयुक्त क्रियांना हंसतो. साधु-

लोक भूमीवर उदय पावलेल्या चंद्राप्रमाणेच त्याला मोठ्या प्रेमाने व विस्मयाने पाहावयास येतात. त्याने नेहमी विषयभोगांचा अनादरच केलेला असतो. त्यामुळे अनायासे प्राप्त झालेल्या सिद्धीचाहि आपल्या उचित बुद्धीने तो बहुमान करीत नाही. कारण गुरु व शास्त्र यांच्या संपर्कांमुळे पूर्वीच त्याने वैराग्यादि साधनांचा पूर्ण अभ्यास केलेला असतो. त्यामुळे प्रसन्न झालेल्या सिद्धांपासून प्राप्त झालेल्या विहित भोगांचाहि तो उपभोग घेत नाही. रोगी वैद्याचा जसा आश्रय करतो, त्याप्रमाणे तो स्वतः परम कल्याणासाठी सज्जनांचा सहवास करतो. त्यामुळे त्याची उदारमति शास्त्रार्थामध्ये निमग्न होते. ज्याप्रमाणे एखादा महागज एखाद्या प्रसन्न जलाने भरलेल्या सरोवरामध्ये निमग्न होतो, तशीच त्याची बुद्धि शास्त्रार्थविचारामध्ये गढून जाते. सूर्य जसा लोकांना अंधकारांतून काढून आपल्या प्रकाशांतच प्रविष्ट करतो, त्याप्रमाणे सज्जन आपल्या समीप असलेल्या पुरुषाला विपत्तींतून वर काढून संपत्तिमध्ये नियुक्त करतो. त्याच्या चित्तांत परधनादिकांच्या अपहाराविषयीची विरक्ति पूर्वीच उद्भवलेली असते. विवेकी पुरुष प्राप्त विषयामध्येच संतुष्ट असतो. परधनाच्या अपहारापासून निवृत्त झालेला व संतोषामृताने तृप्त झालेला विवेकी क्रमाने स्वार्थाचीहि उपेक्षा करतो. याचना करणाऱ्या भिक्षूला आपल्याजवळ जे कांही अल्पस्वल्प कद्दादिक असेल ते देतो व त्याच अभ्यासाने तो आपले स्वतःचे मांसहि देण्यास तयार होतो. धांवणाऱ्या मनुष्याला गायीचे पाऊल जसे तुच्छ वाटते, त्याप्रमाणे विवेकाचे अनुसरण केल्यामुळे ज्याचे चित्त हळूहळू क्षीण होत चालले आहे, त्याचे अज्ञान क्रमाने कमी होऊं लागते. ज्ञानाची जशी जशी वाढ होऊं लागते

तसे तसे अज्ञान नाश पावते. दुसऱ्याच्या धनाचे ग्रहण करण्याची बुद्धि मोठ्या यत्नाने अगोदर कमी करावी. प्रथम परधनाविषयी विरक्त व्हावे आणि मग स्वार्थाविषयी आसक्ति धरूं नये. याप्रमाणे विषयोपभोगाच्या निरसनासह विवेकी व प्रयत्नशील मुमुक्षु स्वार्थाचे निराकरणही परम विश्रांतीसाठी करतात. यावज्जीव द्रव्योपार्जन करीत राहणे यांत जितके दुःख आहे तितके कोट्यवधि नरकांतहि नाही. आसन, शयन, वाहन, क्रीडा, व आसजन यांविषयी या लोकींच किती चिंत करावी लागते, याचा विचार मूढांनी करावा. ह्मणजे त्यांना पारलौकिक दुःखाचे स्मरण जरी न झाले, तरी त्यांनी लौकिक दुःखाला विसरूं नये. अर्थ हे विस्तृत अनर्थच आहेत. संपत्ति या निरंतर आपत्तिच आहेत, भोग हेच संसारमहारोग आहेत. पण मूढ लोक त्यांची विपरीत भावना करतात, ह्मणजे अनर्थांना अर्थ, विपत्तीला संपत्ति व रोगांनाच भोग समजतात. जेवर व्यवहारांतील अर्थ हा महान् अनर्थच आहे असे मनुष्य समजत नाही, त्याला तो तुच्छ वाटत नाही आणि त्यामुळे स्वतःला दुःखी करण्यासाठीच तो त्याची इच्छा करतो, तोंवर त्याच्या चितेचे विषय सारखे वाढत जातात व त्यांविषयी तो विरक्त होत नाही. पण ज्याला अनुत्तम सुखाची फार आवड असते, आपल्याला हे परम सुख असेच चिरकाल लाभो असे ज्याला वाटत असते, तो धनाला जगद्रूप तृणाच्या अप्राप्रमाणे अति तुच्छ पाहून मनांत शांत होतो. अर्थात् धनाची तृष्णा सोडणे हाच मोक्षाचा मुख्य उपाय होय. अर्थच चिंता, शोक, मोह इत्यादि विकारांचा, जरा व मरण या दुष्कर्मांचा, आणि दैन्य, दुरात्मता, दाह इत्यादिकांचा समूह

घटला आहे. या जगामध्ये जरा व मरण यांनी युक्त असलेल्या जंतूंना, जरामरणापासून सोडविण्यास संतोष हेच उत्तम रसायन आहे. वसंतऋतु, नंदनवन, चंद्र, अप्सरा हे सर्व एकीकडे आणि संतोषामृत दुसरीकडे अशी तुळना केल्यास संतोषामृतच अधिक ठरते. वर्षाऋतूमुळे सरोवर जसे जलांनी तुडुंब भरते, त्याप्रमाणे मनुष्य संतोषानेच अंतःकरणांत तृप्त होतो. गंभीर, शीतल, हृदयंगम, प्रसन्न आणि सरस अशा ओजस्वितेला संतोषानेच प्राप्त झालेला साधु अतिशय शोभतो. वसंतऋतूमध्ये जसा वृक्ष, त्याप्रमाणे तो पुष्पित वनाकार दिसतो. पण जो असंतुष्ट असलेला पुरुष विषयांची इच्छा करून पायाखाली चिरडलेल्या कीटकाप्रमाणे दीनप्रकृति बनतो, तोच विषयप्राप्तीसाठी यत्न करतो व त्यामुळेच दुःखपरंपरेत पडतो. याचकांची मुखचर्या अतिशय दीन असते. त्यांना एखाद्या क्षुब्ध समुद्रांत पडलेल्या, व तरंगांनी व्याकुळ झालेल्या जीवाप्रमाणे स्वस्थता कधीच मिळत नाही. पण संपत्ति व प्रमदां उंच तरंगाप्रमाणे क्षणभंगुर आहेत, तेव्हा त्यांमध्ये व सर्पाच्या फणांच्या छायेत कोणता शहाणा पुरुष आसक्त होईल ! धन संपादन करणे व रक्षण करणे यांमध्ये किती क्लेश होतात हे जाणत असूनहि जो त्याची इच्छा करतो, तो मूढ नरपशु होय. त्याला स्पर्शहि कळं नये. मनाचा बाह्यारंभ ह्मणजे इंद्रियांच्या मागून धावणे व आंतरारंभ म्हणजे संकल्पादि, यांना जो वैराग्यशस्त्राने एकदमच कापतो त्याचे क्षेत्र म्हणजे, ज्ञानबीजाच्या उद्भवाचे स्थान, किंवा मुक्तीचे निधानस्थान असे जे हृदय, ते प्रकाशित होते. अज्ञानांना दिसणारे जगद्वैचित्र्य, त्याच्या साक्षीमध्ये, असतूच आहे, असे जाणणाराहि ज्ञानी ज्ञाना-

च्या अपक्वतेमुळे त्या जगद्वैचित्र्याला जणू-काय सत्यच समजतो, व त्याच भावनेने व्यवहार करतो. पण तो वैराग्यादि गुणांचा अभ्यास न केल्याचा परिणाम आहे. यास्तव हे रामा ! प्रथम संसाराविषयी अगदी विरक्त व्हावे. नंतर सत्समागम व शास्त्राभ्यास करावा. शास्त्रार्थाविषयी भावना दृढ करावी, सर्व विषयोपभोगांचे निरसन करावे, ह्मणजे वैराग्य दृढ होऊन, मुमुक्षु परमार्थ आत्मतत्त्वाला प्राप्त होतो. ४७.

सर्ग ४८ वा.

—:०:—

१ परम वैराग्य दृढ झाले असतां, ज्या लक्षणांनी मनुष्याची स्थिति होते व शान दृढ झाले असतां ज्या लक्षणांनी स्थिति होते त्यांचे सविस्तर वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—संसाराविषयीचे वैराग्य रूढ झाले असतां व साधुसमागम स्थित झाला असतां शास्त्रार्थाची भावना केली असतां व बुद्धीने भोगांविषयीची तृष्णा सोडली असतां विषयांविषयीहि अरुचि उत्पन्न होते. सज्जनत्व उद्भवते, आत्मप्रकाश उदय पावतो व हृदय प्रसन्न होते. विवेकी पुरुष धनाची इच्छा करीत नाहीत. वाळलेली उच्छिष्ट पाने जशी घरांतून बाहेर टाकली जातात, त्याप्रमाणे असलेली संपत्तिहि त्यांच्याकडून टाकली जाते. प्रवाशाला पात्रादि उपकरणांची आवश्यकता जरी असली तरी प्रवासांत त्यांचा भार होत असल्यामुळे तीं जशीं टाकून देतो, त्याप्रमाणे विरक्त पुरुष स्त्री, बंधु इत्यादिकांचा यथाशक्ति व यथाकाली त्याग करतो. त्याचे मन शांत असल्यामुळे इंद्रियांशी विषयांचा बारंवार संनिकर्ष जरी होत

असला, तरी भोगांचा अनुभव घडत नाहीत. तो विरक्त ज्ञानी कोठे दिगंतरी, एकांतांत, सरोवराच्या कांठी, अरण्यांत, उद्यानांत, पुण्य-प्रदेशी किंवा आपल्याच घरांत, सुहृदांबरोबर क्रीडा किंवा विलास करतांना, शुभ उद्यानांतून, भोजनादि प्रसंगी, तर्कशास्त्राचा विचार करीत असतांनाहि तितकी आस्था ठेवीत नाही. कारण त्यांतील कशावरच त्याची आसक्ति नसते. कदाचित् देववशात् त्यांतील एखाद्या ठिकाणी त्यांना जरी रहावे लागले, तरी ते अति शांत, दान्त, स्वात्माराम व मौनी होऊनच रहातात. प्रत्येक मनुष्य दैवाधीनच जरी असला, तरी तो आपले ज्ञान दृढ व्हावे, म्हणून तत्त्ववेत्त्याचीच अपेक्षा करितो; व देह, इंद्रिये, बुद्धि इत्यादिकांचा साक्षी जो प्रत्यगात्मा, त्याचाच चित्ताने शोध करतो. आत्मव्यतिरिक्त वस्तूचा तो शोध करीत नाही. ज्ञानी पुरुषांना ज्ञानी पुरुषांच्या संगतीची अपेक्षा असते व ते केवळ विज्ञानाचीच चर्चा करितात, दुसऱ्या कशाचीहि करीत नाहीत. याप्रमाणे अभ्यासाने शांत परमपदी विश्रान्ति प्राप्त होते. शांत विवेकी स्वतःच त्या परमपदाकडे जातो. त्याचे ज्ञान सबाह्य-अभ्यंतर शांत असून तेच परमार्थरूपाने उदय पावलेले असते. अर्थात् शांति हेच परमपद होय. कोणताहि पदार्थ त्या शांतीहून भिन्न संभवतच नाही, असा निश्चय झाल्यामुळे ज्ञानाचा विषयच नाहीसा होऊन ती निश्चयरूप वृत्तिहि काष्ठ जळाख्यावर आपोआप विझणाऱ्या अग्नीप्रमाणे आत्म्यामध्ये शांत होते. यास्तव तेच परमधाम होय. एक ज्ञानरूप आत्म्यावांचून दुसरा कोणताहि पदार्थ नाही. असा जो स्वानुभव तेच परमपद होय. त्या परमपदाला बोधत्व नाही व विषयत्वहि नाही. कारण सर्व वस्तु एक अद्वितीय ज्ञानाशी एकरूप होऊ-

नच परिणाम पावलेल्या असतात. विषयावांचून त्याहून अगदी भिन्न असलेले ज्ञान सांगता येत नाही व ज्ञानावांचून ज्ञेयाला ज्ञानविषयत्वहि येत नाही. तथापि विषयांच्या अभावी, त्या अभावालाहि विषय करणारे ज्ञान नाही असे क्षणतां येत नाही. ज्या सत्पुरुषांचे मन शुद्ध संविद्रूप आत्म्यामध्ये विश्रान्ति पावलेले असते, त्यांना विषयाची रुचि कळत नाही. पाषाणाला दुधाचे माधुर्य कळणे मसे शक्य नाही, त्याप्रमाणे मनोरहित झालेल्या साधूंना विषयाचा आस्वाद कळत नाही. ज्याने आपल्या अंतःकरणाचा पूर्णपणे निरोध करून मनोनाश केला आहे, व त्यामुळे जो मौन धारण करून बसला आहे, तो चित्रांतील मनुष्याप्रमाणे स्वरूपांतच स्थित असतो. त्याचे चित्त आत्म्यामध्येच निश्चल होते. आत्म्यालाच जाणणे सर्वथा उचित आहे. यास्तव त्यालाच जाणणे ज्याचे शील आहे, त्याचे मन निर्विषय होते, आणि सर्व तत्त्वतः मनोमात्र असल्यामुळे त्या अवस्थेत ते सर्व विषयसंपन्नहि होते. तसेच ज्ञानी पुरुषाचे मन अपरिच्छिन्न ब्रह्माकार झालेले असल्यामुळे वस्तुतः महत् परिमाणानेच होते. तथापि ब्रह्माहून भिन्नरूपाने त्याचा अनुभव येत नसल्यामुळे ते परमाणुसारखे अति सूक्ष्म होते. ते वस्तुतः अशून्यच असतांना शून्य असल्यासारखे भासते. अहंता, जगत्, शरीरादिकांच्या चेष्टा, दिशा, काल इत्यादिकांच्या कल्पना, ज्ञानादि, शून्यादि वगैरे सर्व विद्यमान असतांनाच ज्ञानी पुरुषाला नसल्यासारखे होते. दीप अंधकाराचे जसे निरसन करतो, त्याप्रमाणे निर्मलपदी स्थित असलेल्या ज्ञानी पुरुषाकडून हृदयांतील अज्ञान, व बाह्य राग-द्वेष-भयादि दोष घालविले जातात. ज्याच्यामध्ये रजोगुणाचा लेशहि उरलेला नाही, जो सत्त्वगुणाच्याहि पार निघून गेला

आहे, त्या नररूपी सूर्याला नमस्कार करावा. द्वैताचा सर्वथा लय झाला असतां व चित्त अदृश्यत्वास प्राप्त झाले असतां, ज्ञानी पुरुषाची जी स्थिति होते, तिचे वाणीने वर्णन करवत नाही. हे महाबुद्धिमान रामा ! चिर-काल, अहोरात्र, परमभक्तीने प्रसन्न करून घेतलेला परमेश्वर पूर्वोक्त निर्वाण देतो, ह्मणजे त्याच्या कृपेने पूर्ण समाधान होतें.

श्रीरामः—हे मुनिश्रेष्ठ ! ईश्वर कोण व भक्तीने तो कसा प्रसन्न केला जातो, हें मला स्वतः सांगा. कारण आपण सर्व तत्त्ववेत्त्यांमध्ये श्रेष्ठ आहां.

श्रीवसिष्ठः—हे महाबुद्धिमाना, ईश्वर कांहीं कोठें दूर नाही व तो अतिशय दुर्लभ-हि नाही. कारण ज्यांना आपल्या स्वाधीन ठेवावयाचे त्यांच्याविषयी स्वातंत्र्य असणें हेंच ईश्वरत्वाचें लक्षण आहे व तें स्वात्म्यामध्येच सर्व प्रकारें संभवते. म्हणून महाबोधमय, एकरूप स्वात्माच परमेश्वर आहे. कारण रथ, गृह, प्रासाद इत्यादि सर्व अचेतन पदार्थ चेतनाच्या उपयोगासाठीं असतात. पण आत्म्याहून दुसरा कोणी चेतनस्वरूप उपलब्ध होत नाही. उलट सर्व आत्म्यासाठींच आहे, आत्म्यापासूनच झाले आहे. तोच सर्व आहे, सर्वतः आहे, सर्वांमध्ये आहे व सर्वमय आहे. त्या सर्वा-त्म्याला नमस्कार असो. त्या आत्म्यापासून या सर्व सृष्टि-प्रलय-विक्रिया उद्भवतात. ज्याप्रमाणें वायूपासून गति उत्पन्न होतात त्याप्रमाणें सर्व विक्रियांचें कारण असलेल्या या आत्म्यापासून स्वभावतःच त्या उत्पन्न होतात. भाविक लोक सतत या सर्व स्थावर-जंगमाची पूजा करतात, ईश्वरबुद्धीने ते आपल्याला इष्ट असलेले पदार्थ त्यांना अर्पण करतात. म्हणजे कोणी, कोण-त्याहि रीतीने, कोणाचीहि पूजा केली तरी तिचा मुख्य विषय आत्माच आहे. याप्रमाणें

अनेक जन्म स्वेच्छेनें जेव्हां या देवाची पूजा करावी, तेव्हां तो प्रसन्न होतो आणि हा महा-देव म्हणजे पुण्यकर्मींनीं प्रसन्न झालेला स्वतः महेश्वर आत्मा पुढें सांगितलेल्या पवित्र दूताला तत्त्वज्ञानासाठीं प्रेरणा करतो.

श्रीरामः—हे मुने, परमेश्वर जो आत्मा त्याच्याकडून कोणता दूत प्रेरित केला जातो व तो अधिकारी जीवाला तत्त्वज्ञानाचा बोध कसा करतो, तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, त्या दूताचें नांव विवेक आहे. आत्मदेवानें ज्याला प्रेरणा केली आहे, असा तो विवेकदूत अधिकारी पुरुषाच्या हृदयगुहेंत येऊन रहातो. स्वच्छ आकाशांत जसा चंद्र त्याप्रमाणें तो सदानंद ज्ञानप्रतिष्ठित होईपर्यंत हृदयांत स्थिर रहातो. तो वासनारूप जीवाला क्रमानें बोध करतो आणि त्या अविवेक्याला या संसारसागरांतून तारतो. विवेकदूताचा बोध हेंच त्याचें तारण आहे. सर्व जगाला जाणणारा जो हा ज्ञानरूप अंतरात्मा, तोच परमेश्वर आहे. वेदाला सम्मत असलेला 'परम' हाच त्याचा वाचक शब्द आहे, ह्मणजे हेंच त्याचें नांव आहे. मनुष्य, नाग, सुर, असुर यांच्याकडून, जप, तप, दान, होम, पाठ, यज्ञ इत्यादि अनेक कर्मींनीं हाच सतत प्रसन्न केला जातो. स्वर्गलोक हें त्याचें मस्तक आहे, पृथ्वी हेच चरण, तारका रोमपंक्ति, भूतें याच अस्थि व आकाश हेंच त्याचें हृदय आहे. हा परमेश्वर चिद्रूप असल्यामुळें सर्वत्र जातो, जागतो व पहातो, त्यामुळें स्वतः सर्व अवयवांनीं

१ याविषयी 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे' इत्यादि श्रुति प्रमाण आहे.

[मुण्डकोपनिषद्भाष्यार्थ २. १, पृ. ५८.]

होतो. ज्यांना ही परम दृष्टि प्राप्त झालेली असते, ते कोणत्याहि प्रकारच्या विषयज्ञानाचा अभिमान धारण करीत नाहीत, तर जल स्वभावतःच सखल प्रदेशाकडे जसे वाहते, त्याप्रमाणे ज्ञानी केवल प्रारब्धाचे अनुवर्तन करितो. जे ज्ञानी या परमदृष्टीला प्राप्त झालेले असतात ते यां दृश्यश्रीच्या पलीकडे असलेल्या परमतत्त्वाला पहातात. त्यामुळे ते जगांत प्राप्त व्यवहार जरी करीत असले, तरी जगाला पहातच नाहीत, तर त्याचे कारण जे ब्रह्म त्यालाच पाहतात. पाणी जेव्हा वेगाने वहात असते त्या वेळीं व ते जेव्हा संथ असते त्या वेळीं हि ते आपले जलत्व जसे सोडीत नाही, त्याप्रमाणे परमदृष्टीला प्राप्त झालेले ज्ञानी जगाचे भान व अभान ही दोन्ही ब्रह्मरूप पहातात. म्हणजे त्या दोन्ही अवस्थांत जगाचे ब्रह्मत्व नष्ट होत नाही. ज्ञानी विषयांचे चिंतन करीत नाहीत. त्यामुळे ते दाव्यापासून सुटलेल्या बैलाप्रमाणे स्वतंत्र असतात. अर्थात् त्यांच्याहि शरीरेन्द्रियांची हालचाल जी दिसते, ती वाऱ्यामुळे हलणाऱ्या झाडाच्या पानाप्रमाणेच होय. संसाराच्या परतीराला, म्हणजे परब्रह्माला पहाणारे ज्ञानी, नदीच्या काठी राहणारे लोक विहिरीची जशी प्रशंसा करीत नाहीत, तसे कर्माची प्रशंसा करीत नाहीत. ज्यांच्या कर्मवासना दृढ झालेल्या असतात, तेच मूढ कर्माची प्रशंसा करितात आणि ज्ञानाच्या अभावी ते श्रुतिस्मृतींनी सांगितलेले कर्म करितात, व त्यामुळेच त्याचे फलहि भोगतात. गिधाड भूमावर पडलेल्या आमिषावर जशी झांप घालतो, तशी इंद्रिये विषयांमध्ये आसक्त होतात. म्हणून त्यांचे मनाने संयमन करून, व चित्ताला स्थिर करून आत्मपरायण होऊन रहावे. सोने जसे कोणत्याहि आकारावाचून रहात नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्म स्थूल किंवा सूक्ष्म सृष्टीवाचून रहात

नाही. पण ज्याची बुद्धि सुसंकृत झालेली असते, त्याला ती सृष्टिहि ब्रह्मरूपच भासते. कल्पाचा क्षण होऊन सर्वत्र अंधकार पसरला असता ज्याप्रमाणे व्यवहाराचा कोणताहि विभाग भासत नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्मरूप झालेल्या ज्ञानी पुरुषालाहि सर्वत्र एक ब्रह्म दिसते; प्रपंच दिसत नाही. पळणाऱ्या ढगांमध्ये ज्याप्रमाणे त्यांचे अवयव स्थिरच असतात, तथापि त्या ढगांबरोबर तेहि त्यांच्या पूर्वीच्या स्थानापासून दूर होतात, त्याप्रमाणे चित्सत्ता भूतांमध्ये एका दृष्टीने स्पंद पावते व एका दृष्टीने स्थिर असते. जलामध्ये जलाचे अंश द्वैतमय व अद्वैतमयहि असतात, त्याप्रमाणे चिदात्मा भूतांमध्ये द्वैतमय व अद्वैतमय असतो. ज्याप्रमाणे आकाशांत आकाशाचे अंश द्वैत व अद्वैतमय असतात, त्याप्रमाणे निरवयव शिवामध्ये ही सृष्टि अनन्य भासते. जगामध्ये अंशरूप असते व अंशरूपांत जगत् असते. म्हणजे जगत् व अंश ही केळीच्या सोपटांप्रमाणे एकमेकांला आच्छादित करून रहातात. जीव आपल्यामध्येच असलेले जगत् संकल्पाने बाहेर असल्यासारखे पहातो. जीव कांहीं कारणावाचूनच आपल्याला जगद्रूपाने पाहतो. म्हणजे ज्याप्रमाणे आकारांकडे दृष्टि दिल्यास सोनेच निरनिराळ्या अलंकारांच्या रूपाने भासते, पण तेंच सुवर्ण या दृष्टीने पाहिल्यास सर्व अलंकार एकरूप दिसतात, त्याप्रमाणे ज्ञानी जीव जगाला ब्रह्मरूपाने पाहू लागला की, त्याला सर्व जगत् एकरूप दिसते. आत्मवेत्ते पुण्यवान् जीव जिवंत असले, तरी वस्तुतः जिवंत नाहीत, मृत्यु पावले तरी स्वरोवर मरत नाहीत, व विद्यमान असले तरी जणू काय नसतात. जसा एखादा गृहस्थ घरांत बसलेला असूनहि गोठ्यांतील दुधाच्या भांड्याकडे त्याचे मन गेलेले असल्यास घरांतील बाकीच्या गोष्टी

त्याला कळत नाहीत, त्याप्रमाणे ज्ञानी शरी-
राने सर्व कर्मे करीत असूनहि मन आत्म्या-
मध्ये आसक्त झाल्यामुळे कर्मांना पहात नाही.
ज्याप्रमाणे ब्रह्मांड-हृदयामध्ये विराट् जीव हा
चंद्र स्थित असतो, त्याप्रमाणे प्रत्येक जीवाच्या
देहांत हृदयामध्ये बर्फाच्या सूक्ष्म कणाप्रमाणे
जीव बीजरूपाने राहातो. बर्फाच्या कणांसारखा
ज्याचा आकार आहे, असा जीव स्थूल शरी-
रांत स्थूल होतो, व सूक्ष्म शरीरांत सूक्ष्म होतो.
'अहं' हे त्याचे स्वरूप आहे. तोच पितृशरी-
रांतील सूक्ष्म जीव मातृ-शरीरांत प्रवेश करून
तदाकार शरीर धारण करितो. वस्तुतः ते
शरीर मिथ्या असते. कारण ते निरनिराळ्या
आकाराने विकार पावलेले असते. तथापि त्या
असत् शरीरालाहि चेतनाच्या बळावर सद्रूप
समजतात. ज्याप्रमाणे फुलामध्ये सुगंध त्याप्रमाणे
देहबीज हेच ज्याचे सार आहे, अशा स्वकर्माने
उत्पन्न केलेल्या कोशांत म्ह० त्या बीजापासून
उत्पन्न झालेल्या देहांत कोशकार कृमीप्रमाणे
तो जीव बद्ध होऊन रहातो. ज्याप्रमाणे
ब्रह्मांडमंडपामध्ये चांदणे सर्वत्र पसरते, त्या-
प्रमाणे हृदयांतील देहबीजामध्ये असलेले ज्ञान
नखशिखांत शरीरांत 'मी' या रूपाने पसरते.
बाष्प आकाशांत मेघरूपाने जसे अंतरिक्षाला
व्यापून रहाते, त्याप्रमाणे ज्ञानरूप जल इंद्रिय
द्वारे याच प्रनालिकेच्या द्वारा बाहेर पसरून
त्रिभुवनाला व्यापते. आत्म्याचे स्वरूपभूत ज्ञान
जरी या समग्र देहामध्ये आंत व बाहेर असते,
तरी हृदयस्थ बीजामध्ये वासनांचा समुदाय
रहातो. म्हणजे 'मी' अशा प्रकारचा विशेष
अभिमान हृदयांतच अनुभविला जातो. केवल
संकल्प हेच जीवाचे स्वरूप आहे. त्यामुळे
जीव ज्या संकल्पाने दृढ होतो, तसाच तत्काल
हृदयामध्ये वनून बाहेरचा व्यवहार करू लागतो.
म्हणूनच चित्त ब्रह्मामध्ये स्थिर झाल्यावांचून

दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाने अहंभाव शांत
होत नाही. म्हणून हे रामा! मनन, निदिध्या-
सन, इत्यादि उपायाने ब्रह्माला जाणावे. अहं-
काराचा समूळ नाश होण्यासाठी योगाभ्या-
साच्या भूमिकांचा उत्तरोत्तर जय करीत
निर्विकल्प समार्धीत स्थिर व्हावे, आणि त्या
शेवटच्या भूमिकेत आकाशाकार ब्रह्माचा अनु-
भव घ्यावा. रामा, साधकाला याच क्रमाने
ब्रह्मस्थिति संपादन करावी लागते. पण जे
तत्त्वज्ञ असतात, त्यांना असा अभ्यास करावा
लागत नाही. कारण ते कळसूत्री बाहुलीप्रमाणे
स्वतःच्या संकल्पावांचूनच प्रारब्धप्राप्त व्यवहार
करितात. जो कधी कशाचीहि चिंता वहात
नाही, त्याला मुक्त असे म्हणतात. तो जीवंत
असतानाहि आकाशासारखा निर्मल असतो,
त्यामुळे शृंखलादि बंधनांपासून मुक्त झालेला
पुरुष ज्याप्रमाणे स्वैर व्यवहार करू शकतो,
त्याप्रमाणे हा मुक्त पुरुष सर्व कर्मबंधनांपासून
सुटून स्वतंत्र होतो. ब्रह्मांडांत सूर्याची प्रभा
जशी पसरते, त्याप्रमाणे हृदयस्थ बीजामध्ये
असलेली संविद् 'अहं' या रूपाने सर्व शरी-
रांत नखशिखांत पसरते. ही संविद् नेत्रामध्ये
दृक्, जिह्वेत रसना, कानांत श्रोत्र, इत्यादि
प्रकारे पंचज्ञानेन्द्रियरूप बनते, आणि त्यांतच
निमग्न होते. ज्याप्रमाणे वसंतऋतूत भूमिमध्ये
सर्वत्र असलेला रस अंकुरत्वाने प्रकट होतो, त्या-
प्रमाणे चिद्धाव एका अंशाने मनोरूप होऊन
इंद्रियरूपाने प्रकट होतो. जो प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या
या मन, अहंकार, देह इत्यादि पदार्थांमध्ये
असद्भावना करीत नाही, म्हणजे हे सर्व
पदार्थ मिथ्या आहेत अशी कल्पना करीत
नाही, त्याच्या हातून वैराग्यपूर्वक मोक्ष-
साधनांचे अनुष्ठान घडत नाही. त्यामुळे त्याचे
जन्मादि अनंत दुःख शांत होत नाही. वेळी
जे कांही प्राप्त होईल त्याने ज्ञानी, शरीराला

आच्छादित करितो; जें मिलेल त्यावर क्षुभेची शांति करितो व प्रसंगी जें प्राप्त होईल त्यावर शयन करतो. आणि असा पुरुष खरोखरच एखाद्या सम्राटाप्रमाणें शोभतो. ज्ञानी ब्रम्हाकार वासनांनीं जरी युक्त असला तरी जगद्वासनांनीं युक्त नसतो, ह्मणून तो वस्तुतः वासनारहित होय. त्याच्या मनांत जगांतील कोणत्याहि पदार्थाविषयीं संकल्प नसतो. त्यामुळें वस्तुतः तो जरी अंतःशून्य असला तरी आकाश ज्याप्रमाणें वायूनें परिपूर्ण असतें, त्याप्रमाणें त्याचें हृदयाकाश पूर्णब्रम्हानें परिपूर्ण असल्यामुळें तो अशून्य-आत्मा असतो. योगाच्या सातव्या भूमिकेमध्ये स्थित असलेला ज्ञानी कोणत्याहि अवस्थेंत जरी असला तरी तो मोठ्या प्रयत्नानेंहि जागा केला जात नाही. ह्मणजे तो आसन, शयन, यान, यांपैकीं कोठेहि जरी असला, तरी त्याचें मन सर्व प्रकारचें मनन सोडून शांत झालेलें असल्यामुळें तो निजलेल्या मनुष्याप्रमाणें देहभान विसरतो. त्यामुळें त्याला पुष्कळ प्रयत्नानेंहि देहभानावर आणतां येत नाही. हा पुरुष केवळ चिन्मात्र आहे. तो सर्व शरीराला व्यापून रहातो. सर्व जगालाहि तो व्यापतो, तथापि कमलामध्ये—कमलाच्या केसरामध्येच जसा त्याचा वाम विशेषेकरून प्रतीत होतो, त्याप्रमाणें शरीराच्या बीजांत तो विशेषेकरून प्रकट होतो. प्राणी चिन्मात्र आहे व जगत् हा त्या चैतन्याचाच विस्तार आहे, अमें ज्ञानी समजतात. सर्व उपदेशाचें तात्पर्य यांतच आहे. आत्मनिष्ठ होऊन जगाला विसरणें, हीच परा निष्ठा आहे. यास्तव हे रामा, सर्व वैभवाविषयीं तूं विरक्त हो. आपल्या हृदयाला पाषाणामारखें दृढ कर ह्मणजे तुझा खरा उत्कर्ष होईल. हे साधो, तुझे हृदयाकाश पूर्ण परब्रम्हानें परिपूर्ण होवो. ज्ञानी व

अज्ञानी यांच्यामध्ये जर कांहीं विशेष असेल तर तो हाच कीं, अज्ञ शुभाशुभ कर्मांमध्ये आसक्त असतो, व ज्ञानी नसतो. आत्ममत्ता विकास पावलीं कीं, तीच जगत् बनते. पण ज्याला परमतत्त्व कळलें आहे, त्याला जगत्च ज्ञानरूप दिमतें. आपल्याला जें जें कांहीं दिमतें, तें तें सर्व विनाश पावतें. विनाश पावलेली प्रत्येक वस्तु पुनः उत्पन्न होते आणि जें कधीं नष्ट होत नाही व उत्पन्नहि होत नाही, तेंच सत् होय. तेंच तूं आहेस. ही जगद्भ्रान्ति निर्मूल आहे. तिचा तूं कितीहि विचार केलास, तरी तिचें योग्य कारण तुला कधींहि सांपडणार नाही. मृगजलापासून स्वप्ना जलाचा लाभ जसा कधींहि होत नाही, त्याप्रमाणें संसाराचें खरें मूळ तुला कळणार नाही. जसें भाजलेलें बीज अंकुर उत्पन्न करूं शकत नाही, त्याप्रमाणें आत्मदर्शनानें आच्छादित झालेली अहं ही भावना, पुढचा जन्म हेंच आपलें कार्य करूं शकत नाही. विद्वान् पुरुष ज्ञानोत्तर कर्म करीत असला, किंवा त्यानें तें सोडलें तरी तो नेहमीं स्वरूपांतच स्थित असतो. कारण तो विरक्त, निष्काम, मननशून्य व नित्य शांत असतो. चित्ताची शांति झाली असतां सर्व भोगवासना पूर्णपणें शांत होतात, त्यांचा समूळ नाश होतो. कारण चित्त हीच त्यांची खाण आहे. चित्त, देह, इत्यादि रूपानें साकार होणें, हाच जीवभाव आहे; त्यामुळेंच सर्व संताप होतो. अर्थात् जेव्हां चित्त, देह, इत्यादि उपासींना सोडून जीव केवळ चित्प्रकाशरूप बनतो, तेव्हां तो साक्षात् परमात्माच होतो. ह्मणजे ज्याप्रमाणें अपराणहसमयीं मर्याचा ताप जरी अधिक भासला व त्यामुळें मकालच्या उन्हाहून त्या वेळचें उन्हा निराळें आहे असें वाटलें, तरी सूर्यप्रकाश या दृष्टीनें त्याच्याकडे जो पहातो, त्याला मुळींच भेद

दिसत नाही, त्याच न्यायाने उपाधिदृष्ट्या भासणारे जीवभेद निरुपाधिक अवस्थेत अनुभवाला येत नाहीत. पुरुष जमिनीवर उभा राहून आकाशातील चंद्राकडे पहातो, त्या वेळी त्याच्या हृदयापासून चंद्रापर्यंत एक प्रकारची वृत्ति, म्हणजे ज्ञानाचा प्रवाह सुरू असतो. अर्थात् चंद्राला पहाणाऱ्या मनुष्याच्या नेत्रापासून चंद्रमंडलापर्यंत मध्ये असलेले जे निर्विषय ज्ञान तेच परमात्म्याचे रूप होय. चिदाकाशाचा मायिक चमत्कार हेच जगत् आहे. यास्तव हे रामा, जगाचे तत्त्व जाणणाऱ्या पुरुषाला सर्व प्रकारच्या भ्रमाने रहित व अक्षय असे एक परमार्थतत्त्वच भासते. परंतु ते अतत्त्वज्ञाला जगत् या रूपानेच दिसते. परमात्मा त्याचा नियामक आहे असे त्याला वाटते, व विषयप्रीति हेच त्यांतील सार आहे, अशी त्याची भावना असते; आणि ब्रम्हाकाशांत ते खरोखरच आहे अशी त्याची समजूत असते. २२

सर्ग २३ वा.

१ एका रुक्ष अरण्यांत मंकीचा वसिष्ठार्शी समागम. २ वैराग्याने तत्त्वजिज्ञासु बनलेल्या त्याला वसिष्ठाचा उपदेश.

श्रीवसिष्ठः—रामा, तू आपली वैराग्याविषयीची वासना वाढवून विषयवासनेचा नाश कर, आणि या स्वाभाविक अज्ञानादिरूप संसारापासून तत्त्वबोधाने स्वतःचा उद्धार करून घेऊन शांत आत्मस्वरूपाला मंकीप्रमाणे प्राप्त हो. पूर्वी मंकी नांवाचा एक ब्राम्हण होता, त्याने उग्र व्रते आचरिली होती, त्यामुळे ज्याचे चित्त शुद्ध झाले आहे, अशा त्याला माझ्या उपदेशामुळे मोक्ष कसा प्राप्त झाला ते तू ऐक. मी एकदा आकाशांतून पृथ्वीवर आलों. तुझ्या

पितामहाने यज्ञादि कांहीं निमित्ताने बोलाविले होते, म्हणून सप्तर्षिलोकांतून भूलोकी आल्यावर अयोध्येकडे जात असतांना मी एका मोठ्या अरण्यांत शिरलों. ते अरण्य इतके रुक्ष होते की, तेथील भूमि सूर्यकिरणांनी अतिशय तप्त झाली होती. तेथील धूळ व तापलेली वाळू यांवर पाय टेकवत नसे. ते अरण्य इतके अफाट होते की, त्याचा अंत लागत नव्हता. कोठे कोठे एखादा कुग्राम दिसत होता व एखाद्या ठिकाणी शांत व सुशोभित प्रदेश आढळत होता. त्यांत धूळ उडत नव्हती, वाऱ्यापासून त्रास होत नव्हता, व सूर्याच्या प्रखर तापामुळे मृगजलाचाहि भास होत नव्हता. जशी निर्मल ब्रम्हमत्ता सर्वत्र पसरलेली असते, त्याप्रमाणे ते अरण्याहि सर्वत्र अफाट पसरले होते. ब्रह्मप्राप्तीसाठी साधकाला जसा भगीरथ प्रयत्न करावा लागतो, त्याप्रमाणे त्या दुर्गम अरण्यांतून पार पडण्यासाठी प्रवास करणारांना मोठा प्रयत्न करावा लागत असे. संसारी जीव अविवेकाला जसा प्राप्त होतो, त्याचप्रमाणे त्यांतील प्रवाश्यांना मृगजलाचा वारंवार भ्रम होऊन त्या शून्य प्रदेशांत त्यांची दिशाभूल होत असे. रामा, अशा त्या भयंकर अरण्यांतून मी संचार करीत असतांना माझ्यापुढे कोणीएक प्रवासी श्रांत होऊन आपल्याशीच कांहीं बोलत आहे असे मला दिसले.

पान्थः—“ ज्याप्रमाणे दुर्जनाचा समागम अतिशय संताप देतो, त्याप्रमाणे हा तप्त झालेला सूर्यहि मला अतिशय ताप देत आहे. त्यामुळे माझी मर्मस्थाने व्याकुळ होत आहेत. किरणांतून तो जणुं काय अग्नीचा वर्षाव करीत आहे. झाडांची पानेहि कोमेजून गेली आहेत. त्यामुळे ही वनराजि जणुं काय जळतच आहे, असे वाटते. यास्तव मी आतां या समोर दिसणाऱ्या ग्रामांत प्रवेश करितों. तेथे कांहीं काळ

विश्रांति घेऊन नंतर त्वरेने पुढील मार्ग आक्रमीन. " असा विचार करून तो समोर दिसणाऱ्या किराताच्या गावांत प्रवेश करण्याची जो इच्छा करीत आहे, तो मी त्याला म्हटलं, " हे मित्रा, तुझे स्वागत असो. हे सुकुमारा, निष्कांचन लोकांना संचार करण्यास योग्य, व जेथे आतिथ्य करणारे जन पुष्कळ आहेत असा मार्ग तुला माहित नाही, म्हणूनच तू असल्या रुक्ष व दुर्गम अरण्यांतून संचार करीत आहेस. परंतु बाबारे, या गावांत तुला खरी विश्रांति मिळणार नाही. तेथे तू पुष्कळ वेळ जरी राहिलास तरी तुला जी विश्रांति मिळेल, ती पुनः केव्हां तरी खचित क्षय पावेल. कारण मनुष्यलोकांमध्ये कर्मानुष्ठान करून दक्षिणमार्गाने जीव पितृलोकी जातो व उपासना करून उत्तरमार्गाने देवादि लोकी जातो. तेथे कांही काल सुखाहि भोगतो. पण, कर्म व उपासना या साधनांनी तो जन्ममरणपरंपरेतून मुक्त होत नाही. त्यामुळे त्याला नित्य विश्रांति मिळत नाही. हे मित्रा, तू ज्या गावांत जात आहेस, तेथे पामरजन रहातात. त्यामुळे त्यांच्या भाषणादिकांपासून तुला समाधान तर वाटणार नाहीच पण उलट क्षोभ मात्र होईल. खारट पाणी प्याल्याने तृषा शांत न होता अधिकच वाढते. त्याप्रमाणे पामरांच्या संगतीने तुझे दुःख कमी न होता अधिकच वाढेल. हे नेहमी केवळ ग्रामाचाच आश्रय करून रहाणारे भिल्ल, आमच्यासारख्या लोकांच्या संगतीला भीत असतात. ते हरिणाप्रमाणे नेहमी उन्मार्गाने जात असतात. ते कधीहि विचार करीत नाहीत. विषयांचा भोग घेऊन त्यांतच अधिक आसक्त होतात. त्यांना दुराचरणाची मुळीच भीति वाटत नाही. ते पाषाणाच्या मूर्तीसारखे स्तब्ध असतात. काम, अर्थ, राग व द्वेष यांतच त्यांचा सर्व पराक्रम असतो. त्यांची

बुद्धि अविचाराने दग्ध झालेली असते, म्हणून ते आपांतरमणीय कर्मांमध्ये रममाण होतात. मेघपंक्ति जशी मरुभूमीवर, तशी शुद्ध कुलामध्ये उत्पन्न झालेल्या लोकांची उदार, शीतल व रासिक प्रज्ञा या लोकांवर विश्वास ठेवीत नाही. मित्रा, अंधकाराने भरलेल्या गुहेत सर्प होऊन पडणेहि बरे; एखाद्या मोठ्या शिळेच्या सांधीत किडा होऊन राहणे बरे; निर्जन प्रदेशांत पंगु मृग होणेहि बरे; पण ग्राम्य जनांचा समागम बरा नाही. कारण ते शर्करावगुंठित विषकणासारखे असतात. विषकण तोंडांत टाकते वेळी गोड लागतात, पण परिणामी जीव घेतात. तसेच ग्राम्य जनहि आरंभी मोठा स्नेह दाखवितात, थोड्याच वेळांत विरक्त होतात, व शेवटी जीव घेण्यास तयार होतात. ते अधार्मिक जन झंझावाताप्रमाणे धूळ उधळीत, वृक्षांचे उन्मूलन करीत व गवत, वाळलेली पाने इत्यादिकांना उडवीत जगांत क्षोभ उत्पन्न करीत असतात." रामा, याप्रमाणे मी बोललो असतां अमृतजलाने स्नान केल्याप्रमाणे, अत्यंत शांत होऊन तो पुनः बोलला, " हे भगवन्, तू कोण आहेस? तुझ्या चर्येवरून तू आपल्या अंतःकरणामध्ये अतिशय संतुष्ट आहेस असे दिसते. तू कोणी आत्मज्ञ महात्मा तर नाहीस? कारण, एखादा वाटसरू ज्या गावांतून जात असतो त्या गावांतील लोकांच्या व्यवहाराकडे तो उदासीन वृत्ताने जमा पाहतो, त्याप्रमाणे तू या सर्व लोकव्यवहाराला मनांत यात्किंचितहि क्षुब्ध न होता पहातोस. तू अमृतप्राशन केले आहेस की काय? किंवा तू कोणी मोठा सम्राट आहेस? कारण तुझ्यापाशी कांही नाही, तू निष्कांचन दिमतोस, ताथपि पूर्ण चंद्राप्रमाणे भासतोस. तू सांसारिक दुःखांनी रहित आहेस.

पण जीवन्मुक्ताच्या गुणांनी परिपूर्ण आहेस. तुला देहादिकांचे भान नाही, त्यामुळे तू मदाने मत्त झाल्यासारखा दिसतोस, पण परमार्थाविषयी अतिशय दक्ष आहेस. वस्तुतः तू कांहीं नाहीस, पण ज्ञानदृष्टीने तूच सर्व आहेस. व्यवहारांत जे जे कांहीं दिसते त्याच्याशी एका दृष्टीने तुझा कांहीं संबंध नाही व दुसऱ्या दृष्टीने संबंध आहेहि. तुझे रूप अति शांत, अत्यंत रमणीय, तेजस्वी, नित्यतृप्त, अत्यंत ऊर्जित व कोणत्याहि प्रतिकूल अवस्थेने व्याकुळ न होणारे असे आहे. त्याचे कारण काय ? तू या वेळी भूमीवर जरी स्थित आहेस तरी आकाशांत समस्त लोकांच्या वर असलेला भासतोस. तुला दुसऱ्या कशाविषयीहि आस्था नाही; पण माझ्यासारख्या दुःखी जीवांचा उद्धार करण्याविषयी मोठी आस्था आहे, असे दिसते. चंद्राहूनहि तुझे अमृतमय मन ध्रेष्ठ आहे. कारण चंद्राचे किरण जगभर पसरतात. पण मन आत्मस्वरूपाला सोडून यत्किंचित्हि दूर जात नाही. तसेच औषधि, वनस्पति, सोम, अन्न, इत्यादि रूपांने परिणत झालेले चंद्राचे अमृत प्राण्यांच्या उपभोगाला योग्य होते. त्यामुळे त्याचा क्षयहि होतो, पण तुझे अमृतमय मन कधीहि क्षीण होत नाही. तू पूर्ण चंद्राप्रमाणे कलांनी युक्त आहेस, पण चंद्राप्रमाणे तुझ्यामध्ये कलंक मात्र नाही. चंद्राप्रमाणेच तू शीतल आहेस, पण तसाच तेजस्वीहि आहेस म्हणजे, तपश्चर्येच्या योगाने तुझ्यामध्ये अपराधी लोकांचा निग्रह करण्यास समर्थ असे तेजहि दिसते. तू आनंदरसाने परिपूर्ण आहेस. तुझ्या इच्छेमध्ये हे सर्व संसारमंडळ स्थित आहे; व अंकुरामध्ये जसे फल असते, त्याप्रमाणेच तुझ्या चैतन्यामध्ये हे मद्मत्स्वरूप आहे, असे मला दिसते. मुने, मी शांडिल्य कुलांत उत्पन्न झालेला एक ब्राह्मण आहे. मला मंकी म्हण-

तात. मी तीर्थयात्रेच्या उद्देशाने पुष्कळ प्रवास केला, आणि अनेक तीर्थे पाहून आतां फार दिवसांनी आपल्या घरी परत चाललो आहे. पण माझे मन संसाराविषयी विरक्त झाल्यामुळे घरी जाण्याची मला उत्सुकता वाटत नाही. कारण या ब्रम्हांडातील सर्व भूते क्षणभंगुर आहेत, असे पाहून संसाराची मला आसक्ति राहिली नाही. यास्तव हे भगवन्, कृपा करून आपण कोण आहां, हे मला खरे सांगा. आपल्यासारख्या सत्पुरुषांची चित्तरूपी सरोवरे फार गंभीर व प्रसन्न असतात. केवळ दर्शनानेच मित्रत्व करणाऱ्या महात्म्यांच्या पुढे सर्व भूते कमलाप्रमाणे विकास पावतात, व त्यांजवर विश्वास ठेवितात. माझे हे मन थोडेसे विवेकी आहे. तथापि योग्य गुरूंनी कृपा करून तत्त्वोपदेश केल्यावांचून ते सांसारिक दुःख टाळण्यास समर्थ होणार नाही.

श्रीवसिष्ठः—हे महाभागा, मी वसिष्ठ मुनि आहे. माझे निवासस्थान अंतरिक्षांत आहे. सूर्यवंशातील 'अज' या नांवाच्या राजर्षीच्या काही कार्यासाठी मी या मार्गाने अयोध्येस चाललो आहे. हे सज्जना, तू आतां खिन्न होऊ नकोस. कारण तू आतां विद्वानांच्या मार्गांत प्रविष्ट झाला आहेस, त्यामुळे तू बहुतेक संसाराग्राच्या परतीरास पोचलाच आहेस. कारण, वैराग्याचे वैभव, उदार बुद्धि, ही अशा प्रकारची उक्ति व शांतरूप आकृति सामान्य मनुष्यांत संभवत नाही. त्यामुळे तू महात्माच आहेस असे मी समजतो. जसा हिरा सहाणेवर चातुर्याने घासला असता चमकू लागतो, त्याचप्रमाणे रागद्वेषादि दोषांनी रहित झालेले चित्त विवेकी संभवते. साधो, तू काय जाणू इच्छितोस ? तू या संसाराचा त्याग कसा करणार ? मला असे वाटते की, जो पुरुष त्याला उपदेशिलेले तत्त्व कर्माने संपादन

करितो, तो उत्तम साधनांनी संपन्न होतो. त्याची वासना रागादि-दोषरहित होते. त्याची मति नित्य-अनित्य, सार-असार, इत्यादिकांचा विवेक करण्यास समर्थ होते; आणि असा जो शिष्य असतो, तोच गुरुपदेशाच्या तेजाने आनंदरूप परमपदाला प्राप्त होण्यास समर्थ होतो. जो असा सुसंस्कृत नसतो, तो परमानंदास कधीहि प्राप्त होत नाही. तूं जन्ममरणादि सर्व दुःखांपासून मुक्त होण्याची इच्छा करीत आहेस, असें तुझ्या भाषणावरून स्पष्ट होतें म्हणजे तूं ज्ञानाचा उत्तम अधिकारी आहेस, याविषयी मला मुळीच शंका नाही. म्हणून मी तुला ज्ञान सांगतो. २३.

सर्ग २४ वा.

१ मंकी देह, इंद्रिये, मन, बुद्धि, यांच्या दोषांचें सविस्तर वर्णन करून आपल्या ससार-दुःखाचें निवेदन करितो.

श्रीवसिष्ठः—रामा, मी असें सांगितलें असतां, मंकी माझ्या पायांवर मस्तक ठेवून मोठ्या संतोषाने मला म्हणालाः—

मंकीः—हे भगवन्, मी दहाहि दिशा फिरलों. जशी प्राण्यांची दृष्टि कांहीं तरी चांगली वस्तु पहाण्यासाठीं सभोंवार संचार करिते, त्या-मप्राणें एखाद्या श्रेष्ठ साधूची गांठ पडावी, या-साठीं मी सर्वत्र हिंडलों, पण माझे संशय घालवून मला कृतार्थ करील, असा एकही सत्पुरुष मला आढळला नाही. पण आज तुझे दर्शन झाल्याने माझ्या या ब्राह्मणदेहाचें सार्थक झालें, असें मी समजतो. कारण—देव, असुर, तिर्यक् प्राणी इत्यादिकांच्या देहांमध्ये ब्राह्मणदेहच श्रेष्ठ आहे, आणि त्यांतहि ज्ञानाधिकारी

ब्राह्मणदेह सर्वांत श्रेष्ठ आहे. तसा देह मला प्राप्त झाल्यामुळे व दैववशात् आज तुझे दर्शन घडल्यामुळे मला या जन्माचें फल मिळालें, असें मी समजतो. भगवन्, या संसारांतील अनेक दोष व विविध दशा यांचा अनुभव घेतां घेतां मी त्रासलों आहे. पुनः पुनः जन्म, पुनः पुनः मरण, सुखामागून दुःख व दुःखामागून सुख, असा हा क्रम सारखा चालला आहे. संसारांत कांहीं थोडेंसें सुखहि अनुभवाला येतें. पण त्याचाहि परिणाम दुःखांतच होत असल्यामुळे सर्व सुखेहि दुःसह दुःखेच आहेत. असें मी समजतो. हे मुने, त्या सुखांपेक्षां दुःखें पतकरलीं. कारण आपण या जगांत अत्यंत दुःखी प्राणी पहातो. जसे जलचर ! त्या बिचाऱ्यांना एक क्षणभर विश्रांति घेण्यास योग्य असें स्थानहि मिळत नाही. ते पाण्यांतच विश्रांति घेतात व त्यांचे त्यांना दुःखहि वाटत नाही. कारण भूमीवर विश्रांति घेण्यांत काय सुख आहे, याची त्यांना कल्पनाच नसते. त्यामुळे आमच्या दृष्टीनें त्यांचे दुःख तें त्यांच्या दृष्टीनें त्यांना सुखच वाटतें, म्हणून एकसारखें दुःखपरंपरेंत रहाणें फारसें वाईट नाही. पण, ज्या दुःखाच्या परंपरेचा क्षणिक सुखाने वारंवार विच्छेद होतो, तीं सुखेहि मला दुःखेच भासतात. कारण त्यापुढें दुःखाची तीव्रता अधिक भासते. म्हणून या संसारांतील सुखेहि मला दुःखच देतात. तीं मला इतकें दुःखी करितात कीं, त्यांच्यापुढें मला संसारांतील दुःखेहि प्रिय वाटतात. दांत, केश व त्वचा, यांसह माझे वय आतां जर्जर झालें आहे. पण तत्त्वज्ञानाच्या उपयोगी न पडतां वृथा जीर्ण झालेलें हें सर्व शरीर अनर्थपरंपरेचें कारण मात्र होऊन राहिलें आहे भोगांच्या उत्कर्षाचाच एकसारखा अभिलाष धरणारी माझी बुद्धि परमपुरुषार्थाच्या साधनाचा निश्चय करीत नाही.

मन क्षणोक्षणीं वाढणाऱ्या आसक्तीने विकास पावले आहे. ते गत गोष्टींचे स्मरण करून व पुढील गोष्टींचा संकल्प करून दुःखी व मूढ होत आहे. त्यामुळे त्याला आत्म्याची भावनाच होत नाही. ज्या मनाला सुसंस्कार झालेले नसतात, त्याची स्थिति एखाद्या कुग्रामाच्या स्थितीप्रमाणे अतिशय हीन असते. ज्याप्रमाणे कुग्रामांत अनेक वृक्षांच्या पाचोळ्याचा ठिक-ठिकाणीं ढीग झालेला असतो, व हिंस्र पशु-पक्षी स्वैर संचार करीत असतात, त्याप्रमाणे संस्कारहीन मनामध्ये निरनिराळ्या विषय-वासनांचे ढीग झालेले असनात, व कामादि विकारांचा स्वैर संचार चाललेला असतो. कंटक-वृक्षांच्या शाखेप्रमाणे बुद्धि क्रूर व कृटिल झालेली असते. अनेक प्रकारचे आयास देणाऱ्या चित्तेमुळे आयुष्य वृथा क्षीण होते. तृष्णा एखाद्या शुष्क लतेप्रमाणे केव्हांही फलद्रूप होत नाही. त्यामुळे वस्तुतः ती नष्टच झालेली असते, परंतु सर्वथा नष्ट होत नाही; तर पुनः पुनः उत्पन्न होतेच. ती मनुष्याला विवेकरसाचा स्वाद घेऊं देत नाही. हे भगवन्, कर्मांच्या योगानेच आपला उद्धार करून घ्यावा, तर तसेहि शक्य नाही. कारण, आपण जे कांहीं नित्य किंवा नैमित्तिक कर्म करावे, ते प्राक्तन पापाच्या समुद्रांत कोठे गडप होऊन जाते, ते कळत नाही. कारण, भोगाविषयीची वासना मनुष्याला काम्य व निषिद्ध कर्मांमध्ये त्याची इच्छा नसली तरी प्रवृत्त करते. हे भगवन्, पुत्र, स्त्री, बांधव इत्यादिकांच्या आसक्तीनेच माझे जीवित क्षीण झाले, भवसागरही तरून गेलो नाही. भयंकर भोगाशा प्रतिदिनीं वाढत चालली आहे. धनामुळे मोठमोठ्या आपत्ति ओढवल्या. परिवाराविषयीच्या अनेक चिंतांनी व्याकुळ केले. संपन्न व सर्व परिवाराने युक्त असलेल्या मनुष्याला लक्ष्मी केव्हां फसविते,

हे कळत नाही. माझे चित्त, शुष्क सागरा-प्रमाणे अतिशय शून्य झाले आहे. त्यांत नानाप्रकारच्या इच्छा उद्भवतात, संकल्प-कलोळहि उठतात. तथापि त्याला इष्ट वस्तूची प्राप्ति होत नाही. ते आशेने धांवत असते, पण त्याला कसलाहि लाभ होत नाही. त्याची कधीं तृप्तिच होत नाही. एखाद्या अमंगळ जागीं उगवलेल्या कंटकवृक्षाप्रमाणे केवळ विषयपरायण झालेल्या मला विवेकी जन स्पर्शहि करीत नाहीत. मन एखाद्या उन्मत्ताप्रमाणे वृथाच वाटेल तेथे भटकत फिरते, मोठमोठे संकल्प करिते. मी आतां जवळ जवळ मृतच झालो आहे, तथापि ते थकले नाही. त्याचे संकल्प व विकल्प अधिकाधिकच चालले आहेत. पण त्याला इष्ट अर्थ प्रायः कधींच मिळत नाही. त्यामुळे ते मला दुःख माल देते. माझी अज्ञान-रूपी रात्र अद्यापि क्षीण झालेली नाही, त्यामुळे अहंभावरूप यक्षहि अद्यापि नाहीसा होत नाही. तो विद्यमान असल्यामुळे शास्त्र, सज्जन यांचा संपर्क माझ्या मनावर कांहीं परिणाम करू शकत नाही, अहंभावामुळे शास्त्र व सज्जन यांच्या उपदेशाप्रमाणे मला मनाचा निग्रह करितां येत नाही. हे मुने, अज्ञानांधकाररूप मत्त गजाला मारणारा सिंह, कर्मरूप तृणाला जाळून टाकणारा अग्नि, वासनारूप रजनीचा नाश करणारा विवेकरूप सूर्य, माझ्या चित्तांत अद्यापि उदय पावला नाही. मला मिथ्या पदार्थ सत्य असल्यासारखे भासतात. चित्त-रूपी मत्त हत्ती मला व्याकुळ करीत आहे. इंद्रिये माझ्या मर्मच्छेद करीत आहेत. संसारा-तून तरून जाण्यासाठी ज्ञानी लोक जिचा आश्रय करितात ती शास्त्रदृष्टिही मी संपादन केली नाही. त्यामुळे मला स्वभावतःच प्राप्त झालेली दृष्टिही वासनारूप तिमिर वाढविण्यास कारण झाली आहे. यास्तव अशा या भयंकर

अविवेकाच्या प्रसंगी मी काय करावे म्हणजे माझे अत्यंत हित होईल ? मी संसारदुःखांतून कसा सुटेन ते मला सांग. कारण 'सत्पुरुषांची संगति लाधली म्हणजे सर्व अविवेक नाहीसा होतो व सर्व आशा क्षीण होतात, शरदृतूतील आकाशाप्रमाणे अंतःकरण निर्मल होते.' अशी जी सत्पुरुषाची वाणी मी ऐकिली आहे, ती आज संसाराचा उपशम करणाऱ्या तुझ्या बोधाने खरी ठरो. २४.

सर्ग २५ वा.

—:०:—

१ अविद्येपासून उत्पन्न झालेली बंधांची चार बीजे. २ परमात्मविद्येने त्यांचा नाश.

श्रीवसिष्ठः—संवेदना, भावना, वासना, आणि कलना, असा हा चार प्रकारचा कारण-समुदाय अविद्येपासून उत्पन्न होतो. या संसारांतील सर्व अनर्थांचे तेच बीज आहे. इंद्रियांनी विषयांचा उपभोग घेणे हेच संवेदन; विषय दूर झाला असता त्याच्या गुणांचे अनुसंधान करून त्याचे चिंतन करणे ही भावना; चित्तांत त्याचाच दृढ संस्कार होणे ही वासना; व त्या वासनेमुळे मरणवालीहि त्या विषयाचे स्मरण होणे ही कलना, विषय मिथ्या असल्यामुळे त्या विषयाची ही संवेदनादिक अनर्थबीजे देखील मिथ्या आहेत. त्यांतील संवेदना व भावना ही सर्व दोषांची मुख्य कारणे आहेत. त्यांतल्या त्यांत संवेदनेपेक्षा भावना हा महान् अनर्थ आहे. वसंतऋतूमध्ये फल-पुष्पादिकांनी समृद्ध झालेल्या लता त्यांतील रसाच्या योगानेच जशा वृद्धि पावतात, तशाच सर्व आपात्त भावनेमुळे उद्भवतात. या दुर्गम संसारांत वासनेमुळेच प्रवृत्त होणारे सर्व लोक उत्तरोत्तर अधिक अनर्थांत पडतात. वसंतऋतु संपून

ग्रीष्म ऋतु लागला असता पृथ्वीतील रस हळू-हळू जसा क्षय पावतो, त्याप्रमाणे विवेकी पुरुषाचा सर्व संसार वासनेसह क्षीण होतो.

विषयवासना क्षीण होण्यासाठी विषयांतील दोषांचे चिंतन व ब्रह्माची भावना दृढ करावी. या संसाररूपी कंटक-वृक्षाला वाढविणारी ही विषयवासनाच आहे. वसंत ऋतूतील रस ज्याप्रमाणे वनशोभेला वाढवितो, त्याप्रमाणे विषयवासना संसाराचे रमणीयत्व वाढविते. जीव-चैतन्यांत वासनारस संसारांधकाररूपाने परिणत होतो. ज्याप्रमाणे मधुमासांतील रस पृथ्वीवर वनरूपाने स्थित असतो, तसाच वासनारस संसाररूपाने परिणत होतो. पण तेथे शुद्ध व निराकार चिन्मात्राहून निराळे दुसरे कांही नसते. आकाशाचे अवकाश हेच रूप असल्यामुळे जसे त्यांत शून्यत्वाहून आणखी कांही भासत नाही, त्याचप्रमाणे या सृष्टीत सत्ता व स्फूर्ति यांचाचून दुसरे कांही भासत नाही; आणि सत्ता व स्फूर्ति हे चिन्मात्राचेच स्वरूप आहे. याप्रमाणे सर्वत्र सर्वदा प्रतीत होणारा चिन्मात्ररूप आत्मा देह, इंद्रिये इत्यादिकांहून भिन्न नाही, तर तो देहादिरूपच आहे, अशी जी दृढ मति तीच अविद्या, तोच भ्रम, व तोच हा सर्व संसार आहे. केवल अविवेका-मुळे सिद्ध झालेला हा संसार नुसत्या विवेकानेच नाश पावतो. अज्ञ मनुष्याने कल्पिलेल्या वेताळाप्रमाणे केवल कल्पनेने भासणारा हा संसार मिथ्या आहे. म्हणूनच विवेकाने तो एका क्षणांत नाहीसा होतो. पृथ्वीवरील सर्व नद्यांचे ओष समुद्राला जसे मिळतात, त्याप्रमाणे सर्व दृश्यांचे ज्ञान, दृश्याचा बाध झाला असता केवल ज्ञानरूप होते. नद्या आपले नांव-रूप वगैरे सोडून जशा समुद्ररूप होतात, त्याचप्रमाणे सर्व विषयज्ञाने विषयांचा बाध झाला असता एक-आत्मरूप बनतात. जसे

मृण्मय पात्र मृत्तिकेवांचून केव्हांही उपलब्ध होत नाही, तर ज्या ज्या वेळीं तें दिसतें त्या त्या वेळीं तें मृत्तिकेसहवर्तमानच दिसतें; तसेंच चैतन्यावांचून कोणतेहि दृश्य उपलब्ध होत नाही. कारण प्रत्येक दृश्य चिन्मयच असतें. ज्ञानानेच ज्ञात होणारी जी वस्तु ती ज्ञानरूपच होय. कारण कोणताहि विषय ज्ञानावांचून केव्हांच प्रतीत होत नाही. त्यामुळे कोणतेहि दृश्य त्याच्या ज्ञानाहून निराळे नाही. द्रष्टा, दर्शन, दृश्य, या प्रत्येकांत बोधरूपत्व हेच सार आहे. त्यामुळे कोणतेहि दृश्य ज्ञानाहून भिन्न नाही. सजातीय वस्तु सजातीय वस्तूशी एकरूपच होते. तेजरूप नेत्र तेजालाच म्ह० पदार्थाच्या रूपालाच पाहतात. त्यामुळे दृश्य व दर्शन म्ह० पहाण्याचें साधन यांचें एकत्व निश्चित होतें. याचा अनुभवहि त्यामुळेच येतो. काष्ठ, पाषाण, इत्यादि पदार्थांना बोधरूपत्व जर नसेल तर त्यांचें अस्तित्व केव्हांहि प्रतीत होणार नाही. ज्याप्रमाणे मनुष्यांना शिंग कधीहि दिसत नाही, त्याचप्रमाणे ज्ञानावांचून हे पदार्थ कधीहि दिसत नाहीत. ही सर्व दृश्यश्री केवळ बोधरूप असल्यामुळे वस्तुतः बोधाहून अगदी विलक्षण असली तरी बोधरूप होऊन बोधानेच जाणली जाते. जसा वायु केवळ स्पंदमात्र, किंवा समुद्र केवळ जलमात्र, तसें जगांतील हें सर्व दृश्य केवळ बोधमात्र आहे. एकमेकांशी जोडलेले काष्ठादि पदार्थ अविवेकावस्थेत मिश्ररूपाने जरी दिसले तरी विवेकावस्थेत ते केवळ ज्ञानरूपच दिसतात. त्या वेळीं त्यांचा मिश्रपणा अनुभवाला येत नसून ऐक्य अनुभवाला येतें. दूध व पाणी एकमेकांत मिसळल्यानें तीं एकरूप दिसतात, त्याचप्रमाणे दृक् व दृश्य यांनाहि एकरूपत्व आहे. कारण तीं दोन्ही ज्ञानरूपच आहेत. ह्मणूनच दृश्याचा अनुभव

येतो. देहाला 'अहं' असें म्हटल्यानें देहबंध उत्पन्न होतो व देह मी नव्हे, अशी भावना दृढ केल्यानें जीव बंधनांतून मुक्त होतो. तेव्हां बंध काय तो जर एवढाच आहे तर तो आपल्या स्वाधीन आहे. त्याला घालविण्यास उशीर कितीसा ? त्यांत अशक्य तरी काय आहे ?

तिमिररोग्याला आकाशांत दोन चंद्र दिसू लागतात. तृषार्ताला मरुभूमीवर मृगजल दिसू लागतें. त्याप्रमाणे अविद्वानाला 'अहं' हा मिथ्याभ्रम होतो. हें माझे ही भावना बंधाला कारण होते व शरीरादिक मी नव्हे, ही भावना मुक्तीला कारण होते. याप्रमाणे बंध व मोक्ष जर आपल्या स्वाधीन आहेत, व आत्मज्ञान जर इतकें सुलभ आहे, तर बंधाचा व अज्ञानाचा अनुभव जीव कां घेतात ? भांडें व बोरें किंवा घट व आकाश यांचा न्यायहि या अहंकाराला लागू होत नाही. कारण भांडें व बोरें हीं दोन्ही साकार आहेत. त्यामुळे त्यांचा संबंध होऊं शकतो आणि घट मूर्त व आकाश अमूर्त जरी असले, तरी घटाच्या योगाने अमूर्त आकाशहि गुर्यादित होतें. पण अहंकार व आत्मा हे दोन्ही अमूर्त आहेत, त्यामुळे त्यांचा परस्पर संबंध केवळ भ्रमावांचून दुसऱ्या कशाने संभवत नाही. आत्म्याच्या ठिकाणीं अहं ही भावना कांहीं कारणावांचून उत्पन्न झाली आहे. त्यामुळेच ती सत्य नव्हे. अर्थात् नाहं किंवा सोहं अशा भावनेनें अहंकाराचा बाध झाला असता आत्मस्थिति सहजसिद्ध आहे. पूर्वमीमांसक हे, जड व चैतन्य यांचें खरोखरीच ऐक्य आहे व तेंच आत्म्याचें रूप आहे असें समजतात. पण ती त्यांची समजूत चुकीची आहे. कारण आत्म्याला जड-चैतन्यरूप मानल्यास त्याचा जडांश नेहमी जडच राहणार. मग त्या जडांशाचा अनुभव कसा येईल ? ज्याचा अनुभवच येत नाही ती वस्तु आहे हें तरी कसे सिद्ध

होणार ! त्याचप्रमाणे त्याचा चिदंश ज्ञानरूप जरी असला तरी त्याला प्रकाशित करण्याला योग्य असा विषयच रहात नाही. त्यामुळे आत्म्याच्या जडांशाला चेतनांशाचे भान होणार नाही व चेतनांशाला जडांशाचे भान होणार नाही. त्यामुळे परस्परांना न जाणणे हेच आत्म्याचे ऐक्य होय. चेतन कधीहि जड होणे शक्य नाही व जड केव्हांहि चेतन होणे शक्य नाही. कारण प्रकृति ह्मणजे स्वभाव केव्हांहि बदलत नाही. किंवा जे केव्हांहि न बदलणारे धर्म त्यांनाच स्वभाव असे ह्मणतात. तूं अजड आत्मरूपालाच अंशतः जडरूपाने पहात आहेस, ते तुझे पहाणे अज्ञानामुळे आहे. त्यांत अजडाचे एकरूपत्व शक्यच नाही. त्यामुळे आत्मा जड-बोधैक्यरूप आहे, हे तुझे ह्मणणे मिथ्या आहे. तर मग निरनिराळे वादी आत्म्याविषयी परस्परविरुद्ध अनेक मते कां प्रतिपादितात, ह्मणून विचारशील तर सांगतो. ते बहिर्दृष्टि असतात. त्यांची अंतःकरणे विचित्र वासनांनी व अभिमानाने युक्त असतात. त्यामुळे ते तत्त्वाचे परीक्षण करू लागले असतां पर्वतशिखरावरून घसरणाऱ्या दगडाप्रमाणे खाली खालीच जातात. ह्मणूनच वैदिक दृष्टीला अंतरलेले ते विविध योनीत जन्म घेऊन नाना प्रकारची दुःखे भोगितात. त्यांच्या दुःखाचे वर्णन करवत नाही.

कारण वासनारूप वायूकडून ते गवताप्रमाणे इतस्ततः उडवले जातात. हे साधा, विषय-रसाने अनुरक्त झालेले लोक तळहाताने आघात केलेल्या कंदुकाप्रमाणे निरनिराळ्या उच्च-नीच अवस्थांतून अतिशय भ्रमण करून नरकांत पडतात. नंतर तेथे दीर्घकाल क्लेश भोगून सर्व प्रकारे जर्जर झालेले ते कालांतरीहि स्थावर, कृमि, कीट इत्यादि योनीतच जन्म पावतात. त्या अनात्मज्ञाना पुनः मनुष्यजन्म मिळणे फार दुर्लभ होते. २९.

सर्ग २६ वा.

— : ० : —

१ विषयासक्तियुक्त भावनेमुळे अनर्थ, २ विवेकजन्य तत्त्वदर्शनामुळे भावनाशांति व तिच्या योगाने अनर्थशांति.

श्रीवासिष्ठः—पावसाळ्यांत हजारों किडे जसे पृथ्वीवर उत्पन्न होतात. त्याप्रमाणे स्थावरादिजन्मरूप संसारमार्गांत पडलेल्या जीवावर अनेक आपत्ति येऊन कोसळत त. क्षुधा, तृषा, जरा, भय, मरण इत्यादि अनेक संकटे त्याला भोगावी लागतात. पण हे सर्व भाव एकमेकांहून अगदी भिन्न असतात अरण्यांतील पाषाणाप्रमाणे त्यांचा परस्परसंबंध असतो. पण भावना त्यांना परस्पर गुंतविते. त्या भावनेचे मूळ विवेकाविषयी अंध झालेले, रागद्वेषादि विकारांनी मलिन झालेले, पूर्ववृत्तांताविषयीच्या वासनांनी निबिड झालेले चित्तच आहे. ओरे ! ही भूते वासनापरवश होऊन अनेक जन्मांमध्ये विचित्र सुखदुःखे अनुभवितात. अहो, ही वासना मोठी कठीण आहे. तिच्यामुळेच वस्तुतः विद्यमान नसलेलेहि जन आपल्या चित्तांत त्या भ्रमाचा अनुभव घेतात. विवेकी जन व पूर्ण चंद्र यांमध्ये कांही अंतर नसते. कारण चंद्राप्रमाणेच ज्ञानीहि लोकांना आल्हाद देतो. मधुरवाणीच्या द्वारा अमृतस्त्राव करतो. तो शरीराने व मनाने अत्यंत शुद्ध असतो. ज्ञानोपदेशाने लोकांना प्रकाश देतो व विरक्तीमुळे अत्यंत शीतल असतो. पूर्वापर विचार न करतां अप्राप्य वस्तूची इच्छा करणारा अमर्याद मूढ व बालक यांच्यांत अंतर कोणते ? प्राप्त झालेले शुभ किंवा अशुभ आमिष प्राण जाईपर्यंत न सोडणारा मत्स्य व मूढ यांमध्ये फरक काय ? देह, स्त्री, धन इत्यादि सर्व पदार्थ क्रोरब्ध्या बाळूने

बनविलेल्या पात्राप्रमाणे क्षणभंगुर असतात. हे साधो, आब्रह्मस्तंबपर्यंत ज्या शेंकडों योनि आहेत, त्यांत कल्पांतापर्यंत भ्रमण करणाऱ्या जीवाच्या चित्ताची शांति शमावांचून कधीहि होणे शक्य नाही. केवळ विवेकानेच बंधाचा लेशहि उरत नाही. मार्गाने जात असतां, पायाखाली पाहून चालणाऱ्या मनुष्याला जसे कांटे, ठेच वगैरे लागत नाही, त्याप्रमाणे तत्त्वज्ञाला बंधाची पीडा होत नाही. हे साधो, तुझे चित्त विवेक व अवधान यांनी युक्त आहे. त्यामुळे तृष्णा त्याला व्याकुळ करू शकणार नाही. कारण सावधान व जागरूक मनुष्याला पिशाच काय करणार? ज्याप्रमाणे रूपाचे आलोचन करणे हाच दृष्टीचा प्रसार आहे, म्हणजे दृष्टि स्वस्थानाला म्ह० नेत्राला सोडून जी बाहेर पसरते, ती रूप पाहण्यासाठीच होय. त्याचप्रमाणे अहंकार व सर्व जगत् ही दोन्ही केवळ संविद्चा प्रसार आहे. म्ह० ती दोन्ही केवळ संविद्रूपच होतात. अर्थात् कामादि शत्रूंना जिंकणाऱ्या हे बीरा, डोळे मिटले म्ह० सर्व रूपांच्या प्रकाशाचा जसा उपशम होतो, त्याप्रमाणे ध्यानादि उपायांनी विषयज्ञानाला स्वरूपज्ञानामध्ये स्थिर करणे हीच सर्व दृश्याची शांति होय. शुद्ध संविद्च आकाशांत किंचित् विकार पावून अहंकारासह सर्व जगत् बनते. वायु स्पंदन या रूपाने जसा विकार पावतो, तशी संविद् मिथ्या जगद्रूप बनते. माती किंवा सोने यांमध्ये उत्पन्न झालेला घटाकार व कुंडलाकार जसा त्याहून पृथक्त्वाने प्राप्त होणे शक्य नाही, त्याचप्रमाणे हे जगत्हि चित्-हून पृथक्त्वाने उपलब्ध होत नाही. म्हणून ते मिथ्या आहे. ते जर सत्य असते तर निराळे उपलब्ध झाले असते. आकाश जसे शून्यमात्र, वायु जसा स्पंदमात्र, तरंगादि जसे केवळ जलमात्र, त्याप्रमाणे हे जगत् केवळ संविद्मात्र आहे.

हे सत्पुरुषा, हे त्रिभुवन सजातीयादि भेदरहित संविद्-मात्र आहे. ते आकाशाप्रमाणे शांत आहे. तू जगाला जलांत प्रतिबिंबित झालेल्या पर्वताप्रमाणे पहा ! सर्व दोषरहित व शांत—स्वभाव अशा ज्ञानी पुरुषाच्या चित्तांत अशी शीतलता उत्पन्न होते की, तिच्यापुढे चद्राचे किरणहि प्रदीप्त अग्नीच्या ठिणगीप्रमाणे भासतात. हे जगत् अत्यंत शांत शिवरूप झाले असतां त्यांत हा द्वैताभास कसा, कोणत्या साधनाने व कोणत्या क्रियेने उत्पन्न होणार? जी ब्रह्म या नांवाची सत्ता तेच प्रत्येकाचे निज स्वरूप आहे. त्यांत कोणत्याहि प्रकारची बाधा नाही. तर हे सर्व तन्मय व अव्यय आहे. पण हे जे पदार्थत्व म्ह० नामरूपभाव त्याचा मात्र बाध होतो; आणि ज्याचा बाध होतो, ती वस्तु आहे असे म्हणण्यास आम्ही तयार नाही. आम्ही त्याला आकाशपुष्पाप्रमाणे असत् मानितो. बाधित होणारे ते जगद्रूप केवळ मनोमात्र असते. त्यामुळे ध्यानादिकांच्या योगाने तू मनाचा निरोध कर. मनाला अमनस्त्व प्राप्त झाले असतां ते नामरूपांचा संकल्प करीत नाही. त्यामुळे चक्षुरादि इंद्रियांच्या द्वारा वृत्ति उत्पन्न होत नाहीत आणि वृत्तीच्या अभावी ज्ञानरूप आत्मा अनंत, अज, अव्यय, ब्रह्मच होतो. यास्तव तू सर्व मनन टाकून शांत होऊन रहा.

हे श्रेष्ठा, आकाशासारख्या आत्मस्वरूपांत मनाचा निरोध करून रहाणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला नाम व रूप यांची प्रतीतिच येत नाही. कारण आत्मस्वरूपामध्ये स्थिर होण्याचा दृढ अभ्यास न केल्यामुळेच मनामध्ये स्वप्नांतील विकारांप्रमाणे नाम व रूप यांचा उदय होतो. जगत् मनोमात्र आहे, याविषयी प्रमाण काय म्हणून विचारशील तर सांगतो. हिरण्यगर्भाचे मनच जगाला निर्माण करणारे आहे. ते कोण-

त्याहि प्रकारचा संभार न घेतांच जगाच्चित्र निर्माण करतें. त्याला रंग, कुंचला, इत्यादि चित्राची सामग्री तर लागत नाहीच, पण त्याला चित्रफलकाची देखील अपेक्षा नसते. नुसत्या संकल्पानेच तें विविध आकार उत्पन्न करतें व अनुभव घेतें. अर्थात् मनावांचून जगाचा कोणी कर्ता नाही, व त्यावांचून जगांतील कोण- तेंहि कार्य नाही. स्वप्न, मनोरथ इत्यादि अवस्थां- मध्ये मनच पदार्थांना उत्पन्न करतें व त्याचा अनुभव घेतें, हें प्रसिद्ध आहे. तें मन ज्याचा ज्याचा विस्तार करतें, त्या सर्वांमध्ये तें स्वतःच तदाकार होऊन रहातें. त्यामुळे दृश्य मनाहून निराळें नाही. तेव्हां दुसरा कोण, कशानें, कशाला, व कोठें उत्पन्न करणार ? मी सुखी किंवा दुःखी असें मनानें म्हटलें कीं, सुखित्व व दुःखित्व उत्पन्न होतें. म्ह० सुख, दुःख व त्याचे साधनभूत सर्व पदार्थ मनाच्या संकल्पाच्या अधीन आहेत, त्यामुळे मनःसंकल्प शांत झाला म्ह० सर्व जगत् शून्यरूप किंवा आत्मरूप बनतें. चि- दाकाशरूप असलेल्याहि सर्व पदार्थांना पार्थि- वत्व खोटेंच आलें आहे. पण स्वप्नांतील पदा- र्थांना जशी मनोमात्रता असते, त्याप्रमाणें त्या पार्थिवत्वालाहि वस्तुतः चिद्रूपत्व आहे. अर्थात् 'अहं' ही वृत्ति उत्पन्न झाली असतां, ब्रम्ह- सत्ताच भ्रामक पदार्थांच्या रूपानें विकार पावते, आणि अहं ही वृत्ति टाकली कीं, ब्रह्मसत्ता केवळ स्वरूपनिष्ठ व श्रमशालिनीच बनते. सोन्याचें कडें हा पदार्थ जसा सोन्याहून भिन्न नसतो, त्याप्रमाणें 'अहंपण' शमस्वरूप आत्मसत्तेहून निराळें नाही. ज्ञानां निर्विकार, वि- मनस्कं, मीनी, कर्ता, अकर्ता, शनिल, शांत व शून्य हृदयाकाशांतहि चैतन्यपूर्ण होऊन रहातो. ज्याप्रमाणें कळसूत्री बाहुली कोणत्याहि प्रका- रच्या वासनेवांचून शरीराची हालचाल करीत असतांना दिसते, त्याप्रमाणें ज्ञानी सर्व व्यवहार

उत्तम प्रकारें करीत असतांनाहि अक्षुब्ध चित्तानें स्वरूपामध्ये स्थिर रहातो. त्याचें अंतःकरण वासनाशून्य झालेलें असल्यामुळे 'मी ही हालचाल करितों' असा अभिमान तो धरीत नाही. 'पण शरीराची हालचाल होत असतांना त्यांतील आत्म्याची हालचाल कशी होणार नाही ?' असें विचारशील तर सांगतों. पाळणा हालत असतांनाहि त्यांतील बालकाचीं अंगें जशीं स्थिर रहातात, त्याप्रमाणें शरीर व्यवहार करीत असतांनाहि देहाभिमानाच्या अभावीं स्वरूपामध्ये ज्ञानी स्थिर रहातो. चित्त- वृत्तीला बहिर्मुख न होऊं देतां केवळ ज्ञान- निष्ठ, निष्काम, निःसंकल्प झालेला पुरुष अनात्मपदार्थांचें अनुसंधानच करीत नाही. कारण तो शांत, अनंत, आत्मरूप झालेला असतो. जो स्वतः अभिमान सोडल्या- मुळे द्रष्टा बनतो, दृश्यापासून अगदीं दूर असतो, जो इंद्रियांशीं तादात्म्य पावत नाही, जो निराकार, अनपेक्ष व केवळ तद्रूप झालेला असतो, तो अनात्म्याचें अनुसंधान कोठून करणार ? अपेक्षा हाच घोर बंध व उपेक्षा हीच मुक्ति. निष्कामतेमध्ये जो स्थिर स्थित झाला आहे, तो मुक्तीवांचून दुसरें काय पाहणार ? शरीरासाठीं सर्व पदार्थांची अपेक्षा असते. पण तें शरीरच स्वप्नांतील शरी- राप्रमाणें असत्-भ्रममात्र आहे, असें विवेकानें ठरल्यावर पुरुष कशासाठीं कसली अपेक्षा करणार ? ज्ञानी सर्व क्रिया टाकून, सर्व कौतुक सोडून, सर्व विषयज्ञानाचा त्याग करून, केवळ चिन्मात्र होऊन रहातो. हे रामा, माझा हा सर्व उपदेश ऐकतांच मंकीनें आपला महामोह निःशेष टाकला आणि कात टाकल्या- वर सर्प जसा सुखी होतो, तसा तोहि सुखी झाला. त्यानंतर प्रारब्धप्राप्त कर्तव्य, वासना- शून्य मनानें करीत तो शंभर वर्षे पर्वतावर

शांत चित्ताने राहिला. शेवटी ब्रह्मरूप होऊन अद्यापि पापाणासारखा तो तेथे राहिला आहे. त्या योग्याची सर्व इंद्रिये शांत झाली असून त्याला कोणी मुद्दाम जाऊन जागे करील, तेव्हांच तो देहभानावर येतो. हे राघवा, तुम्ही याच विवेकोपायाने ज्ञानामध्ये उदय पावलेल्या मनाने आत्मानंदांत विहार करण्यासाठी शांतीला संपादन कर. तुझी बुद्धि विषयासक्त होऊन शरद्वृत्तींतील जल-रहित मेघपंक्ति जशी क्षणांत नाहीशी होते त्याप्रमाणे ती विवेकहीन होऊन दीनतेला प्राप्त न होवो. २६.

सर्ग २७ वा.

—:०:—

१ चित्त्स्पंदामुळे चित्तत्वाचे स्पंदन होत आहे, अशा भ्रामक समजुतीने विश्वविभूति भासतात. २ चित्तशांतीने त्यांची शांति होऊन स्वरूपस्थितीचा लाभ होतो.

श्रीवासिष्ठः—हे रामा, तू शांत हो, निर्विकार हो; प्रारब्धानुसार जी अवस्था प्राप्त होईल तिचे अनुवर्तन करणारा हो. स्फटिकाची प्रतिमा जरी विद्यमान असली तरी दृष्टीच्या प्रसाराला प्रतिबंध करीत नसल्यामुळे ती असत् असल्याप्रमाणे म्हणजे नसल्यासारखीच जशी होते. त्याप्रमाणे तू विद्यमान असलास तरी म्हणजे शरीर अमेपर्यंत तुझा जीवभाव जरी नष्ट न झाला तरी, अद्वैतदृष्टीच्या प्रसाराला तो प्रतिबंध करीत नसल्यामुळे तू विद्यमान असतांही नसल्यासारखेच वर्तन कर. आत्मा एकच असून सर्वव्यापकतेमुळे तो ज्ञानाच्या पूर्वी सर्वांचा आत्मा होऊन राहिला आहे असे वाटते. पण आत्मज्ञान झाल्यावर व्याप्ति व समष्टि या भावांचा बाध झाल्यामुळे

तो एक आहे किंवा सर्वांमध्ये आहे ही कल्पनाच उरत नाही. सर्व चिदाकाश आदि-अंत-रहित आहे. चित्त त्यानेच परिपूर्ण आहे. तेव्हा शरीराची उत्पत्ति किंवा विनाश झाला तरी चित्तत्वांत कांही खंड पडत नाही. चैतन्याचा मिथ्या विकार असे जे मन, त्याच्या स्वाभाविक चपलतेमुळे जड वस्तूच्या क्रिया दिसतात. जलांत जसे तरंग त्याचप्रमाणे वास्तविक अचपल चित्तच्या सत्तेने जड पदार्थांमध्ये हालचाल होते. ज्याप्रमाणे शुभ मेघ हें वस्त्रच आहे, अशी जरी कोणाला शंका आली तरी तो मेघ वस्त्राचे कार्य करू शकत नाही, त्याप्रमाणे “हा देहच मी आत्मा” ही समजूत खरी नव्हे. हे रामा, म्हणून तू मिथ्या देहादिकांमध्ये अहंभाव धारण करून त्यांतच निमग्न होऊ नकोस. कारण देहाभिमानामुळे तुला अपार संसारसागरांत पडावे लागेल. तू अनंतसुखासाठी व मोक्षासाठी आद्यतत्त्वाचे चिंतन कर. चिदाकाश अनंत आहे, त्याला इयत्ता नाही. तोच सर्वत्र सम असलेला आत्मा आहे. तीच परम वस्तु होय. तू आपल्या आत्म्याला तत्परायण कर. तू असा निश्चय केलास व मनाला आत्ममय बनविलेस म्हणजे तूच तो निरंजन नारायण होशील. ध्याता, ध्येय, ध्यान, हें सर्व खोटे आहे. त्यामुळेच मनाला आत्ममय केले म्हणजे ही त्रिपुटी बाधित होते. द्रष्टा, दृश्य, दर्शन या चित्तच्याच विभूति आहेत. जड वस्तु चिद्वस्तूहून निराळी केव्हांच दिसत नाही. म्हणून दृश्य सर्वदा दर्शनानुसारीच असते. म्हणजे जड-वस्तूचा अनुभव चित्त-वस्तूच्या अधीन असतो. पण ध्येयाची गोष्ट तशी नाही. ध्येय ब्रह्म स्वतःसिद्ध असल्यामुळे ध्यानावांचूनही रहाते, व ध्यानावांचून त्याचा अनुभवही येतो. त्यामुळे चिद्वस्तु ध्यानानुसारी नाही. म्ह० ध्यान केले

तरच त्याची सिद्धि होते, असें नाही. प्रतिपदेचा चंद्र उदय पावला असतां समुद्र क्षुब्ध होतो व प्रलयवायु वाहू लागला असतां शुष्क होतो. पण आत्मतत्त्व सर्व अवस्थांमध्ये सम व सौम्य असतें, तें कधी क्षुब्ध होत नाही व शांत होत नाही. असें जर आहे तर द्रष्टा, दृश्य इत्यादि त्रिपुटी आत्म्याची विभूति कशी, असें विचारशील तर सांगतों. व्याप्रमाणें नौकेत बसून जात असलेल्या लोकांना तीरावरील वृक्षादि चालत आहेत असा भास होतो, किंवा शुक्तीला पाहून ही चांदी आहे असें वाटतें, त्याचप्रमाणें देहादि आत्मा आहे, असें वाटणें हा भ्रम आहे. याप्रमाणें देहदृष्ट्या चित्तहि कल्पित आहे. चित्त व देह या दोहोंच्या दृष्टीनें जीव कल्पित आहे. जीवदृष्ट्या देह व चित्त कल्पित आहेत आणि शुद्ध चित् हे त्या सर्व कल्पनांचें अधिष्ठान आहे. अर्थात् तिचेच देहादि हे सर्व मिथ्या परिणाम आहेत. पण ब्रम्हदृष्टीनें हे सर्व एक शांत व सर्वव्यापक आहे. जगदादिक दुसरें कांहीं नाही. इतकेंच नव्हे तर जगत् आहे व ब्रम्हसत्ता नाही असें जें तुला वाटत होतें, तें खरें नव्हे. आकाशांत जसें वन संभवत नाही, वाळूपासून तेल निघणें जसें शक्य नाही व चंद्रबिंबांत जशी विद्युत् संभवत नाही, त्याप्रमाणें चित्तत्त्वांत देहादिक संभवत नाही. हे रामा ! अविद्यमानच असलेल्या या जगद्रूपाला भिऊं नकोस, हेंच परम सत्य आहे, असें समज. जगत् आहे आणि ब्रम्ह नाही, अशी जी तुला भ्रांति होती, ती आज माझ्या उपदेशानें शांत झाली आहे. संसारबंधाचें कारण त्या भ्रांतीवांचून दुसरें काय आहे ? मृत्पात्रें जशीं मृन्मात्र असतात, तसें हे चिन्मात्र आहे आणि तत्त्वविचार केला असतां तें आपोआप क्षीण होतें. हे रामा, तूं माझ्या या सौम्य उपदेशानें अहंभावरूप

संकल्पापासून मुक्त हो. संपन्न स्थितीत दृष्ट होऊं नकोस, व आपत्ति आली असतां खेद करूं नकोस. उत्कर्ष व अपकर्ष या दोन्ही अवस्थांमध्ये सम स्थित हो आणि माझ्या या उपदेशाला विसरून व स्वरूपस्थितीला सोडून राहूं नकोस. हे दाशरथे, हे रघुकुलाकाशांती चंद्रा, तूं ब्रह्मात्मैक्यवन्तूला साक्षात् जाणून कृतकृत्य झालास म्हणजे मग चित्ताला संताप देणारे जे हर्ष, शोक, इच्छा, इत्यादि दोष त्यांचा वाटेल तर त्याग कर, किंवा प्रारब्धाच्या प्रबल दोषांमुळे त्यांचा त्याग करणें अशक्य झाल्यास त्यांचें अनुवर्तन कर. त्याग केलास तर जीवन्मुक्तिसुखाचा अनुभव घेशील व अनुवर्तन केलेंस तर दृष्ट दुःखाचा क्षय होणार नाही, पण विदेह मुक्ति प्राप्त होईलच. २७.

सर्ग २८ वा.

—:०:—

१ बीजांकुरभूत जन्म देणाऱ्या दैवनांवाच्या कर्मांचें तत्त्व.

श्रीरामः—हे प्रभो, बीज, अंकुर, कर्ते पुरुष, त्यांची विहित-निषिद्ध कर्मे, ही दृष्ट सामग्री व दैव या नांवाची अदृश्य सामग्री यांच्या योगानें जन्ममरणपरंपरारूप संसारानर्थ उत्पन्न होतो. यास्तव त्यांचें तत्त्व थोडक्यांत सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, दैवाचें तत्त्व कर्म आहे. कर्माचें तत्त्व पुरुष आहे, पुरुषाचें तत्त्व मनोरूप चित्स्पर्श आहे. मनाचें तत्त्व चिदात्माच आहे. तो चिदात्मा 'मीं बहुरूप व्हावें, उत्पन्न व्हावें,' अशा प्राथमिक संकल्परूप चित्स्पर्शानें समष्टि-व्यष्टिमय होतो. त्यानंतर, देहावर मी असा अभिमान ठेविल्यामुळे तो चिदात्माच पुरुष होतो. नंतर कर्म करणारा तो पुण्यपाप-

रूप देवत्वाला प्राप्त होतो, त्याच्या भोगासाठी घट-पट इत्यादि पदार्थ बनतो. सर्व भोग्य-पदार्थ हेच जगत् आहे. त्यामुळे तो परमात्माच आपल्या स्पंद्याच्या द्वारा हे सर्व बनला आहे. संविदच्या स्पंदावांचून पुरुषत्व किंवा कर्म कसे होणार ? सर्व पदार्थ संविदच्या सत्तेने व स्फूर्तीने सत्ता-स्फूर्तियुक्त होतात. त्यामुळे संविदचेच ते मिथ्या परिणाम होत. वासनायुक्त संवित्स्पंदापासून जगलक्ष्मी प्रवृत्त होते व वासनारहित संविद स्पंदामुळे संसार निवृत्त होतो. संविदचे वासनारहित स्पंदन हे अस्पंदनच आहे, असे विद्वान् समजतात. कारण तरंग आपल्या कारणांत लीन झाला ह्मणजे समुद्ररूप बनतो, मग त्याला तरंग असे ह्मणत नाहीत. संविदचा स्पंद व आत्मा यांमध्ये केवल कल्पनानाशावांचून यर्किचित्हि भेद नाही. ह्मणून हे रामा, सृष्टीतील पुरुष व कर्म ही दोन्ही चित्स्पंदच आहेत. त्यामुळे जल व तरंग यांचे द्वित्व जसे केवल काल्पनिक, त्याप्रमाणे चित्स्पंदरूप पुरुष व कर्म यांचा भेद काल्पनिक आहे. अधिष्ठानाच्या दृष्टीने त्यांत भेदच नाही. रामा, पुरुषच कर्म आहे व कर्मच पुरुष आहे. ते दोन्ही बर्फ व शीतत्व यांसारखेच अभिन्न आहेत. जे बर्फ तेच शैत्य, जे शैत्य तेच बर्फ, याप्रमाणे पुरुष तेच कर्म, व कर्म तोच पुरुष. संविद स्पंदरसाचेच दैव, कर्म, पुरुष इत्यादि सर्व पर्यायशब्द आहेत. कर्मादिक त्यांहून भिन्न नाहीत. स्पंदामुळे संविदच जगद्धीज होते आणि अस्पंदामुळे तिच्यातील बीजत्व नष्ट होते. बीजामध्ये जे सूक्ष्म अवयव असतात, तेच अंकुररूपाने व्यक्त होतात. चित् स्वभावतःच क्वचित् स्पंदयुक्त असते. क्वचित् स्पंदरहित असते. अपार सागराप्रमाणे ती दिशा काल, क्रम या रूपाने व्यक्त होते, कोठे व्यक्त होतहि नाही. संवित्स्पंद वासनावान् होऊन

वस्तुतः कारण नसतांनाहि कारण होतो; देहादि अंकुरांचे बीज बनतो. तृण, वल्ली, लता, इत्यादिकांच्या बीजामध्येहि संविदस्पंदच मुख्य बीजरूपाने रहातो. ह्मणजे इतर सर्व लौकिक बीजांचे तो बीज आहे, पण त्याचे बीज दुसरे कांहीं नाही. अग्नि व उष्णता यांचा जसा भेद नाही, त्याचप्रमाणे बीज व अंकुर ही पृथक् नाहीत. बीजच अंकुर आहे असे तू समज. तसेच कर्मच मनुष्य आहे, असे तू जाण. भूमीच्या उदरांत स्फुरण पावणारी चित् स्थावरांचे अंकुर उत्पन्न करिते. पाण्यावर जसे बुडबुडे त्याप्रमाणे तिच्यापासून स्थूल, सूक्ष्म, मृदु, व कठीण अंकुर उत्पन्न होतात. अहो, अतिशय मृदु असलेल्या भूतलापासून वज्रासारखे कठीण अंकुर उत्पन्न करण्यास चिदात्म्यावांचून कोण समर्थ आहे ? ज्याप्रमाणे पुष्प व फल यांना लतेतील रस उत्पन्न करितो, त्याप्रमाणे प्राण्यांच्या शरीरांतील साररूप रसांत असलेली संविद प्राण्यांच्या शरीराला उत्पन्न करिते. ती सर्वव्यापिनी संविद जर अशी अति बलाढ्य नसती, तर देव, असुर, राजे इत्यादिकांच्या उत्कर्षाला कशी कारण झाली असती ? स्थावर व जंगम पदार्थांचे आद्य बीज संवित्स्फुरणच आहे. त्याचे बीज दुसरे कांहीं नाही. त्यामुळे बीज व अंकुर, क्रिया व पुरुष आणि दैव व तरंग, लाटा व उर्मी, यांचा अधिष्ठानदृष्ट्या भेद नाही व परस्परहि भेद नाही. जो मनुष्य व त्याचे कर्म यांमध्ये बीज-कुरन्यायाने द्वित्व पहातो त्या मोठ्या विद्वत्पशूला नमस्कार असो. संविदेमध्ये असलेला जो वासनारस तेच जन्माचे बीज आहे. त्याच्यापासूनच जन्माचा अंकुर उद्भवतो. रामा, तू त्याला असंगरूप अग्नीने जाळून टाक. शुभाशुभ कार्य प्रारब्धानुसार करीत असतांना किंवा त्याचा त्याग करतांना मनाने त्यांत

निमग्न न होणें यालाच ज्ञानी लोक असंगत्व म्हणतात; किंवा वासनांचा उच्छेद करणें हाच असंग होय. कोणत्याना कोणत्या तरी युक्तीने त्याला तूं संपादन कर. म्हणजे वासना हाच संग आहे असे वाटत असेल, तर त्याचा उच्छेद करण्यासाठीं तूं तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास कर. तुला राजयोगरूप युक्तीने वासनाक्षय साध्य वाटत असेल, तर तूं त्याच्यायोगानें वासनाशून्य हो. हठयोगाचा आश्रय करावा असे तुला वाटत असेल तर तसें कर, पण दीर्घकाल अभ्यास करून तो संपादन कर. वासनाक्षयानंतर जें तुझे स्वरूप अवशिष्ट राहील, तेंच परम पद आहे असे समज. वाटेल त्या यत्नानें या अहंभावाचें निवारण कर. हाच वासनाक्षय आहे. पुरुषाच्या ध्यानादि प्रयत्ना-वांचून संसाराचें उलंघन करून जाण्यास दुसरा उपाय नाही. अहंकारत्याग हाच वासनाक्षय आहे, व त्यालाच संसारोत्तरण म्हणतात. जी आद्य संविद्, तोच अंकुर, तेंच बीज, तेंच कर्म, तोच पुरुष व तेंच शुभाशुभ दैव आहे. सृष्टीच्या पूर्वी संविदेहून निराळें बीज नसतें, अंकुर नसतो, पुरुष नसतो, कर्म नसतें व दैवहि नसतें. तर केवळ चित्च त्या त्या आकारानें उदय पावते. हे रामा, वस्तुतः बीज नाही, अंकुर नाही, कर्म नाही व पुरुषहि नाही, म्हणजे त्यांना स्वतः अस्तित्व नाही. अर्थात् एक चित्स्वरूपच देव, नर, असुर यांच्या नाममात्र आकारांनीं एखाद्या नटाप्रमाणें नटलें आहे. यास्तव, हे शांतस्वरूप रामा! तूं अशा रूपाचेंच निःशंकपणें चिंतन करून पुरुष, कर्म इत्यादि मिथ्या गोष्टींचा विचारहि टाकून वासनाशून्य हो; आणि मग तुझ्या इच्छेप्रमाणें वाटेल तर समाधिस्थ होऊन रहा किंवा प्रारब्धानुसार व्यवहार करीत रहा. रामा! तूं आपल्या सर्व इच्छा टाकून दे.

बो. बा. ९

निःशंक हो. केवल चिन्मात्र, सर्व कर्तव्ये करणारा, केवल आत्म्यामध्येच आराम पावणारा, पूर्णकाम व शमाच्या योगानें रमणीय व निर्भय हो. २८.

सर्ग २९ वा.

१ व्यवहारांत प्राप्तलोकचर्या करणें व त्याच-वेळीं स्वरूपामध्ये स्थिर रहाणें या दोन गोष्टींचा उपदेश.

श्रीवसिष्ठः—रामा! तूं नित्य अंतर्मुख होऊन रहा. वीतराग हो. वासनाशून्य हो. सर्वत्र चिन्मात्र, शुद्ध व शांत रूपाची भावना कर. तूं आकाशाप्रमाणें स्वच्छ, ज्ञानी, केवल चिन्मात्रस्वरूप, सर्वत्र सम, सौम्य, समानंद, सर्वव्यापक व सर्वत्र ब्रह्मरसाचा अनुभव घेणारा हो. शोक, घोर आपत्ति, अनेक संकटें, मोठे मोठे अनर्थ किंवा अशीच दुसरी कांहीं अल्प किंवा महत् कार्ये जीं जीं प्राप्त होतील, तीं सर्व मनांत खिन्न न होतां यथाक्रम व त्या त्या देशांतील धर्मांला अनुसरून तूं कर. डोळ्यांतून अश्रु ढाळून मोठ्यांनीं आक्रंदन करण्यापर्यंत जरी दुःख झालें, व निरनिराळ्या प्रकारें सुखानुभव आला, प्रिय मनुष्यांचा समागम झाला, उत्सव व उत्कर्ष यांचे प्रसंग आले, तरी तूं त्या सर्वांमध्ये आमंदाचा अनुभव घे. मूढाप्रमाणें वासनांनीं व्याकुल होऊं नकोस. संग्रामादिकांमध्ये यमासारखा क्रूर होऊन एखाद्या मूढाप्रमाणें सर्व भूतांना जाळून टाक. दावाशि गवताला जसा जाळतो, त्याप्रमाणें तूं संग्रामांत शत्रूंना जाळून टाक. तूं केव्हांहि खिन्न न होतां, धर्माच्या अविरुद्ध क्रमानें प्राप्त झालेल्या कार्यांमध्ये अर्थाचें चिंतन कर, व त्याला संपादनहि कर. एखादा भोगवासनांनीं

व्यापलेला मूढ धनाचें चिंतन जसें करितो, त्याप्रमाणें तूंहि बकवृत्तीनें त्याचें चिंतन कर. जसा वारा जलराहित मेघांना उडवून देतो, त्याप्रमाणें तूंहि सर्व शत्रूंना स्वसामर्थ्यानें पराभूत कर. त्या वेळींहि तूं वासनवान् मूढाप्रमाणेंच आपलें कर्तव्य कर. करुणेला योग्य असलेल्या उत्तम जनांवर धैर्यानें दया कर. बाह्य व्यवहार करतांना तूं सामान्य मनुष्यांप्रमाणेंच रहा. पण आपलें मन मात्र आत्म्याच्या ठिकाणीं स्थिर ठेव. आत्मस्वरूपांतच विश्रान्ति घे व आत्मश्लाघा करूं नकोस. तूं सामान्य माणसांप्रमाणेंच हर्षप्रसंगीं हृष्ट हो, दुःखप्रसंगीं दुःखित हो; दीनावर दया कर. व वीरासमोर वीर्यवान् हो; पण हें सर्व काम करीत असतांनाहि तूं अंतर्मुख रहा. सर्वदा आनंदित रहा, स्वात्म्यामध्येच रममाण हो. रामा, याप्रमाणें शमानें युक्त होऊन जो प्राप्त कार्य करितो, तो वस्तुतः त्याचा कर्ताच नव्हे. हे साधो ! आत्मभावनेनें ज्याला सतत अंतर्मुख स्थिति प्राप्त झाली आहे त्याच्या शरीरावर वज्रप्रवाह जरी झाला तरी तें वज्रच कुंठित होतें, त्याला कांहीं पीडा होत नाही. कारण सर्व संकरूपविकल्पापासून मुक्त झालेला, स्वसंविद्रूप कूटरांत शांतपणें बसलेला व आत्म्यामध्ये यथेष्ट विश्रान्ति पावलेला तो महेश्वरच आहे. त्याला शस्त्रें तोडीत नाहीत, पाणी भिजवीत नाही, अग्नि जाळीत नाही, व वायु सुकवीत नाही. जरामरणराहित, सुस्थिर, अज स्वात्म्याला आलिंगन देऊन धैर्यानें रहा. स्तंभाच्या आधारावर जसें घर रहातें, तसा तूं त्याच्या आधारावर रहा. जगदृक्षाच्या पदार्थरूप पुष्पांचा रम्य सुगंधच, अशा ब्रह्मसंविदेचा आश्रय करून सर्व बाह्य संविदांना अंतर्मुख कर. तूं स्वरूपामध्ये स्थित हो. कारण सतत अंतर्मुख राहून बाह्य कार्य

करणारे पुरुष जरी जीवंत असले तरी दगडाप्रमाणें त्यांच्यामध्ये वासना उत्पन्न होत नाही. रामा, तूं आपल्या मनाला आत्मानंदांत निजव; तें पुनः क्षुब्ध होणार नाही अशा रीतीनें त्याला निजव. सर्व कर्मे करीत असतांनाहि कांसबाच्या अंगांप्रमाणें सर्व वृत्तिशून्य होऊन रहा. बाह्य व्यवहार कर, पण आंतील मन-वर त्याचा परिणाम होऊं देऊं नकोस. ह्मणजे बाह्य व्यवहारांत जागणारे पण अंतर्व्यवहारांत निजलेले अशा चित्तानें तूं व्यवहार कर. लहान बालक, उन्मत्त, इत्यादिकांच्या व्यवहाराप्रमाणें आंतून ज्यानें वासनांचा त्याग केला आहे असा तूं प्राप्त व्यवहार जरी करीत असलास तरी आकाशाप्रमाणें तुझे चित्त लिप्त होणार नाही. आंतून वृत्तित्याग केल्यामुळे लीन झालेले, पण बाह्यव्यवहारांत किंचित् प्रसार पावणारे अशा चित्तानें तूं सर्व संतापशून्य होऊन रहा. चित्त आंतून अत्यंत सुप्तसें झाले ह्मणजे नुसत्या बाह्य व्यवहारानें तुला दुःख होणार नाही. ज्ञानामुळे चित्तक्षयाचा उदय झाला ह्म० मग संकल्पानें मलिन न झालेल्या शुद्ध संविदेमध्ये स्थित होऊन, मग तूं पाहिजे तर बाह्य व्यवहार कर, नाहीतर करूं नकोस. निद्रित पुरुषाच्या चित्ताप्रमाणें सर्व वृत्तिरहित चित्तानें जागृतीतील व्यवहार करतांना तूं पाहिजे तर इष्ट पदार्थांचा संग्रह कर किंवा त्याग कर. अथवा कशाचाच संग्रह करूं नकोस, व त्यागहि करूं नकोस. तूं जाग्रद्-अवस्थेतहि स्थूल व सूक्ष्म उपाधींचा लय केल्यामुळे जर निद्रित राहाशील व सुषुप्तीतहि अज्ञानावरणाच्या अभावीं जागशील, तर जागृति व सुषुप्ति यांचें ऐक्य होईल. कारण अज्ञान व त्याचें कारण या दोघांचा बाध झाल्यावर त्या दोन्ही भिन्न अवस्था आहेत, असें म्हणण्यास कारण रहात नाही.

याप्रमाणें त्यांचें ऐक्य झाल्यावर जें सन्मात्र तत्त्व अवशिष्ट रहातें, तेंच तूं आहेस. त्या अवस्थेंत तूं सर्व दुःखशून्य होशील. रामा, याप्रमाणें हळूहळू अभ्यास करून तूं सर्व वस्तूं हून अगदीं विलक्षण, अद्वन्द्व, आद्यंतरहित फलाची प्राप्ति करून घेऊन जगत् द्वैतहि नाही व अद्वैतही नाही एवढाच निश्चय तूं ठेव, आणि त्या योगानें आपलें अंतःकरण आकाशासारखें स्वच्छ करून परम-विश्वांतीला प्राप्त हो.

श्रीरामः—हे मुनिश्रेष्ठ, भव द्वैताचा बाध झाल्यावर मी वसिष्ठ आहे, ही भावनाहि तुमच्यामध्ये अवशिष्ट रहाणें शक्य नाही. मग आपण उपदेशादि व्यवहार कसा करतां ?

श्रीवाल्मीकिः—रामानें असें विचारलें असतां, वक्त्यांतील श्रेष्ठ वसिष्ठ क्षणभर स्तब्ध बसला. त्याची श्वासोच्छ्वासादि क्रिया स्पष्ट चालली असतां तो कांहीं बोलला नाही. तेव्हां सभेतील महाजन मोठ्या संशयमागरांत पडले. ते पाहून राम पुनः म्हणाला—“भगवन्, आपण मजप्रमाणेंच असे स्तब्ध कां बसलांत ? जगांत असा प्रश्नच नाही कीं, ज्याविषयीं शिष्यांनीं प्रश्न केला असतां, विद्वान् गुरु त्याचें उत्तर देऊं शकत नाहीत.”

श्रीवसिष्ठः—रामा, मी तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास असमर्थ असल्यामुळें, किंवा सर्व उपाय खुंटल्यामुळें स्तब्ध बसलों. असें समजूं नको. तर हा प्रश्न गहन आहे व स्तब्ध बसणें हेंच याचें उत्तर आहे. प्रश्न करणारा दोन प्रकारचा असतो. एक तत्त्वज्ञ व दुसरा अज्ञ. अज्ञास अज्ञतेनें व ज्ञान्याला ज्ञानदृष्टीनें उत्तर दिलें पाहिजे. हे महाबुद्धिमाना, तूं एवढा वेळ अज्ञ होतास. तें परमपद तुला ज्ञात झालेलें नव्हतें. त्यामुळें तूं सविकल्प उत्तरांचा अधिकारी होतास, पण आतां तत्त्वज्ञ झाला

आहेस, परमपदीं विश्वांति पावला आहेस; त्यामुळें सविकल्प उत्तरांना मुळीच योग्य नाहीस. हे वाङ्मिन्, जेवढा म्हणून वाङ्मय उल्लेख असतो—मग तो मोठा असो कीं अल्प असो, त्याचा अर्थ गहन असो किंवा सुलभ असो, तो सर्व सापेक्ष असतो. निरपेक्ष शब्द संभवत नाही. पण तत्त्वज्ञाला अशा कलंकानें युक्त असलेलें उत्तर देणें योग्य नाही. कलंकरहित वाणीच नाही. तूं तर मोठा तत्त्वज्ञ झाला आहेस. आणि तुझ्यासारख्या ज्ञानी शिष्याला यथाभूत तत्त्व सांगणेंच योग्य आहे. अंतरहित, काष्ठमौन हाच तत्त्वार्थ आहे. कारण, तत्त्वज्ञानाचा उदय होण्यापूर्वीच उपदेश प्रवृत्त होतो, आणि त्या वेळीं सविकल्प वाणीचाच आश्रय करावा लागतो. पण विचारानें तत्त्वाची ओळख झाली म्हणजे शब्दाची प्रवृत्तिच कुंठित होते. सर्व संकल्प शांत होतात. अशा प्रकारचें जें मौन, तेंच परमपद होय. हे प्रिय शिष्या, तुझ्यासारख्या तत्त्वज्ञाला तसें मौनानें उत्तर देणेंच मला प्राप्त होतें. पुरुष जसा असतो, तसा बोलतो. मी केवळ ज्ञेयरूप असल्यामुळें वाणीचा विषय न होणाऱ्या परमपदीं स्थित आहे. जो वाग्-अगोचरपदीं स्थित असतो, तो वाग्रूप मल कसा धारण करील ? त्यामुळें मी ज्याविषयीं कांहीं बोलतांच येत नाही त्याविषयीं बोलत नाही. कारण वाक् संकल्पानें मलिन् झालेली असते.

श्रीरामः—हे भगवन्, वाणीमध्ये जे जे दोष प्रवृत्त होतात, त्या सर्वांना सोडून तुम्ही कोण तें मला सांगा. म्हणजे त्या दोषांमध्ये शब्दाचें तात्पर्य न ठेवतां निरुपाधिक वस्तूं तच तें कसे राहिल हें मला सांगा. म्ह० मला लक्षणेनें तत्त्वबोध करा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, असें जर असेल तर वस्तूच स्वरूप जसें आहे, तसें मी तुला

सांगतो. हे तत्त्ववेत्त्यांतील श्रेष्ठा, तूं कोण, मी कोण, व हें जगत् काय आहे, तें ऐक. मी तर निरामय, चिदाकाश आहे. मी विषय-विज्ञानशून्य व सर्व संकल्परहित आहे. मी स्वच्छ चिदाकाश आहे. तूहि आकाशच आहेस, व हें सर्व जगत् आकाशमात्रच आहे. मी केवळ शुद्ध ज्ञानरूप आहे. शुद्ध ज्ञानामध्येच स्थित आहे. विषयज्ञानाने रहित आहे. त्यामुळे प्रत्यग् आत्म्याहून अणुमामात्रहि अन्य वस्तु आहे असे मी समजत नाही. असे जर आहे, तर अज्ञ लोकांना बोध करावयास व प्रतिवाद्यांशी वाद करावयास अहंकारयुक्त विद्वान् कसे तयार होतात, असे म्हणशील तर सांगतो. शिष्यांना संसारदुःखांतून सोडविण्यासाठी व प्रतिवाद्यांना निःसंदेह करून मोक्षमार्गात प्रवृत्त करण्यासाठी उद्योगी विद्वान् श्रुति, युक्ति इत्यादि प्रमाणांनी स्वपक्ष उत्थापित करून बाधित झालेल्या अहंकाराचा हि स्वतःवर मिथ्या आरोप करितात आणि एका आत्म्याचेच शतशः भाग कल्पितात, पण त्या कल्पित विभागाने अज्ञजनांप्रमाणे मोहित होऊन द्वैतदृष्टि बनत नाहीत. पण अशा रीतीने पांडित्य प्रकट करण्याचा जो प्रकार तेच परमपद आहे, असे मात्र समजू नको. कारण जिवंत असतांनाहि अति शांत, व व्यवहार करीत असतांनाहि शवाप्रमाणे मनांत अतिशय जड, म्हणजे संवेदनशून्य होऊन रहाणे हेच परमपद होय. ते परमपद अंतर्बहिःसाधनशून्य असल्यामुळे, मी कर्ता, भोक्ता या भावनेनेहि शून्य असते. त्यामुळेच प्राप्त विषय भोगीत असतांनाहि ते सुख-दुःख-रहित असते. ते स्वप्रकाश, निरतिशय व आनंदरूप असल्यामुळे शिवस्वरूप आहे. या अहंतेचा अभाव हाच मोक्ष व अहंता धारण करणे हाच बंध आहे. पण साधका-

वस्थेत, या अहंतेलाच शिवरूप मानून तिच्या द्वारा मोक्षाचा शोध केला आहे. जन्मांधाने चित्र पहाण्याचा जसा उद्योग करावा, त्यांतलाच हा प्रकार आहे. शरीर हालचाल करीत असतांना किंवा ते स्थिर असतांना मनाने पाषाणाप्रमाणे असणे हेच निर्वाण, व तेच परमपद आहे. पण ते दुसऱ्या मनुष्याला दिसणे शक्य नाही. ज्याचा त्यानेच अनुभव घेतला पाहिजे. जो लौकिक फलाविषयी विरक्त झालेला असतो, त्यालाच आंतल्या आंत या स्थितीचा अनुभव येतो. याला विषयज्ञानाचाच दृष्टान्त आहे. विषयसंवेदन ज्याचे त्याला मनांतल्या मनांत होते. एकाचे विषयज्ञान दुसऱ्याच्या अनुभवाला येत नाही. चिद्रूप परमपदामध्ये अहंता नाही, त्वत्ता नाही, अनहंता नाही व अन्यताहि नाही; तर एक कैवल्य आहे. तेच निर्मल, कल्याणरूप निर्वाण आहे. या चेतनाचे विषयोन्मुखत्व हाच संसार आहे. तोच अतिशय क्लेश देतो. चैतन्याने विषयोन्मुख न होणे हेच अचेतनत्व आहे. त्यालाच मोक्ष व परम शांत अव्यय पद तूं जाण. दिशा, काल इत्यादिकांनी परिच्छिन्न न झालेल्या शांत निर्विकार आत्म्यामध्ये स्थित झाल्यावर विषय संभवतच नाही. मग त्याला आत्माभिन्न वस्तूचे भान कोठून होणार! ज्याप्रमाणे स्वप्नांतील संविदेमध्ये उत्पन्न झालेला जगद्रूप संकल्प संविद्रूपच जरी असला तरी त्या रूपाला सोडून अन्यरूप होतो, त्याप्रमाणे हा आत्मा बहिर्मुख झाला असता जडप्रपंचरूप बनतो. मन, बुद्धि, इत्यादि हे सर्व पदार्थ संविन्मात्ररूप आहेत, पण त्यांची मन, बुद्धि इत्यादि पदार्थरूपांने भावना केली की ते जडरूप होतात. याप्रमाणे सबाह्यअभ्यंतर एक, स्वच्छ, अज संविदच पसरलेली असतांना त्यांत बहिर्मुखतारूप भेद-बुद्धि उत्पन्न होणे, हेच एक सर्व अनर्थाचे

बीज आहे. तू कदाचित् म्हणशील की, तर मग शुद्ध संविद् व शून्य यांत अंतर काय ? तर सांगतो. ज्ञानी लोक त्यांतील अंतर स्वानुभवाने जाणतात. वाणीने त्याचे वर्णन करता येत नाही. त्या संविदेचा निरतिशय आनंदरूपाने तज्ज्ञ अनुभव घेतात. ज्याप्रमाणे अंधकारामध्ये मोठ्या यत्नाने एखाद्या वस्तूकडे पाहू लागले असता ती दिसते, तसा हा सदसद्रूप आभास दिसतो. जर मी सर्व वासना सोडून शांत झालो तर मी आकाशच आहे. तूहि वासना जर दृढ केली नाहीस, तर चिदाकाश आहेस. दुसऱ्याहि एखाद्या पुरुषाने जर आपल्या मनांत चिदाकाशच मी आहे असा निश्चय केला, तर तोहि तज्ज्ञच आहे. तो व्यवहारांत इतर अज्ञ पुरुषांप्रमाणे विद्यमान जरी असला तरी चिद्रूपच असल्यामुळे देहादि नसल्यासारखाच शांत होतो. 'जीवाची अविद्या चिद्रूपाने शांत होते की जड रूपाने?' असे विचारशील तर सांगतो. मी अज्ञ आहे, या प्रत्येक जीवाच्या प्रतीतीवरूनच त्याच्या अज्ञानाची सिद्धि होते. संसाररूप अविद्याशि त्या अज्ञानाकडूनच प्रज्वलित केला जातो. पण मी ब्रह्म आहे, अशा ज्ञानरूप वायूकडून शेवटी त्याची शांति होते. अर्थात् अविद्येचा बाध त्याचे जे अधिष्ठान चिद्रूप त्यांत होतो. शांत होणाऱ्या चेतनेचे खांब्याच्या अज्ञानासारखे जे जगाविषयीचे अज्ञान, तोच मोक्ष, तेच अक्षय व अक्षुब्ध परमपद होय. मूलाज्ञान जेवर आहे, तेवर बाह्य वस्तूचे ज्ञान नसणे याला अज्ञान किंवा मूर्खपणा म्हणतात; पण त्या अज्ञानाचा नाश झाला म्हणजे तो मानव मुनि होतो. अर्थात् ज्ञानाने अज्ञानाचा नाश करून ज्ञानित्व संपादन करणे, म्हणजेच मुनि बनणे आहे; व अज्ञानाचा आश्रय करून अज्ञ होणे म्हणजे पशु, वृक्ष इत्यादि बनणे आहे. मी,

ब्रह्म व हे जगत् हा अविद्यामय भ्रम आहे. तो असत्य आहे. दिवा लावला असता अंधकार जसा रहात नाही, त्याप्रमाणे ज्ञानाने जगद्भ्रम दिसत नाही, म्हणून तो खोटा. ज्याची बुद्धि शांत झाली आहे, तो जीवन्मुक्त मनांत किंवा जनांत कसलाहि अनुभव घेत नाही. कारण त्याचा इंद्रियसमुदाय जरी व्यवहाराला समर्थ असला तरी तो स्वतः संकल्पशून्य असतो. त्यामुळे त्याला विषयांची संवेदनाच होत नाही. स्वप्न जसे सुषुप्तीमध्ये लीन होतें, त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाच्या समाधीत सर्व दृश्य लीन होतें. नंतर तो जरी पुनः व्यवहार करू लागला तरी त्याला सर्वत्र आत्माच दिसतो. आकाशामध्ये जसे नीलत्व, त्याप्रमाणे परमात्म्यामध्ये जगत्. ते केवळ भ्रांतिमात्र आहे. आणि जसे आकाश तसाच तो परमात्मा. हे सर्व दृश्य असत आहे, अशी ज्याची भावना असते, तो सर्व वासनानीं युक्त जरी असला तरी वस्तुतः वासनाशून्यच होय. रामा, ज्याप्रमाणे संकल्पाने निर्माण केलेल्या पदार्थांत स्वप्न, माया, इंद्रजाल, हे चमत्कार आहेत, त्याचप्रमाणे संसार हाहि एक चमत्कार आहे. त्यामुळे स्वप्नादि जरी प्रत्यक्ष अनुभवाला येत असले तरी त्यामध्ये आसक्ति ठेवणे जसे सर्वथा अयोग्य, त्याचप्रमाणे संसारांत आसक्ति ठेवणेहि अयोग्य. कर्ता व भोक्ता यांचाच असंभव असल्यामुळे दुःख, सुख, पुण्य, पाप यांतील कांही नाही, व कोणाचे कांही नष्टहि होत नाही. दुःखादि सर्व मानस-संकल्प आहेत; ते सर्व शून्य व निराधार आहेत. फार काय, पण 'हे माझे' असा ममत्वप्रत्यय जो भासतो, तोहि चंद्राच्या द्वित्वाप्रमाणे किंवा स्वप्नांतील नगराप्रमाणे मिथ्या आहे. 'हे माझे' असा प्रत्यय ज्याला येतो त्यालामुद्धा आमच्या दृष्टीने अहंकार नाहीच. यास्तव सर्व द्वैतशून्य झालेला तत्त्वज्ञ

व्यवहार करीत राहो, कीं काष्ठमौन धरून राहो, तो कसाहि जरी असला तरी ब्रम्हत्वास प्राप्त होतो. रामा ! याप्रमाणें मायिक विवर्तवादाचा आश्रय करून व आरोपित जगाचा अपवाद करून तत्त्वज्ञ परमपुरुषार्थामध्ये प्रतिष्ठित होतो, हें सांगितलें. पण जे दुसरे कित्येक तार्किक परस्परविरुद्ध सिद्धांत कल्पितात, त्यांना जगाची उत्पत्ति, स्थिति, लय, परमपुरुषार्थरूप परमार्थ यांची युक्तीनें व्यवस्था लाविता येत नाही. 'तर मग सर्व शून्यच आहे, असें म्हणावें लागेल.' असें जर म्हणशील तर सांगतों. आम्हीं संविद्भिन्न विषयांचा अपवाद जरी केला, ते मिथ्या आहेत असें जरी ह्मटलें, तरी त्या अपवादाचेंहि ग्रहण करणारी संविद् रहात असल्यामुळे शून्यवादाची प्रसक्ति होत नाही. ती संविद् नाहीच असें म्हणतां येणें शक्य नाही. कारण संविद् नाही, असें म्हणणाऱ्या नास्तिकाचा अनुभवच तिची सिद्धि करितो. कारण स्वतःच्या अनुभवाचा कधींच कोणाला अपलाप करितां येत नाही, क्षणजे त्यांना तो नाकबूल करतां येत नाही; आणि जो अनुभव तोच आत्मा, तीच सर्व प्रमाण-प्रमेय-व्यवहाराची पराकाष्ठा आहे. हेंच अनिर्वाच्य ब्रम्हतत्त्व होय. अशा सर्वगत ब्रम्हामध्ये हें जगद्वैचित्र्यस्वभावतत्त्व उत्पन्न होतें, असें म्हणतां येणें शक्य नाही. अर्थात ते मायिकच आहे, सत्य नव्हे. हे रामा, ब्रम्हवेत्त्यांनीं ज्याचें सेवन केलें आहे त्याचा परिहार करणें अशक्य आहे. तूं जें कल्याण-स्वरूप, नित्य स्थित ब्रम्ह, तेंच होऊन रहा; आणि नंतर व्यवहारांत इतर लोकांप्रमाणें खा, पी व क्रिया कर. तूं तसा व्यवहार जरी करीत राहिलास तरी मुक्तच आहेस. कारण हा दृश्यबंध तुला नाही. २९.

सर्ग ३० वा.

१ धैर्यवान् पुरुष ज्या दृष्टीनें अविद्येपासून उत्पन्न झालेली अहंतादि अनेकत्वभ्रान्ति सोडून ब्रम्हामध्ये स्थिर होतो, त्या दृष्टीचा उपदेश.

श्रीवासिष्ठः—अहंता जोंवर सोडली नाही, तोंवर ब्रम्हविचारहि प्रवृत्त होत नाही, व लाभ तर दूरच राहिला. अहंता हीच इतर सर्व अज्ञानाचें मूळ कारण आहे. ती निर्वाणपदाला झांकून टाकते. पण मूढ त्या अहंतेच्या योगानेंच निर्वाणपदाचा शोध करूं लागतात. तसें करणें हा वेडेपणाच आहे. अज्ञानापासून उत्पन्न झालेली अहंता हेंच मनुष्याच्या अज्ञतेचें चिन्ह आहे. धुर जसा अग्नीवांचून दिसत नाही; त्याप्रमाणें अहंता अज्ञावांचून दिसत नाही. शांत तत्त्वज्ञाच्या ठिकाणीं 'मम' आणि 'अहं' हे भाव नसतात. ज्ञानी सदेह असो कीं विदेह असो, अहंतारूप मल निशेः टाकून आकाशाप्रमाणें शांत, निर्मल व दुःखरहित होतो. ज्याप्रमाणें ज्ञानी शोभतो त्याप्रमाणें शरत्कालचें आकाशाहि शोभत नाही, शांत समुद्र शोभत नाही व पूर्ण चंद्राचें बिंब शोभत नाही. ज्याप्रमाणें युद्धाच्या चित्रांतील सैन्य अक्षुब्ध असतें, त्याप्रमाणें व्यवहार करीत असलेल्या ज्ञान्याची समता केव्हांहि ढळत नाही. पण ज्ञानी व्यवहार करतो, एवढ्यावरूनच त्याच्या ठिकाणीं पुनर्जन्माला कारण होणारी वासनाहि असेल असें अनुमान होतें. पण मी देह नव्हे, तर नित्य सिद्ध आत्मा आहे, अशा बोधानें ती वासनाहि लीन होते. ती जळलेल्या बऱ्याच्या विणीप्रमाणें नुसती भासमान असते. पण समुद्रावरील मोठी लाटहि जलाहून निराळी कांहीं वस्तु आहे हें जसें म्हणतां येत नाही, त्याप्रमाणें ती ज्ञानानें दग्ध झालेली वासना बिम्ब-

यच आहे. समुद्र अतिशय क्षुब्ध झालेला असावा, त्यावर पर्वताच्या शिखरासारख्या मोठमोठ्या छाटा उंच उसळत असाव्या, तथापि ते सर्व जसे जलच, त्याप्रमाणे दृश्य जगाच्या आकाराने विकास पावलेले ब्रह्महि निर्विकार ब्रह्मच आहे. 'तर मग ज्ञानी पुरुषाच्या सर्व वासना क्षीण झाल्यावर त्याचे लक्षण तरी काय असते?' असे विचारशील तर सांगतो. जो मनामध्ये अनेक तरंग उठत असले तरी अक्षुब्ध, बाहेर शरीर-इंद्रियांनी व्यवहार करीत असला तरी शांत, व अप्रिय गोष्टी घडल्या तरी प्रसन्न असतो त्याला युक्त म्हणतात. चिन्मय परमतत्त्वामध्ये चैतन्यच अहंत्वरूप सृष्टीच्या आकाराने जलतरंगन्यायाने स्फुरण पावते. तेव्हा तरंगांच्या अनेकत्वाप्रमाणे जगांतील द्वैताची काय मोठी महती आहे! मेघांचे आकाशामध्ये हत्ती, रथ इत्यादि आकार असे दिसतात, पण ते मेघांतील धूमाहून केव्हांही भिन्न नसतात. तसे हे सर्व सृष्टीतील पदार्थ परमपदी तद्रूपानेच भासतात. अहो विद्वान् श्रोतृगण हो, तुम्ही विषाद मानू नका. सर्व विषादांचे कारण प्रपंच आहे. पण तो संविदवर झालेला मिथ्या आभास आहे, असा विचार करून, त्याला अधिष्ठानरूपाने पहा. सर्व भ्रमांचे अधिष्ठान शुद्ध संविद् आहे, त्यामुळे सर्व प्रपंच संविद्रूप आहे असे पाहून तुम्ही मोठ्या आनंदाने आपले आयुष्य घालवा. तुमचा विजय असो. माझ्या उपदेशाने तुम्ही आता तत्त्वज्ञ झाला आहांत. पूर्वाप्रमाणे अज्ञ राहिला नाहीत. जसा अंकुर वासनात्मक वृक्ष, पत्र, फल इत्यादिकांचा आपल्या स्वरूपांत संग्रह करतो, त्याप्रमाणे अज्ञ स्वात्मा वस्तुतः आकाशासारखा निर्मल असतांना त्यांत जगत् व अहंत्व यांचा अनुभव घेतो. क्षणजे अज्ञानाने आच्छादित झालेल्या चैतन्यांत ती दोन्ही बीजरूपाने रहा-

तात. यास्तव बाहेरील विषयसत्ता व आंतील मनःसत्ता या दोन्ही सत्ता अधिष्ठान चिद्रूपाने जरी सत्य असल्या तरी स्वरूपतः खऱ्या नाहीत. तर ज्याप्रमाणे पेटलेली उदबत्ती अतिशय वेगाने हालविली असतां अनेक आकारांचा भास होतो, त्याचप्रमाणे त्या सत्ता खोल्या असतात. किंवा एकाद्या विदुषाने मनोरथाने कल्पिलेल्या अबला जशा मिथ्या तशाच त्या सत्ता मिथ्या. यास्तव अहो श्रोते हो, सर्व जगाचा उदय कसा होतो, स्थितिकाली त्यांतील व्यवहार कसे चालतात, त्याचा लय कसा होतो, त्यांतील देश व काल यांची काय स्थिति आहे, या सर्वांचा, उत्पत्ति, स्थिति व उपशम या प्रकरणांत सांगितलेल्या युक्तींनी विचार करून व हे सर्व मिथ्या आहे असा निश्चय करून शांत रहा. व्यवहार करीत असतांना इष्ट व अनिष्ट यांची प्राप्ति होणे अपरिहार्य आहे. म्हणून तू शवाप्रमाणे त्या दोन्ही प्रसंगी शांत रहा. कारण जो मनांत अत्यंत शांत असतो, त्याला द्वैताचा अनुभवच येत नाही. जीवन्मुक्तांची मनोवासना-रहित असलेली अहंता देहावसान होईपर्यंत ज्या जगाचे धारण करते, व त्याचा भोक्ता आयुष्य संपेपर्यंत जो जिवंत रहातो, ती दोन्ही चिद्रूपच आहेत, त्यांत जडांशाचा लेशहि नाही; आणि तेच परमपद आहे. चित्सत्ताच पाशाने बांधलेल्या मनुष्यांना दुःख भोगण्यासाठी जीव व जगत् यांच्या प्रवाहाने, समुद्रांतील नौकेप्रमाणे, नेत असते. त्या संसारपाशाने बद्ध झालेल्या अज्ञ लोकांना मोक्षसत्तेचे कधी स्वप्नहि पडत नाही. अज्ञान, जाड्य, यांचा अनुभव घेणे याच अपराधामुळे मोक्षसत्ता अज्ञानाचा आश्रय करीत नाही, भृगुपात, जल-

१ भृगुपात=स्वर्गाच्या इच्छेने पर्वताच्या कड्यावरून स्वतःच उडी घेणे.

समाधि इत्यादि उपायांनी मरण पावलेल्या मनुष्याला प्राप्त होणारे स्वर्गादि फळ जिवंत-पणीं जसे मिळत नाही, त्याचप्रमाणे अज्ञ पुरुषाला ज्ञानानेच मिळणारा मोक्ष दुर्लभ आहे. जे जे केवळ संकल्पानेच प्राप्त होणारे असते, ते ते त्याविषयीचा संकल्प टाकतांच नाश पावते. असे संकल्पाने उत्पन्न झालेले पदार्थ जेथे संभवतच नाहीत, तेच अक्षय सत्य पद होय. मी आत्मस्वरूपाहून भिन्न नाही अशी भावना करून तू निर्भय हो. जसे मूढाने हे विष आहे अशा भावनेने टाकलेले अमृत तत्वज्ञाला टाकतां येत नाही, तो हे अमृतच आहे असे जाणून निर्भयपणे त्याचे प्राशन करतो, त्याप्रमाणे 'मी नाही' ही भावना अनात्मज्ञाना भयावह जरी वाटत असली तरी परमार्थदृष्टीने तीच खरी व त्यामुळेच ग्रहण करण्यास योग्य आहे. देहापासून चित्तापर्यंत सर्व शरीर जड आहे, असा विचार केल्यावर त्यांत 'अहं' कोठेच सांपडत नाही. त्यामुळे 'मी आहे,' असे ह्मणणे खरे नव्हे. यास्तव सर्व शांतीची परमावधि जर कोठे असेल तर ती अहंताशांतीतच आहे. म्हणून दीर्घकाल विचार करून 'अहं' ही भावना शांत करावी. कारण तीच मुक्ति आहे. बर्फ जरी वितळले तरी त्यांतील जलांश जसा थोडासाहि कमी होत नाही, त्याप्रमाणे अहंतेची जरी शांति झाली तरी आत्मस्वरूपांत कांही कमीपणा येत नाही. अहंताशांति ह्मणजे सर्वस्वाचा नाश आहे, असे समजून नये. या अहंकारशांतिरूप मुक्तीत भोगत्याग, आत्मविचार व मनोनिग्रह यावांचून दुसऱ्या कशाचाहि उपयोग नाही. असा विचार करून अहो मुमुक्षूनो, सर्व अनात्मवर्गाचा त्याग करा, व तत्त्वबोधाने आत्म्याचाच आश्रय करा. याप्रमाणे अहंतेपर्यंत सर्व द्वैताची शांति करून सर्व वासना-

शून्य होऊन मनाने ब्रह्ममय होणे, हाच मोक्ष असे श्रुति व विद्वान् सांगतात. पण ही अवस्था ज्ञानावांचून केव्हांहि प्राप्त होणे शक्य नाही. ते ज्ञान—परम बोध म्हणजेच परब्रह्म जगद्भ्रमरूप बनते. जगाचा आकार हा भ्रम आहे, सत्य नव्हे, ही गोष्ट मोक्षशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे. परमात्मबोध झाला म्हणजे मग द्वैताचा अनुभव येत नाही, असे श्रुतीने सांगितले आहे; व विद्वानांचा अनुभवहि तसाच आहे. त्यामुळे अनेक जन्मांतील संस्कारांमुळे जगत् सत्य आहे, असा प्रत्यय जरी आला तरी त्यावर विश्वास ठेवू नये. कारण जीवाच्या दीर्घ संसारबंधाला तोच कारण आहे. म्हणून शास्त्रादिकांवर विश्वास ठेवून हे जगत् व मी ही दोन्ही असत आहेत, वस्तुतः तीं नाहीत, असे श्रवण, मनन, अभ्यास यांच्या योगाने दृढ समजून, स्वशरीरापर्यंत सर्वाविषयी निरपेक्ष होऊन, परमार्थतत्त्वाला जाणून व चिदाकाशस्वरूप होऊन पुरुष मुक्त होतो. पुनः जन्ममरणपरंपरेत पडत नाही. आत्मज्ञान हाच त्याचा उपाय आहे. ३०.

सर्ग ३१ वा.

—:०:—

१ चित्नें प्राप्तलेले अचितरूप सत् असो की असत् असो, पण त्यांतील कांहीहि नष्ट होत नाही, याविषयी निर्वाणस्थिति सांगितली जाते.

श्रीवसिष्ठः—मनांत जी असत्य वस्तु, किंवा अवस्तु कल्पिली जाते, तिचाच सर्वात्म्यामध्ये तत्काल अनुभव येतो. बाह्य वस्तूचा वारंवार परिचय केल्याने मनांतील पदार्थच बाह्य पदार्थाच्या रूपाने स्फुरतो. याविषयी आपले स्वप्नाचाच दृष्टांत आहे. हे सर्व चिद्रूप आहे, चित् आकाशहूनहि निर्मल आहे. घृत हिवाळ्यांत जसे गोठून जाते, त्याप्रमाणे चित् च

जगदाकार धारण करतें, म्हणून जगत् चिद्रूपच आहे. या सृष्टीत वस्तुतः नाश नाही, अस्तित्व नाही, अनर्थ नाही, जन्म-मरण नाही, आकाश नाही, शून्यत्व नाही, अनेकत्व नाही; तर हें सर्व एक ब्रह्मच आहे. पण 'सर्व ब्रह्म आहे' हें क्षणें सुद्धां सापेक्ष आहे. तेव्हां वस्तुतः ब्रह्महि नाही. तर एक अनिर्वाच्य सच्चिदानंद-रूप आत्मतत्त्व मात्र आहे, बाकी सर्व भास आहे. जगत्, अहंत्व इत्यादिकांचा नाश झाला तरी वस्तुतः कांहीं नष्ट होत नाही. कारण असत् वस्तूचा नाश तरी कसा होणार? स्वप्नादिकां-तील वस्तु मिथ्या आहेत, काल्पनिक आहेत, त्यामुळे त्यांतील कांहीं नष्टहि होत नाही. मिथ्या प्रतीत होणाऱ्या संकल्पनगरांतील पदार्थांचा नाश कसा होणार? त्याचप्रमाणें जगत्, अहंता इत्यादिकांचा नाश संभवत नाही. कारण असत् पदार्थांच्या अधिष्ठानाचें स्वरूप कळल्यानें बाध होतो, माशें होत नाही. 'जर जगत् असें असत्च आहे, तर त्याची शास्त्रांत निंदा कां केली आहे? त्याला अनर्थ कां म्हटलें आहे? तें त्याज्य आहे असा निर्णय कां केला आहे?' असें विचारशील तर तें खरें आहे. असत् वस्तूची निंदा, त्या-विषयीचा विचार व निर्णय यांचा संभवच नाही. कारण आकाशपुष्पाची निंदा, विचार किंवा निर्णय कोणीहि करीत नाही. तथापि स्वाभाविक स्वरूपस्थिति सिद्ध होण्यासाठीं असत् जगालाहि सत् मानून, त्याची निंदा करून, त्याविषयी वैराग्य, विवेक, तत्त्वसाक्षात्कार

इत्यादि उपाय कल्पिला आहे. कशाचीहि भावना न करतां यथाशास्त्र व यथासंप्रदाय योगभूमिकांचा क्रमानें अभ्यास करून पाषाणासारखें स्थिर होणें, हाच या शास्त्राचा सिद्धांत आहे. आत्मतत्त्वाचा हा असा निर्णय झाला. आतां स्वर्गादि जगत्स्वरूपाचा कसा निर्णय केला असतां तो फलद्रूप होतो तें सांगतों. जगत् केवल संकल्पमात्र आहे. त्यांत तुला पुरुषार्थाचा जो आभास होतो, तो क्षणिक आहे, एका क्षणांत तो निःशेष शांत होतो, असा जगद्भ्रमाविषयी निर्णय करावा. तूं कदाचित म्हणशील कीं, सुषुप्ति, मरण, व प्रलय या वेळीं जग आपोआपच क्षय पावत असतें. तेव्हां त्यासाठीं तें बोधमात्र आहे, असेंच ज्ञान संपादन करण्याची कांहीं गरज नाही. (म्हणून म्हणशील) तर सांगतों. जगत्, ब्रह्मरूप आहे असें जाणल्यानें जो त्याचा क्षय होतो, तो समूळ क्षय असल्यामुळे म्हणचे बीजासह त्याचा बाध होत असल्यामुळे तो सुषुप्ति व प्रलय यांतील क्षयासारखा पुनः उत्पन्न होत नाही. सुषुप्ति, मरण इत्यादि समयीं झालेला क्षय नित्य नसतो. त्या दशेंत संस्कारबीजरूपानें जगत् असतें; कार्यरूपानें नसतें, एवढेच काय तें. ब्रह्मज्ञानानंतर जगाचा जो क्षय होतो, तो नित्य आहे. बीजरूपानेंहि जगत् रहात नाही. स्वप्नांतील जगाप्रमाणें ज्या असत् पुरुषांना जगाचें अस्तित्व भासतें, जगत् आहे असा भ्रम होतो, ते पुरुष व त्यांना भासणारा जगद्भ्रम हे दोन्ही मृगजलांतील तरंगाप्रमाणें आहेत. बंध्यापुत्राच्या शब्दाप्रमाणें असत् असलेल्या सृष्टीचा सद्भाव मानणाऱ्या लोकांच्या ज्ञानाचा निर्णय कसा करावा, हें आम्हांला कळत नाही. जगत्तत्त्व परिपूर्ण समुद्राप्रमाणें आनंदैकरस-पूर्ण आहे. ज्यांना ही पूर्णता अनुभवानें कळलेली असते, ते द्रष्टा, दृश्य,

१ रज्जूवर सर्पाचा भास होतो. पण रज्जूचे शान झालें, म्हणजे सर्पाचा भास खोटा ठरतो. यालाच बाध म्हणतात. २ नाश म्हणजे अदर्शन; स्थूल पदार्थानें आपला आकार सोडून सूक्ष्म बीजरूपानें रहाणें हाच नाश होय.

दर्शन इत्यादि द्वैतांत पडत नाहीत. ते वायु-
रहित प्रदेशांतील दिव्याप्रमाणे अचल असतात.
प्रारब्धानुसार ते व्यवहार जरी करीत असले
तरी व्यवहारशून्य असल्याप्रमाणेच मनामध्ये
अगदी स्वस्थ रहातात. ज्ञानी पुरुषाची अंतः-
शीतलता परिपूर्ण समुद्राप्रमाणे कांहीं अपूर्वच
दिसते. त्यांचे ज्ञान व त्यामुळे प्राप्त झालेली
शांति ही दोन्ही अवर्णनीय आहेत. वासनाच
पुरुष आहे. तिच्याविषयी विचार करुं लागले
असतां ती विद्यमान असलेली दिसत नाही.
तिला कोणीहि कधी पहात नाही. तिच्यापासून
हा सर्व संसार झालेला आहे जे अंधकारा-
मुळेच भासणारे, ते प्रकाश आल्यावर रहात
नाहीं. अंधकारांत भासणारे भूत, चोर वगैरे
हेच याचे निदर्शन आहे. स्थूल देहाची सामग्री
पंचीकृत भूतांपासून उत्पन्न झालेली असते.
त्याचप्रमाणे बुद्धि, अहंकार वगैरे सूक्ष्म शरी-
राची सामग्रीहि अपंचीकृत भूतांपासून झालेली
असते. भूते जड आहेत, त्यामुळे त्यांपासून
झालेली स्थूल व सूक्ष्म शरीरेहि जडच आहेत.
यास्तव शरीररूपत्व टाकून, बुद्धि, अहंकार
व चित्त, यांनाहि भौतिक समजून, त्यांच्या
विषयीची आस्था सोडून, स्वप्रकाश चिन्मात्र
स्वरूपाने अवस्थित होणे हाच भूमिकेचा उदय
होय. आत्मचैतन्य लिंगशरीराशी तादात्म्य-
भासाने मिळून गेले असतां ते विषयोन्मुख
होते. त्यामुळे वासना उत्पन्न होते. पण केवळ
आत्मस्थितीमध्ये चैतन्य विषयोन्मुखच होत
नसल्यामुळे वासना कशी, कोठे व कोठून
होणार? ज्याला हा भ्रम होतो, तो स्वतःच
जर मिथ्या आहे, तर मृगजलासारखा अस-
लेला हा संसार, त्याला कोठून दिसणार? का-
रण तत्त्वदृष्टीने पाहूं लागले असतां जीवच उप-
लब्ध होत नाही. मग त्याचा संसार कोठला?
यास्तव चित्तोदयच होऊं देऊं नये. आत्म्याला

पहावयास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषालाहि विषयांचे
स्मरण होतें. त्यामुळे चित्ताचा उदय होतो.
तोच पुनः संसाराची प्रवृत्ति करतो. यास्तव
सर्व विषयांचा अनादर करून आकाशाप्रमाणे
अंतःकरण शून्य करावे. पुनः विषयांचे स्मरण
न होईल इतके त्यांचे विस्मरण होणे, हेच
परम श्रेय होय. आत्माभ्यास करणाराने द्रष्टा,
भोक्ता, अस्तित्व, नास्तित्व, इत्यादि कांहीं
नसून सागरासारखे एक शांत आत्मस्वरूप
आहे, अशी भावना करावी. सर्व दृश्य जगत्
सत् ब्रह्म आहे, असा स्पष्ट अनुभव आला
असतां जीव व त्याची उपाधि यांचा क्षय
होतो. त्यानंतर जळाशयांतील जल आटून
गेले असतां बिंब-प्रतिबिंब भाव जसा नष्ट
होतो, त्याप्रमाणे सर्व उपाधींचा बाध झाल्या-
वर संसाराचा क्षय होऊन एक शिवस्वरूप
अवशिष्ट रहातें. परम तत्त्वामध्ये विश्रांति
पावलेला समदर्शी पुरुष सर्व व्यवहार सोडून
शांततेचा अनुभव घेतो, समाधि लावून बसतो,
किंवा रागद्वेषाहेत होऊन व्यवहार करतो.
म्हणजे ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी प्रारब्धानुसार
या दोन्ही गोष्टी संभवतात; किंवा जीवन्मुक्त
पुरुषाची शांतिच अवशिष्ट रहाते, त्याचा
व्यवहार संभवतच नाही. व्यवहार करणारा
ज्ञानी सर्ववासनाशून्य होणे शक्य नाही.
यास्तव आरंभी व्यवहार सुटणे जरी
शक्य नसले, तरी सातव्या भूमिकेपर्यंत
निश्चयाने अभ्यास करणाऱ्या पुरुषाला वास-
नाशून्य होतां येतें आणि निश्चयाने वासना-
शून्य झालेला मुनि व्यवहार कसा करणार?
जेवर त्याची शांति पूर्णतेला प्राप्त झालेली
नसते, तेवर त्याने राग, द्वेष, भय, हर्ष
सोडून व्यवहार करावा. कारण आसक्ति,
भय व क्रोध यांना सोडून शांतचित्त
व मुक्त झालेला मुनि वस्तुतः सचेतन असला

व प्राप्त व्यवहार करीत असला तरी नेहमी शिळेप्रमाणे स्थिर रहातो. कमलबीजाच्या कोशांत सर्व कमलिनी जशी असते, त्याप्रमाणे आत्म्यामध्ये हा सर्व संसार आहे. स्वप्नांतील भ्रांति जशी मनोमय, तशीच सृष्टि आत्ममय बाह्य संसाराची कल्पना केली की तो बाहेर दिसू लागतो व मनांत आत्मचिंतन केलें की, आत्माच दिसतो. परमतत्त्वामध्ये जी जी भावना करावी ती ती दिसू लागते. मनांत जी स्वप्नादिकांची भ्रांति होते तीच ही बाह्य संसाररूपाने उदय पावली आहे. दोन पालांतील पाण्याप्रमाणे स्वप्नभ्रांति व बाह्य संसार यांत मुळीच भेद नाही. दोन्ही भ्रांतिमात्र आहेत. त्यामुळे दोन्ही अवस्थांमध्ये स्थैर्य किंवा अस्थैर्य सारखेच आहे. जल व तरंग यांच्या आधार-आधेयतेप्रमाणेच स्वप्न व जागर किंवा चित् व त्या दोन अवस्था यांची आधार-आधेयता आहे. स्वप्नांत दिसणारे पदार्थ आत्ममात्र आहेत, असे अनुसंधान करीपर्यंतच ते भासतात. ते आत्ममात्र आहेत असे कळून आले की तत्काल बाधित होतात. हाच न्याय जाग्रदवस्थेतील संसाराला लागू आहे. संसार आत्म्याहून भिन्न आहे, अशी भावना केली की, तो दिसू लागतो; व तो आत्मरूप आहे, असे चिंतन केलें की, तो निराळा दिसत नाही. साधक पुरुष, आत्मभावनेने सर्वसंकल्पशून्य व शांत परमात्मरूप बनतो व तशी भावना न केल्यास तो संसारी जीवच रहातो. स्वप्नादि सर्व विषयज्ञान शांत झाले असतां परमेश्वराचे शुद्धस्वरूप अवशिष्ट रहाते. ते आहे असे म्हणतां येत नाही, नाही असे म्हणतां येत नाही, वाणीचा विषयच होत नाही. 'तर मग गुरु त्याचा शब्दाने उपदेश फसा करतात?' असे म्हणशील तर सांगतो, सर्व भ्रांतीचा समूल लय झाला असतां, समाधिरूप

पुरुष स्वानुभवानेच ते स्वरूप जाणतो. शब्दांनी त्याचे वर्णन करतां येत नाही. अर्थात् गुरुहि शिष्यांना जो उपदेश करितात तोहि श्रोत्यांची बुद्धि मोक्षमार्गांत प्रवृत्त व्हावी, एवढ्यासाठीच असतो. गुरु किंवा शास्त्र उपाय सांगतात, त्याप्रमाणे अभ्यास करून आत्ममाक्षात्कार ज्याचा त्याला संपादन करावा लागतो. ह्यणून हे रामा! तूं अहंकार टाक. भय, मान, विपाद, लोभ, मोह, मन, देह, मनन, इंद्रिये व चित्तजाड्य यांनी रहित असलेले शांत, अक्षय, अद्वय, अज आत्मस्वरूपच तूं हो. याप्रमाणे एक ब्रह्मरूप होऊन रहाणेच उचित आहे. ३१.

सर्ग ३२ वा.

—:०:—

१ साधूंचा समागम, सच्छास्त्रविचार व अभ्यास करणाऱ्या मुमुक्षूला अवश्य मोक्ष प्राप्त होतो, २ व तो त्याच्याच स्वाधीन असतो, असे उपपादन.

श्रीवसिष्ठः—जेव्हां चित्ति विकास पावते, तेव्हांच अहंता व जगत् हा भ्रम खोटाच उदय पावतो. आकाशांत स्पंदामुळे जसे वायुत्व उत्पन्न होतें, तमाच हा जगद्भ्रम होतो. जगाला ब्रह्मरूप पाहिल्यानं उत्पन्न झालेला तो भ्रम खेदाला कारण होत नाही. पण त्याचे जगत् या रूपाने जर चिंतन केलें, तर तोच परम अनर्थाळा कारण होतो. दृष्टि बाहेर पसरली असतां जशी रूपाचा अनुभव घेते, त्याप्रमाणे चित्ति विकास पावून म्हणजे बहिर्मुख होऊन जगद्भ्रमाचा अनुभव घेते; पण ती स्वतः निर्विकार आहे. त्यामुळे तिने बाह्य विषयोन्मुख होणे हाहि एक चमत्कारच आहे. शिवाय, बाह्यविषय मिथ्या आहेत, त्यामुळेहि स्वभाव-

तःच तिचे बहिर्मुखत्व संभवत नाही. पण आत्मज्ञान झाल्यावर ही गोष्ट कळते आणि त्यानंतर जगद्भ्रम खेडाला कारण होत नाही. चितीचा प्रसार असत आहे. असत वस्तूचे कार्य कसे दिसणार? वंध्यापुत्राकडून कधी तरी कांहीं होणे शक्य आहे का? चैतन्याचा हा प्रसार अनुभवानेच सिद्ध होणार. पण तो अनुभव आत्मज्ञानाने खोटा ठरला म्हणजे मग जगाचा जो भास होतो, तो लहान मुलाला दिसणाऱ्या बागुलबोवापेक्षा अधिक योग्यतेचा नाही. 'अहं' असे सभजून अहंभाव धरणेहि दुःखालाच कारण होते. अहंभाव टाकला की, दुःख नाही. त्यामुळे बंध व मोक्ष स्वाधीन आहेत. विद्येमुळे मूळ अज्ञान नाहीसे झाले असतां चिदात्मैकरूपत्व प्राप्त होते. त्यानंतर मन, बुद्धि इत्यादि सर्व अजड वस्तूंचे पाषाणादि जड वस्तूप्रमाणे जे निश्चल अज्ञान, वेद्य-वेदभावरहित अवस्थान, तेच ध्यान किंवा समाधि हो. त्यावरून मुक्ति ही उपलक्षित होते. हे पंडितमन्य वादी जन हो ! तुम्ही मूर्खाप्रमाणे द्वैतादि नाना विकल्प उत्पन्न करून वादविवादांनी वृथा कंठशोष करून नका. या परम सिद्धांताचेच अवलंबन करा. बहिर्मुख पुरुषाला होणारे विषयज्ञान जसे अनिवार्य, तसेच त्यांना होणारे दुःखहि अनिवार्य. पण अंतर्मुख पुरुषाला प्रारब्धप्राप्त दुःख भोगीत असतांनाहि स्वानंदानुभव येत असल्यामुळे जणुंकाय दुःखाचा अनुभव तो घेतच नाही. कारण स्वानंदानुभवाने त्या दुःखाला झांकून टाकलेले असते; त्यामुळे निजलेल्या पुरुषाला डांस, ढेकूण वगैरे चावले तरी त्याला ते जसे समजत नाही, त्याप्रमाणे वासनारहित ज्ञानी पुरुषाला प्रारब्धप्राप्त दुःखाचा अनुभव येत नाही. अर्थात् वासना वाढली असतां ज्याप्रमाणे संसाराचा अनुभव येतो,

त्याप्रमाणेच ती अतिशय क्षीण झाली असतां मुक्तीचा अनुभवहि सिद्ध होतो. यास्तव योगाभ्यासादि उपायांनी वासनेचा हळूहळू क्षय करावा. अत्यंत क्षीण झालेली वासना हीच मुक्ति होय. ती उपायाने क्षीण होतां होतां अगदी निःशेष क्षय पावते. आकाशांतील ढग जसे जत्तरोत्तर क्षय पावून अगदी नाहीसे होतात, त्याचप्रमाणे वासनांचा दीर्घ यत्नाने क्षय होतो. मीच ब्रह्म आहे, अशा भावनेने ज्ञानाची अभिवृद्धि झाल्यावर वासना प्रति-दिवशी सूक्ष्म होतां होतां शेवटी स्वतः मुक्तिच बनते. म्हणजे ज्याप्रमाणे पंडितांच्या समागमा-मुळे व विद्याभ्यासामुळे ज्ञान वाढू लागले म्हणजे मूढता क्षीण होऊं लागते व शेवटी पूर्ण पांडित्य प्राप्त होते, त्याप्रमाणे वासनेचा क्षय झाल्यावर मोक्ष मिळतो. किंबहुना, मूढतेचा क्षय म्हणजेच जसे पांडित्य, त्याप्रमाणेच वासना-क्षय म्हणजेच मुक्ति. पण हा बोध कोठवर वाढवावा, म्हणून विचारशील तर सांगतो. 'मी ब्रह्म आहे' या भावनेचा सतत अभ्यास केल्यामुळे येथे जिवंत असलेल्या किंवा पर-लोकी गेलेल्या योग्याचा 'मी जीव नाही,' असा शमरूप निश्चय दृढ होईतो बोध दृढ केला पाहिजे. वायूमध्ये वायु हे द्रव्य व त्याचे स्पंदन ही क्रिया हे द्वंद्व जसे असते, त्याप्रमाणेच आत्मा व जगत् हे द्वंद्व भासते. मी कोण व हे कसे, असा विचार केल्यानेच त्याची शांति होते. मी नाही, इतका निश्चय केल्यानेच जर शांति मिळणे शक्य आहे, तर तेवढ्यासाठीच मोहांत कां पडावे ? सत्संगम व विचार यांच्या योगाने तत्त्वज्ञान तत्काल होते. तत्त्व-वेत्त्याच्या समागमाने 'मी' हे बंधन क्षीण होते. प्रकाशाने जसा अंधकार जातो, किंवा दिवस उगवला असतां रात्र संपते, त्याप्रमाणे ज्ञानाने अंहरूप अज्ञान नाश पावते. मी कोण, हे दृश्य

कसे? जीव कोण? व प्राणादिकांचे धारण करणे हे काय आहे? याचा तत्त्ववेत्त्यांच्या सहवासांत राहून मोक्षप्राप्तीपर्यंत विचार करावा. ज्याअर्थी तत्त्ववेत्त्यांच्या संपर्काने जगत् बोधाने उज्ज्वलित झाले आहे असे भासते व त्यामुळे सर्व पदार्थांच्या तत्वाला आच्छादित करणारे अहंरूप अज्ञान नाश पावून तत्काल वस्तुतत्त्व प्रतीत होते. त्या अर्थी सत्समागम अवश्य करावा. रामा, जो जो अतिशय ज्ञानसंपन्न असेल त्या एकट्याचीच तू उपासना कर. कारण एकाच वेळी अनेक विद्वानांचा सहवास केल्यास त्यांच्या संभाषणांतूनच वादरूपी पिशाच उत्पन्न होते, आणि विद्वान्ही एकदा अभिमानाने वाद करू लागला म्हणजे त्याची बुद्धि कलुषित होते. तो स्वतःच्या मताविषयीच आग्रह धरतो, तर्काने त्याचीच सिद्धि करू लागतो, व त्यामुळे परमार्थापासून भ्रष्ट होतो. यास्तव शहाण्याने निरनिराळ्या विद्वानांचा एकांतात सहवास करावा आणि त्यांनी सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा स्वतःच्या बुद्धीने चांगला विचार करावा. विचार-शक्ति वाढविण्यासाठी विद्वानांच्या उक्तींचे मनन करावे व सर्व संकल्पशून्य असलेले जे सत्, तद्रूप व्हावे. विद्वानांच्या संगतीने बुद्धीला अतिशय तीक्ष्ण करून अज्ञानरूपी लतिकेला छिन्नाभिन्न करून टाकावे. मी जी गोष्ट सांगत आहे, ती सर्वथा संभवनीय आहे आणि म्हणूनच आग्रहाने सर्वांना सांगत आहे. हे श्रोते हो, आम्ही त्याचा अनुभव घेतला आहे. व्यर्थ कांहीं तरी बोलत नाही. ज्याप्रमाणे आकाशांत मेघ, धुकें, ऊन्ह इत्यादि पसरल्याने किंवा मोठ्या समुद्रावर तरंगादि उठल्याने त्याचे कांहीं अनिष्ट होत नाही, किंवा कोणत्याहि इष्ट वस्तूची प्राप्ति हांत नाही, त्याप्रमाणे संकल्परहित योग्याच्या इष्टा-

निष्ठाचा नाश किंवा उदय होत नाही. परिपूर्ण परब्रह्माचा विचार केला असता हे सर्व जगत् मृगजलासारखे भासते. त्यामुळे 'अहं' असा पृथक् जीवभाव उरत नाही. आणि योग्याचा इतका उत्कर्ष झाल्यावर त्याच्या ठिकाणी मननादि भ्रम कोठून होणार? ३२.

सर्ग ३३ वा.

—:०:—

१. भ्रांतिकल्पना, २ प्रतिकल्पना, व ३ परलोकचिकित्सा.

श्रीवासिष्ठः—रामा, ज्ञानाधिकाराला योग्य अशा शरीरास प्राप्त झालेल्या पुरुषाने तत्त्वज्ञान जर संपादन केले नाही, आपल्या शुद्धबुद्धीला सत्समागमाने विकसित करून ध्यान, समाधि इत्यादि प्रयत्नाने तो जर ज्ञानी झाला नाही, तर त्याला मोक्षप्राप्तीचा दुसरा कोणताहि उपाय नाही. ज्याप्रमाणे स्वभावतः मरणाला कारण होणारोहि विष, रसायनशास्त्रांत सांगितलेल्या उपायाने अमृतामारखे रसायनहि होऊ शकते, त्याप्रमाणे सर्व कल्पित वस्तु व वासना, अविद्या वगैरे ांना शास्त्रीय उपायाने मोक्षसाधन करता येते, म्हणजे शास्त्रीय दृष्टीने त्यांतील अशास्त्रीयता घालवून बंधाला कारण होणाऱ्याहि त्यांना मोक्षोपयोगी करणे, यांतच कौशल्य आहे. यालाच प्रतिकल्पना असे म्हणतात. सर्व कल्पनाची निवृत्ति होईपर्यंत अशी प्रतिकल्पना करीत राहिले पाहिजे. सर्व कल्पनाराहित्य हीच मुक्तता. कारण पुरुष सर्व कल्पनारहित झाला म्हणजे त्याचे जे शुद्ध स्वरूप रहाते, ते निर्विशेष ब्रह्म होय. ही अवस्था वैराग्य व संन्यास यांच्या

योगानें सर्व विषयोपभोगांचा त्याग केल्यानेच सिद्ध होते. त्यावांचून सिद्ध होत नाही. वैराग्य-पूर्वक भोगत्यागरूप संन्यास केल्यावर श्रवण व मनन यांच्या योगानें आत्मतत्त्वाचा निश्चय करून मनानें व वाणीने शब्द व अर्थ यांची भावना करूं नये. म्हणजे वाणी व मन या दोन्हीचाही निरोध करावा. याप्रमाणें, वाक् व मन यांच्या क्रिया म्हणजे शब्दोच्चार व अर्थवितन यांना सोडून जो शांत रहातो, त्याच्या कल्पनेची शांति हळूहळू वाढत जाते. अहं या एका वृत्तीला सोडून अविद्या दुसरी कांहीं वस्तुच नाही; आणि सर्व भावनांना शांत करणारा तत्त्वसाक्षात्कार झाला व त्यामुळे अहंकार बाधित झाला, म्हणजे मग मोक्ष म्हणून दुसरे कांहीं रहात नाही. पण तत्त्वसाक्षात्कार झाल्यानंतरहि जगत्, जीव, संसार इत्यादिकांविषयी आस्था ठेवून, हा स्थूल देह विद्यमान असेपर्यंत थोड्याशा अहं-भावाचाहि तूं आश्रय करशील, तर परिपूर्ण परमानंदस्वरूपाला विसरल्यामुळे लागलीच संसारदुःखांत पडशील; आणि तूं अहंभाव टाकशील तर सर्व दुःखांपासून निवृत्त होशील. जो महात्मा बहिर्मुखवृत्ति न झाल्यामुळे हें सर्व सत् असलेलेंच जगत् असतसें होऊन पडतो, ज्याला दगडाप्रमाणें त्याचे ज्ञान होत नाही, त्यामुळे जो अतिशय शांत असतो, त्याला खरोखर नमस्कार असो. पाषाणाला ज्याप्रमाणें कोणत्याहि वस्तूचें ज्ञान होत नाही, त्याप्रमाणें दृढ अंतर्मुख झाल्यामुळे ज्याला हें सर्व जगत् दिसत नाही, त्याचें चित्त परब्रह्मामध्ये लीन होऊन रहातें, त्यामुळे त्याला सर्व दृश्य शून्य होतें. केवळ चैतन्याचीच भावना केल्यामुळे ज्ञानी केव्हांहि बहिर्मुख होतच नाही आणि बहिर्मुख झाल्यावांचून दृश्य दिसत नाही. त्यामुळे शांतचित्त पुरुषाचें जग-

तुहि शांत होतें. रामा, हें दृश्य वस्तुतः असो कीं नसो, पण त्याचा प्रत्यय आला म्हणजे दुःखाची वृद्धि होते व त्याचा प्रत्यय येत नाही असें झालें म्हणजे सुख होतें. अर्थात् सुख व दुःख, बाह्य जगाला पहाणें किंवा न पहाणें यांवर अवलंबून आहे; तें खरें आहे किंवा खोटें आहे यांवर अवलंबून नाही. स्वप्नांत दिसणाऱ्या वाघाचेंहि भय वाटतें व दुःख होतें; पण गाढ निद्रावस्थेत वाघाचा भास होत नाही. त्यामुळे भय, दुःखाहि नाहीत. मन बहिर्मुख होऊन जगाची कल्पना करूं लागलें कीं, तें दिसतें व तें स्वरूपांत लीन झालें कीं कांहीं दिसत नाही. प्राण्यांच्यामागे दोन घोर व्याधि लागल्या आहेत. एक इहलोक व दुसरा परलोक. यांच्या योगानें तो असह्य दुःखें भोगतो. कारण, त्याला दोन्ही लोकांमध्ये आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक भाव अतिशय पीडा देतात. क्षुधा, तृष्णा इत्यादि या लोकांतील व्याधींची चिकित्सा सुज्ञ लोक अन्न-पानादि औषधांनीं मरेपर्यंत करतात, पण विषयोपभोग हें त्यांच्या निवृत्तीचें योग्य औषधच नसल्यामुळे त्यांना व्याधिरहित होतां येत नाही; आणि नरक, जन्मपरंपरा इत्यादि पारलौकिक व्याधींची चिकित्सा विषयोपभोगांनीं होऊंच शकत नाही. म्हणून जे पुण्यवान् पुरुष असतात ते पारलौकिक महाव्याधीचें निवारण, शम, सत्संग, ज्ञान इत्यादि अमृतांनीं करण्याचा यत्न करतात. जे परलोकाची चिकित्सा करण्यामध्ये अतिशय सावधान असतात, म्ह० विषयोपभोगरूप अप-थ्याचें सेवन न करितां सत्संगादि औषधाचें सेवन करितात, ते शमरूप औषधाच्या शक्तीने व्याधिरहित होतात; मोक्षमार्गांत निर्भयपणें संचार करितात; मुक्त होण्याची त्यांची इच्छा सफल होते. रामा, शम, सत्संग इत्यादि औषध येथेंच—या मनुष्यजन्मांतच सुलभ आहे.

यास्तव जो मानव नरकव्याधीची चिकित्सा येथेच करीत नाही, तो साधुसमागम, सच्छास्त्र, जेथे मिळणे शक्यच नाही, अशा स्थावर-नरकादि योनींत जाऊन काय करणार ? हे अज्ञजनहो ! तुमचे जीवित इहलोकच्या व्याधीची चिकित्सा करण्यांतच क्षय न पावो. तर आत्मज्ञानरूप औषधाने परलोकव्याधीची चिकित्सा करा. आयुष्य वायुप्रमाणे चंचल व कमलाच्या पानावरील जलबिंदूप्रमाणे क्षणभंगुर आहे. यास्तव परलोकमहाव्याधीची चिकित्सा मोठ्या यत्नाने व सत्वर करा. परलोक-महाव्याधीची चिकित्सा मोठ्या यत्नाने व सत्वर केली असता इहलोक-रूप व्याधि आपोआपच शांत होते. त्यासाठी निराळा यत्न करावयास नको. प्राणी संविन्मात्र आहे व त्या संविदेचे प्रसरण हेच जगत् आहे, असे विद्वान लोक समजतात. त्यामुळे जगत् परमाणूंच्या उदरांतहि शेंकडों पर्वतां-इतके विस्तीर्ण आहे. कारण संविद् परिपूर्ण आहे. त्यामुळे ती परमाणूंतहि आपल्या स्वाभाविक पूर्णत्वानेच रहाते. त्यामुळे परमाणूसारख्या अतिशय सूक्ष्म पदार्थांतहि रहाणाऱ्या तिच्या-मध्ये अतिशय विस्तीर्ण जगाचे भान होणे अशक्य नाही. नेत्रांतील अति सूक्ष्म कनीनिकेत हिमालयासारखा गगनभेदी पर्वतहि प्रतीत होतो हे प्रसिद्ध आहे. संवित्चे प्रसरण म्हणजेच बहिर्मुखतेने मिथ्या विकास पावणे होय आणि तिने बहिर्मुख होणे, म्हणजेच बाह्य विषय व काम-संकल्पादिक मनोविकार होत. त्या सर्वांचा अनुभव चिदाकाशांतच येतो. त्यामुळे जगद्रूप व्याधि सत्य नव्हे. तो मिथ्या असल्यामुळेच सहास्रावधि प्रलय जरी झाले, तरी त्याची वास्तविक निवृत्ति होणार नाही आणि हजार वेळां जरी सृष्टि झाली, तरी ती खरीच आहे, तिला पारमार्थिक सत्ता आहे, असे म्हणता येत नाही.

कारण जगत् हा दृश्य या नांवाचा मोठा भ्रम आहे. केवळ भ्रांति हेच त्याचे स्वरूप आहे. त्यामुळे केवळ आत्मज्ञानानेच त्याची निवृत्ति होईल. भोगरूप पंकाणवांत रुतलेल्या आत्म्याला स्वतःच्या दीर्घ प्रयत्नानेच जर वर न काढले; तर त्याच्या उद्धाराला अन्य उपाय नाही. ज्याने आपल्या मनाला जिकलेले नसत, तो मूढ भोगरूप पंकांत रुततो, आणि सर्व जगाचे सागर हेच जसे एक पात्र आहे, त्याप्रमाणे तो सर्व आपत्तीचे एक पात्र बनतो. आयुष्याची पहिली अवस्था बाल्य ही आहे, त्याचप्रमाणे मोक्षाचा पहिला उपाय भोगत्याग आहे. त्यामुळे आसक्तीची शांति होते. ज्ञानी पुरुषाची जीवितनदी अनेक तरंगांनी जरी युक्त असली, तरी ती अक्षुब्ध असते. चित्रांतील नदीप्रमाणे ती सम व सौम्य वहाते. पण अज्ञ पुरुषाची जीवितनदी अतिशय भयंकर असते. अनेक प्रकारच्या ध्वनींनी ती चित्तवृत्तीला अतिशय क्षुब्ध करते. नानाप्रकारचे दुःखरूपी तरंग त्यांत उद्भवतात. अज्ञ पुरुषांच्या अविचारामुळेच सृष्टि, स्थिति, प्रलय इत्यादि संविद्चे मिथ्या विकास अनुभवास येतात. पण त्यांची योग्यता दोन चंद्र, बालकांनी कल्पिलेला वेताळ, मृगजल व स्वप्न यांहून अधिक नाही. चिदाकाशामध्ये संविद् बहिर्मुख झाल्यामुळे मिथ्या जगत् सत्य असल्यासारखा अनुभव येतो. पण आकाशांत दिसणाऱ्या गंधर्वनगराप्रमाणेच तो भासमात्र होय. सृष्टिभ्रम हा संविद्विकाररूप जलावरील बुडबुडा आहे. 'अहं' इत्यादि भावविकारांच्या रूपाने तो परिणत झाला आहे. संविद्ची शांति, म्हणजे अंतर्मुखता हाच जगाचा अभाव, व तिचे उन्मीलन हेच जगत्. ते वस्तुतः आंत नाही, बाहेर नाही; असत्य नाही व सत्यहि नाही; तर ते सर्व

चिद्रूप, अज, अव्यक्त, एक, अव्यय, ईश्वर, स्वत्व-भावत्वरहित व आकाशाहूनहि अत्यंत शांतरूप ब्रह्म आहे. ते ब्रह्म निर्विशेष असल्यामुळे सृष्टीचे ज्ञान वायूच्या स्पंदप्रमाणे केवळ काल्पनिक आहे. अविद्येमुळे झालेला तो भ्रम आहे. वायूच्या स्पंदाला जसे कांही कारण नाही, त्याप्रमाणे त्या भ्रमालाहि वास्तविक कांही कारण नाही. स्वप्नांतील अनुभवाप्रमाणे ती भ्रांति आहे, ब्रह्मसागरांतील ते ब्रह्मरूपतरंगः आहेत, पण वस्तुतः त्यांत स्वप्नाहि नाही व सृष्टीहि नाही. हे एकच निराभास, चित्त्व या नांवाच्या धर्मांतराने रहित, अजड, सम, अद्वय, अव्यय आहे. ते सत् नाही, असत् नाही व सदसत्हि नाही. रामा ! अशा ब्रह्मभावाने स्थित असलेल्या ज्या योग्याच्या संविदेची पूर्णपणे शांति झालेली असते, त्याला मुनि असे म्हणतात. त्याची संविद् बाह्य विषयांचे ग्रहण करीत नाही. एखाद्या मृन्मय पदार्थाप्रमाणे ज्याला दृश्याचे ज्ञानच होत नाही व त्यामुळे ज्याचे अहंकारासह सर्व जगत् विगलित झालेले असते, त्याला श्रेष्ठ मुनि म्हणतात. जसे सकल्पनगर असंकल्पामुळे शांत होते, त्याप्रमाणे चैतन्य बहिर्मुख झाल्यामुळेच उद्भवणारे जगत् व अहं, चैतन्याला अभ्यासाने शांत करून बाह्य पदार्थांना विसरले की, ती दोन्ही चैतन्यांतच शांत होतात. सर्व जड वस्तूंमध्ये जाड्य अनुगत असते. तोच स्वभाव व तीच मूळ अविद्या. त्या एका अविद्येला सोडून सर्व नाम व रूप सहेतुक आहेत. म्हणजे त्या अविद्येमुळे उद्भवलेली आहेत. त्या स्वभावाचा किंवा मूलविद्येचा साक्षी आत्मा अमून त्याच्यामुळेच अविद्येची सिद्धि

होते. यास्तव साक्षीमुळेच सिद्ध होणाऱ्या अविद्यादिकांचे निरसन करून त्यांची उपेक्षा करून मी साक्षिमात्र आहे, असा अनुभव घेणे, म्हणजे स्वतः साक्षी चिन्मात्र आहे असे समजणे ही मुक्ति होय. या सृष्टीत अविद्यानाशानंतर कोणत्याहि पदार्थाचे जाड्य अवशिष्ट रहात नाही, तर ज्ञानी योग्याला सर्व अनुभव चिदेकस्वरूप भासतात, त्याला सर्व जगत् आनंदमय दिसते दुःख व अज्ञान यांचा गंधहि अनुभवास येत नाही. त्याचे सर्व अनुभव म्हणजे महाचिद्रूप वायूचे स्पंदच आहेत. ते अनुभव म्हणजे ब्रह्माकाशाची शून्यता आहे, असे समजावे. वायु व त्याचा स्पंद यांचा भेद जसा काल्पनिक, त्याप्रमाणेच ब्रह्म व जगत् यांचा भेदहि असत्य आहे. स्वप्नांत आपले मरण आपणच जसे अनुभवतो, तशीच जगत् ही भ्रांति आहे. आणि कोणतीहि भ्रांति तत्त्वार्थाचा विचार करीपर्यंतच असते. योग्य मार्गाने विचार केला ह्म० जगत्-भ्रांति ब्रह्मत्वाला प्राप्त होते. भ्रांति मिथ्या असते, त्यामुळे विचार केला असता भ्रामक पदार्थ सशाच्या शिगाप्रमाणे उपलब्ध होत नाहीत. भ्रांतीतील सत्ता व स्फूर्ति हा ब्रह्माचाच अंश असतो. त्यामुळे विचाराने भ्रामक पदार्थाचा बाध होऊन त्यांतील ब्रह्मांश ब्रह्मामध्ये जाऊन मिळतो आणि शेवटी अतिशुद्ध ब्रह्मच अवशिष्ट रहाते. हे रामा, तू देहावरील आसक्तीमुळेच होणाऱ्या जरामोहादि भ्रांतीचा त्याग करून आदि-मध्य-अंतरहित, अनंत, निर्मल, सम, शिव, शाश्वत व एकच ब्रह्माकाशत्वाला प्राप्त हो. ३३

सर्ग ३४ वा.

—:०:—

१ जगत् दृष्टिसृष्टि आहे, त्यामुळे केवळ अदृशनानेच त्याचा क्षय होतो, असा जो वाद येथे सुरू केला आहे, त्याविषयी उपपत्ति.

श्रीबसिष्ठः—हे रामा! प्राप्त झालेल्या सुखदुःखांतील जो अंश नाश पावतो, तो नाशिवंत म्ह० मिथ्या. जो नाश पावत नाही, तो अविनाशी म्ह० सत्य. एवढी एक गोष्ट समजली, म्हणजे शास्त्रोपदेशाचे कांही कारण उरत नाही. जो इच्छादि वृत्तींनी युक्त असतो, तो नित्य दुःखी होतो. इच्छाशांतीने त्यालाच केव्हां केव्हां सुखहि होतें. इच्छादि विकार चित्ताला होतात, आत्म्याला होत नाहीत, म्ह० वस्तुतः आत्मा सुखीहि नाही, व दुःखीहि नाही. यास्तव सुखदुःखांची पूर्णपणे चिकित्सा करावी असे ज्याला वाटत असेल त्याने प्रथम इच्छेचाच त्याग करावा. 'हा मी, हें जगत्' ही भ्रांति परमपदी नाही. हें सर्व शांत निराधार, अव्यय, निर्वाण आहे. मी, ब्रह्म, जगत् या शाब्दिक भ्रमाला अति शांत चिदाकाशांत विषयच नाही. तेव्हां त्याची कल्पना कोण कशी करणार? आणि येथे अहं, जगत्, ब्रह्म इत्यादि शब्दच जर नाहीत तर कर्ता व भोक्ता हे भाव तरी कोठले? कारण एक शांत चिद्रूपच हें सर्व आहे. 'अहो पण कर्ता, भोक्ता इत्यादि सर्वांचाच जर निषेध केला, तर मग ज्ञानाचा उपायहि रहाणार नाही!' म्हणून म्हणशील तर सांगतो. सर्व पदार्थांचा जरी निषेध केला तरी उपदेशाचा विषय जे ब्रह्म तोच स्वात्मा असल्यामुळे त्याचा निषेध होऊंच शकत नाही. सर्व मिथ्या पदार्थांच्या निषेधाची पराकाष्ठाच ब्रह्म आहे. त्यामुळे निषेधमुखाने सर्व विषयांचा बाध

यो. वा. ११

करून अवशिष्ट रहाणाऱ्या ब्रह्माचा लक्षणेने उपदेश करतां येतो. सर्वांचा बाध झाल्यावर 'त्या बाधालाहि जाणणारें जें तत्त्व अवशिष्ट रहातें, तेंच ब्रह्म आहे, तोच आत्मा आहे.' असा उपदेश करतां येतो. तो ऐकून शिष्य सर्व अनात्मवस्तूंचा 'हें मी नव्हे' असे म्हणून बाध करितो, आणि शेवटी तो स्वरूपानेच अवशिष्ट रहातो. अर्थात् उपदेश केवळ मार्गदर्शक आहे. आतां नुसत्या अदर्शनानेच दृश्याचा बाध कसा होतो, म्हणून विचारशील तर सांगतो. आपल्या समोर सिद्ध, पिशाच वगैरे उभे असतात, पण त्यांच्यांतील अंतर्धान-शक्तीमुळे, त्यांच्या भयंकर चेष्टाहि कशा होतात तें आम्हांला कळत नाही. किंवा एकाच जागी असलेल्या दोन पुरुषांपैकी एक स्वप्नांत मेघाचे गडगडणें ऐकतो व दुसरा जागा असून तें ऐकत नाही, हें प्रसिद्ध आहे. कारण ज्या पदार्थांचे ज्ञान व्हावयाचे तदाकार वृत्ति बनली पाहिजे. अंतःकरणांत जो पदार्थ व्यक्त होतो त्याचाच अनुभव येतो असा नियम आहे. सिद्ध किंवा पिशाच यांचा संचार गुप्त असल्यामुळे अंतःकरण तदाकार होऊं शकत नाही. त्यामुळे त्याचा अनुभवहि येत नाही. एकाच्या स्वप्नांतील गडगडणें दुसऱ्याला न ऐकूं येण्याचे हेंच कारण आहे. अंतःकरणाने पदार्थाकार होणें म्हणजे त्यांतील ज्ञानानेच तदाकार होणें आहे आणि ज्ञान हेंच आत्म्याचे रूप आहे. त्यामुळे जें जें भासतें, तें तें सर्व तन्मय आहे. तस्मात् अहंकारासह सर्व जगत् परमात्म्याहून भिन्न नाही. संकल्प आणि स्वप्न, यांतील पदार्थांप्रमाणें ज्ञप्तिच जगद्रूपाने भासते. ती वस्तुतः निरवय आहे, तथापि नळावरील ऊर्मीप्रमाणें सावयव जगाच्या आकाराने भासते. एक आत्माच, ज्ञप्ति बहिर्मुख झाली असतां, अज्ञानाने तिच्यामध्ये मिथ्या विकार उत्पन्न

झाला असतां, अनेकत्वास प्राप्त होतो. पण ते अनेकत्व मिथ्या असल्यामुळे तत्त्वदृष्टीने त्याचा विचार करू लागले असतां तेच उपलब्ध होत नाही. ज्याप्रमाणे वस्तुतः अवयवशून्य अमलेला हा जीव आपल्या कल्पनेने हस्तपादादि अवयवांनी स्वप्नांत सावयव होतो, त्याप्रमाणे नित्य, निरवयव व शांत ब्रम्ह जगत् बनते. चिद्रूप सोन्याची चीप जगद्रूप विविध अलंकाराकार धारण करते. ती ज्याचे ज्याचे स्मरण करते, तो तो पदार्थ पुढे पहाते, ह्मणजे तिच्या कल्पनेप्रमाणे जगत् दिसते. समुद्र द्रवरूप असल्यामुळे तरंगादि आकारांनी जसा भासतो, त्याचप्रमाणे ब्रम्हच चिद्रूप असल्यामुळे आपल्या सत्तेने जणुं काय जगद्रूपाने परिणाम पावते. ते स्वरूपांत ज्याची ज्याची कल्पना करते, ते तेच पहाते. त्याला वास्तविक रूप नसतानाहि ते स्वरूप पहाते, आणि ज्याची कल्पना करीत नाही, ते त्याला दिसतहि नाही. ब्रम्हच सर्वेश्वर असल्यामुळे, सर्व शक्तींनी संपन्न असल्यामुळे, आपल्या देहभूत माणेत चेतन व अचेतन या शब्दांना अवकाश देते. पण चेतन व अचेतन ही उक्तिहि उपदेशार्थच आहे. त्यांचा विषय वस्तुतः विद्यमान नाही. जगत् सत्हि नाही व असत्हि नाही. ते चित्तत्वांत संकल्पामुळे भासते. त्याविषयीचा संकल्प टाकला की भासत नाही. तेव्हां त्यांतील पदार्थाविषयी आम्ही काय आग्रह धरणार ? वायूच्या स्पंदाप्रमाणे आत्म्याचे चेतन व अचेतन हे भाव आहेत. ते आपल्या स्वार्थीन आहेत, यत्न व श्रम यांनी साध्य होणारे नाहीत. निश्चल स्फटिकांत स्वभावतःच दिसणारी व अदृश्य होणारी सहस्रावधि प्रतिबिंबे जशी यत्नसाध्य नसतात, त्याप्रमाणेच आत्म्यांतील ते भाव स्वाभाविक आहेत. ज्याचे प्रमाणपूर्वक निरूपण करू लागले असतां

सत्ता, आधार व कारण यांची उपलब्धि होत नाही, तो अहं या नांवाचा यक्ष कोठून उत्पन्न झाला आहे, हे कळत नाही. ज्या अहं-यक्षाची वास्तविक सत्ताच संभवत नाही, त्याने तुम्हांला परवश करून टाकले हे मोठे आश्चर्य आहे. ब्रम्हामध्ये अहं हा भ्रम काकतालीयन्या-यानेच भासतो. आकाशांत केसासारख्या रेघा जशा दिसतात, त्याप्रमाणे दृष्टीला भ्रम झाला असतां, अहंचा उदय होतो. ब्रम्हच जर अहं व जगत् आहे, तर त्याचा नाश व उत्पत्ति कोठली ? व त्यांच्या अभावी हर्ष व विषाद यांना अवकाश कोठला ? ईश्वर सर्वशक्तिमान् असल्यामुळे कल्पना केली की लागलेच जगत् दिसते. कल्पनेच्या अभावी कांही दिसत नाही. यास्तव तू कल्पना-शून्य हो. रामा, तुला जगाचे दर्शन न होवो. तीच सर्व दृश्यमार्जनरूप मुक्ति आहे. तोच परमपुरुषार्थ, व तेच परमफल. हे रामा, वर वर्णन केल्याप्रमाणे जगालाहि चित्त्व आहे. त्यामुळे ब्रह्माकाश स्वप्न व संकल्पनगर याप्रमाणे अकस्मात् विपरीत रूपाने भासते. पण वास्तविक पहातां ते त्याहून भिन्न कसे असणार ? आणि जगत् ब्रह्माहून भिन्न आहे, असे जर म्हटले तर त्याला सत्ता व स्फूर्ति कोठली ? आणि सत्ता व स्फूर्ति यांच्या अभावी त्याला खरे तरी कसे म्हणावे ? निश्चल जलामध्ये जशा ऊर्मि, न खोदलेल्या लांकडामध्ये जशी प्रतिमा, भूमीमध्ये उत्पन्न न झालेले जसे घटादिक, तसे ब्रम्हामध्ये सृष्टित्व अव्यक्त असते. निराकार, निरवयव, निर्मल सत्त्वामध्ये ज्याचा अनुभव घेतला जातो, ते तेच आहे, असे वाटू लागते. पण विचार केला तर 'अहं' कोणता ? व 'जगत्' कोणते ? वायूचे स्पंदवैचित्र्य जसे वायूच्या सत्तेनेच भासते, त्याप्रमाणे अविद्याशून्य ब्रम्ह-

सत्तेने जगदादि व अहमादि भासते. ज्याप्रमाणे मेघामध्ये वृक्ष, हत्ती, अश्व, हरिण इत्यादि मिथ्या भास दिसतात, त्याप्रमाणे परब्रह्मामध्ये जगत् व अहंता भासते. सर्व सृष्टि परमाशिष्यामध्ये अवयवयुक्त भासते. कार्य व कारण यांचाच दृष्टांत तिच्या त्या प्रतिभासाला योग्य आहे. ज्याप्रमाणे वटादि वृक्ष हे कार्य असून त्याचे बीज कारण असते, आणि त्या सूक्ष्म बीजापासून वृक्ष, शाखा इत्यादि कार्य विस्तार पावते, त्याप्रमाणे अतिमूक्ष्म ब्रह्मापासून अति स्थूल सृष्टि उदय पावते. बीजामध्ये नमलेले अवयव कार्यात व्यक्त होतात. अर्थात जगत् स्वात्मव्यतिरिक्त संभवतच नसल्यामुळे मनांत अतिशय शांत, आयासशून्य, उपाधिरहित व भ्रमशून्य आकाशाप्रमाणे सम रहावे. वस्तुतः तुम्ही नाही, आम्ही नाही, जगत् नाही, व आकाशांतील भूते नाहीत, तर हे सर्व शांत व परिपूर्ण ब्रह्मच आहे. सर्व पदार्थ विचाराने समान झाले असतां, विशेषभ्रमाचा त्याग करावा. विशेषतः सर्व सोडणे व अविशेषरूप होणे, हीच परमार्थ स्थिति होय. तीच चित् मी आहे, अशी भावना करावी. बहिर्मुख होऊन विषयांना जाणणे, हेच बंधन व स्वातिरिक्त वस्तूला न जाणणे हाच मोक्ष आहे, असे जाण. ही अवस्था प्राप्त झाल्यावर तू प्राप्तव्यवहार करीत रहा. योगभूमिकांचा क्रमाने अभ्यास कर. द्रष्टा दृश्याकडे जात नाही. चिति चेत्य विषयाकडे जात नाही व चेत्याच्या अभावी जगत्ही भासत नाही. अशा स्थितीत कोण, काय व कसे जाणणार ? द्रष्टा व दृश्य यांचाच अभाव झाल्यामुळे जाग्रदवस्थेतच सुषुप्तीप्रमाणे निर्विषय होऊन रहावे. शरत्कालच्या आकाशकोशाप्रमाणे निर्मल होऊन रहावे. वायूच्या स्पंदप्रमाणे ब्रह्मामध्ये अज्ञानाने द्वैत दिसते. चित् व अचित्

हा भेद पहाणे, हीच सृष्टि व ऐक्यदर्शन हाच मोक्ष होय. ब्रह्मरूप वायूचा चिद्रूप स्पंद हीच सृष्टि असल्यामुळे चित्स्पंदन न होणे हेच निर्वाण आहे. बीजांत असलेला वृक्षच शाखा-पल्लवादि रूपाने विकास पावतो, म्हणजे ते जसे बीजाचेच रूप आहे, त्याप्रमाणे महाचित्तत्वामध्ये असलेले स्वरूपच सृष्टीला जाणते. बीजच पर्णादिरूपाने विकास पावून त्यांत त्या आकाराने स्थित होते, त्याप्रमाणेच ब्रह्मचित्ही सृष्टीला जाणू लागली, म्हणजे सृष्टि बनते. वृक्षाच्या सहा भावविकारांचाही सृष्टीला योग्य दृष्टांत आहे. बीजापासून वृक्षाच्या पुष्प-फलापर्यंत ज्या अवस्था क्रमाने होतात, त्या सर्व बीजामध्ये पूर्वीच असतात; पण व्यक्त नसतात; तर बीजाला भूमीमध्ये पेरले म्ह० त्यापासून अंकुर होतो. हीच जन्मरूप पहिली भावविक्रिया होय. नंतर त्याचे अस्तित्व सुरू होते, तीच अस्तित्वरूप दुसरी विक्रिया. पुढे तोच अंकुर वाढू लागतो. हीच वृद्धि या नांवाची तिसरी विक्रिया. त्यानंतर वृक्षाचे बुंधे व शाखा हे त्याचेच परिणाम होत, ही विपरिणाम या नांवाची चवथी विक्रिया होय, कांहीं काळाने त्यांचा क्षय होऊ लागतो, ही अपक्षय या नांवाची पांचवी विक्रिया, व शेवटी त्याचा नाश होतो. हीच शेवटली सहावी विक्रिया होय. सृष्टीचे बीज चिति आहे. तिच्यापासूनच जगत् हा परिणाम होतो. बीजभूत चिर्तापासून स्थूल सृष्टीपर्यंत वरील सहाही भावविक्रिया बीजरूप चितीमध्ये होतात. अर्थात् सृष्टि हा चित्चाच विकार असल्यामुळे चिद्रूप आहे. हे सर्व जगत् निर्विकार परब्रह्ममय आहे. त्याच्यामध्ये जे भावविकार दिसतात, तेही काल्पनिक असल्यामुळे सर्व निर्विकार, आदि-अंतरहित, व निरामय आहेत, असे जाणावे. हा द्वैताद्वैत

विकार स्वसंकल्पमात्र आहे. त्यामुळे आप-
णच संकल्पाचा त्याग केला म्हणजे तो
आपोआप क्षय पावतो. याविषयी
संकल्प—नगराचा योग्य दृष्टांत आहे. शून्यत्व
व आकाश यांचा भेद जसा तू केवळ
कल्पनेने जाणतोस, त्याप्रमाणे ब्रह्म व सृष्टि
यांचा भेद काल्पनिक व युक्तिशून्य आहे,
असेच तू समज. सृष्टीच्या पूर्वी ब्रह्माची जी
महाचिद्रूपिणी शांत सत्ता होती, तीच स्वतः
अज्ञानामुळे अहंत्वाला प्राप्त झाली आहे. 'मी
मनुष्य आहे' ही भावना सुद्धा अहंकारामुळेच
होते. या जगद्रूप ब्रह्मामध्ये वस्तुतः कांहीं-
सुद्धा उत्पन्न होत नाही, व जलतरंगन्यायाने
उत्पन्न झालेले कांहीं नाशहि पावत नाही.
पदार्थरूपाने व ब्रह्मरूपानेहि स्थित असलेले
जगत्तत्त्व आपल्या निर्विकार स्वरूपांतच रहाते.
जसा वृक्षादि अवयवी आपल्या अवयवांत,
आकाश आकाशांत व जल जलांत एकरूप
होऊन रहाते, तसे ब्रह्म एकरूप स्थित आहे.
संवित् अर्ध्या निमिषांत आकाशातील चंद्राला
पहाते. आपल्या नेत्रापासून चंद्रापर्यंत मध्ये
असलेले जे अंतर त्यांतहि संविद् असतेच.
पण विषयाच्या अभावी प्रकट होत नाही.
तोच तिचा स्वभाव होय. तेच तिचे निरुपा-
धिक व निर्विषय स्वरूप आहे. रामा, त्याच
स्वरूपाची तू उपासना कर. हे दाशरथे!
शास्त्रज्ञ विवेकी या संविदेचे स्वरूप दोन प्रका-
रचे सांगतात; एक सविवर्त, व दुसरे निर्विवर्त.
पहिले रूप अज्ञानांच्या अनुभवांनी सिद्ध
झालेले असते व दुसरे कूटस्थ, पूर्ण, आनंद
एकरस असते. पहिल्याला क्षुब्ध व दुसऱ्याला
अक्षुब्ध म्हणतात. त्यांतील ज्या स्वरूपाच्या
आश्रयाने तू परम पुरुषार्थ सिद्ध करण्याची
इच्छा करीत असशील, त्यामध्येच एकनिष्ठ

हो. विचार न करितां कांहीं तरी समजून
अविवेकी बनू नकोस. ३४.

सर्ग ३५ वा.

—:०:—

१ आत्मा अखंड एकरूप आहे, या गोष्टीचा
अनुभव येण्यासाठी सत्य व मिथ्या या दोन्ही
रूपाने भासणाऱ्या ब्रह्माचे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—संविद् क्षणांत एका देशाहून
दुसऱ्या दूर देशी प्राप्त झाली असतां मध्ये जे
निर्विषय रूप असते, तेच परमात्म्याचे परमरूप
होय. तू जातांना, ऐकतांना, स्पर्श करीत
असतांना, वास घेतांना, निमिषोन्मेष करतांना,
किंवा हंसतांना केवळ आत्ममय होऊन रहा.
निर्विषय चिन्मात्र ब्रह्म तू हो. म्हणजे तुला
कांहीं पीडा होणार नाही. त्यामुळेच तू जीव-
न्मुक्तीचा अनुभव घेशील. त्या स्थितीचा अनु-
भव घेत असतांनाच आपला कुलाचार न
सोडतां, तू व्यवहार जरी केलास तरी स्वरूपा-
पासून ढळणार नाहीस. कारण, तुझे चित्त
वासनाशून्य झाल्यावर तुला द्वैताचे भानच
होणार नाही. हीच परमस्थिति होय. द्वैत
अविद्येचे कार्य आहे, हे जाणण्यास एकच प्रमाण
पुरे आहे. ते कोणते? तर विचारपूर्वक पाहू
लागले असतां ते उपलब्ध होत नाही. प्रमाण-
पूर्वक निरूपण करू लागल्यावरही जर अविद्या
उपलब्ध झाली असती, तर तिला परा-
विद्याच म्हणतां आले असते. पण तसे होत
नाहीं. आणि द्वैताचे कारण जी अविद्या
तिचाच जर संभव नाही, तर विषय व त्यांचे
ग्रहण करणारा जीव हे कोठून संभवणार?
आणि द्वैताचा जर असंभवच आहे, तर विद्वानां-
च्या मनांत त्याची स्फूर्ति तरी कशी होणार?

याप्रमाणें विचार केला ह्मणजे मनांत शांती-
चाच उदय होतो. ब्रह्म सत्य आहे, जगत्‌हि
ब्रह्ममय असल्यामुळे सत्य आहे ब्रह्म व जगत्‌
यांचा पारमार्थिक भेद नाही. एकच तत्त्व
अनेकाकार होऊन राहिलें आहे. ब्रह्म सर्व आहे
म्हणजे परिपूर्ण आहे, तथापि तें असर्व म्हणजे
परिच्छिन्न असल्यासारखें भासतें. तें शुद्ध आहे,
तथापि अशुद्ध असल्यासारखें दिसतें. अशून्य
असूनहि शून्याप्रमाणें व शून्य अशून्यासारखें
स्पष्ट दिसतें. तें व्यापक आहे, तथापि अव्या-
पक असल्यासारखेंच दिसतें. तें देशतः व
कालतः परिच्छिन्न आहे, असा जरी भास झाला
तरी स्वरूपतः अपरिच्छिन्न आहे. तें मूळचें
निर्विकार, पण उपाधीमुळे विकार पावणारेंसें
दिसतें. तें सम व शांत असूनहि विषम
व अशांत असल्याचा अनुभव येतो. तें वस्तुतः
सद्रूप असूनहि असत् असल्यासारखें भासतें.
कारण तें दिसत नाही. तें तत्त्व आहे, पण
अतत्त्वासारखें दिसतें. त्याच्यामध्ये विभाग
नाहींत, पण पदोपदी विभागांचा अनुभव येतो.
त्यांत जाड्य म्ह० अज्ञान नाही, तरी तें जडा-
सारखें दिसतें. वस्तुतः निर्विषय आहे, तथापि
विषयरूपानें प्रतीत होते. त्याला अंश नाहीत.
तथापि सांश असल्याप्रमाणें दिसतें. त्यांत
अहंकार नाही, तथापि ' हा मी ' असें
प्रत्येक जीव म्हणतो. तें अविनाशी
आहे, तरी क्षणभंगुरसें भासतें. त्या-
च्यामध्ये कलंक नाही, तथापि तें कलंकित
दिसतें. तें अज्ञेय आहे, तरी ज्ञेयासारखें
प्रतीत होतें. स्वयंप्रकाश असूनहि गाढ अंध-
काराप्रमाणें व पुरातन असूनहि नवीन अस-
ल्यासारखें भासतें. परमाणूहूनहि सूक्ष्म असलें
तरी तें आपल्या स्वरूपांत हजारों सृष्टींना
धारण करितें. तें सर्वात्मक जरी आहे तरी
यज्ञ, दान, तप, चित्तशुद्धि, वैराग्य, श्रवण,

मनन इत्यादि पुरुषप्रयत्नानें रहित, सर्व
दृश्याला पाहणारें, बंधरहित असूनहि अनेक
बंधांनी युक्त व अनेक प्रकारांनीं दिसत असलें
तरी अद्वितीय, मायारहित असूनहि विविध-
मायारूपी किरणसमुदायांनीं परिवोष्टित झालेला
जणुंकाय सूर्यच, असें तें ब्रह्म तूं जाण. समुद्र
जसा सर्व जलांचा निधि, त्याप्रमाणें तें
सर्व ज्ञानांचा निधि आहे. ब्रह्मांडरूपानें तो
जगद्रत्नांचा मोठा खजिना आहे. ब्रह्मांड अति-
शय गुरु म्ह० जड जरी असलें तरी विवेक-
रूपी तागडीत घालून तोलूं लागलें असतां,
त्याचा गुरुत्व हा धर्म मिथ्या ठरतो, त्यामुळे
तें कापसाच्या सूक्ष्म अंशापेक्षांहि हलकें होतें.
मायारूपी किरणांचा चंद्र असलेलें तें चक्षूचा
विषय होत नाही. तें कालतः अनंत व देशतः
अपार असूनहि कोठल्याहि देशीं अथवा कालीं
अवस्थित नाही. शून्यप्रदेशांतहि वनाची रचना
करण्यांत व मोठमोठे पर्वत निर्माण करण्यांत
तें तत्पर असतें. तें सूक्ष्माहूनहि अति सूक्ष्म,
स्थूलाहूनहि अति स्थूल, गुरुपदार्थाहूनहि
अतिशय गुरु व श्रेष्ठाहूनहि श्रेष्ठ आहे. कर्ता,
कर्म, करण ही त्रिपुटी ज्याच्या ठिकाणीं
नाहीं. त्याचें कांहीं कारकहि नाही. त्यामुळे
तें अंतःशून्य असूनहि कर्त्रादि कारकांनीं चिर-
काल परिपूर्ण आहे. तें जगाचें संपुट असूनहि
नेहमीं अरण्याप्रमाणें शून्य आहे. तें पर्वताप्रमाणें
निरवकाश असलें तरी सर्वत्र सावकाश आहे.
तें प्रत्येक वस्तूमध्ये आहे. प्रत्येक क्षणामध्ये
आहे. अति पुरातन आहे. अति कोमल व
नूतनहि आहे. तें प्रकाशरूप जरी असलें तरी
अंधकारासारखें आहे. कारण तें आपल्या उदरांत
सर्व जगाला झांकून टाकतें. म्हणून जणुं काय
अंधकारच आहे. प्रत्यक्ष असूनहि दिसत नाही.
परोक्ष म्हणावें तर अग्रभागीं स्थित असतें.
चिद्रूप असून जड व अजड असून चिद्रूप असें

ते केवल 'अहं' या शब्दाचाच विषय असूनहि 'युष्मद्' ह्य० 'तूं' या शब्दाचा विषय होतें. एक ज्याला 'तूं' म्हणतो, त्यालाच तो स्वतः 'मी' म्हणतो. मी व तूं, यांहून निराळा असलेला एखादा तटस्थ पुरुषहि स्वतःला 'मी' असेच म्हणतो. त्यामुळे 'मी' हें आत्म्याचें नांव आहे व त्या परिपूर्ण सागरांतील ऊर्मि म्हणजेच हें त्रिभुवन होय. तुषार शुक्तेला जसे धारण करितात, त्याप्रमाणें ब्रह्म आपल्यामध्ये जगाला धारण करतें; आणि मोठ्या समुद्रांत जशा लाटा उसळतात, तसेच ब्रह्मामध्ये हें जगत् स्फुरतें. तुषारांमध्ये त्यांची स्वच्छता जशी भासते, त्याप्रमाणें या ब्रह्मतत्त्वामध्ये सर्व भासतें. पाणी तरंगांना जसे आपल्या स्वरूपांतच उत्पन्न करतें, त्याप्रमाणें देश, काल व अवयव यांनीं रहित असलेलाहि देव अहर्निश मिथ्या जगाला जणुं काय व्यक्त करतो. या विस्तीर्ण आकाशारण्यांत प्रसार पावणाऱ्या व भूतपंचकरूप पर्णींनीं युक्त असलेल्या जगद्रूप जर्णि मंजरी विकास पावतात. हा परमदेव अत्यंत निर्मलाकार आहे. तो स्वतःचें प्रतिबिंब पहाण्याच्या इच्छेनें स्वतःचाच आरमा झाला आहे. अपरिच्छिन्न ब्रह्माविदेत आकाश-उदुंबर आहे. ब्रह्मांड हें त्याचें फल आहे. स्वेच्छेनें कल्पिलेलें त्रैलोक्य हे त्याचे अवयव आहेत. त्यांत चंद्रसूर्यादिक प्रकाशित होतात, त्यापासून प्राण्यांचीं चक्षुरादि इंद्रियें बनतात; आणि त्यांच्या द्वारा जविभूत आत्मा सृष्टीतील रूपादिकांचा अनुभव घेतो. अर्थात् आत्माच आपल्या दर्शनादि क्रियांचीं उपकरणें बनतो. तो अंतस्थ असल्यासारखा, बाहेर असल्यासारखा, एकरूप, अनेकरूप, भावरूप, अभाव-रूप वगैरे स्वतःच बनतो. सर्व पदार्थांची शोभा आत्मरूप आहे, म्ह० आत्मा हीच त्यांची शोभा आहे. जिन्हा विविध रसांना

जशी प्रकट करते, त्याप्रमाणें आत्म्यामध्ये त्याच्या इच्छेनेंच सर्व पदार्थ प्रकट होतात. या आत्मजलाचें जें द्रवत्व तेंच हें जगत् आहे. नाना प्रकारचीं विषयज्ञानें व अनुभव हाच त्यांतील मधुर रस आहे, आणि अनेक जन्म व लोक हेच त्यावरील तरंग आहेत. चंद्र, सूर्य, अग्नि इत्यादि पदार्थांची रूपादि शोभा, सुषुप्ति व प्रलय या अवस्थांमध्ये, या स्वयंप्रकाश आत्म्यांतच शांत होते आणि जाग्रत व स्वप्न या अवस्थांमध्ये, यापासूनच उत्पन्न होते. सूर्यादि आकाशस्थ तेजोगोलांपासून प्रभामंडल जसे उद्भवतें, अगदीं तसेच हें समजावें. ज्याप्रमाणें बर्फामध्ये शुभ्रत्व, त्याप्रमाणें आत्म्यामध्ये हें सर्व जगत्, किंबहुना आत्माच हें सर्व जगत् आहे. चंद्रापासून जसे किरण, त्याप्रमाणें आत्म्यापासून सर्व अनुभव उद्भवतात. या निरवयव रंगापासूनच हें जगच्चित्र निर्माण होतें. म्हणून जन्मादि भावविकार व वैचित्र्य यांचा जरी अनुभव येत असला तरी वस्तुतः त्यांचा अभाव आहे व ते सर्व ब्रह्ममयच आहे, असें तूं समज. या वनवृक्षापासूनच दृश्यरूप शाखा आकाशांगणांत पसरल्या आहेत. त्यांना जगत्समुदाय हेच गुच्छ लागले आहेत. ही दृश्यरूप नदी खरोखर वृद्धि व व्हास यांनीं युक्त आहे. ती या आत्मरूप निश्चल पर्वतावरून वहाते व तिच्या प्रवाहाबरोबर द्वैतरूपी असंख्य पुष्पें वहात असतात. या आकाशरूप रंगभूमीवर भुवनरूप अभिनय करून नियतिरूप नर्तकी कलपरूप उत्सवाच्या वेळीं सतत नृत्य करीत असते. ती नियतिनर्तकी ब्रह्मरंगरूप मायिक मंडपांत आपल्या 'काल' या नांवाच्या पुत्राला पुनः पुनः निरनिराळ्या वेषांत दाखविते. त्याला पुनः पुनः उत्पन्न करते व पुनः पुनः संहृत करते. तिचा तो पुत्र काल आपल्या वेषांच्या

निमिषोन्मेषांनी कोट्यवधि ब्रह्मांडांचे उदय व प्रलय करतो. पण एवढा मोठा क्षोभ होत असूनहि आत्मा जशाचा तसा शांतच असतो. आरशांत हजारों प्रतिबिंबे जरी पडली तरी तो जसा निर्विकार असतो, त्याप्रमाणे असंख्य सृष्टींचा उदय व अस्त जरी झाला तरी त्यांचा आधारमूत आत्मा इच्छादि सर्व वि- क्रियाशून्य असतो. भौतिक पदार्थांचे भूत- पंचक हे जसे कारण आहे, त्याप्रमाणे भूत, भविष्यत् व वर्तमान सृष्टींचे आत्मा हे बीज आहे. पण ते स्वतः कारणरहित आहे. त्याचा विकास हीच जगलक्ष्मी व त्याचा स्वरूपामध्ये संकोच हाच प्रलय होय. जेव्हां आत्मा विकास व संकोच यांनी रहित होतो, तेव्हां स्वरूपा- तच रहातो. रामा ! परिमाणाने व देश, काल, संख्या यांनी फारच मोठी असलेली जी ही ब्रह्मांडे त्यांतील पदार्थांची उत्पत्ति, स्थिति व लय, प्राण्यांच्या जन्म, बाल्य, तारुण्यादि दशा, जाग्रत्-स्वप्नादि अवस्था, उत्कर्ष, अपकर्ष इत्यादि भाव चिदाकाशांतच उदय पावतात; त्यामुळे तीं सर्व वायुच्या स्पंदाप्रमाणे अवरि- च्छिन्न ब्रह्मस्वरूप आहेत, असे सज्जन तुं स्वस्थ रहा. ३५.

सर्ग ३६ वा.

—:०:—

१ तुच्छ विषयांचा अनिच्छेनें उपभोग घेणे बंधाला कारण होत नाही. २ इच्छा हाच परमबंध आहे. ६ इच्छेचा त्याग हीच मुक्ति.

श्रुतिसिद्धः—जलांतील आवर्ताप्रमाणे सर्व पदार्थ प्रथम भिन्नरूप भासतात. ते स्वतः- विषयींची इच्छा उत्पन्न करून चित्ताला भ्रमण करावयास लावतात. नंतर राग, द्वेष, दुःख इ० अनर्थांत पर्यवसान पावतात. पण विचाराने तरंग

जसे जलमात्र दिसूं लागतात, तसे सर्व पदार्थ एक- रूप झाल्यावर चित्तांत भ्रम उत्पन्न करीत नाहीत व अनर्थांतहि पाडीत नाहीत. या सर्व विश्वाचे सत्तामात्ररूप परमाकाशत्व हेच अवि- रुद्धस्वरूप आहे. त्या सत्तेला सर्व विशेष रूपा- पासून अगदी पृथक् केल्यावर जे तिचे सन्मात्र- रूप रहाते, तेच स्वाभाविक रूप होय. म्हणून चित्ताला शांत करून त्याचाच आश्रय करावा. ज्याप्रमाणे बालकाने शून्य प्रदेशी कल्पिलेले यक्ष-पिशाचादिकांचे भयंकर रूप प्रौढ मनुष्या- च्या दृष्टीने कांहीं नसते, त्याप्रमाणे माझ्या दृष्टीने हे विश्व तत्त्वतः कांहीं नाही. पाषाणा- च्या प्रतिमांचे सैन्य जसे अकिंचित्कर, त्याप्र- माणे सर्व विश्वहि केवल मनःसंकल्परूप असल्या- मुळे निरुपयोगी होय. विद्वानाच्या दृष्टीने त्यांत विश्वत्व कशाचे ! अज्ञदृष्ट्या मात्र त्यांत विषयसंकल्प, उपभोग इत्यादि सर्व कांहीं आहे. पण विचार करूं लागल्यास त्यांतहि सारभूत चिन्मात्रावांचून कांहीं उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे वस्तुतः त्यांना विश्वत्वहि नाही. अर्थात् जगाला जाणणारा जो पुरुष त्याचे ज्ञातृत्व, हीच जगाची भ्रांति व अनात्म- पदार्थांचे अज्ञातृत्व, हीच त्या भ्रमाची शांति होय. म्हणजे एकाद्या गोष्टीचे स्मरण करणे, किंवा तिला विसरणे हे जसे प्रत्येकाच्या स्वाधीन आहे, त्याचप्रमाणे जगाचे ज्ञातृत्व, किंवा अज्ञातृत्व मनुष्याच्या हाती आहे. हे सर्व चिदाकाशच आहे. त्यांत अनुभवास येणारी पदार्थांची सत्ता चित्सत्तेहून निराळी नाही. 'अहं' असा अहंकारहि नाही. ज्ञातीत विकारादिकहि नाहीत. त्यामुळे वस्तुतः चिद्व्यतिरिक्त कांहीं नाही. आकाशांतील अरण्य जसे शब्दमात्र, त्याचप्रमाणे 'त्वं, अहं,' इत्यादि शब्दभ्रम आहेत; सर्व शांत, शुद्ध, शिवस्वरूप आहे. त्यांत मला दुसरे कांहीं दिसत नाही. त्याच-

प्रमाणें माझे हें उपदेशवचनहि संविदाकाशरूप आहे, असें तूं समज. कारण हें वचन तुझ्या संविदाकाशरूप आत्म्यांतच स्वतः स्थित असतें. जड स्वरूपांत तें केव्हांहि स्थित होत नाही. शब्दतत्त्वहि चिद्रूप स्फोटात्मकच आहे, असें विचारानें ठरतें. चित्रांतील पुरुषाप्रमाणें किंवा पाषाणावर खोदलेल्या मूर्तीप्रमाणें इच्छाशून्य होऊन रहाणें हेंच परम पद होय. इच्छा जरी नसली तरी ज्याचें मन आत्म्यामध्ये विश्रांति पावले आहे, असा मौनी पुरुष कळसूत्री पुतळ्याप्रमाणें प्रकृत कर्मांमध्ये जरी हालचाल करीत असला, तरी मनांत व्याकुळ होत माहीं. व्यवहार करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाचें जीवन वेळू-प्रमाणें अंतर्बहि-शून्य असतें. तें त्याला विरस भासतें आणि त्याविषयीच्या वासना त्याच्या मनांत नसतात. ज्याला दृश्य आवडत नाही व मनांत अदृश्याविषयीची रुचि असते. तो सबाह्य-अभ्यंतर शांत असलेला पुरुष संसारसागरांतून तरून गेलेला असतो. मुरली-प्रमाणें त्यानें कितीहि शब्द जरी उच्चारले तरी त्याच्या चित्तांत त्यामुळे विकार उत्पन्न होत नाही. कारण त्याची वासना क्षीण झालेली असते. प्रारब्धप्राप्त कर्मफलाचा तो अनुभव घेत असतो. त्यामुळे त्याच्या ठिकाणीं अहंममाभिमानहि नमतो. त्याच्या अभावीं तो कोणत्याहि प्रकारें आसक्त न होतां वागू-इंद्रियानें शब्दोच्चार करतो व शब्दोच्चार करतांनाहि त्याचें कर्तृत्व त्याचे-कडे येत नाही. त्याचप्रमाणें वासनाशून्य मनानें प्रारब्धप्राप्त स्पर्शनीय पदार्थांना त्याला खुशाल स्पर्श करूं दे. नटांच्या परस्पर स्पर्शाप्रमाणें इच्छा व संकल्प यांनीं रहित असलेल्या त्या स्पर्शानें तो बद्ध होत नाही. एका पळीनें स्वयंपाकांतील निरनिराळे पदार्थ ढवळले तरी तिच्यावर जसा त्या रसांचा परिणाम होत

नाहीं, त्याप्रमाणें इच्छा, द्वेष, लोभ, क्रोध इत्यादि विकारांनीं रहित असलेल्या ज्ञानी पुरुषानें विविध रसांचा आस्वाद जरी घेतला, तरी त्याच्या मनावर त्याचा संस्कार घडत नाही. चित्रांतील नेत्राप्रमाणें ज्ञानी पुरुषानें प्रारब्धप्राप्त विविध रूपें जरी पाहिलीं तरी वासना, रस, मान, गर्व यांनीं रहित असल्या-मुळे त्याचें मन विकृत होत नाही. वनांतील वायूप्रमाणें त्यानें अनेक सुगंधांचा वास जरी घेतला, तरी निरिच्छ मनावर त्याचा कांहीं परिणाम घडत नाही. रामा ! याप्रमाणें सर्व जगत् नीरस आहे असें जाणून, भोगरूपी रोगांची चिकित्सा जर न केली तर दुःखशांती-चें नांवाहि ध्यावयाला नको. जो हें समजतो, भोगरूपी विषाचा स्वाद घेत असतांना प्राति-दिवशीं जो अधिकाधिक संतुष्ट होतो, तो प्रदीप्त अग्नीमध्ये स्वमूर्तिरूप तृणाला सतत टाकीत रहातो. यास्तव वेदाला भूषित करणारे विद्वान् निरिच्छत्व हेंच समाधान आहे, असें क्षणतात. मनाला निरिच्छ केल्यानें जसें तें शांत होतें, तसें शेंकडों उपदेशांनींहि होत नाही. इच्छेचा उदय हेंच दुःख आहे व इच्छाशांति हेंच सुख आहे. तसलें दुःख नरकांतहि होत नाही व तसलें सुख ब्रह्मलोकांतहि मिळत नाही. इच्छामात्र हेंच चित्त आहे. त्याची शांति हाच मोक्ष आहे. सर्व शास्त्रें, तप, यम, नियम हे सर्व इच्छाशांतीचेच उपाय आहेत. प्राण्याच्या मनांत जितकी जितकी व जशी जशी इच्छा उत्पन्न होते, तितकी तितकी व तशी तशी दुःखबीजमुष्टिच पेरली जाते. विवेकानें प्राण्या-ची इच्छा जशी जशी कमी होत जाते, तसा तसा दुःखचिंतारूप रोग शांत होत जातो. इच्छा आसक्तीमुळे जशी जशी वाढत जाते तशा दुःख व चिंतारूप विषाच्या ऊर्मि वृद्धि पाव-

तात. स्वयत्नरूप औषधानें हा इच्छारूप व्याधि जर घालविला नाही, तर त्यापेक्षा अधिक बलवान् औषध दुसरें नाही. इच्छेचा पूर्णपणें उपशम करतां येणें जरी शक्य नसलें तरी अल्पशः तरी उपशम करण्याचा प्रयत्न करावा. कारण त्या मार्गाला लागलेला मनुष्य अधोगतीला जात नाही. जो नराधम इच्छा कर्मी करण्याचा मुळीच प्रयत्न करित नाही, तो प्रतिदिवशी स्वतःलाच अंधकूपांत टाकतो. दुःख देणाऱ्या संसाराचें बीज इच्छाच आहे. तिला ज्ञानाग्नीने जाळूम टाकावें, म्हणजे जन्म-रूपानें तिचा अंकुर पुनः उद्भवत नाही. इच्छा हाच संसार व तिचा अभाव हेंच निर्वाण, यास्तव इच्छा उत्पन्नच होणार नाही, असा यत्न करावा. व्यर्थ भ्रम काय कामाचा? शास्त्रोपदेश व गुरु यांचा व्यर्थ कशाला आश्रय करतां? इच्छेला शांत करण्याचा यत्न न करतां केवळ त्यांचाच आश्रय करणें व्यर्थ आहे. त्याच्या जागीं इच्छेचें अनुसंधान न करणें या चित्त-समाधानाच्या उपायाचाच आश्रय कां करित नाही? ज्याच्या बुद्धीला इच्छेचें अनुसंधान न करणें ही आतिशय सुलभ गोष्ट दुःसाध्य वाटते, त्याला गुरूपदेश, शास्त्र इत्यादि सर्व खरोखर व्यर्थ होय. ज्याप्रमाणें व्याघ्रादि हिंस्र पशूंनी व्याप्त असलेल्या अरण्यांत हरिणीचा जन्म म्हणजे मरणच होय, त्याप्रमाणें दुःखाचा प्रसार करणाऱ्या व इच्छा-विषाचा विकार उत्पन्न करणाऱ्या संसारांत मनुष्यांचा सर्वदा अंतर्भाव होत असतो. या इच्छेनें पुरुषाला बालकासारखें चपळ जर न केलें, तरच तो आत्मज्ञानासाठीं अल्प तरी यत्न करील. यास्तव इच्छाशांतिच करावी. इच्छा शांत झाल्यानंच ज्ञान प्राप्त होतें. निरिच्छता हेंच निर्वाण व सेच्छता हेंच

बंधन; यास्तव यथाशक्ति इच्छेला जिंकावें. त्यांत दुष्कर तें काय आहे? जरा, मरण, जन्म इत्यादि कंटकमय वृक्षाचें बीज इच्छाच आहे. यास्तव त्या इच्छेला मनांतल्या मनांत शमाग्नीनें जाळून टाकावें. ज्या ज्या विषयीं मनुष्य निरिच्छ होतो, त्या त्या बंधापासून तो मुक्त होतो. यास्तव आपलें सर्व सामर्थ्य खर्चून, धैर्य धरून, विवेक करून, वैराग्यादि उपायांनीं, उत्पन्न झालेल्या इच्छेला मारून टाकावें. ज्या ज्या विषयाविषयीं इच्छा उत्पन्न होते, तो तो विषयच बंध उत्पन्न करितो आणि असले पुण्य-पापमय बंधपाश म्ह० दुःखाचे पर्वतच आहेत. त्यामुळें सर्व क्लेश उद्भवतात. एखाद्या अधिकारी मनुष्याचा एक क्षणाहि जर इच्छेच्या निरोधावांचून गेला, तर त्यासाठीं चोरांनीं सर्वस्व लुटल्याप्रमाणें दीर्घकाल आक्रंदन करणेंच युक्त आहे. या पुरुषाची इच्छा आंतल्या आंत जशी जशी शांत होत जाते, तसे तसे मोक्षासाठीं त्याचे वैराग्यादि गुण वाढूं लागतात. या अविवेकी जीवाची इच्छा पूर्ण करूं लागणें, म्हणजे संसाररूप विषवृक्षाला जलसिंचन करण्यासारखेंच होय. हृदयरूप वृक्षापासून उत्पन्न झालेल्या इच्छा या पुरुष-पशूला सतत जाळीत असतात. त्या तीक्ष्ण खड्गाच्या अग्राप्रमाणें तीव्र असतात. पापरूप अग्नीच्या त्या ज्वालाच आहेत. त्या हृदयांत उत्पन्न होतात व तेथील जीवाला स्नेहपाशांनीं घट्ट बांधून, सुखदुःखादि बीजकोशांत टाकून अत्यंत संतप्त करितात. यास्तव रामा! सर्वथा इच्छात्याग करावा. ३६.

सर्ग ३७ वा.

१ प्रथम इच्छा उत्पन्नच न होईल असा यत्न करणें, २ पण दैववशात् ती जरी झाली, तरी केवळ ब्रम्हच आहे, अशी भावना करणें, ३ सोप-पत्तिक ज्ञानयोग.

श्रीवसिष्ठः—इच्छा-विषाच्या विकाराचा जो वियोग, त्यालाच योग हें नांव आहे. योगाचें वर्णन पूर्वीहि जरी स्पष्ट केलें आहे, तरी शांती-साठी तें पुनः ऐक. आत्म्याहून निराळी जर एखादी वस्तु असेल, तर तिच्यासाठी यत्न करणें उचित होईल; पण आत्म्याहून पृथक् वस्तुच नाही. तेव्हां आणखी कसली इच्छा करावयाची? चित् निरवयव, सूक्ष्म, आकाशा-हूनहि अधिक शून्य आहे. तीच अहंकार व जगदाकार आहे. तेव्हां तिच्याविषयी निराळी इच्छा कशी संभवणार? ती आकाशरूप आहे. विषय व विषयी हे दोन्ही आकाशरूप आहेत. जगाचा आभास मिथ्या आहे. तेव्हां त्यानंतर इच्छेचा विचार कोठून असणार? बुद्धीने विषयाचें ग्रहण केलें तरच त्याविषयी इच्छा उत्पन्न होणार, पण विद्वानाची बुद्धि विषयाचें ग्रहण करीत नसल्यामुळे ग्राह्य-ग्राहक-संबंधच उत्पन्न होत नाही. तेव्हां त्याला इच्छा तरी कशी होणार? आम्ही अतिशय शांतचित्त आहोंत, त्यामुळे अज्ञांच्या दृष्टीने सिद्ध असलेला ग्राह्य-ग्राहक-संबंध आम्हांला प्रतीतच होत नाही. इतकेंच नव्हे, तर ज्यांना तो प्रतीत होतो, ते अज्ञाहि आमच्या दृष्टीने असिद्धच आहेत. तो संबंध स्वनिष्ठ जरी असला तरी उपलब्ध होत नाही. असद्वस्तूचा लाभ कसा होणार? कृष्णवर्ण चंद्र कधी तरी कोणी पाहिला आहे का? ग्राहकादिक सर्व त्रिगुटीची सत्ता तात्त्विक आत्म्यामध्ये कधीच प्रतीत होत नाही. त्याचें स्वरूप अज्ञानाहून भिन्न नाही.

अशास्त्रीय दृष्टीनेच ग्राहकादि पदार्थ सत्य भासतात, पण शास्त्रीय तत्त्वदृष्टीचा उदय झाला म्हणजे ते कोठें जातात, तें कांहीं कळत नाही. तत्त्वज्ञानाचाहि स्वभाव असा आहे की, असत्य अहंता आत्मतत्त्वच आहे, असे शास्त्रतः समजलें की, ती स्वरूपांत लीन होते; आणि अहंतेने आत्म्यामध्ये लीन होणें, हाच द्रष्टा व व दृश्य यांचा क्षय व विशिष्ट निर्वाण आहे. निर्वाणावस्थेत दृश्यादिक नाही. दृश्यादि-कांचा जेव्हां अनुभव येतो तेव्हां निर्वाण म्हणजे शांति नाही. प्रकाश व अंधकार यांप्रमाणें परस्परविरुद्ध असलेल्या या दोघांचा अनुभव एकाच वेळी येणें अशक्य आहे. जर त्यांचा अनुभव एकाच वेळी येऊं लागला, तर परस्पर-बाधित होणाऱ्या त्या दोन्ही अवस्था मिथ्या ठरतील. पण शांति किंवा निर्वाण मिथ्या नाही. कारण आत्मानुभवी विद्वानांना अक्षय आनंदाचा अनुभव त्या अवस्थेत येतो. दृश्यादि भ्रमभूत आहे, तें नित्य नाही व सुखप्रदहि नाही. ह्मणून त्याची भावना न करतां निर्वाणामध्ये स्थिर व्हावें. दृश्याचें चिंतन केल्या-मुळेच अनर्थ ओढवतात. तें शुक्तिरजतांप्रमाणें प्रमाणांनी निरूपण केलें असतां बाधित होतें. त्याच्यापासून कांहीं पुरुषार्थ प्राप्त होत नाही, तेव्हां त्याचा जर निषेध केला, तें असत् आहे असें म्हटलें, तर त्यांत हानि कोणती? तें आहे, असें मानलें तर मोठे दुःख होतें, व मिथ्या आहे असें म्हटलें तर सुख होतें. त्याच्या मिथ्यात्वाचें सतत चिंतन केलें तर त्याचे संस्कार दृढ होतात. न्यास्तव, अहो अज्ञानही,

१ एखादा शिंपीचा किंवा कसलाहि चकाक-णारा तुकडा दृष्टीस पडला असतां, ती चांदी आहे किंवा चवली वगैरे नाणें आहे, असा जो भास होतो, त्यालाच शुक्तिरजत असें म्हणतात.

तुम्ही परमार्थ वस्तूमध्ये स्थिर होऊन शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशाप्रमाणे सर्व विकार असत्य आहेत, असे करतलामलकवत् स्पष्ट दिसत असतांनाहियांत आसक्त होऊन परमार्थ वस्तूला कां विसरतां? हे सर्व दृश्य बंध उत्पन्न करणारे आहे, हे तुम्हांला ठाऊक नाही का? तुम्हांला बंधाचीच का इच्छा आहे? म्हणून तुम्ही दृश्यासक्ति सोडीत नाही? ज्या वेळी कार्य-कारणभावादि सर्व ब्रह्मच आहे, असा निश्चय होतो, तेव्हां देहच मी ही बुद्धि नाहीशी होऊन प्रत्यगात्मा ब्रह्मरूपच आहे, ही गोष्ट अनुभवाने सिद्ध होते. त्यानंतर दृश्य अणुमात्रहि अवशिष्ट रहात नाही. म्हणूनच जे परिपूर्ण सर्वात्म्यामध्येहि, कार्यकारणतादि दृश्याचा अंगीकार करून ब्रह्माचा बोध करण्यासाठी साधने हुडकतात, त्या तार्किक वाद्यांचे किंवा शिष्यांचे आम्हांला कांही प्रयोजन नाही. कार्य व कारण यांचा अंगीकार करणारांना मोक्षाचा मार्गच सांपडत नाही. वायूच्या स्पंदनाचे, जलाच्या द्रवत्वाचे व आकाशाच्या शून्यत्वाचे जे कारण, तेच चिदात्म्याच्या सृष्टित्वादिंकांचे कारण आहे. स्वभाव म्हणजे अविद्या हेंच त्या सर्वांचे कारण. जेव्हां कार्यकारणभावादि सर्व ब्रह्मच झाले तेव्हां ब्रह्म सृष्टीचे कारण आहे, हे म्हणणे व्यर्थ आहे. त्या शिवस्वरूप परमात्म्यामध्ये दुःख नाही, सुख नाही व चिन्मात्रत्वाहून निराळे कांही नाही. हे जगत्हि शांत शिवमय आहे. तेव्हां त्यांत इच्छेचा उदय कोठून होणार? मातीच्या बनविलेल्या सैनिकांमध्ये ज्याप्रमाणे मातवांचून दुसरे कांही नसते, त्याप्रमाणे जगत्, अहंता, इत्यादि दृश्यामध्ये ब्रह्मावांचून दुसरे कांही नाही.

श्रीरामः—हे मुनीश्वर! असे जर असेल, तर इच्छा उत्पन्न होवो किंवा न होवो, ती

ब्रह्मच आहे, तर तिचे विधान किंवा निषेध करण्यांत काय अर्थ आहे?

श्रीवसिष्ठः—रामा, आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर इच्छा ब्रह्मच होते, ब्रह्माहून भिन्न रहात नाही, असे जे तूं समजला आहेस, ते अगदी खरे आहे. तथापि त्याविषयी मी आणखी कांही सांगतो, ऐक. जेव्हां जेव्हां ज्ञानाचा उदय होतो, तेव्हां तेव्हां इच्छा शांत होते व ती वस्तुस्वभावामुळे उदय पावते. सूर्यास्तानंतर जशी रात्र होते, त्याप्रमाणे अज्ञानदर्शत आपो-आपच इच्छा उद्भवते; आणि सूर्योदय होताच जसा अंधकार नाहीसा होतो, त्याचप्रमाणे ज्ञान होताच इच्छा नाहीशी होते. अरुणोदय झाल्यापासून प्रत्येक क्षणी अंधकार जसा विरल होऊं लागतो, त्याप्रमाणे ज्ञानाचा जसजसा उदय होऊं लागतो, तशी तशी द्वैताची शांति, व वासनेचा विलय होतो. त्यानंतर इच्छा कशी उद्भवणार? त्याची अविद्या शांत झालेली असते, व निर्मल मुक्तता उदय पावलेली असते. त्याला सर्व दृश्याविषयी वैराग्य आलेले असते. त्यामुळे इच्छा केव्हांहि उत्पन्न होऊं शकत नाही. दृश्याविषयी विरक्त झालेल्या पुरुषाला दृश्य आनंद देऊं शकत नाही. स्वभावतःच त्याला जगच्छोभा आनंद देत नाही. त्यामुळे तो दृश्यांत आसक्त होत नाही. एखादे वेळी काकतालीयन्यायाने किंवा गोणाच्या प्रेरणेने त्याला इच्छा होते, पण ती त्याच्या अंतःकरणांत वासनरूपाने परिणत होत नाही. किंवा ज्याचे ज्ञान अतिशय दृढ असते, त्याला इच्छाच होत नाही. ज्ञानी पुरुषाची अशा प्रकारची इच्छा किंवा अनिच्छा हे ब्रह्मच आहे. किंवा त्याला नव्या नव्या विषयांना पाहून इच्छा होतच नाही. कारण ज्ञान बलवत्तर आहे. त्यामुळे ते उत्पन्न झाल्यावर इच्छा नियमाने शांतच होते. प्रकाश व अंध

कार यांप्रमाणें ज्ञान व इच्छा यांचा एकत्र सहवास संभवतच नाही. त्यामुळे स्वभावतः प्राप्त होणारी जी विषयासाक्ति तिच्या निषेधाचा विषय तत्त्वज्ञानी होत नाही. जो अंध नाही, त्याला 'अंधानें कूपांत पडूं नये असे सांगणें' केव्हांहि उचित नाही. ज्याच्या सर्व इच्छा शांत झाल्या आहेत, त्याला कोण काय सांगणार ? व कशासाठी सांगणार ? बाह्य विषयांची इच्छा निवृत्त होणें, व स्वानंदानुभवानें तृप्त होणें हेंच ज्ञानित्वाचें लक्षण आहे. असा ज्ञानी सर्व लोकांना अभय देऊन सुखी करतो. जेव्हां दृश्य निरसन झाल्यामुळे पुरुषाचें मन त्यांत अनुरक्त होत नाही, तेव्हां त्या विषयीची इच्छाहि प्रसार पावत नाही. तीच विमुक्तावस्था होय. ज्ञानामुळे द्वैत व अद्वैत या भावना सोडून जेव्हां पुरुष शांतचित्त होऊन रहातो, तेव्हां त्याचे इच्छा, अनिच्छा इत्यादि सर्व भाव एक शिवस्वरूप बनतात. ज्ञानामुळे द्वैत, अद्वैत, द्वैताद्वैत इत्यादि भावना नष्ट होतात. तो अंतःकरणांत अत्यंत शुद्ध, अव्यग्र, शांत व स्वरूपनिष्ठ होतो. त्यानें कर्म जरी केलें, तरी त्याचा कांहीं उपयोग नाही. न केलें तरी त्यांच कांहीं दोष नाही. आब्रह्मस्तंबपर्यंत कोणत्याहि प्राण्यासाठी सुद्धा त्याला कांहीं कर्तव्य नसतें. तो स्वेच्छेनें कांहीं करीत नाही, अनिच्छेनें करीत नाही, सद्वस्तुकरितां करीत नाही, असद्वस्तुकरितां करीत नाही. स्वतः करीत नाही, दुसऱ्याकडून करविला जात नाही, त्याला जीवितासाठी व मृत्युनिवारणार्थहि कांहीं कर्तव्य नसतें. सृष्टीतील एकहि पदार्थ त्याला संपादन करावयाचा नसतो. ज्याला मोक्षसुखाचा अनुभव आलेला असतो, त्याच्या मनांत अगोदर इच्छाच उत्पन्न होत नाही, व झाली तरी ती श्वाश्वत ब्रह्मच असते. दुःख व सुख यांतील

कांहींच नसून हें सर्व जगत् एक अज, शांत, शिवस्वरूप आहे, असें ससजून जो मनांत शिलेप्रमाणें स्थिर असतो, त्याला विद्वान् लोक ज्ञानी समजतात. विषाला जसें अमृत बनवावें त्याप्रमाणें तो दुःखालाहि सुख बनवितो आणि जो धीर पुरुष मी दुःखालाहि आपल्या भावनेनें सुखाचें स्वरूप आणीन अशा निश्चयानें व्यवहार करतो, तो ज्ञानी होय. त्या अवस्थेत त्याला विपरीत ज्ञान होत नाही, तर त्याला आकाशादि पदार्थांचें त्या त्या वस्तूच्या रूपानेंच ज्ञान होतें. तो ज्याला शांत, शिव, शून्य व सत् समजतो, तेंच वस्तुतः शांत, शून्य, वगैरे असतें. अज्ञ ज्याला शांत वगैरे समजतात, तें वस्तुतः शांत वगैरे नव्हे. आकाशांत आकाश, शांतवस्तूमध्ये शांति, कल्याणरूप वस्तुंत जसें कल्याण स्थित असतें तसें ब्रह्मामध्ये जगत् आहे. यास्तव बहिर्मुख होऊन जगाचा अनुभव घ्यावयाचा नाही, असा एकदा निश्चय केला, व त्याप्रमाणें वागूं लागलें म्हणजे जगत् सौम्य व शांत होतें. मग अहंताभ्रम आपोआप क्षय पावतो. हें जें कांहीं चराचर जगत् दिसत आहे, तें सर्व शांत आकाशच आहे. तें वस्तुतः मनोराज्यांतलं नगरासारखें प्रतीत होतें. एखाद्या पुरुषानें आपल्या मनोरथानें कल्पिलेल्या नगरांत दुसऱ्या संकल्परहित पुरुषाला जसा सहज संचार करतां येतो; त्याला तेथें मनुष्ये, घरे वगैरे कांहीं दिसत नाही, त्याला कोणी प्रतिबंध करीत नाही, त्याप्रमाणें विद्वानाला या जगांत ब्रह्मावांचून कांहीं दिसत नाही. कारण समुद्रादि विविध पदार्थांचा जेथें अभाव आहे, अशा आत्म्यामध्ये द्रष्ट्याचें अंतःकरणच समुद्रादिकांच्या रूपानें विकास पावतें. जसें तृषित व श्रांत पुरुषांचें चक्षुरूप इंद्रियच निर्जल प्रदेशीं मृगजलाच्या आभासानें तद्रूप बनतें, तसेंच अंतः-

करण जगद्रूप धारण करितें. स्वप्नांतील नगरा-
प्रमाणें किंवा लहान मुलांनें कल्पिलेल्या वेताळा-
प्रमाणें दिसणाऱ्या या जगांत सत्यता व असत्यता
तरी कशाची ? अहं ही वृत्ति वस्तुतः असत्य
असतांनाच सत्य असल्यासारखी भासते. त्यामुळे
ज्याला भ्रांति होते तो जीवहि जर खरा नाही, तर
त्याच्यावांचून भासणारी भ्रांति खरी कोठून
असणार ? या जगाला कांहींच म्हणतां येत
नाहीं. त्याला सत् म्हणावें तर क्षणभंगूर
दिसतें; असत् म्हणावें, तर प्रतीत होतें. सत्
व असत् या दोन्ही धर्मांनीं युक्त आहे, असें
म्हणावें; तर एकाच पदार्थाच्या ठिकाणीं असे
परस्परविरोधी दोन धर्म संभवत नाहींत.
क्षणजे हें जगत् अनिर्वाच्य आहे. इंद्रियांच्या
योगानें त्याचें यथार्थ ज्ञान होत नाहीं. तथापि
आकाशांतील गंधर्वनगराप्रमाणें तें प्रतीत होतें.
तत्त्ववेत्त्याचे विषय तत्त्वज्ञानाच्या बळानेंच
शांत होत असल्यामुळे त्याची इच्छा व
अनिच्छा या दोन्ही जरी सारख्याच आहेत, तरी
हे रामा ! इच्छेचा उदयच न होऊं देणें
अधिक श्रेयस्कर आहे. कारण अंतःकरणांत
इच्छा उदय पावली क्षणजे शांतीचा भंग
होतो, आणि शांतीचा भंग हाच विक्षेप व
दुःख आहे. इच्छाच शान्त झाली म्हणजे
अक्षुब्ध चित्तांत शांत सुखाचा निर्विघ्नपणें
आविर्भाव होतो. आकाशाला आकाशरूपानें
जाणणें, व चिदात्म्याला अहं, जगत्, असें
जाणणें, हीं दोन्ही सारखीच. वायूच्या स्पंदाला
जसें कांहीं कारण नाहीं, त्याप्रमाणें आत्म्या-
च्या तसल्या प्रतीतिलां कांहीं कारण नाहीं
चित्ने विषयोन्मुख होणें हाच चित्ताचा उदय
होय आणि चित्तानें इच्छेनें युक्त होणें, हाच
संसार होय. इच्छा टाकणें हीच मुक्ति; इच्छा
त्याग हाच मुक्तीचा उपाय आहे, असें जाणून
शांत व्हावें. त्यानंतर, ईश्वरानें जगाची उत्पत्ति

केली किंवा संहार केला तरी त्याला ज्याप्र-
माणें कांहीं लाभ होत नाहीं, त्याप्रमाणें
ज्ञानी पुरुषाला इच्छा झाली, तरी त्यांत
हानि, लाभ, कांहीं नाहीं. चिदाकाशांत इच्छा,
अनिच्छा, सत्, असत्, भाव, अभाव, सुख,
असुख यांतील कोणताच कल्पना संभवत नाहीं.
ज्याची इच्छा प्रतिदिवशीं कमी कमी होत
जाते, व जो विवेक व शम यांनीं तृप्त होतो,
त्यालाच मोक्षाधिकारी म्हणतात. ज्याचें हृदय
इच्छारूपी तीक्ष्ण बाणाच्या अग्रानें विद्ध होऊन
अतिशय दुःख देत असतें, त्याला मणि, मंत्र,
औषधि, यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. ब्रह्म-
देवानें प्राण्याला दुःख होऊं नये, म्हणून
औषधी, मंत्र, यंत्र, शरीर, इंद्रिये इत्यादि जे जे
उत्पन्न केले आहे, त्या सर्वांचा मी पूर्वींच
विचार केला आहे. त्यांत मला मिथ्या भ्रमा-
वांचून दुसरें कांहींच दिसत नाहीं. आतां
भ्रांतिसिद्ध अशाच एखाद्या उपायानें संसारदुः-
खाची चिकित्सा करावी म्हणून म्हटल्यास अन-
वस्थाच प्राप्त होते. म्हणजे एकाच्या भ्रांतिसिद्ध
उपायानें दुसऱ्याच्या भ्रांतिसिद्ध दुःखाचें निवा-
रण होऊं लागलें, तर एकाच्या कल्पित पदा-
र्थाचा दुसऱ्यालाहि त्याच्याच सारखा अनु-
भव यावयास पाहिजे, पण तो येत नाहीं.
शिवाय भ्रांतिसिद्ध पदार्थ मिथ्या असल्यामुळेहि
त्याच्या योगानें दुसऱ्याच्या दुःखाचें निवारण
होणें शक्य नाहीं. सशाच्या शिंगानें आका-
शाला भोंक पाडतां येईल काय ? पाषाणाचें
जसें जल व्हावें, त्याप्रमाणें चिदाकाश अहं-
भाव धारण करून अंतःकरण बनतें, आणि
अंतःकरणच ईश्वराच्या अचिंत्य शक्तीनें
साकार बनून, देहादिच मी आहे, अशी कल्पना
करतें. एकादा पुरुष स्वप्नामध्ये स्वतःचेंच
परण जसें पाहतो त्याप्रमाणें चिच्छक्ति चित्वा-
मुळे मिथ्या संसारित्व अनुभविते. आका-

शामध्ये नीलत्व दिसते, पण ते सत्य नव्हे; असत्य होय. पण त्याचा अनुभव येतो. त्यामुळे त्याला सर्वथा असत्याहि म्हणतां येत नाही. तसेच, या परमेश्वरामध्ये सृष्टि दिसते, म्हणून तिला मिथ्या म्हणतां येत नाही व एका क्षणांत तिच्यामध्ये विलक्षण बदल होत असल्यामुळे तिला सत्याहि मानतां येत नाही. अर्थात्, ती अनिर्वचनीय आहे. ज्याप्रमाणे शून्यत्व व आकाश किंवा स्पंद व वायु यांचा भेद नाही, त्याप्रमाणे एकरूप असलेली सृष्टि व ब्रह्म यांचा भेद नाही. या सृष्टीत कांहीं उत्पन्न होत नाही व नाश पावत नाही; तर निद्रित मनुष्याला जसे स्वप्न, त्याप्रमाणे मनुष्याला ही सृष्टि भासते. हे पृथिव्यादि पदार्थ केवळ संकल्पमात्र व त्यामुळेच अविद्यमान आहेत. तेव्हां त्यांतील कशाचा त्याग करावा, व कशाचे ग्रहण करावे? चिदाकाशांत कांहीं क्रियाच संभवत नाही. हे शरीर पृथिव्यादि कारणांपासून उत्पन्न झाले आहे. त्यामुळे तेहि आपल्या कारणाप्रमाणे कल्पित आहे. केवळ ब्रह्म चिन्मात्र आहे, आणि ते आत्म्यामध्येच स्थित आहे. बुद्ध्यादिकांचे करणत्व चैतन्याच्या अपेक्षेने भिन्न आहे, किंवा अभिन्न आहे, असे म्हणतां येत नसल्यामुळे अमक्याकडून अमुक केले जाते हा व्यवहारही वस्तुतः परमार्थ वस्तूलाच उद्देशून होणार, हे उघड आहे. कारण, त्रिकालीं जर कांहीं संभवत असेल तर ती एक परमार्थ वस्तुच होय. त्याच न्यायाने ब्रह्माच्या आधारेने प्रतीत होणारे कल्प, महाकल्प वगैरे व त्यांतील क्रियांचे समुदाय वस्तुतः स्वप्नांतील जन्म मरणादिकांप्रमाणे निष्कारण आहेत. त्यांच्यामध्ये योग्य क्रमाहि अनुभवाम येत नाही. कारण एका क्षणांतच त्यांच्यामध्ये विलक्षण फरक झालेला दिसतो. अर्थात् चिदाकाशच पृथ्वी आहे; तेच पर्वत, किल्ल्याचे

विशाल कोट, तेच हे सर्व लोक, व त्यांच्या सर्व क्रिया आहे. कारण चैतन्याला स्वरूपामध्येच सर्व सृष्टीचे भान होते. या आकाशाधारावर हे जगश्चित्र चिन्मय रंगाने काढलेले आहे. ते केव्हांहि उदय पावत नाही, अस्त पावत नाही, शांत होत नाही, व कोमेजत नाही. चैतन्यरूप जलामध्ये जगद्रूप मोठमोठे तरंग उत्पन्न होतात, व ते तद्रूपच असतात. तेव्हां त्यांत अमुक एक उत्पन्न झाले आहे, अमक्याचा नाश झाला आहे, हे कसे क्षणतां येणार? व जेथे सर्वच एकरूप असते, तेथे तशा व्यवहाराला अवकाशच कोठे आहे? महाचिदाकाश शांत आहे. स्वभावतःच त्यांत जगाचा अभाव आहे. विषयांचा असंभव असल्यामुळे ते विद्यमान नाहीतच. तेव्हां त्यांचे उदय-अस्त कोठून होणार? ब्रम्ह ज्या वेळी सृष्टिरूपाने अवस्थित होते, त्या वेळी विचित्र वासनेच्या अनुसार संकल्प करतांच पर्वत आकाशरूप बनतात व आकाश पर्वतासारखे दिसू लागते. म्हणूनच योगाभ्यासाने सिद्ध झालेले महायोगी संविद्वरूप सिद्धौषधिचूर्णाने एका निमिषांत जगाला आकाशरूप बनवितात. ज्याप्रमाणे या प्रसिद्ध भूताकाशांत सिद्धांच्या संकल्पाने कल्पिलेली अनंत नगरें एकमेकांहून अगदीं भिन्न पण गुप्त असतात, त्याप्रमाणे ब्रह्मामध्ये असंख्य सृष्टि असतात. पण त्या वस्तुतः चिदाकाशच होत. महासागरांतील तरंग परस्परांशीं मिश्रित झालेले असले तरी जसे जलाहून पृथक् पृथक्च असल्यासारखे भासतात, पण वस्तुतः पृथक् नसतात, त्याप्रमाणे महाचितीमध्ये हे महासर्ग परस्परांशीं मिश्रित असूनहि पृथक्च रहातात. पण वस्तुतः ते त्याहून व्यतिरिक्त नसतात. ज्ञानी योगी आपल्या संकल्पित लोकांतून दुसऱ्या सिद्धांच्या संकल्पित लोकांमध्ये जाऊ शकतात, क्षणजे त्यांना

आपली उपाधि मूळ चैतन्यामध्ये लीन करून व दुसऱ्याच्या चित्तामध्ये प्रवेश करून त्या त्या लोकांमध्ये जाणे शक्य आहे, असे अनुभवी योगी सांगतात. त्यावरूनहि एका चैतन्याचेच सत्यत्व सिद्ध होते. तथापि योग हा सर्वसाधारण लोकांचा विषय नव्हे. असो; कधीहि विनाश न पावणाऱ्या परमपदामध्ये ही सर्व भूत आकाशांतील मेघादिकांप्रमाणे किंवा गंधर्वनगरादिकांप्रमाणे स्थित आहेत. स्फटिकामध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या रेखा वगैरे जशा दिसतात, त्याप्रमाणे सर्व सृष्टिभ्रम परमार्थ आत्मनंदांतच सहज प्रतीत होतात. ते वस्तुतः उदय पावत नाहीत, कारण ते औपाधिक असतात. निरनिराळ्या पुष्पांचे सुवास एकमेकांत जरी मिसळले, तरी ते स्वभावतः जसे अगदीं भिन्न भिन्न असतात, त्याप्रमाणे सर्व सृष्टि आकाशरूप असून सिद्धांच्या भूमीप्रमाणे परस्पर भिन्नभिन्न असतात. ज्यांचा संकल्प व मोह अतिशय वाढलेला असतो, त्यांना प्रपंचहि स्थूल दिसतो, पण ज्या योगाभ्यासी लोकांचा संकल्प व मोह विचाराने सूक्ष्म, सूक्ष्मतर, झालेला असतो, त्यांना जगाचा अनुभवहि तशाच रूपाने येतो. रामा ! तत्त्वदृष्टीने जर पाहिले, तर आंतर विज्ञान हाच परमार्थ आहे, असा वाद करीत बसणे हेहि खरे नव्हे. दृश्य पदार्थ दुःखाला कारण आहे, व अशा पदार्थांनीच हे सर्व जगत् भरले आहे, हेहि खरे नव्हे, असा वाद करणेहि बरे नव्हे. ज्याच्या त्याच्या संकल्पाप्रमाणे ज्ञान फलद्रूप होत असते. चैतन्यामध्ये जे चित्त्व आहे तेच जगत् आहे, अशी भावना केली ह्मणजे मग त्यांत जल, व त्याचे द्रवत्व यांप्रमाणे भेद संभवत नाही. सर्वांचा आधार काल, तदंतर्गत चतुर्दश भुवने, त्या भुवनांतील मी, तूं इत्यादि म्हणणारे भोक्ते जीव त्यांच्या उपभोगाची साधने—

इंद्रिये, शब्द-स्पर्शादि विषय, त्यांचा विचित्र भोग हे सर्व ईश्वररूप आहे. सर्वज्ञ, सर्वशक्ति, इत्यादि उपाधीने युक्त असलेल्या परमेश्वराचे ते मायिक स्वरूप आहे अशी भावना केली, ह्मणजेच परमार्थतः एक शांत चिदाकाशच आहे, असा निश्चय होतो; आणि तो झाल्यावर रागादि दोष मुळीच संभवत नाहीत. इच्छादि दोषांना जिकण्याचा हाच एक उपाय आहे. ३७.

सर्ग ३८ वा.

—:०:—

१ चित् व चेत्य (विषयी आणि विषय) यांचा ससर्ग व भेद या विषयीच्या भ्रमाचे निरसन.
२ चित्च जगत् आहे, या सिद्धांताचे सत्कर्तने उपपादन.

श्रीवसिष्ठः—चित् जेव्हां अब्रह्मताभ्रमाने क्षुब्ध होते, तेव्हां जगत् पहाते. माया दिसण्यासाठी एक प्रकारचे अंजन नेत्रांत घातले ह्मणजे आकाशांत जसा पर्वत दिसू लागतो, तसेच विक्षिप्त झालेल्या चित्ता जगत् दिसते. संकल्पाने उत्पन्न केलेली सृष्टि व ब्रह्मसृष्टि या दोन्ही आम्ही सारख्याच मानतो. चित्रांतील सृष्टि जशी कधीहि क्षुब्ध होत नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्मांतील सृष्टिहि ब्रह्मामध्ये क्षोभ उत्पन्न करीत नाही. कारण चित्रांतील सृष्टीप्रमाणेच ही बाह्य सृष्टिहि भ्रांति-कृत आहे. तथापि ती जीवाच्या कल्पनेने क्षुब्ध झाल्यासारखी दिसते. ज्याप्रमाणे भिंतीवरील चित्रसृष्टि वस्तुतः भिंतीच्या रूपानेच रहाते, त्यामुळे ती वस्तुतः भिंतीहून भिन्न नाही, पण भ्रांत मनुष्याच्या दृष्टीची कल्पना मनांत न येतां चित्रांतील सृष्टिमात्र स्पष्ट दिसू लागते त्याचप्रमाणे ही सृष्टि ज्ञानामध्ये कल्पित आहे, त्या-

मुळें वास्तविक ज्ञानरूप आहे. ती ज्ञानाच्या बाहेर नाही, तथापि भ्रांत मनुष्याच्या दृष्टीने ती बाह्य आहे असें दिसते. ज्ञान सत्यरूप आहे. म्हणून बाह्य विषयरूपताहि सत्यच आहे, असें तूं समज. यावरून तुला कदाचित् असें वाटलें की, हें आमचें मत बौद्धांचा 'बाह्य पदार्थ आहेत' हा वाद किंवा 'ते मुळीं नाहीतच, तर केवळ विज्ञानच पदार्थरूपानें भासते, हा विज्ञानवाद यांशीं विरुद्ध नाही. पण त्या वादांचाहि आमच्या सिद्धांतांत अंतर्भाव होतो. कारण आम्ही चिद्ब्रह्म भिन्न असलेलें विज्ञान व बाह्य प्रपंच यांना खोटे मानतो, त्यामुळें व्यवहारामध्ये कांहीं अपेक्षेनें दोन्ही वाद स्वीकारतां येतात. परमार्थतः मात्र ते दोन्ही खोटे ! सर्व चिद्रूप आहे आणि चित् नेहमीं अक्षुब्ध असते, तिच्यामध्ये कोणत्याहि प्रकारचा विशेष नसतो. त्यामुळें क्षुब्ध झालेल्या आकाशादिव, पंचभूतांची शांति अर्थात् सिद्धच आहे. त्यामुळें सर्व पूर्ण ब्रह्म सत्स्वरूप आहे, हीच गोष्ट सिद्ध होते. आम्ही जें कांहीं करतो तें सर्व त्या ब्रह्मसत्तेकरितां, व जें जें करतो तें तिच्यामुळेंच. तें सर्व ब्रह्मच सर्वतः आहे. तें सर्वमय आहे. त्या सर्वात्म्याला नमस्कार असो. विषय चिन्मात्र असल्यामुळें तो द्रष्ट्याच्या चित्स्वरूपाशीं जेव्हां एकरूप होऊन जातो, तेव्हांच दृश्य रूपानें त्याचा अनुभव येतो, त्यावांचून नाही. जेव्हां द्रष्टा, दर्शन व दृश्य ही दृष्टि केवळ चिन्मात्रच आहे, असा निश्चय होतो, तेव्हां सर्व जगाचें स्वरूप केवळ अनुभव-ज्ञान आहे, असें परमार्थतः सिद्ध होतें. द्रष्टा व दृश्य हीं दोन्ही चिदात्मक साक्षीमध्ये जर एकरूप न झालीं, तर ऊंस खावयास प्रवृत्त झालेला मनुष्य ऊं-साला पाहून व तो चोखीत असूनहि त्याचें माधुर्य जाणण्यास पाषाणाप्रमाणें समर्थ होत नाही.

कारण जडाला रस कळणार कसा ? स्वतः रसच त्याला आपला अनुभव देईल, असें म्हणावें, तर तोहि जडच आहे. चेत्य म्हणजे विषय चिन्मय असल्यामुळें जलामध्ये जलविंदु जसे मिळून जातात, तसे ते चित्तीमध्ये निमग्न होतात, त्यामुळें अनुभव येतो. त्यावांचून तो येणें शक्य नाही. दोन काष्ठांना परस्परांचा अनुभव येत नाही. त्यांची काष्ठत्व ही जाति जरी एक असली तरी त्यांचें चित्शी तादात्म्य न झाल्यामुळें जसे ज्ञान होत नाही, त्याप्रमाणें जड द्रष्टाहि जेवर चित्शी तादात्म्य पावत नाही, तेवर त्याला जाणूं शकत नाही. दृश्य चिद्रूप होईतो काष्ठासारखेंच असतें. काष्ठाची स्थिति जशा प्रकारची असते, तशाच दृश्याची असते. काष्ठ चिन्मय झाल्यानें जसे द्रष्ट्याला दिसतें, तसे इतर दृश्यहि चिन्मय होऊनच त्याच्या अनुभवास येतें. त्यामुळें तें चिद्रूप आहे, असा तर्कानेहि निश्चय करितां येतो. जल, वायु, पृथ्वी, इत्यादि सर्व महा चिद्रूपा-नेच विस्तार पावलेले आहेत. त्यामुळें जगाचें ब्रह्मैक्य सिद्ध होतें. तर मग त्याला ज्ञान कं होत नाही, असें विचारशील, तर बाबारे ! आपण ज्याला जड पदार्थ म्हणतो त्यांत बुद्धि, प्राण, जीव इत्यादि नसतात; त्यामुळें त्यांना ज्ञान होत नाही. प्राण, बुद्धि इत्यादिकहि भाव-नेनें कल्पिलेले आहे व भावना म्हणजे चित्चा विकास आहे, तो इच्छेनें उदय पावत असतो. जेव्हां इच्छा नाही, तेव्हां पदार्थाची भावना नाही, व भावना नाही तेथें पदार्थ नाही. अर्थात् ब्रह्मसत्ताच जगत् या रूपानें भासते व सुषुप्ति, प्रलय, या रूपानेंच ती शांत होते. सर्व बीजांमध्ये आत्माच पुरुषत्वानें अनुगत होतो. जगांतील प्रत्येक पदार्थामध्ये जो अति-शय सूक्ष्म सारभूत अंश असतो, तोच तो परमात्मा होय. तोच अंकुरापासून शाखा, पुष्प,

बीज इत्यादि उत्तरोत्तर सर्व कार्यांत व्याप्त असतो. यास्तव जो जो अंश ज्यापेक्षां सूक्ष्म व त्यामुळेच कारण म्हणून प्रसिद्ध असतो, त्याचा त्याचा ब्रम्हकोटीमध्ये प्रवेश करून जो जो स्थूल व त्यामुळेच कार्यरूपाने प्रसिद्ध असलेला भाग, त्या त्या भागाला मायाकोटीमध्ये प्रविष्ट करावे; क्षणजे कार्याच्या अपेक्षेने सूक्ष्म असलेले कारण ब्रम्हरूप आहे, व कारणाच्या अपेक्षेने स्थूल असलेले प्रत्येक कार्य मायामय व त्यामुळेच मिथ्या आहे अशी भावना करावी. ब्रम्ह सर्व परमाणूंचा आत्मा आहे. त्यामुळेच प्रत्येक पदार्थामध्ये असणारा जो साररूप सूक्ष्म अंश तीच परमार्थ वस्तु व तेच ब्रम्ह होय. जसे घटादि कार्य सर्व मृण्मय असते, मृत्तिका हेच त्यांतील मुख्य द्रव्य होय, तिच्यावांचून त्यांत कांहीं नाही; तसेच हे सर्व जगत्तुदि आमूलाप्र ज्या ज्या पुरुषाकडून जसे जसे विचारपूर्वक पाहिले जाते, तसे तसे ते सर्व सन्मात्ररूप ब्रम्हच दिसते. अणुरेणू-इतकेहि त्यांत दुसरे कांहीं नाही. सुवर्णाचे हजारों अलंकार जरी पुढे मांडले तरी त्यांत जसे सुवर्णत्वाहून अन्य कांहीं नसते, त्याप्रमाणे जगद्भाव व जीवभाव यांच्या समुदायामध्ये शांत ब्रम्हाचे शांतत्वच असते. दुसरे कांहीं नाही. रामा, तुझ्याजवळच जर कोणी मनुष्य निजला असला, व तो स्वप्नांत मेघांचा मोठा समुदाय पहात असला, तरी तो जसा तुझ्या दृष्टीस पडत नाही, त्याप्रमाणे, माझ्या दृष्टीने सृष्टि, स्थिति, लय इत्यादि सर्व क्षोभ शून्यरूप आहेत. आकाशाची मलिनता व गंधर्वपुत्रांची सेना जशी मिथ्या, तसेच हे जगत्हि शून्यरूप होय. ते केवळ शांततारूप आहे. अंतः-करणांतील संकल्पभ्रमच पुष्परूप होऊन बाहेर जगाच्या आकाराने फलद्रूप होतो. ज्याप्रमाणे भूमीत पेरलेले वटवृक्षादिकांचे बीज जलाने

आर्द्र झाले असतां अंकुरादि क्रमाने महावृक्ष बनून छाया, आश्रय, इत्यादिकांच्या योगाने प्राण्यांवर उपकार करण्यास समर्थ होते, त्याप्रमाणेच अंतःकरणांतील संकल्पबीजापासून हा जगद्वृक्ष विस्तार पावतो व प्राण्यांना त्यांच्या कर्माप्रमाणे सुखदुःखादि भोग देतो. ज्याचे अहंतादि प्रतिबंध नाहीसे होऊन निरतिशयानंद व्यक्त झाला आहे, त्या ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीने, अणिमादि सिद्धि कस्पटाप्रमाणे तुच्छ होतात. ज्ञानी महात्म्याला देव, असुर, मनुष्य, इत्यादि विविध प्राण्यांनी भरलेलेहि हे विश्व एका केसाइतके तुच्छ भासते, त्यामुळे त्रैलोक्यांत मला असा एकहि पदार्थ दिसत नाही, कीं जो त्याच्या मनांत लोभ उत्पन्न करू शकेल ! ज्याला आत्म्याचा साक्षात्कार झाला आहे, तो कसाहि वागला व कोठेहि गेला तरी त्याच्या मनांत द्वैतसंकर उत्पन्न होत नाहीत. ज्या महात्म्याला सर्व विश्व आकाशासारखे शून्य भासते, त्याला मिथ्या विषयांची इच्छा कशी होणार ? ज्याचे सर्व विषय शांत झाले आहेत, व सर्व इच्छा निवृत्त झाल्या आहेत, ज्याला वैभव व दारिद्र्य समान भासतात, त्याचा महिमा जाणण्यास कोण समर्थ आहे ? त्याचे बंधु-पुत्रादि इष्टजन मरण पावले तर त्याला खेद होत नाही, व त्यांचा उत्कर्ष झाला, तर त्यामुळे हर्ष होत नाही. आप्त-इष्टांच्या मरणाने हा मीच मृत झालो आहे असे तो समजत नाही, व त्यांच्या जीवनाने मीच जिवंत आहे असेहि मानित नाही. अज्ञजनांच्या भ्रांतीने मृगजलाच्या प्रवाहाप्रमाणे भ्रांतीला पात्र झालेल्या आत्म्यामध्ये जन्म व मरण हे भाव खोटेच भासतात. पण आक्षी जो त्यांचे उत्तम रीतीने परीक्षण करावयास जातो, तो आक्षांला भ्रांतिहि दिसेनाशी होते. आम्ही परीक्षक आहोत, ही कल्पना

नाहीशी होते, व जन्म-मरणांचे नांव सुद्धा उरत नाही. तर केवल शांत, अव्यय तत्त्व अनुभवास येते. जो दृश्याविषयी विरक्त झालेला असतो, जो आत्म्यामध्येच रममाण होतो, व ज्याचे चित्त शमसंपन्न झालेले असते, तो वस्तुतः विद्यमानस्वरूप असूनहि अविद्यमान असा भासतो. त्याने भवसागराचे उलंघन केलेले असते. त्यामुळे तो ब्रम्हरूपाने जरी स्थित असला तरी देहेन्द्रियादिकांनी रहित असतो. ज्याची मनोवृत्ति अतिशय शांत झाली आहे व त्यामुळे जो आत्म्यामध्ये एकरूप होऊन गेला आहे, तो वस्तुतः विद्यमान जरी असला तरी निर्वाण पावलेला असतो. कारण तो निरुपाधिक आत्मरूप झालेला असतो. दिवा मालविला असतां त्याचे जमने निर्वाण होते म्हणजे तो जसा शांत होतो, त्याचप्रमाणे मनोवृत्तीच्या शांतीमुळे आत्म्याला निर्वाण प्राप्त होते. ज्याला बुद्धीपासून घटपटादि स्थूल व सूक्ष्म पदार्थापर्यंत सर्व दृश्य रुचेनासे होते, त्या आकाशाप्रमाणे शांत असलेल्या पुरुषाला ज्ञानी लोक मुक्त असे म्हणतात. अविचारामुळे 'अहं' ही भावना उद्भवते व विचाराने ती नाहीशी होते. 'अहं' चाच अभाव झाल्यावर जगत् कोठचे व संसार तरी कोठचा? चैतन्याच्या विपरीत भावनेमुळेच बुद्ध्यादिकांच्या स्वरूपाने भासणारे चिदाकाश संकल्पमय जगाला जाणते. ज्याप्रमाणे माझे मन सर्वविषयशून्य झाले आहे, तसेच तुझेहि होईल. तुला जर आत्म्याचे यथार्थ स्वरूप कळेल व त्यामुळे भ्रांतीचा नाश होईल तर तुझे मनहि सर्व विषयशून्य होईल. तू भूतांचा आत्मा होशील. त्यानंतर सर्व आचरण मंगलरूप होईल, तुझी स्थिति निर्वाणरूप होईल. रामा, तू जे करतोस, तू जे खातोस, जो होम करतोस, जे देतोस, जे तप करतोस, जी हिंसा

करतोस व दुसऱ्याहि ज्या ज्या क्रिया करतोस ते सर्व अव्यय शिवस्वरूपच आहे. मी, तू, क्रिया, काल, आकाशादि भूते, लोकालोकादिक पर्वत इत्यादि जे जे कांहीं आहे, ते सर्व मंगलरूप चिदाकाशच पसरले आहे. मनाचे संकल्प व विकल्प, रूपादि विषयांचे अनुभव, त्रिकाली अनुभवास येणारे जगत्, जन्म, जरा, मरण, रोग, इत्यादि सर्व महाचिदाकाशच आहे व ते सर्व शिवस्वरूप आहे. रामा, तू आपल्या दुःखाच्या शांतीचे उपाय शोधित वसू नकोस, मनांत कांहीं शंका बाळगू नकोस, विषयांचा अनुभव घेऊ नकोस, सर्व इच्छा टाकून दे, चिंतनहि करू नकोस, मी अमुक आहे असा अभिमान धरू नकोस, आणि या सर्व गोष्टी केल्यावर तू जसा असशील तसाच रहा, तेच निर्वाण होय. इच्छा व मनन ही टाकल्यावर शांत, भावनाशून्य व वासनारहित होऊन तू वाटल्यास व्यवहार कर किंवा करू नकोस. वायूचा स्पंद व अस्पंद या दोन्ही प्रकारे जसा व्यवहार होतो तसाच तुझा व्यवहार होऊ दे. ज्याप्रमाणे लाकडाची नौका वल्ह्यांच्या योगाने चालविली जाते, त्याप्रमाणे तुझी पुरुषाला उचित असलेली चेष्टा वासना व संकल्प यांनी रहित, शांत व शास्त्रानुसार होऊ दे. हे रामा! तुझा व्यवहार स्नेहाने युक्त असा न होवो. माता, पिता, बंधु इत्यादि लोकांवर तू अत्यंत आसक्तहि होऊ नकोस. फार काय, तू ज्ञानी आहेस की अज्ञानी आहेस, दयाळू आहेस की निष्ठुर आहेस, हेहि कोणाला कळू देऊ नकोस. तर तू व्यवहारांतहि चित्रांतील दीपाप्रमाणे स्थिर रहा. प्राप्त भोगाविषयी तू विरक्त हो. पुढे प्राप्त होणाऱ्या भोगाची इच्छा करू नकोस. तू वासनाशून्य झालास म्हणजे मग शास्त्रावांचून तुला कांहींच प्रिय वाटणार नाही. शास्त्रच तुला विश्रान्ति

देईल. त्यामुळेच तुला स्वसुखाचा अनुभव येईल. जोंवर देह आहे, तोंवर अवश्य तो व्यवहार केलाच पाहिजे. म्हणून तो शास्त्रानुसारच होईल व त्यामुळे चित्तदोष शांत होतील, असाच व्यवहार तूं कर. पण तसाहि तूं अभिनिवेश धरूं नकोस. मी शास्त्रानुसारच वर्तन करीन, सज्जनांचीच संगति धरीन, असा आग्रहहि तूं धरूं नकोस. कारण कोणत्याहि प्रकारचा अभिनिवेश न धरतां आपापल्या वर्णाश्रमाला उचित अशा आचरणांत व शमदमादिकांत आसक्त होणें, हेंच ज्ञानी पुरुषाचें मुख्य लक्षण आहे. यथेष्ट आचरण हें ज्ञानाचें लक्षण नव्हे. ३८

सर्ग ३९ वा.

१ आत्म्यामध्ये विश्रांति पावलेला मनुष्य कोणत्या रूपानें अवशिष्ट रहातो, व जगत् त्याला कसें दिवतें, त्याचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—जो पुरुष संकल्पपरहित असतो, तो शास्त्रानुसारच वर्तन करील हा नियम कसा संभवतो ? असें विचारशील तर सांगतो. रामा, परमार्थतत्त्वाचा साक्षात्कार झाल्यामुळे ज्याचा संसार क्षीण झाला आहे, असा पुरुष, नियमानें शास्त्रीय व्यवहारच करावा, असा संकल्प करीत नाही. कारण, भ्रसंगप्राप्त व्यवहाराला कारण होणारा जो संकल्प, तोहि आभासरूप असल्यामुळे स्वात्माच आहे असें पाहतो. संकल्प या रूपानें त्याकडे पहातच नाही आणि कोणत्याही वस्तूकडे त्या त्या वस्तूच्या रूपानें पाहिल्यावांचून तिची सत्ताच सिद्ध होत नाही. त्यामुळे ज्ञानी पुरुषाच्या व्यवहाराला अवश्य अमलेला संकल्प हा खरा संकल्प नसून, संकल्पाभास आहे. आरशा-

वर तोंडाची वाफ सोडली असतां त्याला जशी मलिनता प्राप्त होते, त्याप्रमाणें चैतन्यामध्ये आत्म-साक्षात्कार होण्यापूर्वी कांहीं अनिर्वाच्य कारणामुळे 'अहं' अशी अहंता उद्भवते, पण ती तत्त्ववेत्त्याच्या ठिकाणीं कांहीं कारणावांचून तत्काल नाहीशी झालेली दिसते. त्यानंतर मोठ्या यत्नानें जरी तिचा शोध केला, तरी ती हातीं लागत नाही. ज्याचें अज्ञानावरण क्षीण झालेलें असतें, ज्याच्या सर्व इच्छा शांत झालेल्या आहेत, जो परमामृताच्या लाभानें पूर्ण संतुष्टचित्त झाला आहे, तो निरतिशय आनंदस्वरूपसत्तेनें विराजमान होतो. पूर्ण चंद्राच्या योगानें आकाश जसें शोभतें, त्याप्रमाणें ज्ञानरूप प्रकाशानें चमकणाऱ्या बुद्धीनें ज्ञानी आसमंतांतील सर्व प्रदेश प्रकाशित करतो. तो जेथें असतो, तेथील लोकांच्या अंतःकरणांत संशयरूप धुकें राहूं देत नाही. वायु मेघादि आवरणाला दूर सारून सूर्यप्रकाशाला सर्व ब्रह्मांडभर पसरण्यास जसा अवकाश देतो, त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुषाची बुद्धि अज्ञ जनांच्या अंतःकरणांतील अज्ञानावरणाला घालवून आत्म-विचाराला अवकाश देते. ज्ञानी पुरुष आत्माच आहे, असें कोणालाहि सहन कळतें. कारण, त्याच्या ठिकाणीं संसारदोष किंवा संदेह यांचा अभाव असतो. त्याला आत्मप्रकाशाचा लाभ झालेला असतो, त्याच्या ठिकाणीं अज्ञानावरण नसतें. त्यामुळे तो शरत्कालांतील आकाशाप्रमाणें स्वच्छ असतो. त्याच्या ठिकाणीं संकल्प नसतो. तो निराधार असतो, शांत असतो. ब्रह्मलोकांतून आलेल्या वायूप्रमाणें तो अंतःकरणांत अति शीतल असतो. त्यामुळे अशा पुरुषाच्या समागमांत राहून प्रणाम, शुश्रूषा इत्यादिकांच्या योगानें तो इतर लोकांनाहि निष्पाप करीत असतो. स्वर्गादि पदार्थांना स्वप्नांतील पदार्थांप्रमाणें, किंवा बंध्या-

पुत्राप्रमाणे जाणणे, हा ज्ञानी पुरुषाचा स्वभावच आहे. पदार्थ नसतांना तो भासणे हेंच भ्रमाचें स्वरूप आहे. अविद्यमान असलेलेहि हें जगत् अनुभवाला येतें, त्यावरूनच त्याचें मिथ्यात्व सिद्ध होते. मिथ्या प्रत्ययांचा हा स्वभावच आहे. या असत्य संसारामध्ये अर्थ कोठून असणार? व तो कशाच्या आधारानें रहाणार? बंध व मोक्ष हे शब्दच बंध्या-पुत्राप्रमाणे विकल्परूप आहेत. जगत् ब्रह्मरूपानें सत्य आहे. 'जगत्' या रूपानें त्याला कांहीं निमित्त नाही. तें संकल्पाचाहि विषय होऊं शकत नाही व त्याला योग्य आधारहि पण नाही. त्याला ब्रह्मरूप जाणले म्हणजे मग अहं ही वृत्तिहि रहात नाही, व 'जगत्' ही भावनाहि उरत नाही. आत्मस्वरूपामध्ये अंतःकरण विश्रांति पावले, म्हणजे 'मी, तूं' इत्यादि वृत्ति, सुख-दुःख इत्यादि अनुभव, व सृष्टि, स्थिति, इत्यादि अवस्था, यांचा अनुभव न येणें साहजिक आहे. एका क्षणामध्ये एक लक्ष योजने दूर असलेल्या प्रदेशीं आत्मचिति जाऊन पोचली असतां, तिचें मार्गांत जें निर्विषय स्वरूप असतें, तेंच वास्तविक आत्मस्वरूप होय. तें स्पंदरहित वायूप्रमाणें, किंवा शुद्ध आकाशासारखें निरुपाधिक असतें. निर्विषय व शांत चैतन्य हेंच सर्व प्राण्यांचें आत्मस्वरूप होय. त्यांत स्थिर अवस्थित झालेल्या विवेकी पुरुषाला जगाचा अनुभवच येत नाही. सुषुप्तावस्थेत स्वप्नाचा अनुभव नाही, व स्वप्नांत सुषुप्तीचा अनुभव नाही. सृष्टि व प्रलय यांविषयींची भ्रांतिहि सुषुप्ति व स्वप्न यांसारखीच होय. हें स्वप्न, ही सुषुप्ति, इत्यादि विभागहि भ्रांतीमुळेच प्रतीत होतात. तत्त्वामध्ये विभाग नसतांना, तो दाखविणें हा भ्रांतीचा स्वभावच आहे. वस्तुतः स्वप्न नाही, सुषुप्ति नाही, बंध नाही व मोक्ष

नाहीं. सर्व एक सत्य व शांत तत्त्व आहे. भ्रांति मिथ्या आहे. विचार केला असतां ती केवळ आभासरूप भासते. अहो, शुक्तिरजताप्रमाणें असत्य असलेली वस्तु प्राप्त कशी होणार? आणि जें प्रमाणाचा विषय होत नाही, तें नाही; त्यामुळेच भ्रांतीचा संभवच नाही. याप्रमाणें विचार केला असतां, कोणालाहि साक्षिस्वभावाहून कशाचाही अनुभव येत नाही; ही गोष्ट सिद्ध होते. साक्षिस्वभावच भ्रामक पदार्थाच्या रूपानें प्रतीत होतो. शास्त्रानुसार भावना केली असतां, हा साक्षीचा स्वभावच सर्वांना परमप्रेमास्पदत्वानें अनुभवास येतो. तो वस्तुतः जरी एक आहे, तरी स्वरूपांतच ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय इत्यादि त्रिपुटी कल्पून ज्ञानादि रूपानें व्यवहार करूं लागतो. अर्थात् सर्व व्यवहार आत्म्याच्या या साक्षिस्वभावामुळेच होतो. तो एकच असतांना अनेक असल्याप्रमाणें भासतो. तेव्हां आतां वाद करून त्यांत सिद्ध तें काय करावयाचें? आत्म्याच्या स्वभावाहून भिन्न वस्तूची कल्पना केली कीं, संसारदुःख होतें व त्याच्या अति-शांत स्वभावामध्येच स्थिर झाले कीं, मोक्ष-सुख प्राप्त होतें, असे आपल्या विवेचक बुद्धीने निश्चित समजून मग तुला त्यांतील ज्याचा आश्रय करावासा वाटेल त्याचा तूं आश्रय कर. सूक्ष्म बीजामध्ये स्थूल वृक्ष असतो ही गोष्ट अनुभवानें सिद्ध आहे, त्यामुळे अमूर्त शिवामध्ये मूर्त जगत् असतें, असे ह्मणणें यांत कांहीं दोष नाही. जलांतील द्रवत्वाप्रमाणें विषय, संकल्प, बुद्धि, अहंता इत्यादि परमात्म्यामध्ये स्वभावतःच रहातात, पण ते वस्तुतः आकाशस्वरूप आहेत. ज्याप्रमाणें मूर्त पदार्थ आपल्याच स्वरूपभूत अवयवांनीं निरनिराळ्या क्रिया करतो, त्याचप्रमाणें चिदाकाशस्वरूप भूत-आकाशादि भूतांच्या योगानें सृष्टि, स्थिति, इत्यादि ईश्वराचा

व्यवहार व जन्म, मरण, सुख-दुःखभोग
इत्यादि जीवाचा व्यवहार करतो.
आकाशादि भूतें हे त्या चिदात्म्याचेच अवयव
आहेत. त्याच्या सत्तेनेच तीं भूतें सत्तावान्
होतात, अर्थात् तो चिदात्माच सर्व पदार्थांच्या
रूपानें सर्व क्रिया करण्यास प्रवृत्त होतो,
पण तो स्वतः अकर्ता आहे. पदार्थांच्या व्यव-
हाराप्रमाणेंच शब्दप्रयोगादि व्यवहारहि चिदा-
त्म्याच्या सत्तेनेच होतो. शरीर, वागादि इंद्रियें
इत्यादि सर्व भौतिक पदार्थ जड असल्यामुळे
स्वतः व्यवहार करण्यास असमर्थ असतात,
त्यामुळे “मी वसिष्ठ, तूं राम,” इत्यादि व्यव-
हार जिह्वादि इंद्रियांच्या व्यापारानें जो होतो,
तोहि हृदयस्थ चिदात्म्याच्या सामर्थ्यानेच
होतो. त्याला मृदंग, डफ इत्यादि वाद्यांचा
योग्य दृष्टांत आहे. वस्तुतः मृदंगादि वाद्यें जड
आहेत, पण त्यांतून वादकाच्या इच्छेप्रमाणें
विचित्र ध्वनि उत्पन्न होतात हें प्रसिद्ध आहे.
जी प्रत्यक्ष भासणारीहि वस्तु प्रमाणपूर्वक
विचारानें भासेनाशी होते, ती केव्हांहि नाहींच.
जगद्रूपहि विचारानें नाहींसें होणारें आहे, त्या-
मुळे स्वतः स्वरूपशून्य असलेलें तें ब्रह्मामध्ये
ब्रह्मरूपानेंच स्थित आहे. ज्यांना जगद्रूप स्वप्न
दिसत आहे, ते स्वप्नपुरुषाहि परस्परांच्या
दृष्टीनें विद्यमान नाहींतच. स्वप्नामध्ये आपण
ज्या मनुष्यांना पहातो ते त्याच वेळीं आप-
णाला पहात नसतात हें प्रसिद्धच होय. मग
ते ब्रह्मभूत आत्म्यामध्ये कोठून रहाणार ?
खरोखर संसारी जीव आकाशांतील पुष्पाप्रमाणें
ब्रह्मामध्ये केवळ कल्पनामय असतात. रामा !
मी केवळ ब्रह्मरूप आहे, त्यामुळे सांसारिक
सर्व जीव माझ्यामध्येच वायूंतिल स्पंदाप्रमाणें
आपल्या सर्व व्यवहारांसह रहातात. स्वप्न-
पहाणाच्या पुरुषाचें स्वप्न जसे त्याहुन भिन्न
नसतें, त्याप्रमाणेंच त्यांचा सद्रूप आत्मा मी

आहे. निद्रित पुरुषाच्या स्वप्नाप्रमाणें, खरोखर,
ते संसारी जीव अविद्यमान आहेत. त्यांच्याशीं
माझा जो व्यवहार होतो तो ब्रह्मामध्ये अव-
स्थित असलेलें ब्रह्मच आहे, तथापि त्यांच्या
दृष्टीनें मी त्यांना उपदेश करीत आहे, असें
दिसतें. रामा ! ते जर मला अशा दृष्टीनें पहात
असतील, तर खुशाल पाहोत. मला त्यांच्याशीं
कांहीं कर्तव्य नाहीं. आत्म्यामध्ये अगोदर मीच
नाहीं; मग माझा उपदेशादि व्यवहार कोठचा ?
ही सर्व ब्रह्मासत्ताच पसरलेली आहे. ही माझी
वाणी सुद्धां ब्रह्मरूपच असून ती जणुं काय
तुझ्यासाठीच उदय पावते. सर्व वस्तु केवळ
आनंदरूप आहेत, असें पाहिल्यामुळे सर्वांशीं
अविरुद्ध असलेल्या तत्त्वज्ञानी पुरुषाला दुः-
खादि विरुद्ध पदार्थांहि अनुकूलच भासतात. तो
शुद्ध संविद्रूप असतो, त्यामुळे त्याच्या हृदया-
मध्ये भोगेच्छाहि उत्पन्न होत नाहीं. मनु-
ष्यांचा बंध व मोक्ष त्यांच्या अधीन आहे.
त्यांनीं मनांत आणलें तर ते बद्ध होतात, व
मुक्तहि होऊं शकतात. पण प्रत्येकाचा बंध व
मोक्ष याप्रमाणें त्याच्या स्वाधीन असूनहि प्र-
त्येक जीव मोहित होऊन, स्वरूपानंदाला विस-
रून संसारदुःख भोगूं लागतो, व त्यांतून
मुटण्यासाठीं मोक्षोपायाचें अनुष्ठान करूं लागतो.
पण हा सर्व गार्डच्या पावलाला समुद्र समज-
ण्यासारखाच भ्रम आहे. मिथ्या दुःखाचा
उपशम हेंच मोक्षाचें स्वरूप आहे, व केवळ
विवेकानें स्वभावतःच त्याची सिद्धि होते.
मोक्षाला धन, मित्र, क्रिया यांचा कांहीं उप-
योग होत नाहीं. पाण्यामध्ये टाकलेला तेलचा
थेंब जसा चक्राकार बनतो, त्याप्रमाणें विष-
याचें चिंतन करतांच आत्मचित् जगदाकार
बनते. जाग्रदवस्थेंत स्वप्नवृत्तांत जशा प्रका-
रचा होतो, तशाच प्रकारचें विवेकी पुरुषाला
जगत् भासतें. जागें होतांच स्वप्नांतील पदार्थ जसे

नुसते स्मरणाच्या उपयोगी, तसेच आत्मज्ञान झाल्यावर 'मी, तू, हे जगत्' यांचा स्मरणा-पलिकडे कांहीं उपयोग नाही. यास्तव रामा ! मी पूर्वी सांगितलेल्या क्रमाने योगाभ्यास कर, आत्मभावना दृढ कर, ह्मणजे जगद्वासना हळूहळू क्षीण होत जाऊन, मी नाही, संसार नाही, तर केवल एक आत्मस्वरूप आहे, असा निश्चय होऊन तेच एक अवशिष्ट राहील. हा स्वभावसूर्य जसा जसा उदय पावत जाईल तसा तसा भोगांधकार कमी कमी होऊन शे-वटी सर्वथा नाहीसा होईल. तो आहे, असेंहि कधी वाटणार नाही. याप्रमाणे भोगांधकार नाहीसा झाला ह्मणजे अंतःकरणादि साधन-समुदाय अज्ञान व 'स्थूल देहच मी' इत्यादि अ-ध्यास, यांनी तो रहित होतो. त्याचप्रमाणे ब्रह्मा-कारवृत्तीने प्रदीप्त झालेल्या ज्ञानाने चमकू लागतो आणि त्यामुळे दीपापासून सभोवार पसरलेल्या प्रकाशासारखा ज्ञानप्रकाशाने सर्व जगाला व्यापून तो ब्रम्हरूप झाला आहे, असा भास होतो. ३९

सर्ग ४० वा.

—:०:—

१. संसारांत ब्रम्ह भासत नाही, व ब्रम्हामध्ये संसार भासत नाही, पण जीवन्मुक्तीत पर्यायाने दोन्ही भासतात, असे वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—शब्दादि बाह्य पदार्थ मन, बुद्धि, इंद्रिये, विषयज्ञान, इत्यादि सर्व बाह्य व आभ्यंतर वस्तूंचे वास्तव स्वरूप साक्षी चैतन्यच आहे, असे विद्वान् समजतात. त्या स्वरूपांत विकाररूप मल केव्हांही उद्भवत नाही. जेव्हां अपरिच्छिन्न अविद्येचा क्षय झाल्यामुळे वास्तव स्वभावस्थिति उदय पावते, तेव्हां संसार भ्रमासारखा भासतो. जेव्हां

स्वभावामध्ये अंतःकरण विश्रांति पावून, शांति रूप स्थिति रूढ होते, तेव्हां जगद्रूप दृश्य, सुषुप्तीत जसे स्वप्न, त्याप्रमाणे शांत होते. भोग हेच संसार-महारोग आहेत, बंधु हेंच दृढ बंधन आहे, अर्थसंपत्तिच अनर्थात पाडणारी आहे; यास्तव विवेकयुक्त बुद्धीने स्वरूपांतच शांत व्हावे. अविद्यारूपत्व हाच संसार, व विद्यारूपत्व हेंच परमार्थतत्त्व, यास्तव परमा-काशरूप व्हावे, शांति धरावी, या संसारामध्ये क्लेश भोगांत राहू नये. अर्थात् सुख व दुःख किंवा बंध व मोक्ष आपल्याच स्वाधीन आहेत, ते कसे म्हणशील, तर माझा अनुभव सांगतो. 'मी वसिष्ठ जीव आहे,' असे समजत नाही, दृश्य किंवा जगद्रूप यांना पहात नाही. शांत ब्रह्मामध्ये मी प्रवेश केला आहे. त्यामुळे मी केवळ आनंदस्वरूप ब्रम्हच आहे. रामा, तू मला वसिष्ठ या रूपाने जे पहातोस, तेहि तू आपल्या संकल्पाप्रमाणेच अवलोकन कर-तोस. मी तर स्वतःला शांत केवळ परमाका-शच पहातो. तुला सुद्धा शब्द, अर्थ, इत्यादि-रूप जे मनोमय भ्रम होतात, तेहि वायू-तील स्पंदाप्रमाणे परमाकाश जे ब्रह्म त्यांतच जणुं काय उत्पन्न झालेसे दिसतात. वस्तुतः ते उत्पन्न होत नाहीत. मी द्वैत पहात नाही, यावरून द्वैताचा द्वेष करतो असे कदाचित् तुला वाटेल; पण वस्तुस्थिति तशी नाही; तर द्वैत व अद्वैत यांचा एकाच काली प्रत्यय येणे अशक्य आहे. जो ब्रम्हरूप झालेला असतो, तो प्रपंचाला जाणत नाही व प्रपंचमय झालेला असतो, तो ब्रम्हाला ओळखात नाही. निद्रित मनुष्य स्वप्नाचा अनुभव घेत नाही व स्वप्न पहात असलेला मनुष्य सुषुप्तीचा अनुभव घेत नाही, पण जागा झालेला मनुष्य स्वप्न व जागृति या दोहोंचा जसा अनुभव घेतो, त्याचप्रमाणे ज्याला ब्रम्हसाक्षात्कार झाला

आहे, तो शांतचित्त जीवन्मुक्त ब्रम्ह व जगत् या दोहोंचाहि एकाच वेळीं अनुभव घेतो. कारण तो ज्या वेळीं जगाला पहातो, त्याच-वेळीं तें ब्रम्ह प्रकाशमय आहे असेंहि समजतो. कारण जीवन्मुक्ताला प्रपंचाचें जर मुळींच भान नसतें, तर अज्ञ जीवांना उपदेश करण्याचें महत्कार्यहि त्याच्या हातून घडलें नसतें. ज्ञानी हें सर्व द्वैत जसे आहे तसेच जाणतो, पण त्यांत आसक्त होत नाही. त्यापासून हळूहळू चित्ताचा निरोध करीत तो शुद्धा-त्मा शरत्कालीन मेघाप्रमाणें शांत होतो. स्मरणरूप व काल्पनिक संग्रामाचें जें स्वरूप असतें तेंच जीवन्मुक्ताच्या जगदनुभवाचें रूप असतें, त्याला सत् क्षणतां येत नाही व असतूहि क्षणतां येत नाही. त्यामुळे अहंत्व व जगत् हा शुद्ध भ्रम आहे. रामा! सर्व जीवांना दिसणारी ही जगन्माया परमार्थ सत्य आत्म्या-मध्ये व शून्यामध्येहि नाही. तिचा द्रष्टा जीवहि विद्यमान नाही. त्यामुळे शून्य व अशून्य या दोहोंहूनहि अत्यंत विलक्षण असलेली ही भ्रांति अनिर्वचनीय आहे. ती जरी भासत असली, तरी तिची कार्यकारणपरंपरा लावतां येत नाही, त्यामुळे तिचें निश्चित स्वरूपहि सांगतां येत नाही. ४०.

सर्ग ४१ वा.

—:०:—

१ अविद्यास्वभावामुळे त्रिभुवनरूप बाहुलीचें नृत्य, व २ विद्यास्वभावानें निर्वाण.

श्रीवसिष्ठः—‘मी, तूं,’ इत्यादि या सर्व प्रपंचाचा अनुभव, हा अविद्येचा स्वभाव आहे. यास्तव शास्त्रीय उपायांनीं विद्या संपादन करून अद्वितीय, स्वप्रकाश, पूर्णानंदरूप होऊन, केवळ विद्यास्वभाव बनून स्वतःला निर्वाणमय

करावें. जेथें सूर्य असतो तेथें प्रकाश जसा अवश्य असतोच, त्याप्रमाणें जेथें आत्मसाक्षा-त्कार झालेला असतो, तेथें परम वैराग्य अवश्य असलेंच पाहिजे. तो साक्षात्कार म्हणजे विद्या, विद्वत्समागम, विवेक, विषयवैराग्य, यांमुळेच सिद्ध होतो. कर्ता, कर्म, करण, द्रष्टा, दृश्य, दर्शन, इत्यादि सर्व सामग्रीनें रहित असेंच हें जगच्चित्र उद्भवलेलें आहे. आधारावांचून जसे एखादें चित्र असावें, तसेंच हें सर्व आहे. तें वस्तुतः उत्पन्न झालेलें नाही, त्यामुळे विविधाकारांनीं प्रतीत होणारेंहि जगत् शांत तत्त्वामध्ये शांत रूपानेंच स्थित आहे. तें अनामय परब्रह्मच असून सत्य व अव्यय आहे. जगद्रूपी चित्रांतील या असंख्य मूर्तींची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे? त्या सर्व मूर्ति चिदाकाशांत केवळ जीवांच्या कल्पनारूप रंगानें रंगविल्या आहेत. तीं जगद्रूप चित्रें जणूं काय नवे नवे अभिनय करून शृंगारादि विकारांनीं युक्त असल्याप्रमाणेंच चेष्टा करीत असतात. परमाणूप्रमाणें अतिसूक्ष्म पदार्थापासून ब्रम्हदेवासारख्या विराट्पुरुषपर्यंत, प्रत्येका-मध्ये त्यांचा असाच विलास चाललेला असतो. रामा! या जगच्चित्रपुत्रिका सर्व ऋतु, याच मस्तकावरील पुष्पमालांना धारण करतात. दिशारूपी बाहुलतांनीं त्या व्याकुल झालेल्या असतात. पाताललोक याच त्यांच्या पादलता आहेत. ब्रम्हलोक हीच त्यांची मान आहे. चंद्र व सूर्य हेच नेत्र आहेत, नक्षत्रसमुदाय हेच लोम आहेत, सप्तलोक हीच सात अंगें आहेत, सर्वत्र पसरलेलें स्वच्छ आकाश हेंच वस्त्र आहे. द्वीपांच्या सभोंवार असलेले समुद्र हीच त्यांचीं कंकणें आहेत. लोकालोक पर्वत याच मेखला आहेत, भौतिक शरीरादिकांचें धारण व पोषण यासाठीं धडपड करणारे जीव हेच त्यांचे प्राणवायु आहेत, पुराण व वेद

हीच त्यांची वचने आहेत, निरनिराळ्या क्रियांची सुखदुःखादि फळे हेच त्यांचे विलास आहेत. तात्पर्य, अशा सर्व सामग्रीने युक्त असलेल्या त्या त्रिजगत्-पुत्रिका सतत नृत्य करीत असतात, व तेच आपल्याला जगद्रूपाने साक्षात् दिसत असते. त्यांच्या या नृत्याचे कारण अविद्यायुक्त चित्च आहे. कारण श्रुतीमध्ये अविद्याविशिष्ट ब्रह्मच जगाचे निमित्त सांगितले आहे. ज्याप्रमाणे निद्रावस्थेत अंतःकरणाने सर्वथा लीन न होणे हेच स्वप्नाचे कारण, तसेच अविद्यावस्थ ब्रह्म हेच जगाचे कारण होय. हे रामा, तू पारमार्थिक स्वभावाची भावना करीत, जागृतीतहि अज्ञाननाशामुळे असुषुप्त व सर्व द्वैतोपसंहारामुळे सुषुप्त अशा तूर्यपदामध्ये स्थिर हो. जागृतीतहि सर्व विक्षेप टाक. या प्रपंच-स्वप्नाचा आश्रय करू नकोस. जागृतीतहि निद्रित असल्याप्रमाणे जगद्भाषना-शून्य होणे, आत्मज्ञानाने आसक्ति व वासना यांनी रहित होणे हाच स्वभाव आहे, असे तज्ज्ञ समजतात व त्याच स्वभावामध्ये दृढ होणे, हीच मुक्ति होय. कर्ता, कर्म, करण, द्रष्टा, दृश्य, दर्शन यांच्या अमावी विषयाचे दर्शन व चिंतनहि संभवत नाही. त्यामुळे पूर्वोक्त स्वभावामध्ये स्थिर झालेल्या पुरुषाला व्यवहार-समयीहि जगत् चिदेकरसरूप भासते. अति रमणीय आत्मतत्त्वामध्ये जगतहि रमणीय दिसते. पूर्ण ब्रह्मामध्ये ते परिपूर्ण स्वरूपाने स्थित होते. द्वैत व ऐक्य यांनी रहित अशा प्रत्येक आत्म्यामध्ये द्वैत व ऐक्य यांनी रहित असे ब्रह्म अखंड एकरूपाने भासते. सृष्टिरूपाने स्थित असलेले हे सत्य, सत्य आत्म्यामध्ये शांत राहिले आहे. ते स्वरूपतःच शांत आहे. त्यामुळे आकाशाच्या मध्याप्रमाणे, मोठ्या शिलेच्या जठरासारखे, उत्तम रत्नाच्या मध्याप्रमा-

णेच ते घनरूप असले तरी आकाशोपम आहे. म्हणूनच त्यामध्ये जगत्प्रतिबिंब व्यक्त होताच क्षुब्ध झाल्याप्रमाणे जरी दिसले, तरी स्वतः अक्षुब्धच असते. ते जगद्रूपाने असत जरी भासले तरी सद्रूपच असते. ज्याप्रमाणे एखाद्या शिल्पशास्त्रज्ञाच्या मनांत पुढे होणाऱ्या एखाद्या विशाल नगराची रचना रहाते, त्याप्रमाणे जगत्कारण ब्रह्मामध्ये हे सर्व जगत् बीजरूपाने रहाते. त्या अवस्थेत मन एकरसरूप असते. ज्याप्रमाणे कल्पित नगर संकल्पाहून भिन्न नसते, त्याप्रमाणे हा जगाचा आभास परमार्थाहून भिन्न नाही. सुवर्णाच्या चौकोनी चिपेमध्ये, त्यापासून पुढे होणाऱ्या अनेक अलंकाराचे आकार जसे बीजरूपाने असतात. त्याप्रमाणे परब्रह्मामध्ये हे सर्व जगत् रहाते. पुढे होणारे विविध पदार्थांचे आकार जरी त्यांत असले तरी ते स्वतः शांत व अव्ययच असते. त्यामध्ये सतत नाश व उत्पत्ति चालूच असते, तथापि ते स्वतः एकरूप, अनामय, उत्पत्तिनाशरहित व जरारहित असते. ते तसे असूनहि अनेक असल्याप्रमाणे प्रत्ययाला येते. हे रामा ! ज्ञान झाले असतां केवळ शांत-स्वभाव ब्रह्मच आपल्या अद्वैत स्वभावामुळे अस्तोदयरहित असले तरी सृष्टिरूप स्वराज्य-वैभवाने भासते. म्हणजे ज्याप्रमाणे आकाशांत तिमिरयुक्त दृष्टीला अनेक केशाकार, गंवर्ब-नगरे, नीलवर्ण इत्यादि दिसतात, तसेच ब्रह्मामध्ये सृष्टिवैभव दिसते; पण औषधादि उपायांनी नेत्रदोष नाहीसे झाले असतां आकाश जसे जसे स्वच्छ भासते, तसेच विचाराने जगद्रहित ब्रह्म ज्ञानी पुरुषाला प्रतीक्षणी दिसते. ४१.

सर्ग ४२ वा.

—:०:—

१ विश्व व विश्वेश्वर यांची एकता. २ विवेकाने पूज्य होणारा स्वात्माच परमेश्वर.

श्रीवासिष्ठः—शांत, कूटस्थ आत्म्यामध्ये जे प्रथमतः चित्ताचे स्फुरण होतें, तें चिदात्म्याहून भिन्न नाही. कारण तें चित् हि चिदात्म्याप्रमाणें अव्यक्त व निर्मल असतें व व्यवहारांत नाम व रूप यांच्या भेदामुळे वस्तूंचा भेद होतो, पण तो भेद नामरूप व्यक्त होण्यापूर्वी चित्मध्ये संभवतच नाही. त्यामुळे चित् व चित्त यांचा भेद नाही. कारण चित् हि निर्मल व चित् हि निर्मल, त्यामुळे प्रभा व आकाश यांच्याप्रमाणें चित् व चित्त यांचा भेद संभवत नाही. याच न्यायानें चित्ताच्या अधीन असलेला जगद्भेदहि असंभवीयच आहे. निर्विकार प्रत्यगात्माकाशांत मननादि वृत्ति व शब्दादि विषय मृगजलाप्रमाणें भासतात, पण चित्तरूप सूर्य अस्त पावला असतां, ते सर्व विकार शांत होतात. वायूचें स्पंदन कोणत्याहि साधनाच्या अपेक्षेवांचून जसे होतें, त्याप्रमाणें परमात्म्याच्या प्रकाशाचा प्रसार हेंच जगत् आहे. पाण्यांतील द्रवत्वाप्रमाणें, आकाशांतील शून्यत्वाप्रमाणें, किंवा वायूतील स्पंदाप्रमाणें, परमात्म्यामध्ये हें अनिर्वाच्य आत्ममय जगत् भासतें. महाचिद्रूप महाकाशांत जें हें जगत् दिसत आहे, तें रत्नांतील तेजस्वितेप्रमाणें चित्त्वच आहे. जसे जलामध्ये द्रवत्व, आकाशांत शून्यत्व, व वायूमध्ये स्पंदन, तसे महाचितीमध्ये जगत् आहे. ज्याप्रमाणें वायु आपल्या स्वरूपांत स्पंद पावतो, त्याप्रमाणें चित्ति स्वरूपांतच जगत् पहाते. त्यामुळे द्वैत, ऐक्य इत्यादि भेदांचा यातिकाचित् हि संभव नाही. अविवेकानें जगत्

यो. वा. १४

भयंकर भासतें, व विवेकानें क्षणभंगुर दिसतें. पण परमार्थबोध झाला असतां, तें सर्वदा ब्रह्मात्मन बनतें, त्यामुळे भयंकर किंवा क्षणभंगुर दिसत नाही. शुद्ध व आदि-मध्य-अंतरहित अशा केवळ ज्ञातीवांचून त्यांत कांहीं नाही, असा ज्ञानी पुरुषांनीं निर्णय केला आहे—पण आत्मसाक्षात्कारानें तसा निर्णय होण्यापूर्वी अनेक वाद प्रवृत्त होतात. कोणाला तें शांत शिवस्वरूप वाटतें, कोणी त्याला शाश्वत ब्रह्म म्हणतात, कोणी शून्य हेंच तत्त्व समजतात. कोणी केवळ विज्ञान हेंच या जगांतील सार समजतात, पण वस्तुतः तें अनंत चिद्रूपच आपल्या स्वरूपामध्ये जणूं काय विषयत्वाची भावना करीत, स्वरूपांतच ज्ञेयत्व, अज्ञत्व, इत्यादि अवस्थांस प्राप्त होतें. चित्त्वाच्या बलावरच आरोपित वस्तूंची स्फूर्ति होत असल्यामुळे चित्त्वावांचून ज्ञेयाची सत्ता नाही व ज्ञेयसत्तेवांचून चित्त्वा चित्त्व नाही. ज्याप्रमाणें शून्यरूप निर्विकार आकाशावांचून वायूचें कारण नाही, किंवा वायूवांचून स्पंदाचें दुसरें कांहीं कारण नाही, त्याप्रमाणें जगाचें चित्त्वावांचून दुसरें कांहीं कारण नाही. अतिस्वच्छ असलेली जी महाचिति तिच्यामध्ये सृष्टीतील निरनिराळ्या पदार्थांचें ज्ञान होण्यास, त्यांचें सत्त्व किंवा असत्त्व प्रतीत होण्यास दुसऱ्या कोणत्याहि कारणाची अपेक्षा नाही. चित् व जड यांच्या भेदाची व त्यांच्या कारणाच्या एकत्वाची सत्ता परब्रह्मामुळे सिद्ध होते. पण त्या कूटस्थ अद्वितीय चिदाकाशांत द्वित्व किंवा एकत्व यांची कल्पना कोण करणार? सत्ता व स्फूर्ति यांच्या योगानें त्यांचें समर्थन सृष्टीतील जड पदार्थांपैकी कोणीहि करण्यास समर्थ नाही. आकाशाच्या द्वित्वाचा, किंवा वायु व स्पंद यांच्या भेदाचा, कधीच कोणाला अनुभव येत नाही. कारण त्याच

भेद जरी कल्पिलां तरी तो वास्तविक नसून शब्दमात्र असतो, हें प्रसिद्ध आहे. त्याच-प्रमाणे विश्व व विश्वेश्वर यांचे द्वित्व असद्रूप आहे. जे महाचिन्मात्र तत्त्व ते सद्वृत्त असून त्यांत द्वित्वाचा असंभव आहे. चिन्मात्रच विश्वा-सारखे भासते. देश, काल इत्यादिकांनी युक्त असल्यामुळे विश्वांतील कांहीं पदार्थ सत्य भासतात, कांहीं असत्य भासतात. जे थोडा वेळ राहतात, त्यांच्या अपेक्षेने दीर्घ काल राहणाऱ्या पदार्थांचा व्यवहारांत नित्य समजतात. न्यून प्रदेशांत राहणाऱ्या वस्तूहून विस्तीर्ण प्रदेशांत राहणाऱ्या वस्तूला व्यवहारांत व्यापक समजतात. हें जरी खरे आहे, तरी वस्तुतः विश्व नाही, व विश्वत्व नाही. त्यामुळे सोन्याच्या अलंकारांमध्ये खरी सत्यता नसून सोन्यामध्ये जशी खरी सत्यता असते, त्याप्रमाणे देशकालांनी परिच्छिन्न झालेल्या कोणत्याच वस्तूमध्ये सत्यत्व नसून चिन्मात्रालाच परमार्थ सत्यता आहे. जसे सुवर्णकंकण सोन्याहून निराळे आहे, असे ह्मणणे अशक्य, त्याचप्रमाणे विश्व परमात्म्याहून भिन्न आहे, असे ह्मणणे अयोग्य आहे. त्यांत द्वित्व किंवा ऐक्य यांतील कशाचाच संभव नाही. त्यामुळे कार्यकारणता कोठची? बरे, 'काल्पनिक कार्य-कारणभेद आम्ही स्वीकारितो,' असे म्हण-शील, तर आकाशांतील शून्यत्वाप्रमाणे किंवा जलांतील द्रवत्वाप्रमाणे काल्पनिक भेदाने त्याच्या सत्यत्वाचा निर्वाह होत नाही. आकाश व आकाशांतील रेघ ही दोन्ही जरी अत्यंत अभिन्न असली तरी त्यांच्या भेदाची कल्पना होते. त्याच न्यायाने चिन्मात्र, जगत् वगैरे यांचा जरी अभेद असला तरी काल्पनिक भेदाची सिद्धि होते. पण वस्तुतः ब्रम्हाचे जे रूप तेच जगाचे रूप, तेव्हां त्यांत द्वित्व व एकत्व कोठले? आकाश ज्या रूपाचे असते,

त्याच आकाराचे सर्व शून्यहि आहे. त्याच न्यायाने एक, निर्मल, व्यापक, सर्वात्मक चिन्मात्रांत हें सर्व जगत् आहे. शिळेवर सैनिकांची चित्रे कोरून त्यांची एक मोठी सेना बनविली असता, त्यांत सर्वत्र पाषाणत्व अनु-स्यूत असते, तेव्हां त्यांत कार्यकारणवैचित्र्य कसे व कोठून संभवणार? आकाशामध्ये तद्भिन्न वस्तूचा जर असंभवच आहे, तर अनाकाशता कोठची? त्याचप्रमाणे महाचिंतीमध्ये तद्भिन्न प्रपंच तरी कसा असणार? अर्थात प्रपंचाचा जो भास होतो तो आत्मप्रकाशरूपच आहे. पाषाणावर कोरलेले चित्र पाषाणाचाच विकार असल्यामुळे तद्रूप असते, त्याचप्रमाणे हे साधो! या विश्वाविषयी तशीच भावना करून स्वरूपामध्ये स्थित झाले असता विश्वाचा लय होतो. त्यानंतर एखाद्या निश्चेष्ट मनुष्याप्रमाणे संसार अवशिष्ट रहातो. ज्याप्रमाणे नेत्र मिटले असता बाहेरचे पदार्थ दिसेनासे होतात, त्याप्रमाणे अंतःकरण आत्म्यामध्ये लीन झाले असता बाह्य जगत् दिसेनासे होते. स्वप्नामध्ये जागृतीतील विषय असत होतात व जागृतीत स्वप्नांतील विषय असत होतात, कारण त्या दोन्ही अवस्थांत, त्या त्या विषयाची भावना होत नसल्यामुळे प्रपंचाचे भान भावनाधीन आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते. रामा! तू भाव-नेचा त्याग करून पाषाणासारखा निर्वि-कार होऊन रहा. कारण अंतःस्वभाव सर्व-विकारशून्य आहे, म्हणून त्या आपल्या स्वरू-पाप्रमाणेच साम्यामध्ये स्थित व्हावे. जेवर विवेक करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त झाले नाही, तोवर परमेश्वराची उपासना करावी. ती करीत असतांनाच विवेक, वैराग्य इत्यादि साधनांचा अभ्यास करावा. व्यापक विवेक-रूप सामग्रीने आत्मसाक्षात्कार होण्यासाठी आत्मरूप परमेश्वराची प्राप्त पदार्थांनी पूजा

करावी. भोग्यरूपाने जो जो पदार्थ प्राप्त होईल, तो विवेकबुद्धीने परमेश्वराला समर्पण करावा. विवेकाने पुजिलेला स्वात्मा निरतिशय आनंदरूप वर सत्वर देतो. रुद्र, उषेद्र इत्यादीकांची पूजा या पूजेपुढे अगदी तुच्छ आहे विचार, शम, सत्संग इत्यादि हेच उपचार व पुष्पे यांच्या योगाने पुजिलेला स्वात्मा परमेश्वर तत्काळ मोक्ष हें फल देतो. यथार्थ ज्ञान, याच एका उपचाराने पुजिलेला तो परमात्मा, मोक्षासारखे सर्वोत्तम फल देतो. जेथे आत्मा हाच ईश्वर आहे असा निश्चय होतो, तेथे अनात्मरूप तटस्थ ईश्वराचा आश्रय कोण करील? “अहो, पण तटस्थ ईश्वर पूजेने प्रसन्न झाला असतां, शस्त्र, सर्प, विष, अग्नि इत्यादि घातुक पदार्थापासून रक्षण करील, कूटस्थ आत्मा काय करणार?” म्हणून विचारशील; तर बाबारे, ज्याने सत्संग, शम, संतोष, विवेक इत्यादीकांनी आत्म्याला पूजिले आहे, त्याला शस्त्रादि घातुक पदार्थांचा कांही उपसर्ग होत नाही, ते त्याला पुष्पाप्रमाणे कोमल वाटतात. देवपूजा, तप, तीर्थयात्रा, दाने, इत्यादि कितीहि जरी केली, तरी ज्यांच्यामध्ये विवेक नाही व ज्यामुळे ते महात्मेहि नाहीत, अशांना त्यांचा कांही उपयोग होत नाही. ती त्यांना निरर्थकच असल्यामुळे क्षणिक फल देऊन जळून जातात. पण हे रामा! तीच जर विवेकपूर्वक केली तर सफल होतात. मग अंतःकरणामध्ये स्पष्ट विवेकच कां केला जात नाही? आत्म्याचे यथार्थ ज्ञान झाले असतां वासनेचा क्षय होतो, चित्त प्रसन्न होते, आणि मग ‘विवेक’ या नांवाच्या यत्नाला आरंभ होतो. शमरूप अमृताच्या योगाने विवेकाची अशी वृद्धि करावी की, पुनः तो निरनिराळ्या भ्रमांनी शुष्क होऊन जाणार नाही. परमार्थसत्त्वाच्या दर्शनाने अनित्य देहसंज्ञेचा अनादर

करून लज्जा, भय, विषाद, ईर्ष्या, सुख, दुःख यांना एकाच वेळी जिंकवे. जगदादि व शरीरादि आरंभीच जर नाही तर आज कोठून असणार? हें विश्व कारणापासून जर झाले असेल तर ते ब्रह्मरूपच आहे. ते केवळ कल्पनामात्र आहे. ते शुद्ध चिन्मय आहे. ज्ञप्तीहून घटादि पदार्थ भिन्न नाहीत. सर्व कल्पना ज्ञानरूप असते, आणि ती चिदाभासरूप ज्ञप्तिसुद्धां अज्ञात आत्मतत्त्वाची प्रतिबिम्बरूप शोभा आहे. तिचे यथार्थरूप कळले असतां म्हणजे ती आभासरूप ज्ञप्तिहि केवळ प्रत्यगात्मरूप आहे असे ज्ञान झाले असतां तत्काळ शांत होते. ज्ञेयाच्या अभावी ती कोणत्या स्वरूपाची आहे, हेहि सांगतां येत नाही. कारण प्रतिबिम्बाच्या अभावी बिंबभूत पदार्थाला बिंबही म्हणतां येत नाही. अर्थात् ज्ञेयाच्या अभावी ज्ञप्तीचा अभाव होऊन केवळ शाश्वत शिवस्वरूप अवशिष्ट रहाते, त्यानंतर शरीरादिकांचा अभाव होतो. अखंड, निरुपाधिक, पूर्ण, शांत परमात्मतत्त्वच परिपूर्ण रहाते. ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञप्ति यांनी रहित असे ते तत्त्व, पाषाणाप्रमाणे निर्विकार स्थित होते. ज्ञानी लोक पाषाणावर कोरलेल्या मूर्तीप्रमाणे आपल्या स्वरूपांतच रहातात, त्यांची अंतःकरणे शांत असतात. ते प्रारब्धानुसार शरीराची हालचाल जरी करीत असले, किंवा दुसऱ्याकडून करवीत असले तरी आत्मरूपच रहातात. ते प्राप्तव्यवहार जरी करीत असले, तरी परमात्मरूप झालेले असल्यामुळे आकाशाप्रमाणे मनांत निर्विकार असतात. ते ज्या अवस्थेत असतात, तेथेच जसेच्या तसेच रहातात. किंवा कोठे जाण्याचा प्रसंग आला असतां, जातातहि. तात्पर्य, जे प्राप्त होईल ते कर्म अखिन्न मनाने करणे, हा आत्मज्ञाचा श्रेष्ठ स्वभावच होय. किंवा ज्ञानी पुरुषाने सर्वदा समाधिस्थच रहावे;

ह्मणजे, सर्वस्वाचा त्याग करावा, अंतःकरण शांत व उज्ज्वल करावे, एकांतामध्येच चित्रा-प्रमाणे रहावे. संकल्प शांत झाला असतां, कल्पित नगर जसे निःशेष नाश पावते, किंवा जागृतीत स्वप्न जसे अस्त पावते, त्याप्रमाणे ज्ञानानंतर जगत् सर्वदा बाधित होते. अज्ञ पुरुष शास्त्राची कांही वाक्ये ऐकूनच मी तत्त्वज्ञ आहे, असे समजतो, आणि मोक्षाचे वर्णन करू लागतो. पण ते त्याचे करणे, एखाद्या जन्मांधाने डोळस पुरुषाच्या रूपानुभवार्थे वर्णन करण्यासारखेच आहे. असा तत्त्वज्ञानाभिमाना मनांत मानापमानाच्या योगाने संतप्त होत असतो, त्याला एखाद्या खऱ्या तत्त्वज्ञाप्रमाणे शांतिसुखाचा अनुभव येत नाही. अंधगोलांगुल-न्यायाने असत् उपदेशाने फसून जाऊन स्वतःला कृतार्थ समजणारे पुष्कळ लोक आपणाला दिसतात. अज्ञानी पुरुष अज्ञत्वामुळेच अल्पलाभा-नेहि स्वतःला कृतार्थ समजतो. पण रामा! जो अज्ञानाने मोहित झालेला पुरुष वस्तुतः अकृतार्थ असतांना स्वतःला कृतार्थ समजतो,

१ एक अंध एका अरण्यांत एकटाच रडत व 'अरे, मला कोणी अमुक देशाला जाण्याचा मार्ग दाखवा,' असे ओरडत होता. त्याला पाहून एका निर्दय ठगाने 'या बैलाच्या पुच्छाला धरून त्याच्या मागोमाग जा,' असे सांगून, बैलाचे पुच्छ त्याच्या हाती दिले. तेव्हा तो विचारा त्या लबाडाच्या बबनावर विश्वास ठेवून हातांतील पुच्छ न सोडता त्याच्या मागोमाग चालला. बैलाने आपले पुच्छ त्याच्या हातांतून सोडवून घेण्याचा प्रयत्न केला, पण तो भद्दाळू अंध हातांतील पुच्छ सोडीना, बैल त्रासून पळू लागला त्यामुळे अंधाला मोठे क्रोध झाले. तो अनर्थात सांपडला, व शेवटी एका मोठ्या खड्ड्यांत पडला. अंधाने धरलेले गोलांगु-ळाचे म्हणजे बैलाचे पुच्छ लबाडाच्या शब्दावर विश्वास ठेवून न सोडल्यामुळे तो संकटांत पडला, या गोष्टीला अनुसरून हा न्याय रूढ झाला आहे.

त्याला आपल्या अकृतार्थतेचा प्रत्यय थोड्याच वेळांत अनर्थ ओढवल्याने येतो. एका निमिषांत भाव व अभाव यांच्या भ्रमांनी कल्पित पदार्थ दुःख देत असल्यामुळे ज्ञानी लोक कल्पनात्मक उपाय, हा उपायच नव्हे असे समजतात. यास्तव पूर्वोक्त तत्त्वज्ञान हाच मोक्षाचा खरा उपाय आहे. वासनाक्षय होईपर्यंत त्याचा अभ्यास करावा, अभ्यासाने तत्त्वज्ञान दृढ झाले ह्मणजे त्याचेच मोक्षामध्ये पर्यवसान होते. त्या अवस्थेत जगत् हा भ्रम आहे असा निश्चय होऊन ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व विषय नीरस वाटू लागतात. म्हणूनच हे रामा, मी ज्याचा उप-देश केला आहे, तो तत्त्वार्थ आहे. म्हणून ती केवल कल्पना आहे, लौकिक किंवा पौराणिक कथा आहे असे, बहिर्मुख होऊन समजशील तर कृतार्थ होणार नाहीस. कारण बहि-र्मुख अवस्थेत तुझे चित्त वासनेने भरलेले अस-ल्यामुळे जगत्स्वरूप तुला अवश्य दिसेलच. पण तूं जर अंतर्मुख झालास तर सर्व विषय निर्वि-षय चिद्रूपच आहेत, असा साक्षात् अनुभव घेऊन आत्मस्वरूपांत विश्रान्ति पावशील. बहि-र्मुखत्वाने उपदेशवाक्यावरून ज्याचे तुला ज्ञान होईल ते जन्मांधाच्या अनुभवासारखे अज्ञानच आहे, असे समज. कारण, साक्षात् अपरोक्ष असलेल्या वस्तूचे परोक्ष ज्ञान होणे, हा भ्रमच आहे. यास्तव हे रामा! तशा बोधाचा तिर-स्कार करून तूं या नित्य अपरोक्ष प्रत्यगात्म-रूप बोधामध्ये तन्मय होऊन जा. त्याचा साक्षात् अनुभव घेऊन जन्मादि विक्रियाशून्य अनुभवच तूं हो. ४२.

सर्ग ४३ वा.

—:०:—

१ मनोरूपी यक्षाचें जणुं काय नगरच, अशा अज्ञानकल्पित जगाचें केवल ज्ञानानें निरसन झाले असतां ब्रम्हैक्यस्थिति प्राप्त होते.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! आंतर अहंतादि व बाह्य जगत् म्हणजेच भोक्तरूप व भोग्य असें हें सर्व अनुभवरूप भोगाच्या तत्त्वाचें ज्ञान झाले असतां असत्य होतें. कारण भोगाचें पर्यवसान चिद्रूपी होतें. कारण व भोग्य यांच्या संबंधाचा अनुभव हाच भोग आहे, त्या अनुभवानेंच अविवेकामुळे भोक्ताच आत्मा आहे अशी बुद्धि होते. त्यामुळे आत्मा अनुभवयुक्त आहे असा भ्रम होतो. पण साक्षी आत्मा साक्षात् अनुभवच आहे, त्यामुळे तो सत्य ब्रम्हच होय. अज्ञानरूपी ज्वरापासून मुक्त झालेल्या व बोधशैत्यानें शीतल झालेल्या ज्ञानी पुरुषाचें चिन्ह हेंच कीं, त्याला भोगरूपी जल नकोसें होतें. ज्वरिताला जशी तृषा लागते व पाणी हवेंसें वाटतें, पण ज्वर उतरून आरोग्य प्राप्त झाले असतां त्याची आवश्यकता भासत नाही, हें प्रसिद्ध आहे; त्याचप्रमाणें ज्ञानानें तृप्त झालेल्या पुरुषाला भोगांची गरज नसते. नाम व रूप यांच्या योगानें होणारे जे मिथ्या ज्ञानरूप भ्रम, ते सर्व व्यर्थ आहेत. विषयां-विषयीं विरक्त झालेल्या पुरुषांनीं भोक्त्यांतील अहंकारांश टाकल्यानेंच चिन्मात्ररूप निर्वाण सिद्ध होतें. यास्तव अहंकारत्यागाचीच भावना दृढ करावी. स्वप्नांत पाहिलेले पदार्थ जागृत पुरुषाला जसे अनुरक्त करीत नाहीत, व ते विद्यमानहि नसतात, त्याचप्रमाणें मी व हें जगत् या भ्रमांत दिसलेले पदार्थ तत्त्वज्ञाला अनुरक्त करीत नाहीत व त्याला ते सत्यहि वाटत नाहीत. यक्षविद्येमध्ये निपुण असलेला

मनुष्य आपल्या भावनेनेंच कल्पिलेल्या यक्षशरीरामध्ये स्थित होऊन स्वजनांसह एका मोठ्या नगराची कल्पना करून, त्या सर्वांला जसें पहातो, त्याप्रमाणें जीव संसाराला पहातो. पण तो यक्षाच्या संसाराप्रमाणेंच मिथ्या होय. तो यक्ष भ्रांतिकल्पित असतो. त्यानें कल्पिलेले स्वजनयुक्त नगरहि कल्पितच असतें, तथापि तो स्वतः भोक्ता बनतो, व स्वजनादि सर्व त्याचें भोग्य बनतें व त्यांचा परस्पर व्यवहारहि होतो. त्यामुळे ते दोन्ही सद्रूप आहेत असें वाटतें, पण वस्तुतः ते कल्पित असल्यामुळे मिथ्या होत. अहंत्व व जगत् या भ्रमांनाहि हाच न्याय लागू आहे. साक्षी चैतन्य आवरण-रहित असल्यामुळे अरण्यांतील भ्रमरूप यक्षांचा जसा त्यावर आरोप होतो, त्याचप्रमाणें हे चौदा लोक त्याला मिथ्याज्ञानामुळे दिसतात. मी भ्रममात्र आहे, त्यामुळे मिथ्याच आहे, असें जाणून तशीच भावना करणारा यक्ष जसा अयक्ष होतो, त्याप्रमाणें जगत् मिथ्या आहे, अशी दृढ भावना केल्यानें चित्त तात्त्विक चिद्रूपत्वास प्राप्त होतें. यास्तव हे रामा ! तूं सर्व कल्पना व शंका टाकून, त्याग व ग्रहण यांनीं रहित होऊन, सर्व इच्छांचा उपसंहार करून, त्यानंतर तुझे जें शांत स्वरूप राहील, त्यांतच स्थिर हो. हें दृश्य सत्तारहित आहे. त्यांत सत्तेची उत्पत्तिच होत नाही. किंवा तें द्रष्टृरूपच आहे. किंवा तें द्रष्टृरूपहि नाही. कारण परमार्थ चिद्रूप हेंच द्रष्ट्याचें स्वरूप आहे व दृश्य तुच्छ आहे. तेव्हां तें तुच्छ जगत् चिद्रूप आहे, हें कसें सिद्ध करतां येणार ? वसंत ऋतूतील रसानें भरलेल्या लतेला जशा नवीन शाखा व पल्लव फुटतात, त्याप्रमाणेंच चिन्मात्रस्वरूपानें भरलेल्या संविदेपासून हा सर्व प्रपंच विस्तार पावतो. हा जगाचा आभास, म्हणजे शुद्ध चिन्मात्रवेदन आहे. त्यांत ऐक्य कोठचें,

द्वित्व कोठचें व निर्वाण तरी कोठचें? यास्तव तूं शांत रहा. चिन्मय आकाशरूप व्हावें, निरतिशय आनंदाचा अनुभव घ्यावा व निर्वाणरूप आनंदनंदनवनांत निःशंक होऊन रहावें. या अतिशून्य संसारारण्यभूमीत, हे मानवांनो! असे भ्रांतचित्त होऊन हरणासारखे कां भटकतां? त्रिभुवनरूप मृगजलावर लुब्ध होऊन विवेकशून्य मनानें इतस्ततः धावूं नका. तृष्णेने व्याकुल होऊन शांतीचा भ्रंश करून घेऊं नका. काल्पनिक विषयरूप मृगजल प्राशन करण्यांत आपलें आयुष्य व्यर्थ गमावूं नका, जगद्रूप गंधर्वनगराच्या दर्पानें आपला नाश करून घेऊं नका! व्यवहारांतील सुख दुःखरूप आहेत, व तीं नाशालाच कारण होतात, ही दृष्टि कायम ठेवा. या महाकाशामध्ये जगद्रूप भ्रांति पाहूं नका. भ्रातिरहित स्वरूपांत एकरूप होऊन जा. हे विचारी मानवा, उंच वृक्षाच्या पानांवरील जलबिंदूप्रमाणें क्षणभंगुर असलेल्या संसारांतील अज्ञानरूप अधारांतील गर्भशय्येवर शयन करूं नको. तर आदि-अंत-शून्य स्वभावामध्ये सतत शांत रहा. द्रष्टा, दृश्य इत्यादि अस्वाभाविक दशेमध्ये आसक्त होऊन विनाश करून घेऊं नको. संसार अज्ञ जनांनाच प्रतीत होतो. पण तो यत्किंचित्ही विद्यमान नाही. अर्थात् त्यांतील सारभूत जें तत्त्व तेंच सत्य आहे. पण त्याचें नांवही विद्यमान नाही. तृष्णारूपी लोखंडी शृंखलांनीं परिवेष्टित असलेल्या संसाररूपी पिंजऱ्याला ज्ञानबलानें तोडून सिंहाप्रमाणें सर्व उत्कर्षाच्या पराकाष्ठेमध्ये स्थित हो. 'अहं व मम' मी व माझे या भ्रांतिरूप आग्रहाची शांति हाच मोक्ष आहे. योगी कोणत्याही स्थितीत जरी असला तरी ती स्वात्मसत्ताच होय. वासनाशून्यत्व हेंच निर्वाणत्व आहे. तीच त्रिविध तापांची भ्रांति आहे व संसारमार्गामध्ये भ्रांत

झालेल्या पुरुषाची ती भ्रांतविभ्रांतिभूमि आहे. तत्त्वज्ञानी, जगद्रूप पदार्थाला जसे जाणतात, तसे अज्ञ जाणत नाहीत व अज्ञ लोक जगाला जसे पाहतात, त्या दृष्टीने ज्ञानी पहात नाहीत. त्या दोघांनाही परस्परांचा अनुभव परस्परांना शब्दानें सांगतां येत नाही. विश्वाविषयीची भ्रांति पूर्णपणें शांत झाली असतां, विश्व असलें तरी तें ज्ञानी पुरुषाला दिसत नाही. ज्याप्रमाणें गंगा, गोदा, नर्मदा इत्यादि नद्या महासागराला जाऊन मिळाल्यावर समुद्ररूपानें स्थित असूनहि, स्वरूपानें उपलब्ध होत नाहीत, त्याप्रमाणें जगभ्रांति शांत झाल्यावर ज्ञानी पुरुषांना जगद्रूपानें त्याचा अनुभव येत नाही, ब्रह्मरूपानें येतो. भ्रांति शांत झाल्यावर विश्व ब्रह्मरूप होतें, त्यामुळे अज्ञपुरुषांच्या दृष्टीने विद्यमान असलेलें हें जगत् ज्ञानी पुरुषांच्या दृष्टीने अविद्यमान होतें. जळालेल्या गवताची राख जशी वाऱ्याने कोठें तरी उडून जाते, त्याप्रमाणें सत्पुरुषांच्या स्वभावविभ्रांतीमुळे जगत् अदृश्य होतें. 'ब्रह्म' या शब्दाचा मुख्य अर्थ अतिशय वृद्धि पावणें हा आहे. पण तो निर्विकल्प, स्वप्रकाश, निरतिशय, आनंद, प्रत्यगात्मरूप जर असेल तर उत्तम. पण तोच जर 'जगत्' या शब्दाच्या प्रवृत्तीला कारण होणारा जो विकार तद्रूप असेल तर उत्तम नाही. एखाद्या अर्भकाला जशा प्रकारानें हे सर्व पदार्थ दिसतात, तशाच प्रकारें वासनाशून्य होऊन राहिलेल्या ज्ञानी पुरुषाला ते दिसतात. सर्व प्राण्यांची जी रात्र, म्हणजे ज्ञानावस्था, त्यांत ज्ञानी जागतो व सर्व प्राण्यांची जी जागृति म्हणजे जी अज्ञानावस्था, ती ज्ञानी पुरुषाची रात्र होय. कारण सर्व लोक अज्ञानांधकारानें आवृत असल्यामुळे त्यांना सुषुप्ताप्रमाणें स्थित असलेलें आत्मतत्त्व दिसत नाही, पण तत्त्ववेत्त्याला सुषुप्तीप्रमाणें अज्ञानामध्ये

विश्रांति घेण्याचा प्रसंग येत नाही. कारण तो अज्ञानरहित असतो, आत्म्याला सतत पहातो, त्यामुळे तो आत्मतत्त्वाविषयी जागृत असतो. चित्रांतील निरनिराळे पदार्थ पाहून मनुष्याच्या मनांत जसे कांहीं विकार उत्पन्न होत नाहीत, त्याप्रमाणे, आत्मज्ञाला जगांतील पदार्थ पाहून विषयतृष्णा होत नाही. जन्मांधाला रूपाचा अनुभव जशा प्रकारचा येतो, तसेच अज्ञ मनुष्याला भ्रांतिरूप मिथ्या जगाचे ज्ञान होतें. पण ज्ञानी पुरुषाला ते ब्रह्मरूपाने भासतें, व जगद्रूपाने भासत नाही. अत्यंत मूढांना दुःखत्वाने प्रसिद्ध असलेले हे त्रैलोक्य हा विमूढांचा विषय आहे, ज्ञानी पुरुषांचा नव्हे. कारण त्रैलोक्य सत्य नव्हे. तर मग विषयभोगाच्या अभावी ज्ञानी कशाने तृप्त होऊन जिवंत रहातो, असे विचारशील तर सांगतो. स्वप्नांत हे स्वप्न आहे असे जर कळले तर त्यांतील पदार्थ त्याला फारसे आवडत नाहीत, त्याचप्रमाणे जगद्-अवस्थाहि स्वप्नवत्च आहे, असे कळल्यावर त्यांतील भोगांची त्याला इच्छा होणार नाही. हे जरी खरे आहे, तरी ज्ञानी सर्व विभागशून्य विश्रांति पावलेल्या अत्यंत अविरोधास प्राप्त झालेला असतो, त्यामुळे त्याचे अंतःकरण अतिशय शीतल असतें. व तो सर्व विक्षेपांनी शून्य होऊन रहातो. ज्याच्या चित्ताला भोगवासना विषयाकडे ओढीत नाहीत, त्या मुक्त पुरुषाची समास्थिति चित्तनिरोधाविषयीच्या यत्नावांचूनच सिद्ध होते. म्हणजे चित्तनिरोधासाठी त्याला ध्यान वगैरे करावे लागत नाही. भोगवासनाशून्य पुरुषाचा चित्तनिरोध स्वभावतःच सिद्ध असतो. ज्याप्रमाणे सरोवरांतील जल पाट काढल्यावांचून बाहेर जाणे शक्य नाही, त्याप्रमाणे त्याचे चित्त बाहेरमुख होणे शक्य नाही. बाह्य पदार्थ हाच मनःसंकल्प व मन हाच बाह्य पदार्थाचा समुदाय

होय. मनच त्याला जाणते. मनःसंकल्प हाच विषयांचा आभास आहे. मग तो विषय बाह्य असो किंवा आंतर असो. ज्याप्रमाणे समुद्राला जाऊन मिळेपर्यंत निरनिराळ्या नद्यांचे जल अनेकरूप असतें व ते समुद्राला मिळाल्यावर जसे केवळ एकरूप होतें, सामान्य जलाच्या आकारानेच त्याचा प्रत्यय येतो, त्याप्रमाणे सबाह्यभ्यंतर सर्व पदार्थांच्या आकाराने एक मनच स्फुरण पावतें. विषय व मन यांच्यामध्ये जल व तरंग याप्रमाणे द्वित्व नाही. वायु व स्पंद यांप्रमाणे एकाच्या अभावी दोहोंचीहि शांति होते. खरोखर एकाची शांति झाल्यानंच परमार्थतः निःसार असलेल्या जगांत सत्य कांहींच भासत नाही. केवळ एक आत्मतत्त्वाचा अनुभव अवशिष्ट रहातो. त्यामुळे विषय व मन यांची शांति एकाच वेळी होते. यास्तव ज्ञानी पुरुषाने संकल्परूप विषयाची इच्छा करूं नये व यथार्थ ज्ञानाने मनालाहि मिथ्या मानावे, ह्मणजे त्या दोन्हींचीहि शांति होते. हा त्यांचा बाध म्हणजे स्वप्नांतील वाघाच्या नाशाप्रमाणेच अनष्ट नाश होय. म्हणजे वस्तुतः त्याचा नाश होत नाही, तर ती दोन्ही भ्रामक आहेत, असा निश्चय होतो. आपला शत्रु मृण्मय आहे, म्हणजे मृत्तिकेच्या पुतळ्यालाच आपण वैरी समजत होतो, असे कळतांच त्याविषयीचा शत्रुभाव व त्यामुळे वाटणारे भय, ही दोन्ही जशी बाधित होतात, त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाचे विषय व मनहि जशीच्या तशीच स्थित असतांना मिथ्या भासतात. एखाद्या शूर पुरुषाला ज्याप्रमाणे पिशाचाचा भास होत नाही, त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाला अज्ञ पुरुषांसह सर्व जगत् भासत नाही. ह्मणजे केवळ जगत्च त्यांना दिसत नाही. असे नाही, तर अज्ञजनहि दिसत नाहीत. जवळच स्वस्थ घोरत पडलेल्या मनुष्याला

स्वप्नांत दिसणारे विविध पदार्थांही जवळच्याच जागृत असलेल्या मनुष्याला दिसत नाहीत. एखादा भिन्ना पुरुष जसा काल्पनिक यक्ष आपल्यापुढे पहातो, तसा स्वप्न पहाणारा पुरुष स्वप्नांतील प्रपंच पहातो. अज्ञ पुरुष, अमुक ज्ञानी आहे ही सुद्धां एक कल्पनाच करतो. अज्ञाच्या दृष्टीने वंध्येचीहि पुत्रपौत्रादि संतति वाढते. पण तत्त्वज्ञ आदिअंतरहित, ज्ञान-स्वरूप ब्रह्मच हे सर्व आहे असे समजतात. ब्रह्म हाच सृष्टीचा स्वभाव आहे, असे ते जाणतात. मन या शब्दाचा कांहीं निराळा अर्थ आहे असे त्यांना वाटत नाही. ब्रह्मतत्त्व सर्व-विभागरहित आहे, अशी त्यांची दृढ समजूत असते. बोधरूप जलावर मन, बुद्धि, अहंकार हे निर्मल तरंगच जणुंकाय उत्पन्न झाले आहेत. तेव्हां त्यांत, विषय व त्यांची कल्पना करणारे मन, हे सत्य कसे संभवणार ? रामा ! ही वृथा भ्रांति आहे. यास्तव तूं स्वभावामध्येच स्थित हो. शरदृतूतील आकाश जसे अति निर्मल असते, त्याप्रमाणे जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति यांच्या पलिकडे जाऊन शुद्ध बोधस्वभावामध्ये स्थित असलेल्या पुरुषांना मनाचा अनुभवच येत नाही. या मिथ्या द्वैताचा बाध करून ह्मणजे ते सर्व मिथ्या आहे अशी भावना दृढ करून चिद्ब्रह्म स्वभावामध्ये स्थिर हो. तो स्वभाव या सर्व अनंत द्वैताचे अधिष्ठान आहे. ज्ञप्तिच अंतःकरणांतील व बाहेरील पदार्थांचा आधार आहे. जसे शाखा, फळे इत्यादिकांचे मूळ कारण बीज आहे, तसेच चित् हे सर्व स्थूल, सूक्ष्म प्रपंचाचे मूळ आहे. ज्ञेयाचा असंभव असल्यामुळे ज्ञप्तिहि अनिर्वाच्यत्वाला प्राप्त झाली आहे. जगाचे मूलतत्त्व सर्व विशेष-शून्य आहे. त्यामुळे सर्व विशेषाचा बाध झाला असतां, स्वयंप्रकाश सत् अवशिष्ट रहाते. मनाचा संकल्प हाच विषय आहे. म्हणूनच

तो अभावरूप भ्रम आहे. मन हाच विषयाचा संस्कार आहे व तोहि अभावात्मक असल्यामुळे भ्रम आहे. अज परमात्मा सर्वात्मक असल्यामुळे कांहीं कारणावांचूनच जगाचे अस्तित्व भासते आणि भ्रामक अनुभवाने पदार्थ मिथ्याच अनुभवाला येतो. मन कांहीं कारणावांचूनच विषयाच्या आकाराने स्फुरण पावते. विजेच्या चमकण्याप्रमाणे ते स्वभावतःच अस्थिर असलेले मन विषयाकार बनते. ह्मणजे ब्रह्म जसे मनोरूपाने परिणाम पावते, त्याप्रमाणे मनहि विषयरूपाने निष्काणरच भासते. तूं केवल विषयसंकल्परूपाने संसारांत भ्रमण करतोस, पण केवल स्वभावाचे ज्ञान झाल्यावर 'तूं' हा पदार्थच उरणार नाही व असा भ्रमहि होणार नाही. हा संसार मनामुळेच आहे. तो आत्मबोधाने शान्त होतो. शुक्तिरजत या भ्रमाप्रमाणे हे लोक वृथा क्लेश भोगीत असतात. त्यामुळे सर्व सृष्टीचा अभाव आहे, असे समजणे हेच बोधाचे श्रेष्ठ स्वरूप आहे व तोच असंसार, ह्मणजे मोक्ष होय. निर्वाणाहून दुसरी सर्व सत्ता दुःखालाच कारण होते. 'मी' हा भ्रम आहे. तो मृगजलासारखा असत् व शून्यस्वरूप आहे. अशा प्रकारचे आत्मज्ञान झाले असतां 'अहं' ही वृत्ति शांत होते. यास्तव स्वरूपाला जाणून ज्ञानमय होऊन सबाह्य-अभ्यंतर विषयतेचा त्याग करावा. त्यांत असलेले आपले स्वरूप मात्र टाकू नये. कारण जलच जसे तरंगत्वाला प्राप्त होते किंवा वृक्षाची आमूलाग्र सत्ता जशी बीजरूप असते, त्याप्रमाणे सर्व विषयता ब्रह्ममय आहे. यास्तव विषयाकाराची उपेक्षा करून त्यांतील ब्रह्मरसाचाच तेवढा स्वीकार करावा. जसे एकच निर्मल आकाश असंख्य योजने विस्तार पावलेले आहे, त्याचप्रमाणे एकच निर्विकार व निर्मल ज्ञप्ति अनंत विषयांच्या आकारांनी

भासते. जसे एकच सर्वव्यापक आकाश शून्य-
रूपाने सर्वत्र निर्मल असते, त्याप्रमाणे एकच अ-
खंड तत्त्व ज्ञेयाकार भासते. घृत स्वतःला घनरूप
बनवून जसे पाषाणरूप बनते, त्याप्रमाणे एक शुद्ध
ब्रह्माहि ज्ञान ज्ञेय-दशेमध्ये घनरूप बनते.
चित्च विषयरूपाने विकार पावून चित्तरूप
बनते, त्याला कांही विशेष निमित्ताची अपेक्षा
नसते. देश, काल इत्यादिकांच्या साह्यावांचूनच
आत्मा केवल स्वरूपाला विसरून चित्तरूपास
प्राप्त होतो. अज्ञ पुरुष निरनिराळ्या न्या-
यांनी उपदेशिला जातो. श्रुत्यनुकूल तर्कांनी
एकच आत्मा अनेक आकारांनी विस्तार
पावला आहे, असे सांगितले आहे. जरी या
साक्षात् आत्म्याचे अज्ञान वगैरे कांहीच
संभवत नाही, तथापि त्याचे ज्ञान होईपर्यंत
त्यांची कल्पना केली जाते. परस्परांना आत्म-
तत्त्वाचा बोध व्हावा, ह्मणून शुद्ध चिदात्म्या-
मध्येहि अज्ञानादिकांची भावना करावी लागते.
रामा! याप्रमाणे जीवाचे वास्तविक अस्तित्वच
संभवत नसल्यामुळे ज्यांचे देहादिसंघात अधि-
कारी असतात, ज्यांनी अभिमान टाकलेला
असतो, ज्यांचा अविवेक शांत झालेला असतो,
ज्यांची सर्व भ्रांति पार नाहीशी झालेली असते
व जे अनंत स्वरूपांत शांत झालेले असतात,
ते अज्ञानाचा बाध करणाऱ्या ज्ञानांत लीन
होऊन जातात व ते सतत चित्तसमाधानरूप
परमविश्रांतीमध्ये तत्पर होऊन रहातात. ४३.

सर्ग ४४ वा.

१ वर्धनीय समाधानकल्पवृक्षाचे वर्णन. २
भ्रांत झालेल्या प्राण्याच्या मनोमृगाची त्याच्या
छायेंत विश्रांति.

श्रीरामः—हे मुने, विवेकी जनांना सर्व
प्रकारे उपजीविका करण्यास योग्य अशा समा-
यो. बा. १५

धानवृक्षाची विश्रांति देणारी सत्ता, त्याच्या
लता, पुष्पे यांसह क्रमाने सांगा. त्या वृक्षाचे
बीज काय, क्षेत्र कोणते, कोणत्या उदकाच्या
सिंचनेने त्याला अंकुर येतो, पुढे त्याची पर्णे,
शाखा, पुष्पे, फळे, छाया कोणती, इत्यादिकांचे
सविस्तर वर्णन करून मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, ज्याच्यावर सर्व प्र-
कारे उपजीविका केली जाते, असा समाधान-
वृक्ष मी सांगतो. विवेकी-जनरूप अरण्यांत
तो वृक्ष अतिशय वाढतो, व पत्र-पुष्प-फलांनी
युक्त होतो. शत्रु, स्वजन, अपमानादि यांपासून
उत्पन्न होणाऱ्या दुःखाने किंवा भाग्यवशात
आपोआपच अकस्मात् या संसारवनाचा कं-
टाळा येतो, त्याविषयी मन विरक्त होते. शुभ
कर्म याच नांगराने नांगरलेले, सतत आनंद-
रसाने सिंचन केलेले व श्वासोच्छ्वासरूपी बंध-
नांनी विभक्त केलेले अंतःकरण हेच याचे
क्षेत्र होय. विवेकीजनरूपी अरण्यांत विवे-
काने अतिशय शुद्ध झालेल्या चित्तभूमीत
संसारनिर्वेदरूप समाधिबीज आपोआप पडते.
आपल्या चित्तभूमीमध्ये पडलेल्या त्या वैरा-
ग्यरूप ध्यानबीजाला वाढविण्याविषयी निश्च-
याने उद्युक्त झालेल्या पुरुषाने पुढे सांगित-
लेल्या वस्तूचे त्यावर सिंचन करावे. पुनः
भोगामध्ये आसक्त होऊन इतर लौकिक क्षणिक
वैराग्याप्रमाणे त्याचा नाश करू नये. काम-
क्रोधादि वेगांना सहन करून त्यांना उत्तरो-
त्तर वाढवीतच जावे. प्रथम त्या वैराग्य-
बीजाला सत्संगमरूप ताज्या दुधाचे सिंचन
करावे. नंतर त्याच्या मुखांतून निघालेल्या
शुद्ध, स्निग्ध, मधुर व स्वतःला हितकर अशा
चंद्रांतील अमृतासारख्या शाखोपदेशामृताने
सेक करावा. नेति नेति, इत्यादि उपनिष-
द्वाक्यांनी स्थूल, सूक्ष्म पदार्थांचा ह्मणजे सर्व
द्वैताचाच निषेध केल्यामुळे अंतःकरणांत सर्व

संसार शून्य आहे, अशी भावना स्थिर होते. त्यामुळे सर्व तापाची शांति होते. यास्तव अतिशय मधुर व शीतल शास्त्रामृतरसांनी वैराग्याला वाढवावे. आचार्यांच्या हृदयांत असलेल्या ब्रह्मसरोवरापासून व्याख्यानाच्या द्वारा अमृतप्रवाह निघतात. त्या श्रवण-मननादिरूप श्रेष्ठ शास्त्रार्थजलाने वैराग्य-बीजाला वाढवावे. विवेकयुक्त बुद्धीने आपल्या चित्तभूमीत ध्यानाचे संसारवैराग्यरूप बीज पडले आहे, असे जाणून त्याचे मोठ्या यत्नाने रक्षण करावे. शारीर, मानस व वाङ्मय असे त्रिविध तप, दान, अमानित्व, अदांभित्व इत्यादि ज्ञानसाधने, ईश्वरार्पण केलेलीं कर्मे, तीर्थयात्रा, पुण्यस्थानीं निवास, यांचेच त्या बीजाच्या रक्षणार्थ कुंपण घालावे. याप्रमाणे अनेक उपायांनी त्या वैराग्यरूप ध्यानबीजाला अंकुर आला असता, त्याचे रक्षण कसे करावे हे जाणणारा व ते करण्यांत निपुण असलेला 'संतोष' या नांवाचा रक्षक नेमावा. त्याच्याबरोबर त्याची 'मुद्रिता' नांवाची भार्याहि असावी. हा रक्षक नेमण्यापूर्वी पूर्ववासनांमध्ये असलेल्या आशारूप पक्ष्यांना दूर घालवावे. पुत्र, मित्र, धन इत्यादि अनात्म्यांमध्ये असलेला जो अनुराग, तद्रूप पक्ष्यांना व काम, गर्व, इत्यादि गृध्रांना त्या संतोष-रक्षकाकडून हांकून घ्यावे. कारण वैराग्यापासून उत्पन्न झालेल्या ध्यानांकुराला खुडून टाकण्यासाठीच ते येत असतात. अहिंसा, यम, नियम, आसन, प्राणायाम, ईश्वरोपासना, इत्यादि सात्त्विकारूप मुदु कुंचल्यांनी या अंकुराच्या क्षेत्रांतील धूळ झाडून टाकावी. त्याचप्रमाणे अचित्य ब्रह्मलोक देणाऱ्या विवेकरूप सूर्यप्रकाशाने त्यांतील अज्ञानांधकारहि घालवावा. संपत्ति व स्त्रिया हे भोग क्षणभंगुर तरंग आहेत. पाप-रूप मेघापासून निघालेल्या उल्का त्या अंकुरा-

वर पडतात. धैर्य, औदार्य, दया, मंत्र, जप, स्नान, तप, दम इत्यादि उपायांनी प्रणवार्थ-रूप त्रिशूल ज्याने आपल्या हातीं घेतला आहे, अशा रक्षकाने त्या सर्व उल्कांचे निवारण करावे. याप्रमाणे संरक्षण केलेल्या या ध्यान-बीजापासून पुष्टि, सौंदर्य इत्यादिकांनी उन्नत व तेजस्वी विवेक या नांवाचा नवा अंकुर उत्पन्न होतो. त्या अंकुरामुळे चित्तभूमि प्रकाशयुक्त व विकास पावलेली भासते. नुकत्याच उगवलेल्या चंद्राने जसे आकाश, त्याचप्रमाणे चित्त विवेकप्रकाशाने अतिशय रम्य भासते. त्या अंकुरापासून दोन पाने विकास पावतात. एक शास्त्राविषयीची रुचि व दुसरे साधुसमागम. तो अंकुर कांड या रूपाने परिणाम पावतो. त्याचे मूळ दृढ होते. तो उंच वाढू लागतो. संतोषरूपी त्वचा त्याला वेढते. वैराग्यरसाने तो टवटवीत होतो. वैराग्यरसाने अतिशय पुष्ट झालेल्या त्याच्यावर शास्त्रार्थरूपी वर्षतूतील विपुल वृष्टि झाल्याने तो थोडक्या वेळांत परमोन्नतीस प्राप्त होतो. याप्रमाणे शास्त्रार्थ, साधुसमागम, व वैराग्यरस यांनी पुष्ट झालेला तो समाधानवृक्ष राग, द्वेष इत्यादि कपींच्या क्षोभाने यत्किंचित्ही कंपायमान होत नाही. नंतर त्या विज्ञानाने अलंकृत झालेल्या व आनंदरसाने विकास पावणाऱ्या वृक्षाच्या या विस्तृत शाखा संभोवार पसरतात. आत्मतत्त्वाची स्पष्टता, सत्यता, परमात्मरूपाने स्थिति, धीरता, विकल्पशून्यता, सर्वत्र शांतता, मैत्री, दयालुत्व, कीर्ति, आर्यता, या शांत्यादि पर्णांनी युक्त असलेल्या शाखांनी तो ध्यान-तरु अत्यंत ऊर्जित झालेला दिसतो. ज्यांना यशोरूप पुष्पे आली आहेत, असा तो संन्यासी पुरुषाचा समाधानवृक्ष, पारिजातवृक्षाप्रमाणे सर्व कामना पूर्ण करतो. याप्रमाणे लता, पल्लव, पुष्पे यांनी युक्त असलेला हा ज्ञानवृक्ष मूल

अज्ञानाचा उच्छेद करण्यास समर्थ असलेले 'ब्रह्मसाक्षात्कार' हेच फल देतो आणि ते प्रतिदिवशी वाढत असल्यामुळे तो वृक्षाहि उत्तरोत्तर रम्य दिसू लागतो. तो यशोरूप पुष्पगुच्छांनी संपन्न होतो. उत्तम गुण याच पल्लवांनी विस्तार पावतो. वैराग्यरसाने वृद्धि पावतो. प्रज्ञारूप मंजरींनी सुशोभित होतो. जसा मेघ पावसाळ्यांत सर्व भूपृष्ठाला शीतल करतो, त्याप्रमाणेच हा समाधानरूपी वृक्ष सर्व आशा शांत करतो. जसा चंद्रमा सूर्याच्या तापाला शमवितो, त्याप्रमाणे हा वृक्ष त्रिविधतापाला नाहीसा करतो. वर्षाऋतु लागतांच, तो जसा सर्व भूपृष्ठावर छाया पसरतो, त्याप्रमाणे हा वृक्ष शमरूप छाया देतो. पूर्वेकडील वायु मेघाला ज्याप्रमाणे आकाशभर पसरवितो, त्याप्रमाणे शम चित्तस्थैर्य संपादन करतो. कुलाचल जसा स्थित असतो, तसे चित्त आत्म्यामध्ये स्थिर होते. कैवल्यरूप फलाचे उंच घटियंत्र रचतो. त्यांत शांत्यादि कल्याणगुणांची शोभा सर्वत्र पसरलेली दिसते. पुरुषाच्या हृदयारण्यांत विवेकरूपी कल्पवृक्ष प्रतिदिवशी वाढू लागला असता त्याच्या खाली छायेचे छत पसरते. त्यामुळे हृदयाचे सर्व ताप नाहीसे करणारी शीतलता प्राप्त होते. मतिरूपी लता उल्हास पावते. तिच्या पानांवर पडलेल्या गुण-तुष्टारांनी ती रमणीय दिसते. असो. त्या वृक्षाच्या छायेत संसाराच्या इतर प्रांतांत थकलेला मनोमृग विश्रांति घेतो. रामा! त्या मनोमृगाचे किती वर्णन करावे? तो जन्मापासून मरेपर्यंत एकसारखा भटकत असतो, दैववशात् एखादे वेळी तो सन्मार्गामध्ये जरी आला, तरी तेथे निरनिराळ्या वाद करणाऱ्या शास्त्रकारांचा कोलाहल त्याच्या कार्णी येतो. त्यामुळे व्यग्र होऊन तो त्या सन्मार्गापासून च्युत होतो. कागादि सहा व्याध सत्तामत्ररूप जो शारीर-पुरुष

त्याच चर्मासाठी त्याच्या मार्गे लागलेले असतात. त्यामुळे असार व साकार अशा शरीरादि असंख्य कंटकमय झुडपांत स्वतःला लपवून त्याचे रक्षण करतां करतां तो अतिशय थकून गेलेला असतो. संसारारण्यांत पसरणारा वासना-वायु त्याला त्या अरण्यभर पळावयास लावतो. अहत्तरूप मृगजलाची नदी त्याला जलाच्या आशेने भटकावयास लावते. त्यामुळे अंगांत भिनलेल्या विषाप्रमाणे त्याच्या अंगाचा तृष्णेमुळे दाह होतो. त्याला नानाप्रकारच्या भोगाविषयी अतिशय आसक्ति असल्यामुळे ते अधिकाधिक वाढावेत असे वाटते. त्यामुळे तो अल्प भोगाने तृप्त होत नाही. त्यामुळेच फार दूर व विषम प्रदेशी असलेल्याही कोवळ्या गवतासारख्या सुशोभित दिसणाऱ्या विषयाकडे तो पळत सुटतो. त्यामुळे त्याची सर्व गात्रे शिथिल होतात. पुत्र-पौत्रादिकांचे परिपालन करणे हे आपले कर्तव्य आहे, असे समजून त्यासाठी तो त्रिविध ताप सहन करतो व शेवटी त्यांनीच व्याकुळ होऊन अनर्थगतेत पडतो. संपत्तिरूप वेळीमध्ये पाय अडकल्यामुळे ज्याची गति कुंठित झाली आहे, असा तो शत्रु, चोर, राजा, इत्यादिकांपासून बंधन, ताडण, दंड यांचा अनुभव घेतो. त्याचे अंग घटून जाते. तृष्णारूपी नदीमध्ये पडलेला तो क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा, मृत्यु या ऊर्मीकडून दूर वाहून नेला जातो. विविध व्याधिरूप व्याधांच्या भीतीने तो इतस्ततः पळत सुटतो. ज्याने दैवाचा कधी विचारहि केला नाही, असा तो मनोमृग मृत्युरूप व्याध येऊन ठेपल्यामुळे भीतीने आपला आकार संकुचित करून रहातो. विषयांच्या प्रदेशांतून प्राप्त झालेल्या दुःखरूपी बाणाची त्याला नेहमी भीति वाटत असते. हिंसकाने फेंकलेले दगड आपल्या अंगाला लागतील की काय अशी

त्याला नेहमी भीति वाटत असते. म्हणजे पूर्व-पूर्व दुःखानुभवाच्या संस्कारांनी, तो चिन्हित झालेला असतो. दगडाचे प्रहारांनी जसे अंगावर व्रण पडतात, त्याप्रमाणे पूर्व दुःखानुभव-संस्कार त्याच्यावर झालेले असतात. स्वर्ग, नरक, इत्यादि ऊर्ध्व व अधःप्रदेशी क्रमाने संपात व निपात घडतात, ह्मणजे वर जातांना त्याला ठेचा लागतात व खाली जातांना त्याचे अंग ठेचते, त्यामुळे त्याला दुःख होते. काम, क्रोध, भय इत्यादि विकाररूप पाषाणांच्या आघातांनी निरंतर त्याच्या अंगाचे चूर्ण होत असते. तृष्णारूपी कंटकमय लोतेच्या जाळ्यांत अडकल्यामुळे त्या मनोमृगाच्या अंगाला शतशः कांटे टोचलेले असतात. त्याने आपल्या बुद्धीप्रमाणे आपला आचार ठरविलेला असतो. दुसऱ्यांच्या कपटांना ओळखण्याचे चातुर्य त्याच्यामध्ये नसते. इंद्रियग्रामास प्राप्त होऊन लागलाच तो अतिशय धांवू लागतो. ज्याला आपल्या ताब्यांत आणणे फार कठीण आहे, असा कामरूप गज आपल्या संचारामध्ये, त्याच्या अंगाचे मर्दन करून सोडतो. विषयरूप अजगराच्या भयंकर विषारी फुत्कारांनी तो मूर्छित झालेला असतो. कामुक बनलेला तो मनोमृग, विषयरसाच्या आशेने कामिनीरूप भूमीत बहुतकरून घसरून पडतो. क्रोधरूप दावाझीने त्याची पाठ भाजून तीवर फोड उठतात, व त्याचा फार दाह होतो. विषयांमध्ये पुनः पुनः भ्रमण केल्यामुळे अनंत विंता, शोक इत्यादिकांमुळे तो दीर्घदुःखी होतो. अभिलाषरूपी दंश म्हणजे डांस त्याला फार पीडा देतात. भोग, लोभ, विषयसुख इत्यादि शृंगाल-कोल्हे त्याला एकसारखे पळवीत असतात. स्वकर्माच्या कर्तृत्वाने म्ह० कर्तृत्वाभि-

मानाने भ्रमण करीत असलेल्या दारिद्र्यरूपी व्याघ्राकडून त्याचा पाठलाग केला जातो. मोहांधकारामध्ये चांचपडत जाणाऱ्या त्याला उच्चनीच प्रदेशी वारंवार अडखळावे लागते. मानरूपी सिंहाच्या उत्कर्षाने त्याचे हृदय भयाने थरथर कांपत असते. मृत्युरूपी व्याघ्राने त्याच्याकडे एखाद्या सुखहृल्लेख पुष्पाप्रमाणे पाहिलेले असते. ह्मणजे पुष्पाचे विदारण करणे जितके सुलभ आहे तितकेच या मनोमृगाला मारणे सुलभ आहे, असे मृत्युरूप व्याध समजतो. गर्वरूप अजगर त्याला गिळून टाकण्यासाठी फार दिवसांपासून टपून बसलेला असतो. निरनिराळ्या विषयांच्या इच्छांनी तो दीन होऊन याचक बनतो व लोकांपुढे दांत विचकत फिरतो. तारुण्यरूप सुहृदाकडून तो स्त्रीसाठी एक क्षणभर आलिंगन देऊन पुनः सोडला जातो. झंझावातासारखी इंद्रिये त्या मनोमृगाला नरकस्थावरादि योनिरूप निबिड अरण्यांत वारंवार फेंकतात. हे रामा ! अशा प्रकारचा हा मनोरूप हरिण अनेक जन्मांतील पुण्याच्या परिपाकामुळे भाग्योदय झाला असतां उत्तम जन्म घेऊन शमादि साधनांचे अनुष्ठान करतो व बरील ध्यानतरुच्या छायेत विश्रांतिसुखाचा अनुभव घेतो. ह्मणजे ज्याप्रमाणे रात्री सर्व प्राणी शीत व अंधकार यांनी आर्त होतात, पण रात्र संपून सूर्योदय होतांच त्यांना सुख होते, त्याप्रमाणे आर्त झालेल्या या मनोमृगाला शेवटी ध्यान व ज्ञान यांच्या योगाने शान्तीचा लाभ होतो. अहो श्रोते जनहो, ताल, तमाल इत्यादि वृक्षांच्याखाली बसून विश्रांति मिळणे शक्य नाही, त्याप्रमाणे भूमि, स्वर्ग इत्यादि ब्रम्हलोकापर्यंत जे विविध भोग आहेत, त्यांतच आनंद मानणाऱ्या आत्मज्ञानशून्य लोकांना

परमानंदाचा कधीच अनुभव येत नाही. या-
स्तव तुमचा मनोमृग मोक्षरूप विश्रांतिसुखाला
वर वर्णन केलेल्या उपायांनी प्राप्त होवो. ४४

सर्ग ४५ वा.

—:०:—

१ मनाच्या ध्यानवृक्षावरील आरोहणाचा क्रम.
२ आरोहण करीत असतांना उत्तरोत्तर भूमिकां-
मध्ये सुखाचा उत्कर्ष.

श्रीवसिष्ठः—रामा! याप्रमाणे विश्रांति
पावलेला हा मनोरूप मृग त्या ध्यानकल्प-
वृक्षावरच रममाण होतो, मग दुसऱ्या वृक्षाकडे
तो जात नाही. त्या वृक्षाच्या गुच्छाच्या आरं-
भापासून मन विश्रांति पावेपर्यंत जो काल
जातो, तेवढ्यांत तो विवेकयुक्त ध्यानवृक्ष आंत-
ल्या आंत कैवल्यफलाला धारण करतो,
आणि पारमार्थिक आत्मस्वरूपभूत कैवल्य-
फलाला हळूहळू प्रकट करतो. हा मनोमृग त्या
वृक्षाच्या खाली उभा राहून त्या पवित्र फलाला
पहातो. ध्यानवृक्षाच्या एका शाखेला ते पवित्र
फल लागलेले दिसते. नंतर तो मनोरूप मनुष्य
त्या फलाचा अस्वाद घेण्यासाठी त्या विवेक-
युक्त ध्यानवृक्षावर चढू लागतो. तो सर्व परि-
वाराचा त्याग करतो. दृढ निश्चय करतो.
अगोदर विवेकवृक्षावरील आपला पाय दृढ
करून मग संसारभूमीवरील आपला पाय उच-
लतो. म्हणजे देहादिकांवरील अहं-ममाभिमान
टाकतो आणि त्या वृक्षावर उच्चस्थानी पाय
पोंचला म्हणजे मग तो खाली पहात नाही.
तर पुढील पाऊल ठेवण्याच्या वरील शाखांक-
डेच लक्ष ठेवितो. त्या उत्तम फलासाठी विवेक-

१ हरिण वृक्षावर चढण्यास असमर्थ असल्या-
मुळे मनाला येथे मनुष्याची उपमा दिली आहे.

वृक्षावर आरूढ झालेला तो, सर्प जशी कात
टाकतो, त्याप्रमाणे प्राक्तन संस्कारांना टाकतो.
पूर्व व्यवहारांचे स्मरण करीत नाही. एखादे
वेळीं दैववशात त्याला जरी स्मरण आले, तरी
स्वतःला उच्चपदी आरूढ झालेले पाहून 'मी
एवढा वेळ विषयसुखलेशासाठी किती दीन
होत होतो?' असे म्हणून स्वतःच स्वतःला
हंसतो. सर्वभूतदया, अभय, सत्त्वशुद्धि इत्यादि
त्या वृक्षाच्या निरनिराळ्या शाखांवरून
संचार करणारा तो, लोभरूपी सर्पाला जमिन-
दोस्त करून एखाद्या सम्राटाप्रमाणे शोभतो.
सद्बुद्धिरूप चंद्राला लुप्त करून सोडणाऱ्या अमा-
वास्येच्या परंपरा, दुःखरूप चंद्राच्या
अनेकत्वभ्रांतीला कारण होणारा जो तिमिर
या नांवाचा नेत्ररोग त्याची जणु काय पंक्तिच,
प्राण्याला बद्ध करणारी पोलादाची जणु काय
शृंखलाच, अशा तऱ्हेची जी तृष्णा, ती प्रा-
ण्याला शुभेच्छा झाल्यापासून प्रतिदिवशी क्षीण
होत होत, शेवटी अगदी क्षीण होते. त्यानंतर
तो अनुप्य प्राप्त स्थितीची उपेक्षा करीत नाही,
अप्राप्त अवस्थेची अपेक्षा वरीत नाही,
सर्व वृत्तींमध्ये चंद्रासारखा सौम्य व शीतल
रहातो. तो अध्यात्म शास्त्राचे—शम, दम, संतो-
षादि जे अर्थ तद्रूप कोमल पल्लवांवर स्थिर
स्थित होतो, इतर शास्त्रानुसार प्रवृत्ति केल्यास
प्राण्यांची ब्रम्हलोकापर्यंत उन्नति व स्वाभाविक
प्रवृत्तीमुळे नरकांत अवगति होणे, या दोन्ही
जगद्गति अज्ञानदर्शेतच प्राप्त होतात, असे
पाहून तो अध्यात्मशास्त्रांतच निश्चित होतो.
तो विवेकवृक्षावर आरूढ झालेला पुरुष पूर्वीच्या
अज्ञानभूमिकांना भयंकर विषवृक्षाच्या विषारी
पुष्पांनी अतिशय कठोर झालेल्या शाखांप्रमाणे
पहातो व त्या भूमिकांतील दुर्दशेला हंसतो,
त्या ध्यानवृक्षाच्या स्कंधप्रदेशी उत्तरोत्तर
भूमिकांमध्ये अभ्यासाच्या बलाने क्रमाने आ-

रूढ होऊन तेथेंच चित्तवृत्तीच्या योगानें खालीं-वर विहार करीत असलेला तो, एखाद्या राजाप्रमाणें शोभतो. स्त्री, पुत्र, मित्र इत्यादि सर्व संबंधी लोक व धन यांना दुसऱ्या जन्मांतील किंवा स्वप्नांतील पुत्रादिकांप्रमाणें पहातो. एखाद्या नटाच्या व्यवहाराप्रमाणें केवळ दुसऱ्याचें मनोरंजन करणें हाच ज्यामध्ये प्रधान हेतु आहे, अशा कृत्रिम राग, द्वेष, भय, उन्माद, मान, मोह, इत्यादिकांच्या योगानें याचे सर्व व्यवहार होत असल्यासारखे दिसतात, पण त्याचें चित्त शीतल व निर्मल असतें. स्मोर दिसणाऱ्याहि संसारमृगजलाच्या नदीची गति, एखाद्या उन्मत्ताच्या व्यवहाराप्रमाणें पाहून हा तिला हंसतो, कारण ती नदी मिथ्या व क्षणभंगुर तरंगांचीच आधारभूत असते. त्याला लोक, स्त्री, धन इत्यादिकांतील कशाचीहि इच्छा नसते. एका अपूर्व स्थानीं विश्रान्ति पावलेला तो जिवंत असतांनाच शवासारखा असतो. केवळ अत्यंत शुद्ध बोधरूप व अति-उन्नत स्थानीं असलेल्या फळावर दृष्टि ठेवून तो त्या वृक्षावर उंच उंच चढत जातो. पूर्वीच्या आपत्तीचें पुनः पुनः स्मरण करून संतोषामृतानें अतिशय पुष्ट झालेला तो अज्ञानदर्शेत पुरुषार्थरूप भासणाऱ्याहि अनर्थाचा नाश झाला असतां, अतिशय संतुष्ट होतो. ज्याप्रमाणें गाढ झोप घेत असलेल्या पुरुषाला एकाएकीं जागें केलें असतां तो निद्रासुखाचा विच्छेद झाल्यामुळें उद्वेगास प्राप्त होतो, त्याप्रमाणें हा ध्यानवृक्षावर आरूढ झालेला पुरुष अवश्य कर्तव्यरूप व्यवहारामध्ये दुसऱ्याकडून प्रेरणा केला गेला असतां, समाधिसुखाचा विच्छेद झाल्यामुळें उद्विग्न होतो. अतिशय प्रवास करून थकलेला वाटसरू जशी सतत व अबाधित विश्रान्ति इच्छितो, त्याप्रमाणें पूर्वी दीर्घकाल अज्ञानामुळें प्राप्त झालेल्या जन्ममरणपरंपराप्राप्त

श्रमानें थकून जाऊन आतां समाधिसुखाचीच इच्छा करतो. त्याचे श्वासोच्छ्वास चाललेले असतात, त्यावरून तो बाहेरून व्यवहार करीत आहे, जागा आहे, असें जरी वाटलें, तरी काष्ठरहित अग्नीप्रमाणें तो स्वरूपांतच शांत होतो. कारण केवळ श्वासाच्याच दृष्टीनें पाहिल्यास तो इतर लोकांसारखा जरी दिसला, तरी आंतून अहंममाभिमानानें युक्त नसल्यामुळें परमात्म्यांत शांत होतो. पूर्वाभ्यासाच्या बलानें पदार्थाविषयीची अप्रीति आपोआप हळूहळू उत्पन्न होऊं लागते. त्या अप्रीतीचें निराकरण करण्यास तो समर्थ नसतो. प्रारब्धप्राप्त विषयोपभोगदृष्टीचें निराकरण करण्यास तो असमर्थ असतो, त्याचप्रमाणें या विरक्तीचें निराकरण त्याच्याकडून होत नाहीं. रामा! त्या परमार्थफल देणाऱ्या महापदवीला प्राप्त होणारा तो शब्दाचाहि विषय न होणाऱ्या सहाव्या भूमिकेस प्राप्त होतो. प्रवासी रुक्ष प्रदेशांतून प्रवास करण्याची जशी इच्छा करीत नाहीं, त्याप्रमाणें दैववशात् प्रयत्नावांचून प्राप्त झालेल्या भोगाविषयीहि तो विरक्त होतो. तो एखाद्या मत्त पुरुषाप्रमाणें निश्चित असतो. संसारव्यवहारामध्ये निजलेला तो आनंदांत रहातो. त्याचें अंतःकरण तृप्त असतें. तो मन व वाणी यांचा निरोध करून कांहीं अवर्णनीय अवस्थेस प्राप्त होतो. एखादा सिद्ध मेरुशिखरास जसा प्राप्त होतो, किंवा पक्षी वृक्षाच्या अग्रावर जाऊन बसतो, त्याप्रमाणें ध्यानाचा अभ्यास करणारा योगी क्रमानें परमार्थफलाच्या अगदीं समीप जाऊन पोहोचतो. त्यानंतर सर्व वासना व सर्व प्रकारचें मनन सोडून आकाशासारखा अक्षुब्ध झालेला तो ब्रह्मानंदरूप फलाचें ग्रहण करतो, त्याचा आस्वाद घेतो, त्याचा अनुभव घेतो, व सर्व प्रकारानें तृप्त होतो. क्षणजे योगाच्या सप्तम

भूमिकेत तो प्रतिष्ठित होतो. संक-
ल्पाचा परित्याग केल्यामुळे प्रतिदिवशी
विस्तार पावणारी जी शुद्ध स्वरूपांतील वि-
श्रांति तिलाच परमपुरुषार्थप्राप्ति म्हटले जाते.
भेदबुद्धि विलीन होते. नंतर अभेदच अव-
शिष्ट रहातो. जे शुद्ध, एक, आदि-अंतरहित
चित्स्वरूप तेच ब्रम्ह होय असे ज्ञानी समज-
तात. जो लोकैषणेविषयी विरक्त झालेला
असतो, ज्याची स्त्री-पुत्रादिकांविषयीची एषणा
शांत झालेली असते, तोच त्या पदीं विश्रांति
पावतो. सूर्याच्या तापामुळे बर्फ किंवा दंव
यांची पंक्ति जशी सुकून जाते, त्याप्रमाणे चित्
व परमार्थ यांची परस्पर भेदबुद्धि लीन होऊन
जाते. कारण ती निरतिशय आनंदरूपानेच
परिणाम पावते. धनुष्याला आकर्ण ओढून
सोडले असता पुनः ते पूर्ववत ताठ होते, पण
परमात्म्यामध्ये लीन झालेले चित्त पुनः बहि-
र्मुख होत नाही. तर त्याला जेथे व जसे
स्थिर करावे तसेच ते रहाते. ह्मणून त्याला
कठोर धनुष्याची उपमा देता येत नाही. तर
मृदु पुष्पांच्या मालेचीच उपमा देता येते.
कारण पुष्पांची माला भूमीवर जशी सरळ
किंवा वांकडी ठेवावी तशीच ती रहाते.
ज्याप्रमाणे एखाद्या स्तंभावर स्पष्ट न खोदलेली
प्रतिमा बीजरूपाने रहाते, तिला सतूहि ह्मणतां
येत नाही, असतूहि म्हणतां येत नाही, तशी
परमात्म्यामध्ये सर्व विश्वाची स्थिति होते. बीज-
रूपाने असलेल्या तिला सतू म्हणतां येत नाही
व असतूहि म्हणतां येत नाही. याप्रमाणे ज्ञान
होण्यापूर्वी प्रपंचाने युक्त असलेल्या ब्रम्हामध्ये
निष्प्रपंचस्वरूपाचे अज्ञानामुळे ध्यानच करतां
येत नाही. पण जो साक्षात् ज्ञानीच झालेला
असतो, तो स्वतःच ब्रम्हरूपांत रहातो. तेव्हां
स्वरूपांतच स्थिर झालेला तो, ध्यान करण्यास
कसा समर्थ होणार ? कारण गाढ झोप घेत

असलेला किंवा जागा असलेला मनुष्य, मी
स्वप्नरहित आहे, असे ध्यान करूं शकत
नाहीं. जागृत पुरुष स्वप्नांतील पदार्थाविषयी
जसा विरक्त असतो, त्याप्रमाणे तत्त्ववेत्त्यांनीं
प्रपंचाविषयी तुच्छ बुद्धीने अत्यंत वैराग्य
धारण करावे. कारण ते शक्य आहे आणि
या सर्व दृश्याविषयी ज्यांच्या मनांत अत्यंत
विरक्ति असते, तोच ज्ञानी होय. कारण जो
अज्ञानी आहे, त्याला दृश्याचा त्याग कर-
ण्याचे सामर्थ्यच नसते. दृश्याला जाणणे,
हाच अज्ञान दर्शेतलं बोध होय.
तशा बोधामुळेच अज्ञाना प्रपंच शाश्वत
भासतो. त्या अवस्थेत चित्ताचे समाधान होणे
मुळीच शक्य नाही. तर मनाला द्रष्टा व दृश्य
यांचा एकतारूप प्रत्यय जेव्हां येतो,
तेव्हां पुरुष स्वतःच आत्मरूपामध्ये स्थिर
होऊन विश्रांति घेतो. दृश्य विषयांचे वैराग्य
हाच तत्त्ववेत्त्याचा सहज स्वभाव आहे. ज्ञानी
लोक दृश्याचे स्फुरण हेच अतत्त्वज्ञत्व आहे,
असे म्हणतात. अतत्त्वज्ञालाच विषय आवड-
तात, तत्त्वज्ञाला आवडत नाहीत. ज्याने अमृत
प्राशन केले आहे, त्याला कडू कांजी आवडत
नसते. तृष्णाशून्य झालेल्या व वरील तिन्ही
एषणांचा त्याग करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाचे ध्यान
त्याची इच्छा नसली तरी स्वभावतःच प्रवृत्त
होते. कारण तो आत्मनिष्ठच असतो व
तृष्णादि दोषांमुळेच चित्तामध्ये विक्षेप उत्पन्न
होतो. त्यामुळे स्वरूपसंधानरूप ध्यान आव-
च्छिन्न रहात नाही. पण ती तृष्णाच ज्याच्या
ठिकाणी नसते, तो स्वरूपाला सोडून आणवी
कोठे व कसा रहाणार ? किंवा तृष्णारहित
ज्ञानी पुरुषाची विषयेच्छा अनंत असते, तिचा,
अंतच लागत नाही. कारण तो स्वतः अपरि-
च्छिन्न आत्मरूप बनलेला असतो. त्यामुळे
ज्याचे चिंतन करावयाचे त्या बाह्य विषयाचे

ज्ञान कसेहि जरी झालें, तरी ते त्याच्या तृष्णेची पूर्ति करण्यास समर्थ नसतात. तशा तृष्णेचा निरोध नित्य, निरतिशय आनंदानेंच होतो. त्यामुळे पंख गळून पडलेल्या पर्वताची स्थिति जशी एकाच ठिकाणी स्थिर होते, त्याप्रमाणे तृष्णाशून्य पुरुषाचे आनंदानुभवरूप अनंत ध्यान आपोआप अविच्छिन्न चालते. म्हणूनच शुद्धबोधाचा उदय होईपर्यंतच समाधीसाठी यत्न करणे उचित होय. शुद्ध बोधात्म्याचा साक्षात् अनुभव आला असता, समाधीसाठी यत्न करण्याची कांही आवश्यकताच रहात नाही. कारण साक्षात्कार व समाधीविषयीचा यत्न हे परस्परविरुद्ध असल्यामुळे दोघांची एकाच वेळी स्थिति संभवत नाही, असे तत्त्ववेत्त्यांनी सांगितले आहे. अतिशय प्रदीप्त अग्नीमध्ये घृतबिंदूचे अस्तित्व संभवत नाही. विषयाविषयीचे परमवैराग्य हेच समाधान होय. ते ज्याने संपादन केले आहे, त्या मनुष्यरूपी ब्रह्माला नमस्कार असो. विषयविरक्ति अतिशय दृढ झाली असता, इंद्रासह सुर व असुराहि त्याच्या ध्यानाला विघ्न करू शकत नाहीत. विषयविरक्ति पूर्णपणे साध्य झाली असता, वज्रासारखे दृढ ध्यान करावे. ज्ञानाने सर्व भेद नष्ट झाला असता बाकीच्या ध्यानरूप तृणाचा काय उपयोग? जगत् हा शब्द, व त्याचा अर्थ मूर्खामध्येच रूढ झाला आहे. ज्ञानी पुरुषांचा तो विषय नव्हे. जेथे तज्ज्ञ व अतज्ज्ञ, त्याचप्रमाणे विश्व व विश्वेश्वर, त्यांचे ज्ञान व अज्ञान ही ज्या परमानंदामध्ये एकरूप होऊन भासतात, तेथेच हे विद्वान्‌हो, तुम्ही विश्रांति घ्या. कारण विवेकी लोकांच्या मननादि बोधभूमीमध्ये, किंवा ज्ञानी लोकांच्या साक्षात्कारादि बोधभूमीमध्ये आत्म्याहून निराळी सत्ता किंवा असत्ता, द्वैत किंवा अद्वैत यांचा कोणाला निर्णयच करता येत

नाही. परमानंदामध्ये विश्रांति पावण्याचा पहिला उपाय अध्यात्मशास्त्राचा अभ्यास. मोठ्या आदराने निरंतर शास्त्रार्थाचे चिंतन करणे, यालाच शास्त्राभ्यास म्हणतात. हा पहिला उपाय; ज्ञानी पुरुषाचा समागम हा दुसरा व ध्यान हा निर्वाणाचा तिसरा उपाय होय. त्यांतील शेवटचा ध्यान हा उपाय सर्वांत श्रेष्ठ आहे. कारण ध्यान हे चित्तविश्रांतिरूप फलाच्या अगदी जवळ असते. ही अपरिच्छिन्न, नित्य, अपरोक्ष ब्रह्मचित्, 'जीव' या नांवाच्या स्वप्नप्रतिबिंबाच्या आदर्शासारखे जे अंतःकरण त्याच उपाधीमुळे परस्परविरुद्ध रूप धारण करते. जगांत प्रिय व अप्रिय यांच्य, संसर्गामुळे ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्व विशेषांस व्यापून आपल्या कर्मवैचित्र्यामुळे ती सम व विषम शरीरांत उदय पावते. याप्रमाणे अनादिकालापासून, जन्ममरणपरंपरारूप संसारांत पडलेल्या जीवांतील ज्या कोणा एखाद्याचा भाग्योदय झाल्यामुळे ज्ञानाधिकाराने योग्य असा जन्म प्राप्त होतो, त्याला शास्त्र, सत्संगति इत्यादि उपाय प्राप्त होतात. त्यामुळे बोध व विरक्ति या दोन दीपांतील एकाची सिद्धि झाली असता, दुसऱ्याचीहि होते. त्यानंतर ज्ञानरूपी अग्नीने जळून भस्म झालेला जगद्रूप तूल चिदाकाशांत उत्तर भूमिकांचा अभ्यास करणे, एतद्रूप वावटळीने वेगाने कोठे उडून जातो हे कांही समजत नाही. ज्याप्रमाणे चित्तांतील अग्नि शीतनिवारण करू शकत नाही, त्याचप्रमाणे आपात ज्ञान अज्ञानाने निवारण करू शकत नाही. ज्याप्रमाणे अज्ञपुरुषाच्या अभिमानरूप मिथ्या ज्ञानामुळे संसारभ्रांति उत्तरोत्तर वाढतच जाते, त्याप्रमाणे तत्त्वज्ञाच्या ज्ञानाची जशी जशी

वृद्धि होऊ लागते, तसे तसे अज्ञान जळू लागते. तत्त्वज्ञानां अज्ञपुरुषांचे जगत् निर्विषय होऊन राहते. त्याला चित्तांतील पदार्थाप्रमाणे सर्व जगत् भासते. शुन्यत्वानेच राहिलेली, स्वप्नांतील मिथ्या संकल्पाने निर्मिलेली सृष्टि अशी भासवी, त्याप्रमाणेच ज्ञानी पुरुषाच्या चित्तांत जगद्रूप ज्ञप्ति केवळ संकल्पमात्र भासते. ज्ञानाविषयी जो केव्हाहि मूढ होत नाही, त्याला अहंता व जगत्स्थिति यांतील काहीच भासत नाही. तो परमाभासरूप झालेला असल्यामुळे त्याची कोणत्याच प्रकारे स्थिति होत नाही. त्याचे चित्त शुष्क व आर्द्र काष्ठाप्रमाणे बोध व अबोधरूप झालेले असते. बोधाच्या आधिक्यामुळे तो सर्व लोकांशी मैत्री संपादन करतो. आपल्या सुखदुःखाप्रमाणे त्याचे सुखदुःख पहातो, त्याच्यावर दया करतो. पण अबोधांशाने लोकांशी विवादहि करतो. ज्ञानांशाने जगत् एकरूप पहातो व अज्ञानांशाने ते आत्मरूप आहे, हे त्याच्या ध्यानांत येत नाही. म्हणजे त्याच्यामध्ये ज्ञान व अज्ञान यांतील जो अधिक भाग असतो तेन्मय ती होऊन रहातो. त्याचे ज्ञान परिपक्व झालेले असते. त्याला जगाचे सत्त्व व असत्त्व यथार्थ भासत नाही. म्हणजे ज्याप्रमाणे सातव्या भूमिकेवर आरूढ झालेला योगी जाग्रत, स्वप्न, व सुषुप्त यांचा स्वभाव जाणत नाही, त्याप्रमाणेच ज्ञानी जगाला सत्य मानित नाही. वासना हेच मन आहे. ती वासना आत्मविधारेने नाश पावते. कारण ती मिथ्या आहे, त्यामुळे तिचा नाश झाला असता मोक्ष अनायासे प्रवृत्त होतो. अर्थात् आरंभी मनोमृगाच्या ध्यानतरुवरील विश्रांतीसाठी जे स्विकारंभिलेले होते त्याचा मोक्षा-मध्ये परिणाम होतो. मनोनाश झाला असता मनोमृगाच्या रूपाने वर्णिलेल्या आत्म्याचे

स्वरूपावस्थान सिद्ध होते. तीच त्याचा मोक्ष होय. मुमुक्षु म्हणजेच वर सांगितलेला मनो-मृग अंकुर, कांड, शाखा, पल्लव, पुष्प, फळ, या क्रमाने परिणाम पावलेल्या विवेकवृक्षावरील बोधरूप फलाला प्राप्त होतो, आणि त्या ध्यानवृक्षावरील परम फळाचा म्हं० परमानंदाचा आस्वाद घेऊन तो संसारबंधनापासून मुक्त होतो. ४९.

सर्ग ४६ वा.

१ ध्यानवृक्षाच्या फळाचा आस्वाद घेतला असता मनाची स्थिति कशी होते, व विषयबैराग्य दृढ कसे होते, याचे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—परमार्थफलाचा साक्षात् अनुभव आला असता आणि मुक्तीमध्ये त्याचा परिणाम झाला असता, बोध म्हं० चरम-साक्षात्कारवृत्तिहि, तिचे उपादान कारण जे अज्ञान त्याचा बाध होत असल्यामुळे असतू होते, आणि मनोमृग परम पुरुषार्थरूप आत्माच होतो. दिव्यांतील तेल संपले असता त्यांतील ज्योति कोठे जाते, ते जसे कळत नाही, त्याप्रमाणे ती पूर्वाची मृगंता म्हं० विषयरूपतृणाला शोधण्याचा स्वभाव कोठे नाहीसा होतो. अनंत ब्रम्हस्वरूपाला प्रकाशित करणारी परमार्थदर्शाच त्या वैळी असते. ध्यानवृक्षाचे फळ मिळाले असता, बोधत्वास प्राप्त झालेले मन, परंतु तोडलेल्या पर्वताप्रमाणे अचल स्थिति धारण करिते. त्या अवस्थेत मनाचे मनत्वं कोठे तरी जाते, व केवळ निरुपाधिक ज्ञान अवशिष्ट राहते. मनाने बाह्य विषयांचे मनन करण्याचा आपला स्वभाव टाकून ते स्वतः निर्बाध, निरंश व सर्वव्यापक चिन्मात्र होत. चित्तामध्ये पूर्वी जी सत्ता,

देह व आत्मा यांचा विवेक न झाल्यामुळे जणुं काय जडरूप होऊन राहिली होती, तीच सत्ता आतां देहादि आत्म्याहून अगदीं भिन्न आहे, असें समजून ज्ञानरूपानेच उदय पावली आहे. त्यामुळे ती आदि-अंतरहित, निर्मल व परमार्थप्रकाशरूप फल देणारी झाली आहे. त्यामुळे त्या अवस्थेत सर्व इच्छांचें स्वभावतःच निरसन होतें. आणि मग आदि-अंतरहित, निरुपद्रव स्वात्मध्यानच अवशिष्ट रहातें. जेवर ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला नाही, व मन परम-पदीं विश्रांति पावले नाही, तोवर दुसऱ्या विषयाच्या अनुसंवानामुळे केवळ ध्यानच अवशिष्ट रहात नाही, केवळ ध्यानाचाच अनुभव येत नाही. पण ज्या वेळीं मन सर्व विषयचिंतन सोडून परमार्थाशीं एकरूप होऊन जातें, तेव्हां तें आहे कोठें तेंहि कळत नाही. मग वासना कोठच्या, कर्म कोठलीं व हर्ष, क्रोध इत्यादि विकार तरी कोठचे ? केवळ ध्याननिष्ठ झालेला योगी, दृढ समाधानामध्येच स्थिर स्थित आहे, तो पर्वतासारखा अचल आहे, असाच त्याचा अनुभव येतो. आत्मस्वरूपांतच रममाण होणारा योगी सर्व भोगांविषयी विरक्त होतो. त्याच्या इंद्रियवृत्ति अतिशय शांत होतात. सर्व दृश्य त्याला नीरस वाटूं लागतें. क्रमाने त्याच्या सर्व वृत्ति गलित होतात, व त्याची विश्रांति उत्तरोत्तर वाटूं लागते. अशा स्थितीत ध्यानाप्रमाणें त्याची समाधिहि स्वभावतःच सिद्ध होते. उदार अंतःकरणाचे मुमुक्षु जेवर चित्रांतील मनुष्याप्रमाणें विषयांना पहातहि नाहीत, तोवर विषयविरक्तीचा अभ्यास करतात, म्हणजे चित्रांतील मनुष्याला जसे पुढील पदार्थ दिसत नाहीत, त्याप्रमाणें विषयविरक्तीचा अभ्यास करणाऱ्या मनुष्याला पुढें असलेले पदार्थाहि चित्तांत विकार उत्पन्न करीत नाहीत. असें झाले म्हणजे तें वैराग्य दृढ झाले असें

समजावें. त्यानंतर त्याला वैराग्याच्या अभ्यासाची गरज नाही. जगांतील पदार्थांना न पहाणारा व वासनाशून्यतेमुळे आत्मरूप झालेला ज्ञानी त्याची इच्छा नसतानाहि कोणी बलात्कारानेच निवृत्त केल्याप्रमाणें दृढ-समाधानांमध्ये प्रवेश करतो. गुळावर चिकटलेली गुंगी जशी त्याला सोडीत नाही, त्याप्रमाणें पाहिल्याच समाधानामध्ये ज्याला निरतिशय आनंदाचा अनुभव आलेला आहे, त्याचें स्वभावतःच इच्छा बनलेलें मन, आनंदाला सोडून दूर जात नाही. पावसाळ्यांत नदीला जसा मोठा पूर येतो, त्याप्रमाणेंच पूर्वोक्त ज्ञानी पुरुषाला समाधानाचा लाभ होतो. सर्व विषय-वासना शांत झाल्यामुळे बलात्काराने जसे ध्यान प्राप्त होतें, त्याप्रमाणें ब्रह्मानंदाचा साक्षात्कार झाल्यावर अनात्मविषयांचें वैराग्य दृढ होतें. तीच समाधि होय. रागादि-दोषांनीं चित्त जेवर संतप्त होत असतें, तोवर केव्हांहि कोणालाहि समाधान होत नाही. यास्तव दृढ विषय-वैराग्य हेंच ध्यान होय आणि त्याचाच पूर्ण परिपाक झाला असतां तें ध्यानच समाधि बनतें. अर्थात् भोगांविषयीची विरक्ति हेंच बीज, ध्यान हाच त्या बीजापासून उत्पन्न झालेला अंकुर, आणि अचल ध्यान हीच समाधि होय. साक्षात्कार-वृत्तीने प्रकट झालेलें ब्रह्मच, अविद्येचा उच्छेद केल्यामुळे ज्ञान, वासनेचा उच्छेद केल्यामुळे ध्यान व सर्व दुःखांचा उच्छेद केल्यामुळे आनंदरूपाने निर्वाण म्हटलें जातें. पण हें सर्व विषयभोगाविषयी विरक्ति असली तरच सिद्ध होतें, त्याचांचून नाही. त्यामुळे भोगांविषयीची विरक्ति जर असेल, तर निराळ्या ध्यानाचा आग्रह कशाला ? आणि विषयवैराग्य जर नाही, तर ध्यानादिकांच्या आग्रहाचा तरी काय उपयोग ? म्हणजे किती जरी ध्यान केले तरी त्याचा काय उपयोग ? ज्याने दृश्याविष-

यीचें प्रेम सर्वथा सोडिलें आहे त्या आत्म-
ज्ञानवान् मुनीचें निर्विकल्प समाधान कोण-
त्याहि प्रकारच्या प्रतिबंधावांचून प्रवृत्त होतें.
ज्याला दृश्य प्रिय वाटत नाही, त्यालाच ज्ञान
झालें असें समजावें. ज्या वेळीं विषयभोग आव-
डेनासे होतात, तेव्हांच यथार्थ ज्ञान उदय
पावले आहे, असें समजावें. जो
स्वरूपामध्ये विश्रांति पावलेला असतो.
त्याला भोगित्व कोठलें ? कारण भो-
गित्व हा अस्वभाव आहे, तें स्वाभाविक नव्हे.
अज्ञानामुळे त्याचा उद्भव होतो. तेव्हां ज्ञानानें
अज्ञानाचा क्षय झाल्यावर भोगित्व कोठलें ?
अभ्यासी पुरुषानें नियतकालीं ध्यानाचा अ-
भ्यास केल्यावर वेदांतशास्त्राचें गुरुमुखानें सहा-
ध्यायांसह श्रवण करावें. उपनिषदे, गीता इत्या-
दिकांचा पाठ करावा, प्रणवादिकांचा जप क-
रावा आणि इतकें सर्व करून झाल्यावर ध्यान
करावें, म्ह० समाधीचा अभ्यास करावा. हे
रामा ! अंतःकरणाच्या सर्व वृत्ति शांत करा-
व्या, सर्व खेद टाकावा, सर्व शंका सोडून आ-
ह्लादयुक्त व्हावें. झोपेंत असल्याप्रमाणें सौम्य
असावें आणि चित्ताला सम, शांत व शरदृतूं-
तील मेघविस्तराप्रमाणें अति शुद्ध करावें. ४६

१ स्कंदपुराणांत—

जपश्रान्तः पुनर्ध्यायेद्ध्यानश्रान्तः पुनर्जपेत् ।

जपध्यानाभियुक्तस्य प्रसीदति परः शिवः ॥

असें म्हटलें आहे. याचा अर्थ—जप करून श्रान्त
झालेल्या साधकानें पुनः ध्यान करावें व ध्यान
करून कंटाळा आला असतां पुनः जप करावा.
जप व ध्यान यांनीं युक्त असलेल्या म्हणजे त्यांतच
आपला सर्व काल घालविणाऱ्या पुरुषावर पर-
मात्मा प्रसन्न होतो.

सर्ग ४७ वा.

—:०:—

१ पुनरपि मुक्तीच्या साधनांच्या क्रमाचें दृढ
वैराग्यापर्यंत सविस्तर वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! संसारभारानें
अतिशय श्रान्त झालेला व मरणमूर्च्छादि संक-
टांमध्ये ज्याचें शरीर खिजत पडलें आहे,
अशा मनुष्याला विश्रांतीची इच्छा होते.
म्हणून त्यानें त्या विश्रांतीसाठीं, कोणकोणते
गुण कोणत्या क्रमानें संपादन केले पाहिजेत,
तें सांगतों ऐक. जेव्हां कांहीं कारणानें, व
कारणावांचूनहि आपल्या मनांत संसारवैराग्य-
रूप विवेकाचा लेश उत्पन्न होवो, तेव्हां मार्गी-
तील श्रम घालविण्यासाठीं उन्हांनें संतप्त झालेले
प्रवासी वृक्षछायेचा आश्रय जसा करतात, त्या-
प्रमाणें साधुत्वानें अतिशय विस्तार पावलेल्या
पुढील गुणांचा आश्रय करावा. जसा मार्गस्थ
मनुष्य यज्ञांतील यूपार्चा छायेसाठीं आश्रय
करीत नाहींत, त्याप्रमाणें सन्मार्गस्थ मुमुक्षु
अज्ञजनांपासून फार दूर रहातो. तो सज्जनांचें
अनुकरण करतो. स्नान, दान, तप, यज्ञ इत्यादि
धर्मकार्ये करूं लागतो. त्याचा सर्व व्यवहार निष्क-
पटपणें होतो. त्याचें प्रत्येक कृत्य सौम्य व
उदार असतें. चंद्रबिंबांतील अमृताप्रमाणें त्याचा
व्यवहार लोकांना आल्हाद देणारा व हितकर
असतो. त्याला स्वपक्षाचा अभिमान, राग, लोभ
इत्यादि नसतात व तो परहित-तत्पर असल्या-
मुळे दुसऱ्याच्या संतोषासाठीं त्याच्या इच्छे-
प्रमाणें वागतो. म्हणूनच तो सर्व लोकांना
अतिशय प्रिय होतो. पवित्र कर्मांची त्याला
मोठी आवड असते. त्यामुळे सर्व लोकांमध्ये
तो उत्कृष्ट ठरतो, व त्याचा व्यवहार सर्वांना

१ यूप = यज्ञांतील पशु बांधावयाचा स्तंभ.

सुखकर होतो. त्याची नूतन संगति नवनीता-
सारखी निर्मल, स्निग्ध, मृदु, मधुर व चित्ताक-
र्षक असते. ती सर्व लोकांना सुख देते. वि-
वेकी पुरुषांचीं चरित्रे शीतल व पवित्र अस-
तात. चंद्राच्या किरणसमूहाप्रमाणे सर्व
लोकांना ती आह्लाद देतात. साधुसमागमामध्ये
जशी मनाला विश्रान्ति मिळते, तशी ज्यामध्ये
पुष्पांचा थर पसरला आहे अशा उद्यानांतहि
ती निर्भयपणे प्राप्त होत नाही. मंदाकिनीच्या
जलाप्रमाणे विवेकी लोकांची संगति पातकांचे
प्रक्षालन करते, व अतिशय पावन करते.
बर्फाच्या किंवा पुष्पांच्या हारांनीं रचलेल्या
गृहामध्ये जसे तापशमन होते, त्याचप्रमाणे,
संसारसागरांतून स्वतः परतीरास जाऊन इत-
रांसहि त्यांतून तारण्याची इच्छा करणाऱ्या
विरक्त, विवेकी सज्जनांच्या संगतीत लोकांला
सुख होते. विवेकी लोकांमध्ये जे प्रेम व जी
अनुरक्ति असते, ती सुर, गंधर्व व मानव
यांच्या कन्यांमध्येहि नसते. उचित कर्म करणा-
ऱ्या पुरुषाची बुद्धि प्रसन्न होते. निष्काम कर्मे
क्रमाने अनुष्ठिलीं असतां चित्तांतलि रागादि
दोष निवृत्त होतात; त्यामुळे आत्म्याला जाण-
ण्याची इच्छा उत्पन्न होते; आणि आरशा-
मध्ये जसे पदार्थाचे प्रतिबिंब पडते, त्याप्रमाणे
शुद्ध चित्तांत गुरुमुखाने ऐकलेला शास्त्रार्थ
स्थिर होतो. शास्त्रार्थरसाने शोभणारी सत्-
प्रज्ञा विवेकयुक्त हृदयांत उत्कर्ष पावते.
महावनांत कदली वृक्ष जसा विकास पावतो
त्याप्रमाणे सदबुद्धीत प्रज्ञेची वाढ होते.
शुद्ध प्रज्ञा आरशाप्रमाणे प्रतिबिंबित
झालेल्या सर्व पदार्थांचा आंतल्या आंतच अनु-
भव घेते. साधुसंगतीने ज्याचे अंतःकरण
शुद्ध झाले आहे आणि शास्त्रार्थाने ज्याचा
मळ घालविला आहे, असा प्राज्ञ अर्थात शुद्ध
करून काढलेल्या जरवारी वस्त्राप्रमाणे अति-

शय तेजस्वी दिसतो. सर्व लोकांचा प्रकाशित
करणाऱ्या सूर्याच्या योगाने जसे सर्व जग
प्रकाशित होते, त्याप्रमाणे देदीप्यमान अशा
स्वतेजाने साधु म्हणजे विवेकी पुरुष चमकतो.
विवेकी शास्त्र व साधुसमागम यांचे असे
अनुकरण करतो की, स्वप्नांतहि तो मोठ्या
अभिनिवेशाने तेच पहातो, व त्याचाच अनु-
भव घेतो. शास्त्राच्यासाठी निःसंशय झालेला
विवेकी क्रमाने सज्जनतेस प्राप्त होऊन पिंज-
ऱ्यांतून बाहेर पडलेल्या शुकाप्रमाणे विषम-
भोगास तुच्छ मानून स्वतंत्र्याचा अनुभव घेते.
भोगांच्या सन्मुख मोठ्या आसक्तीने जाणे हेच
दुर्भाग्य होय. पण विवेकी दिवसेंदिवस त्याचा
त्याग करतो, त्यामुळे चंद्राच्या योगाने जसे तारा-
मंडल तसे त्याच्या योगाने त्याचे कुल शोभते.
भोगांविषयीच्या दीततेने रहित असलेली
त्याची मुखकांति राहूच्या मुखांतून सुटलेल्या
चंद्राप्रमाणे कांही अवर्णनीयच दिसू लागते.
ज्याने विभुवत्ताला तृणासारखे मानले आहे,
तो मोठ्या प्रशंसेस पात्र होतो. वेब स्वर्गात
कल्पवृक्षापाशी जसे येतात, तसाच तो अपूर्व
कीर्तीला पात्र होतो, प्राप्त झालेल्या भोगांचा
परित्याग केल्यामुळे त्याला जरी मोठा संतोष
वाटत असला तरी, मी सर्व द्वेषाचा त्याग
केल्यावर आतां या भोगांचा तरी द्वेष कां
करावा? असे ह्मणून मनांत केव्हां केव्हां लज्जित
होतो. त्यामुळे त्याचा तो संतोष परिपूर्ण नसतो,
पण भोगांचा लाभच न झाल्यास मनांत असे
लज्जित होण्याचा प्रसंग न आल्याने तो फारच
संतुष्ट होतो. ज्याप्रमाणे एखादा अधमजातीचा
चांडालादिक दैववशात जातिस्मर झाल्यास, म्ह०
त्याला पूर्वजन्मीच्या आपल्या जातीचे स्मरण
झाल्यास तो जसा त्या जातीचा मोठ्या खेदाने
हंसतो, त्याप्रमाणे विवेकी पूर्वीच्या आपल्या
चंचल व रागद्वेषयुक्त क्रियांना हंसतो. साधु

लोकां भूमिचर उद्वेग पावलेल्या चंद्राप्रमाणेच त्याला मोठ्या प्रेमाने व विस्मयाने पाहावयास येतात. त्याने मेहमी विषयभोगांचा अनांदरच वेलेला असतो. त्यामुळे अनायासे प्राप्त झालेल्या सिद्धीचाहि आपल्या उचित बुद्धीने तो बहुमान करीत नाही. कारण गुरु व शास्त्रांच्या संघर्षामुळे पूर्वीच त्याने वैराग्यादि साधनांचा पूर्ण अभ्यास केलेला असतो. त्यामुळे प्रसन्न झालेल्या सिद्धांसासून प्राप्त झालेल्या विहित भोगांचाहि तो उपभोग घेत नाही. रोगी वैद्याचा जसा आश्रय करतो, त्याप्रमाणे तो स्वतः परम कल्याणासाठी सज्जनांचा सहवास करतो. त्यामुळे त्याची उदारमति शास्त्रार्थामध्ये निमग्न होते. ज्याप्रमाणे एखादा महागज एखाद्या प्रसन्न जलाने भरलेल्या सरोवरामध्ये निमग्न होतो, तशीच त्याची बुद्धि शास्त्रार्थविचारामध्ये गढून जाते. सूर्य जसा लोकांना अंधकारांतून काढून आपल्या प्रकाशांतच प्रविष्ट करतो, त्याप्रमाणे सज्जन आपल्या समीप असलेल्या पुरुषाला विपत्तीतून वर काढून संघर्षांमध्ये निवृत्त करतो. त्याच्या चित्तांत परधनादिकांच्या अपहाराविषयीची विरक्ति पूर्वीच उद्भवलेली असते. विवेकी पुरुष प्राप्त विषयामध्येच संतुष्ट असतो. परधनाच्या अपहारापासून निवृत्त झालेला व संतोषामृताने तृप्त झालेला विवेकी क्रमाने स्वार्थाचीहि उपेक्षा करतो. याचना करणाऱ्या भिक्षूला आपल्यासवळ जे कांहीं अल्पस्वरूप कंदळादिक असेल ते देतो व त्याच अभ्यासाने तो आपले स्वतःचे मांसहि देण्यास तयार होतो. शांतीच्या मनुष्याला गायीचे पाऊल जसे तुच्छ वाटते, त्याप्रमाणे विवेकाचे अनुसरण करणामुळे ज्यांचे चित्त झळझळ क्षीण होत चालले आहे, त्यांचे अज्ञान कपाने कमी होऊं लागते. शांतीची जशी जशी वाढ होऊं लागते

तसे तसे अज्ञान नाश पावते. दुस्त्यच्या धनार्थे ग्रहण करण्याची बुद्धि मोठ्या यत्नाचे अगोदर कमी करावी. प्रथम परधनाविषयी विरक्त व्हावे आणि मग स्वार्थाविषयी आसक्ति धरूं नये. याप्रमाणे विषयोपभोगाच्या मिरसनासह विवेकी व प्रयत्नशील मुमुक्षु स्वार्थाचे निराकरणही परम विश्रांतीसाठी करतात. यावज्जीव द्रव्योपार्जन करीत राहणे यांत जितके दुःख आहे तितके कोट्यवधि नरकांतहि नाही. आसन, शयन, वाहन, क्रीडा, व आश्रजन यांविषयी या लोकांचे किती चिंत करायी लागते. याचा विचार मूढांनी करावा. क्षणजे त्यांना पारलौकिक दुःखाचे स्मरण जरी न झाले, तरी त्यांनी लौकिक दुःखाचा विसरूं नये. अर्थ हे विस्तृत अनर्थच आहेत. संपत्ति या निरंतर आपत्तिच आहेत, भोग हेच संसारमहारोग आहेत. पण मूढ लोक त्यांची विपरीत भावना करतात, क्षणजे अनर्थांना अर्थ, विपत्तीला संपत्ति व रोगांनाच भोग समजतात. जोंबर व्यवहारातील अर्थ हा महान् अनर्थच आहे असे मनुष्य समजत नाही, त्याला तो तुच्छ वाटत नाही आणि त्यामुळे स्वतःला दुःखी करण्यासाठीच तो त्याची इच्छा करतो, तोंबर त्याच्या चितेचे विषय सारखे वाढत जातात व त्यांविषयी तो विरक्त होत नाही. पण ज्याला अनुत्तम सुखाची फार आवड असते, आपल्याला हे परम सुख असेच चिरकाल लाभो असे ज्याला वाटत असते, तो धनाला जगद्रूप तृणाच्या अन्नाप्रमाणे अति तुच्छ वाहून मनांत शांत होतो. अर्थात् धनाची तृष्णा सोडणे हाच मोक्षाचा मुख्य उपाय होय. अर्थच चिंता, शोक, मोह इत्यादि विकारांचा, जरा व मरण या दुष्कर्मांचा, आणि दैन्य, दुरात्मता, दाह इत्यादिकांचा समूह

झटला आहे. या जगामध्ये जरा व मरण यांनी युक्त असलेल्या जंतूंना, जरामरणापासून सोडाविण्यास संतोष हेंच उत्तम रसायन आहे. वसंतऋतु, नंदनवन, चंद्र, अप्सरा हे सर्व एकीकडे आणि संतोषामृत दुसरीकडे अशी तुलना केल्यास संतोषामृतच अधिक ठरते. वर्षाऋतूमुळे सरोवर जसे जलांनी तुडुंब भरते, त्याप्रमाणे मनुष्य संतोषानेच अंतःकरणांत तृप्त होतो. गंभीर, शीतल, हृदयंगम, प्रसन्न आणि सरस अशा ओजस्वितेला संतोषानेच प्राप्त झालेला साधु अतिशय शोभतो. वसंतऋतूमध्ये जसा वृक्ष, त्याप्रमाणे तो पुष्पित वनाकार दिसतो. पण जो असंतुष्ट असलेला पुरुष विषयांची इच्छा करून पायाखाली चिरडलेल्या कीटकाप्रमाणे दीनप्रकृति बनतो, तोच विषयप्राप्तीसाठी यत्न करतो व त्यामुळेच दुःखपरंपरेंत पडतो. याचकांची मुखचर्या अतिशय दीन असते. त्यांना एखाद्या क्षुब्ध समुद्रांत पडलेल्या, व तरंगांनी व्याकुळ झालेल्या जीवाप्रमाणे स्वस्थता कधीच मिळत नाही. पण संपत्ति व प्रमदां उंच तरंगाप्रमाणे क्षणभंगुर आहेत, तेव्हां त्यांमध्ये व सर्पांच्या फणांच्या छयेत कोणता शहाणा पुरुष आसक्त होईल ! धन संपादन करणे व रक्षण करणे यांमध्ये किती क्लेश होतात हे जाणत असूनहि जो त्याची इच्छा करतो, तो मूढ नरपशु होय. त्याला स्पर्शहि कळू नये. मनाचा बाह्यारंभ झणजे इंद्रियांच्या मागून धावणे व आंतरारंभ म्हणजे संकल्पादि, यांना जो वैराग्यशस्त्राने एकदमच कापतो त्याचे क्षेत्र म्हणजे, ज्ञानबीजाच्या उद्भवाचे स्थान, किंवा मुक्तीचे निधानस्थान असे जे हृदय, ते प्रकाशित होते. अज्ञानांना दिसणारे जगद्वैचित्र्य, त्याच्या साक्षीमध्ये, असतूच आहे, असे जाणणाराहि ज्ञानी ज्ञाना-

च्या अपक्वतेमुळे त्या जगद्वैचित्र्याला जणू-काय सत्यच समजतो, व त्याच भावनेने व्यवहार करतो. पण तो वैराग्यादि गुणांचा अभ्यास न केल्याचा परिणाम आहे. यास्तव हे रामा ! प्रथम संसाराविषयी अगदी विरक्त व्हावे. नंतर सत्समागम व शास्त्राभ्यास करावा. शास्त्रार्थाविषयी भावना दृढ करावी, सर्व विषयोपभोगांचे निरसन करावे, झणजे वैराग्य दृढ होऊन, मुमुक्षु परमार्थ आत्मतत्त्वाला प्राप्त होतो. ४७.

सर्ग ४८ वा.

—:०:—

१ परम वैराग्य दृढ झाले असतां, ज्या लक्षणांनी मनुष्याची स्थिति होते व ज्ञान दृढ झाले असतां ज्या लक्षणांनी स्थिति होते त्यांचे साविस्तर वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—संसाराविषयीचे वैराग्य रूढ झाले असतां व साधुसमागम स्थित झाला असतां शास्त्रार्थाची भावना केली असतां व बुद्धीने भोगांविषयीची तृष्णा सोडली असतां विषयांविषयीहि अरुचि उत्पन्न होते. सज्जनत्व उद्भवते, आत्मप्रकाश उदय पावतो व हृदय प्रसन्न होते. विवेकी पुरुष धनाची इच्छा करीत नाहीत. वाळलेली उच्छिष्ट पाने जशी घरांतून बाहेर टाकली जातात, त्याप्रमाणे असलेली संपत्तिहि त्यांच्याकडून टाकली जाते. प्रवाशाला पात्रादि उपकरणांची आवश्यकता जरी असली तरी प्रवासांत त्यांचा भार होत असल्यामुळे तीं जशी टाकून देतो, त्याप्रमाणे विरक्त पुरुष स्त्री, बंधु इत्यादिकांचा यथाशक्ति व यथाकाली त्याग करतो. त्याचे मन शांत असल्यामुळे इंद्रियांशीं विषयांचा वारंवार सानिकर्ष जरी होत

असला, तरी भोगांचा अनुभव घडत नाहीत. तो विरक्त ज्ञानी कोठे दिगंतरी, एकांतांत, सरोवराच्या कांठी, अरण्यांत, उद्यानांत, पुण्य-प्रदेशी किंवा आपल्याच घरांत, सुहृदांबरोबर क्रीडा किंवा विलास करतांना, शुभ उद्यानांतून, भोजनादि प्रसंगी, तर्कशास्त्राचा विचार करीत असतांनाहि तितकी आस्था ठेवीत नाही. कारण त्यांतील कशावरच त्याची आसक्ति नसते. कदाचित् दैववशात् त्यांतील एखाद्या ठिकाणी त्यांना जरी रहावे लागले, तरी ते अति शांत, दान्त, स्वात्माराम व मौनी होऊनच रहातात. प्रत्येक मनुष्य दैवाधीनच जरी असला, तरी तो आपले ज्ञान दृढ व्हावे, म्हणून तत्त्ववेत्त्याचीच अपेक्षा करितो; व देह, इंद्रिये, बुद्धि इत्यादिकांचा साक्षी जो प्रत्यगात्मा, त्याचाच चित्ताने शोध करतो. आत्मव्यतिरिक्त वस्तूचा तो शोध करीत नाही. ज्ञानी पुरुषांना ज्ञानी पुरुषाच्या संगतीची अपेक्षा असते व ते केवळ विज्ञानाचीच चर्चा करितात, दुसऱ्या कशाचीहि करीत नाहीत. याप्रमाणे अभ्यासाने शांत परमपदी विश्रान्ति प्राप्त होते. शांत विवेकी स्वतःच त्या परमपदाकडे जातो. त्याचे ज्ञान सबाह्य-अभ्यंतर शांत असून तेच परमार्थरूपाने उदय पावलेले असते. अर्थात् शांति हेच परमपद होय. कोणताहि पदार्थ त्या शांतीहून भिन्न संभवतच नाही, असा निश्चय झाल्यामुळे ज्ञानाचा विषयच नाहीसा होऊन ती निश्चयरूप वृत्तिहि काष्ठ जळाल्यावर आपोआप विझणाऱ्या अग्नीप्रमाणे आत्म्यामध्ये शांत होते. यास्तव तेच परमधाम होय. एक ज्ञानरूप आत्म्यावांचून दुसरा कोणताहि पदार्थ नाही. असा जो स्वानुभव तेच परमपद होय. त्या परमपदाला बोधत्व नाही व विषयत्वहि नाही. कारण सर्व वस्तु एक अद्वितीय ज्ञानाशी एकरूप होऊ-

नच परिणाम पावलेल्या असतात. विषयावांचून त्याहून अगदी भिन्न असलेले ज्ञान सांगता येत नाही व ज्ञानावांचून ज्ञेयाला ज्ञानविषयत्वहि येत नाही. तथापि विषयांच्या अभावी, त्या अभावालाहि विषय करणारे ज्ञान नाही असे ह्मणता येत नाही. ज्या सत्पुरुषाचे मन शुद्ध संविद्रूप आत्म्यामध्ये विश्रान्ति पावलेले असते, त्यांना विषयाची रुचि कळत नाही. पाषाणाला दुधाचे माधुर्य कळणे असे शक्य नाही, त्याप्रमाणे मनोरहित झालेल्या साधूंना विषयाचा आस्वाद कळत नाही. ज्याने आपल्या अंतःकरणाचा पूर्णपणे निरोध करून मनोनाश केला आहे, व त्यामुळे जो मौन धारण करून बसला आहे, तो चित्तांतील मनुष्याप्रमाणे स्वरूपांतच स्थित असतो. त्याचे चित्त आत्म्यामध्येच निश्चल होते. आत्म्यालाच जाणणे सर्वथा उचित आहे. यास्तव त्यालाच जाणणे ज्याचे शील आहे, त्याचे मन निर्विषय होते, आणि सर्व तत्त्वतः मनोमात्र असल्यामुळे त्या अवस्थेत ते सर्व विषयसंपन्नहि होते. तसेच ज्ञानी पुरुषाचे मन अपरिच्छिन्न ब्रह्माकार झालेले असल्यामुळे वस्तुतः महत् परिमाणाचेच होते. तथापि ब्रह्माहून भिन्नरूपाने त्याचा अनुभव येत नसल्यामुळे ते परमाणूसारखे अति सूक्ष्म होते. ते वस्तुतः अशून्यच असतांना शून्य असल्यासारखे भासते. अहंता, जगत्, शरीरादिकांच्या चेष्टा, दिशा, काल इत्यादिकांच्या कल्पना, ज्ञानादि, शून्यादि वगैरे सर्व विद्यमान असतांनाच ज्ञानी पुरुषाला नसल्यासारखे होते. दीप अंधकाराचे जसे निरसन करतो, त्याप्रमाणे निर्मलपदी स्थित असलेल्या ज्ञानी पुरुषाकडून हृदयांतील अज्ञान, व बाह्य राग-द्वेष-भयादि दोष घालविले जातात. ज्याच्यामध्ये रजोगुणाचा लेशहि उरलेला नाही, जो सत्त्वगुणाच्याहि पार निघून गेला

आहे, त्यां नररूपी सूर्याला नमस्कार करीवी. द्वैताचा सर्वथा लय झाला असता व चित्ते अदृश्यत्वास प्राप्त झाले असता, ज्ञानी पुरुषांची जी स्थिति होते, तिचे वाणीने वर्णन करवत नाही. हे महाबुद्धिमान रामा! चिरकाल, अहोरात्र, परमभक्तीने प्रसन्न करून घेतलेला परमेश्वर पूर्वोक्त निर्वाण देतो, ह्मणजे त्याच्या कृपेने पूर्ण समाधान होते.

श्रीरामः—हे मुनिश्रेष्ठ! ईश्वर कोण व भक्तीने तो कसा प्रसन्न केला जातो, हे मला स्वतः सांगा. कारण आपण सर्व तत्त्ववेत्त्यांमध्ये श्रेष्ठ आहा.

श्रीवासिष्ठः—हे महाबुद्धिमाना, ईश्वर काही कोठे दूर नाही व तो अतिशय दुर्लभ हि नाही. कारण ज्यांना आपल्या स्वाधीन ठेवावयाचे त्यांच्याविषयी स्वातंत्र्य असणे हेच ईश्वरत्वाचे लक्षण आहे व ते स्वात्म्यामध्येच सर्व प्रकारे संभवते. म्हणून महाबोधमय, एकरूप स्वात्माचे परमेश्वर आहे. कारण रथ, गृह, प्रासाद इत्यादि सर्व अचेतन पदार्थ चेतनाच्या उपयोगासाठी असतात. पण आत्म्याहून दुसरा कोणी चेतनस्वरूप उपलब्ध होत नाही. उलट सर्व आत्म्यासाठीच आहे, आत्म्यापासूनच झाले आहे. तोच सर्व आहे, सर्वतः आहे, सर्वांमध्ये आहे व सर्वमय आहे. त्या सर्वात्म्याला नमस्कार असो. त्या आत्म्यापासून या सर्व सृष्टि-प्रलय-विक्रिया उद्भवतात. ज्याप्रमाणे वायूपासून गति उत्पन्न होतात त्याप्रमाणे सर्व विक्रियांचे कारण असलेल्या या आत्म्यापासून स्वभावतःच त्या उत्पन्न होतात. भाविक लोक सतत या सर्व स्थावर-जंगमाची पूजा करतात, ईश्वरबुद्धीने ते आपल्याला इष्ट असलेले पदार्थ त्यांना अर्पण करतात. म्हणजे कोणी, कोणत्याही रीतीने, कोणाचीहि पूजा केली तरी तिचा मुख्य विषय आत्माच आहे. याप्रमाणे

अनेक जन्म स्वेच्छेने जेव्हा या देवाची पूजा करावी, तेव्हा तो प्रसन्न होतो आणि हां महां-देव म्हणजे पुण्यकर्मींनी प्रसन्न झालेला स्वतः महेश्वर आत्मा पुढे सांगितलेल्या पवित्र वृत्ताला तत्त्वज्ञानासाठी प्रेरणा करतो.

श्रीरामः—हे मुने, परमेश्वर जी आत्मा त्याच्याकडून कोणता दूत प्रेरित केला जातो व तो अधिकारी जीवाला तत्त्वज्ञानाचा बोध कसा करतो, ते मला सांगा.

श्रीवासिष्ठः—रामा, त्या दूताचे नांव विवेक आहे. आत्मदेवाने ज्याला प्रेरणा केली आहे, असा तो विवेकदूत अधिकारी पुरुषाच्या हृदयगुह्येस येऊन रहातो. स्वच्छ आकाशात जसा चंद्र त्याप्रमाणे तो सदानंद ज्ञानप्रतिष्ठित होईपर्यंत हृदयांत स्थिर रहातो. तो वासनारूप जीवाला क्रमाने बोध करतो आणि त्या अविवेक्याला या संसारसागरांतून तारतो. विवेकदूताचा बोध हेच त्याचे तारण आहे. सर्व जगाला जाणणारा जो हा ज्ञानरूप अंतरात्मा, तोच परमेश्वर आहे. वेदाला सम्मत असलेला 'परम' हाच त्याचा वाचक शब्द आहे, ह्मणजे हेच त्याचे नांव आहे. मनुष्य, नाग, सुर, असुर यांच्याकडून, जप, तप, दान, होम, पाठ, यज्ञ इत्यादि अनेक कर्मांनी हाच सतत प्रसन्न केला जातो. स्वर्गलोक हे त्याचे मस्तक आहे, पृथ्वी हेच चरण, तारिका रीमपंक्ति, भूत यांचे अस्थि व आकाश हेच त्याचे हृदय आहे. हा परमेश्वर चिद्रूप असल्यामुळे सर्वत्र जातो, जागतो व पहातो, त्यामुळे स्वतः सर्व अवयवांनी

१ याविषयी 'अग्निमूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे' इत्यादि श्रुति प्रमाण आहे.

[मुण्डकोपनिषद्भाष्यार्थः २. १, ५. ५८.]

असलेले जे स्फुलिंग त्यांनी बनलेल्या कोलि-
तांनी बीजयुक्त ज्वालारूपी पल्लवांनी शोभ-
णाऱ्या, ब्रह्मरूप पाषाणरहित सरोवरांत उगव-
लेल्या कल्पांताग्निरूप पद्मिनीचीं प्रतिबंधक
वायुप्रधान सर्प-पर्वतरूप मुळें पातालापर्यंत
निखाऱ्याच्या चिखलांत निमग्न झालीं असतां
तो कल्पान्त-मेघसमूह मोठा आवाज
करीत आला. तो काजळासारखा काळा होता.
आपल्या पाठीवरून पाण्याच्या पखाली वाह-
णाऱ्या उंटांच्या सैन्याप्रमाणेंच पश्चिम-
दिशेंतून येणारा तो मेघसमूह दिसत होता.
(पश्चिम देशांत उंटें पाणी वहातात हें प्रसिद्ध
आहे.) तो मेघसमूह म्हणजे स्थिर कल्पा-
ग्नीच्या ज्वालांसारख्या विजांचा पर्वतच होता.
त्याच्या एका लहानशा कोंपऱ्यांत सप्तसाग-
रांतील सर्व पाणी भरलेलें होतें. त्याच्या सर्व
बाजूंना भितीसारख्या भयंकर दहिंवरांच्या
भारांनीं सर्व आकाश व्यापून टाकिलें होतें.
ब्रह्मांडाच्या कवचापर्यंत दाट भरलेल्या भूमं-
डलाला फोडण्यांत तो मोठा चतुर होता.
कल्पांतीं क्षुब्ध झालेला समुद्रच जणूं काय
या मेघरूपानें आकाशांत आला आहे, असें
भासलें. समुद्रांतील जे मोठमोठे भोंवरे
तेच हे द्वादशादित्य होत, व चमकणाऱ्या
विजा हेच त्यांतील जलचर प्राणी होत.
किंवा हा मेघसमूह म्हणजे पूर्वीं दग्ध होऊन
गेलेला चंद्रच आहे. तो पूर्वींप्रमाणें दुप्पट
शीतल होऊन दुसरा देह धारण करून पूर्वीं-
पेक्षां अतिशय उंच असलेल्या परलोकीं
येऊन राहिला आहे. सोन्याप्रमाणें चमकणाऱ्या
विद्युद्गणरूपी जाड्यानें ज्यानें सर्व जलाला
स्तंभित करून सोडलें आहे, त्यामुळें ज्याला
काष्ठाप्रमाणें अचल केलें आहे, अशा हिमाल-
यालाच तो जणूं काय धारण करीत होता. या-
प्रमाणें मेघ आल्यानंतर वृष्टि सुरू झाली.

यो. बा. २७

तिनें ब्रह्मांडाचा स्फोट होईल अशाच प्रकार-
च्या कठीण वज्राघातांनीं आकाश व्यापून
टाकिलें. पूर्वीं सर्व दिशांना धुक्यानें भरून
सोडलें. अग्निदाहाप्रमाणेंच वन व आकाश यां-
मध्ये भयंकर विजा चमकूं लागल्या. भयंकर
गडगडाटांनीं ब्रह्मांडमंडल फुटूं लागलें. त्या
वृष्टीचीं एकेक धार म्हणजे द्यावाभूमिरूप
मंडपाला धारण करणारा स्तंभच आहे, किंवा
पृथ्वीला धारण करणाऱ्या पर्वतांना तोडणारे
ते टाकीचे आघातच आहेत असें वाटलें. पृथ्वी-
वर चटचट असा आवाज होऊन त्या वृष्टी-
मुळें निखाऱ्यांचे समूह फुटूं लागले. तीं आपल्या
गर्जनेच्या योगानें लोकांतरांना कोसळून पाड-
ण्यांत व्यग्र झाली आहे, असें दिसलें. तीं नि-
खाऱ्यांनीं युक्त अशा जगद्रूप गृहांत विलास
करणारी वृष्टि, भूमीचा ताप शांत करून व
तिला झालेल्या दुःखामुळें स्वतःहि नेत्रांत अश्रु
आणून एखाद्या सखीप्रमाणें जणूं काय तिला
भेटावयासच आली. त्या वेळीं तें तशा प्रकारचें
आकाश ज्यांत सूक्ष्म ज्वालांचा विलास चालला
आहे, असें होऊन पुनरपि ज्यांत भूमी-
वरील कमलपत्तांचे समूह उद्भवले आहेत
असें झालें. त्या आकाशांत स्फुरण पावणारे
जलचर ज्वालांमध्ये भ्रमण करणाऱ्या भ्रमर-
पंक्तीप्रमाणें झाले. त्या वेळीं मेघ व अग्नि यांचा
समागम होतांच चटचट असे फार मोठे ध्वनि
निघूं लागले. त्यांनीं दाही दिशा व्यापून
टाकिल्या. तो त्यांचा समागम दुर्वार वैऱ्या-
सारखा असद्य होता. त्यामुळेंच मोठ्या सै-
न्यांच्या शस्त्रांनीं प्रतिसैन्यांतील लोकांचीं शस्त्रें
ज्यांत कुंठित होत आहेत, अशा प्रकारचा तो
एक भयंकर संग्रामच आहे असें भासलें. ७६.

सर्ग ७७ वा.

१ पुष्परावर्तक मेघांनीं केलेल्या वृष्टीच्या धारांनीं जगत् जलमय झाले. २ सात समुद्रांच्या क्षोभापासून जगाचा नाश.

श्रीवासिष्ठः—त्यानंतर युगाचा क्षय प्राप्त होऊन पृथ्वी, जल, तेज व वायु या चार महाभूतांचा अत्यंत क्षोभ झाला असतां त्रिभुवन कसे झाले त्याचे मी वर्णन करतो ते ऐक. तमालवृक्षाचे वन वर उडून जात असल्याप्रमाणे, भस्माच्या ढिगाप्रमाणे, किंवा भयंकर महासागराच्या महाआवर्तप्रमाणे धूमाचे विवर्तन सुरू झाले. नील ज्वालांच्या लवोलासरूप लीलांनीं टिम टिम असा ध्वनि करणारे, ज्याने भस्मसमूहाच्या संभाराने लोकांतराचा सर्व अवकाश भरून टाकला आहे असे, पुनः उत्पन्न होणाऱ्या दीर्घ छमछम ध्वनींनीं उसळणारे, ते विवर्तन भयंकर होते. वर्षावांचा सर्वत्र पसरणारा जयघोष ऐकू आला. भ्रमण करणाऱ्या भस्माच्या अभ्राप्रमाणे, धूमाभ्र, महाकल्पांताचा अभ्रसंभ्रम, बाष्पाभ्र, शिखरांचे उग्राभ्र यांच्या समूहाप्रमाणे दिसणारे मेघ वायूच्या वेगामुळे ब्रम्हांडाच्या भिंतीवर होणाऱ्या भयंकर भांकारशब्दांनीं अधिकच भीषण झाले. ज्यांत इंद्रादिकांच्या नगरांचे समुदाय जळून गेले आहेत; जल, अग्नि, वायु यांच्या वेगांनीं फुटणाऱ्या पाषाणांचे ज्यांत कडकड आवाज होत आहेत, त्यामुळे ऐकणाराचे श्रोत्रेंद्रिय बधिर होत आहे, असे मेघ आकाशस्तंभाप्रमाणे सतत होणारी जी भयंकर वृष्टि तिचा कल्पवन्हीशीं संयोग होऊन त्यांतून छमछम असा घनध्वनि होऊं लागला. अशी भयंकर वृष्टि व झंझावाताचे असह्य नृत्य तेथे सुरू झाले. गंगानदी हा ज्यामधील एक नुस्ता तरंग आहे, अशा नद्यांच्या समुदायांनीं

व आकाशालाहि भयंकर वाटणाऱ्या अभ्रांनीं सर्व सागर भरून गेले. तमालपत्राच्या पल्लवांमध्ये पुष्पगुच्छाप्रमाणे दिसणाऱ्या व संतप्त होणाऱ्या सूर्यांनीं कल्पमेघसमूहांचे अधिष्ठान जणुं काय शोषून टाकले. इकडे वाहणाऱ्या जलप्रवाहाबरोबर पर्वत, द्वीपे, नगरे, वगैरे सर्व वाहून जाऊं लागलीं. कल्पवायूच्या भयंकर क्षोभाने पर्वतांचा चुराडा झाला. भयंकर ग्रह व तारागण परस्परांवर आपटून फुटू लागले. ते खाली पडत असतांना परस्पर घर्षणामुळे भूमीवरील आलातचक्राहून द्विगुणित चक्रे आकाशांत उत्पन्न करू लागले. ' आवह ' नांवाच्या भयंकर वायूपासून उत्पन्न झालेल्या जलपर्वतासारख्या फार मोठ्या तरंगांच्या परस्पर संघट्टणाने पर्वत फुटू लागले. महाप्रलयसमयी पर्वतप्रांत इतस्ततः पसरून त्यांची पाषाणमय भूमिच बनली. ज्यांत तुषार अतिशय दाट आहेत अशा बाष्पाभ्रांनीं व काळ्याकुट्ट कल्पमेघांनींही द्वादशादित्यांचे किरण अडवून धरून सर्वत्र अंधकार पसरविला. पृथ्वीपीठ छिन्नभिन्न झाले. तिचे तुकडे तुकडे झाले. समुद्रांचे तट कोसळू लागले. पर्वत व नगरे जमिनदोस्त झाली आणि याप्रमाणे सर्व समुद्र उग्र बनला. लाटांपासून लाटा उत्पन्न होऊं लागल्या. त्यांच्यामुळे उंच उडणाऱ्या पाषाणांनीं मेघांना छिन्नभिन्न केले आणि या सर्व अनर्थाळा कारण होणाऱ्या प्रलयवायूंनीं दिशांचे तट फोडून टाकले. ब्रम्हांडभित्तिरूप उरोदेशावर आघात करणारा, व त्यामुळेच कल्पमेघरूप शाखालक्षण बाहुस्फोटांनीं परस्पर संघट्टणाने एकरूप झालेला समुद्र ऊर बडवून रडतच आहे, असे भासले. स्वर्ग, पाताल, भूलोक यांचे तुकडे तुकडे होऊन ते एकमेकांमध्ये मिळून गेले आणि ते आपआपल्या स्वभावाप्रमाणे अंतरिक्षांत उभे राहिले. जलाची

वृष्टि त्यांच्या खाली होत होती. त्यामुळे वर असलेल्या यांना त्याचा स्पर्श झाला नाही. त्यांतूनही थोडासा जलसंसर्ग होत असे. त्यालाही वायूने सुकविल्यामुळे ते लोकत्रयाचे तुकडे निर्जल होते. अशा त्यांनी आकाश व्यापून सोडले. मेलले, अर्धमृत, अर्धदग्ध आणि ज्यांची अंगे पूर्णपणे जळली आहेत, असे देव व दानव एकमेकांला पाहून आपापली आयुधे परजुं लागले. तात्पर्य, सर्वांवर एकसारखीच जरी विपत्ति आली होती, तरी तशा अवस्थेत-हि वैज्याला पहातांच त्यांचा स्वभाव जागृत झाला. यावरून हजारों विपत्ति जरी आल्या तरी अज्ञांची वैरबुद्धि ज्ञानावांचून नाहीशी होत नाही. हे ठरते. अर्थात् अज्ञान हीच सर्व आपत्ती-हून मोठी आपत्ति आहे. अर्जुनवात या नांवाचा एक रोग आहे, त्या रोगाने रोगी आकाशांत उडून भ्रमण करितात. पण त्या रोग्याला अर्जुनवर्णत्व म्हणजे शुभ्रवर्णत्व नाही, म्हणून त्याचे नांव व्यर्थ होऊं नये या आशयाने लोकांतरांतील तृणसमूहाने आपल्यापासून झालेल्या भस्माने वायूला शुभ्र करून अर्जुनवात हे नांव साधार करण्यासच जणुं काय आरंभ केला. उडविले जाणारे जे मोठमोठे पाषाण, त्यांच्या प्रहारांनी तट कोसळू लागले, त्याबरोबर लोकांतराहि पडू लागले. त्या वेळी त्या दुष्काळामुळे भयंकर आक्रोश ऐकू येत होता. वायूच्या संघट्टणाने पर्वतांच्या गुहांतून भयंकर भांकार येऊं लागला. असुरांप्रमाणे वायु कर्कश आवाज करू लागला. वायूबरोबर उडून जाणाऱ्या वनव्यूहांत वारा घुटमळत होता. मशकांचा थवा जसा अंतरिक्षांत दिसतो, त्याप्रमाणे नगरें, देश, दैत्य, अग्नि, देव, नाग, सूर्य, इत्यादिकांचे समुदाय आकाशांत धारण केले जात होते. नाश पावणाऱ्या श्रेष्ठ पर्वतांच्या विस्तीर्ण भागांनी, भग्न देवालयांनी व भयंकर

आवाजांनी वर वृष्टीचे जल व खाली बाधरहित दादाग्नि यांस धारण करणाऱ्या जलपर्वतांच्या वर्षणांनी दिक्पालांच्या नगरांचे चूर्ण करणाऱ्या देव, दैत्य सिद्ध, गंधर्व यांच्या नगरांना पाडविणाऱ्या त्या जगत्त्रयाकडे पहावेना. त्या वेळी ते त्रिभुवन अतिशय संकटांत पडले होते. शांत निखारे हेच ज्यांचे स्वरूप आहे, अशा पर्वतादिकांचा चूर झाला. वायूच्या योगाने धुळी-प्रमाणे पदार्थांचा असार भाग उडून जाऊं लागला. ज्याच्या भिंती डळमळू लागल्या आहेत, अशीं दैव-दैत्यांचीं नगरें मेघांतील जलाप्रमाणे रत्नांच्या योगाने गडगड असा आवाज करीत तो पाडवू लागला. ज्यांतून लोक खाली पडत आहेत अशा सप्तलोकांतील मंदिरांनी आकाश भरून गेले. त्यामुळे ते सागराप्रमाणे भ्रमण करणाऱ्या देवांच्या योगाने चक्राकार दिसत होते. सोसाट्याच्या वाऱ्याने इतस्ततः उडणाऱ्या आणि दग्ध झालेल्या किंवा अर्धदग्ध झालेल्या पदार्थांनी, वृक्षावरून तुटून पडणाऱ्या पानांप्रमाणे चक्राकार फिरण्यास आरंभ केला. स्वर्गांतून झणझण असा आवाज करीत सुवर्ण, स्फटिक, वैदूर्य इत्यादि रत्नांचीं मंदिरें पडू लागली व त्यांनी आकाश व्यापून टाकिले. धूमाकार व भस्माकार मेघ अंतरिक्षांतून वेगाने धावू लागले. वृष्टिजलाने नगरांचे समुदाय कोसळून पडले. तरंगांचे ओघ उसळू लागले. भूतल व पर्वत बुडू लागले. मोठमोठे पर्वताहि एकमेकांवर प्रहार करण्यास तयार झाल्याप्रमाणेच आवर्ताकार फिरून घरघर आवाज करू लागले व झाडाच्या पानांप्रमाणे समुद्रांत तरंगत राहिले. तात्पर्य, अवशिष्ट राहिलेले अमरगण ज्यांत आक्रंदन करीत आहेत ज्यांच्यामध्ये थोडे जीवन अवशिष्ट राहिले आहे, असे प्राणी अंतकालची धडपड करीत आहेत, शेंकडों धूमकेतूंचे उत्पात

भ्रमण करीत आहेत, असे जगत् दुष्प्रेक्ष्य झाले. मृत व अर्धमृत अशा प्राणिसमूहाने आकाश भरून गेले. ते प्राणिसमूह वायूमुळे चंचल झाले होते, त्यामुळे जीर्णपर्णासारखे दिसत होते. पडणाऱ्या पर्वतशिखरांप्रमाणे ज्यांत स्थूल धारांचा ओघ वेगाने खाली पडत आहे, असे सर्व जगत् झाले. त्यांत शेंकडों नद्या तुडुंब भरून वाहू लागल्या. त्याबरोबर पर्वत, नगरे व वृक्षाहि वहात होते. त्या पुष्करावर्त मेघांनी अशी भयंकर वृष्टि सुरू केली असता, झमझम असा शब्द करीत शत शाखांनी पसरलेला अग्नि शांत झाला. अतिशय वृद्धि पावलेल्या चंचल सागराच्या वेगाने पर्वतांचे तट डोलू लागले. तत्त्वज्ञानाने प्रदीप्त झालेले जे चिदाकाश त्यांत ज्ञानाग्नीने एका क्षणांतच दग्ध होणाऱ्या या जगाचा प्रलयकाली फार उशीराने नाश होणे यांत आश्चर्य कांहीच नाही. वृष्टीमुळे शांत होणाऱ्या अग्नीच्या भस्माचा सुगंध चहूंकडे पसरला. त्यामुळे येथे पूर्वी चराचर जगत् होतं, पण आता ते नाही, असे त्या सुगंधावरून देव म्हणू लागले. त्यांत निर्गल नाद उत्पन्न होत होता. सृष्टीचा लोप झाल्यामुळे हळुहळू शांति पसरत होती, सृष्टीचा लोप झाल्यामुळेच वस्तुतः उत्पत्ति-विनाशरहित असा परत्मात्मा प्रकट झाला. किंवा तो परमात्मा सर्वदाच विपर्यास करणाऱ्या वायूने संपन्न व बीजाच्या राशीप्रमाणे सतत पुनः पुनः भरला जाणारा आहे. म्हणजे तो नेहमीच सृष्टि, उत्पत्ति व नाश यांनी युक्त आहे. कोलिते एकमेकांवर घर्षण पावून अग्नीचे चूर्ण याच सुवर्णरजांनी आकाश सर्वतः व्यापल्यामुळे आकाशाचा अवकाश सुवर्णाच्या फरशीने युक्त असल्यासारखा दिसला. ज्यांमध्ये दुसरी पातालमंडले आहेत अशा, द्वीपे व सगर यांसह गळून पडलेल्या भूमंडला-

च्या मोठमोठ्या तुकड्यांनी सुतल नांवाचे सातवे पाताळ भरून गेले. पृथ्वीवरील पर्वत-शिखरांपासून सुतल नांवाच्या सातव्या पातालापर्यंत व आकाशाच्या अन्तापर्यंत एक समुद्ररूप झालेल्या सर्व भागाला प्रलयवायूंनी भरून सोडले. मूर्खाच्या अन्तःकरणांत कोप जसा एकदम भरतो, त्याप्रमाणे वेगाने वाहणाऱ्या शेंकडों नद्यांच्या योगाने तो एकाग्र जलकल्लोलांनी हळूहळू वाहू लागला. त्या प्रलयमेघांनी प्रथम मुसळाएवढ्या धारांनी, त्यानंतर खांबासारख्या धारांनी, पुढे तालवृक्षासारख्या धारांनी, त्याच्याहि नंतर जोराने वाहणाऱ्या नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे भयंकर ओघांनी व शेवटी सप्तद्वीपयुक्त समग्र भूमीठा-एवढ्या मेघांतून एक-धारारूपाने होणाऱ्या वृष्टीने त्रिभुवनाला जाळणारा अग्नि शांत झाला. शास्त्र व सज्जन यांच्या संगतीने सर्व आपत्तींचे मूल कारण असे जे अज्ञान ते जसे शांत होते, त्याप्रमाणे पूर्वोक्त अग्नि शांत झाला. दुष्ट बालकाच्या लीलांनी चंचल झालेले बिल्वफल जसे नाश पावते, म्हणजे तो त्याला आपटून आपटून फोडून टाकतो, त्याप्रमाणे त्या ब्रह्मांडाचा त्या वेळी विनाश झाला. त्यांतलि सर्व पदार्थ मोठ्या वेगाने खालून वर व वरून खाली असे परिवर्तन पावत होते व पर्वतांची धूळ होऊन आवाज करीत ते त्या प्रलयसागरांत बुडत होते. अशा रीतीने त्याचा विनाश झाला. ७७.

सर्ग ७८ वा.

—:—

१. नदीप्रवाहासारख्या जलवृष्टीने आकाशाला भरून सोडणारा एकसागर कसा वृष्टि पावला त्याचे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—कलियुगांत राजा जसा वृद्धि पावतो, त्याप्रमाणे वायु, वृष्टि, हिम व उत्पत्ति

यांच्या योगाने भूतल भग्न झाले असतां जलाचा वेग अतिशय वृद्धि पावला. आकाशगंगेच्या प्रवाहांत पडलेल्या त्या मेघांच्या धारापातांनी अतिशय वाढलेला व हजारों नद्यांच्या समूहाने मर्यादेच्या बाहेर गेलेला तो एकार्णव—एक-समुद्र फारच भयंकर दिसू लागला. एकाएकी उठलेल्या मेरु-मंदरासारख्या त्याच्या प्रचंड तरंगांच्या योगाने त्याच्या बरोबर वहात जाणारे पर्वत व दऱ्या आदित्याच्या मार्गास प्राप्त झाल्या. त्या एकार्णवाचे आवर्त एकसारखे गरगर फिरत होते. त्यांबरोबर पर्वतरूपी जीर्ण तृणहि फिरत होत. त्याच्या उंच उंच उठणाऱ्या तरंगांच्या अग्रांनी आदित्य-मंडलाला घासून सोडले. मेरु, मंदर, कैलास, विंध्य, सह्य हे पर्वत हेच त्यांतील जलचर प्राणी होत. (त्या एकार्णवाचे कमलाकराच्या रूपाने वर्णन—) पृथ्वीची माती गळून चिखल झाला. त्यांत लपून राहिलेले शेषादि सर्प हेच त्या एकार्णवरूप कमलाकराचे कमलनाल होत. त्यांतील अर्ध्या जळलेल्या वृक्षांच्या वनांचा समूह हेच दाट शेवाळ होय. त्रैलोक्याचे भस्म भिजून त्याचाच त्यांत चिखल होता. त्या एकार्णवरूप कमलाकरांतील बारा आदित्य हींच कमले असून नालांवरील आकाशरूप मोठ्या कार्णिकेत जे त्यांचे किरण पसरले होते तींच कमलबीजे होत. मोठमोठे मेघ हींच एकार्णवाच्या जलांत झालेली नलिनीदले होत. त्या समुद्रांत फेंसाचे पर्वत असून त्याच्या आसपास मेघ गर्जना करीत होते. इंद्र, वायु, सूर्य, चंद्र यांचीं नगरे व पुरे त्या एकार्णवांत वहात असून त्यांनी तो भरून गेला होता. उग्र देव व असुर यांचे समूह त्या समुद्रांत काष्ठांप्रमाणे वहात होते. तो एकार्णव हळु-हळू पण क्रमाने वृद्धि पावून सूर्यमंडलाला स्पर्श करू लागला. त्या वेळीं मेघ मोठी गर्जना

करून धारास्त्राव करीत होते. त्यामुळे त्या समुद्रांत जे बुडबुडे उठत होते त्यांकडे पाहून हे मोठमोठे पर्वत वहात आहेत कीं काय, अशी आशंका येत असे. भ्रमण करणाऱ्या बुडबुड्यांवर टेंकलेले व स्वतः भ्रमण करणारे कल्पान्तमेघ मुखावांचून नेलांच्या नुस्त्याकनीनिकाच वर करून जणुं काय दुसऱ्या मेघांस पहात होते. मोठ्या वेगाने वाहणाऱ्या जलौघाच्या घोषाने त्या एकार्णवाने आकाशाला दुमदुमून सोडले होते. त्याच्या एका प्रवाहांत आकाशासह कुलपर्वत बुडून गेले होते. त्या वेळीं झंझावात बेसुमार वाहू लागला. त्यामुळे पाण्याचा अपूर्व ओघ व कुलपर्वत यांपासून फार मोठा घुरघुर असा ध्वनि होऊं लागला. त्यामुळे वायूचा भयंकर वेगाहि घर्घर असा आवाज करू लागला. ब्रह्मांडाच्या तुकड्यांवर आपटून जोराने परत फिरल्यामुळे पाण्याचा वेग अत्यंत असह्य झाला, व तो हजारों योजने इतस्ततः व वर पसरला. जलाच्या प्रवाहाबरोबर गवत जसे वहात असते त्याप्रमाणे वाहणाऱ्या व झोपाळ्यांप्रमाणे झोके घेणाऱ्या पर्वतांचा सूर्यमंडळावर आघात होऊन त्याच्या दगडांच्या कठोर प्रहारांनी तीं मंडळे फुटत होती. अर्थात् तो एकार्णव तरंगणाऱ्या पर्वतांच्या पाषाणांनी सूर्यमंडलाला फोडित होता. जलसंग्रहाताच्या शून्य ब्रह्मांडरूप विपुल घरट्यांत बसलेल्या काळ्या पर्वतरूप डोमकावळ्यांस तो एकार्णव जणुंकाय बांधून घेऊनच जात होता. ते पर्वतरूप काक मेलेल्या व न मेलेल्या महद्भूतांच्या उन्मज्जन-निमज्जनांनी आकुल झाले आणि त्यामुळे ते तरंग मकर, मोवरे यांच्या प्रतिबिंबांनी जणुं काय युक्त आहेत असे दिसले. असो; तो एकार्णव भरून राहिलेल्या व आपापल्या नगरांतून भ्रंश पावलेल्या देवांना फेंसाच्या पर्वताच्या तटांवर व शिखरांवर मशकांप्रमाणे धारण

करीत होता. कारण ते बिचारे देव जलाच्या वेगामुळे अतिशय श्रांत झाले होते. त्या एकाकार समुद्रावर त्या वेळी सहस्रावधि बुडबुडे उठले होते ते त्यांच्या आंत सांपडलेल्या जीवांना आम्हांला आज हें प्रसिद्ध आकाश जसे दिसते तसे दिसत होते व त्यांच्या बाहेर असलेल्या जीवांना इंद्राच्या नेत्रांप्रमाणे ते दिसत होते. अर्थात् त्या वेळी तो सागर, सहस्रनयन इंद्र जसा आपल्या अंगावर नेत्र धारण करतो, त्याप्रमाणे सहस्रावधि बुडबुडे धारण करीत होता. शरत्कालच्या आकाशाप्रमाणे विस्तीर्ण व चंचल बुद्बुदरूप नेत्रांनी तो एकावर्ण जणुं काय नदीच्या प्रवाहाएवढ्या ज्यांच्या धारा आहेत अशा ताम्रवर्ण मेघांनाच पहात होता. पंखांनी युक्त असलेल्या पर्वतासारख्या वर उठलेल्या असंख्य तरंगसमूहांनी तो सागर पुष्करावर्त मेघांना जणुंकाय आलिंगनच देत होता. त्रिभुवनाला गिळून टाकल्यामुळे अतिशय तृप्त झालेला तो आपल्या घर्घरीने जणुंकाय मोठ्याने गातच होता. गातांना तो आपल्या हातांनी अभिनय करीत असून पर्वत हीच त्यांतील कंकणे होती. ज्यांत पृथ्वीचा कोठे मागमूसहि लागत नव्हता, असा तो एकावर्ण नदीच्या प्रवाहाएवढ्या ज्यांच्या धारा आहेत अशा मेघांकडून वरून आच्छादित केला गेला. त्याचा मध्यभाग जळलेल्या पर्वतांनी व्यापला व खालून चिखलांतील पृथ्वीधर नागांनी व्याप्त झाला. आकाशगंगेप्रमाणे सतत कोसळणाऱ्या जलपूरांच्या वेगाने विपुल पर्वतांची शिखरे, फेंस व बुडबुडे पुनः पुनः बुडून पुनः पुनः वर येत होते. नाश पावणाऱ्या स्वर्गाच्या तुकड्यावरील आक्रोश करणारे देवादि आकाशचर हेच त्या एकावर्णवाच्या प्रवाहाबरोबर वहात जाणारे हंस असून त्यांतून वाहणारे विद्याधरीचे समूह हीच कमले होत. त्या कमलांमुळे तो सागर अति-

शय सुशोभित झाला होता. त्याचा मध्यभाग फार सुंदर दिसत होता. याप्रमाणे मोठा घर्घर ध्वनिकरून वेगाने वाहणाऱ्या त्या एकावर्णवाच्या पुरांनी तैलोक्याचा संहार होऊं लागला व एखाद्या लांकडाप्रमाणे ते त्याबरोबर वाहून जाऊं लागले. त्या वेळी त्याचे रक्षण करणारा कोणी नव्हता. किंवा अरेरे ! त्या समुद्राच्या तरंगाधीन न झालेला असाहि कोणी एखादा जीव नव्हता. अहो, कालाने ज्याला ग्रासले आहे त्याचे रक्षण करण्यास कोण समर्थ होणार ? त्या वेळी आकाश नव्हते, दिगंत नव्हता, अधोलोकहि नव्हता व ऊर्ध्वलोकहि नव्हता. एखादे भूतहि नव्हते व सृष्टि नव्हती. तर केवल एक जलच जिकडे तिकडे होतें. ७८.

सर्ग ७९ वा.

—:०:—

१ देवर्षिगणांसह ब्रम्हदेवाचे निर्वाण, २ जागे होतांच स्वप्नाचा जसा बाध होतो, तसा त्या ब्रम्हाडाचा बाध व ३ त्याचे समर्थन.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! याप्रमाणे तपोलोकापर्यंत सर्व लोक एकावर्णवाच्या जलाने भरून गेले असता त्यानंतर सत्यलोकाजवळच्या आकाशांत स्थित असलेल्या मी ज्यांत प्रकाशाचे बाहुल्य आहे अशा ब्रह्मलोकाकडे पाहिले. प्रभातसमयी सूर्याची प्रभा जशी दिसते, तसा तो लोक तेजःपुंज दिसत होता. मी त्याकडे जे पहात आहे तो प्रधान परिवारासह पितामह समाधि

१ प्राणादिकांची उपासना करून सालोक्यादि मुक्तीला प्राप्त झालेला व ब्रम्हदेवासह विदेहकैवल्यांत प्रवेश करण्याची इच्छा करणारा जीवन्मुक्तांचा परिवार. कारण 'ब्रम्हणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति-सचरे । परस्यान्ते वृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदं' असे पुराणवचन आहे.

लावून बसला होता. तो त्या वेळीं पाषाणाच्या पुतळ्याप्रमाणे दिसत होता. इंद्रादि आवि-
कारिक देवांचा व तशाच आत्मज्ञ शुक्रादि
मुनींचा समूहहि मी तशाच समार्धीत असलेला
पाहिला. शुक्र, बृहस्पति, इंद्र, कुबेर, यम, चंद्र,
वरुण, अग्नि, तसेच दुसरेहि देवर्षि, देव, गंधर्व,
सिद्ध व साध्य यांचे नियमन करणारे स्वामी
इत्यादि सर्व चित्राप्रमाणे ध्यानपरायण झालेले
दिसले. त्यांनीं पद्मासन घातले होते व ते
निर्जीव असल्यासारखे दिसत होते. त्यानंतर ते
बारा आदित्यहि तेथेच आले व इतर देवर्षींप्रमाणे
तेहि पद्मासन घालून लागलेच तसेच ध्यान-
परायण झाले. पुढे ब्रम्हदेवाच्या द्विपरार्धआयुः-
प्रमाणाच्या अगदी शेवटच्या क्षणांत त्याच्या
चरमसाक्षात्काररूप-आत्मज्ञानाने प्रदीप्त झाले-
ल्या ब्रम्हचैतन्याने अविद्येने कल्पिलेल्या
त्याच्या त्या देहासह त्याच्या सर्व प्रपंचाचा
बाध केला. तेव्हां जागा झालेला पुरुष आपल्या
पुढे दिसलेलेहि स्वप्नांतील वस्तुजात बाधित
झालेले जसे पाहतो, त्याप्रमाणे मी ब्रम्हदेवाच्या
सर्व कल्पित देहादिकांचा बाध होऊन केवल
आत्मा अवशिष्ट राहिला आहे असे पाहिले.
तेच त्या ब्रम्हदेवाचे विदेह कैवल्य होय.
तत्त्वज्ञ पुरुषांची ज्ञानाने बाधित झालेली पूर्व
वासना जशी दिसत नाही किंवा जागा झालेला
पुरुष समोर दिसलेलेहि स्वप्ननगर जसे पहात
नाहीं. त्याप्रमाणे मी ब्रम्हलोकांतील इतर
लोकांहि ह्म० पूर्वोक्त जीवन्मुक्तहि आत्म-
मात्र अवशिष्ट राहिलेले पाहिले. ते ब्रम्हलोकां-
तील लोक आहेत, असे मला दिसले नाही.
ब्रम्हदेवाच्या संकल्पाने सिद्ध झालेले ते ब्रम्हांड
त्याच्या चरमसाक्षात्काराच्या वेळीं तत्काल
शून्य अरण्याप्रमाणे झाले. ह्म० ते गृह जन
व त्याचे व्यवहार यांनीं रहित झाले. एखादा
घोर आकास्मिक उत्पात झाला असता पृथ्वी-

वरील नगर जसे उध्वस्त होते, त्याचा विध्वंस
होतो तसा त्या ब्रम्हांडाचा विध्वंस झाला.
त्या वेळीं ऋषि, मुनि, देव, विद्याधर इत्यादि
सर्व तसेच ह्म० शून्यच बनले. त्यांच्यापैकी
कोणी एखादाहि कोठे दिसला नाही व
त्यांतील कोणी कोठे गेलाहि नाही. म्हणून मी
आकाशांत उभा राहून सूक्ष्म दृष्टीने विचार-
पूर्वक पाहूं लागलों. तो ते सर्वहि ब्रम्हदेवा-
प्रमाणे निर्वाणास प्राप्त झाले आहेत असे माझ्या
लक्षांत आले. ह्म० नामरूपांनीं ते जरी
शून्यभावास प्राप्त झाले असले, तरी स्वरूपाने
निर्वाण-आत्मरूप होऊन राहिले आहेत असे
मला स्वानुभवाने कळले. त्यांची वासना विलय
पावली असता त्यांचे कल्पित रूप गेले व ते
जागे झाल्याप्रमाणे आपल्या वास्तव नित्य-
सिद्ध स्वरूपास प्राप्त झाले. खरोखर हा देह
आकाशस्वरूपच आहे. तो वासनेमुळे स्पष्ट
भासतो. जागे झाल्यावर स्वप्न जसे दिसत
नाहीं त्याप्रमाणे वासनेच्या अभावीं देहाहि
भासत नाही. स्वप्नामध्ये देह अंतरिक्षामध्ये
गेल्या आहे असे आपण पाहतो, पण जागे
होतांच ती वासना शांत होते व त्यांतील
कांहीं दिसत नाही. (स्वप्नांतून जागृतीत आले
असतां स्वप्नांतील आधिभौतिकाचाच तेवढा
बाध होतो, पण तत्त्वबोध झाला असतां आधि-
भौतिक, आतिवाहिक, व कारण-वामनामात्र
अशा तिन्ही देहांचा बाध होतो, असा स्वप्नां-
तून जागे होणे व तत्त्वज्ञान होणे यांमध्ये
फरक आहे, असे सांगतात—) वरील दृष्टांता-
प्रमाणेच जागृतीतहि वासनेचा क्षय झाला
असतां आतिवाहिक देह दिसत नाही किंवा

१ वासनाक्षयाला कारण होणारा तत्त्वबोध
प्रमाणजन्य असल्यामुळे तो जागृतीत संभवतो.
म्हणून ' जागृतीतहि ' असे येथे म्हटले आहे.

आधिभौतिक देहाचा प्रत्यय येत नाही. अर्थात् स्वप्नाच्या मिथ्यात्वाचा अनुभव जगन्मिथ्यात्वाचा एकदेशच आहे, म्हणजे तो केवळ एकांशमात्र आहे. तथापि तो आबालवृद्धांच्या परिचयाचा आहे, म्हणून त्याचाच नेहमी दृष्टान्त दिला जातो. जगन्मिथ्यात्वाविषयी श्रुतिप्रमाण आहे व स्मृतिप्रमाणहि आहे. स्वप्नादि न्यायाने त्याचा अनुभवहि येतो. पण असे असूनहि जो शठ आबालवृद्धांच्या व स्वतःच्याहि अनुभवाने सिद्ध झालेल्या गोष्टीचा निषेध करितो म्हणजे अनुभवसिद्ध गोष्टहि कबूल करित नाही, स्वप्नादि सर्व दृश्य सत्य आहे असे म्हणतो, म्हणजे असा आग्रह धरितो, त्याचा त्याग करावा. त्याला बोध करू नये. अहो, ज्याने झोपेचे सोंगच घेतलेले असते त्याला कोण जागे करणार? 'अहो पण, असे जरी असले तरी जागृतीला स्वप्नाचा दृष्टांत देणे उचित नाही. कारण हा जागृतीतील देह पिता, माता यांच्या देहापासून झालेला असतो. पण स्वप्नांतील देह तसा नसतो. त्यामुळे स्वप्नदेह अत्यंत असत् आहे. जाग्रदेह तसा नाही; ' म्हणून ह्यणाल तर यज्ञादिकांच्या योगाने स्वर्गी उत्पन्न होणारा पुरुषाचा देहहि अत्यंत असत् आहे असे म्हणण्याचा प्रसंग येईल. कारण स्वर्गस्थ देहहि दुसऱ्या देहापासून होत नाही. अर्थात् देहरहित अशा त्या स्वर्गस्थांना परलोक व त्यांतील सुखोपभोगहि नाहीत, असे ह्यणावे लागेल. शिवाय दुसरे असे की, देहापासून न होणारा देह असत् आहे असे मानल्यास आतिवाहिक देहांची समष्टि हेच ज्याचे स्वरूप आहे अशा हिरण्यगर्भालाहि अत्यंत असत्त्व आहे, असे ह्यणावे लागेल. आणि तसे झाले असता सृष्टि, स्थिति इत्यादि अर्थक्रियाहि मिथ्याच ठरेल. कारण तूं म्हणतोस त्याप्रमाणे शरीरापासून न

झालेले शरीर खोटे मानल्यास पूर्व सृष्टीचा प्रलय झाला तेव्हां सर्व शरीरांचा क्षय झालेला असल्यामुळे या सृष्टीच्या आरंभी शरीराला कारण होणाऱ्या दुसऱ्या शरीराचा अभाव असल्यामुळे ही सृष्टि तरी कशी होणार? पण ती तर प्रत्यक्ष दिसते. प्रत्येक पूर्व पूर्व सृष्टी-विषयीहि असेच होणार! बरे, यावर मीमांसकांच्या मताप्रमाणे तूं म्हणशील की, "प्रलय केव्हांच होत नाही. या अनादि संसारांत सर्व देह देहापासूनच होतात. त्यांचा प्रवाह अविच्छिन्न चालू आहे आणि त्यांत पूर्व देहापासून झालेले उत्तर देह व्यवहार करण्यास समर्थ होतात. हिरण्यगर्भाच्या देहाची पूर्व पूर्व नारायणादिकांच्या देहांपासून उत्पत्ति होते. त्यामुळे हे जगत् सर्वदा असेच आहे. त्याचा प्रलय होतच नाही." तर हे मत बरोबर नाही. कारण पृथिव्यादि भूते सावयव आहेत. त्यामुळे व संयोगाचे पर्यवसान वियोगांत होत असल्यामुळे त्याच्या विनाशाचे निवारण करितां येणे शक्य नाही. यास्तव 'जगत् नेहमी असेच आहे, ते केव्हांही याहून भिन्न प्रकारचे नाही.' हे जैमिनीय मत अप्रतिष्ठित आहे. भूम्यादि भूतांचा नाश झाला असतां जरायुजादि चतुर्विध भूतसमुदायांचा आधारच नाहीसा होतो. आधाराच्या अभावी त्यांचे अवस्थान—त्यांची स्थितिच संभवत नाही. नारायणाचा देहहि सावयव असल्यामुळे त्याच्या विनाशाचे निवारण करितां येत नाही. 'नारायण जलामध्ये शयन करितो अशी त्याची प्रसिद्धि आहे. त्यामुळे त्याला जन्म—नाश नाहीत,' असे ह्यटल्यास त्याच्या देहाचे दुसरा देह कारण आहे असे ह्यणतां येत नाही. त्यामुळे नारायणाचा देहहि तुझ्या मताने असत् ठरतो. (आतां प्रसंगाने चार्वाक-मताचे निरसन करण्यासाठीहि त्याचा अनुवाद

करितात.) पृथिव्यादि भूतचतुष्टयच चतुर्विध देहाकारानें व घटपटादिकांच्या आकारानें एकत्र संघटित झालें असतां जगत् बनतें. त्याचा पृथिव्यादि भूताकारानें कधींच नाश होत नाही. चार भूतांपासून झालेल्या देहांत ज्ञान, इच्छा, इत्यादि गुण उत्पन्न होतात. त्याचे विशिष्ट हातपाय इत्यादि अवयवांवरूनच त्याची जाति वगैरे अभिव्यक्त होते. ज्ञानादि हे सर्व त्याचे धर्म आहेत. आतां पृथ्वी, आप, इत्यादि एकेका भूतामध्ये ज्ञान—चैतन्य दिसत नाही, हें खरें; सुरेचा आरंभ करणाऱ्या—पीठ, जल, क्षार, किण्व—मद्यद्रव्ये इत्यादिकांचा एकत्र संयोग झाला असतां काल—परिपाक इत्यादि कारणानें त्यांत मदशक्ति जशी उत्पन्न होते, त्याप्रमाणें देहाकारानें परिणत झालेल्या चार भूतांमध्ये ज्ञान—चैतन्य हा गुण उत्पन्न होतो. त्यामुळे ज्ञान हा ज्याचा गुण आहे असा देहच आत्मा आहे, असें जर हे चार्वाका ! तूं म्हणशील, तर 'सर्व वस्तूंचा क्षय होतो; नित्य, नैमित्तिक, प्राकृत व वैज्ञानिक असा चार प्रकारचा प्रलय आहे,' असें प्रतिपादन करणारी पुराणें, भारतादि इतिहास, आत्म्याचें पारलौकिक हित व अहित, धर्म—अधर्म, इत्यादि सांगणाऱ्या मन्वादि स्मृति व सदाचार हें सर्व वेदांसह व्यर्थ होणार ! (अहो पण वेदादिकांचें अप्रामाण्य चार्वाकाला इष्टच आहे, म्हणून म्हणाल तर—) रागद्वेषादि दोषशून्य व केवल परानुग्रहार्थ प्रवृत्त झालेल्या वेदादिकांचें प्रलय, धर्म, अधर्म, आत्मतत्त्व इत्यादि प्रतिपाद्य विषयांत अप्रामाण्य मानल्यास भोगांविषयी लंपट असणें, लोभ, द्वेष इत्यादि हजारों दोषांनीं दूषित झालेल्या तुझ्या वाक्याला तरी प्रमाण कसें मानावें ? कारण वेदादिकांचें वाक्य जर अप्रमाण तर तुझें वाक्य 'बंध्येला शंभर पुत्र झाले' या वाक्याच्या तोडीचेंच आहे,

यांत शंका नाही. शिवाय वेदादिकांचें प्रामाण्य कोणाहि विचारी मनुष्याला कधींच अप्रमाण वाटत नाही. कारण त्यांना अप्रमाण मानल्यास कृत—हानि, अकृत—अभ्यागमादि दोष व बीजावांचून आणि फलावांचून सृष्टिस्थिति वगैरे होणें यांचा असंभव, यामुळे जगाचा उच्छेद होण्याचाच प्रसंग येणार ! शिवाय 'देहच आत्मा' या वादांत—सर्वच अवयव हा आत्मा आहे, कीं त्यांचा समुदाय अवयवी हा आत्मा आहे ? सर्वच अवयव चेतन असून तोच आत्मा आहे, असें म्हटल्यास त्या अनेक चेतनांचें सर्वदाच ऐकमत्य होण्याचा संभव नसल्यामुळे त्यांचें वैमत्य झाल्यास देहाचाच उच्छेद होण्याचा प्रसंग येणार ! बरें, सर्व अवयवांचा समुदाय जो अवयवी तो चेतन असून तोच आत्मा असें म्हटल्यास त्या अनेक अवयवांतील एखादा हातपाय वगैरे अवयव तुटल्यास अवयवीचा नाश होऊन जीवाचाच अभाव होण्याचा प्रसंग येतो. असेच आणखी हजारों दोष येतात, म्हणून तें आतां राहूं दे. चार्वाका, या पूर्वोक्त दूषणानेंच मद्यद्रव्य, पीठ, जल इत्यादिकांचा संयोग झाला असतां मदिरेत मदशक्ति उत्पन्न होते, त्याप्रमाणें शरीराकार परिणाम पावलेल्या भूतसंघातांत ज्ञान हा गुण उत्पन्न होतो, असें जें तूं झटलें आहेस त्याचेंहि उत्तर दिल्यासारखेंच आहे. ज्ञान हा गुण मदशक्तीप्रमाणें संघातापासून उत्पन्न होणारा आहे, असें मानल्यास त्या गुणाचा आधार ह्य० गुणी असा जो देह त्याचा नाश झाला असतां गुणाचाहि अवश्य नाश होणेंच योग्य असल्यामुळे दुसऱ्या देशांत मेलेल्या जीवांनीं पिशाचादि दुसऱ्या शरीरांनें स्वदेशांत गमन करणें, दुसऱ्याच्या शरीरांत शिरून स्वजनांच्या ओळखीच्या कांहीं खुणा सांगणें, संभाषण करणें इत्यादि गोष्टींचा जो अनुभव येतो तो खरा ठरत नाही. आतां तं

कदाचित् म्हणशील की, पिशाचादिकांची ही वृथा भ्रांति आहे. कारण पिशाचें प्रत्यक्ष नसतात व चार्वाकाच्या मतीं प्रत्यक्षातिरिक्त प्रमाण नाही. जेथे जेथे पार्थिवत्व असते तेथे तेथे लोहलेख्यत्वाहि असते, म्हणजे पृथ्वीपासून झालेल्या पार्थिव पदार्थावर लोखंडानें ओरखडे काढतां येतात, असें हजारों ठिकाणीं जरी आपण पहातो तरी वज्रमण्यासारख्या पार्थिव पदार्थावर कशाचाहि परिणाम होत नाही, म्हणजे वरील व्याप्तीचा भंग होतो. त्याचप्रमाणें उत्पातादि कालीं गायीना गाढव होतें, देवतादि प्रतिमांतून अग्नि नसतांनाहि धूमादि निघतो. त्यामुळे कोणत्याहि अनुमानाला अत्यंत अवश्य असलेल्या लिंगाचा भिन्न प्रदेशीं भिन्न कालीं व्यभिचार होण्याची शंका येते व तिचें निवारणहि करितां येत नाही. यास्तव अनुमानाला प्रामाण्य संभवत नाही. उपमानप्रमाणाविषयीहि असेंच म्हणतां येतें. 'गायीसारखा गवय आहे' हें उपमान प्रमाणाचें उदाहरण आहे. पण गवयाचें गोसादृश्य पूर्णपणें आहे कीं एकदेशीय आहे, इत्यादि विकल्प केले असतां त्याचेंहि प्रामाण्य टिकत नाही. ज्या शब्दाला दुसऱ्या प्रमाणांचा आधार नाही, त्याचा अर्थबोध नियमानें होतोच असें म्हणतां येत नाही व ज्यांचा अर्थबोध होतो ते शब्द अनुवादरूप असतात. त्यामुळे शब्द हेंहि स्वतंत्र प्रमाण ठरत नाही. व्यतिरेकव्याप्तीवर उपजीविका करणाऱ्या अर्थापत्ति व अनुपलब्धि या प्रमाणांनाहि स्वतंत्र प्रामाण्य नाही. कारण अगोदर अनुमानप्रमाणाची जेव्हां सिद्धि होईल तेव्हांच त्यांची सिद्धि होणार ! पण अव्यभिचारिणी व्याप्तिच संभवत नसल्यामुळे अनुमानच जर सिद्ध होत नाही, तर

अर्थापत्ति व अनुपलब्धि यांची सिद्धि कोठून होणार ? संभव व ऐतिह्य यांना केवळ संभावनामात्रत्व आहे. पण अनुमानादिकांमध्ये केवळ संभावनेनेच प्रामाण्याची कल्पना करून लोकांची प्रवृत्ति होत असते. फल जरी संदिग्ध, अनिश्चित असलें, तरी त्याविषयीं आतुर झालेल्या लोकांची नियमानें प्रवृत्ति होते. त्यामुळे अर्थनिश्चय—म्हणजे फलाविषयीं निश्चय हें प्रवृत्तीचें अंगच नव्हे. पण अर्थात् वृथाफलाशेनेहि सर्व व्यवहार उपपन्न होतो. त्याचप्रमाणें पिशाचग्रस्ताचा पिशाचाप्रमाणें होणारा वाग्व्यवहारहि सन्निपात वायु झालेल्या रोग्याला जशी भ्रांति होते तशाच भ्रांतीने होतो. मला भूत लागलें आहे, या भ्रमानें तो संभवतो. कारण देह असेपर्यंतच तसा व्यवहार होतो, मेल्यावर होत नाही; वगैरे म्हणशील, तर हे चार्वाका ! तुझे हें सर्व म्हणणें व्यर्थ आहे. कारण तुझ्या शब्दांनीच तें मिथ्या ठरत आहे. कारण प्रत्यक्षावांचून बाकी सर्व प्रमाणें अप्रमाण आहेत असें म्हटल्यास चार्वाकाचें वरील म्हणणेंहि प्रमाण ठरत नाही. कारण तें त्याचें भाषणहि प्रत्यक्षाहून भिन्न आहे. कारण अनुमानादिकांना अप्रमाण म्हटल्यावर तुलाहि आपला सिद्धांत युक्तीने सिद्ध करितां येणार नाही. कारण युक्ति हें अनुमानच आहे. अर्थात् तूं आपला विवक्षित अर्थ युक्तींनीं सिद्ध करूं लागलास कीं, अनुमानप्रमाण स्वीकारलेंस असेंच सिद्ध होणार. त्याचप्रमाणें तुला दृष्टान्तहि देतां येणार नाही. सादृश्य उपमानप्रमाणानेंच ज्ञात होतें. अर्थात् उपमानाला अप्रमाण मानल्यास दृष्टान्ताची सिद्धि होत नाही. तसेंच आपल्या पक्षीं अनुकूल व परपक्षीं प्रतिकूल असा तर्कहि तुला करितां येणार नाही. कारण तर्क अन्वयव्यतिरेक व्याप्तीनेच युक्त असतो. त्यामुळे व्याप्तिच असिद्ध मानणाऱ्या

तुझा तर्कहि संभवत नाही. आपत्ति व व्यतिरेक ही अनुपपत्ति व अनुपलब्धि यांच्या अधीन असल्यामुळे त्यांचा स्वीकार केल्यास अर्थापत्ति व अनुपलब्धि यांच्या प्रामाण्याचाच स्वीकार केल्याप्रमाणे होत असल्यामुळे सहाहि प्रमाणे तुझा चार्वाकांनाहि संमत आहेत, असेच म्हणावे लागते. आणि ती प्रमाणे तुलाहि संमत आहेत असे म्हटले की, मग निर्दोष शब्दरूप श्रुतीलाहि अवश्य प्रमाण मानावे लागते. तेव्हां श्रुतीवरून होणारे परलोक, स्वर्ग, नरक इत्यादिकांचे ज्ञान खरे कां नव्हे? ज्ञानाला स्वतःप्रामाण्य आहे. ते करणदोष व बाधक ज्ञान यांच्या योगाने क्वचित् बाधित होते; पण येथे तसा करणदोष किंवा परलोक, स्वर्ग-नरकादि नाहीत, असे बाधक प्रमाणजन्य ज्ञान नाही. तसेच पिशाचग्रस्ताला पिशाचाविषयी होणारे ज्ञान दुसऱ्याच्या देहांत असलेल्या पिशाचाला त्याच्या अनुभवाने सिद्ध असलेले दर्शनश्रवणादि ज्ञान आणि आमच्यासारख्या द्रष्ट्यांचे परदेहाने पिशाचव्यवहाराचे ज्ञान हे सर्व यथार्थज्ञान आहे. कारण सर्व ज्ञानांना स्वतःप्रामाण्य आहे. कारण त्यांना जर सत्य न मानले तर मद्याने मत्त झालेल्या मनुष्याला मदिरादि मदशक्तियुक्त द्रव्याची मदशक्तिप्रतिभा जी होते तीहि खरी नव्हे असे मानावे लागेल. जो मत्त झालेला नाही, अशा पुरुषाच्या अनुभवाने सिद्ध असलेल्या अर्थाचा अपलाप करणाऱ्या तुला प्रमत्ताच्या प्रतीतीने सिद्ध असलेल्या मदशक्तीचा अपलाप करिता येणार नाही. कारण एकाच्या अनुभवाने सिद्ध असलेली गोष्ट दुसऱ्याला कशी नाकारता येईल? अर्थात् तुझ्या दृष्टांताचीच असिद्धि होते. त्यामुळे मदशक्तीप्रमाणे ज्ञान हा भूतांचा गुण आहे, हे सिद्ध होत नाही. तेव्हां परलोकरूप स्वर्गनरकादिकांची स्थिति तुला

नाकारता कशी येईल? अर्थात् सर्वलोकप्रसिद्ध अशा ज्ञानाच्या स्वतःप्रामाण्याने पिशाच आहे ही संविद् जर सत्यार्थ आहे असे अनुभवबलानेच ठरते, तर मृत जीवाला परलोक-पुनर्जन्म आहे, ही श्रुतीवरून सिद्ध होणारी गोष्ट अनुभवबलानेच सत्य कां नाही? शिवाय पिशाचग्रस्ताला पिशाचाविषयी जो स्वानुभव येतो तो श्रुतीसारख्या दृढतर प्रमाणाने नव्हे, तर काकतालीय न्यायाने आकस्मिक होय. पण स्वानुभवाचा अपलाप करणे उचित नसल्यामुळे ती तसली प्रतीतिहि जर सत्य मानावी लागते, तर दृढतर श्रुत्यादि कारणांसह असलेली परलोकाची प्रतीति सत्य कां नव्हे? (यावर शंका-अहो पण केवल स्वानुभवाच्या बलावरच पदार्थाला सत्य मानतां येत नाही. कारण तसे मानल्यास शिंपीच्या ठिकाणी भासणारे रुपेहि सत्य आहे, असे म्हणावे लागेल! उत्तर-) जी संवित् आंत ज्या अर्थाचे अस्तित्व जसे जाणते, ती त्या अर्थाचे सत्त्व तसेच अनुभविते. शुक्तिरजतसंविद् आपल्या प्रतिभासाच्या वेळी पदार्थाचे सत्त्व अनुभविते. पुढे हे रुपे नव्हे, शिंप आहे असे ज्ञान झाल्यावर त्याचा बाध होतो; व शिंपीमध्ये त्रिकाली रुपे नव्हते, अशी संविद् उत्पन्न होते. त्यांतील पहिल्या संविदच्या बलावर रुप्याचे प्रतिभासिक सत्त्व असुं दे, किंवा दुसऱ्या संविदच्या बलाने त्याचे असत्त्व अनुभवानेच सिद्ध होवो, पण कांही जरी झाले तरी अनुभवावांचून पदार्थाच्या रूपाचा अपलाप करिता येत नाही. जिवंत असलेल्या मनुष्याला देह असतांनाच श्रुत्यादिप्रमाणाच्या द्वारा किंवा मृत मनुष्याला देह नसतांना स्वप्नाप्रमाणे केवल प्रतिभासामर्थ्याने परलोक आहे अशी अनुभवरूप संविद् अवश्य झाली तर त्या मरणाने जीवंत मनुष्याच्या अनुभवाने सिद्ध असलेले

तें सत् व मृताच्या अनुभवानें सिद्ध झालेलें तें असत्' असा अपलाप करतां येईल कीं याच्या उलट म्हणतां येईल? त्यांतिल कांहींच शक्य नाहीं. त्यामुळे श्रुत्यादिकांचें प्रामाण्य सिद्ध आहे. म्हणून, म्हणजे वेदादिकांचें प्रामाण्य व ज्ञानाचें स्वतःप्रामाण्य सिद्ध असल्यामुळे ज्ञानस्वभाव परमात्म्याच्या स्वप्रकाशत्वामुळे सर्व व्यवहारापूर्वीं स्वरूपभूत नित्यसिद्ध संविदेला स्वतःच जाणतो. अग्नि उष्णता व प्रकाश यांची दुसऱ्या कोणापासून जशी अपेक्षा करीत नाहीं, त्याप्रमाणें तो परमात्मा त्या ज्ञानाचें फल दुसऱ्या कोणापासून इच्छीत नाहीं. असो. त्यानंतर म्ह. नित्यसिद्ध संविदेला स्वतःच जाणल्यावर सृष्टि व जाग्रत् यांच्या आरंभक्षणी वासनांचें कारण—उत्पत्तीचें उपादान—सर्व जगद्वासनामय असा जो आतिवाहिक देह त्याला स्वरूपभूत चित्च्या बलानें जाणून त्यानंतर देहादि भ्रमाला पाहतो. त्यामुळे सर्वांच्या पूर्वीं सिद्ध असलेल्या संविद्ची—ज्ञानाची सिद्धि देहाच्या अधीन नाहीं, ही गोष्ट निर्विवाद होय. ह्मणूनच वासनांचा क्षय झाला असतां द्रष्टृ-दृश्य-दृक् इत्यादिरूप अनर्थ निवृत्त होतो. वासनाक्षयामुळे आतिवाहिक देहाचा क्षय होतो व त्याच्या द्वारा अनर्थाचा क्षय होतो. पण तीच वासना असली तर ही संसृति-संसारसंज्ञक हडळ उत्पन्न होते. सृष्टीच्या आरंभी अगोदर शबलब्रह्माचा वासनान्तर्गत प्रपंचपर्यालोचनरूप विचार उत्पन्न होतो. त्यापासून पूर्व जगद्वासनांचा जगद्रूपानें उद्भव होतो. यास्तव वासनांची शांति हेंच निर्वाण व वासनांची सत्ता

हाच संसारभ्रम असें तूं समज. ती वासना पूर्वीं म्ह० प्रलयाचे वेळीं किंवा पूर्व सृष्टीच्या वेळीं उत्पन्नच झालेली नाहीं. कारण असंग चिद्रूप ब्रह्माचे ठिकाणीं तिचा संभवच नाहीं, असें तूच म्हणतोस! तथापि अद्वितीय ब्रह्मबोधाचा उपाय या रूपानें शास्त्रानें कल्पिलेल्या सृष्ट्यादिकांची बीजावांचून उपपत्तिच लागत नसल्यामुळे ती वासनाहि कोणत्या तरी निमित्तानें पूर्वीं उत्पन्न झाली असें आत्मबोधाचा उदय होईतो मानावें. आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर सर्व जगत् ब्रम्हच होतें, त्यामुळे ती वासनाहि परब्रम्हच आहे, असा निश्चय होतो. अशा प्रकारचें जें परिज्ञान तेंच निर्वाण होय असें ज्ञाते जणतात आणि असें न जाणणें हाच बंध आहे, असें हे राखवा! तूं समज. हा विज्ञानघन आत्माच—अज्ञात ब्रह्मच जगत्, त्याची वासना व त्याचें अज्ञान असून ब्रह्मच त्याची निवृत्ति, तीच विद्या व तिचें फल निर्वाण होय. अर्थात् स्वतः ब्रम्हच तद्रूप भासतें व तेंच तद्रूप भासत नाहीं. मी बद्ध आहे, असें स्वभावतःच जाणणें हा बंध आहे, ह्म० आपली कल्पनाच आपला बंध आहे; व मी मुक्त आहे असें प्रमाणतः जाणणें हाच मोक्ष आहे. हा या सर्व शास्त्राचा निष्कर्ष कळला असतां मोक्षसाधनाचा क्लेश तो कितीसा होणार? संविदला अंतर्मुख करणें हें काम कठिण नाहीं, अगदीं सुलभ आहे. संविद् बहिर्मुख—जागृत झाली असतां बंध व ती अंतर्मुख—निद्रित झाली असतां मोक्ष, या गोष्टीचा अनुभव व्युत्थान व समाधि किंवा जागृति व सुषुप्ति या समयी सहज येण्यासारखा आहे. संविद् बहिर्मुख झाली कीं, तिच्या उदरांतच असत् असलेलें जगत्हि सत्सें भासतें. लीन न होतां निजलेलें—एकल स्थिर झालेलें ज्ञान हाच मोक्ष, असें म्हणतात; व जागृत

१ 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' (तैत्तिरीय-भाष्यार्थ, अ० ६, पृ० १३१ पहा.) या श्रुतीच्या अनुसार शबलब्रह्म आलोचन करितें.

झालेलें ज्ञान हाच बंध असें तज्ज्ञ सांगतात. 'यास्तव तूं आतां त्यांतील हवें तें स्वीकार. (याप्रमाणें बंध व मोक्ष आपल्या इच्छेवर— भावनेवर अवलंबून आहेत, असें सांगून आतां मोक्षस्वभावाचा स्वीकार करणेंच निर्विक्षेप परमानंदरूप असल्यामुळें उचित होय, अशा आशयानें उपसंहार करितात—) रामा ! सर्व- वासनाशून्य, अनन्त, अनादि, निर्दोष बोधस्वरूप, अद्वैत, निराकाश, निःशंक ब्रह्मच होऊन बंधापासून मुक्त हो, व त्याच अवस्थेंत सदा स्थित हो. ७९.

सर्ग ८० वा.

१ योगिगम्य प्राकृत प्रलयाचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—(ब्रह्मदेवाच्या वासनेनें कल्पिलेल्या प्रपंचाचा म्ह० त्याचा ब्रह्मलोक, देव, भुवनें इत्यादिकांचा. त्याच्या प्रारब्धाचा क्षय होताक्षणीच उत्पन्न झालेल्या साक्षात्कारानें बाध होणें हा वैज्ञानिक किंवा आत्यंतिक प्रलय वर्णिला. हा प्रलय स्वप्नाच्या बाधासारखा असतो. मुक्तांच्या दृष्टीनें त्याचें सोपपत्तिक वर्णन केलें. आतां बद्धदृष्ट्या ब्रह्मदेवाच्या देहाचा, तद्देहारंभक उपाधीचा व त्याच्या इंद्रियादिकांचा क्रमानें आपापल्या कारणांत लय होऊन शेवटीं मायारूप शबल ब्रह्मामध्ये लय होणें, या स्वरूपाच्या प्राकृत प्रलयाचें वर्णन करण्यास आरंभ करितात—) ज्यांतील वात संपली आहे, अशा दीपाप्रमाणें ते सर्व ब्रह्मलोकनिवासी अदृश्य झाले. नंतर ते बारा आदित्य ब्रह्मदेवाच्या शरीरांत मायाशबल- ब्रह्मत्वास प्राप्त झाले असतां ते पृथिव्यादिकां- माणें त्या ब्रह्मलोकाला जाळूं लागले. ज्यांचें

तेज अतिशय प्रखर आहे असे तेहि ब्रह्मदेवाच्या नगराला जाळून व ब्रह्मदेवाप्रमाणेंच ध्यान करून ज्यांतील तेलवात संपली आहे अशा दीपाप्रमाणें निर्वाण पावले. (कारण तेहि अधिकारी जीव असल्यामुळें अधिकारप्रारब्ध संपतांच त्यांना चरमसाक्षात्कार झाला व त्यांच्या त्यांच्या प्रपंचाचा बाध होऊन ते ब्रह्मदेवाप्रमाणेंच विदेहकैवल्यास प्राप्त झाले. त्यानंतर रात्र होतांच भुलोकीं दाट अंधकार जसा प्रवेश करतो त्याप्रमाणें पूर्वी वाढूं लागलेल्या एकाग्रवाच्या जलानें त्या ब्रह्मदेवाच्या नगरांत प्रवेश केला. आपल्या भयंकर लाटांनीं त्यानें तें नगर भरून सोडलें. ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व जगत् जलानें भरून गेलें. त्यामुळें पिकलेलें द्राक्ष जसें रसानें भरलेलें असतें तसें तें झालें. त्या त्या ऊर्मींनीं, पाण्यांत तरंगणाऱ्या पर्वतांच्या समूहांनीं व देवशरीरांनीं ज्यावर आघात केले आहेत व त्यामुळें जे फुटले आहेत असे पूर्वोक्त पुष्करावर्तादिक कल्पांतमेघ त्या समुद्रजलांतच मिळून गेले. इतक्यांत मीं आकाशांतून उदय पावलेलें एक भयानक रूप पाहिलें. प्रथम तो रुद्रच आहे असें मीं ओळखिलें नाहीं. व त्याला ओळखीपर्यंत मलाहि त्याची भीति वाटली. तें रूप कल्पांतीच्या जगाच्या आकाराचें होतें. त्याचा वर्ण काळा होता. त्यानें सर्व आकाश भरून सोडलें होतें. त्यामुळें त्या कल्पाच्या आरंभापासून अंतापर्यंत प्रतिदिवशीं रात्रीं झालेला सर्व अंधकार एकाच करून त्याचाच हा देह बनविला आहे कीं काय असा मला भासूं झाला. त्याचा वर्ण जरी इतका काळा होता तरी त्याचें तेज दुपारच्या सूर्यासारखें प्रकाशमान होत

१ संहार करणाऱ्या अधोर रुद्राच्या कृष्णवर्ण मूर्तीला उद्देशून ही उत्प्रेक्षा केली आहे.

होते. त्याचे मुख तीन सूर्यासारख्या किंवा तीन स्थिर विद्युत्पुंजांसारख्या तीन नेत्रांनी प्रकाशमान होत असून त्यांतून एकसारखे ज्वालापुंज निघत होते. त्याला पांच तोंडे, दहा हात व तीन नेत्र असून हातांत त्रिशूल होता. तो रुद्र वस्तुतः येतच होता व त्याचे शरीर परिच्छिन्न होते, तथापि जणुं काय त्याचा आकार आकाशभर पसरला होता. त्यामुळे तरवारीसारखे घनश्याम आकाशच देह धारण करून स्थित आहे, असे वाटले. ते एकार्णवाने भरून सोडलेल्या ब्रह्मांडाच्या बाहेरच स्थित होते. त्यामुळे आकाशच हस्त-पादादि अवयवांनी युक्त होऊन उभे राहिले आहे, असे वाटले. ते रुद्ररूप श्वासवायूच्या परिवर्तनांनी—भ्रमणांनी एकार्णवाच्या जलाला क्षुब्ध करीत होते. त्यामुळे आपल्या भुजदंडाने क्षीरसागराला क्षुब्ध करणारा तो गोविंदच आहे, असे भासले. त्या वेळी तो कल्पांतीचा एकार्णवपूरच जणुंकाय पुरुषाच्या आकाराने उठून उभा राहिला आहे, असा भ्रम झाला. सर्वांचे कारण असल्यामुळे स्वतः कारणशून्य अशी सर्वांच्या अहंकाराची ती समष्टिच शरीर धारण करून जणुं काय आली होती. सर्व कुलपर्वतांचा समूह उड्डाण करण्यासाठी आपले पंख पसरून आकाशाला व्यापीतच आहे, असा भास झाला. असो; त्यानंतर त्रिशूल व तीन नेत्र यांवरून हा रुद्र आहे असे मी दुरूनच ओळखून त्या परमेश्वराला नमस्कार केला.

श्रीरामः—भगवन् ! तो सर्व श्रुतीत प्रसिद्ध असलेला परमेश्वर असा भयंकर कां झाला ? त्याचा वर्ण काळा कां ? त्याने फार मोठी आकृति कां धारण केली ? त्याची पंचमुखे कोणती ? दहा बाहु कोणते ? तो कोणत्या आधाराने रहात होता ? त्याचे त्रिनेत्र कोणते ? त्याने असे उग्र स्वरूप कां धारण

केले होते ? तो एकच कां होता ? त्याला त्या वेळी कोणते प्रयोजन साधावयाचे होते ? म्हणजे तो स्वतंत्र होता की परतंत्र ? जर स्वतंत्र असेल तर पूर्णकाम असलेल्या त्याची संहारामध्ये प्रवृत्ति कां ? जर परतंत्र असेल तर त्याला कोणी प्रेरणा केली ? त्याने काय केले ? तो रुद्ररूप ईश्वर जर होता तर त्याची छाया रूप माया कोण होती ? ते सांगा.

श्रीवासिष्ठः—हे काकुत्स्थ रामा ! हा 'रुद्र' या नांवाचा ईश्वर अहंकारता या रूपाने उत्पन्न झाला. ती अहंकारता सर्व सृष्टि-स्थिति-संहाराविषयीचा संकल्प, निश्चय इत्यादिकांच्या बीजभूत सर्वाभिमानात्मक मायावृत्तिरूप होती. ती अहंकारता सर्व जगदध्यासाची मूलस्तंभभूत असून सर्व प्राण्यांच्या रोदनाचे व शरणागतांचे दुःख घालविण्याचे निमित्त असल्यामुळे तिला रुद्र हें नांव प्राप्त होते. ती अभिमानिता प्राण्यांना रडवावयाचे झाल्यास विषमाभिमानरूप व त्याचे दुःख घालवावयाचे झाल्यास एकाभिमानरूप होते. मी पाहिलेली ती रुद्र-मूर्ति केवल शुद्ध आकाशच होती. अर्थात् तो भगवान् आकाशाकार होता. त्याचा वर्णहि आकाशाचाच होता, व तो महातेजोरूप होता. चिदाकाश हेंच त्यांतील सार असल्यामुळे त्याला आकाशात्मा म्हटले जाते. सर्व भूतांचा आत्मा हाच त्याचा आत्मा असल्यामुळे व तो सर्वव्यापी असल्यामुळे त्याची आकृति फार मोठी होती. त्या अहंकाराची प्रत्येक शरीरांत नियमाने असणारी जी पांच ज्ञानेन्द्रिये तीच या रुद्राची मुखे आहेत, असे तत्त्ववेत्ते सांगतात. त्यामुळेच ज्ञानेन्द्रिये सर्वतः प्रकाशस्वभाव असतात. पांच कर्मेन्द्रिये हे त्याचे उजवे हात व वचन, आदान, विहरण, उत्सर्ग व आनंद ही त्याची कर्मे हे डावे हात होत. याप्रमाणे तो दशभुज होता.

(तर मग तो यापूर्वी तशाच स्वरूपाने कां दिसला नाही, म्हणून विचारशील तर सांगतो) सर्व भूते, चार प्रकारची भूतशरीरे, त्यांतील जीव या सर्वासहवर्तमान आपल्या परम कारणांत म्हणजे मायाशबलब्रह्मास प्रलयाच्या योगाने प्राप्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या चतुर्मुखाने, पटाने जसा तंतु सोडावा त्याप्रमाणे त्याला जेव्हां सोडले, तेव्हां तो आपल्या पूर्वोक्त आकाशमात्ररूप मूर्तीला प्राप्त झाला. कार्याचा लय झाल्यावर तो कारणरूपाने प्रकट झाला. (तो जर आकाशमात्ररूप होता, तर त्या अमूर्तीला वर वर्णिलेली आकृति कोठून आली ? उत्तर—) तो रुद्र सर्व कार्यविशेषांचा प्रविलय झाल्यावर अवशिष्ट राहिलेला जो कारणैकांश तद्रूपच होता. त्यामुळे वस्तुतः मी जशी वर वर्णिली तशी त्याला आकृति नाहीच. तथापि तशा आकाराने त्याची उपासना करणाऱ्या उपासकांना त्यांच्या वासनेने तो तसा दिसतो. (आतां तो कोठे राहतो, या प्रश्नाचे उत्तर—) चिदाकाशांतील विस्तीर्ण भूताकाशांत तो राहतो. तसाच तो ईश्वर नेहमी सर्व भूतांच्या देहांत वायूप्रमाणे अन्तर्यामी होऊन राहतो. सर्व भूतांनी ज्याला सोडले आहे असा तो आकाशाकार रुद्र त्या वेळी एक क्षणभर क्षोभ उत्पन्न करून क्षीण होईल व परम शांतीस प्राप्त होईल. (आतां त्याचे तीन नेत्र कोणते ते सांगतात—) सत्त्वादितीन गुण, भूत-वर्तमान-भविष्य हे तीन काल, चित्त-अहंकार-बुद्धि, प्रणवाचे अ-ऊ-म हे तीन वर्ण, तीन वेद, हेच त्याच्या पांच मुखांतील तीन तीन नेत्र आहेत. त्रैलोक्य हाच त्रिशूल त्याने आपल्या हातांत धरिला होता. त्यामुळे तो उग्रात्मा दिसला. ज्याअर्थी सर्व भूतगणांमध्येहि त्या अहंकाररूप रुद्रावांचून दुसरे कांहींच नसते, त्या अर्थी तो सर्व भूतगण देहात्मा

होता. ह्मणूनच अहंकारात्मक रुद्राच्या अभिध्यानामुळे सर्व भूतांना देहात्माभिमान होतो. (आतां त्याचे प्रयोजन काय होतें, या प्रश्नाचे उत्तर—) स्वतःच उत्पन्न केलेल्या सर्व भूतांचा स्वस्वकर्मानुरूप जो भोगानुभव व क्रमाने ज्ञान प्राप्त झाले असतां होणारा जो आत्मतत्त्वानुभव तद्रूप शास्त्रीय विहित-निषिद्धकर्म-ज्ञानफलदान-रूप स्वभाव हेच त्याचे प्रयोजन होय. म्ह० प्राण्यांना त्यांच्या त्यांच्या कर्माप्रमाणे सुख-दुःखरूप फल देणे व ज्ञानाप्रमाणे मोक्ष देणे हा त्याचा स्वभावच असल्यामुळे तेच फैल होय. (आतां त्याला प्रेरणा कोणी केली, या प्रश्नाचे उत्तर—) चिन्मात्राकाशरूप शिवाने म्ह० निरतिशय आनंदरूप परमात्म्याने त्याला प्रेरणा केली. परमात्म्यानेच 'बहु स्यां प्रजायेय' अशा संकल्पात्मक मायावृत्तीने त्याला सृष्ट्युन्मुख केले, तेव्हां त्याने सृष्टि रचली; आणि आतां परमात्म्याने प्रेरणा केल्यामुळे सृष्टि-क्रमाच्या उलट क्रमाने सर्व जगाला गिळून आकाशभावाने स्थित झाला असतां त्यालाहि तो परमात्मा गिळून सोडतो. याप्रमाणे त्याने त्याला गिळले असतां तो रुद्र आकाशभावालाहि सोडून भूमानंदामध्ये प्रतिष्ठित होतो, अर्थात् त्याला भूमानंदस्वरूप प्रतिष्ठारूप परम शांति प्राप्त होते. सारांश, हे रामा ! निर्मल आकाशस्वरूप व त्यामुळेच कृष्णवर्ण अशा प्रकारचा हा ईश्वर कल्पामध्ये सर्व जगत् निर्माण करून कल्पांती त्या एकार्णवालाहि पिऊन परम शांतीला प्राप्त होतो. त्यानंतर तो पुनरपि रुद्रभावास प्राप्त होत नाही. (याप्रमाणे रामाच्या प्रश्नांची उत्तरे देऊन

१ याविषयी 'देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकाम-स्य का स्पृहा' (मांडूक्यभा. १-९, पृ. ५३ पहा.) हे प्रमाण आहे.

वसिष्ठ पुढील कथा सांगतात—) रामा ! त्यानंतर तो रुद्र मोठ्या प्रयत्नाने आपल्या श्वासवायूने त्या महासागरास आकर्षण करून घेऊन पिऊन लागला आहे, असे मी पाहिले. जसा महासागर वडवाशीत प्रवेश करतो त्याप्रमाणे रुद्राच्या प्राणाने ज्याचे आकर्षण केले आहे असा तो एकांर्णव त्याच्या विस्तृत ज्वालामालांनी आंतून व्यापलेल्या मुखांत शिरला. रामा, तो अहंकाररूप रुद्रच सर्व कल्पभर वडवाशि होऊन समुद्रांतील सर्व जल शोषित रहातो. असो. पातालांत जसे पाणी, बिळामध्ये जसा सर्प, व आकाशांत जसा वायु त्याप्रमाणे तो एकांर्णव एका क्षणांत त्याच्या मुखांत शिरला. ज्याचे सर्व अंग कृष्णवर्ण आहे असा तो रुद्र थोड्याच वेळांत ते सर्व जल पिऊन टाकता झाला. सूर्य अंधकाराला व सत्संग सर्व दोषांना जसा घालवितो, त्याप्रमाणे त्या रुद्राने एकांर्णवाचे सर्व जल आटवून सोडले. तेव्हां ब्रम्हलोकापासून पातालापर्यंत सर्व अवकाश शांत व शून्य झाला. धूळ, धूर, वायु, समुद्र व इतर भूते यांनी रहित असलेले आकाश सम म्ह० सर्ववैषम्यरहित झाले. हे रघुनंदना ! त्या वेळी आकाशासारखे निर्मल व स्पंदरहित असे केवळ चार पदार्थ तेथे दिसत होते. ते कोणते ते ऐक. एक हा रुद्र, तो मध्यभागी असून कृष्णवर्ण आकाशाप्रमाणे त्याची आकृति होती. तो निश्चल सुगंधकलेप्रमाणे अंतराली निराधार उभा होता. दुसरा पदार्थ दूर दिसत होता. तो पृथिव्याकाशाच्या तलासारखा असून ब्रम्हांडसदनाच्या खाली असलेल्या सप्तपातालापर्यंत जितके पदार्थ होते ते सर्व म्हणजे पाताल, भूतल, स्वर्ग, मोठमोठे पर्वत, देव, इतर पार्थिव भाग यांनी व्याप्त पण आतां जळून राख झाल्यामुळे व ती राखहि एकांर्णवजलाने भिजून तिचा चिखल

झाल्यामुळे तो पंकाकार दिसत होता. ब्रम्हांडाचा ऊर्ध्वभाग हाच येथील तिसरा पदार्थ होय. तो फार दूर असल्यामुळे तेथपर्यंत नेत्राचे किरण पोचत नव्हते. म्हणून तो नेत्रांचा विषय न होणाऱ्या आकाशाप्रमाणे नीलवर्ण दिसत होता. ब्रम्हांडाचे अधःखंड व ऊर्ध्वखंड यांमध्ये फारच अंतर होते. त्यांच्यामधील जो अंतराल प्रदेश तेच आदि-अंत-शून्य आकाश असून निर्मल ब्रम्हाप्रमाणे पसरले होते. हाच मला त्या वेळी तेथे चवथा पदार्थ दिसला. या चार पदार्थाहून मला तेथे कांही दिसले नाही.

श्रीरामः—भगवन् ! आपण सांगितलेली जी ही ब्रम्हसदनाची दोन आवरणे त्यांना ब्रम्हांडकवच असेहि म्हणतात. त्यांच्या पलीकडे काय आहे ? त्यांची आवरणे कोणती ? ती किती आहेत व ती सर्व आधारावांचून कशी राहिली ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! ब्रम्हांडाचे अधःखंड व ऊर्ध्वखंड यांच्या पलीकडे दशगुण जल आहे. ते जल अनंत आहे. त्या दोन खंडांच्या मधील संध्याकाशाला सोडून त्याच्या बाहेरच ते पसरलेले आहे. त्या जलावरणाच्या पुढे दशगुण ज्वालारूप तेज स्थित आहे. त्या तेजोरूप आवरणाच्या पलीकडे जलाप्रमाणेच पवित्र करणारा व स्वतः रजोमालिन्यरहित असा वायु स्थित आहे. त्याच्या पलीकडे अनंत मायाशबल ब्रम्हाकाश स्थित आहे. ते अति सूक्ष्म असल्यामुळे अतिशय स्वच्छ आहे. (अहो, पण पुराणामध्ये आकाशाच्या पलीकडे दशगुण अहंकारतत्त्व, त्याच्या पलीकडे दशगुण महत्तत्त्व, त्याच्या पुढे अनंत प्रकृति वर्णिलेली आहे. पण तुम्ही तर त्या सर्वांना सोडून दिलेत,

१. याविषयी 'तद्यावति धुरस्य धारा यावद्वा माक्षिकायाः पत्रं तावानंतरेणाकाशः' ही श्रुति प्रमाण आहे. (बृह. भा. अ. ३, ब्रा. ३, पृ. १०१.)

तें कां ? उत्तर—) त्या मायाशबल ब्रम्हाच्या स्वरूपाकाशांत योग, माहेश्वर, पांचरात्र, कापिल इत्यादि तंत्रांमध्ये अशा भिन्न भिन्न आवरणकल्पना केल्या आहेत, व त्यांचें पुराणामध्ये वर्णनहि आहे. पण श्रुतीमध्ये त्या नाहीत, म्हणून आम्ही त्यांची उपेक्षा केली. कारण त्या तंत्रकारांच्या तांत्रिक कल्पना आहेत.

श्रीरामः—हे मुनीश्वर ! ब्रम्हांडखंडाच्या वर व खाली ज्यांचा आकार फार मोठा आहे असें तें जलादि कसें राहते ? कारण त्या आवरणांचा आकार ब्रम्हांडाहून उत्तरोत्तर दसपट अधिक आहे, असें तुम्ही सांगतां. तेव्हां त्याला कोण व कोठें धारण करितें ?

श्रीवसिष्ठः—वानरांचीं पोरें आपल्या आईच्या पोटाला जशीं बिलगतात व तिनें मोठमोठ्या उड्या मारल्या तरी पडत नाहीत, त्याप्रमाणें तीं सर्व आवरणें त्या पार्थिव ब्रम्हांड-कपालाचाच आधारत्वानें आश्रय करितात. ब्रम्हांडाच्या ऊर्ध्वकपालावर असलेल्या जलादि आवरणांनाहि हाच न्याय लागू आहे. त्यामुळे तीं आवरणें खाली पडत नाहीत. तात्पर्य, तृषित जीव पाण्याकडे जसे धांवतात, त्याप्रमाणें ते सर्व पदार्थ अगदीं समीप असलेले जें ब्रम्हांड या नांवाचें महाशरीर त्याचा आश्रय करून राहतात. जसे आपले अवयव आपल्या शरीराला घट्ट चिकटून रहातात, त्याला सोडीत नाहीत, त्याप्रमाणें ते तैजसादिक शेवटीं त्याचाच आश्रय करून राहिले आहेत व आपली स्थिति सोडीत नाहीत.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! पण बाकीच्या सर्व आवरणांना आधारभूत असलेल्या त्या दोन ब्रम्हांडखंडांचा आधार काय आहे ? तीं कशीं राहतात ? त्यांनीं कोणती आकृति धारण केली आहे ? व त्यांचा नाश कसा होतो ?

यो. बा. २९

श्रीवसिष्ठः—वस्तुतः हें जगत् कोणीहि धारण केलेलें नाहीं व त्याला कोणी वर उचलून धरलेलेंहि नाहीं. तें पडणारेंहि नाहीं व न पडणारेंहि नाहीं. त्याला आकार नसतांनाच तें साकार असल्याप्रमाणें दिसतें. खरोखर हें जगत् स्वप्नांतील नगराप्रमाणें आहे. अर्थात् त्याला जर सत्य मानलें तर ही आधारादिकांविषयींची चिंता करतां येते. मिथ्या दृष्टीमध्ये अतिशय जड पदार्थांनाहि आधारादिक लागत नाहीत. अरे रामा ! या मिथ्या जगांतील पडणार तरी काय व त्याला धारण करणारें तरी कशाला पाहिजे ? आपण जशी कल्पना करावी तसें तें होऊन राहते. आकाशांत जशी केंसाची आकृति दिसते किंवा त्यांत शून्यता स्वभावतःच असते, अथवा वायूंत स्पंद असतो तसें चिदाकाशांत जगत् आहे. चित्मध्ये जसे संकल्पनगर तसेंच हें ब्रम्हांड या नांवाचें जगद्गृह आहे. आकाशांत निराकार आकाशच जसें असतें व त्यांत कांहीं निमित्तानें आकार दिसतो, तसें हें चिदाकाश जगदाकार भासतें. तें चंचल आहे, अशी कल्पना केल्यास अहोरात्र तसेंच दिसतें. तें जात आहे, अशी कल्पना केल्यास म्हणजे त्याच्या ठिकाणीं गमनाचा अव्यास केल्यास तें अहोरात्र गमनच करते. स्थित आहे असें म्हटल्यास अहर्निश स्थित होतें. वर उडून जात आहे अशी कल्पना केल्यास तें तसेंच भासतें. नाशसंकल्पानें तें महाकल्पादिसमयीं नाश पावतें आणि जन्माच्या कल्पनेनें चिदाकाशांत उत्पन्न होतें. तात्पर्य हें सर्व कल्पनाधीन आहे. ज्याप्रमाणें शरत्कालच्या आकाशांत षष्ठाणाच्या मनुष्याच्या दृष्टींत पडणाऱ्या बोगांच्या आकाराचा मौक्तिकगण भासतो, त्याप्रमाणें चिदाकाशांत आंतीनें भासणाऱ्या या जगांची संख्या जाणण्यास व त्यांच्या आधारादि तत्त्वांची

गणना करण्यास कोण समर्थ आहे? कोणीच नाही. ८०.

सर्ग ८१ वा.

—:०:—

१ तो रुद्र भैरवरूपानें प्रलयसमयी नृत्य करतो; २ त्याची छाया कालरात्रीहि नृत्य करिते. ३ सर्व जगत् हें तिचें अंग आहे.

श्रीवासिष्ठः—हे राघवा ! त्यानंतर मी त्या महाकाशांत त्या रुद्राला नाचतांना पाहिलें. एखाद्या मत्त पुरुषाप्रमाणें तो नृत्य करूं लागला. त्याचा आकार अतिशय विस्तीर्ण होता. त्या वेळीं आपलें विभुत्व सोडून आकाशच साकार झालें आहे असें भासलें. त्याचें शरीर फारच मोठें, सजल मेघाकार, व दाही दिशांना व्यापून सोडणारें होतें. सूर्य, चंद्र, व अग्नि हे त्याचे नेत्र होते. दशदिशा हें त्याचें चंचल बख्र होतें. त्याच्या अंगाची प्रभा अतिशय दाट असून दूरवर पसरली होती. त्यामुळें तो जणुं काय नीलवर्ण प्रभेच्या ज्वालांचा बंधन-स्तंभच आहे असें वाटत होतें. वडवाग्नि याच ज्याच्या दृष्टि आहेत, चंचल भुजा हाच ज्यांतील भयंकर लाटांचा समूह आहे, असा हा एकार्णवसमुद्रच जणुं काय शरीर धारण करून उभा राहिला आहे, असें वाटलें. त्यानंतर त्याच्या शरीरापासून एक छाया उत्पन्न झालेली मी पाहिली. ती त्या रुद्राच्या नर्तनाचें अनुकरण करीत होती. पण या आकाशांत सूर्य नसतांना व गाढ अंधकार पसरला असतां हा छाया कशी उत्पन्न झाली, अशी मला शंका आली. म्हणून मी जों विचार करीत आहे तोंच ती त्या रुद्राच्या पुढें उभी राहून नृत्य

करूं लागली. तिला देदीप्यमान व विशाल असे तीन नेत्र होते. तिचा वर्ण काळा होता. ती कृश होती. तिच्या सर्व अंगांतील शिरा दिसत होत्या व ती जर्जर झाली होती, तथापि तिची आकृति विस्तीर्ण होती. ज्वालांनी व्यापलेल्या अग्नीमुळें चंचल झालेल्या वनसमृद्धीप्रमाणें तिचें कृष्णवर्ण मस्तक पुष्प-पल्लवादिकांनीं भूषित केलें होतें. तेल घालून खललेल्या काजळाप्रमाणें ती काळी होती. त्यामुळें काळोख्या रात्रीनेच तें स्वरूप धारण केलें आहे, असें वाटलें. ती तमःश्रीच देहयुक्त झाली आहे, किंवा आकाशाची शोभा साकार झाली आहे, असा भास झाला. ती अतिशय दीर्घ होती. तिचें मुख भयंकर होतें. ती जणुं काय आकाशाचें माप करण्यासच सज्ज झाली आहे, असें वाटलें. अनेक उपवास केल्याप्रमाणें ती कृश दिसत होती. तिचें तें फार मोठें शरीर सभोंवार सर्गत असल्यासारखें दिसलें; क्षणजे तें उंच-सखल होतें. दीर्घ जानु व भुजा यांच्या भ्रमणानें जणुं काय ती दिशांना मापण्यासच तयार झाली होती. ब्रह्मदेवानें अतिशय उंच व कृश असलेली ती उभी राहण्यास असमर्थ आहे असें पाहून शिरारूपी लांब लांब दोऱ्यांनीं तिला बांधूनच ठेवलें होतें. ती इतकी उंच होती कीं, मी मोठ्या प्रयत्नानें, योगबलानें मनोवेगानें अनेक सहस्र वर्षेपर्यंत खालीं वर जेव्हां धांवलों तेव्हां तिचें मस्तक व पायांचीं नखें पाहिलीं. अर्थात् दुसऱ्या कोणाला नखशिखांत पहातां येणें शक्य नव्हतें. तिचे मस्तकापासून हातांच्या व पायांच्या नखांपर्यंत सर्व अवयव शिरांनीं व आंतड्यांनीं गुंफलेले होते. त्यामुळें मुळापासून अग्रापर्यंत सूत वेढलेल्या खदिरादि कांटेच्या झाडाप्रमाणें ती दिसत होती. विश्वरूपमय नाना रंगांच्या सूर्यादि देव-दानवांच्या शिरःकमलसमूहांनीं तिचा कंठ भूषित झाला होता. म्हणजे देवादिकांच्या

शिरःफलं चित्रविचित्र माला तिने आपल्या गळ्यांत घातली होती. तिच्या वस्त्राचे अंचल वायूने प्रदीप्त केलेल्या अग्नीचेच आहेत असे भासत होते. तिच्या दीर्घ कर्णावरून नाग लोंबत होते. मनुष्याची दोन शर्वे हीच त्यांतील दोन कुंडले होती. मुकलेल्या भोंपळ्याच्या वेलीप्रमाणे गुडघ्यांपर्यंत लोंबणारे व हालणारे असे तिचे दोन स्तन होते. तिच्या हातांतलil खट्वांगमंडल कार्तिकस्वामीच्या मोराच्या पिसाऱ्यांनी व ब्रह्मदेवाच्या केशांनी चिन्हित झालेल्या इंद्रादिकांच्या मस्तकांनी युक्त होते. ती दंतरूपी चंद्रमालेने अतिशय विमल दिसत होती. त्यामुळेच तिचे शुद्ध तेज पसरून तिची अतिशय वृद्धि झाली होती. वर्तुलाकार फिरणाऱ्या आवर्तांच्या योगाने चंचल झालेली तमोरूप समुद्राची ती जणुं काय ऊर्ध्व लेखाच म्हणजे त्या समुद्राचा ऊर्ध्वभागच होती. ती उंच व शुष्क तुंबीलतेप्रमाणेच आकाशरूप व आकाशांत झालेल्या वृक्षाचा आश्रय करून राहिली होती. तिचे सर्व अवयव अतिशय चंचल असून त्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या वाऱ्यांचा ध्वनि निघत होता. समुद्राच्या मोठमोठ्या तरंगांप्रमाणे ती आपले हात वर उचलित होती व त्यांच्या कृष्णवर्ण उल्हासाने शोभत होती. एकार्णवाच्या ऊर्मिमालेप्रमाणे ती नृत्यांतील फेरे घेत होती. त्यामुळे समुद्रांतील भोंवऱ्याप्रमाणेच ती दिसत होती. एका क्षणांत तिला एकच हात आहे असे ती दाखवीत होती. लागलीच दुसऱ्या क्षणी ती अनेक भुजांनी युक्त आहे असे दर्शवीत होती. ती आपल्या उग्र भुजांनी जगद्रूप नृत्यमंडप व्याकुल करून सोडीत होती. एकदां ती एकमुखाकार दिसत होती. लागलेच तिला बहुमुखे आहेत असेहि वाटे. कांहीं वेळ अनंत उग्र मुखांनी ती युक्त होत असे. केव्हां केव्हां

तर तिचे मुळी तोंडच दिसत नसे. त्यामुळे ती मुखरहितच आहे की काय असा भास होई. एक क्षणभर ती एकाच पायांने युक्त होई. दुसऱ्या क्षणी शतपादांनी भूषित झालेली दिसे. तिसऱ्या क्षणी अनंत चरणांनी युक्त होई व शेवटीं तर तिचा आकार निश्चरणच दिसे. हीच ती कालरात्री होय, असे मी तिच्या देहावरून अनुमान केले. हीच ती भगवती काली होय असा सज्जनांनी तिच्या विषयी निर्णय केला आहे. तिला तीन नेत्र असून ते ज्वालांनी युक्त होते. त्यामुळे रहाटगाडग्यावरील काष्ठाला जीं तीन छिद्रे असतात त्यांसारखेच ते दिसत होते. तिच्या ललाटप्रदेशाला ज्यांतील भूमि जळत आहे अशा इंद्रनील पर्वताच्या शिखराची उपमा होती. तिची हनुवटी लोकालोक पर्वताच्या प्रसिद्ध इंद्रनील श्रभ्राप्रमाणे खोल होती, त्यामुळे तिच्या कांहीं भागांवर कुंडलांची कांति पडत होती व कांहींवर पडत नव्हती. त्यामुळे ती तिची हनुवटी फार भयंकर दिसत होती. इंद्रनीलपर्वताची ज्याला उपमा आहे, अशा उंच पद्मरागादि रत्नांच्या प्रभेने रंजित झालेल्या तोरणाच्या छिद्रांत अधोमुख कृत्रिम कांचशैलाप्रमाणे 'भग' या नांवाचा कावळा विश्रांति घेत होता. नाचणाऱ्या भुजलतारूप पुष्पांनी व नखांनी शुभ्र झालेल्या अभ्रमंडलांनी म्हणजे त्यांच्या योगाने ती काली आकाशरूपी अंगणांत जणुं काय शेकडों पूर्णचंद्रांना फिरवीत होती. वर्षाव करणाऱ्या कल्पमेघाप्रमाणे भ्रमण करणाऱ्या भुजांनी तिने सर्व दिक्चक्र व्यापून सोडले होते व हत्तीच्या गंडस्थलांतून निघालेल्या मोत्यांप्रमाणे किंवा प्रलयकालीं गळून पडणाऱ्या नक्षत्रपंक्तीप्रमाणे दिसणारी नखांची विलक्षण शोभा सर्व दिशांमध्ये पसरत होती. नखे हीच ज्यांवरील पुष्पे आहेत अशा अंगुलिरूपी बेळी-

च्या जाळ्यांनी युक्त, कृष्णवर्ण व अतिशय उग्र अशा भ्रमण करणाऱ्या भुजवृक्षांनी सर्व आकाशाला तिने जणुं काय अरण्यच बनविले होते. चोहोंकडे फिरविलेल्या जंघासंगाने दग्ध झालेल्या खर्जुरादि महावनांनी युक्त व जळून राहिलेल्या तमाल-तालवृक्षांच्या योगाने उंच दिसणाऱ्या भूमीचेच ती अनुकरण करित होती. अंतरहित महाकाशांतहि तिचे केंस दूरवर पसरले होते. त्यावरून असा भास होत असे की, संचार करणाऱ्या तिमिररूपी हत्तींचा ती आकाशांत वासच करवीत आहे, ह्मणजे त्यांना रहाण्यासाठी निवासस्थानच उत्पन्न करित आहे. ज्याच्या योगाने मेरुपर्वताहि तृणाप्रमाणे उडून जात होते, अशा निश्वासवायूच्या योगाने तिने सर्व दिशा दुमदुमून सोडल्या व आकाशांतून त्याचा भयंकर प्रतिध्वनि निघून लागला. त्या श्वासवायूच्या फूत्कारानेच ती अति कर्कश गाऊं लागली. तिच्याबरोबर हावभाव करणारा असा तो निःश्वास वायु एखाद्या नटाप्रमाणेच शोभला. तीहि त्याच्या बरोबर जणुं काय हालत आहे अशी दिसली. तिला त्या नृत्याचा आवेश आला, त्यामुळे तिचे शरीर अतिशय वाढू लागले. मी आकाशांत फार दूर अंतरावर उभा राहून सूक्ष्म दृष्टीने तिला पाहिले. ती चंचलता हेंच तिच्या लीलेचे सार आहे अशा तिने आपल्या शरीरावर मलय, कैलास, सह्य, मंदर, मेरु यांची माला धारण केली होती, असे दिसले. तिच्या वक्षःस्थली प्रलयकालच्या सुप्रसिद्ध पुष्करावर्तादि मेघांची जी माला होती ती इंद्रनील मण्यांच्या पट्ट्याप्रमाणे शोभत होती. तीन लोक हे तिच्या अंगावरील रत्नजडित आदर्शच होते. कानांमध्ये हिमालय व मेरु हीच—एक रुप्याचे व दुसरे सोन्याचे—अशी कुंडले होती. ब्रह्माच्या दाढ माला हीच तिच्या कटिप्रदे-

शांतील फार मोठी मेखला होती. तिने कुलपर्वतांची माला धारण केली होती. त्या पर्वतांची शिखरे, वने व नगरे हेच त्या मालेतील गुच्छ होत. जर्ण नगरे, वने, द्वीपे, व ग्राम हेच त्या मालांतील कोमल पल्लव होत. तिच्या अंगावर मी पुरे व नगरे पाहिली. ऋतु, तीन लोक, मास व अहोरात्र यांच्या पांक्ति पाहिल्या. यमुना, गंगा इत्यादि नद्या हेच तिच्या गळ्यांतील मोत्यांचे सर होत. ज्या कानांत तिने हिमालय व मेरु यांना कुंडलांप्रमाणे धारण केले होते, त्यांहून निराळ्या कानांमध्ये तिने धर्म व अधर्म हीं दोन कर्णभूषणे घातली होती. सकल शास्त्रार्थ हेंच ज्यांतील दूध आहे असे, ऋग्-यजुः-साम-अथर्व-संज्ञक चार आकाशांची ज्यांची अग्रे आहेत व ज्यांतून धर्मरूपी दुधाचे थेंब गळत आहेत असे तिला चार स्तन होते. त्रिशूल, पट्टे, प्रास, बाण, शक्ति, ऋष्टि, मुद्रल यांच्या योगाने ज्यांतून आयुधांचे समूह निघत आहेत अशा मालांचे सर ती धारण करित होती. ज्या देवादिक चौदा प्रकारच्या भूतजाति त्याच तिच्या शरीरावरील रोमपांक्ति होत. तिच्या शरीरावरील नगरे, ग्राम व पर्वत नृत्य करणाऱ्या तिच्यासह आनंदाने नाचतच होते. त्या वेळी हें जगत् सर्व स्थावर पदार्थरहित व केवल जंगमरूपच असल्याप्रमाणे नाचत आहे, असे मला दिसले व त्यावरून परलोकामध्ये सुख आहे असे मी जाणले. आपल्या अंगावरील सर्व जगाला गिळून तृप्त झालेली ती मत्त जगज्जर्ण चातकी नृत्य करित होती. तिच्या त्या विस्तीर्ण स्वरूपाच्या शरीरांत तसेच रूप धारण करणारे हें सर्व जगत् आरशांतील प्रातीर्बिंबाप्रमाणे दिसत होते. ती काली नाचत नसून पर्वत, उषवने, अरण्ये यांसह नानाप्रकारचे सर्व जगत्च नाचत आहे, तें मरून पुनः जिवंत झाले आहे,

असेंच मला वाटलें. तें सुंदर जगन्नर्तन तिच्या देहरूपी आरशांत चिरकाल स्थित असलेलें मी पाहिलें. त्यामुळें त्याचा नाश झालेला नाही, तें पूर्वाप्रमाणेंच स्थित आहे असें मला वाटलें. कारण ती काली स्वतः जरी नृत्य करीत नसली, तरी तिच्यांतील जगत् नृत्य करीत आहे, असें मला स्पष्ट दिसलें. त्या जगांतील सर्व तारकासमूह हालत होता. पर्वतमंडल भ्रमण करीत होतें. मशकांच्या समूहाप्रमाणें वायू-बरोबर देव-दानव उडून जात होते. संग्रामांत शत्रूवर सोडलेल्या चक्रांप्रमाणें त्यांतील द्वीपे व समुद्र गरगर फिरत असून त्यांनीं आकाश भरून सोडले होते. वावटळीत गवत जसें वर्तुलाकार फिरत वर उडतें, त्याप्रमाणें सहज वर्तुलाकार फिरणाऱ्या वायूंनीं पर्वत व पृथ्वी यांना उडविलें. नीलमेघरूप वस्त्रांच्या फडफडण्यानें आकाश दुमदुमून गेलें व खालीं काष्ठ, हाडें इत्यादि एकमेकांवर आपटल्यामुळें फार मोठा ध्वनि ऐकूं येत होता. जगांतील पदार्थ एकमेकांवर आपटून प्रतिक्षणीं दूर होत होते. त्यामुळें त्या पदार्थांत नानाप्रकारचीं भ्रमणें उत्पन्न होऊन मोठमोठे आवाज होत होते. त्या योगानें सर्व अंतरिक्ष मूर्तिमंत भयानेंच व्यापलें आहे असें वाटलें. त्या वेळीं मेरु नृत्य करीत होता. चंचल व उंच कुलपर्वत याच त्याच्या फार मोठ्या भुजा होत. तो भ्रमण करणाऱ्या अभ्ररूपी वस्त्रांनीं आच्छादित झालेला असून त्यावरील लवणारे वृक्ष हेच त्याचे निरनिराळे अवयव व केंस होत. आपली मर्यादा न सोडणारे समुद्र व वृक्ष भूमिविरून आकाशांत जात होते व आकाशांतून खालीं येत होते. कांहीं नगरें मोठी गर्जना करीत खालीं आपटत असलेलीं दिसलीं. त्यामुळें त्यांतील गृहादि एकाहि वस्तु सुरक्षित राहिली नाही. ती रमणीय भ्रमण करूं लागली असतां चंद्र, सूर्य, दिवस, रात्र इत्या-

दि सर्व तिच्या नखाच्या अग्रांवरील रेखांच्या प्रकाशांत अंतर्भूत होऊन भ्रमण करूं लागले, तेव्हां ते सोन्याच्या सूत्राप्रमाणें दीर्घाकार दिसले. दंडाच्या तुपारांनीं हारयुक्त झालेल्या व नीलमेघ हेंच वस्त्र नेसलेल्या तिच्या सृष्टि, मेघांनीं सोडलेल्या जलसमूहाप्रमाणें व स्वेद-बिंदूप्रमाणें भासल्या. (आतां सर्व जगत् तिचें अंग झालें असें वर्णन करितात—) आकाश हेंच तिचें फार मोठें कबरीमंडळ झालें. पाताळ हे पाय, भूमि उदर, दिशा बाहू, द्विषांसह समुद्र यांच आंतड्यांसह वळ्या, सर्व पर्वत याच कुशी, आवह उद्वह, प्रवह इत्यादि वायुस्कंधरूप आकाशाचा उंच भाग हेच तिचे प्राणापानपंक्तीचे झोके झाले. नृत्य करणाऱ्या त्या कालीच्या विस्तीर्ण शरीरावर हिमालय, मेरु, सह्य इत्यादि पर्व-तांनीं आंदोलनभ्रमाचें सुख अनुभविलें. ज्यांत तरणाऱ्या पर्वतरूप मंज्या आहेत अशा प्रकारच्या पूर्वोक्त मालांना जोरानें हालविणाऱ्या तिनें आपल्या तांडवलीलेनें पुनः प्रलयालाच आरंभ केला कीं काय असें वाटलें. जिचें शरीर देव, दानव, सर्प यांच्या समूहांनीं लोमयुक्त झालें आहे, अशी ती निश्चल उभी राहण्यास असमर्थ झाल्यामुळेंच तशी चक्रा-प्रमाणें भ्रमण करीत होती. कर्मफलभूत नानाप्रकारचें वैभव, कर्मानुष्ठानाला अवश्य असलेलें नानाप्रकारचें ज्ञान व कर्मानुष्ठानरूप यज्ञ या त्रिसूत्रांचें यज्ञोपवीत धारण करणारी ती आकाशांत नृत्य करीत असतांना जे मोठ-मोठे आवाज करीत होती, तेच तिचे वेदघोष असून ती ब्रह्मचारिणी असल्याप्रमाणें भासली. किंवा त्या वेळीं तिच्या त्या नृत्यानें वस्तुतः कांहीं हालत नाही, सर्व जसेंच्या तसेंच स्थिर आहे, पण भूतल व आकाश एकमेकांमध्ये प्रतिबिंबित होऊन एकमेकांसारखें बनतें, त्यामुळें एकदां

भूतल आकाश होतें व आकाश भूतल होतें. म्हणून पहाणाराला तीं दोन्ही आपापल्या पदार्थांसह खाली व वर भ्रमण करीत आहेत, असा भ्रम होतो. तिच्या नासिकारूपी फार मोठ्या गुहेतून निघणारे व मेघाप्रमाणें गर्जना करणारे वायु मोठ्या वेगानें वहातात व वहातांना घोर धूत्कार करतात. तिच्या विचित्र हावभाव करणाऱ्या शेंकडों हातांनीं आकाश भयंकर वावटळीनें उडविलेल्या पानांनीं जणुं काय व्यापल्याखे दिसत होतें. माझी स्थिर दृष्टिहि युद्धांतील सैन्याप्रमाणें तिच्या अंगापासून झालेल्या जगांतील वस्तूंसह होणारी जीं भ्रमणें त्यामुळे श्रान्त होऊन कुंठित झाली. तिचे देहरूपी दर्पण फिरूं लागले असतां पर्वत गोफणीतून फेंकल्याप्रमाणें उडतात. आकाशांतून फिरणारे प्राणी भराभर खाली पडतात व देवांचीं घरे कोसळतात. मेरु पर्वत सुकलेल्या पानाप्रमाणें उडून गेले. मलय पर्वत पल्लवासारखे हालूं लागले. हिमालय दंवाच्या कणासारखे उडूं लागले व पृथ्वीवर उत्पन्न झालेल्या कमललतेप्रमाणें त्यांचे तुकडे तुकडे झाले. पृथ्वीवर जसे पक्षी उडतात, त्याप्रमाणें सद्याद्रि उडूं लागले. विंध्य पर्वत विद्याधराप्रमाणें वृक्षाच्या भ्रमणाबरोबर फिरत असतांना आकाशांत राजहंसासारखे शोभले. द्वीपे गवताप्रमाणें व समुद्र कंकणाप्रमाणें उडूं लागले. तिच्या देहरूपी सरोवरामध्ये देवांच्या पंक्ति कमलाप्रमाणें शोभल्या. अनेक आदित्य जसे एकत्र गोळा व्हावे त्याप्रमाणें ज्याची कांति आहे, स्वच्छ आकाशाप्रमाणें जें दिसत आहे व स्वप्नांतील अंजनपुराची ज्याला उपमा आहे अशा तिच्या फार मोठ्या जंघारूपी अंगावर मेरुपर्वताच्या शिखरावरील वनांत विंध्य पर्वत आपलें फार दिवसांचें वैर साधूनच नाचूं लागला. पण ती गोष्ट सहन न झाल्यामुळे सद्याद्रि, कैलास,

महेंद्र, मलय, कौंच, मंदर, गोकर्ण, हे पर्वत गगनांगणांत रागानें नाचूं लागले. त्यांच्या पक्षपातानें पृथ्वी व विद्याधरांचें नगर आणि सर्व वनभूमि नाचूं लागल्या. याप्रमाणें तिच्या शरीरावर सर्व स्थावर पदार्थ जंगमरूप झाले. समुद्र पर्वताच्या शिखरांवर नाचूं लागला. तो पर्वतहि अतिशय उंच आकाशकोटरांत नाचत सुटला. तें आकाशाहि चंद्र-सूर्यासह भूमीच्या खाली चाललें. पण तें कोठें गेलें तें कळलें नाहीं. ज्यामध्ये पुष्पे सर्वतः पसरलीं आहेत तशा प्रकारचा द्वीपे, पर्वत व पत्तनें यांसह वनसमूह स्वर्गलोकांतील सूर्यादि स्थानीं जाऊन नाचूं लागला. ज्याप्रमाणें अतिशय चंचल झालेलें जगत् समुद्रांतील गवताप्रमाणें दिङ्मंडलांत भ्रमण करूं लागलें, तसेच पर्वत आकाशांत भ्रमण करूं लागले. समुद्र दिगंतीं भ्रमण करूं लागले. नगरे व पत्तनें यांचे समूह, नद्या व सरोवरे आपल्या आश्रयभूत लोकांतून दुसऱ्या लोकांमध्ये जणुं काय आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणेंच प्रवेश करून अतिशय वाढलेल्या वाऱ्यामुळे उंच उडणाऱ्या गवताप्रमाणें भ्रमण करूं लागलीं. त्याप्रमाणेंच मत्स्य फार मोठ्या समुद्रांत जसे संचार करतात तसेच माळभूमीवर संचार करूं लागले. नगरे भूलोकीं जशीं, तशींच आकाशांत स्थिर असलेलीं दिसूं लागलीं. पर्वत अंतरिक्षांत दिसले. आकाश व प्रलयकालच्या मेघांचे समूह उत्पातवायूनें उडविलेल्या पर्वतांवर स्थिर झाले. हें खरोखर फार मोठें आश्चर्य दिसलें. रत्नांचा जसा मनोहर वर्षाव व्हावा त्याप्रमाणेंच नक्षत्रसमूह हजारों दीपांच्या फिरणाऱ्या यंत्रचक्राप्रमाणें भ्रमण करूं लागला. हे रामा ! विद्याधर व अमरगण यांनीं मोठ्या प्रेमानें तुझ्या समेत केलेली पुष्पवृष्टि आंत व बाहेर भ्रमण करते, त्याप्रमाणेंच तो नक्षत्रसमूह

पृथ्वीच्या आंत व बाहेर भ्रमण करीत होता. तिच्या देहावर संहार, प्रलय व सृष्टि यांचे समूह दिवस व रात्र यांच्या अल्प भागांप्रमाणे शोभत होते. त्याप्रमाणे दिवस व रात्री यांचे समूह मलिन व अमलिन अशा रुप्याच्या बिंदू-प्रमाणे फारच लहान दिसत होते. कृष्ण व शुक्ल हे पक्ष सर्व बाजूंनी ज्याला शुभ्रवर्ण व कृष्णवर्ण रत्नांनी जडविले आहे अशा सुंदर आरशांच्या समूहाप्रमाणे दिसत होते. त्याचप्रमाणे तिच्या शरीरावर सूर्य व चंद्र यांचीं मंडले हीं च ज्यांतील रत्ने आहेत, नक्षत्रसमूह हीं च ज्यांची वर्तुलाकार कांति पसरत आहे असे हार झाले. स्वच्छ आकाश हीं च तिचीं शरीराला गुंडाळलेलीं फार मोठीं वस्त्रे झालीं. त्यांत सतत चमकणाऱ्या वैद्युताग्नीच्या पंक्ति फार मोठा प्रकाश पाडीत होत्या. तिच्या नृत्यांत कल्पांतकालीं भराभर गळून पडणारीं व झणत्कार करणारीं त्रिभुवनें रत्ने बनलीं. त्याचप्रमाणे झणत्काराने खालीं व वर जाणारीं सूर्यादि तेजे हीं च नानाप्रकारचीं नूपुरवल्यादि भूषणे झालीं. (आणखी एक मोठे आश्चर्य पहा—) संग्रामामध्ये मत्त योद्ध्यांच्या खड्गांच्या प्रभातरंगांनीं ज्यांचे दिवस कृष्णवर्ण प्रकाशयुक्त झाले आहेत, त्याचप्रमाणे त्या देवांच्या तांडवांतील भ्रमणाने छिन्नभिन्न झालेल्या पण अधिष्ठानभूत ब्रह्माच्या स्थैर्यामुळे जे सुस्थिर आहेत, अशा वरिजनसमूहांचा महान् युद्धकोलाहल ऐकूं येऊं लागले. जिचे शरीर अनंत कोटि भूत व भविष्यत् सर्ग व प्रलय यांनीं बनले आहे अशा हिच्या तांडवांत ब्रह्मा, इंद्र, विष्णु, हर, अग्नि, सूर्य, चंद्र इत्यादि देव व असुर आपापल्या आधिकारिक प्रवृत्तींनीं दुसरे दुसरेच उत्पन्न होतात व वाऱ्याने उडविलेल्या मशकांच्या, भशनींच्या व विजांच्या सुप्रसिद्ध चांचल्यविलासाने नाश पावतात. तिच्या शरीरांत दिसणाऱ्या सृष्टीत

उत्पत्ति, संहार इत्यादि परस्परविरुद्ध असलेलेहि सर्व भाव एकमेकांस स्पर्श न करतां अगदीं पृथक् पृथक् अनुभवास येतात. पण कचित् त्यांचे मिश्रण झाल्यासारखेहि दिसते. तिच्या शरीरांत चिदाकाशामध्ये खोल्याच भासणाऱ्या व त्यामुळे शून्य असलेल्या संहार, उत्पत्ति, भुवन, पृथ्वी इत्यादि भ्रमांचेहि अस्तित्व दिसते. अधिष्ठानापासून अशा किती भ्रमांची उत्पत्ति, स्थिति, लय व व्यवहार होतात यांची यत्किंचित्हि संख्या करतां येत नाही. कोशामध्ये जशीं अनेक रत्ने असतात, त्याप्रमाणे तिच्या शरीरांत उत्पात, शांति, मरण, जनन, युद्ध, सख्य, द्वेष, राग, भय, विश्वास, इत्यादि परस्परविरुद्ध द्वंद्वे एकत्र भासतात. कारण ते तिचे शरीर परस्परविरुद्ध अशा अनेक सर्गपरंपरांनीं युक्त आहे. तिच्या पारमार्थिक चिदाकाशमय शरीरांत स्वभावभूत ह्यणजे अशास्त्रीय प्रतीतिसिद्ध जो मायावरणरूप अस्पष्ट अनुभव त्यामुळे जगदव्यवस्था, सर्ग, क्षय इत्यादि भ्रम तिमिररोग्याला आकाशांत दिसणाऱ्या केसाप्रमाणे स्फुरतात. अचल अधिष्ठानसन्मात्र-स्थितीत ज्याची स्थिति आहे असे जगत् वस्तुतः अक्षुब्धच आहे, तथापि ते मायाक्षोभ-दृष्टीने अतिशय क्षुब्ध झाल्यासारखे दिसते. कारण बिंबरूपाने अचलच असलेला पर्वत चंचल आरशांतील प्रतिबिंबरूपाने जसा चंचल असलेला भासतो, तसेच हे जगत् क्षुब्ध झालेले भासते. नृत्यांनीं जिचा प्रताप स्फुरण पावत आहे अशा मायेमध्ये अंतर्भूत होणारे हे सर्व जगत्पदार्थ प्रत्येक क्षणीं परिणाम पावून पूर्वस्थिति सोडतात व अन्यस्थितीचे ग्रहण करतात. याविषयी बालकाच्या संकल्पसर्गाचाच प्रसिद्ध दृष्टान्त आहे. क्रिया, कारक, शक्ति, सर्व पदार्थांच्या उत्पत्तीच्याच उपयोगी आहेत. उत्पत्तीनंतरचे सर्व भावविकार योग्य

काली आपोआपच प्रवृत्त होतात. जसे मुगांची रास करतांना कारकक्रियाशक्तीचा उपयोग होतो, पण ती रास ढांसळतांना त्यांची स्निग्धता हाच स्वभाव कारण होतो. मुगांची रास ढासळतांना कारकक्रियाशक्तीची अवश्यकता नसते. यास्तव परिणाम पावणें हा ज्याचा स्वभाव आहे असें जें जड जगत् तन्मयच असल्यामुळें ती देवी प्रत्येक क्षणामध्ये निरनिराळ्या प्रकारची भासते. एका क्षणांत ती कोणत्या तरी रूपानें व्यक्त होते व दुसऱ्या क्षणीं ती निःस्वरूप बनते. क्षणभर हाताच्या अंगठ्या-एवढी दिसते व लागलीच आकाशाला भरून सोडते. कारण ती संविच्छाक्ती देवी सर्वजगन्मयी आहे. तिला अंत नाही. परमाकाशाच्या गाम्याप्रमाणें तिचें शरीर अतिशय शुद्ध आहे; ती देवी त्रिकाळी असलेल्या व असंख्य विचित्र परिणामांनीं शोभणाऱ्या त्रिभुवनांत रहाणारी चित् आहे. त्यामुळें चित्तकाराच्या उदार अंतःकरणामध्ये स्थित असलेल्या चित्रसमूहाप्रमाणें तिच्यामध्ये स्थित असलेल्या जीवाच्या काम-कर्म-वासना-परिपाकानुसार विचित्ररूपानें जगत् प्रकाट होते. ती देवी अविद्येनें आच्छादित झालेलें जें एक चित्-तत्त्व तद्रूप असल्यामुळें सर्व संसारात्मक आकाराची, जणूं काय जगच्चित्राची भित्त असते. पण वस्तुतः ती अविद्यावरणशून्य केवल चिद्रूप असल्यामुळें शान्त आकाशाकार असते. त्यामुळें ती प्रपंचशून्यच आहे. याप्रमाणें ती बद्ध जीवांच्या दृष्टीनें जगाचा आधार व मुक्त पुरुषांच्या दृष्टीनें प्रपंचशून्य असल्यासारखी दिसते. तथापि परमार्थतः ती चिदेकरूप आदि-अंतःशून्य अशा स्वरूपाची दिसते. स्फटिक-शिलेमध्ये ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या आकाराचें दृश्य दिसतें, त्याचप्रमाणेंच तिच्यामध्ये हें जगत्

दिसतें. कारण केवल चिदाकाश हेंच तिचें शरीर आहे, ह्मणजे जगत् हा तिचा अन्यथा परिणाम आहे, तिच्यावर भासणारा मिथ्या भ्रम आहे, असें जीवन्मुक्त समजतात व केवल तार्किक-समुद्रामध्ये जसे तरंग दिसतात, त्याप्रमाणें तिच्या ठिकाणीं हें जगत् दिसतें. कारण ती चिद्रूप आहे, असें परिणामदृष्ट्या समजतात. याप्रमाणें ती फार मोठी भैरवी देवी सर्व आकाशाला व्यापून त्या भैरवाकार कल्परुद्राच्या पुढें नाचत होती. कल्पांतरुद्राच्या उग्र ललाटस्थ तृतीय नेत्राचा ज्यानें आश्रय केला आहे, अशा अग्नीकडून दग्ध झालेली, त्यामुळेंच ज्यांत पर्णशाखारहित केवल झाडांची खोडेंच उभी आहेत, अशा वनांनीं भूषित झालेल्या भूमीवर कल्पांतीची वावटळ जशी सुटावी, व तिनें सर्व वनपंक्ति हालवून सोडावी, तशीच ती नृत्य करीत होती. तिच्या गळ्यांत वर सांगितलेल्या पर्वतादि पदार्थांच्याच माला केवल नव्हत्या, तर कुदळ, मुसळ, उखळ, डेरे, घागरी, करंडे, स्थाली, स्तंभ, यांच्याहि जणूं काय पुष्पमालाच तिनें धारण केल्या होत्या. अशा अनेक प्रकारच्या माला एक मेकींवर आपटून त्यांतील कांहीं पदार्थ फुटत होते व इतस्ततः उडत होते. त्यामुळें एखादी लौकिक नर्तकी नृत्य करीत असतां तिच्या गळ्यांतील मालेचीं फुलें जशीं इतस्ततः उडतात, तसेच ते त्या वेळीं उडत होते. तथापि ती भैरवी त्या मालेंतील जो जो पदार्थ तुटून पडत असे त्याला फेंकून देऊन त्याच्या जागीं नवीन नवीन दुसरा पदार्थ उत्पन्न करून घालीत असे. असो, तिच्याकडून वंदन केला गेलेला तो आकाशभैरवहि तिच्याप्रमाणेंच विस्तीर्ण आकारानें त्या वेळीं जोरानें नर्तन करूं लागला. रक्तरूपी आंसवानें भरलेलें यमाच्या रेखाचें

मोठें शृंग हातांत घेऊन 'डिंब डिंब' इत्यादि तालव्यंजक शब्दवाद्यांनीं नाचणारा, वक्षस्थलावर रुंदमाला धारण करणारा, गरुडाच्या पंखांनीं आपलें मस्तक भूषित करणारा व प्रलयकालीं जगत् भक्षण करून आनंदित झालेल्या कालरात्रीकडून वंदन व स्तुति केली गेलेला तो भैरव तुमच्या ज्ञानप्रतिबंधक दोषांचें निरसन करून रक्षण करो. (आतां पूर्वोक्त डिंब डिंब शब्दाचा अर्थ—) हे भैरव! सर्व प्राण्यांच्या डिंबाला म्हणजे अनर्थभोगाची उपाधि अशा स्थूलशरीरादि प्रपंचाला खाऊन त्यानंतर डिंब म्हणजे सूक्ष्मशरीरादि प्रपंचालाहि भक्षण करून त्यानंतर सुडिंब—मूलोपाधिभूत कारणशरीरालाहि चरमसाक्षात्काराच्या वेळीं तत्त्वतः आविर्भूत होऊन पूर्णपणें भक्षण करून टाक. नंतर पांचव्या, सहाव्या व सातव्या योगभूमिकांवर क्रमानें आरूढ करून त्या सर्व प्राण्यांच्या जीवन्मुक्तीचा सत्वर परिपाक कर आणि शेवटीं विदेह कैवल्यानें त्यांना आपल्या उदरांत पचवून सोड. ८१.

सर्ग ८२ वा.

—:०:—

१ चिद्रूप शिवाचें तत्त्व येथें अगदीं स्पष्ट करून दाखवितात. २ जांवर तें अज्ञात असते तोंवर सविशेष व ३ परिज्ञात झाल्यावर निर्विशेष.

श्रीरामः—भगवन्! सर्वनाश झाला असतां ती देवी कोणत्या अंगानें नृत्य करते? नष्ट झालेल्या कुदळ, सूप, कुंभ इत्यादिकांची माला तिनें धारण केली असें तुम्हीं सांगितलेत, पण तें कसें संभवनीय आहे? त्रिजगत् नष्ट झालें होतें.

१ 'डिंबं डिंबं सुडिंबं पच पच सहसा झम्य-झम्य प्रझम्यम्' हे ते शब्द होत.

यो. वा. ३०

मग तें त्या कालीच्या देहावर कसें स्थित झालें? कारण नष्ट झालेलेंहि जगत् जर तिच्या शरीरावर स्थित होतें, तर उपरत झालेलें जगत् पुनः उत्पन्न होऊन त्यासह ती कशी नाचूं लागली? हें आपलें सांगणें परस्परविरुद्ध असल्यासारखें भासतें.

श्रीवसिष्ठः—रामा! वस्तुतः तो पुरुषहि नव्हे व ती स्त्रीहि नाही. तें नृत्य नव्हे व तीं दोघेहि नव्हेत, आणि तशाच त्या दोघांच्या तशा प्रकारच्या व तसा आचार करणाऱ्या आकृतिहि नव्हेत. अनादि चिन्मात्र आकाश, कीं जें कारणार्थेहि कारण अनंत व शांत आहे तेंच अव्यय तत्त्व हें असें आभासमात्र पसरलें आहे. निरतिशय आनंदरसरूप असलेलें तें सद्ब्रह्मच नीलकंठ, त्रिनेत्र इत्यादि शिवस्वरूप होऊन प्रलयकालीं उपासकांकडून भैरवाकार पाहिलें जातें. कारण त्यांच्या वासनेच्या अनुसार तो परमाकाशच त्या आकृतीनें जगत् शांत झालें असतां स्थित होतो. ज्याप्रमाणें सोनें केव्हांहि निराकार राहूं शकत नाही, त्याचप्रमाणें तें शिवतत्त्व चेतन असल्यामुळें तशा प्रकारच्या स्वाभाविक वैभवावांचून राहूं शकत नाही. कारण हे बुद्धिमाना! चिन्मात्र चेतनावांचून कसें असेल? मिरे तिवटपणावांचून केव्हां तरी राहूं शकेल का? सोनें कटक, कुंडल इत्यादि कोणत्याना कोणत्या तरी आकारावांचून राहूं शकेल का? याचा विचार कर. अज्ञात चित्चा सविषयता हा स्वभावच असल्यामुळें त्याला आकार टाकतां येणें शक्य नाही. कारण स्वभावावांचून वस्तूची स्थिति कशी होईल? उंसाचा रस माधुर्यावांचून कसा राहूं शकेल, सांग बरे? जो उंसाचा रस तो जर माधुर्यरहित असेल तर तो उंसाचा रसच नव्हे. त्याच न्यायानें अचेतन असलेलें जें चिन्मात्र त्याला चिन्मात्रच

क्षणतां येत नाही. चिन्मात्र आकाशाचें कांहीं-च व केव्हांहि नष्ट झालें असें क्षणतां येत नाही. कारण त्यांत बाह्यदृष्ट्या नष्ट झालेल्या-हि पदार्थाचें स्मरण होत असतें. त्यामुळे चित्-दृष्ट्या कोणत्याहि पदार्थाचा निरन्वय नाश होत नाही. क्षणजे त्याचें बीज अवशिष्ट रहातें. ब्रम्हा-हून जगत् भिन्न नसल्यामुळे ब्रम्हसत्तेहून त्याला निराळी सत्ताच नाही. त्यामुळे नाश झालेल्या-हि जगांतील ब्रह्मसत्ता कधीच नष्ट होत नाही. (असें जर आहे तर 'निरुक्तं चानिरुक्तं च, तै. भा. २, ६ पृ. १३९ इत्यादि श्रुतींत ब्रम्हसत्ते-हून भिन्न रूप कसें सांगितलें आहे? व पामर त्याचा अनुभव कसा घेतात? उत्तर—) हा ब्रम्हा-त्मा 'बहुस्यां प्रजायेय' या न्यायानें जगद्रूपानें अन्यत्व स्वीकारण्यासाठीं स्वतःलाच प्रथम आकाशाहून अभिन्न क्षणजे आकाशरूप करतो. म्हणून त्याचें जें अक्षुब्ध सत्तामात्र आदि-अंत-मध्यशून्य सर्वशक्तिमय स्वरूप तेंच हें त्रिजगत्. सृष्टि, कल्पांत, आकाश, भूमि, दिशा, नाश, उत्पादन, नाम, अनाम, आभास, जन्म, मरण, माया, मोह, मांद्य, अवस्तुत्व, वस्तुत्व, विवेक, बंध, मोक्ष, शुभ, अशुभ, विद्या, अविद्या, वि-देहत्व, सदेहत्व, क्षण व दीर्घ काळ, चंचलत्व व स्थिरत्व, तूं, मी व तो हें सर्व तें शुद्ध चिदाकाशच आहे. सत्, असत्, सदसत्, मूर्खत्व व पांडित्य, देश, काल, क्रिया, द्रव्य, कल्पना, क्रीडा, विषयज्ञान, मनःसंकल्प, कर्मे-द्रिये, ज्ञानेन्द्रिये, तेज, जल, वायु, आकाश, पृथ्वी इत्यादि हें सर्व तो निरामय शुद्ध चिदाकाशच बनला आहे. आपली आकाशता न सोडतांच तो भस्वात्मा अशा रूपानें नटला आहे. हें सर्व शुद्ध चिदाकाशच आहे, यांत संशय नाही. समग्र जगत् विचित्र आकारानें जरी स्फुरत असलें तरी तें या चिदाकाशाहून भिन्न नाही. यावि-षयीं स्वप्नांतील पर्वत हाच उत्तम दृष्टांत आहे.

मीं जो तुला चिन्मय परमाकाश सांगितला तोच हा शिव आहे. तो सनातन आहे. तोच हा चिन्मय हरि या रूपानें असतो. तोच पितामह होतो. चंद्र, सूर्य, इंद्र, वरुण, यम, वैश्रवण, वायु, अग्नि, मेघ, समुद्र व जी वस्तु आहे व नाही हे सर्व चिन्मय आकाशकोशाचे लेश आहेत. ते उत्तम प्रकारें अनुभवास येतात. वर सांगितलेल्या संज्ञांनीं व वृथा भावनेनें क्षणजे विपरीत ग्रहण करविणाऱ्या अविद्येनें ते असे होतात. पण परमार्थ स्वभावमात्र बोधानें ते तसेच क्षणजे चिन्मात्रस्वभाव बनतात. अबोध व बोध या रूपानेंहि चिदाकाशच स्वरू-पांत स्थित आहे. क्षणजे कांहीं काल अज्ञ दृष्टीनें जीव-जगद्रूपानें तें स्थित होतें व त्यानंतर विद्वत्-दृष्टीनें बोध झाला असतां स्वरूपानें स्थित होतें. यास्तव भेद, अभेद, द्वैत, ऐक्य इत्यादि कांहीं नाही असें समजून तूं शांत हो. अर्थात् हा जीव जोवर परब्रम्हरूप स्वस्वभाव जाणत नाही, तोवर अज्ञात अशा स्वस्वरूपांत संसारमहासमुद्राची कल्पना करून जन्म, मरण, भ्रमण इत्यादि नाना तरंगांचा अनुभव घेतो आणि जेव्हां तो स्वरूपाला जाण-तो तेव्हां तन्मय होऊन निरतिशय आनंदाचा अनुभव घेतो. स्वरूपाचें ज्ञान झालें असतां तो इतका शांत होतो कीं, त्याला हा संसार-महासागरहि दिसत नाही व त्यावरील जन्मा-दि तरंगाहि दिसत नाहीत. तर हें सर्व शांत, अनंत व निरतिशय स्वस्वरूपच जसेंच्या तसेंच त्याच्या अनुभवास येतें. ८२.

सर्ग ८३ वा.

—:०:—

१ तो शिव चिन्मात्र आहे. २ कालीहि भैरवा-
कार नाही. ३ बोधासाठी ती तशी दिसते असे
कल्पनादृष्टीने वर्णन केले.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! हा जो चिन्मात्रपरमा-
काश मी तुला सांगितला, तोच शिव आहे.
अविद्याभ्रांतीचे निरसन करून तात्त्विक शिव-
स्वभावदृष्टि उघडावी म्हणून मी वर जगत्प्र-
लय, रुद्राचे नृत्य इत्यादिकांचे स्वानुभवानुसार
वर्णन केले. पण तो परमार्थ आहे म्ह० तो सर्व
प्रकार स्वरा—अबाधित आहे, असे तू समजुं
नको. हे धन्य पुरुषांतील श्रेष्ठा ! ती जी त्याची
आकृति ती आकृति नव्हे. ते चिन्मात्रघन
आकाश असून तेच तसे नुसते भासते.
त्यांत तत्त्वार्थ कांहीं नाही. कारण तत्त्वदृष्ट्या
मी त्याची आकृति केवळ शांत चिदाकाशच
पाहिली. पण दुसऱ्या कोणा अतत्त्वज्ञाला तशी
ती दिसणे शक्य नाही. तो कल्पान्त, तो रुद्र,
ती भैरवी इत्यादि सर्व मायामात्र आहे, असे
मी पूर्णपणे जाणले. चिदाकाश वस्तुतः शून्यच
आहे, तथापि काल्पनिक आकाराने तेच भैरवा-
कार झाल्यासारखे दिसते. कल्पनादृष्टीने पाहि-
लेल्या त्या प्रलयादिकांचे तुझ्यापुढे वर्णन
करणे वस्तुतः अयोग्य आहे. तथापि वाच्य
अर्थ व वाचक शब्द यांच्या संबंधाची कल्पना
केल्यावांचून निर्विशेष ब्रह्माचा बोध करतां
येत नाही. म्हणून मी कल्पनेने पाहिलेलेहि
ते सर्व तुला निवेदन केले. हे रामा ! दीर्घा-
भ्यासाने जगांत तुझी सत्यताबुद्धि दृढ झाली
आहे. म्हणून जे वाणीने आपण बोलतो तेच
एका क्षणांत मायारूप होते. हे तुझ्या मनाला
पटावे, झणजे कल्पित प्रक्रियेमध्ये तुझी सत्य-
ता बुद्धि न व्हावी म्हणून त्याचे मी निरसन

केले आहे. वस्तुतः ती भैरवी नाही, तो भैरव
नाहीं, तो प्रलय नाही, तर स्वप्नांतील नगरा-
प्रमाणे, संकल्पात्मक संग्रामवेगाप्रमाणे, कथेंतलि
सार्थ रसाप्रमाणे किंवा मनोराज्याच्या विलासा-
प्रमाणे ते सर्वच भ्रांतिमात्र आहे. चिदाकाशच
त्या रूपाने भासत आहे. जसे स्वप्नांतील नगर
भासते किंवा आकाशामध्ये मौक्तिकांची कल्पना
होते, किंवा रोगिदृष्टीला आकाशांत केसांचा
भ्रम होतो, तसे चिद्वनामध्ये ते अचित् भ्रां-
तीने भासते. निर्दोष चिन्मात्र आकाश स्वरूपा-
नेच तसे भासत आहे, हे ज्ञानाने कळते.
विचित्र जगद्रूपाने जे भासत आहे
तो आत्माच आहे. तंतुच पटाकार जसे
भासतात, तसा चिदाकाशांत स्वतः आत्माच
जगद्रूप भासतो. तो केवळ कल्पनेनेच कल्पां-
तीचा अग्नि बनतो. भैरव आणि भैरवी
यांचे नर्तनहि चिदाकाशरूपच आहे. अर्थात्
जगद्रूपाने भासणे हाच ज्याचा स्वभाव आहे,
असे निर्विशेष चिदाकाशच त्या दोघां भैरव-
भैरवीचे तात्त्विक निराकार स्वरूप आहे हे
सिद्ध होते. आतां नृत्याची वस्तुतः
अनृत्यता हीच स्थिति आहे, कारण ते नृत्य
मायामात्र आहे, या अंशाचे मी वर्णन करतो ते
तू ऐक. चेतनाधातूचे चेतन स्पंदावांचून केव्हांहि
राहू शकत नाही. वस्तु अवस्तु जशी होऊं
शकत नाही, त्याप्रमाणे चेतन कोणत्याच
कोणत्या तरी स्पंदावांचून रहात नाही. म्हणु-
नच सद्रूप ब्रह्म सर्व जगद्व्यति वस्तु, रुद्र,
देवी इत्यादि विपर्यासाने स्थित होते. त्या स-
र्वांचे अधिष्ठान होणे हा त्याचा स्वभावच आहे.
स्यामुळे तेच जगद्रूपाने मिथ्या परिणाम पावते.
सोनेच अलंकारांच्या आकाराने स्फुरते. जेथे
जेथे चेतन असेल तेथे तेथे स्वभावतःच ते
अवश्य स्पंद पावणार. ते स्पंदधर्माने युक्त
आहे. कारण अधिष्ठानत्व हा त्याचा स्वभावच

आहे. जो चिद्घनाचा स्पंद, तोच या शिवा-
चाहि स्पंद होय. आपल्या वासनावेशामुळे
तो आपोआपच तसा विराजमान होतो. ह्मणून
तो कल्पान्त शिव, रौद्राकृति रुद्र, त्याचे तें
भयंकर नृत्य हें आपलेंच चिद्घनस्पंदरूप आहे,
असें तूं जाण.

श्रीरामः—हे भगवन् ! प्रामाणिकांच्या
दृष्टीनें हें दृश्य वस्तुतः नाहीच; त्यापक्षीं
कांहींच प्रश्न विचारतां येत नाही. पण अप्रा-
माणिकांच्या दृष्टीनें मी विचारतो. जें कांहीं
आहे असें भासतें, तें सर्व कल्पांतीं नाश
पावतें. तेव्हां चित्ता चैत्यरहित किंवा चित्
असें कसें म्हणतां येतें? त्याचप्रमाणें आश्रया-
च्या अभावीं चेतयिता ह्मणजे वस्तुला प्रकाशित
करणारा व करविणारा हें तरी कसें संभवतें?
तसेंच आपल्याहून भिन्न अशी चितिक्रियाच
जर नाही, तर तो चिद्घन आहे, किंवा तो
इतर वस्तूना प्रकाशित करतो हें तरी कसें
समजावयाचें? म्हणजे त्याच्या ठिकाणीं त्रिपुटी
उत्पन्न होत नाही. बरें, “अविद्या त्या वेळीं
मिथ्या दृश्यालाहि दाखविते, ह्मणून त्या अवि-
द्येनेंच त्रिपुटीची सिद्धि होते,” असें
म्हणाल, तर सृष्टि व प्रलय यांत विशेष कां-
हींच नाही. तसेंच सर्व जगद्घटित अशीं रुद्र
व देवी यांचीं शरीरे किंवा त्यांचें नृत्य यां-
चाहि प्रकाशावांचून संभव नाही. कारण एकाच
वेळीं द्वैत व अद्वैत यांची भावना करतां येणें
शक्य नाही.

श्रीवसिष्ठः—(रामा ! तूं जरी असें विचार-
लेस तरी सुद्धां तुझा द्वैत व अद्वैत यांविषयी-
चा संशय, याच महासागराची शांति
होण्यासाठीं हें उत्तर ऐक.) जर सर्व प्रलय
झाल्यावर अवाशिष्ट राहिलेल्या चिन्मात्र आका-
शाचें कांहीं चैत्य नसेल, तर दुसरा पदार्थच
नसल्यामुळे कोणत्याहि प्रदेशी, केव्हांच,

कोणाला कोणतीच वस्तु भासणार नाही.
त्यामुळे प्रामाणिकांच्या दृष्टीनें सिद्ध असलेला
नित्यमुक्त आत्मस्वभावच प्रलय आहे, असें तूं
म्हणत आहेस हें सिद्ध होतें. त्यामुळे पूर्वोक्त
दोन पक्षांतील पहिला पक्षच सिद्ध झाला.
अर्थात् अप्रामाणिकांच्या दृष्टीनें दुसऱ्या पक्षाचा
आश्रय करून प्रश्न विचारणें अयोग्य आहे.
कारण पहिल्या पक्षीं कोठेंहि, केव्हांच, कांहीं-
सुद्धां भासत नाही. तर सर्व शांत, निश्चल,
विज्ञानघन आकाशच आहे. बरें, पहिल्या
पक्षाहून दुसऱ्यास पक्षांत कांहीं तरी विलक्षणता
आहे हें दाखविण्यासाठीं प्रलयामध्ये अविद्यादि
कांहीं चैत्य जर तूं स्वीकारशील तर त्यामुळेच
त्रिपुटी, जगद्घटित रुद्र व देवी यांचीं शरीरे,
त्यांचें नृत्य इत्यादि सिद्ध होईल; आणि मी
असंभवनीय असें कांहींच सांगितले नाही,
अशी तुझीहि खात्री होईल. हें जें कांहीं प्रल-
यांत दिसतें तो स्वभावच आहे, म्ह० अज्ञात
आत्मस्वरूपच आहे. तें ब्रह्मचें अज्ञात स्वरूपच
रुद्र, देवी, त्यांचें नृत्य या रूपानें भासतें. पण
तेवढ्यानें वास्तव कूटस्थ चित्स्वभावाची हानि
होत नाही. तो स्वभाव बाधित होत नाही.
तर तो शांत चित्स्वभाव स्वसत्तेनच अवस्थित
होतो. कारण भ्रांतीनें अन्यथा प्रतीतिहि जरी
आली तरी वास्तवस्वभाव च्युत होत नाही.
स्वप्नांत चित्च आंतल्या आंत नगर, ग्राम
इत्यादिकांप्रमाणें भासते, पण वस्तुतः तें नग-
रादि कांहीं नसून केवल विज्ञानाकाशच आहे.
त्यामुळे सर्व ज्ञेयाला जाणूनहि चित् स्वरूपानें
स्वरूपांतच सर्वदा ज्ञेयशून्य असते; त्याचप्रमाणें
प्रलयकालीहि सृष्टीच्या प्रथम क्षणापासून प्रल-
याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत—जें जसें झालें तें

१ ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’
(बृह. भा. अ. ४, ५ पृ. ३८२) ही श्रुति याविषयी
प्रमाण आहे.

सर्व आपलें काल्पनिक स्वरूपच आहे, असें ती जाणते. त्यामुळे तें ब्रह्म सदा सर्वज्ञ म्हणून प्रसिद्ध आहे. म्हणून तें सृष्टिकालीहि भूत कालीन व भविष्यत्कालीन हजारों सृष्टिप्रलयांसह प्रलय पहातेंच, असें समजावें. चित् आंतल्या आंत विकास पावते. तेंच तिचें स्वरूप आहे. तें चिदाकाशच आपल्या स्वभावाकाशांत 'हा-तो, तो-मी, हा-तुं' इत्यादि असंख्य कल्पना करते. म्हणूनच येथें वास्तविक द्वैत नाही, अद्वैत नाही, शून्यता नाही, चेतन नाही व अचेतन नाही; तर तें अनिर्वाच्य तत्त्व आहे. स्वभावतः कांहींच भासत नाही. त्यामुळे त्याला जाणणाराहि कोणी नाही. अर्थात् तत्त्वाविषयी विचार करूं लागलें असतां केवल मौनच अवशिष्ट राहतें. सर्व वाङ्मयांत निर्विकल्प समाधि हाच सिद्धान्त आहे व ती अवस्था म्हणजे जीवाचें निश्चल मौन आहे. यास्तव रामा, अगदीं निश्चल रहा ! तूं हि ईश्वराप्रमाणेंच लोकदृष्ट्या आपलें प्रकृत कर्तव्य म्हणजे राज्य-परिपालनादि सर्व आचार पिता, पितामह इत्यादिकांप्रमाणेंच करीत असतांनाहि आपल्या दृष्टीनें परमार्थमौन धारण कर व मान, मोह, मद, काम, क्रोध यांनीं रहित, अहंकारशून्य, आकाशाप्रमाणें निर्लेप हो, आणि शान्तीचा अनुभव घे. ८३.

सर्ग ८४ वा.

—:०:—

१ शिव व शक्ति यांचें स्वाभाविक रूप, २ शूर्पादि मालांचें रूप, व ३ सत्यासत्यविचार.

श्रीरामः—हे मुने ! तुम्ही 'ती काली नाचते' असें वर्णन केलेंत, पण तिचें स्वरूप काय होतें ? व सूप, कुंदळ, इत्यादि मालांनी ती भूषित झाली होती असें जें तुम्हीं म्हटलेंत

त्यांतलि त्या शूर्पादिकांचें स्वरूप काय होतें तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—(पण शिवाचें स्वरूप न सांगतां त्याच्या शक्तीचें स्वरूप सांगतां येणें शक्य नसल्यामुळे दोहोंचें एकाच वेळीं निरूपण करतात—) तो भैरव चिदाकाश असून त्याला शिव असें म्हणतात; व त्याहून भिन्न नसलेली जी मनोमय स्पंदशक्ति तीच त्याची माया आहे असें जाण. (त्याच्या ऐक्याविषयी दोन दृष्टांत—) ज्याप्रमाणें वायु व त्याचा स्पंद, उष्णता व अग्नि, यांचें ऐक्य असतें, त्याप्रमाणें चिन्मात्र व स्पंदशक्ति यांचें सर्वदा ऐक्य असतें. स्पंदावरून वायूचें ज्ञान होतें, उष्णतेवरून अग्नीचें ज्ञान होतें. त्याचप्रमाणें चिन्मय, शांत व शुद्ध ब्रह्म सर्व जगाच्या व्यवहारावरून ज्ञात होतें. त्याच्या स्पंदरूप मायाशक्तीवांचून त्याचें ज्ञान होणें शक्य नाही. जें शिव तेंच ब्रह्म असें ब्रह्मवेत्ते जाणतात. तें शान्त व मोठ्या वक्त्यांनाहि अवाच्य आहे. 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' इ० श्रुतींमध्ये त्या स्पंदशक्तीलाच शिवाची इच्छा असें म्हटलें आहे. तीच सत्यकाम अशा त्या शिवाच्या मनोराज्याप्रमाणें जगाचा विस्तार करते. साकार मनुष्याची इच्छा जसें कल्पनामय नगर रचिते, त्याप्रमाणेंच या निर्गाकार शिवाची इच्छा हें सर्व जगत् निर्माण करते. ती आपल्यातील चिदाभासानें प्रदीप्त झाल्यामुळे चिच्छक्ति व जीवचैतन्य अशी म्हटली जाते. ती जगदाकारानें परिणाम पावत असल्यामुळे 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादि श्रुतींत तिला प्रकृति म्हटलें आहे. दृश्याभासांमध्ये अनुभव घेतलेल्या उत्पत्ति, आप्ति, विकृति व संस्कार अशा चार प्रकारच्या फलांना संपादन करीत असल्यामुळे तिला क्रिया म्हणतात. ('द्वीपिचर्भपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा'

इत्यादि पुराणवचनांत तिला 'शुष्का' असे म्हटले असल्यामुळे त्या शुष्कतेचें निमित्त सांगतात—) ज्याअर्थी समुद्रादिजलानें आर्द्र झालेला तिचा ब्रह्मांडदेह वडवाग्निशिखाकार ग्रीष्म ऋतूंतलि आदित्यादि ज्योतींच्या योगानें शुष्क होत असतो, त्या अर्थी ती 'शुष्का' अशी झटली जाते. ती अतिशय रागीट असल्यामुळे चंडिका होय. रक्तकमलासारखा तिचा वर्ण असल्यामुळे तिला उत्पला म्हणतात. केवळ जयामध्ये तिला निष्ठा असल्यामुळे तिला जया सिद्धीनी तिचा आश्रय केल्यामुळे तिला सिद्धि म्हणतात. ज्याअर्थी जया, त्याअर्थीच ती जयंती. विजयानें आश्रय केल्यामुळे विजया, अतिशय वीर्यवती असल्यामुळे अपराजिता, तिच्या स्वरूपाचें ग्रहण अतिशय कष्टांनीं होत असल्यामुळे तिला दुर्ग्रहा हें नांव प्राप्त झालें आहे. ती ॐकाराची सारशक्ति असल्यामुळे तिला उमा असें म्हटलें आहे. (अ, उ, म, मिळून ॐ हें अक्षर होतें; आणि उ, म, अ, मिळून उमा हा शब्द बनतो.) ती गायन-स्वरूप असल्यामुळे गायत्री किंवा गायन क्षणजे जप करणारे जे लोक त्यांचा परमपुरुषार्थरूप असल्यामुळे ती गायत्री, स्वर्ग व मोक्ष यांचें साधन जें सर्व कर्म, उपासना व ज्ञान त्यांच्या दृष्टीचा प्रसार करीत असल्यामुळे तिला सरस्वती असें म्हटलें आहे. हिच्यापासून सर्व जगाचा प्रसव होत असल्यामुळे ही सावित्री होय. हिचें शरीर गौर अंगानीं युक्त असल्यामुळे ही गौरी. ज्याच्यापासून सर्व विश्व होतें तो भव म्हणजे ईश्वर, त्याच्या देहाशीं निवृत्तसंबद्ध असल्यामुळे ही भवा, निजलेल्या किंवा जागत असलेल्या त्रैलोक्यांतील सर्व प्राण्यांच्या हृदयांमध्ये अनाहत नादरूपानें अकारादि मात्रात्रयशून्य शब्दब्रह्माच्या म्हणजे प्रणवाच्या नादभागाचा सर्वदाच उच्चार

केल्यामुळे व अंगुष्ठाकार हृदयकमलछिद्रांत लिंगाकारानें स्थित असलेल्या दहाराकाशसंज्ञक शंकराच्या मस्तकावरील भूषणभूत बिंदुरूप चंद्रकला असल्यामुळे हिला उमा असें म्हणतात. शिव व शिवा अशा त्या दोघांनाहि आकाशरूपत्व असल्यामुळे त्यांचें शरीर कृष्णवर्ण दिसतें. त्यामुळे तिला काली म्हणतात. (अहो पण चिद्रूप असलेल्या या दोघांना आकाशरूपत्व कसे ? उत्तर—) चिद्रूप असलेल्या त्या दोघांकडून आपल्या मांसमय शरीराप्रमाणें सर्गसंकल्पदृष्टीनें आपलें शरीर कृष्णवर्ण पाहिलें म्हणून कृष्णवर्ण व जड असल्यासारखें तें पाहिलें जातें. आकाशाप्रमाणेंच तीं दोघे निराधार स्थित आहेत. आकाशाप्रमाणेंच तीं दोघे अमूर्त आहेत, व आकाशाच्या वडील मायाप्रमाणेंच अति स्वच्छ आहेत. पण तीं जर अमूर्त आहेत, तर त्यांना हातपाय वगैरे कसे, व शूर्पादि माळा त्यांनीं धारण कशा केल्या, त्यांना नानात्व कोठून आलें, बहुत्व व अल्पत्व हा भेद त्यांच्या ठिकाणीं कोठून आला, म्हणून म्हणशील तर सांगतों. ती मगवती आदि-अंतरहित चित्तिशक्तिहि स्वेच्छेनेंच सर्व वैदिक-क्रियात्मक होऊन ' दद्यात्—स्नायात्—जुहुयात् ' इत्यादि वेदविहित दान-स्नान-यागादि श्रेष्ठ शरीरानें युक्त झाली. त्यामुळे त्या देवाच्या ज्या नानाप्रकारच्या अभिनयासह नर्तनक्रिया त्याच या ब्रह्माच्या कर्मफलरूप—सर्व प्राण्यांची उत्पत्ति-स्थिति-जरा-मरण इत्यादिरूप—रीति

१ वायुपुराणांत याविषयी असें वर्णन आहे—
' ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणः प्रतिपादकम् । अउ-
मेति त्रिमात्राभिः परस्तादर्धमात्रया । तत्राकारः स्थितो
भागे ज्वालाळिङ्गस्य दक्षिणे । उकारश्चोत्तरे तद्वन्म-
कारस्तस्य मध्यतः । अर्धमात्रात्मको नादः श्रूयते
किङ्गमूर्धनि ' ॥

जाणाव्या. ज्याअर्थी ही देवी क्रिया आहे, त्या अर्थी निरवयव क्रियेची अप्रसिद्धि असल्यामुळे स्वरूपाच्या सिद्धीसाठीच ती हस्तपादादि अवयवांची कल्पना करिते व कल्पित ग्राम, नगर, द्वीपे इत्यादिकांच्या समूहांच्या माळा आपल्या शरीरावर धारण करिते; आणि त्यांनीं स्पंदन करिते. म्ह० आपली क्रियारूपता प्रकट करिते. (तिच्या 'काली' या नांवाची व्युत्पत्ति जरी पाहिली तरी ती क्रियैक-स्वभाव व ब्रह्मांडशरीरी असल्यामुळे सर्व लोक हेच अवयव धारण करणारी आहे, हे सिद्ध होते. अशा आशयाने सांगतात—) काली हे नांव 'कल-गतौ संख्याने च' या धातूपासून झाले आहे. ('कल' हा धातु धारणादि सर्व क्रियावाची आहे, असें वैयाकरण म्हणतात.) त्यामुळे ही काली लक्षावधि ब्रह्मांडरूप बीज-कोशांची कालिका ह्मणजे कलन करणारी, उत्पन्न करणारी, धारण करणारी, परिणामादि विकारांस प्राप्त करविणारी क्रिया स्वतः होऊन कमलिनीप्रमाणे ह्मणजे पाद्मिनीलतेप्रमाणे काली शामवर्ण झाली आहे. त्यामुळेच पुष्पादि अवयवभूत अशी जी पृथिव्यादि दृश्य लक्ष्मी ती आपल्या हृदयावर धारण करते. पण या-प्रमाणे तिने जगद्रूप अंग जरी धारण केले, तरी ती चिद्देवी केव्हांहि असंग-उदासीन चिद्रूप शिवस्वभाव असल्यामुळे तिला निरवयवत्व आहे. कारण तिच्या अवयवांचा निर्देश करितां येत नाही. ती शिवत्वाहून भिन्न नाही. त्यामुळे तिचे शिवत्वच नेहमीं पहावे. (पण अंगांच्या अभावी तिच्या अंगांचा निर्देश कसा होऊं शकेल ? उत्तर—) रामा ! जशी आकाशाची शून्यता, वायूचे स्पंदन किंवा चंद्राचे चांदणे हे अंग आहे, त्याप्रमाणे त्या कालीचे कालात्मक जगत् हे अंग आहे व क्रिया हे स्वरूप आहे. तथापि तिचे वास्तवस्वरूप शिव,

शांत, अनायास, अव्यय व निर्मल आहे, असें जाण. त्यांतिल तिचे क्रियास्वरूप केवळ अज्ञानदर्शेतच तेवढे दिसते. त्यामुळे ते मिथ्या आहे. पण ज्ञानामुळे जेव्हां तिचे ते क्रियास्वरूप बदलते तेव्हां तिचे शिवस्वरूप प्रतीत होते. ते ज्ञानानेच दिसते, म्हणून खरे आहे. कूटस्थाच्या चित्तिशक्तिरूप देवीचे आपल्या अविद्येमुळे जे स्वरूपांतच प्रतिकूल स्पंद, जाड्य, इत्यादि भावांनी अवस्थान तीच क्रिया होय; आणि स्वरूपभूत, महाकृति व क्रियात्मक अशा देवी चिच्छक्तीची विद्येच्या योगाने यथाभूत स्वरूपास्थितिच सिद्ध होत असल्यामुळे तिलाच 'शिवा' असें म्हटले जाते. कल्पित आकार धारण करणाऱ्या तिचे सर्ग, सज्जन-वर्ग, लोक, सर्व प्रकाश, द्वीपे व सागर यांसह पृथ्वी, वनोपवनांसह पर्वत, अंगोपांगांसह तीन वेद, विद्यास्थानांसह गीति, विधि व प्रतिषेध यांचे विषय, शुभाशुभ कल्पना, दक्षिणाग्नीसह पुरोडाशरूप जे अद्य-भक्षणीय तन्निरूप्य यज्ञ, राजे, उखळ, आसन, शूर्प, यूप इत्यादिकांसह श्रौत कर्मे, आयुधसमूहांसह व शूल-शर-शक्ति यांसह संग्राम, मुशुंडी, गदा, प्रास, घोडे, हत्ती, योद्धे यांसह भयंकर युद्धे, भूतसंघाच्या देवादिकांसह चवदा जाती, चवदा सागर, द्वीपे, पृथ्वी व चवदा लोक हे सर्व तद्रूप अवयव आहेत.

श्रीरामः—भगवन् ! रुद्रकालीरूप चित्तीच्या अग्रभागीं प्रलयकालींहि भूत व भविष्यत् सर्व सर्ग व प्रलय स्थित होते असें जे आपण वर्णन केलेत त्याविषयी मी असे विचारतो की, ते तिच्यापुढे स्थित असलेले सर्ग आत्म्यामध्ये म्ह. व्यावहारिक क्रिया करण्यास समर्थ अशा सत्स्वभावामध्ये रहात होते, कीं तशा सत्स्वभाव-शून्य मृगजलासारखे ते होते ? म्हणजे ते सत्य होते कीं मिथ्या होते ते मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! ही खरोखर चिच्छ-
क्ति आहे. त्या सत्यसंकल्परूप शक्तीने विविध
भोक्त्यांच्या वासना-कर्मबीजानुसार जी वस्तु
उत्पत्तीसाठी किंवा प्रलयासाठी प्रेरिली, तसाच
तिचा त्या भोक्त्यांनी अनुभव घेतला. त्यामुळे
त्या भोक्त्यांच्या दृष्टीने हे जणुं काय सत्यच
आहे. पण भोक्ता नसलेल्या साक्षीच्या दृष्टीने
ते अत्यंत असिद्ध असल्यामुळे जणुं काय
असत्यच आहे. (सत्य कसे ते पहा—) कारण,
मुखादि बाह्य निमित्तामुळे आरशांत पडलेल्या
प्रतिबिंबाप्रमाणे पूर्वानुभव-वासना-निमित्तामुळे
साक्षिचैतन्यामध्ये प्रतिबिंबित झालेले ते
त्याच्या आंतच आहे. त्यामुळे अर्थतः ते
सत्यच आहे. (तर मग असत्य कसे? उत्तर—)
त्याच्या अनुभवबलाने त्याला सत्यत्व जरी
असले तरी चिद्रूपांत अचिद्रूपाचा प्रवेश होणे
अयोम्य असल्यामुळे ते संकल्पनगराप्रमाणे
मिथ्याच होय. ह्मणूनच ध्यानाच्या दृढत्वाने
वासनेचा क्षय केला असता अत्यंत शुद्ध
झालेल्या चितीमध्ये त्याची प्राप्तिच नाही. (तर
मग तशा असत्य सृष्टीला सत्य मानून जीवां-
चा व्यवहार कसा होतो? उत्तर—) आरशांतील
प्रतिबिंब, स्वप्नांतील सृष्टि, किंवा संकल्पाने
रचलेले नगर ही सर्व त्या त्या काली सत्यच
असतात. त्यामुळे त्यांच्या योगाने व्यवहारहि
होतो हे प्रसिद्ध आहे. त्याच न्यायाने अज्ञ-
दृष्ट्या कल्पित सृष्टिहि सत्य वाटणे व त्यांचा
तसा व्यवहार होणे यांत कांहीच दोष नाही.
आतां तूं कदाचित् ह्मणशील की, आरशांतील
घटादि पदार्थ मला जरी दिसत असला तरी
पाणी भरून ठेवणे इत्यादि बाह्य व्यवहारा-
च्या तो उपयोगी नाही. तर ते खरे आहे.
कारण आरशाच्या आंतील प्रतिबिंब बाहेरच्या
व्यवहाराला कसे उपयोगी पडेल? पण तेवढ्या-
वरून म्ह. एके ठिकाणी असलेली वस्तु दुसऱ्या

ठिकाणचे कार्य करू शकत नाही, म्हणून
मिथ्या असे म्हणतां येत नाही. भिन्न भिन्न
प्रदेशी असलेले घटादि सर्व पदार्थ या क्षणीं
तुझ्या घरांतील व्यवहार करण्याला तरी समर्थ
आहेत का? नाहीत; पण आपापल्या ठिकाणीं
ते आपले व्यवहार करण्यास समर्थ असतातच.
त्याच न्यायाने आरसा, स्वप्न, इत्यादिकांतील
पदार्थ त्या त्या अवस्थांचा अनुभव घेणाऱ्या
पुरुषांच्या दृष्टीने व्यवहारसमर्थ आहेतच.
ह्मणूनच ती ती अर्थक्रिया तो तो
व्यवहार पाहणाऱ्या पुरुषाच्या दृष्टीनेच
सत्य आहे. इतराला तिचे सत्यत्व भासणे
शक्य नाही. जागृतीतील व्यवहार स्वप्नद्रष्ट्या-
च्या दृष्टीने व स्वप्नांतील व्यवहार जागृतावस्थे-
तील मनुष्याच्या दृष्टीने जरी खोटा असला,
तरी त्या त्या अवस्थेचा अनुभव घेणाऱ्या पुरु-
षाच्या दृष्टीने तो खोटा नाही. तस्मात् चिच्छ-
क्तीच्या कोशामध्येच या सर्व सर्गपरंपरा स्थित
आहेत. आत्मा सत्य आहे असे समजून तद्रूप
झालेल्या पुरुषालाच त्या तशा दिसतात. दुसऱ्या
कोणाला त्या तशा दिसणे शक्य नाही. भूत,
वर्तमान व भविष्य काली असलेले पदार्थसमूह,
तसेच संकल्प व स्वप्न या अवस्थेत प्रतीत होणारे
सर्व पदार्थ खरेच आहेत. कारण ते जर सर्वथा
असत् असते तर सर्वात्मा हे परमतत्त्व आहे
असे कसे ह्मणतां आले असते? कारण अत्यंत
असत् असलेल्या पदार्थांचे तत्त्व किंवा आत्मा
कोठे प्रसिद्धच नाही. म्हणूनच दुसऱ्याच्या
स्वप्नादि अवस्थांतील पदार्थाहि योग्यांना प्राप्त
होतात. योगी त्या स्वप्नपुरुषांहून जरी भिन्न
असले तरी त्यांच्या हृदयांत प्रवेश करून व
त्यांच्या मनोभावास प्राप्त होऊन त्यांचा
स्वेच्छेने अनुभव घेतात. ज्याप्रमाणे भिन्न
प्रदेशी विद्यमान असलेले पर्वत व ग्राम
तेथे गमन केल्याने प्राप्त होतात, त्याचप्रमाणे

योगी योगसामर्थ्याने त्यांचा अनुभव घेतात. जसा एखादा मनुष्य गाढ झोप घेत पडलेला आहे व तो स्वप्नांत एक मोठे-थोरले नगर पहात आहे, पण पर्यंकावर निजलेल्या त्याला कोणी हळूच पर्यंकासह दुसऱ्या ठिकाणी उचलून नेले तरी ते त्याचे स्वप्न-नगर जसे कोसळत नाही, त्याचप्रमाणे ती काली मोठ्या वेगाने तांडवनृत्य जरी करीत असली तरी तिच्या शरीरावरील जगत् मोडून पडत नाही. तर ते आरशांतील प्रतिबिम्ब-प्रमाणे तसेच स्थित असते. हे रामा ! तो त्रैलोक्यरूपी महाआरंभ याप्रमाणे अधिष्ठान-सत्तेने जरी सत्य असला तरी तो भ्रांतिमात्र आहे. भ्रांतिमात्र पदार्थ स्थित असणे किंवा तो कोसळून पडणे याचा संभव कसा आहे, तूंच सांग. स्वप्नपुर सत्य केव्हां, असत्य केव्हां, भग्न केव्हां व स्थित केव्हां असणार? त्याला केवळ भ्रांतिमात्रत्व असते. आपण जेव्हा आपल्यासमोर स्वप्न पहात असतो तेव्हाच ते दिसते. तशीच ही जगलक्ष्मीहि भ्रांति आहे व त्यामुळेच ती असत्य आहे असे तू जाण. संकल्पावस्थेत, मनोराज्यांत, स्वप्नांत किंवा भ्रमांत जसा एखाद्या नगराचा अनुभव येतो, तसाच या त्रैलोक्याचा अनुभव आहे असे तू समज. चिती-मध्ये 'अहं' असे किंवा 'जगत्' असे वस्तुतः कांहीं नाही. तथापि 'आकाश कृश आहे' अशा प्रकारची ही भ्रांति आहे. पण आकाशांत वस्तुतः कृशत्वहि नाही व कृष्णत्वहि नाही. विवेकपूर्वक सूक्ष्मदृष्टीने विचार केला असता तिचे तत्त्व कळून भ्रांति शांत होते. ८४.

सर्ग ८५ वा.

—:०:—

१ देव याप्रमाणे नृत्य करणाऱ्या तिला पाहून व त्या शिवाला स्पर्श करून प्रेमाने तिच्या अंगा-मध्ये विलय पावले.

श्रीवसिष्ठः—याप्रमाणे अतिशय चंचल झालेल्या आपल्या दीर्घ भुजमंडलांनी आकाशाला दाट अरण्य करणारी ती देवी वर वर्णन केल्याप्रमाणे नृत्य करीत होती. आपल्या तत्त्वाला न जाणणारी जी चितिशक्ति तीच ही क्रिया असून ती स्वभावतःच असे नृत्य करीत होती. त्या वेळी तिने शूर्प, कुदळ इत्यादि, बाण, शक्ति, गदा, मुसळ इत्यादि, शिलादि भाव-अभाव, पदार्थांचा समूह, कला, काल, क्रम इत्यादि भूषणे धारण केली होती. कल्पना आपल्या हृदयांत जसे नगर धारण करिते, त्याचप्रमाणे चित्स्पंद आपल्या स्वरूपांत जगाचे धारण करितो. किंवा कल्पना हेच जसे नगर तसे चित् हेच जगत् होय. जसा वायूचा स्पंद तशीच शिवाची इच्छा. जसा वायूमध्ये स्पंद शांत असतो, त्याप्रमाणे शिवामध्ये त्याची इच्छा शांत असते. म्हणजे जसा स्पंद-रहित वायु शांत असतो, तसा शिव इच्छा-शून्य व त्यामुळे अत्यंत शांत आहे. आकाशांत अमूर्त वायूचा स्पंद ज्याप्रमाणे मूर्त शब्दावडं-बर करतो, त्याप्रमाणेच त्या शिवाची इच्छा जगत् करते. नंतर त्या परमाकाशांत तसे भयंकर नृत्य करणारी ती जेव्हा काकतालीय संबधाने प्रेमातिशयामुळे जवळच असलेल्या शिवाला स्पर्श करू लागली, तेव्हा ती स्वतःच आपल्या प्रकृतीला जाऊन मिळण्यास प्रवृत्त झाली. म्हणजे ज्याप्रमाणे समुद्राचा जलांश आपल्या नाशाकरिताच वडवाशीला स्पर्श करतो, त्याप्रमाणे शिवस्वरूपाला आच्छादित करणाऱ्या आपल्या आवरणशक्तीला दूर

करून तिने जेव्हां त्याला स्पर्श केला, तेव्हां ती तत्काल आपल्या परमकारणरूप शिवस्वरूपांत अव्यक्त रूपाने मिळून जाण्यास प्रवृत्त झाली. तिने आपला तो अनंत आकार टाकला व ती एखाद्या पर्वताएवढी झाली. नंतर ती वृक्षाप्रमाणे सुंदर दिसू लागली. शेवटीं आकाशाकार बनली; आणि एखादी महानदी आपला सर्व वेग शांत करून महासागरांत जशी जाऊन मिळते, त्याप्रमाणे ती शिवाच्या आकृतीतच मिळून गेली. तेव्हां त्या शिवेने रहित असा तो एक शिवच अवशिष्ट राहिला आणि तोच कल्याणरूप शिव सर्वांचा संहार करणारा महेश्वर सर्व उत्पात शांत झाल्यामुळे सर्वत्र एक कल्याणरूप तत्त्व बनला.

श्रीरामः—हे भगवन्! शिवाचा स्पर्श होतांच ती परमेश्वरी शिवा शांत कां झाली? तें मला तत्त्वतः सांगा.

श्रीवासिष्ठः—हे रामा! ती शिवाची इच्छा प्रकृति म्हणून म्हटलेली आहे. तिला परमेश्वराची जगन्माया असेहि प्रख्यात नांव आहे. ती अकृत्रिम स्पंदशक्ति आहे. तो पवनाकार पुरुष प्रकृतीच्या अगदीं पलीकडे सांगितलेला आहे. तो शिवस्वरूप धारण करितो. तो शांत आहे. शरत्कालीं आकाशांत मेघांचा क्षोभ जसा नसतो, व त्यामुळे तें शांत असतें, तसाच तो पुरुष सर्वक्षोभरहित व शांतीने युक्त असतो. परमेश्वराची ती इच्छा, ती केवळ स्पंदरूप चिच्छक्ति, ती भ्रमरूपिणी प्रकृति या संसारांत तोंवरच भ्रमण करीत असते, कीं जोंवर तिने नित्यतृप्त, अनामय, अजर, परम, आद्यंत्यरहित, अद्वय शिवाला पाहिलें नाहीं. संविन्मात्रत्व याच धर्माने युक्त असल्यामुळे ती संविद् देवी काकतालीय-न्यायाने शिवाला स्पर्श करून जणुंकाय पूर्णपणे तन्मय होते. प्रकृति पुरुषाला स्पर्श करून

आपले प्रकृतित्वच ह्मणजे कार्यकारणपरिणामत्वच सोडून देते. नदीचे रूप जसे समुद्रांत मिळून जातें, त्याप्रमाणे ती त्या शिवस्वरूपांत एकरूप होते. नदी केवळ जलमात्र असते, त्यामुळे समुद्राला मिळतांच ती तत्काल समुद्ररूपच होऊन त्यांत लीन होते. ज्याप्रमाणे लोखंडाच्या सुरी, चाकू, वस्तरा इत्यादिकांची तीक्ष्ण धार आपल्या जन्मस्थानभूत शिलेला प्राप्त होऊन शांत होते, त्याप्रमाणे ती चिति म्हणजे शिवाची इच्छा त्याच देवाला प्राप्त होऊन शांत होते. वनादि छायेत प्रविष्ट झालेल्या पुरुषाची छाया जशी त्याचे शरीरांत प्रवेश करिते, त्याप्रमाणे ती प्रकृति सत्वर शिवांत प्रवेश करिते. (असे जर आहे तर वनांतून बाहेर निघालें ह्मणजे जशी पुनः पुरुषाची छाया पडते, त्याप्रमाणे ब्रम्हाला प्राप्त झालेल्या जीवालाहि पुनः संसार प्राप्त होईल ! उत्तर—) ती चित् आपल्या पुरुषसंज्ञक सनातन स्वरूपास जाणून या संसारांत पुनः भ्रमण करीत नाहीं. कारण ती तद्रूपत्वास प्राप्त होते. एखादा साधुपुरुष चोरांच्या समूहांत, त्यांना जोंवर जाणलें नाहीं तोंवरच रहातो, हा चोरांचा संघ आहे असे कळल्यावर तो त्यांच्या संगतीत रहात नाहीं, त्याप्रमाणे चिति जोंवर त्या परमात्म्याला पहात नाहीं, तोंवर ती त्या असद्रूप द्वैतांत रममाण होते व त्यांतच भ्रमण करते, आणि त्याला साक्षात् पाहून तन्मय होते. ज्या अर्थी चितीचे अत्यंत शांतरूप हेंच निरतिशयानंदपद आहे, त्या अर्थी प्रकृति ह्मणजे अज्ञ चित्हि ज्ञानाने त्या परम पदाला प्राप्त होऊन, नदी समुद्राला मिळाल्यावर जशी समुद्रच होते त्याप्रमाणे, तद्रूपतेस प्राप्त होते. जोंवर चिति त्या निरतिशय आनंदस्वरूप परमात्म्याला पहात नाहीं, तोंवर मोहामुळे अनर्थरूप संसारांत जन्ममरणादि दशांचा

अनुभव घेत संसार करते. पण त्या परम पदाला जाणून, मधामध्ये जशी भुंगी, तशी तीहि त्यांतच निमग्न होते. रामा ! त्या आत्मतत्त्वाला प्राप्त झाल्यावर त्याला कोण टाकणार ? रसायनाला प्राप्त होऊन त्याचा स्वाद घेतल्यावर त्याचा कोणी तरी त्याग करतो का ? जन्म, मरण, मोह इत्यादिरूप निरंतर प्राप्त होणारी सर्व दुःखे ज्याच्या प्राप्तीने सर्वथा शांत होतात त्याचा त्याग कोण करील ? ८९.

सर्ग ८६ वा.

१ ब्रह्मांडाचा प्राप्त करणाऱ्या रुद्राचा देह अतिशय सूक्ष्म होऊन चिदाकाशांत गुप्त झाला.
२ ब्रह्मामध्ये सर्व ठिकाणी सृष्टिवैचित्र्य दिसते.

श्रीवसिष्ठः—महाकाशामध्ये तशा आकाराने स्थित असलेला तो शरीराविषयीची भ्रांति टाकून कसा शांत होतो, ते ऐक. तो पूर्वोक्त प्रभावाने युक्त असलेला रुद्र आणि ती दोन जगत्खंडे म्हणजे ब्रह्मांडाचे ऊर्ध्वकपाल व अधःकपाल असे तिन्ही पदार्थ त्या आकाशांत चित्राप्रमाणे निश्चल होते. मी त्या तिहींनाहि पहात उभा होतो. इतक्यांत द्यावाभूमे सूर्यरूप दृष्टीने जशी पहाते, त्याप्रमाणे त्या रुद्राने त्या दोन जगत्खंडांना पाहिले आणि आपल्या श्वास-वायूने त्या दोन्ही खंडांना एका क्षणार्धांत आपल्यापाशी आकर्षण करून घेऊन पातालासारख्या आपल्या मुखांत त्यांना टाकले. नंतर सर्व आकाशांत जसे एक आकाशच असते, त्याप्रमाणे ज्याने ब्रह्मांडखंडरूप उग्र खंड आवरणासह खाऊन टाकले आहे, असा तो एकटाच तेथे अवशिष्ट राहिला. त्यानंतर एका क्षणांत तो अभ्रासारखा लहान झाला.

पुढे एखाद्या लांब काठीप्रमाणे दिसू लागला. त्यानंतर त्याच्या देहाचे प्रमाण टीचभर झाले. पुढे त्याचा आकार कांचेच्या एका तुकड्याप्रमाणे झाला, असे मला दिसले. पुढे तोच आकाशाहूनहि अति अणु झाला आहे, असे दिव्य दृष्टीने मी पाहिले. शेवटी तो परमाणूएवढा होऊन अंतर्धान पावला. याप्रमाणे शरत्कालच्या मेघखंडाप्रमाणे तो शांत झाला. रामा, क्षुधेने व्याकुल झालेला हरिण एखादे लहानसे पान जसे खाऊन टाकतो, त्याप्रमाणे त्याने आवरणासह ती ब्रह्मांडशकले गिळून सोडली व त्याचा तो देह एवढा मोठा जरी होता तरी माझ्या डोळ्यादेखत तो अदृश्य झाला. त्यानंतर ते शांत निर्मल केवळ ब्रह्मच झाले. ते आदि-मध्य-अन्तरहित व संविद्-आकाशमात्र होते. त्यांत दृश्यरूप मालिन्य नव्हते. रामा ! याप्रमाणे मी त्या शिलाखंडाच्या उदरगत आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणे महाप्रलयरूप फार मोठा भ्रम पाहिला; आणि ती विद्याधरी, ती शिला, त्यांतील तो विभ्रम या सर्वांना आठवून राजद्वारामध्ये गेलेल्या एखाद्या खेडवळाप्रमाणे मी अतिशय विस्मित झालो. मी त्या सुवर्णशिलेच्या इतर प्रदेशींही अवलोकन केले. ती तिच्या सर्व प्रदेशीं कालीच्या अंगाप्रमाणेच असंख्य सर्ग आहेत, असे मला दिसले. त्या कालीच्या शरीरांत सर्व ठिकाणी असंख्य सर्ग मी कसे पाहिले, ते तुला पूर्वी सांगितलेच आहे. त्याच न्यायाने मला त्या शिलेतहि पूर्वी पाहिलेल्या सृष्टीहून अन्य स्थानी, सर्व ठिकाणी असंख्य सर्ग बुद्धिदृष्टीने दिसले. ते दिव्य दृष्टीनेच दिसणे शक्य होते. पण तीच शिला मांसदृष्टीनेच दूर असलेल्या एकाद्या वस्तूप्रमाणे जर वरवर पाहिली तर ती एक शिलाच आहे, असे दिसत होते. स्थूलदृष्ट्या ती एक शिलाच होती. त्यांत सर्गादि दुसरे कांही

नव्हतें. संध्याकाळचा मेघ जसा सुवर्णवर्ण दिसतो, त्याचप्रमाणे ती सोन्याची विस्तीर्ण शिला चर्मचक्षुंना फार रमणीय दिसत होती. तिच्यामध्ये जगद्वैचित्र्य मुळीच दिसत नव्हतें. त्यानंतर मी आश्चर्यचकित होऊन पुनः आपल्या मनाशीच विचार केला, आणि त्या शिलेतील दुसरा भाग तसाच सूक्ष्मदृष्टीने पाहिला. तो तो भागहि जगाच्या असंख्य व्यवहारांनी व्याप्त आहे, असें दिसलें. त्या शिलेच्या मी पाहिलेल्या छिद्रांत पूर्वी पाहिलेल्या प्रपंचाप्रमाणेच अनेक अर्थानी सुंदर झालेला प्रपंच माझे प्रत्ययास आला. वस्तुतः त्या शिलेला छिद्र नव्हतें. तथापि मला त्यांत छिद्राचा भास होऊन त्यांत प्रपंचाचाहि प्रत्यय आला. म्हणून तसाच सूक्ष्म दृष्टीने मी दुसऱ्या प्रदेशाकडे पाहिलें, तो तोहि तसाच सृष्टिव्यापारानें युक्त आहे, असें मला दिसलें. रामा! त्या शिलेचा जो जो प्रदेश मी पहात आहे तो तो जगद्युक्त आहे असें मला दिसलें. आरशांतील प्रतिबिम्बाप्रमाणे त्या शिलेच्या प्रत्येक प्रदेशीं मला जगत् स्पष्टपणे दिसलें. तेव्हां मी अतिशय कौतुकानें त्या पर्वताच्या सर्व शिला पाहिल्या. तसेंच, पृथ्वीचे तृण-गुल्मादि भाग पाहिले, तो त्यांत सर्वत्र तसेंच जगत् स्थित आहे, असें मला दिसलें. पण ते सूक्ष्म ह्मणजे आधिभौतिक देहमावरहित, सर्वसाक्षि-अहंभावबुद्धीनेच विविधाकाराचें जगत् प्रत्येक पदार्थांत दिसत होतें, पण स्थूलदृष्टीने कांहीं दिसत नव्हतें. त्यांतील एखाद्या सर्गाची अगदी प्रथमावस्था असून त्यांत प्रजापति नुक्ता उत्पन्न झाला होता व तो नक्षत्रे, चंद्र, सूर्य, दिवस, रात्र, ऋतु, संवत्सर यांची कल्पना करीत होता. कोठे कोठे भूपृष्ठ तयार होऊन त्यांत जलसमूह नुक्ता कोठे होऊं लागला होता. कोठे

सगरपुत्रांनी चतुःसागररूप भयंकर खात अद्यापि खणलें नव्हतें. कोठे अद्यापि देव उत्पन्न झाले नव्हते. दानव मात्र उत्पन्न झाले होते. त्यांतील एकाद्या जगांत कृतयुगांतील श्रेष्ठ आचारांनी सर्व सज्जन व इतर प्राणीहि सुखी होत होते; एकाद्या जगांत कलियुगांतलि दुराचारांनी सर्व प्राणिवर्ण दुराचारी बनला होता; कोठे नगरांचे समूह व दैत्यांचे संग्राम यांनी जगत् व्यापिलें होतें; कोठे मोठमोठ्या पर्वतांच्या समूहांनी पृथ्वीला व्यापून सोडल्यामुळे तिच्यामध्ये नगर, ग्राम इत्यादिकांना वावच नव्हता. कोठे अद्यापि सृष्टीला आरंभ झाला नसून एक ब्रह्मदेवच काय तो उत्पन्न झाला होता. कांहीं जगांतील भूलोकस्थ मानव जरा-मृत्युरहित होते. कांहीं ठिकाणी चंद्रच अद्यापि उत्पन्न झाला नसल्यामुळे शंकर शिरोभूषणरहित होता. क्षीरसागराचें मंथन झालेलें नसल्यामुळे मृत्यूने व्यापलेल्या देवांनी ते परिपूर्ण होतें. त्याचप्रमाणे अमृत, उच्चैःश्रवा, ऐरावत, धन्वंतरी, कामधेनु, लक्ष्मी व काल-कूट यांनीहि ते राहित होतें. त्यांतील सर्व देव शुक्राचार्याच्या संजीवनी विद्येचा नाश करण्याचा उद्योग करीत होते, म्हणजे शुक्राचार्य तपाच्या योगानें मृतसंजीवन या नांवाच्या अमरमहाविद्येचें साधन करूं लागला असतां त्याच्या तपाला विघ्न करून तिचा नाश करण्याविषयी देव उत्कंठित झाले होते. कोठे आपल्या भावी शत्रूचा विनाश करण्यासाठी इंद्र दितीच्या उदरांत प्रवेश करून त्यांची अंगे कापून टाकण्यास प्रवृत्त झाला होता. कांहीं ठिकाणी धर्माचा अपकर्ष न होता उत्कर्ष झाल्यामुळे सर्व लोक स्वतः-सिद्ध, ज्ञानयुक्त होते. कोठे पूर्वासिद्ध रचनाक्रमाहून निराळ्या प्रकारची पदार्थ-रचना अनुभवास येत होती. कोठे अपूर्व

वेदशास्त्र, आचार व विचार यांचा अनुभव येत होता. कोठे कांहीं एक अवाशिष्ट राहिले नसून जणुंकाय कल्पांतीचा क्षोभच राहिला होता. कोठे दैत्यांचा समूह देवांचा स्वर्गलोक उध्वस्त करीत होता. कोठे देवांच्या उपवनांतून गंधर्व व किन्नर गात होते. कोठे देव व असुर परस्परांवर प्रेम करण्यास आरंभ करीत होते. तात्पर्य हे रामा ! मी त्या मायाशबल चिदाकांशात त्या वेळीं अशा प्रकारे भूत, वर्तमान व भविष्यत् कालांतील विचित्र जगदाडंबर साक्षात् अनुभविले. एके ठिकाणीं कल्पांत झाला असून पुष्करावर्त मेघ क्षुब्ध झाले आहेत व त्यामुळे ते ब्रम्हांड व्याकुल झाले आहे असे पाहिले. दुसऱ्या एका ठिकाणीं सर्व भूतसमुदाय सौम्यावस्थेत स्थित आहे, असे पाहिले. एका जगांत मनुसह सर्व देव व दानव क्षुब्ध झाले आहेत असे भासले. त्यांतील एका सृष्टीत अद्यापि सूर्यच उगवला नव्हता, त्यामुळे ती घन अंधकाराने व्यापली होती. दुसऱ्या एका जगांत अद्यापि अंधकाराचाच उदय झाला नव्हता. त्यामुळे त्यांतील सर्व आकाश अग्नीच्या ज्वालांप्रमाणे रम्य दिसत होते. एके ठिकाणीं मधुकैटभ राक्षस कमलिनीच्या नालांत लपून राहिले होते. दुसऱ्या एका जगांत कमलरूपी मंजुषेत बालब्रह्मदेव निजला होता. दुसऱ्या एके ठिकाणीं एकार्णवांतील उंच अक्षय वट-वृक्षाच्या पत्रपुटावर माधव विश्रांति घेत होता. कोठे कल्परात्र सुरू असून प्रकाशराहित अंधकाराने ते जगत् व्यापले होते. शिन्नेच्या उदराप्रमाणे स्पंदरहित आकाशच पसरले असून ह्मणजे केवळ आकाशाचीच उत्पात्ति झाली असून सर्व जीवजात निजल्याप्रमाणे अप्रज्ञात, अलक्षण, अप्रतर्क्य व अविज्ञेय असेच ते सर्वतः झोपल्यासारखे होते. एके ठिकाणीं पर्वतांचे पंख अद्यापि तोडले नसल्यामुळे ते

कावळ्याप्रमाणे आपल्या पंखांनीं आकाशाला अत्यंत क्षुब्ध करीत होते. दुसऱ्या एका जगामध्ये इंद वज्राने पंख तोडीत असल्यामुळे द्रवलेल्या पर्वतांची भयंकर स्थिति दृष्टीस पडत होती. आणखी एका जगामध्ये अमर्याद क्षुब्ध झालेला सागर पर्वतांसह पृथ्वीला हरण करीत होता. एके ठिकाणीं लिपुत्र, वृत्र, अंध, बलि यांच्या संग्रामाने सर्व जगत् व्याकुल झाले होते. एके ठिकाणीं मत्त दिग्गजाने पृथ्वीला कांपवून सोडले. एके ठिकाणीं कल्पांताने शेषाच्या मस्तकावरून पृथ्वीला उलथून पाडिले. एका जगांत बालक रामाने रावण राक्षसाला मारिले. तर दुसऱ्या एका ठिकाणीं रावण राक्षसाने सीतेचे हरण करून रामाला ठकाविले. एके ठिकाणीं ज्याचे पाय भूमीवर आहेत व मेरु-पर्वताच्या शिखराच्याहि पलिकडे मस्तक गेले आहे अशा कालनेमि राक्षसाने अंतरिक्षाचे आक्रमण केलेले मी पाहिले. कांहीं ठिकाणीं देवांना घालवून देऊन सतत दानवच स्वर्गाचे रक्षण करीत होते, तर कोठे दानवांना स्वर्गातून हुसकून लावून देवच त्यांचे रक्षण करीत होते. अर्जुनयुक्त कृष्णाने ज्यांचे रक्षण केले आहे अशा पांडवांनीं कौरवांशी युद्ध करून अठरा अक्षौहिणी सैन्य भारतयुद्धांत मारले, असेहि कोठे माझ्या प्रत्ययास आले.

श्रीरामः—हे भगवन् ! तर मग काय मी पूर्वाहि होतो ? जर होतो तर याच शरीराकाराने होतो की दुसऱ्या कोणत्या ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! ज्याप्रमाणे शेर, पायली, इत्यादि मापे, त्याच त्या किंवा निरनिराळ्या धान्यांनीं पुनः पुनः भरली जातात, त्याप्रमाणे या जगांतील सर्व भाव त्याच त्या आकारांनीं किंवा निरनिराळ्या आकारांनीं पुनः पुनः विवर्त पावत असतात. कांहीं अनेकदा

जरी उत्पन्न झाले तरी आपला आकार सोडीत नाहीत, पण कांहीं अगदीं निरनिराळे आकार व गुणधर्म यांनी उत्पन्न होतात. समुद्राच्या तरंगांप्रमाणे कांहीं भाव एकसारखेच स्फुरण पावतात. तूं पुनः होतोस; मीहि पुनः होतो व हे लोकहि पुनः पुनः उत्पन्न होतात. तत्त्वदृष्टीने पाहिल्यास कांहींच केव्हांच उत्पन्न होत नाही. पण मायादृष्टीने पाहिल्यास तेच ते पदार्थ उत्पन्न होतात, किंवा निरनिराळे होतात, याचा कांहींच निर्णय करता येत नाही. किंवा समुद्रांतील तरंगांप्रमाणे त्याचा निर्णय करावा. या संसारभ्रमाबरोबर अनेक जीव येतात व अनंत भूते जातात. समुद्रामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या तरंगांची संख्या कोणालाच करता येत नाही. किंवा एकदा लीन झालेला तरंगच पुनः उत्पन्न होतो असेहि म्हणता येत नाही. संसारचक्रांत भ्रमण करणाऱ्या भूतांना हाच न्याय लागू आहे. या संसारचक्रांत तीच भूते उत्पन्न होतात किंवा अन्यर्हा भूते उत्पन्न होतात. तीं सर्व सारखीच असतात किंवा विषमही असतात. तात्पर्य, हे रघुमंदना ! सर्व भूते म्हणजे जगद्रूपी सागराचे तुषारसमूह आहेत, असे तूं समज. कांहीं जीव पुनः पुनः तेच वित्त, तेच बंधु, तेच वय, तेच कर्म, तीच विद्या, तेच विज्ञान व तोच आचार यांनी युक्त असे उत्पन्न होतात; कित्येक त्यांतील अर्धभागाने युक्त असतात, कित्येक चतुर्थांश भागाने सम असतात. जीव जरी एक असला तरी त्याची शरीरे एकसारखीच असतात, असा कांहीं नियम नाही. जीव जरी तोच तो असला, तरी शरीरे अगदीं भिन्न भिन्न होतात. कांहीं जीव या सर्व वित्तादिकांनी अगदीं सम असतात व तेच कांहीं कालाने अगदीं विलक्षण होतात. पूर्वी सम स्थितीत नसलेले कित्येक कालानेच वित्तादि बाबतीत

अगदीं साम्य पावतात. कालाने त्यांच्या शरीरांमध्येहि असाच विलक्षण फरक पडतो. कारण हे रामा ! ते जीव राग, द्वेष, भोग-लंपटता, इत्यादि दोषांनी युक्त अशा विचित्र धर्माधर्मादि चेष्टेने कालवशात् विचित्र नाना देह धारण करून भिन्न भिन्न होऊन अधो-लोकी व स्वर्गादि ऊर्ध्वलोकी पुनः पुनः जातात. कारण या चंचल संसारमय सागरांत चक्रावर्तसारखी जीं हीं भूतजले तीं एकसारखीच असतात कीं असदृश असतात, तींच तीं असतात किंवा भिन्न भिन्न असतात याचा पूर्णपणे निर्णय करण्यास कोण समर्थ आहे ? ८६.

सर्ग ८७ वा.

१. स्वदेहांत विश्वकल्पना करून तिचें वर्णन करितात. २ शरीर, इंद्रिये इत्यादिकांच्या क्रमाने स्वतःचें स्वयंभूत्व.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! याप्रमाणे शिला, तृण, गुल्म, इत्यादिकांत विचित्र विचित्र सृष्टि पाहिल्यानंतर विदाकाशरूप, व्यापी, अनंत, निरामय असा मी आपल्याच शरीरांतील निर-निराळ्या अवयवांमध्ये सूक्ष्म दृष्टीने पाहूं लागलों, तों माझ्या प्रत्येक अवयवामध्येहि अंकुर आलेल्या बीजाचीच ज्याला उपमा आहे असा सर्ग स्थित असलेला मला दिसला. खड्ड्यांत बीं पुरून त्यावर पाणी घातले असता त्यांतून जसा अंकुर वर येतो, किंवा पाण्याचा सेक केल्यावर बीजालाच जसा कोंब फुटतो, त्याप्रमाणे मूर्त किंवा अमूर्त चित् किंवा अचित् अशा सर्व वस्तूंमध्ये बीजांतून वर निघणाऱ्या अंकुराप्रमाणे हे जगत् आहे. ज्याप्रमाणे झोपेतून स्वप्नदर्शनास प्राप्त होणाऱ्या चिन्मात्र पुरुषाच्या आत्मरूप चेतने-पासूनच स्वप्नांतील दृश्यश्री विकास पावते,

किंवा स्वप्न जाऊन जागृत होणाऱ्या पुरुषाला जाग्रत-प्रपंच जसा दिसतो, त्याचप्रमाणे मी आपल्या अनुभवरूप स्वरूपांत सर्व सृष्टींना पाहिले. हृदयांतील तो माझा सर्गोदय आकाश-रूपाहून अन्य स्वरूपाचा नव्हता.

श्रीरामः—हे हृदयाकाश परमाकाशरूप वसिष्ठ मुने ! चिदाकाशरूप असलेल्या तुमच्या ठिकाणी सृष्टीची प्रवृत्ति कशी होते, ते माझा बोध दृढ होण्यासाठी पुन सविस्तर सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! मी त्या वेळी स्वयं-भूत्व कसे अनुभविले ते तू ऐक. ते वस्तुतः स्वप्नपुराप्रमाणे खोटे होते, तथापि मला ते खरे असल्यासारखे भासले. आकाशरूप अशा मी त्या सुवर्णशिलेत पूर्वी वर्णन केलेला तो महा-कल्पाचा संभ्रम पाहून शरीराच्या अन्यभागी स्थित असलेली संवित् सृष्टि पाहण्याच्या संकल्पाने व कौतुकाने विकसित केली. ज्या वेळी ती माझी शुद्ध संवित् थोडीशी विकास पावून स्थित झाली, त्याच वेळी तिच्या एका प्रदेशांत मी जणुं काय आकाशता पाहिली. झणजे तिच्यामध्ये अवकाशरूप आकाश उत्पन्न झाले आहे असे मी पाहिले. हे रामा ! जसा तू निद्रेच्या योगाने पूर्वी वर्णन केलेल्या स्वप्न-जाग्रदलोकांत, स्वप्नांत किंवा स्वप्नलोकांत प्रवेश करतांना आपला आत्माच त्याचा आधार आहे, असे समजतोस, त्याप्रमाणे चिदाकाशच आकाश-स्वभावास प्राप्त झाले. (चिदाकाश अत्यंत सूक्ष्म आहे, त्यामध्ये झालेले हे आकाश लौकिकदृष्ट्या जरी सूक्ष्म असले, तरी चिदा-

काशदृष्ट्या स्थूलच आहे. कारण त्यांत केवळ चित्स्वरूपाहून जाड्यांश अधिक असतो.) आकाशकल्पनेनेच त्यांत चित्तचतुष्टयाचीहि कल्पना होऊन, म्हणजे ते आकाशच आरंभी चेतनामुळे चित् होऊन तेच 'मी आहे' अशा भावनेने तोच अहंकार झाला. ते आकाशच आहे, अशा निश्चयामुळे व आपले पूर्वस्वरूप विसरल्यामुळे तिलाच बुद्धि म्हटले जाते. ती बुद्धिच संकल्प, विकल्प, काम, संशय इत्यादि कल्पनांनी मन म्हटली जाते. ते मन शब्द-तन्मात्र व इतर तन्मात्रे यांची कल्पना करून त्याच तन्मात्ररूप विषयांचे ग्रहण करणाऱ्या पंचज्ञानेन्द्रियांचीहि कल्पना करते. त्यामुळेच सुषुप्तीतून स्वप्नांत शिरणाऱ्या पुरुषाला स्वप्नां-तील सुखदुःखांचा जसा अनुभव येतो, त्याप्र-माणे पूर्वी दुःखशून्य असलेल्या आत्म्याला या अंतर्बहिरिन्द्रियांच्या द्वारा एका क्षणांत सृष्टीतील दुःख भासते. (अहो, पण स्वप्नांतील सृष्टि आकाशादि क्रमाने होत नाही, तर ती एकाच वेळी एकाएकी दिसते; पण जागृतीतील सृष्टि तशी नाही. ती क्रमाने दिसते. उत्तर—) 'परमेश्वराने सृष्टीविषयी आलोचन करून या सर्व लोकांना उत्पन्न केले.' 'त्याने तपे करून हे सर्व उत्पन्न केले' इत्यादि श्रुतींत क्रमावांचून एकाच वेळी सृष्टि झाल्याचेहि वर्णन असल्यामुळे आणि एका क्षणामध्येहि दीर्घ कालाची कल्पना संभवत असल्यामुळे सृष्टी-विषयी दोन्ही पक्ष संभवतात. म्हणूनच या अनंत दृश्यजालावभासामध्ये कोणी क्रम सांगतात, कोणी सांगत नाहीत. एका क्षणा-

१. 'हृदयांतील सर्गोदय' येथील हृदय-शब्दाने हृदयाकाश व 'आकाशरूप' येथील आकाश-शब्दाने चिदाकाश विवक्षित आहे. हा तुमच्या अभिप्राय मला कळला हे सुचविण्यासाठी रामाने असे संबोधन योजिले आहे.

१ 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । इमौल्लो-कानसृजत' (ऐत भा. अ. ४ खं. १ पृ. ७१, ७३)

२ 'स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत' (तैत्ति. भा. अ. २ अनु. ६ .पृ १३१)

मर्त्ये दीर्घकालाची जशी कल्पना होते, त्याप्रमाणेच परमाणुमध्ये दीर्घ देशाचीहि कल्पना करून त्यांत ब्रह्मांडात्मक चेतन आत्म्यालाच कल्पनेने मी 'अहं' असे म्हटले व तसाच 'अहं' बनलों. पण वस्तुतः मी शुद्ध आकाशच होतो. ज्याप्रमाणे आकाशांत वायु सतत स्वभावतःच वहात असतो त्याप्रमाणे मन स्वभावतःच सर्वत्र शरीरादिकांची कल्पना करते. त्या पहिल्या मनाच्या कल्पनाशक्तीने जसे रूप कल्पिले, तसेच ते दिसू लागले. कारण प्रथम मनःसंकल्पाने कल्पिलेल्या वस्तूला मोठ्या यत्नानेहि अन्यथा करता येत नाही. यास्तव ती पहिली कल्पनाच पुढील सर्व कल्पनांतील स्थिर नियति होय. म्हणूनच मी वस्तुतः अपरिच्छिन्न असूनहि त्या शक्तीच्या परिच्छेदकल्पनेने अनुरूप म्हणजे परिच्छिन्न झालों. त्यानंतर मी सूक्ष्म शरीराचा अनुभव घेतला. ते माझे लिंगशरीर चित्प्रतिबिंबव्याप्तीमुळे तेजःकणाकार होते. नंतर त्याचीच भावना करणारा मी स्थूलत्वास प्राप्त झालों, म्हणजे मी माझ्या स्थूलदेहाचा अनुभव घेतला. पुढे मी सूक्ष्मबोधाने जो इकडे तिकडे पाहू लागलों, तोच माझ्या ठिकाणी ज्ञानाची अनेक द्वारे उत्पन्न झाली 'आहेत' असे दिसले. त्यातील कोणत्या द्वाराचे कोणते नांव तुझ्यासारख्यांनी कल्पिले आहे ते मी सांगतो. रामा! ही त्यांची मुख्य नावे आहेतः—ज्या छिद्राने मी पहावयास प्रवृत्त झालों त्याला 'चक्षु' म्हणतात. त्याने मला जे दिसते ते दृश्य होय. दर्शन हे त्याचे फल आहे. जेव्हां मी पहातो तेव्हां तोच काल झाला. जसे पहातो, तोच क्रम, ज्यांत पहातो, तेच आकाश, मी जेथे स्थित होतो, तो देश. याप्रमाणे ती देश-कालादि नियति तत्काल उत्पन्न झाली, आणि पुढे तीच कल्पना उत्तरोत्तर दृढ

झाली. हल्लीच्या दृष्टीने सर्व चिद्विकाररूपच आहे. त्यामुळे मीच तन्मात्रांचे कारण आहे, आणि आपल्या कल्पनेनेच मी हा सारा विस्तार केला आहे, असे मला कळले. पुढे माझा बोध विकास पावला. तेव्हां मी कौतुकाने दोन रंध्रांनी जे पाहिले तेहि अशून्यच होते. ज्या दोन रंध्रांनी पाहिले तेच हे नेत्र होऊन राहिले. इतक्यांत मी कांहीं तरी ऐकत आहे अशी भावना उत्पन्न झाली. मला कांहीं वेळाने मोठा झंकार ऐकू आला. तो आकाशाचा स्वाभाविक शब्द असून शंखाच्या नादाप्रमाणे मला ऐकू आला. पण ज्या द्वारांनी मी तो शब्द ऐकला, तीच ही दोन श्रवणछिद्रे होत. सूं सूं असा आवाज करीत माझ्या भासपास संचार करणाऱ्या वायूच्या योगाने मला अगदी सूक्ष्म स्पर्शसंवेदन झाले. मला शरीराच्या ज्या भागाने त्या स्पर्शाचा अनुभव आला त्याला त्वक् असे म्हणतात. ज्याने माझ्या अंगाला स्पर्श केला असे मला त्या वेळी बाटले, तोच वायु असून मला त्याच्या स्पर्शाचा अनुभव आला. अनुभव घेणारा जो मी त्या माझ्या ठिकाणी वायूच्या स्पर्शचे ग्रहण करणारे स्पर्शेन्द्रिय तन्मात्र होते. माझ्यामध्ये रसाला जाणण्याची शक्ति होती, तेच सर्व रसाला जाणणारे माझ्या ठिकाणचे रसेन्द्रिय होय. माझ्या प्राणापासून घ्राणतन्मात्र उत्पन्न झाले. ते गंधतन्मात्ररूप असून गंधाचा अनुभव घेत असे. याप्रमाणे ही सर्व देहेन्द्रिय-विषयसंपत्ति कल्पनामात्र असल्यामुळे आकाशरूप अशा माझ्या ठिकाणी त्यांतील कांहींच झाले नाही, अथवा सर्वच झाले. याप्रमाणे इंद्रिये व तन्मात्र म्हणजे विषय यांचा समूह सिद्ध होताच माझी इच्छा नसतांहि त्यांच्याच बळाने पांच भोगरूप कल्पना माझ्या ठिकाणी उत्पन्न झाल्या. शब्द, रूप, रस, स्पर्श, गंध,

हेच ज्यांचें स्वरूप आहे अशा त्या विषयानु-
भवकल्पना मिथ्या असल्यामुळेच निराकार
व भ्रांतिमात्र भासणाऱ्या होत्या. याप्रमाणें सर्व
शरीरसंपत्तीनें युक्त होऊन त्यालाच 'हा मी'
असें जेव्हां समजू लागलों, तेव्हां तुझ्यासारखे
लोक त्याला 'अहंकार' असें बोलू लागले. शरी-
रेंद्रियसमूहाला 'मी' असें समजणें हाच अहं-
कार असून त्यापासून बुद्ध्यादि पुढील कल्पना
होत असतात. तो अभिमानच दृढ निश्चयानें
जेव्हां स्थिर होतो, तेव्हां त्याला बुद्धि ह्मणतात.
ती बुद्धि 'संकल्पविकल्प' करूं लागली ह्मणजे
'मन' या संज्ञेस प्राप्त होते. तें मनहि पुनः-
पुनः विषयांचें स्मरण करूं लागलें म्हणजे चित्त
होतें. याप्रमाणें प्रत्येक शरीरांतील अंतःकरण-
चतुष्टय तयार होतें. असो, मी त्यांत स्थूलशरीर-
रूपी बनून स्थित झालों, तथापि माझे वास्तविक
स्वरूप चिदाकाशच होतें. शून्य—केवल आकाश-
रूप असलेला मीच पवनादिक आहे. ज्याअर्थी
मी शून्याकार आहे त्याअर्थी कल्पना
केल्या जाणाऱ्या सर्वच पदार्थांचा अनिवारक
आहे. म्हणजे कोणाच्याहि अस्तित्वाला मी
प्रतिबंध करीत नाही. याप्रमाणें भावना करून
मी जेव्हां त्या कल्पनेत चिरकाल स्थित झालों,
तेव्हां मी आपल्याला चतुर्मुख देहानें युक्त
असल्याचें पाहिलें, म्हणजे मीच स्वतः ब्रह्मदेव
आहें असा मला प्रत्यय आला. रामा ! स्वप्नांत
आकाशांतून उडून जाणारा पुरुष जसा शब्द
करतो, त्याप्रमाणें मी तसल्या देहप्रत्ययानें
शब्द करूं लागलों. आरंभी मी एखाद्या लहान
मुलाप्रमाणें 'ओं' असा शब्द केला, तोच पुढें
ओंकार या नांवानें प्रसिद्ध झाला. पुढें स्वप्नां-
तील पुरुष जसा कांहीं तरी बरळतो, त्याप्रमाणें
मी पूर्वपरिचित व्याहृति, गायत्री, वेद इत्यादि
कांहीं बोललों. तीच पुढें 'वाक्' या नांवानें
प्रसिद्ध झाली. याप्रमाणें मी सृष्टीचा कर्ता

जगद्गुरु ब्रह्मदेव झालों. त्यानंतर मनोबल
चतुर्मुख देहानें मी अनेक सृष्टि कल्पिल्या.
याप्रमाणें मी उत्पन्न झालों, पण वस्तुतः
त्यांतील कांहींच उत्पन्न झालें नाही. मी आव-
रणयुक्त ब्रह्मांडाला आपल्या स्थूलदेहाप्रमाणें
पाहिलें. ब्रह्मांडाच्या बाहेरचें मला कांहीं दिसलें
नाहीं. याप्रमाणें माझे हें मनोमय जगत् जरी
उत्पन्न झालें होतें, तरी त्यांतील कांहींच सत्य
नव्हतें. तें केवल शुद्ध चिदाकाशच होय. रामा !
हाच न्याय सर्व सृष्टींना लागू आहे. मी वर
वर्णन केल्याप्रमाणें हें सर्व आहे असें जरी
भासलें तरी तें सर्व शून्यच होय. तें केवल
कल्पनामय आहे. हे पृथिव्यादि पदार्थ
यत्किंचित्हि नाहीत. चिदाकाशांत या जगद्रूपी
मृगजळाच्या नद्या कल्पनामात्र भासतात. यांत
बाह्य म्हणून कांहीं नाही व त्या बाह्यामध्ये
आकाशाहि नाही. तर एक ब्रह्माकाशच या सर्व
आकारांनीं नटलें आहे. मरुभूमीवर पाण्याचा
संभवच नसतो. तथापि तृषाक्रांत हरणाला तें
थें दिसतें. त्याप्रमाणें संविद् तें सर्व तसें
पाहते. आपल्या संभ्रमानें युक्त असलेली ती
कांहीं कारणावांचूनच आंतल्या आंत शुब्ध
होऊन भ्रम पाहते. ब्रह्मामध्ये जगत् नाहीच,
तथापि अज्ञानावृत संविद् तें तसें पाहते.
तिच्या जगद्भ्रमाला कांहीं कारण नाही. ती
अज्ञानावृत झाल्यामुळे स्वभावानेंच तो पाहते.
हें सर्व नसतांनाच भासत आहे. हें जगत् हृदयां-
तच असें विस्तारलें आहे. जसा संकल्प, मनोराज्य
किंवा स्वप्नांतील नगर तसेंच हें आहे. आपल्या
जवळच निजलेल्या मनुष्याचें स्वप्न योगसामर्थ्यानें
त्या शरीरांत प्रवेश करून त्याच्या चित्तांत
गेल्यावांचून दिसत नाही, त्याप्रमाणें शिलेंतील
जगत्हि योगसामर्थ्यानें कल्पनाधिष्ठानभूत
चिद्रूप शिलेच्या आंत प्रवेश केल्यावरच
दिसणार हें उघड आहे. पण तें जरी दिसलें

तरी आरशांतील प्रतिबिंबाकारच असतें. तें दिसलें तरी सत् नव्हे, तर असत् होय. पण आधिभौतिक भावानें म्ह० बाह्य स्थूल दृष्टीने पाहिल्यास तेथें जगत् वगैरे कांहीं दिसत नाही. तर तो केवळ लोकालोक पर्वतच दिसतो. पण आतिवाहिक देहानें श्रेष्ठ बोधदृष्टीने जर पाहिलें तर त्यांत सर्ग दिसतो; पण तो केवळ परमात्माच आहे, असें योगी जाणतात. अत्यंत शुद्ध झालेली तत्त्वदृष्टि व योगिदृष्टि जें पहाते तें शंकर तीन नेत्रांनींही पहात नाही व इंद्र सहस्र नेत्रांनींही पाहू शकत नाही. यास्तव तत्त्वदृष्टिच सर्वोत्कृष्ट होय. मी तत्त्वदृष्टीने पाहिल्यामुळे त्या वेळीं जसे आकाश तशीच भूमिहि सर्व बाजूंनीं सृष्टीने व्याप्त आहे असें मला दिसलें. तेव्हां मी पृथ्वीच्या ठिकाणी धारणा स्थिर करून ध्यान करूं लागलों. 'मीच पृथ्वी आहे' अशा धारणेनें मी पृथ्वीरूपधारी झालों. जसा एखादा चक्रवर्ती राजा देहच मी हा अहंभाव न टाकतांच सर्व भूमंडलावर ममता ठेवतो, ह्मणजे हें भूमंडल माझे असें समजतो, तसाच मीहि आपल्या ब्रह्म-भावाला न विसरतांच पृथिवीच्या ठिकाणीं अहंभाव धरल्यामुळे पृथ्वीरूपधर झालों. 'ही पृथ्वीच मी' या धारणेनें भूमीवर 'मी' असा अभिमान ठेवणाऱ्या जीवाच्या बुद्धीशीं तादात्म्य पावून माझा देह द्वीपें, पर्वत, गवत, वृक्ष इत्यादिकांनीं युक्त आहे असा अनुभव घेतला. मी भूमीठ बनलों. नानाप्रकारचीं अरण्ये हेंच माझ्या अंगावरील केंस झाले. नानारत्ने याच वल्यांनीं माझे शरीर व्यापलें. अनेक नगरें हींच माझी भूषणे असून ग्राम, गुहा, याच पर्वतांनीं तें युक्त होतें. पातालछिद्र हेंच माझे उदर, व कुलपर्वत याच भुजा असून त्या द्वीपें व समुद्र या वल्यांनीं युक्त होत्या. तें माझे भूमीठरूपी शरीर अंगावरील लवीनें संपन्न होतें.

पर्वतांचे उंचवटे हेच त्या शरीरांतील गुल्म-रोग होत. त्या माझ्या 'भू' शरीराला दिग्गजांनीं आपल्या मस्तकसमूहांनीं धारण केलें होतें. शेषाच्या सहस्र शिरांनीं त्याला उचलून धरलें होतें. राजे अतिशय शोभणाऱ्या मदोन्मत्त गजांनीं युक्त अशा सेनाजालांनीं परस्पर युद्ध करून त्याचें हरण करीत होते. सर्व प्राणी त्या भूपृष्ठाचा व्यवस्थेनें उपभोग घेत होते. हिमालय व विंध्य हेच माझ्या शरीराचे उंच स्कंध असून सुमेरु हीच माझी उत्तम कंधरा (मान) होती. गंगादि नद्यांचे पुर याच मोत्यांच्या हारांनीं ती माझी तनु भूषित झाली होती. मोठमोठ्या गुहा हेच त्यांतील कच्छादि देश व समुद्र हेच आरशांचे समूह असून मरुदेश व शुभ्र आकाश यांनीं तें शरीर सुंदर दिसत होतें. तें पूर्वीच्या प्रलयकालांतील महार्णवांनीं परिपूर्ण झालेलें व त्यामुळेच आतां स्नान करून वर आल्याप्रमाणें सर्व प्रकारें पवित्र झालें होतें. तें माझे भूशरीर पुष्पवनांनीं भूषित झालें होतें, त्यामुळे तें मालांनीं अलंकृत झाल्याप्रमाणें दिसत होतें. दाट धूळ याच चंदनाच्या उटीचा त्याला लेप दिला होता. शेतकरी त्याला नेहमीं नांगरीत होते, त्यामुळे अंग खाजविल्याचाच मला अनुभव येत होता. थंड वायु त्यावर वारा घालीत होते. तप्त सूर्य त्या माझ्या शरीराला तापवीत होते. पावसाचें पाणी त्याला भिजवीत होतें, समभूप्रदेश हेंच माझे उरःस्थल असून कमलाकर याच नेत्रांनीं मी पहात होतो. शुभ्रवर्ण व कृष्णवर्ण मेष हेंच त्या माझ्या शरीराचें उष्णीष-शिरोवेष्टन होतें. दशदिशांतील अवकाश हेंच माझे गृह. लोकालोक पर्वताच्या समीप असलेलें जें महाखातवलय तद्रूप उग्रमुखानें तें माझे शरीर भयंकर दिसत होतें. भूतांचा परिस्पंद ह्मणजे हालचाल हीच त्या

शरीराची हालचाल व त्यांचे एकत्र झालेले चेतन हेंच माझ्या शरीराचे चेतन होय. नानाभूतसमुदायांनीं तें आंतून व बाहेरून व्याप्त झालेले होते. देव, दानव, गंधर्व यांनीं त्याला बाहेरून व्यापले होते व मनुष्यादि इतर सर्व प्राणी याच कीटांनीं त्याला आंतून व्यापले होते. पातालछिद्रांतून नाग व असुर हेच कृमींचे सयुदाय असून सात समुद्रांच्या कोशामध्ये जलचररूपी कृमि वास करीत होते. सारांश हे रामा! हें माझे भूशरीर नद्या, वने, समुद्र, दिगंत, पर्वत, द्वीपे या प्राण्यांना उपभोग्य अशा स्थल व जंगलरूप ओघांनीं व्यापिलेले होते. त्यांतील निरनिराळे प्रदेश पर्वत व नद्या इत्यादिकांच्या समूहांनीं व लोकांनीं व्यापले होते. त्याचप्रमाणे वेली, सरोवरे, लहानलहान नद्या, शत्रुगण व कमलाकर यांनींही तें व्याप्त होते. ८७

सर्ग ८८ वा.

—:०:—

१ स्वदेहभूत भूपीठांत ठिकठिकाणीं व्यवस्थित असलेल्या व कौतुकानें स्वतः पाहिलेल्या विशेषांचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—मनुवंशांत उत्पन्न झालेल्या बा रामा! वर वर्णन केल्याप्रमाणे भूपीठरूप झालेल्या मीं आपला देह याप्रमाणे साधारण सर्व भूधर्मींनीं युक्त आहे असे पाहिल्यानंतर त्यांतील प्रत्येक पदार्थाचे विशेष आकार आपलेच आहेत, असे पाहण्याच्या इच्छेने त्यांचा कसा अनुभव घेतला तें तूं ऐक. त्या माझ्या भूशरीरांतील कांहीं प्रदेशीं पति, पुत्र, भ्राता इत्यादिकांच्या मरणामुळे आक्रोश करणाऱ्या स्त्रियांविषयीं करुणा उत्पन्न होत होती.

कांहीं ठिकाणीं स्त्रीसमूहांच्या स्वैर महोत्सवांचें महामुख अनुभवास येत होतें. कांहीं ठिकाणीं भयंकर दुर्भिक्ष झाल्यामुळे जीव 'हाय हाय' करून वाटेल तें दुराचरण करण्यास प्रवृत्त झाले होते, तर कांहीं ठिकाणीं वृष्टि चांगली झाल्यामुळे सर्व प्रकारच्या धान्यांनीं संपन्न व त्यामुळेच अतिशय प्रेमळ—परस्परांवर प्रेम करणारा जनसमूह दिसत होता. कांहीं ठिकाणीं अग्नीच्या भयंकर दाहानें देह दग्ध झाल्यामुळे जीवांना भयंकर वेदना होत होत्या. कांहीं ठिकाणीं पाण्याचा भयंकर पुर आल्यामुळे पुरे^१, पत्तनें वाहून गेलीं होती. कांहीं ठिकाणीं चपल सामंतांकडून म्हणजे मांडलिक राजांकडून देश लुटला जात होता. कांहीं ठिकाणीं राक्षस व पिशाच यांचा भयंकर दुष्टपणा अनुभवास येत होता. कांहीं ठिकाणीं जलाशयांच्या पूर्तीनें व शेते, उपवने, इत्यादिकांच्या सेकांनीं सृष्टीला सर्व बाजूंनीं शोभा आली होती. वायूनें ज्यांना उडविलें आहे असे मेघ पर्वतांच्या दऱ्यांतून भराभर निघून चालले होते. हर्ष झाला असतां अंगावर जसे शाहारे येतात, त्याप्रमाणे माझ्या पृथ्वीरूप शरीरांतून अंकुर उत्पन्न झाले होते जलाच्या वाहण्यानें क्षोभ उत्पन्न होऊन भूपृष्ठ कांहीं ठिकाणीं नम्र झालेले व कांहीं ठिकाणीं उंच झालेले दिसत होतें. त्यामुळे कांहीं ठिकाणीं मोठमोठ्या शिला आंत पडून दऱ्याहि शृंगयुक्त असल्यासारख्या दिसत होत्या व कांहीं ठिकाणीं तशा प्रकारचीं नगरांही दृष्टीस पडत होती. माझ्या भूरूपी शरीरावर नगरांतील जन चालू लागले असतां त्यांचीं पावले रुपतील या शंकेनें मीं आपले

१. जेथे थोडे अधिक असतात ते पुर, व ज्यांत बरेचसे मोठे असतो ते पत्तन.

अंग अगदी मृदु केलें होतें. कोठें राजांचा संग्राम सुरू असून अतिशय क्षुब्ध असलेल्या दोन्ही सैन्यांचा संहार चालला होता. कांहीं ठिकाणीं सर्व सामंतचक्र अतिशय सौम्य व सुखानें राहिलें होतें. कांहीं ठिकाणीं शून्य अरण्य असून त्यांत वायूचा झंकार सुरू होता. कांहीं ठिकाणीं जंगल तोडून व भूमि शेतकीला योग्य अशी करून त्यांत शेते पेरली होती. कांहीं ठिकाणीं हंस व कारंडवपक्षी यांनीं व्याप्त असलेले सरोवर प्रफुल्लित कमलांनीं अतिशय शोभत होतें. कांहीं ठिकाणीं माळ-जमीन असून तींत वारा जोरानें वहात होता. त्यामुळे धूळ उडून मोठमोठे स्तंभाकार प्रतीत होत व वायुहि त्या धुळीनें शुभ्रवर्ण असल्यासारखा भासूं लागे. कांहीं ठिकाणीं नदी व नद यांच्या प्रवाहांपासून सहज निघणारा कर्कश ध्वनि ऐकूं येत होता. कांहीं ठिकाणीं अंकुर हें कार्य उत्पन्न व्हावें म्हणून पाट, घट इत्यादि साधनांनीं ज्यावर जलसेक केला आहे असें शेतांतील बीज अंकुरभाव धारण करीत होतें. कांहीं ठिकाणीं 'हे वसिष्ठा! मी शिलादि संकटामध्ये पडलों आहे हें जाणून तूंच आतां माझे रक्षण कर,' असें म्हणून जणुं काय कीट आपल्या मुखांनीं मला सूचनाच करीत आहेत असें वाटे. कांहीं ठिकाणीं पर्वतांच्या अस्थिच अशा शिलांना निबिड वृक्षांनीं परस्परांना दृढालिंगन देऊन जणुं काय पीडाच देण्यास आरंभ केला, तों समुद्राच्या भरतीनें त्यांना येऊन वेढले, असेंही दिसत होतें. कांहीं ठिकाणीं दाट वृक्षांनीं आपल्याला भूमीवर पसरण्यास निरोध केला आहे असें समजून त्या अपराधामुळे रागावलेल्या सूर्यकिरणांनीं त्यांच्या अंगांतील रस शोषून घेतला. त्यामुळे जणुं काय त्या वृक्षांचीं पाने सुकून संकोच पावली आहेत, असें वाटत होतें. कांहीं ठिकाणीं

पर्वतशिखरावर राहणारे हत्ती वृक्षांवर आपल्या दांतांचे भयंकर प्रहार करीत होते. पण ते वृक्षहि अतिशय बळकट असल्यामुळे ते जेव्हां मूळापासून उपटून पडत तेव्हां मलाहि वेदना होत असे. कांहीं ठिकाणीं नेत्र मिटून तत्त्वाचा अनुभव घेत असल्यामुळे ज्यांचीं शरीरे आनंदित झाली आहेत अशा योग्यांप्रमाणे माझ्या अंगावर अपूर्व रोमांच आल्याचेंहि मला भासत होतें. माझ्या भूषणाचा कांहीं प्रदेश माशा, उवा, डांस यांच्या निवासस्थानासारखा दिसत होता, तर कांहीं ठिकाणीं कमलांना जसे भ्रमर त्याप्रमाणे माझ्या अंगाला हत्ती आपल्या दंतरूपी नांगरांनीं नांगरीत होते. हिमालयादि कांही प्रदेशीं माझे शरीर अतिशय शीत होतें. त्यामुळे थंडीनें ज्यांचे सर्व शरीर फुटले आहे, अशा मनुष्यांप्रमाणे त्या प्रदेशांतील माझी त्वचा जर्जर होऊन गेली होती. कांहीं ठिकाणीं पाणी पाषाणासारखें घट्ट झालें होतें. कांहीं ठिकाणीं भयंकर वायु वहात होता. कांहीं विदीर्ण झालेल्या मृदु अंगांमध्ये कृमींचे समूह लिवलिवत होते. कांहीं ठिकाणीं अंगादिकांचे मूळ उद्धवत होतें. कांहीं ठिकाणीं मी जलनिमज्जनाचा अनुभव घेत होतो. कांहीं ठिकाणीं बीजांवर वर्षाव होत होता, त्यामुळे अंतर्गत जलाने माझ्या शरीराला आल्हाद होत होता. त्यामुळेच त्यांवर अंकुररूपी रोमांच बाहेर व्यक्त होत होते. सरोवरांनीं माझ्या अंगावर मंद वायूंनीं हालविलेल्या कोमल कमलदलास्तरणांनीं अतिशय आनंदरूप विहारच केला. ८८

सर्ग ८९ वा.

—:०:—

१. धारणेने पाहिलेल्या या भूमंडलाप्रमाणेच चिदाकाशांत सर्व जगत् मनोमय आहे.

श्रीरामः—हे गुरो! कौतुकाने आपल्या स्वरूपांत जगे पाहण्यासाठी प्रवृत्त झालेले आपण पार्थिव धारणा धरून आम्हांला दृश्य असलेला हा मृत्पाषाणादिमय लोक झाला, की मनोमात्रमय मृदादिकांनी युक्त नसलेला स्वप्नमय लोक झाला?

श्रीवसिष्ठः—रामा! तू कल्पनादृष्टीने जर विचारीत असशील तर मृत्पाषाणादिमयत्वाने तुला प्रसिद्ध असलेले व तेच मनोमात्र विकाररूप असल्यामुळे मानस अशा दोन्ही प्रकारच्या जगांचा माझ्या ठिकाणी समुच्चय झाला; आणि तत्त्वदृष्ट्या जर विचारीत असशील तर मी दोन्ही प्रकारचा झालो नाही. हे भूमीठ मनावांचून केव्हांच संभवत नाही. जे सत् किंवा असत् तू जाणतोस ते सर्व मनोमात्रच होय. मी शुद्ध चिदाकाश आहे. त्या तत्पदरूप असलेल्या माझे जे चिन्मात्ररूप स्फुरण तोच संकल्प होय. ते मन, ते भ्रूष्ट, ते जगत् व तो पितामह हे सर्व संकल्पपुराप्रमाणे चिदाकाशांत मनोमयरूप विकास पावते. याप्रमाणे माझ्या संकल्पानेच ते मनोमय भ्रूष्ट विकास पावले. धारणाभ्यासाने त्याचीच वासना दृढ होऊन हे भूमंडल असे प्रत्ययास आले. वस्तुतः पहाता ते भूमंडलहि नव्हे व दुसरेहि कांही नव्हे; तर ते केवळ मनोमय आकाशमात्र स्फुरण आहे. चितीने जडरूपाने प्रतीति होणे हा भ्रामक अन्यथाभाव आहे. आकाशरूप असलेले तेच चिरकाल त्याचरूपाने स्थित असते. तथापि 'इदं ह्यणजे हे.' या प्रत्ययाचा ते विषय होतें व तेच जगत् होय.

त्रिभुवन हे चिद्रूप बालकाचे ह्यणजे ब्रह्मदेवाचे मनोराज्य आहे असे तू समज. हे सर्व महीतलादि दृश्य सर्व काली चिन्मय आहे. कारण चिद्रूप आत्म्याचा संकल्प त्याहून निराळा नसतो. जगत् संकल्पमय आहे. त्यामुळे ते सत्यस्वरूप नाही. वस्तुतः त्याला कांही आकार नाही व ते असे भेसुराहि नाही. जोंवर तत्त्वतः जाणले नाही तोंवर हे दृश्य आहे, पण तत्त्वतः जाणले असता तेच चिन्मात्र बनते. म्हणजे अज्ञात चिन्मात्रच जगत् आहे. ज्ञात चिन्मात्र जगत् नव्हे. मी आज बरेच दिवस ज्याचा उपदेश करीत आहे व तू जे ऐकत आहेस तेच ज्ञात चिन्मात्र होय, हे तुला कसे कळत नाही? सर्व शांत चिन्मात्रच असून ते आत्मस्वरूपांत आत्मरूपानेच विकास पावते. ते भूमंडलरूप नाही, दृश्यरूप नाही; द्वैत व ऐक्य यांनी रहित आहे. ज्याप्रमाणे वैडूर्यादि मणी शुभ्र, पिवळी इत्यादि कांति स्वभावतःच—स्वतः कोणतीहि क्रिया न करतांच उत्पन्न करतो, त्याप्रमाणे चिदाकाश हे जगत् करते. ते स्वतः कांहीच करीत नाही व आपले स्वरूपहि सोडीत नाही. तस्मात् आपल्याला मनोमय भासणारे सूक्ष्म जगत्हि नाही व पृथिव्यादि बाह्य जगत्हि नाही. जसे स्वरूपतः निर्मल असलेलेहि आकाश मल व तल यांनी युक्त असल्यासारखे दिसते, त्याप्रमाणे निरंतर चिदाकाशच भूतलाप्रमाणे भासते व त्याचे स्वाभाविक स्फुरण हेच जगाने स्वरूप असून तेच जगद्रूपाने अवस्थित आहे. भेद पावण्याचा किंवा स्वतः अंतर्धान पावण्याचा जो त्याचा स्वभाव तेच हे भूमंडल होय. हे भूमंडल व ते धारणेने कल्पिलेले भूमंडल ही दोन्ही वस्तुतः एकच आहेत. दोन्ही चित्चे अन्यथा परिणाम आहेत. तुझे चिद्रूप स्वप्नांतील नगर जसे होते, तसेच ते दोन प्रकारचे भूमंडल महाचितीमध्ये भासते. हे

भूमंडलहि केवल चिदाकाशरूप आहे व तेंहि तसेंच आहे. अज्ञानोपहित ह्यणजे सोपाधिक आत्म्याच्या अज्ञानामुळे तें भासतें. पण ज्ञानामुळे हेहि नाहीं व तें धारणास्थ भूतलहि नाहीं. त्रिकाली असलेलें त्रेलोक्यजाल व भूतसमूह ही भ्रांति आहे. स्वप्नांतील संकल्प किंवा मनो-राज्यदर्शनांतील वस्तु यांसारखाच तो भ्रम आहे. भूत, भविष्यत् व वर्तमान अशीं जीं त्रैकालिक भूमंडले त्या सर्वांचें सत्तासामान्य आत्मसत्ताच आहे. ह्यणजे तीं सर्व आत्म्याच्या सत्तेनेंच आहेत अशीं भासतात. त्यामुळे सर्व वस्तूंमध्ये मीच अशी धारणा ठेवल्यामुळे तीं सर्व भूमंडले व त्यांतील सर्व वस्तु यांचा मी मनानें अनुभव घेतला, ह्यणजे साक्षिदृष्ट्या त्यांतील सर्व माझ्या अनुभवाचा विषय झाले. हे रामा ! परमात्मतत्त्वच अज्ञानदर्शनांत आपली सिद्धात्मता न सोडतां हें सर्व जगत् बनतें. तें आपलें स्वरूपच आहे, सद्रूप आहे, खरें आहे असें भासत होतें, पण तेंच ज्ञात झालें असतां आपल्या स्वरूपांत असला कोण-ताहि भ्रम धारण करीत नाहीं व तीच मुक्ति होय. ८९.

सर्ग ९० वा.

१ पृथ्वीच्या हृदयांत सर्व अनंत सृष्टि, व २ जलधारणेनें पूर्वाप्रमाणें सर्व जललीला.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! ज्याप्रमाणें या जगांतील सुवर्णशिलादि असंख्य भिन्न प्रदेशां-मध्ये अनेक ब्रह्मांडे आहेत, तशीं तीं धारणेनें पाहिलेल्या भूमंडलांतील प्रत्येक वस्तूंमध्ये आहेत कीं नाहींत ? ह्यणजे तुम्ही धारणेनें पाहिलेल्या भूमंडलांत तशींच असंख्य भूमंडले पाहिलीत कीं काय ?

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! ‘ पृथ्वीच मी ’ या धारणेनें परमात्म्याच्या जागृतींतील भूमंडल-रूपानें व स्वप्नांतील भूमंडलरूपानें त्यांतील प्रत्येक पदार्थांत ईश्वरसाक्षिदृष्टीनें सर्वांचा साक्षात् अनुभव घेतला व मनानेंहि अनंत जगांची कल्पना केली, तों मला सर्व ठिकाणीं जगज्जाल असलेलें दिसलें. वास्तविक तत्त्व जरी शांत असलें तरी सर्व दृश्यमय व द्वैतमय भासलें. सर्व ठिकाणीं विश्वें आहेत व सर्वत्र ब्रम्हाहि आहे. सर्व शून्य, परम शांत आहे व अनेक आरंभांनीं व्याप्त आहे, असें मी पाहिलें. सर्व ठिकाणीं स्थूल पृथिव्यादि आहे, पण तें सर्व असत आहे. स्वप्ननगर जसें खरोखर उत्पन्न होत नाहीं पण भासतें, तसेंच चिदाकाशच तें सर्व मिथ्या भासतें. या आत्मस्वरूपांत नानात्व नाहीं, अभेदाहि नाहीं, नास्तित्व नाहीं व अस्तित्वाहि नाहीं. ‘ मी ’ ही भावनाहि खरी नाहीं. मग दुसरें कोठें काय असणार ? हें सर्व खरें आहे, मी आहे, असा जरी अनुभव येत असला तरी त्यांतील कांहींच खरें नाहीं. जर कांहीं खरें असलेंच तर तें अनामय ब्रम्ह आहे. कारण सृष्टीच्या पूर्वी एक चिदाकाशच होतें. त्यामुळे सृष्टीनंतर चिदाकाशांत हें सर्व जरी दिसलें तरी तें स्वप्ननगरासारखेंच आहे. तेव्हां अस्तित्वा किंवा नास्तित्वा यांतील कशाचा त्यांत संभव असणार ? ज्याप्रमाणें मी संकल्पानें पृथ्वीचें रूप धारण करून तीं सर्व विश्वें पाहिलीं, त्याचप्रमाणें जलधारणेनें जलतत्त्वरूप होऊन तसेंच तें जगन्मंडल पाहिलें. जलधारणेनें मी जलरूप होऊन व चिद्रूप असतांना जड बनून समुद्रमंदिरांतून चिरकाल गुलगुल असा ध्वनि करूं लागलों. तुझ्या अंगावर एखादी ऊ किंवा मुंगी जशी चढून जाते, त्याप्रमाणें मी तृण, वृक्ष, गुल्म, लता, वल्ली यांच्या गाभ्यांत शिरांतून अगदीं हळू व त्यांना न कळत चढून

गेलों. ज्याप्रमाणें कर्णाहि नांवाचा एक सूक्ष्म तंतुसारखा किडा हळूच कानांत प्रवेश करतो, त्याप्रमाणें मी त्या तृणगुल्मादिकांच्या निरनिराळ्या अवयवांमध्ये पेशांतून—उदरांतील छिद्रांतून संचार केला. वेली, तमाल, ताल इत्यादि वृक्षांचे पल्लव, फळे यांमध्ये रसरूपानें विश्रांति घेऊन पर्णादिकांच्या रूपानें यथाकाली पुष्ट होऊन, त्या त्या पर्णादिकांच्या आकृतींतील शिरारूपी रेखांची रचना केली. त्याचप्रमाणें प्राण्यांच्या शरीरांत जलपानसमयीं मुखांतून हृदयांत प्रवेश करून, वसंतादि ऋतूंमुळे प्राप्त होणारें जें वैषम्य त्यांचें धारण करणाऱ्या मीं, वात, पित्त कफ, या नांवाच्या धातूंचें हरण केलें. केव्हां त्यांना नाहीसें केलें, कोठें त्यांचा भोग घेतला, म्हणजे जठराग्नीच्या द्वारानें त्यांना शुष्क करून ठेवलें, व कोठें खंडित करून ठेवलें. एकाच वेळीं सर्व दिशांतील सर्व पल्लवरूप शय्येवर दंवाचे कण या रूपानें मुखानें शयन केलें. डोहरूपी जे नद्यांचे हितावह निवास (राहण्याचीं स्थानें) त्यांकडे नित्य वहात जाऊं लागलों. कांहीं कांहीं ठिकाणीं धरण याच मित्राच्या प्रसादानें मीं विश्रांतिहि घेतली. चैतन्यानें जडांशाचें विषयत्वानें अनुसंधान केल्यामुळे व जडानें त्याचा आश्रय न केल्यामुळे मीं भोंवत्याप्रमाणें गरगर फिरणाऱ्या जलानें तेथें विलास केला. म्हणजे ज्याप्रमाणें मूढांच्या अंतःकरणांत अनेक भ्रम उद्भवतात, त्याप्रमाणें जलरूप अशा माझ्यामध्ये अनेक विवर्त उत्पन्न झाले. एखादा दुराचरणी मनुष्य जसा शतधा अधःपात पावतो, त्याप्रमाणें मीं पर्वतांच्या उंच शिलांवर स्वस्थ असूनहि आपल्याच सखल प्रदेशाकडे गमन करणें या स्वभावदोषामुळे दऱ्यांतून शेंकडों गतींनीं पळत सुटलों. लांकडांतून धूमरूपानें निघून मीं गगनरूपी समुद्रांतील जे नीलवर्ण नक्षत्रमणी

त्यांतील एक रत्नकण होऊन राहिलों. शेषाच्या अंगावर जसा श्रीविष्णु विश्रांति घेतो, त्याप्रमाणें मीं आपल्या विद्युद्रूपी भार्येसह इंद्रनील मण्यासारख्या नीलमण्यांनीं अभ्रपीठावर विश्रांति घेतली. ज्याप्रमाणें सर्वांचा आत्मा असें ब्रह्म सर्व पदार्थांमध्ये व्यापून असतें, त्याप्रमाणें मीं परमाणूसारख्या अति सूक्ष्म शरीरांतील नाड्यांतूनहि गुप्तपणें जलरूपानें राहिलों. त्या तसल्या अतिसूक्ष्म शरीरांतहि मधुरादि रसरूपांनीं असलेल्या मीं त्यांच्या जिह्वारूप अणूंशीं संयुक्त होऊन त्यांचा रसस्वाद या रूपाची अति अनुभूति केली, म्हणजे रसस्वाद घेतला. पण तो रसानुभव नुस्त्या देहाचाहि नव्हे, व ज्ञानाचाहि नव्हे; तर तें आत्म्याचेंच विषयानंदरूपानें प्रकट झालेलें रूप आहे, असें मीं समजतां. जें चेत्य—विषयरूप त्याचा मीं किंवा त्याच्या देहानें किंवा त्याच्या जीवानेंहि स्वाद घेतला नाही. कारण विषयांमध्ये सुखाचा लेशहि नसतो. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये आस्वाद घेण्याची योग्यता नसते. तें तशा प्रकारचें विषयरूप चित्तनें आंतल्या आंत प्रकाशित केलें आहे व तें जीवांच्या मोहाला कारण होतें. विषयांप्रमाणेंच तें अज्ञानहि मिथ्या आहे. अर्थात् सामान्य लोक विषयच आनंदरूप आहे असें जें समजतात तें खोटें आहे. त्यामुळे विषय आस्वाद घेण्यास योग्य आहेत, असें ह्मणतां येत नाही. पण तसाहि जरी पक्ष स्वीकारला तरी विषयाधिष्ठान चित्तत्त्वानें ज्यांचा आस्वाद घेतला आहे, अशा उच्छिष्ट विषयांसच प्रायः इतर जीव भोगतात, अशीच कल्पना करणें भाग आहे. कारण सर्व दिशां मध्ये सर्व ऋतूंतील रसरूपानें स्थित असलेल्या

१. याविषयी 'एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' बृह. भा. ४, ३२ पृ. २१३ ही श्रुति प्रमाण आहे.

चित्तत्वाने नानाप्रकारच्या सुवासांनी युक्त असलेली पुष्पे भोगून ह्मणजे त्यांचा वास घेऊनच भ्रम राला दिलेली असतात, ह्मणजे मीच सर्व ऋतूंतली रसरूपाने पुष्पांचा स्वाद घेतो, व मग ती उष्टी पुष्पे सर्व प्राण्यांच्या उपभोगासाठी देतो. चौदा प्रकारच्या भूतांच्या अंगसंधीमध्ये मी वास केला. मी कल्पनेने जरी जडरूप झालो होतो, तरी स्वरूपाने अजडच होतो. सुवासाप्रमाणे मीही वायुरूपी रथावर शीकरसमूह-रूपाने आरोहण करून निर्मल आकाशमार्गातून विहार केला. रामा ! त्या अवस्थेत मी प्रत्येक परमाणूच्या कणांत या जगासारखेच जगत् पाहिले. मी अजड असूनहि जड असल्याप्रमाणेच त्या जलविषयक तुल्य धारणेने सर्व पदार्थांत अज्ञातरूपाने राहिलो. त्यांतील प्रत्येक अवयवामध्ये लक्षावधि विश्वे माझ्या दृष्टीस पडली. त्यांत शेकडो विनाश व उत्पात माझ्या दृष्टीस पडले. केळीच्या सोपटांप्रमाणे एकांत एक अशी असंख्य जगे त्यांत होती. तात्पर्य, रामा ! जगत् किंवा अजगत्, साकार किंवा निराकार असे जे जे कांहीं आहे, ते सर्व चिन्मात्राकाश आहे. ते सर्व आकाशाहूनहि निर्मल आहे. हे दाशरथे ! तीन अवस्थांसह देह इत्यादिकांचा समूह वस्तुतः नाही. हा आकाशादि बाह्य प्रपंचहि नाही. तर तो सर्व उपाधिशून्य शुद्ध बोधच आहे. तोच या सर्व आकारांनी भासतो. तो बोध दृश्यस्वभाव नाही, अदृश्यस्वभाव नाही व अदृश्यशून्यस्वभावहि नाही. तर अखंड आकाशस्वरूपच आहे. तोच तू आहेस. यास्तव हा सर्व द्वैतसंकोच टाकून तू अखंड एकरूपाने रहा. ९०.

सर्ग ९१ वा.

—:०:—

१. तेजोधारणेने तेजोभावास प्राप्त होऊन पाहिलेल्या सूर्य, चंद्र, अग्नि, रत्नादि चमत्कारांचे वर्णन.
 श्रीवासिष्ठः—हे रामा ! त्यानंतर अतिशय उज्ज्वल तेजोधारणेने मी चंद्र-सूर्य-तारा-अग्नि इत्यादि विचित्र अवयवांनी युक्त झालो. सतत सत्त्वप्रधानत्वामुळे सर्व जगाला व्यापून मी प्रकाशाकार बनलो. त्यामुळे अंधकार सर्व दृश्याला सोडून चोराप्रमाणे पळून गेला. ज्याप्रमाणे एखादा चांगला राजा अनेक वेषांनी विहार करणाऱ्या आपल्या स्निग्ध हेरांच्या द्वारा प्रत्येक गृहांतील सर्व वृत्तांत प्रत्यक्ष जाणतो त्याप्रमाणे शेकडो वार्तीतून विहार करणाऱ्या स्नेहयुक्त दीपादिकांच्या योगाने सर्व विषय मी प्रत्यक्ष पाहिले. परप्रकाशामध्येच रत असलेल्या व त्यामुळे लोक आणि भुवने यांच्या प्रकाशाने अति संतुष्ट झालेल्या चंद्र-सूर्यादि किरणरूप रोमांनी आकाशरूप वस्त्र वर उंच उचललेले आहे, असा भास होत असे. किंवा चंद्र-सूर्यकिरणरूप रोमांनी ते तेज अंधकाररूप वस्त्राला दूर करीत होते. (त्या अंधकाराला ते तेज दूर कां ठेवीत होते म्हणून म्हणशील तर सांगतो—) कारण विद्यमान जगत् रूपादि सर्व गुणांचा नाश करणाऱ्या अंधकाररूप दैन्याचा विषय आहे व सर्वगुणशाली म्हणजे दुसऱ्याचे दैन्य घालविण्यास समर्थ असलेल्या पुरुषाच्या दर्शनास ते उत्तम जगत् पात्र आहे, ह्मणून ते तेज अंधकाराला घालविते, हे योग्यच होय. तमोरूपी तमालवृक्षांना तोडणारा तो परशुच आहे. तेज हे एक उत्कृष्ट शुद्धि करणारे स्थान आहे. ते सुवर्ण, रत्न, माणिक, मोती इत्यादिकांना जीवन देणारे आहे. तेज हे त्याच्या प्रकाशरूपी अंगावर नित्य शयन

करणाच्या शुक्ल, कृष्ण, रक्त इत्यादि सर्व वर्णांना पुत्राप्रमाणेंच देह देणारा पिता आहे. या तेजाचा पृथ्वीशीं अतिशय स्नेह आहे. पृथ्वीवर त्याची फार प्रीति आहे. कारण त्यानें अग्निदहनापासून तिचें रक्षण केलें आहे. अग्नि सर्वदाहक असूनहि मृत्तिकेला जाळीत नाही, हेंच त्याच्या प्रीतीचें लक्षण आहे. तसाच पृथ्वीचाहि त्यावर अतिशय स्नेह आहे व तो प्रकट करण्यासाठीं तिनें प्रत्येक घरांत भिंती, प्रासाद इत्यादिरूपानें आच्छादित करून त्याच्या दीपकपुत्राला वायूपासून रक्षिलें आहे. तमोरूप पातालांत अग्नीचें प्रकाशन अगदीं थोडें होतें. भूतसंघानें युक्त असलेल्या रजोरूप भूतलीं तो अर्धवट प्रकाशित होतो व सत्त्वरूप देवांच्या गृहांमध्ये तो नेहमीं महाप्रकाशानें युक्त असतो. तेज हा जगद्रूप जीर्ण कुटींतील दीप आहे. जल व तम यांना भक्षण करणारा तो फार मोठा कूप आहे. दिग्वधूना प्रकाशित करणारा स्वच्छ आरसाच आहे. रात्र व धुकें यांना उडविणारा तो दायुच आहे. चंद्र, सूर्य व अग्नि यांचें जीवितसर्वस्व आहे. स्वर्गलोकाचें कुंकुमलेपन आहे, ह्मणजे द्युलोकाच्या अंगाला तेजोरूप केशराची जणुंकाय उटीच लावली आहे. तें तेज म्हणजे दिवसरूपी धान्याचें क्षेत्र आहे. तमानें आच्छादित होणाऱ्या रूपांचा अनुग्रह आहे. तें आकाशरूप मोठ्या कांचपात्राचें प्रक्षालन करण्यास योग्य असें जल आहे. सर्व पदार्थांना तें सत्ता देत असल्यामुळें व सर्वांना प्रकाशित करीत असल्यामुळें चिन्मात्र पदार्थांचा सख्खा धाकटा भाऊच आहे. कारण चिन्मात्रलक्षण परमार्थ चेतन, व हें जड एवढाच या दोहोंमध्ये फरक आहे. हा क्रियारूप कमलिनीचा सूर्य ह्मणजे त्यांना विकसित करणारा असून भूतलोदराचें जीवित

आहे. नेत्रांनीं रूप पाहणें व त्यामुळें रूपाची कल्पना होणें, यांच्या योगानें वृत्त्याखंड झालेल्या चैतन्याप्रमाणें विषयावरील आवरणरूप अंधकार घालविणारा चमत्कार आहे. ह्मणजे वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्य आवरणाचा जसा नाश करते, तसें हें तेज विषयाला आच्छादित करणाऱ्या अंधकाराचा नाश करते. किंवा प्रस्तुत तेज हा ब्रम्हांडरूप भयंकर खातांतील मोठा सागरच आहे. आकाशतलावर चमकणारी असंख्य नक्षत्रे हेच त्यांतील रत्नांचे समूह आहेत. सर्व बाजूंनीं अतिशय वाढणाऱ्या दिन-ऋतु-वत्सरादि वडवाशीकडून क्षोभ होत असल्यामुळें हा फेनयुक्त झाला आहे. चंद्रार्कादिरूप तरंगांत पसरलेल्या रजांनीं जलावांचूनच हा महासागर पंकिल ह्मणजे पंकयुक्त झाला आहे. याप्रमाणें हा ब्रम्हांडखातांतील अक्षय एकार्णवच आहे. रामा ! याप्रमाणें मी तेजोरूप होऊन सुवर्णादिकांमध्ये सुवर्णत्व झालों. पुरुषादिकांमध्ये पराक्रम झालों. रत्नादिकांतील चकाकी झालों. वृष्ट्यादिकांमध्ये विद्युत्प्रकाश झालों. मुखसारख्या इंदुर्बिंबांतील चांदणें झालों व पापण्यांनीं युक्त असे नेत्र, हेंच ज्यांतील चिन्ह आहे, अशा मुखरूप इंदुर्बिंबांमध्ये चांदण्यासारख्या स्नेहामृताचा पूर ज्यांतून स्रवत आहे असा हास-सौहार्दयुक्त भास झालों. कामिनीजनांमध्ये मी कपोल, बाहु, नेत्र, भ्रू इत्यादिकांना लावण्यातिशयानें प्रकाशित करणारा अजिंक्य म्हणून प्रसिद्ध असलेला स्वाभाविक कामविलास झालों. ज्यांनीं सर्व त्रिभुवनाला तृणासारखें तुच्छ केलें आहे व तलहाताच्या चापटीनें ज्यांनीं शत्रूंना छिन्नभिन्न करून सोडलें आहे अशा महापराक्रमी वृत्रादिकांच्या मस्तकावरील वज्रप्रहार झालों. सिंहादिकांच्या चित्तांतील वीर्य बनलों. अतिशय कठीण कवचांना तोडणाऱ्या

खड्गांच्या संघट्टणाने ज्यांतून खणखणाट निघत आहे असे योद्ध्यांचे रणांगणांतील भयंकर अटन व त्याला कारण होणारे त्यांचे वीर्य मी स्वतः बनलों. देवांमधील दानवशत्रुत्व व दानवशत्रुंतील देवशत्रुत्व मीच झालों. सर्व भूतांतील ओजस्त्व व स्थावरादिकांतील उंची, त्याचप्रमाणे वायूच्या वेगाने स्थावर पदार्थ न नमण्यास कारण होणारे त्यांतील बल मी झालों. हे कमलनयन रामा ! त्यानंतर मी आपल्या धारणेने कल्पिलेल्या जगदाकाशकोशांत स्वतः सूर्य बनून पुढे सांगितलेले सर्व आपल्याच स्वरूपांत पाहिले. तुझी मरुभूमि आपल्यामध्ये नद्यादिकांची कल्पना जशी अनुभविते, त्याप्रमाणे मी आपल्या स्वरूपांत या सर्वांचा अनुभव घेतला. मी स्वतः सूर्य झालों आहे असे पाहिले, व दाही दिशांमध्ये आपले किरणरूपी हात पसरून पर्वत हींच ज्याची अंगे आहेत, अशा जगद्रूप पक्ष्याला धरून लागलों. मी एका लहानशा गांवाप्रमाणे सर्व भूतल पाहिले. चंद्रविकासी कमलांमध्ये त्यांच्या कोशबंधनाला कारण होणारे चक्र झालों. अंधकाररूपी सागरांतील मी वडवाग्नि बनलों. ब्रह्मांडरूप गृहांतील दीप झालों. दिवसरूप फलपंक्तीचा आधारभूत वृक्ष झालों. त्याचप्रमाणे द्युलोकाचे वदन व रसायनाचा जणुं काय डोहच असा मी बनलों. निशारूपी राक्षसीचे जणुं काय हंसणेच व निशाचरांचा प्रकाशक असा चंद्र होऊन मी चंद्रत्वाचा अनुभव घेतला. त्यामुळे मी जगलावण्यरूप सर्व लक्ष्मीचे उपमास्पद झालों. रजनी, रोहिणी, स्त्रिया व चंद्रविकासी कमले यांना अतिशय प्रिय झालों. त्याचप्रमाणे सर्व प्राण्यांचा नेत्रसमूह व मुख यांच्या आल्हादाला व विकासाला कारण झाल्यामुळे त्यांना मी प्रिय झालों. आकाशरूप लतेचा पुष्पसमूह बनलों. स्वर्गसुखरूप ओघांत म्हणजे त्याच मकरंदरूप प्रवाहांत

आसक्त झालेल्या मशकसंघाप्रमाणे अतिशय क्षुद्र नक्षत्रपटलहि मीच बनलों. त्याचप्रमाणे मी रत्नत्वाचाहि अनुभव घेतला. त्यामुळे वैश्यांच्या हातांनी व ताजव्यांतील तोलण्यांनी मला आंदोलनाचा अनुभव आला. पूर्वी समुद्रांत असतांना तरंगरूपी हस्तांनी जसे आंदोलन अनुभविले होते, तसाच येथेहि अनुभव आला. समुद्रांमध्ये जलाचे प्राशन करणारा वडवाग्नि होऊन मला म्यालेल्या क्षुद्र मत्स्यांच्या परिभ्रमणाचे कौतुक मी पाहिले. तसाच सर्व ठिकाणी जलाचे शोषण करणारा सूर्यकिरणसमूहरूप होऊन मी आपल्या शरीरांत प्रकाशाचा अनुभव घेतला. मेघ पर्वतादिकांत प्रवेश करून वीज व दावाग्नि यांचा त्या त्या शरीरांत अनुभव घेतला. तसाच मी अग्निभावास प्राप्त होऊन काष्ठांचा ज्या रीतीने नाश होईल, तसा प्रदीप्त झालों. त्यामुळे काष्ठांचा कठोर ध्वनि होऊं लागला. तसाच मी यज्ञाग्नि होऊन नाना प्रकारच्या हविर्द्रव्यांचा दाह करणे या कल्याणाचा अनुभव घेतला. त्या अग्निस्वरूपांत असतांना लावण्यातिशयाने देदिप्यमान होणाऱ्या सुवर्णादिमय महज्योतीला, कोशागाराला जालून, मी तुच्छ केले व त्यांच्या स्वामींना अतिशय संताप दिला. अनेक बलवान् पामर पांडितांच्या पांडित्याला वितंडवादांनी जसे तुच्छ करतात, त्याप्रमाणे मी सुवर्णादि तेजाचा वशभव केला. मी मोत्यांचा हार होऊन असुर, नाग, गंधर्व, मनुष्य, यांच्या मुख्य मुख्य स्त्रियांच्या स्तनाग्रावर विश्रांति घेतली. खचोत झालेला मी रस्त्यांतून जाणाऱ्या लोकांच्या पायाखाली तुडविला गेलों. स्त्रियांच्या मुखावरील तिलकत्वास प्राप्त झालों. यावरून भिन्न भिन्न स्थानी एकाच वस्तूचा उत्कर्ष व अपकर्ष कसा होतो ते पहा. मेघ स्थिर असतां केव्हां केव्हां विद्युद्रूपाने, समुद्रांतून जशा शफरी,

त्याप्रमाणे मी चमकलों. कांहीं ठिकाणीं कळी-
सारख्या कोमल अंगांनी युक्त अशा दीपत्वाचा
अनुभव घेऊन अंतःपुरांतील स्त्रीविलासांना मी
अवलोकन केलें. ज्वालारूप सोन्याला खंडित
करणाऱ्या वातीच्या अग्रांवर वाढलेल्या कज्जल-
समूहाच्या संगानें खिन्न झालेल्या म्हणजे
ज्याची प्रभा कमी आहे अशा दीपाच्या रूपानें
आपल्या ज्वालादि अवयवांचा संकोच करून
घनकूर्मासारखें रूप धारण केलें. मी कल्पांतीचा
अग्नि झालों व सर्व जगांत भ्रमण केल्यामुळे
झालेल्या श्रमानें आकाशांत लीन झालों. पण
तें आकाशाहि त्या वेळीं काजळानें श्यामवर्ण
झालें होतें. त्यामुळे मेघवाहन रुद्राच्या वाहन-
भूत मेघांत विद्युत् जशी लीन असते, तसाच मी
भासलों. सर्व आकाश शून्यत्वास प्राप्त झालें
असतां मी जलराशींत नृत्य केलें. कांहीं ठिकाणीं
कोलित याच दांतांनी, ज्वाला याच भुजांनी,
चंचल धूम्रें याच केशांनी युक्त अशा बलाढ्य
अग्निरूपानें नगरें, वाढलेलें गवत, पल्लव यांना
जाळले व त्याच वेळीं काष्ठादि पदार्थांना भक्षण-
योग्य केलें. दयादि अष्टगुणांनी युक्त असले-
ल्या रामा! लोहारांच्या शाळांसारख्या कांहीं
ठिकाणीं शस्त्रें, लोखंडी मुद्गल, पाषाण, परस्पर
आघातांनी उडणाऱ्या ठिणग्या व पाषाणाचे
तुकडे सभोंवार फेंकले. लोहार लोखंड तापवून
त्यांवर घणाचे आघात करूं लागला असतां,
जणुं काय रागवूनच मी त्या आघात करणा-
ऱ्याच्या अंगावर ठिणग्या उडविल्या. कांहीं
ठिकाणीं महाशिलेच्या कोशांत मी पाषाणमय
होऊन शंभर युगे राहिलों, त्यामुळे कोणत्याही
प्राण्यांनी मला पाहिलें नाहीं.

श्रीरामः—हे मुने ! त्या अवस्थेमध्ये तूं
सुखाचा अनुभव घेतलास की दुःखाचा ? हें
मला कळावें म्हणून सांग.

श्रीवासिष्ठः—जसा मनुष्य चेतन असूनहि
निजल्यावर जड होतो, त्याप्रमाणें चिदाकाश
दृश्यत्वाला प्राप्त होतें व जडहि होतें. जेव्हां
ब्रह्म आपल्यालाच जणुं काय पृथिव्यादिरूप
झाल्यासारखें पहातें, तेव्हां तें आंतल्याआंत
सुप्त म्हणजे निद्रित व जड असल्यासारखें
असतें. त्यामुळे त्याचें खरें सच्चिदानंदरूप
बदलत नाहीं आणि त्याच्या ठिकाणीं
दुःखाचीहि प्राप्ति होत नाहीं. कारण आकाश,
पृथ्वी इत्यादि हें त्याचें रूप असतहि नव्हे व
वस्तुतः सत्हि नव्हे. तें द्रष्टा, दृश्य याप्रमाणें
जरी भासलें तरी सम व अविकृतच स्थित
असतें. हें सत्य ज्ञान ज्याच्या ठिकाणीं अखंड
उत्पन्न होतें, त्याला पंचभूतें नाहींत व द्रष्टा-
दृश्य इत्यादि विभ्रमही नाहींत. त्या वेळीं मी
शुद्ध ब्रह्मरूप होऊन तें सर्व केलें. ब्रह्मरूपा-
वांचून त्यांतील कांहीं करतां येणें शक्य नाहीं.
ज्या वेळीं हें सर्व दृश्य निरतिशय आनंदरूप
ब्रह्मच झालें, तेव्हां ब्रह्मपदामध्ये स्थित होऊन
मी आत्माच त्या त्या रूपानें पाहिला. कारण
मी जर पंचभूतेंच झालों, तर जडच होणार
हें उघड आहे. मग चैतन्याच्या अभावीं मला
त्याचा अनुभव येणें शक्य नाहीं आणि अनुभ-
वाच्या अभावीं आतां मला त्याचें स्मरणहि
झालें नसतें. अर्थात् मी जरी धारणें पृथि-
व्यादिरूप झालों होतो, तरी आपलें ब्रह्मस्वरूप
सोडलें नव्हतें. सुषुप्तीत मी चेतन असतांना
देखील निजलों आहे असा माझा दृढभाव
झाला होता. त्यांतील निद्रेमुळे प्राप्त झालेले
अज्ञानच जागें झाल्यावर 'मला कांहीं कळलें
नाहीं' या प्रतीतीवरून सिद्ध होणारें जाण्य
होय. तथापि त्या अवस्थेतहि स्वप्रकाश वस्तु
असतेच. कारण ती जर नसती तर त्या काळीं
अनुभाविलेल्या अज्ञानादिकांचें स्मरण कसें झालें
असतें ? ज्याचें अंतःकरण ज्ञानानें प्रबुद्ध झालेले

असतें त्याच्या स्थूल व्याष्टि-समष्टि देहांचा आधिभौतिकभाव म्हणजे स्थूलत्व निवृत्त होतें, आणि त्या ज्ञानाबरोबर शुद्ध ज्ञानरूप सूक्ष्मभाव उदय पावतो. त्यानंतर तो जीवन्मुक्त आपल्या इच्छेप्रमाणें त्या सूक्ष्मदेहानें ह्मणजे ज्ञानरूप अणुभावानें किंवा स्थूलभावानें रहातो. तो ज्ञान-देहानें कधीहि न तुटणाऱ्या शिलांच्या उदरांतहि प्रवेश करतो व त्यांतून बाहेर निघतो, पातालांत व आकाशांतहि जातो. त्यामुळें हे रामा ! मी त्या वेळीं आपल्या ज्ञानदेहानें ह्मणजे अनंत चिन्मय आकाशरूप होऊन तें सर्व केलें. त्यामुळें माझ्या ठिकाणीं दुःखाची प्राप्तिच नाही. कारण वज्र, पापाण, पाताल, आकाश, अंतरिक्ष यांतून जा-ये करणाऱ्या तशा बोधरूपी आकाशाला कोठेंच विघ्न उत्पन्न होत नाही. कारण ज्ञानी बोधमात्र-शरीरानें जोंवर जडपदार्थांमध्ये असतो, तोंवर तो त्यांत तसाच होऊन रहातो. एकादा मनुष्य आपल्या इच्छेनेंच एका जाग्यावरून उठून दुसऱ्या जागीं जर गेला व तेथें जाऊन राहिला, आणि जसा गेला तसा आपल्या इच्छेनें परत आला तर त्याला त्यापासून दुःख काय होणार ? कारण स्वेच्छेनें केलेल्या व्यवहाराचें कोणी दुःख मानीत नाही. आतिवाहिक देह केवळ बोधमात्र व अव्यय आहे, असें तत्त्ववेत्ते जाणतात. तुम्ही इच्छा असल्यास तंहि आतांच त्या आतिवाहिक देहाचा व धारणेनें जगद्भावाचा अनुभव घेऊं शकशील. मी चिन्मात्र आकाशरूप आहे, अशी सूर्यादिकांमध्ये धारणा केल्यानें आत्मज्ञाला सूर्यादि सर्व जगांचा अस्त करून त्याला आत्ममात्ररूपानें स्थापितां येणें शक्य आहे. कारण तें सर्व जगत् आत्मरूपानें जरी सत् असलें तरी जगद्रूपानें त्याचा बाध होत असल्यामुळें जणुं काय असत् असल्याप्रमाणें होतें. (अहो, पण आपण जगाला विद्यमान

असलेलें पहातों, मग त्याला असद्रूपानें स्थित कसें म्हणतां येईल ? उत्तर—) ज्याप्रमाणें जागृत पुरुषाच्या दृष्टीनें सत् ह्मणजे विद्यमान असलेलेंच जगत् निजलेल्या पुरुषाच्या दृष्टीनें असत् होतें, किंवा स्वप्नांतील जगत् इतर अवस्थांमध्ये शून्यरूप होतें, गाढ निद्रेत तर सर्व शून्यच होतें, हें प्रासिद्ध आहे; त्याच न्यायानें अज्ञदृष्ट्या विद्यमान असलेलें जगत् ज्ञानिदृष्ट्या बाधित होतें. जसा कोणी एखादा आपल्या मनोराज्यानें निखाऱ्याची नदी उत्पन्न करतो व त्या नदीची लाट त्याच्या अंगाला जरी जरी लागली तरी त्याला कांहीं दुःख होत नाही, तो नुस्ता कौतुक पहात रहातो; त्याप्रमाणें मी आपल्या इच्छेनेंच पाषाणादिरूप झालों होतो. त्यामुळें मला दुःख झालें नाही. पुढें अग्नि झालेल्याच मीं कज्जल हाच जिच्यांतील भ्रमरसमूह आहे अशा किंशुक, अशोक इत्यादिकांच्या पुष्पासारख्या लाल प्रदीप्त ज्वालांनीं अरण्य व्यापून टाकलें व त्यामुळें तें सर्व स्थल फुललेल्या कमलांनीं युक्त असल्याप्रमाणें केलें. रामा ! दुष्टांच्या दीप्त लक्ष्मीप्रमाणें चंचल असलेल्या ज्वालांनीं झटकन उत्कर्ष पावून मी एकाएकी क्षीण झालों. असो; हे रघुनंदना ! मी तेजोरूप होऊनहि प्रत्येक परमाणूंत जी ही अशी जगच्छोभा पाहिली, ती व आतां तुम्ही पहात असलेली ही जगच्छोभा या दोन्ही चिदाकाशाहून भिन्न नाहीत. याविषयीं तुमच्या स्वप्नांतील नगरसमूह व पर्वतगण यांचाच दृष्टांत आहे. ९१.

सर्ग ९२ वा.

१ वायुधारणेने वायुभावाची प्राप्ति. २ त्याच्या कर्माचा विस्तार, ३ आकाशासह सर्वात्मरूपाने स्थिति.

श्रीवासिष्ठः—नंतर जगत् पाहाण्याच्या कौतुकाने मी वातमय धारणा धरून धीर-वृत्तीने वायुभावस्थिति प्राप्त होईपर्यंत त्याच धारणेचा अभ्यास केला व मी वायु झालो. त्या कारणाने लतारूपी स्त्रीसमूहाला नाचविणारा कमल, उत्पल, कुंद इत्यादि पुष्पसमूहांचा सुगंध आपल्यामध्ये धारण करून त्याचे रक्षण करणारा, पाण्याचे तुषार व दंव यांना सहज लीलेने उडविणारा, सुरताने श्रांत झालेल्या स्त्रीपुरुषांच्या सर्व अंगांना आल्हाद देणारा, तृण, गुल्म, लता, वेळी व इतर पाने यांच्याकडून तांडवनृत्य करविणारा, लता, ओषधि, फळे, पुष्पे यांच्या सुगंधांनी मंडित असा वायु मी झालो. मंगलसमयी भावी कल्याण सुचविण्यासाठी मी मृदु, शीत, मंद व सुगंधी झालो. पण उत्पातकाली फार भयंकर झालो. अतिशय उष्ण, अतिशय प्रखर व अतिशय कठोर बनलो. प्रलयसमयी मोठमोठ्या पर्वतांनाहि मी पानांप्रमाणे उडविले. नंदनवनांत कुंद, मंदार इत्यादि पुष्पांच्या मकरंदजलांनी अरुणवर्ण झालो. नरकांत अग्नीच्या संभारांनी युक्त व त्यामुळेच अतिशय भयंकर बनलो. सरळ उडलेल्या तरंगपंक्तीवरून लोक माझ्या वाहण्याचे अनुमान करीत होते. मी अंतरिक्षांत मेघांना दूर सारून चंद्ररूपी आरशास स्वच्छ करीत होतो. केव्हां केव्हां त्यांच्या आच्छादनाने त्याला मलिन करीत होतो. मी नक्षत्ररूप राजसेनेचा अतिशय वेगवान व ध्वनियुक्त

रथ* झालो. तिन्ही लोकांत सिद्धांचा संचार होण्यास व देवांची विमाने धारण करण्यास मी अनुकूल झालो. चंचलपणामुळे मी या मनाचा जणूकाय सरुवा भाऊच बनलो. मी वस्तुतः जरी अनंग होतो, तरी सर्व अंगांनी परिपूर्ण व आपल्या स्पंदाने आनंद देणारा चंद्रच होतो. तुषारादिरूप शुभ्र रोमांनी मी जणूकाय वृद्ध असल्याप्रमाणेच दिसलो. पुष्पादिकांच्या सुगंधांनी यौवनोन्मादाने युक्त असल्याप्रमाणेच झालो. मौन व मृदुत्व हेच जणूकाय माझे बालपण होय. इंद्राच्या उद्यानामध्ये मी सुगंधाने मधुर व उदार होऊन वाहू लागलो. चैत्ररथनामक कुबेराच्या उद्यानांत मी स्त्रियांचा श्रमपरिहार करीत हिंडू लागलो. गंगेच्या तरंगरूपी झोपाळ्यावर झोके घेऊन जणू काय श्रमयुक्त झालो. तथापि दुसऱ्याच्या श्रमाचे निवारण करण्याच्या उत्सुकतेनेच आपले श्रम विसरून मी इतरांचे श्रमपरिहार केले. वसंतऋतूच्या जणूकाय स्त्रियाच, अशा पुष्पभाराने नम्र झालेल्या लतांना मी आपल्या स्पर्शाने दीर्घकाल चंचल केले. त्या वेळी चंचल पल्लव हेच त्यांचे हस्त व भ्रमर हेच नेत्र होते. मी चंद्रबिंबामध्ये दीर्घकालपर्यंत श्रेष्ठ अमृताचा आस्वाद घेतला. पूर्ण अभ्रशय्येवर शयन केले. कमलसमूहांना हालवून आपला व दुसऱ्यांचा रतिश्रम घालविला. सर्व प्रकारच्या धुळीचा मी एकच आकाशगामी अश्व होतो. सुगंध, मंद, मातंग यांना आनंद देणारा मी त्यांचा मोठा मित्रच झालो. तडित् या नांवाचे शृंग मोठ्याने वाजवून मी मेघरूपी पशूंचा पालक बनलो. तुषाररूपाने पडणाऱ्या व धुळीचा नाश करणाऱ्या देवादि-

* 'प्रवह' नांवाचा वायु नक्षत्रचक्राला भ्रमण करावयास लावतो असे ज्योतिषशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे.

कांना सुकविणारा, व त्यामुळेच त्यांच्या शत्रूसारखा झालो. आकाशरूपी पुष्पांचा जणुंकाय सुवासच व त्यामुळेच आकाशाचे गुण असे जे सर्व शब्द त्यांचा सहोदर झालो. सर्व प्राण्यांच्या अंगांमध्ये व उपांगांमध्ये संचार करणारा मी त्यांच्या नाडीरूप पाटांतून वाहणारे जलच बनलो. त्याच-प्रमाणे मी भूतांचा प्राण बनल्यामुळे हृदयादि-मर्मस्थानेहि मीच झालो. अर्थात् मर्मरूपी सर्व लोहारांचा मी एक आत्मा झालो. हृदयरूपी गुहागृहांतील सिंह बनलो. सतत संचार करणारा प्रवासी बनलो. अग्नीचे बल जाणणारा झालो. कारण दीपादि दुर्बलाग्नीला मी घाल-वीत असे आणि दावाग्नीसारख्या प्रबल अग्नीचा मित्र होऊन त्याला वाढवीत असे. आमोदरूपी रत्नांना लुबाडणारा होऊन बला-त्काराने कलिकारूपी सुगंधाची गांठ सोडून त्यांचे हरण करीत असे. मी विमानसमूह-रूप नगराला धारण करणारा, तापरूपी अंध-काराचा चंद्रमा, शैत्यरूपी इंदूचा क्षीरसागर म्हणजे जन्मभूमि, अर्थात् थंडी वाढविणारा, प्राण आणि अपान यांच्या कलारूपी रज्जुने प्राणांचे शरीरयंत्र वहाणारा, तरंगांनी माती खोदित असल्यामुळे द्वीपांचा शत्रु व धुळीने त्यांची वृद्धि करीत असल्यामुळे मित्र, असा मी द्वीपांतून संचार करण्यामध्ये निमग्न झालो. मी अगदी पुढे जरी असलो तरी अदृश्यस्वरूप असल्यामुळे मला मनोरा-ज्यांतील नगराचीच उपमा होती. कारण त्या कल्पित नगराप्रमाणेच मी कोणाला दिसत नसे. स्पंदरूपी हत्तीचे बंधनस्थान असून ताडाचे पंखे याच तिळांतील तेल मी होतो. प्रलयकाली मी एका क्षणार्धातच सर्व पर्वतांना हलवीत असे. अनेक प्रकारचे वर्ण याच तरंगांचे गंगाप्रवाहाप्रमाणे धुळि-

मिश्रणाने एकत्व करणारा, धूर, मेघ, धूळ, जल यांचा महाआवर्त करणारा, आकाश-गंगेचा प्रवाह हाच ज्यांतील मकरंदजलाचा ओघ आहे, अशा आकाशरूप नीलकमलांतील मी भ्रमर झालो. वावटळीने शरीराला परिवेष्टित करून व वर उंच नेऊन टाकलेल्या जर्ण तृणाच्या मंदगतीला कारण झालो. सामान्य क्रियारूप कमलवनांला विकसित करणारा सूर्य मी झालो. शब्दांच्या वृष्टीचा मी मुख्य मेघ बनलो. आकाशरूपी अरण्यांतील हत्ती, शरीर-गृहांतील सदा शब्द करणारे एक यंत्र, धूलिरूपी नायिकासमूहाचे व अरण्यमालारूपी नायिकांचे आलिंगन करणारा नायक बनलो. हिम-घृतादि पदार्थांना गोठविणे, पंकादिकांना सुकाविणे, मेघादिकांना धारण करणे, तृणादि-कांना हालविणे, सुवासाला हरण करणे आणि शैत्य व ताप घालविणे, या सहा कर्मांमध्ये सतत तत्पर झाल्यामुळे प्रलयापर्यंत मला एक क्षणभरहि विश्रांति मिळाली नाही. भूमी-वरील रस शोषून घेण्यामध्ये मी अतिशय व्यग्र झाल्यामुळे जणुंकाय तेजाचा भ्राताच झालो. घेणे, देणे इत्यादि कर्मे करणाऱ्या हस्तादि अंगांचा चालक मी झालो. शरीर-मार्गांत नाडीमार्गांनी माझा निष्प्रतिबंध संचार होत असे. अन्नरसमय देहरूपी भांड्यांत प्राणापानादि रूपाने माझे परिवर्तन सुरू असल्यामुळे आयुष्यरूपी रत्नांचे रक्षण करणारा मी मोठा व्यापारीच होतो. शरीररूपी नगराचा नाश करणे व त्याला उत्पन्न करणे याच एका कामामध्ये परायण, अन्नरसाचा मल व त्याचे अति सूक्ष्म भाग, अर्थात् त्वक्, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा व शुक्र या सहा धातूंचे किंवा वात, पित्त व कफ या तीन धातूंचे पृथक्करण करण्यांत अतिशय कुशल झालो. रामा ! त्या वायुभावामध्येहि

परमाणूपर्यंत प्रत्येक द्रव्यामध्ये मी त्या सुवर्ण-
शिलेप्रमाणेच जगत् पाहिले आणि त्या
जगांतहि असाच मी पृथिव्यादि जगद्रूपवान्
झालों. प्रत्येक परमाणूमध्ये अज्ञदृष्ट्या असंख्य
सर्ग होते. पण परमार्थदृष्टीने त्यांतील
कशांतच कांहीं नव्हते. कारण ते
सर्व शून्याकार असल्यामुळे त्यांत काय
असणार ? ' पण प्रत्येक परमाणूमध्ये अस-
लेले ते सर्ग कोणकोणत्या पदार्थांनी
युक्त होते ? ' ह्मणून विचारशील तर सांगतो.
चंद्र, सूर्य, इंद्र, वायु, अग्नि, कुबेर, ब्रह्मदेव,
हारि, गंधर्व, विद्याधर, महानाग, सागर, पर्वत,
द्वीपे, दशदिशा, महासागर, निरनिराळे लोक,
लोकेश, क्रिया, काल, क्रम, कला, स्वर्ग, भूमि,
पाताल, आणखीहि दुसरे लोक, भाव-अभाव,
जरा-मरण, त्यांचे साहित्य इत्यादि सर्व संभ्र-
मांनी युक्त असे ते सर्व सर्ग होते. हे रामा !
त्या वेळी मी अशा रीतीने धारणेने आकाशा-
सह पंचभूतरूप होऊन त्रैलोक्यरूपी कमलाच्या
उदरांत विहार केला. प्राण्यांच्या म्हणजे भू,
जल, वायु व तेज यांच्या समवायरूप वृक्षांच्या
देहांत राहणाऱ्या मी मुळांच्या समूहाने भूमीचा
रस प्यालों व अनुभवहि घेतला. अमृतरसाने
ज्यांची अंगे पुष्ट झाली आहेत, व चंदनद्रवाप्रमाणे
शैत्य, शुक्लत्व, इत्यादि गुणांनी शोभणाऱ्या
चंद्रबिंबामध्ये, तुषारशयनावर जसा, तसाच
मी लोळलों. सर्व ऋतूंनी संपन्न अशा वनसमू-
हाने युक्त असलेल्या सर्व दिशांतील अनेक सुवा-
सांनी विचित्र झालेल्या पुष्पसमूहाचा मी अनुभव
घेतला व आपले उच्छिष्ट भ्रमसंज्ञा दिले. त्यानंतर
लोणा पसरलेल्या भूमीवर जसे, त्याप्रमाणेच आ-
काशरूपी अंगण्यांत उंच, मृदु व उत्तम रीतीने
पसरलेल्या शुभ्र मेघपंक्तीत मी शयन
केले. शिरीषादि पुष्पांच्या पाकळ्यांप्रमाणे मृदु
असलेल्या सुर व सिद्ध यांच्या स्त्रियांच्या अंगा-

वर कामवासना सोडून मी शयन केले. कुमुद
व कल्हार जातीची कमले ज्यांत आहेत, अशा
नलिनीवनांत कलहंसीबरोबर मी लीलेने मंजुळ
कलकल रव केला. तसेच ब्रह्मांडरूप झालेल्या
मी वेगाने वाहणाऱ्या नद्या याच ज्यांतील
शिरा आहेत अशा भूमंडलासह भुवन-
पंक्तींना आपल्या अंगावर लोमपंक्तोप्रमाणे
धारण केले. जगामध्ये जे आकाशपर्वत म्हणून
प्रसिद्ध आहेत त्यांनी नदीरूपी दीर्घसूत्रासह
व समुद्रासह माझ्या अंगावर जणुंकाय प्रति-
बिंबयुक्त आरशाप्रमाणे विश्रांति घेतली. सिद्ध,
विद्याधर, इत्यादि भूतसृष्टीने माझ्या शरीरावर
माशा व उवा यांप्रमाणे विश्रांति घेतली. ' तर
मग त्यांच्यामुळे तुम्हांला पीडा झाली असेल, '
ह्मणून म्हणशील तर तसे नाही. कारण स्थिर
असलेल्या वृक्षांवर जसे इतर जीव राहातात,
त्याप्रमाणे माझ्या प्रसादानेच ते सूर्यादि सर्व
आनंदाने राहिले होते. मी समुद्रधारणेने सप्त
द्वीपांनी युक्त व सात प्रकारच्या संनिवेशाने
प्रसिद्ध असलेली जी भूमि, तिला आपल्या
मनगटांत कंकणाप्रमाणे धारण केले. मी
विद्याधरांच्या तरुण स्त्रियांना स्पर्श केला व
त्यांना न दिसतांच मी त्यांची अंगे रोमांचित
केली. नदीरूप शिरांनी ज्यांतील छिद्रे शुद्ध-
रसाने भरून सोडली आहेत, अशी पर्वतादि
विश्वे माझ्या देहांत स्थित होती. त्यांतील कठिण
भाग याच अस्थि व मऊ भाग हेच मांस होय.
औदुंबरफलामध्ये जसे किडे असतात, तसे
असंख्य दिग्गज माझ्या हृदयाकाशांत राहिले.
चंद्र व सूर्य ह्याच त्यांच्या मस्तकावरील चवऱ्या
होत्या. रामा ! सर्व पाताल हेच पाय, भूतल हेच
उदर व आकाश हेच मस्तक अशा अति
विस्तृत ब्रह्मांडरूप झालेल्या मी आपले अति
सूक्ष्म चिन्मात्रस्वरूप सोडले नाही. मी सर्व
दिशांमध्ये, सर्व काळी, सर्व ठिकाणी, सर्वांचा

आत्मा होऊन सर्व कांहीं जरी करीत होतो, तरी त्याच वेळीं सर्व द्वैतशून्य चिन्मात्ररूपाने स्थित होतो. त्या वेळीं माझ्या ठिकाणीं सविकल्पत्वहि होतें व निर्विकल्पत्वहि होतें. मी साकारहि होतो व निराकारहि होतो. मी जडहि होतो व माझे चेतनत्वहि अखंडित होतें, असा मी अनुभव घेतला. समुद्रामध्ये मैनाक पर्वत जसा लपून राहिला आहे, त्याप्रमाणें पर्वत-शिलादिकांनीं अतिशय पुष्ट व अत्यंत विस्तृत असलेल्या समुद्राच्या प्रत्येक प्रदेशामध्ये स्तंभासारखी स्थिर असलेली सहस्रावधि विश्वे मी पाहिली. आरशांत नगरांचीं प्रतिबिंबे जशीं असतात, त्याप्रमाणें चेतनरूप असलेल्या मी आपल्या अंगावर गुप्त व प्रकट अशीं जगें पाहिलीं. याप्रमाणें मी पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, व आकाशरूप होऊन स्वप्नांत चैतन्यच जसें सर्व करतें, त्याप्रमाणें हा असा मायेचा विलास केला. त्या अवस्थेत मी आकाशकोशांतील प्रत्येक परमाणूमध्ये असंख्य विश्वे पाहिलीं. एका स्वप्नांत दसऱ्या स्वप्नांतील नगर जसें पहावें त्याप्रमाणें परमाणूंतील प्रत्येक अवकाशांत दुसऱ्या परमाणूंतील सृष्टिसमूह दिसला. मी स्वतःच दीपरूपी कुंडलांनीं भूषित झालेलें भूमंडल बनलों. तथापि मी जरी सर्व जगाचा आत्मा झालों होतो, तरी कशालाच स्पर्श केला नाही. कारण मी असंग व अद्वय असून माझे पृथिव्यादिरूप आरोपित होतें. पुरुषादि शरीर धारण करणाऱ्या जीवांसाठींच लता, वृक्ष, तृण, अंकुर इत्यादि सर्व उत्पन्न करणाऱ्या मी वृष्टीच्या द्वारा पडलेले रस भूतलांतून आकर्षण करून घेतले. युद्धाप्रमाणें सर्व द्वैताचा संहार करणाऱ्या, बोधकालास प्राप्त होणाऱ्या व अतिशय शुद्धस्वरूप अशा माझ्या ठिकाणीं लक्षावधि विश्वे रहातात व त्यांतील कांहीं रहाताहि नाहीत. आतां 'कोणत्या रूपानें रहातात व कोणत्या रूपानें रहात

नाहींत,' म्हणून विचारशील तर सांगतो. अज्ञात चैतन्यामध्ये असलेल्या ज्या स्फूर्ति, त्या स्वतःच सत्तास्फूर्तिरूप चमत्कार उत्पन्न करतात व त्याचाच जगावर आरोप करून त्यांना प्रकट करतात. यास्तव मी जे जे कांहीं अनुभविलें व केलें, ते तें सर्व कल्पनामात्र असून परमार्थचमत्कारावांचून त्यांत कांहीं उपलब्ध होत नाही. म्हणूनच अध्यारोपांत हा विश्वरूप आत्मा सर्वांना आपली सत्ता देतो व सर्वकर्ता होतो; तथापि तो सर्व अनर्थशून्य आहे. पुढें त्या सर्वांचा अपवाद करून ज्ञानी झालेला तो शुद्धबोधरूपच होतो. कारण हें सर्व ब्रह्मात्मक आहे. म्हणूनच एकेक वस्तूंतील ब्रह्मामध्ये सर्व जगाचा अध्यास होत असल्यामुळेच तोच सर्व, सर्वत्र, सर्वात्मा, सर्वव्यापी व सर्वांचा आश्रय आहे. असें हें ज्ञानी पुरुषाला विषय होणारें जगाचें रूप सिद्ध होतें. पण अज्ञानी पुरुषाला दिसणारें जगद्रूप कसें आहे हें मला सांगतां येणें शक्य नाही. आकाशाच्या उदराप्रमाणें अतिशय स्वच्छ असलेल्या चित्स्वरूपांत जी ही सर्गपरंपरा स्फुरत आहे, ती तें तत्त्वच आहे. कारण जो ताप तोच उष्मा, त्यामध्ये भेद-प्रतीति नाही. अर्थात् सर्वांना सत्ता देणारें सत् अनंत आहे. ९२.

सर्ग ९३ वा.

१ वसिष्ठांच्या कुटींत ध्यानस्थ सिद्धाचें दर्शन,
२ कुटीचा उपसंहार केल्यामुळे त्याचा पात, व ३ स्वतःचा वृत्तांत.

श्रीवसिष्ठः—धारणासिद्धजगदेहदर्शना-
नंतर पूर्वोक्त कौतुक पाहण्याच्या कल्पने-
पासून मोठ्या प्रयत्नानें परावृत्त होऊन मी

त्या आपल्या पूर्वीच्या समाधिस्थानीं ह्मणजे ती आकाशांतील कुटी जेथे होती, त्या ठिकाणीं आलों आणि जों पहातों तों माझा देह तेथे कोठेंच दिसेना. माझ्यापुढें असलेला कोणी एक दुसराच सिद्ध मला दिसला. तो समाधिनिष्ठ होऊन बसला होता. परमप्रेमास्पद निरतिशय आनंदरूप ब्रम्हपदाला तो प्राप्त झाला होता. ज्याचा उदय अतिशय सौम्य आहे, अशा सूर्याप्रमाणें किंवा ज्यानें काष्ठाला जाळून टाकलें आहे अशा अग्नीप्रमाणें तो शांतस्वरूप होता. त्यानें पद्मासन घातलें होतें. इष्ट विषयांमध्ये चित्ताचें स्थैर्य झाल्यामुळें तो निश्चल होता. तो गुडघे टेंकून, व पायाचे चवडे उचलून टांचांवर बसला होता. त्यानें सर्व विषयांचें अतिक्रमण केलें होतें. त्याची मान ज्यांवर भस्माचे त्रिपुंड्र लावले आहेत अशा तुळतुळीत, सौम्य, गंभीर व वर्तुळ स्कंधांनीं सुशोभित झाली होती. उदार वस्तूमध्ये त्याच्या मनानें विश्रांति घेतल्यामुळें त्याचें मुख प्रसन्न असून मस्तक स्थिर होतें. नाभिप्रदेशीं त्यानें आपले दोनहि हात उताणे ठेवले होते. ते दोन कमलांप्रमाणेंच शोभत होते. त्यामुळें हृदयकमलांतील तेज बाहेर पडून त्याचे योगानेंच ते प्रकाशमान झाले आहेत असें वाटलें. त्याचे नेत्र कमलाप्रमाणें मुकुलित झाले होते. सर्व बाह्येंद्रियांचे व्यापार शांत झाले होते. तो स्वच्छत्वास प्राप्त झाला होता. त्यामुळें रात्री ज्यांतील कमलें मिटलीं आहेत, अशा निजलेल्या सरोवराप्रमाणें तो दिसत होता. त्याचें अंतःकरण अक्षुब्ध व त्यामुळेंच अतिशय शान्त होतें. आपल्या धैर्ययुक्त वृत्तीनें अंतःकरणाला शान्त ठेवणारा तो ज्यांतील सर्व उत्पात क्षय पावले आहेत अशा आकाशाप्रमाणें दिसला. आपल्या कुटीत आपला देह तर दिसत नाही, पण हा दुसराच कोणी मनि बसला आहे असें पाहून

मीं आपल्या शुद्ध चित्तानें असें चिंतन केलें:—
'हा कोणी एक महासिद्ध या दिशेकडे आला असावा आणि विश्रांतीची इच्छा करणारा हा माझ्याप्रमाणेंच विचार करून महाकाशांतील या एकान्तस्थानीं बसला असावा. आपल्याला समाधि लावण्यास योग्य असें एखादें स्थान मिळालें या इच्छेनें सत्यसंकल्पानें शोभणाऱ्या यानें ही कुटी पाहिली असावी. मी पुनः येईन याची त्याला कल्पनाहि न झाल्या कारणानें माझ्या त्या शरीरभूत झालेल्या देहाला येथून काढून टाकून त्यानें पुष्कळ दिवस येथें वास्तव्य केलें असावें. अर्थात् माझे येथील शरीर नष्ट झालें आहे. आतां मी सूक्ष्म देहानें आपल्या सप्तर्षि-लोकीं जातों.' असा निश्चय करून मीं जों जाऊं लागत आहे तों त्याविषयींचा माझा संकल्प क्षीण झाल्यामुळें ती कुटी तत्काल नाहीशी झाली व तेथें केवल आकाशच झालें. तो समाधिस्थ सिद्धहि निराधार झाल्यामुळें खाली पडला. स्वप्नांतील संकल्प शांत झाला असतां स्वप्नसंकल्पानें कल्पिलेलें नगर जसें शांत होतें, तसा त्या कुटीचा प्रकार झाला. माझा संकल्प शांत झाल्यामुळें ती कुटीहि नष्ट झाली. त्याबरोबर मेघांतून जलाचा ओघ जसा पडतो, त्याप्रमाणें तो ध्यान करणारा योगी खाली पडला. वायूनें ज्याला उडविलें आहे, असा मेघ आकाशांतून वगैरे कोणीकडे तरी जातो किंवा कल्पक्षय झाला असतां चंद्राचें बिंब जसें खाली पडतें, तशी त्या योग्याची अवस्था झाली. पुण्य क्षीण झालें असतां देवलोकीं जाऊन विमानांतून विहार करणारा मनुष्य जसा भूतली पडतो किंवा मुळें तोडलेला वृक्ष जसा खाली पडतो किंवा आकाशांतून खाली टाकलेला पाषाण जसा खाली येतो, तसा तो योगी भूमीवर पडला. 'ही कुटी मी येथें असेपर्यंत असे,' अशा प्रकारचा माझा सत्यसंकल्प गमन-

संकल्पाने क्षीण झाला असतां तत्काल त्या कुटीचा क्षय होऊन तो सिद्ध खाली पडला. ते पाहून मला फार वाईट वाटले व सौजन्याने त्या सिद्धाची काय अवस्था होते ते पाहण्यासाठी खाली पडत असलेल्या त्या सिद्धाबरोबरच मनाने म्हणजे त्या सूक्ष्म देहानेच मी आकाशांतून भूतळीं आलों. वायटळींतील पाने जशीं गरगर फिरत असतात, त्याप्रमाणे तो प्रवहादि वातस्कंधांतून भ्रमण करीत खाली पडला. सप्तद्वीपयुक्त समुद्राच्या तीरी देवांच्या क्रीडेचे स्थान, अशा सुवर्णभूमीत तो पडला. पण त्या वेळी त्याचे आसन ढळले नाही. कारण त्याच्या प्राणापानांची गति ऊर्ध्व होत होती. त्यामुळे विहिरीत सोडित असलेला घट रज्जूमुळे जसा ऊर्ध्वमुखच असतो, किंवा तुंबीफल देठाने वर आकर्षण केल्यामुळे जसे ऊर्ध्वमुखच असते, त्याप्रमाणे तो ऊर्ध्वमुख भूमिवर आला. त्याने पूर्वी जसे पद्मासन घातले होते तसेच ते कायम राहिले. तो इतक्या उंचीवरून जरी पडला होता, तरी पृथ्वीवर जशाचा तसाच येऊन पांचला. फार काय, पण तो देहभानावरहि आला नाही; त्याचे चित्त स्वरूपामध्ये अत्यंत आसक्त झाल्यामुळे पाषाणदेहाप्रमाणेच तो अचेतन होता. पण इतक्या दूर अंतरावरून पडूनहि त्याचे शरीर छिन्न-भिन्न कसे झाले नाही, म्हणून विचारशील तर सांगतो. त्याचा देह योगबलाने वज्रासारखा झाला होता. तसाच तो कापसाच्या गोळ्याप्रमाणे हलका झाला होता. त्यामुळे त्याचे शरीर छिन्न-भिन्न झाले नाही. त्या वेळी त्याला समाधीतून उठविण्यासाठी मी बराच यत्न केला. मी स्वतः आकाशांत मेघ होऊन त्याच्यावर पाण्याचा वर्षाव केला, मोठमोठ्याने गर्जना केली. गारांची वृष्टि केली. त्यामुळे त्या दुसऱ्या प्रदेशी मी त्याला आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने समाधीतून जागे केले.

मी मेघ बनल्यामुळे तो त्या वेळी जणू काय मयूरच झाला होता. तो देहभानावर येतांच त्याची अंगश्री विकसित झाली. त्याने डोळे उघडले. पावसाळ्यांत कमलाकर पावसाच्या धारांनी जसा प्रफुल्लित होतो, तसा तो देहभानावर येऊन चांगला सावध झाला. नंतर त्याची दृष्टि अत्यंत शांत झाली असतां मी त्याच्यापुढे जाऊन परमार्थस्थितीपासून निवृत्त झालेल्या त्याला स्वच्छ वृत्तीने विचारिले— ‘हे मुनिनायका ! तू कोठे आहेस ? हे काय करीत आहेस ? तू कोण आहेस ? तू केवढ्या दूर अंतरावरून खाली पडलास ते तुला कसे कळले नाही ? ’ याप्रमाणे मजकडून बोलला गेलेला तो मला पाहून व आपली पूर्वगति आठवून चातक मेघाला जसा बोलतो, तसा तो मला असे सुंदर वचन बोलला— “ हे श्रेष्ठा ! जोंवर मी आपला सर्व वृत्तांत आठवीत आहे तोंवर जरा धीर धर. मला पूर्वीचा सर्व वृत्तांत आठवला म्हणजे मी तो तुला तसाच सांगेन.” असे बोलून व मनांत विचार करून त्याला जन्मांतरिय वृत्तान्तासह पूर्वीचे सर्व वृत्त आठवले. ज्याप्रमाणे मनुष्याला सकाळी केलेली गोष्ट संध्याकाळी आठवते, त्याप्रमाणे त्याला सर्व आठवले आणि तो मला असे वचन बोलला. त्याचे ते वचन विवेकवैराग्ययुक्त असल्यामुळे फार रमणीय, चंद्रकिरणाप्रमाणे शीतल, आरुहाद देणारे, अत्यंत प्रशंसनीय, निर्दोष व सुखावह होते.

सिद्धः—हे ब्रह्मन् ! आतां मी तुला ओळखले. मी नमस्कार करतो. तुझे दर्शन होतांच तुला नमस्कार केला नाही, ही माझी चूक झाली. मला क्षमा कर. क्षमा हे सज्जनाचे शीलच आहे. मुने ! मी देवांच्या उद्यानभूमीतून दीर्घकाल भ्रमण केले. भ्रमर जसा पाझिनीमध्ये त्याप्रमाणे मी तेथील भोग व सुगंध

यांत आसक्त झालों. चित्तरूपी जलाचे कलोल ज्यांत एकसारखे उठत आहेत अशा दृश्य नदीमध्ये मी अनंत काल चक्राकार भ्रमण करीत राहिलों. फार दिवसांनी माझ्या मनांत विचाराचा उदय होऊन स्वप्नासारख्या या संसाराविषयी मी उद्दिग्ध झालों. वृष्टीला प्रतिबंध झाला असतां चातकाला जसा उद्वेग होतो, त्याप्रमाणे या संसारसागरांतील दृश्य-रूपी तरंगांनी मी व्याकुल झालों. फार दिवसांनी माझे मन उद्दिग्ध झाले. केवळ संवित् हेच ज्यांतील सार आहे, अशा या भोगा-मध्ये रम्य तरी काय आहे? आणि जर त्यांत संविद्वरूपाने अनुभवास येणारे सुखच रम्य असेल तर त्याहून अतिरिक्त अशी जी त्याची साधने ती दुःखरूपच असल्यामुळे तेच त्याचे सार आहे. यास्तव सर्व दुःखा-शाचा त्याग करून सारभूत सुखसंविद्वरूपांतच मी स्थिर होतो. त्याहून इतर असार पदार्थ घेऊन मला काय करावयाचे आहे? शब्द रूप, रस, स्पर्श व गंध या पांच विषयांना सोडून या जगांत एक सुद्धा सुखाचे साधन नाही. मग अपरिच्छिन्न सुख सोडून या इतक्या अल्पशा असुखांत रममाण होणे उचित नाही. शब्द-स्पर्शादि हे सर्व विषय-जात चिन्मात्र आकाश किंवा प्रत्यक्ष चिन्मात्रच आहे. तेव्हां एखाद्या उन्मत्ताप्रमाणे या अस-दाकार शब्दादिकांमध्ये मी कसा रममाण होऊं? हे शब्दादि विषय विषाप्रमाणे मरण, उन्माद इत्यादि वैषम्याला कारण होतात. स्त्रिया कामोत्पत्तीच्या द्वारा मोह पाडणाऱ्या आहेत. राग म्हणजे निरनिराळे रस सरस पुरुषाच्या ठिकाणीहि वैरस्य उत्पन्न करणारे आहेत. यांमध्ये आसक्त असलेला कोणता पुरुष आपला घात करून घेत नाही? सत्वर आलेली जरा हीच मोठी बगळी असून

जीवितरूपी चिखलांत शरीर ही मोठी मासळीच सांपडली आहे असे समजून, त्याला गिळ-ण्याची इच्छा करीत आहे. सागरांतील बुडबुड्याप्रमाणे हे शरीर क्षणभंगुर आहे. दीपज्योतीप्रमाणे ते अकस्मात् विझून जाते. जीविताविषयी आशा धरणेहि व्यर्थ आहे. कारण ती सुखदुःखांची नदीच आहे. नाना-प्रकारचे विक्षेप हेच तिच्यांतील तरंग असून चक्रा-प्रमाणे सुखानंतर दुःख, दुःखानंतर सुख, असे तिचे एकसारखे भ्रमण चाललेले असते. मरण व जन्म हेच तिचे फार मोठे तीर आहेत. तारुण्याचा उल्हास हाच त्यांतील गढूळपणा असून, जरा हाच शुभ्र फेंस आहे. केव्हां केव्हां दैववशात् तिच्यामध्ये सुखाचे बुडबुडे उठत असतात. व्यवहाररूप महा-प्रवाहपंक्तीने वहात असतांना तिच्यामध्ये मूर्खांचे प्रलाप हीच खळखळ चाललेली असते. रागद्वेषरूपी मेघांच्या योगाने ती एकसारखी वाढत असते. भूतलावर तिचा देह चंचल होत असतो. लोभ व मोह हे तिच्यांतील फार मोठे भोंवरे असून, वर उठणे व खाली जाणे ह्मणजे उत्कर्ष व अपकर्ष यांच्या योगाने ती फिरत असते. हाय हाय ! ही जीवितारुख नदी तापत्रयांनी संतप्त होऊन एकसारखी वहात आहे. तिला केवळ शब्द-मात्र सुखरूप ह्मणतां येते. वस्तुतः ती तशी नाही. या संसाररूपी नदीतील जला-प्रमाणे असलेले पुत्र-मित्रादि प्रियसमागम व नानाप्रकारचे धन पूर्वी असलेले नष्ट होते व नसलेले प्राप्त होते. त्यांतील जे पूर्वीच प्राप्त असलेले दृढ भाव निवृत्त झाले, ते आतां पुरे आहेत; आतां पुनः त्यांची इच्छा नाही. तेव्हां आतां जे नवीन नवीन प्राप्त होत आहेत त्यांत काय आस्था ठेवावयाची? ही जीवितनदी लौकिक नद्यांसारखीहि नाही.

लौकिक नद्यांचें पाणी जातहि असतें व मेघ व पर्वत यांपासून तें येतहि असतें. पण या देहनदींतील आयुष्यरूपी जल नेहमीं जातच असतें. त्यांत भर कधींच पडत नाही. प्रत्येक देहामध्ये प्रत्येक क्षणीं भोग्य पदार्थ कुंभाराच्या चक्रावर चढविलेल्या घट-शरावादि पदार्थांप्रमाणें निरनिराळें येत असतात. या भवसागरांतील त्या लाटाच होत. हे विषयरूपी अतिशय दुर्घर शत्रु किंवा चतुर चोरच असून एकसारखे फिरत असतात. ते माझे विवेकरूपी सर्वस्व हरण करितात. तेव्हां आतां मी जागू कीं निजूं? म्हणजे त्यांच्याविषयीं सावध होऊं कीं बेसावध राहूं? आयुष्याचे पुनः पुनः बारीक बारीक तुकडे होऊन खालीं पडत आहेत, पण हा आपला नाश कोणाच्याहि लक्षांत येत नाही. काय चमत्कार आहे! काळानें आयुष्याचे सर्व दिवस क्षीण करून सोडले. 'आज मला हें मिळालें; तसेंच हेंहि प्राप्त झालें. हें आतां मजपाशीं आहे व हें लवकरच प्राप्त होईल.' असा विचार करतां करतां फुकट गेलेलें आयुष्य व जवळ आलेला मृत्यु कोणी पहात नाही. अनेक दिवस मी खालें, प्यालों, असंख्य वनभुमींतून विहार केला, सुखदुःखांचा अनुभव घेतला. आतां येथें साधावयाचें तें काय राहिलें? जीवितांत आह्मांला सुखदुःखावांचून दुसरा कशाचाहि अनुभव आला नाही. पुनः पुनः तेच ते पदार्थ व त्याच त्या क्रिया यांचा प्रत्यय आला. सर्व पदार्थ अनित्य आहेत अशी खात्री झाली, व आतां आम्ही अगदीं निरिच्छ होऊन राहिलों आहों. असंख्य भोग भोगले व अनित्यतेचा पूर्णपणें अनुभव घेतला. या संसारांत आम्हांला विश्रान्ति कोठेंहि दिसली नाही. मेरुपर्वताच्या उंच शृंगावरील उपवनांतून मी भ्रमण केलें व लोकपालांच्या नगरांतूनहि विहार केला, पण

त्यांत मला नित्य असें काय मिळालें? कांहींच नाही. जेथें जावें तेथें काष्ठांचेच वृक्ष, मांसाचीच शरीरें असून दुःख व अनित्यता कोठेंहि कमी नाही. तेव्हां आतां मी मनाचें समाधान कसें करावें, सांग? काळानें ज्याला ग्रासलें आहे, त्याचें धन, मित्र, सुखें, बांधव यांतील कोणीच रक्षण करूं शकत नाही. धुळीच्या राशीप्रमाणें अस्थिर व अदृढ असलेला हा जन पर्वतांच्या दग्यांतून पडलेल्या मेघजलाप्रमाणें विषयांमध्ये आसक्त होऊन क्षणोक्षणीं क्षय पावून कोणत्याहि प्रकारचा पुरुषार्थ संपादन न करितां मरून जातो. मला विषय मनोहर वाटत नाहीत, विभूतिहि रम्य दिसत नाहीत. मदोन्मत्त स्त्रीच्या चंचल कटाक्षांप्रमाणें हें जीवित चंचल आहे. हे मुने! कोणता विचारी पुरुष कोणत्या पदार्थावर कसा व कोणत्या कारणानें विश्वास ठेवील? निर्दय मृत्यु आज किंवा उद्यां मस्तकावर अवश्य पाय ठेवणार, यांत संशय नाही. शरीर पानाप्रमाणें गळून पडणारें आहे. जीवित एखाद्या जीर्ण कुटीसारखें आहे. बुद्धीला अधैर्यानें ग्रासलें आहे. रस निरस झाले. क्षुद्र भोगांनीं किंवा त्यांविषयींच्या मनोरथांनींच माझे एवढें मोठें आयुष्य हरण केलें. चमत्कार उत्पन्न करील अशा प्रकारचें कोणतेंहि पुरुषार्थरूप धन मी संपादन केलें नाही. 'मी व माझे' हा मोह मंद झाला आहे. देह निरुपयोगीच बनला आहे. विषया-विषयीं अनास्था हीच उत्तम अवस्था व जीविताविषयींची आस्था हीच अधम स्थिति होय. काय सांगावें? मोह पाडणारी संपत्ति प्राप्त झाली असतां ही आपल्यावर आपत्तिच आली आहे, असेंच विवेक्यानें नित्य समजावें, व या संसारांत आसक्त होऊं नये. विवेकी पुरुषाला कर्मशास्त्रेंहि मोह पाडणारीच आहेत असें मला वाटतें. कारण जल जसें उंच-

सखल प्रदेशीं यथेष्ट गमन करतें, त्याप्रमाणें विधि व निषेध, शाश्वत व आशाश्वत फलें यांच्या योगानें हा सर्व लोक यथेष्ट व्यवहार करीत असतो. विषयरूपी विषारी वायु वित्तरूपी पुष्पकोशांतून विवेकरूपी सुगंधसर्वस्वहरण करून जीवाला मूर्च्छित करतात. वस्तुतः हें विषयरूप असतू असतांनाच अविवेक्याकडून तें सद्बुद्धीनें ग्रहण केलें जातें. अर्थात् त्याची सत्ता काल्पनिक आहे, खरी नव्हे. जसें सद्रूप आवरणानें असतूच झालें आहे, तसें असतूच विक्षेपानें सतू बनलें आहे. कारण आवरण व विक्षेप यांनीं युक्त असलेली मायाशक्ति अघटित घटना करण्यांत मोठी चतुर आहे. ज्याप्रमाणें नद्या आपल्या दोन्ही तीरांवर आपल्या प्रवाहरूपी देहाला झोंके देत समुद्राकडेच धांवत जातात, त्याचप्रमाणें सर्व जनता विषयांकडे धांवते. आपल्या आधारस्थानापासून सुटलेले चित्तरूपी बाण विषयरूपी लक्ष्याकडे एकसारखे धांवत असतात. धनुष्यापासून सुटलेले बाण जसे गुणाला ह्म० धनुष्याच्या दोरीला पुनः स्पर्श करीत नाहीत, त्याप्रमाणें ते चित्तबाण विवेकवैराग्यरूप दोरीस स्पर्श करीत नाहीत. कृतघ्नांच्या ठिकाणीं प्रीतीचा जसा सर्वथा अभाव असतो त्याप्रमाणें विषयी पुरुषांच्या ठिकाणीं वैराग्यादि गुणांचा अभावच असतो. आयुष्य हा उत्पातवायुच आहे. बंधु हीं बंधनेंच आहेत, व विविध संपत्ति हें मरणार्थें साधनच आहे. सुखें आसक्ति उत्पन्न करीत असल्यामुळें अतिशय दुःखेंच आहेत. संपत्ति ही आपत्तिच आहे. भोग हे संसार-महारोगच आहेत. आसक्तिच मोठा उद्वेग आहे. सर्व संपत्ति, आपत्ति, व सुख हें केवळ दुःखालाच कारण होतें. जीवित मरणाचाच कारण होतें. अरे अरे ! मायेचा हा विलास किती विचित्र आहे ! प्रत्येक मनुष्य अनेक इष्टानिष्ट कालपरिवर्तनांचा व थोड्याशा सुखाचा अनुभव

घेत जर्जरतेस प्राप्त होतो. विषयाचे संभोग या सर्पांच्या फणाच आहेत. त्यांना थोडासा जरी स्पर्श झाला तरी ते विषयभोगरूपी सर्प लागलीच दंश करतात व प्रत्येक क्षणीं पहातां पहातां नष्ट होतात. आयुष्य अतिशय कष्टकर व क्षणभंगुर फल देणाऱ्या भयंकर व्यवहारांनीं क्षीण होतें. त्यामुळें निरतिशय आनंदरूप फलाची प्राप्ति होत नाही. बंधनस्थानीं बांधून खान, पान, उपवास इत्यादिकांच्या योगानें कृश केलेल्या वनांतील हत्तीप्रमाणें भोगाशेनें बद्ध झालेल्या सकाम मनुष्यांचे पदोपदीं हाल होतात. संपत्ति व स्त्रिया तरंगाच्या उंचीप्रमाणें क्षणिक आहेत. सर्पांच्या फणारूपी छत्राच्या छायेप्रमाणें त्यांच्या ठिकाणीं कोणता शहाणा पुरुष रममाण होणार ! विषय मनोहर आहेत व विभूति अतिशय रम्य आहेत, असें जरी मानिलें तरी मत्त तरुणींच्या कटाक्षांप्रमाणें जीवित चंचल आहे. तेव्हां जे आरंभीं अतिशय रमणीय वाटणाऱ्या पण शेवटीं विरस करून सोडणाऱ्या विषयांत रममाण होतात, ते नरकांत पडतात. द्वंद्वदोषांनीं युक्त असलेली दुःसाध्य, अस्थिर व अभाग्यांनाच आवडणारी धनें केव्हांच संतोष देत नाहीत. केवळ आरंभींच अतिशय गोड वाटणारी, पण परिणामीं दुःख देणारी क्षणविलासिनी लक्ष्मी सर्व लोकांना मोहच पाडते. दुष्टांच्या संगतीप्रमाणेंच धनादिकांची संगति आरंभीं अतिशय रम्य वाटते, मध्यें क्लेश देते व शेवटीं दुःख व आपत्ति देते. तारुण्याची शोभा शरत्कालच्या मेघच्छायेप्रमाणें क्षणिक आहे. विषय आपातरमणीय पण परिणामीं संताप देणारे आहेत. मोठमोठ्यांच्या जीवितावरहि मृत्यु घाला घालतो. प्राण्यांचें आयुष्य शाखाप्रावरून टिबकणाऱ्या जलबिंदूप्रमाणें क्षय पावत असतें. वृद्धाचे केंस पिकतात. तो जसा जसा वृद्ध होत जाईल

तसे दांतहि गळून पडतात. तात्पर्य, त्याच्या शरीरांतल सर्व कांहीं जीर्ण व क्षीण होतें; पण एक तृष्णा मात्र क्षीण होत नाही. या जन्मी भोग भोगून जन्मांतरीं विवेकवैराग्यादिकांस प्राप्त होईन, ही आशा देखील व्यर्थ आहे. कारण विषयानुभवाच्या विस्ताराने अतिशय गहन झालेल्या अनेक देहपरंपरारूप शरीर-अरण्यांत एक तृष्णा हीच विषयमंजरी एकसारखी अतिशय वाढत जाते. बाळपण जसे झटकन निघून जातें, तसेच तारुण्याहि न कळत संपतें व तारुण्य जसे हां हां म्हणतां निघून जातें, तसेच बाळपणाहि केव्हां संपतें तें कळत नाही. या दोन्ही अवस्था एकसारख्याच क्षणभंगुर असल्यामुळे त्यांना परस्पर उपमानोपमेयत्व आहे. ह्मणजे बाळपणाला तारुण्याची उपमा देतां येते, व तारुण्याला बाळपणाची उपमा देतां येते. ओंजळींतील पाणी जसे गळतें, तसे जीविताहि सत्वर संपून जातें. नदीचा प्रवाह जसा परत येत नाही, तसे गेलेले आयुष्य पुनः परत येत नाही. जो जो देह येतो, तो तो कांहीं तरी निमित्त होऊन, झटकन, पाहतां पाहतां, तरंग, मेघ किंवा दीप यांप्रमाणे अस्त पावतो. आम्ही रम्य विषयांमध्येहि अरम्यता पाहिली आहे, स्थिर पदार्थांमध्येहि अस्थिरतेचा अनुभव घेतला आहे व सत्य वस्तूंमध्येहि असत्यतेचा निश्चय केला आहे. त्यामुळे आम्ही आतां त्याविषयीं विरस झालो आहो. मन आत्म्यामध्ये विश्रांति पावून वासनाशून्य झाले असतां जें सुख होतें, तें पाताल, भूतल किंवा स्वर्ग यांतील कोणत्याच विषयांमध्ये नाही. माझे हृदय आतां संतुष्ट झालें आहे, त्यामुळे या पांचहि इंद्रियवृत्ति सर्व विषयांसह मला कशा जिकूं शकणार ? अर्थात् विषय व इंद्रियवृत्ति या सर्वांनीं मिळून एकदम जरी माझ्या-

वर हल्ला केला, तरी माझे वैराग्य अतिशय दृढ असल्यामुळे, चित्रांत काढलेल्या लता भ्रमराला ज्याप्रमाणे आसक्त करीत नाहीत, त्याप्रमाणे मला त्या आसक्त करूं शकत नाहीत. आज दीर्घकालाने निरहंकार झालेल्या मी आपल्या बुद्धीनेच स्वर्ग व मोक्ष यांविषयीचें हें वैराग्य संपादन केले आहे. त्यानंतर चिरकाल एकान्तांत विश्रांति घ्यावी या हेतूने तुजप्रमाणेच मी या आकाशस्थानीं आलों व मी येथे ती कुटी पाहिली. ही कुटी तुझी आहे हें मला आतां कळलें. तूं पुनः येथे येशील अशी मला कल्पनाहि नव्हती. त्यामुळे मला असे वाटलें कीं, हा कोणी एक योगी स्वतःच देहत्याग करून येथे निर्वाणास प्राप्त झाला आहे. भगवन् ! हा माझा पूर्व वृत्तांत आहे. मी हा अशा प्रकारचा विरक्त मनुष्य आहे. वस्तुस्थिति जशी होती, तशी मी तुला सांगितली. आतां तुला योग्य वाटेल तसे कर. वाटल्यास या अपराधाबद्दल दंड कर किंवा अनुग्रह कर. हे मुने, तुमच्यासारखे सिद्ध सुद्धां जोवर अवधान देऊन शुद्ध बुद्धीने विचार करून निर्णय करीत नाहीत, तोवर त्यांनाहि त्रैकालिक वृत्तान्त बरोबर कळत नाही. ब्रम्हदेवादिकांच्या मनाचाहि हाच स्वभाव आहे, मग माझ्यासारख्याला तुझा वृत्तान्त न कळला तर काय आश्चर्य आहे ? यास्तव माझ्या अपराधाची क्षमा कर. ९३.

सर्ग ९४ वा.

१ त्या दोघांचें सिद्धलोकीं गमन २. पिशा-
चांची व देवतांची मनोमात्रानुसारिणी स्थिति.

श्रीवसिष्ठः—त्यानंतर आकाशाप्रमाणें
विस्तीर्ण असलेल्या त्या सुवर्णमय महाभूमीमध्ये
त्या सिद्धाच्या सुहृद्भावामुळे मी असें बोललों.
हे साधो ! हा अविचाररूपी अपराध माझ्या
हातूनहि झाला आहे. केवळ तूच नव्हेस,
तर मीहि या गोष्टीचा विचार केला नाही.
सिद्ध जोंवर चित्ताचें ऐकाग्र्य करून पहात
नाहीत, तोंवर त्यांना त्रिकालज्ञान होत नाही,
हे तुझे म्हणणें अगदीं खरें आहे. योग्यांनाहि
चित्ताच्या स्थिरतेवांचून भूत-भविष्यत्काळांचें
ज्ञान होत नाही. कारण चित्तेकाग्र्यावांचून जर
असें ज्ञान झालें असतें, तर मीं तुझ्या
वृन्ताताचा विचार करून ही कुटी आकाशांत
तशीच स्थिर केली असती व त्यामुळे तूं
इतक्या उंचीवरून खालीं पडला नसतास.
परस्परांचा अपराध परस्परांना सहन करणें
उचित आहे. तर आतां हे साधो, उठ; आपण
आपापल्या सिद्धलोकीं जाऊन राहूं या. कारण
आपली निर्विक्षेप स्थिति होण्यास आपापलीं
स्थानेंच अत्यंत उपयोगी असतात. यास्तव मी
आपल्या सप्तर्षिलोकीं जाऊन रहातों व तूं
आपल्या नंदनवनांत जाऊन रहा. असा निर्णय
करून नक्षत्रांचीच ज्यांना उपमा आहे असे
आम्ही गोफणीतून एकाच वेळीं सोडलेल्या
दोन दगडांप्रमाणें एकाच वेळीं आकाशांत
उडालों. एकमेकांना प्रणाम करून व परस्परांचें
विसर्जन करून तो नंदनवनांत गेला व मी
सप्तर्षिलोकीं गेलों. हे राघवा ! मीं तुला हा
सर्व वृन्तात सांगितला. संसाराची विचित्रता
किती आश्चर्यकारक आहे ती तूं पहा.

श्रीरामः—भगवन् ! आपला देह त्या
सिद्धानें कुटीतून फेंकून दिल्यावर तो पृथ्वीवर
पडून धुळीला मिळून गेला असला पाहिजे !
मग आपण सिद्ध लोकांत कोणत्या शरीरानें
भ्रमण केलेंत ?

श्रीवसिष्ठः—हां, मला आतां आठवलें.
आतां पुढचा वृत्तांत ऐक. त्यानंतर या जगद्रूपी
गृहांत सिद्धांच्या सेनांतून व लोकपालांच्या
नगरींतून भ्रमण करणाऱ्या मीं काय काय
केलें तें ऐक. मीं इंद्रपुरांत गेलों, पण मला तेथें
कोणी पाहिलें नाही. कारण मी देहरहित होतों.
त्या वेळीं मी सूक्ष्मदेहानेंच युक्त होतों. रामा !
त्या प्रसंगीं मी आकाशाप्रमाणें अस्थूल होतों.
मी कोणाचा आधार नाही व आधेयहि नाही
अशा स्थितीमध्ये चिदाकाशप्रचुर जें मन
तद्रूप होतों. तुझ्यासारखे जे स्थूल पदार्थांना
जाणणारे लोक होते, त्यांना मी दिसत नव्हतों
व मीहि कोणाचें ग्रहण करीत नव्हतों. सूक्ष्म-
दर्शी योग्यांना मात्र मी दिसत होतों. देश व
काल यांचें परिवर्तन करणाराहि मी नव्हतों.
कारण पहाणें, प्रेरणा करणें, इत्यादिकोणतीच
क्रिया मी करीत नव्हतों. मी मनोमननमात्ररूप
होतों. पृथिव्यादिकांनीं रहित होतों. संकल्प-
पुरुषाच्या आकाराप्रमाणें मी होतों. भित,
खांब यांचा स्पर्श न झाल्यामुळे त्यांना मी
निरोध करीत नव्हतों. इतर पदार्थांकडूनहि
मला प्रतिबंध होत नसे. मी स्वतः स्वानुभवो-
न्मुख झालों होतों. स्वप्न किंवा मनोराज्य या-
प्रमाणें स्वप्नांतील व मनोराज्यांतील भूतांशीं
मी व्यवहार करीत होतों. याविषयीं स्वप्नांतील
अनुभव हाच पूर्ण दृष्टान्त आहे असें
समजावें. आतां “ कोणत्याहि ज्ञानाला
देह अवच्छेदकतासंबंधानें कारण होतो,
त्वचा व मन यांचा संबंधहि ज्ञानाचें
निमित्त आहे, पण सुषुप्तीमध्ये त्या दोन्ही

कारणांचा अभाव असल्यामुळे त्या अवस्थेत ज्ञान नसणेच युक्त आहे.” असे आपल्या अनुभवाचा अपलाप करून बोलणारा जो मूर्ख नैयायिक त्याच्याशी तूं संभाषणहि करूं नयेस. कारण मी ‘सुखाने निजलो होतो,’ या स्मृतीवरून झोपेमध्ये सुखशयनादिकांचा अनुभव आला, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. ज्याप्रमाणे स्वप्न पहाणारा पुरुष आपल्या घरांत व्यवहार करीत असलेला दिसत नाही, त्याप्रमाणे मी पुढे असूनहि अंतरिक्षांतील देवांदिकांना दिसलो नाही. मी दुसऱ्या सर्वांना पार्थिव स्थूल आकाराने युक्त असलेले पहात होतो, पण सूक्ष्मस्वरूप अशा मला मात्र कोणी पहात नव्हते.

श्रीरामः—आपण स्थूलदेहरहित व चिदाकाशरूप असल्यामुळे जर कोणाला दिसत नव्हता, तर त्या सिद्धाने आपल्याला सुवर्णभूमीत कसे पाहिले?

श्रीवासिष्ठः—‘ज्या अर्थी आमच्यासारखे ज्ञानयोगसिद्ध जन सत्यसंकल्पस्वरूप असतात, त्या अर्थी त्यांना संकल्पाने कल्पिलेले पदार्थच प्राप्त होतात. त्यांनी ज्याचा संकल्प केलेला नसतो, त्याची त्यांना प्राप्तिहि होत नाही. ‘अहो, पण ज्ञानसिद्धांना नेहमी सूक्ष्म देहच आहे, स्थूल देह नाही, असे आपण अनेक वेळां सांगितले आहे. तेव्हां त्यांच्या स्थूलदेहबुद्धीने दुसऱ्याला पहाणे, त्याच्याशी संभाषण करणे इत्यादि सत्यसंकल्प कसा संभवतो?’ असे विचारशील तर सांगतो. लौकिक व्यवहारामध्ये निमग्न झालेल्या शुद्धचित्त पुरुषाला आपल्या सूक्ष्मदेहत्वाचे एका क्षणांत विस्मरण होतें; अर्थात् समाधिकाल व विवेकदशा या अवस्थेत त्याचे शरीर सूक्ष्मच असतें. समाधि सोडून जागे होणे व व्यवहार करणे या अवस्थांमध्ये सूक्ष्मभावाचे विस्मरण होऊन

स्थूल देहाची कल्पना संभवते. त्या वेळी ‘हा सिद्ध मला पाहो,’ असा मी सत्य संकल्प केला. त्यामुळे तो स्वतःहि सिद्ध म्हणजे सत्यसंकल्प असल्यामुळे त्याने मला पाहिले. इतर जन ‘मी ब्रह्म नव्हे’ या दृढ भावनेने जरठ बनलेला असतो. त्यामुळे तो संकल्पार्थाचे पात्र होत नाही. पण हा सिद्ध भेदवासनाशून्य असल्यामुळे सत्यसंकल्पाचे पात्र झाला होता. ‘तर मग दोन सिद्धांनी एकमेकांच्या विरुद्ध संकल्प केले तर काय होतें? मी याला पहावे असा एकाने संकल्प केला व मी याला दिसू नये असा दुसऱ्याने संकल्प केला तर त्यांतील कोठला सिद्धीस जातो?’ तर अशा अवस्थेमध्ये ज्याच्या ठिकाणी आत्मज्ञानाचे विशदत्व अधिक असतें त्याचा संकल्प प्रबळ ठरतो. जसे—एका राज्याच्या सिद्धीसाठी यत्न करणाऱ्या दोन राजपुत्रांतील ज्याच्यामध्ये शौर्यादि गुण जास्त असतात त्याचाच जय होतो. असो. पण त्या सिद्धांच्या समूहांतून व लोकपालांच्या नगरांतून भ्रमण करणाऱ्या माझे ते सूक्ष्मत्व व्यवहाराच्या ओघाबरोबर कोठल्या कोठे गेलें. मी जेव्हां त्याला विसरलो तेव्हां त्या महाकाशांत दुसऱ्यांबरोबर व्यवहार करण्यास प्रवृत्त झालो, पण व्यवहारवशात् चंचल झालेल्या मला तेथे कोणीच पाहीना. मी मोठमोठ्यांनी जरी ओरडत होतो, तरी माझा शब्द त्या देवलोकांतील कोणीहि ऐकेना. ज्याप्रमाणे स्वप्नांत ओरडणाऱ्याचा शब्द कोणाला स्पष्ट ऐकू येत नाही, त्याप्रमाणे माझे ओरडणे कोणाच्याही कानी पडले नाही. त्या वेळी मी मनोमनरूप असल्यामुळे कोणी पडत असले किंवा रथादिकांवर चढत असले तर त्याला धरण्यासाठी आपला हात पुढे केल्यास तो दुसऱ्या कोणाच्या उपयोगी पडला नाही. हे रघुनंदना! याप्रमाणे मी

आकाशांतील पिशाच झाले. अशा प्रकारे मी देवलोकांतील अवर्णनीय पिशाचतेचा अनुभव घेतला.

श्रीरामः—भगवन् ! या लोकीं पिशाच आहेत का ? त्यांचा आकार कसा आहे ? ते रहातात कोठे ? त्यांची जात कोठली ? त्यांचा आचार काय ? ते कशा प्रकारचे असतात व त्यांचा आशय काय ?

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! या जगांत पिशाचे कशा प्रकारचीं असतात ते मी सांगतो, ऐक. प्रसंगी प्राप्त झालेल्या प्रश्नाचे जो निरसन करीत नाही, तो सभेत बसण्यास योग्यच नाही. कांहीं पिशाच आकाशासारखे असतात; त्यांचीं शरीरे मनोमय असतात. स्वप्नाप्रमाणे मनोमय हस्तपादादिकांनीं तीं युक्त असतात. तूं जसा हें सर्व जगत् पहातोस त्याप्रमाणें तीं पिशाचेहि सर्व पहातात. तीं दुसऱ्या मनुष्यामध्ये त्याच्या चित्तभ्रमरूप व त्यामुळेच नाना प्रकारचे भय दाखविणाऱ्या अशा आपल्या छायेनें—प्रतिबिंबाने प्रवेश करून, ह्मणजे जणू काय त्याच्या चित्ताशीं तादात्म्य पावून त्याच्या दुःखभोगप्रद कर्मवासनादिकांस नाना प्रकारच्या भ्रांति व चेष्टा यांना अनुरूप अशा रीतीनें जागृत करतात. ते ज्याच्या शरीरांत प्रवेश करतात त्याचे कर्म मरणाच्या अनुकूल असले तर त्याला मारतात. त्यांचा तसाच कांहीं ऋणानुबंध असला तर त्याच्या देहांतील धातूंना क्षीण करतात. रक्ताच्या शोषून घेतात. त्याचे बल कमी करतात. याप्रमाणें जीवांच्या चित्ताचे आक्रमण करून त्याची हिंसा करतात. [याप्रमाणें त्यांचा आचार सांगून आतां आकार व जाति यांविषयीं सांगतात—] कांहीं आकाशासारखे असतात. कोणी धुक्याच्या आकाराचे असतात. कित्येक स्वप्नरांसारखे असतात. काहीं मेघसमूहासारखे असतात. कित्येकांची

शरीरे वायूच्या स्वरूपाचीं असतात. कांहीं साकार अमले तरी आकाशरूप असतात. कित्येक भ्रमात्मक असतात, ह्मणजे त्यांना ज्याचे आक्रमण करावयाचे असते, त्याच्या भ्रमानुसार ते शरीर धारण करितात. त्यांना कोणाला धरतां येत नाही व ते स्वतःहि कोणाला धरू शकत नाहीत. त्यांचीं शरीरे आकाशासारखीं शून्य असतात. ते आपल्या स्वतःच्या आकृतीला पहातात. थंडी, ऊन्हा यांमुळे होणारे सुख-दुख त्यांना भासते, पण ते पिशाच बाह्य-जल पिण्यास, अन्न खाण्यास, एखादी वस्तु धरण्यास व देव-घेव वगैरे करण्यास समर्थ नमतात. ते इच्छा, द्वेष, भय, क्रोध, लोभ व मोह यांनीं युक्त आहेत. मंत्र, औषधि, तप, दान, धैर्य व धर्म यांच्या योगानें ते बश केले जातात. (मग मनुष्यांना ते दिसतात कसे ? उत्तर--) 'सत्त्वावष्टंभ' या नांवाच्या योगधारणेनें, यंत्रानें, मंत्रानें व देवतेच्या आराधनेनें ते भूतविद्येनें युक्त असलेल्या लोकांना दिसतात, त्यांच्या अधीन होतात, सेवादिकांमध्ये नियुक्त केले जातात. पण ही गोष्ट सर्वांनाच साध्य होत नाही. देवांच्या ज्या अकरा प्रकारच्या योनि आहेत, त्यांमध्येच पिशाचयोनीचा अंतर्भाव होत असल्यामुळे अणिमादि ऐश्वर्याच्या न्यूनाधिकतेप्रमाणें त्यांना न्यूनाधिक सुखोपभोगहि होतो. ह्मणजे त्यांतील कित्येक देवांसारखे असतात, कित्येक मनुष्यांसारखे असतात. कित्येकांमध्ये नागांचे सादृश्य असते. कोणी घोडा, कुत्रा यांसारखे असतात. कोणी गावांतील ओसाड प्रदेशीं रहातात, कोणी जंगलांत रहातात, कोणी पाण्यांतील नाल्यावर रहातात, कोणी उकिरडे, चवाडे व इतर अशुचि प्रदेश यांवर वास करतात. याप्रमाणें त्यांचा आकार कसा अगतो, ते कोठें रहातात व त्यांचा

आचार कसा असतो ते सांगितले. आतां त्यांचा जन्म कसा होतो ते सांगावयाचे आहे. यास्तव अगदीं आरंभापासून ते सर्व तूं ऐक. जे निर्विषय चिन्मय ब्रह्म ते सर्व शक्तींनी युक्त असल्यामुळे आंतल्याआंत विषयाचा संकल्प करीत असल्याप्रमाणेच जागृत होते. म्हणजे मुख्य ब्रह्म कार्यब्रह्माहून अगदीं विलक्षण असते. म्हणूनच त्याला निर्विषय चिन्मय म्हणतात. मन एखादा मनोरथ करूं लागले असतां ते जसे जागृत होते, तसेच ते निर्विषय ब्रह्माहि संकल्प करूं लागते. तोच जीव किंवा चित्चा प्रथम अंकुर आहे, असे तूं समज. तोच संकल्प अभिमानाने ऊर्जितावस्थेस प्राप्त झालेला अहंकार बनतो. तो अहंकार संकल्पाने अतिशय पुष्ट झाला म्हणजे त्यालाच विद्वान् लोक 'मन' असे नांव देतात. त्यालाच ब्रह्मदेव किंवा चतुर्मुख असे म्हटले जाते. संकल्पाकाश हेच त्याचे स्वरूप आहे. असत् जगाचे असत् मन हेच बजि आहे. त्याला आकृति कशी ती मुळीच नाही. याप्रमाणे समष्टि मनच चतुर्मुख होऊन राहिले आहे. तो सदेह जरी असला तरी निर्मल आकाश आहे. स्वप्नांतील पुरुषाचा जसा आकार असतो, तशा कल्पित आकाराचा तो असून, अधिष्ठानरूपाने जरी सत् असला तरी स्वरूपाने सदा असदाकार आहे. तो पृथिव्यादि मूर्त भौतिक शरीराने रहित असून, केवळ सूक्ष्म लिंगशरीराने युक्त आहे. आकाशांतील संकल्पपुरुषाला पृथिव्यादि भौतिक देह कोठून असणार ? तुझे मन जसे कल्पित आकाशनगर पहाते, तसेच मन आत्म्यामध्ये कल्पित चतुर्मुखत्व पहाते. म्हणूनच तो ब्रह्मदेव जे जे कांहीं कल्पितो ते ते सर्व पदार्थरूपाने पहातो व त्याचा अनुभवहि घेतो. जो जेवढा म्हणून जीव प्रसिद्ध आहे तो सर्व चिद्रूपच आहे. त्यामुळे तो परमार्थ

सत् आहे. तो ज्ञानशक्तीने युक्त आहे. तेव्हां तो आपला संकल्पित पदार्थ कां पहाणार नाही ? निराकार मनोरूप असलेला तो ब्रह्मा चिदकाशांत शून्याकारच असे जे ब्रह्मांड पहातो, तेच हे जगत् होय. ज्याप्रमाणे दीर्घकालीन स्वप्न अगदीं ग्वरे व रमणीय भासावे, त्याप्रमाणे ब्रह्मच ब्रह्मामध्ये ब्रह्मदेवरूप होऊन चिरकाल या जगाचीच भावना करते. त्यामुळे आतां तो त्याचा भासच अतिशय दृढ होऊन राहिला आहे. तो चतुरानन वस्तुतः ब्रह्मस्वरूप जरी असला तरी सूक्ष्मशरीराने युक्त असलेल्याहि त्याच्या दीर्घभावेने सृष्ट्यादिकांचा पूर्ण अनुभव घेतो. तो त्याचा अनुभवच अत्यंत प्रकट होऊन आधिभौतिक देहत्वास प्राप्त झाला आहे. त्यामुळे भेदपरंपरेने अतिशय विस्तीर्ण दिसणारा हा सर्ग 'सृष्टि' या नांवास प्राप्त झाला आहे. तो ब्रह्मा ब्रह्ममात्ररूप आहे. जगत्हि ब्रह्मरूपच आहे. त्यांतील एकाचाहि जन्म झालेला नाही. ती आकाश व शून्यत्व यांप्रमाणे अत्यंत अभिन्न आहेत. वायु व त्याचा स्पंद ही जशी एकरूपाने रहातात, त्याप्रमाणे हा ब्रह्मदेवरूपी जीव व जगत् तादात्म्याने रहातात. चतुरान 'मी पृथिव्यादि भूतमय आहे' असे जाणतो. पण ते मिथ्या आहे, ग्वरे नव्हे. ज्याप्रमाणे तूं स्वसंकल्पाने निर्माण केलेल्या असत् पुरुषाच्या सत् नगरादिकांना भूतमय समजतोस, त्याप्रमाणेच तो आपल्याला भूतमय समजतो. त्यानंतर ब्रह्मांडरूप स्वशरीराच्या कठिण, द्रवरूप इत्यादि भागांना त्या ब्रह्मदेवाने पृथ्वी, जल इत्यादि नावे दिली. त्या सर्वांना मिळून 'जगत्' हे नांव आहे. ज्याप्रमाणे असत्य असलेलाहि तुझा संकल्प कौतुक, मनोराज्य इत्यादि व्यवहारांच्या उपयोगी असल्यामुळे तो सत्यच आहे असा तूं अनुभव घेतोस, त्याप्रमाणे हा ब्रह्मदेवहि

आषला संकल्प सत्य आहे असा अनुभव घेतो. आणि तो तुजप्रमाणे व्याष्टिरूप नसून समष्टिरूप असल्यामुळे त्याच्या संकल्पाने उत्पन्न झालेल्या जगाचा सर्वलोकसाधारण व्यवहार सुरू आहे. तो ब्रम्हदेव वस्तुतः स्वतः चिन्मय आकाशच आहे. त्याचा संकल्पहि चिदाकाशच आहे; त्यामुळे सर्व जगत् हे स्वप्न आहे. उत्पत्ति व नाश हेहि खरे नव्हेत. ज्याप्रमाणे हे मन सत्य, त्याप्रमाणेच त्याचे ते अंश म्हणजे वृत्ति सत्य होत. चंद्र, सूर्य, रुद्र, इंद्र, वायु हे सर्व त्याच्या अंशामुळे उद्भवतात. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे सर्व जगत् हे मनोराज्य आहे. ते आकाशांतील शून्य, निराधार स्फुरण आहे. ज्याप्रमाणे स्वप्नांतील नगरहि आकाश, संकल्प-पर्वतहि आकाश, त्याप्रमाणेच चतुर्मुख व जगत् हीं दोन्ही स्वच्छ व निराकार आकाशच आहेत. याप्रमाणे अहर्निश आभासमात्र भासणाऱ्या या अव्यय जगाचे उत्पत्ति, स्थिति व लय हे भाव व्यर्थ भासत असतात. हे निष्पाप रामा ! जगद्रूप आकाशकोशांतील तुझे किंवा माझे यांतील काय जाणार किंवा काय येणार ? कारण आत्मा चिदाकाशरूप आहे, असे अनुसंधान केल्यावर तुझे, माझे किंवा दुसऱ्या कोणाचेहि उत्पत्ति, स्थिति व लय संभवत नाहीत. तर मग आतां आम्ही उगीच आपणावरच अनर्थ ओढवून घेण्यासाठीं राग, द्वेष, भय यांची कल्पना काय ह्मणून करावी, तूच सांग बरे ? अरे बाबा, वस्तुतः सर्गाचे कारण नाही. सर्ग नाही व असर्गत्वहि नाही. हे असे सर्वदाच आवरणरहित आहे. हे प्रत्यक्स्वरूपच सतत ते ब्रम्हच आहे; पण तशाहि त्या चिदाकाशरूप क्षेत्रांत अज्ञान-कल्पनांचा चिखल झाला असतां त्या स्वात्मरूप बीजापासूनहि असंख्य भूतांची परंपरा होते. या-मागे जी भूतपरंपरा झाली ती याच अक्षय क्षेत्रांत झालेली असून पुढील भूतपरंपराहि

यांतच होणार आहे. ती आकाशरूप आहे. अज्ञानरूपी कल्पनांपंक ज्ञानसूर्याच्या तापाने सुकून गेला असतां येथे कांहीं क्षेत्र नाही, त्यांत कोणी कांहीं पेरलेले नाही. बीज नाही व त्यापासून कांहीं झालेलेहि नाही. तर हे सर्वदा आपल्या मूळ स्वरूपांतच स्थिर आहे. (याप्रमाणे पिशाचांच्या जन्माचे वर्णन करण्याच्या प्रसंगाने सृष्टीचे तत्त्व सांगून प्रस्तुत विषयाला अनुकूल असल्यामुळे पूर्वोक्त भूत-शिलेच्या अवयवादि भेदत्वाने जातिभेद दाखवितात.) त्या कल्पनारूप चिखलाने भरलेल्या आत्मक्षेत्रामध्ये ज्या शिलापंक्ति वाढतात, त्याच देवादिकांच्या जाति होत. त्यांतील ज्या कांतीने उज्ज्वल, रत्नरूप शिला ज्ञानसंपन्न असतात, त्याच देव, ऋषि इत्यादिकांच्या जाति होत. ज्या अर्ध कांतीने उज्ज्वल असतात त्या मनुष्य, नाग इत्यादि जाति होत. ज्या म्लान शिला असतात, त्या तमोगुणाने युक्त असल्यामुळे कृमि, स्थावर यांच्या जाति होत. ज्या अतिशय भारभूत, कांति, प्रकाश इत्यादि फलांनीं रहित, ह्मणजे भूमीवरील वृथा पाषाणासारख्या शरीररहित किंवा देहाकार अशा शिला असतात, त्या पिशाचादि जाति सांगितल्या आहेत. संकल्प करणाऱ्या मनुष्याची इच्छा स्वतंत्र असते. ' ती तशाचि कां ? ' असा कोणाला प्रश्न करतां येत नाही. ब्रम्हदेवाच्या इच्छाहि तशाच स्वतंत्र आहेत. त्यानें जशी जशी इच्छा केली, तशा तशा भूतजाति झाल्या. अर्थात् ब्रह्मदेवाने त्या आकाशक्षेत्रांत उत्तम देवादि रत्नेंच होवोत, असा संकल्प कां केला नाही ? वृथा पाषाणरूप पिशाचादि जाति उत्पन्न करण्याचा संकल्प त्यानें कां केला ? कारण त्या हिरण्यगर्भाला ज्या इच्छा होतात त्या निष्कारण नसतात. उत्पन्न होणाऱ्या जीवांच्या प्राक्तनकर्माप्रमाणे त्याला

इच्छा होत असतात. त्यामुळे ब्रह्मदेवाला जशी इच्छा उत्पन्न झाली, तशाच त्या पिशाच-जाति उत्पन्न झाल्या. या जातींना शिला असें ह्मटल्यामुळे त्या भौतिक आहेत असें कोणाला वाटे. पण वस्तुतः त्या सर्व भूतजाति चिदाकाशरूप आहेत. त्यांचे देह सूक्ष्म असतात, पृथिव्यादि भूतांनीं रहित असतात. 'तर मग आमचें शरीर पांचभौतिक आहे असा अनुभव कां येतो ?' असें विचारशील तर सांगतो. दीर्घ स्वप्न हीच जागरावस्था जशी झाली आहे, त्याप्रमाणें दीर्घ अभ्यासानें 'मी शरीर आहे' ही वासना पुष्कळ दिवस दृढ केल्यामुळे आधिभौतिक देहाचा अनुभव येतो. पिशाचादि हे सर्व तसेच आहेत. दीर्घ अभ्यासानें त्यांना आधिभौतिकत्व प्राप्त झालें आहे. आपापल्या योनींतील भोग्य विषयांच्या भोगांनीं ते मंतुष्ट असतात. त्यामुळे पिशाचांनाहि त्यांचा पिशाचदेह व अत्यंत निंद्य असा भोग प्रियच वाटतो, बीभत्स वाटत नाही. एका गांवांतील लोक परस्परांना जसे पहातात व त्यांच्याशीं व्यवहार करितात, त्याप्रमाणें त्या भूतजातींतील कांहीं जाति एकमेकांस पाहतात. एकाच स्वप्नांतील लोक जसे परस्परांस पाहतात व एकमेकांशीं व्यवहार करितात, तसाच हा सर्व प्रकार आहे. अनेक आकारांनीं स्थित असलेल्या दुसऱ्या कांहीं जाति, अनेक स्वप्नांतील लोक परस्परांस जसे पहात नाहीत, त्याप्रमाणें परस्परांस पहात नाहीत. जगांत या पिशाचादि दुष्ट जाति जशा आहेत, प्रायः तशाच कुंभांड, यक्ष, प्रेत, इत्यादि दुसऱ्या जातिहि आहेत. भूमीचा सखलपणा जसा न्यूनाधिक असेल तसेच त्यांत न्यूनाधिक जल असतें. त्याच न्यायानें पापच्या न्यूनाधिक-तेप्रमाणें या भूतजातींत तमोगुणाचें तारतम्य असतें. भर दोन प्रहरीहि पिशाच एखाद्या

उन्हांने व्यापलेल्या चव्हाठ्यावर जरी उभा राहिला, तरी तेथें सुद्धां त्याचें स्वाभाविक तम त्याला सोडीत नाही. सूर्य बाकीच्या सर्व अंधकाराला आपल्या प्रकाशानें जरी दूर करीत असला तरी त्या पिशाचाकार अंधकाराला दूर घालवूं शकत नाही. दुसरा कोणी मनुष्य त्याला पाहूं शकत नाही. तो आपण आपल्याला मात्र पाहतो. मायेची अघटित घटना कशी आहे ती पहा. रामा ! आम्हांला प्रकाश मिळावा म्हणून अग्नि, सूर्य, चंद्र, यांचें जसे प्रकाशमंडल आहे तसे पिशाचादिकांचें रात्रीं तामस मंडल असतें. प्रकाशांत त्यांचें सामर्थ्य कमी होतें व अंधकारांत तें वाढतें. अशा प्रकारच्या पिशाच-योनीचा असंभव आहे, असेहि म्हणतां येत नाही. कारण उलूकांसारखे रात्रिचर प्राणी आपण या लोकीं प्रत्यक्ष पाहतों. खरोखर हें जगत् स्वभावतःच मोठें आश्चर्य आहे. रामा ! पिशाचयोनींत उत्पन्न झालेल्या जीवांची ही जाति मी तुला सांगितली. कोणी कांहीं प्रश्न केल्यास त्याचें उत्तर अवश्य सांगितलें पाहिजे, असा जो वक्त्यांचा संप्रदाय आहे त्याला अनुसरून 'देव व लोकपाल यांच्या लोकीं मी पिशाचासारखा झालों' असें जें मी सांगितलें त्या प्रसंगानेंच तूं विचारलेल्या प्रश्नाचें हें उत्तर दिलें आहे. ९४.

सर्ग ९५ वा.

—:०:—

१ सत्यसंकल्पत्वाच्या स्मरणानें लोकांशीं पुनः व्यवहार, व २ आपल्याला आकाशवासिष्ठत्वादिंकांची प्राप्ति यांचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—त्यानंतर आकाशरूप व भूत-पंचकरहित असा मी आकाशांतून विहार करीत असतांना पिशाचासारखा होऊन राहिलों.

मला चंद्र, सूर्य, इंद्र, हरि, हर इत्यादि कोणी पहात नव्हते. देव, सिद्ध, गंधर्व, किन्नर व अप्सराहि मला पाहू शकल्या नाहींत. मी त्यांच्या आंगावर पाय दिला, आरोहण केलें, व बसलों, तरी तें त्यांना समजलेंहि नाहीं. त्यांना माझे भाषण ऐकूं येत नव्हतें. एखाद्या सज्जनाला गुलाम म्हणून विकलें असतां त्याची जशी अवस्था होते त्याप्रमाणें मी मोहवश झालों. पुढें काय करावें हें मला कळेंना. पण मी विचार केला कीं, असें कां व्हावें? तों मला आठवलें. अहो, आम्ही सत्यकाम आहों ! आम्ही जी जी इच्छा करतो ती ती परिपूर्ण होते. मग असे क्लेश कां भोगावे? लागलेंच 'मला हे देवगण पाहोत' असें मी मनांत धटलें. त्याबरोबर त्या देवांच्या गृहांत राहणारे सर्वच आबालवृद्ध मला आपल्यासमोर प्रत्यक्ष पाहू लागले. त्याबरोबर इंद्रजालांतली वृक्षांप्रमाणें मी देवनगरांस प्राप्त झालों. लागलीच मी देवांच्या घरांत संभाषणादि व्यवहार करूं लागलों. माझे सर्व व्यवहार पूर्वीप्रमाणें होऊं लागले व मी निःशंकपणें राहिलों. ज्यांनीं माझा पूर्व वृत्तांत जाणला नव्हता व मला प्रथमच देवांगणांतून व्यक्त झाल्याचें पाहिलें, ते पृथ्वीपासून मी झालों असें समजुं लागले व पृथ्वीपासून झालेला हा पार्थिव वसिष्ठ आहे अशी माझी तेथील सर्व लोकांत ख्याति केली. ज्या आकाशस्थ देवादिकांनीं आकाशांत सूर्याच्या किरणांपासून मी अकस्मात् प्रकट झालों असें पाहिलें, त्यांनीं हा तैजस वसिष्ठ आहे, अशी लोकांमध्ये माझी प्रसिद्धि केली. अंतरिक्षांतून संचार करणाऱ्या ज्यांनीं मला वागूपासून एकदम प्रकट झालेलें पाहिलें, त्या सिद्धांनीं हा वातवसिष्ठ आहे असें जाणलें. ज्या मुनीश्वरांनीं मी जलांतून एकदम प्रकट झालों आहे असें पाहिलें, त्यांनीं हा वारिवसिष्ठ आहे असें धटलें. याप्रमाणें

पृथिव्यादिकांपासून दुसऱ्याच्या कल्पनेनेंच माझ्या जन्माची परंपरा लागली. त्या दिवसापासून त्या लोकांमध्ये कोठें पार्थिव, कोठें जलमय, कोठें तैजस व कोठें मारुत देहानें मी प्रसिद्धी पावलों. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्याच माझ्या आतिवाहिक देहामध्ये आधिभौतिकता प्रकट झाली. दीर्घ अभ्यासानें परिपक्व झालेल्या अंतर्मनानेंच मला ती दशा प्राप्त करून दिली. तथापि हें आतिवाहिकत्व व ती आधिभौतिकता हीं दोन्ही आकाशच आहेत. आकाशरूपानें तीं दोन्ही एकच आहेत असें मी तत्त्वतः जाणलें. त्यामुळें माझे चैतन्य हाच आत्मा आहे, देह आत्मा नव्हे, याचें मला पूर्णपणें भान होतें. त्यामुळें क्वचित् मी आकाशादि भूतरूपानें जरी दिसलों तरी चिदेकरूप परमाकाशच आहे, भूताकाशादिरूप परमाकाश नव्हे. कारण भूताकाशादि हा माझा स्वभाव नव्हे. 'तर मग साकार कसे दिसतां?' म्हणून विचारशील तर सांगतो. तुला उपदेश करणें इत्यादि व्यवहार सिद्ध होण्यासाठीं मी साकार दिसतो. जीवन्मुक्त जरी व्यवहार करीत असला तरी तो ब्रह्माकाररूपच जसा असतो, तसा विदेहमुक्तहि ब्रह्ममात्ररूप असतो. अर्थात् सदेहमुक्त व विदेहमुक्त या दोघांचेहि स्वरूप वस्तुतः एकसारखेंच असतें. त्यामुळें मी तसा व्यवहार जरी करीत असलों तरी माझे ब्रह्मत्व जात नाहीं. तुमच्या दृष्टीनें मी वसिष्ठदेह झालों आहे, तरी माझ्या दृष्टीनें मी चिदाकाशच आहे. एखादा अज्ञ मनुष्य स्वप्नांत एखाद्या मनुष्याला पहात असतो; त्याचा वास्तविक जन्महि झालेला नसतो व त्याला कांहीं आकारहि नसतो, तथापि त्या स्वप्नद्रष्ट्याला त्याचा आधिभौतिक देह दिसतच असतो, त्याचप्रमाणें मी ह्या जगाला दिसतो. याच न्यायानें सर्व जगत् व ब्रह्मदेव यांचीं शरीरें, त्यांनीं केलेली सृष्टि वगैरे हें सर्व

केवळ भासत असते. त्यांतील कांहींहि उत्पन्न होत नाही. तत्त्वदृष्टीने जे पाहतात, त्यांना त्यांतलि कांहीं दिसत नाही. अज्ञदृष्ट्यामात्र हा सर्व आधिभौतिक प्रपंच प्रतीत होतो. अशा प्रकारचा हा मी आकाशवासिष्ठ आपल्याच संकल्पाध्यासाने अशा साकार स्थितीस प्राप्त झालों आहे. किंवा तुमच्या बुद्धीच्या अनुसार माझ्या भौतिक देहाची ही स्थिति झाली आहे. माझ्याप्रमाणेच हिरण्यगर्भाच्याहि दृष्टीने हे सर्व जगत् व त्यांतील सर्व जीव ब्रह्माकाशमय आहेत. विचारी लोकांच्या दृष्टीने सर्व जगत् मनोमात्र आहे व हे सर्व सर्गहि तसेच मनोमात्र आहेत. मी व हा सर्व प्रपंच अज्ञान-दोषामुळेच, बालकांना जसा वेताळ भासतो, तसा सर्व अज्ञानांना भासतो. आणि तोच भास अज्ञानामुळे वज्रासारखा दृढ होऊन बसला आहे. पण आपलाच बंधु दूर गेला असतां कांहीं काळाने त्यावरील स्नेह जसा कमी होतो, त्याचप्रमाणे या तत्त्वाला पूर्णपणे जाणले असतां तो शांत होतो. ज्याप्रमाणे स्वप्नांत पाहिलेल्या निधीला ग्रहण करावे ही इच्छा जागे होतांच नाहीशी होते, त्याप्रमाणे अहंकाररूप स्थूलत्वहि तत्त्वज्ञान होतांच नाहीसे होते. ज्याप्रमाणे हे मृगजल आहे, खरी नदी नव्हे, असे कळतांच त्यांतलि पाणी घेण्याची बुद्धि भावळते, त्याप्रमाणे दृश्याविषयीची सर्व भावना त्याचे मूलस्वरूप कळले असतां शांत होते. महारामायणासारख्या शास्त्राचे नित्य अवलोकन केल्यानेच हे जीवन्मुक्तत्व प्राप्त होते. असल्या सुलभ गोष्टींमध्ये दुष्करत्व ते काय आहे ? ज्या मनुष्याची बुद्धि संसारवासनेमुळे मिथ्या देह, इंद्रिये, विषय इत्यादिकांत आसक्त असते व मोक्षाविषयी निरिच्छ असते, तो मनुष्य अपवित्र भोगांमध्ये आसक्त असणे, या गुणामुळे कुत्रा किंवा कीटच आहे;

मनुष्य नव्हे. कारण ज्ञानाधिकाराला योग्य अशा मनुष्यदेहाला तो पात्र नाही. जीवन्मुक्तबुद्धीने भोगला जाणारा विषयसमूह कोणत्या प्रकारचा असतो व विपरीत भावनेने युक्त असलेल्या मूर्खांकडून भोगला जाणारा विषयसमूह कोणत्या प्रकारचा असतो, त्याचा विचार करावा. जसे एकच अन्न, हविःपुरोडाशादि अत्यंत पवित्ररूपाने देव-ब्राम्हणांकडून खाल्ले जाते व उच्छिष्ट-पुरीषादि अशुचिरूपाने कुत्रे, कावळे यांकडून खाल्ले जाते, त्याप्रमाणे जीवन्मुक्तांकडून शुद्ध, चिन्मात्र, आनंदस्वरूप भोग भोगला जातो आणि मूर्खांकडून अपवित्र विषयरूप भोग भोगला जातो. तसेच महारामायणासारख्या शास्त्राचे अवलोकन केल्याने अंतःकरणांत अत्यंत शीतलता उत्पन्न होते. त्यांचे अंतःकरण बर्फाप्रमाणे शीतल असते. पण अज्ञांचे चित्त विषयांविषयी तृष्णा, क्रोध, लोभ इत्यादि वृत्तींनी संतप्त होते. शीतलचित्तत्व हाच मोक्ष व संतप्तचित्तत्व हाच बंध. पण अशा मोक्षाविषयीहि लोकांना इच्छा नसते, हे केवढे आश्चर्य आहे ? हा जन स्वभावतःच विषयपरवश आहे. त्यामुळे तो युद्ध, चोरी, अपहार इत्यादि उपायांनीहि स्त्री, धन इत्यादि संपादन करण्याची इच्छा करतो. पण मुमुक्षूच्या शास्त्रांचा विचार करून त्यांचेच निदिध्यासन करणे या उपायाने यथार्थ वस्तूचे ज्ञान होऊन तो सुखी, संतापशून्य व आनंदपूर्ण होतो; दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाने होत नाही.

श्रीवाल्मीकिः-मुनि वासिष्ठ इतके बोलत आहे तो सूर्य अस्त पावला आणि सर्व सभा नमस्कार करून सायंकाळचे होमादि विधि करण्यासाठी वसिष्ठादिकांना नमस्कार करून स्नान करावयास गेली. रात्र संपल्यावर दुसऱ्या दिवशी सूर्यकिरणांसह सर्व सभा पुनः स्वस्थानी प्राप्त झाली. ९९. सतरावा दिवस व पाषाणाख्यान संपले.

सर्ग ९६ वा.

—:०:—

१ पाषाणाख्यानाचें तात्पर्य २ जगद्भ्रम हा चित्चा विवर्त आहे. ३ चित्च आत्मा व अजरामर ब्रम्हानंद आहे, असें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—हे कार्यज्ञा ! मी हें तुला पाषाणाख्याना सांगितलें. या आख्यायिकेच्या योगानें विकास पावणाऱ्या चिन्मात्रपूर्णतादृष्टीनें सर्व सृष्टि चिदाकाशांत व शून्यभावांत स्थित आहेत, असा निश्चय कर. यांतील कांहींहि, कोठेहि व केव्हांच स्थित नाही, तर मिठाच्या खड्यांत जसा सैधव रस, तसें एक अखंडित ब्रह्मच आनंदएकरस घनस्वरूपांत स्थित आहे. ब्रह्म केवळ चिन्मात्रस्वरूप आहे असें तूं जाण. ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील नगर तुझ्या स्वरूपाहून केव्हांहि भिन्न नसतें, त्याप्रमाणें जगत् चिन्मात्राहून केव्हांहि भिन्न नाही. ब्रम्हावर जगाचा आभास जरी होत असला तरी तें स्वरूपापासून च्युत न होतां तो रूपांतरप्रतिभास होतो. ह्मणून त्याला चिन्मात्रविवर्त ह्मणणेंच योग्य आहे. समाष्टि जीवाला स्वयंभू, चतुर्भुज किंवा हिरण्यगर्भ असें म्हणतात. त्या रूपानें व्यवस्थित होऊन दृश्य स्थिति प्राप्त झाली असतांहि चिदाकाश निर्विकार स्थित असतें. परमार्थदृष्ट्या स्वयंभू नाही, जगत् नाही व स्वप्नांतील नगरहि नाही. या ज्ञानरूप महादृष्टीनें केवळ एक चिन्मात्रच स्थित आहे. स्वप्नांत नगराकारानें भासणारें चिद्रूप स्वरूपांतच स्थित असतें, त्याप्रमाणें सृष्टीपासून महाप्रलयापर्यंत जगद्रूप होणारें तें अखंडच असतें. सोने व सोन्याची चीप, स्वप्ननगर व चेतन जीव यांचा भेद जसा संभवत नाही, त्याप्रमाणें चिति व सर्ग यांचा भेद संभवत नाही. एक चितिच आहे, सर्ग नाही. हें सोनेच आहे, त्या-

वरील आकार नाही. स्वप्नांतील पर्वतामध्ये एक चित्च आहे, पर्वतत्व नाही. स्वप्नांत चित्च स्वरूपापासून न ढळतां पर्वताकार भासते, त्याप्रमाणें निराकार ब्रह्मच सृष्टीसारखें भासतें, दुसरें कांहीं नाही. चिन्मात्र आकाश अनंत, अज व अव्यय आहे. हजारों महाकल्पांतहि तें उदय पावत नाही व नाश पावत नाही. पुरुष म्हणजे जीव चिदाकाश आहे. तूंहि चिदाकाश आहेस. मी अमर चिदाकाश आहे. हें त्रिभुवन चिदाकाश आहे. चिदाकाशाला सोडून शरीर शवच म्हणजे निर्जीव आहे. हें चिदाकाश अच्छेद्य आहे, अदाह्य आहे. तें केव्हांहि शांत होत नाही. त्यामुळें या जगांतील कांहींच उत्पन्न होत नाही व मरतहि नाही. कारण चित् मेल्यावरच सर्व मरणार. पण तिच्या मरणाविषयी कांहीं प्रमाणच नाही. कारण चित्चा विलास हेंच जगत् असा अनुभव चित्त्वामुळेंच येतो. हा जंतु चिन्मात्र पुरुष आहे. तो जर खरोखरच मेला, तर त्याचा पुत्रहि निःसंशय मेला पाहिजे. कारण पुत्र हा पित्याचा आत्मा आहे, असें 'आत्मा वै पुत्रनामासि' या श्रुतींत सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें एकच भूतात्मा सर्व भूतांमध्ये व्यवस्थित आहे, असेंहि श्रुतिवचन असल्यामुळें एक जंतु मरण पावला असतां सर्वांच्या मरणाचा प्रसंग येतो. त्यामुळें हें जगत् सर्वदा शून्यच होणार ! पण हे रामा ! अद्यापि केव्हांच कोणाचेंहि चिन्मात्र स्वरूप मरण पावलें नाही व भूमिहि शून्य झालेली नाही. म्हणून चित् पुरुष अक्षय आहे. 'एक चिन्मात्रच मी आहे. शरीरादिक माझी नव्हेत,' असें अनुसंधान केलें असतां जन्म-मरणादि कोठचें ? मी चिन्मात्ररूपच आहे, अशा प्रकारच्या आत्मानुभवाचा जे अपलाप करतात, म्हणजे कुतर्कीनीं त्या अनुभवार्थें खंडन करतात, तेच आत्महिंसक होत. ते

संकटसमुद्रांत बुडतात. मी गहनाहूनहि अति स्वच्छ, नित्य, अनंत, निरामय, चित् आहे; तेव्हां माझे जीवित कोणतें, मरण कोणतें ? व सुखासुख तरी कोणतें ? मी आकाशरूप आत्मचेतन आहे. शरीरादिक माझे कोण ? असा विद्वानांनी ज्याचा अनुभव घेतला आहे, त्याचें कुतर्कानें जो खंडन करतो, तो आत्मघाती होय. त्याला धिक्कार असो. मी स्वच्छ चिदाकाश आहे, हा अगदी स्पष्ट अनुभव ज्याच्या ठिकाणीं अस्त पावला आहे, त्या मूढाला जिवंत प्रेत समजतात. मी निर्विशेष ज्ञानरूप आहे, शरीर व इंद्रिये हीं माझीं कोण ? अशा भावनेनें ज्याला शुद्ध आत्मस्वरूप प्राप्त झालें आहे, त्याच्यावर मरणादि आपत्ति ओढवत नाहीत. कारण अविद्यादि मल गेल्यामुळे तो स्वच्छ होतो. जो शुद्ध चिन्मात्र आत्म्याचा आश्रय करून स्थिर स्थित असतो, त्याला मानसिक व्यथा, बाण जसे मोठ्या शिलेला, त्याप्रमाणें पीडा देत नाहीत. जे आपला चित्स्वभाव विसरून या क्षुद्र शरीरावर आस्था ठेवतात, ते स्वें सोने टाकून वस्तुतः भस्मच सुवर्ण म्हणून घेतात. मी देह आहे अशी भावना केल्यानें बल, बुद्धि व तेज यांचा नाश होतो. पण चिदात्माच मी आहे ही भावना स्थिर होतांच त्यांचा उदय होतो. मी शुद्ध चिदाकाशच आहे, मला जन्म व मरण कोठचें ? असा निश्चय झाल्यावर लोभ, मोह, मद इत्यादि कोणाच्या आश्रयानें राहणार ! त्या वेळीं ते आत्मनिष्ठ असू शकत नाहीत. त्यांच्या योगानें आत्मा दूषित होऊं शकत नाही. जो स्थूल, सूक्ष्म व कारण देहांना चिदाकाशाहून भिन्नत्वानें पहातो व आत्मा हें त्यांतील सार आहे असें समजतो, त्या मूढालाच लोभादिक आहेत असें म्हणणें शोभतें मी

तुटत नाही व जळत नाही. तर मी चिन्मात्र आहे. चिति वज्रासारखी दृढ आहे. मी देही नव्हे, असा ज्याचा निश्चय असतो त्याला मृत्यु तृणासारखा वाटतो. अहो, पंडितांनाहि कसा व्यामोह पडतो पहा. ते शरीररूप जडवर्गाचा एकदेश नष्ट होण्याचा प्रसंग आला असतां आमचाच नाश होत आहे असें समजून भयभीत होतात. 'मी चिदाकाशच आहे' हा सत्यभाव स्थिर झाला असतां वज्रपात, युगांतीच्या अग्नीचा दाह इत्यादि सर्व पुष्पासारखे तुच्छ होतात. 'मी अमर चिन्मात्र नव्हे, त्यामुळे माझा नाश होत आहे,' असें समजून जो प्राणी रडतो, तो आत्मा नाश पावत नसतांनाच रडतो. विवेकी पुरुषाच्या दृष्टीनें तें त्याचें रोदन म्हणजे अपूर्व थडाच आहे. एखाद्या नटाच्या रडण्यासारखेच तें रडणें होय. हें नित्य अपरोक्ष चेतनच मी आहे, देहादि दृष्टि मी नव्हे, असा ज्यानें आपल्या मनांत निश्चय केलेला असतो, तो केव्हांही मोहित होत नाही. मी चेतन आकाश आहे, त्यामुळे माझा नाश संभवत नाही, चेतनानें हें सर्व जगत् परिपूर्ण आहे, याविषयीं तुम्हांला शंका ती काय आहे ? जन्ममरणादिकां-विषयीं शंका येण्यास कांहीं जागाच नाही. आम्ही चेतनाहून निराळेच कोणी आहो असें चेतन जीवांनाच म्हणतां येणें शक्य नाही. कारण ते आपल्या चेतनस्वभावाचा अनुभव घेत असतात. तेव्हां आम्ही चेतनभिन्न आहोंत असें त्यांना म्हणतांच येणार नाही. बरें, अचेतन पदार्थ 'आम्ही अचेतन आहों' असा अनुभव घेऊन 'आम्ही चेतन नाही' असें म्हणत असतील तर तेंहि शक्य नाही. कारण स्वतः जड असलेल्या त्यांना कशाचाहि अनुभव घेतां येणें शक्य नाही. तसाच चेतनाचा त्यांना

अपलापहि करतां येणार नाही. तेव्हां अहो महामूढानो, तुम्ही स्वतःच चेतनरूप असतांना स्वात्म्याचा अपलाप कां करतां, सांगा ! अहो जनहो ! आणि तें चेतन जर मरत असेल तर तुम्हीहि नित्य मेलें पाहिजे. तुमचें तें चेतन जर मेलें आहे, तर तुम्ही कां मेल्यां नाही ? तस्मात् कांहीं मरत नाही व कांहीं जिवंत रहात नाही. मी जिवंत आहे किंवा मी मेलों, ही भ्रांति अज्ञात चित्ताच होते. पण ती स्वतः कधीच नाश पावत नाही. चित् जशी जशी कल्पना करते, तशी तशी ती लागलीच पहाते. हा अनुभव लहानांपासून थोरांपर्यंत एक सार-खाच येतो. त्यामुळे ती कधीच नाश पावत नाही. ती चित्तिच संसार पहाते. तीच मुक्त-तेचा अनुभव घेते, सुखदुःख तीच जाणते आणि आपल्या चित्स्वभावापासून कधीच च्युत होत नाही. विषयांचा भेद, देशाचा भेद, कालाचा भेद जरी प्रतीत होत असला तरी चित् आपल्या स्वभावापासून ढळत नाही. ती जेव्हां आपल्या स्वरूपाला जाणत नाही, तेव्हां स्वतःच मोहरूप बनते, आणि स्वरूपाला जाणून स्वतः मोक्षसंज्ञक होते. केव्हांहि कांहींच अस्त पावत नाही व उदय पावत नाही. सर्व स्वच्छ चिन्मात्र आकाशच आहे. जगांत सत्यत्व व मिथ्यात्व प्रत्येकाच्या निश्चयानुसार आहेत. त्यांत एकाहि पदार्थ असा नाही की, जो सत्य नाही व बाह्यदृष्ट्या असा एकाहि पदार्थ नाही की जो मिथ्या नाही. ज्याने जसा निर्णय केलेला असतो तसे तसे त्याला सर्व दिसते. चेतनात्मा या जगांत जे जे जसे जसे कल्पितो त्याचा तसा तसाच अनुभव घेतो, ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. प्रत्येक पदार्थ कालभेद, भोक्तृभेद, सहकारी भेद या निमित्ताने भिन्न भिन्न कार्य करतो. एकाच्या दृष्टीने जे विष, तें दुसऱ्याच्या दृष्टीने अमृत होतें व एकाला

जे अमृत तें दुसऱ्याला विष होतें. तस्मात् प्राण्याच्या कल्पनेचें अनुवर्तन न करणारें असें या जगांत कांहीं नाही. ९६.

सर्ग ९७ वा.

—:०:—

१ ब्रम्ह सर्वशक्ति असल्यामुळे सर्व बाधांची उक्ति सत्य आहे. २ सर्वांची भोगाशक्ति. ३ व तत्त्वज्ञांची विरक्त स्थिति.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! परमात्म्याचें जणुं काय स्वप्नच अशा या जगाला परमार्थसत्य ब्रह्मकाशत्वच आहे. सर्व ब्रम्हच असल्यामुळे जगत् सत्य आहे, असाच सर्वांना अनुभव येतो. त्यामुळे जगांत असत्य कांहीं नाही असें मीं वर सांगितलें. (अहो, ब्रह्म जगद्रूपाने जरी सत्य असलें तरी त्याचें जें स्वरूप दिसतें त्या रूपाने तें सत्य कसें असेल ? रज्जुरूप जरी सत्य असलें, तरी त्यावर भासणारा सर्प सत्य संभवत नाही. उत्तरः—) हा जगद्भ्रम अगदी स्पष्ट दिसतो. पण त्याचें अधिष्ठान जी महाचित्ति ती अदृश्य आहे. रज्जुसर्पदृष्टांतांतील सर्पहि दृश्य असतो व रज्जुहि दृश्य असते. त्यामुळे रज्जूचा बाध झाला कीं सर्प मिथ्या ठरतो. पण या दृष्टांतांत तसें होत नाही. चिदात्मा मदशक्तीप्रमाणें स्वतः अदृश्य असून दृश्य भ्रमाला कारण होतो. तो कार्यरूपानेच आपली सत्ता प्रकट करतो. ह्मणून जगद्रूपाची सत्यता प्रमाणसिद्धच आहे. (तर मग या जगांत मिथ्या असें कांहीं नाही हें ह्मणणें कसें संभवतें ? उत्तर—) बंधकालीं सर्व दृश्याची शांति या स्वरूपाचा मोक्ष नसतो, त्यामुळे दृश्याची विश्रांति संभवत नाही. दृश्याची शांति झाल्यावांचून महाचितीचें अद्वितीय चित्-स्वरूप सिद्ध होत नाही. मोक्षकालींहि ज्ञाता

जो अंतःकरणोपहित जीव त्याचा व प्रमाणा-
दिकांचाहि बाध होत असल्यामुळे ती शांति
प्रायः अप्रसिद्धच असते. त्यामुळे परमार्थ-
सद्वस्तूलाहि एक प्रकारे शून्यच म्हणावे
लागते. (अर्थात् सर्व वादी आपापल्या
अनुभवाने सिद्ध झालेला सिद्धांतच प्रतिपादित
असल्यामुळे त्यांतील प्रत्येकाचे म्हणणे
त्याच्या त्याच्या दृष्टीने खरेच आहे. अशा
आशयाने भगवान् वासिष्ठ प्रथम सांख्य
सिद्धांताची सत्यता दाखवितात—) “ हें जगत्
सुख-दुःख-मोहरूपाने व्यक्त आहे. यास्तव
त्याची सामान्य परंपरा जेथे पर्यवसान पावते,
अशा गुणत्रयसाम्यावस्थारूप प्रधानसंज्ञक
अव्यक्त मूलकारणापासून महत्-अहंकारादि
क्रमाने व्यक्त होते. पुरुष चिन्मात्र व अकर्ता
आहे, त्याचा भोग व मोक्ष यांच्या सिद्धी-
साठी सृष्टि प्रवृत्त होते,” अशी कपिलाची दृष्टि
असून त्याच्या सिद्धांताप्रमाणे तेच खरे आहे.
जगत् हा ब्रह्मावरील आभास आहे, म्ह० ब्रह्माचा
विवर्त आहे, असे वेदांती म्हणतो. त्याचेहि ते
मत खरेच आहे. कारण त्याच्या दृष्टीने विचार
करूं लागले असता तसाच अनुभव येतो.
त्याचप्रमाणे कणाद, गौतम, सौत्रांतिक, वैभा-
षिक, आर्हत इत्यादिकांची ‘ परमाणुसमूहात्मक
जगत् आहे,’ ही कल्पनाहि त्यांच्या अनुभवा-
नुसार असल्यामुळे खरीच आहे. त्याचप्रमाणे
दृष्टि-सृष्टिवाद्यांचे ‘ ऐहिक व पारलौकिक
जगत् अनिर्वचनीयच आहे. सत् व असत्
यांतील कोणत्याच कोटीत त्याला घालतां येत
नाहीं ’ असे जे म्हणणे आहे तेहि खरे आहे.
मनःकल्पनामात्ररूप जगत् आहे, असे ते
समजतात व तेहि त्यांच्या अनुभवानुसार
खरे आहे. त्याचप्रमाणे जे दुसरे चार्वाक, बाह्य
पृथिव्यादि भूतचतुष्टयच आहे; दुसरे आंतील
आत्मरूप नाहीं, असे म्हणतात, तेहि खरेच

बोलतात. कारण ते चक्षुरादि इंद्रियगणांच्या
पलीकडे असलेले म्ह. इंद्रियातीत आत्मस्वरूप
देहांत पहात नाहींत. पुष्कळ विचार करूनहि
त्यांना त्याचा लाभ होत नाहीं. त्याचप्रमाणे
‘ सर्व क्षणिक ’ असे म्हणणारे जे बौद्ध त्यांची
क्षणभंगदृष्टिहि योग्यच आहे. कारण
प्रत्येक क्षणामध्ये परिणाम पावणाऱ्या सर्व
पदार्थांचा सतत विपर्यास होत असल्याचे
त्यांना दिसते. कारण ते परम पद सर्वशक्ति-
संपन्न आहे. ‘ जसा घटामध्ये झांकून ठेवलेली
चिमणी, त्याच्या तोंडावरील झांकण काढ-
तांच बाहेर उडून जाते, त्याप्रमाणे देहांत
परिच्छिन्न असलेला जीव कर्माचा क्षय होतांच
परलोकी उडून जातो,’ ही जैनांची कल्पनाहि
खरीच आहे. त्याचप्रमाणे यवनादि म्लेच्छांचा
‘ ईश्वराने उत्पन्न केलेला देहाकारच जीव आहे.
तो देह जेथे पुरून ठेवलेला असतो तेथेच
रहातो. त्यानंतर पुष्कळ कालाने ईश्वराने ज्या-
च्यावर अनुग्रह केला आहे, त्याच्या इच्छे-
नेच तो मुक्त होतो. सतत स्वर्गात किंवा नर-
कांत पाठविला जातो.’ ही कल्पनाहि त्यांच्या
अनुभवानुसार असल्यामुळे खोटी नव्हे. त्याच-
प्रमाणे सर्व ठिकाणी समबुद्धि ठेवणारे, सन्मात्र
वस्तूकडे दृष्टि लावणारे, संत, ब्राह्मण, अग्नि,
विष, अमृत, मरण इत्यादि पदार्थांमध्येहि
वैषम्य न पहाणारे असेहि संत आपल्याला
जगामध्ये दिसतात. कारण हे सर्व सर्वात्मक
ब्रह्मच आहे. त्यामुळे त्यांत दुर्लभ असे कांहीं
नाहीं. अर्थात् सर्वहि वाद्यांच्या सर्व अभि-
लषित वस्तूंची सिद्धि होते. याप्रमाणेच ‘ स्वभाव-
तःच हे सर्व जगत् उत्पन्न होते व स्वभावतःच
नाश पावते. या जगाचा कर्ता कोणी नाहीं.’
असे स्वभाववादी चार्वाकांचे मत युक्तच
आहे. कारण घटपटादि पदार्थांचा कोणी तरी
बुद्धिमान् कर्ता असतो, असा जरी अनुभव

येत असला, तरी वृष्टि, वात, तृणांकुर इत्यादिकांचा कर्ता पुष्कळ शोध करूनहि उपलब्ध होत नाही. अकाली वृष्टि होणे, चांगल्या शेतांत गवत उगवणे इत्यादि शेतकऱ्यांना अनिष्ट असलेल्या गोष्टी कर्त्यावांचून स्वभावतःच उत्पन्न होतात. त्यांना कर्त्याची कल्पना सहन होत नाही आणि सर्वांचे अनिष्ट करणारा कोणी आहे व त्याला अकाल-वृष्टि, चांगल्या क्षेत्रांत गवत उगवणे इत्यादिकांचा कांही उपयोग आहे, अशीहि कल्पना करता येत नाही. त्यामुळे त्यांच्या दृष्टीने यांत कांही दोषहि नाही. पृथ्वी, तीत उत्पन्न होणारे अंकुर इत्यादि सर्व कार्यांचा एक कर्ता आहे, अशी जी कित्येकांची कल्पना आहे, तीहि बरोबर आहे. कारण ते तन्मय झालेले असतात. आणि त्या उपासकांचा ज्याअर्थी असा निश्चयच झालेला असतो, त्याअर्थी ते आपल्या अंतःकरणांत सर्वकर्त्या उपास्याला प्राप्त होतात. पूर्व-वाद्याप्रमाणे तो बाधित होतो असे ते समजत नाहीत. अकाली वृष्टि होणे, चांगल्या क्षेत्रांत गवत उगवणे इत्यादि गोष्टीहि सर्वांनाच अनिष्ट असतात असे म्हणता येत नाही. सर्वांच्या कर्मांचे फल देणारा जो ईश्वर त्याने दुष्कर्मांचे अनिष्ट फल दिले तर त्यांत त्याच्याकडे कांही दोषहि येत नाही आस्तिकांच्या दृष्टीने या लोकाप्रमाणे परलोकहि आहे. त्यामुळे परलोकाची इच्छा करणाऱ्या त्यांचे तीर्थस्नान व अग्निहोत्रादि पुण्यकर्म निष्फल होत नाही. कारण त्यांच्या भावनेप्रमाणे ते त्यांना अवश्य प्राप्त होणारच. 'हे सर्व शून्यच आहे,' असा जो बौद्धांचा सिद्धांत तोहि खराच आहे. कारण शून्यवादांत प्रमाणाच्या अभावी प्रमेयाचाहि अभाव होतो अशी कल्पना संभवते. याप्रमाणे सर्व वाद्यांचा इष्ट सिद्धांत सिद्ध कसा होतो, ह्मणून विचा-

राल तर सांगतो. चिति चिंतामणीप्रमाणे किंवा कल्पवृक्षाप्रमाणे प्रत्येकाचे इष्ट सत्त्वर संपादन करते. तथापि ती स्वरूपामध्ये आकाशरूप आहे. 'हे शून्यहि नाही व अशून्यहि नाही; तर अनिर्वचनीय आहे' असे ह्मणणाऱ्या वाद्यांचे ह्मणणेहि खाटे नव्हे. कारण सर्वशक्ति ब्रम्हाची ती अनिर्वचनीय मायाशक्ति आहे. त्यामुळे तिला शून्य म्हणता येत नाही. तसेच जे त्रिकाळी विद्यमान असलेले ब्रह्म तेहि ते नव्हे. यास्तव ती शून्य व अशून्य या दोन्ही-हून विलक्षण आहे. म्हणून जो ज्या आपल्या निश्चयामध्ये स्थित असतो, त्याला त्या निश्चयाचे फल अदृश्य प्राप्त होते. पण तो अविश्वासाने त्या पूर्वनिश्चयापासून जर न ढळेल तरच त्याचे फल मिळणे शक्य आहे, एरवी नाही. अर्थात् जोंवर आत्मज्ञान नाही तोंवरच ते ते सिद्धांत सत्य आहेत. आत्मज्ञान झाले ह्मणजे एक आत्माच सत्य ठरून बाकी सर्व मिथ्या ठरते. यास्तव अविचाराने वाटेल त्याचा सिद्धांत स्वीकारू नये. पंडितांबरोबर श्रेष्ठ वस्तुविषयी चांगला विचार करून बुद्धिमान् पुरुषाने विचाराने रूढ झालेला निश्चयच स्थिर करावा व बाकीचे सिद्धांत सोडून द्यावे. (आतां पंडितश्रेष्ठांचे लक्षण सांगतात—) शास्त्राध्ययनाने व आचरणाने जो ज्या प्रदेशी एखादा विरळा उत्तम ज्ञानी असेल त्याचा आश्रय करावा. सच्छास्त्राचा व्यवहार करणारे संत एखाद्या गोष्टीविषयी वाद करीत असतां त्यांचे समाधान करणारा, निषिद्धाचरणाने रहित ह्य० अनिन्द्य व श्रेष्ठ असेल त्याची संगति धरावी. (तर मग बाकीच्या निश्चयांमध्ये निष्ठा ठेविली तर ती व्यर्थ होते की काय ? उत्तर—) सर्व प्राणी आपआपल्या निश्चयानुरूप इष्ट फलाला प्राप्त होत असतात. पाणी जसे सखल प्रदेशाकडे धांवत असते, त्याप्रमाणेच ते आप-

आपल्या इष्ट फलाकडे धावत असतात. तृणा-
वरून पडणारे जलबिंदु जसे त्याला न कळ-
तांच भराभर खाली पडतात, त्याप्रमाणे संसार-
सागरांतील कलोलानीं वाहून नेल्या जाणाऱ्या
मनुष्यांचे दिवस त्यांना न कळतांच जात अस-
तात. यास्तव श्रेष्ठांचा सत्वर आश्रय करावा.
विलंब लावू नये; कारण आयुष्याचा कांहीं
भरंवसा नाही.

श्रीरामः—भगवन्! विषयोपभोगाची
तृष्णा अतिशय प्रबल आहे. त्यामुळे या जगांत
विषयाविषयी विरक्त असलेले मुमुक्षुच दुर्लभ
आहेत. मम परमात्मतत्त्वाचा साक्षात्कार झाले-
ले व आपण वर सांगितलेल्या लक्षणांनी युक्त
असे पंडितश्रेष्ठ तर त्यांहूनहि दुर्लभ असणार,
हे उघड आहे. यास्तव भगवन्! मला हीच
गोष्ट पुनः सांगा. या विस्तीर्ण ब्रह्माकाशांत
भोगतृष्णा इतकी विस्तार पावलेली असतां
पूर्वापर विचार करून जगत् अनर्थावह आहे
असे ठरविणारे व सारासारविचार करून
परमार्थाचेच ग्रहण करणारे पंडित कितीसे
सांपडणार ?

श्रीवासिष्ठः—रामा! तूं म्हणतोस त्या-
प्रमाणे तत्त्वज्ञ पंडित दुर्लभ आहेत ही गोष्ट
अगदी खरी; तथापि देव, असुर, गंधर्व इत्यादि
निरनिराळ्या योनींमध्ये कांहीं थोडे लोक
आहेतच की, ज्यांचा पंडित झणून उल्लेख
करता येतो. त्यांचे दिवस प्रकाशाने जातात.
सूर्याला जसा अंधकार केव्हांहि दिसत नाही,
त्याप्रमाणे त्यांना अज्ञान केव्हांहि भासत नाही.
पण बाकीचे सर्व मूढ मोहमहासागरामध्ये
भोगतृष्णातरंगांनी खाली व वर असे तृणा-
प्रमाणे वाहविले जातात. ज्यांची आत्मस्थिति
नष्ट झालेली असते असे देवसुद्धां स्वर्गांत भोग-
रूप अग्नीमध्ये जळत असतात. दावाग्नीने पर्व-
तावरील वृक्ष जसे करपून जातात, त्याप्रमाणेच

त्यांची स्थिति होते. मदोन्मत्त दानव नारायण-
रूप दानवशत्रूकडून अति घोर श्वभ्रामध्ये,
मोठ्या विहिरीत बंधनरहित गज जसे पाडावे-
त्याप्रमाणे पाडविले गेले. गंधर्वीना विवे,
काचा नुस्ता गंधर्हि नसतो. गायन व पान
यांत ते गुंग असतात व हरणाप्रमाणे यथेच्छ
बागडत असतात. विद्याधर विद्यांच्या आधार-
त्वाने मोहित झालेले असतात. त्यांना आपल्या
विद्यांचा मोठा गर्व वाटतो. त्यांच्या ठिकाणी
ब्रह्मविद्येची योग्यता असते, पण ते स्फुरलेल्या
विवेकाचाहि अनादर करतात आणि भोगसा-
धनभूत विद्येत रममाण होतात. यज्ञ, भय, ज्वर,
उन्माद इत्यादि दोष उत्पन्न करून भूलोकाला
क्षुब्ध करून सोडतात. आपण जणुं काय
अक्षत आहो म्हणजे आपला देह स्थिर आहे,
असे समजणारे ते मणि-मंत्रादि बलांनी शून्य
असलेल्या एकाकी बाल-वृद्ध-आतुरादिकांच्या
ठिकाणी आपली दक्षता दाखवितात. कामबल,
शौर्य इत्यादिकांनी हत्तीप्रमाणे मदोन्मत्त अस-
लेल्या राक्षसांचा शत्रुरूपी विष्णूने सिंहरूप
धारण करून पूर्वी अनेक प्रकारे क्षय केला व
पुढेहि तूं करशील. म्हणजे त्यांच्या प्रमादाचे
फल त्यांना प्रत्यक्ष मिळत असते. पिशाच नेहमी
मुकेलेले असतात. त्यामुळे प्राण्यांना मारून
खाण्याचीच त्यांना चिंता लागलेली असते.
त्यामुळे अग्नीत पडलेल्या आहुति, आपल्याला
सदाच धूमयुक्त ज्वालेकडून दग्ध होत अस-
लेल्या जशा पहातात, त्याप्रमाणे ते पिशाच
पूर्वोक्त चिंता आपल्याला जाळीत आहे असे
पहातात. त्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी विवेकाचा
संभवच नसतो. त्याचप्रमाणे नागयोनीतहि
विवेक दुर्लभ आहे. कारण नागांचे समूह कमल-
नालाप्रमाणे भूतली म्हणजे पातालांत मग्न
झालेले असतात. त्या सर्व नागजाति वृक्षांच्या
मुळाप्रमाणे अचेतन झणजे विवेकहीन असतात.

कीटांप्रमाणें भूतलांतील विवर हेंच ज्यांचें बल आहे त्या असुरबालकांच्या विवेकाचें नांव कशाला पाहिजे? याप्रमाणें बल, वीर्य, प्रभाव इत्यादिकांनीं संपन्न असलेल्या देवादिकांच्या ठिकाणीं हि जर विवेक दुर्लभ आहे, तर इतरांची काय कथा? पुरुषां हि प्रायः मुंग्यांसारखे अहोरात्र अल्प कणां-साठीं संचार करीत असतात. मदोन्मत्त पुरुषांप्रमाणें वृथा दीर्घ चित्तेनें व्यग्र झालेल्या सर्व भूत-योनींचे दिवस दुराचरणांत जातात. ज्याप्रमाणें जलामध्ये बुडणाऱ्या धुळीला शुष्क धुलिकण कधींच भेटत नाही, त्याप्रमाणें विषयचित्ते-मध्ये बुडणाऱ्या कोणत्याच मनुष्याला शुद्ध आत्मविवेक प्राप्त होत नाही. देहाभिमान याच वायूकडून अक्रोधादि नियमांपासून ढळविणारे मानव क्रोधादिकांच्या वश केले जातात. कांडलेल्या ग्रान्यांच्या राशीवर सुपानें वारा घातला असतां भुसा जसा उडून जातो, त्या-प्रमाणेंच त्यांचे अक्रोधादि नियम अभिमाना-कडून उडविले जातात. योगिनींचा समूह, पामरांप्रमाणेंच सुरा, रक्त इत्यादिकांचें प्राशन, मांसादिकांचें भोजन इत्यादिकांनीं युक्त अग-लेल्या तामसधर्मफलरूप दुर्गंधांत पडतात. अविवेकामुळे त्यांची तामसधर्माकडेच प्रवृत्ति होते. (याप्रमाणें देवादि सर्व योनींमध्ये विवेक-ज्ञानाची दुर्लभता दाखवून त्यांतील कांहीं ज्ञान्यांचीं नांवे सांगतात—) केवळ यम, चंद्र, इंद्र, रुद्र, सूर्य, हरि, ब्रह्मदेव, गुरु, शुक्र व अग्नि इत्यादि जीवन्मुक्त देवयोनींमध्ये झाले. प्रजापतींमध्ये दक्षादि व कश्यपादि सप्तर्षि, देवपुत्रांमध्ये नारदादि, कुमारादि व सनकादि, दानवांमध्ये हिरण्याक्ष, बालि, प्रल्हाद, शंबर, मयासुर, वृतासुर, अंधकासुर, नमुचि, केशिपुत्र मुरारि; राक्षसांमध्ये बिभीषणादि, प्रहस्त, इंद्रजित वगैरे; नागांमध्ये शेष, तक्षक, कर्कोट, महापद्म इत्यादि; ब्रह्मलोक, विष्णुलोक व इंद्रलोक यांत

रहाणारे ते सर्व जीवन्मुक्त होते. तुषित, सिद्ध, साध्य यांतील कांहीं थोडेच मुक्तस्वभावाचे असतात. हे रामा! मनुष्यांमध्ये राजे, मुनि, उत्तम ब्राह्मण यांतील कांहीं थोडेच जीव-न्मुक्त संभवतात. सर्व दिशांमध्ये अनेक प्रका-रचीं अनेक भूतें आहेत. पण त्यांतील थोडीच ज्ञानानें युक्त असतात. फळे व पाने यांच्या समूहांनीं युक्त असे वृक्ष पुष्कळ असतात, पण कल्पद्रुम फारच विरळा संभवतात. ९७.

सर्ग ९८ वा.

—:०:—

१ तत्त्ववेत्या सतांचीं लक्षणें, २ त्यांची परीक्षा करून व दोषांची उपेक्षा करून त्यांचा आश्रय करावा.

श्रीवसिष्ठः—जे विवेकी विरक्त असतात व जे परमपदीं विश्रांति घेतात, त्यांचे लोभ-मोहादि शत्रु अल्पत्वास प्राप्त होतात. लोभादि दोषांचें अल्पत्व हेंच जर त्यांचें लक्षण आहे तर त्यांचें निर्दोषत्व काय सांगावें! ते इष्ट-प्राप्तीनें हृष्ट होत नाहीत, कोणी अपकार केला तर रागावत नाहीत. कोणत्याहि विषयाविषयीं अभिनिवेश धरीत नाहीत. विषयसमूहांचा संग्रह करीत नाहीत. लोकांपासून ते स्वतः उद्विग्न होत नाहीत व दुसऱ्या कोणाला उद्विग्न करीत नाहीत. तसेंच, शुष्क वैदिकांप्रमाणें हठानें अत्यंत शरीरक्लेशावह पारलौकिक कर्मांमध्ये ते आसक्त होत नाहीत. परलोक आहे अशा आस्तिक्याविषयींच्या आग्रहानें, किंवा परलोक नाही अशा नास्तिक्याग्रहानें ते कर्मठ बनत नाहीत. तर त्यांचे सर्व आचार अत्यंत रमणीय व सुखावह असतात. ते नेहमीं अत्यंत प्रिय व सौम्य भाषण करितात. चंद्राच्या

किरणांप्रमाणें ते आपल्या संगतीनें चित्ताला आल्हाद देतात. करण्यास अत्यंत उचित अशा लौकिक व वैदिक कर्मांचा परस्पर विरोध येऊन अनुष्ठानसंकट उद्भवलें असतां त्यांतील कर्तव्य कोणतें व अकर्तव्य कोणतें, यांचा एका क्षणांत निर्णय करतात. ते कोणालाहि उद्वेग न होईल असेंच आचरण करतात. ते जणुंकाय सर्वांचे चतुर बांधवच असतात. बाहेरून इतरांप्रमाणेंच त्यांचा आचार असतो, पण आंत ते सर्व विषयांविषयी शीतल-शांत असतात. शास्त्रार्थाचें त्यांना मोठें प्रेम असतें. ते तत्त्वज्ञ असतात. लोकांतील श्रेष्ठत्व व निकृष्टत्व ते बरोबर जाणतात. त्याज्य काय आहे व ग्राह्य काय आहे तें त्यांना कळतें. जें प्राप्त होईल त्याप्रमाणें ते अनुवर्तन करणारे असतात. विरुद्ध कार्यापासून ते विरत-निवृत्त झालेले असतात. सदाचारांत आसक्त असतात. उपदेशानें हृदयकोशाचें उद्घाटन करून त्यांतून बाहेर पडणाऱ्या ज्ञानसौगंध्यानें, श्रेष्ठ आश्रय देऊन व सुखकर अन्नांनीं ते आलेल्या अतिथीचें पूजन करतात. फुललेलीं कमले भंगाला जशीं सुगंध, आश्रय व अमृताशन यांच्या योगानें संतुष्ट करितात, तसेच संत त्यांना तृप्त करितात. जनतेच्या पापाचें हरण करणारे ते जनतेला आपल्या गुणांनीं वश करून घेतात. उद्यानादि शीतल स्थानांप्रमाणें ते स्निग्ध असतात. पावसाळ्यांत मेघ जसे वर्षाव करतात, तसे ते उपदेशामृताचा वर्षाव करतात. राजांचा देशोच्छेद करणारा क्षोभ, दुर्भिक्ष, परचक्र, जनक्षोभ इत्यादिकांचें ते तपः-प्रभाव, सत्कर्मानुष्ठान, सामादि उपाय यांच्या योगानें निवारण करतात. पर्वत भूकंगाला जसा प्रतिबंध करतात, तसेच ते आपल्या सात्त्विक कर्मांनीं व गुणांनीं सर्व क्षोभ शांत कारितात. विपत्तीत ते उत्साह धरतात आणि संपत्तीत

सुख देतात. चंद्राबिंबाप्रमाणें त्यांचे आकार असून, पतिव्रता स्त्रियांप्रमाणें रूप, माधुर्य, प्रेम इत्यादि गुणांची ते जणुं खाणच असतात. हे असले साधु ह्मणजे वसंत ऋतुच होत. ते यशोरूपी पुष्पांनीं सर्व दिशांना प्रफुल्लित करतात. भावी सत्फलाला कारण होतात. कौकिलेप्रमाणें त्यांचा आलाप असतो. कमलखंडांतून अतिशय थंड पवनाच्या योगानें उडणाऱ्या तरंगांच्या मिषानें कमलिनीला व्याकुळ करणाऱ्या हेमंताप्रमाणें देशाला व्याकुळ करणाऱ्या, राग-द्वेषादि सहा ऊर्मींनीं चपल झालेल्या, लोभद्वेषादिकांनीं मोहित झालेल्या अशा हि राजादिकांच्या चित्तमहासागरास साम-दाम-दानादिकांच्या योगानें व विवेकोपदेशांनीं प्रतिबंध करण्यास ते समर्थ असतात. त्यामुळें अशा प्रकारचे साधु म्हणजे शुद्ध समुद्राच्या तीरावरील पर्वतच होत. त्यामुळेंच विवेकी पुरुषांवर आपत्ति आली असतां, त्यांचा बुद्धि-नाश झाला असतां, चित्त शुद्ध झालें असतां किंवा भयंकर संकटें आलीं असतां, तहान-भूक, शोक-मोह, जरा-मृत्यु या सहा ऊर्मी उद्भवल्या असतां, संतच त्यांची गति होय. या व अशाच दुसऱ्याहि चिन्हांनीं त्या उदारात्म्यांना ओळखून संसारमार्गांत दीर्घकाल प्रवास करून थकलेल्या पुरुषानें अद्वितीय ब्रम्हामध्ये विश्रान्ति मिळण्यासाठीं त्यांचा आश्रय करावा. सर्पाप्रमाणें भयंकर असलेला हा संसारसागर तरून जाणें फार कठीण आहे. सत्संगावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि उपायानें त्याचें उलंघन करतां येत नाही. “एखाद्या वस्तूविषयी उगाच विचार व चिंता करून मला काय करावयाचें आहे! जें प्राप्त होईल तें होवो.” असें म्हणून व मनांत बेसावध राहून एखाद्या खड्ड्यांतील कीटाप्रमाणें प्राप्त स्थितीत संतुष्ट राहूं नये. वर सांगितलेल्या गुणांतील एक गुण जरी

एखाद्याच्या ठिकाणीं असेल तरी त्या तेवढ्याच गुणाला उद्देशून त्याच्या इतर दोषांकडे लक्ष न देतां त्याच्या तेवढ्याच गुणाचा आश्रय करावा. अगदी लहानपणापासून प्रयत्नानें गुण व दोष जाणण्यासाठीं यथासंभव सत्संग व सच्छास्त्र यांच्या योगानें अगोदर आपली बुद्धि कुशाग्र करावी. दोषाचा जेवढा लेश असेल तेवढ्याचा अनादर करून सतत सज्जनांचें सेवन करावें. ज्यांच्यामध्ये मोठमोठे दोष आहेत, अशा पूर्वपरिजनांचा हळूहळू त्याग करावा. त्यांचा त्याग न केल्यास कोणते दोष उद्भवतात ह्मणून म्हणशील तर सांगतो. शुद्ध केलेले चित्तहि रागादिकांनीं कलुषित होतें. स्थिर विश्रान्ति-सुखहि विच्छेदामुळे अस्थिर होतें. कारण व्यवहारांत तसा नेहमीं अनुभव येतो. साधुहि संगतीनें असाधुत्वास प्राप्त होतो. पण साधुनें दुष्ट होणें हा एक उत्पातच ह्मणजे जगाचें अनिष्टसूचक चिन्हच आहे. लोकांच्या दुष्कर्मामुळे देशकालवशात् मोठमोठे उत्पात होत असलेले दिसतात. जसें—विश्वामित्र मोठा साधु असूनहि लोभी अमात्यादिकांच्या संगतीनें वसिष्ठाच्या कामधेनूचें हरण करण्यास प्रवृत्त झाला. त्यामुळे एकमेकांचें वैर वाढलें, आणि आडीबकाच्या युद्धापर्यंत जगाचें अनिष्ट झालें. त्याचप्रमाणें कश्यप, विश्रवा इत्यादिकांची, भार्येच्या संगतीनें जगाचें अनिष्ट करण्यास कारण होणाऱ्या दैत्य राक्षसांना उत्पन्न करण्याची प्रवृत्ति झाली. तात्पर्य, देशकालवशात् धूमकेतुप्रभृति प्रसिद्ध महोत्पातांप्रमाणें जगांत उत्पात दिसतात. यास्तव सर्व कर्मांचा त्याग करून सज्जनांचा समागम करावा. हेंच दोन्ही लोकांच्या प्राप्तीचें निष्प्रतिबंध साधन आहे. हा सज्जनसमागम गुणार्जनाच्या क्रमानें ज्ञान-प्रतिष्ठा सिद्ध होईपर्यंत सोडूं नये. सज्जन गुरू-

पासून केव्हांहि दूर होऊं नये. विनय, सेवा इत्यादि गुणांनीं युक्त होऊन सर्वदा त्याला भजावें. म्हणजे त्याच्या समीप असलेल्या शिष्याला सर्वतः पसरणारे शम-दमादि गुण हेच पुष्परेणु यत्नावांचूनच प्राप्त होतात. फुललेल्या वृक्षाजवळ बसलेल्या पुरुषाला त्याचा सुवास जसा अनायासानें येतो, त्याचप्रमाणें साधुचे शमादिगुण त्याच्या संनिध असलेल्या मुमुक्षूंना सहज प्राप्त होतात. ९८.

सर्ग ९९ वा.

—:०:—

१. कृमि, कीट, पतंग, तिर्यक व स्थावर जीवांचा भोग या ससारांत कसा असतो त्याचें वर्णन.

श्रीरामः—भगवन ! आह्मां मनुष्यजातीच्या जीवांच्या ऐहिक व पारलौकिक दुःखाचा क्षय होण्यासाठीं शास्त्र, सत्संग इत्यादि उपाय आहेत. मंत्र, औषधि, तप दान, तीर्थ व पुण्याश्रम यांचाहि आम्हांला आश्रय करतां येतो; पण कृमि, कीट, पतंग इत्यादि तिर्यक् प्राणी व वृक्षादि स्थावर जाती यांच्या दुःखाचा क्षय कोणत्या उपायानें होतो ? आणि तो जर होत नसेल तर ते जिवंत कसे रहातात ? व ते काय करतात ? कारण तात्कालिक दुःखोपशमाचा उपायच जर नसेल तर त्यांचें जीवनच दुर्लभ होईल.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! सर्व स्थावरजंगम भूतें आपापल्या भोगाला उचित अशा सुख-सत्तेमध्ये खुशाल विश्रान्ति घेत रहातात. ज्यांच्या शरीराचें प्रमाण परमाणूएवढें आहे, अशा जीवांनाहि त्यांच्या त्यांच्या जातीला उचित अशा सुखोपभोगाच्या इच्छा आम्हां-

प्रमाणें असतात. त्यांना त्या त्या जातीला योग्य अशा विषयसुखाचा लेश मिळाला म्हणजे तोच मोठा पुरुषार्थ वाटतो. तेवढ्यानेच ते तृप्त होतात, व त्या सुखलवाच्या आशेनेच फार मोठे दुःखाहे सहन करीत ते जिवंत रहातात. रामा ! आह्मांप्रमाणेंच त्यांनाहि विषयेच्छा जरी असली तरी आम्ही त्या भोगांमध्ये थोडी आस्था ठेवतो व आह्मांला त्यांत विघ्नेहि थोडी येतात. पण त्यांना विवेक नसल्यामुळे व त्यांच्या ठिकाणी मोह-कामादि दोषांचे प्राबल्य असल्यामुळे आस्था फार व विघ्नेहि पर्वताएवढी मोठी व असंख्य (पण त्यांची भोगाविषयी आसक्ति अधिक असते, हे तुम्ही कशावरून जाणलेंत ? उत्तर—) अरे ! ब्रह्मदेव म्हणजे ब्रह्मांड हे ज्याचे शरीर आहे, असा जीव आपला अधिकार चालविण्यास योग्य अशा व्यवहारांनी स्वभोगासाठी जसा यत्न करतो, तसेच केशाच्या अग्राएवढे ज्यांचे देह आहेत असे कृमि, कीट, मशक, मत्कुणादिकहि आपापल्या अवकाशांत स्वभोगासाठी यत्न करतात. त्यांच्या त्या अल्प शरीरामध्ये अवकाश तो केवढा असणार ? तथापि त्यांचा सुखासाठी प्रयत्न केवढा चालतो ! अहंकाराचा परिणाम वसा विचित्र आहे तो पहा ! वर सांगितलेले आकाशपक्षी निराकार आकाशांतच उत्पन्न होतात व त्यांतच मरतात. शून्य हाच एक त्यांचा देश आहे. त्यांना एक क्षणभराहि विश्रांति मिळत नाही. सतत प्रयत्न करीत जिवंत रहावे लागते. मुंगीसारखे प्राणी अन्न व निवासस्थान यांना संपादन करण्यासाठी अहर्निश यत्न करीत असलेले दिसतात. कुटुंबपोषणासाठीहि त्यांची धडपड एकसारखी सुरू असते. आमच्या दिवसासारखा दूर्ध्वकालहि, अन्नाचा कण संपादन करण्यासाठी प्रयत्न

करीत असतांना, त्यांना एका क्षणासारखाहि वाटत नाही. 'तिमि' या नांवाचा एक अतिसूक्ष्म जीव आहे. त्रसरेणूएवढे त्याचे शरीर असते. पण गमन करण्याविषयी गरुडाप्रमाणें त्याची व्यग्रता दिसते. आम्ही देह व भोग्य पदार्थ यांच्या ठिकाणी 'हा मी' व 'हे माझे' असा अहंताध्यास व ममताध्यास जसा करितों, व सर्व जगत् श्रेष्ठ गणांनी आमच्या आस्थेला अतिशय योग्य आहे, असे समजतो, त्याप्रमाणेंच कृमिहि त्यावर अध्यास करितो व आस्था ठेवतो. देश, काल, क्रिया, द्रव्य, यांविषयीच्या आस्थेने जर्जर झालेल्या आमच्या जीविताप्रमाणेंच त्या कृमीचेहि आयुष्य व्यर्थ क्षीण होते. वृक्ष थोडेसे जगतात, पाषाण गाढ झोप घेतात. कृमिकीटादिक आपापल्या विषयभोगांमध्ये मनुष्याप्रमाणें स्वप्न व जागर यांनी युक्त असतात. आह्मांप्रमाणें शरीरकाली सुखानें असलेल्या त्या कृमि-कीट-स्थावरादिकांनाहि शरीरनाशच दुःखद वाटतो. शरीरांत प्राण असणें हेच त्यांचे जीवन असून आह्मांप्रमाणेंच त्यांचे जीवित सुखमय होते. (आपचे गृह, मोठा वाडा, धन, रत्न इत्यादिकांना ते कसे पहातात ? उत्तर—) ज्याप्रमाणें विकलेला मनुष्य दुसऱ्या द्वीपाकडे उदासीनतेने पहातो, त्याप्रमाणें ते पशु-पक्ष्यादिक आपल्या भोग्य पदार्थांना उदासीनतेने—मुग्ध दृष्टीने पहातात. आह्मांप्रमाणेंच तिर्यक् प्राण्यांचा संसारहि सुखदुःखद आहे. ते केवळ उत्कर्ष, अपकर्ष इत्यादि बुद्धीला कारण होणाऱ्या गुण, क्रिया, उपयोग इत्यादि विभागानें रहित असतात. (पशु व विकलेले जन यांच्यामध्ये साम्य कसे आहे, ते दाखवितात—) द्वीपांतरीं नेऊन विकलेले पामर जन सर्वथा जसे पराधीन असतात, त्याप्रमाणें बैलादि पशु हृदयांतून सुखदुःखांनी आकर्षिले जातात व बाहेर

नासिकेतील वेसणीने ओढले जातात. याप्रमाणे दोन्ही बाजूंनी पराधीन होऊन आकर्षण केले जात असले तरी आपल्या दुःखाचा परिहार करण्यास किंवा ते कोणाला सांगण्यास समर्थ होत नाहीत. (वृक्षांचा सुखदुःखानुभव कोणत्या प्रकारचा असतो ते सांगतात—) ज्याची त्वचा सुकुमार आहे असे आपण निद्रापरवश झालो असता आह्याला शीत, उष्ण, मशक, मत्कुण इत्यादिकांपासून पीडा होऊं लागतांच निद्राभंग होऊन जसे दुःख होते, तसेच वृक्ष, गुल्म, अंकुर इत्यादिकांना दुःख होते. मोठ्या वृक्षापेक्षां अंकुर अत्यंत सुकुमार असल्यामुळे कृमि-कीटादिकांच्या दंशापासून त्याला अतिशय दुःख होते. देशामध्ये क्षोभ उत्पन्न होऊन आपण पळून जाऊं लागलो असता आपल्याला अनेक प्रकारचे दुःख अनुभवावे लागते. जीव घेऊन पळावे लागते. पळतांना कांटे वगैरे लागतात. तापलेल्या वाळूतून चालावे लागते. डोक्यावर भार सहन करावा लागतो. अशा प्रकारे अनेक प्रकारचे दुःख भोगावे लागते. पक्षि-सर्पादि तिर्यक् प्राण्यांनाहि सर्वदा तसेच दुःख होते. आह्यांप्रमाणेच त्यांचेहि मन सर्वतः भयाविषयी साशंक असते. मन विक्षेपरहित जर होईल, तर सर्वसाधारण स्वरूपानंदांत व आहार-निद्रा-मैथुनादि सुखांत इंद्र व कीट यांचे मनःप्रसादरूप सौम्यत्व एकसारखेच आहे. पण त्या दोघांनाहि विक्षेप टाळतां येत नाही. राग, द्वेष, मय, आहार, मैथुन यांपासून होणारे सुखदुःख व जन्ममरणादिकांचा खेद तिर्यक् प्राणी व इंद्र यांच्या ठिकाणी समान असतात. मनुष्यांना शास्त्रावरून पुण्य, पाप, ब्रह्मतत्त्व इत्यादिकांचे ज्ञान होते. मार्गील पदार्थांचे स्मरण होते. पुढे होणाऱ्या फलादि पदार्थांचे अनुसंधान करतां येते.

यावांचून बाकीचे सर्व ज्ञान मनुष्य, मुंगूस, सर्प, कोल्हा, हत्ती, इत्यादि सर्वांमध्ये एकसारखेच असते. आनां पर्वतादिकांना सुखदुःखांचा अनुभव कसा येतो म्हणून म्हणशील तर सांगतो. सुषुप्तीत स्थित असलेल्या वृक्षांची गाढमूढत्वाने जी स्वसत्ता, तिचा अनुभव घेत पाषाणादिक स्थिर स्थित आहेत. पण दुसरे जे हिमालय, मेरु वगैरे तत्त्वज्ञ पर्वत आहेत, ते अखंडित चिदाकाशाचा अनुभव घेत सदासमार्थीत स्थित असतात. याप्रमाणे वृक्षादि जीवांच्या दृष्टीने जगत्कल्पना नाही. कारण त्यांची निद्रा दृढ असते. पर्वतादि जीवांच्या दृष्टीनेहि जगत्कल्पना नाही. कारण स्वसत्तेमध्ये ते स्थित असतात. जंगम जातीतीलहि तत्त्वज्ञांच्या दृष्टीने जगत्कल्पना नाही. कारण ते केवळ चिदाकाशरूप झालेले असतात. तेव्हां कांही अज्ञ जीवांच्या दृष्टीनेच जगत्कल्पना सिद्ध होते. पण ती त्यांची कल्पना अनेक जीवांच्या दृष्टीविरुद्ध असल्यामुळे जगत्सत्ता सिद्ध करण्यास समर्थ नाही. अर्थात् ज्या जंगम जीवयोनि आहेत, त्या सुषुप्ति, मरण, मूर्च्छा, मोक्ष इत्यादि अवस्थांमध्ये चिदाकाशच असतात. त्यांतील कित्येकांना स्वप्नांत अर्धविकास व जागृतीत सर्वविकास होऊन भासणारे जगत् पुष्कळ जीवांच्या दृष्ट्यनुसार चिदाकाशच आहे, असे म्हणणे युक्तच होय. त्यांतील शैलादिकांची सत्ता व वृक्षांची निद्रा या दोन्ही स्थिति द्वैतदर्शनशून्य असल्यामुळे ते आकाशच आहे. त्यामुळे त्यांच्या दृष्टीने जगत् एक अज्ञानोपहित चिन्मात्रच आहे. इतरांच्या दृष्टीनेहि स्वतत्त्व जोंवर कळले नाही, तोंवरच जगत्; स्वतत्त्वाचे साक्षात् ज्ञान झाले म्हणजे तूं नाहीस, मी नाही, सत्ता नाही, असत्ता नाही, भूत नाही, भविष्यत् नाही, तर हे जसे स्थित

आहे तसें सत्त्व आहे. तें शिलेप्रमाणें घनमौन आहे. तें आदि-अंतशून्य निरवकाश व निद्रा-रहित आहे. पण अज्ञांच्या दृष्टीनें तें निद्रा-युक्त आहे. ह्मणजे निजल्याप्रमाणें स्वरूपा-मध्येच जगद्वैचित्र्याची कल्पना करते. सृष्टीच्या पूर्वी तें जसें होतें, तसेंच आतांही एकच स्थित आहे. भविष्यत्कालीहि तें तसेंच अनंत कालपर्यंत रहाणार. अशा प्रकारच्या त्या एकरूप सत्त्वामध्ये आत्मता नाही, परता नाही, जगत्ता नाही, शून्यता नाही, मौनता नाही, अ-मौनत्व नाही. सारांश, त्या तत्त्वांत कोणताहि भाव नाही. तूं जसा आहेस तसाच रहा. मीहि जशाचा तसाच स्थित आहे. या शांत पर-माकाशांत सुख व दुःख यांतील कांहीं नाही. स्वप्ननगरामध्ये परमाकाशतेवांचून दुसरें काय आहे सांग बरें ! खरोखर तें शांत, स्वच्छ व निरामय चिदाकाशच आहे. अज्ञात ज्ञप्तिच काय ती एक हा सर्व संभ्रम उत्पन्न करणारी आहे. या सर्व भ्रमाचें तत्त्व जाणलें कीं ला-गलीच ती कोठें नाहीशी होते. जगत्स्वप्नाला जाणलें कीं, त्यांत सत्य कांहीं रहात नाही. तेव्हां त्याविषयी काय अभिनिवेश धरावयाचा आहे ! वंध्यापुत्रावर स्नेह कसा कराव-याचा ? स्वप्नकाळीं दिसणाऱ्या जगद्रूप प्रत्येक परमाणूंत ग्राह्यता कोठची ? त्यावर काय आस्था ठेव्यावयाची आहे ? कारण जागृत झाल्यावर तो स्वप्नमणी किती शोधला तरी सांपडत नाही. 'अहो, जागरावस्थेंत स्वप्नप्रत्यय जरी खोटा असला तरी स्वप्नकाळीं तो खराच भासतो,' ह्मणून ह्मणशील तर ती पूर्वावस्था अज्ञताच आहे व तीच त्या वेळीं स्वप्नरूपानें दिसत असते. यास्तव प्रबोधकालीं जें नसतें तें स्वप्न-काळीं असतें. 'तर मग काय तीन कळ, अ-ज्ञान व त्यांचें ज्ञान हीं सर्व सत्यच आहेत ?' असें जर ह्मणशील तर त्यांतील कांहीं एक

सत्य नाही. सर्व वस्तु शान्त आहे. एका ऊर्मीनें जर दुसऱ्या ऊर्मीला नाहीसें केलें, तर त्यांत जलाची काय हानि होणार ? त्या-प्रमाणें एका देहानें दुसऱ्या देहाला मारल्यास तदधिष्ठानभूत आत्म्याची कांहीं हानि नाही. आकाशरूप चित्तामध्ये मी देह अशी भ्रांति उत्पन्न होते. त्यामुळे तो भ्रांतिसंविद्रूप देह जरी नष्ट झाला तरी चित्तीची काय हानि हो-णार ! ज्याला आत्मज्ञान झालें आहे, त्याला जगत् हें अज्ञात चिदाकाशाचें स्वप्न आहे, तें पृथिव्यादिरहित आहे, असा निश्चय होतो. ह्मणून हें जगत् स्वप्नात्मक आहे. प्रत्येक सृष्टीच्या आरंभी पूर्व चित्स्वप्नाच्या संस्कारा-पासून पृथिव्यादि पदार्थाविषयीची बुद्धि उत्पन्न होते, पण स्वप्नांतील विषयाविषयी जी सत्यत्वभ्रांति होते, ती केवल कल्पनारूप आहे. याप्रमाणें पूर्वपूर्व संस्कारांपासून अनादिप्रवाहानें स्वप्नाच्या अवयवांची स्थिति होते. त्यामुळे ती असत्यरूपच आहे. तथापि मूढ तिला सत्य मानतात. या वेळीं आम्हांला दिसणारे हे पृथिव्यादि पदार्थ त्या स्वप्नाचे अवयव असूनहि अज्ञानांनीं आपल्या कल्पनेनें त्यांना सत्य ठरविलें आहे व तीच भ्रांति पुढें रूढ झाली. त्यामुळे असत्य असलेली सृष्टिच अत्यंत सत्य होऊन बसली. वस्तुतः तिचें अधिष्ठानभूत तत्त्व सत्य व अत्यंत निर्मल आहे. पण चिद्रूप ब्रम्हच अशा सृष्टिरूपानें विस्तार पावले आहे. तथापि त्यांतलि एकहि पदार्थ परमार्थसत्तेनें युक्त नाही. तेव्हां अशा अत्यंत अप्रसिद्ध जगाचें स्मरण करणारा किंवा त्याला विसरणारा चित्हून दुसरा कोणी संभवत नाही. पण असें न समजणें, असें ज्ञान नसणें, हेंच जगाचें सत्यत्व भासविणारें आहे. चिद्रूपाच्या अज्ञानामुळेच जगत् सत्य आहे, असा भ्रम होतो. म्हणूनच

तत्त्वाचा साक्षात्कार अज्ञान-आवरणरूप द्वार उघडतो व जगत् सत्य आहे इत्यादि भ्रांति-विक्षेपाला घालवितो. त्यानंतर ह्मणजे कार्या-सह अज्ञानाचा बाध झाल्यावर केवळ चिन्मा-त्रच अवशिष्ट रहाते. मग पृथिव्यादि कोठेच कांहीं संभवत नाही. जो द्रष्टा व जे दृश्य ते एक शुद्ध शिवस्वरूप होतें. आरशांत बिंबा-मुळे जसे प्रतिबिंब भासते, तसेच जगत् चिदा-काशांत आपोआप भासते. पण आरशांतील प्रतिबिंबापेक्षां जगत्प्रतिबिंबांत फरक आहे. तो कोणता, तर जगत्प्रतिबिंब बाह्य बिंबा-वांचूनच प्रकट होतें. आरशांत प्रतिबिंब जरी दिसलें तरी ते जसे खरें नव्हे, वास्तविक पदार्थ नव्हे, त्याचप्रमाणें चिदाकाशांतील विश्व जरी दिसलें, तरी खरें नव्हे. हेंच त्या दोहों-तील सादृश्य आहे. शास्त्रीय विचार केल्यावर जें सकारण व सप्रमाण सिद्ध होतें तेंच परमार्थ-सत्य होय. बाकीचें सर्व कल्पनामात्र असून त्रिकाळी असत्य होय. 'जगत् कल्पनामात्र असल्यामुळे जर असत् आहे, तर व्यावहारिक क्रिया करण्यास तें समर्थ कसे होतें?' ह्मणून विचारशील तर सांगतो. जगत् भ्रमरूप जरी असलें तरी व्यावहारिक क्रिया करूं शकतें. स्वप्नांगनाहि पुरुषाच्या ठिकाणीं सत्य परिणाम करूं शकते. अर्थात् 'अहं,' 'त्वं' इत्यादि ही सर्व विश्वरचना केवळ भासमात्र आहे, ही गोष्ट सिद्ध झाली. आणि जो जो भासतो तो तो आत्मस्वरूप चित्प्रकाशच होय. दुसरे कांहीं नाही. यास्तव दृश्य रूपाला भानाहून पृथक् केलें असतां तें शून्यच होतें व केवळ त्याला प्रकाशित केलेलें चिदाकाशच रहातें. असा विचार केला असतां मीं कोठचा? ही विश्वश्री कोठची? तूं कोठचा व हे दृश्य पदार्थ कोठचे? हे रामा? ज्याची बुद्धि उदार आहे, असा तूं विज्ञानदृष्टीनें चिन्मात्ररूप

झालास म्हणजे मग देहवियोगामुळे तूं मरून पुनः उत्पन्न होतोस, म्हणजे तुला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते, असें जरी मानलें, मोक्ष नाही असें जरी क्षणभर समजलें, तरी काय हानि आहे? कारण निरतिशय आनंदरूप आत्म्याला नाश व उत्पत्ति यांचा स्पर्शहि होत नाही. बरें, मेल्यावर पुनः जन्म प्राप्त होत नाही, म्हणजे ज्ञानी मुक्तच होतो असें जरी म्हटलें, तरी सर्व प्रपंचाची शांतिच होते. तस्मात् या दोन्ही पक्षीं दुःखाचा प्रसंगच नाही. तर मग मूर्खाला जन्म व मरण या प्रसंगीं दुःखाची प्राप्ति कशी होते म्हणून विचारशील तर तें तोच जाणे! अज्ञ मनुष्याचा अनुभव आढांला येणें शक्य नाही. जो मृगजलाच्या नदींतील मी मासा आहे असें समजतो, तोच त्या नदीच्या चंचल तरंगांना व त्यांतील आपल्या विहारांना जाणतो. ज्याला मृगजलाची भ्रांति झाली नाही त्याला तें कळणें शक्यच नाही. त्याच न्यायानें तत्त्ववेत्त्याच्या दृष्टीनें आंत व बाहेर तें चिदाकाशच आहे. तूं, मी, जगत् इत्यादि सर्वात्मक होऊन तेंच एक स्फुरत असतें. ज्याप्रमाणें चिदाकाशमात्ररूप असलेला संकल्पवृक्ष शाखा, पल्लव, उपशाखा, पाने, फळे इत्यादि रूपानें भासतो, त्याप्रमाणें चिदात्माच संसाररूपानें भासतो. पण त्या दोन्हीमध्ये बोधात्मा हेंच सार आहे. ९९.

सर्ग १०० वा.

१ चार्वाकादिकांच्या मतांमध्ये ज्यांची बुद्धि आसक्त झाली आहे, त्यांचा तत्त्वज्ञानांत प्रवेश होण्याचा उपाय.

श्रीरामः—हे भगवन्! संसारांतलil दुःख-शांति होण्यासाठी कोणता उपाय योजावा? 'मरेपर्यंत सुखाने जिवंत रहावे. मृत्यु अप्रत्यक्ष नाही, तर प्रत्यक्ष आहे. भस्मीभूत होऊन शांत झालेल्या देहाची पुनरुत्पत्ति कोठून होणार?' असा ज्यांचा पक्ष आहे त्यांचे निरसन आपण कसे करणार?

श्रीवसिष्ठः संवित आंतल्याआंत जो अखंडित निश्चय करणे, तमाच बाहेर अनुभव घेते. ही गोष्ट प्रत्यक्ष सिद्ध आहे. सर्व लोकांना या गोष्टीचा अनुभव येत असतो. जसे आकाश सर्वव्यापी व शांत आहे, तसेच चिदाकाशाहि आकाशादि सर्वांना व्यापणारे व शान्त आहे. तेच विद्वानांचे ऐक्य व पामर जनांचे द्वैत आहे. कारण चित्‌हून भिन्न पदार्थाचा अत्यंत असंभव आहे. त्याविषयी 'सदेव सोम्य इदमग्र आसीत्' या श्रुतीने अनुगृहीत युक्तिहि आहे. ती कोणती म्हणशील तर पहा.

१ वसिष्ठांनी पूर्वी 'चार्वाकाचे म्हणणेहि खरेच आहे' असे म्हटले होते, पण सर्व आस्तिक मतांच्या विरुद्ध असलेले ते मत खरे कसे असेल व त्यापासून पुरुषार्थासिद्धि कशी होईल? अशा आशयाने राम हा प्रश्न विचारीत आहे.

२ देहात्मवादी चार्वाकांच्या मतां मृत्यु प्रत्यक्ष संभवत नाही. कारण आपण आपलेच मरण पहात नाही. दुसऱ्याच्या मरणावरून त्याची कल्पना करावी, तर चार्वाकाला प्रत्यक्ष प्रमाणाहून दुसरे प्रमाण कबूल नाही. देहनाश हाच मृत्यु. तथापि चार्वाक पुनर्जन्म मानात नाहीत. यास्तव सर्व दुःखनिवृत्तिरूप मृत्यु हाच त्याचा मोक्ष होय.

सृष्टीच्या पूर्वावस्थेत म्ह० अद्वितीय ब्रम्हरूप महाप्रलयांत ब्रम्हावांचून इतर पदार्थच नसतो. ब्रम्हाचे दुसरे कांही कारण नसल्यामुळे त्यापूर्वी आणखी कांही विद्यमान होते असेहि म्हणता येत नाही. म्हणून हे ब्रह्मच व्यापलेले आहे. 'अहो, पण ब्रह्मरूप महाप्रलयच आम्हांला कबूल नाही. कारण बीजांकुरांच्या परंपरेप्रमाणे पृथिव्यादि भूतांचा प्रवाहहि अनादि आहे. त्यामुळे हे जगत् सर्वदा असेच आहे. ते असे नाही, असे केव्हांहि होत नाही,' असे कर्मजड मीमांसकांच्या सिद्धान्ताप्रमाणे तू म्हणशील तर सांगतो. जे महामूढ समस्त वेदशास्त्रांचा अर्थ म्हणजे महाप्रलय व जीवांना ब्रह्मप्राप्तिरूप मोक्ष व त्यांची माघने ही मानीत नाहीत, ते शास्त्ररहितच होतात. कारण त्यांनी मोक्षशास्त्राचे व्यर्थत्व सिद्ध केल्यास त्याच न्यायाने कर्मशास्त्रहि व्यर्थ ठरत असल्यामुळे मीमांसकांना शास्त्रच नाहीसे होते. त्यामुळे ते आम्हां तत्त्ववेत्त्यांच्या दृष्टीने मेल्यासारखेच आहेत. ते तत्त्वोपदेशाच्या वार्तेलाहि योग्य नाहीत. ज्यांचे देहेन्द्रियांना सर्व व्यवहारामध्ये नियुक्त करणारे प्रत्यगात्म-चैतन्य किंवा मन कोणत्याहि शास्त्राच्या अविरुद्ध असे हे सर्व ब्रह्मच आहे या अनुभवाने नित्य तृप्त होऊन रहाते, त्या कृतकृत्य पुरुषांबरोबरहि उपदेशवार्ता होऊ शकत नाही. कारण ते अगोदरच पूर्ण परब्रह्म झालेले असतात. अर्थात् जे जिज्ञासु असतात त्यांच्यासाठीच उपदेशवार्ता संभवते. रामा ! पुरुषाच्या चित्तांत जशा प्रकारची नित्य व

१ 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' (का. भा. १-२, १५ पृ. ५६) 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' (बृह भा अ. ४, पृ. ३३७) या श्रुतींत सांगितलेला समस्त वेदशास्त्रार्थ ब्रह्म-स्वरूप आत्मा आहे.

निरंतर संविद् उदय पावते, तसाच तो पुरुष होतो, मग देह असो किंवा नसो. चार्वाकांचा 'देहच आत्मा' असा भाव दृढ झालेला असतो. त्यांच्या चित्तांत तशी निश्चयात्मक संविद् उदय पावते. यास्तव सर्व निश्चयाचें तेंच एक अव्यभिचारी कारण आहे, देह नव्हे. त्यामुळेच आत्मा जरी आनंदैकरस असला तरी त्याविरुद्ध 'मी दुःखी आहे' ही कल्पना दृढ केल्यास त्याचें दुःखमयत्वहि सर्वानुभवसिद्ध आहे. जोंवर विरुद्ध संकल्प आहे तोंवर जीवहि तन्मयच असणार हें उघड आहे. हें सर्व जगत् चिदाकाशस्फुरणरूपच आहे, अशी भावना केली असतां दुःखादिकांचा बोध कोणाला कसा होणार? आकाशाला धूल जशी लिप्त करीत नाही, त्याप्रमाणें ज्यांचा एकत्व निश्चय दृढ झाला आहे त्या पुरुषांना कोण तेंहि सुख अथवा दुःख प्राप्त होत नाही. मग ती कल्पना सत्य असो कीं असत्य असो. पण निश्चय हा अशा प्रकारचा असतो, ही गोष्ट आबालवृद्धांच्या अनुभवानें सिद्ध झाली आहे. तेव्हां तिचा अपलाप कोण कसा करणार? चार्वाकांना अभिमत असलेला देह हा पुरुष नव्हे. सांख्यांना अभिमत असलेला जीव किंवा मीमांसकादिकांना अभिमत असलेला मोक्ता संविदेहून पृथक् उपलब्ध होत नाही. यास्तव हें सर्व संविदच आहे. ती जसे जाणते, तसेच जगत् बनते. ती संविद् सत्य असो कीं असत्य असो, तिच्या योगानें देहाचा अनुभव घेतला जातो. पण तोहि केवल आपल्या कल्पनेनेच; पृथिव्यादि कारणसापेक्ष नव्हे ज्याप्रमाणें स्वप्नामध्ये आपण पाताळांत, आका-

शांत, जलांत किंवा स्वर्गांत कल्पनेने पदार्थ पहातो, तसेच या सृष्टींत कल्पनामय पदार्थ अवलोकन करतो. संविद् सत्य असो कीं असत्य असो, पुरुष संविन्मात्र सांगितलेला आहे. खरोखर तो जसा निश्चय करतो तशा व्यवहाराला पुरुष सर्वथा ममर्थ होतो. यामुळेच सर्व शास्त्रांचें प्रामाण्य सिद्ध होतें. सर्व सिद्धान्तांचा सिद्धान्त हाच आहे, असें मी समजतो. संविदेमध्ये जी अविद्या आहे ती त्या त्या वाद्यांच्या संविदेप्रमाणें परिणाम पावते. तीच तत्त्वबोधरूपानें परिणाम पावली कीं शुद्ध विदाकार बनते व तशीच मोक्षरूप फल देणारी होते. म्हणूनच पुण्यदेश, पुण्यकाल इत्यादिकांतील स्नान-दानादि क्रियांनीं, रसायन-मंत्र-औषधादि द्रव्यांनीं, कर्मशास्त्रांनीं सांगितलेल्या स्वर्ग, पशु, पुत्रादि एषणाभ्रमांनीं ती अबोधता व तिच्यामुळे होणारी विक्षेपसंविद् केव्हांहि नाश पावत नाही. पण ज्ञानानें जिचा बाध झाला आहे, अशी ती पुनः उदय पावेल अशी शंकाहि ध्यावयास नको. कारण एकदा जिचा कारणासह बाध झाला आहे ती अविद्या पुनः जर क्षणांत आविर्भूत होऊं लागली, तर जीवाचें दुःख केव्हांच व कोणत्याच उपायानें शांत होणार नाही. संविद् हाच मनुष्याचा जीव आहे. त्यानें जशी दृढ भावना केली असेल तसाच तो सुखी किंवा दुःखी होईल, हा अबाधित सिद्धान्त आहे. प्रत्यगात्मरूप संविदच तत्त्वतः ज्ञात झाली असतां आपलें कार्य असा जो बंध त्याचें हरण करिते. यास्तव तीच मुमुक्षुंचा आश्रय आहे. तिच्या अभावीं सर्व जगत् अंधच होईल ! मग मोक्षाची आशा दूरच राहिली. कारण स्वप्रकाशस्वरूप अशा त्या प्रत्यगात्मसंवितीमुळेच हा प्रपंच उपलब्ध होतो. पुरुष निद्रेच्या योगानें आपल्या जाग्याची कल्पना जशी करतो, त्याप्रमाणें

१ 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ईश. भा. मं. ७ पृ. १६) ही श्रुति याला प्रमाण आहे.

ती संवित् आपल्या ठिकाणी अज्ञानाची कल्पना करूनच या प्रपंचाला पहाते. यास्तव तीच नाही, असे म्हटल्यावर ज्याला कोणी साक्षीच नाही असे केवळ आंध्यच म्हणजे अप्रकाशच अवशिष्ट रहातो.

श्रीरामः—भगवन्! या संसाराचा पूर्व, पश्चिम, इत्यादि दिशांमध्ये खाली व वर कोठेच अंत नाही, तसाच या जगाचा क्षयहि होत नाही, अशी ज्याने दृढ भावना केलेली असते; जगाचा प्राग्भाव, प्रध्वंसाभाव व अंत्यताभाव यांतील एकहि अभाव संभवनीय नाही, असा ज्याचा निश्चय असतो, जो हे सर्व विज्ञानघनच आहे असे पहात नाही, तर हे जसे दिसत आहे तसेच ते आहे, असे जो समजतो, या सर्वांचा क्षय होईल असे ज्याच्या मनांतहि येत नाही, त्याच्या या व्यथेचा नाश करण्यास कोणत्या प्रकारची युक्ति योजावी ते मला सांगा. हे ब्रम्हन्! माझ्या बोधाची अभिवृद्धि व्हावी म्हणून या माझ्या संशयाचे पुनः निरसन करा.

श्रीवसिष्ठः—रामा! या शंकेचे निरसन मी एकदा केले आहे. कोठे म्हणशील तर मी त्याची आठवण करून देतो. 'ते शास्त्र शून्य पुरुष आम्हांला मेल्यासारखेच आहेत. आम्हांला त्यांच्याशी भाषणहि कर्तव्य नाही' असे जे वर सांगितले आहे, तेच तुझ्या शंकेचे योग्य उत्तर होय. आतां दुसरे न्याय्य उत्तर मी सांगतो ते ऐक. हे पुरुषोत्तम! तशा भावनेचा जो मनुष्य असतो म्हणजे तू सांगितल्याप्रमाणे ज्याची दृढभावना असते. तोहि चेतनमात्र असतो, असा आपणाला अनुभव येतो. त्यामुळे क्रमाने त्यालाहि आत्मतत्त्वाचा अनुभव येऊ लागतो. कारण तो जर देहातिरिक्त चेतनात्मदर्शी असेल, तर देहादि आकार या उपाधीचा नाश झाला असतां

परमात्म्याशी एकरूप होतो. बरे, तो जर नित्य सूक्ष्म देहात्मदर्शी असेल तर विनाश पावणाऱ्या अन्नमय देहाला आत्मा समजल्याने सर्वतः विनाशाची शंका येऊन दुःख होतें, पण आत्मा अविनाशी आहे असा निश्चय झाल्यावर त्याला देहाकार समजणे एवढ्याच अपराधाने दुःखप्राप्ति होत नाही. त्यामुळे त्याला बोध करून लागले असतां क्रमाने तो तत्त्व ओळखतो. 'स्थूल देहच आत्मा' असे जो समजतो, त्याला आपल्या नाशाची कल्पनाच होत नाही. पण त्याचा देह सावयव असल्यामुळे व तोच आत्मा असे तो समजत असल्यामुळे 'अरे बाबा, जी जी सावयव वस्तु असते, ती ती अवश्य विनाश पावते,' असा बोध करून लागल्यास त्यालाहि आत्मा स्थूलदेहाहून भिन्न आहे असा बोध होतो. तो जर शुद्ध संविदात्मदर्शी असेल तर तो जीवन्मुक्तच होय. तो सर्वदा सर्व ठिकाणी लीलेने जगत् जरी पहात असला तरी मरतांक्षणीच कैवल्यास प्राप्त होतो आणि पुनः संसाराचा अनुभव घेत नाही. तसेच जो वादी अज्ञानावृत्त संविदात्मदर्शी असतो, त्याची संविद तत्त्वज्ञानाने शुद्ध झालेली नसते. त्यामुळे त्याच्या संसाराचा बीजभाव नष्ट होत नाही. त्यामुळे तो अवश्य संसारच करीत राहतो. तथापि केव्हां तरी त्यालाहि संसाराविषयी विरक्ति उत्पन्न होऊन विचाराने ज्ञान होतें व शेवटी संसार क्षीण होतो. किंवा संविदच नाही असा ज्याचा निश्चय असतो, तोहि आपल्या दृढ निश्चयाप्रमाणे दगडासारखा जड म्ह० सर्व विशेषज्ञानशून्य होऊन चिरकाल रहातो. तर मग त्याने त्या आपल्या भावनेमध्ये श्रेय कोणते व कसे पाहिले म्हणून विचारशील, तर सांगतो. मरेपर्यंत दृढ केलेल्या भावनेच्या अनुसारच देहपातानंतर त्याचे विशेष विज्ञान नष्ट

होऊन गाढ सुषुप्तीसारखी जी मरणावस्था तेच परमश्रेय असे तो समजतो. कारण त्या अवस्थेतहि दुःखाचा अभाव असतो. नैयायिकांचा मोक्षहि याच स्वरूपाचा आहे. 'निरतिशय आनंदाचा अनुभव हेंच श्रेय आहे' असे त्याला वाटत नाही. आतां जे शून्यवादी 'आत्मा नाहीच' असा दृढ निश्चय करतात, त्यांना शुद्ध ज्ञान केव्हांच होऊ शकत नाही. ते मेल्यावर पाषाणासारखे जड होतात. त्यांचे अज्ञान दुर्भेद्य असते. जे विज्ञानवादी बौद्ध हे जगत् स्वप्नासारखे क्षणिक विज्ञानमय आहे असे पहातात, त्यांच्याहि व्यवहाराची सिद्धि तशीच होते. कारण ते क्षणिक विकारी चिदात्मभूत असतात. जे जगत्स्थैर्यवादी किंवा क्षणिकत्ववादी असतात, त्यांचाहि सुखदुःखभोगापर्यंत सर्व व्यवहार एकसारखाच सिद्ध होतो. कारण ही भूतें स्थिर असली किंवा अस्थिर असली तरी त्यांपासून होणारे सुख किंवा दुःख सारखेच असते. जगत् स्थिर असो किंवा अस्थिर असो, पृथिव्यादि महाभूतें क्षणिक आहेत किंवा नित्य आहेत याविषयी तत्त्ववेत्ते आग्रह धरीत नाहीत; कारण शुक्तीवर भासलेल्या रूपांचे मूल्य किती याचा विचार करणे जसे व्यर्थ, त्याचप्रमाणे त्या सर्व आरोपित महाभूतांचे अधिष्ठान सद्ब्रम्ह हेंच स्वरूप असल्यामुळे त्यांच्या सत्यत्वासत्यत्वाचा विचार व्यर्थ आहे. जेवर अज्ञान आहे तोवर हें सर्व केवळ चित्प्रकाशरूपाने भासत आहे, असे समजणे मात्र सर्वथा उचित होय. कालतः असत्ता ह्मणजे क्षणिकत्व व देशतः असत्ता म्ह० जाड्या या दोन्ही प्रकारच्या असत्तेला न व्यापतां, स्पर्श न करतां जी नष्ट झाली आहे त्या क्षणिक संविदेच्या

योगाने जाड्याचा निर्णय करून ज्यांनी त्याचा अंगीकारहि केला आहे, त्या मूढांशीं भाषणहि करणे व्यर्थ होय. म्हणूनच कूटस्थ चित्-पासून मिथ्यापरिणाम असा हा सर्व जड प्रपंच उत्पन्न झाला आहे असे जे समजतात, ते धन्य होत. ते पुरुषोत्तम सर्वथा वंद्य होत. कारण हा सर्व विकार वाङ्मात्र व त्यामुळेच मिथ्या आहे, ही भावना दृढ केली असतां एक चित्च अवशिष्ट रहाते व तीच सत्य होय. 'जड देहादिकांपासून चित् उत्पन्न होते,' असे म्हणणारे जे चार्वाक, कणाद, वगैरे अज्ञ त्या पुरुषाधर्मांशीं आम्हांला कांहीं करावयाचे नाही. जीवांच्या बीजांचा ओघ, ह्मणजे बीजसमष्टिरूप हिरण्यगर्भ चिद्रूप आहे. आकाशांत कृमिकीटादिकांचा समूह जसा असतो, तसाच तो आहे. डेरा, मोगन्याची वेल इत्यादिकांत भरला जाणारा जलाचा ओघ जसा खाली, वर, वांकडातिकडा आपोआप पसरतो, त्याप्रमाणे तो हिरण्यगर्भ अनेक जीवरूपाने ऊर्ध्व-अधोलोक इत्यादिकांत गमन करून संसार वगैरे करतो, ही कल्पनाहि योग्यच आहे. ती नाना कर्तृजीवांची समाष्टिताहि हिरण्यगर्भाच्या चित्च्या कल्पनाभिनिवेशामुळेच आहे. त्यामुळे जीवबीजांचा ओघच, अशा हिरण्यगर्भाच्या चिदाभासाकडून आपल्या समष्टित्वाची कल्पना अगोदर केली जाते. नंतर त्या वासनेच्या अनुसार कल्पाच्या आरंभी दुसरा व्यष्टिरूप बहुविध कर्ता आंतल्याआंत स्फुरतो. तो त्यांतच आसक्त होतो, त्यामुळे स्वतःच नानाकर्तृरूपांचा अनुभव घेतो आणि तसाच संसार करतो. तात्पर्य, जो जशी कल्पना करितो, तो तसाच आपल्या चिद्रूपाने बनतो, ही गोष्ट आबालवृद्धांना माहीत असून ती अबाधितपणे सिद्ध आहे. त्यामुळे आकाशांत धूमाच्या

१. 'असुर्या नाम ते लोकाः' ही श्रुति याविषयी प्रमाण आहे. (ईशा. भा. ३ पृ. १४)

किंवा महासागरांत जलाच्या जशा विचित्र आवर्तवृत्ति दिसतात, तसे जीवचिदाभासांच्या वासनावैचित्र्याप्रमाणे विचित्र संकल्प उत्पन्न होऊन संसारवैचित्र्य अनुभवास येते व त्याचा अंत लागत नाही. स्वप्नांत पुरुषाला चिदाकाशच जसे नगर दिसते, त्याप्रमाणे आदिसर्गापासून ते चिदाकाशच हे जगत् होऊन स्थित आहे. जशी स्वप्नांत दिसणाऱ्या सृष्टीची सहकारी कारणे नसतात तशी सृष्टीच्या आरंभी पृथिव्यादि भूते नसतात. त्यांचाचूनच सृष्टि होते. म्हणूनच ती मिथ्या. स्वप्ननगरांत त्याच्या अवयवभूत गृहांची भूमि अनेक प्रकारची केलेली असते. तिचे उंच, सखल इत्यादि अनेक भेद कल्पिलेले असतात. पण असल्या लौकिक स्वप्नांत अंतःकरणाच्या अर्ध-विकासाने जे कोमल भूमिभाग कल्पिलेले असतात, तेच पुढे पूर्ण विकासाने जगद्रूप स्वप्न-नगरांत पुष्ट होतात. या सर्व प्रजा द्वैत-ऐक्य-रहित चिन्मात्राकाशच आहेत. तेव्हा त्यांत आणखी दुसरी कोणती कल्पना असणार ? जे भासते ते सर्व आकाशच आहे. ही चिच्चंद्रिका त्रिविधतापांची शांति करून आल्हाद देणारी आहे. ती चारी दिशांमध्ये विषयस्फुरणप्रकाश पसरते. तो चेतनप्रकाशच विषयरूपाने भासतो. त्याचे स्फुरण हेच जगत् आहे. सृष्टीच्या पूर्वी व प्रलयानंतर सर्गशून्यस्वभाव चिन्मात्राकाशांत आतां दिसत असणारे हे जगत् असते, हे प्रसिद्ध आहे. ते आकाशरूप ब्रह्मच, त्याच्या चितचा परिच्छिन्नरूपाने उन्मेष झाला असता व अपरिच्छिन्नरूपाने निमेष झाला असता स्वतःच स्वप्नरूपाने उदय पावते व अस्त पावते. हे श्रुतिप्रसिद्ध तत्त्व सृष्टीच्या आरंभी जे जे जसे जसे कल्पिते, ते ते तसेच अद्यापि अनुभव घेते. ज्याअर्थी हे सर्व चिन्मात्र आहे, त्याअर्थी त्यांत काय असू शकणार नाही, की ज्याला असत्

म्हणतां येईल ? ज्यांना तत्पदाचा साक्षात्कार झाला आहे, ते संत शांतचित्त असतात. त्यांची मने शरत्कालच्या आकाशाप्रमाणे स्वच्छ असतात. ते चिद्व्यतिरिक्त रूपाने अविद्यमान व चिद्रूपाने विद्यमान असतात. त्यांच्या ठिकाणी मान व मोह यांचा अभाव असतो. आसक्तिरूप दोषाला त्यांनी आपल्या अंतःकरणांतून घालविलेले असते. जलादि प्रवाहामुळे होणाऱ्या काष्ठादिकांच्या चेष्टेप्रमाणे ते प्रारब्धप्राप्त व्यवहार करीत असतात. त्यामुळे कळसूत्री यंत्रांतील बाहुल्याप्रमाणेच त्यांचा व्यवहार निहंतुक व शांत चाललेला असतो. त्यांच्याकडे पाहणाऱ्या इतर लोकांना ते व्यवहार करीत आहेत असे वाटले तरी ते स्वतः कांही करीत नाहीत. १००

सर्ग १०१ वा.

१ सर्वदा सर्व ठिकाणी संविदेकात्मरूप पहाणाऱ्या विद्वानाला भयाचे निमित्तच नसल्यामुळे अभय-स्थिति सांगितली जाते.

श्रीवासिष्ठः—चिन्मात्रच पुरुष आहे आणि ते चिन्मात्रच अशा रितीने अवस्थित आहे. म्हणजे ते चिन्मात्रच अनेक वाद्यांनी कल्पिलेल्या स्थायिक, क्षणिक इत्यादि रूपाने व जन्म-मरण-भय-शोकादि रूपाने अवस्थित आहे. चिन्मात्राचाचून दुसरे कांहीच संभवत नाही. ते चिन्मात्र निर्मल आकाशच आहे. द्रष्टा व दृश्य हा त्या चिन्मात्राचाच अन्यथा परिणाम आहे. सर्व जगाचे स्वरूप काय ते तेवढेच, तेव्हा त्या-विषयी हेय व उपादेय बुद्धि कोटून होणार ?

बृहस्पतीने केलेल्या बुद्धशास्त्रानुसारी ज्या वाद्यांचे मत 'क्षणिक विज्ञानाहून जगत् निराळे नाही' असे आहे, त्यांत तरी संविदेवांचून दुसरे काय सार असणार? कारण त्यांच्या ठिकाणी राग-द्वेषांचा उद्भव होतो. रामा! जगत् हे चिदाकाश-मय स्वप्न आहे, तेव्हा त्यांतील इष्टानिष्ट दृष्टि व रागद्वेषदोष हे दुसऱ्या कोणत्या स्वरूपाचे असू शकतील, याचा विचार कर. हे त्याज्य आहे व हे ग्राह्य आहे, असे चिदाकाशच आपल्या स्वरूपांत जाणते. निर्मल ब्रह्मांतच ती विरुद्ध बुद्धि उत्पन्न होते. तेव्हा त्या आकाशाहून विपरीत असलेली ग्राह्याग्राह्य बुद्धि सत्य कशी असणार? संविदच मनुष्य, देव व नाग आहे. संविदच स्थावर व जंगम आहे. भाव, अभाव इत्यादि हे सर्व या संविद्रूप सागराचे तरंग आहेत. मी संविदाकाशच आहे. तू व हे जनहि संविदाकाशच आहेत. त्यामुळे आम्ही कोणीहि कधी मरत नाही. कारण संविद् मेलेली कधी कोणी पाहिली आहे का? सर्वच जर संविद्रूप आहे, तर विषय निगळे कोठून असणार? ती संविदच स्वतः विषयरूप झाल्यासारंगी नुस्ती भासते. त्यामुळे विषयत्व तिच्याहून भिन्न आहे. क्रिया, कर्म, कारक इत्यादि भेदरूप द्वित्व व तद्विरुद्ध एकत्व रहाणार कोठे! कोण-तेहि भूत संविन्मात्राहून निराळे कोठून असणार? व त्या संविदेहून निराळी नित्य वस्तु तरी कोठची? तूच सांग. ती संविद् जर मरत असेल तर हे आम्ही आज जिवंत कसे आहोत? सौमतादिक किंवा लोकायतिकादिक जे जे कांहीं कल्पितात त्यांत या संविदाकाशाला सोडून काय असते, ते सांग पाहू. हे सर्व संविदाकाशच आहे. त्यालाच कोणी 'ब्रह्म' असे म्हणतात, कोणी 'विज्ञान' म्हणतात, कोणी 'शून्य' म्हणतात. जशी मदशक्ति गद्यामध्ये

व्यक्त होते, तसेच चैतन्य देहाकारपरिणत झालेल्या भूतांत व्यक्त होतें, असे कोणी देहात्मवादी म्हणतात. सांख्य त्यालाच 'पुरुष' असे म्हणतात. योगी त्यालाच 'चिदाकाश' म्हणतात. शैव 'शिव' असे म्हणतात. तोच त्यांचा आत्मा म्हणजे अणुप्रमाण जीव होय. याप्रमाणे वाद्यांनीं चिन्मात्राला भिन्नभिन्न नावे जरी दिली, तरी त्यामुळे चितूची कांहीं हानि होत नाही. कारण ती स्वतः या सर्व विकल्पांची साक्षिभूत असून स्वरूपाने सर्व विकल्पशून्य असते. ती स्वरूपावांचून दुसऱ्या कशालाहि जाणत नाही. यास्तव माझ्या अंगांचे चूर्ण होवो किंवा ती मेळुसारंगी जगाच्या अंतापर्यंत स्थिर राहोत, चिद्रूपशरीर असलेल्या माझी त्यापासून कांहीं हानि होत नाही व लाभहि होत नाही. आमचे पितामहादिक मरून गेले, पण त्यांची चित् मेली नाही. कारण ती जर मेली असती तर ज्यांची संविदच मेली आहे अशा त्यांचा पुनर्जन्म झाला नसता. संविदाकाश उत्पन्न होत नाही व मरत नाही. ते अक्षय्य आहे. आकाशाचा क्षय कां व कसा होणार, ते सांग पाहू? याप्रमाणे क्षयाचाच असंभव झाल्यामुळे जगाचे होणारे जे हे स्फुरण ते अविनाशी चिदाकाशच आहे. ते उदयास्तरहित अशा आपल्या स्वरूपांतच नित्य स्थित आहे. चिदाकाशरूप आदि-अन्त मध्यरहित स्फटिकपर्वत आपल्या स्वरूपांत स्वतःच जगाचे भान धारण करतो, पण स्वतत्त्वसाक्षात्काररूप अग्नीने त्या जगद्भानाचा दाह करून स्वच्छ आत्म्यामध्येच तो रहातो. [ह० जसा एखादा स्फटिकमणिमय पर्वत अगोदर धारण करीत असलेले प्रतिबिंब-वन कदाचित् प्रतिबिंबाग्नि-भावास प्राप्त होऊन जणुंकाय स्वतःच जाळतो व स्वरूपांत स्थिर होतो, त्याप्रमाणे चिदाकाश स्वरूपांत प्रतिबिंबित झालेल्या जगाला स्वरू-

पांतील प्रतिबिम्बभूत ज्ञानाग्निने जाळून आपल्या निरुपाधिक स्वरूपांत स्थिर होतें, असा याचा भावार्थ. आतां ज्ञान जसें जसें दृढ होत जातें, तसें तसें अज्ञान कार्यासह क्षय पावतें, याविषयीं दृष्टांत—] रात्री अंधकारानें अभ्रचक्रासारखें जगाला घातलेलें आवरण प्रातःकालीं जसें हळूहळू कमी होत जाऊन शेवटीं निःशेष क्षीण होतें, त्याप्रमाणें अज्ञानांधकारानें आत्म्याला आच्छादित करून भासविलेलें हें जगत् आत्मज्ञानाचा उदय होऊं लागतांच हळूहळू क्षय पावूं लागून शेवटीं ज्ञानदाढ्यानें निःशेष क्षय पावतें. अज्ञानाचा क्षय होतांच त्याचें आवरण व विश्व हीं दोन्ही आपोआप क्षय पावतात. जसा जलाचा प्रवाह स्वतःच तरंग, फेंस, बुडबुडे, भोंवरे इत्यादि रूप धारण करून राहतो त्याप्रमाणें चिदाकाशाहि आपल्या स्वरूपांत जगद्रूप अंग धारण करून राहतें. चिन्मात्रच पुरुष आहे. तो आकाशाप्रमाणें केव्हांच नाश पावत नाही. तेव्हां माझा नाश होतो असें मानून शोक करणें व्यर्थ आहे. जीर्ण देहाचा त्याग करून दुसरा नवीन देह धारण करण्यास कारण होणारें जें मरण तें उपास्थित झालें असतां, आनंद मानणेंच उचित आहे. तथापि हे मूढांनो ! हर्षस्थानीं तुम्ही दुःखी कां होतां ! पुनर्जन्म जर मुळीं नसेलच, ह्मणजे मेलेल्या जीव पुनः दुसरा देह धारण करीत नाहीच, असा जरी भ्रम तुम्हांला झाला असला, तरी त्यासाठीं विषाद मानणें योग्य नाही. कारण असल्या मरणामुळेच भाव, अभाव, ग्रहण, त्याग इत्यादिकांविषयींची सर्व चिंता नाहीशी होते. त्यामुळे तोच मोठा उत्कर्ष होय. तेव्हां अशा सर्व अनर्थनिवृत्तिरूप पुरुषार्थासाठीं आनंद मानावयाचा सोडून शोक कां करतां ? याप्रमाणें जन्म व मरण हीं दोन्ही विद्यमान आहेत असें जरी मानलें तरी मुद्धां

जेथें दुःखाची प्राप्ति नाही, तेथें त्यांचा जर सर्वथा अभावच आहे, तर सुखदुःखांला अवकाशच कोठला ? ह्मणून वस्तुतः मरण नाही, जीवित नाही, सुख नाही, दुःख नाही, तर चिदाकाशच या अशा रूपानें विकास पावत आहे. 'मेलेल्या जीवाला पुनः देह आहे कीं नाही ? असा संदेह असल्यामुळेच मरणाची भीति वाटते,' ह्मणून म्हणशील तर सांगतो. मृताला जर दुसऱ्या देहाचा लाभ होत असेल तर तो नवीन देहाचाच होणार हें उघड आहे; त्यामुळे दुःख न मानतां हर्षच मानणें उचित आहे. बरें 'मरण ह्मणजे देहाचा सर्वथा नाश' ह्मणून ह्मणाल तर तें मरण ह्मणजे परम सुखच आहे. कारण मरण म्हणजे जर अत्यंत नाश असेल तर त्यामुळे संसाररूपी रोगाचा सर्वथा क्षयच होईल. बरें, मरणानंतर दुसरा देह मिळत असेल तर तोहि नवा देहच मिळत असल्यामुळे त्यासाठीं मोठा उत्सवच केला पाहिजे. बरें, 'वाईट कर्म करणारांना मरणानंतर नरकप्राप्ति होते' असें सांगितलें असल्यामुळे मरणाचें भय वाटतें, म्हणून म्हणाल तर कुकर्म करणारांना येथें जिवंतपणींहि राजदंडादिकांचें भय असतेंच; यास्तव अरे बाबा ! तूं दोन्ही लोक सिद्ध होण्यासाठीं कुकर्म करूं नको म्हणजे झालें. अरे 'मी मरेन, मरेन,' म्हणून घोकीत बसतोस, पण त्याबरोबर 'मी पुनः होईन, होईन,' याचा विचार करीत नाहीस ! अरे, जन्ममरण कोठचें आणि संसार व असंसार या अवस्था तरी कोठच्या ? हें सर्व संविद्रूप आकाशच आकाशांत विवर्त पावतें. संविदाकाशमात्ररूप असा तूं वा, पी व निर्मम होऊन रहा. आकाशकोशाप्रमाणें अति स्वच्छ असलेल्या तुझ्या इच्छादिकांचा उदय कसा होणार ? ज्ञानानें पूर्ण झालेले लोक निरिच्छ व्यवहार करीत असतात. त्यामुळे

त्यांच्या ठिकाणी दुःखाचा संभवच नाही. प्रारब्धप्राप्त प्रवाहामुळे होणारा प्रयत्न व देशकाल इत्यादिकांमुळे प्राप्त झालेल्या अतिशय पवित्र विषयांचाच तो अनुभव घेतो. पण मनाला मलिन करून विक्षेप उत्पन्न करणाऱ्या विषयांचा उपभोग घेत नाही. देशक्षोभ, दुर्भिक्ष इत्यादि कारणांनी वेळोवेळी प्राप्त होणाऱ्या दुःखांचा अनादर करून कोठे तरी एकांतस्थानी समाधिसुखाचा अनुभव घेत तो आनंदात राहतो. मध्ये मध्ये प्राप्त होणाऱ्या विक्षेपांकडे तो लक्षही देत नाही. मरणामुळे तो दुःखी होत नाही व जीवितामुळे सुखी होत नाही. इष्ट वस्तूची इच्छा करीत नाही व अनिष्ट वस्तूचा द्वेष करीत नाही, तर सर्वदा सर्व वासनाशून्य होऊन रहातो. मरण, जीवित, जन्म, जरा इत्यादिकांना कस्पटाप्रमाणे मानून ज्ञानी निरिच्छ व वासनाशून्य होऊन रहातो. एखादा मूढ जसा निर्भय असतो त्याप्रमाणेच हा मनात निर्भय व पर्वताप्रमाणे अचल असतो. १०१.

सर्ग १०२ वा.

१ ज्ञानी पुरुषाची लक्षणे त्यांच्या अभ्यासाने बोध दृढ व्हावा म्हणून पुनः सांगतात.

श्रीरामः—हे भगवन् ! आदि-अंतशून्य अशा परमात्मवस्तूचे ज्ञान झाले असता तो श्रेष्ठ पुरुष कोणत्या लक्षणांनी युक्त होतो ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! ज्याला आत्म्याचा साक्षात्कार झाला आहे, असा श्रेष्ठ पुरुष कोणत्या लक्षणांनी युक्त असतो, तो यावज्जीव कोणत्या स्वभावाने व आचाराने कसा असतो ते ऐक. (अगोदर ज्ञान्याची स्वभावभूत अंतरंग-लक्षणे सांगतात—) वनामध्ये

रहाणाऱ्याहि त्याला मित्र पाषाणासारखे होतात. बंधु वनातील वृक्षासारखे होतात, व हरिणशिशु स्वजन होतात; म्हणजे मित्रादि व पाषाणादि यांचा संयोग व वियोग झाला असता त्याची मनःस्थिति सारखी असते. जीवांनी व्यापलेले स्थान त्याला शून्य भासते. धन, बंधु इत्यादिकांचा नाश हीच मोठी संपत्ति भासते. महाराज्यावर स्थित असलेल्याहि त्याला वध, बंध, परवशता इत्यादि संकटे मोठे उत्सव वाटतात. तो समाधि लावून बसला तरी समाधानवान असतो. त्याला दुःख हेच महत्सुख भासते. वाचिक व्यवहारहि उत्तम मौन आहे, असे तो मानतो. शरीराची कर्मे हेच त्याचे नैष्कर्म्य आहे. तो जागत असला तरी सुषुप्तीत स्थित असतो. जिवंत असूनहि मृतोपम असतो. तो बाह्य दृष्ट्या सर्व आचार करितो, पण स्वदृष्ट्या कांही करीत नाही. तो आत्मसुखाविषयी रसिक असूनहि विषयाविषयी अत्यंत विरक्त असतो. तो निर्ममत्वामुळे अतिशय निष्ठुर भासतो. तथापि आत्मताबुद्धीने बंधुवत्सल असतो. तो द्वैतभावरहित असल्यामुळे अतिशय निर्दय पण मनात आत्मौपम्याने मोठा दयाळु; स्वतः पूर्ण असल्यामुळे अतिशय विरक्त, पण लौकिकदृष्ट्या अज्ञानांचा उद्धार करण्याची इच्छा असलेला, असा असतो. (आता त्याचा आचार कसा असतो, म्हणून जे वर विचारले आहे त्याचे उत्तर देण्यासाठी त्याची बाह्य लक्षणे सांगतात—) त्याच्या आचाराचे सर्वांकडून अभिनंदन केले जाते. पण तो स्वतः पर्व आचारशून्य असतो, म्हणजे लोकांनी उन्मार्गी होऊं नये म्हणून तो स्वतः शास्त्रीय विधिनिषेध जरी पाळीत असला तरी स्वतः कर्तत्वाभिमानशून्य असल्यामुळे कांही करीत नाही. सर्व आचारशून्य असतो. तो स्वतः शोक, भय व आयास यांनी रक्षित

असतो. तथापि अज्ञजनांचे क्लेश पाहून दुःखी होतो. 'अरेरें! हे विचारे आपल्या अज्ञान-दोषामुळे वृथा दुःख भोगीत आहेत.' असे ह्मणून जणुं काय शोकयुक्तसा होतो. लोकांना त्याची भीति वाटत नाही, व तो दुसऱ्या कोणालाहि कधीच व कोणत्याच कारणाने भीत नाही. आत्मरसाचा त्याला मोठा अभिलाष असतो, पण संसाराविषयी तो अतिशय उद्विग्न झालेला असतो. प्राप्त झालेल्या इष्ट वस्तूचें अभिनंदन करीत नाही व प्राप्त न झालेल्या विषयाची आकांक्षा करीत नाही. हर्ष व विषाद यांना कारण होणाऱ्या पदार्थाचा अनुभव घेत असूनहि तो हर्ष व विषाद या विकारांत निमग्न होऊन रहात नाही. तो जेव्हां दुःखी लोकांत असतो तेव्हां स्वतः दुःखी झाल्याप्रमाणे बोलतो व जेव्हां सुखी लोकांत असतो तेव्हां सुखी झाल्याप्रमाणे गोष्टी सांगतो. सर्व अवस्थांमध्ये सम असतो. त्याचें चित्त सुखदुःखांच्या द्वारा त्याला पराभूत करूं शकत नाही, ह्मणजे सुख व दुःख यांना निर्विकार चित्तानें तो सहन करितो. पुण्यकर्माहून त्याला दुसरें कांहीं आवडत नाही. कारण, अरे बाबा ! अशास्त्रीय आचरण न करणें हा महात्म्यांचा स्वभावच आहे. तो कशामध्ये आसक्ति ठेवीत नाही, व कोणाशी द्वेषहि करीत नाही. **बनाच्या इच्छेनें याचक बनून तो विरक्त पुरुष कृपणांच्या दारोदर धनलोलुपांप्रमाणे फिरत नाही.** प्रसंगप्राप्त सुख व दुःख यांचा त्याला स्पर्श जरी होत नसला तरी यथाशाम्र व्यवहार करणारा तो जणुं काय सुखी व दुःखीच होतो; पण त्यांना तो कधीच जुमानीत नाही. ज्ञानी लोक अतिशय हृष्ट झाल्यासारखे दिसतात व दुःखी झाल्यासारखेहि दिसतात, पण निरातिशय आनंदप्रतिष्ठेमुळे प्राप्त होणारे आपले स्वाभाविक धैर्य ते कधीच

सोडीत नाहीत. ते संसाररूपी रंगभूमीवरील नटच होत. त्यामुळे बाहेरून सुखित्वाची व दुःखित्वाची नुस्ती बतावणी ते करीत असतात. आपल्या नानाप्रकारच्या धनांमध्ये व पुत्रादि मिथ्या आत्म्यांमध्ये तत्त्वदर्शी लोक पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणेच स्नेह ठेवीत नाहीत. तत्त्वज्ञ अंतःकरणांत स्नेहशून्य असूनहि बाहेरून आपले हृदय अत्यंत स्नेहार्द्र आहे असे दाखवितात. ज्ञानी सर्वांशी प्रेमळ वृत्ति दाखवितो, तथापि मनांत आपली विरक्तवृत्ति कायम ठेवतो. प्रारब्धाच्या प्रवाहांत पडलेले ते तत्त्वज्ञ वायुप्रमाणेच विषयांना वृथा स्पर्श करितात, म्हणजे त्यांत आसक्त न होतांच त्यांचा उपभोग घेतात. पण अज्ञ जन तमा अनासक्त मनानें विषयोपभोग घेऊं शकत नाहीत. त्यांना ही युक्ति अवगतच नसते. त्यामुळे आपला देह कामादिकांनीं संतप्त झाला आहे असे पाहून ते विषयांच्या उदरांतच लीन होतात. विषयासक्त झाल्यानें आमच्या कामादि संतापाची शांति होईल असे त्यांना वाटते, पण ती त्यांची आशा कधीच पूर्ण होत नाही. तत्त्वज्ञ बाहेरून सर्व आचार जरी करीत असले, इतर शिष्टांप्रमाणेच जरी त्यांचा सदाचार असला, तरी अंतःकरणांत ते अतिशय शीतल असतात. त्यांना कोणत्याहि फळाची इच्छा नसते. त्यामुळे सतत निष्काम असूनहि ते सकाम असल्याप्रमाणे रहातात.

श्रीरामः—हे मुनिश्रेष्ठ ! आपण सांगितलेल्या या लक्षणांवरून तत्त्वज्ञाचा परिचय होणें फार दुर्बल आहे. कारण मूर्ख, दांभिक व वंचक तापसांमध्येहि हठानें संपादन केलेली ही लक्षणे दिसतात. त्यामुळे अशा लक्षणांनीं युक्त असलेला मनुष्य खरोखरच तत्त्वज्ञ आहे, कीं तो दांभिक आहे, किंवा त्याची पूर्वोक्तलक्षणे हें ढोंग आहे हें कसे ओळखावे ? कारण एखादा अज्ञ

दांभिकहि बाहेरून अशा लक्षणांनी युक्त असणे शक्य आहे. हे मुने ! दोंगी पुरुष मान, द्रव्य, कीर्ति इत्यादिकांच्या लोभाने विद्वानासारखे दिसतात. तत्त्वज्ञाच्या या पूर्वोक्त लक्षणांचे ते अनुवर्तन करितात. तेव्हां खऱ्या तत्त्वज्ञाची ओळख कशी पटेल ते मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! खरे असो की खोटें असो, पण अशा प्रकारचे स्वरूप केव्हाहि चांगलेच आहे. कारण साधुत्वाचे दोंगीहि परिणामी खरे ठरत असते. कारण वेदार्थतत्त्वज्ञांची ही सर्व लक्षणे स्वरूपानुभवबलानेच प्रतिष्ठित होतात. तीं नुस्त्या दोंगानेच मंपादन करता येत नाहीत. यास्तव एखादा दोंगी पुरुषहि जर या लक्षणांनी युक्त असेल तरी त्याचीहि उपेक्षा करूं नये. कारण तशा दोंग्याचे अनुवर्तन करीत अमतांनाच देववशात स्वभावसिद्ध लक्षणांनी युक्त असा एखादा श्रेष्ठ तत्त्ववेत्ता भेटण्याचा संभव असतो. विरक्त लोक कर्मफलाची इच्छा न ठेवतांच एखाद्या सकाम पुरुषाप्रमाणेच चेष्टा करीत असतात. करुणें आकुल झालेले तत्त्वज्ञ वस्तुतः हास्यरहित असूनहि अकस्मात् अज्ञांना पाहून हंसतात. ते सर्व दृश्याला चित्तरूप आरशांतील प्रतिबिम्बाप्रमाणे मिथ्या पहातात. स्वप्नांत हातांत घेतलेलेहि सोने जसे भ्रामक तसे दिसणारेहि हे सर्व खोटे असे समजतात. सामान्य प्राणी चंदनाच्या लाकडांचा वास जसा दुरून ओळखीत नाहीत, त्याप्रमाणे या तत्त्वज्ञांची ती प्रसिद्ध अंतःशीतलता कोणाला कळत नाही. सर्पाचे पाय जसे सर्पच ओळखतो, त्याप्रमाणे ज्यांना तत्त्वस्वरूपाचा साक्षात्कार झाला आहे असे शुद्धचित्त पुरुषच तत्त्वज्ञांना ओळखू शकतात. अज्ञजन मात्र त्यांना ओळखू शकत नाहीत. श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ आपला उत्तम स्वभाव गुप्त ठेवण्याचा यत्न करतात.

दांभिकांप्रमाणे ते त्याला प्रकट करीत नाहीत. कारण गांवांतील किंवा नगरांतील धनांनी ज्यांचे मूल्यच होऊ शकत नाही, असा चिंतामणी बाजारांत विकायला मांडला जात नाही. अर्थात् जर एखाद्या मूर्खाने चिंतामणीलाहि बाजारांत मांडले तर ग्राहक हा खरा चिंतामणी नव्हे, चिंतामणीसारखा दिसणारा नुसता दगड आहे, असे समजतील; त्याच न्यायाने जो पूर्वोक्त चिन्हें प्रकट करूं लागतो तो तत्त्वज्ञ नसून दांभिक आहे असे निःसंशय जाणावे. कारण जे तत्त्वज्ञ असतात ते आपले गुण गुप्त ठेवण्याचाच यत्न करीत असतात. इतरांना ते दिमावे अशी त्यांची मानापामन इच्छा नसते. कारण आपली ख्याति व्हावी, आपला मान वाढावा, असे ते इच्छित नाहीत. त्यांच्या ठिकाणी वासना नसते, द्वैत नसते, व मान नसतो; उलट निश्चयाने होणारा अपमान, अकिंचनत्व व लोकांची अवज्ञा यांमुळे जसे त्यांना सुख होते, तसे मोठ्या समृद्धीपासूनहि होत नाही. कारण आपली ख्याति झाल्यास, लोक आपली पूजा करूं लागल्यास व धनादिकांची समृद्धि झाल्यास आपल्या सभोवार मोठा जनसमूह जमेल, आपला अभिमान वाढेल व त्यामुळे आत्मसुखानुभवामध्ये विघ्न येईल, असे ह्मणून ते त्यापामून दूर रहातात. अहो, आत्मज्ञान नेहमी स्वसंवेद्य आहे. त्यापामून प्राप्त होणाऱ्या निरतिशय आनंदाचा अनुभव आंतल्याआंत येत असतो. त्यामुळे तो दुसऱ्या कोणाला दागवितो येत नाही. फार काय, पण तत्त्ववेत्त्यालाहि ज्ञान प्रत्यक्ष दिसत नाही. तो सुद्धा स्वप्रकाशत्वानेच त्याचा अनुभव घेतो. लोकांना माझा हा गुण कळो व ते माझी पूजा करोत, अशी इच्छा अहंकारवानालाच होते. ज्यांचे चित्त सर्व बंधांपामून मुक्त झाले आहे, त्यांना अशी

इच्छा केव्हांहि होत नाही. राघवा ! आका-
शांतून गमन करणे इत्यादि सिद्धिहि मंत्र, जप
इत्यादि क्रियांचीं फलें आहेत. तीं प्रयत्नशील
अज्ञानाहि प्राप्त होतात. ज्ञानी असो की
अज्ञानी असो, जो जशा प्रकारचा क्लेश सहन
करण्यास समर्थ असतो, त्याला तशा प्रकारचें
फल अवश्य प्राप्त होतें. चंदनामध्ये जसा
सुवास असतो त्याप्रमाणें सर्व प्राण्यांच्या हृद-
यांत विहित-निषिद्ध कर्मांचें फल अव्यक्तरूपानें
असतें, आणि तें योग्यकाळीं अभिव्यक्त होऊन
भोक्त्याला प्राप्त होतें. सिद्धिरूप दृश्य वस्तू-
विषयीं मीं भोक्ता व्हावें असें अहंतावासनारूप
द्वैत ज्याच्या ठिकाणीं अमर्ते, क्षणजे जे
परिच्छिन्न आत्म्याची कल्पना करतात ते
आकाशगमनादि क्रियाफल संपादन करतात.
पण ज्ञानी या सिद्धि वगैरे सर्व तुच्छ आहेत,
ही भ्रान्ति आहे, हें नुस्तें आकाश आहे, असें
जाणतो. तो सर्ववासनाशून्य असतो. तेव्हां
तो कर्मरूपी वावटळींत सांपडून कर्मफल संपा-
दन कसें करणार ? वायूबरोबर उडणारी पाने
व सिद्धीसाठीं केलेल्या मंत्रौषधादि क्रिया यांत
तत्त्वज्ञ कांहींच अंतर पहात नाही. कारण
त्यानें त्या क्रिया केल्या तरी त्यांचा कांहीं
उपयोग नसतो, न केल्या तरी त्यापामून
कांहीं तोटा नसतो. आब्रह्मस्तंबपर्यंत
जेवढे पदार्थ आहेत त्यांतील कोणा एखाद्या-
साठींहि त्याला कांहीं कर्तव्य नसतें. ज्याला
आत्म्याचा अनुभव आला आहे व त्यामुळे
ज्याची मनोवृत्ति उदार झाली आहे, अशा श्रेष्ठ
पुरुषाला ज्याविषयीं लोभ उत्पन्न होईल
असा एकहि पदार्थ या भूलोकीं किंवा
स्वर्गांत नाही. ज्याला हें जगत् तृणासारखें
किंवा रजःकणासारखें तुच्छ वाटतें, त्याला ग्रहण
करण्यास योग्य असें दुसरें काय वाटणार ?
ज्यानें ही जगद्यात्रा केवळ लोकशिक्षणार्थ

कशी तरी चालविली आहे, असा संतुष्टचित्त
मुनि प्राप्त स्थितींत आनंदानें रहातो, शिष्टाचा-
राचें अनुवर्तन करतो. तो अंतःकरणांत नित्य
शीतल असतो, मौन धारण करून रहातो.
त्याची मनोभूमि सात्त्विक झालेली असते. त्या-
चा आकार एखाद्या महासागरासारखा अक्षुब्ध
असतो. त्याचें अंतःकरण अज्ञाना अतिशय
गंभीर पण तज्ज्ञाना अगदीं प्रकट असलेलें
दिसतें, क्षणजे अविवेक्यांना त्याच्या अंतः-
करणाचा ठाव लागत नाही. तज्ज्ञ मात्र त्याला
लगेच ओळखतात. रसायनानें परिपूर्ण अस-
लेल्या डोहाप्रमाणें किंवा सर्व कलांनीं पूर्ण अस-
लेल्या शुद्ध चंद्राप्रमाणें तो स्वतःहि आल्हा-
दाचा अनुभव घेतो व दुसऱ्यांनाहि आल्हाद
देतो. पांडितांच्या बुद्धि जशा संतोष देतात,
त्याप्रमाणें मंदारमंजरींतील परागांचा जेथें सडा
झाला आहे अशा नंदनवनांतील भूमिहि संतोष
देत नाहीत. विवेकी सारग्राही असतो. ग्रीष्म
ऋतूतील प्रकाशाचा उपभोग घेणाऱ्या भोगी
लोकांतील सार चंद्रबिंबाच्याद्वारा ग्रहण करतो.
सुगंधाचा उपभोग घेणारांतील सार वसंताच्या
द्वारा घेतो व सौभाग्याचा अनुभव घेणाऱ्या
लोकांतील सार तत्त्ववेत्त्यांच्या रागद्वेषरहित
अंतःकरणाच्या द्वारा घेतो. (महात्म्यांच्या
अंतःकरणद्वारा विवेकी कोणतें सार ग्रहण
करतो, म्हणून विचारशील तर सांगतो—) हें
विश्व भ्रान्तिमात्र आहे, हें इंद्रजाल आहे,
हें मिथ्या आहे, असा निश्चय करून दिवसें-
दिवस सर्व एषणांचा त्याग करणें हेंच तत्त्व
तो समजतो. ज्ञानी आपल्या देहांतील शीतो-
ष्णादि दुःखांना दुसऱ्याच्या देहांतील सुख-
दुःखांप्रमाणेंच तुच्छतेनें पहातो, हें दुसरें
सार आहे. तो सर्व भूतांवर दया करणें या श्रेष्ठ
वृत्तीचा आश्रय करून आपल्या सवर्साचा
नाश करूनहि आर्तीचें रक्षण करतो. वेळी-

प्रमाणें धीरवृत्तीनें तो केवळ दुसऱ्यासाठीं संग्रह करतो. म्हणजे लता आपल्या अंगावर पानें, फुलें, फळें यांचा भार केवळ दुसऱ्यासाठीं जसा धारण करते व छाया, आहार, सुवास यांच्या योगानें परोपकार करते, त्याप्रमाणें हा तत्त्वज्ञ केवळ अज्ञ जनांचा उद्धार करण्यासाठीं जीवित धारण करितो. दृष्टान्तांतील वेल ज्याप्रमाणें नुस्त्या जलावर आपला निर्वाह करते, तसाच हा सर्वदा संतुष्ट वृत्ति धारण करून प्रसंगी प्राप्त झालेल्या नुस्त्या जलावरहि आपला निर्वाह करतो. लौकिकांत इतरांप्रमाणें प्राप्तव्यवहार करीत असूनहि चराचर भूतांमध्ये श्रेष्ठ होऊन रहातो; किंवा सर्व चराचरांचें जें ऊर्ध्वमूल ब्रह्म त्यांत स्थित होतो. ज्ञानरूपी मोठ्या प्रासादावर आरूढ झालेला हा स्वतः अशोच्य होऊन इतरांच्या अज्ञानाला उद्देशून शोक करितो. पर्वतावर चढलेला मनुष्य भूमीवरील लोकांना जसा पाहतो, तसा हा ज्ञानी सर्व अज्ञांना पाहतो. क्षुधा, तृषा, राग, द्वेष, जन्म, मरण या कल्लोलांनीं दीर्घ काल विक्षिप्त झालेला हा संसारसागरांत भ्रमण करीत राहतो, पण शेवटीं ज्ञान होतांच त्या सागराच्या परतीरास पोचून सर्व विक्षेपदुःखांपासून मुक्त होतो व पूर्ण विश्रांतीचा अनुभव घेतो. त्यानंतर मागील जगद्गतींना शांतवृत्तीनें हंसत तो सुखानें राहतो. सर्व जनता अत्यंत भ्रान्त झाली आहे असें पाहून तो मनांतल्या मनांत आश्चर्यचकित होतो. अरण्यांत मार्गापासून भ्रंश पावलेला अंध जसा अनर्थांत पडतो, त्याप्रमाणें आजवर अनर्थांत पाडणाऱ्या या सर्व संसारदृष्टि खोट्या असूनहि त्यांनीं मला व्यर्थ मोहित केलें, असें समजून तो मनांतल्या मनांत विस्मित होतो. 'मोठी आनंदाची गोष्ट आहे की, हें आठ प्रकारचें ऐश्वर्य मला तृणासारखें अनिष्ट वाटतें!' असें म्हणून

ज्ञानी शांतचित्त होतो. तो मनांतल्या मनांत हंसत असतो; पण प्राप्त झालेल्या श्रेष्ठ स्थितीचा गर्व वहात नाही. अशा ज्ञानी पुरुषाच्या स्थानादिकांविषयी कांहीं निश्चय करितां येत नाही. कोणी ज्ञानी पर्वताच्या गुहेला आपलें घर—निवासस्थान बनवितो. कोणी पुण्याश्रमाचा आश्रय करितो. कोणी गृहस्थाश्रमाचाच स्वीकार करितो. कोणी नित्य पर्यटनच करितो. कोणी भिक्षाचरण करणारांचें आचरण करितो म्ह. भिक्षा मागून निर्वाह करितो. कोणी एकान्तप्रदेशी तपश्चर्या करीत राहतो. कोणी मौनव्रत धारण करितो, कोणी ध्यानपरायण होतो. कोणी प्रख्यात विद्वान् असतो. कोणी श्रुति आणि स्मृति यांचें श्रवण करणारा असतो. कोणी राजा असतो, कोणी ब्राह्मण असतो. कोणी तत्त्वज्ञ तर अज्ञासारखाच राहतो. कोणी गुटिका, सिद्धांजन, खड्ग इत्यादि सिद्धींना संपादन केलेलें असतें. कोणी आकाशगमनादि सिद्धींनीं संपन्न असतात. कोणी शिल्प व गायनादि कला यांवर उपजीविका वरितात. कोणी पामरांचाच वेष धारण करितात. कोणी आपला सदाचार सोडलेला असतो. कोणी श्रेष्ठ श्रोत्रिय असतो, कोणी उन्मत्ताप्रमाणें आचरण करतो व कोणी संन्यासाश्रमाचा आश्रय करून रहातो. (आतां पुरुष कोण तें सांगून त्याचें उत्तमत्वहि प्रदर्शित करतात—) शरीरादि हा पुरुष नव्हे. चित्तादिकां हि पुरुष नव्हे, तर चेतनच पुरुष आहे व तो केव्हांहि नाश पावत नाही. तो अच्छेद्य आहे, अदाह्य आहे, अक्लेद्य आहे व अशोष्यच आहे; नित्य, सर्वगत, स्थिर, अचल व सनातन आहे, असें ज्यानें स्वानुभवानें जाणलें तो पुरुषोत्तम जेथें जसा असेल तेथें तसाच असूं दे. त्याचा वर्ण, आश्रम, मर्यादा, स्थिति यांतील कोणत्याहि उपायानें त्याला

कांहींच साध्य करावयाचें नसतें पातालांत शिरो, कीं आकाशाचें उलंघन करून जावो, कीं दिङ्मंडलांत भ्रमण करो, आणि त्या भ्रमणाच्या योगानें लोकलोकादि पर्वतांच्या शिलांवर घर्षण पावून त्याच्या अंगांचें चूर्ण होवो; त्याचें चिन्मात्रत्व केव्हांहि क्षय पावत नाही. कारण तें अजर व अमर आहे. आकाशकोशाप्रमाणें तें शांत, अज व कल्याणरूप आहे. १०२.

सर्ग १०३ वा.

—:०:—

१ चैतन्याच्या नित्यत्वाची, एकत्वाची व स्वातंत्र्याचीहि सिद्धि. २ या सच्छास्त्राचे माहात्म्य व ३ हितोपदेश.

श्रीवासिष्ठः रामा ! जाग्रत् व स्वप्न या दोन अवस्थांमध्ये अंतःकरणाच्या साक्षित्वानें व सुषुप्तीत अज्ञान, गाढ निद्रा इत्यादिकांच्या साक्षित्वानें प्रत्यगात्मप्रकाशरूप व विषयप्रकाशरूप भासणारे जे प्रसिद्ध शांत व आद्यंत-शून्य चिन्मात्र त्याचा नाश कोणत्या निमित्तानें व केव्हां होणार ? अशा प्रकारचें चिन्मात्र हाच पुरुष आहे. तो केव्हांहि नाश पावत नाही. आणि जर त्याचा नाश झाला तर पुढें सृष्टिच नाहीशी होणार. कारण चिन्मात्राच्या अभावीं सृष्टीचा कोणी साक्षीच रहात नाही आणि साक्षीच्या अभावीं सृष्टीची सिद्धि होऊं शकत नाही. “अहो, पण एक चिन्मात्र जरी नाश पावेल तरी त्याच्याजगी दुसरें उत्पन्न होईल” असें जर ह्मणशील तर चिन्मात्र हें केव्हांहि कोठेंच भिन्न भिन्न असू शकत नाही. कारण अनुभव हेंच त्या चिन्मात्राचें स्वरूप आहे, व सर्व शरीरांत आणि

सर्व प्रदेशीं अनुभवाचें सादृश्य आहे. मग चिन्मात्राला अन्यत्व कोठें ? सर्वानाच बर्फ थंड वाटतें, अग्नि उष्ण भासतो, जल मधुर लागतें; मग याप्रमाणें सर्वत्र एकसारख्याच असणाऱ्या व सर्वत्र सारखाच अनुभव घेणाऱ्या शुद्ध चिन्मात्राला अन्यत्व कोठें ? शरीरनाश होतांच त्या चिन्मात्राचा जर नाश होत असेल तर बरेंच झालें. कारण मेलें कीं संसार संपला. मग त्याबद्दल हर्ष मानावयाचा सोडून विषाद कां करतां, तें सांगा बरें. पण वस्तुतः शरीराचा जरी नाश झाला तरी चिदाकाश नाश पावत नाही. कारण देहाचा नाश झाल्यावरहि पुनर्जन्म न मानणारे म्लेच्छ आपले बंधु पिशाच झालेले पाहतात, त्यांची त्यांना पीडा होते. पिशाच बहुतकरून आपल्या बांधवांनाच त्रास देतात, हें प्रसिद्ध आहे. शिवाय शरीरांचा नाश झाला ह्मणजे चैतनाचा नाश होतो हें म्हणणें असंगतच आहे. कारण शरीर असेपर्यंत चैतन जर असतें तर शरीर अखंड असेपर्यंत शवाहि चाललें असतें; पण तसें दिसत नाही. उलट मृत शरीर जसेंच्या तसेंच पडलेलें असतांना त्यात चित्चा प्रत्यक्ष अभाव दिसतो. यावर कदाचित् चार्वाक ह्मणेल कीं, पिशाचाचा अनुभव हा जीवाचाच धर्म आहे, तर मग तो नेहमीच पिशाचाला कां पहात नाही ? बंधु मेल्यावरच त्याला पिशाच झालेलें कां पहातो ? अर्थात् पिशाच हा जिवंत मनुष्याचा धर्म नव्हे. बरें, यावर कोणी असें म्हणेल कीं, ज्याला बंधूच्या मरणाचें ज्ञान आहे त्या जीवाचा पिशाचदर्शन हा धर्म आहे. तर तसाहि नियम करतां येत नाही; कारण बंधूच्या मरणाची खोटी वार्ता ऐकल्यास म्हणजे खरोखर तो जिवंत असल्यास पिशाच झालेला दिसत नाही. तस्मात् हें चिन्मात्र सर्वान्मक आहे, परिच्छेदशून्य आहे; देश,

काल, वस्तु यांतील कोणीहि त्याला मर्यादित करू शकत नाही. तें चिन्मात्र जी जी वस्तु ज्या देशीं अथवा कालीं जाणतें, ती ती स्वतःलाच त्या त्या आकारानें जाणते. त्यामुळे त्याचें वेद्य पृथक् नाही. सृष्टीच्या आरंभी सत्यकामत्वामुळे अबाधित असलेली संविद् स्वसंकल्परूपानें जशी होते, तसाच तिचा सृष्टिकालीं सर्व लोकांना अनुभव येतो. तिचा स्वभाव हेंच याचें कारण आहे. अहो, सत्यसंकल्प ब्रह्मसंविदेहून भिन्न कोणतेंच कारण संभवत नाही. सृष्टीच्या आरंभी प्रधान, परमाणु इत्यादि सर्वच कारणांचा अभाव असतो. ब्रह्माहून निराळें कांहीं कारण आहे असें ज्याचें म्हणणें असेल त्या वाद्यानें तें कोणतें व कोणत्या प्रकारचें आहे तें आतांच माझ्यापुढें येऊन सांगावें. म्हणजे मी श्रुति व युक्ति यांच्या आधारेणें त्याचें आतांच निरसन करीन. (तर मग तुमचा सिद्धान्त काय आहे? उत्तर—) सृष्टीच्या आरंभीच ही विकल्पश्री जगद्रूपानें उत्पन्न झालेली नाही व ती आतां भासते असेंहि नाही. तर हें सर्व चिदाकाशच भासत आहे. (अहो, पण सर्व चिदाकाशच जर भासत आहे, तर लोक त्याला दृश्य कां समजतात? उत्तर—) दृश्य म्हणून जें लोक समजतात तो चिदाकाशाचा केवळ आभास आहे. तो मिथ्या परिणाम आहे. कारण दृश्य या रूपानें ग्रहण केल्या जाणाऱ्या शुक्तिरजत, मृगजल इत्यादिकांला त्या चिदाकाशावांचून सत्यता कोठें आहे? अर्थात् चिदाकाशाचें जें स्वचमत्कारचातुर्य तेंच दृश्य आहे. त्यामुळे तें स्वेच्छेनें जाग्रत्स्वप्नबोधानें जाणलें जातें व सुषुप्तीत अबोधामुळे जाणलें जात नाही. (तर मग हे बोधाबोध काय आहेत? उत्तर—) बोध व अबोध हें त्या चिदाकाशाचेंच स्वरूप आहे. जडाचें तें स्वरूप नव्हे.

त्यामुळे त्या रूपानें तें एकच व निरामय आहे. बोधावांचून अबोधाचें स्वरूप सिद्ध होत नाही. पण बोध झाल्यावर अर्थ दुर्लभ होतो. यास्तव भेद वाङ्मात्र—शब्दमात्र आहे. त्याच्या अर्थात भेद नाही. त्यामुळे दृश्यता नाहीच. अथवा स्वतत्त्वाचा विचार न केल्यामुळेच जी चित्ची दृश्यता भासत होती ती आतां विचारानें सर्वथा नष्ट झाली आहे. तेव्हां ती आतां कोठून उपलब्ध होणार? म्हणून या आत्मज्ञानविचाराविषयीच बुद्धिमानानें यत्न करावा. मोठ्या यत्नानें केलेला जो श्रेष्ठ अभ्यास तोच या लोकीं किंवा परलोकीं ज्ञानरूप सिद्धि देणारा आहे. (अहो, पण विचाराचा अभ्यास कशाला करावचास पाहिजे? नित्य अपरोक्ष असलेल्या वस्तूचा उपदेश ऐकतांच अविद्येचा उपशम होईल. ' म्हणून म्हणशील तर हे साधो! अविद्येचा उपशम एक क्षणभर जरी झाला तरी तो अभ्यासावांचून सिद्धीला प्राप्त होणार नाही. तो दृढ होण्यासाठीं अभ्यासच केला पाहिजे. तर मग कोणत्या ग्रंथाच्या आधारेणें विचाराभ्यास करावा? कोणत्या ग्रंथानें शीघ्र प्रबोध होईल? म्हणून विचारशील तर सांगतो—शमादि संपत्तीनें युक्त असलेल्या पुरुषानें आलस्य—अरति इत्यादि उद्वेगांचा त्याग करून, त्याला कारण होणारे यथेष्ट भोजन, दुःसंग इत्यादिकांचाहि त्याग करून गुरुशुश्रूषादि नियम धरून या महारामायण नांवाच्या शास्त्राचा प्रतिदिवशीं विचार करावा. हें शास्त्र दोन्ही लोकीं हितावह व पथ्यकर आहे. हें आत्मज्ञान जरी आपण समजून घेतलें तरी पुनः त्याचें विस्मरण होतें. कारण तुमच्या ठिकाणीं असंभावनादि नानाप्रकारचे दोष संभवतात. यास्तव अनेक सतीर्थ्यांनीं एकत्र जमून एकमेकांचा अनुभव एकमेकांना सांगून विचाराचा अभ्यास करावा; म्हणजे ज्ञान दृढ

होते. असा अभ्यास केल्यावांचून तें दृढ होत नाही. आत्मज्ञान दुर्लभ आहे ह्मणून उद्वेगानें त्याचा त्याग करूं नये. कारण जो ज्या अर्थाची इच्छा करतो व ज्यासाठीं यत्न करतो आणि मरेपर्यंत ज्यापासून निवृत्त होत नाही, त्याला त्याची अवश्य प्राप्ति होते. यास्तव अनात्मशास्त्राच्या विचारापासून निवृत्त व्हा आणि या सच्छास्त्राच्या अभ्यासानें शांतीला प्राप्त व्हा. रणांत भूजयलक्ष्मी किंवा स्वर्गजयलक्ष्मी जशी अवश्य प्राप्त होते तशी सच्छास्त्राच्या अभ्यासानें मुक्ति अवश्य प्राप्त होते. ही मनो-नदी विवेकाकडे वहात असते. यास्तव मोठ्या यत्नानें विरोधी प्रवाहाला प्रतिबंध करून निकडे तिला वहावयास लावावे, तिकडे ती स्थिर होते. या शास्त्राचा विचार केल्यावांचून आजवर कोणालाहि विवेकाचें उत्तम साधन सांपडलें नाही व पुढेहि सांपडणार नाही ह्मणून परम बोधासाठीं या शास्त्राचाच विचार करावा. स्वतःच याचा विचार केल्यानें आत्म-बोध आपोआप अनुभवास येतो. तो संसार-मार्गातील सर्व श्रम घालविणारा आहे. वर किंवा शाप .यांचें फल मिळण्यास जसा उशीर लागतो, त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञानाच्या फलाला उशीर लागत नाही. जें पित्यानें केलेलें नाही, जें मातेनें केलेलें नाही किंवा जें पुण्यकर्मांनींहि केलेलें नाही, तें तुमचें कल्याण विचारानें हें शास्त्र समजून घेतल्यानें होईल. हे साधो ! ही संसारबंधमयी महामारी अति-शय कठिण आहे. ती लौकर संपत नाही. आत्मज्ञानावांचून सतत वाढत जाणाऱ्या तिचा कधींच उपशम होत नाही. ही महामोहमयी माया मिथ्याच 'अहं' या रूपानें स्थित झाली आहे व तिच्यामुळे हें असह्य दुःख होत आहे. यास्तव शास्त्रार्थाचा विचार करून तिचा सत्वर उच्छेद करावा. विचार करीपर्यंतच

फार रमणिय वाटणारे, पण वस्तुतः शून्यरूप अशा या विषयांचें सेवन करीत केवळ आकाशरूपिणी जी अनंत संसृति तिला प्राप्त होऊं नका. भुकेलेले सर्प रसशून्य वायूचाच स्वाद घेत रहातात; तसे तुम्हीहि नीरस विषयांचें सेवन करूं नका. तुमचे दिवस केव्हां येतात व जातात हें न कळतांच जात असतात. या व्यवहारांत त्या दिवसांच्या योगानेंच तुम्ही आपल्या मरणाची वाट पहात असतां. ही स्थिति किती वाईट आहे ! मरणरूप आधु-प्याचा अवधि जोंवर प्राप्त झाला नाही तोवर ह्मणजे कांहीं थोडे दिवसच तुम्हांला सच्छा-स्त्राचा अवलंब करण्याची योग्यता असते. केवळ भयालाच पात्र होणाऱ्या तुमच्या समा-धानाला जर कांहीं कारण असेल तर तें एवढेंच. यास्तव मरणकाल येईपर्यंतच तुम्हांला जो पुरुषार्थ करावयाचा असेल तो करा. कारण मरणकाल समीप आला ह्मणजे तुम्हांला इतका संताप होईल की, त्या अवस्थेंत होणारा प्रत्येक अंगाचा विच्छेदहि शक्ति चंद्रमाच्या लेपाप्रमाणें मोठ्या आनंदानें पण अवश्य भोगावा लागेल. ज्यांचा भ्रम अतिशय दृढ झालेला असतो ते मूर्ख युद्धादिकांत प्राणांचें मूल्य देऊनहि धन-जयाभिमान विकत घेतात, पण शास्त्रोक्त विवेक-वैराग्य-श्रवणादि उपा-यांनीं प्राप्त होणाऱ्या तत्त्वबुद्धीनें अजर मोक्ष-पद प्राप्त करून घेत नाहीत, हें मोठें आश्चर्य आहे. ज्या विवेकी लोकांकडून कोण-त्याहि प्रकारच्या प्रयत्नावांचून ह्मणजे केवळ आत्मतत्त्वज्ञानानेंच ब्रम्हाकाशांत स्थान केलें जातें, त्या तसल्या सर्वोत्कृष्ट ह्मणजे अज्ञान-शत्रूचा वध करण्यास समर्थ असलेल्या पुरुषाक-डून सच्छास्त्राच्या उपेक्षेनें स्वतःच्या मस्तकावर अज्ञानशत्रूचा पाय कसा सहन केल्या जातो ? अहो जनहो ! तुम्ही मान-मोहरहित होऊन

इह विवेकास प्राप्त व्हा. विवेकामुळेच तुमचे मान व मोह नाहीसे होतील आणि तत्वाला साक्षात् जाणून मोक्षगतीला प्राप्त व्हाल. संसार-यतीला प्राप्त होऊं नका. आत्मबोधाकडून मोठमोठ्या आपत्तीचा समूल उच्छेद केला जातो. जगत्प्रसिद्ध असा हा मी तुम्हांला बोध करण्यासाठी उद्युक्त होऊन अहोरात्र तुम्हांला तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करीत आहे. कंठशोष होईपर्यंत श्रम करीत आहे. त्यामुळे नित्य क्लेश मला होत आहेत. असे पाहून निदान तुमच्या मनांत मजविषयी दया तरी उत्पन्न होऊं द्या आणि त्या दयेने माझे वचन लक्षपूर्वक ऐकून ज्ञानी व्हा. देहेंद्रियादि परिच्छिन्नात्मभाव टाका आणि ब्रह्मरूप होण्याची इच्छा करा. 'पण इतकी घाई कशाला हवी? पुढे केव्हां तरी ज्ञान संपादन करूं' असे म्हणाल तर बाबांनो, जो मरणरूपी आपत्तीची चिकित्सा आजच करीत नाही, तो मूढ मरण जवळ येऊन ठेपल्यावर व्याकुळ झालेल्या स्थितीत काय करूं शकणार? आत्मज्ञान करून देण्यास या ग्रंथा-सारखा दुसरा ग्रंथ नाही. तेलाची ज्याला इच्छा असते त्याला आपला इष्ट अर्थ संपादन करणारा तिळच ग्राह्य असतो, हे प्रसिद्ध आहे. हे शास्त्र दीपामागे आत्मज्ञान प्रकाशित करते, पित्याप्रमाणे सत्वर बोध करते व कांतेप्रमाणे चित्तरंजन करते. जे नित्य प्राप्त असलेलेहि आत्मरूप ज्ञान दुसऱ्या शास्त्रावरून ज्ञात होत नाही, ते दुर्बोध व अधुर ज्ञान या शास्त्रावरून ज्ञात होतें, यांत संशय नाही. शास्त्रसृष्टीतील जी मुख्य मुख्य आख्याने आहेत, त्यांत हे उत्तम आख्यान आहे. ते अनायासे आत्मबोध करून देतें. ऐकणाऱ्याच्या हृदयाचे रंजन करते. यांत तत्त्वज्ञेच्याच्या अनादिसिद्ध संप्रदायाला सोडून दुसरे काही सांगितलेले नाही. यांत मनः-

कल्पित असे कांहीं नाही. अनेक आख्या-नांनी व कथांनी हे मोठे विचित्र झाले आहे. जो कोणी या शास्त्राचा केवळ कौतुकानेहि विचार करतो, तोहि परमात्मबोधाला प्राप्त होतो, यांत संशय नाही. सोन्याच्या खाणी-तील वाळूचे क्षालनाने शोधन केलें असतां तीत जसे सोने सांपडते, त्याप्रमाणे सर्व शास्त्रज्ञ पंडितांनाहि जो बोध अद्यापि झालेला नसतो तो या शास्त्रापासून होतो. (अहो, पण या शास्त्रापासूनच जर ज्ञान प्राप्त होत असेल तर याच्या कर्त्याला ज्ञान कसे झाले? ज्या शास्त्रापासून त्याला ज्ञान झाले असेल त्याचेच आम्ही अध्ययन करूं. याचेच अध्ययन करण्याविषयी इतका आग्रह कां? उत्तर—) हे शास्त्र जर युक्तियुक्त नसेल व साक्षात्कारा-मध्ये याचे पर्यवसान होत नसेल तर याचा कर्ता कोण? त्याला ज्ञान झाले होते की नव्हते? व ते कोठल्या शास्त्रावरून झाले? इत्यादि विचार करणे युक्त होईल. पण हे शास्त्र स्वतः सहस्रावधि युक्तींनी युक्त असतां व साक्षात् अनुभव देत असतां स्वानुभवानेच सर्व शंकांची निवृत्ति होणे शक्य असल्यामुळे या शास्त्रांतच नित्य निमग्न होणे युक्त आहे. 'शास्त्रकर्त्याला ज्ञान होतें की नव्हतें?' या विचारांत कांहीं अर्थ नाही. म्हणून अज्ञानामुळे, मत्सराने, मोहाने जे आपलाच घात करून घेणारे अविचारी लोक शास्त्रार्थाचा तिरस्कार करतात त्यांच्याशी कधीहि मैत्री करूं नये. तर मग तुम्ही आमच्याशी व या दुसऱ्या सर्व अज्ञ श्रोत्यांशी मैत्री कशी करीत आहां व दयेने आम्हांला उपदेश करण्यास कसे प्रवृत्त झालांत? म्हणून विचारशील तर सांगतो. रामा, हा श्रोतृसमुदाय कशा प्रकारच्या अधिकारी विशेषणांनी युक्त आहे, तू कोणत्या अधि-कारी विशेषणांनी युक्त आहेस व तुमच्या

बुद्धि श्रवण, धारण, अभ्यास इत्यादिकांस कितीशा तयार आहेत, मला तुम्हांला उपदेश करण्यासाठी कशी आज्ञा झाली, हें सर्व मी जाणतो. त्यामुळे तुमच्या भाग्योदयानें माझी करुणा जागृत होऊन मी तुम्हांला उपदेश करण्यास प्रवृत्त झालों. माझा स्वभावच असा आहे. मला दीनांची नेहमी दया येते. मी निष्ठुर नसल्यामुळे तुमचें हित व्हावें अशीच माझी इच्छा आहे. यास्तव दयेनें सांगत असलेल्या या माझ्या वचनाचा तुम्ही आदर करा. किंवा, मी तुमचा आत्मा आहे. तुमच्या पुण्यामुळे तुम्हांला उपदेश करण्यास मी येथें आलों आहे. तुम्हीहि माझा आत्मा आहांत. त्यामुळे माझ्या परम प्रेमानें आस्पद आहां. म्हणूनच तुमच्या मित्रत्वास मी प्राप्त झालों आहे व तुम्हांस हें तत्त्वज्ञान सांगत आहे. मी मनुष्य नव्हे, गंधर्व नव्हे, देव नव्हे किंवा राक्षसहि नव्हे. तुम्ही सर्व चिन्मात्ररूप आहांत. मीहि त्या चिन्मात्राचाच अति निर्मल भाग आहे. तुमच्या पुण्यामुळे येथें वसिष्ठरूपानें स्थित आहे. मी तुमच्या आत्म्याहून भिन्न नाही. यास्तव मी परम आस आहे. जोंवर ते काळेकुट्ट मरणाचे दिवस आले नाहीत, तोंवर मी मांगितलेलें सर्व वस्तुविषयीचें वैराग्यरूप सार संग्रहीत करा. जो जिवंतपणीच नरकरूप व्याधीचा चिकित्सा करीत नाही, तो औषधरहित स्थानी गेल्यावर नरकयातना भोगीत असतांना काय करणार ? जोंवर सर्व विषयांविषयी वैराग्य प्राप्त होत नाही, तोंवर विषयवासना क्षीण होत नाही. ह्मणून वैराग्य हेंच परम सार आहे. हे महाबुद्धिमाना ! वासनाक्षयाचांचून आत्मोद्धार करण्यास दुसरा कोणताच उपाय नाही. जर पदार्थ सत्य असते तर त्यातील हितावह वस्तुविषयीहि माझी अशी भावना अवश्य झाली असती. पण शशशृंगादि-

कांप्रमाणें ते विद्यमानच नाहीत. जगांतील सर्वच पदार्थ विचार करीपर्यंत रमणीय दिसणारे आहेत. त्यांचा सद्भाव नाही. विचार करूं लागलें असतां ते आपोआप क्षय पावतात; प्रमाणपूर्वक विचार करूं लागलें असतां ज्यांचें अस्तित्वच सिद्ध होत नाही, ते कोणत्या स्वरूपाचे असणार ? ते काय, एकेक वस्तुरूप आहेत ? कीं सर्ववस्तुरूप आहेत ? केव्हां केव्हां असतात ? कीं सर्वदा असतात ? याचा कांहींच निश्चय करतां येत नाही. योग्य कारणाच्या अभावी हे सर्व जगद्भाव सृष्टीच्या आरंभीच उत्पन्न झालेले नाहीत. अर्थात् हें जें कांहीं भासत आहे तें परम तत्त्वच आहे. इंद्रियांचा विषय न होणाऱ्या स्वप्रकाश चिदेकरस ब्रह्मामध्ये हे इंद्रियांचे विषय प्रलयकालीं असतात असें म्हणतां येत नाही. त्यामुळे मनासह सहा इंद्रियांचें इंद्रियरूप कारण कांहींच नसतें. नामरूपांमक जगाचें नामरूपरहित कारण संभवत नाही. अस्तूचें कारण वस्तु व अशून्याचें कारण शून्य आहे, असेंहि म्हणतां येत नाही. कारणच कार्यरूपास प्राप्त होतें असा नियम असल्यामुळे भिन्न जातीच्या वस्तूचें तादात्म्य संभवत नाही. वटबीजादिकांप्रमाणें साकार वस्तुच साकार वस्तूचें कारण होऊं शकते. निराकार वस्तु साकार वस्तूचें कारण कधीहि होऊं शकत नाही. साकार बीजच साकार वृक्षाचें कारण आहे. तेव्हां या नियमाचा बाध करून निराकारापासून साकार होईल कसे ? या सृष्टीचें आकारानें युक्त असें यत्किंचित्हि बीज दिसत नाही. तेव्हां हें साकार जगत् त्यापासून होतें हें म्हणणें व्यर्थ आहे. त्या परम पदामध्ये कार्यकारणभावादि कांहीं नाही. तथापि वाचालपणानें त्याला कारण म्हणणें, तेंच जगाचें कारण अशी कल्पना करणें, हें मौख्य आहे. सहकारी निमित्तांच्या अभावीं कारणा-

पासून कार्य उद्भवत नाही ही गोष्ट व्यवहारांत अज्ञांच्या अनुभवानेहि सिद्ध आहे. चित्ति जगद्वेदनरूप आहे. त्यामुळेहि ती जगाचे कारण होऊ शकत नाही. कारण घटज्ञान घटाचे कारण होत नसते, हे प्रसिद्ध आहे. प्रकाशामध्ये अंधकार कसा संभवणार ? परमाणूंचे समूह हे जगाचे कारण आहे, हे ह्मणणेहि खोटे आहे. सशाचे शिंग धनुष्याकार आहे, असे अज्ञानामुळेच म्हटले जाते. परमाणूंचा समूह एकत्र संघात पावून जगत् उत्पन्न करतो असे जर म्हटले तर परमाणु आकाशांत नेहमी उडत व तरंगत असलेले दिसत असल्यामुळे प्रत्येक घरी प्रतिदिवशीं अकल्पित परिणाम घडून येतील. कोठे पर्वतशृंगाप्रमाणे परमाणूंचा संघ दिसेल तर कोठे मोठा थोरला कृप दृष्टीस पडेल. कारण परमाणूंचे अंग एकसारखे हालत असते. त्यामुळे कोणत्याहि प्रदेशी किंवा कोणत्याहि गृहांत तीच तीच स्थिति नियमाने अनुभवास येणार नाही. ईश्वराच्या इच्छेने परमाणूंमध्ये क्रिया उत्पन्न होऊन परमाणूंच्या संयोगापासून जगद्रवनेस आरंभ होतो, असे तार्किक म्हणतात. पण ईश्वराला अशी इच्छा निष्कारण कां व्हावी ? परमाणु तर स्वतः जड आहेत. ईश्वराची इच्छा नित्य आहे म्हणून म्हणावे, तर नित्य सृष्टि झाली पाहिजे. परमाणु स्वतःच सृष्टीमध्ये प्रवृत्त होतात म्हणून म्हणावे, तर ते जड असल्यामुळे त्यांचे कर्म संभवत नाही. सृष्टि हे कर्म कोणीहि अबुद्धिपूर्वक केले आहे, असे म्हणता येत नाही. कारण मनानेहि ज्याच्या रचनेविषयी कोणत्याहि प्रकारचा विचार करता येत नाही असे अत्यंत विचित्र सुखदुःख भोगणाऱ्या चतुर्विध भूतसमुदायांनी युक्त असलेले हे जगत् कांही प्रयोजनावांचून अबुद्धिपूर्वक उगीच कोण करील ? यास्तव ते बुद्धिपूर्वक कोणी तरी

केले असले पाहिजे. एखादा उन्मत्तहि एखादे व्यर्थ कर्म बुद्धिपूर्वक करित नाही. अर्थात् वायुच परमाणूंचा संघात करील, बुद्धिपूर्वक व्यापारावांचूनच परमाणूंचा संघ आपोआप बनेल, ही आशाहि व्यर्थ आहे. जड वायूला बुद्धिपूर्वक चेष्टा करता येत नाही. तिच्यावांचून परमाणूंचा समुदाय संभवत नाही. प्रलयकाली जड व सर्वज्ञ यांहून भिन्न असलेले सर्व जीव देहादिकांच्या अभावी जगत् रचण्यास समर्थ नसतात. त्यामुळे सृष्टीच्या आरंभी दुसरा कोणीच कर्ता संभवत नाही. 'अहो, पण कर्त्याच्या अभावी हे जगत् जर उत्पन्नच झालेले नाही, तर आम्ही कोणत्या स्वरूपाचे आहो व या जगांत स्थित कसे आहो ?' ह्मणून विचाराली तर सांगतो. हे आम्ही सर्व देहादिमूर्त-ताशून्य चिदात्मेच आहो. इतर सर्व जीवहि चिदात्मेच आहेत; तथापि स्वप्नांत तुमचे स्वप्नमानव जसे अपतात, तसेच आमच्या कल्पनेने हे सर्व स्थित आहेत. तस्मात् विश्व यत्किंचित्-हि उत्पन्न होत नाही व ते विद्यमानहि नाही. याप्रमाणे हे सर्व स्वच्छ चिदाकाशच असून ते स्वरूपाने स्वरूपांतच विकास पावत आहे. हे विश्वाकाश चिदाकाशांत सर्वत्र विश्रांति पावले आहे. वायूमध्ये स्पंद, जलामध्ये द्रवत्व व आकाशांत शून्यत्व जसे असते, तसे हे चिदाकाश आहे. संविद् एका पदार्थापासून दुसऱ्या अतिदूर असलेल्या प्रदेशी एका निमिषांत जाते, तेव्हां तिचे मध्ये ने स्वरूप असते, तेच चिदाकाशाचे स्वरूप आहे, असे तूं जाण. सर्व पदार्थांचा चिदाकाश हाच परमस्वभाव आहे. त्यामुळे ते तन्मय असतात. म्हणूनच विश्व चिदाकाशरूपानेच आकाश आहे, शून्यभावाने नव्हे. त्या चिदाकाशाची स्वभावतः एकरूप असलेली जी अन्धथा परिणति ह्मणजे विवर्तरूपाने वृत्ति

तेंच हें अज्ञांचें जगत् होय. त्यामुळेच जगत् व चिदाकाश यांमध्ये भिन्नता मुळीच नाही. वायु व स्पंद यांप्रमाणें त्या दोघांचें एकच रूप आहे. चित् एका देशाहून दुसऱ्या देशी गेली असतां मध्ये शांत, सर्वविशेषशून्य असें जें तिचें स्वरूप अनुभवास येतें, तेंच तिचें मुख्य स्वरूप होय. रामा, सर्व भूतांचा तोच स्वभाव आहे. पंडित तेथेंच रहातात. हरादि हे सर्व देव नित्य ध्यानानें त्यापासून दळत नाहीत हें सर्व विश्व चिद्वर्पणांतील आभासमात्रच आहे, त्याचा अवभास प्रकाशमात्र आहे. विश्वाला कोणत्याहि प्रकारचा आकार नाही, व हाच त्याचा अक्षय स्वभाव आहे, असें पंडित समजतात. विश्व उत्पन्न होत नाही व नाश पावत नाही. तें केव्हांहि नसून, होणारें नाही. आकाशाहून शून्यत्व जसें भिन्न नाही, तसें जगत् चिदाकाशाहून पृथक् नाही, तर तद्रूपच आहे. हें विश्व वर्तमान समर्थी नाही, पूर्वी नव्हतें व पुढेहि नसणार. हें शांत चिदाकाशच परमात्म्यामध्ये असें भासत आहे. स्वप्नांत चिन्मात्रच जसें नगररूपानें भासतें तसेंच जाग्रद् नांवाच्या या स्वप्नांत तेंच जगद्रूप दिसत आहे. सृष्टीच्या आरंभी पृथिव्यादि भावांचीच असत्ता आहे, तेव्हां त्या वेळीं हा पार्थिवादि क्षुद्र देह कोठचा ? यास्तव हें भासणारें शरीरत्व आकाशरूप चितीचें स्वप्नच आहे. चतुर्मुखाचें शरीर हें महाचितीचें पहिलें स्वप्न होय. एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नाचा उदय जसा व्हावा, त्याप्रमाणें आम्ही सर्व त्या स्वयंभूच्या शरीरांतून निघालो आहो. म्हणूनच गालगुंडावर झालेल्या फोडाप्रमाणें आमची स्थिति आहे. त्यामुळेच आम्ही कितीहि जरी प्रयत्न केला तरी आमचें मन ब्रम्हाकडे एकाएकी प्रवृत्त होत नाही. स्वतः चतुर्मुख हाच असत्य पुरुष आहे; पण तो सत्य असल्या-

सारखा भासतो. आपल्या भावनेनेच मी मूळ तत्त्वाहून बिराळा आहे असा तो अनुभव घेतो. आणि जेव्हांपासून तें ब्रम्हच असें समाष्टि-जीवरूप झालें, तेव्हांपासून हें मिथ्या जगत् अशा आकारानें स्थित झालें आहे. स्वप्नांत जसें मिथ्या जगत् भासतें व जागें होतांच नाश पावतें, त्याप्रमाणें हें आब्रम्हस्तंबपर्यंत जगत् उत्पन्न होतें. स्वप्नांत चिदाकाशच विश्वत्वाला प्राप्त होऊन जसें नाश पावतें, तसेंच या जाग्रत्संज्ञक स्वप्नांत विश्वत्व उत्पन्न न होतांच भासतें. हें मिथ्या असूनहि सत्य असल्यासारखें भासतें. संविद्च स्वप्नांत नगरादि रूपानें जशी भासते, तशीच ती निराकार असलेलीहि संविद् जगद्रूपानें साकार असल्याप्रमाणें झाली आहे. मेळून परमाणु जितका सूक्ष्म, तितकेंच संविदाकाश भूताकाशाहून सूक्ष्म आहे, तेव्हां त्या चिदाकाशाला आकाशाहून सूक्ष्म म्हणणें, हें तरी कसे शोभतें? पण जगाचा स्थूल आकार उत्पन्न होत नाही. कारण त्याला तसें योग्य निमित्त नाही, हें सांगण्यासाठीच चिदाकाशाला महाकाशाहून अणु म्हटलें जातें. यावर कदाचित् तूं असें म्हणशील कीं, आतां या व्यवहारकालीं विटा, दगड, माती यांपासून नगररचना होते, तेव्हां जगापासूनच जगद्रचना होऊं या; ब्रम्हापासून कशाला?—तर सांगतो. अरे, जें नगर वगैरे सृष्टीच्या आरंभीच झालेलें नाही तें जगापासून तरी कसे होणार? स्वप्नांतील नगर विटा, माती यांचाच होतें, हें प्रसिद्ध आहे. यास्तव जाग्रद्वेदनाकाशांत जें नगर तेंच आमच्या सिद्धांतांत स्वप्नांतील नगर होय. याप्रमाणें स्वप्न व जाग्रत् या दोन अवस्थांतील पदार्थांचा भेद नाही असें सिद्ध झालें असतां स्वप्नांतील पदार्थ जसें केवळ चिदाकाशरूप, त्याप्रमाणें जागृतीतील पदार्थहि चिदाकाशाहून

भिन्न नाहीत. शून्य व आकाश यांचा जसा
अभेद त्याचप्रमाणे स्वप्नपर्वत व चिदाकाश
यांचा अभेद आहे. ज्याप्रमाणे स्पंदन हाच
वायु, त्याप्रमाणे जे चिदाकाश तेच स्वप्ननगर.
स्पंद व अस्पंद या दोन्ही प्रकारचा वायु
आकाशासारखा आहे, ह्मणजे वायु व स्पंद
यांचा जसा भेद नाही, त्याचप्रमाणे स्पंदरहित
वायु व आकाश यांचाहि भेद नाही. तस्मात्
चिदाकाशच असें हे जगदाकाराने दिसत आहे.
चित्सूर्याचे हे सर्व निराधार व शून्य भासन
आहे. हे सर्व शान्तच आहे, अस्तोदयशून्य
आहे, अखंड स्फुरणरूप आहे, पाषाणाप्रमाणे
अचल आहे व सर्व उपद्रवशून्य आहे. तेव्हां
त्यांत हे पदार्थ कसे रहाणार ? कोणत्या
कारणाने रहाणार ? व पदार्थबुद्धि तरी कशी
होणार ? हे सांग बरे. अरे, द्वैत कोठचे व
एकत्व कोठचे ? मी कोठचा व हे पदार्थ
कोठचे ? आणि त्यांविषयीच्या भावना तरी
कोठच्या ? हे रामा, तूं निरुपद्रव शुद्ध बोधरूप
तत्त्वाच्या साक्षात्काराने तदेकत्वाला प्राप्त
होऊन, नित्य व्यवहार करीत असूनहि त्या-
विषयीचा अभिमान ठेवू नकोस; चित्तामध्ये
निर्विकार रहा; द्वित्व व एकत्व या परस्पर-
विरुद्ध कल्पना सोड; मनांत अगदी शांत
होऊन रहा आणि निरतिशय आनंदाने सुखी
हो. कारण विक्षेपाला कारण होणारे हे सर्व
पदार्थ विद्यमान नाहीत. १०३.

सर्ग १०४ वा.

—:०:—

१. आकाशादिकांचे वाय्वादेकत्व जसें अनु-
भवसिद्ध आहे, त्याचप्रमाणे चित्चा जगद्भाव अनु-
भवसिद्ध आहे.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! आकाश शब्द-
तन्मात्र आहे, वायु स्पर्शतन्मात्र आहे,
त्यांच्या अतिशय संघर्षणामुळे रूपतन्मात्र तेज
व तेजाची शांति हेच रसतन्मात्ररूप आप
आहे. या सर्वांचा संघ होऊन त्यांना घनभाव
प्राप्त झाला असतां तेच गंधतन्मात्र होते.
याप्रमाणे स्वप्नतुल्य जगद्भावांत हा असा क्रम
आहे. अमूर्त आकाशापासून ही मूर्ति कशी
प्रवृत्त होते, असा विचार करतां करतां कितीहि
दूर जरी गेलें, ह्मणजे परमाणु, प्रकृति येथपर्यंत
जरी पदार्थकल्पना केली, तरी शेवटीं अनुभव-
रूप भगवती ज्ञप्तीचाच आश्रय करावा लागतो.
अर्थात् ती ज्ञप्तिच स्वप्न-मनोरथांत जशी,
तशीच विवर्तरूप सर्व जगद्वेषाचा निर्वाह करूं
शकते. तेव्हां सृष्टीच्या आरंभी सर्वपदार्थरूप,
शुद्ध, सर्वदोषशून्य ब्रह्मच असतें, असा
सिद्धांत करण्यास काय प्रत्यवाय आहे ? अति-
शुद्ध ज्ञप्तिच स्वरूपांत जे कांहीं पहाते त्याला-
च 'जगत्' असें म्हटलें आहे. त्याचे अधिष्ठान
परमार्थसत्य असल्यामुळे 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'
इत्यादि यथार्थवादी श्रुतीच्या बलाने ते सत्य
आहे, हेच आमच्या सिद्धांताचे रहस्य होय.
चित्तामध्येहि पंचमहाभूते किंवा भ्रांतिकल्पित
पदार्थ त्रिकालीहि विद्यमान नाहीत. स्वप्नदर्श-
तील पदार्थांप्रमाणे ते सर्व पदार्थ तत्त्वतः नस-
तांनाच भासतात. स्वप्नांत शुद्ध चित्स्वभावच
जसा पर्वत-नगरादि रूपाने प्रतीत होतो, त्याप्र-
माणे जागृतीतहि चित्स्वभावच जगद्रूपाने अनुभ-
वास येतो. पण ते सुखमय चिद्रूपच आहे. मी
चेतनाकाशच आहे व तेच हे जगत् होऊन राहिलें

आहे. त्यामुळे मी व जगत् यांचे ऐक्य असून हे सर्व शिल्पप्रमाणे एक आकाश आहे. त्यामुळे जी प्रथमसर्गाची उत्पत्ति, जो कल्पांतीचा नाश किंवा स्थितिअवस्थेतील जी जगद्रचना ते सर्व निराकार चिदाकाश आहे. आपले शुद्ध स्वरूप ज्ञात झाले असतां जे सर्वदुःखशून्य अक्षय सुख प्राप्त होतें, तोच मोक्ष होय. हा मोक्ष देह असला तरी व नसला तरी सारखाच. असल्या मोक्षस्वरूपांत तुला परिपूर्ण विश्रांति प्राप्त होवो. तिच्या योगानेच तूं कृतार्थ होशील? १०४.

सर्ग १०५ वा.

—:०:—

१ चित्च जाग्रदवस्थेप्रमाणे भासते. तशीच ती स्वप्नवत् भासते. याप्रमाणे चित्स्वभावाने जाग्रत् व स्वप्न यांचा भेद नाही असे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—रामा! चिद्रूप आत्मा जगदाकार स्वभावाचाच अनुभव घेत राहिला आहे. आपली कल्पनाच असें हे जगत् स्वप्नप्रमाणे स्वतःहून भिन्न नाही. हे जाग्रत् जगत्त्वाने मोडलेले असें नाही. म्हणजे ते जगद्रूपाने असूनहि सुषुप्तिज्ञानच आहे. त्यामुळे जागृतीत जगद्रूपाने भासणारे ते मूलतः अज्ञान आहे. अधिष्ठानदृष्ट्या ते शिलेच्या उदराप्रमाणेच घन आहे व स्वतः शून्यच आहे. याविषयीं नगरसमूहांनी भूषित झालेले स्वप्न हाच उत्तम दृष्टान्त आहे. स्वप्नांतील जगत् यत्किंचित्हि सत् नाही. तथापि ते असें भासून भासतें. ज्याप्रमाणे स्वप्नांत हे त्रैलोक्य असत् भासतें, तसेंच हे जागृतीतहि भासतें. त्याहून ते थोडेसें मुद्धा विपरीत नाही. जागृति व स्वप्न यांतील कोणत्याच अवस्थेत जगन् हा शब्द व त्याचा

अर्थ यांतील कशाचाच संभव नाही. वस्तुतः चिदाकाशाचे जे स्वाभाविक भान तेच जगद्रूपाने जाणलेले आहे. स्वयंभू चिदाकाशाने आपल्या अज्ञानावृत स्वरूपांत पर्वत, नद्या, समुद्र यांनी युक्त असे जगत् हाच स्वचमत्कार धारण केला. त्याने जाग्रत्स्वप्नांत त्याची कल्पना केली. त्यामुळे 'जगत्' हेहि कांहीं नाही, व चिद्रूपहि कांहीं नाही. दोन्ही भाव कांहीं कारणावांचून भासतात. ज्याप्रमाणे स्वप्नांत वस्तुतः कांहीं नसतांच त्रैलोक्य भासतें, त्याप्रमाणे जागृतीत निराकार शून्यच हे असे जगद्रूप बनतें. हे महाबुद्धिमान् रामा! अनेक प्रकारच्या पदार्थांनी शोभणाऱ्या स्वप्नांत जरी अनेक आरंभ दिसले तरी ते सर्व जसे आनारंभच असतात, त्याप्रमाणेच हे असत् असूनहि सत्-रूपाने विस्तारले आहेत. ब्रह्मच अतिशय विस्तीर्ण असे आकाश प्रथम झाले. नंतर ते आकाशच वायु, तेज इत्यादि क्रमाने पर्वतांचा संचात, अनेक प्रकारची नगरे, ग्राम, यांच्या आकारांनी नटले. त्यामुळे हे सर्व आश्चर्यच आहे. स्वप्न पहाणाराला स्वप्नांत मेघ, समुद्र, पर्वत यांचा घोष ऐकू येतो. पण वस्तुतः त्या वेळीं मौनच पसरलेले असतें. कारण त्या स्वप्नद्रष्ट्याच्या अगदीं समीप असलेल्याहि दुसऱ्या कोणाला तो ध्वनि ऐकू येत नाही. फार काय पण तो स्वप्नद्रष्टाहि जागा झाल्यावर तो ध्वनि ऐकत नाही. कधीं न झालेलाहि वंध्यापुत्र स्वप्नांत झालेला दिसतो. तसेंच या दार्ष्टान्तिकांत समजावें. ज्याप्रमाणे मरून उत्पन्न झालेलाहि पुरुष आपल्या मरणाचे विस्मरण झाले असतां मी अनुत्पन्नच आहे असे समजतो, त्याप्रमाणेच हे समजावें. स्वप्नामध्ये स्वप्नद्रष्टा जेथे निजलेला असतो त्या स्थळाचाहि त्याला अनुभव येत नाही. त्यामुळे ते स्थान वस्तुतः जसेच्या तसेच विद्यमान

असूनहि अविद्यमान असल्यासारखे होते. एक अवस्था सोडून दुसऱ्या अवस्थेत गेलें कीं सत् असलेली वस्तु असत् होते व असत् असलेली सत् होते. जशी स्वप्नांत रात्रच दिवस बनते व दिवसच रात्र होतो, जी न संभवणारी गोष्ट तीहि संभवते, स्वतःचें मरणहि दिसतें, त्याच न्यायानें असंभवनीय असलेलेंहि हें जगत् आकाशांत संभवनीय असल्यासारखें भासतें. अंधकारहि प्रखर प्रकाश होतो. इतर लोक ज्या वेळीं झोंप घेत असतात, त्या वेळीं उलूकादिकांना दिवस वाटतो व दिवस रात्रीसारखा भासतो. त्यांना प्रकाशच अंधकार होतो. दिवसाहि ते स्वस्थ झोंप घेतात व स्वप्नहि पाहतात. स्वप्नद्रष्टा आपल्या शय्येवर सुखानें निजलेला असतांहि स्वतःला मोठ्या खड्यांत पडलेला पाहतो. ह्मणजे तेथील भूमिच आकाश बनते. याप्रमाणें स्वप्नांत जगत् जसे असत्यरूप भासतें, तसेच जागृतींतहि तें मिथ्या प्रतीत होतें. स्वप्न व जागृति यांमध्येहि यत्किंचित फरक नाही. कालचा व आजचा हे दोन्ही सूर्य जसे एकसारखे, किंवा कालचा व आजचा पुरुष एकच, त्याप्रमाणें जाग्रत् व स्वप्न हीं दोन्ही एकच, त्यांत यत्किंचित्हि भेद नाही.

श्रीरामः—भगवन् ! आपलें हें ह्मणणें माझ्या मनाला पटत नाही. कारण स्वप्नप्रत्यय जागें होतांच बाधित होतो, त्यामुळें स्वप्नप्रत्यय आभासरूप आहे, अशी मनाची खात्री पटते. पण जाग्रत्प्रत्यय तसा बाधित होत नाही. तेव्हां त्या दोघांचें साम्य कसें असेल ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! स्वप्न पाहणारा स्वप्नसृष्टीमध्ये स्वप्नांतील बंधुजनांसह विहार करून तेथें मरण पावतो. म्हणजे तें स्वप्नशरीर सोडतो व त्या स्वप्नजगांत मरून स्वप्नांतील आसांशीं वियोग पावून याच सृष्टींत जागा

होतो. त्यालाच निद्रेपासून मुक्त झालेला असें म्हणतात. सुखदुःखदशा, मोह, दिवस व रात्र यांचे विपर्यास इत्यादि अनेक गोष्टींचा अनुभव घेऊन स्वप्नद्रष्टा स्वप्नसंसारांत मरण पावतो. त्याची झोंप उडाल्यामुळें तो पुनः या जगांत उत्पन्न होतो. आणि निद्रावस्थेच्या अंती हें सत्य नव्हे असा प्रत्यय त्याला येतो. ज्याप्रमाणें स्वप्न पहाणारा स्वप्नसंसारांत मरण पावून दुसरें जाग्रन्मय स्वप्न पहाण्यासाठीं पुनः उत्पन्न होतो, त्याप्रमाणें जाग्रदवस्थेचा अनुभव घेणारा जीव जाग्रत्संसारांत मरण पावून दुसरें जाग्रन्मय स्वप्न पहाण्यासाठीं पुनः उत्पन्न होतो. एका जाग्रदवस्थेत मरून दुसऱ्या जागृतींत उत्पन्न झालेला पूर्वीच्या जाग्रद्रूप प्रपंचांत 'स्वप्न असत्' असा प्रत्यय पुनः जसा ग्रहण करितो, त्याप्रमाणें एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत गेलेला तो पुढील स्वप्नांत पुनः जाग्रत्प्रत्यय धारण करितो, म्हणजे त्या स्वप्नालाच जागृति समजतो. पण त्या उत्तरस्वप्नाला जागृति समजणें हा जसा भ्रम, त्याचप्रमाणें पूर्वजागृतीला स्वप्न किंवा असत् न समजणें, तीहि सत्यच आहे असें मानणें, हा भ्रम आहे. कारण त्या अवस्थेतहि तो दुसऱ्या स्वप्नाचाच अनुभव घेत असतो. कारण त्या स्वप्नांत तो दुसरें स्वप्नच पहात असतो; तथापि त्या स्वप्नालाच जाग्रत् समजतो. याप्रमाणें जाग्रत् व स्वप्न या नांवाच्या या दोन अवस्था असून त्या जीवात्म्यास क्रमानें प्राप्त होतात. त्या अवस्थांबरोबर जीव स्वतः उत्पन्न होत नाही व मरतहि नाही. पण त्या त्या अवस्थेतील देहांवर तो अभिमान ठेवूं लागला ह्मणजे तो उत्पन्न झाला व त्यावरील अभिमान सोडला म्हणजे तो मेला असें लोक समजतात. स्वप्नद्रष्टा स्वप्नांत मेला, स्वप्नदेहावरील अभिमान त्यानें

टाकछा म्हणजे या जाग्रतीत आला, असे म्हणतात व या जाग्रतीत मेलेला, या शरीरावरील अभिमान सोडलेला स्वप्नांत जागा झाला असे म्हणतात. याप्रमाणे एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत जीव गेला असता पूर्वस्वप्नाच्या अपेक्षेने हे स्वप्न वर्तमानकालीन असल्यामुळे जाग्रत म्हटले जाते. त्याचप्रमाणे एका जाग्रतीत मरून स्वप्नांत किंवा दुसऱ्या जाग्रतीत जागा झालेल्या पुरुषाची पूर्वजागृति हे सर्वथा स्वप्नच होते. अर्थात् पूर्वाची जागृति किंवा स्वप्न हे दोन्ही इतिहासच आहेत. म्हणजे भूतकाली घडलेल्या वृत्तान्तासारखेच आहेत, खरे नव्हेत. त्यामुळे ते एकमेकांच्या उपमान-उपमेयतेला प्राप्त झाले आहेत. स्वप्न जाग्रतीसारखे भासते व जाग्रत स्वप्नासारखे दिसते. पण वस्तुतः त्या दोन्ही अवस्था असत असून ते केवळ चिदाकाशच तसे दिसते. स्थावर-जंगम भूतजात व तसेच दुसरेही सर्व चिन्मात्रावांचून कसे उपलब्ध होणार ! मातीचे भांडे मृत्तिकेवांचून कधी तरी दिसते का ? कधीच नाही. त्याचप्रमाणे काष्ठपाषाणादिही चिच्चमत्काररूप आहे. स्वप्नांतील वस्तुजात जसे चिद्भिन्न नाही, तसेच आम्हाला जाग्रतीत चिद्वांचून कांही दिसत नाही. स्वप्नांत दिसणारा जो मोठा पाषाण तो चिद्विवर्तावांचून निराळा कोठून असणार ! हे प्रज्ञा रामा ! याविषयी तू विद्वानांशी युक्तीने वादविवाद कर आणि त्यांच्या अनुभवाशी आपला अनुभव जुळतो आहे असे पाहून निश्चय कर. विचाराने तत्त्वदर्शन झाले म्हणजे ती प्रसिद्ध चित्च स्वप्नांतील पाषाण आहे, याविषयी संशय राहणार नाही. स्वप्न जशा आकाराचे आहे तसेच जाग्रतही अखंडित चित्स्वरूप आहे. चिन्मात्र ब्रह्मच अध्यारोपप्रसंगी जगदाकाराने विभक्त झाले आहे; पण त्या अध्या-

रोपाचा अपवाद झाला असतां सर्व जगत् चिन्मात्र ब्रह्ममय होते. मातीचे भांडे मृत्तिकेवांचून जसे उपलब्ध होत नाही, तसे चिन्मय चेत्य म्हणजे विषयजात चिद्विरहित उपलब्ध होत नाही. पाषाणमय पात्र पाषाणावांचून जसे उपलब्ध होत नाही, त्याप्रमाणे चिन्मय चेत्य चिच्छक्तीवांचून उपपन्न होत नाही. द्रवरूप जल द्रवरहित जसे दिसत नाही, तसे चिन्मात्र चेत्य चिद्वांचून उपलब्ध होत नाही, ऊष्मरूप अग्नि निरूपम जसा दिसत नाही त्याप्रमाणे चिन्मय चेत्य चिच्छून्य दिसत नाही. स्पंदस्वभाव वायु स्पंदशून्य जसा नसतो, त्याप्रमाणे चित्स्वभाव चिच्छून्य संभवत नाही. अहो, जे ज्या स्वभावाचे असते, त्याला सोडून ते कसे दिसणार ? शून्यरहित आकाश कधी तरी दिसते का ? अमूर्त पृथ्वी कधी कोणी पाहिली आहे का ? स्वप्नांतील घटपटादि पदार्थ जसे केवळ चिदाकाशस्वभावच असतात, तसे हे जाग्रतीतील पर्वतादिक जगत् चिदाभासमात्र आहे. स्वप्नांत दिसणारी नगरादिक जशी चिन्मात्रस्वरूपाची असतात, तशीच जाग्रतीतील नगरेही चिन्मयच आहेत. यास्तव हे ऐश्वर्यसंपन्न रामा ! स्वप्न व जाग्रत हा विचार सोडून दिला म्हणजे शान्त, अनंत असे एक चिन्मात्रच अवशिष्ट रहाते. परंतु या इतक्या स्पष्ट तत्त्वविषयीही वादी व्यर्थ वाद करित असतात. १०९.

सर्ग १०६ वा.

१ लक्षणांसह चिदाकाशाचें पुनः वर्णन, २ आणि तेंच हें जगत् आहे असे पुनरपि प्रतिपादन.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन्! जें परब्रह्म ह्मणून म्हणतां तें चिदाकाश कशा प्रकारचें आहे तें मला पुनः सांगा. तुमचें हें वागमृत ऐकत असा-
तां माझी तृप्ति होत नाही.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! दोघां जुळ्या भा-
वांचीं दोन निरनिराळीं नांवें व्यवहारासाठीं
जशीं ठेवतात, त्याप्रमाणें अखंड चित्-स्फटिक-
शिलेंताल प्रतिबिंबासारख्या दोन प्रपंचांना
जाग्रत् व स्वप्न हीं दोन नांवें ठेविलीं जातात.
वस्तुतः त्यांचा भेद नाही. दोन ठिकाणच्या
पाण्यामध्ये जसा वास्तविक भेद नाही, त्याप्र-
माणें त्या दोन्ही अवस्था हें एकच निर्मल
चिन्मय आकाश आहे. एका निमेषांत डोळ्या-
पासून फार दूर असलेल्या चंद्रबिंबापर्यंत
जाऊन पोचलेल्या संविद्चें मध्ये जें स्वरूप
असतें, त्याला चिदाकाश म्हणतात. मूळांच्या
द्वारा स्वच्छ रसांचें आकर्षण करीत असलेल्या
वृक्षाचा जसा आल्हादभाव असतो, म्हणजे
त्या वेळीं तो जसा अतिशय सुखानुभव घेत
असतो, तसाच श्रुतिप्रसिद्ध जो स्वाभाविक
आल्हाद तेंच चिदाकाश होय. ज्याच्या सर्व
इच्छा पूर्णपणें निवृत्त झाल्या आहेत, व त्या-
मुळें ज्याचें चित्त पूर्णपणें शांत झालें आहे,
तो जसा सर्व विक्षेपशून्य होऊन सहज सुख-
स्वरूपाचा अनुभव घेतो, त्याप्रमाणेंच चिदाकाश
नित्य सुखानुभवांत स्थित असतें. गाढ
सोप लागण्यापूर्वीं मन निर्विषय झालें असतां
स्वस्थ झालेल्या पुरुषाचें जें स्वरूप त्याला
चिदाकाश म्हणतात. पावसाळ्यांत किंवा शर-
दंतुंत वृद्धि पावणाऱ्या तृण-गुल्म-लतादि-

कांचा जो ममताशून्य आनंदभाव त्याला
चिदाकाश म्हणतात. संकल्प-विकल्पशून्य
जिवंत मनुष्याचा जो शरदाकाशासारखा स्वच्छ
भाव तेंच चिदाकाश होय. काष्ठ, पाषाण,
पर्वत इत्यादिकांचें ब्रह्मदेवानें स्वभावतःच जें
निष्क्रिय अवस्थान नियत केलें आहे, तेंच जर
चेतन जीवांचें सत्तास्वरूप असेल, तर तेंच
चिदाकाश होय. द्रष्टा, दर्शन, दृश्य या ति-
हींचा ज्याच्यापासून उदय होतो व ज्यांत
अस्त होतो, म्हणजे ज्या सुषुप्तीच्या साक्षी-
पासून स्वप्न व जाग्रत् या अवस्थांमध्ये त्रिपु-
टीचा उदय होतो व ज्यांत अस्त होतो, तेंच
निरामय चिदाकाश आहे, असें तूं समज. हे
सर्व विचित्रपदार्थानुभव ज्याच्यापासून उदय
पावतात व संकल्प, विकल्प, निश्चय, त्याग,
ग्रहण इत्यादि रूपानें उत्तरोत्तर ज्यामध्ये
परिणाम पावतात तें चिदाकाश होय. ज्यामध्ये
हें सर्व आहे, ज्याच्यापासून हें सर्व होतें, जो
हें सर्व आहे व जो नित्य सर्वतः व सर्वमय
आहे, त्याला चिदाकाश म्हणतात. स्वर्गांत,
भूलोकीं, त्याचप्रमाणें आंत व बाहेर जो अव-
भासरूप व समसंज्ञक आत्मा भासतो, त्यालाच
चिदाकाश म्हणतात. त्या नित्य व्यापक चिदा-
काशांत हें मूर्तामूर्त जगत् ओंवलेलें आहे.
त्याच्यापासूनच याचा उद्भव झाला
आहे व तंतूमध्ये जशी पुष्पमाला रहाते,
त्याप्रमाणें या दृढ तंतुरूप चिदाकाशांत सर्व
विश्व राहिलें आहे. तात्पर्य, सर्व विश्वाला जें
धारण करतें तेंच चिदाकाश होय. ज्यापासून
उत्पत्ति, स्थिति व लय या विक्रिया होतात,
ज्याच्यामध्ये त्यांचा लय होतो, तें चिदाकाश
होय. सर्व विकार तन्मय असतात. निद्रा नि-
वृत्त झाली असतां ज्यापासून हें विश्व प्रवृत्त
होतें, म्हणजे जाग्रत्स्वरूप व आकाशादिरूप
विश्व प्रकट होतें, आणि ज्याची विक्षेपशक्ति

शांत झाली असतां विश्व निवृत्त होतें, तें चिदाकाश होय. ज्याच्या उन्मेषनिमेषानें जगाच्या सत्तेचा लय व उदय होतो व जें आपल्या अंतःकरणांत स्वानुभवरूपानें स्थित आहे, तेंच चिदाकाश आहे असें तूं समज. हें स्थूल जगत्हि ब्रम्ह नव्हे व सूक्ष्म जगत्हि ब्रम्ह नव्हे, अशा सर्व जगाचा निषेध केल्यावर त्याचा अवधि या रूपानें जें सर्वात्मक तत्त्व रहातें, पण ज्याच्याविषयी शब्दव्यवहार करता येत नाही, तें चिदाकाश होय. इंद्रिय व विषय यांच्यामध्ये जें निर्विषय संविद्रूप असतें तेंच चिदाकाश म्हटलेलें आहे. हें विश्व तन्मयच आहे. तें निरनिराळ्या गुणधर्मांचें जरी दिसत असलें तरी तें संविद्रूपच आहे. त्याच्यामध्ये थोडासा विकार होतांच तें जणुं काय अन्यत्वास प्राप्त होतें. पण वस्तुतः तें नित्य, निर्विकार व एकरूपच आहे. ही अन्यत्वभ्रान्ति वासनेमुळेच होते. यास्तव हे रामा, तूं इंद्रियांनीं विषयांना जरी पहात असलास तरी खरोखर सर्व वासना सोडून केवळ ज्ञानस्वरूप व सुषुप्तावस्थसा होऊन रहा. सर्व वासनाशून्य—शांतचित्त होऊन मग भाषण कर, गमन कर, जलादिकांचें प्राशन कर, किंवा वाटेल त्या विषयांचें सेवन कर. पाषाणाप्रमाणें नित्य घनमौनवान् हो. तूं हें जें दृश्य आपल्यासमोर पहात आहेस तें संभवत नाहीच. मृगजलाप्रमाणें किंवा चंद्रांतील द्वैताप्रमाणें हें मिथ्या भासत आहे. योग्य कारणांचा अभाव असल्यामुळे हें आरंभीच उदय पावलेलें नाही. कारणावांचून कार्य कधीच उपपन्न होत नाही. किंवा जें कांहीं बीजापासून अंकुरादिक उत्पन्न होतेंसे दिसतें, तेंहि कारणशून्य अद्वय ब्रह्मापासूनच होतें. अहो पण निर्विकार ब्रह्मापासून अंकुरादि कार्य कसें उत्पन्न होईल, म्हणून विचारशील तर तें परमतत्त्व जसेंच्या तसेंच स्थित

असतांना जणुं काय उद्भवल्यासारखेंच भासतें. रामा ! तें परब्रम्ह जसेंच्या तसेंच आहे. त्याचें पूर्वरूप नित्य अवस्थित असतें. पण जसें एक चंद्रबिंबहि भ्रान्तीनें दोन असल्यासारखें दिसतें, त्याप्रमाणेंच तें भ्रमानें द्वैतरूप भासतें. पण ब्रम्हच असतांना तें जड द्वैत कसें भासेल म्हणून विचारशील तर सांगतों. स्वरूपाहून भिन्न असें हें सर्व आहे, हाच अनुभव अतिशय दृढ झाला कीं हें भ्रामक स्वप्नांतील स्त्रीप्रमाणें दिसूं लागतें. तें दृढ वासनेमुळेच असें भिन्नरूपानें भासतें. यास्तव दृश्य उत्पन्न झालेलें नाही, तें विद्यमान नाही व पुढेहि नसेल. कारण ज्याला अस्तित्वच नाही त्याचा नाश कोठून होणार ? जगांतील प्रत्येक पदार्थ शांत व चिदाकाश आहे. तेंच तशा विश्वरूपानें स्थित आहे. तें आपल्या स्वरूपापासून कधीहि च्युत होत नाही, स्वरूपांतच स्थित आहे. तें सदा निर्विकार आहे. तथापि जणुं काय जगद्रूपानेंच उदय पावले आहे. आतां आपण जें पहात आहों तें दृश्य उत्पत्तीच्या पूर्वी नसतें. तेव्हां त्याला सत् कसें म्हणतां येईल ? जेव्हां दृश्य नसतें तेव्हां द्रष्टाहि नसतो. दृश्य अर्थाच्या अभावीं दृष्टृत्व तरी कोठलें ?

श्रीरामः—हे भगवन् ! असें जर आहे, ह्मणजे द्रष्टा व दृश्य हे दोन्ही जर अत्यंत असत् आहेत तर त्यांचा अवभास कसा होतो ? व हें दृष्टृ-दृश्य म्हणजे आहे तरी काय ? कारण अत्यंत असत् असलेली वस्तु दिसणार कशी ? हें मला पुनः एकदां सांगा. हे वक्त्यांतील श्रेष्ठा ! आपण पूर्वी हें सांगितलेलें आहे, तथापि पुनः सांगा.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! कारणाचाच अभाव असल्यामुळे या असद्रूप दृश्याची उत्पत्ति संभवत नाही. तथापि त्याला दृश्य म्हणणें हा नुस्ता प्रौढिवाद आहे. दृश्यतेचा सर्वथा

असंभव आहे. द्रष्टा व दृश्य या भ्रमरूपाने जे हे कांही जगदादिक दिसत आहे, ते परमात्म्याचे परमरूप आहे, असे तू जाण. स्वप्नांतील आकाशादि विश्व व अरण्य जसे चिन्मात्रच असते, तसे चिन्मात्रच स्वरूपांत स्वतः जगद्रूपाने भासते. याचे आदिसर्गापासूनच उपादानकारण कांही नाही. तथापि केवल ब्रह्म हे असे भासत आहे. जे चिदाकाशाचे स्फुरण आपोआप स्वरूपांत विकास पावते, तेच हे भासणारे सर्व द्वैत होय. त्याचाच हा जगद्रूप आकार दिसत आहे. जसे पदार्थाचे पदार्थत्व, शून्याचे शून्यत्व, साकार पदार्थाचा आकार, तसेच चिदाकाशाचे जगत् आहे. हा चिदाभासच आहे असे समज. ते परमार्थाने परिपूर्ण आहे. ते आनंदैकरसरूप आहे. स्वतःच द्रष्टा, दृश्य, दर्शन या रूपाने भासत आहे. पण वस्तुतः द्वैताचा अभाव असून त्याचा भासहि होत नाही व त्याचे प्रकाशनहि होत नाही. हे कांही तरी अनिर्वचनीय तत्त्व आहे. त्याला सत् किंवा असत् असे कोण जाणणार?

श्रीरामः—हे ब्रह्मन्! परमार्थतत्त्व जर द्रष्टा व दृश्य यांनी रहित आहे, तर मग हा कार्यकारणतादि भेद कसा भासतो? द्रष्ट्यावांचून त्याची सिद्धि होणे शक्य नाही. कोणत्या उपादानकारणापासून किंवा निमित्तापासून तो झालेला आहे? तो जर असत्यच असेल तर सर्व लोकांना सत्यत्वाने कसा भासतो!

श्रीवासिष्ठः—हे रामा! वस्तुतः स्वात्मा चित्प्रकाश ईश्वर स्वतः जेव्हा ज्या प्राण्यांत काम-कर्म-वासनानुसार जशी भावना करतो तसे तसे तू तात्काल पहातोस. तुझ्या रूपाने तोच आपल्या सत्यसंकल्पाने पूर्वोक्त द्रष्टृ-दृश्यभावाचा अनुभव घेतो. हा कार्यकारणभावादि आकार चिदाकाशच आहे. ज्याप्रमाणे

मृत्तिकाच घट असते त्याप्रमाणे चिद्रूपच जगदाकार आहे. चिदाकाशच याचे उपादान कारण असून मोह हेंच निमित्त आहे. हे कशावरून ह्मणशील तर सांगतो. कारण हा जीव 'हे सर्व आकाशच आहे' असे कळले की, मोहित होत नाही व तसे जोंपर्यंत कळलेले नसते तोंवर मोहित होतो. जसा स्वप्नांत तो स्वतःच मोहित होतो व जागा होताच तो मोह टाकतो त्याप्रमाणेच हे होते. अहो, पण स्वात्मबोधाविषयी समर्थ असलेला हा ईश्वर स्वतःच जीव होऊन मोहित कां होतो? असा त्या स्वतंत्र ईश्वराला प्रश्न करणारा कोण आहे? दुधाचे दही होणे, मातीच्या गोळ्याला घटभाव प्राप्त होणे इत्यादि प्रसंगी पूर्वरूपाची निवृत्ति होऊन उत्तरभावाची उत्पत्ति होईपर्यंत मध्ये जे एक क्षणभर संविन्मात्ररूप असते ते परमार्थसत्य संविदेचे स्वरूप असून तेच चिदाकाश म्हणून मी पूर्वी सांगितले. तेच हे सर्व वस्तुजात आहे. त्या चिद्रूपामुळेच याला सत्यत्व प्राप्त झाले आहे. ईश्वराच्या जीवभावकल्पनेविषयी जसा प्रश्न करता येत नाही, त्याचप्रमाणे जीव आपल्या अविद्येने कार्यकारणरूप अवस्थात्रय जरी कल्पित असला तरी त्याविषयी प्रश्न संभवत नाही. कारण कार्यकारणभावादि दृष्टि हा अविद्येचा विलास आहे व स्वतः जीवच जगाप्रमाणे त्याची कल्पना करीत असतो, ह्मणजे तो स्वतःच ते सर्व करीत असल्यामुळे व प्रश्न करणाराहि त्याहून निराळा कोणी नसल्यामुळे 'मी असे कां करतो' असा प्रश्नच संभवत नाही. जर द्रष्टा, मोक्ता किंवा कर्ता आत्म्याहून कोणी दुसरा असता, तर 'हे दृश्य कसे झाले? कां झाले,' असे प्रश्न करणे युक्त झाले असते. पण येथे सर्व तोच आहे, त्यामुळे प्रश्न संभवत नाही. अहो, स्वप्नांत जेथे एक, अनन्य, शुद्ध निराभास चिदाकाशच विराजमान होत

असतें, तेथें कोण, काय, कसें इत्यादि प्रश्न संभवत नाहीत. चतुर्मुखापर्यंत सर्वांना ही चिन्मात्रांतील सृष्टिकल्पना प्रतीत होत आहे. तत्त्वाचे अज्ञान हेच तिचे कारण आहे. तिचे यथार्थ स्वरूप कळले की, तीच एका क्षणांत ब्रम्ह होते. ही सृष्टिभ्रांतिच तत्त्वतः अज्ञात असणे हिलाच शास्त्रांत 'माया' असे म्हणतात, व्यवहारांत जगत् असे म्हणतात, अज्ञलोक तिला अविद्या असे व विवेकी दृश्य असे म्हणतात. चिदाकाशाच्या प्रकाशाने चित्स्वभाव प्रकट होणे हेच दृश्यपिशाच होय. वस्तुतः ते दृश्यपिशाच नसतांनाच बालकाने कल्पिलेल्या वेताळाप्रमाणे विद्यमान असल्यासारखे भासतें. आत्म्यामध्ये नसलेली ही जगत्ता चिदाकाशाकडूनच अनुभविली जाते. स्वप्नांतील नगराप्रमाणे किंवा पर्वताप्रमाणे ती असत्य असूनहि सत्य असल्यासारखी व निरवयव असूनहि सावयव असल्यासारखी भासते. स्वप्नांतील नगरादिकांप्रमाणे 'मी पर्वत, मी रुद्र, मी समुद्र, मी विराट' असे चिदाकाशांत चित्कडून कल्पिले जाते. 'चिदनुभव हाच सर्ग, असे कां वर्णन करतां ? प्रधान, परमाणु इत्यादि दुसऱ्या कारणांपासूनच हा झाला आहे असे कां वर्णन करीत नाही ?' असे विचारशील तर सांगतो. कारणाच्या अभावामुळे हे साकार बनलेले कार्य वस्तुतः कांहीच नाही. महाप्रलयरूप चिदाकाशांत ही चित् इंदूरूपाने अशी स्थित झाली आहे. हे कारणशून्यच आकाश आकाशाकडून अनुभविले जाते. त्याला 'जगत्' असे म्हणतात. ते निरवयव आहे. चिदात्म्याच्या आधाराने चिन्मात्ररूप स्थित आहे. सर्वच अंतु आरशाप्रमाणे आपल्या स्वरूपांत जगद्धेदाची कल्पना करतात, विचाराच्या अभावी स्वरूपदर्शनाचे सामर्थ्य नाहीसे होऊन जड बनतात, आणि व्यर्थ आयुष्य घालवितात. पण

विचार करणारे जे श्रेष्ठ पुरुष त्यांचा परम पुरुषार्थ प्रत्यगात्मरूप असल्यामुळे अगदी समीप असतो. विचाराने स्वरूपाला जाणून कसे रहावे ते ऐक. ते ते नामरूपस्वरूप टाकून अवशिष्ट राहिलेले चिन्मात्रच जगत् आहे, असे जाणून चिदैकरूप होऊन पाषाणाप्रमाणे अचल रहावे. मायिक देहादिकांवरील आस्था चांगली नव्हे. 'चित् जगद्रूपाने कसे स्थित आहे,' ह्याणून विचारशील तर सांगतो. जसे जल आपल्या स्वरूपाला हालवून आवर्तादिरूप होते, त्याप्रमाणे चित्ही स्वरूपामध्येच चित्त्वाची कल्पना करून त्याचा अनुभव घेत रहाते. ते तिचे अनुभवरूप कर्म हीच जगद्दृष्टि होय. जसा कल्पद्रुम इष्ट मनोरथ पूर्ण करतो, किंवा चिंतामणी जे जे चिंतावे ते ते देतो, त्याप्रमाणे ही चित् मनांत ज्याची ज्याची भावना करावी, ते ते देऊन एका क्षणांत कर्त्याची इच्छा पूर्ण करते. चिंतामणीप्रमाणे किंवा कल्पवृक्षाप्रमाणे ही चिति स्वरूपांत आकाशरूपानेच स्थित असली तरी सत्त्वर मनोरथ पूर्ण करते. दोन प्रदेशांमध्ये असलेले जे चितीचे स्वरूप तन्मयच हे सर्व दृश्य आहे. तेव्हां त्यांत द्वैत व ऐक्य हे भ्रम कोठले ? चितीची कांतिच जगद्वेषाने स्फुरण पावते. ती अति स्वच्छ, अनंत व व्यापक आहे. ती निरवयव आहे. तथापि आकाशांतील नीलवर्णाप्रमाणे दृश्याने परिपूर्ण असल्यासारखी भासते. हे रामा, सृष्टीच्या आरंभी चित्हून अगदी विलक्षण असलेले जे जड कार्य त्याचा अनुभव संभवत नाही. कारण त्याच्या उत्पत्तीला अवश्य असलेली जी निमित्तभूत कारणे ती त्या वेळी नसतात. त्यामुळे चित्स्वरूपांत वैलक्षण्य उत्पन्न होणे शक्य नाही. यास्तव जी आद्य चित् तेच हे दृश्य आहे. त्याहून अतिरिक्त असे कांही अणुमात्रहि नाही. ही गोष्ट स्वप्नदृष्टान्ताने सिद्ध केली आहे. १०६.

सर्ग १०७ वा.

—:०:—

१ पृथिव्यादिकांचें अवस्तुत्व. २ चिन्मर्णाचें स्फुरण हेंच जगत् होय.

श्रीवासिष्ठः—हे रामा, हें चिदाकाशच सभोवार भासत आहे. निर्विषय चिन्मय हेंच विश्व. त्यामुळे त्याची सिद्धि केवळ चिन्मात्राच्या अर्धान आहे. चित्, चेतनाक्रिया व चेत्यविषय ही त्रिपुटी चिन्मात्र आहे. त्यामुळे सर्व प्राणि-वर्ग जिवंत असूनही मेल्यासारखाच होऊन राहिला आहे. हा, मी व तू हें सर्व जिवंत असून मेल्यासारखेच राहिले आहे. आम्ही जरी व्यवहार करीत आहो, तरी काष्टाच्या मौना-प्रमाणे अत्यंत निष्क्रिय आहो. त्यामुळे जणू काय मृतच आहो. हे सर्व चराचर पदार्थ आकाशांत अमूर्तभावास प्राप्त झाले आहेत. चिदाकाशाच्या चकाकीप्रमाणे जें हें सर्व पसरले आहे किंवा आकाशाच्या नीलत्वाप्रमाणे जें हें दिसत आहे, तें कांहींच नाही, असे तूं समज. कारण आकाशांत दुसरे काय असणार व कोठून असणार? केसाचा आकार, नदीचा प्रवाह, धूमपंक्ति, आकाशमौक्तिक इत्यादिकांप्रमाणे जें आकाश स्फुरते तें वस्तुतः कांहींच नाही. त्याचा जरी अनुभव येत असला तरी त्यांत सत्यत्व नाही. त्याचप्रमाणे या जगत्संज्ञक चिदाकाशांत हा सर्व भास जरी दिसत आहे, त्याचा साक्षात् अनुभव जरी येत आहे, तरी तें सर्व शून्य आहे. अशा आभासरूप जगांत आस्था काय ठेवावयाची? व अशा आस्थेला उत्पन्न करणारा त्यांत पदार्थ तरी कोणता आहे? पृथिव्यादिक हा भ्रांतिमात्र आकाशोदय आहे. ती सर्व चिद्बालकाची कल्पना आहे. ती शून्यरूप आहे, निरर्थक आहे, अवस्तुभूत आहे. अहो अज्ञान हो! 'हें

माझे, हा मी' अशी आस्था कां ठेवतां? ती सर्वथा अनुचित आहे. हां, समजलों! बाल-संकल्पामध्ये बालच रममाण होतो. अर्थात् त्याचें अज्ञानच त्याच्या त्या आस्थेचें कारण आहे. पृथिव्यादि असत् वस्तूच्या विचारानें तुमचें जीवित व्यर्थ जाईल. आकाशाचें क्षालन करण्यास तयार झालेल्या मनुष्याला कांहीं मिळणें शक्य नाही. सुवर्णादिकांचा लाभ व्हावा अशी इच्छा असल्यास त्यांच्या त्यांच्या खाणींचेंच क्षालन करावें लागतें. पृथिव्यादिकांचें सहकारी कारण कांहीं नाही, हें आम्ही पूर्वांच सांगितले आहे. जें आरंभीच उत्पन्न झालें नाही तें आतां कोठून असणार? जे उत्पन्न न झालेल्या असत् वस्तूशीं आकाशांत व्यवहार करतात, ते मूढ मृत किंवा उत्पन्न न झालेल्या पुत्राचें पालन करतात. पृथिव्यादिक हे कोठून झाले? त्यांला कोणी उत्पन्न केले? त्यांचें स्वरूप काय आहे व ते कसे उद्भवले? या सर्व प्रश्नांचें उत्तर एकच आहे व तें हें की, चिदाकाशच हें असे जगद्रूपानें भासत आहे, पण तें शांत आहे. कार्य, कारण, काल इत्यादि कल्पनांनीं ज्याचें चित्त व्याकुळ झालें आहे, त्याच्या दृष्टीनें हे पृथिव्यादि पदार्थ आहेत. पण त्या मूढाशीं आम्हांला कांहीं कर्तव्य नाही. स्वप्नादिकांत चिदाकाशच जसे चिद्रूपानें भासतें त्याप्रमाणे जागृतीतील जगत्ही आकाशरूपच आहे. स्वप्नांत तें अपृथिव्यादिरूप असतें व जागृतीतील पृथिव्यादिरूपानें युक्त आहे. तथापि तें सर्व चिदाकाश आहे. रामा! स्वानुभव हेंच ज्याविषयी प्रमाण आहे, असें हें चिदाकाशाचें निराकार स्वरूपच पृथिव्यादि रूपानें भासतें व त्यालाच वेद्य, दृश्य इत्यादि नांवें ठेविली आहेत. १०७.

सर्ग १०८ वा.

१. अविद्यानाश होई तों जगाचा नाश सम्भवत नाही. २. याविषयी विचित्र अविद्याख्यान. ६ त्यांतील विपश्चिच्चरित्रांतील शत्रूच्या उत्थानाचे कथानक.

श्रीरामः—हे भगवन् ! ही चिदाकाश-स्वप्नगरी विद्यमान असली तरी शून्यभूत आहे, ही अविद्याच दृश्यरूपाने अनुभवास येत आहे. पण अज्ञ पुरुषाला ही अशी किती दिवस दिसणार ? तिचे स्वरूप काय आहे ? तिचे तत्त्व काय आहे ! तिचा विस्तार किती मोठा आहे ? हे मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! ज्या अज्ञपुरुषांना ही भूतलादिक अविद्या विद्यमान असल्या-सारखी भासते, त्यांना ब्रम्हाप्रमाणेच हिचाहि अंत लागत नाही. याविषयी मी एक कथा सांगतो ती ऐक. आकाशाच्या एका कोपऱ्यांत याच जगासारखे एक त्रिजगत् आहे. याच कालादि व्यवस्थेने ते व्यवस्थित झाले आहे. जंबुद्वीपलक्षण भूस्थितीचे जणुं काय भूषणच असा एक भूमीचा भाग आहे. त्यांत पर्वत, कडे, वालवंटे इत्यादि वैषम्य नसून सर्वत्र सपाट आहे. त्यामुळे तेथे मनुष्य, हत्ती, घोडे, रथ यांचा संचार अनायासे होतो. अशा त्या सम नगरीत 'तत्' या नांवाची एक पुरी आहे. त्या नगरीत विपश्चित् या नांवाने प्रसिद्ध असलेला एक राजा होता. तो मोठा विद्वान् असल्यामुळे श्रेष्ठ सभ्यांनी युक्त असलेल्या सभेत फार शोभत असे. कमलिनीमध्ये जसा राजहंस, नक्षत्रचक्रामध्ये जसा चंद्र व पर्वतसमूहांत जसा सुमेरु, त्याप्रमाणे तो आपल्या सभेत शोभत होता. सर्वत्र उत्तरोत्तर गुणोत्कर्षाचे वर्णन करण्यास प्रवृत्त झालेले कवींचे वचन

या विपश्चित् राजापासून निवृत्त होत असे. कारण त्याचे गुण अनंत व निरुपम असल्या-मुळे कवींमध्ये त्याचे वर्णन करण्याचे सामर्थ्य रहात नसे. तथापि कवि त्याचा आश्रय करून रहात असत. कारण या विपश्चित् राजापासून त्यांची संपत्ति, ख्याति व गुण यांचा उत्कर्ष होऊन त्यांची शोभाहि वाढत असे. त्यामुळे तो राजा मेरूप्रमाणे स्वाश्रितांना आपल्यासारखे करीत असे. प्रत्येक दिवशी सकाळी विकास पावणाऱ्या, व सर्व दिशांना शोभविणाऱ्या कमलाप्रमाणे त्याची शोभा प्रतिदिवशी वाढत असून त्याचे आश्रितहि नित्य अधिक उत्कर्ष पावत असत. त्याची मति ब्राह्मणांचे हित करण्यांत तत्पर असे. तो मोठा मानी होता. तो अग्नीलाच आपले अधि-दैवत समजून अग्नि व ब्राह्मण यांचे समबुद्धीने पूजन करीत असे. तो दुसऱ्या देवांना मुळीच ओळखीत नसे. त्याच्या मंत्र्यांतील धीर, बाहुबलाने अधिक, निर्भय, सैन्याने युक्त असे चार मंत्री चार महासागरांप्रमाणे चार दिशां-मध्ये परचक्राचा निरोध करून आपल्या देशाची मर्यादा पालन करण्यामध्ये तत्पर होते. सागर मत्स्य, मकर इत्यादि जलचरांच्या समूहाने युक्त असतात; हे मंत्री हत्ती, घोडे इत्यादिकांच्या समूहाने युक्त होते. समुद्र आव-र्तानी युक्त असतात, हे मंत्री चक्रव्यूहांनी युक्त होते. समुद्र मोठमोठ्या लाटांनी युक्त असतात, हे मंत्री सैन्यांनी युक्त होते. समुद्र अचल पर्व-तांनी बलाढ्य झालेले असतात, हे मंत्री विपुल सैन्यांनी अजिंक्य होते. तो राजा त्या मंत्र्यां-सह सर्व दिक्चक्रांची जणुं काय नाभिच असा आधारभूत होऊन सुदर्शनचक्राप्रमाणे शत्रूंना अत्यंत दुर्जय व स्वतः त्यांना जिंकणारा होता. एकदा त्याच्याकडे एक चतुर दूत पर्वदिङ्-मुखांतून आला व एकांतांत कालाच्या वेगाप्रमाणे

प्रमाणें अनिवार्य व त्यामुळेच भयंकर शब्द-युक्त असे वचन बोलला.

दूतः—हे देव, ही पृथ्वी सर्वदा तुझ्या भुजवृक्षाचा आश्रय करून सुखानें राहिली आहे. तिला सर्वदा तुझ्या बाहुबलाचाच आधार आहे. तिचे रक्षण करणें या आपल्या कर्तव्या-पासून तूं कधीहि च्युत झाला नाहीस. यास्तव महाराज, माझ्या तोंडून आपण एक वार्ता ऐका, आणि मग जें योग्य दिसेल तें करा. पूर्व दिग्मुखांतील मर्यादेचे रक्षण करण्यासाठीं तूं ज्या मंत्र्याला नियुक्त केलें होतेंस तो तुझा मांडलिक मंत्री ज्वरानें अस्त पावला. ज्यानें सर्व शत्रूंना जिंकले आहे, अशा तूं दिग्विजयाचा आरंभ करून आज्ञा केल्यामुळे दक्षिण-दिशेचा लोकपाल जो यम त्याला जिंकण्यासाठींच जणुं काय तो गेला आहे, असें मला वाटतें. तो मृत झाला असतां दक्षिण दिशेचा नायक असा जो तुझा सामंत मंत्री तो पूर्व व दक्षिण या दोन्ही दिशा आपल्या स्वाधीन करून घेण्यास प्रवृत्त झाला. पण त्यालाही शत्रूनें मारिलें. पूर्वापूर सैन्याच्या साहाय्यानें त्याच्यावर आक्रमण करून तो शत्रु विजयी झाला. याप्रमाणें दक्षिण दिशेतील तुझा सामंत मरण पावला असतां पश्चिम दिशेचा स्वामी असा तुझा सामंत सैन्य घेऊन जो पूर्व व दक्षिण या दोन दिशा आपल्या स्वाधीन करून घेण्यासाठीं मोठ्या आदरानें येत आहे, तोच पूर्व देशांतील राजांनीं दक्षिण दिशेतील राजांशीं एकमत होऊन त्याला अर्ध्या रस्त्यांतच गांठून ठार मारलें.

श्रीवासिष्ठः—हा दूत असें जो बोलत आहे तो प्रलयकालीं जलाचा प्रवाह—ओघ जसा ब्रह्मांडांत शिरतो तसा दुसरा एक दूत मोठ्या त्वरेनें राजगृहांत शिरला.

यो. बा. ४१

दूतः—हे महाराज, उत्तरदिशेतील सेना-ध्यक्षावर शत्रूंनीं चढाई करून त्याला रणांतून मार्गें हटाविले आहे, त्यामुळे धरण फुटले असतां जलाचा समूह जसा वेगानें वाहूं लागतो त्याप्रमाणें तो तुझा मंत्री सैन्यासह इकडेच येत आहे.

श्रीवासिष्ठः—ही वार्ता ऐकून तो राजा, या वेळीं कालक्षेप करणें वस्तु व वास्तु यांना हितावह नाही असें समजून, आपल्या श्रेष्ठ मंदिरांतून बाहेर पडतां पडतां जवळच्या लोकांस म्हणाला—“सामंत राजे व मंत्री यांना सज्ज करून सत्वर आणवा. आपली शस्त्रागारे उघडा. भयंकर शस्त्रे त्यांच्या हातीं द्या. अंगांत चिलखते घाला. पायदळांतील लोकांना एकदम तयार होऊन येऊं द्या. सैन्याची सत्वर गणना करा. त्यांत श्रेष्ठ लोकांची योजना करा. सेना-ध्यक्ष नेमा व चहुंकडे गुप्त हेर पाठवा.”

श्रीवासिष्ठः—राजा त्वरेनें युक्त होऊन असें बोलत असतां व त्याच्या मनांत मोठा क्षोभ उत्पन्न झाला असतां, द्वारपाल मोठ्या गडबडीनें व आकुल चित्तानें येऊन वंदन करून असें म्हणाला.

प्रतिहारः—देव ! उत्तरदिशेतील सेनाध्यक्ष द्वारावर येऊन उभा आहे. कमल सूर्यदर्शनाची जशी अपेक्षा करतें, त्याप्रमाणें तो देवाधि-देवांच्या दर्शनाची आकांक्षा करीत आहे.

राजाः—तर मग सत्वर जा व प्रथम त्यालाच घेऊन ये. त्याच्या तोंडून सर्व वृत्तांत ऐकून दिगंतीं काय घडले तेंच अगोदर समजून घेऊं या.

श्रीवासिष्ठः—राजानें असें सांगतांच प्रति-हार उत्तरदिशेतील सेनापतीला आंत घेऊन आला व राजा आपल्यापुढें प्रणाम करीत असलेल्या सेनाध्यक्षाला पहाता झाला. त्याचे सर्व अंग छिन्नभिन्न झाले होते. त्याच्या सर्व

शरीरांत बाण रुतलेले होते. तों श्वासानें व्याकुल झाला होता. तोंडानें रक्त ओकीत होता व अंगांत शक्ति न राहिल्यामुळेच शत्रूकडून पराभूत झाला होता. तथापि धैर्याने प्रणाम करून आपली शरीरव्यथा सहन करून धापा टाकीत असलेला तो हें अशा प्रकारचें वचन सत्वर बोलला.

सेनाध्यक्षः—हे देव! आपले तिन्ही दिक्पाल सैन्यासह जणुंकाय तुझ्या आज्ञेनेच यमाला जिंकण्यासाठी यमलोकीं गेले आहेत. त्यानंतर त्यांच्या देशांचें पालन करण्यास असमर्थ असलेल्या मजवर पुष्कळ राजे सैन्यासह चाल करून आले. आपल्या ह्या मंडलावर फार मोठे शत्रूसैन्य चाल करून आले आहे. तरी त्यांनीं जिंकलेल्या आमच्या सैन्याची जशी दुर्दशा झाली आहे, तशाचि आपण त्यांची दुर्दशा करा. आपल्याला त्यांचा पराभव करणे अशक्य नाही.

श्रीवसिष्ठः—रामा! रणांगणांत शस्त्र-प्रहरांनीं जर्जर झालेला तो आर्त सेनाध्यक्ष असें जो बोलत आहे तो दुसरा एक पुरुष एकाएकीं प्रवेश करून असें म्हणाला—‘हे नरेश्वर! हे नरेश्वर! या देशाचे लोक, अश्वत्थाची पाने जशीं वाऱ्यानें हालतात, तसे भयाने कांपू लागले आहेत. कारण चारही दिशेंत शत्रूंचें सैन्य येऊन स्थित आहे. लोकालोक पर्वताच्या तटांनीं भूमीला जसे वेढले आहे, त्याप्रमाणें चक्र, गदा, प्रास, भाले इत्यादि शस्त्रांनीं उग्र दिसणाऱ्या शत्रूंनीं आमची भूमी वेढली आहे. आकाशांतून उड्डाण करणाऱ्या त्रिपुरसमूहाप्रमाणें रथ सभोंवार फिरत आहेत, त्यांवरून ध्वज फडकत आहेत. त्यांवर असंख्य आयुधे व भयंकर योद्धेहि आहेत. पायांनीं चालणाऱ्या योद्ध्यांची त्यांच्या सभोंवार मोठी गर्दी झाली आहे. वर्षाक्रतूमधील मेघसमूहाप्रमाणें

त्या सैन्यांत गर्जना करणारे हत्तीचे समूह असून ते आपल्या सोंडा वर करीत असल्यामुळे जणुं काय आकाशांत मांसवृक्षांचें वनच असल्याचा भास होत आहे. वायूनें हालणाऱ्या महासागराप्रमाणें घोड्यांचे समूह खिकाळत आहेत व आपल्या गतीनें पृथ्वीच्या उंच-सखल प्रदेशांप्रमाणें स्वतः तेहि उंचसखल होत आहेत. म्हणजे उंचवट्यावर चढतांना ते आपली शरीरे उंच करतात व उतरणीवरून उतरतांना ते खाली वांकतात. अश्वांचे समूह हेच मोठे जलाचे पूर असून जलाप्रमाणें त्यांनाहि फेंस आलेला असतो व भोंवऱ्याप्रमाणें ते वर्तुलाकार फिरत असतात, त्यामुळे ते क्षार समुद्राच्या पाण्याप्रमाणेंच दिसतात. प्रलयकालच्या समुद्राचा पूर मोठमोठ्या तरंगांनीं जसा दाही दिशांना व्यापून सोडतो, त्याप्रमाणें त्या सैन्यांनीं दशदिशा व्यापून टाकल्या. त्यांच्या अंगांत आकाशाप्रमाणें स्वच्छ चिलखतें आहेत व तशींच चकाकणारीं शस्त्रे त्यांनीं धारण केली आहेत. त्या सैन्याच्या अंगावरील बाण, अस्त्र, शस्त्र, कवच, मुकुट, अलंकार यांच्या कांति तुझ्या प्रतापाग्नीच्या ज्वालाप्रमाणें इतस्ततः पसरत आहेत. समुद्राचे मोठमोठे तरंग, मकर, मत्स्य, चक्र, आवर्त यांसह जसे उठतात, त्याप्रमाणें सैन्याचे समूह परस्पर संघट्टन करून वर उठत आहेत. त्यांतील कांहीं सैन्यांनीं मत्स्याकारव्यूह रचला आहे. कांहींनीं मकराकार रचला आहे. कित्येकांनीं आवर्तकार व चक्राकार रचना केली आहे. भाले, तरवारी इत्यादि आयुधे एकमेकांवर आपटून जणुं काय रागावल्याप्रमाणें हुंकारासारखे झणत्कार करीत आहेत. त्यांतून ठिणग्या निघत आहेत, व मोठा आवाजहि होत आहे. महाराज! आपल्याला ही गोष्ट कळविण्यासाठीं माझ्या स्वामीनें म्हणजे आपल्या

सामंतांनै मला आपल्याकडे पाठविलें आहे. या देशाच्या सीमेवरील आपल्या किल्यांतून युद्धासाठी बाहेर जाणाऱ्या त्यानै हें कळविण्यासाठीच मला आपल्याकडेच पाठविलें आहे. आतां शक्ति, ऋष्टि, बाण यांनी युक्त होऊन आपल्या स्वाभीकडे मी जातो. त्याचें वचन आपणापुढें निवेदन केलें आहे. याउपर काय करावयाचें तें आपलें आपण ठरवा.

श्रीवसिष्ठः—असें बोलून व प्रणाम करून तो दूत त्वरेनें निघून गेला. सागराचा तरंग गुडगुड आवाज करून जसा शांत होतो, तसाच तो प्रकार घडला. रामा, त्या वेळीं त्या राजमंदिरांत मोठीच गडबड उडाली. भयंकर वायूनें व्याकुळ केलेलें वन जसें दिसतें, तसेंच तें गृह त्या वेळीं दिसलें. मंत्री, राजे, योद्धे, राजाच्या आज्ञेप्रमाणें वर्तन करणारे इतर लोक, हत्ती, घोडे, रथ, स्त्रिया, इतर परिवार व नागरिक जन हे सर्व भयानें व्याकुळ होऊन राजगृहांत आले. सर्वांनीं भयभीत होऊन आपापलीं शस्त्रें उचललीं. १०८.

सर्ग १०९ वा.

१ मंत्र्याचें वचन ऐकून ज्यानें आपला देह अग्नींत हवन केला आहे, त्या राजाचें अग्नींतून चार देहांसह समुत्थान.

श्रीवसिष्ठः—इतक्यांत ज्याचे आकाश व भूमि हे दोन्ही लोक दैत्यांनीं आक्रमिले आहेत अशा इंद्राजवळ जसे मुनि येतात, तसे राजाजवळ त्याचे सर्व मंत्री आले.

मंत्रीः—महाराज ! आम्ही सर्व गोष्टींचा पूर्णपणें विचार करून निर्णय केला. हे शत्रु साम, दान व भेद या तिन्ही उपायांना योग्य

राहिले नाहीत. यास्तव त्यांना आतां दंडच करावा. आजपर्यंत आपण कधीं दान, मान, इत्यादिकांनीं स्नेह केलेला नाही, किंवा त्यांच्या सेनेमध्ये कांहीं मिषानें प्रवेश करून काकोलूकन्यायानें कपट करून शत्रूचा वधाहि केल्या नाही. आजपर्यंत आपण उघड उघड शौर्यानें विजय मिळविला आहे. तेव्हां आतांच साम, दान, भेद करण्याची व त्यामुळें या शत्रूंना पराभूत करण्याची वार्ताच कशाला पाहिजे ! हे शत्रु पापी आहेत, म्लेच्छ आहेत व धनाढ्य आहेत. अनेक देशांतील ते एकत्र जमले आहेत. ते असंख्य आहेत, व त्यांना आमचें छिद्र वळलें आहे. यास्तव ते आतां सामादि उपायांनीं अनुकूल करून घेतां येणें शक्य नाही. ते त्या उपायांना योग्यच नाहीत. त्यांनीं हें मोठें साहसच केलें आहे. यास्तव त्यांचा प्रतिकार करण्यावांचून दुसरा उपाय नाही. करितां आतां सत्वर रणाद्योग करा. वीरांना आज्ञा द्या. इष्ट देवतांचें पूजन करा, सर्व सामंतांना बोलवा, रणदुंदुभि वाजवा, सर्व योद्ध्यांना सज्ज करा व त्या सर्वांना रणांगणांत जाण्यासाठीं बाहेर पडूं द्या. सर्व दिशा कल्पातीच्या मेघांप्रमाणें मत्त हत्तींनीं भरून सोडा. धनुष्यांचे टणत्कार सुरू करा. त्यांवरून गुण चढवा. अर्धमंडलसदृश धनुष्यांनीं दिशा मेघांप्रमाणें काळ्याकुट्ट होऊं द्या. सिंहनाद करणाऱ्या शूरांना मेघांप्रमाणें बाणांची वृष्टि करूं द्या. त्या वृष्टिसमयीं धनुष्याच्या ज्या विजेप्रमाणें चमकोत व टणत्कार मेघगर्जनेसारखे भासोत.

राजाः—“ युद्धासाठीं सत्वर निघा. नगर-रक्षण, व्यूहरचना इत्यादि सर्व पूर्व तयारी करा. मी स्नान करून व अग्नीचें पूजन करून रणांगणांत येतो. ” असें बोलून त्याला त्या वेळीं अनेक कर्तव्ये जरी होती, तरी एका

क्षणांत पावसाळ्यांतील नवोद्यानाप्रमाणे गंगा-जलाने भरलेल्या घटांनी त्याने स्नान केले. लागलीच तो अग्निगृहांत गेला. यथाशास्त्र आदराने अग्नीची पूजा केली, आणि तो आपल्या मनांत असा विचार करू लागला. “मी आपले आयुष्य अनायासाने प्राप्त झालेल्या ऐश्वर्याचा उपभोग घेत विलासाने घालविले. आपल्या शासनमुद्रेने मुद्रित केलेले अभय आसमुद्रान्त सर्व प्रजेला दिले. ज्यांनी भूमीठाचे आक्रमण केले आहे अशा शत्रूंना पराभूत करून अधीन ठेवले. फलभाराने वेळी जशा नमतात, त्याप्रमाणे दाही दिशांतून करादि फल घेऊन त्यांना नमविले. प्रजांचे चित्त याच चंद्रबिंबावर धवल यश कायमचे कोरून ठेवले. भूमीत तिन्ही लोकांत पसरणारी कीर्तिलता लावली. सुहृद्, मित्र, व बंधू यांना कोशाप्रमाणेच रत्नांनी भरून सोडले. नारिकेलरसासव समुद्राच्या तीरावर बसून प्राशन केले. शत्रूंचे प्राण बेडकाच्या गळ्याखालील त्वचेप्रमाणे कांपविले. द्वीपान्तरांतील कुलपर्वत माझ्या शासनाने अंकित झाले. दिगंतीं प्रसिद्ध असलेल्या सुवर्णादि भूमीत सिद्धसैन्यांतून विहार केला. भूमीवरील लोकालोकपर्वतापर्यंत असलेल्या पर्वतांच्या व राजांच्या मस्तकावर मेघाप्रमाणे विश्रांति घेतली. ज्याप्रमाणे ज्ञानपूर्ण बुद्धि एकांती समाधिनिष्ठ होऊन ब्रम्हपदी विश्रांति पावते त्याप्रमाणे प्रजेचे इष्ट मनोरथ पूर्ण करणाऱ्या मी सर्व राष्ट्रांची वृद्धि केली. अनम्र राक्षसांनाहि दृढशृंखलांनी बद्ध केले. धर्म, अर्थ व काम यांच्या परस्पर अविरोधाने मी आपले आयुष्य घालविले, म्हणजे सर्व जन्मभर त्यांचेच अविरोधाने संपादन केले आणि आतां जणुंकाय धवल यशाचे यथेच्छ पान केल्यामुळे मला वार्षिक्य प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे तृणावर पडलेल्या दंवाप्रमाणे माझे सर्व

अंग शुभ्र केंसांनी धवल दिसत आहे. सर्व भोगांविषयी माझे मन आतां विरक्त झाले आहे. अशा वेळी माझ्यावर हे भयंकर व बलाढ्य शत्रु युद्धाची इच्छा करून व सर्व मिळून चाल करून आले आहेत. युद्धांत जय होईलच अशी खात्री नाही. यास्तव आतां या जय देणाऱ्या अग्निदेवालाच मी आपल्या मस्तकाची आहुति देतो.

राजाः—हे कृशानो देवा ! हे माझे मस्तक आतां तुझ्या आहुतित्वास प्राप्त झाले आहे. हे देवाधिदेवा ! पूर्वी इष्टीतून मी जसा पुरोडाश देत होतो तसे आतां हे मस्तक देत आहे. भगवन् ! या माझ्या कृतकर्माने जर तूं संतुष्ट झाला असशील तर तुझ्या कुंडांतून माझे चार देह उत्पन्न होवोत. बलवान्, श्रीने दीप्त अशा नारायणाच्या चार भुजांप्रमाणेच ते माझे देह बलवान् व दीप्त अमोत. त्या चार देहांनी मी चार दिशेतील शत्रूंना निर्विघ्नपणे मारीन. हे मतिमान प्रभो ! तूं मला दर्शन दे.

श्रीवासिष्ठः—असे बोलून त्या राजाने हातांत खड्ग घेऊन, एखादे बालक लीलेने जसे कमल तोडतो तसे आपले शिरःकमल तोडले व तो आपले तोडलेले मस्तक अग्नींत टाकीत आहे तो त्याचे शरीरहि कुंडांत पडले. तेव्हां अग्नीने त्याच्या देहाला भक्षण करून त्याला चतुर्गुण फल दिले. महात्म्यांनी ज्याचा स्वीकार केला आहे, ते तत्क्षणीं वृद्धि पावत असते. त्यानंतर तो विपश्चित् राजा चतुर्मुर्ति होऊन अग्नींतून निघाला. सागरांतून निघालेल्या नारायणाप्रमाणे आपल्या तेजःपुंज शरीरांनी तो प्रज्वालित होऊं लागला. त्याचे ते चारहि देह सूर्यासारखे चमकत होते. ते सहज उत्तम भूषणांनी युक्त होते. सहज आयुर्धे व वस्त्रे यांनी युक्त होते. त्याच्या शरीरांत सहज कवचे असून मस्तकावर रत्नजडित शिरच्छाणे होती. ते

देह शिरोरत्ने, कटक, बाहुभूषणे, हार, कुंडले इत्यादिकांनीं अलंकृत झाले होते. सर्वांचे रक्षण करणारे ते सर्व महाशय समर्थ होते. सर्वांचे आकार एकसारखे होते. ते चौघेहि सदृश अवयवांनीं युक्त होते. चंचल उच्चैः-श्रव्यासारख्या श्रेष्ठ घोड्यांवर ते बसले होते. त्यांचे माते सुवर्णशरांनीं भरले होते. त्यांचीं अंतःकरणे अतिशय उदार होती. त्या चौघांची धनुष्ये व त्यांचे गुण एकसारखेच होते. त्यांचे शुभ शरीरहि समान होते. ते ज्या नर-वाहनांत, हत्तींवर, रथांत, किंवा घोड्यावर आरोहण करीत असत, तो तो पदार्थ शत्रूंच्या मंत्र, यंत्र, शस्त्र, अस्त्र, इत्यादिकांपासून उद्भवणाऱ्या दोषांचा विषय होत नसे. ते चार देह ह्मणजे ते चार सागरच असून वडवाग्नीच्या ज्वालारूपी मातेनें प्रथम त्यांचे प्राशन करून व त्यानंतर दीर्घकाल आपल्या उदरांत धारण करून पुरुषाकारास प्राप्त केले. त्यामुळेच ते जणुं काय त्या अग्निकुंडांतून उद्भवलेले, रत्नांनीं भूषित व स्वतः रत्नभूत अशा अश्वांच्या पृष्ठांवर बसलेले, पुष्पांच्या मालांनीं पूर्ण-देह झालेले व चंद्रासारख्या शुभ्र हास्यांनीं दिशांना प्रकाशित करणारे ते चार विपश्चित् राजे आहुतींनीं तृप्त केलेल्या अग्नीपासून जणुं काय चार विष्णुच किंवा मूर्तिमंत चार सागरच किंवा साक्षात् चार वेदच निघाले.

सर्ग ११० वा.

—:०:—

१. नगरासमीप प्राप्त झालेल्या शत्रूंंबरोबर चारहि दिशांत प्रवृत्त झालेल्या भयंकर युद्धाचे सविस्तर वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा, इतक्यांत नगराच्या समीप प्राप्त झालेल्या शत्रूंंशीं भयंकर युद्ध सुरू झाले. त्यांत नगर व ग्राम जमिनदोस्त झाले. प्रजेचा समूह अतिशय व्याकुल झाला. अग्नि-दाहाने देह जळू लागले. धुराच्या अभ्रपटलांनीं ते रणांगण आच्छादित झाले. शरसमूह व तो महाधूम यांच्या योगाने सूर्य आच्छादित झाल्यामुळे सर्वत्र अंधकार पसरला. त्यांत एका क्षणांत सूर्य दिसत असे व एका क्षणांत दिसे-नासा होई. अग्निदाहाच्या महातापाने त्याच्या आसपासचीं पाने सुकून-कोमेजून जाऊं लागलीं. चंचल अलातचक्रे, शूल, मुसळ, पाषाण, यांनीं आकाश भरून गेले. अग्नीच्या प्रतिबंधसमूहाने त्यांत ज्वलनायुध द्विगुणित होत होते. मरण पावलेल्या शूरांना त्या युद्धांत अप्सरा व सुरा यांची प्राप्ति होत होती, उद्दाम हत्तींच्या आवाजांनीं ते रण रणो-त्सुक शूरांना मोठा हर्ष देत होते. त्यांत भुशुंडीमंडल, प्रास, शूल, तोमर यांचा वर्षाव होत होता. त्यांत शूर योद्ध्यांचा कोलाहल ऐकूनच भीरूंचीं हृदये फाटून ते मरत होते. धुळीचे पटल व शुभ्र मेघ यांनीं अंतरिक्ष-मार्गाचा निरोध केला होता. मरणामध्ये व्यग्र झालेल्या योद्ध्यांचे समूह मोठा आक्रोश करून तेथून निघून जात होते. इतस्ततः पडणाऱ्या उत्पात-विद्युताग्नीने त्यांतील प्रजा नाश पावत होती. त्या युद्धांत अग्नीने दग्ध झालेल्या व त्यामुळेच पडणाऱ्या गृहांनीं अग्निमय धूममेघ सोडले, ह्मणजे धुरासह अग्नीची वृष्टि केली. मरणामुळे आह्लाद देणाऱ्या व असंख्य शर-

धारांची वृष्टि करणाऱ्या मेघांची त्यांत समृद्धि झाली. तो संग्राम अश्वरूपी तरंगांनी सागराच्या कलोलामेळीत होता. हत्तीचे दांत एकमेकांवर आपटून त्यांतून कर्कश ध्वनि निघत होता. दुर्गाच्या ज्या भयंकर भिंती त्यांवर चढत असतांना योद्धे अतिशय उग्र दिसत होते. तटांच्या भिंतीवरून निरनिराळ्या आयुधांचे मोठे ध्वनि निघत होते. हत्तीच्या दांतांवर शस्त्रे, पाषाण इत्यादिकांचे वर्षण होऊन त्यापासून जो मोठा ध्वनि निघत होता, त्याच्या योगाने ते जणुं काय ऐरावताला आव्हान करीत होते. वेगाने वहाणाऱ्या बाणनदीच्या पुराने आकाशरूपी महासागर भरला जात होता. चंचल चक्रे, भाले, तरवारीच्या धारा याच मकरांच्या योगाने तो आकाशमहार्णव कर्कश झाला होता. आक्रोश करणाऱ्या योद्ध्यांच्या ध्वनीत चिलखतांच्या संघट्टनाने होणारा ध्वनि मिळून त्यापासून जो एक मोठा झणत्कार उत्पन्न होत होता, त्याच्या योगाने द्वीपमंडले व्यापून गेली होती. त्या अंबर-महार्णवांत हत्तीचे पाय पडून चूर झालेल्या व बाणाने छिन्नाभिन्न झालेल्या शरीरावयवांचा चिखल झाला होता. त्या रणांगणांत रक्ताची नदी वाहू लागली. तिच्या प्रवाहाबरोबर रथ व हत्ती वाहून जाऊ लागले. त्या नदीवरून मांसाहारी पक्षी आमिषाच्या आशेने संचार करू लागले. शररूप जलतरंगांनी आर्त झालेल्या योद्ध्यांची भय आयुधे हेच त्यांतील जलचर प्राणी होत. शस्त्रांचा एकमेकांवर प्रहार होऊन त्यांतून निघणाऱ्या ज्या ज्वाला त्यांच्या योगाने सर्व आकाश पेटले. शूरांना देवत्वाची प्राप्ति झाल्यामुळे ते जरारहित होऊन स्वर्गलोकावर चढून गेले. शुभ्र धूलिरूप मेघांत चंचलचक्रे याच विजाबमकूळ लागल्या. त्यांतील भूतल शस्त्रांनी निरव-

काश झाले. त्यामुळे त्यांत प्रहारांना आधारच नाहीसा झाला. एकापेक्षा एक अधिक अशा योद्ध्यांच्या परस्पर संघर्षणाने ते रणांगण अतिशय बिकट झाले. भूमीला आच्छादित करणाऱ्या संघट्टनाने रथांची लाकडे मोडून गेली. कबंधादिकांनी मिश्रित झालेले जे शत्रु, त्यांच्या योगाने ते रणांगण दुरवगाह झाले, झणजे त्यांत प्रवेश करण्यास जागाच राहिली नाही. शूरांनी तोडलेली अर्धी मस्तके, संबंध मस्तके, हात, पाय, मांड्या, यांचा ढीग पडला. कबंधांच्या भुजारूपी वृक्षांनी आकाशाला वनस्थल बनविले. ज्यांचीं मुखे अतिशय लोलूप झाली आहेत, अशा वेताळांनी मोठ्या हर्षाने असंख्य शवे आपआपल्या पेट्यांतून भरली. ते समरांगण रणमद चढलेल्या योद्ध्यांच्या भ्रुकुटींनी भयंकर झाले होते. 'एक मारुं किंवा मरुं' याच निश्चयरूपी भूषणाने तेथील योद्धे भूषित झाले होते. प्रहार करणे व दुसऱ्याचा प्रहार अंगावर घेणे, याविषयीचे असामर्थ्य हेच तेथे अपार दूषण मानले जात होते. मत्त हत्ती व शूर मांडलिक राजे यांचा मद तेथे पार नाहीसा होत होता. त्या रणांगणांतील प्रत्येक योद्धा दुसऱ्याला मारण्यासच अतिशय उत्सुक झाल्यामुळे तो संग्राम यमाचा आनंद वाढविणारा झाला. आपले शौर्य आपल्या मुखाने बोलून न दाखविणे या स्वभावामुळे तेथे जे प्रच्छन्न शूर होते त्यांच्या क्रियेनेच म्हणजे त्यांचे शौर्य पाहूनच लोक त्यांचा जयजयकार करीत असत. तसेच जे भीरू होते, त्यांचे अशौर्यहि लोकांच्याच द्वारा त्यांच्या स्वामींना कळत होते. ते रणशौर्यादिकांना जागे करणारे, गुणी लोकांचा उत्कर्ष करणारे आणि भुजशाली व त्यामुळेच राष्ट्रांतील दुर्बल लोकांना आधारभूत अशा शूरांना धनाप्रमाणे प्रिय वाटणारे होते.

हत्तीवर बसलेले वीर व रथी यांचे परस्परयुद्ध होऊन त्या हत्तीची गंडस्थळें फुटत असत. त्या संग्रामांत मत्त हत्तीच्या मदजलाचे आपो-आप शोषण होत होते, ह्मणजे त्यांचा मद आपोआप जिरत असे. मत्त हत्ती सरोवरांत प्रविष्ट झाले असतां सारस पक्षी जसा मोठा आक्रोश करूं लागतात, त्याप्रमाणें तरुण मांडलिक राजेहि मत्त हत्तीच्या पुढें उभे न राहतां आक्रोश करून पळत होते. तेव्हां वृद्ध पण खड्गविद्येत अतिशय निष्णात अशा वीरांनी आपल्या स्वडांचे समर्थन करून त्या मत्त गजांना परत फिरविले. त्या रणांगणांत कांहीं ठिकाणी योद्ध्यांचा समूह आला नसतांच, तो येईल या भीतीनें कांहीं लोक पळत असतांना एकमेकांच्या पायांखालीं तुडविले जात असत. त्यामुळेच दिवस सूर्याला जसा शरण जातो, त्याप्रमाणें ते सर्व राजचरणांलाच शरण आले. अभिमानरूप उन्मादवायूच्या बलानें उन्मत्त झालेल्या शूरांनीं नम्र लोकांचाहि संहार सुरू केला. तेथें एक नवनिच बाजार उत्पन्न झाला. त्यांत प्राणरूपी धनाचाच व्यापार चालू होता. वस्त्राच्छादित पताकांचे ओघ हेच त्यांतील संचारी बाहुवृक्ष झाले. ती रणभूमि रक्तानें उज्ज्वल झाल्यामुळे त्रैलोक्यलक्ष्मीचें तें विद्रुम म्हणजे माणकाचें भूषणच झालें होतें. मंदर-पर्वताच्या प्रवर्णामुळे उडालेल्या क्षीरसागराच्या जलबिंदूप्रमाणें सुंदर दिसणाऱ्या छत्तांनीं सर्व शस्त्रांचे ओघ आच्छादित केले. त्यामुळे गगनांगण पुष्पांनीं संपन्न असल्यासारखें झालें. त्यांत प्रथम, गंधर्व व देव शूरांच्या उत्साहांचें वर्णन करीत होते. त्या गंधर्वादिकांच्या कांतींनीं, चंचल झालेल्या तालाग्रांनीं, ध्वजा-ग्रांनीं व शस्त्राग्रांनीं उन्मत्त झाल्यामुळे सर्व योद्धे जणुंकाय बलरामच बनले. एकत्र जमून लीकेनें प्रहार करणाऱ्या असंख्य राक्षसांनीं

कित्येकांना मुकाट्यानें तेथल्या तेथेंच स्वतः भक्षण केलें व शवादिकांच्या भारांना पर्वत-गुहारूप स्वगृहांत नेवून ठेवले. कांहीं राक्षस तेथें विषवृक्षासारखेच शोभत होते. कित्येक चकचकित भाल्यांनीं शत्रूंचीं मस्तकें व हात तोडून त्यांच्यायोगानें आकाशाला झांकून टाकीत होते. कित्येक आपल्या भुजास्फोटापुळें उत्पन्न होणाऱ्या ध्वनींनीं मोडून पडणाऱ्या वृक्षांचा भास करीत होते. स्त्रियांच्या आक्रोशांनीं तें नगरमंदिर दुमदुमून गेलें होतें. आयुधांच्या योगानें सर्व आकाश पेटल्यासारखें दिसत होतें. आपले धन, गृह वगैरे सोडून सर्व प्रजा त्या वेळीं पळत सुटली. शस्त्रें सर्व बाजूंनीं उडत असल्यामुळे प्रेक्षकांनीं तें स्थान सोडून दिलें. सर्प गरुडसमूहाला जसे सोडतात, त्याप्रमाणें भीरूंनीं तें रणांगण सोडलें. हत्तीच्या दांतांत सांपडून पुष्कळ योद्धे छिन्न-भिन्न झाले व जे कांहीं अवशिष्ट राहिले होते ते त्यांच्या गंडस्थळांच्या आघातांत सांपडले. हत्तीचें गंडस्थल म्हणजे मृत्यूचें मनुष्यरूपी द्राक्षांना पिळण्याचें एक यंत्रच होतें. यंत्र-पाषाणांच्या संघट्टनानें आयुधांचा चूर होऊन तो आकाशांत उडून जात होता. योद्ध्यांचा सिंहनाद व गर्जना करणाऱ्या हत्तींचा चीत्कार यांच्यायोगानें ती रणांगणरूपी नदी दुमदुमून गेली. ती गर्जना आसपासच्या पर्वतांच्या द-न्यांत शिरून त्यापासून प्रतिध्वनि निघूं लागले. जन्मापासून संपादन केलेले प्राणसर्वस्व खर्चून शूर योद्धे तेथें लढूं लागले. तें रण शस्त्रा-पासून उत्पन्न झालेल्या अग्नींनीं व संतत अग्नि-दाहांनीं भाजल्यासारखें झालें. वीर त्या त्या शत्रूंशीं व दुसऱ्यांशीं युद्ध करूं लागले. पण त्यांचें तें युद्ध संपलें नाहीं. ती भूमि मरून राहिलेल्या प्रधान योद्ध्यांनीं व्यापून गेली. अतिशय शुद्ध कैलास पर्वत ईश्वराचे आधार-

भूत असल्यामुळे ते जसे शेवटपर्यंत रहातात, त्याप्रमाणे आपल्या स्वामींशीं उबाडी न करणारे प्रधान योद्धेचे शेवटीं तेथे अवशिष्ट राहिले. जे मृत्यूचेहि मृत्यु होते, त्या उदार शूरांनींच ते समरांगण त्या वेळीं व्यापले. रणांत मरण हेंच ज्यांचे जीवीत आहे व जीवित हेंच मरण आहे, त्या उदार पुरुषांनीं त्रैलोक्यालाहि जिकलेले असते. सरोवरांत जसे सारस पक्षी, तसे ते अति शूर योद्धे त्या रणांगणांत अति शय शोभू लागले. यंत्रापासून सोडलेल्या दगडांचा जो प्रवाह त्याच नद्यांच्या ध्वनींनीं, त्याचप्रमाणे नुक्त्याच तोडून आकाशांत उडविलेल्या चंचल मस्तकांच्या फुत्कारांनीं, शररूपी जल सोडणाऱ्या सैनिकांच्या ध्वनींनीं, आकाशांत पसरणाऱ्या आयुधांच्या नादांनीं आणि अश्वांच्या व हत्तींच्या शब्दांनीं व्यापिलेले ते युद्ध कानाला बधिर करून सोडते झाले आणि संधिबंधराहित पाषाणाच्या जठराप्रमाणे जड झाले. ११०.

सर्ग १११ वा.

—:०:—

१ आपले सैन्य पराभूत होत आहे तो विपश्चित् राजा आला व त्यानें वायव्यास्त्रानें चारी दिशांतील शत्रूंचा क्षय आरंभिला.

श्रीवासिष्ठः—याप्रमाणे कल्पांतासारखे भयंकर युद्ध सुरू झाले असतां, समरांगणांत सर्व प्रकारच्या सेना उत्कर्ष व अपकर्ष यांस प्राप्त होत असतां, अंतरिक्षांत रणवाद्यांचा व महाशंखांचा ध्वनि दुमदुमू लागला असतां, खड्गांचा खणखणाट, धनुष्यांचा टणत्कार व वीरांचा सिंहनाद होत असतां, योद्ध्यांचा समूह निष्ठुरपणे परस्परांवर भयंकर आघात करून त्यांचीं कवचे व शस्त्रास्त्रादि यांना तो-

डीत असतां, विपश्चित् राजाच्या पक्षाची सेना जराशी पराभूत होऊं लागली असतां, समरांगणांत तिला किंचित् मूर्च्छा येऊन तोडल्या जाणाऱ्या वेळीप्रमाणे तिची अवस्था झाली असतां, राजाच्या निर्याणाचा दुंदुभि सर्व दिशांना दुमदुमून सोडीत निघाला. कल्पांतीच्या मेघांचा कडकडाट जसा सभोंवार पसरतो, त्याप्रमाणे तो ध्वनि सर्वत्र पसरला. एकाच वेळीं सर्व कुलपर्वत फुटू लागले असतां जसा भयंकर ध्वनि होतो, त्याप्रमाणे त्या राजाच्या प्रयाणदुंदुभीनें आपल्या ध्वनीनें सर्व दिक्तट जड करून टाकले. तो राजा मूर्तिमान् चार लोकपालांप्रमाणे किंवा शरीर धारण करणाऱ्या नारायणाच्या भुजांप्रमाणे चार देहांनीं चार दिशांमध्ये गेला. फार मोठ्या चतुरंग सैन्यांनीं युक्त होऊन तो आपल्या नगरांतून मोठ्या संकटाने बाहेर पडला आणि आपले सैन्य पराभूत झाले आहे व शत्रूसैन्य विजयी होत आहे, असे त्यानें पाहिले. तो युद्धरूपी उद्धत समुद्र गर्जना करीत असून आपल्या चंचल आकृतीनें भयंकर झाला आहे, बाणरूपी सीकरांनीं तो भरून गेला आहे, मकरव्यूहाने तो व्याप्त आहे, हत्तीरूपी गजव्यूहाने तो व्याकुल झाला आहे, अश्वसमूहाने विस्तार पावला आहे, चक्रावर्ताप्रमाणे सैन्याच्या भिन्न भिन्न रचनांनीं व लोकांच्या कल्लोलांनीं त्याचा मध्यभाग परिपूर्ण आहे, शेंकडों चंचल रथ हेच त्यांतील आवर्त असून पताका हाच त्यांतील लाटांचा समूह आहे, चमकणारीं शस्त्रे याच फेसांनीं तो युक्त आहे, घोड्यांचे खिकाळणे हाच त्यांतील जलजंतूंचा शब्द आहे, चमकणारीं शस्त्रे हेंच त्यांतील जल आहे, तो रणसमुद्र तीक्ष्ण धारांचा जणुं काय आकरच आहे, चंचल हत्ती व घोडे यांचा समूह हेच त्यांतील तरंग होत, शस्त्ररूपी जलांत चमकणारे पापी म्लेच्छ

हेच त्यांतील कृष्णसर्प होत. खाली वांकलेल्या व उन्नत अशा हत्तींनी त्या समुद्रांतील पर्वतांचेच स्थान भरून काढले होते. संक्षुब्ध वायूंमुळे तेथे मोठा ध्वनि उत्पन्न झाला होता. मरणारे हत्ती व घोडे यांच्या आक्रोशांनी तो रणसागर दुमदुमला होता. त्यांतील सेनारूपी जल अपरंपार भरलेले होते. तो अकाली उत्पन्न झालेल्या कल्पांतीच्या मेघाप्रमाणे भयंकर दिसत होता. रक्त हेच ज्यांतील जल आहे अशा त्या रणसागराने द्यावाभूमीला व्यापून सोडले होते. आयुधांचे तुकडे हीच त्यांतील चकचकणारी रत्ने होती. चंचल सेनासमूहांतून फेकले जाणारे पाषाण हेच त्या समुद्रांतील पाषाण होते. रत्नरूपी तुषार हेच त्यांतील हिम असून संध्याकाळच्या मेघपटलाप्रमाणे तो रणसागर अतिशय शोभत होता. तेथे धुळीचे मोठमोठे लोट उठल्यामुळे तेच त्या समुद्रांतून जलाकर्षण करणारे मेघ आहेत असा भास होत होता. असो. अशा त्या रणसमुद्राला पाहून राजा 'मी आतां याला प्राशन करणारा अगत्स्य होतो' असा मनांत विचार करून त्या रणसागराचे प्राशन करण्यासाठी त्याने वायव्या-स्त्राचे स्मरण केले व त्याचा चारहि दिशांत प्रयोग केला. पर्वतशिखरासारख्या धनुष्यावर त्याने त्या अस्त्राचे संधान केले, त्यामुळे शिखरांचा आधार असा जो मेरुपर्वत त्याचे धनुष्य करून त्यावर शरसंधान करणाऱ्या त्रिपुरांतकासारखा तो शोभला. आपल्या देशांतील सैन्याचे कल्याण व्हावे व अग्नि शांत व्हावा म्हणून त्या अस्त्राला नमस्कार करून व जप करून त्याने ते भयंकर अस्त्र सोडले आणि त्याबरोबरच त्याला साह्य करण्यासाठी त्याने दुसरे पर्जन्यास्त्राहि सोडले. शत्रुरूपी आतपांची शांति करण्यासाठीच त्याने या महाअस्त्राची योजना केली होती. त्या घोर अस्त्रांनी युक्त असलेल्या

धनुष्यापासून चारी दिशांमध्ये अस्त्रांच्या नद्या प्रवृत्त झाल्या. प्रत्येक दिशेत दोनदोन याप्रमाणे त्या अष्टमूर्तिघोर धनुष्यापासून दिशारूपी कुहरांना भरून सोडणाऱ्या बाणांच्या नद्या, त्रिशूलांच्या नद्या, भुशुंडीच्या नद्या, मुद्गलांच्या नद्या, प्रासांच्या नद्या, चक्रांच्या नद्या व परशूंच्या नद्या निघाल्या. रामा, काय चमत्कार सांगावा ! राजाने असा अस्त्रप्रयोग करतांच तोमर, भिदिपाल, पाषाण यांचे प्रवाह सुरू झाले. कल्पान्तच ओढवला आहे, असे सुचविणारे भयंकर वायु सुटले. अशनीचे प्रवाह सुरू झाले. विजांचे प्रवाह प्रवृत्त झाले. जलांच्या धारा अविच्छिन्न सुरू झाल्या. खड्गांचा प्रवाह सुरू झाला. बाणांचा वर्षाव झाला. महावृष्टीच्या योगाने अतिशय वृद्धि पावलेले असे भयंकर सर्पच युगांती फुटलेल्या पर्वतापासून जसे, तसे त्या धनुष्यापासून निघाले. महावायूच्या योगाने धुळीचा ढग जसा उडून जातो, त्याप्रमाणे त्या अस्त्रवृष्टीच्या योगाने तो शत्रुसैन्याचा सागर झटकन आटून गेला. त्याला फार वेळ लागला नाही. जल, अशानि, शस्त्रे, यांच्या वृष्टींनी व भयंकर वायूंनी शत्रुसैन्याला उडवून दिले. धरण फुटलेल्या सरोवरांतील पाण्याप्रमाणे सर्व सैन्ये वाट सांपडेल तिकडे पळू लागली. तो चतुरंग सैन्याचा ओघ चारी दिशांत पराङ्मुख झाला व पावसाळ्यांत पर्वतावरून वहाणाऱ्या महाप्रवाहाप्रमाणे तो वेगाने धावू लागला. त्या सैन्यांतील रथावर जे ध्वज होते ते छिन्नभिन्न झाले. तरवारी तुटून गेल्या, कवचे फुटली, अंगांतून रक्तांचे प्रवाह वाहू लागले. तो सेनासमूह मोठ्याने आक्रोश करू लागला. तो ऐकून कोणाहि सदय मनुष्याचे हृदय विदीर्ण होत असे. शस्त्रांच्या संघट्टनांनी मोठमोठ्या हत्तीचे दांत छिन्नभिन्न होत असतां मोठा भयंकर ध्वनि झाला; तो मेघाच्या कडकडाटा-

प्रमाणेंच भयंकर होता. शस्त्रावर पाषाणादिकांचा आघात झाला असतां जो ध्वनि उत्पन्न होत असे, तो एखाद्या नदीच्या तीरावरील पुष्पवृक्षांवर गुंजारव करणाऱ्या भ्रमरांच्या ध्वनीप्रमाणें भासला. अतिशय चंचल झालेले घोडे हेच त्यांतील तरंगाप्रमाणें भासत होते. भयभीत झालेल्या सर्व जीवांचा एकच कोलाहल झाला. योद्धे 'मेलों मेलों' असें ओरडूं लागले. त्यांत जे निश्चयें शूर होते ते पराङ्मुख न होतां थराभर मरून पडूं लागले व जे भीरु होते ते हारिणशिशूंप्रमाणें जीव घेऊन आक्रोश करीत पळूं लागले. त्या संग्रामसमुद्रांत मेलेले हत्ती, घोडे, योद्धे याच जीर्ण पर्णांचा मोठा समुदाय जमला. चूर्ण झालेले देह, वसा, मांस यांचा चिखल झाला. छिन्नभिन्न झालेले पशूंचे खूर व तुटून पडलेल्या अस्थि हेंच त्या समुद्राचें वाळवंट होतें. त्या रणसमुद्रांत जे अनेक पदार्थ वाहून जात होते, त्यांचा एकमेकांवर आघात होऊन विशेष प्रकारचा ध्वनि होत होता. त्या वेळीं प्रलयकाळचे मेघ गर्जना करूं लागले, प्रलयकाळचे वायु वाहूं लागले व प्रलयकाळाप्रमाणें वृष्टि होऊं लागली. भयंकर अशनिपात होऊं लागला. सर्व भूमीठ चिखलानें माखलें. पाण्यानें सर्व स्थलें वाहून गेलीं. तीक्ष्ण शैत्यानें शरीरें सुकून गेलीं, तथापि आकाशांतून जलधारा पडतच होत्या. समग्र नगरे, ग्राम, गृहे यांस अग्नि लागला. सर्व प्रजा व पशु आक्रोश करूं लागले. भूमीवर पळणाऱ्या रथांचा भयंकर आवाज झाला व आकाशांत मेघांचा कडकडाट सुरू झाला. याप्रमाणें चारी दिशांत हाहाकार उडाला. विजांचे चकचकाट, मेघांचे कडकडाट व शर, शक्ति, गदा, प्रास, भिदिपाल इ० शस्त्रांचे वर्षाव, यांच्या योगानें तीं अस्त्रें सर्व शत्रुसैन्याला व्याकुल करूं लागली. बल-

शाली राजांची असंख्य सैन्ये मशकांच्या समूहाप्रमाणें पळूं लागली व विनाश पावूं लागली. हे रामा ! प्रत्यंत देशांतील राजांची सैन्ये, उद्दाम अग्नीच्या वनाचीच ज्यांना उपमा आहे, अशा शस्त्रांनीं व्याकुल झालीं. मेघांनीं त्यांना भयंकर पीडा दिली. अशनीच्या वृष्टिपातांनींही त्यांचा भयंकर संहार झाला. सारांश वडवाग्नीमध्ये वेगानें प्रवेश करणाऱ्या समुद्रमलांत शिजणाऱ्या निर्बल जलजंतूंप्रमाणें त्यांची अवस्था झाली. १११.

सर्ग ११२ वा.

१ कोणकोणत्या देशांतील लोक कसे कसे पराभव पावले, व शत्रूंचे सर्व योद्धे चारही दिशांत कसे पळाले, त्याचें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—(प्रथम चेदिदेशाच्या योद्ध्यांच्या नाशाचा प्रकार सांगतात—) हे रामा ! चेदिदेशांतील योद्धे हेंच चंदनाचें अरण्य असून त्याला परशूंनीं तोडलें असतां ते दक्षिण सागरामध्ये पडले. त्यांचे दर्शनीय हार व वस्त्रे हे त्या चंदन वृक्षांवरील सर्प होत. पारसिक योद्ध्यांना अस्त्रपुराणें आपल्या प्रवाहाबरोबर पानांप्रमाणें वाहून नेले. त्यामुळे ते योद्धे मोहित होऊन आपआपसांत लढून एकमेकांवर प्रहार करूं लागले. अशा प्रकारें ते वंजुला-वनामध्ये जाऊन नष्ट झाले. त्याप्रमाणें दरद योद्धे दानवांप्रमाणें दुर्दर पर्वतांवरील अगाध दऱ्यांमध्ये शिरून खोल गुहांतून जाऊन लपले. शरण, प्रास, तरवार व परशु या चार प्रकारच्या आयुधांच्या धाराप्रांतीं केलेले शिलांचें व कवचांचें चूर्ण याच धुक्याळा धारण करणारे व विजांनीं परिवेष्टित झालेले असे वारुणास्त्रापासून निघालेले मेघ व वात वेगानें

बाहू लागले. तेव्हा त्यामुळे हत्ती एकमेकांवर दंतप्रहार करून व परस्परांचे दांत फोडून अतिशय पीडित झाले. त्यामुळे ते मृत्यूच्या उदराला भरून सोडणारे ग्रासपरिमित मोठ-मोठे पिंडच झाले. त्यांची शरीरे रक्ताने माखली होती. त्या दरदेशांतच झालेले कित्येक रैवतक भयंकर तोमरांनी रात्री अतिशय ताडित झाले. म्हणजे तोमरांचा त्यांना भयंकर भार बसला. इतक्यांत आपल्या स्वरूपाने पुरुषाला फसविणाऱ्या पिशाचींनी त्यांच्या अंगाचे तुकडे तुकडे करून त्यांना खाऊन टाकले. दशार्ण देशांतील योद्धे ताली व तमाल यांच्या गहन अरण्यांत शिरले. तों त्यांना सिंहांनी गांठून व गळ्यावर पाय देऊन त्यांची आंतडी बाहेर काढली. त्यामुळे ते गतप्राण झाले. पश्चिम सागराच्या तीरावर रहाणारे यवन नारळीच्या वनांत शिरले व गतप्राण झाले त्यांना मकरांच्या समूहांनी खाऊन टाकले. शकांना पोलादी नलिवर्ण बाणांचा समूह सहन झाला नाही. त्याचप्रमाणे रमठाहि बायूच्या सोसाट्यांत सांपडल्यामुळे त्यांचे प्राण कमलिनीच्या समूहाप्रमाणे तांडवनृत्य करू लागले. श्रवण नक्षत्राच्या आकाराप्रमाणे ज्याला तिन शृंगांने आहेत, अशा महेंद्रपर्व-तावर नील जातीचे क्षत्रिय पळून गेले व त्यांनी त्याला अगदी वेढून टाकले. त्यामुळे मेघांच्या समूहांनी युक्त असल्यासारखाच तो दिसला. तंगण योद्ध्यांची सेना सुवर्णा-कार होती, तिचा पराभव झाला व ती पळू लागली. तेव्हा अगोदर चोरांनी त्यांची वस्त्रे चोरली, नंतर एकांतांत निशाचरांनी तिला खाऊन टाकले; याप्रमाणे तिचा नाश झाला. ज्या वेळेला त्या तंगण सेनेला निशाचर खात होते त्या वेळी तेथील भूतल हातांत दिवट्या घेऊन समोवार संचार करणाऱ्या निशाचरां-

च्या योगाने नक्षत्रयुक्त अंतरिक्षाप्रमाणे शोभले. याप्रमाणे त्या विपश्चित् राजाचा विजय झाला असता जगत् हेंच जिचे गृह आहे, अशी त्याच्या तळवरांत बसलेली चौ जणुं-काय त्याचे यश गाण्यासच उद्युक्त झाली. त्या वेळी मेघांच्या गर्जनेचा भुरंध्रांतून जो प्रतिध्वनि निघत असे, तोच जणुं काय त्या गाण्यांतील मृदंगध्वनि होता. चक्रांच्या योगाने जर्जर झालेल्या द्वीपांतरांतील लोकांनी आपले जीवित सोडले. त्यामुळे, माशांच्या विहाराचे जणुं काय जंगलच असे शेवाळाने युक्त असलेले सरोवर दैववशात् शुष्क झाले असता त्यांतील मत्स्य जसे अशरण होतात, तशीच त्यांची अवस्था झाली. सर्व द्वीपांतील कुलीन योद्धे सद्याद्रीवर लपून राहिले. सात दिवस औषधोपचारांनी शरीरावरील क्षतांचा उपशम करून व थोडेसे सशक्त होऊन पर्जन्यवृष्टीमुळे अतिशय क्लेश भोगीतच ते हळुहळू स्वदेशी परत गेले. हूण, चीन, विरात यांची मस्तके विपश्चित् राजाने सोडलेल्या चक्रांच्या वृष्टींनी कमलाप्रमाणे तोडून टाकली. त्या वेळी वायु अनुकूल असल्यामुळे ती चक्रे फारच वेगयुक्त झाली होती. गंध-मादन, पुंनाग इत्यादिकांच्या वनांमध्ये एकत्र जमलेले जे गांधार त्यांचे गंधर्वकुमारींनी परि-रक्षण केले. नीलिप नांवाच्या देशांतील योद्धे नलिनीच्या नालांवरील कांट्याप्रमाणे निश्चल झाले. या राजाच्या भीतीने ते प्रत्येक वृक्षावर चढून दीर्घकाल वृक्षमय होऊन राहिले. हरणे व पक्षी यांच्या विहारांचे स्थान अग्ना रंग-भूमिभूत पर्वत व अरण्य यांच्या भूमीमध्ये त्या विपश्चित् राजाच्या शस्त्राघातामुळे अतिशय क्षोभ उत्पन्न झाला. कंटकस्थल नांवाचे कंटक-युक्त स्थलाप्रमाणे कठोर असलेले योद्धे चोरांच्या देशांतील करंजवनांत जाऊन लपून

राहिले. पारसीकांना शस्त्रांच्या पुरांनी समुद्राच्या परतीरावर नेऊन पोचविले. प्रलयसमयी नक्षत्रे जशीं पटापट खाली पडतात, त्याप्रमाणे वायूने ज्यांचे शोधन केले आहे असे ते समुद्रतीरावर जाऊन पडले. त्या वेळीं प्रलयकाळाचीच शंका उत्पन्न करणारे वायु वेगाने वाहू लागले. पाषाणांच्या प्रहारांनी त्यांनी पर्वतांच्या कड्यांवर चिन्हे केलीं. समुद्रांना क्षुब्ध केले. दाही दिशा अतिशय क्षुब्ध आयुधांनी व वायूंनी वृष्टियुक्त झाल्या. पंक व जल यांनी भरून गेल्या, त्यामुळे त्या अदृश्य झाल्या. मोठा ध्वनि करणाऱ्या वायूंनी, ज्यांतील जल 'छप-छप' असा ध्वनि करून वेगाने वाहू लागले आहे, असे नीहार महासागराच्या वेगाप्रमाणे भूमीवर प्रसार पावू लागले. वायूंनी उडविले जाणारे विदूरदेशांतील रथी तरंगाप्रमाणे चीत्कार करीत सरोवरांतील जलांत पडले. कमलांवर भ्रमर जसे पडतात तसे ते खाली पडले. त्यांचे पायदळ, आयुधांचा ओघ जरी चाललाच होता तरी विपश्चित् राजाच्या चक्रओघामुळे रडू लागले; आणि पावसाच्या धारा पडत असतां धुळीचे समूह जसे उडत नाहीत त्याप्रमाणे ते पळून जाण्यास असमर्थ झाले. हूण उत्तरसागराच्या वाळवंटांत मस्तकापर्यंत रुतले. त्यामुळे भूमीत पुरल्याने गंजणाऱ्या लोखंडी शूळांप्रमाणे चिखलांत रुतलेल्या त्यांना अतिशय क्लेश झाले. विपश्चित् राजाने शकांना पूर्व सागराच्या तीरावरील वेलचीच्या वनांत नेऊन एक दिवसभर बांधून ठेवले. नंतर दयेने प्रेरित होऊन त्यांना बंधमुक्त केले. त्यामुळे ते मेले नाहीत. मंदयोद्धे महेंद्रपर्वतावर आक्रोश करू लागले व उंच उंच शिखरांवरून खाली पडले. तेव्हां मुनिश्रेष्ठांनी आपल्या आश्रमांतील हरणांप्रमाणे त्यांचे हळुहळू आश्वासन केले. सप्तपर्वतावर जाऊन लपलेले योद्धे दैववशात्

मूकांबिकेच्या सन्निध असलेल्या देवबिळांत शिरले. त्यामुळे त्यांना ऐहिक व पारलौकिक इष्टफल प्राप्त झाले. ज्या अर्थी मरणाळाच कारण होणाऱ्या सुरबिलांत प्रविष्ट झालेल्या त्यांना सिद्धि मिळाली, त्या अर्थी भाग्योदयाची वेळ आली असतां अनर्थातूनहि अर्थप्राप्ति होते. दाशार्ण वीर दर्दुरपर्वतावरील अरण्यांत जीर्ण पानांप्रमाणे जाऊन पडले. आणि ते मूर्ख तेथील विषारी फळे खाऊन आपोआपच मृत्युमुखी पडले. हैहयदेशांतील योद्धे हिमालयावरील विशल्यकरणी औषधी खाऊन विद्याधरांप्रमाणे आकाशांतून संचार करणारे होत्साते आपआपल्या देशीं निघून गेले. त्याचप्रमाणे वंगहि हैमवती औषधि खाऊन ज्याच्यामार्गे लोक लागले आहेत, अशा मनुष्याप्रमाणे अतिशय म्लान होऊन, भात्यांतील सर्व बाण संपल्यामुळे नुस्ती धनुष्येच घेऊन आपापल्या घरीं परत आले व भयाने अद्यापिहि बाहेर पडत नाहीत. ते जणुंकाय पिशाचत्वालाच प्राप्त झाले आहेत. अंगांनी विद्याधर पद देणाऱ्या वनफलांना भक्षण केल्यामुळे ते विद्याधर होऊन स्वर्गांत विद्याधरींसह क्रीडा करीत राहिले. पारसकि ताली—तमाल वनांत प्रवेश करतांच शत्रूंकडून छिन्नभिन्न केले गेले व मूर्छित झाले. तेथे ते वैमानिकांप्रमाणे स्थिर झाले. रामा! कलिगांचे चतुरंग सैन्य छिन्नभिन्न होऊन पळू लागले असतां ते तंगणाच्या अंगण्यांत येऊन पडले. त्यांतील हत्तीसुद्धा पानांसारखे उडून जात होते. बाण, शिलासमूह व उदक ज्यांच्यामध्ये आहे असे शत्रुसैन्य आक्रमण करू लागले असतां शाल्वयोद्धे आपल्या स्वामींसह जे एकदा पडले, ते अजूनहि त्या देशांतील ब्राह्मदेवतारूप पाषाणप्रतिमा होऊन राहिले आहेत. प्रत्येक दिशेकडे वेगाने पळत जाणारे

असंख्य लोक क्षुब्ध सागरामध्ये लय पावले आणि केवळ सागरांतच नव्हे, तर क्षेत्र, अरण्य, नगर, जल, स्थळ, पर्वत, नद्यादिकांचे तीर, कालवे, अग्रहार, नद्या, समुद्र, पर्वतांचे कडे, वृक्ष, ग्राम, जकातीचीं स्थाने, डोंगर, विहिरी, गुहा व गृहे यांत पडून मेलेल्या त्या शत्रूच्या दुर्बल सैन्याची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे ! कोणी नाही. ११२.

सर्ग ११३ वा.

—:०:—

१. अस्त्रांच्या योगाने शत्रूंची शान्ति झाल्यामुळे साधनांचा शयन व समुद्रांचे वैभव.

श्रीवसिष्ठः—ते चार विपश्चित् राजे याप्रमाणे पळणाऱ्या शत्रूसैन्याच्या मागोमाग धांवत फार दूरवर गेले. सर्व शक्तिमय व सर्व देहांमध्ये एकरूप, अशा चेतन ईश्वराकडूनच ते दिग्विजयासाठी पाठविले गेले असल्यामुळे त्यांनी असा मोठा जय मिळविला. त्या चौघांचाही आशय एकच होता. नद्यांचे प्रवाह समुद्रापर्यंत जसे अविच्छिन्न चालतात, त्याप्रमाणे ते समुद्राच्या तीरापर्यंत त्या सैन्याच्या मागोमाग एकसारखे धांवत होते. क्षणभरहि विश्रांति न घेतां दूरवर एकसारखे गमन केल्यामुळे त्या विपश्चित् राजांच्या सैन्याचे जीवन—युद्धादिकांचे धन—शस्त्रास्त्रादि साधन प्रत्यही थोडे थोडे क्षीण होत शेवटी ओहोळाच्या पाण्याप्रमाणे अगदी संपून गेले. मुमुक्षूच्या पुण्यपापाप्रमाणे धांवत असलेल्या आपल्या शत्रूसैन्यांचा क्षय झाला आहे असे पाहून तीं अस्त्रे कृतकृत्य होऊन आकाशांत आपोआप शांत झालीं. दाह्यपदार्थांना जाळल्यावर, त्यांचा असंभवच झाला असतां अग्नीच्या ज्वाला जशा

शांत होतात, तसाच तो प्रकार घडला. शस्त्रे आपापल्या स्वस्थानीं म्हणजे तरवार म्यानांत, बाण भात्यांत, वगैरे आणि रथ, अश्व, हत्ती इत्यादि वृक्षादिकांच्या स्थानीं लीन होऊन जणुंकाय झोप आल्याप्रमाणे निश्चेष्ट झालीं. संध्याकाळीं पक्षी जसे आपापल्या घरट्यांतून निश्चेष्ट राहातात, त्याप्रमाणे तीं शस्त्रे आपल्या कोशांत स्थिर झालीं. जलांतील तरंगाप्रमाणे, मेघांतील नीहाराप्रमाणे, वायूतील मेघांप्रमाणे व आकाशांतील सुवासाप्रमाणे तीं शस्त्रे स्वस्थानीं लीन झालीं. मेघधारांमुळे झालेल्या चिखलांत रुतलेली व त्यामुळे शांत झालेली जीं शस्त्रे तेच ज्यांतील मत्स्यादि जलचर आहेत, जो बाणरूपी जलवृष्टीनें रहित आहे, ज्यांतील मेघांच्या संरंभामुळे होणारी वृष्टि शांत झाली आहे, लोपलेली नक्षत्रे हेच ज्यांतील रत्नांचे समूह आहेत, एका कोप-ज्यांत असलेला सूर्य हाच ज्यांतील वडवानल आहे, शून्यता हेच ज्यांतील जल आहे, अशा तऱ्हेचा आकाशसागर प्रलयकालच्या एकाणवसारखा पसरला. आकाश महात्म्यांच्या मनांप्रमाणे अतिशय स्वच्छ, गंभीर, प्रसन्न, सूर्यप्रकाशाने युक्त व रजोरहित झाले. त्यानंतर त्या विपश्चित् राजांनीं आकाशाचे जणुंकाय कनिष्ठ बंधुच असे चार सागर पाहिले. ते अतिशय विस्तीर्ण होते. त्यांचा आकार अतिशय शुद्ध होता. सर्व दिक्कट त्यांनीं व्यापून टाकले होते. तरंग एकमेकांवर आपटून त्यांतून एकप्रकारचा गुलगुल ध्वनि निघत होता. त्या सागरांचे शरीर फारच सुंदर दिसत होते. कारण मेघ त्यांतील जलांचे आकर्षण करण्यासाठी त्यांवर विश्रांति घेत होते. ज्याप्रमाणे व्याधीनें आतुर झालेले लोक भूमीवर हातपाय पसरून पडतात, त्याप्रमाणे ते सागर आपल्या शरीराला भूमीवर पसरून राहिले

होते. रोगी श्वास लागल्याने जसा व्याकुल होतो, त्याप्रमाणे ते समुद्रहि वायूच्या योगाने आर्त झाले होते. त्यांचे देह हालत होते. एकसारख्या जोराने उडणाऱ्या ऊर्मि याच त्यांच्या महाभुजा असून रोगी जसा आपले हातपाय झाडतो, त्याप्रमाणेच ते सागर आपल्या त्या भुजा झाडीत होते. ते जरी स्वतः जड होते तरी कल्लोलांच्या चांचल्यामुळे स्पंदमय असल्यासारखे दिसत होते. संसाराप्रमाणे ते विस्तीर्ण होते. संसारी जीव चक्रनेमीप्रमाणे पुनः पुनः प्राप्त होणाऱ्या उच्च-नीच अवस्थांप्रमाणे आवर्तादिकांनी आकुल झाले होते. सूर्याच्या उदयकाली जणुंकाय ते आपल्या तटांवर पडलेल्या रत्नराशिच्या प्रकाशांनी सूर्याला पुष्ट करीत होते. शंखांच्या राशिमध्ये शिरणाऱ्या वायूचा जो शब्द तोच त्यांचा दुसऱ्यांना भिवविणारा ध्वनि होय. ते आपल्या लाटांच्या घरघर ध्वनीने आकाशाला दुमदुमून सोडीत होते. ते आपल्या वर्तुलाकार फिरणाऱ्या भोंवऱ्यांनी विद्रुम वृक्षांना भ्रमण करावयास लावीत होते. मकरसमूहाच्या ध्वनीने ते समुद्र दुमदुमून गेले होते. मत्स्यांच्या पुच्छां-
गांचे आघात झाल्यामुळे त्यांतील नौका फुटून त्यांचे ध्वनि निघत होते. त्या समुद्रांत ज्यांनी आपल्या माना वर काढल्या आहेत असे कूर्म व मकर लोकरीचीं वस्त्रे पांघरणाऱ्या लोकांना खात होते. मोठा आवाज करणाऱ्या वायूच्या योगाने त्यांतील नौका मोठ्या वेगाने खाली व वर होत होत्या. सोसाट्याच्या वाऱ्यामुळे त्या नौकांवरील शिडे अतिशय ताणली जात होती. समुद्रांतील लाटांबरोबर त्यांतील रत्ने तीरांवर उडत असल्यामुळे त्यांचा झणझण

असा आवाज होत होता. तो समुद्र आपल्या उंच तरंगरूपी भुजांनी जणुंकाय सूर्यमंडळाला स्पर्श करीत होता. लाटांबरोबर खाली व वर होणारी रत्ने व माणके यांचे किरणमंडल सभोंवार पसरत होते. त्यांतील मकरांचे समूह वर उड्या मारून व फेनयुक्त भोंवऱ्यांत पडून त्यांबरोबर गरगर फिरत होते. कोठे कोठे जलहस्ती आपल्या सोंडा वर उचलून जणुंकाय वेळूचे वनच बनवीत होते. लाटांमध्ये हत्तीचीं पुच्छे वेलीसारखी दिसत होती. ते समुद्र हत्तीच्या पुष्ट समूहरूप पंक्तीत वसंताप्रमाणे फेनपुंजांनी पुष्पित झाले होते. श्वेत द्वीपामध्ये माधव आपल्या परिवारासह विश्रांति घेत होता. त्या समुद्राच्या निरनिराळ्या प्रदेशांत असंख्य देव व असुर यांनी आपली घरे केली होती. नक्षत्रप्रतिबिंबयुक्त नवतरंगांनी ते समुद्र आकाशाला जणुंकाय हंसतच होते. गुहांतील मशकांप्रमाणे पातालगर्तेत शिरलेले व त्यांतून बाहेर निघण्यास म्यालेले असे पर्वत त्यांत अचल होऊन राहिले होते. जलतरंगांच्या ओघांनी ते समुद्र आपल्या तीरावरील पर्वतांस ठेगू ठरवीत होते. त्यांनी आपल्या क्षेत्रामध्ये अनेक रत्नांचे रश्मिप्रसररूप अंकुर रोवले होते. मोत्यांच्या शिंपल्यांतून उडालेली मोत्ये वाळवंटभर पसरली होती. विविध रत्नांचे किरण याच रेशमी दोऱ्याने त्यांचे तरंग चित्रविचित्र तऱ्हेने गुंफले होते. त्यांत सर्व दिशांनी प्रवेश करणाऱ्या नद्या मागांवर विणल्या जाणाऱ्या वस्त्रांप्रमाणे दिसत होत्या. शेकडो मुक्ताशुक्तींनी चिन्हित झालेल्या इंद्रनील तटांनी शेकडो चंद्रांप्रमाणे दिसणारी आपली नखश्री ते दाखवीत होते. त्यांच्या तरंगांमध्ये तीरावरील तालीवनांचे प्रतिबिंब पडून तरंगांबरोबर ते वनहि फिरत आहे, असा भास ते करवीत होते. तीरस्थ वनछतां-

बरून खाली पडलेले वेलदोडे, लवंगा, कंकोल इत्यादि फलपंक्ति धरण्यासाठी जलचरच त्या समुद्राच्या तीरावर पुनः पुनः ये-जा करीत असत. त्यांच्या तीरावर जे आम्र, नीप, कदंब इत्यादि वृक्ष होते, त्यांवर पक्षी येऊन बसत व त्यांची प्रतिबिंबे समुद्राच्या पाण्यांत पडत. त्यांना खाण्यासाठी जलचर धांवत येत, पण त्यांची फसमत झाली म्हणजे ते चडफडत परत जात. आकाशांतून उडणाऱ्या पक्ष्यांच्या प्रतिबिंबाला धरण्यासाठी इकडून तिकडून धावून येणारे जलचर प्राणी तरंगांना आपल्या जवळ ओढून घेऊन मोठा ध्वनि करीत असत. ते चार समुद्र आकाशासारखे विस्तीर्ण होते. ते चारही दिशांमध्ये पसरले होते. त्यामुळे अमूर्तादि साधर्म्याने नारायणासारखेच ते शोभत होते. त्यांच्या हृदयांत जगत्प्रथ प्रतिबिंबरूपाने स्थित होते. अतिगांभीर्य, निर्मलता, व विस्तार, या वैभवांनी आकाशाला गिळून ते हृदयांत बिंबित झाल्याप्रमाणे दाखवीत होते. पद्मकोश आपल्यामध्ये असलेल्या भ्रमराला जसे व्यक्त करितात, त्याप्रमाणे ते समुद्र आकाशासह जलचारी पक्ष्यांचे प्रतिबिंब आपल्या हृदयांनी धारण करीत होते. ते सागर तरंगांच्या चंचलतेने विस्तार पावणाऱ्या वायूंनी अंतरिक्षावर प्रहार करीत होते. पर्वतांच्या दऱ्यांतून बाहेर निघणारा जो भयंकर वायु त्यावरून ते चारही समुद्र कल्पांतीच्या मेघांचे निवासस्थानच आहेत की काय असे भासत होते. गुहांतील गुल्लगुल ध्वनीने ते अशनीप्रमाणे भयंकर वाटत होते व त्यावरून स्वतःला ग्रासणारे अगस्त्य व और्वानल गुहांच्या उदरांत ग्रस्त होत आहेत, अशीच ते संभावना करीत होते. तरंगांचे समूह हेच वृक्ष, सीकरसमूह हीच पुष्पे व लहरी याच मंजिन्या, यांनी युक्त असलेली ती जलवनेच जणु-

काय आकाशाला जाऊन भिडली होती. ज्यांत मत्स्यादि प्राणी उडत आहेत असे तरंगांचे समूह शस्त्रांनी तोडलेल्या आकाशाच्या तुकड्यांप्रमाणेच खाली भूमीवर पडले आहेत, असे पाहून त्या राजांना भ्रम झाला. याप्रमाणे हे रामा! तरंगांच्या योगाने सामोरे येत असलेल्या क्षारसमुद्रांच्या दीर्घ तीरांवर विपश्चित् राजांचे सैन्य येऊन पोचले असतां सभोवार दूरवर पसरलेल्या तीरावरील आकाशाला जाऊन भिडलेल्या पर्वतांच्या मस्तकावर वेलचीलवंगादि वृक्षांच्या मूळांशी तरंगांच्या तांडबांनी खंडीत झालेली भ्रमरासारखी काळी वनरेखा फार शोभली. ११३.

सर्ग ११४ वा.

१ विपश्चित् राजाला त्याच्याबरोबरचे लोक वन, वृक्ष, मेघ, पर्वत, समुद्र, व वनचर दाखवितात त्याचे वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—त्यानंतर त्या राजांचे पार्श्ववर्ती लोक त्यांना वन, वृक्ष, समुद्र, शैल, मेघ व वनचर यांस दाखविते झाले. “हे देव, मध्यदेशापासून क्रमाने अग्रावरील शिलाप्रचुर भागास प्राप्त होणाऱ्या या पर्वताची उंची आकाशाला जाऊन भिडली आहे. त्यामुळेच याच्या शिखरभूमीवर विहार करणारे देव, गंधर्व वगैरे आहेत पहा. बकुल, पुन्नाग, नारिकेल इत्यादिकांच्या फुलांनी आकुल झालेल्या या अरण्यपंक्ति आपल्या अंगांतून नानातऱ्हेचे सुगंध वायु सोडीत आहेत. समुद्र आपल्या तरंगरूपी कोयत्यांनी पर्वताच्या जवळची भूमि छाटीत आहे. त्याचप्रमाणे पर्वतावर शोभणाऱ्या ज्या शिलपंक्ति त्यांनाहि छेदीत आहे. तसेच मुळापर्यंत फलपल्लवांनी व्यापलेल्या वन-

पंक्तीला हा तोडीत आहे पहा. एखादा बालक घरांतील धूमपंक्तीला पंख्याच्या वाऱ्याने जसा बाहेर घालवितो तसा हा समुद्र वाऱ्याने हालविलेल्या तरुंच्या शाखा याच भुजादि अभिनयांनी नाच करणाऱ्या व स्वेदबिंदूसारख्या आपल्या जलकणांनी माखलेल्या पर्वतांच्या शिखरप्रदेशी विश्रांति घेत असलेल्या वाऱ्यांना उडवून देत आहे. पूर्ण चंद्राच्या उदयसमयी वाढलेल्या समुद्राच्या पुरांनी ज्यांच्या शाखांवरून शंख अडकविले आहेत, असे या समुद्राच्या तरावरील वृक्ष, चंद्रबिंबासारखी अमृतरसपूर्ण व शुभ्र फळे असलेल्या कल्पवृक्षांसारखे भासत आहेत पहा ! लतारूपी स्त्रियांनी युक्त असलेले हे वृक्ष रक्तपल्लवरूप हातांत रत्नासारखी पुष्पे घेऊन स्वगृही आलेल्या तुज अतिथीचे पूजनच करीत आहेत. हा ऋक्षवान्नामक पर्वत लाटांबरोबर आलेल्या मकरांना घ्रासून शुक्लपाषाणरूप दंतांनी युक्त असलेल्या गुहामुखांनी भालूप्रमाणे गुरगुर आवाज करीत आहे. ज्याप्रमाणे विजययुद्धकुशल योद्धा आपल्या शत्रूची कठोर वाक्यांनी निर्भत्सना करतो, त्याप्रमाणे हा महेंद्रपर्वत वर गर्जना करणाऱ्या मेघांना खालून प्रतिध्वनिरूप मंद गर्जना करून जणुंकाय त्यांची निर्भत्सनाच करीत आहे. ज्याने आपल्या अंगाला चंदनाची उटी लावली आहे, असा हा श्रीमान् मलयपर्वत एखाद्या मल्लप्रमाणे समुद्ररूप प्रतिमल्लाच्या तरंगरूपी भुजांचा वेग जिकण्यासच जणुंकाय तयार झाला आहे. सर्व बाजूंनी रत्नतरंगांनी युक्त असलेला हा सागर आकाशचर देवादिकांकडून नेहमी भूमीच्या रत्नजडित कंकणाप्रमाणे पाहिला जात आहे. अरण्यांनी पूर्णपणे आच्छादिलेले लहान लहान पर्वत वायु वनाला हालवू लागला असता, चंचल होऊन सर्पा-

प्रमाणे खाली वर होऊं लागतात. त्यांच्या शिखरावर रत्ने असून ती आपल्या गुहारूपी मुखांनी वायूचे प्राशन करीत असतात. (सर्पांच्या मस्तकांत मणि असतो, व ते वायु भक्षण करतात असे प्रसिद्ध आहे.) लाटांच्या शिखरांवरून भ्रमण करणारे समुद्रांतील मकर व अरण्यांतील हत्ती, लाटा खाली जाऊं लागल्या असता व वर उठू लागल्या असता एकमेकांला धरण्यासाठी भयंकर सोंडा व पसरलेले मुख यांच्यायोगाने वृष्टि करणाऱ्या मेघासारखेच दिसत आहेत. ह्यणजे पाठीमागून येणारे मेघ मागे लागले असता पुढचे मेघ वृष्टि करीत जसे पळू लागतात, त्याप्रमाणे हे दिसत आहेत. त्यामुळे ते पहाणारांचे मन आकर्षण करीत आहेत. त्यांतील एक हत्ती दैववशात् अगाध जलावर्तीत सांपडून गरगर फिरू लागला आहे. त्याने सोडेने पाणी फेंकून दशदिशा व्यापून टाकल्या आहेत. पण त्या जलांतून बाहेर निघण्याचे सामर्थ्य नसल्यामुळे आपले मस्तक वर काढण्यास अशक्त झालेला तो मरत आहे. पहा ! महाराज, हे समुद्र नानाप्रकारच्या प्राण्यांनी भरलेले आहेत. ते जलांनी परिपूर्ण जरी असले तरी ते पर्वतांमुळे उंचसखल झाले आहेत आणि या समुद्राप्रमाणेच द्वीपभूमिहि आहेत असे समजावे. ब्रम्ह आपल्यामध्ये जगाला जसे धारण करते त्याप्रमाणे हा सागर आपल्यामध्ये आवर्तीना धारण करीत आहे. ते वस्तुतः त्याहून भिन्न नसले तरी भिन्न असल्यासारखे भासतात. प्रत्यक्ष दिसत असले तरी असद्रूप आहेत. तरंगांच्या द्वारा चंचल जरी दिसले तरी ते जड आहेत. आणि ते शांत जरी दिसत असले तरी अनंत आहेत. हा सागर इंद्राप्रमाणेच आपल्यामध्ये चंद्रासारखी असंख्य रत्ने धारण करतो. कारण देवांनी एकदा त्याचे

सर्वस्व हरण केलें आहे, त्यामुळे तो त्या रत्नांना देवांपासून लपवून ठेवीत आहे. इंद्राहि असुरांना भिऊन पुष्कळ रत्ने लपवून ठेवतो हे प्रसिद्ध आहे. म्हणूनच हा समुद्र महातेजो-रूप असंख्य मण्यांना आपल्या शरीरांत धारण करून नक्षत्रप्रतिबिंबाच्या रूपाने असत्य मणि दाखवितो. त्यांतील एकेक मणि पश्चिम समुद्रामध्ये फेंकण्यासाठी तो नित्य बाहेर काढतो, व मला असे वाटते की, त्यामुळेच दिवस होतो. एखाद्या यात्रेमध्ये लोकांचा जसा मोठा समुदाय जमतो व त्यांच्या परस्पर माषणांनी मोठा कोलाहल होतो, त्याप्रमाणे अनेक दिशांतील जलांचा समुद्रांत साधुसमागम झाला आहे व त्यामुळेच हा एवढा कलकलाट होत आहे. युद्धाविषयी उत्सुक असलेल्या प्राण्यांमध्ये जलचरच श्रेष्ठ होत. कारण पूर्वपश्चिम समुद्रांचा जेथे संगम होतो, तेथे त्याचे युद्ध अहोरात्र चाललेले असते, ते कधीच थांबत नाही. तरंगाबरोबर नाचून थकलेल्या मत्स्यांना सीकरयुक्त मौक्तिकांचे पारितोषिक देतच जणुं-काय हा वायु एखाद्या प्रभूप्रमाणेच येत आहे. पहा, नदीरूपी मोत्यांच्या सरांत मध्ये मध्ये असलेले ते मेघरूपी मणिश्रेष्ठ या समुद्राच्या गळ्यांत लोंबत असून एकमेकांवर आपटल्या-मुळे त्यांचा खणखणाट होत आहे. महेंद्रपर्व-ताच्या गुहेतून परतणाऱ्या प्रतिध्वनींनी दुमदुम-णाऱ्या भूमि सिद्ध व साध्य यांना सुखावह वाटतात. मंदरपर्वताच्या दऱ्यांतून पसरणारे वायु तेथील वनाला कांपवून त्यांवरील पुष्पांना आकाशांत मेघाप्रमाणे पसरवितात. आम्र, नीप, कदंब या वृक्षांनी संपन्न असलेल्या गंधमादन पर्वताच्या गुहांत विजा हेच ज्याचे चंचल नेत्र आहेत, असे मेघहरिण शिरत आहेत. हिमा-लयाच्या गुहांतून निघालेले व लतापंक्तींवरून तेंडवनृत्य करविणारे वायु मेघांना व समुद्राच्या

तरंगांना दूर दूर करीत आहेत. महाराज ! गंधमादन पर्वतावरील वायु च्युत, कदंबादि वृक्षांच्या संसर्गाने सुगंधित होऊन समुद्रामध्ये लाटा उत्पन्न करीत आहेत. अलकानगराच्या केशत्वास प्राप्त झालेल्या मेघास उडवीत व वनपंक्तींमध्ये पुष्पांचे अभ्र पसरीत येथे येत आहेत. कुंद व मंदार यांच्या पुष्पांचा ज्याला मधुर सुगंध येत आहे व जो तुषार-सीकरांनी मिश्र झाला आहे, अशा या वायूला स्पर्श करा. नारीकेलवृक्षांच्या व मल्लीकादि लतांच्या नृत्याने ज्याला मद्याचा उग्र वास येत आहे, असा हा वायु पारसीकांच्या नगरीकडे वहात आहे, पहा. हे वायु ईशानाच्या फुललेल्या प्रमद-वनास व त्यांतील कापूरकदलीच्या सुवासांनी सुगंधित झालेल्या मेघास हालवीत व कैलास पर्वतावरील कमलाकरांस डोलवीत वहात आहेत पहा. विंध्यपर्वताच्या दऱ्यांतून निघालेले हे वायु गर्जेद्राच्या कुंभांतून गळ-णाऱ्या मदाने मंद होऊन हळुहळू वहात आहेत पहा. शबरीच्या शरीरावर वस्त्राप्रमाणे रहाणाऱ्या पानांचा जेथे ढीग जमला आहे, अशा मलय-पर्वतावर पाने नेसणाऱ्या शबरांनी व त्यांच्या बाणांनी परिपूर्ण झालेली व जेथे पशु-पक्षी फार थोडे अवशिष्ट राहिले आहेत, अशी मलयवनपंक्ति नगराप्रमाणे आचरण करीत आहे. समुद्र, पर्वत, नद्या, मेघ, वनपंक्ति हीच ज्यांची अंगे आहेत अशा दिशा तुझ्या प्रतापबलांनी सूर्यकिरणाच्या द्वारा जणुंकाय हंसतच आहेत. या प्रदेशी पर्वताजवळील वन-पंक्तीत क्रीडेसाठी विद्याधरांनी रचलेल्या पुष्प-शय्या त्यांचे नानाविध विलास सुचवीत आहेत ११४.

सर्ग ११५ वा.

१ चारी दिशांतील वने, पर्वत, वृक्ष, नद्या, वायु, पक्षी, ग्राम व मेघादिक यांचे वर्णन.

पार्श्वस्थः—हे उत्तमाशय राजा ! या पर्वतावर ज्यांच्या स्त्रिया लीलेमध्ये आसक्त आहेत असे किन्नरगण आपली दिनकृत्ये सर्व विसरून व विलासाने श्रांत होऊन कर्ण-मधुर गायन करतात व ऐकतात. हे हिमालय, मलय, विंध्य, सह्य, क्रौंच, महेन्द्र, मधु, दर्दुर इत्यादि पर्वत दूर असल्यामुळे प्रेक्षकांच्या दृष्टीला शुष्क पर्णींनी चिन्हित झालेल्या मातीच्या ढिगांचे साम्य दाखवितात. त्यांच्या शिखरांवर व दऱ्यांतून शुभ्र मेघपटल विश्रांति घेत असल्यामुळे ज्यांवर वाळलेली पाने आहेत अशा मातीच्या ढिगाप्रमाणे ते दुरून दिसतात. हे कुलपर्वत दुरून पाहणाराला त्यांच्यामध्ये फार मोठे अंतर असले तरी एकमेकांला अगदी चिकटल्यासारखे दिसतात व त्यामुळे नगरांच्या तटाचा भ्रम उत्पन्न करतात. त्याचप्रमाणे समुद्रांत प्रवेश करणाऱ्या व त्वरेने युक्त असलेल्या या नद्या वस्त्राच्या आंतून शिबलेल्या अंचलांप्रमाणे दिसत आहेत. हे राजा ! ज्यांनी सभोवार शैलावरून मेघांचे पांघरूण घेतले आहे व मेघाप्रमाणे कृष्णवर्ण दिसणाऱ्या पक्ष्यांचा कलकलाट हे ज्यांचे भाषण आहे अशा, व वेळींवरून पडणाऱ्या पुष्पांनी युक्त असलेल्या सुशोभित वनपंक्ति याच ज्यांच्या भुजा आहेत, अशा या दहा दिशा तुझ्या अंतःपुरांतील राण्यांना जणुं-काय हंसतच तुझ्यापुढे उभ्या आहेत असे भासते. ताली, तमाल, बकुल या वृक्षांनी ज्यांतील उंच पर्वतशिखरे आकुल झाली आहेत, दुरून तटाप्रमाणे भासणाऱ्या पर्वतां-

वर ज्याची आकृति एकरूप झाली आहे, अशा वायूने चंचल झालेले वन समुद्राच्या तरल तरंगांनी वेगाने स्पर्श केल्यामुळे तीरावर चिकटून राहिलेल्या दाट शेवाळाप्रमाणे दिसत आहे. एकीकडे केशव शयन करीत आहे, व दुसरीकडे त्याच्या शत्रूचे कुल सुखाने रहात आहे. एकीकडे शरण आलेले पर्वतरूपी पक्षी विश्रांति घेत आहेत, तर दुसरीकडे समस्त कल्पान्तमेघांसह वडवाग्नि वास करीत आहे. अहाहा ! या समुद्राचे समस्त शरीर किती विस्तीर्ण, ऊर्जित व किती भार सहन करणारे आहे ! (उत्तर दिशेत स्थित असलेल्या विपश्चित राजाला त्याचा एक अनुचर मेरुपर्वताच्या पायथ्याशी असलेले सुवर्णाचे जंबुनदीचे तट दाखवीत म्हणतो—) ज्यांतील हे सर्व ग्राम, अरण्ये, नगर, स्थळे, पर्वत, वृक्ष, स्थाणु, अग्रहार वगैरे सर्व सोन्यासारखे दिसत आहे, असे हे जंबुनदीचे तट सूर्यकिरणांनी व्याप्त होऊन सभोवार सुशोभित झाले आहेत. ते ज्वालापंक्तींनी युक्त होऊन आकाशांत सभोवार आपले तेज पसरित आहेत. राजा ! येथे अशा प्रकारची असलेली ही सर्व भूमि देवांच्याच उपभोगास योग्य आहे, मनुष्यांच्या नाही. या पर्वतांचे सूर्यमार्गामध्ये गेलेले हे ऊर्ध्वप्रदेश, मेघाप्रमाणे ज्यांची कांति आहे, असे कदंब-वनरूपी कंबल पांघरलेले दिसत आहेत. यास्तव या प्रदेशामध्ये पृथ्वीप्रमाणेच हाहि तटच आहे अशी तुझी मति न होवो. सूर्याला प्रतिबंध करणारे हे आकाशांतील मेघसमूह आहेत, अशी शंका तुला न येवो. (दुसरा एक पार्श्वस्थ दक्षिण दिशेत असलेल्या राजाला मलयाद्रीचे वर्णन करून सांगतो—) हा समोर दिसणारा मलय पर्वत होय. याचा प्रभाव असा आहेः—या पर्वतावरील लवळीवल्लींनी शोभणाऱ्या चंदनांच्या विस्तीर्ण सुगंधामुळे

बाकीचे वृक्षाहि चंदनासारखे सुगंधयुक्त होतात आणि देव, मनुष्य व दानव हे आपल्या मस्तकांवर त्यांचा तिलक करतात; ह्मणजे गंध, लावतात. शिवाय याच्या आमोदमदामुळे ज्याच्या तृतीय नेत्रामध्ये अग्नि राहिलेला आहे अशा शंकराच्या दोन्ही गांलावर तांडवामुळे घाम आला असता तो शांत होतो, त्याचप्रमाणे स्त्रियांना श्रांतीने आलेले स्वेदबिंदु हा आमोद अतिशय शांत करतो समुद्राच्या तरंगांनी धुतलेल्या सुवर्णमय तटांवर प्रादुर्भूत झालेल्या श्रेष्ठ नागांच्या शरीरांनी या पर्वतावरील चंदनवृक्ष परिवेष्टित झालेले असतात. त्याचप्रमाणे विद्याधरींच्या मुखकमलदीप्तींनी ज्यावरील दुसऱ्याहि सर्व शिला सुवर्णवर्णाच्या केल्या आहेत असा हा मलय पर्वत आहे. हा दुसरा क्रौंच या नांवाचा पर्वत आहे. यावरील भ्रमर कीचकस्तंभाचा गीतध्वनि श्रवण करण्यांत आसत होऊन कमलकोशामध्ये मौन धारण करून बसलेले असतात. त्या कीचकांचे गायन चालले असता आवाज करणारे कुंज, शिला-कटकादि कठोर प्रदेश, गुहा व नद्या यांचे ध्वनि हे तालनृत्य करीत आहेत. या पर्वतावर बलाकयुक्त चंचल नीलमेघ ज्यांना प्रिय आहेत अशा मयूरांच्या केकांनी भयभीत झालेले सर्प, जुनाट वृक्षांच्या ढोलीतून आपली शरीरे संकुचित करून बसतात. हे राजा ! या पर्वतांच्या तटांवर कोमल कनकलतांनी रचलेल्या गृहांत आपल्या कांतांसह विलास करणाऱ्या ललनांच्या चंचल झालेल्या कंकणांचे व इतर भूषणांचे कर्णाला अतिमधुर लागणारे ध्वनि ऐक. इत्तीच्या गंडस्थळांतून गळलेल्या मदजलांनी मिश्रित झालेला व त्यामुळेच चंचल तरंगांत भ्रमरसमूहांनी चर्वण केलेला समुद्रांतील कणसमूह जणुंकाय रडतच आहे, पहा. हे राजा ! समुद्रांत पडलेले हे चंद्राचे चंचल प्रतिबिंब

पहा. अमृतमंथनाच्या वेळी क्षीरसागरांतून निघालेला हा लोण्याचा गोळाच आहे. हा निर्मल पूर्णचंद्र त्याच्यासारख्याच शरीरांनी युक्त अशा नक्षत्रसुंदरींनी परिवेष्टित झाला आहे, आणि आपल्या सर्व परिवारासह या क्षीरसागरांत प्रतिबिंबित झाल्यामुळे तो आपल्या पित्याच्या मांडीवर जणुंकाय जलक्रीडाच करीत आहे, पहा. (दुसरा कोणी म्हणतो) महाराज ! या मलयपर्वताच्या निर्मल शिखरावर या बाललता कशा नाचताहेत पहा. मत्त कोकिलांचे ध्वनि हेच त्यांच्या नृत्यांतील अव्यक्त ध्वनि आहेत. चंचल भ्रमरसमूह हेच त्यांचे नयन आहेत. कोमल पल्लवरूपी हस्तांत त्यांनी पुष्पे धारण केली आहेत. मधुत्सव-विलास याच परागांचे तिलक त्यांनी लावले आहेत. महाराज ! मेघवृष्टीतील बिंदु पर्वतावरील वेळूंच्या उदरांत शिरतात. कांहीं समुद्रांतील पाण्याची इच्छा करणाऱ्या शुक्तीच्या उदरांत शिरतात. किंवा कांहीं गंधहत्तींच्या गंडस्थळांत शिरतात व तेच मुक्ताफलरूपाने परिणाम पावतात. मोत्यांच्या अशा तीन जाती आहेत. स्थान शुद्ध असले ह्मणजे जसे ते मोठे होते, तसेच त्याचे गुणहि उत्तम असतात हाच न्याय सर्व पदार्थांना लागू आहे. शुद्ध स्थानी श्रेष्ठ, उत्तम गुणसंपन्न वस्तुच निपजतात, त्याप्रमाणे रत्नांच्या खाणीहि अनेक प्रकारच्या आहेत. पर्वतावर, समुद्रांत, पुरुषांमध्ये, पृथ्वीमध्ये, मेघांमध्ये, वेडकांमध्ये शिलेत, हत्तीत अशा अनेक ठिकाणी अनेक आकाराचे माणि उद्भवतात, पण त्यांतील कर्मे व गुण यांचे वैचित्र्य कसे असते ते ऐक. तापशांति, शत्रुंचे उच्चाटन, जारण, मारण, ज्वर, भय, भ्रांति, प्रकाश, अंधत्व, खेद व संताप, त्याचप्रमाणे रत्नांच्या स्वामीला दृष्टिआड किंवा दूर असलेल्या पदार्थांचे ज्ञान

होणें, भूगति, दूर गमन करण्याची किंवा भूमीत गुप्त होऊन जाण्याची शक्ति, आकाशगति, भूत व भविष्यत् पदार्थांचें ज्ञान, व्याधि, दुर्भिक्ष इत्यादिकांचा नाश आणि शत्रूनें केलेले विष-प्रयोग, चेटक, यंत्रतंत्र इत्यादिकांचें प्रतिविधान अशीं त्यांची विलक्षण कृत्यें असतात. या प्रदेशीं चंद्रोदय झाला असतां नगरे वाता-यनादिरूप आपल्या मुखांनीं व मंदरपर्वत गुहा, श्वभ्रें, दऱ्या, वेळू इत्यादि रंध्रांच्या योगानें अमृताचा जणुं काय समुद्रच अशा त्याची स्तुति करतात. हा वायु या हिमालयाच्या शिखराला उडवूनच नेतो आहे कीं काय, असें म्हणून मुग्ध सिद्धांगनांनीं आपलीं मुखें वर करून मोठ्या आश्चर्यचकित दृष्टीनें शिखरां-वरून दूर होणाऱ्या अभ्रपटलाकडे पाहिलें. किंवा भूमीनें आकाश व पाताळ यांतील अधिक जड कोण आहे हें पहाण्यासाठीं जणुंकाय तो तुलास्तंभच उभारला आहे असें त्यांना वाटलें. राजन् ! हे महेंद्रपर्वताचे तट पहा. ते गंगेचे तरंग व हिमसीकर यांनीं शीतल झाले आहेत. विद्याधर त्यांवरील सुंदर शिलातलावर बसले आहेत. त्यांवरील पुष्पित वनें पुष्पासारख्या शुभ्र मेघांनीं वेष्टित झालीं आहेत. महाराज ! देशांतरांतील विस्तीर्ण वनप्रदेश, पुष्पस्थलें, उपवनें, नगरे, सर्व जगाला पावन करणारी तीर्थे, यांच्या दर्शनानें दौर्भाग्यभीति मोठ्या वेगानें पळून जाते. साधुजनांनीं मरलेलीं दिगंत-मंडलें, श्रीशैलादि शिखरे, तीर्थ, कूप, वापी इत्यादि श्वभ्रें हिमालयपर्वताच्या दऱ्या, चंपका-दिक अरण्ये, आकाशाचीच ज्यांना उपमा आहे व जीं निकुंजकुलांनीं व्यापलेलीं आहेत, अशीं सेतुबंधादि तीर्थे पाहून प्राण्यांची ब्रह्म-हत्यादि मोठी पापेहि नाश पावतात. हे राजा ! मलयावरील चंदनवृक्षांच्या रम्य पंक्ति, विंध्य-पर्वतावरील मदांध गज, कैलासपर्वतावरील

श्रेष्ठ सुवर्ण, महेंद्रपर्वतावरील चंद्र या नांवाचा एक धातु, हिमालयपर्वतावरील दिव्य औषधि व दुसऱ्याही सर्व ठिकाणीं असलीं अनेक रत्ने आहेत. पण असें असूनही भाग्यहीन जन त्यांचें दर्शन न घेतां अंधमूषकाप्रमाणें जीर्ण-गृहांमध्ये आयुःक्षय करतात, हें केवढें आश्चर्य आहे ? (कोणी मेघयुक्त अंधकारानें आच्छा-दित झालेल्या दिशांचें वर्णन करतो—) मेघांध-कारानें आच्छादित झालेल्या या दिशा युगान्त-समयीं जलांनीं परिवेष्टित झालेलें व त्यामुळेच अंतरिक्षलोकापर्यंत वाढलेलें हें जगत् एक सरोवरच आहे असें भासवितात. मेघांतील चपल विजा त्या सरोवरांतील शफरिकांप्रमाणें क्षणजे क्षुद्र मत्स्यांप्रमाणें भासतात. स्वतः हिमयुक्त असून ज्यांनीं भूम्यादिकांवरील नीहार-धारा शोषणानें कृश करून टाकलेल्या आहेत, असे वायु धारांचें वमन करणाऱ्या मेघांस मत्त करीत आहेत व ते आपल्या शीतल स्पर्शानें लोकांच्या अंगावर रोमांच उत्पन्न करीत आहेत, अहाहा, केवढें आश्चर्य आहे, पहा ! हा नीलमेघाच्या प्रसारानुसार गमन करणारा वारा कसा वहात आहे पहा ! तो अंकुर, वृक्ष इत्यादिकांच्या वनांतून संचार केल्यामुळे सौगं-ध्ययुक्त झाला आहे. मेघवृष्टीच्या तुषारसम-हाहूनहि तो अधिक धीट आहे व वेलींचे पल्लव, पुष्पगुच्छ इत्यादिकांना इतस्ततः पसरित आहे. स्वर्गांतून च्युत झालेल्या व त्यामुळेच पूर्वपुण्याच्या वासनेचा लेश वहाणाऱ्या जीवां-प्रमाणें हे वायु क्रीडेमुळे वाढलेल्या स्त्रियांच्या निःश्वसितांनीं वृद्धि पावत आहेत व सुगंधाला वहात आहेत. भूमंडलीं जीं कमले आहेत त्यांचा विकास करण्यास व पुष्पल-तांच्या कळ्यांना खुलविण्यास उद्युक्त झालेले व मेघलक्षण वस्त्रें फाडण्यांत पट्टु असलेले

हे वायु उपवनांना हालवीत वहात आहेत. ज्याप्रमाणे पुष्पांच्या विचित्रपंक्तींनी सुवासित झालेल्या नृपांगणामध्ये राजाचे श्रेष्ठ भृत्य ती पुष्पे न तुडवितांच संचार करतात, त्याप्रमाणे हे वायु नभःस्थलांतील संध्याकाळच्या अभ्रपंक्तीस किंचित् हालवून संचार करीत आहेत. कोठे पुष्पाप्रमाणे त्यांना वास येत आहे व कोठे निरनिराळ्या कमलांचा त्यांना सुगंध येत आहे. कोठे ते पुष्पांचा वर्षाव करीत आहेत व कोठे सुंदर परागांचा पाऊस पाडत आहेत. कोठे बर्फामुळे शुभ्रवर्ण तर कोठे हिरव्या, पिवळ्या, काळ्या पर्वतधातूंनी त्या त्या वर्णाचे झालेले असे शिखरसंबंधी वायु श्रांत झालेल्या स्त्रीपुरुषांचा घाम सुकवात वहात आहेत. ज्याचा मूर्खाशी संसर्ग झालेला आहे अशा मनुष्याप्रमाणे हा सूर्य आपल्या किरणांच्या द्वारा सेवकाप्रमाणे आज्ञांकिन अशा सूर्यकांत मण्यांकडून गुहादिकांतून जळणाऱ्या प्राण्यांच्या आक्रंदनशब्दासह निखाऱ्यांचा वर्षाव करीत आहे. पुरुषरूप रसायनाविषयी अतृप्त असलेल्या व त्यामुळेच मदने लज्जारहित झालेल्या प्रमदेकडून आलिंगिलेल्या पुरुषाच्या इतर वार्ता विषमूर्च्छेप्रमाणे सहन केल्या जात नाहीत. कमलांना हालविणारे, मृदुशीकराने युक्त असलेले, चंद्रकिरणांशी संसर्ग पावणारे वनवायुहि विराहिणींना अग्नि-युक्त असल्याप्रमाणे तापदायक होतात. हे राजा ! या पूर्वसमुद्राच्या सखल किनाऱ्यावरून या शबरस्त्रिया कशा जात आहेत. त्या पहा. त्यांनी निर्गुडीचीं पानेच वस्त्राप्रमाणे परिधान केली आहेत व कांस्याचे कंकणादि अलंकार घातले आहेत व त्यांच्या ठिकाणी मदोत्पादक नवतारुण्य वसत आहे. ही स्त्री ज्यांत सुरत-रसास्वाद यथेच्छ ध्यावयास सांपडतो त्या रात्रीचा क्षय होईल की

काय, रात्र संपेल की काय, या भीतीने मनांत व्याकुळ होऊन आपल्या आर्द्रभावाने युक्त असलेल्या कांताला सोडीत नाही, हे प्रसिद्ध आहे. त्या स्त्रासारखाच ही सर्पांनी परिवेष्टित झालेली चंदनलता पुढे दिसत आहे. दिवसांनी भिवाविल्याप्रमाणेच ही आपल्या प्रियकराच्या हृदयाला चिकटून राहिलेली दयिता प्रभात-समयीच्या मंगलवाद्यांनी मनांत अतिशय घाबरली. ज्यांतील पलाशवृक्ष प्रफुल्लित झाले आहेत अशी ही दक्षिणसमुद्राच्या तीरावरील वनपंक्ति जणुंकाय पेटल्यासारखाच दिसत आहे. त्यामुळे समुद्र आपल्या जलतरंगांनी तिच्यावर वारंवार जलसेक करीत राहिला आहे. या फुललेल्या पलाशवृक्षपंक्तीपासून वायूंच्या योगाने ज्यांचे ऊर्ध्वभाग धुरासारखे काळे आहेत असे मेघ धूमाप्रमाणेच निघत आहेत. पुष्पे निखाऱ्यांप्रमाणे पडत आहेत व विझलेल्या निखाऱ्यांप्रमाणे पक्षी व भ्रमर उडत आहेत. (याप्रमाणे जिच्या ठिकाणी अग्नीची उत्प्रेक्षा केली आहे अशी वनपंक्ति दाखवून आतां खरोखर पेटलेली वनपंक्ति दाखवितो) अशीच ही दुमरी उत्तरदिशेतील पर्वतशिखरांवर दूर खऱ्या अग्नीकडून जाळली जात असलेली वनपंक्ति पहा. आकाशांत वायु तिला हालवीत आहे. हे राजन् ! कौंचपर्वताच्या भूमीतून मंदगतीने चालणाऱ्या मेघसमूहाच्या गंभीर गर्जना ऐकून मोर नाचत आहेत व तसल्या नृत्य करणाऱ्या मयूरसमूहाने युक्त असा हा उंच वनसमूह समोर दिसत आहे. वृष्टियुक्त वायु, त्यांतील वृक्षांची पुष्पे, फळे, पल्लव यांना हालवीत आहे. हा सूर्याचा प्रसिद्ध रथ अस्ताचलावरील विकट सुवर्णमय शृंगावर घर्षण पावल्यामुळे त्याचा सुंदर संधिप्रदेश जर्जर झाला आहे व ध्वनियुक्त चक्रासह त्याच्या कूबराचाहि मोठा कर्कश आवाज होऊन तो

निम्नप्रदेशीं उतरत आहे, पहा. भुवनरूप गृहा-
च्या तटाप्रमाणे असलेल्या मानसोत्तरपर्वताच्या
उदयगिरिशिखरांवर चंद्ररूप मांगलिक पुष्प
उदय पावले व ते माळिन्याला भिऊन सभोवार
आपल्या प्रकाशाने विकास पावले. तथापि दैव-
वशात् अमंगल करणाऱ्या विधीने त्या तसल्या
पुष्पामध्येहि कलंकरूपी भ्रमराची योजना
केलीच. यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते की, या
जगांत अशी कोणतीही श्रेष्ठ वस्तु नाही
की जिला हा दुष्ट विधि एका क्षणांत
कलंकित करीत नाही ! अहो, भूमीला स्पर्-
शहि न करणाऱ्या व पर्वतशिखरावर रहाणाऱ्या
चंद्राची ही दशा, तर इतरांविषयी काय बोला-
वे ! (सर्वतः पसरलेल्या चंद्रप्रकाशावर तीन
उत्प्रेक्षा—) हा गगनसागरांतलि चंद्रप्रकाश प्रदो-
षकारी नृत्य करणाऱ्या, त्रैलोक्यसंहार करणाऱ्या
रुद्राचा अट्टहास आहे. किंवा हा चंद्रप्रकाश
नसून भुवनरूप मोठ्या गृहाला सुंधालेप दिला
आहे, म्ह० चुना लावला आहे. किंवा क्षीर-
रूपी जलाचा हा शुद्ध पूर आहे. संध्याधातु-
रागांचा ज्यास स्पर्श झाला आहे असा प्रदो-
षमय मंदर पर्वताकडून मंथन केला जाणारा जो
हा चंद्ररूप क्षीरसागर त्यापासून उसळणाऱ्या
तरंगांसागराच्या प्रभापटलांनी उग्र झालेला जो
शिव त्यांनी सोडलेल्या गंगानदीच्या पसरणाऱ्या
पुरांनी या सर्व दिशा भरून गेल्या आहेत, पहा;
हे निरुपम राजा ! तालवृक्षांप्रमाणे भयंकर अस-
लेल्या वेतालबालकांनी युक्त असे हे गुह्य-
कांचे समूह रात्री शांतिकर्म, स्वस्तिवाचन इ-
त्यादि मंगलकर्मे बंद झाल्यामुळे उत्पातांनी
व्याकुल झालेल्या हूणेश्वराच्या म्हणजे तुझ्या
शत्रूंच्या नगरांत त्यांतलि लोकांना खाण्यासाठी
पळत आहेत, पहा. हा पूर्णचंद्र आकाशांत
तोवरच शोभतो, की जोंवर वधूचे मुख गृहा-
च्या बाहेर येत नाही. एकदां अंगणाकाशांत

अबला मुखचंद्राचा उदय झाला कीं मग चंद्र व
शुभ्र मेघखंड यांत काय फरक ! (आतां कोणी
चंद्राच्या किरणांनी व्यापलेल्या हिमालयाचे
वर्णन करतो)— हिमालयाची ही शिखरे अति-
शय वृद्धि पावली आहेत. त्यांनी चंद्रकिरण-
रूप नूतन वस्त्रे परिधान केली आहेत.
गंगाजलांनी त्याच्या शिला धुतल्या जात आहेत.
त्यांवर बर्फ पसरले आहे. उग्र वेळी याच
त्यांच्या जटा आहेत. हा आकाशांत मंदरपर्वत
दिसतो आहे, पहा. मंदारवन हेंच त्याच्या
कानांतील भूषण आहे. झोल्यांत बसलेल्या
अप्सरांच्या गीतांना सभोवार पसरविणारा वायु
त्यांवरून वहात आहे. कांहीं ठिकाणी रत्नांच्या
कांतीने तो चित्रविचित्र दिसत आहे व तो
अतिशय उंच असल्यामुळे आकाशमयच भासत
आहे. उमललेली व दाट भरलेली जीं शिलीध्र
पुष्पे तिच जणुंकाय अर्घ्यपात्रे धारण कर-
णार मोठे पर्वत, मेघांच्या ध्वनींनी गंभीर
झालेल्या दऱ्यांतून असलेले जे नक्षत्रयुक्त
अन्तरिक्ष त्याची शोभा धारण करीत आहेत.
उत्तरेकडे हा प्रसिद्ध कैलासपर्वत आहे. त्याच्या
श्रेष्ठ व व्याप्त प्रभाप्रवाहाने आकाश अधो-
भागी शंभुयुक्त स्कंधाच्या मुक्ताचूर्णानिर्मित
क्रीडागृहाप्रमाणे भासत आहे व ऊर्ध्वभागी
चंद्रहि क्षीरसागरांत निमग्न झाल्याप्रमाणे
भासतो. हे राजन्, हा क्रीडासक्त इंद्र कुन्हा-
डीने ज्यांच्या शाखा तोडल्या आहेत अशा
स्थाणुंची व अग्नीने ज्यांवरील पाने वगैरे
जाळून टाकली आहेत अशा भिंतींची परस्पर
गांठ घालण्यासाठी जलवृष्टि करून दोन्ही
ठिकाणी अंकुर उत्पादन करीत आहे. त्यामुळे
ते केस मोकळे सोडल्याप्रमाणे दिसत असून
वायूच्या द्वारा त्यांची परस्पर गांठ घालण्याचा
प्रयत्न करीत आहे, पहा. हे कंदब व कुंद
यांच्या सुवासाने सुगंधित झालेले वायु मकरंद-

वृष्टीसाठी त्याच्या प्राशनाने पुष्ट झालेल्या भ्रमरसमूहांनी नीलवर्ण व त्यामुळेच मेघासारखे होऊन सर्व परिमल आपल्याबरोबर घेऊन आकाश व प्राण्यांचीं घाणेंद्रिये यांना लेप करीत आहेत. वर्षाऋतूमध्ये ज्यांतील फुले उमलली आहेत अशा वनस्थलीत, छायायुक्त कोमलतृणांनी भरलेल्या जंगलांत, फलांनी ओथंबलेल्या वृक्षांनी युक्त असलेल्या ग्रामांत लक्ष्मी जणुंकाय स्वतःच येऊन निवास करते. हा पुढे दिसत असलेला ग्राम मनोदेवतांचे नगरच आहे असे वाटते व त्यांत पुष्पे, फळे, पल्लव यांची अतिशय समृद्धि झाली आहे. हे पर्वतावरील ग्राम रम्य दिसतात. कारण त्यांत फुललेल्या चंपकादि वृक्षांच्या शाखांना झोपाळे बांधून त्यावरून स्त्रिया क्रीडा करीत आहेत. झऱ्याचे पाणी झुळझुळ वाहत आहे. आसपासचे तालवृक्ष फुलले आहेत. फुललेल्या मंजऱ्यांनी भूषित झालेल्या लतागृहांतून उंच वृक्षांवरील मेघांना पाहून मयूर नाचत आहेत. त्याचप्रमाणे त्यांतील कोमल तृण उगवलेली स्थले वाऱ्यांनी हालणाऱ्या लतांनी व्यापली आहेत. त्यांत मधुर ध्वनि करणारे क्षुद्र पक्षी व गायन करणाऱ्या पुलिंदांच्या स्त्रिया आहेत. गुराख्यांचे लहान लहान बालक रक्षण करीत असल्यामुळे त्यांतील वासरे निर्भय आहेत. त्याचप्रमाणे ते बालक व ती वासरे दही, दूध, तूप व मध यांच्या भक्षणाने पुष्ट झाली आहेत. अशा प्रकारचे हे गिरिग्राम ह्य० ब्रम्हदेवाच्या विश्रांतीसाठी रम्य अमृतपूर्ण मंडपच रचले आहेत की काय असा भास होतो. ११९.

सर्ग ११६ वा.

१ संग्राम, आकाश, बिरही, पर्वत, ग्राम, गुहा, मेघ व मूर्ख कावळे यांचे वर्णन.

अनुचरः—हे प्रभो ! संग्रामांत आसक्त झालेल्या सीमान्तराजांचे सैन्यसमूह स्फुरत आहेत व चतुर्विध सैन्य चालत आहे. वीरांकडून संग्रामांत संमुख मारल्या गेलेल्या वीरांना पुनः पुनः रथांवर घालून अप्सरा आकाशांत नेत आहेत, पहा. तारुण्यांत सुरत जसे शोभते त्याप्रमाणे बलाढ्य विजिगीषूला शत्रूंशी भयंकर संग्राम करण्याचा पुनः प्रसंग आला असतां धर्मयुद्ध अतिशय शोभते. लोकांनी न निर्दिलेले ऐश्वर्ययुक्त आरोग्य व परार्थासाठीं धर्मयुद्ध हे जीविताचे उत्तम फळ आहे. धर्माशी विरोध न येईल अशा रीतीने सन्मुख आलेल्या योद्ध्याला जो धर्मयुद्ध करून मारतो, तोच शूर स्वर्गाला पात्र होतो. हे राजा, सज्ज सैन्यसमूह, याच भूषणास पात्र असलेल्या या शूर पुरुषांच्या ठिकाणी हा त्या अंधकाररूप रात्रीचा प्रारंभ संग्रामभूमीत कसा प्राप्त होत आहे तो पहा. संग्रामलक्ष्म्या हातांतील तरवाररूपी नीलकमलाने शामवर्ण व घोड्यांच्या पायापासून उडालेल्या धुळीने काळा कुट्ट झालेला हा निशागम जरी या पुरुषापाशी येत आहे, तरी या रात्री लक्ष्मी स्वयंवरांत याला वरते किंवा नाही, हे कौतुक पहा. शर, शक्ति, गदा, भुशुंडी, खड्ग, शूल, कुंत, तोमर, चक्र यांनी पूर्ण असलेले हे योद्धे तांडवनृत्य करीत असलेल्या पुरुषांच्या केंसाप्रमाणे हालत असलेल्या तृणकाष्ठमय पर्वतावरील दावाग्नीप्रमाणे शोभत आहेत. त्यांत शरशक्त्यादि समूह समुद्रामध्ये प्रतिबिंबरूपाने हालू लागले असतां त्यांतील नागांचे संघ भूमीवर

प्रसूतच झाले की काय, असे भासतात. मोठ-
मोठ्या जलधारांनी परिपूर्ण असलेले हे आकाश
पहा. चंचल तारकारूपी हार घातलेल्या या
आकाशाकडे पहा. दाट पसरलेल्या अंध-
कारांनी व्यापलेले हे आकाश पहा व स्वच्छ
चंद्रकिरणांनी माखलेले हे आकाश पहा. ज्यांत
अनेक देव व असुर यांच्या विमानांचे समूह
हीच नक्षत्रे बनली आहेत, जे अश्विन्यादि
नक्षत्रांचे स्थान आहे, जे संचार करणाऱ्या
चंद्रसूर्यादिकांचेहि आस्पद आहे, ते आकाश
सर्व बाजूंनी परिपूर्ण असूनही अज्ञांची 'ते शून्य
आहे' ही प्रतीति अद्यापि नाहीशी होत नाही.
जेथे एवढे मोठे समर्थ आकाशहि अज्ञांचा
शून्यतापवाद घालविण्यास समर्थ नाही, तेथे
दुसरा कोण समर्थ होणार? मेघांचे भयंकर
झटाटोप चालले असता त्यांनी प्रलय-
कालच्या अग्नींनी, पर्वताच्या पक्षाभिघातांनी
नक्षत्रांच्या पुरांनी, देव व दानव यांच्या
असंख्य क्षुब्ध संग्रामांनी आकाश अद्यापिहि
आपला स्वभाव सोडून विकृतीस प्राप्त होत
नाही. यावरून अंतःकरणांत अतिशय गंभीर
असलेल्या गुणवानांचा महिमा कोणा-
लाहि कळत नाही, हे सिद्ध होते. हे साधो
गगना, तूं सतत आपल्या अंकावर सूर्यनारा-
यणाला व त्याच्या परिजनांसारख्या इतर
देवांना, चंद्राला व इतर गृहांना, त्याचप्रमाणे
विजेसारख्या भयंकर तेजांना डोलवीत आहेस.
तथापि तूं आपल्यामधील तम टाकीत नाहीस हे
मोठे आश्चर्य आहे. हे आकाशा, तूं मलीन
आहेस. जेथे तूं चंद्रबिंबाला छिद्ररूपाने व्यापले
आहेस, तेथे कलंकरूपाने तूं मलीन असल्याचे
प्रत्यक्ष दिसत आहे. तथापि तूं स्वसंगाने सर्व
चंद्रबिंबाला काळे करीत नाहीस, हे मोठे आश्च-
र्यच होय. अथवा जो अंतर्दृष्टीचा मलीन
असतो तो मलीनाच्या संसर्गाने वाहेरून-

हि मलीन होतो. पण जो आंतून निर्मल
असतो त्याला कोण मलीन करणार! किंवा
मालिन्यादि सर्व दोष जरी असले तरी निर्वि-
कारताबलाने त्या दोषांमुळे प्राप्त होणारे
अनर्थ टाळता येतात आणि निर्विकारतेने सुखहि
सुलभ आहे. कारण आकाश सर्व जगदोषाने
परिपूर्ण असूनहि एखाद्या ज्ञानी पुरुषाप्रमाणे
सर्वदा निर्विकार असल्यामुळे सर्वार्थशून्य
व त्यामुळे सुखी असते. अरे बाबा, उदार-
बुद्धे आकाशा, तूं प्रलयकालचे मेघ, वृक्ष,
बेली, लता इत्यादि उन्नतीची इच्छा करणारांना
अवकाश देऊन त्यांची उन्नति करतोस! त्याच-
प्रमाणे तूं चंद्र, मेघ, सूर्य, किन्नर, वायु, मरु-
त्स्कंध व देव यांचाहि आधार आहेस. त्यामुळे
सम व स्वच्छ स्वभावाने युक्त असलेल्या तुझे
सर्व कर्म रम्यच आहे. पण अग्नि व सूर्य यांच्या
प्रज्वलनाला अवकाश देऊन दुसऱ्यांना संताप
देण्याचे जे तुझे शील आहे ते आमच्या
खेदाला फारसे निमित्त होत नाही. कारण
बाकीच्या तुझ्या गुणांकडे लक्ष दिले असतां
या दोषांकडे दुर्लक्ष करता येते. हे आकाशा,
तूं मेघादि भावरणांनी शून्य आहेस, प्रकाशरूप
आहेस, उंच असल्यामुळे देवादि उत्तम
जीवांचा उत्तम आधार आहेस. परंतु गारांचा
वर्षाव करणारा हा मेघ हळूच तुझा आश्रय
करून लोकांना दुःख देतो. त्यामुळे त्याच्या
दोषाने तूं अतिशय हीन झाला आहेस. हे
आकाशा! सुवर्णाप्रमाणे ऋसोटीवर तुझे चिर-
काल घर्षण होणेच उचित आहे. कारण त्या-
वांचून तुझ्या परीक्षेचे योग्य स्थान दुसरे कोण
तेहि नाही. कारण तूं शून्य आहेस, तथापि
मेघांना, नक्षत्रांना, विमानांना, चंद्राला, सूर्याला,
वायूला वहातोस व स्वतः प्रयोजनशून्य अस-
तोस. यास्तव सोन्याचा सर्व गुणांनी युक्त
असलेल्या तुझी परीक्षा करावयास त्याच्या

परिक्षेचेंच स्थान पाहिजे. हे आकाशा ! तूं दिव-
सा प्रकाशरूप असतोस, संध्याकाळीं संध्यारागानें
रक्त वर्ण धारण करतोस, रात्रीं कृष्णवर्ण हो-
तोस, आणि नेहमीं कोणतीच सद्दस्तु धारण
करीत नाहीस, त्यामुळे तूं सर्व वस्तुशून्य आ-
हेस. यास्तव तुझी माया व तुझे चेष्टित तत्त्व-
वेत्त्यालाहि कळत नाही. ज्याप्रमाणें अति
विपुलबुद्धि तत्त्ववेत्ता निष्कांचन जरी
असला तरी आपलीं इष्ट कार्ये साधतो, त्या
प्रमाणें हे आकाश अंतःशून्य असूनहि सर्वा-
ची उन्नति करते. आकाशमार्गांत प्रवाशाच्या
विश्रांतीचें साधन असें तृण व जल नाही,
गांव नाही, नगराचें तर नांव नको. पानांच्या
भरानें ज्याची दाट छाया पडत आहे, असा
वृक्ष नाही, रम्य पाणपोयी नाही, तरी पण हा
सूर्य प्रतिदिवशीं आकाशमार्गाचें आक्रमण
करून जातो. सत्त्ववान् लोक इतरांना
असाध्य असलेलेहि आरंभिलेले कर्म
सोडीत नाहीत. आपल्या सामर्थ्यानें ते
अवश्य साधतात. दिवस सूर्यप्रकाशरूप
नूतन वस्त्रानें स्वतःला भूषित करतो. रात्र,
तारामंडल याच पुष्पसमूहानें आपल्याला
भूषित करते. वसंतादि ऋतु मेघांतील तुषार-
रूपी जलपुष्पानें स्वतःला भूषित करतात. या-
प्रमाणें हे सर्वजण मिळून त्रिभुवनाचे स्वामी असे
जे कालकलारूप सूर्य-चंद्र त्यांच्या आकाशां-
गणरूप क्रीडास्थानाला भूषित करतात. उदा-
रात्म्यांची स्थिति खरोखर मोठी चमत्कारिक
व उन्नत दिसते. कारण हे अंतरिक्ष धूम, धुळ,
मेघ, अंधकार, चंद्र, सूर्य, नक्षत्रे, विमाने,
गरुड, पर्वत, देव, दानव, यांच्या क्षोभांनींहि
आपली पूर्वावस्था सोडीत नाही. (आतां
कोणी एक अनुचर या त्रिभुवनाचें एक जीर्ण-
गृह या रूपानें वर्णन करतो—) दिशा याच
भितीनीं अंतरिक्षाला उंच पटईप्रमाणें धारण

केले आहे. भूमि हेंच त्याचें अधःस्थल असून
दाट नगरे व पर्वत हींच ज्यांतील अनेक जा-
तीचीं पात्रे आहेत, विद्याधरादिक हेच ज्यां-
तील जाळे विणणारे कोळी आहेत, त्याच-
प्रमाणें चार प्रकारचा भूतसमुदाय याच
मुंग्यांच्या थव्यांनीं तें संपन्न आहे, अशा प्रका-
रच्या या भुवनरूप गृहाचें काल व क्रिया हे
दांपत्य फार दिवस रक्षण करीत आहे. ज्या-
प्रमाणें माळ्याचें जोडपें फुलबागेचें रक्षण करते
त्याप्रमाणेंच काळ व क्रिया हीं या भुव-
नाचें रक्षण करीत आहेत. जरी काळ व क्रिया
त्याचें प्रतिदिनीं रक्षण करीत नाहीत व तें
नाश पावले नाहीच असें जरी म्हटलें, तरी
तें अद्यापि नाश पावत नाही व एका दृष्टीनें
नाश पावतेंहि. तें प्रवाहरूपानें एकसारखें
अनुवृत्त होत आहे. त्यांतले कांहीं पदार्थ नाश
पावतात, व कांहीं पावत नाहीत. त्यामुळे हे
नाश पावत असूनहि नाश पावत नाही. या-
प्रमाणें हे विरुद्ध धर्मानें युक्त असल्यामुळे ही
माया आहे. हे जगत् इंद्रजालासारखें आहे.
मला असें वाटतें कीं, आकाश वृक्षादि सर्व
वृद्धि पावणाऱ्या पदार्थांची अधिक उन्नति
होऊं देत नाही. वस्तुतः अकर्ता असलेल्याच
महात्म्याची कर्तृता त्याच्या महिम्यामुळे
उदय पावते. ज्या आकाशांत लक्षावधि विश्वे
उत्पन्न होऊन नाश पावतात, त्या आकाशा-
ला जे शून्य म्हणतात, त्यांच्या अखंडित
पांडित्याला धिक्कार असो. आकाश ईश्वराहून
भिन्न आहे, असें वेड लागलेले वादीच म्हणत
असतात. कारण सर्व विश्वे आकाशांतच
लीन होतात, आकाशापासूनच उद्भवतात व
आकाशांतच स्थित होतात. यास्तव शास्त्र-
सिद्ध ईश्वराचें लक्षण आकाशांतच दिसत अस-
ल्यामुळे तोच ईश्वर आहे. पण ईश्वराविषयीं
भ्रांत झालेल्या वाद्यांनीं आकाश व ईश्वर यां-

मध्ये भेद कल्पिला आहे. अग्नीपासून उडालेल्या ठिणम्यांप्रमाणे या सर्व सृष्टीच्या शोभा ज्यांत येतात, जातात, स्थिर होतात, व उद्भवतात ते एक आद्यंत-मध्यशून्य निर्मल आकाशच त्यांचे कारण आहे असे मी समजतो. तटस्थ ईश्वर त्याचे कारण नाही. त्रिजगन्मणीचा जो अति विस्तीर्ण आधार आपल्या अंगावर असंख्य वस्तूंना धारण करतो, ज्यांत हा जगद्भ्रम उदय पावतो, ते आकाशच चिद्रूप परब्रह्म आहे, असे मी समजतो. (कोणी पर्वतावरील कौतुक दाखवितो.) पर्वताच्या शिखरावरील वनभूमीत, मनोहर लतागृहांत बसून कोणी एक कामी वनचर गात आहे, व खालून जाणारा वियोगी पुरुष ते गायन ऐकून व मनांत व्याकुल होऊन त्या गाणाराकडे वर पहात आहे. (दुसरा तसलेच एक कौतुक दाखवितो.) हे महाराज ! पर्वतशिखरांवरील वनांत उंच वृक्षांच्या छायेत वियोगाने दुःखी झालेली एक विद्याधरी दीर्घ श्वास सोडून कंठ दाटून आल्यामुळे अस्पष्ट अक्षरांनी ने गायन करीत आहे, ते खालून जाणारा हा एक प्रवासी मोठ्या दुःखी अंतःकरणाने ऐकत आहे. त्याचे चित्त चंचल झाल्यामुळे तो पुढे जात नाही व त्याचे अनुचरहि त्याला 'चल' असे म्हणत नाहीत. केवढे आश्चर्य आहे, पहा ! ती वियोगाने व्याकुळ झालेली विद्याधरी पर्वतशिखरावरील वृक्षाखाली बसून श्वास सोडून नेत्रांत अश्रु आणून तिलकरहितमुखाने असे गात आहे. 'हे नाथ ! तुझ्या उत्संगरूप गृहांतील हनुवटी धरून व किंचित् हंसून तुझ्या चुंबनरूपी रसावनाचा आस्वाद पुनः पुनः आठवून मी येथे हा निंद्य संवत्सररूप काल मोठ्या कष्टाने घालवीत आहे.' हिच्या तरुण विद्याधरपंतीला कोणी मुनीने शाप देऊन बारा वर्षे वृक्ष केलेले असल्यामुळे ही त्याच वृक्षा-

वर बसून एकेक दिवस मोजीत आहे. हे प्रभो ! हा इतिहास मी याच मार्गातील जाणाऱ्या लोकांच्या तोंडून ऐकला. आपले दर्शन होतांच हा विद्याधर शापापासून मुक्त होईल, असे मुनीने तिला सांगून ठेवले होते. त्याप्रमाणे आतां आपले दर्शन होतांच त्याचा शाप निवृत्त झाला आहे. त्यामुळे तो विद्याधर आपले वृक्षत्व सोडून आपल्या दयितेला त्या शाखाकृति बाहुंनी दृढ आलिंगन देत आहे. त्या वेळी त्या वृक्षाची फुललेली जीं फुले तेच त्याचे हास्य झाले. महाराज, पर्वतरूप हत्तीच्या वृक्षरूपी स्पष्ट रोमांमध्ये हा पुष्पांचा समुदाय वसंतऋतूतील शिखरावरील हिमकणांसारखा किंवा नक्षत्रांसारखा शोभत आहे.

(दुसरा अनुचर कावेरीचे वर्णन करितो.) महाराज ! ही कावेरी नदी कशी शोभत आहे पहा. मत्स्यांचे थवे त्यांत वेगाने उड्या मारीत आहेत. त्यामुळे तिच्या चंचल छाटा अधिकच चंचल होत आहेत. तिच्या तीरावर टिटव्या आवाज करीत इकडे तिकडे फिरत आहेत व तिच्या समोवारचे जलप्रदेश हरिणांनी व्यापिले आहेत. हे राजा ! येथील सुवेलपर्वताच्या कळ्यावरील सर्व सुवर्णशिला सूर्याच्या प्रकाशाने चमकत आहेत. व त्यामुळे त्या समुद्राच्या तरंगांनी इतस्ततः पसरलेल्या वडवाग्नीच्या कणांप्रमाणे भासत आहेत. त्याचप्रमाणे पर्वतावर येऊन टेकलेल्या मेघांनी ज्यांची घरे वेढली आहेत, ज्यांच्या गृहसीमेवर प्रफुलित वनवृक्ष आहेत व पलाशवृक्षांनी जेथील आकाश आच्छादित करून टाकले आहे, अशा या भिड्यांच्या गृहांची शोभा तर पहा. त्याचप्रमाणे फुललेल्या पुष्पांनी ज्यांतील पुष्पवाटिका अतिशय शुभ्र झाल्या आहेत, मंदारवृक्ष हीच ज्यांतील अनेक पुष्पपात्रे आहेत, अनेक प्रकारच्या मयूरांनी नृत्यस्थाने

असल्यामुळे ज्यांत जलमय शिशिरप्रदेश आहेत व त्या मोरांच्या नृत्यामध्ये धबधब्यांचे प्रतिध्वनि करणाऱ्या गुहा हीच वाघे व गीते आहेत, असे ग्रामस्थ लोकांनी भरलेले हे गिरि-ग्राम स्वर्गालाहि जिंकात आहेत. कारण या गिरिग्रामांतील गोकुलामध्ये नुकत्याच फुललेल्या पुष्पांच्या पाकळ्यांवर बसून व मधुपान करून मदांध होऊन गुंजारव करणाऱ्या भ्रमरांना पहाणारे व पर्वतांच्या गुहेत रहाणारे भिल्ल, भिल्लिणी यांना जो संतोष होतो, तो नंदनवनामध्ये क्रीडा करणाऱ्या देवांनाहि होत नाही. भृंगांनी ज्यांना आपला झोपाळा केला आहे, अशा लतांनी भरलेल्या अरण्यांतील दऱ्याखोऱ्यांतून गात असलेल्या तरुण भिल्लिणींच्या मुखाकडे ज्यांनी दृष्टि दिली आहे व त्यांच्या शृंगारचेष्टांनी जे व्याकुल झाले आहेत, असे किरात मुग्ध मृगाला शत्रूप्रमाणे कधी तरी मारतील का ? नानाप्रकारच्या पुष्पांपासून ज्याने शीतलत्व, सुगंधत्व व परागादि सारभाग घेतला आहे, अशा वायूमुळे ज्यांतील जलाशयांत तरंग उत्पन्न होत आहेत, असे गिरिग्राम आपल्या गुणाधिक्याने चंद्रालाहि जिंकात. अर्थात् चंद्रमंडळांत राहाणाऱ्या देवांहूनहि या ग्रामांतील लोकांना अधिक सुख होतें. ज्यांतून निर्झरांचे पाणी झुळझुळ ध्वनि करीत आहे, सभोवारचे तालवृक्ष फुलले आहेत, वाऱ्याने सहज हालणाऱ्या पुष्प-पल्लव-युक्त वेलींनी आकाश व्यापले आहे, सीमेवरील सालवृक्षांवर मेघ विश्रांति घेत आहेत, असे हे रम्य पर्वतग्राम स्वर्गस्थ चंद्रनगरांतील उद्यानभागाप्रमाणे असून चंद्रामृताचा स्त्राव करणाऱ्या अश्वत्थाने युक्त असलेल्या ब्रह्मलोकांतील भूमीस ते जिंकीत आहेत. ज्यांच्याजवळ पिवळ्या विजा चमकत आहेत, अशा गर्जना करणाऱ्या मेघांच्या नादांनी नाचणाऱ्या

मोरांच्या नूतन तांडवांत इकडे तिकडे उडणाऱ्या चंद्रक मण्यांचाच भास करणारे ते ग्राम ब्रह्मलोकांस जिंकितात. ज्यांच्या एका बाजूला सुंदर चंद्रमंडल आहे व दुसऱ्या बाजूला जलाने भरलेले मेघ आहेत, अशा पर्वतांच्या तटावरील ग्रामांत जी विलासलक्ष्मी आहे, ती वैभवसंपन्न ब्रम्हदेवाच्या राज्यांत तरी कोठची ? स्वाभाविक सुगंधाने युक्त अशा नंदनवनांतील अन्तर्भागांप्रमाणे सुंदर, संतान कल्पवृक्षाच्या स्तबकांना हंसणाऱ्या निकुंजांनी युक्त, फुललेल्या व गुंजारव करणाऱ्या मत्त भ्रमरांनी व्यापलेल्या निंबवृक्षांनी परिपूर्ण अशा गिरिकंदरांमध्ये माझे मन अतिशय रमतें. हरिणांच्या आवाजांनी रम्य झालेल्या आणि पक्ष्यांच्या मंजुळ किलकिलाटांनी चित्त आकर्षण करणाऱ्या गिरिग्रामामध्ये मदनाच्या पुराप्रमाणेच मनुष्यांची प्रीति आहे. राजन् ! स्फटिकाच्या स्तंभाप्रमाणे रम्य निर्झरधारा ज्यांत वहात आहेत, अशा या पर्वतावरील ग्रामांत हे मोर कसे नाचताहेत पहा ! ज्यांत निर्झरजल मंजुळ आवाज करीत आहे, अशा या ग्रामांतील कुंजांत पुष्पभारांनी नम्र झालेल्या वेलीविलासी मयूरस्त्रिया नाचत आहेत. हारीतपक्ष्यांनी ज्यांतील उपवनवृक्ष मनोहर झाले आहेत व ज्यांतील हंस, सारसादि पक्षी विहिरीवर बसून मधुर ध्वनि करीत आहेत आणि ज्या गिरिगव्हरांनी झांकलेल्या आहेत, अशा या ग्रामस्थलीमध्ये हा सर्व जगत्प्रसिद्ध काम मोठ्या प्रेमाने रममाण होत आहे, असे मला वाटते. (आतां येथून सर्गसमार्पणपर्यंत अन्योक्ति आहेत.)

श्रीमानांच्या औदार्याप्रमाणे ज्याचे औदार्य आहे, जगत्परिपालनाची इच्छा असल्यामुळे ज्याचे अंतःकरण फार मोठे आहे व सूर्यताप घालविण्यासाठी ज्याची गंभीर आकृति आहे, अशा हे मेघा ! तूं पर्वतांच्या मस्तकांवरील

भूषण आहेस. भूमीतील क्षेत्र—उपवनादि संपत्तीला कारण होणाऱ्या जलाचे एक आस्पद आहेस. याप्रमाणे हजारों सद्गुणांनी युक्त असलेल्याहि तुझ्या ठिकाणी सदसद्विवेक नाही. कारण तूं एकदा हर्षाने वर्षाव करूं लागलास ह्मणजे तुझ्या वृष्टीला पात्र नसलेल्या ऊपर देशी, समुद्रादि जलपूर्ण स्थानी व कंटकादि वृक्षांवरहि एखाद्या सुक्षेत्राप्रमाणेच वृष्टि करीत सुटतोस. पण हे तूझे सदसत्पात्रविभागाविषयींचे अज्ञान सज्जनांच्या मनाला फार दुःख देते. अरे, तुझ्यासारखे महात्मेहि सुपात्राच्या गुणोत्कर्षाला जर मान न देतील तर दुसरे कोण देणार? हे मेघ ! तूं समुद्र, गंगादि उत्तम तीर्थांच्या जलप्रवाहांत नित्य स्नान करतोस. उच्चपदी स्थित होऊन सर्व जीवांना जल देतोस, शुद्ध होऊन अरण्यभूमीत मुनींचे व्रत धारण करून रहातोस, शरत्काली अगदी रिकामा झालेला असाहि तूं अतिशय शुभ्रकांति दिसतोस, तुझ्या शरीराची शांति अतिशय रम्य दिसते, असा असलेलाहि तूं ज्या वेळी दान देण्यास तयार होतोस, तेव्हां विद्युदग्नीसह कर्णकटु ध्वनि करतोस. हे क्षुद्र जीवांना उचित असलेले वर्तन तुझ्या ठिकाणी कसे बरे शोभावे? शुभ वस्तुहि अयोग्य स्थानी गेली ह्मणजे अशुभच होते. पाणी मेघासारख्या दुःस्थानी प्राप्त झाले ह्मणजे काळें पडते. एखाद्या दीन सुहृदाप्रमाणे मेघाने जलाची वृष्टि केली, त्या पाण्याने सर्व पृथ्वी भरून सोडली आणि भूमीतील म्लान होणारे तृणांकुरादि परिपुष्ट झाले. हे सर्वच आश्चर्य आहे ! निर्दयता, अस्थिरता, अशुचित्व, रस्त्यांतून भटकणे आणि सर्व प्रकारे निंदितत्व हे गुण मूर्खापासून कुत्र्यांनी घेतले की, कुत्र्यापासून मूर्खांनी घेतले हे कांही कळत नाही. जर मूर्ख निश्चय आहेत, तर राजेहि त्यांचा संग्रह कां करतात? शौर्य

संतोष, भक्ति इत्यादि कांही थोड्या गुणांमुळेच पुष्कळ दोषांनी युक्त असलेलाहि एखादा मूर्ख कुत्र्याप्रमाणे एखाद्या दुर्गुणी राजाला संग्राह्य वाटतो. भोगपरंपरेमध्ये ज्याने आपले सर्व शरीर आसक्त करून टाकले आहे, असा विषयलंपट मूर्ख धत्तुरादि खाऊन उन्मत्त झालेल्या, प्रमाद, क्रोधावेश इत्यादिकांमुळे कूपादिकांत पडूं लागलेल्या, पिशाचादिकांचा संचार झाल्यामुळे धांवणाऱ्या, तत्त्वज्ञानाच्या आधिक्यामुळे देहादि परिच्छेदाला विसरून मी ब्रम्ह ही भावना दृढ झाल्यामुळे सर्वोत्तम असलेल्या पुरुषांस जो तृण मानतो, त्याचा हे तृणा, तूच विचार कर. या विषयलंपट पुरुषाला इच्छा आहे की तो जड आहे, या रहस्याचा तूं विचार कर. त्याच्या ठिकाणी जर इच्छा असेल तर तो कुत्र्यासारखा आहे. जर जड असेल तर तृणाग्राहूनहि त्याच्या ठिकाणी विषयलंपट्यादि दोष अधिक असल्यामुळे तो त्याच्याहूनहि नीच आहे अशी तुझी खात्री होईल. व त्याला तृणाचेहि जर साम्य नाही तर उन्मत्तादिकांची बरोबरी तो कशी करणार? याचा तूच विचार कर. सिंह मेघगर्जनाप्रभृति कोलाहल अक्षुब्ध मनाने व अनादराने सहन करतात व श्वान भयभीत होऊन व भीतीने डोळे झांकून घेऊन मोठ्या कष्टाने ती गर्जना ऐकतात. हे श्वाना, चित्तवृत्तीने तूं आपल्या बरोबरीचा आहेस असे जाणून आपले गुण शिकविण्यास तूं योग्य आहेस असे समजून कोणा मूर्खाकडून नित्य अशुचित्व, अप्रिय लोकांवर भों भों करून भुंकणे, रस्त्यांतून भटकत व्यर्थ काळ घालविणे इत्यादि गुण तूं शिकविला गेला आहेस? त्या तुज शिष्याहून त्या गुरुमध्ये गुणाधिक्य असते. कर्माच्या वैषम्यामुळे नित्य विषम जगत् निर्माण करणाऱ्या ब्रम्हदेवाने आपल्या सर्वा नांवाच्या

मुलीचा मुलगा जो हा श्रान त्याच्या ठिकाणी त्याला अनुरूप असे सर्व धर्म पहाण्यासाठी हे सर्व एकसारखेच निर्माण केले. उकिड्यांमध्ये खड्डा करून त्यांत रहाणे, विष्ठादि अशुचि पदार्थ खाणे, सर्व लोकांच्या समोर विषयोपभोग आणि सर्वनिष्ठ शरीर, अशा अरे कुत्र्या ! तुझ्यापेक्षां अधम कोण आहे ! असे विचारणाराला तो कुत्रा हंसून उत्तर देतो की, अज्ञान, अपवित्र देहादिकांवरील अभिमान व विचारदृष्टिराहित्य हे धर्म ज्याच्या ठिकाणी असतात तो माझ्याहून अधम होय. तर मग मूर्खापेक्षां तुझ्यांत काय आधिक्य आहे ? असे विचारले असतां लागलेच तो म्हणतो, शौर्य, अकृत्रिम भक्ति आणि अल्प संतोष हा गुणसमूह दीर्घ काळ शोधित जरी बसले तरी मूर्खाच्या ठिकाणी सांपडत नाही. अपवित्र पदार्थ खातां, अमंगळ जो ठिकाणीच रहातो, क्षुद्रप्राण्यांना स्वतः मारून खातो व मोठ्या प्राण्यांचीं शवें फाडतो; तात्पर्य, ब्रम्हदेवाने सर्वथा असमर्थ असा हा कुत्रा एक खेळच करून ठेवला आहे. (नदीतीरावर निर्मल्य अक्षता भक्षण करण्यासाठी शिवलिंगावर बसून ओरडणाऱ्या कावळ्याला पाहून त्याच्या ओरडण्याचे तात्पर्य कवि कल्पितो.) अधोगतीला कारण होणाऱ्या सर्व पातकांमध्ये शिवस्व भक्षण करण्यासाठी शिवलिंगाचा आश्रय करणे हे सर्वांत फार मोठे पातक आहे व त्याचेच मी काक हे प्रत्यक्ष उदाहरण आहे, पहा. (सरोवरावर ओरडत फिरणाऱ्या कावळ्याला उद्देशून कोणी असे म्हणतो.)

हे निष्ठ कावळ्या, का-का-का अशा कर्कश आवाजाने तूं हंससारसादिकांचे गुण आपणामध्ये आणूं पहात आहेस, पण त्यामुळे तूं चिखलांतून भ्रमण करून भ्रमरांचे आवाज झांकून टाकतोस. त्यामुळे तुला पहातांच माझ्या

मस्तकांत वेदना उठत आहे. भ्रमरांचे गुंजारव ऐकूं न येण्यास कारण झाल्यामुळे तूं माझ्या मस्तकांत शल्य होऊन राहिला आहेस. हे राजन्, कावळा कमलनाल सोडून अमंगल पदार्थ उचलतो म्हणून तूं विस्मित होऊन नकोस. कारण अभ्यासाने निष्ठ खाद्यहि स्वादिष्ट वाटूं लागते. अनेक उद्यानांतून संचार केल्यामुळे नानाप्रकारच्या पुष्परागाने शुभ्र झालेला कावळा हंसासारखा जरी दिसला तरी कृमींनी भरलेले व सडलेले मांस बगैरे तो उचलीत आहे असे पाहून तो कावळा आहे असे तेव्हांच ओळखतां येते. कोकिलाबरोबर असलेला कावळा त्याचा कृष्ण वर्ण व त्याच्यासारखे पंख या सादृश्यामुळे प्रथमदर्शनी ओळखतां न येऊन जरी कोकिलच भासला तरी त्याच्या शब्दावरून तो कावळा आहे, असे तेव्हांच जाणतां येते. पण तो जर मुकाट्यानेच बसला तर हा कावळा आहे, असे कोण जाणणार ? रात्री सर्व लोक निजले असतां एखाद्या चव्हाळ्यावरील उंच वृक्षावर चढून चोर जसा दाही दिशांची टेहेळणी करतो, तसा हा कावळा या महा अरण्यांतील जीर्ण भित्तिस्तंभावर बसून निरीक्षण करीत आहे, पहा. उतावीळ सारसांकडून फाडल्या जाणाऱ्या कमलांच्या परागांनी सुंदर झालेल्या या सरोवरांत वाहणाऱ्या वायूने उडविलेल्या धुळीने ज्याचा स्कंधप्रदेश मलिन झाला आहे असा हा कावळा कसा विहार करीत आहे ? हे सर्वथा अनुचित होय. फुललेल्या शुभ्र कमलांची जणुं काय खाणच अशा या अत्यंत सुंदर सरोवरांत बसलेल्या राजहंसाबरोबर ज्याचे तोंड दगडांनी फोडणेच उचित आहे असा हा काकपिशाच या वाईट डबक्यांत बसून मी राजहंसच आहे असे भासविण्यासाठी नानाप्रकारच्या लीला करीत आहे. अरे ! अरे ! फार वाईट. राजन् !

तूं त्यांच्याकडे पहा तर खरें. आपल्या कर्कश रवानें श्रोत्यांचे कान किटविणें हें ज्याचें लक्षण आहे, अशा हे कावळ्या, आपला भाग दुसरा कोणी काकेतर प्राणी न खावो, म्हणून तूं कावळ्यांना नेहमीं बोलावीत असतोस. पण तें तुझें का—का—का म्हणून बोलाविणें आपण कोठें गेलें? तूं आज एकटा माझाच पुत्र शिवंत राहो, या आशेनें कोकिळाच्या पिलाला उगीच कां पोशीत आहेस? कारण कटु भाषण करणें हेंच ज्याचें शील आहे, असा तूं भ्रांतीनें सुस्वर कोकिलाचें जरी पोषण करीत असलास तरी त्यामुळे तुझे मनोरथ सिद्ध होणार नाहीत. ती तुझी कृति उपहासासच पात्र होईल. (कमलवनांत विलास करीत असलेल्या व कर्कश आवाज करणाऱ्या कावळ्याला पाहून कोणी म्हणतो.) अरे कावळ्या, जो पुरुष तुझ्या किंवा दुष्ट लोकांच्या क्रूर शब्दांनीं अतिशय खिन्न होऊन व निश्चेष्ट होऊन रडत नाही, त्याला तूं आपल्या कटु ध्वनिरूपी करवतीनें काप; पण मी तसा नाही; मग कां उगाच ओरडतोस? (दुष्टांच्या सभेमध्ये बसण्यास दुसरे दुष्टच योग्य होत, अशा आश्यानें दुसरा एक अनुचर म्हणतो—) संचार करणाऱ्या हिंस्र प्राण्यांनीं युक्त अशा बक, मद्गु, जलकाक यांनीं भरलेल्या पाण्याच्या डबक्यांत जर उलूक व काक येऊन बसतील तर ती सभा फार शोभेल. ती योग्य सभ्यसदांनीं युक्त आहे असें म्हणतां येईल. सभेमध्ये पंडित जसा आपल्या भाषणावरूनच बंडित ठरतो, तसा कोकिळ वर्ण, पंख व आकृति यांनीं कावळ्यासारखाच जरी दिसला तरी व्यक्त वाणी उच्चारतांच व्यक्त होतो. साधूंचा अपराधहि सहन करतां येतो, पण दुष्टांचा संबंधहि दुःसह होतो, अशा आश्यानें एक म्हणतो. पुष्पलता आपल्यावरील

मृदु पुष्पांचे अंकुर कोकिलानें जरी तोडले तरी तें सहन करते; पण कंक, मृग, बक, मद्गु, कुक्कुट व काक यांचा स्पर्शहि तिला सहन होत नाही. खलसभेत आपल्या सद्विद्येचा उपन्यास करण्यास उत्सुक असलेल्या एका मनुष्याला कोणी म्हणतो, अरे हे मधुरकंठ कोकिल! पतिपत्नीच्या विग्रहाचे वेळीं त्यांचा संधि करून देण्यास समर्थ असलेला हा तुझा मंजुळ व कानांना आल्हाद देणारा ध्वनि येथें कोण ऐकणार? कारण येथें निंबांच्या गुल्मांत कावळे व उलूक यांच्या कलहामुळे जो मोठा कर्कश ध्वनि होत आहे, त्याच्या योगानें आमच्या कानठळ्या बसल्या आहेत. उपवनामध्ये श्रवणाची ज्यांना अतिशय आसक्ति आहे अशा लोकांच्या पुढें हा कोकिलपुत्र आपल्या कोमल वाणीनें मोठी रमणीय कथा करून जो सर्व श्रोत्यांचें मनोरंजन करीत आहे तो कावळा येऊन त्यानें हा कोकिळशिशु माझा पुत्र आहे, इत्यादि तिरस्कारस्वरूप कर्णकटु आवाजानें सर्व श्रोत्यांना विरस केले. (अयोग्य श्रोत्यांच्या पुढें अकालीं त्यांना योग्य समजून आपल्या गुणांचें प्रदर्शन करणाऱ्या एकाला दुसरा म्हणतो.) अरे कोकिला! तूं श्रोत्यांच्या योग्यतेचा वगैरे विचार न करतांच आपल्या गुणांचें प्रख्यापन करणाऱ्या उत्सुकतेनें, मोठ्या हर्षानें हें उगीच काय बोलत बसला आहेस! अरे बाबा, हर्षानें तुझ्या कंठांतून बाहेर निघणारें हें आपलें कूजन आंत दाबून ठेव. आपले गुण दाखविण्याला हा योग्य काल आहे व हे सर्व श्रवणाला योग्य आहेत असा भ्रम तूं कधीं होऊं देऊं नकोस. अरे पुष्पांनीं भरून गेलेला हा वसंत-समय नव्हे, तर हेमंतानें हे वृक्ष दंबानें करपून टाकले आहेत. या वेळीं तुझ्या वाणीचा कांही उपयोग होणार नाही. ज्यांत विप्र-

विचित्र नूतन अंकुर येतात, अशा चैत्र माहे-
न्यांत एक विरहिणी म्हणते, ज्याची आकृति
अतिशय प्रशस्त आहे, अशा हे कोमल कूजन
करणाऱ्या कोकिला, हा मधुवास कोणाचा ?
या माझ्या प्रभावर तूं मधुवृक्षावरून त्वरेने
'तुम्हा तुम्हा' असे कोमल स्वराने जें म्हटलेस
तसले खोटे व दुःखद भाषण तुला कोणी शि-
कविले ? अरे अरे ! या मज विरहिणीला हा
मधु नव्हे, तर आपल्या प्रियेसह मंजुळ गायन
करणाऱ्या तुम्हा तो मधु आहे. त्यामुळे
'माझा माझा' असे म्हणावयाचे सोडून
'तुम्हा तुम्हा' असे जें तूं म्हणत आहेस ते
मला दुःख देण्यासाठीच होय. कावळ्यांच्या
समूहांत कांहीं न बोलतां पंखादि हालविणे,
विहार, वर्ण, झरीर, यांचे जरी साम्य असले,
तरी क्वंतीने रमणीय असलेला हा कोकिल
मूर्खीच्या समूहांतील पंडिताप्रमाणे दुरूनच ओ-
ळखतां येतो. कारण रमणीय आकारावरून
ज्याच्या शुभ क्रियेचे अनुमान होत आहे,
असा पुरुष कोठेही जरी असला, त्याने आ-
पल्याला गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न जरी केला, तरी
तो प्रख्याति पावतोच. हे मित्रा कोकिला, कर्ण-
कटु आवाज करणाऱ्या कावळ्यांच्या पंक्तींनी
युक्त असा हा शिशिरकाल आहे; वसंतोत्सव
नव्हे. या वेळीं तूं कितीही सुंदर ध्वनि केलास
तरी तो अनर्घ्य गुण प्राप्त होणार नाही. या-
स्तव तूं आपले कूजन पुरे कर. अरे बाबा,
वाळून पडलेल्या पानांनी जिचे मुख झांकून
गेलें अशा एकाद्या उंच वृक्षाच्या ढोलीमध्ये
मुकाट्याने बैस. (आतां कोणी कांहीं आश्चर्ये
दाखवितो.) हा कोकिलशिशु आपल्या काकी
मातेला टाकून निघून गेला हें एक आश्चर्य !
त्यानंतर ती कावळी त्या कोकिलपुत्राला
चोंच व नखे यांनी पीडा देते हें दुसरे आश्चर्य !
पण असें जो मी क्षणभर मनांत म्हणत आहे,

तो तो कोकिलशिशुहि उत्साहाने आपल्या
मातेप्रमाणेच उद्युक्त झाला, हें आणखी आश्चर्य !
यावरून भाग्यवान् मनुष्य ज्या ज्या दिशेस
जातो, ती ती दिशा त्याचे माहात्म्य
वाढविते, ही गोष्ट सिद्ध झाली. ११६.

सर्ग ११७ वा.

—:०:—

१ नानाप्रकारच्या कमलांनी भूषित झालेल्या
सरोवरांचें वर्णन. २ व त्या प्रसंगाने कमल, भ्रमर,
इत्यादिकांचें वर्णन.

सहचरः—हे राजन् ! या पुर्वील पर्वत-
शिखरावर कल्हार, पद्म, उत्पल इत्यादि नाना
जातीच्या नालांवर मृणालासाठी ऋषिडा कर-
णाऱ्या व विचित्र ध्वनि करणाऱ्या पक्ष्यांनी
व्यापलेले व त्यामुळेच नक्षत्र व पक्षी यांसह
प्रतिबिंबित आकाशासारखे असलेले हें सरो-
वर पहा. हें पर्वतशिखर सरोवरांच्या अत्यंत
शोभेमुळे कामोद्दीपक झाले आहे. त्यामुळे ते
कामदेवाचा प्रधान मृत्युच आहे. फुललेल्या व
त्यामुळेच ज्याचे नाल वर उंच निघाळे आहेत
अशा सहस्रपत्र कमलांच्या कोशांत असलेले
राजहंस ज्यांची शोभा वाढवीत आहेत, त्याच-
प्रमाणे इंद्रनील पीठस्थानीय भ्रमरांनी व सारस
क्रांचादि पक्षांनी जें युक्त आहे, असे हें सरो-
वर ब्राम्हणादिकांनी सेवन केलेल्या ब्रम्हलोक-
प्रमाणे भासत आहे. इतस्ततः उडणाऱ्या
सीकरांनी ज्याच्या सर्व दिशा हिमयुक्त केल्या-
आहेत, फुललेल्या कमलसमूहांतील रेणूंनी जें
गौरवर्ण झाले आहे, सुगंधाने मत्त झालेल्या
भ्रमरांच्या व पक्ष्यांच्या गायनांनी रमणीय
झालेले असे हें सरोवर आकाशस्थ छटाप्रमाणेच
दिसत आहे. यांत नानारंगी कमळे फुललेली
असून त्यांच्या उन्मत्त करणाऱ्या सुगंधाने

मत्त झालेले भ्रमर गुंजारव करीत आहेत. कोठे विक्षिप्त चित्राप्रमाणे चंचल तरंग आहेत. कोठे भ्रमर शत्रुप्रमाणे भांडत आहेत. कोठे निश्चल व स्वच्छ जलाच्या योगाने ते निजल्याप्रमाणेच निश्चल आहेत, व कोठे तर फुललेल्या दाट कमलांच्या योगाने ते सुकूनच गेले आहेत, असा भास होतो. महाराज, हे सरोवर मोत्यासारख्या जलबिंदूंनी ताप दूर करते. तीरावरील सिंहाला पाण्यांतील आपलेच प्रतिबिंब पाहून दुसऱ्या सिंहाची शंका आल्यामुळे जलपानाविषयी साशंक करते. कांही ठिकाणी वृक्षांच्या अग्रांपासून जलापर्यंत लोंबणाऱ्या शाखांनी प्रतिबिंबदर्शनालाच विरोध करून ते सिंहाला यथेच्छ जलपान करू देते. ते तरंगांच्या योगाने आपल्या कांठावरील सर्व शिला धुवून टाकते, जलप्रायप्रदेश पंकांनी उग्र करते व अनंत कच्छांनी युक्त झालेले ते अनंत मेघांच्या योगाने भूलोकीं आलेल्या आकाशाप्रमाणे दिसते. याचा मध्यभाग मेघांना उडविणाऱ्या वायूने कांपविलेल्या कमलसमूहांतील रजाने विजेसारखा पिवळा केला आहे. पण दुसरीकडे ते आपल्या स्वच्छ जलाने काळोभोर दिसत आहे. त्यामुळे ते संध्याकाळच्या आकाशाचेच अनुकरण करीत आहेसे दिसते. म्हणजे ते स्पष्ट प्रकाशरूप दिसत नाही. आपल्या शिशूंचे पोषण करण्यासाठी हंस कमलनालांचे ग्रास आपल्या घरट्यांकडे नेत आहेत. त्यांच्या भाराने त्यांची गति मंद झाली आहे. त्यामुळे ते हंस कालाने एकत्र संचय करून ठेवलेल्या चंद्रबिंबाप्रमाणे दिसत आहेत. पण अशा हंसांनी युक्त असलेले हे सरोवर वायूने ज्यांत शरत्कालीन मेघाचे तुकडे केले आहेत, अशा आकाशाप्रमाणे दिसते. या सरोवराच्या अमोदभरानेच मंद झालेल्या, मकरंदसंपर्काने आर्द्र झालेल्या, वायूंनी हलविलेल्या, व पंक-

पुटाचे शोधन करण्यांत पटु असलेल्या तरंग-पंक्तींमध्ये तीरावरील पुष्पित वृक्षांकडून पुष्पवृष्टि होत आहे. त्यामुळे ते सरोवर आपल्या अंगावर पांघरूणच घेत आहे असा भास होतो. ते सरोवर राजासारखे आहे. कारण हाळणाऱ्या महाकमलपल्लवरूपी तालवृंदांनी त्यावर वारा घातला जात आहे. सुंदर केंस हीच त्यावरील चामरे आहेत. भ्रमर व कोकिला यांचे मंजुळ शब्द हेच गायन आहे. त्याचप्रमाणे कमललतारूप सुंदर स्त्रिसमूह त्याच्यापार्शी आहेत. त्यामुळेच ते राजासारखे दिसते. ज्यांत भृंगांचेच मनोहर गायन चालले आहे, पद्मपरागांनी जे व्याप्त आहे, त्यामुळेच ज्यांतील जल पितवर्ण झाले आहे, फेंसांनी जे अलंकृत झाले आहे व तीरावरील पुष्पसमूहांनी ज्याने आपले शिरोभूषण केले आहे असे ते सरोवर फार शोभते. अनेक उत्तमोत्तम वस्तूंनी सुशोभित झालेले हे सरोवर सत्संगाप्रमाणे रसयुक्त व आल्हाद देणारे आहे. शास्त्रार्थाचा परिणाम झाल्यामुळे महात्म्यांचे मन जसे अतिशय स्वच्छ व सौम्य होते, त्याप्रमाणे शरत्कालच्या आकाशाचे प्रतिबिंब पडल्यामुळे हे महासरोवर दिसत आहे. हे राजा ! तर मग हेमंत ऋतूत हे कसे दिसते म्हणून विचारशील तर सांगतो. सर्व बाजूंनी धुक्यांनी व्यापल्यामुळे हे सरोवर पूर्णपणे दिसत नाही. त्याचा अगदी लहानसा भाग दिसत आहे. धुक्यांनी त्याला आपला धूसर वर्ण दिल्यामुळे त्यांतील शामवर्ण अगदी दिसेनासा झाला आहे. त्यावरून अंगाला झोंबणारा वायु वहात आहे. त्यामुळे सरस सारसांनी युक्त असलेले हे सरोवर हिमाभ्राप्रमाणे भासते. ब्रह्माहून पृथक् नसलेले हे जगत् ब्रह्माच्याच आधाराने पृथक् असल्यासारखे भासते, पण वस्तुतः ते पृथक् नसते, त्याप्रमाणे हे सरोवर

जलाहून पृथक् नसलेल्या तरंगादिकांच्या योगाने पृथक्से भासते. खरोखर ज्यांचे अंतःकरण जड आहे, त्यांची कल्लोलपरंपरा फार विषम असते. हे जलविकार ब्रह्मविवर्तरूप जगाप्रमाणेच सत्य नव्हेत, असत्य विकार आहेत. तथापि काय चमत्कार आहे ? असले हे असद्भावहि त्याला क्षुब्ध करून सोडीत आहेत. कूप, बापी, तडाग इत्यादि उपाधीमुळे जलांत जसा न्यूनाधिक भाव दिसतो, त्याप्रमाणे स्त्रीपुरुष इत्यादि शरीरांच्या उत्कर्षापकर्षाप्रमाणे आत्म्यामध्येहि तारतम्य भासते. प्राण्यांच्या चंचल मनांतील असंख्य वृत्तींप्रमाणे यांतील असंख्य कमलांची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे ? मूर्खसमागमाप्रमाणे या जलसमागमाचा परिणाम कांही विचित्रच आहे. कारण सुगंधाचा जणुंकाय निधिच असें हे कमलहि आपल्या सौंदर्य, सौगंध्य, मकरंद इत्यादि गुणांस आपल्या कंठाशीं दोषांप्रमाणे मुकुलित होऊन झांकून ठेवते, आणि कांट्यासारख्या आपल्या दौर्भाग्यास बाहेर प्रकट करते. कमलाच्या तंतूना गुण असे म्हणतात. पण तेहि सच्छिद्र, अदृढ, सूक्ष्म, गुप्त, व जाड्ययुक्त असतात. ते पुष्कळ असले तरी निःसार असतात. त्यामुळे ते गुण जरी असले तरी दोषयुक्त असल्यामुळे अग्राह्य होत. गुण व सौंदर्य यांनीं शोभणाऱ्या मोठ्या कुलकमलांचा प्रभाव वर्णन करण्याचे वासुकीलाहि सामर्थ्य नसते. हरीच्या वक्षःस्थलीं बसणारी लक्ष्मीहि शोभेसाठी ज्या कमलाला आपल्या हातांत धरते, त्या कमलाची याहून अधिक प्रशंसा ती कोणती ? सूर्यविकासी कमले व चंद्रविकासी कमले यांचे जडाशी जडत्व हे साम्य आहे. कारण तीं कमले चंद्र व सूर्य यांचा द्वेष करणे या वृत्तीने आपले जडत्व प्रकट करतात. तथापि शीत व अशीत या

रूपाने त्यांचे वैलक्षण्य अगदी स्पष्ट आहे. सरोवरामध्ये फुललेल्या कमलवनाची नूतन उदय पावलेली शोभा फुललेल्या मंदारादि अरण्याशीं साम्य पावत नाही. नक्षत्रयुक्त आकाशाशींहि साम्य पावत नाही. एकत्र संचय केलेल्या चंद्रबिंबाशींहि साम्य पावत नाही. तर नृत्य करणाऱ्या वधूच्या हास्ययुक्त मुखशोभेशीं मात्र ती साम्य पावते. ज्या अनन्यचित्त भ्रमरांचे पुष्पलतांचा आस्वाद घेण्यांतच दीर्घ आयुष्य गेले, तेच सर्वोत्तम भाग्यवान होत. आम्रवृक्षाच्या सुवासिक मकरंदरसाचा व नवांकुरांच्या कषायरसाचा जे स्वाद घेतात ते भृंग व कोकिलच धन्य होत. बाकीचे केवळ आपल्या जातीची संख्या भरून काढतात. मधुमोदामोदांनीं मत्त होऊन कमलांतील मकरंदाचा स्वाद घेत जे भ्रमर सरोवरांत गुंजारव करीत असतात, ते इतर पुष्पांच्या स्वादांनीं संतुष्ट होणाऱ्या भ्रमरांना हंसतात. ज्या भ्रमरांनीं चंद्रांतील छिद्राप्रमाणे कोमल असलेल्या कमलोदरांत वास केला, विहार केला, गुंजारव केला, व शयन केले, तो भ्रमर कमलोदरे शिशिर ऋतूंत रसशून्य झालीं असतां इतर वृक्षांच्या फुलांवर प्रीति कशी करील ? व फुललेल्या मल्लिकेच्या कळ्यांवर बसलेला भ्रमर कालरुद्राने सुळी दिलेल्या अंधकाराप्रमाणे दिसत आहे. अरे भृंगा, तूं नानाप्रकारच्या पुष्पांतील मधूचा अस्वाद घेत सर्व पर्वतांच्या लतागृहांतून नित्य भ्रमण करीत असतांहि अद्यापि तृप्त कां होत नाहीस ? तुला वनांतील सार अजूनपर्यंत मिळालेच नाही कीं काय ? कारण तें जर मिळाले असतें तर अशा असंतुष्ट मनाने तूं भ्रमण केले नसतेंस. कमलवनांत मकरंदाचा आस्वाद घेण्यांत कुशल असलेल्या हे भ्रमरा ! तू कमलाने भरलेल्या सरोवरांत जा. मकरंदाने पुष्ट झालेल्या आपल्या

देहाला बद्रिवनांतील कांट्यांनी विदीर्ण करून घेऊं नकोस. हे भ्रमरा ! ज्या हेमंत-शिशिरादि कालकालांमध्ये तुला कमलें मिळत नाहींत, अशा कालकालांतहि तुझ्यासारख्याच कृष्णवर्ण कोरांटीच्या फुलांत, नीलकमलांत, व तमालपुष्पांत जेवढा प्राप्त होईल, तेवढ्याच मधुवर आपलें आयुष्य घालीव. कारण पंडित पुरुष आपल्याला अनुरूप असा स्वामी व समाज यांचा लाभ न झाल्यास अननुरूप प्रभूपाशींही कधीं तरी विद्वानांची प्राप्ति होईल या आशेनें रहातो. भिल्लांच्या समूहांत कधीं रहात नाहीं. (आतां हंसपंक्तीचें वर्णन—) हे राजन् ! सरोवरांतील कमलांची केसरे खाल्यामुळे त्यांच्यासारख्याच रंगाच्या शोभेनें जिचे पालन केलें आहे, अशी ही हंसमालारूप वल्ली पहा. सामगायनाप्रमाणें तिच्यामध्ये गंभीर कूजन चाललें आहे. अंतरिक्षांत हंसीच्या मागोमाग जाणारा हा हंस खालीं सरोवरांतील कमलनीडांत प्रतिबिंबित झालेल्या आपल्या प्रियेला पाहून व ती पाण्यांत पडून बुडत आहे असें समजून व्यर्थ कसा व्याकुल होत आहे पहा ! महाराज ! अशा प्रकारची स्त्रीव्यसनिता कोणालाहि न होवो. हा पहा मूर्ख हंस प्रतिबिंबित झालेल्या हंसीच्या मागोमाग पाण्यांत पडून मेला आहे. राजहंस सहज लीलेनें जें सुंदर कूजन करितो तें बकाला शंभर वर्षे शिकवीत राहिलें तरी करितां येणें शक्य नाहीं. हंस व राजहंस यांचें जन्मस्थान, आकार, आहार, नाम, वर्ण इत्यादि जरी समान असलें तरी त्यांच्यामध्ये फार मोठें अंतर असतें. कारण राजहंस मानस सरोवरांतील सुवर्णकमलवनांत क्रीडा करितात. समुद्रांत बुडून मोर्त्ये खातात. कोणत्याही

१ राजहंसाची चोंच व पाय लाल असतात, व सर्व अंग शुभ्र असतें.

पक्ष्याला जातां येत नाहीं, अशा आकाशाच्या उंच प्रदेशीं संचार करितात. इतर हंस तसें करूं शकत नाहींत. चंद्र शुक्ल पक्षांत आकाशांत स्थित होतो व कुमुदवनाला प्रफुल्लित करितो व लोकांच्या मनाला आल्हाद देतो, हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें हंस आपल्या दोन शक्लवर्ण पंखांनीं आकाशांत स्थित होतो, कमलांना शोभा आणतो व लोकांना आनंद देतो. ज्यांचीं नालें उंच आहेत अशा नाललक्षणकदलीस्तंभांनीं व्यापलेल्या म्हणजे कदलीवनासारख्या कमलवनांत विहार करणाऱ्या हंसांची शोभा दुसऱ्या कोणत्या पक्ष्याला प्राप्त होणार आहे ? (हा याचा अक्षरार्थ झाला. तात्पर्यार्थ असा आहे—योगाभ्यासाने जिचे नाल वर केलें आहे, अशी जी हृदय-कमलरूप नलिनी तिचा प्राणायामाभ्यासाने विकास होऊन कदलीवनाप्रमाणें स्तंभनरूप स्तंभांनीं व्यापलेल्या हृत्पद्मवनांत त्रिविध तापांच्या उपशमनपूर्वक निरतिशय आनंदाचा अनुभव घेत विहार करणाऱ्या हंसांची म्ह. यतींची जीवन्मुक्तिसुखसाम्राज्यरूप लक्ष्मी दुसऱ्या कोणा देवाला तरी प्राप्त होईल कां ? नाहीं.)

(आतां त्या सरसीचें स्त्रीसाम्यानें वर्णन—) राजाधिराज ! ही सरसी एखाद्या सरस नारीप्रमाणें पुरुषाचें चित्त कसें आकर्षण करित आहे, पहा. तरंग हींच तिच्या हातांतील कंकणवलये आहेत. चंचल तुषारसमूहांनींच ती हारवती झाली आहे. कुमुद, उत्पल, कल्हार, यांनींच ती पुष्पसंमारयुक्त होऊन सुंदर दिसत आहे. भ्रमर हेच तिचे चंचल केस आहेत. ध्वनियुक्त सारस हींच नुपूरें आहेत. वंतुलाकार आवर्त हींच तिची नाभि आहे. चंचल लाटा हेच नेत्र आहेत. ती जलरूपी मनोरथ पूर्ण करणाऱ्या पर्वताकडे पहात आहे व सुंदर हंसरूपी दोन मंजरींनीं युक्त आहे. (आतां

कोणी एक दुसऱ्याच्या मिषाने म्हणतो—)

अरे हंसा! तू जलकाक, बक व स्थलकाक यांचेच ज्यांत प्राधान्य आहे, अशा या सरोवरांत एकटाच वास करूं नकोस. कारण आपत्समयींही समान शील, वय, वचन यांनी युक्त अशा आसवर्गाबरोबर ह्मणजे हंसांबरोबरच राहणें, त्यांचीच संगति धरणें तुला सुखावह होईल. त्या हिंस्र पक्ष्यांची संगति तुला परिणामी सुखद होणार नाही. ज्याने आपल्या सहाहि पायांनी मोठमोठ्या हत्तीच्या गंडस्थळांचे आक्रमण केले आहे, कमलवन हेच एक ज्याचे गृह आहे, कल्हारादि कमलवधूच्या संभोगाने जो शृंगारवान् झाला आहे, असा हा मोठा प्रभावशाली भ्रमर दैववशात् मातीचे ढेंकूळ व तृण यांचा स्वाद घेत शुष्क बकाप्रमाणे आचरण करितो. अरेरे! आपत्ति आली असतां मोठे लोकहि दैन्यांत पडतात, त्यांचेहि मन दीन होतें, हें केवढें आश्चर्य आहे! राजन्! हंसाच्या पंखांनी हालणाऱ्या कमलनालवनांत प्रवेश केलेल्या मला प्रकाशमान् कमलदलांत बसलेल्या हंसपुत्राने उच्च स्वराने आपल्या पित्याला सांगितलेले वचन आठवेलें. तो म्हणाला:—“बाबा, ही कमलिनी शुभ्र मोत्यांच्या समूहाप्रमाणे आपले जलबिंदु उडवीत आहे. आपल्या मस्तकावर मध्यान्हसमयींही एकाएकी विकास पावणारे हें हिम प्रत्यक्ष पहा!” हे राजा! आकाशांतील चंद्राप्रमाणे या सरोवरांतील प्रसन्न जलांत मुकाट्याने संचार करणाऱ्या हंसांच्या पंखांनी ताडित झालेल्या चंचल नालापासून ब्रह्मदेवाच्या कमलासनापासून उडालेल्या जलबिंदूप्रमाणे जे जलबिंदु त्या हंसाच्या अंगावर पडत आहेत, त्यांना मत्स्यादि जलचर मोठ्या आनंदाने गंगेच्या जलाप्रमाणेच तत्काल प्राशन करीत आहेत. ११७.

सर्ग ११८ वा.

१ बक, जलकाक, मयूर, वियोगी पांथ. मत्स्य व चातक यांच्या चरित्रांचे वर्णन.

सहचर-सहचरी:—या निर्गुण बकामध्येहि एक मोठा गुण आहे, पहा. तो ‘प्रावृट् प्रावृट्’ असे म्हणत वर्षाकालाचे स्मरण करवितो. हे बका! तू सरोवरांत असलास म्हणजे हंसासारखा भासतोस. कारण तुझा वर्ण हंसासारखाच आहे. यास्तव जलकाकाची मैत्री, निर्दयपणा व कर्कश वाणी हे तीन दोष टाकून हंस हो. हे अत्यंत चतुर राजा! मत्स्यांना मारण्यांत अतिशय पंडित असलेले जलकाक ज्यांत जलचर प्राणी सर्वत्र पसरलेले आहेत, अशा जलांत वारंवार प्रवेश करून पूर्वी माशांना चोंचा भर-भरून खात होते, तेच हे आतां दैववशात् मृत मत्स्यांकडून गळ्यांत कांहीं रोग उत्पन्न केला गेल्यामुळे तीरावर रांगेने बसले आहेत, पण अगदी तीराजवळ आलेल्या व सहज धरतां येण्यासारख्या मत्स्याला सुद्धां ते धरीत नाहीत! हे अगदी हातपाय मोडल्यासारखे बसले आहेत, हें केवढें आश्चर्य आहे! “याप्रमाणेच स्वार्थासाठीं सर्व लोकांना मारणें योग्य आहे, असे प्रदर्शित करणारा मदगु ह्मणजे जलकाक माझ्या गुरुत्वास प्राप्त झाला आहे,” अशी दुर्जन मदगूची प्रशंसा करितो. या आकाशांत ज्याने आपले शुभ्र व सुंदर पंख पसरले आहेत व मान वर केली आहे असा हा हंसच आहे असा पूर्वी लोकांनी ज्याच्याविषयी निश्चय केला होता, त्यानेच जेव्हां झटकन झडप घालून पाण्यांतील माशाला धरिलें, तेव्हां हा बगळा आहे असे लोकांनी जाणलें. मत्स्यांसाठीं चंचल होऊन दीर्घकाल धडपड करणारे बगळे या सरोवरांवर तपाचे ढोंग करून डोळे मिटून अंध-

कार पडेपयत बसतात, असे पाहून जिला धूर्ताचे चरित्र ज्ञात झाले आहे अशी कोणी एक तीरावरील स्त्री व्यवहारांत विषयलोलुप धूर्त असेच तपाचे ढोंग करून भोळ्या लोकांना फसवितात, असे मनांत म्हणून विस्मित झाली. एक पांथस्त्री कमले नेणाऱ्या स्त्रियांना पाहणाऱ्या पांथाला म्हणाली—“हे प्रियकरा, या जलांत हिमाची पर्वा न करणाऱ्या या गावंढळ स्त्रिया शुभ्र कमले हरण करीत आहेत व तूं त्यांच्या मागोमाग जाण्याची इच्छा करीत आहेस. मी तुला प्रिय नाही; म्हणून मी जाते.” असे बोलून रागावलेल्या त्या कांतेचे सांत्वन करण्यांत हा पांथ अगदी गढून गेला आहे. रस्त्यांतच तीरावरील पुष्पित लतामंडपांत हा तिची मनधरणी करू लागला आहे. राजा, तूं याच्याकडे पहा तर खरे! ही श्रेष्ठ स्त्री हावभाव, विलास, मुरडणे, कोपाने नेत्रकटाक्ष फेकणे, थोडेंसे हंसणे इत्यादि चिन्हांनी या पुरुषाचा स्त्रौणपणाच व्यक्त करीत आहे.

हे राजनू, बक, जलकाक इत्यादि हिंस्र प्राणी व निषादादिक हिंस्र मनुष्य एकत्र जरी रहात असले तरी मूर्ख व पंडित यांच्या बुद्धीचा जसा संकर होत नाही, त्याचप्रमाणे त्यांच्या बुद्धीचाहि संकर कधी होत नाही. पतंग पक्षी नेहमी किटकिट असा ध्वनि करीत असतो. चोंचीच्या अग्रावर तो कांपत असल्यासारखा रहातो. ही पूर्व पापाची उंच पताकाच होय. जलाशयाच्या तीरावरील वृक्षांवर राहणारा बक जो मोठ्याने ओरडत आहे तो थोड्याशा जलाने आर्द्र झालेल्या गायीच्या पावलांत शफरीने मोठ्या जोराने बुडी मारली व प्रियकराच्या वक्षःस्थली प्रेमाने जसे लीन व्हावे तशी ती त्या चिखलांत मयाने मग्न झाली; व तिने मरूनहि आपल्या शरीराचे रक्षण केले. या

संसारांत मोठी आपत्ति आली असतां हृदयभंग होऊन मरण्यापेक्षा अधिक सुख कर असे कांहीं नाही. यास्तव त्या क्षुद्र मत्स्यीने मरूनहि स्वदेहसंरक्षण केले, हे सर्वथा योग्यच होय. बक, अजगर व मद्गु यांच्या उदरांत गेलेल्या ह्मणजे त्यांनी न चावतांच गिळलेल्या मत्स्यादि प्राण्यांची जी चित्तस्थिति असते ती सुषुप्तीसारखी जणुंकाय मूर्च्छाच आहे, असे मला वाटते. ‘जलाशयांत रहाणाऱ्या मत्स्यादिकांना जवळ आलेल्या मद्गु, बक, गृध्र, मार्जार, सर्प इत्यादिकांना पाहून जे भय वाटते त्याच्यापुढे अशनिपाताचे भय अगदीच अल्प आहे,’ असे हे रहस्य पूर्वी मला एका मत्स्यादिकांच्या योनीतील दुःख आठवणाऱ्या जातिस्मर विद्वानाने सांगितले, ह्मणजे त्याने आपल्या अनुभवाचाच अनुवाद केला, त्यामुळे त्याला असत्य मानतां येत नाही. या सरोवराच्या तीरावरील तरुंच्या खाली पुष्पांनी सुशोभित होणारा भ्रमर असतांना ज्यांनी नूतन कमले व केतके उत्तम प्रकारे इतस्ततः पसरली आहेत अशा या मुग्ध मृगांना आपल्या प्रियजनांस दाखीव. हा मोर उन्नतचित्त असल्यामुळे इंद्रापाशी जलाची याचना करितो. महात्मा इंद्राहि त्याच्या उन्नतचित्तत्वामुळे प्रसन्न होऊन त्याला संतुष्ट करण्यासाठी सर्व पृथ्वीला जलाने भरून सोडतो. हे मोर स्तनपान करणाऱ्या वत्सांप्रमाणे मेघांना अनुसरतात. मलिन मोर मलिन मेघाचा पुत्र आहे, असे अनुमान होते. हा वाटसरू पुढील पदार्थामध्ये सुंदर नेत्रांनी युक्त असलेल्या हरिणांना पाहून प्रियेचे स्मरण झाल्यामुळे तिचेच चिंतन करीत चित्रासारखा उभा राहिला आहे. मोर भूमीवरील पाणीहि घेत नाही, पण सर्पाला बलात्काराने उचलून तोंडांत टाकतो. तेव्हां त्यांत सर्पाचे दौरात्म्य आहे की मोराचे, हे

कळत नाही. सज्जनांच्या हृदयांप्रमाणे स्वच्छ असलेल्या मोठ्या सरोवरालाहि सोडून पावसाने थुंकलेले पाणी तो पितो. त्या सरोवरापुढे आपले मस्तक नमवावे लागेल, या भीतीनेच तो तसे करित असावा. हे मोर वर्षाऋतूच्या मुळांप्रमाणेच आपले पिसारे हालवीत कसे नाचत आहेत पहा. या श्रेष्ठ वनांत वनवातांनी चंचल झालेल्या व चपल चंद्रिकांनी युक्त अशा पिसाऱ्याने शोभणाऱ्या या मोरांना मोठ्ये देऊन नाचविणारा हा समुद्रच आहे.

अरे चकित झालेल्या चातका ! ग्रीष्म ऋतूंत वनभूमि अग्नीने दूषित होण्याचा संभव आहे. तथापि तेवढ्याने तुझी 'मी या शुष्क तरुंच्या ढोलीतच बसून राहीन' ही आग्रह-युक्त अतिमानिता तुला सुखावह होत नाही. यास्तव कदलीवनाजवळील शीतल हिरवी पाने खा, पाटांतील पाणी पी व कदलीवनांत विश्रांति घे. अरे मोरा ! हा पुढे दिसणारा—आकाशांत जात असलेला पदार्थ समुद्राच्या पाण्याने ज्याचे उदर भरले आहे असा मेघ आहे, ही भ्रांति तुझ्या मनाला न होवो. कारण हा दावाग्नीने जाळलेल्या वनवृक्षांच्या कोटराग्नीतून निघालेला धूम आहे. तो पर्वतावरून उठलेला धूमस्तंभ पाहून नाचू लागणे तुला उचित नाही. तुझा हा नृत्यसंभ्रम अस्थानी आहे. ज्या मेघाने शरत्कालीहि मोराला जलाने तृप्त केले, तो वर्षाऋतूंतहि जर सरोवराला न भरील तर ते त्याचे कृत्य मूर्खाला शोभेसेच होईल, महात्म्याला शोभण्यासारखे ते होणार नाही; आणि औदार्याला योग्य अशाहि समयी त्याने आरंभिलेले हे अनौदार्य पाहून पामर जन हंसतील व त्यांच्या उपहासाने सज्जन दुःखित होतील. असे जाणून हा मोर आपली तृषाच सहन करण्यास तयार होतो; पण अनावृष्टि झाल्यास भूमीवरील जल प्राशन करीत

नाहीं. (तर मग तो मोठा मूर्खच होय. उत्तर—) मोर मेघांतील स्फटिकासारखे निर्मल जल पिऊन पुनः रस्त्यांतील गढुळ पाणी तृषेने व्याकुळ होत असला तरी पित नाही. (तर मग तहानेने मरत कसा नाही ? उत्तर—) तो कृतज्ञ मोर मेघाला पुनः पुनः आठवून आनंदित होतो व मेघ मला पुनः जल देईल या आशेने मरतहि नाही. कारण गुणवान् जनांवर ज्यांनी आशा ठेवलेली असते त्यांचा श्रमाहि सुखावह होत असतो, दुःखद केव्हांच होत नाही. हे वियोगी पथिक पावसाळा आला असतां, आत्मज्ञानहीन मूर्खांप्रमाणे, मार्गांत कोठे तरी राहून परस्पर वार्तालापादि करीत मोठ्या कष्टाने दिवस घालवितात. हे नाथ ! या तरुण स्त्रिया या सरोवरापासून कमले, उत्पले, कुमुदे, बिसे, मृणाल, कल्हारपत्रनिबद्ध जल यांचे भार घेऊन निघाल्या आहेत पहा. हा सर्व भार तुम्ही कशासाठी नेत आहांत, असे त्यांना विचारले असतां त्यांनी मला म्हटले—“ बा पथिका ! आम्ही वियोगरूप व्यसनज्वराने संतप्त झालेल्या एका अबलेच्या बालसख्या आहो; यास्तव तिच्या उपचारासाठी हे सर्व नेत आहो. ” त्यानंतर त्या स्वकांतांमध्ये ज्यांचे चित्त आसक्त आहे अशा त्या पाहणाऱ्या मार्गस्थांना स्वगृहांतील प्रियांचे स्मरण करून देत्या झाल्या; कारण आपल्या एखाद्या वस्तुसारखी दुसरी वस्तु पाहिली की आपल्या वस्तूची आठवण होते. त्या मार्गस्थांतील एक मार्गस्थ आपल्या प्रियेचे स्मरण करून म्हणतो—“ खरोखर ती माझी कांता सुस्निग्ध मेघरूपी तमाने काळे झालेले आकाश, सुस्निग्ध मेघ व काळे वन पाहून प्रलाप करीत असेल. भूमीवर लोळत असेल, व चालतांता अडखळत असेल. भ्रमर-पंक्तीने कमलरूप पानपात्राने अर्पण केलेले

नलिर्नामधु प्राशन करून मत्त झालेला, त्याच-
प्रमाणे तीरावरील वृक्ष व वेली यांच्या पल्लव-
नृत्याने प्राप्त झालेला, जो मृदु व मंद शब्द-
गण त्याने वर्णिलेला अर्थात् शीत, मंद व
सुगंध असा हा वायु वाहू लागला आहे. हाय
हाय ! ” ११८.

—:०:—

सर्ग ११९ वा.

१ एक पथिक—प्रवासी आपल्या प्रियेजवळ
येऊन पांचल्यावर तिला आपली वियोगजन्य दशा
सांगतो.

सहचरः—राजन् ! हा पथिक मंदरपर्वता-
वरील वृक्षगुल्मांत बसून फार दिवसांनी भेट-
लेल्या आपल्या प्रियेला मागे घडलेली आपली
विरहकथा सांगत आहे. ‘हे प्रिये ! तुझ्या वियोग-
दर्शेत एके दिवशी माझी काय चमत्कारिक
अवस्था झाली ती मी सांगतो, ऐक. आपला
वृत्तान्त तुला कळविण्यासाठी तुमकडे दूत
पाठवावा असा विचार करीत असतां मी असे
म्हटले—“ या महाप्रलयासारख्या वियोगरूप
महा आपत्तीत येथे असलेल्या माझा वृत्तान्त
कळवून तिच्याकडून माझा सत्कार करविण्या-
साठी माझ्या घरी जाईल असा दयाळू दूत
कोण बरे आहे ? परदुःखाच्या शांतीसाठी
प्रीतीने व सरळ मनाने निरंतर यत्न
करील, असा पुरुष जगांत नाहीच ! हां,
बरे आठवले. या पुढील पर्वतशिखरावर दिस-
णारा मेघ सतत परदुःखाचा उपशम करणे
इत्यादि गुणांनी युक्त आहे. कामदेवाच्या अश्वा-
प्रमाणे तो शीघ्र माझ्या घरी जाण्यास समर्थ
आहे. तो परोपकाररसिक आहे व आपल्या
विद्युद्रूपी विलासिनीने युक्त आहे. यास्तव

मी याचीच प्रार्थना करितो. ” असे मनांत आणून
म्हटले—‘अरे भ्रात्या मेघा ! ज्याच्या कंठांत
गुण आहे अशा तुज गुणवानाला उचित अस-
लेले जे महेंद्रचाप—इंद्रधनुष्य ते घेऊन हे नभो-
मार्गगामिन् ! माझ्या प्रियेपाशी जा व प्रथम
तिला ज्याच्याबरोबर जलाचे कण गळत आहेत
अशा आपल्या वायूंनी धर दे. तिचे समाधान
कर. नंतर माझा संदेश—निरोप सांगण्यासाठी
तू मंद गर्जना कर. क्षणभर मजवर दया कर.
कारण माझ्या विरहदुःखामुळे जिचे नेत्र बाष्प-
पूर्ण झाले आहेत व जिचे शरीर बालमृणाला-
प्रमाणे कोमल आहे अशी ती बाला तुझी कठोर
गर्जना सहन करू शकणार नाही. हे मेघा !
मी त्या आपल्या प्रियेला हृदयरूप कुंचल्याने
चित्रांत काढून आलिंगन दिले, पण ती आतां
माझ्या हृदयांतून कोठे गेली कांहीं कळत नाही.’
हे कृशोदरि ! मेघाला असे बोलून चिंतापरवश
झालेल्या माझी स्मृति झणजे पूर्वापरप्रतिसंधान
करण्यास असमर्थ असलेली बुद्धि कोठे तरी
गेली. स्मृतिलोप झाल्यामुळे माझे शरीर पर-
वश झाले. माझी अंगे काष्ठासारखी बनली.
कारण विरहशोकजन्य पराभव सहन करण्यास
कोण समर्थ आहे ? कोणी नाही. नंतर मला
तशा अवस्थेत पाहून माझ्या सभोवार जम-
लेल्या प्रवाशांच्या समूहांत मोठा हाहाकार
उडाला. तो ऐकून तेथे आलेल्या पथिकस्त्रिया
मोठ्याने उर बडवून रडू लागल्या. ‘हा पांथ
मेला ’ असा सर्वत्र कोलाहल झाला. त्यांतील
कित्येक पांथ आपल्या दाटून आलेल्या कंठाने
दीन आलाप काढून मेघाची निभर्त्सना करू
लागले. त्यानंतर सर्व प्रवाशांनी ‘हा मेला
आहे ’ असा निश्चय करून नेत्रांत अश्रु जाणून
त्यांनी गंधपुष्पादिकांनी शवाळा उचित अशी
अलंकरणरूप पूजा केली; व मला जाळण्या-
साठी काष्ठे गोळा करून पेटलेल्या व आवाज

करणाच्या चितांनी युक्त अशा भयप्रद स्मशानांत नेले. हे कमलनयने ! तेथे ज्यांचे नेत्र बाष्पांनी भरले आहेत अशा कांहीं पांथांनी ज्याच्या सभोवार लोकांची गर्दी होऊन ते रांगेने उभे आहेत, जे धुराच्या लोटांनी व्याप्त आहे, मृत्यूच्या मस्तकावरील उत्तम रत्नाप्रमाणे दिसणाऱ्या अग्निरूप सोन्याचा अंश ज्यांत दिसू लागला आहे अशा चिताशयनावर मला ठेवले. त्या वेळी, कुवलय-लतेप्रमाणे कोमल, मृदु, तर्शच उष्ण, काळी व आपल्या दर्घित्वाचा संकोच केल्यामुळे वांकलेली अशी धुराची एक रेघ, नकुलाने जिला भिवविले आहे अशी कृष्णसर्पी सूक्ष्म भूच्छिद्रांत जशी त्वरेने शिरते त्याप्रमाणे माझ्या नासिकारंध्रांतून मृदु कंठच्छिद्रांत शिरू लागली. पण हे प्रिये, ज्याप्रमाणे वज्रशरीरी ब्रह्मदेव मृत्यूच्या कठोर शूलाघातांनी व्यथित होत नाही, त्याप्रमाणे मी तुझ्या संकल्पाकार अमृतकवचाने आच्छादित झाल्यामुळे तो धूम मला पीडा देऊ शकला नाही. उलट हृदयांतल तुज मदननदीत मग्न झालेल्या मला अग्निदाह मर्मच्छेद करू लागला असतांही त्याच्या वेदना मला झाल्या नाहीत. हे सुंदरि, एवढा वेळपावेतो मी आपल्या हृदयांत तुझ्या सहवर्तमान जी चंचल लीला केली व जो सुखानुभव घेतला त्याला खरोखर उपमाच नाही. खरोखर अमृताच्या डोहांत बुड्या मारल्याने जसे सुख होते तसे ते विलाससुख अनुभविल्यावर हे प्रसिद्ध त्रैलोक्यराज्याचे सुखहि मर्मच्छेदासारखे दुःखद आहे व ते अल्पाहून अल्प, अत्यंत तुच्छ आहे, अशी भावना होते. हे प्रिये ! ती तुम्ही केवळ अनुभवगम्य निरतिशय आनंदरूप अनुपम लीला, ते तुझे भ्रूविक्षेपादियुक्त विलास, तसेच अनुपम वचन, ते स्मित, ते कटाक्ष, ती रत्नमयी प्रधानभूषणभूत

एकावली—मौल्यांची एकपदरी माळ—ती आनंदरसरूप सुरतसमयींची आलिंगनाक्रिया, त्या नखक्षतादि चेष्टा, रतिकूजितादि ध्वनि, त्यांनी युक्त असे हास्य, चलनवेगाने होणारा चित्तक्षोभ इत्यादिकांतील ज्याचे ज्याचे स्मरण करावे ते ते चित्ताला अमृताल्हाद देते. असो; हे बाले ! त्यानंतर त्या तुझ्या मानसिक समागमांत सुरतसुखरूप रसयनाने अतिशय तृप्त व श्रान्त झालो आणि शरदृतंत ज्याचे तेज थंड आहे अशा चंद्रबिंबांत जसा तसाच मी मृदुशय्येवर स्वस्थ पडून राहिलो. इतक्यांत चंदनाच्या गंधाप्रमाणे शीतल असलेल्या दीर्घ चंद्रखंडांतून जसा एखादा अशनि गर्जना करीत निघावा, त्याप्रमाणे आपल्या शय्येतून उठलेला व अंगाला लागलेला सशब्द अग्नि क्षीरसागरांतील वडवाग्नीप्रमाणेच चितातळी प्रदीप्त झालेला मी पाहिला.'

सहचरः—तिचा तो कांत इतके जो सांगत आहे, तो मुग्ध झालेली ती स्त्री मूढपणामुळे हा श्रेष्ठ प्रलयच उपस्थित झाला आहे, असे समजून 'हाय हाय ! मी मेले.' असे क्षणत मूर्च्छित झाली. त्या या आपल्या प्रियेला कमलपत्राने वारा घालीत व मस्तकावर पाणी शिंपडीत हा पांथ तिला हृदयाशी घट्ट आवळून धरून सावध करीत, या सुंदर कुंजांत स्थित आहे. त्यानंतर ती सावध होऊन 'पुढे काय झाले' असे विचारू लागली असतां हा पांथ आपल्या जवळ बसलेल्या प्रियेच्या हनुवटीला हात लावून पुढील कथा सांगत आहे, पहा "हे प्रिये, ते पाहून मला थोडासा खेद वाटला, व 'अरे अरे अग्ने,' असे जो मी क्षणत आहे, तो त्या हृष्ट झालेल्या पांथांनी खरखर ध्वनींनी आकुल झालेली ती चिता झटकन् विझवून टाकली. मेलेला मी पुनः जिवंत झालो आहे, असे पाहून इतर सर्व पांथांना आनंद झाला. त्यांनी

हर्षाने टाळ्या वाजविल्या. चितेवरून मला उठविले. मंगलासाठी वृक्षाच्या मंजरींनी माझे अंग भरून सोडले. मला आलिंगन दिले. सर्व माझ्या सभोवार उभे राहिले. ते अत्यंत आनंदाने गाऊ लागले, हसू लागले, ओरडू लागले, नाचू लागले व उड्या मारू लागले. त्यानंतर क्रूर विनायकांना सुख देणारे, भस्म, सर्प, शवांची शिरे यांच्या समूहांनी युक्त असलेले, चंद्राप्रमाणे शुभ्र अस्थि व कपाले यांनी भूषित झालेले ते भयंकर स्मशान संहाररुद्राच्या शरीराप्रमाणे मी पाहिले. त्या स्मशानांत सोसाट्याचे भयंकर वारे वहात होते. त्यामुळे राख उडून जवळच्या वनाची हिरवी कांति लोपून गेली होती. जळणाऱ्या शवांच्या वसादिकांचा दुर्गंध सभोवार पसरत होता. आकाशांत धुक्याप्रमाणे धुळीचा लोट पसरला होता. शवांच्या अंगावरील केंस हालत होते. जळलेली हाडे एकमेकांवर हापटून त्यांपासून रूक्ष शब्द निघत होते. ज्यांत अग्नि पेटले आहेत, अशा चितांपासून प्रवाहाने निघणारा धूर व किटाळे यांनी युक्त असलेल्या, वायूने ज्यांच्यावर आघात केला आहे व त्यामुळेच ऊष्म्याने ज्यांची पाने वाळून गेली आहेत, अशा वृक्षांनी युक्त असलेली ती स्मशानभूमि अग्नि, वायु व सूर्यपुत्र शनैश्चर यांना क्रीडा करण्यास योग्य असे गृहच आहे. म्हणजे स्मशान त्यांच्या क्रीडास्थानाचीच सर्व लक्षणे धारण करिते. अर्ध्याच जळलेल्या अनंत शवांनी व्यापलेले व अत्यंत दुर्गंधाने भरलेले ते स्मशान मी पाहिले. ते मत्त मालू, कावळे, कंक, गूध्र, पिशाच व वेताळ यांच्या ध्वनींनी भयंकर झाले होते. जाळावयासाठी आणलेल्या प्रेतांच्या आसवर्गाच्या आक्रोशांनी त्या स्मशानांतील दिशा व कुंज दुमदुमून गेले होते व त्यांतील वृक्षसमूह पक्ष्यांनी ओढून काढलेल्या शिरा व

आंतडी यांनी युक्त झाल्यामुळे दग्धप्राय झाले होते. त्यांत कांही ठिकाणी चितांचा क्षोभ होऊन ज्वाला उठल्यामुळे त्यांत प्रकाश पडत होता. त्यांतील महाकेशांनी जणुं काय ते कोठे कोठे मेघसमूहाप्रमाणे दिसत होते. कांही ठिकाणी ज्याने पर्वत सोडला आहे असे, कोठे ज्यांतील भूतल रक्ताने माखले आहे असे व कांही ठिकाणी ज्यांत रात्री मेघ गर्जना करीत आहेत असे ते मला भासले." ११९.

सर्ग १२० वा.

१ वायु, वृक्ष, भ्रमर, वनपंक्ति, देवस्त्रिया, समुद्राच्या लाटा व हेमचूड पक्ष्यादिक यांचे वर्णन.

सहचरः—हे कमलनयन विपश्चिद्राजा ! अशा प्रकारच्या गोष्टी बोलणारे हे स्त्रीपुरुष-युग्म आतां उत्तम रसपान करावयास प्रवृत्त झाले आहे, पहा ! (आतां कोणी वायूचे वर्णन करितो—) कदली, कंदली, स्वच्छ गुच्छ यांना हालवून विकसित करण्यांत अत्यंत पटु असलेले व पुष्पपरागांनी मंडित झालेले हे विविध वायु वहात आहेत. वनांतून निघणाऱ्या नाना प्रकारच्या सुगंधांनी पुष्ट झालेले, तरुण जोडप्यांच्या मुखावरील घर्मकण सुकविणारे, तोंडावर इतस्ततः पसरलेल्या स्त्रियांच्या केसांना नाचविणारे वायु वहात आहेत. कुलपर्वताच्या गुहागृहांत प्रवेश करून भ्रमण करण्यास उद्युक्त झालेल्या सिंहाप्रमाणे असुरांच्या मेरुशिखरावर आक्रमण करण्याच्या उद्योगांनी हे क्षारसागरावरील वायु वाहत आहेत. तमाल व ताल वृक्षांवर एखाद्या चंचल शिशूप्रमाणे हे लीलेने झोके घेत आहेत. यांनी जलतरंगांवरून उडी मारून वृक्षांमधील कोमल पल्लवांचे

आक्रमण केलें आहे. हालणाऱ्या नूतन लतांपासून उडालेल्या पुष्पधुळीने अत्यंत मलिन झालेले हे वायु राजाप्रमाणे उद्यानांतून फिरत आहेत. वेळूंच्या वनांत विश्रांति घेणारा हा वायु हस्तिनापुरांतील गायनपटु स्त्रियांनी शिकविल्याप्रमाणे मधुरगायन करण्यासच जणुंकाय प्रवृत्त झाला आहे. कर्णिकार पुष्पांनी आपला गंध व पराग न देतां वायूचा तिरस्कार केला आहे, असे पाहून भ्रमरहि त्या कर्णिकाराचा दुरूनच परिहार करीत आहेत. हा तालवृक्ष खांबासारखा सरळ उभा असल्याने त्यावर चढतां येत नाही. अर्थात हा कोणा याचकाला फळ देत नाही व पल्लवहि देत नाही. त्यामुळे याची आकृति उन्नत जरी असली तरी याचकाचा अभिलाष पूर्ण न केल्यामुळे ती मुळीच शोभत नाही. औदार्यादि गुणांनी हीन असलेले जे मूर्ख त्यांच्या शरीराला वस्त्रालंकारादि अवडंबरांनीच शोभा आणणे उचित आहे. शरीरालंकरण हेच त्यांच्या शोभेला कारण होतें. हे राजन्! हा फुललेला पलाशवृक्ष बाह्यरंजनेनेच राजासारखा शोभत आहे. चळ, आपण दुसऱ्या चांगल्या वृक्षाकडे जाऊं! हा वृक्ष आहे. त्याच्या जवळ गेल्यास 'अरेरे, आपण याच्याजवळ उगीच आलों,' असा विषादरूप चित्तविकार हा उत्पन्न करितो. हा कर्णिकार निर्गुण जीवाप्रमाणे सुगंधशून्य आहे. चंचल मंजरीजालरूप विद्युत्संगाने स्थित असलेला हा काळा तमाल वृक्ष चातकाच्या मनांत उगीच मेघाची भ्रांति उत्पन्न करीत आहे. उंच कुळांतील राजाप्रमाणे हे वेळू पानांनी भूषित झालेले असतात. त्यांचा संघात दुर्भेद्य असतो. आपल्या उत्तम छायांनी त्यांनी पर्वतांना आच्छादित केलेले असतें. राजे उत्तम वाहनांनी भूषित झालेले असतात. त्यांचा संघहि अजिंक्य असतो व चांगले लोक त्यांच्या आश्रयाची

अपेक्षा करितात. राजे मानादि गुणांना योग्य असतात व वेळू धनुष्याच्या गुणाला योग्य असतात. मेघ मेळूच्या सुवर्णशिखररूप आसनावर बसतो व हरि सुवर्णशिखरासारख्या आसनावर बसतो. म्हणून मेघ हरीप्रमाणेच अग्रेसर आहे. मेघाच्या तटावर वायु हाच मोठा व्याधि असतो. हरीच्या सन्निध वातव्याधि क्षणजे उद्धव असतो. मेघ विजांनी आकाशाला—अंबराला पीत—पिवळें करितो व हरि विजेसारखे पीतवर्ण वस्त्र नेसतो. याप्रमाणे मेघाचे हरीशी साम्य आहे. आंत प्रवेश करणे व बाहेर निघणे, या कार्यांत व्यग्र झालेले पक्षी ज्यावर आहेत असा हा फुललेला पलाश वृक्ष ज्याच्या अंगांत बाण शिरत आहेत व बाहेर पडत आहेत, अशा रक्ताने माखलेल्या वीराप्रमाणे दिसत आहे. ज्याची घरे मंदार पुष्पांच्या परागांनी व सुगंधांनी भरली आहेत, अशा महेंद्र पर्वताच्या शिखरावर मद्यपान करून मत्त झालेले कामी गंधर्व निजले आहेत. हे राजन्! हे प्रवासी सिद्ध व विद्याधर वीणादि वाद्यांनी युक्त होऊन कल्पवृक्षांच्या वनछायेत गात व विश्रांति घेत बसले आहेत पहा. या वनांतील प्रत्येक कल्पवृक्षाच्या पल्लवावर या देवस्त्रिया विश्रांति घेत बसल्या आहेत. त्या गात आहेत व हंसत आहेत पहा. मृदुमंदिरांनी युक्त असलेल्या मंदर पर्वतावर हे उदार मंदपाल मुनींचे मंदिर आहे. त्याची भार्या गृध्री आहे. सिंह—हत्ती, नकुल—सर्प इत्यादि परस्परांशी जन्मतःच वैर करणारे प्राणी आपसांतलिल वैर विसरून ज्यांत प्रेमाने क्रीडा करीत आहेत, असे हे मुनींचे आश्रम पहा. विदुमदुमांशी

१ ही कथा महाभारतांत आहे.

मिश्रित झालेल्या समुद्रतीरावरील वेलीच्या पानां-
वर हे जलबिंदू पडलेले असून त्यांत सूर्य प्रति-
बिंबित झाला आहे. त्यामुळे ते फार शोभतात.
विलासी पुरुषांच्या वक्षःस्थली विलासिनी स्त्रिया
जशा लोळून क्रीडा करितात, त्याप्रमाणे रत्ने व
माणके यांच्या आकारांवर या लाटा आवर्तवृत्तींनी
क्रीडा करीत आहेत. नागलोकांतील व इन्द्रलो-
कांतील स्त्रियांच्या जाण्यायेण्याने होणारा हा
भूषणांचा दिव्य ध्वनि अन्तरिक्षांतून ऐकू येत
आहे, पहा. ऐरावताच्या स्नानार्चे स्थान अशा
या पर्वताच्या गुहा त्याच्या गंडस्थलांतून
गळलेल्या मदने मत्त झालेल्या भ्रमरीच्या
स्वरांनी जणुं काय गातच आहेत. कृष्णपक्षांत
चंद्राच्या न्हासाबरोबर न्हास पावणाऱ्या साग-
राच्या काळ्या रेवांच्या पंक्ति निवासभूमि-
भूत वेलातटावर कशा क्रमाने दिसत आहेत
त्या पहा.

(कोणी वनाचेच स्त्रीरूपाने वर्णन करितो—)
सुवास हाच जिचा श्वासोच्छ्वास आहे, दाट
छाया हेंच जिचे शीतल अंग आहे, एकान्तांत
जिने आपले अंग दाखविले आहे, नाना प्रका-
रच्या पुष्पांनी जी परिपूर्ण आहे, वनरचना
हेंच जिचे वस्त्र आहे, निर्जर हेंच जिचे शुद्ध
हास्य आहे, खाली पडलेली पुष्पे हेंच जिचे
शय्यास्तरण आहे अशी वनविलासिनी धन्य आहे.
ज्यांतील पशुपक्ष्यादिकांचे शब्दहि शांत झाले
आहेत अशा शुद्ध वनभूमीत देवादि श्रेष्ठ जीव
जसे रममाण होतात तसे ते नन्दनवनांतहि रम-
माण होत नाहीत. रम्य व निर्जन वनभूमि
अत्यंत विरक्त मुनीच्या चित्ताला व अत्यंत विप-
यासक्त मनुष्याच्या अनुरक्त चित्ताला एकसार-
खेच रममाण करितात. ज्याचे तट पाण्याने धुतले
जातात, अशा समुद्राच्या तीरावरील पर्वतांचे
पाद म्हणजे प्रत्यन्त पर्वत—पायथ्याजवळच्या
देकड्या—कामिनीच्या नूपुरयुक्त पायांप्रमाणे

रत्नांच्या योगाने शोभतात व ध्वनि करितात.
पुष्पांगवृक्षावर विश्रांति घेत असलेले व रम्य
सोन्याप्रमाणे कांतिमान् दिसणारे हे हेमचूड
पक्षी स्वर्गातील देवगणांप्रमाणे शोभतात. वणवा
लागलेल्या पर्वताप्रमाणे भ्रमर व मेघ याच
धूमने संपन्न असलेली फुललेल्या सोनचांफ्याचीं
वने वाऱ्याने हालत आहेत, पहा. करवीर-
वृक्षाच्या—कण्हेरीच्या अग्रशाखारूप झोंपा-
ळ्यावर झोंके घेणाऱ्या प्रिय कोकिलाला त्याची
प्रिया कोकिला आलिंगन देऊन मधुर गीतालाप
करीत आहे. हे राजा ! या लवणार्णवाच्या
भूमि ज्याच्या हातांत भेटी आहेत अशा कल-
कल करणाऱ्या राजाकडून भरून गेल्या आहेत
पहा. हे भूपाला ! पूर्व लवणसागरापासून
पश्चिम लवणसमुद्रापर्यंत व दक्षिमहासागरा-
पासून उत्तर समुद्रापर्यंत या सर्व जम्बूद्वीपांत
भयंकर संग्रामांत जे राजे अवशिष्ट राहिले
आहेत त्या सर्वांच्या मस्तकावर पाय ठेवून
त्यांच्यावर अनुग्रह कर. शिवाय त्या त्या
देशांतील पृथ्वीचे प्रत्येक दिशेत रक्षण कर-
ण्यासाठीं नीतिशान्त्रोक्त प्रकाराने समाधान-
पुरःसर शांत बुद्धीने आज्ञा दे. त्यानंतर वस्त्रे
दे व अतुल स्वसैन्य दे. १२०.

सर्ग १२१ वा.

—:०:—

१ देशमर्यादा स्थापून अग्नीत प्रवेश करणाऱ्या
राजांचा अग्नीच्या वराने दिशांचा अंत पाहण्याचा
उद्योग.

श्रीवासिष्ठः—नंतर त्या समुद्रतटावर ते
विपश्चित् राजे बसून वर मंत्र्यांनी प्रार्थना केल्या-
प्रमाणे मंडलमर्यादादिस्थापनारूप सर्व राजप्रयो-
जन केले. तेव्हां तेथेच ते निवासभूमि करून
राहिले व अक्षत देशमर्यादा प्रस्थापित करिते

झाले. नंतर श्रीमान् सूर्य त्या राजांचा प्रताप वर्णन करण्यासाठीच समुद्रांत बुडून लोकांतरी गेला. मेघपंक्तीप्रमाणे कृष्णवर्ण रात्र विस्तार पावली. तेव्हां आपली सर्व दिनकृत्ये आटोपून ते आपापल्या शय्येवर बसले. नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे दुरून प्राप्त झालेल्या त्यांनी विस्मय-कुलाचित्त होऊन असा विचार केला. “अहो, काय चमत्कर आहे! आम्ही यत्नावांचूनच देवाधिदेव अग्नीच्या प्रभावाने आपल्या दिव्य वाहनांनी दूर मार्ग चालून आलों. ही पसरलेली दृश्य श्री अशी आणखी किती लांबवर पसरलेली असेल! या जंबुद्वीपाच्या सभोवार लवणसमुद्र आहे. त्याच्यापुढे लक्षद्वीपभूमि आहे. त्यानंतर या लवणसमुद्राच्या दुप्पट विस्तीर्ण इक्षुरससागर आहे. इक्षुरससमुद्रापर्यंत कुशद्वीप आहे. त्यापुढे सुरोदमागर आहे. याप्रमाणे सात द्वीपे व सात समुद्र यांच्या पलिकडे काय असेल? ही दृश्यरूपी माया केवढी मोठी असेल व वस्तुवैचित्र्याने ती कशा प्रकारची असेल बरे? हे सर्व जाणण्यासाठी आपण अग्निदेवाची प्रार्थना करू या: त्याच्या वरामुळे आम्ही या सर्व दिशा अगदीं सीमेपर्यंत अनायासाने पाहू” असा विचार करून ते सर्व आप-आपल्या स्थानी ह्य० चार सागरांच्या तीरावर स्थित होऊन एकाच वेळी भगवान् अग्नीचे आवाहन करते झाले. तेव्हां तो भगवान् अग्नि त्यांच्या पुढे स्थूल शरीराने युक्त होऊन प्रकट झाला आणि ‘पुत्रांनो! वर मागा’ असे म्हणाला.

विपश्चितः—हे सुरेश्वरा, या पंचभूतात्मक दृश्याचा अंत जोवर या देहाने जाणे शक्य आहे तोवर या देहाने, पुढे वैदिकमंत्रप्रभावाने संस्कृत झालेल्या याच देहाने व त्याचीहि गति कुंठित झाल्यावर मनानेहि आम्ही पाहू. प्रत्यक्षयोग्य, अनुमानगम्य व श्रुत्यादि शब्दगम्य जेवढे पदार्थ आहेत, ते सर्व आत्मांला

प्रत्यक्ष दिसतील, असा उत्तम वर तूं दे. योगी आपल्या योगप्रभावाने जेथवर जातात तेथवर आम्ही याच शरीराने जाऊन पहावे. त्याच्या पुढे हे प्रभो, आम्ही. मनानेच सर्व दृश्य पहावे. जेथवर योगी जातात तेथवर आम्हांला मृत्यु न येवो आणि जेथे ह्यणजे ज्या उत्तरायण-दक्षिणायनादि मार्गात मरूनच जाता येणे शक्य आहे तेथे आमचे मन जावो.

श्रीवसिष्ठः—याप्रमाणे त्यांनी वर मागितला असतां अग्नि ‘एवं अस्तु’ असे बोलून एका क्षणांत वडवाग्निरूपाने समुद्रांत जाण्याविषयी त्वरा झाल्याप्रमाणे एकाएकी गुप्त झाला. रामा! असा वर देऊन अग्नि अदृश्य झाला व इतक्यांत रात्रीला आरंभ झाला. ती रात्रहि चार प्रहर राहून गेली आणि सूर्य वर आला. त्याबरोबरच त्या विपश्चितांना गंभीर सांग-राचे उत्तंघन करण्याची इच्छा झाली. १२१.

सर्ग १२२ वा.

—०—

१. विपश्चित राजे पायांनी समुद्रतरंगांवरून जात असतांना आवर्त व मकरादि यांचे विदारण करून कसे निघाले त्याचे वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—त्यानंतर प्रभातसमयी पृथ्वीची व्यवस्था करून ह्यणजे राज्याचा विभाग त्याच्या परिपालनोपायांचा उपदेश, मर्यादा-स्थापन इत्यादि करून दिगंत पाहाण्याविषयीच्या उत्कट उत्कंठेने ज्यांच्या शरीरांत ग्रहादिकांप्रमाणे संचारच केला आहे असे ते, मुख्य मुख्य मंत्र्यांनी पर्यायाने न जाण्याविषयी सुचविले असतांहि, आक्रोश करणाऱ्या व रडणाऱ्या सर्व परिवाराला पुढे न येण्याविषयी आज्ञा करून वैराग्यामुळे अभिमान, मात्सर्य, लोभ,

शत्रूंच्या पराभवाविषयीची इच्छा, राज्य, स्त्री-पुत्र, इत्यादिकांविषयीची एषणा वगैरेचें निरसन करून 'समुद्राच्या पल्लकडील दिगंत पाहून एका क्षणांत आम्ही परत येतो' असें बोलणारे ते निघाले. अग्निप्रसादानें प्राप्त झालेल्या मंत्रशक्तीनें भूमिजलादि भूतांचा जय करून सिद्धत्वास प्राप्त झालेल्या त्यांनीं नांकादि उपायांची अपेक्षा न करतां त्या वेळीं पायांनींच समुद्रांत प्रवेश केला. ते विपश्चित राजे चारहि दिशांत समुद्रांत प्रवेश करणाऱ्या पुष्कळ भृत्यांकडून अनुसरण केले जाणारे असे होत्साते पायांनींच चालले. ज्याप्रमाणें भूपृष्ठावर पाय ठेवून आपण चालतो, त्याप्रमाणें ते समुद्राच्या लाटांवरून पाय ठेवीत पाण्यांतून चालले. ते चारहि राजे प्रत्येक दिशेस एकेक असे निघाले. ते आपल्या सेनेनें सर्वथा वियुक्त होते. ते महासागरामध्ये पावले टाकीत जात आहेत आणि त्यांनीं समुद्रांत प्रवेश केला आहे, इतकें जों तीरावरील त्यांचे भृत्य पहात आहेत तों शरदृतूतील मेघखंडाप्रमाणें ते अदृश्य झाले. महात जसा हत्तीना प्रेरणा करतो व ते बद्धकक्षा हरण करतात, त्याप्रमाणें दृढनिश्चयानें ज्यांना प्रेरणा केली आहे असे ते पादचारी विपश्चित राजे त्या जलमार्गाचें अतिक्रमण करते झाले. पर्वताप्रमाणें उंचसखल असलेल्या जलतरंगांची शोभा स्वतः तसे होऊन ते हरण करीत होते. त्यामुळे ते मंथनसमयी मंदर पर्वताची जलतरंगांमुळे होणारी उन्नतावनत श्री हरण करणाऱ्या हरिमूर्तीप्रमाणें शोभले. मत्त अभ्रामध्ये प्रवेश केलेल्या चंद्रमंडलाप्रमाणें आपल्या प्रवेशानें शोभणाऱ्या आवर्तीत तृणाप्रमाणें ते पुष्कळ वेळ भ्रमण करीत राहिले. मंत्रविद्या, तिष्ठ्यामुळे प्राप्त होणारें ओज व बल यांनीं दुर्जय झालेले, हातांत शस्त्रे धारण करणारे, ज्यांच्या शरीरांना मत्त मकरांनीं

पूर्वीं गिळून त्यांना पचविण्यास असमर्थ झाल्यामुळे पुनः बाहेर ओकून टाकले आहे असे ते वेगानें पुढें चालले. जलतरंगांवर विश्रांति घेणाऱ्या वायूनें ज्यांना पुढें ढकलिलें आहे, असे ते एका क्षणांत शंभर शंभर योजनें पुढें जाऊन पुनः तितकेच मार्गें परत येत असत. जलतरंगरूप हत्तीवर आरोहण केल्यामुळे आपल्या राज्यांतील हत्तींच्या पाठीवर बसल्याप्रमाणेंच ते शोभत होते. विस्तीर्ण ऊर्मिसमूहरूप शिलापटाचें विदारण करण्यांत कुशल असलेल्या वायूप्रमाणें जलरूपी मेघांतून बाहेर पडण्याची लीला ते दाखवीत होते. चंचल हत्तीप्रमाणें तरंगसमूहाकडून आघात केले जात असलेलेहि तट आपले धैर्य जसें सोडीत नाहीत, त्याप्रमाणें त्यांनींहि आपले धैर्य सोडले नाही. मोठमोठ्या ऊर्मि व मोर्त्ये, माणकें यांचे समूह यांत प्रतिबिंबित होऊन ते एकेकटे असूनहि पुरुषसमूहानें परिवेष्टित असल्याप्रमाणें भासत होते. पांढऱ्या फेंसाच्या गोळ्यांवर हलकेच पाय ठेवणारे ते श्वेतपद्मावर पाय देऊन उभ्या राहिलेल्या राजहंसाच्या शोभेला धारण करते झाले. मेघांच्या कडकडाटाप्रमाणें त्या समुद्राचा भयंकर ध्वनि होत होता. पण वेलातटीं वेगानें आपटणाऱ्या लाटांच्या त्या वेगाला ते विपश्चित राजे असल्यामुळेच भ्याले नाहीत. आकाशाला स्पर्श करणाऱ्या जलमय श्रेष्ठपर्वतावरून ते खाली पडत होते व पुनः तितकेच उंच चढून जात होते. ते एका क्षणांत पातालांत येत होते व क्षणांत सूर्याइतके उंच जात होते. उत्पाताचा अधःपात झाला असतां खाली पडणारे जे मेघांचे समूह त्यांनीं ते जणुंकाय परिवेष्टित झाले होते. याप्रमाणें ते विपश्चित राजे सागरांतून जाऊं लागले. त्या वेळीं त्यांतील मकर हेच त्यांचे सहचर होते. ज्यांचे व्यक्ताव्यक्त किरण सभोंवार पसरत आहेत अशा मोर्त्ये व माणकें

यांच्या समूहानीं व जलमय तरुलतारूप तरंगांच्या सीकररूपी पुष्पांनीं त्यांचें शरीर भूषित झालें होतें. मकराप्रमाणेंच शूर नक्र व खेकडे यांच्या सभोवारच्या आवतीत ते फिरत होते. त्यामुळें त्यांचें ते समुद्रगमन अतिशयच शोभलें. १२२.

सर्ग १२३ वा.

—:०:—

१ द्वीपें व समुद्र यांतून गमन करणाऱ्या विपश्चित राजांना पाश्चात्यादि क्रमानें प्राप्त झालेल्या विविध देशांचे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः -- याप्रमाणें समुद्र व द्वीपें यांतून पायांन संचार करणारे हे विपश्चित राजे दृश्यरूप अविद्येचा अंतापर्यंत विचार करण्यास प्रवृत्त झाले. ते समुद्रांतून द्वीप, पुनः द्वीपांतून समुद्र, याप्रमाणें द्वीप, पर्वत, वनें यांतून मोठ्या वेगानें जाऊं लागले. ते छेद व भेद यांनीं रहित होते. ह्मणजे त्यांना मार्गांत कोठल्याहि प्रकारें पीडा झाली नाहीं. त्यांतील पश्चिम दिशेचा अंत पाहावयास गेलेला विपश्चित राजा 'मी अमर आहे' अशा अभिमानानें युक्त असलेल्या माशाकडून गिळला गेला. तो मासा विष्णुमीन-कुलामध्ये उत्पन्न झाला असून अति वेगानें गमन करणाऱ्या वितस्ता नदीतील नौकादि वाहनांचा जसा वेग असतो तशा शीघ्र वेगानें युक्त होता. त्या माशानें राजाला क्षीरसागरांत आणून तोंडांतून बाहेर टाकलें. कारण त्याला आपल्या पोटांत जिरवणें अशक्य होतें. तेव्हां त्या राजानें क्षीरसागराचें उलंघन करून दूर दिगंतरीं गमन केलें. दक्षिण दिशेकडे गेलेल्या विपश्चित राजाला इक्षुरसार्णवांतील यक्षनगरांत पाहून वशीकरणविद्या शिकवि-

ण्यामध्ये कुशल असलेल्या यक्षिणीनें विद्याबलानें आपणाविषयीं कामुक बनविलें. पूर्व दिशेतील राजा गंगेचीं हजारों मुखें पहात होता. तो त्याला खावयास तयार झालेला एक मकर त्याच्यापाशीं आला. पण त्याचें बलानें आक्रमण करून त्याचा उद्धार करण्यासाठीं त्यानें त्याला गंगेत आणून विदीर्ण केलें, तेव्हां गंगेनें त्याला पुनः कान्यकुब्ज देशांत आणून टाकलें. उत्तर दिशेकडे गेलेला विपश्चित उत्तर कुरुंतील देवीसह क्रीडा करीत असलेल्या ईश्वराची आराधना करून अणिमादि ऐश्वर्यास प्राप्त झाला. त्यामुळें त्या दिशेमध्ये वाटेल तेथें जाणाऱ्या त्याला मरणाचें भय वाटलें नाहीं. म्ह० तो अमर झाला. त्या ऐश्वर्याच्या बलावर मकर व जलहस्ती यांनीं त्याला गिळून पुनः जरी ओकून टाकलें, तरी कोणत्याहि प्रकारची पीडा न पावतां अनेक द्वीपांतरे व कुलपर्वत यांचें तो अतिक्रमण करता झाला. पश्चिमदिशेकडे गेलेल्या राजाला गरुडपक्ष्यानें आपल्या पाठीवर बसवून कुशद्वीपांत समुद्राच्या पलीकडे पोचविलें. सुवर्णमय कुशासारखी त्याची कांति झाली. पूर्वेकडे गेलेल्या राजाला द्वीपपर्वतावरील वनांत एका राक्षसानें भक्षण केलें. पण राजानें पोटांतील आंतडीं फाडून त्या राक्षसाला मारलें. दक्षिण दिशेतील विपश्चित शाकद्वीपांत दक्षाच्या शापानें एका क्षणांत यक्ष झाला. पण शंभर वर्षांनीं तो त्या शापापासून मुक्त झाला. उत्तर दिशेतील राजा आपल्या वेगानें नक्षत्रांचें उलंघन करून गेला.

टीप. १, कुशद्वीपांत कुशस्तंबावर असलेल्या गरुडाची पूजा करून त्याला प्रसन्न करून घेतलें असतां तो त्या द्वीपांतून व समुद्रांतून तारतो, असें पुराणांत वर्णन आहे.

लहान मोठ्या नद्यांचे व समुद्रांचे त्यांनी उलंघन केले. पण महार्णवाच्या पलीकडे असलेल्या सुवर्णभूमीत सिद्धांच्या शापाने तो शिलात्वास प्राप्त झाला. त्यानंतर शंभर वर्षांनी अग्नीच्या प्रसादाने त्या सिद्धांकडूनच तो शापमुक्त केला गेला. त्यामुळे त्याच्या मनाला मोठे समाधान वाटले. पूर्वेकडील विपश्चित राजा कान्यकुब्ज देशाच्या उत्तरदिशेस गेला. तेथे ज्यांत नारळाची झाडे पुष्कळ आहेत अशा देशांतील प्रजेचा आठ वर्षे राजा होऊन राहिला. तो मोठा धर्मनिष्ठ होता. त्यामुळे त्याला आपल्या पूर्ववृत्तांताची आठवण झाली. मेरु पर्वताच्या उत्तरेस असलेल्या कल्पवृक्षवनांत अप्सरेसह नारळाचे सेवन करीत तो दहा वर्षे राहिला. पक्ष्यांना वश करण्याचे रहस्य जाणणारा पश्चिम दिशेतील राजा शाल्मली द्वीपांतील शाल्मली वृक्षांवर पक्षिणीच्या घरच्यांत तिच्यासह क्रीडा करीत दहा वर्षे राहिला. त्यानंतर मंदरपर्वतावर गेलेल्या त्याला मंदरी नांवाच्या किन्नरीने वश करून घेतले. त्यामुळे मंदारतरुमंदिरांत त्याने तिचे सेवन केले. पूर्व देशांतील राजा नारिकेलवनांतून क्षीरोदतीरास प्राप्त झाला. तेथील कल्पवृक्षवनाच्या पंक्तीत कामाकुल होऊन अप्सरांसह त्याने सत्तर वर्षे घालविली. १२३.

सर्ग १२४ वा.

—:०:—

१. एकाच विपश्चित राजाच्या चार देहांनी अनेक द्वीपांतून व पर्वतावरून होणाऱ्या व्यवहारांचे समर्थन.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन्, ते चार विपश्चित राजे एक संविद्मय व एकाच देहाने संपन्न असूनहि त्यांच्या इच्छा अशा परस्परभिन्न कशा ?

श्रीवसिष्ठः—हे रामा, एक साक्षिचैतन्यरूप असलेल्या जीवाला स्वप्नांत अविद्येमुळे नानादेहांची कल्पना होते व त्यांच्या ठिकाणी शत्रु, मित्र, उदासीन अशी भावना केल्याने नाना इच्छा होतात, असे आपण पहातो. सृष्टीच्या आरंभी ब्रम्हरूप जीव जागत असला तरी विचित्र कामांमुळे विचित्र देह संभवतात. एकसंविन्मय असतांनाहि भिन्न भिन्न इच्छा संभवतात. ते संविदाकाश स्वच्छ असल्यामुळे नानात्मतेला प्राप्त झालेले त्याचे स्वरूपच त्यांत प्रतिबिंबित होते. स्वच्छ आरशांत पर्वत, नद्या इत्यादिकांसह महाकाश जसे दिसते तसेच त्यांत नानात्व दिसते. तशा स्वच्छ असलेल्याहि संविदाकाशाला विचित्र जगदाकार प्राप्त होण्यास आरशासारखी त्याची स्वच्छताच कारण आहे. “अहो, पण जगत्हि वस्तुतः चित्च आहे, तेव्हां तिच्यामध्ये तिचेच प्रतिबिंब कसे पडणार ?” म्हणून विचारशील तर सांगतो. एक-द्रव्यमय असलेले आरसे जसे परस्परांत प्रतिबिंबित होतात त्याप्रमाणे हे परमार्थतः चिद्रूप असलेलेहि पदार्थ परस्परांत प्रतिबिंबित होतात. माया ही उपाधि ह्मणजे अचिन्त्य शक्ति आहे. त्यामुळे गंधर्वनगर, स्फटिकाची भित इत्यादि आकाशांत चंद्र, सूर्य, अग्ने, महाकाश इत्यादिकांचे प्रतिबिंब दिसत असल्यामुळे चितीचे चितीतच प्रतिबिंब पडण्यास

कांहीं हरकत नाही. ह्मणूनच ज्याच्यापुढे जी जी वस्तु प्रकट होते, तिला तिला तो चिद्धनैक-स्वभावामुळे भोक्ता या रूपाने प्राप्त होतो. म्हणजे अध्यस्त भोग्य जगद्रूप झालेले ब्रह्म विषय व इंद्रिये यांचा संयोग झाला असतां, बुद्धचवच्छिन्न जीवचैतन्यांत प्रिया-प्रियविषय-भोगाकाराने प्रतिबिंबित होते. अर्थात् ज्या ज्या भोग्य वस्तूशी इंद्रियांचा संयोग होतो, त्याचा भोग घेण्यासाठी हा जीव तयार होतो. जर भोग्य वस्तु बुद्धीमध्ये प्रतिबिंबित न झाली तर भोगच संभवत नाही. हे चित्तत्त्व नानात्मकहि नाही व अ नानात्मकहि नाही. त्यामुळे ते अनिर्वाच्य आहे. ह्मणून ज्या विपश्चित् राजाच्या पुढे जे आले त्याच्याशी तादात्म्य पावून तो तद्रूप झाला. अगत्स्यादि योगी मलयादि नियत एक-देशी नित्य स्थित असूनहि नानादेशांतील व तिन्ही काळांतील सर्व वस्तूंना योगबलाने व्यापितात, सर्व कर्मे करतात व सर्वांचा अनु-भव घेतात. हे प्रसिद्ध आहे. तेव्हां भिन्न देशांत गेलेल्या विपश्चित् राजांविषयी काय सांगावे? मेघाहि अतिशय व्यापक असल्यामुळे एक असूनहि एकाच वेळी पृथक् वृष्टि क्रिया करतो. उन्हांने व्याकुळ झालेल्यांना आपल्या अंशाने आल्हाद देतो. अनेक नगरांत, पर्वतावर, नद्या, क्षेत्रे इत्यादिकांवर एकाच वेळी वृष्टि पाडतो. कोठे विजेच्या योगाने वृक्षादिकांचा उच्छेद करतो. कोठे अतिवृष्टीने ग्रामादिकांचा विध्वंस करतो. कोठे अनावृष्टीने शेतांना सुकवितो व त्याचा अभिमानी जीव 'मी हे सर्व करतो' असा अभिमान धरतो. आणिमादि ऐश्वर्य प्राप्त झाल्यामुळे ईश्वरासारखे असलेले योगी एकाच वेळी असंख्य जगत्कार्ये करितात व त्यांचा अनुभव घेतात. एक विष्णु आपल्या चार बाहुंनी व चार शरीरांनी पृथक् पृथक् क्रिया

करतो, कोठे योगानिद्रा घेतो. कोठे तप करतो, कोठे इंद्राचा अनुज होऊन त्याला साहाय्य करतो, कोठे वैकुंठामध्ये नानाप्रकारचे भोग भोगतो. अशा पृथक् क्रिया करित जगाचे रक्षण करतो व श्रेष्ठ स्त्रियांचा उपभोग घेतो. पण जेव्हां दोन बाहुंनी दोन कार्ये कर-ण्याचा प्रसंग येतो, तेव्हां द्विबाहु होतो व संग्रामांत वगैरे बहुबाहु होण्याचा प्रसंग असतो तेव्हां तसा होऊन अनेक भुजांनी अनेक कार्ये करतो. त्याचप्रमाणे विपश्चित राजांनी चारहि दिशांमध्ये भिन्न भिन्न शरीरांनी स्थित होऊन एकसंविन्मय असूनहि तसा भिन्न भिन्न व्यवहार केला, व पृथक् सुखदुःखांचा अनु-भव घेतला. त्यांनी भूमिशय्यांवर शयन केले, द्वीपांतर्गे भोजन केले, वनपंक्तीतून विहार केला, मरुभूमीतून प्रवास केला, पर्वतांच्या पंक्तीत वास केला, सागरांच्या तीरांवर भ्रमण केले, द्वीपांत विश्रांति घेतली. ते मेघपंक्तीमध्ये गुप्त झाले, समुद्रमालांवर, वावटळीत व जलतरं-गांवर आरोहण केले. पर्वत व समुद्र यांच्या तटांवर व मोठमोठ्या नगरांतून क्रीडा केली; व पूर्व दिशेतील विपश्चित राजाने शाकद्वीपांत प्रसिद्ध उदयपर्वताच्या तटावर पर्णरहित वृक्षांत एका यक्षाने संमोहनविद्येने संमोहित केल्यामुळे सात वर्षे शयन केले, पुढे याच पूर्व विपश्चिताने याच पर्वतावर कोठे पाषाण बनविणारे जल प्राशन करून बला-त्काराने प्राप्त झालेल्या पाषाणत्वाचा अनु-भव घेत भूमीत भौमपदार्थ बनून सात वर्षे काढली. शाकद्वीपांतील अस्तपर्वताच्या शिखरा-वर अभ्रयुक्त गुहागृहांत पिशाचाप्सरेने पाश्चात्य विपश्चिताला एक महिना कामुक करून सोडले. शांतभय या नांवाच्या एका भूप्रदेशी जलधर नांवाच्या महापर्वतावर हरि-तकीवनांत कोणा मुनीच्या शापाने हरीतकी

वृक्ष होऊन पूर्व विपश्चित् सत्तर वर्षे राहिला. यक्षाने ज्याला आपल्या स्वाधीन करून घेतले आहे असा तो पूर्व विपश्चित् रैवतक पर्वतावरील शिशिर-नामक भूप्रदेशी दहा रात्री सिंह झाला. पिशाचमायेने ज्याला फसविले आहे असा तो दहा वर्षे कांचनशैलादि दऱ्यांतील बेडूक होऊन राहिला. उत्तर दिशेकडे गेलेला विपश्चित् कौमारवर्षास प्राप्त होऊन शामपर्वताच्या तटावरील शाकद्वीपांतील अंधकूपांत अंध दर्दुर बनून शंभर वर्षे राहिला. पाश्चात्य विपश्चित् मरीचकवर्षात विद्याधरत्व देणाऱ्या विद्येने विद्याधरत्वास प्राप्त होऊन चौदा वर्षे राहिला. शीत, मंद व सुगंध वायूचा आश्रय करून त्याने तो काल सुखाने घालविला. १२४.

सर्ग १२५ वा.

१ विपश्चित् राजांचे विपत्तीत परस्पर उपकारित्व, व २ जीवन्मुक्तांचे चरित्र.

श्रीवासिष्ठः—शांतभय या नांवाच्या वर्षा-मध्ये जलधार पर्वतावरील वृक्षांमध्ये मुनिशापाने प्रवेश करून मुळांच्या द्वारा पृथ्वीचा रस शोषून घेत पूर्व विपश्चित् राजा सत्तर वर्षे राहिला होता. ही गोष्ट कळतांच पाश्चात्य विपश्चित् तेथे आला. त्याने शाप देणाऱ्या मुनीला प्रसन्न करून घेतले आणि त्याने दिलेल्या विद्येच्या योगाने त्याला वृक्षत्वापासून मुक्त केले. कर्वतीने वृक्षाला जसे कर्वतावे, तसाच त्याने त्याच्या वृक्षत्वाचा छेद केला. पाश्चात्य विपश्चित् शिशिर—वर्षांमध्ये पाषाण-त्वाला प्राप्त झाला होता, पण ते ऐकतांच दक्षिण विपश्चित् तेथे आला व गो-मांसादि प्रयोगाने शाप देणाऱ्या पिशाचपतीला प्रसन्न

करून घेऊन त्याने त्याला सोडविले. अस्ताचल-पर्वतावरील शिववर्षांमध्ये गो-पिशाचीने वृषभ केलेल्या पश्चिम-विपश्चिताला दक्षिणविपश्चिताने येऊन सोडविले. क्षेमक वर्षांतील आंबिकेय-पर्वतावरील तरुंमध्ये यक्षत्वास प्राप्त झालेल्या दक्षिण विपश्चिताला पश्चिम विपश्चिताने, यक्ष-पतीला प्रसन्न करून घेऊन, यक्षत्वापासून सोडविले. वृषक-वर्षांतील केसर नांवाच्या पर्व-तावर सिंहत्वास प्राप्त झालेल्या पूर्व विपश्चि-ताला पाश्चात्याने शापमुक्त केले.

श्रीरामः—भगवन्! एका मर्यादित जागी असलेले योगी त्रिकाळी सर्व कर्मे कसे करू शकतात? त्यांना सर्वव्यापक कसे होता येते?

श्रीवासिष्ठः—हे रामा, या जगांत अज्ञांच्या दृष्टीने भूतभौतिकादि जे कांहीं स्थूल वस्तु-जात आहे, ते कसे असते इत्यादिकांविषयीची चिंता आम्हां प्रबुद्धांना कशाला पाहिजे? आम्हां प्रबुद्धांच्या दृष्टीने जी वस्तु चिन्मात्र व मनोमात्र असते, ती सर्व ठिकाणी अर्थ-क्रिया करण्यास समर्थ कशी असते ते ऐक. तत्त्वज्ञांच्या दृष्टीने चिन्मात्रसत्तासामान्यावांचून दुसरे कोणतेच जगद्रूप विद्यमान नाही. दृश्याचा अत्यंत अभाव आहे असे ज्ञान होऊन सृष्टि व सृष्टीचा अभाव या दोन्ही दृष्टींचा क्षय झाल्यावर ते सर्व तत्त्वशून्य ठरते. चिन्मात्रसत्तासामान्यांत ज्याने निरंतर विश्रांति घेतली आहे, अशा सर्वेश्वराला सर्वदा सर्वत्व व सर्वात्मत्व आहे. जो सर्व-व्यापी सर्वात्मा, त्याला कोण, कमा, कोठे, केव्हां व काय म्हणून निरोध करील? कोणत्याही क्रियेविषयी कोणालाहि निवारण करता येणे शक्य नाही. तो जेथे जेव्हां जसा भासतो, तसाच तो असतो. त्याच्यापासून ज्याला सत्ता प्राप्त होत नाही, असे काय आहे?

भूत, वर्तमान व भविष्यत्कालांतील स्थूल किंवा सूक्ष्म, दूर किंवा जवळ, एक निमिषभर किंवा कल्पभर असलेली कोणतीही वस्तु स्वरूपाचा त्याग न करतांच सामान्य तत्त्वामध्येच सर्वदा रहाते. ती सर्वात्म्यामध्ये स्थित असते. मायेचे हे अघटित सामर्थ्य किती विचित्र आहे पहा ! उत्पन्न न झालेले व नष्टहि न झालेले असे ते सर्वदा जसेच्या तसेच स्थित आहे. म्हणूनच हे सर्व जगत्रय विज्ञानमयच आहे. आपले आकाशत्व न टाकतांच तो सर्वात्मा आकाशरूप झाला आहे. जगदात्माच जगद्रूप बनला आहे. तो द्रष्टा व दृश्य या रूपानेच उदय पावला आहे. शबल विश्वात्म्याचे जे दृष्ट-मात्र स्वरूप ते विकार कसे पावणार ? त्याच्यापासून बीजवृक्षन्यायाने जगाचा आरंभ तरी कसा होणार ? यास्तव या शबल ब्रह्मापासून जगाचा विवर्त भासतो, असेच म्हणजे युक्त आहे. अरे तत्त्वज्ञा, साध्यासाध्य-स्वरूपी शबल ब्रह्माला दुःसाध्य काय आहे सांग ! कांहीच नाही. त्यामुळे त्याच्यापासून सर्वदा सर्व ठिकाणी सर्व अर्थक्रिया उपपन्न होतात. ईश्वरचित् उपाधिभेदाने विपश्चितादि जीव होत असल्यामुळे एक असलेल्याहि तिला औपाधिक नानात्व प्राप्त होऊन अनेक-भावापन्न झालेल्या तिचे अग्न्यादिकांच्या प्रसादाने सर्व कार्य सर्वत्र संभवते. बोधाबोधरूप शबल ब्रह्मामध्ये असाध्य ते काय आहे ? परम बोधाला प्राप्त न झालेल्या तिची पदार्थाकुलता योग्यच आहे. किंचित् बोधामध्ये प्रविष्ट झालेल्या म्हणजे कामक्रोधरहित होऊन थोडासा उत्कर्ष पावलेल्या तिची ती सिद्धताहि योग्यच आहे. त्याप्रमाणे ते सर्व देशांमध्ये असणारे विपश्चित् राजे परस्परांना पहातात, त्यांच्या सर्व संकटांचा अनुभव घेतात व लागलीच त्यावर उपाययोजनाहि

करतात. बोधाकाशस्वरूपापासून थोडेसे च्युत झाले म्हणजे ते अन्यत्वास प्राप्त होते. म्हणजे त्याला मनोभाव प्राप्त होतो. ही गोष्ट उत्पत्तिप्रकरणांत अनेक प्रकारे वर्णिली आहे.

श्रीरामः—भगवन् ! विपश्चित् राजे जर प्रबुद्ध होते तर निरनिराळ्या दिशांत सिंह-वृषादि भावांस कसे प्राप्त झाले, हे माझ्या बोधासाठी सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! वर तूं मला योगी सर्वत्र कर्मे कशी करतात असे विचारलेस व मीहि ज्ञानी योग्यांचे वर्णन केले. विपश्चित् राजे ज्ञानी व योगी आहेत असे मी सांगितले नाही. मी तुझ्या त्या प्रासंगिक प्रश्नाचे उत्तर दिले. पण विपश्चित् राजे प्रबुद्ध नव्हते. हे रामा, ते अगदीच मूढ होते, असे नाही; तर ते पूर्णपणे प्रबुद्ध झाले नव्हते. बोधदृष्टि व अबोध-दृष्टि यांच्यामध्ये ते होते. त्यामुळे ओपाळ्याप्रमाणे ते बोध व अबोध यांकडे क्रमाने झोके घेत होते. त्यांच्या ठिकाणी विवेकादि भावी मोक्षचिन्हेहि दिसत होती व रागादि वर्तमान बंध-चिन्हेहि दिसत होती. वर सांगितलेल्या प्रकारची चंचल धारणा ते धारण करीत होते. नित्य धर्माविषयी ते जागृत होते. म्हणून त्यांना धारणायोगी असे म्हणता येईल. पण ते योग-पारंगत झालेले नव्हते. ते धारणायोगी असल्यामुळे म्हणजे आपल्या हृदयादि प्रदेशांत अग्निदेवतेमध्ये चित्ताचा निरोध करून अग्नीचा प्रसाद संपादन केल्यामुळे त्यांना ध्यानयोगी म्हणता येत, पण ज्ञानयोगी म्हणता येत नाही. कारण ज्ञानयोग्यांच्या ठिकाणची अविद्या नष्ट झालेली असते. ते ज्ञानयोगी जर असते तर त्यांनी अविद्येला कां पाहिले असते ! त्यांना दिशा पहाण्याची इच्छा झाली, यावरूनच ते ज्ञानी नव्हते ही गोष्ट सिद्ध होते. तथापि त्या

धारणा-योग्याना धारणेचा परिपाक झाल्यामुळे देवताप्रसादजन्य वराने सिद्धि मिळाली. त्यांना आत्म्याविषयीचे अज्ञान होते, त्यामुळे ते आत्मविचार करणारे नव्हते. रामा, जीवन्मुक्त शरीरी व अज्ञ यांमधील आणखी एक सूक्ष्म भेद सांगून ठेवतो, तो ऐक. जीवन्मुक्तांना व्यवहारकालीं देहादिकांचे भान असते, पण समाधीत—विदेहकैवल्याचे साम्यच असते. विपश्चित राजांना ही स्थिति प्राप्त नव्हती. जो बद्ध असतो, त्याच्या बंधाची निवृत्ति हाच मोक्ष आहे. चित्तच बद्ध होते, आत्मा बद्ध होत नाही. मोक्ष हा चित्ताचा धर्म आहे, आत्म्याचा नव्हे. त्यामुळे समाहित चित्तांतच तो मोक्ष रहातो. देहभानावर आल्यावर व्युत्थित दर्शेत तो नसतो. देहधर्म देहापासून केव्हांही निवृत्त होत नाही. एकदां मुक्त झालेले मन पुनः बद्ध होत नाही. रामा, देहापासून गळलेले फळ मोठ्या यत्नाने तरी पुनः देठाशी जोडतां येते का? नाही. त्यामुळे मुक्त व अमुक्त या दोघांचीहि देहधर्मानुवृत्ति एकसारखीच असते. देह असेपर्यंत देहधर्म त्यांतील कोणालाच सुटत नाहीत. पण चित्तधर्माला हा न्याय लागू नाही. कारण जीवन्मुक्ताचे चित्तधर्म निराळे व बद्धाचे निराळे. त्यामुळे जीवन्मुक्तांचे चित्त देहांत असले तरी ते अचलच असते. मोक्ष धारणादिकांच्या अभ्यासाप्रमाणे दुसऱ्याला कळण्यासारखा नाही. मधादि मधुर पदार्थाच्या आस्वादांमुळे होणारे सुख जसे स्वसंवेद्य, तसाच मोक्षहि आत्मसंवेद्य आहे. हा जो सुखदुःखांनी युक्त असलेला जीव तो स्वतःच बंधाचा अनुभव घेतो. पण त्याचे मन मुक्त झणजे मनोधर्मरहित झाले असतां शास्त्रांत त्यालाच मुक्त असे म्हणतात. स्वानुभव देणाऱ्या आत्म्यामुळे बंध व मोक्ष हे आंतल्या आंत ज्याचे त्यालाच भासतात. ज्याचे चित्त

आंत अगदी शीतल असते, त्याला मुक्त असे म्हणतात, आणि चित्त संतप्त असणे हाच बंध होय. पण शान्ति किंवा संताप यांचा देहादिकांच्या ठिकाणी संभवच नाही. शरीराचे रायी-रायीएवढे तुकडे केले, किंवा त्याला राज्यावर बसविले, किंवा तो रडत असला अथवा हंसत असला, तरी जीवन्मुक्ताच्या अंतःकरणाला दुःख होत नाही किंवा सुख होत नाही. कारण ती दोन्ही देहामुळे होणारी आहेत. अहो, माझ्या पायाला कांटा लागल्यामुळे वेदना होत आहेत, मस्तकावर चंदनाचा लेप घातल्यामुळे सुख होत आहे, अशा रीतीने लोक देहांमध्ये हि सुखदुःखादिकांचा अनुभव घेतात. तेव्हां त्या मनोधर्माचा आत्म्यावर आरोप होत आहे, असे कसे झणतां येईल? म्हणून म्हणशील तर सांगतो. देहसंबंधाने सुखदुःखादिक देहामध्ये आहेत असे समजणाऱ्या मनुष्याला मी सुखी, मी दुःखी असे वाटते हे खरे; पण सुखदुःखांच्या अनुभवाचे पर्यवसान आत्म्यामध्येच होत असल्यामुळे, मी सुखी-दुःखी आहे वगैरे कल्पना आत्म्यांतच होते, बाह्य देहादिकांत होत नाही. म्हणूनच सुखदुःखादिकांचा आत्म्यामध्ये अध्यास होतो. हा सिद्धांत कबूल न करणारे चार्वाक, बौद्ध, सांख्य, नैयायिक, काणाद, इत्यादिकांना देहादिकांच्या ठिकाणी आत्मभ्रम झाला आहे व त्यामुळे मोक्षोपायांपासून च्युत झालेले ते बादांत पराभूत होतात. किंवा सुखदुःखादि बंधाचा देहामध्येच अनुभव येत असल्यामुळे ते देहधर्मच कां असेनात, पण मोक्ष हा देहधर्म नव्हे. कारण जीवन्मुक्त समाधीत देहादिकांचे भान नसतांना मोक्षाचा स्पष्ट अनुभव घेतात आणि व्युत्थानसमयी मंद व मध्यम ज्ञानी बंधाचा अनुभव घेतात. जीवन्मुक्तांना नित्य अशरीर आत्मस्वभावापासून पृथक् अवस्थेचा केव्हांच अनुभव येत नाही. जीवन्मुक्त

देह मृत झाला तरी मरत नाही, तो हंसत असला तरी हंसत नाही. तो महोदयास प्राप्त झालेला असतो. तत्त्वदर्शी विरक्त असले तरी अविरक्तासारखे दिसतात. कोपरहित असूनहि कोपसंयुक्त असल्याप्रमाणे भासतात. मोह-शून्य असूनहि मोहयुक्त दिसतात. हे सुख व हे दुःख इत्यादि कल्पना त्यांच्यापासून फार दूर गेलेल्या असतात. आकाशांत अंकुराचा जसा असंभव त्याप्रमाणेच त्यांच्या ठिकाणी सुखदुःखादि भावनांचा असंभव असतो. जगाचे स्वरूप नाहीच, त्याचे मूळ जे अज्ञान तेहि नाही, तर सर्व एकरस सत् आहे, असा ज्याचा निश्चय झालेला असतो, त्या जीवन्मुक्ताला सुखदुःखादि आहे, असे म्हणजे म्हणजे 'आकाशाला शाखा आहेत' असे म्हणण्यासारखेच आहे. शोकमोहांना जिकून त्यांच्या विजयाने शोभणारे जीवन्मुक्त शोकशून्यच असतांना शोक करतात. तत्त्वदर्शी विद्वानांचा अद्वितीय आत्मभाव त्यांची मस्तकादि अंगे जरी तोडली तरी अविच्छिन्न असतो. याविषयी ब्रम्हदेवाचेच उत्कृष्ट उदाहरण आहे. सामगायनामध्ये तत्पर असलेले ब्रम्हदेवाचे शिर एखाद्या सुकुमार कमलाप्रमाणे शंकराने नखाने तोडले. ब्रम्हदेव त्या जागी दुसरे शिर उत्पन्न करण्यास समर्थहि होता. पण तो आकाशाशी एकरूप झालेला असल्यामुळे त्या चिदाकाशाला मिथ्याभूत पांचवे शिर घेऊन काय करावयाचे होते ! त्याला कोणत्याहि कृतकर्माचा उपयोग नव्हता व अकृताचीहि कांही हानि नव्हती. जे जसे झाले ते तसे असू दे. त्यापेक्षा अधिक इच्छा करून काय करावयाचे आहे ? अर्थात् 'तर मग त्याला चार मस्तकांचे तरी काय काम होते !' असे म्हणजे व्यर्थ आहे. प्राण्याच्या प्राणिकर्मवशात् वेदाचा उपयोग करण्यासाठी त्यांची गरज होती. ईश्वराचाहि

प्राणिकर्माच्या अनुसारच व्यवहार होतो, स्वार्थासाठी नाही. शंकर अनुगृहीत कामा-मुळे हरिणाक्षीला अर्धांगी धारण करतो व त्याच वेळी क्षीरसागर आपल्यामध्ये गुप्त अमृत-कलेला जसा आश्रय देतो त्याप्रमाणे तो त्याच मदनाचा निग्रह करून निष्प्रतिबंध समाधी-मुळे प्रवृत्त झालेला आनंदाश्रुहि धारण करतो. ज्याचे अंतःकरण अतिशय उदार आहे असा तो समर्थ असूनहि रागित्वाला सोडीत नाही. म्हणजे अत्यंत विषयासक्त असल्यासारखा दिसतो. पण मदनदाह करण्याच्या वेळी त्याची नीरागिताहि स्पष्ट अनुभवास आली आहे. अर्थात् त्याने आसक्त होऊन असे कांही केले तरी त्यांत कांही दोष नाही व न केले तरी लाभ नाही. कोणत्याहि भूतापासून त्याला कोणत्याहि प्रकारचा प्रयोजनलाभ संपादन करावयाचा नाही. ही रागिता असो किंवा नसो, त्या रागितेमुळे किंवा अरागितेमुळे कोणता लाभ किंवा हानि होणार आहे ? प्राणिकर्मवशात् जे जसे प्राप्त होते ते तसे खुशाल असो, त्याच्या विरुद्ध कांही व्हावे अशी इच्छा करून काय करावयाचे आहे ! जीवन्मुक्त जनार्दन स्वतः करतो, करवितो, मरतो, मारवितो, अवताररूपाने उत्पन्न होतो व सतत वृद्धि पावतो. म्हणजे भगवान् निरनिराळे अवतार घेऊन हे सर्व करतो. तथापि आपली जीवन्मुक्त अवस्था सोडीत नाही. प्राणिकर्मवशात् प्राप्त झालेली व्यवहारव्यग्रता सोडण्यास समर्थ असूनहि तो ती सोडीत नाही. ती सोडल्यानेहि त्याला कांही मोठासा लाभ होत नाही व तिचा आश्रय करण्यानेहि कांही दोष नाही. यास्तव येथे जे असे प्राप्त होईल ते तसे असो, असे हणून सर्व वासना सोडून हरि शुद्ध चिन्मात्ररूप धारण करून निरिच्छा असतो. (सूर्यादि इतर अधिकारी

जीवहि निरिच्छ असतांनाच प्राणिकर्मानुसार आपापल्या अधिकाराचें परिपालन करितात, असें वर्णन—) कालाच्या हातांतील कंदुकत्वास प्राप्त झालेला आदित्य जगद्रूप गृहाच्या आकाशरूप अंगणांत आपल्याला सतत, नित्य भ्रमण करवितो. तो दिनेश्वर आपल्या देहाचा निरोध करण्यास समर्थ नाही. तो स्वतः निरिच्छ जीवन्मुक्तच आहे, तथापि जगन्मर्यादे-प्रमाणें व्यवहार करीत असतोच. प्राप्त झालेल्या स्थितीत जीवन्मुक्ततेमुळे अखिल मनानें राहणारा चंद्र कल्पान्तापर्यंत अक्षय राज-यक्ष्म्याचा अनुभव घेतो. जीवन्मुक्त आग्नि प्राप्त झालेल्या स्थितीत आनंदानें राहून मरुत्ताच्या यज्ञांत बारा वर्षे सतत हत्तीच्या सोंडेएवढी घृताची धार प्राशन केल्यामुळे प्राप्त झालेल्या अजीर्णाचा अनुभव घेता झाला. त्याचप्रमाणें स्कंदोत्पत्तीच्या वेळीं ब्रम्ह्याच्या आज्ञेनें त्याला शंकराचें वीर्य प्राशन करून त्यामुळे होणा-ऱ्या दाहाचा अनुभव घ्यावा लागला. शुक्र व बृहस्पति हे दोघेहि देवासुरांचे गुरु जीवन्मुक्त होते, तथापि प्रारब्धप्राप्त व्यवहारांत परस्पर विजयेच्छेनें कृपणाप्रमाणें राहिले. ज्याचें मन जीवन्मुक्त झालें आहे असा जनक मुनि या पृथ्वीवर उग्र संग्रामांत शरीराला जर्जर करून घेत प्राप्त राज्य करीत राहिला. नल, मांधाता, सगर, दिलीप, नहुष इत्यादि जीवन्मुक्त चित्तांत आकुल झाल्याप्रमाणेंच दीर्घकाल राज्य करीत होते. व्यवहारांत जसा अज्ञ तसाच खरो-खर पंडितहि असतो. कारण वासना व अवा-सना हें बंध व मोक्ष यांचें कारण आहे. बलि, प्रल्हाद, नमुचि, वृत्रासुर, अंधक, मुर इत्यादि जीवन्मुक्त विरक्त असूनहि अनुरक्त असल्या-प्रमाणें व्यवहारांत वागले. तात्पर्य, जीवन्मुक्त विदाकाशांत रागद्वेषांचा आभास जरी होत असला, त्यांचे उदयास्त जरी होत असले तरी

त्यांच्या स्वरूपभूत मोक्षाविषयीं मुळींच संदेह नाही. फार काय, पण तो सुचरित किंवा दुश्चरित जरी असला तरी त्याचा मोक्ष सिद्धच आहे. जे जीवन्मुक्त चरमसाक्षात्काररूप ज्ञानानें देह, मन, प्राण इत्यादिकांना धारण करणाऱ्या जीवांना अखंड—अद्वय—पूर्ण—ब्रम्हभावानें आकाशतुल्य जाणतात, त्यांच्या ठिकाणीं भेदभ्रमाला कारण होणारें अज्ञानच नसल्यामुळे, त्या अज्ञा-नाचाच नाश झाल्यामुळे, भेदबुद्धि कोणत्या निमित्तानें होणार ? इंद्रधनुष्य प्रत्यक्ष दिसतें, त्यांत अनेक रंग दिसतात, तथापि तें शून्यच—आभासमात्रच असतें; तसाच दृश्यरूप भ्रम आभासमात्र आहे. त्यामुळे तत्त्वसाक्षात्कारानें त्याचा बाध होतो. आकाशांगणांत इंद्रधनुष्या-मध्ये जसे अनेक रंग भासतात, त्याचप्रमाणें हे ब्रम्हांडरूपी परमाणु शून्यरूपच आहेत. हें जगत् असत् भासत आहे. तें असत् असनांनाहि सत् स० विद्यमान असल्याप्रमाणें प्रकट झालें आहे, पण आकाशांतील शून्यत्वाप्रमाणें तें उत्प-न्नहि झालें नाही व नाशहि पावलें नाही. तें आद्यंतयुक्त असलें तरी आद्यंतशून्य आहे. अशून्य असूनहि शून्य आहे. उत्पन्न झालें असूनहि उत्पन्न न झालें आहे व नष्ट होत असूनहि अनष्टच आहे. कारण जगद्रूपानें ग्रहण केलेल्याहि नित्य, कूटस्थ, अद्वय, असंग वस्तूमध्ये आद्यंतादिकांची प्राप्तिच नाही. जगद्भावाप्रमाणें त्याचा जन्म व नाशहि ब्रह्मा-मध्ये कल्पनेनें उत्पन्न होतो, म्हणून म्हणाल तर तें इष्टच आहे. कारण जन्म-नाश, अस्तित्व इत्यादि सर्व कल्पनामात्र आहे, असें म्हट-ल्यावर आत्म्याच्या निर्विकारत्वाची हानि होत नाही. ज्याप्रमाणें काष्ठमय स्तंभ काष्ठ-रूपच असतो किंवा त्या स्तंभावर कोरलेली बाहुलीहि तद्रूपच असते, त्याप्रमाणें हें सर्व ब्रम्हमयच आहे. समाधीच्या योगानें सर्व

कल्पना सोडून व निद्रितहि न होतां जें सम अवस्थाम म्हणजे चित्ताची निश्चल स्थिति तन्मात्रच हें जगत् आहे, असें जाणावें. संबिद् एका देशांतून दुसऱ्या देशीं गेली असतां मध्ये जें तिचें निर्विषय स्वरूप तन्मय जगत् आहे, असें समजावें. म्हणजे व्युत्थानावस्थेत शाखेवरील चंद्र पहात असतां—बुद्धिवृत्ति शाखाप्रदेशावरून चंद्रापर्यंत पोचली असतां शाखा व चंद्र यांच्या मध्यभागीं जें वृत्तीमध्येच व्यक्त झालेलें संविद्रूप तेंच निर्विकार चिदाकाश असून जगत् तन्मयच आहे, असें समजावें. तथा प्रकारच्या चिदात्म्यामध्ये जें द्वैत म्हणजे विशेषरूप व ऐक्य म्हणजे सामान्यरूप भासतें, तेंहि त्या चिदाकाशस्वभावामुळेच भासतें. त्यायोगें तें चिदाकाश नाही, असें म्हणतां येत नाही. भासणारें जगत् नाही, असेंहि म्हणतां येत नाही. तें केवळ शून्य आहे असें भासतें, तेंहि खरें नव्हे. कारण पूर्ण आनंदैकरस ब्रह्मामध्ये शून्यत्वहि संभवत नाही. हें जगत् आकाशरूपच आहे. तो आत्माच स्वरूपामध्ये स्थित आहे. जसे भावी नगर त्याविषयी कल्पना करणाऱ्याच्या मनामध्ये स्पष्ट असतें, त्याप्रमाणेंच जगत् आत्म्यामध्ये स्थित आहे. आकाशकोशाप्रमाणें ज्याचें अंतःकरण अतिशय विशद आहे अशा हे रामा ! जें दृश्यजात शिलाप्रनासारखें शांतब्रह्मच निश्चल स्थित आहे, त्यालाच जगत् असें नांव देऊन हा आत्मा मोहित झाल्यासारखा रहातो. खरोखर त्या परमात्म्याची माया विचित्र आहे, १२९.

सर्ग १२६ वा.

१ मृत झालेल्या त्या सर्व राजांना मनांतल्या मनांत संसारभ्रम होतो. २ त्यांतील उत्तरदिशेतील विपश्चिताला तमःखाताचें दर्शन.

श्रीरामः—हे मुनिश्रेष्ठ ! त्यानंतर ते विपश्चित राजे द्वीपें, वन, समुद्र व पर्वत यांनी युक्त असलेल्या दिगंतरांत काय करीत राहिले ?

श्रीवसिष्ठः—वा रामा ! ताली, तमाल इ. वृक्षांनीं संपन्न असलेल्या द्वीपांतून, पर्वतांतून व वनांतून संचार करणाऱ्या त्या विपश्चितांचें पुढें काय वर्तमान झालें तें तूं ऐक. पश्चिम दिशेच्या एका प्रदेशांतील कौचद्वीप पर्वताच्या तटावर एका हत्तीनें आपल्या गंडस्थळानें विपश्चिताचें चूर्ण करून टाकलें. कोमल कमलाला जसे चूरडून टाकावें, त्याप्रमाणें त्याच्या मस्तकाचा त्यांनीं चूर करून टाकला. दुसऱ्या विपश्चित राजाला एका राक्षसानें युद्धांत छिन्न-भिन्न करून आकाशमार्गानें नेलें, समुद्रांतील वडवाशीत टाकलें व तेथें त्याचें भस्म झालें. तिसऱ्या विपश्चित राजाला विद्याधरानें देवांच्या लोकीं नेलें. तेथें इंद्रसभेत गेल्यावर त्यानें कोणालाच नमस्कार केला नाही, त्यामुळे रागावलेल्या इंद्रानें शाप देऊन त्याचें भस्म केलें. चवथ्या विपश्चित राजाला कुशद्वीपपर्वताच्या तटावर नदीच्या दलदलींत एका दुर्वार मकरानें फाडून त्याचे तुकडे केले. त्यामुळे तो मरण पावला. अशा रीतीनें ते चारी विपश्चित राजे मरण पावले. कल्पांतीं चार लोकपाल जसे क्षय पावतात, तसाच त्यांचा क्षय झाला. मरणानंतर त्यांचा संविदाकाशात्मा त्या आकाशांतच पूर्वीप्रमाणें भूमंडल पाहूं लागला. आकाशांत आकाशरूपी असलेल्या त्यांची संविद् पूर्वसंस्कारामुळेच भूमंडल पाहूं लागली.

ते भूमंडल सप्तद्वीपयुक्त समुद्रवलयानीं भूषित होते. नगरे व पत्तने यांनी संपन्न होते. मेरु-पर्वत हेच त्याचे शिरःपीठ होते. ब्रह्मलोक हेच शिरोभूषण होते. चंद्र व सूर्य हेच त्याचे नेत्र होते. नक्षत्रे हीच मौक्तिकमेखला होती. चंचल मेष हेच हलणारे वस्त्र होते. नाना-प्रकारचीं अरण्ये हेच त्याच्या मस्तकावरील केंस होते. ती संविद् विपश्चित् राजाच्या चारही देहांना पहाती झाली. ज्याप्रमाणे नवीन कल्प सुरू झाला असतां प्रथम उत्पन्न केलेले प्रजापति विस्तीर्ण दिगंताला पहातात, त्या-प्रमाणेच त्या संविदने त्या देहांना पाहिले. चिदात्म्यामध्ये भूताकाशाची जशी प्रतीति होते, त्याप्रमाणेच त्या विपश्चितांनी मानस-प्रतिभास-मात्र सूक्ष्म देहाच्या ठिकाणी आधि-भौतिक देहत्व पाहिले. म्हणजे त्यांच्या सूक्ष्म देहाच्या ठिकाणी स्थूलता, जाड्य इत्यादि भाव अग्रभागी दिसले. त्याबरोबर लागलेच ते ही दृश्य पृथिव्यादिरूप अविद्या केवढी आहे, हे पहाण्यासाठी पूर्वसंस्कारवशात् प्रवृत्त झाले. दृश्य व दर्शन यांच्यामध्ये पृथ्वीमंडलरूप अनुभवाकार अविद्येची इयत्ता पहाण्यासाठी ते चौघेहि राजे द्वीपांतरांत भ्रमण करूं लागले. सप्तद्वीपांचे उलंघन करून सात महार्णवांच्याहि पलीकडे जाऊन पश्चिम विपश्चित् राजा पूर्वोक्त सुवर्णधनभूमीत क्रीडा करीत असलेल्या जनार्दनापाशी भाग्योदयवशात् प्राप्त झाला. त्या जनार्दनापासून ब्रह्मविद्या प्राप्त करून घेऊन त्याच दर्शेत तो पांच वर्षे समाधि लावून बसला. त्यानंतर देहभावाचा त्याग करून चित्त असत्तेला प्राप्त झाले असतां तो विपश्चित् परम-कैवल्यास प्राप्त झाला. त्याचा प्राण आकाशभावास प्राप्त झाला व सर्व शक्ति आपआपल्या कारणांत लीन झाल्या. पूर्व दिशेत प्रवृत्त झालेला

विपश्चित् राजा पौर्णिमेच्या पूर्ण चंद्रापाशीं आपले शरीर स्थित आहे, असे दीर्घकाल चिंतन करीत राहिला. त्यामुळे त्याचा देह नष्ट होऊन तो चंद्रलोकीं स्थित झाला. हे रामा, दक्षिण दिशेतील विपश्चित् सर्व शत्रूंचा उच्छेद करून शाल्मलीद्वीपामध्ये अद्यापि राज्य करीत राहिला आहे. पारमार्थिक सत्त-त्वाचा बाध झाल्यामुळे ज्याला बाह्य विष-यांचे विस्मरण झाले आहे असा तो झाला नाही. उत्तर विपश्चित् चंचल व उग्र तरंगांनीं दुस्तर झालेल्या सातव्या समुद्रांत स्वादूद मक-राने गिळल्यामुळे त्याच्या उदरांत एक सहस्र वर्षे राहिला. तेथे तो त्या मकराच्या उदरांतील मांस खात असे. हजार वर्षांनीं तो श्रेष्ठ मकर मरण पावला असतां तो मकराच्या उदरांतून व सागरांतून एखाद्या नकाप्रमाणे बाहेर आला. त्यानंतर ज्यांतील जल बर्फासारखे थंड आहे अशा स्वादूदसागराची अवशिष्ट राहिलेली ऐशी सहस्र वर्षे उलंघून जिचे उदर अतिशय उदार आहे, अशा सुवर्णाच्या महाभूमीस तो प्राप्त झाला. ती भूमी दशसहस्र योजने विस्तीर्ण होती. त्यांतून देवांचा संचार होत होता. त्या भूमीत येतांच तो विपश्चित् राजा मरण पावला. अग्नीमध्ये टाकलेले काष्ठ जसे अग्नित्वास प्राप्त होते, त्याप्रमाणेच तो त्या देवभूमीत मृत झाल्या-मुळे देवत्वास प्राप्त झाला. याप्रमाणे तो विप-श्चित् देवश्रेष्ठ होऊन पूर्वाच्या दिगंत पहाण्या-च्या वासनेने लोकालोकपर्वतास प्राप्त झाला. तो लोकालोकपर्वत क्षणजे मेरुशिखरापर्यंत उंच वाढलेल्या या भूमंडलवृक्षाचे जणुंकाय अळेंच होते. या लोकालोकपर्वताचा पन्नास सहस्र योजने उंच, असा प्रथम भाग सूर्यप्रकाशाने लोकांच्या व्यवहाराने संपन्न आहे. दुसरा कोण-ताहि भाग तसा नाही. त्या लोकालोकपर्वतावर चढून त्याच्या शिखरास प्राप्त झालेल्या या देव-

विपश्चिताला खालचे लोक, हें नक्षत्रच आहे कीं काय, असें पाहूं लागले. त्या महागिरीच्या त्या प्रदेशाच्या पलीकडे तम पसरलें आहे व सभोंवार फार मोठें खात आहे. एखाद्या किल्ल्याच्या सभोंवार जसा खंदक असतो तसेंच ते होतें. आकाशाप्रमाणें ते सर्व प्राणि-शून्य व अनेक योजनें विस्तीर्ण आहे. तेथे या वर्तुलाकार भूगोलाची समाप्ति होते. त्यापुढे आकाशासारखें शून्य व अंधकारानें भरलेलें महाखात आहे. हे रामा ! त्या खातामध्ये भ्रम-राप्रमाणें, काजळाप्रमाणें, तमालवृक्षाप्रमाणें एक नीलवर्ण तमच काय ते आहे; पृथ्वी नाही, जंगमादि प्राणिजात नाही व आश्रयहि नाही, व दुसरें कोणत्याहि प्रकारचें वस्तुजात तेथे केव्हांच संभवत नाही. १२६.

सर्ग १२७ वा.

१ भूमि व नक्षत्रचक्र इत्यादिकांची स्थिति.
२ त्यांच्या पलीकडे आकाश. व ३ दोन मळांड-कपालांची स्थिति.

श्रीरामः—हा भूगोल निराधार कसा राहिला आहे ! नक्षत्रचक्र कांहीं आधारावांचून भ्रमण कसें करतें ? तुम्हीं सांगितलेला लोका-लोक पर्वत कसा आहे ? व त्याला लोकालोक हें नांव कां पडलें ?

श्रीवसिष्ठः—ज्याप्रमाणें एखाद्या बालकानें आपल्या संकल्पानें कल्पिलेला चेंडू अंतराळीं रहातो, त्याप्रमाणें चिन्मात्रबालकानें म्हणजे हिरण्यगर्भानें कल्पिलेली ही भूमि आका-शांत अंतराळीं रहाते, खालीं पडत नाही. ज्याप्रमाणें डोळ्याला तिमिररोग झालेल्या लोकांना आकाशांत केंस, दोन चंद्र वगैरे दिसतात, त्याप्रमाणें चिदाकाशाला सृष्टीच्या

आरंभी पृथिव्यादिकांचें दर्शन होतें. ज्याप्रमाणें संकल्पनगर कोणत्याहि आधारानें धारण केलें असें दिसत नाही, सांकल्पिक स्तंभ, भित्ति यांनीं त्यांना धारण केलेलें असतें, तथापि सांकल्पिक स्तंभादिकांना अस्तित्व असल्यामुळे ते कोणाकडूनहि धारण केले जात नाहीत. तोच न्याय पृथिव्यादिकांसाठी लागू आहे. चित्च्या ठिकाणीं चित्त्वामुळेच स्वभावतः जें जसें जितकें भासतें, तें तेथे तेथे तितकेंच व तसेंच भासतें. ज्याच्या नेत्राला तिमिररोग झाला आहे, त्याला आकाशांत केशपुंज जसा दिसतो, त्याप्रमाणें चिन्मात्राला दिसणारा जो भूगोल तोहि चिन्मात्ररूपच आहे. म्हणजे आकाशांतील केंस जसे भ्रांतिमात्र त्याप्रमाणें भूगोलहि भ्रांतिमात्र आहे. सर्व वस्तुस्वभाव चिन्मात्रसत्तेनेंच सिद्ध होत असतो, त्यामुळे नद्यांचें सखल प्रदेशा-कडे वहाणें या स्वभावाप्रमाणें त्याचा विप-रीत स्वभाव जरी चित्ने कल्पिला, तर त्याची सुद्धां तीच तशीच प्रतीति येईल. म्हणजे नद्या डोंगरावर चढून जात आहेत असेहि दिसेल. स्वप्नामध्ये तशा विपरीत कल्पना होतात. आपण मनुष्यदेहानेहि पक्ष्याप्रमाणें आकाशांतून उडत असतो. सृष्टीच्या आरंभी अग्नीच्या ज्वाला खालीं पसरत आहेत असें जर चित्ने पाहिलें असतें तर आतांहि ओझांला तसाच अनुभव आला असता. म्हणूनच कांहीं वादी “ पृथ्वी जड असल्यामुळे या महाकाशांत एकसारखी खालीं पडतच आहे. पण आकाशाला खालीं मर्यादा नसल्यामुळे भूमीचें पतन कधींच कोठें विश्रांति पावत नाही. ती पृथ्वी फार मोठी असल्यामुळे तिचें पतन आम्हांला कळत नाही. मेरूशीं संलग्न असलेल्या दोन ध्रुवांवर बांधलेलें ज्योतिश्चक्र त्याबरोबरच पडत आहे, पण तें अधिक

हृद्यकें असल्यामुळे अनादि काळापासून भ्रमण करीत आहे, " असे मानतात. दुसरे कित्येक "भूमीचा आधार समुद्र आहे. त्यांत न बांधलेल्या नौकेप्रमाणे ही पृथ्वी सारखी भ्रमणच करीत आहे. प्रलयकाळी ती त्यांतच निमग्न होते. आणि सृष्टिकाली जलंतुंबिकाच्यायाने वर येते," असे म्हणतात. दुसरे कित्येक म्हणतात की, "पृथ्वीच्या खाली, वर व समोवार अपरिच्छिन्न जलच आहे. भूमीतील छिद्रांमध्ये ससलोक आहेत. त्यांचा अंतरालभाग वायूने भरलेला आहे. त्या आंतील वायूच्या अति शय हलकेपणामुळे जळांत बुडलेल्या तुंबी-फळाप्रमाणे पृथ्वी नेहमी वरच जाते. "

दुसरे कित्येक म्हणतात की, " भूगो-ळाच्या समोवार आकाशच आहे. ते आकाश अनंत आहे व पृथ्वी गुरु आहे. मेरुपर्वतावरील देवांच्या दृष्टीने त्याचा दक्षिण भाग हाच अधोभाग आहे. म्हणून दक्षिणेस ती सर्वदा पडते." आणखी कित्येक आसुरवादी पाताळालाच ऊर्ध्व देश समजतात, आणि देवांना अभिमत असलेल्या ऊर्ध्व देशाला अधोदेश समजतात व पृथ्वी जड असल्यामुळे ती दक्षिणेकडेच पडते असे मानतात. याच न्यायाने प्राच्य व पाश्चात्यहि आपापल्या देशालाच ऊर्ध्व देश मानून प्राची व प्रतीची यांमध्येच तिचे पतन कल्पितात. दुसरे कित्येक " ज्यो-तिश्चक्र भ्रमण करीत नाही, तर भूमिच स्व-स्थानी भ्रमण करते, पण ते आम्हांला कळत नाही. त्यामुळे नावेतील लोकांना तिरावरील

वृक्ष जसे चाखलेले दिसतात, त्याप्रमाणे ज्यो-तिश्चक्र भ्रमण करीत आहेसे आम्ही पहातो " असे समजतात. आणखी कांही वादी " भूमिच सर्वांच्या खाली आहे, तिच्या समोवार असलेल्या लोकांच्या दृष्टीने त्यांच्या त्यांच्या शिरोभागी दिसणाऱ्या सर्वच ऊर्ध्व दिशा आहेत. त्यामुळे पृथ्वीचे पतन ज्या अधोदिशेमध्ये होऊं शकेल अशी निश्चित अधोदिशाच नाही, म्हणून पृथ्वी कधीच व कोठेच पडत नाही " असेहि म्हणतात. त्या त्या वाद्यांच्या आप-आपल्या बुद्धचवच्छिन्न चित्सत्तेने सर्व सत्यच आहे. पण स्वतः कांहीच सत्य नाही. प्रत्येकाच्या कल्पनेप्रमाणे ती नानाप्रकारची होते. पृथ्वी स्तब्ध म्हणजे निश्चल आहे, असे वाटले म्हणजे ती स्तब्ध स्थित होते; प्रकाशयुक्त आहे म्हटले तर प्रकाशिनी होते; प्रकाश-रहित आहे, अशी कल्पना केली तर तशी अनुभवास येते. म्हणजे ज्यांची दृष्टि अप्रतिहत असते त्यांना ती सर्वदाच प्रकाशवती दिसते, व जात्यंधाच्या दृष्टीने ती नेहमीच प्रकाश-रहित असते. तात्पर्य, बुद्धचवच्छिन्न चैतन्या-मध्ये ती स्थित असते. केवळ चित्प्रकाशाच्या अनुसार ताराचक्र, तशीच पृथ्वी असतू अस-तांनाच सतू असल्याप्रमाणेच भासते. जगाचा असा हा भास अखंडित होतो. ही भूमि लोकालोकपर्वतापर्यंतच स्थित आहे. त्यापुढे आकाशरूप वल्याकार खात आहे. त्यापुढे फार मोठे तम आहे. त्यांतील कांही ठिकाणी एकाग्रवाचा भास होतो. लोकालोकपर्व-ताची दोन शिखरे आहेत. त्यांच्या अंतराळी सूर्यप्रकाशाचाहि थोडासा प्रवेश होतो.

(आतां त्या पर्वताला लोकालोक हें नांव पड-ण्याचे कारण सांगतात—) त्या खाताच्या समोवार परिवर्तन करणारे नक्षत्रचक्र फार दूर असल्यामुळे व तो पर्वत फारच मोठा असल्यामुळे

१ ' योऽप्सु नावं प्रतिष्ठितं वेद प्रत्यवतिष्ठति ' या श्रुतीच्या आधारें ते कल्पना करतात.

२ पाण्यांत बुडविलेला मोपळा जसा वर एक-दम येतो त्याप्रमाणे.

ह्यामुळे त्याच्या कांहीं प्रदेशीं तम असतें, व कांहीं भागीं प्रकाश असतो, म्हणून त्याला लोकालोक म्हणतात. (आतां नक्षत्रचक्राचें दूरत्व व्यक्त करतात—) लोकालोकपर्वताच्या पार असलेलें जें आकाशमंडल त्याच्या दाही दिशांमध्ये फार दूर अंतरावरून नक्षत्रचक्र भ्रमण करीत असतें. तें खालीं व वर किती विस्तृत आहे म्हणून विचारशील तर सांगतों. पाताळापासून बुलोकापर्यंत आकाशांत वृद्धि पावलेलें सर्व नक्षत्रचक्र एका ध्रुवावांचून दाही दिशेंतहि पसरतें. हें नक्षत्रमंडल पातालासह सर्व भूलोकाला व लोकालोकपर्वताला अनुलक्षून प्रदक्षिणा घालतें. पण तें चित्कल्पनेवांचून दुसरें कांहीं नाहीं. लोकालोकपर्वतासह या भूलोकाच्या दुप्पट असलेल्या आकाशांत त्याच्याहि पलीकडे पिकलेल्या अक्रोडाच्या फळांतील गराप्रमाणें तें स्थित आहे. त्या नक्षत्रचक्राचा विस्तार किती आहे म्हणून विचारशील तर सांगतों. लोकालोक पर्वतासह भूलोकाचा जेवढा विस्तार आहे, त्याच्या दुप्पट आकाशाच्या पलिकडे असलेलें नक्षत्रचक्र त्या आकाशाच्या दुप्पट भागांत पसरलें आहे. दाही दिशांमध्ये भ्रमण करणाऱ्या त्याची बेलफळाच्या कवचीसारखी स्थिति आहे. शबलब्रह्माच्या सत्यसंकल्पानें जशी जशी कल्पना केली, तशी तशीच या ब्रह्मांडाची कल्पना होऊन त्याच्या अवयवरूपानें जगाची स्थिति झाली आहे. नक्षत्रचक्राच्या पलीकडे त्याहून दुप्पट दुसरें आकाश आहे. तें कांहीं ठिकाणीं प्रकाशसंपन्न आहे व कांहीं ठिकाणीं गाढ अंधकारानें युक्त आहे. त्या आकाशाच्या शेवटीं दोन बाजूंस दोन कपालें असून त्यांतील एक अधःकपाल व दुसरें ऊर्ध्व कपाल आहे. त्या दोन्हीमध्ये हें महाकाश आहे. त्याचें प्रमाण शेंकडों कोटि योजनें आहे. तें वज्रा-

यो. बा. ४८

प्रमाणें दृढ आहे. तें संवेदनमय म्हणजे कल्पना मात्र आहे. वस्तुतः तें भूताकाश चिदाकाशच आहे. अशा या महागोलाकाररूप आकाशांत सूर्य व तारा यांसह सर्व ज्योतिश्चक्र स्थित आहे. तेव्हां या ज्योतिश्चक्रामध्ये ऊर्ध्व कथं व अधःकाय? सर्वच ऊर्ध्व व सर्वच अधः. याप्रमाणें सर्व वस्तु आपआपल्या नियतीप्रमाणें खालीं, वर, तिरकस इत्यादि दिशेनें भ्रमण करीत असतात. त्यांची एकत्र स्थिति जी भासत असते, तो प्रत्यगात्म्याचा केवळ भास आहे. कारण, वस्तुतः पाहिल्यास त्यांचें गमनादिक जसें नाहीं, तसें अवस्थानहि नाहीं. तर सर्व एक अद्वय आत्मरूप आहे. १२७.

सर्ग १२८ वा.

१ तमःश्वभ्र व ब्रह्मांडावरणें यांचें उल्लंघन करून विपश्चित् राजा अविद्येत भ्रमण करीत राहिलां.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा, आमच्यासारख्या योगिजनांना ज्ञानयोगाभ्यासानें शुद्धबोध प्राप्त होतो. सर्व जगाच्या तत्त्वाचा आम्हांला साक्षात्कार होतो. त्या शुद्ध बोधप्रधान शरीरानें आम्ही हें ज्योतिश्चक्रादिकांचें प्रमाण जाणलें आहे, आधिभौतिक स्थूलरूपानें नव्हे. त्याचप्रमाणें हें आमचें प्रमाणकथन आनुमानिक नव्हे. मी जें हें लोकालोकज्योतिश्चक्रादि तुला सांगितलें तें आम्हीं पाहिलेल्या जगत्स्वप्नांत प्रसिद्ध असलेलें सांगितलें. दुसऱ्या जगांतील सांगितलेलें नाहीं. दुसऱ्या ब्रह्मांडरूप जगत्स्वप्नांतहि सामान्यतः हीच स्थिति असून कांहीं ठिकाणीं निराळ्या प्रकारचीहि स्थिति संभवते. (तर मग तीहि सांगा; उत्तर—) दुसऱ्या जगत्स्वप्नांतील रचना सांगून काय करावयाचें आहे? बुद्धिमान् लोक उपयुक्त गोष्टीहून भिन्न गोष्टी

कधी बोलत नाहीत. हे पंडितहो ! सामान्यतः सर्व ब्रह्मांडांमध्ये सर्व द्वीपे व समुद्र यांच्या उत्तरेला मेरु असून लोकालोक दक्षिणेला आहे. यावरून ज्यांना ज्या लोकांविषयी जिज्ञासा असेल त्यांनी त्याविषयी तसे अनुमान करावे. आतां त्यांतील प्रत्येक लोकामध्ये जे अवांतर विशेष असतात ते त्यांतील लोकांनाच प्रत्यक्ष दिसतात. ते जगद्भ्रम आम्हांला प्रत्यक्ष दिसत नाहीत. सप्तद्वीपनिवासी सर्व पदार्थांच्या उत्तरेस मेरु व दक्षिणेस लोकालोकपर्वत आहे, हा निश्चय आहे. पण ब्रह्मांडाच्या बाहेरील पदार्थांविषयी असा निश्चय करता येत नाही. हे रामा ! आतां तूं प्रकृत ब्रह्मांडकपाटाविषयीच ऐक. वर सांगितलेले कपालद्वय शतकोटि योजने प्रमाण आहे, असे सांगितले. त्याच्या पलीकडे दशगुण जलावरण स्थित आहे. ते ब्रह्मांडकपाटच पार्थिव असल्यामुळे आकर्षणशक्तीने त्या जलाला धारण करिते. जसा तृणचुंबक मणी आपल्या आकर्षणशक्तीने तृणाला स्वभावतःच आकर्षण करून घेतो, त्याप्रमाणे ते ब्रह्मांडकपालद्वय स्वभावतःच जलाला धारण करते. ज्याप्रमाणे कल्पवृक्ष या लोकांची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी त्यांच्या इच्छेप्रमाणे रत्ने धारण करतो, त्याप्रमाणे पृथ्वी सर्व पदार्थांना धारण करते. 'तर मग मेघांतून सुटलेले जल, गारा वगैरे समुद्र, नद्या इत्यादि जलप्रदेशी पडून येत. कारण जलामध्ये आकर्षणशक्ति नाही. म्हणून फार दुरूनहि त्या तीरावरच येऊन पडल्या पाहिजेत,' म्हणून म्हणशील तर सांगतो. जलादि सर्वच पदार्थांना हा पार्थिव भाग सर्वदा धारण करतो. त्यामुळे जलधारा वगैरेहि जलाच्या आधारभूत पार्थिव भागाच्या आकर्षणाने जलांत पडतात. जलाच्या बाहेर निरिधन दशगुण तेज स्थित आहे. ते आकाशाप्रमाणे विशद असून त्यांतील ज्वाळा आंतल्या

आंत स्तब्ध होऊन राहिलेल्या असतात. या तेजोरूप आवरणाच्या पलीकडे दशगुण वायु स्थित आहे. तो अतिशय विस्तीर्ण आहे. या वायवीय आवरणाच्या पलीकडे निर्मल दशगुण आकाश स्थित आहे. त्यांच्या पलीकडे शांत व अनंत ब्रह्माकाश आहे. ते प्रकाशरूपहि नाही व तमोरूपहि नाही; तर अव्यय महा चिद्भूत आहे. त्याला आदि-अंत-मध्य नाही. महाचित् या नांवाच्या त्या सर्वात्म्यामध्ये निरवकाश, निर्वाणरूप ब्रह्म-महाकाशांत वर वर्णन केलेल्या स्वरूपाची लक्षावधि ब्रह्मांडे दूर दूर अशी पुनः पुनः उत्पन्न होतात व पुनः पुन ती लय पावतात. त्यामध्ये अशी जी लक्षावधि ब्रह्मांडे उत्पन्न होतात त्यांचे कारण काय, म्हणून विचारशील तर सम व केवळ स्फुरणरूप अशा ब्रह्मामध्ये त्यांचे कांहीच कारण उपलब्ध होत नाही. तर ते ब्रह्मच स्वरूपांत अविद्येने तद्रूपसे होऊन राहिले आहे. रामा, याप्रमाणे मी तुला हा दृश्यानुभवाचा सर्व क्रम सांगितला. आतां लोकालोकपर्वतावर त्या विपश्चित् राजाचे काय झाले ते तूं ऐक. ज्याचा पूर्व-संस्कार अभ्यासाने अतिशय दृढ झाला आहे व त्याच्या अनुसार दिगंतदर्शनाविषयी ज्याने फार मोठा उद्योग केला आहे, असा त्या निश्चयानेच प्रेरित झालेला विपश्चित् राजा त्या लोकालोक पर्वताच्या शिखरावरून पूर्वोक्त तमःश्वभ्रांत शिरला. तेथे त्याने आपले देव-शरीर पर्वतशिखराप्रमाणे ज्याचे देह आहेत अशा गृध्रादिकांनी फाडून खाल्ले आहे, असे पाहिले. त्यानंतर आपल्या अत्यंत इष्ट अशा दिगंतदर्शनास त्याचा मनोदेहच प्रवृत्त झाला आहे असे त्याने पाहिले. तो प्रदेश अतिशय पुण्यकारक असल्यामुळे व स्थूल देहाविषयीचा संस्कार उद्बुद्ध होण्यास तो योग्यहि नसल्या-

मुळें म्हणजे तो पुण्यप्रदेश जरायुजादि चतुर्विध भूतसमूहांनीं शून्य असल्यामुळें त्या प्रदेशाच्या माहात्म्यानेच राजाच्या आतिवाहिक देहाला आधिभौतिक बोधास प्राप्त होऊं दिलें नाहीं. म्हणजे तो आपला सूक्ष्म भाव सोडून स्थूलभावास प्राप्त झाला नाहीं. त्या विपाश्चित् राजाला 'मी स्थूलदेहातिरिक्त मनोदेहरूप आहे,' एवढाच त्या वेळीं बोध झाला. त्याहून अधिक म्हणजे 'मी देहत्रयातीत शुद्ध चिन्मात्रस्वरूप आहे' असें ज्ञान त्याला झालें नाहीं. त्यामुळें आपलें दिगंतदर्शनरूप कार्य संपलें आहे असें त्याला वाटलें नाहीं व तो त्या आपल्या निश्चयापासून ढळला नाहीं; म्हणजे दिगंतदर्शनाविषयी त्यानें आपला उद्योग तसाच पुढें चालविला.

श्रीरामः—हे मुने, देहावांचून हें चित्त बाहेर कसें जातें ? व तें जातें असें जरी समजलें तरी पूर्वीं देवशरीरानेहि जो आकाशमार्गामध्ये अप्रतिहत गमन करीत होता, तोच आतां त्या शरीराचा नाश झाल्यावरहि मनोदेहानें आकाशमार्गानें जात आहे. तेव्हां पूर्वदेहापेक्षां या मनोमात्रमय देहांत विशेष तो काय आहे ?

श्रीवसिष्ठः—रामा, अंतःपुरामध्ये असलेल्या मनुष्याचेहि हें मन संकल्पानें प्रवास करूं शकतें, हें प्रसिद्ध आहे. त्याप्रमाणें विपाश्चित् राजाचें मन आकाशमार्गानें प्रवास करूं लागलें. भ्रमांत, स्वप्नांत, मनोराज्यांत, मिथ्या ज्ञानामध्ये व कथाश्रवण करतांना जसें आपलें मन संचार करतें, त्याप्रमाणेंच त्याचें मन संचार करूं लागलें. ज्या देहामध्ये ते भ्रम-स्वप्न-मनोराज्यादि प्रसार पावतात त्याला आतिवाहिक शरीर म्हणतात. या आतिवाहिक देहांतच सूक्ष्मत्वाचें विस्मरण झाल्यामुळें

आधिभौतिक बुद्धि दीर्घकालानें उदय पावते. पण विचारानें आधिभौतिक भ्रम निवृत्त झाला असतां हा आतिवाहिक भाव अवशिष्ट रहातो. कारण रज्जुसर्पभ्रमाप्रमाणेंच आधिभौतिक भाव कल्पित असतो. पुढें आतिवाहिक देहाचीहि निवृत्ति होऊन चिन्मात्र तत्त्व अवशिष्ट रहाण्यासहि विचार हाच उपाय आहे. यास्तव रामा, या आतिवाहिक देहाचा सूक्ष्म दृष्टीनें विचार करावा. चिन्मात्रावांचून या सूक्ष्म देहांत दुसरे कांहीं नाहीं, असें ज्ञान विचारानें होऊं शकतें. निर्विषय संविदेचें जें स्वरूप आम्हीं पूर्वीं पुष्कळदां सांगितलें आहे, तेंच या अनंत एकरूप चिन्मात्राचें रूप आहे; त्यांत द्वैत कोठचें ? द्वेष कोठचा ? व रागादि तरी कोठचें ? सांग बरे ? सर्व शिव आदिअंतःशून्य व परमबोधच परमात्मा आहे. ममोमननरहित जें शांत अवस्थान तोच उत्तम बोध होय. पण आतिवाहिक देहामध्ये असलेला विपाश्चित् राजा त्या बोधाला प्राप्त झाला नव्हता. तर आतिवाहिक देहच माझा आत्मा आहे असें तो समजत होता. त्यामुळें माझे मनच पुढें चाललें आहे असें त्यानें पाहिलें. सूक्ष्म बोधानें गर्भ-वासाप्रमाणें तम त्यानें पाहिलें. त्या तमाच्या शेवटीं ब्रह्मांडाच्या कपाटासारखा जो भूतलरूप खंड तो त्याला वज्रासारखा दृढ सुवर्णमय व कोटि योजनें विस्तीर्ण होता. त्याच्या पलीकडे आठपट जलावरण होतें. तें कपाट भुमीसारखेंच असून समुद्राच्या पृष्ठासारखेंच स्थित होतें. म्हणजे तें जल निराधार असणें शक्य नसल्यामुळें त्या ब्रह्मांडकषालाचा आश्रय करूनच स्थित होतें. त्याचें उल्लंघन करून गेल्यावर तो तेजाला प्राप्त झाला. सूर्याच्या समुदायाप्रमाणें तें तेज अतिशय भयंकर होतें. तेजसादि आवरणांना जलाप्रमाणें आधाराची अपेक्षा नसते. त्यामुळें तें तेज

प्रलयाग्नीच्या दाट ज्वालासमूहाचें जणुंकाय कोटरच, असें भासुर दिसत होतें. दाह-शो-कादिकांनीं रहित अशा त्या मानसशरीरानें तैजसावरणांतून जाणारा तो त्यापुढें आपण वायूच्या आवरणांतून संचार करीत आहों, असें समजला. पूर्ववासनेच्या अनुरोधानेंच त्याला हें असें ज्ञान झालें होतें. वायूच्या आवरणांतील तें त्याचें गमन स्वप्नकल्पनेसारखें होतें, खरें नव्हे. म्हणूनच आपला आतिवाहिक देह जणुंकाय वाहून नेला जात आहे, असें तो समजला. त्याबरोबरच चित्तमात्ररूप असलेल्या आपल्याला अशा रीतीनें कां बरें नेलें जात आहे, अशी कल्पना त्याला आली. त्या कल्पनावलानेंच तो धीरात्मा त्या वायूच्या समुद्रांतून तरून गेला व त्याहूनहि दसपट विस्तीर्ण असलेल्या आकाशास प्राप्त झाला. त्या आकाशाचें उल्लंघन करून अनंत शबल ब्रह्माकाशास जाऊन पोचला. ज्याच्यापासून हें सर्व होतें, ज्यांत हें सर्व आहे, जें वस्तुतः कांहीं नाही, पण अविद्यादृष्ट्या सर्व आहे, अशा त्या शबल ब्रह्मांत तो मनानें भ्रमण करीत दूरान्हि अतिदूरवर गेला. पूर्वसंस्कार-बळात् त्यानें पृथ्वी, आप, तेज, वायु व तसेंच जगत् पाहिलें. पुनः संसाररचना, पुनः सृष्टि, पुनः दिशा पाहिल्या. पर्वत, आकाश, देव, पृथ्वी व नर यांस वारंवार पाहिलें. मग पुनः पंचमहाभूतांच्या शेवटीं अखंड ब्रह्म पाहिलें. पुनः त्यांत मोठमोठीं विश्वे पाहिलीं. पुनः सर्ग पाहिले, पुनः दिशा पाहिल्या, पुनः शबल-ब्रह्माकाश पाहिलें. त्यानंतर पुनः दुसरे अव्य-वस्थित सर्ग पाहिले. याप्रमाणें दीर्घकाल विहार करीत तो अद्यापि तसाच राहिला आहे. दीर्घ-काल अभ्यासानें जगत् सत्य आहे, हा निश्चय दृढ झाल्यामुळे तो त्या आपल्या उद्योगापासून निवृत्त होत नाही. अविद्येचा अन्त नाही.

तिचा सत्यस्वभाव काय आहे, असा जर विचार केला तर ती ब्रह्मच आहे. वस्तुतः या अविकल्प आत्मरूप ब्रह्मामध्ये अविद्या नाहीच. हें सर्व दृश्य एक अविद्याच आहे व हा सर्व आत्माच विकास पावला आहे. रामा! तूं जें ब्रह्म जागृतीत व स्वप्नांत जसें ज्या वासनेच्या उद्भवानें पूर्वीं पाहिलेंस, सांप्रत पहात आहेस व पुढेहि पहाशील, तें ब्रह्म तसेंच आहे, होतें व असेल. त्यामुळेच तें सद-सद्विलक्षण व अनिर्वचनीयच आहे. हें होतें, आहे व असेल, या क्रमानें जरी भासत आहे तरी तें अविद्यामात्रच आहे. नेत्र मिटले असतां जसें अंधारचक्र दिसतें, तसेंच तें दिसत आहे. तें चिन्मात्र आत्मरूपानें पाहिल्यास विद्यमान नाही व या प्रसिद्ध प्रतिभासरूप अज्ञदृष्टीनें पाहिल्यास असद्रूप नाही आणि या दोन्ही दृष्टि प्रमाणभूत असल्यामुळे तें अनिर्वचनीयच आहे. हे रामा, तो विपश्चित् राजा अतत्त्वज्ञतेमुळे त्या त्याच किंवा तत्सदृश अन्य ब्रह्मांडोदरांत एखाद्या वनांतील हरिणाप्रमाणें आपल्या दृढ वासनेमुळेच पुनः पुनः भ्रमण करीत राहिला आहे. तो ज्यांत भ्रमण करीत आहे तीं विश्वे वासनामात्र असल्यामुळे अतिशय सूक्ष्म आहेत. १२८.

सर्ग १२९ वा.

१. राहिलेल्या दोषां विपश्चितांचा वृत्तांत. २. त्यांतील एकाला मृगत्वाची प्राप्ति व शेवटीं त्या दोषांचा समागम.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! चार विपश्चितां पैकीं एक भगवान् विष्णूच्या प्रसादानें ज्ञानवान् होऊन मुक्त झाला. दुसरा अद्यापि अविद्येमध्येच भ्रमण करीत आहे. पण चंद्रलोकामध्ये

व शास्मली द्वीपांतील राज्यांत भोगैश्वर्यामध्ये अडकून पडलेल्या पूर्व व दक्षिण विपश्चितांची पुढे काय अवस्था झाली ते मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—रामा, त्या दोघांतील एक-जण दीर्घकाल अभ्यासाने दृढ केलेल्या वासनेने परवश केल्यामुळे देहसमूहांनी द्वीपांतून भ्रमण करीत उत्तर विपश्चित् राजाच्याच पदवीला प्राप्त झाला. दक्षिण विपश्चित् ब्रम्हांडावरणाचे उलंघन करून शबलब्रम्हामध्ये लक्षावधि संसारांतून भ्रमण करणे याच अवस्थेस प्राप्त झाला. तोहि तशीच ब्रम्हांडावरणे उलंघून परमाकाशकोटरांत हजारों संसार पहात अद्यापि तसाच राहिला आहे. त्यांतील दुसरा म्हणजे पूर्व विपश्चित् चंद्राच्या सांनिध्यामुळे त्याच्या लांछनभूत मृगाशी अतिशय स्नेहसंबद्ध झाला आणि त्या आसक्तीमुळे चंद्राबरोबर प्रतिमारूप अनेक देहांनी उपलक्षित होणारी अनेक जन्मांतरे अनुभवून व त्यांचा त्याग करून आतां एका पर्वतावर हरिण होऊन राहिला आहे.

श्रीरामः—ब्रम्हन्, चारहि विपश्चित् राजांमध्ये एकच वासना उदय पावली व तीच दृढ झाली. असे असतांना अंतःकरणे व शरीरे चार प्रकारची असली तरी त्या वासनेचा विभाग होऊन ती हीनोत्तम फल देणारी कशी झाली ?

श्रीवसिष्ठः—रामा, प्राण्याने ज्या वासनेचा अतिशय अभ्यास केलेला असतो ती वासना देश, काल व क्रिया या निमित्ताने कोमल व पूर्ण परिपक्व झाल्यामुळे दृढ होते. या दोन प्रकाराबाधून तिसरा प्रकार संभवतच नाही. आतां वासना एक असतांना तिचा विभाग होण्याचे कारण काय ते सांगतो. जेव्हां भोग्य फलाचा अनुकूल असलेल्या—देश, काल, कर्म व प्रयत्न—या सामग्रिची एकता असते, तेव्हां

वासनेचेहि एकत्व असते. पण त्या साम-ग्रीचा जेव्हां विभाग असतो तेव्हां वासने-मध्येहि विभाग होतो. आतां परस्पर-विरोधी अशा दोन वासना जेव्हां उत्पन्न होतात, तेव्हां त्यांत जी प्रबल असते तिचाच जय होतो. फलावरूनच तिच्या प्रबलतेचे अनुमान होऊं शकते. याप्रमाणे हे चार विपश्चित् राजे एका वासनेने जरी युक्त होते, तरी देश-कालादि विभागांमुळे त्यांच्या फलांत अनेकता उत्पन्न झाली. निरनिराळ्या देशांमध्ये त्यांच्या वासनाहि परस्परविरुद्ध उद्भवल्या व त्यामुळे त्यांतील दोघे अविद्याविषयामध्येच प्रतिबद्ध होऊन राहिले. तिसरा वासना-वैचित्र्यामुळेच हरिण झाला व चवथा अनुकूल देशकालामुळे जनार्दनाच्या दर्शनाने व अनुग्रहाने मुक्त झाला. त्याला सोडून बाकीच्या तिघांना अद्यापि अविद्येचा अंत लागला नाही. कारण त्यांची बुद्धि अनेक भ्रांतींनी परिबेष्टित झालेली आहे. हजारों भ्रांतींनी परिपुष्ट झालेली ही अविद्या अनंत आहे. सूर्योदय होताच अंधकार जसा निःशेष नष्ट होतो त्याप्रमाणे विज्ञानप्रकाश येतांच ती तत्काल शांत होते.

(आतां पश्चिम विपश्चिताला मुक्ति कशी मिळाली ते सांगतात.) रामा, आपल्या वासनेने कल्पिलेल्या ब्रम्हांडांत पश्चिम विपश्चित् काय वर्तमान वडले ते ऐक. फार दूर असलेल्या त्या प्रदेशी एका संसारभ्रमांतील एका ब्रम्हमहा-काशांत एक दृश्यमंडल होते. वस्तुतः ब्रम्ह-रूप असलेल्याच त्याच्या ठिकाणी दृश्यात्मता प्राप्त झाली असतां स्वादूदसागराच्या पलीकडील सुवर्णमूर्तीमध्ये असलेल्या पश्चिम विप-श्चिताला शम, दम, भगवद्भक्ति इत्यादि शुभ गुणांच्या संगतीने जीवन्मुक्तांचा सहवास घडला. विद्वानांच्या समूहांतच येऊन पडल्यामुळे दृश्याचे यथार्थ स्वरूप जाणून तो पूर्णपणे ब्रम्हत्वास प्राप्त

झाला. ज्ञान होतांच ती अविद्या व तो त्याचा देह ही दोन्ही मृगजलाप्रमाणे बाधित झाली. कारण अविद्या व अविद्याकार्य देह ही दोन्ही कामार्थीन असतात. त्यामुळे मनुष्याच्या हृदयातील सर्व काम जेव्हां शांत होतात, तेव्हां तो अमृत होऊन ब्रह्मत्वाचा अनुभव घेतो, असे उपनिषदांत वर्णन आहे. याप्रमाणे मी तुला विपश्चित राजाचे सर्व चेष्टित सांगितले. ही कार्याविद्या सर्व दिशांमध्ये अनंत आहे. म्हणून त्या राजांना तिचा अंत लागला नाही. अर्थात् कारणब्रह्म जसे अनंत तशीच ती कार्याविद्या अनंत होय. कारण जेथे लक्षावधि विश्वे दिसतात, तेथे स्वभावभूत चित्कडूनच ते कांही तरी पाहिले जाते. त्यामुळे अज्ञानावस्थेत त्याचा अंत लागत नाही. त्याची कल्पना करणारी अज्ञात चित् अनंत असल्यामुळेच त्यालाहि अनंतत्व आहे. आणि हे कळेपर्यंतच या सृष्टीला 'मिथ्या अविद्या' असे म्हटले जाते. पण तत्त्वसाक्षात्कार झाला झणजे ते सर्व कार्य शांत होते. मग त्याला ब्रह्म असे झणतात. पण अविद्या व ब्रह्म असा जो भेद आहे तो अविद्याच जर ब्रह्म असेल तर कसा संभवतो, म्हणून विचारशील तर सांगतो. हा भेद वास्तविक नव्हे. कारण तो अविद्यामयच आहे आणि अविद्या ब्रह्मच आहे. शिवाय अविद्या चित्प्रकाश्य आहे. झणजे चित्कडून तिचा प्रकाश केला जातो. त्यामुळे तिचा भेद चित्-हून पृथक् नाही. त्यांची ती भिन्नताहि चिद्रूपच आहे. (ज्ञानशून्य उत्तर-विपश्चित राजाला शंभर युगांतहि अविद्येचा अंत लागला नाही, असे सांगतात—) याप्रमाणे भ्रमण

करीत असलेल्या अज्ञ विपश्चित राजाला या अविद्येचा म्हणजे या ब्रह्मांडमंडपाचा शंभर वर्षांनीहि अंत लागला नाही.

श्रीरामः—मगवन्, विपश्चित राजाला ते ब्रह्मांडकपाटच सांपडले नाही की काय ! तो त्याला फोडून बाहेर कसा गेला ते आपण सांगितले नाही !

श्रीवासिष्ठः—रामा, पूर्वी उत्पन्न झालेल्या चतुर्मुखाने आपल्या जन्माबरोबर आपल्या दोन हातांनी हे ब्रह्मांडमंडल फाडले. त्याने आपला एक हात खाली पसरला व दुसरा वर पसरला. त्यामुळे त्याचा एक भाग खाली गेला व दुसरा वर गेला. ब्रह्मदेवाने आपल्या दोन्ही हातांनी याचे जोराने विदारण केल्यामुळे वरचा भाग फारच दूर गेला. त्याचप्रमाणे खालचा भागहि अतिशय अंतरावर जाऊन उभा राहिला. जलादि आवरणे या दोन भागांचाच आश्रय करून रहातात. कारण ब्रह्मांडकपालांच्या विभागाबरोबर त्या आवरणकपालांचाहि विभाग झाला. त्यांतील केवळ जलावरण विभक्त झाले व त्यासह बाकीची सर्व त्या कपालांचा नुस्ता आश्रय करून राहिली, हे आम्ही वर सांगितलेच आहे. या ब्रह्मांडकपाटाचा जो मध्यभाग त्यालाच आकाश असे समजतात. तेच आपल्याला नीलवर्ण व पारावारशून्य असे दिसत आहे. जलादिक आवरणे त्या आकाशामध्ये नाहीत व त्याच्याशी त्यांचा संबंधहि होत नाही. ते निर्मल व शून्य असून इतर भूतांचा आधार आहे. प्रलयकालपर्यंत ते तसेच राहणार. आकाशाला अपार म्हणून जे म्हटले आहे, तेहि इतर भूतांच्या अपेक्षेनेच त्याची विपुलता दाखविण्यासाठी होय. कारण तसे जर न मानले तर वायूच्या आवरणाहून ते दशगुण अधिक आहे, हे म्हणजे उपपन्न होत नाही. तसेच त्याच्यापुढे शबलब्रह्माकाश जे सांगितले आहे, तेहि

१ 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः' ही श्रुति याविषयी प्रमाण आहे. (का. भा. २, ३, १४ पृ. २५५)

उपपन्न होत नाही. असो. त्या मार्गाने हा विपश्चित् राजा नक्षत्रचक्राप्रमाणे गेला. अविद्येचा अंत पहाण्यासाठी ज्याने नित्य दीक्षाच घेतली आहे असा तो मोक्षापर्यंत तसाच भ्रमण करीत राहिला. जे ब्रह्म तीच ही अनंतरूपा अविद्या आहे. कारण ती ब्रह्ममयी आहे. जोंवर ती तत्त्वतः कळली नाही तोंपर्यंतच ती आहे. तिचे तत्त्व कळले म्हणजे ती नाही. याप्रमाणे ते विपश्चित् राजे परमाकाशांत फार दूरवर जाऊन अविद्येच्या कांहीं दुसऱ्याच जगद्रूप भ्रमांत भ्रमण करीत राहिले आहेत. एक मुक्त झाला, एक हरिण होऊन राहिला, व बाकीचे दोघे प्राक्तन दृढसंस्कारांच्या अधीन होऊन तसेच अविद्येत भ्रमण करीत राहिले आहेत.

श्रीरामः—हे मुने, आपली माझ्यावर जर पूर्ण कृपा असेल तर ते तिघे विपश्चित् राजे कशा प्रकारच्या दूर जगामध्ये भ्रमण करीत आहेत? हे ब्रह्मन्, ज्या संसारांत ते उत्पन्न झाले ते संसार केवढ्या मार्गावर आहेत? आपण मला हे फारच मोठे आश्चर्य सांगितले!

श्रीवसिष्ठः—रामा, ते दोघे विपश्चित् ज्या दोन जगामध्ये राहिले, तीं जगें मोठ्या यत्नानेहि आमचा विषय होत नाहीत. तिसरा विपश्चित् मृगत्वाला प्राप्त होऊन जेथे राहिला आहे तो संसार केव्हां केव्हां आमच्या अवलोकनांत येतो.

श्रीरामः—हे महाबुद्धिमान् मुने, मृगत्वाला प्राप्त झालेला विपश्चित् ज्या जगामध्ये स्थित आहे ते जगत् कोठे आहे, ते आपण मला यथावत् सांगा.

श्रीवसिष्ठः—परब्रह्म-महाकाशांत अतिशय दूर जाऊन तो विपश्चित् हरीण कोठे राहिला आहे, कोणत्या जगांत रहात आहे, ते जगत् तूं ऐक. ज्यामध्ये तो राजा हरिण होऊन राहिला आहे ते जगत् त्याच्या मूळ जन्म-

देशाहून फारच दूर अंतरावर स्थित आहे. ते जगत् म्हणजे परमाकाशच होय.

श्रीरामः—ब्रह्मन्, हा विपश्चित् याच जगांतून त्या गतीला गेला. दिगंत पहाण्याच्या इच्छेने तो तेथे गेला. मग त्यांतच तो हरिण झाला, हे म्हणजे कसे संयुक्तिक आहे? कारण तेथून परतून आल्यावांचून त्याला मृगाचा जन्म प्राप्त होणे शक्य नाही.

श्रीवसिष्ठः—अवयवी आपल्या सर्व अवयवांना जसा नित्य जाणतो, त्याप्रमाणे मी हे सर्व ब्रम्हरूप आत्म्यामध्येच स्थित आहे असे जाणतो. अर्थात् दूराहून दूर, अति दूर इत्यादि हे सर्व ह्मणजे परिच्छिन्न आत्मदर्शी लोकांनाच शोभते, अपरिच्छिन्न आत्मदर्शी लोकांना सर्व अगदी समीपच आहे. म्हणून मी सर्व ब्रम्हांडे ब्रम्हामध्येच पाहतो. प्राकृत मनुष्याच्या दृष्टीने फार पूर्वी होऊन गेलेल्याहि ब्रम्हांडांना ब्रम्हदृष्ट्या अत्यंत समीप्यच आहे. त्यामुळे कालतः-हि कोणालाच दूरत्व नाही. त्यामुळे भविष्यत्काळी फार दिवसांनी होणारी ब्रम्हांडे सांप्रत काळी उत्पन्नच झालेली नसतात. त्याचप्रमाणे फार दिवसांपूर्वी होऊन गेलेली ब्रम्हांडे नाश पावलेली असतात. तीं अनेक आकारांची व विचित्र असतात. परस्परांना तीं अदृश्य असतात. तथापि एका चित्तामध्येच त्या सर्वांचा आरोप झालेला असल्यामुळे तीं तिन्ही काळांतील ब्रम्हांडे एकमेकांमध्ये ओवल्याप्रमाणे स्थित आहेत. पृथ्वीचे विकार असे जे पट, तंतु वगैरे त्याप्रमाणेच तीं सर्व स्थित आहेत. त्या ब्रम्हांडांतील एका भागांत घडलेले जे वृत्त मी सुला याच ब्रम्हांडांत झाल्याप्रमाणे सांगितले ते तत्त्वतः भिन्न नाही. त्याचा प्रकारहि अगदी विलक्षण नाही. ते विपश्चित् राजे पूर्वोक्त दिगंतरांत आपापल्या वासनेने कल्पिलेल्या निरानिराळ्या संसारांत

तसल्याच देहांनी भ्रमण करुं लागले. त्या अनं-
ताकाशांत ते अखिल चित्ताने वाच्याप्रमाणे
भ्रमण करीत होते. पूर्व विपश्चित् याच ब्रह्मां-
डांतील एका गिरिकंदरांत काकतालीयन्यायाने
पुष्कळ जगद्भ्रमणांनी भ्रमण करून हरिण झाला.
तो दूरच्या जगामध्ये भ्रमण करीत असतांना
ज्या सर्गामध्ये हरिण झाला तो सर्ग हाच आहे.
तो काकतालीयन्यायाने ब्रम्हाकाशांत स्थित
आहे.

श्रीरामः—ब्रह्मन्, असे जर असेल तर तो
मृग कोणत्या दिशेत, कोणत्या देशांत, कोणत्या
पर्वतावरील वनांत हरिण होऊन राहिला
आहे, ते मला सांगा. तो काय करतो ? विपुल
धान्याने सुशोभित झालेल्या कोणत्या भूमीत तो
दूर्वांचे चर्वण करीत आहे ? आणि तो जरठ
ज्ञानी आपल्या त्या श्रेष्ठ विपश्चित् जन्माला
केव्हां स्मरेल ?

श्रीवासिष्ठः—रामा, प्रिगर्तनाथाने हा जो
बुला क्रीडामृग दिला आहे तोच तुझ्या क्रीडा-
मृगबंधनागारांत असलेला मृग विपश्चित् आहे,
असे जाण.

श्रीवाल्मीकिः—त्या समेत वसिष्ठांच्या
तोंडून असे ऐकून राघवाने पुष्कळ बालकांना
तो मृग आणण्यासाठी पाठविले, तेव्हां तो
त्यांकडून आणला गेलेला मुग्ध मृग त्या मन्त्र
समेत प्रविष्ट झाला. सर्व सम्यगणांनी पुष्टिमान्
व पुष्टिमान्ही असलेल्या त्याला पाहिले. आ-
पल्या अंगावर पांढऱ्या ठिपक्यांनी नक्षत्रविंदूंनी
युक्त असलेल्या आकाशाचेच तो अनुकरण करीत
होता. कटाक्षरूपी कमलवृष्टींनी तो जणुंकाय
सुंदर स्त्रियांना नेत्रकटाक्षांचे शिक्षणच देत होता.
सर्व सभा त्याला पहाण्यासाठी उत्सुक जरी
असली तरी तो आपल्या चाकित नेत्रांनी सभेचा
मुळीच आदर करीत नव्हता. रत्नखचित
स्तंभांतील मरकतमणीच्या पाचूच्या छायेने सभा

नलिवर्ण दिसत असल्यामुळे हिरन्या गवताची
भ्रांति होऊन तो ते खाण्याच्या इच्छेनेच
इकडे तिकडे धांवत होता. तो आपले कान,
डोळे व मान वर करून क्षणभरहि एका जागी
उभा रहात नव्हता. तो आपल्या चपलतेने
सभेतील लोकांना भयभीत करीत होता. हा
आपल्या चंचल नेत्रांनी व दीर्घ ग्रीवेने उपलक्षित
होणारा हरिण आमच्या अंगावर उडी टाकतो
कीं काय असे त्यांना वाटत होते. अशा त्या
हरिणाला पाहून राजा दशरथ, सभासद, मुनि
व मंत्री हे सर्व आश्चर्यचकित झाले व 'खरो-
खर ही माया अनंत आहे' असे म्हणून दीर्घ-
काल ते सर्व स्तब्ध झाले. आपल्या कमलवृष्टी-
सारख्या दृष्टिपातांनी सर्व सभेला नीलवर्ण कर-
णाऱ्या, आश्चर्यकारक चर्वणाने सर्व लोकांना
विस्मित करणाऱ्या व अनेक प्रकारच्या रत्नकिर-
णांनी अधिकच भूषित झालेल्या त्या हरि-
णाला अवलोकन करणारी ती सर्व सभा अति-
शय विस्मित झाली आणि कमलिनीच्या चित्रा-
प्रमाणे स्तब्ध राहिली. १२९.

सर्ग १३० वा.

—:०:—

१ वसिष्ठांच्या ध्यानजन्य अर्पित मृगाचा प्रवेश.
२ त्याला विपश्चित् देहाचा लाभ व ३ पूर्वजन्माची
स्मृति, यांचे वर्णन.

श्रीवाल्मीकिः—श्रीरामाने विचारिले की,
हे मुने, या विपश्चित् राजांच्या प्राचीन विप-
श्चित् देहांचा पुनः आविर्भाव होऊन व
ज्ञानाने वास्तविक आत्म्याचा आविर्भाव होऊन
त्यांच्या दुःखाचा अंत कोणत्या उपायाने
केव्हां होईल ?

श्रीवासिष्ठः—हे राघवा ! ज्याने ज्या
देवतेची पुन्हां पुन्हां उपासना करून आपली

इष्ट सिद्धि मिळविलेली असते, त्या पुरुषाला त्याच्या आपल्या उपास्य देवतेची आराधना केल्यावांचून दुसरी गति नसते. तिच्या उपासनेवांचून त्यास सिद्धि प्राप्त होत नाही; व जरी झाली तरी ती शोभत नाही—सुखद होत नाही; व जरी सुखद झाली तरी त्यास पारमार्थिक हित केव्हांहि प्राप्त होत नाही व ते शुभफलदायकहि होत नाही. अग्नि हेंच विपश्चित् राजांचें दैवत असल्यामुळे त्यानें अग्नीत प्रवेश केला म्हणजे सोनें अग्नीत घातलें असतां जसें शुद्ध होऊन निघते, त्याप्रमाणे तो मृगशरीर सोडून पूर्वदेहानें युक्त होईल, हें मी तुला आतां प्रत्यक्षच दाखवितों, पहा. मी हें सर्व घडवून आणतो. आतां तुम्हां सर्वांच्या समोरच हा हरिण अग्निप्रवेश करील.

वाल्मीकिः—ज्यांचें आचरण अतिशय श्रेष्ठ आहे असा वसिष्ठमुनि असें बोलून व आपल्या कमंडलूतील जलानें यथाशास्त्र आचमन करून ज्वालापुंजमय अनिधन अग्नीचें ध्यान करता झाला. त्याच्या ध्यानानें सभेच्या मध्यभागीं ज्वालांचा समूह उत्पन्न झाला. त्यांत निखाऱ्यांचा आकार दिसत नव्हता. कारण तो ज्वालासमूह काष्ठरहित, स्वच्छ, धमधम असा आवाज करणारा, धूमरहित, कज्जलरहित, अतिशय तेजस्वी, कांतिमान्, सुवर्णमंदिराप्रमाणें सुंदर, फुललेल्या पलाशाकार, संध्यासमयीच्या मेघाप्रमाणें रक्तवर्ण, असा तो ज्वालासमूह तेथें उद्भवला. त्या ज्वालासमूहास पाहून सभेतील लोक दूर होऊं लागले. तो हरिण मात्र पूर्वीच्या भक्तिभावानें अतिशय दृष्ट होऊन मोठ्या आदरानें त्याच्याकडे पाहूं लागला.

ज्याचें पाप क्षण झालें आहे असा तो त्या अग्नीला पहात त्यांत प्रवेश करण्याची इच्छा करून सिंहाप्रमाणें उब्या टाकीत त्या अग्नीपार्शी आला. इतक्यांत मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठ आपल्या एकाग्रचित्तानें विचार करून, कृपादृष्टीनें त्या हरिणाला पापरहित करीत, अग्नीला असें बोलला—“हे भगवन् अग्ने! प्राचीन भक्तीचें स्मरण करून कारुण्यानें या रम्य हरणाला विपश्चित् कर.” मुनि इतके जों बोलत आहे, तोंच धनुष्यापासून वेगानें सुटलेला बाण लक्ष्याला जसा वेध करतो, त्याप्रमाणें तो हरिण राजसभेत दुरून धांवत येऊन अग्नीत शिरला. ज्वालासमूहांत प्रविष्ट झालेला तो आरशांत प्रतिबिंबित झाल्यासारखा दिसूं लागला. संध्याकाळच्या अभ्रामध्ये विश्रांति घेत असल्याप्रमाणें त्याचें शरीर लोकांना स्पष्ट दिसलें. अंतरिक्षांत मेघाचा अंश एका क्षणांत जसा रूपांतर पावतो त्याप्रमाणें ज्वालांच्या उदरांत तो हरिण सर्व सम्य पहात असतांनाच मनुष्याकारास प्राप्त झाला. ज्वालांमध्ये सोन्याप्रमाणें तो कांतिमान् दिसला. तो पवित्राकार पुरुष झाला. कांतिमान् अवयवांनीं तो सुंदर दिसला. सूर्यबिंबांत जसा सूर्य, किंवा चंद्रबिंबांत चंद्र, महासागरांत जसा वरूण, किंवा संध्याकाळच्या अभ्रामध्ये जसा शशि, नेत्राच्या कर्नीनिकेत, आरशांत, स्वच्छ जलांत, रत्नांत जसें प्रतिबिंब, त्याप्रमाणें अग्नि ज्याचा आधार आहे असा तो भक्तिरूप पुरुष सूर्यासारखा दिसला. त्यानंतर वारा लागला असतां जसा दीप, किंवा आकाशांतून संध्यामेघ जसा कोठें तरी जातो, त्याप्रमाणें सभेतून तो ज्वालासमूह कोठें अदृश्य झाला. देवाल्याच्या भिंती पडल्या असतां त्यांतील देवमूर्ति प्रतिमा-रूपानें दिसते, किंवा पडद्यांतून नट जसा बाहेर येतो त्याप्रमाणें तो पुरुष मात्र तेथें अवशिष्ट

१ ‘यः स्वां देवतामातियजति प्रस्वायै देवतायै न्यषते न परां प्राप्नोति०’ ही श्रुति याला प्रमाण आहे.

राहिला. त्याने रुद्राक्षमाला धारण केली होती. तो शांत होता. त्याच्या गळ्यांत सुवर्णाचे यज्ञोपवीत होते. अग्निदाहानेच ज्याला निर्मलता प्राप्त झाली आहे अशा वस्त्रांनी तो आच्छादित झाला होता, व नुकत्याच उदय पावलेल्या चंद्राप्रमाणे तो दिसत होता. सर्व सभ्यांनी त्याला पाहतांच 'अहो भाः' असे म्हटल्यामुळे, त्याचा वेष भासमान होत असल्यामुळे व सूर्याप्रमाणे त्याची भाः म्ह० कांति अतिशय विस्तीर्ण असल्यामुळे तो 'भास' या नावाने लोकांकडून बोलला गेला. हा जणुंकाय मूर्तिमंत आभासच आहे, त्यामुळे 'भास' या नावानेच जगांत प्रसिद्ध होईल, असे सभेतील कांहीं सभ्यांनी म्हटल्यामुळे तो 'भास' असे म्हणला जातो. नंतर तेथेच बसून ध्यान करणारा तो भास प्राक्तन शरीरांतील आपला सर्व वृत्तांत जाणता झाला. त्याला आपल्या पूर्व जन्माची चांगली आठवण झाली. सर्व सभेतील लोक आश्चर्याचकित होऊन चित्राप्रमाणे आपल्या ठिकाणीच निश्चल राहिले असतां तो भास एका क्षणांत आपला सर्व अक्षत वृत्तांत पाहून पूर्व जन्मापासून परत आला; म्हणजे ध्यान सोडून तो देहभानावर आला. त्याने सर्व सभा पाहिली आणि उठून मुनि, राजे, सामंत यांच्या क्रमाने तो वसिष्ठापाशी आला. मोठ्या आनंदाने त्यांना प्रणाम केला आणि 'मला ज्ञानरूप सूर्य व प्राण देणाऱ्या हे ब्रह्मन्! तुला नमस्कार असो.' असे बोलला. तेव्हां वसिष्ठहि हाताने त्याच्या मस्तकाला स्पर्श करीत म्हणाला, "हे राजन्, आज फार दिवसांनी तुझ्या अविद्येचा क्षय होवो.' रामाला 'तुझा जयजयकार असो' असे म्हणणाऱ्या व आपल्या पुढे नम्र होणाऱ्या त्याला दशरथ राजा आसनावरून किंचित उठून हंसत म्हणाला—

श्रीदशरथः—भो राजन्! तुझे स्वागत असो. या आसनावर बस. अनेक संसारांत भ्रमण करणाऱ्या तुला येथे थोडीशी विश्रान्ति मिळो.

श्रीवाल्मीकिः—दशरथराजा असे बोलत असतां 'भास' हे नांव धारण करणारा विपश्चित् राजा विश्वामित्रादि मुनींस प्रणाम करीत आसनावर बसला.

दशरथः—कायहो हा चमत्कार आहे! वन्य हत्तीला बंधनस्थानापासून जसे दुःख होते त्याप्रमाणे या विपश्चित् राजाने अविद्येमुळे दीर्घकाल दुःखानुभव घेतला आहे. अज्ञानामुळे प्राप्त झालेल्या दूर दृष्टीची गति मोठी कठीण आहे. ती आकाशांतच सर्गावडंबरम्रम दाखविते. या विपश्चित् राजाने सर्वव्यापक आत्म्यामध्ये एकसारखी दीर्घकाल हीं किती तरी जगे पाहिली व त्यांतून भ्रमण केले! खरोखर हे मोठे आश्चर्य आहे! मायास्वभावरूप असे हे वैभव वस्तुतः शून्य जरी आहे तरी त्याचा हा महिमा किती विलक्षण आहे पहा. तो स्वतः शून्यच आहे, तथापि आकाशाप्रमाणे शून्य असलेल्या परमात्मघनामध्ये अशा प्रकारची विचित्र जगे उत्पन्न होऊन भासतात. खरोखर सर्वच चमत्कार आहे! १३०.

सर्ग १३१ वा.

१ विश्वामित्र बटधानाराजपुत्राची कथा सांगून विपश्चित् राजाला आपल्या भ्रांतीचे सविस्तर वर्णन करण्याची प्रेरणा करतो. २ विपश्चित् आपल्या भ्रांतीचे वर्णन करतो.

श्रीदशरथः—हा विपश्चित् राजा दिगंतदर्शनरूप म्हणजे अपुरुषार्थरूप अविद्येला उद्देशून जो इतका क्लिष्ट झाला, म्हणजे त्याने जे

इतके क्लेश भोगले, तें सर्व आत्मज्ञानशून्य असलेल्या याचें भ्रांतिरूप वृथा चेष्टित आहे असें मी समजतां. कारण असल्या मिथ्याभूत वस्तुविषयीं आप्रह धरणें नेहमी क्लेशदायकच असतें.

श्रीवाल्मीकिः—ब्रम्हन् ! इतक्यांत ज्यांचा वटधानाराजपुत्राच्या कथेचा संस्कार जागृत झाला आहे असा विश्वामित्र राजाच्या जवळच बसला होता; तो असें प्रसंगप्राप्त वचन बोलला. हे राजा ! तूं खरें सांगितलेंस. कारण ज्यांना तत्त्वज्ञान झालेलें नाहीं, असे या विपश्चित् राजासारखे विचित्र भ्रांतिरूप बोधांनीं युक्त असलेले पुष्कळ लोक या जगांत आहेत व ते बासनामय अनंत कोटि जगद्रूप पदार्थ साक्षात् पहातात. ज्यांचा निश्चय क्षीण झालेला नाहीं, असे वटधाना नांवाचे राजपुत्र आज सतरा लक्ष वर्षे भूलोकीं असेच भ्रमण करीत राहिले आहेत. भूमीचा अंत पाहण्यासाठीं ते प्रवृत्त झाले, पण अद्यापि त्यांना त्याविषयीं उद्वेग होत नाहीं. नद्या जशा आपला प्रवाह कधींच थांबवीत नाहींत, त्याप्रमाणें ते आपल्या संकरूपापासून निवृत्त होत नाहींत. हा वर्तुलाकार महालोक आकाशामध्ये स्थित आहे. एखाद्या लहान मुलाच्या संकल्पवृक्षाप्रमाणें हा हिरण्यगर्भाचा संकल्पनिश्चयच आहे. आतां तो निराधार असलेला भूलोक सर्व जीवांचा आधार कसा होऊं शकतो ? ज्याप्रमाणें मधानें भरलेला चेंडू आकाशांत अंतराळीं लोंबत ठेविला असतां त्यावर दाही दिशांसमृग्या भ्रमण करितात त्याप्रमाणें भूलोकाच्या आधारानें सर्व भूतें नित्य-भ्रमण करितात. भूलोकाच्या अधोभागीं असलेली व ऊर्ध्वभागीं असलेली जी त्याचीं अंगें त्यांत प्रवेश करून, जेव्हां, जेथें, जीं भूतें राहतात तेव्हां तेथें तीं भ्रमण करितात. अंतरिक्षांतून वहाणाऱ्या मंदाकिन्यादि नद्या व ज्योतिश्च-

क्रूरप नक्षत्रमंडल त्या भूगोलाचाच वायुबंधन-वशात् दुरून आश्रय करून त्याला स्पर्श न करतांच वरून चंद्रसूर्यासह सतत भ्रमण करितात. ज्योतिश्चक्रासह त्या भूमीला वेढून घी या भूमीमध्येच व्यवस्थित आहे. त्यांत सर्व दिशांमध्ये आकाश वर व महितल त्याच्या खाली आहे. पण भूगोलाच्या खाली असलेल्या आकाशाला ऊर्ध्वत्व कसे व त्याच्या अपेक्षेनें भूतलाला अधस्त्व कसे, म्हणून विचारशील तर सांगतां. त्या भूतलाच्या खाली जे पदार्थ संचार करतात ते त्याच्या सर्व प्रदेशीं प्राप्त होऊनच संचार करितात. ज्या भागांत पक्ष्यादि उडून जातात, त्याला ऊर्ध्व असें म्हटलें आहे. त्याला अधः किंवा तिर्यक् असें ह्मणत नाहींत. त्या भूगोलाच्या एका दिशेमध्ये वटधाना या नांवाचे देश असून त्यांचे राजे वटधाना नांवाचेच क्षत्रिय आहेत. त्यांच्या कुळांत पूर्वीं तीन राजपुत्र झाले. तेहि या विपश्चित् राजांप्रमाणें 'दृश्य भूम्यादि जगाचा अंत कोठें होतो, तें पाहूं या' असा एकच संकल्प करून व दृढ निश्चयी होऊन तो अंत पाहण्यासाठीं निघाले. निरनिराळीं द्वीपें व समुद्र यांतून जात असतांना त्यांना पुनः पुनः जल व पुनः पुनः भूमि लागली. पण तसेच ते पुढें आक्रमण करीत गेले. ते पुष्कळ दिवस प्रवासच करीत होते. मध्ये मध्ये मरून त्यांनीं नवीन शरीरें धारण केलीं. याच क्रमानें त्यांचा दीर्घ काळ निघून गेला. वर्तुल कंदुकावर बसलेल्या मुंगीप्रमाणें ते अहर्निश भ्रमण करीत होते. पण त्यांना या दृश्याचा अंत लागला नाहीं. किंवा त्यांना कोठें देशांतरहि आढळलें नाहीं. आकाशांतील चेंडूवर भ्रमण करीत असलेल्या मुंगीप्रमाणें ते अद्यापि त्या भ्रमणांतच व्यग्र होऊन राहिलेले आहेत. त्यांना त्याचा कंटाळाहि येत नाहीं. या भूगोलाच्या ज्या ज्या खालच्या,

वरच्या किंवा मधल्या प्रदेशीं ते जातात, तेथे तेथे त्यांना खाली वर अशाच दिशा दिसतात. महाराज ! ते म्हणतात “जर इतक्या उद्योगानेहि आम्हांला याचा अंत लागला नाही तर आम्ही असेच पुढे आणखी संचार करीत राहू.” या-याप्रमाणे दिसत असलेले हे सर्व दृश्य कांहीं नाही. हा सर्व ब्रम्हदेवाच्या संकल्पाचा विलास आहे. स्वप्नांतील दृश्याप्रमाणे किंचित संकल्पमय असलेले हे अज्ञान अनंत आहे. पण जी संकल्प-कल्पना तेच परब्रह्म व जे परब्रह्म तीच संकल्प-कल्पना. सर्व चिद्रूप आहे. त्यामुळे शून्यत्व व आकाश याप्रमाणे त्यांत भेद नाही. जल-प्रवाहांतील तरंगादिकांप्रमाणे जे जे भासत आहे ते चिन्मात्र आहे. अर्थात् अन्य वस्तूचा तर असंभवच आहे. मग अन्य असल्याप्रमाणे दिसणारे हे जगत् खरे कसे असेल ? हे जगत् उत्पत्तीच्या पूर्वी अभावरूप असते. त्या-मुळे ते शून्यच आहे. सृष्टीच्या आरंभी ते ब्रम्हाकाशच असते ही गोष्ट निर्विवाद आहे. त्यामुळे या वर्तमान समयीहि तेच जगाच्या रूपाने भासते. या दृष्टीने पाहिल्यास प्रलय व सृष्टि ही त्याहून भिन्न नाहीत. ते चिद्रूप काम, कर्म व वासना यांच्या अनुसार जशी जशी कल्पना करते तसेच तेथे आसक्त होते; आणि दृष्टादृष्ट, वेद्यावेद्य, जड-चिद्रूप यांच्या परस्पर तादात्म्याध्यासाने जसे पूर्वी होते तसेच पुढेहि दीर्घकाल रहाते. याचे एक दृश्यात्मक व दुसरे अक्षयरूप आहे. ते स्वतः अजच त्या दोन्ही रूपांनी भासते. पण वस्तुतः ते मुळीच भासत नाही. चिदणूच्या उदरांत समस्त अनु-भवाणु आहेत. पर्वताच्या उदरांत जशा शिला, त्याप्रमाणे ते स्वच्छ अणुभवाणु आकाशात्म्यांत आकाशरूपानेच राहतात. ‘तर मग काय ते शुद्ध चिदणूच्या उदरांत रहातात ?’ म्हणून विचारशील तर नाही, तसे नाही. ते स्वभाव-

भूत होऊन राहतात. म्हणजे अव्याकृतसंज्ञक आवृत आत्मस्वरूपांत ते राहतात. परमपदा-मध्ये म्हणजे शुद्ध चैतन्यामध्ये ते रहात नाहीत. कारण हे परमपद एकरूप आहे. त्यामुळे ते जर त्यांत रहातील तर अभिन्नरूपच दिसतील; भिन्न रूपाने त्यांचा प्रत्यय केव्हांच येणार नाही. अर्थात् त्यालाच जगत् असे म्हटले आहे. ब्रह्म प्रकाशरूपाने पसरलेले आहे. हे सूक्ष्म-दृष्टि श्रोतेहो ! मी चांगला पूर्वापर परामर्श करून हे तुम्हांला सांगितले आहे. याप्रमाणे शुद्ध चिदैकरूप परमस्थानापासून च्युत न झालेलाहि हा जीव नानात्वबुद्धीने ‘मी जीव आहे’ अशी कल्पना करून क्लेश भोगतो, हे महदाश्चर्य आहे. अरे बा भासा ! अथवा ‘विपश्चित्’ हे ज्याला दुसरे नांव आहे अशा हे राजा ! सांग, तू कितीसे दृश्य पाहिलेस व किती भ्रमण केलेस ? त्यांतलि तुला कांहीं आठवते आहे का ?

भासः—मी पुष्कळ दृश्य पाहिलीं. अगदी खिन्न न होतां पुष्कळ भ्रमण केले. खरोखर मी पुष्कळ गोष्टींचा अनेक प्रकारे अनुभव घेतला. त्या सर्व मला आठवतात. त्या अनंत अव्याकृत आकाशास प्राप्त होऊन हे राजा ! मी विविध शरीरांनीं फार दूरवर चालून गेलों. दीर्घ कालपर्यंत मोठमोठी सुखदुःखे अनुभविलीं. अनंत जगे पाहिलीं. बर व शाप यांच्या योगाने विचित्र देहांतीं, हे महात्मन् ! मी असंख्य दृश्यांचा अनुभव घेतला. अग्नीच्या वरामुळे दृढ एकाचित्ताने जन्मांतरांतील विवर्त-रूप अशा अनेक गोष्टी पाहिल्या. मी प्रत्येक ब्रह्मांडांत निरनिराळ्या देहाने भ्रमण करीत असूनहि प्राक्तन दृढ निश्चयाचे स्मरण असल्या-मुळे दृश्यात्मक पृथिव्यादि आविद्येचा अंत पाहाण्यासाठीं मोठ्या वेगाने भगीरथ यत्न करीत राहिलों. त्यानंतर त्या चित्ताच्या

वेगाने क्षणजे मरणसमयी पाहिलेल्या वृक्षाच्या संस्कारामुळे देहग्रहण करण्याविषयी मला इच्छा झाली व हजार वर्षे मी वृक्ष बनलों. त्या वेळीं बाह्य प्रवृत्तीला कारण होणारी प्राण-चेष्टा व्यक्त झालेली नसल्यामुळे माझे मन आंतल्या आंत राहिले. त्या अवस्थेत वृक्ष-देहावर अभिमान ठेवणाऱ्या माझ्या सूक्ष्म देहाने आंतल्या आंत दुःख भोगले. पूर्वापर परामर्शा-ला कारण होणारे चित्त नसल्यामुळे पुष्प-फलादिकांना उत्पन्न करून त्यांचा विस्तार करण्याविषयी मी एखाद्या कंदाप्रमाणे भूमी-तील रस, ऋतु इत्यादिकांच्या अधीन होऊन राहिलों. त्यानंतर शंभर वर्षे मी मेरुपर्वतांतील हरिण होऊन राहिलों. त्या वेळीं माझा वर्ण सोन्यासारखा होता. कान वृक्षाच्या पर्णाप्रमाणे होते. दूर्वाकुर खाण्यामध्ये व गायन ऐकण्या-मध्ये माझी मोठी निष्ठा होती. वनवासी जीवां-मध्ये मी कनिष्ठ क्षणजे अल्ददेह व अल्पबल असल्यामुळे कोणाची हिंसा केली नाही. एकदा शरभाने माझ्या पाठीवर आपल्या आठहि पायांनी आक्रमण केले असतां माझे मरण ओढवले, पण त्या वेळीं तो शरभ गर्जना करणाऱ्या मेघांतून गारांचे पाणी पिण्यासाठीं मेघांशी युद्ध करण्याकरितां पर्वत-शिखरावरून उड्या मारीत असतां मला क्लेश झाले व त्या क्लेशांमुळेच मला मरण आले तेव्हां क्रौंच पर्वताच्या कांचन द्रव्यांमध्ये मी शंभर वर्षे शरभ होऊन राहिलों. त्यानंतर मला विद्याधराचा जन्म प्राप्त झाला. मलयपर्व-ताच्या शिखरावर कालागरु वृक्षांच्या शाखांनी आलिंगन दिल्यामुळे शीत, मंद व सुगंध झालेला वायु वहात असतां मी विद्याधरीशीं विविध क्रीडा केल्या व त्यांच्या कलारूपी अमृ-ताचा अनुभव घेतला. पुढे मी ब्रम्हदेवाच्या हंसाचा पुत्र झालों व पंधराशे वर्षे मेरुपर्वता-

वरील निर्झरणाच्या तीरावर रममाण होणाऱ्या मी सुवर्णकमलांच्या मकरंदाने गढूळ झालेले पीतवर्ण जल प्राशन केले. पुढे शंभर वर्षे क्षीरोदसमुद्राच्या तीरावरील वनाला हालवून येत असलेल्या वायूने ज्यांचे नीलकेश चंचळ केले आहेत अशा माधवसुंदरींचे जरा व शोक यांचा परिहार करणारे गायन मी ऐकले. त्या-नंतर कालंजर पर्वतावरील करंज वृक्ष व गुंजा यांचे ज्यांत प्राधान्य आहे, अशा वनांत मला जंबुकाचा जन्म प्राप्त झाला. तेथेहि हत्तीने माझ्या अंगा-वर पाय देऊन माझा चूर केला. पण त्या अर्धमृतावस्थेत मी त्या हत्तीला सिंहाने मारिले आहे, असे पाहिले. त्यानंतर संतानक नांवाच्या कल्पवृक्षांच्या समूहांनी हंसत असल्याप्रमाणेच शोभणाऱ्या सह्य पर्वताच्या शिखरावर मी एका सिद्धाच्या शापामुळे इंदुमुखी अप्सरा होऊन कल्पद्रुमाच्या स्तबकमंदिरांत अर्धे कृत-युग होई तो एकटाच राहिलों. त्यानंतर मी त्या पर्वताच्या जवळच जलप्रायप्रदेशीं वाढ-लेल्या कण्हेरीच्या शाखांमध्ये सदा आवाज करणारा वाल्मीक नांवाचा पक्षी झालों व तेथे त्याच शरीराने शंभर वर्षे काढली. त्यानंतर त्या करवीर वनांत भार्यापुत्रादिकांसह सर्वांचा उच्छेद झाला असतां दूरस्थ महेंद्र पर्वतावर वियोगाने अत्यंत आर्त होऊन अवाशिष्ट आयुष्य घालविले. याप्रमाणे दोन जन्मांनीं सिद्धाच्या शापापासून मुक्त झालों. त्या सिद्धाच्या अनु-ग्रहानेच स्वतः सिद्ध होऊन महेंद्रपर्वताच्याच दाट छायेने युक्त असलेल्या चंदनवनाने परिवेष्टित झालेल्या शिखरावरील लतारूपी झोंपाळ्यावर झोंके घेत असलेल्या स्त्रिया त्या लतांच्या फलाप्र-माणेच मी पाहिल्या व सिद्ध पांथांनीं त्यांचे जरी हरण केले तरी मी त्यांचा उपभोग घेतला. त्यानंतर आविद्येचा अंत पहावा अशा प्रका-रचा जो अभिनिवेश त्यामुळे पराधीनचित्त

झालेल्या मीं तापसवृत्ति धारण केली. कारण मला त्या स्थितीचा थोडासा कंटाळा आला होता. माझी मति थोडीशी खिन्न झाली होती. म्हणून मीं पर्वतावरील जलप्राय प्रदेशीं उत्तम तापसवृत्तीनेच कांहीं काल घालविला.

(याप्रमाणें आपल्या जन्मपरंपरेचें वर्णन करित असतांना मध्येंच आठवलेलीं कांहीं आश्चर्यें सांगण्यास आरंभ करितो—) हे मुने ! आणखी एक फार मोठें आश्चर्य आहे तें तूं ऐक. अनंत ब्रह्मांडांनीं भरलेलें, ज्यांत जलचरांप्रमाणें सर्वत्र प्राणी भरलेले आहेत असें, ज्यांतील तेज, वायु व आकाश या तीन महाभूतांची सत्ता संदिग्ध आहे असें व जलांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें जिची आकृति आहे अशा भूमीनें युक्त असें हें एक ब्रह्मच महदाश्चर्य आहे. त्यांतील नामरूपादि पदार्थजात किंचित् व्यक्त झालें होतें. अशा त्या ब्रह्मामध्यें एके ठिकाणीं मीं एक स्त्री पाहिली. तिच्या शरीरांत आकाश, पर्वत, दिशा इत्यादिकांनीं युक्त अशीं हीं त्रिभुवनें आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें दिसत होती. मीं तिला विचारलें—“ हे सुंदरी ! तूं कोण आहेस व तुझें शरीर असें का ? ” ती म्हणाली “ अरे बाबा ! या सर्व वस्तूंमध्ये सर्वांना प्रकाशित करणारी जी शुद्ध चित् ती मी आहे. हीं महाजगें हें माझें मूर्ताभूतात्मक शरीर आहे. हे श्रेष्ठा ! मी जगद्वटित असल्यामुळे जसें एक आश्चर्य आहे, त्याप्रमाणें हें सर्व वस्तुजात तसेंच जगद्वटित असल्यामुळे आश्चर्य आहे. तर मग सर्व लोकांना तें कां दिसत नाही, म्हणून म्हणशील तर सांगतें. जोंवर प्रत्येक वस्तूचा हा असा स्वभाव आहे हें कळलें नाही तोंवर कोणीच असें पहात नाहीत. पण

१ ‘ द्वे बाव ब्रह्मणा रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च ’
‘ यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम् ’ इत्यादि श्रुति याला प्रमाण आहेत. (बृ. भा.)

जेव्हां आतिवाहिक भाव मात्र दृढ होईल व त्याचें तत्त्व कळेल, तेव्हां सर्व असेंच पहातील. ज्या जगामध्यें वेदशास्त्रासारखें विविध निषेध सांगणारें शास्त्र नाही, त्या जगांतील भूतेंहि हें करावें व हें करूं नये अशा प्रकारचा अनाहत ध्वनि आपो-आपच ऐकतात. आपल्या देहाच्या एक-देशद्वारा ऐकला जाणाऱ्या त्या सामान्य ध्वनीत सर्व जगाचा अंतर्भाव होतो. सर्व पदार्थांमध्ये अनुवृत्त असलेली सत्ता ही जशा प्रकारचा हा शब्दसामान्यस्वभाव म्हणजे अनाहत ध्वनि आहे तशा स्वभावाची ह्मणजे सर्व जगद्वटित सामान्य स्वभावाचीच आहे. कारण या जगांतील हे प्रसिद्ध पर्वतादि पदार्थहि ती ब्रह्मसत्ताच होय. पण त्यांतील भित, दगड इत्यादि पदार्थ बोलत नाहीत. यास्तव ते अचेतनच आहेत, असें समजून भ्रांत होऊं नये. कारण ते स्वप्नादिकांत प्रसिद्ध असलेल्या मायेप्रमाणें आतांही माझ्यासमोर बोलत आहेत. अर्थात् अत्यंत जड ह्मणून प्रसिद्ध असलेल्या भित, दगड इत्यादिकांत जर सर्व जगद्वटित चेतनत्व संभवतें तर चेतनप्राय असलेल्या तुम्हांमध्ये व तुमच्या देहांमध्ये तें कसें संभवणार नाही ? अवश्य संभवेल.” पुढें मी अशा एका संसारांत गेलों कीं, ज्यांत स्त्रिया मुळींच नव्हत्या. त्या-मुळे तेथें परस्पर विषयेच्छेचाहि अभाव दिसला. तेथें एका भूतापासूनच दुसरीं भूतें उत्पन्न होत असत व भूतांमध्येच भूतें प्रविष्ट होत. एके ठिकाणीं मीं असें पाहिलें कीं, आकाशांत मेघांची दाटी होऊन गर्जनापूर्वक जी वृष्टि होत होती, तीच आपल्या निरनिराळ्या भागांनीं लोकांची आयुर्बे होत होती. ह्मणजे त्या वृष्टीबरोबर जे पदार्थ खालीं पडत होते, तींच लोकांची तीक्ष्ण शक्ती होत होती. या जगांत जितके ग्राम व जितकी

गृहे आहेत ती सर्व आंधळ्याप्रमाणे आकाश-
मार्गातून जात आहेत व दूर कोणत्या तरी दिशेत
जात आहेत असे मी पाहिले. तुमचा येथे अस-
लेला ग्रामच मी दुसऱ्या ठिकाणी पाहिला. एके
ठिकाणी मला असे दिसले की, हे देव, हे सर्प,
असे प्राणिविभाग मुळी नाहीतच. सर्व भूत
सारखी आहेत. ती सर्व आकाशापासून उत्पन्न
होतात व कांही कालाने त्यांतच लीन होतात.
एक जगत् मला असेहि दिसले की, ज्यांत
चंद्र, सूर्य व नक्षत्रे नाहीतच. पण असे असूनहि
तेथे अंधकारहि नाही. कारण त्या जगांतील सर्व
भूत स्वयंप्रकाश होती. ते जगत् फारच रम-
णीय असून ज्वालेच्या मध्यभागाप्रमाणे प्रकाश-
मय होते. त्यांत दिवस आणि रात्र हा विभाग
नव्हता. ज्यांत अपूर्व दैत्य, सर्प, मनुष्य, अमर
इत्यादि भूत आहेत, ज्यांत वृक्ष व नगरेहि
अपूर्व ह्मणजे पूर्वी कधी न पाहिलेली आहेत त्याच-
प्रमाणे ज्यांतील लोक अपूर्व कार्ये करीत आहेत
अशी अनंत महाविश्वे पाहिलेली मला आठवतात.
फार काय सांगावे, महाराज! ज्या दिशेमध्ये
मी हिंडलो नाही अशी एकहि दिशा नाही.
मी न पाहिलेला असा एकहि देश नाही. मी
ज्याचा अनुभव घेतला नाही असे एकहि कौतुक
नाही व माझ्या विमर्शाहून म्हणजे अनुभवरूप
सर्व साक्षीहून दुसरे आश्रयस्थानहि नाही.
क्षीरसागरामध्ये मंथनासाठी फिरविलेला जो मंदर
पर्वत त्याच्या रत्नमय शिखरांच्या तीक्ष्ण धारा-
ग्रांनी भगवानाची बाहुभूषणे तासली जात
आहेत व त्यामुळे होणाऱ्या ध्वनीकडे मेघगर्ज-
नेच्या शंकेने लोक पहात आहेत, असेहि मी
पाहिले. इतकेच नव्हे तर त्या आश्चर्यकारक
शब्दाची मला चांगली आठवण आहे. १३१.

सर्ग १३२ वा.

—:०:—

१ भास पुनः जन्मपरिभ्रमाचे वर्णन करितो.
२ अनक आश्रये सांगतो व ३ संसाराचे निःसारत्व
व्यक्त करतो.

भासः—मंदरपर्वतावरील मृदु मंदारमंदि-
रांत मंदार नांवाच्या अप्सरेला आलिंगन
देऊन निजलेल्या मला नदीने प्रवाहांत पड-
लेल्या तृणाप्रमाणे आपल्या बरोबर वाहून नेले.
मी तापसस्वभाव दीर्घकाल स्वीकारल्यामुळे मला
ही सिद्धि प्राप्त झाली होती. त्यायोगे मला
मंदरपर्वतावर असा विहार करतां आला.
नदीच्या प्रवाहाबरोबर मी तिच्यासह वाहून
जाऊं लागलो असतां जलाने व्याकुल झालेल्या
त्या अप्सरेला धीर देऊन मी विचारिले, 'हे
बाले! आम्ही या जलप्रवाहांतून असे एका-
एकी वाहून कां जाऊं लागलो आहो?' तेव्हां
जिचे नेत्र चंचल आहेत, अशी ती स्त्री मला
म्हणाली—'येथे चंद्रोदय झाला असतां चंद्र-
कांतशिलामय पर्वतकड्यांपासून निघालेल्या
नद्या वाढतात. त्या कड्यांतून जलाचा स्त्राव
होऊं लागतो व त्यामुळे त्याला पूर येतो. ज्या-
प्रमाणे रात्रीला आरंभ झाला असतां आपल्या
प्रियतमांच्या सहवासांत असलेल्या स्त्रिया
कामाने मदयुक्त होतात, तशीच या नद्यांची
स्थिति होते. शयन करण्यापूर्वीच वस्तुतः मी
ही गोष्ट सांगावयास पाहिजे होती, पण काय
करूं? तुमच्या समागम-रसास्वादांत निमग्न
झाल्यामुळे मी ते विसरूनच गेलें.' असे बोलून
गंगेतील सुवर्णकमलावर बसलेली भ्रमरी
आपल्या सहचरभृंगाला घेऊन आकाशांत
जशी उडून जाते, त्याप्रमाणे ती मला घेऊन
आकाशांत उडून गेली. त्या जलाने भिजलेला
मी त्यानंतर कर्दमाचा ज्याला गंधहि नाही

अशा मंदरपर्वतावर तिच्यासह सात वर्षे राहिलो. दुसऱ्या जन्मामध्ये मी आणखी एक जगत् पाहिले. ते नक्षत्रचक्राने रहित होते. केळीच्या सोपटांप्रमाणे एकाच्या आंत एक असे असलेल्या एका जातीच्या स्वप्रकाश लोकांनी ते व्यापलेले होते. तेथे या पूर्वादि दिशांचा विभाग नाही, दिवस नाही, शास्त्र नाहीत, वेदवाद नाहीत व देवासुरादि भेद नाही. 'तर मग तेथे लौकिक व वैदिक व्यवहार प्रवृत्त कसा होत होता? म्हणून विचाराल तर सांगतो. तशा प्रकारचे जगत् स्वतःच प्रकाशमान होत होते. दुसऱ्या एका जन्मामध्ये समुद्राच्या तीरावरील अति उंच पर्वततटावर मी अमरसोम नांवाचा तपस्वी विद्याधर होऊन चौदा वर्षे राहिलो. तो प्रदेश विद्याधर, देव यांच्या विहाराची विमानभूमिच होती. त्यानंतर मी अग्नीच्या वरवैभवाने जगामध्ये सभोवार अविद्येचा अंत पाहण्याचा इच्छेने संचार करू लागलो. मी पृथ्वीवरून वायुसारख्या वेगाने युक्त असे नानाप्रकारचे जातिवंत अश्व, मेघांप्रमाणे ज्यांचे देह आहेत असे लोक, हरिण, मृगेंद्र, वृक्ष, वेळी, इतर पशु, पर्वत, सूर्य, पक्षी यांनी व्यापलेल्या अनंत कोश रूप आकाशांत येऊन गरुडाप्रमाणे वेगाने पुढे चाललो. कोठे त्या जगांतून बाहेर पडलेला मी एकावसासारख्या विस्तृत आकाशामध्ये पडलो. त्यांतच निवास करणाऱ्या नक्षत्रसमूहांत बद्ध होऊन दिवस, रात्र, मास, ऋतु इत्यादि सभ्यांचा अनुभव घेतला. याप्रमाणे दिशांतील गमनाचाहि अनुभव घेतला. याप्रमाणे आकाशकोशामध्ये गमन करणे हाच एक ज्याचा मुख्य व्यापार आहे असा मी दीर्घ काल गमन केल्याने श्रान्त झालो. मला झोप आली. त्यामुळे मी तेथेच निजलो. निद्राशरीराने स्थित असतां, मला स्वप्नात्मक जागृतीचा अनुभव येऊ लागला.

त्या अवस्थेत मी आपल्या स्वरूपांतच विश्व पाहिले. वाऱ्याने हालणाऱ्या लतेकडून जसा पक्षी, त्याप्रमाणे त्या स्वप्नांतहि पुनः दिगंत, भुवने, देव, मंदरपर्वत इत्यादि संसाराच्या चंचलतेकडून हालविला जाणारा मी पूर्वसंकल्पित व त्याच प्रमाणाने युक्त असलेल्या जगद्गुहेमध्ये पडलो. नेत्राची विषयाशा जेथवर पसरली होती तेथवर मी एका क्षणांत गेलो आणि पुनः पूर्वीप्रमाणेच पाहू लागलो. अविद्येचा अंत पहाण्याच्या कौतुकाने मी पुनः पुनः दृश्याला प्राप्त झालो. याप्रमाणे दृश्य व अदृश्य, गम्य व अगम्य अशा प्रदेशांचे वेगाने उलंघन करणाऱ्या माझी हजारों वर्षे निघून गेली. पण या दृश्यसंज्ञक अविद्येचा मला अंत लागला नाही. हृदयामध्ये मिथ्याच रूढ झालेल्या पिशाचीचा अंत असा बालकाला लागत नाही, तशीच माझी अवस्था झाली. मी जरी 'हे सत् नव्हे, हे सत् नव्हे' अशा विचारानुभवामध्ये स्थित होतो, तरी 'हे सत्य आहे, हेहि सत्य आहे,' अशा प्रकारची प्रत्येक विषयाविषयीची माझी दुर्वासना निवृत्त झाली नाही. कारण फार दिवसांच्या अभ्यासाने दृढ झालेली द्वैतसत्यत्वभावना फारच प्रबल होती. विचाराने घालिवलेल्याहि दुर्दृष्टि प्रतिक्षणी प्राप्त झालेल्या सुखांनी, दुःखांनी, देशकालभेदांनी व इष्टानिष्ट जनांच्या समागमांनी नदीच्या पाण्याप्रमाणे नवीन नवीन येत होत्या. मला आतां आणखी एका पर्वताशिखराची आठवण झाली आहे. ते ताली, तमाळ, बकुल यांनी युक्त असलेले शृंग फार उंच होते. तेथे सोसाट्याचा वारा वहात होता. ते सूर्यादिकांनी रहित होते. आपल्या कांतीनेच प्रकाशमान होत होते. विश्व हे त्या शृंगाच्या स्थावर-पर्वताचे कडे व जंगम प्राणी यांनी युक्त असलेले जे एक उंच शिखर त्याच्या

स्थानी होते. म्हणजे विश्व हें जणू काय त्याचें शिखरच होते. (अर्थात् सर्वाधिष्ठान ब्रह्मच हें येथील आश्चर्यकारक शृंग होय.) हें शृंग एकांतामध्ये रहाणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यांना फार मनोहर वाटतें. तें स्वतंत्र, एक, अमर्याद, निर्विकार आहे. तें त्रिविध परिच्छेदशून्य आहे. तें काचित् ब्रह्मवेत्त्यांच्या समाजांत दिसतें. देवांची राजलक्ष्मीहि त्याची बरोबरी करूं शकत नाही. १३२.

सर्ग १३३ वा.

१. भाषांनं पाहिलेले आणखी एक आश्चर्य. २ सप्तद्वीपप्रमाण शवाचें आकाशांतून पतन.

विपश्चित्:—हे मुने ! या जगाहून भिन्न अशा एका अपूर्व जगांत मी एक विचित्र आश्चर्य पाहिलें, तें तूं ऐक. ब्रह्महत्यादि महा पातकांच्या फलभूत रौरवादि नरकवृत्तांतासारखेंच अतिशय बीभत्स असलेलेहि हें आश्चर्य अविद्येनें अंध झालेल्या मी अग्नीच्या वरामुळे पाहिलें, इतकेंच नव्हे तर त्याचा अनुभवहि घेतला. तुम्हांला जाण्यास अशक्य अशा एका आकाशांत एक जगत् आहे. त्यांत सूर्यादिदीप्तीनें विचित्र झालेला एक सर्ग आहे. तें जगत् आकारानें या ब्रह्मांडासारखेंच आहे, तरी आकाशदृष्ट्या पाहिल्यास शून्य असल्यामुळे याहून निराळ्याच प्रकारचें आहे. जसें स्वप्नांत पाहिलेले नगर जागृतींत पाहिलेल्या नगरासारखेंच जरी असलें तरी जाग्रद्दृष्ट्या शून्य असल्यामुळे निराळेंच असल्याप्रमाणें चित्तांत भासतें, तसेंच तें निराळें होतें. त्या जगांत विहार करीत असलेल्या मी स्वाभिलषित अर्थ दिगंती पहाण्यासाठीं आपले चक्षु

समोवार फिरविले आणि जों मी पहातों तों पृथ्वीवर भ्रमरांच्या थव्यासारखी काळी व पर्वताएवढी मोठी छाया भ्रमण करीत असलेली मला दिसली ! ती फारच मोठी असल्यामुळे अत्यंत आश्चर्यकारक अशी ही छाया कशाची बरें असावी, असा विचार करीत मी आपली दृष्टि वर अन्तरिक्षांत जों लावीत आहे, तों एका पर्वताकार पुरुषाचें शरीर आकाशांतून खाली पडत आहे, असें मला दिसले. तें धिप्पाड शरीर खाली पडत असतांना वावटळींतील पानाप्रमाणें गरगर फिरत होतें. “ पर्वताप्रमाणें गुरु व आकाशाला भरून सोडणारा असा ज्याचा देह आहे तो हा पुरुष कोण बरें असावा ? एखादा पर्वत ढांसळून जसा खाली पडावा तसा हा खाली पडत आहे ! हा ब्रह्मा आहे, की ब्रह्मांड हें ज्याचें शरीर आहे असा विराट्-पुरुष आहे ? त्याच्यामुळे परमाकाश असा जो सूर्य तोहि दिसेनासा झाला आहे. त्याची सर्व दिनशोभा लुप्त झाली आहे. ” मी अशा प्रकारचा विचार आपल्या मनांत जों करीत आहे, तों आकाशांतून एकाएकी सूर्य वेगानें खाली पडला ! त्या वेळीं म्हणजे तो पडतांना कल्पान्तवायूंनीं ज्याला गरगर फिरविलें आहे अशा ब्रह्माण्डाच्या ऊर्ध्व कपालाचा पात झाल्याप्रमाणेंच मोठा भयंकर ध्वनि झाला. ती भयानक स्वरूपाची पारावारशून्य पुरुषाकार वस्तु पडत असतांना व सप्तद्वीपयुक्त पृथ्वीला क्षणांत भरून सोडीत असतांना आपलें शरीर त्याच्या खाली अवश्य चिरडून जाईल आणि द्वीपे व भुवनें यांसह नाश पावेल असें जाणून मी समीप असलेल्या अग्नींत प्रवेश केला. पूर्वीच्या अनेक जन्मांतरीं ज्याची पूजा केली आहे असा तो भगवान् अग्नि चंद्राप्रमाणें शीतळ होऊन ‘ भिज्जं नको ’ असें मला साक्षात् म्हणाला. तेव्हां ‘ हे देवा, तुम्हा जयजयकार असो, प्रत्येक जन्मा-

मध्ये आमची परमगति तूंच आहेस. हा अका-
लीच कल्पांत ओढवला आहे. यास्तव हे प्रभो,
माझे रक्षण कर, ' असे मी बोललो. मजकडून
बोलला गेलेला तो अग्नि ' भिऊं नको ' असे
मला पुनः बोलला. ' उठ, ये; हे निष्पापा !
आपण अग्निलोकी जाऊं या. ' असे बोलून त्या
भगवानाने मला पोपटाच्या पाठीवर बसविले
व खाली पडत असलेल्या शवाच्या कांही
भागाला जाळून व छिद्र करून तो त्यांतून
वर आकाशांत निघून गेला. तेव्हां आकाशांत
येऊन, ज्याची आकृति अतिशय कष्ट देणारी
आहे अशा त्या भयप्रद महोत्पातरूप भूत-
संपाताला मी पाहिले. ती विशाल आकृति
खाली पडली असतां समुद्र, पर्वत, वने, जंगले
यांच्या समूहाने युक्त असलेली पृथ्वी चळचळ
कांपू लागली. ज्यांचा जलप्रवाह निरुद्ध झाला
आहे अशा नद्या दोन्ही तीरांचे उलंघन करून
वाहू लागल्या. त्यामुळे पर्वतांच्या कड्यांवरून
दोन मोठे धबधबे पडू लागले. पृथ्वीतून फार
मोठा ध्वनि निघाला. उत्तरदिशांतून आवाज
निघाला. दक्षिण व पूर्व दिशांतूनही आवाज
निघाला. आकाश जणुंकाय रडूच लागले !
पर्वतासह सर्व भूते आक्रोश करू लागली. सर्व
भूते भयभीत झाली. या वेळी प्रलयच ओढवला
आहे की काय असे वाटले. सर्व आकाशामध्ये
' धुम धुम ' असा ध्वनि होऊं लागला. वायूचा
क्षोभ सुरू झाला. मेघांचे कडकडाट होऊं
लागले. दऱ्या व पर्वत यांचे विदारण होऊं
लागले व त्यापासून भयंकर शब्द निघाला.
सर्व भूते क्षुब्ध झाली व कल्पांताप्रमाणे सर्व
घ्राणी व्याकुल झाले. ते भयंकर शव पृथ्वीवर
जोराने येऊन आपटले असतां पृथ्वीला शतशः
वेध झाले. कुलपर्वतांचे मोठमोठे तट त्याच्या
खाली चुरून गेले. हिमालयाची शिखरे पाता-
ळांत शिरली. मेरुपर्वतावरील शिलेप्रमाणे

ज्याची आकृति आहे, अशा त्या शवाच्या पत-
नाने पर्वतशिखरांचे व भूमीचे विदारण केले.
समुद्रामध्ये क्षोभ उत्पन्न झाला. त्याने
पर्वतांना भूमीबरोबर सपाट करून टाकले. सर्व
भूतांना पीडा झाली, व प्रलयाची इच्छा कर-
णाऱ्या रुद्रगणांना तो एक खेळच झाला. त्याने
सूर्याला भूतली पाडविले. द्वीपपरंपरेला आच्छा-
दित केले. सर्व पर्वतांचे पीठ केले व निर-
निराळ्या देशांना विदीर्ण केले. ते जणुंकाय
मूर्तिमंत दुसरे भूपीठच किंवा ब्रम्हांडाचा तुक-
डाच होते. आकाशचरांनी जणुंकाय आकाशच
साकार होऊन खाली पडले आहे असे पाहिले.
पण मी जों त्याकडे पहात आहे, तों तो
मांसमय पर्वतच आहे असे मला वाटले. सप्त-
द्वीपयुक्त पृथ्वीत त्याचे एकेक अंगहि मावेना.
त्याला पाहून माझ्यावर प्रसन्न असलेल्या व
अनुग्रह करण्यास तयार असलेल्या भगवान्
अग्निदेवाला मी विचारले की, हे प्रभो,
हे काय आहे ? हा मांसमय देह कसा पडला ?
त्याच्याबरोबर आकाशांतून हा सूर्यहि कसा
पडला ? पर्वत, वने व सागर यांसह सर्व
भूपृष्ठांतहि हा मावत नाही !

अग्निः—पुत्रा ! तू एक क्षणभर अगदी
शांतपणाने धीर धर. याच्या पतनामुळे उत्पन्न
झालेला दोष पूर्णपणे शांत होऊं दे, मग मी
तुला सर्व सांगेन. भगवान् अग्नि जों असे
बोलत आहे तो सर्व दिशांतून आकाशचर
जीव तेथे जमले. त्या जगांत उत्पन्न झालेल्या
निरनिराळ्या जातींचे ते सर्व आकाशांत झालेल्या
वस्त्रभूषणादिकांनी युक्त होते. सिद्ध, साध्य,
अप्सरा, दैत्य, गंधर्व, नाग, किन्नर, ऋषि,
मुनि, यक्ष, पितर, मातृदेवता, देव, हे सर्व
तेथे जमले आणि ते नमश्चर मक्तीने आपली
मस्तके नम्र करून शरण जाण्यास योग्य अशा
सर्वेश्वरी कालरात्रिदेवीचे स्तवन करू लागले.

“जी देवी कल्पांती संहार केलेल्या ब्रम्हदेवाचे फार मोठे पिंगटवर्ण जटामंडल आपल्या खट्वां-गाच्या टोंकावर बांधून, त्याचप्रमाणे दैत्यांच्या मस्तकांची माला गळ्यांत घालून, मारलेल्या गरुडाच्या पंखांचे शिरोभूषण व कर्णभूषण करून, सर्व प्राण्यांना खाऊन, पर्वत, भूपृष्ठ व भूत यांसह सर्व जगाला प्राशन करते, त्याच-प्रमाणे सर्व जगाचा संहार करूनहि जिला दोषाचा लेश लागत नाही. आणि शुद्ध चिन्मात्रस्वभाव असूनहि जी आम्हांवर अनुग्रह करण्याकरितां शरीर धारण करते, ती ज्यांचे पालन करणे अवश्य आहे अशा आमचे आज रक्षण करो.” १३३.

सर्ग १३४ वा.

—:०:—

१ आविर्भूत झालेल्या देवीच्या शरीराचे वर्णन
२ तिने केलेले शवाचे रक्तप्राशन ३ व तिच्या
गणांनी त्या घवाचे केलेले मांसभक्षण.

विपश्चित्:—इतक्यांत आकाशांतून षड-
गारा व ज्याने सर्व भूपृष्ठाला आच्छादित केले
आहे असा तो पुरुष शवरूप क्षणजे निर्जिव
आहे असे मी ओळखले. पण ज्या शवभागाने
सप्तद्वीपयुक्त पृथ्वीलाहि झांकले आहे
व जो पर्वतासारखा भाग सर्व पृथ्वीतहि
भावत नव्हता, तो त्याचा केवळ उदरभागच
होता; व मी त्या भागालाच तेवढे पाहिले !
पण अतिशय दूर असलेल्या तुला हे कसे
कळले क्षणून विचाराल तर सांगतो. ते शरीर
अनंत होते. मला त्याचे अवयव दिसणे शक्य
नव्हते; पण अग्नीने ‘ या त्याच्या भुजा आहेत,
हे मस्तक आहे, या मांड्या आहेत,’ असे मला
सांगितले. मनुष्याच्या इंद्रियादिकांची जेथे

गतिच होत नाही अशा लोकालोकपर्वताच्या
पलीकडे ते त्याचे शरीर गेले होते. असो. ते
आकाशचर देवीची मोठ्या आदराने स्तुति
करून लागले. तेव्हां ती देवी आकाशांतूनच
प्रकट झाली. ती जणुंकाय त्या वेळीं अगदीं
शुष्क म्ह० रक्तरहितच होती. तिच्या मागोमाग
प्रेतांचा समुदाय येत होता. मातृदेवतांच्या
समूहांनी ती भूषित झाली होती. कृष्मांड, यक्ष,
वेताळ यांच्या समूहाने तिने आकाशाला जणुं-
काय नक्षत्रयुक्तच केले होते. ज्यांतील शिरा
अगदीं स्पष्ट दिसत आहेत अशा दीर्घ भुज-
दंडांनी तिने नभस्तलाला जणुंकाय वनच केले
होते. ती सर्व दिशांना जाळणाऱ्या आपल्या
दृष्टिपातांनीं जणुंकाय सूर्याचाच फेंकित होती.
चमकणाऱ्या नानाप्रकारच्या आयुधांनीं आका-
शांत पक्षिसमूहाचे शतशः तुकडेच करित होती.
देहज्वालांनीं व नेत्राग्नीच्या उष्णतेनें युक्त
असलेल्या शरीरावयवांनीं दीर्घ वेणुवनाकार
अंगकांति कोटि योजने दूर पसरित होती.
ती आपल्या दंतकांतिरूप इंदुप्रकाशांनीं जणुं-
काय दिशांच्या मुखांना दुग्धस्नानच घालित
होती. तिचे शरीर अति कृश, अति दीर्घ व
अति विस्तीर्ण असून तिने सर्व आकाशाला
व्यापून सोडले होते. त्यामुळे संध्याकाळची अभ्र-
मालिका जशी पसरलेली असावी त्याप्रमाणे ती
निराधार स्थित होती. ती प्रेतांच्या आसनावर
बसली होती. ब्रम्हामध्ये चांगल्या प्रकारे प्रावि-
र्भूत झाली होती. मगनरूप महासागरांत वड-
वाग्नीच्या शोभेला धारण करित होती. शर्वे,
शवांचीं अंगे, मुसल, प्रास, तोमर, मुद्गल,
आसने, उखळ, नांगर यांच्या चंचल
माला ती आपल्या अंगावर धारण करित
होती. कडाकड दांत चावून गगनांगणांत लो-
कांच्या शरीरमालेला बहात होती. ज्याप्रमाणे
वर्षर्तूतील पर्वत घरघर आवाज करणाऱ्या

निर्झरांनी युक्त अशी पाषाणमाला आपल्या अचल देहावर धारण करतो, त्याचप्रमाणे ती मनुष्यशरीरांची माला धारण करीत होती. देव तिला म्हणाले— 'हे अंबिके, हे शव तुझ्या उपहारासाठी अर्पण केले आहे, ते आपल्या परिवारासह तू शीघ्र भक्षण कर.' देवसमूहाने अशी प्रार्थना केली असता ती देवी आपल्या प्राणवायूने त्या शवांतील रक्तरूपी सार आकर्षण करून घेऊं लागली. ती देवी स्वतः प्राणशक्ति होती व प्राणच रक्ताचा आधार आहे. म्हणून प्राणवायूनेच ती त्याचे रक्त शोषून घेऊं लागली. प्राणाकडून आकर्षण केले जाणारे ते रक्त भगवतीच्या मुखांत प्रविष्ट झाले. त्या वेळी मेरूच्या गुहेत शिरणाऱ्या सांध्य मेघांच्या समूहाप्रमाणे ते शोभले. आकाशामध्ये स्थित असलेल्या तिने प्राणाने आकर्षण करून घेतलेले रक्त इतके प्राशन केले की, जी पूर्वी शुष्क होती ती तृप्त होऊन मागून अतिशय पुष्ट होऊन राहिली. रक्ताने जिचे शरीर अतिशय पुष्ट झाले आहे, अशी ती चंडिका वर्षाकाली बीज हेच जिचे चंचल नेत्र आहेत अशा रक्तवर्ण अभ्रमालेप्रमाणे शोभली. तिचे उदर लांब होते. त्या भगवतीने भयंकर सर्पांची भूषणे धारण केली होती. रक्तरूपी आसवाच्या मदने ती मत्त झाली होती. समस्त आयुधांनी भूषित झाली होती. आपल्या शरीराने जिने अर्धे आकाश भरून सोडले आहे, अशी ती नृत्य करू लागली. लोकालोक पर्वताच्या शिखरपंक्तीवर अग्रभागी बसलेल्या देवांनी तिला पाहिले. त्यानंतर पिशाच, कूष्मांड, रूपिका इत्यादि महागणांनी त्या शवाला चोहों बाजूंनी घेरले. मेघ महापर्वताच्या सभोवार जसे उभे रहातात, त्याप्रमाणेच ते त्याच्या सभोवार जमले. त्या शवरूपी महापर्वताला कूष्मांडांनी कटिप्रदेशी ग्रहण केले.

रूपिकासमूहानी उदरापासून धरले. यक्षांनी आपल्या दंतांनी क्षत करून पार्श्व-पृष्ठभागाला ग्रहण केले. भुजा, मांड्या, स्कंध इत्यादि त्याचे जे दुसरे अवयव होते, ते ब्रम्हांडाच्या पलीकडे गेलेले होते. ते फारच विस्तृत असल्यामुळे त्या भूतसंघातापासून फार दूर दिगंतरी होते, म्हणून त्यांच्या तावडीत ते सांपडलेच नाहीत. कालानेच त्यांना आपल्या उदरांत पचवून सोडले. याप्रमाणे ती चंडिका आकाशांत नृत्य करू लागली असता, तिच्या बरोबरीचा भूतसमुदाय त्या शवाला खाण्यांत निमग्न झाला असता व देव पर्वतावर बसले असता सर्व भुवन असे झाले:—त्यांतील सर्व दिशा पिंडशः खाल्या जाणाऱ्या व नेल्या जाणाऱ्या दुर्गंधयुक्त मांस-वसादिकांनी व्यापून गेल्या. सर्व भूभाग रक्ताने माखल्यामुळे अभ्रसमूहासारखा दिसू लागला. खदिरांगाराप्रमाणे सर्व भुवन उज्ज्वल झाले. भूत मांसाचे चर्वण करीत असता त्याचा चोहोंकडे 'छव छव' असा ध्वनि निघू लागला. लतासारख्या शिरा व अस्थि यांच्या खंडनामुळे आकाशांत 'कट कट' असा मोठा आवाज होऊं लागला. भूतांचे परस्पर संघट्टण व विश्लेष यांमुळे भयंकर आवाज झाला. या भुवनांत हिमालय, विंध्य यांच्यासारखा प्रचंड हाडांचा पर्वत झाला. देवीच्या मुखांतून निघालेल्या अग्निज्वालांनी पक्क झालेल्या मांसाने भूतल भरून गेले. त्यांतील सर्व दिशा रक्ताच्या तुषारांनी व बाष्पांनी रक्तवर्ण झाल्या. सर्व बाजूंनी पाहणाऱ्या देवांनी दिशांमध्ये जणुंकाय तटघ उभारला होता. रक्ताचा एकांर्णव होऊन त्यांत सप्तद्वीपवती पृथ्वी बुडून गेली होती. सर्व पर्वतमंडल अतिशय झांकून गेले होते. दिग्वधू रक्तवस्त्राने आच्छादित झाल्याप्रमाणेच दिसत होती. वर्तुल व चंचल भुजांनी देवी व तिचे गण आकाशांत आपापली आयुधे

फिरवू लागले. त्यामुळे नभःस्थल झांकून गेले होते. नगरें, पट्टणें, देश यांचा तर तेथे पत्ताहि लागत नव्हता. सर्व स्थावर व जंगम यांना अत्यंत असंभवनीय रूप प्राप्त झाले होते. अनंत कूष्मांड, रूपिका इत्यादिकांचा एकच संगम झाला होता. नृत्यामध्ये प्रवृत्त झालेले जे भूत-गण, त्यांचे जे अभिनयाकार, तद्रूप पक्ष्यांच्या बंधनासाठी पसरलेल्या जाळ्याप्रमाणेच व आकाशांत दुसरें जगत् रचित असलेल्या विधीच्या मानसूत्राप्रमाणेच भासणारी त्या शवाची आंतडीं सूर्यलोकापर्यंत सभोंवार त्या पिशाचांनी पसरली होती. तशा-प्रकारचें ते जगत् पाहून देव खिन्न झाले. लोकालोकपर्वतशिखरावर असलेल्या त्यांना पूर्वीची भूपाठिस्थिति रक्तसागरमय झाली आहे असे वाटले व या शवाच्या अंगांनी सप्तद्वीपांपर्यंत त्याचें आक्रमण केले आहे असे पाहून अकस्मात् उद्भवलेल्या या उत्पा-तानें त्याचा नाश केला आहे, असेच त्यांना भासले.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! ज्याचे हस्त-पादादि अवयव ब्रह्मांडांतूनहि निघून पलीकडे गेले, त्याने तो लोकालोकपर्वत आच्छादित कसा केला नाही ?

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! या द्वीपसप्तका-मध्ये त्याचें उदरम्ह० मध्यशरीर स्थित होते. मस्तक, पाय, भुजा इत्यादि अंगे ब्रह्मांडाच्या पलीकडे स्थित होती. तथापि त्या शवाच्या कुशी, दोन्ही मांड्यांचा मध्यभाग, कटि, पार्श्व-भाग, शिर व दोन खांदे यांच्या मधला भाग यांनी शृंगांना आच्छादित केलेले नसल्यामुळे तो लोकालोकपर्वत वर दिसतच होता. ते देव त्या शिखराच्या मस्तकावर बसलेले दिसत होते. (याप्रमाणे रामाच्या प्रश्नाचें उत्तर सांगून वसिष्ठ भासाला माहित नसलेलाहि कथेचा

अवाशिष्ट भाग सांगतात-) बा रामा, त्या पर्वत-शिखरावर बसलेले देव, अतिसंतापामुळे किंवा शरत्कालच्या सूर्यतापामुळे जलरहित मेघ जसे दिसतात, त्याप्रमाणे अत्यंत शुद्ध कांतीचे दिसत होते. ते शव आपले हातपाय पसरून अधोमुख पडले होते व त्याला तो भूतसमुदाय खात होता. मातृकागण नाचत होता. रक्ताचे प्रवाह वाहत होते व मेदाचा दुर्गंध सभोंवार पसरत होता. तेव्हां दुःखित झालेले देव आप-ल्याशीच असे चिंतन करू लागले. “अरे अरे ! मोठी कष्टतर गोष्ट घडली. पृथ्वी कोठे गेली ! समुद्र कोठे गेले ! पर्वत कां दिसत नाहीत ? जनसमूहांचें काय झाले ? चंदन, मंदार, कदंब यांच्या वनांनी मंडित झालेला व पुष्पराशीचा जणुंकाय मंडपच असा मलय कोठे नाहीसा झाला ? अरेरे ! त्या अतिशय उंच, अतिशय शुद्ध व अफाट अशा हिमालयाच्या भूमि किती शुभ्र दिसत होत्या ! पण या रक्तानें त्या शुभ्रत्वाच्या मत्सरानेंच जणुंकाय त्यांना आपल्यासारखेंच करून सोडले. कौचद्वीपांतील कौच पर्वतावर जो मोठा करुपद्रुम होता, ज्याच्या शाखा ब्रह्मलोकाप्रमाणे सुशोभित दिसत होत्या, त्याचाहि चूर उडाला ! पारि-जात, लक्ष्मी, चंद्र, अमृत यांचा जनक अशा हे क्षीरसागरा ! लोण्यांनी भरलेले जे पर्वत त्यां-वर ज्याचें वेलावन उद्भवले आहे अशा दधि-सागरा ! तीरस्थ नालिकेरप्रधान पर्वतावर योगेश्वरी ज्याचें सेवन करीत आहे अशा हे मधुसागरा ! खरोखर तुम्ही सर्वाहि शोचनीय अवस्थेस प्राप्त झालां आहां ! आतां तुम्ही आ-म्हांला कोठे दिसाल ? स्फटिकादि रत्नशिलां-च्या योगानें देवास्त्रियांच्या व दिशांच्या दर्पण-त्वास कोठे प्राप्त झालां आहां ? करुपद्रुम व निर्मल सौवर्णलता यांच्याशी ज्याचा निरुपाधिक संबंध आहे अशा कौचपर्वतयुक्त असलेल्या

हे कौचद्वीपा ! त्याचप्रमाणे ब्रह्मदेवाचे हंस व नलिनी यांनी ज्याचे दिक्चक्र भरून सोडले आहे अशा व कंदवाच्या अरण्यांनी युक्त असलेल्या दन्यांतून विश्रांति घेणाऱ्या विद्याधरांचे व रतिक्रीडेमध्ये प्रवीण असलेल्या देवांचे जणुंकाय गृहच अशा हे पुष्करद्वीपा ! तुम्ही दोन्ही कोठे गेला आहात ? स्वादूद पर्वताच्या व तत्संबंधी उग्र तापाला घालविणाऱ्या पुष्पाच्छादित वनांच्या, गोमेद द्वीपांच्या, त्यांतील कल्पद्रुमांच्या कनकलतांनी रमणीय झालेल्या दन्यांच्या, त्याचप्रमाणे कल्पवृक्षांच्या वनांनी आच्छादित झालेल्या व त्यांच्या पुष्पांनी शुभ्र दिसणाऱ्या कौचद्वीपसहित त्या द्वीपाच्या स्मरणानेच मनुष्यांना स्वर्गसुख देणारे पुण्य लागते. मंद मंद वायूने ज्यांचे पल्लव हालविले आहेत अशा लहान लहान वल्लींनी युक्त असलेल्या संतान कल्पवृक्षांनी ज्यांच्या सर्व दिशा प्रकाशित केल्या आहेत तशा प्रकारची ती सर्व वने उध्वस्त झाली. अरे अरे ! आतां यापुढे आमच्यासारखी जनता चित्तसमाधानास कशी प्राप्त होईल, कांहीं कळत नाही. इक्षुरससागराच्या तीरावर खाडिसाखरेच्या पर्वतांनी व्यापलेल्या भूमीतील ती अतिशय गोड वने व गुडमोदक आम्ही केव्हां पाहू ? साखरेच्या बाहुल्या आह्मांला केव्हां दिसतील ? ताली व तमाल यांच्या वनांनी युक्त असलेल्या पर्वताच्या, कंद व कल्पद्रुम यांनी शीतल झालेल्या कनकलतावल्यांत बसून पूर्वी पुष्कळ वेळां अनुभविलेले चंदनलिप्त अप्सरांचे नृत्य आम्ही केव्हां पाहू बरे ! जंबुद्रुमाची ती हत्तीएवढाली मोठी, अमृतासारखी गोड व सुवर्णाला कारण होणारी अशी प्रसिद्ध जम्बूफले हरहर, नामशेष झाली ! द्वीपे व समुद्र हीच जिची मेखला आहे अशा प्रकारची ही जंबूद्वीपरूप पृथ्वी त्या फळाच्या रस-

रूपी जलांनी उत्पन्न झालेल्या नदीला वहाते. शिलीध्र वृक्षांनी भरलेल्या पर्वतांच्या गुहांमध्ये मधुने मत्त झालेल्या अप्सरांनी जेथे गायनयुक्त नृत्य केले आहे, अशा सुरोदसमुद्राच्या तीराला पुनः पुनः आठवून माझे हृदय प्रातःकालच्या कमलाप्रमाणे व या वेळच्या पृथ्वीप्रमाणे विदीर्ण होत आहे. हे मित्रा ! रक्त हेच ज्यांतील जल आहे अशा या नूतन समुद्राच्या ऊर्ध्वभागी मेरुप्रभृति पर्वतांची सुवर्णशिखरे उत्तर दिशेत सूर्याच्या उदयास्ताजवळच्या भूमीत संध्यासमयी किंचित् उदय पावलेल्या रक्तवर्ण इंदुकलेप्रमाणे दिसत आहेत, पहा. अशा प्रकारचे सागररूप जलसमूह हीच जिची वलये आहेत व निरनिराळ्या द्वीपांनी जी भूषित झाली आहे; उंच पर्वतावरील मेघसमूहरूप नीलकमलांची जणुंकाय आधारस्थलीच, नद्या, जंगले, योद्ध्यांनी उग्र झालेली नगरे, ग्राम, ब्राह्मणांचे अग्रहार हीच जिची वस्त्रे आहेत, तरु-पल्लवांकुरादि ही जिची भूषणे आहेत अशी पृथ्वी, अरेरे ! कोठे गेली, कांहीं कळत नाही ! १३४.

सर्ग १३५ वा.

१ भूतसमूहांनी मांस खाऊन व देवीने रक्त पिऊन भूमीला मेदानें मेदिनी केली. २ व अवशिष्ट रक्तानें मदिरार्णव केला.

श्रीवसिष्ठः—त्या मत्त भूतसमूहांने त्या शवाला किंचित् अवशिष्ट राखले असतां दिगंतांतील पर्वतावर इंद्रासह बसलेले देव असे म्हणाले.

देवः—विद्याधर व देव यांच्या विहारासाठीं असलेली जी विमाने त्यांच्या संचार-

भूमीत म्हणजे आकाशांतहि संताप उत्पन्न करण्यासाठीं देवीच्या गणांनीं मेदप्रचुर व वाच्यानें पसरलेल्या शुभ्र अन्नखंडांनीं व्यापलेल्या आकाशासारखीं मोठमोठीं आंतड्याचीं जाळीं पसरलीं आहेत, पहा. सातहि द्वीपांमध्ये या भूतांनीं मेदोजल शिंपडलें आहे. त्यांनीं शवांतलि सर्व मांस भक्षण केलें आहे, व त्यांतील सर्व रक्त पिऊन टाकलें आहे. त्यामुळे आतां भूमीचा थोडासा भाग दिसूं लागला आहे. सर्व प्राण्यांना आनंद देणारी ही भूमि या वेळीं मेदोरूप पटांनीं आच्छादित होऊन राहिली आहे आणि वनें मेदोमय शरत्कालीन मेघजळांनीं व धूसुर कंबलांनीं झांकल्याप्रमाणें दिसत आहेत, ही पहा ! त्या शवाचीं हाडे मोठमोठे पर्वतच बनलीं आहेत. म्हणजे पर्वता-एवढे त्यांचे ढीग झाले आहेत व तीं हिमालय पर्वताच्या शिखरांप्रमाणें सर्व दिशांना झांकित आहेत.

श्रीवसिष्ठः—देव असें बोलत असतां या पृथ्वीला मेदसमूहानें मेदिनी करून म्हणजे मेदांनीं सारवून तो देवीचा भूतगण मत्त झाला व आकाशांत नाचूं लागला. तो भूतसमुदाय या-प्रमाणें नाचूं लागला असतां देवांनीं पृथ्वीवरील अवशिष्ट रक्त, आपल्या संकल्पांनीं केलेल्या सात समुद्रांपैकी एका समुद्रांत नेऊन टाकलें. देवांनीं त्याच या आपल्या संकल्पाला सुरार्णव बनविलें. तेव्हांपासून अद्यापि तो मदिरार्णवच होऊन राहिला आहे. तीं भूतें आकाशांत नृत्य करून त्या मदिरेंचें प्राशन करितात आणि पुनरपि आकाशांतलि आनंदमंदिरांत नृत्य करितात. त्या भूतांप्रमाणें हल्लींचीं भूतेंहि मदिरार्णवांतलि मदिरेंचें प्राशन करून योगेश्वरीच्या गणासह नृत्य करतात. त्या भूतांनीं पिऊन अवशिष्ट राहिलेला मेद भूतलावर पडून सुकून गेला. त्यामुळे या पृथ्वीला मेदिनी हें

नांव पडलें. त्याचप्रमाणें देवांनीं सूर्यालाहि स्वपदावर आरूढ केलें. पर्वतादिकांचीहि पूर्वी-प्रमाणें व्यवस्था केली. रामा, याप्रमाणें हळू-हळू तें शव क्षय पावलें असतां दिवस व रात्र यांचा क्रम पूर्वीप्रमाणेंच सुरू झाला. प्रजापतीनें नवीन प्रजा उत्पन्न केल्या आणि या भूतलीं पूर्वीप्रमाणें सृष्टि झाली. १३५.

सर्ग १३६ वा.

१ भाषानें प्रश्न केल्यामुळे अग्नीनें शवाचा आरंभापासून वृत्तांत सांगितला. २. असुर, मशक हरिण व व्याध यांचें वर्णन केलें.

भासः—हे पृथ्वीपते दशरथा ! त्यानंतर मीं शुकाच्या पंखावर बसून त्या देवाधिदेव अग्नीला काय विचारलें तें तूं ऐक. ‘भगवन्, हे सर्व यज्ञेश्वरा, हे स्वाहापते, हे हुताशना, आतां हें जें शव झालें तें पूर्वीं काय होतें व तें शव कां झालें ?’

अग्निः—हे राजा, सर्व ऐक. मीं तुला त्रैलोक्यासारख्या विशाल व अनंत अशा या शवाचा पहिल्यापासून अक्षतवृत्तांत सांगितों. अनंत, निराकार, परम व चिन्मय एक आकाश आहे. त्यांत हीं असंख्य जणें परमाणूंसारखीं रहातात. त्या सर्वगत शुद्ध चिन्मात्र आकाशांत एके ठिकाणीं सर्वात्म्यामध्ये सर्व विषया-कार ज्ञानमयी संबिद् उत्पन्न झाली. ती आपल्या विषयत्वानें तेजःपरमाणुभावाला आपल्याच वदेनास्वभाववशात् पाहती झाली. ज्या-प्रमाणें तूं पान्याची भावना करीत निजलास क्षणजे स्वतःलाच पांथत्व प्राप्त झालेलें पाहतोस, त्याप्रमाणें तिनें आपलें तेजःपरमाणुत्व पाहिलें. त्या परमाणूनेंहि अज्ञानवृत्त चित्त्वामुळे कमलांत उत्पन्न झालेल्या रजासारखी स्पष्ट

भासणारी संकल्पनात्मक अणुता स्वतःच अनुभविली. नंतर ती अणुता आपल्या वृद्धीची भावना करीत स्वतः वृद्धि पावली आणि चक्षुरादि इंद्रियांचा अनुभव घेती झाली. ती इंद्रिये आपल्या शरीरांतच चिकटली आहेत, असे तिने पाहिले. त्या चक्षुरादि इंद्रियांच्या स्वभावाने शब्दस्पर्शादि-गुणाधाराधेयवत् भूतमय जगत् स्वप्ननगराप्रमाणे पाहिले. त्या वेदनेपासून विषयापर्यंत अध्यारोपरूप कार्यकरणसंघातामध्ये असुर या जातीचा कोणी एक प्राणी होता. तो असुरस्वभावाचा असल्यामुळे मोठा मानी होता. त्याचे पिता, माता, पितामह इत्यादि होते. पण ते पूर्वोक्त विदूरथाच्या पित्रादिकांप्रमाणे असत्यप्रतिभासरूप होते. दर्पाने फुगल्यामुळे त्या असुराने तेथे कोणामहामुनीच्या सुखार्थे स्थानच अशा आश्रमाला छिन्नभिन्न करून टाकले. तेव्हां मुनीने त्याला असा शाप दिला—“ ज्यापेक्षां आपल्या मोठ्या शरीराने तूं माझ्या आश्रमाचा नाश केला आहेस, त्याअर्थी तूं मरून अति क्षुद्र मशक हो.” तेव्हां वडवानल जसा समुद्राला जाळतो, त्याप्रमाणे मुनीच्या त्या शापाग्नीने त्याचे एका क्षणांत भस्म करून सोडले. तेव्हां त्या असुराचे चित्त चेतनयुक्त असूनहि निराकार व निराधार आकाशवल्याप्रमाणे सुषुप्तमूर्छित असल्यासारखे झाले. ते अव्याकृतरूप चेतन भूताकाशाशी साम्य पावल्यामुळे तद्रूपत्वास प्राप्त झाले. ते भूताकाश आपल्या आधारभूत वायूशी ऐक्य पावले. प्राण या नांवाचा चेतनवात देहलाभ होताच प्राणी या नांवाचा झाला. तो पृथ्वी, जल, तेज व आकाश यांच्या सूक्ष्म भागांनी व्याप्त होता. याप्रमाणे तो पंचतन्मात्रमय असलेला चिन्मात्र अणु स्वभावतःच आकाशांतील वायूच्या अणुप्रमाणे स्पंदीस प्राप्त झाला; म्हणजे त्यामध्ये क्रियाशक्तीचा आ-

विर्भाव झाला. पुढे वर्षादिकाल, पूर्वेकडील वायु व भूमि यांच्या संयोगाने अंकुर उत्पन्न करणारे बीज जसे वृद्धिभावास प्राप्त होऊन जणुकाय जागेच होते त्याप्रमाणे स्पंदामुळे लिंगदेहामध्ये असलेली ज्ञानशक्ति अभिव्यक्त झाली. मुनीचा शाप जाणणारी शुद्ध संविद् प्राणामध्ये स्थित होती. ती स्वमशकत्वरूप आसुरसंविदेला वेध करती झाली. म्हणजे तिने त्या असुराच्या संविदेला असुररूपाने वेध केला. त्यामुळे त्या असुरसंविदेने पंख, पाय बगैरे मशकाच्या अंगांची भावना केली. तेव्हां तो स्वतःच मशक बनला. मशक हा प्राणी स्वेदज आहे. त्याचा देह इतका अल्प असतो की, प्राण्यांच्या निःश्वासानेहि तो खाली पडतो. या मशकाचे जीवित दोन दिवस असते.

श्रीरामः—भगवन्! सर्व प्राण्यांचा जन्म सर्व ठिकाणी योनितःच होतो, की जन्माचा दुसराहि कांही प्रकार आहे? कारण आपण स्वप्नाप्रमाणेच जाग्रत असे सांगितले आहे व स्वप्नदेहाचा जन्म योनितः होत नाही हे प्रसिद्ध आहे. जाग्रत-देहाचा होतो. क्षणून मी विचारतो. तर हे ब्रह्मन्, माझ्या या शंकेचे आपण समाधान करा.

श्रीवसिष्ठः—ब्रह्मदेवापासून तृणापर्यंत सर्व भूतांचा दोन प्रकारे जन्म होतो. एक ब्रह्ममय व दुसरा योनिजन्म. (विवर्तोपादान या अंशी ब्रह्ममय व परिणामोपादान या अंशी योनिजन्म.) पूर्वी ज्या योनीचा अनुभव रूढ होऊन त्या योनीतील देहाशी तादात्म्यभ्रान्ति दृढ झालेली असते, तिच्या बलावर त्या त्या भूतमात्रांचा संस्कार मनांत राहून त्या आकाराने प्राण्याचा जो संभव तोच भ्रान्तिजन्य जन्म होय. एखाद्या योनीतील शरीराविषयीची आसक्ति दृढ झाल्यामुळे तिच्याच संस्कारांनी तद्रूप असा हा जन्म होत असतो. नित्यमुक्त ब्रह्माला

केव्हांहि जगज्जांति झालेली नसतांनाच सृष्टीच्या आरंभी स्वतःच विवर्तरूपाने जीव होणे हाच ब्रम्हमय जन्म होय. हा जन्म योनिजन्य नव्हे. हा अशा प्रकारचा जन्म जन्मतःच सिद्ध असलेल्या कपिलसनकादिकांनाच प्राप्त होतो; अज्ञ जीवांना असला जन्म प्राप्त होत नाही. प्रकृत मशकाचा जन्म भ्रांतिजन्यच आहे. (याप्रमाणे रामाच्या प्रासंगिक प्रश्नांचे उत्तर देऊन भास सांगत असलेल्या कथेचा अवशिष्ट भाग पुढे वसिष्ठच ऐकवितात.) हे रामा ! अशी जगत्स्थिति असल्यामुळे तो मशक जगज्जांतीमुळेच उत्पन्न झाला. तो ब्रम्हजन्य केव्हांहि नव्हे. रामा ! त्याच्या व्यवहाराचा क्रम ऐक. पृथ्वीवर उंसांचे गुल्म, कोमल तृण, काश-मुंजादि तृणांचे समूह यांवरून गुं गुं गुं असा अव्यक्त ध्वनि करणाऱ्या इतर मशकांबरोबर स्वतःहि ध्वनि करीत व ऋडा करीत असलेल्या त्याने आयुष्याचा अर्धा भाग हा० एक दिवस संपविला. कोमल तृणयुक्त भूमीत कोमल तृणाच्याच झोंपाळ्यावर बसून एखाद्या बालकाप्रमाणे आपल्या मशिकामार्फतसह पुष्कळ वेळ झोंके घेतले. याप्रमाणे झोंके घेऊन शांत झालेला तो मशक जो एके ठिकाणी बसून विश्रांति घेत आहे तो हरिणाचा पाय हेंच पर्वतशिखर त्याच्या अंगावर कोसळल्यामुळे म्ह० हरिणाचा पाय त्याच्या अंगावर पडल्यामुळे त्याच्या देहाचा चुर उडाला. हरिणाचा आकार पाहून व त्याचे चिंतन करीत त्याने प्राण सोडल्यामुळे पूर्वी मशकशरीर धारण करतांना सांगितलेल्या क्रमानेच त्याने सर्व इंद्रियादिकांचा उपसंहार करून, मशकदेह सोडून, हरिणदेह धारण केला. अंत्य भावनेप्रमाणे तो हरिण झाला. पुढे अरण्यांत स्वेच्छ विहार करीत असतांना व्याधाने आपल्या धनुष्यापासून तीक्ष्ण बाण सोडून त्याचा प्राण घेतला. ते शरीर सोडतांना

व्याधशरीराकडे त्याची दृष्टि लागल्यामुळे तो स्वतः व्याधच झाला. तो व्याध वनांतून विहार करीत असतांना मुनिकाननांत शिरला. तेथे सत्संगाचा लाभ झाल्यामुळे त्याला विश्रांति मिळाली. मुनीने त्याला उपदेश केला—“ अरे बाबा, तू दीर्घ दुःख भोगण्यासाठीच असा कां भटकत आहेस ? धनुष्याने या गरीब बिचाऱ्या हरणांना कां मारतोस ? या क्षणभंगुर जगामध्ये महाफल देणारी अहिंसा, अभयदान इत्यादि शास्त्रमर्यादा कां पाळीत नाहीस ? ” “ अहो, मृगाला मारणे हा आमचा कुलचार आहे, व त्यावर आम्ही आपली उपजीविका करीत असतो. तेव्हां कुलपरंपराप्राप्त असे जीविताचे साधन आम्ही कसे सोडावे ? आणि ते सोडल्यावर आम्ही जीवत कसे रहावे ? ” या त्याच्या प्रश्नाचे मुनीने पुनः असे उत्तर दिले—“ जीवन किंवा भोग हा कांही पुरुषार्थ नव्हे. उलट हिंसादि दोषांनी त्यांचे संपादन केल्यास अनंत काल स्वीकारावा लागणारा पारलौकिक अनर्थच भोगावा लागतो. जीवित नित्य नाही. आयुष्य वायूने उडविलेल्या अभ्रसमूहांतिल नलकणाप्रमाणे क्षणभंगुर आहे. त्या आयुष्यांतिल भोग मेघविस्तारामध्ये चमकणाऱ्या विजेप्रमाणे चंचल आहेत. त्या भोगांना योग्य असलेले जे यौवनविलास ते पाण्याच्या वेगाप्रमाणे चंचल आहेत. शरीर हे त्या भोगांचे आश्रयस्थान आहे. पण प्रत्येक क्षणी त्याचा नाश होण्याचा संभव असतो. हे पुत्रा, यास्तव पारलौकिक भावी अनर्थपरंपरारूप संसाराला भिऊन अभयदान, अहिंसा इत्यादि उपायांनी नित्य अनर्थनिवृत्तिरूप निरतिशय आनंदात्मक निर्वाणाचा म्हणजे ब्रम्हाचा गुरु व शास्त्र या उपायांनी शोध कर.’ १३६.

सर्ग १३७ वा.

—:०:—

१ व्याधानें ब्रह्म केला असतां मुनि धारणा-
भ्यासानें स्वतः परशरीरांत प्रवेश करून त्याचें
पाहिलेलें स्वप्न सांगूं लागला.

व्याधः—हे मुने ! हिंसादि व्यवहार जर
दुःखाला कारण होत असेल तर असा कोणता
व्यवहार आहे की, जो व्यवहार कर्मकर्कशहि
नाहीं व मृदुहि नाही, तो मला सांगा.

मुनिः—तूं याच वेळीं धनुष्यासह बाण
टाकून व मुनींमध्ये प्रसिद्ध असलेला यम-नियम-
विचारादि आचार स्वीकारून व सर्वदुःख-
रहित होऊन येथें रहा. कारण मुनींचा आचार-
क्रमच दुःखक्षयाला कारण होतो व तो आचार
त्यांच्या सहवासानेंच शिकला पाहिजे.

श्रीवसिष्ठः—याप्रमाणें त्या मुनीकडून
उपदेश केला गेलेला तो व्याध धनुष्यबाण
टाकून मुनीप्रमाणें आचरण करीत राहिला.
याचना न करतां जें प्राप्त होईल तें खाऊन
तो त्या आश्रमांत राहिला. त्यानंतर मनानें
तो मौनी होऊन सत्संग, शास्त्र यांनीं सिद्ध
होणारी जी सारासार विवेकशीलता तिच्या-
मध्ये थोड्याच दिवसांत प्रविष्ट झाला. ज्या-
प्रमाणें पुष्प क्रमानें विकसित होऊन आपल्या
सुगंधानें मनुष्याच्या हृदयाला आल्हादित
करीत त्यांत प्रवेश करितें, त्याप्रमाणें तो
मनानें शास्त्रविवेकशीलतेत प्रविष्ट झाला. हे
शत्रूचें दमन करणाऱ्या रामा ! पुढें एकदा त्या
मुनिश्रेष्ठाला तो म्हणाला, हे भगवन् ! प्राण्यां-
च्या आंत असलेलें स्वप्न मायत्प्रमाणें बाहेर
असल्यासारखें कसे दिसतें व बाहेर स्थित अ-
सलेला प्रपंच, स्वप्न होऊन आंत कसा दिसतो ?
प्राण्यांच्या अंतरंगांतील स्वप्न कोणत्या उपा-
यानें दिसतें ? तसेंच आंत व बाहेर असलेला

प्रपंच स्वप्नरूप कसा दिसतो ? प्रपंच जर स्वप्नच
आहे तर तो आंत व बाहेर असा दोन
प्रकारें असलेला कां दिसतो ?

मुनिः—हे साधो ! माझाहि विवेक जेव्हां
दृढ झाला नव्हता तेव्हां प्रथम माझ्याहि चि-
त्तांत हा असाच वितर्क होता. तो तसा कां
होता तें कांहीं सांगतां येत नाहीं. पण आका-
शांतील अभ्राप्रमाणें तो होता खरा. तेव्हां
निर्णय करून घेण्यासाठीं मी धारणेचा अभ्या-
स केला. पद्मासन घालून व परकायाप्रवेशाला
अनुकूल अशी बहिःकुंभक धारणा धरून सर्व
लोकांच्या आत्मत्वानें प्रसिद्ध असलेल्या संवि-
देतच मी स्थिर झालों. सायंकाळीं सूर्य आपल्या
मंडलकांतीनें आतपाला—उन्हाला जसा आप-
ल्यामध्ये आकर्षण करून घेतो, त्याप्रमाणें मी
त्या संविदेत स्थिर होऊन दूर गेलेल्या आपल्या
चित्ताला त्याच संविदेनें स्वहृदयांत ओढून
घेतलें व त्याचा स्वहृदयांत उपसंहार केला.
प्राणांतर्गत चित्च्या प्रेरणेनें ह्मणजे प्राणासह
जीवाच्या बहिर्गमनास अनुकूल अशा योग-
शास्त्रप्रसिद्ध प्रयत्नानें जीवाची उपाधि असें
जें चित्त त्यासह प्राणाला शरीराच्या बाह्य-
प्रदेशीं रेचकानें घालविलें. पुष्पापासून सुवा-
साला जसें उपायानें दूर करावें, त्याचप्रमाणें मी
चित्तासह प्राणाला बाहेर घालविलें. त्यानंतर
बाह्याकाशस्थ जीवोपाधिभूत चित्तानें परिवेष्टित
झालेला तो प्राणवायु मी पुढें असलेल्या एका
छात्राच्या प्राणाशीं संयुक्त केला. माझ्या
प्राणानें युक्त झालेला जो त्या जंतूचा प्राण, त्यानें
मला त्याच्या हृदयांत नेलें. ज्याप्रमाणें मुंगूस
बिळामध्यें आपलें मुख घालून, त्या बिळांतून,
आपल्या मुखवायूनें आकर्षण करून घेणें या
उपायानें आपल्या आहारभूत सर्पाला तोंडानें
ओढून घेतो व मारून आपल्या हृदयांत नेतो,
त्याप्रमाणें त्याच्या प्राणानें मला आपल्या हृद-

यांत नेले. मी प्राणरूपी अश्वावर आरूढ होऊन त्याच्या हृदयांत प्रविष्ट झालो. याप्रमाणे परस्परमिश्रित झालेल्या त्या प्राणाच्याच मागो-माग जाणारा मी त्याचा अनुचर होऊन देहांत गेल्यावर आपल्या बुद्धीने मोठ्या संक-टांमध्ये स्थित झालो. सर्व बाह्य प्रदेश लहान-थोर जलप्रवाहांनी जसा युक्त असतो, त्याप्रमाणे त्याचे तें शरीर, ज्यांतून रस वहात आहे अशा पुष्कळ नाड्यांनी सर्व बाजूंनी परिवेष्टित होतें. बरगड्यांचा पिंजरा, त्यांतील प्लीहा, यकृत, रक्तादिकांचे पिंड यांची ज्यांत गर्दी झाली आहे, असे तें त्या जीवाचे गृह होतें. एखादे लौकिक गृह भांडीं वगैरे उपकरणांनी जसे भरलेले असावे, तसेच तें शरीर त्या सर्वांनी भरलेले होतें. ग्रीष्मऋतूतील उन्हाने संतप्त झालेल्या ऊर्मिजालांनी युक्त असलेल्या समुद्रा-प्रमाणे तें शरीर जाठराग्नीमुळे आंतून सळसळत असलेल्या उष्ण अवयवांनी युक्त होतें. जीवना-साठी चित्त व प्राणादि वायु त्याला नेहमी सचेतन करीत होते; व बाहेरील सोमात्मक अपानवायूचा नासाग्रांतून आंत प्रवेश होत असल्यामुळे त्यांत प्रत्येक क्षणी नवीन नवीन बाहेरील शैत्य शिरत होतें. म्हणूनच तें जीव-सदन सचेतन होतें. रक्ताच्या नाडीद्वारांतून स्वभावतःच होणाऱ्या संचाराला प्रतिबंध कर-णारे जे अन्नरस व श्लेष्मादिक त्यांच्या स्त्रावा-नी तें अपवित्र झाले होतें. त्यांत दाट अंधकार होता. तें उष्ण होतें व नरकाप्रमाणे त्यांत एकच गर्दी झाली होती. रस, रक्त, कफ, पित्त यांचा बहात्तरहजार नाड्यांमध्ये कोठें उदय होत होता व कोठें ते अडकून रहात होते. कोठें त्यांचे संचार सहज होत असल्यामुळे ते स्पष्ट दिसत होते, कोठें मार्गाचा निरोध झाल्या-मुळे अस्पष्ट होते. त्यांत प्राणांची क्रीडा चालली होती. सप्तधातूंमध्ये स्थित असले-

ल्या त्यांमध्ये वैषम्य असल्यामुळे तें शरीर म्हणजे भावी रोगांचे सूचकच होतें. अपानादि वायु शरीरांतून जोराने वाहू लागला असतां यांतून गुडगुड इत्यादि ध्वनि निघतो. हृदयांतून निघालेल्या कमलनालांत समुद्रांतील वड-वाग्नीप्रमाणे तो जठराग्नि एकसारखा पेटत असतो. वासनामय पदार्थांनी तें निबिड झालेले होतें. वात-युक्त इंद्रियांनी तें बद्ध केलेले होतें. साक्षिआत्म-स्वभावाने तें स्वच्छ होतें. रात्री चोरांच्या योगाने एखादे नगर जसे, त्याप्रमाणे निरानिराळ्या प्र-देशीं कोठे तें सौम्य होतें व कोठे शुब्ध होतें. कोठ्यांतील अन्नरसांचा ध्वनि उत्पन्न करण्यांत तत्पर असलेल्या व त्यामुळे नाडीमार्गांत गाबन करणाऱ्या विद्याधर पांथाप्रमाणे संचार कर-णाऱ्या वायूंनी तें व्यापलेले होतें. जसा एखादा श्रेष्ठ पुरुष लोकांच्या गर्दीत जोराने शिरतो, त्याप्रमाणे मी त्या जंतूच्या दाट हृदयांत शिरलो. रात्री दूर असलेल्या चंद्राकडे सूर्यप्रभा जशी मोठ्या यत्नाने येते, त्याप्रमाणे मी त्याच्या हृदयांतलि तेजोधातूस म्हणजे जठराग्निरूप तेजाच्या सारास मोठ्या यत्नानेच प्राप्त झालो. तें तेज जरी अगदी जवळ होतें, तरी असंख्य नाडीमार्गांनेच त्याला प्राप्त व्हावयाचे असल्यामुळे तें जणू काय अति दूर असल्या-सारखे भासतें. कारण सर्व त्रिभुवनहि त्यांत भासत असल्यामुळे तो तेजोधातु आरशासारखा आहे. त्रैलोक्यवस्तूंतलि दीपाप्रमाणे तो प्रका-शक आहे. परमात्माहि तद्रूप आहे. त्यामुळे जीव त्या तेजामध्ये असतो. म्हणून त्याला 'तेजःसार' असे म्हटले आहे. ज्याप्रमाणे सूर्याने विकसित केलेल्या पुष्पामध्ये सर्वत्र असलेलाहि सुगंध व शैत्य त्याच्या परागावरून उपलक्षित झालेल्या मुखामध्ये विशेषतः रहातात, त्याप्रमाणे सर्वगत आत्मा जीव होऊन शरीरांत नखापार्यंत जरी प्रविष्ट

झाला आहे, तरी तेजोधातूमध्ये विशेषतः रहातो. ज्याप्रमाणे वायु घटादिकांत ठेवलेल्या दीपज्योतीला सूक्ष्म घटाछिद्रांतून प्रवेश करून रक्षितात, त्याप्रमाणे इंद्रियाभिमाना देवांकडून सभोवार चारी द्वारांमध्ये रक्षिलेल्या त्या जीवाच्या आधारभूत ओजामध्ये मी त्याला न कळतां प्रवेश केला. पुढे सुगंध जसा वायूमध्ये, सूर्य जसा चंद्रामध्ये, किंवा पाणी जसे मृत्पात्रामध्ये प्रवेश करते, त्याप्रमाणे मी साक्षात् त्या जीवाच्या उपाधिभूत मनोमय विज्ञानमय-कोशयुक्त आनंदमय कोशांत प्रवेश केला. तो आनंदमय कोश जणुंकाय दुसरा चंद्रच होता. तो शुभ्र मेघाच्या खंडाप्रमाणे कोमल होता, किंवा लोण्याच्या गोळ्याप्रमाणे मृदु होता, व दुधाच्या बुडबुड्याप्रमाणे सुंदर होता. कारण त्यांत स्नेह व आनंद यांचा स्वभावतःच अनुभव येत होता. पूर्वस्थानामध्ये प्रवेश केल्यामुळे मला जी व्यग्रता प्राप्त झाली होती व श्रम झाले होते, ते सर्व येथे नाहीसे झाले. आपल्या हृदयांतली ओजाप्रमाणेच त्याच्या तेजोधातूमध्ये मी स्वस्थ राहिलो व स्वतःच्या स्वप्नाप्रमाणे त्याचे अखंडित स्वप्नरूप विश्व पाहू लागलो. सूर्यासह, पर्वतासह, समुद्रासह, सुर, असुर, मानव यांसह नगरे व वनविस्तार यांसह, लोकांतर व दिङ्मुखे यांसह, द्वीपे, सागर, महासागर, काल, क्रिया, कल्प, क्षण, ऋतु, स्थावर, जंगम यांसह त्याचे सर्व विश्व मी पाहिले. ते तेथील स्वप्नदर्शन अनादिप्रवाहरूपाने प्रसिद्ध जगासारखेच स्थिर स्थित होते. मी त्या वेळी जागृत अवस्थेमध्येच होतो. कारण मला जाग्रदवस्थेच्या शेवटी निद्रा आलीच नाही. तेव्हां झोप नसतानाच मी हे स्वप्न काय पहात आहे असा जेव्हां विचार करू लागलो तेव्हां हे व्याधा ! सावध असलेल्या मी असे जाणले—या प्रत्यगात्मरूप चिद्धातूचे हे ऐश्वर्यस्वरूप आहे.

हा ईश्वर आकाशरूप अशा आपल्याला 'घट' असे किंवा 'पट' असे किंवा 'जगत्' असे किंवा 'जीव' असे जे नामरूप कल्पितो, तसाच तो स्वतःच त्या त्या नांवाने होतो. हा चिद्धातु जेथे जेथे असतो तेथे तेथे आपली आकाशता न सोडतांच आपल्या स्वरूपाला जगद्रूप पहातो. सर्व लोक यालाच स्वप्न असे म्हणतात, हे मला आतां कळले. स्वप्न म्हणजे आपल्याच चैतन्याचा विकास आहे. चिद्धातूचे जे आकाशरूप स्फुरण त्यांतीलच कांही भागाला स्वप्न म्हणतात व कांही भागाला जाग्रत् म्हणतात. पण स्वप्न व जागर या दोन पृथक् अवस्थाच नाहीत. कारण स्वप्न हे जागरावस्थेत स्वप्न व ते स्वप्नकाली जागरच आहे. त्याचप्रमाणे जागरावस्था स्वप्नामध्ये स्वप्न असून जागरावस्थेत मात्र जागृति आहे. याप्रमाणे एक जागृतिच दोन प्रकाराने अनुभवास येते. मरणहि त्या दोन अवस्थांहुन भिन्न नाही. कारण पुरुष चिन्मात्रच आहे. लक्षावधि शरीरे जरी मेली तरी हे महाबुद्धे ! तो केव्हां मेला, कोणचा मेला व कसा मेला हे अप्रसिद्धच आहे. आत्म्याचे शरीरग्रहण व मरण या दोन्ही गोष्टी गृहित धरून हे सांगितले आहे; वस्तुतः खरे नव्हे. ते चेतन आकाशच आहे. तेच देहाप्रमाणे स्फुरण पावत राहिले आहे. ते अनंत आहे. सर्व विभागशून्य आहे व भ्रांतीनेच मूर्तकार व अमूर्तकार दिसते. म्हणजे अमूर्तता हाच ज्याचा स्वभाव आहे व जो नित्य अनंत उदितात्मा आहे, त्या चित्संज्ञक परमाणूची जगद् ही मज्जा आहे असे सांगितले आहे. म्हणजे त्यांतील जो सारभूत अंश त्याला देहयुक्त जगत् असे म्हटले आहे. चिदाकाशाच्या उदरांत सगळे अनुभवाणु भासतात. असंख्य जगज्जांति त्यांतच अनुभवास येतात. ज्याप्रमाणे अवयवी पदार्थांचा विचित्र अवयवाणु भास-

तात, तसेच ते जगदनुभव घेतात. जगद्भोग देणाऱ्या कर्माचा उपशम झाला असता त्या-पासून निवृत्त झालेला जीव, त्याच्या आधार-भूत हृदयांत स्थित होऊन आपल्याच रूपाला क्षणजे संस्कारांच्या अनुरोधाने चिद्विवर्तालाच हा बाहेर दिसणारा स्वप्नसर्ग आहे, असे सम-जतो. जेव्हां चित्तबाह्योन्मुख होतें, तेव्हां जाग्रत् या नांवाचे आपलेच रूप बाहेर स्फुरत अस-लेले तो पहातो. व चित्त जेव्हां आंतल्या आंत रहातें, तेव्हां तो जीव आपल्याच रूपाला स्वप्न असे पहातो. एकात्मक असलेलाच जीव आंत व बाहेर अंतरिक्ष, पृथ्वी, वायु, आकाश, नद्या, पर्वत, दिशा या रूपाने प्रसार पावला आहे. ज्याप्रमाणे सूर्य आपल्या बिंबामध्ये जरी स्थित असला तरी तो आपल्या कांतीने या भूलोकींही स्थित असतो, त्याप्रमाणे जीव जगद्रूप होऊन बाहेर व आंत स्थित आहे. चिदात्मक जीव 'मीच आंत स्वप्न व बाहेर जा-गृत आहे' असे जर यथार्थ समजला तर क्रमाने तो सर्ववासनाशून्य होऊन मुक्त होतो. तो वस्तुतः अदाह्य व अच्छेद्यहि आहे. तरी जीव त्याविषयी विपरीत भावना करतो. लहान बालक बागुलबुवाला जसा भितो, त्याप्रमाणे द्वैतरूप संकल्पयक्षाने हा मोहित होतो. हा मनांत आपल्यालाच जगद्रूपाने पाहू लागला म्हणजे स्वप्न होतो व बाहेर जगद्रूपाने पाहू लागला क्षणजे जागृत होतो. म्हणजे तो स्वतःच त्या दोन अवस्था होऊन रहातो. त्याच याच्या स्वप्न व जागृति या दोन अवस्था आहेत. या-प्रमाणे जाग्रत् व स्वप्न यांचे तत्त्वतः चिंतन करणाऱ्या माझ्या मनांत सुषुप्त हें काय आहे आहे अशी चिंतनरूप मति उत्पन्न झाली. त्यामुळे मी सुषुप्तांशाचाहि विचार करण्यास तयार झालों. आणि 'मला या दृश्य सृष्टीला घेऊन काय करावयाचे आहे ? मी दीर्घकाल

अगदी मुकाट्याने निश्चित होऊन रहातो, असे क्षणून मी आंत जोंवर तसाच शांतरूप असतो तोंवर सुषुप्त असते. चित्ताच्या निश्चल-तेवांचून सुषुप्त म्हणून दुसरे कांहीं नाही. चित्तव्याप्तीच्या अमावी चित्ति व्यक्त होत नाही. त्यामुळे सुषुप्त हें घटादिकांप्रमाणे जड आहे. (अशी शंका घेऊन तो मुनि म्हणतो) विशेषतः अहं या रूपाने सुषुप्त अविदित जरी असले तरी नखकेशादिकांप्रमाणे सामान्यतः विदित आहे. म्हणून विदित-अविदितरूप अस-लेले तें सुषुप्त त्याच्या चेतनरूप साक्षीमध्ये जड नव्हे व अजडहि नव्हे, असे स्फुरते. 'जाग्रत व स्वप्न यांतील भ्रमणाने मी श्रांत झालों आहे. मला आतां ही विशेष संवित् काय करावयाची आहे ! मी आतां कांहीं काळ शांत रहातो.' अशा संकल्पांत गाढ निद्रारूप परिणाम पावून रहाणे हेंच सुषुप्त होय. ही गाढ निद्रा जाग्रदवस्थेतहि आपोआप संभवते. 'मी आतां कशाचेहि चिंतन करीत नाही; शांत राहतों,' क्षणून एकरूप झाले की ही अवस्था प्राप्त होते. जेव्हां गाढ एकरूपता असते तेव्हां तिलाच निद्रा म्हणतात. पण तीच जेव्हां आप-ली घनता सोडून किंचित् विक्षेपरूपाने शिथिल होते तेव्हां तिलाच स्वप्न म्हणतात. मी या-प्रमाणे सुषुप्ताचा निश्चय करून तुरीयावस्थेचा शोध करू लागलों. परम बुद्धीने युक्त होऊन तुरीयेचा निश्चय करण्यास जों मी उद्युक्त होत आहे, तों मला शुद्ध सम्यग्बोधावांचून दुसरे कांहींच त्याचे स्वरूप दिसेना. प्रकाश आला असता अंधकाराचा जसा लोप होतो त्याप्रमाणे सम्यग्बोधाने हें यथास्थित असलेले विश्व लीन होते. यास्तव सम्यग्बोध हेंच तुरीय होय, असा मी निश्चय केला. त्या तुरीयांत विलीन झालेल्या विश्वाचे आत्यंतिक अविलीनत्व जसेच्या तसेच असते. म्हणूनच स्वप्न, जागृति,

व सुषुप्त या तिन्ही अवस्था तुरीयांत अंतर्भूत होतात. यथास्थित जगांसह ते एका दृष्टीने त्यांत आहे व एका दृष्टीने नाहीहि ! हे जगत् आपल्या योग्य कारणापासून उत्पन्न झालेले नाही. तर ब्रह्मच हे असे जगद्रूपाने अवस्थित आहे. ते नित्य, अज व शांत आहे व असा बोध हीच सदा तुर्यता आहे. जन्माच्या कारणांचा अद्वय ब्रह्मामध्ये असंभव असल्यामुळे सर्ग झणून दुसरा कांहीं पदार्थच उत्पन्न होत नाही. तर जल द्रवत्वाचे जसे ग्रहण करिते, त्याप्रमाणे चित्च्या जगदाकार चेतनानेच सर्गसंवित् स्वतःच ग्रहण केली आहे. १३७.

सर्ग १३८ वा.

—:०:—

१ त्या प्राण्याचा जीव व आपला जीव यांना एकत्र मिळविले असतां मला द्विगुण विश्व दिसले व २ ऐक्य केले असतां एकच विश्व दिसले, असे वर्णन.

तापसः—याप्रमाणे जागृतीपासून तुर्यावस्थेपर्यंत चारी अवस्थांचे तत्त्व जाणून नंतर मी त्या प्राण्याच्या संविदेने चिदाभासरूप जीवाशी एकरूप होण्याचा यत्न केला. ज्याप्रमाणे वायूने पद्माकरांत नेलेला पुष्पित आम्रवृक्षाचा सुगंध त्या कमलापासून निघणाऱ्या वायुस्थ सुगंधाशी एकरूप होतो, तसाच मी त्याच्याशी एकरूप होऊं लागलों. मी त्या प्राण्याच्या चिदाभासांत प्रवेश करण्यासाठी त्याच्या त्या पूर्वोक्त चिदातूला जो सोडीत आहे, त्याच्या साक्षिस्वरूपांतून जो बाहेर पडत आहे, तो मध्येच माझी समस्त इंद्रियरूप संविद् बाह्य विषयाभासांत बलात्काराने प्रवृत्त झाली. ती माझी इच्छा नसतांनाच बहिर्मुख झाली. मी त्या बाह्य विषयांकडे प्रवृत्त झालेल्या इंद्रिय-

संविदांचा अंतर्मुख प्रयत्नाने बलात्काराने निग्रह केला. तेव्हां तेलाचा बिंदु पाण्यांत जसा पसरतो, तसा मी आंतहि एका क्षणांत प्रसार पावलों. याप्रमाणे उपाधीच्या द्वारा मी जो त्या प्राण्याच्या चिदाभाससंविदेत मिळून तद्रूप परिणाम पावत आहे, तो तेवढ्या वेळांत मला सर्व भुवन द्विगुणित असलेले दिसले. त्याची वासना व माझी वासना अशा दोन्ही वासनांमुळे ते तसे दिसणे साहजिक होते. दिशा दुष्पट झाल्या. दोन सूर्य आकाशामध्ये तळपू लागले. दोन भूमंडले झाली. दोन स्वर्ग उद्भवले. ज्याप्रमाणे दोन आरशांत दोन प्रतिबिंबे दिसतात, त्याप्रमाणे दोन जगे मला दिसली. ती दोन्ही मिश्रित झालेली होती. त्यामुळे जगच्चित् द्विगुण वृद्धि पावली. तिलद्वयांतील तेलाप्रमाणे जे बुद्धिकोशस्थ चेतन भासते, त्या संमिश्रित उपाधिस्थ—चिदाभासद्वयांत द्विगुणीभूत जगत् तसेच मिश्रित भासू लागले. दोन संवित्कोशांत मिश्रित व अमिश्रित अशी दोन्ही जगे, दूध व जल यांच्या मिश्रणाप्रमाणे भासली. तेव्हां त्या प्राण्याच्या चिदाभाससंविदेला आपल्या संविदेने परिच्छिन्न करून आत्मरूपत्वास प्राप्त केले. दोन्ही उपाधींचे ऐक्य बनवून तिला एकात्मतेस पोचविले. एक ऋतु एका ऋतूशी, एक अल्प नदी दुसऱ्या मोठ्या नदीशी, सुगंधलेखा वायूशी, किंवा धूमपंक्ति मेघाशी एकरूप होते, त्याप्रमाणे त्याची संविद् माझ्या संविदेशी एकरूप झाली. दूषित दृष्टीने दिसत असलेले दोन चंद्र सुदृष्टीमध्ये जसे एकत्वास प्राप्त होतात, त्याप्रमाणे वासनांच्या एकत्वाने संविदेचे एकत्व होऊन पूर्वी द्विगुणीभूत झालेले जगत्हि एकत्वास प्राप्त झाले. त्यानंतर स्वतःविषयीचा पूर्वापर संबंध न सोडतां त्याच्या चितीमध्ये स्थित असलेल्या मी आपला संकल्प कमी कमी

केला व त्या प्राण्याच्या संकल्पानुसार स्थितीस प्राप्त झालो. त्यानंतर त्याच्या चित्तवृत्तीनेच त्याचे बाह्य शब्दादि विषय पहाणाऱ्या मी त्याचे हृदय म सोडतांच त्याच्या जाग्रतव्यवहाररूप दिनाचाराचा अनुभव घेतला. त्यानंतर तो प्राणी अन्न खाऊन व पाणी पिऊन श्रांत झाला व सायंकाली कमळ जसे निद्रोन्मुख होतें, त्याप्रमाणे तो निद्रोन्मुख झाला. त्याचे शरीर भूमिवर हातपाय पसरून पडलें. सायंकाली सूर्य आपल्या कांतीला जसा आकर्षण करून घेतो, तसा प्राण सर्व दिशांमध्ये पसरून विषयानुरूप क्रिया करणाऱ्या त्याच्या चित्ताचा आंत उपसंहार करिता झाला. कासवाचे अवयव जसे त्याच्या पोटांत शिरतात, त्याप्रमाणे चित्तासह सर्व इंद्रियवृत्ति त्याच्या हृदयकोशांत गुप्त रीतीने शिरल्या. चक्षुरादिक निमीलित होऊन हृदयकमलाकार झाली. मरणसमयी इंद्रियांची जी स्थिति होते तशीच प्राणः त्यांची स्थिति झाली. मातांच्या बाहुल्यांसारखी किंवा चित्रांतील चित्रांसारखी ती व्यापारशून्य होऊन राहिली. मी सुद्धा त्याच्या चित्तानुसार अनुवर्तन करणारा झाल्यामुळे त्याच्या चित्तवृत्तीसहवर्तमानच त्याची इंद्रियगोलके सोडून त्या त्या नाडीमार्गांनी हृदयामध्ये प्रविष्ट झालो. सर्व बाह्यानुभवाचा उपसंहार करून शय्येप्रमाणे मऊ असलेल्या त्याच्या ओजांत म्हणजे पूर्वोक्त तेजांतील आनंदमय कोशांत एक क्षणभर सुषुप्ताचा अनुभव घेतला. त्या वेळीं समान या नांवाचा वायु छिद्रयुक्त कळ्यांतून ठिकठिकाणीं अन्नपानरसविकारांकडून निरुद्ध केला जात असल्यामुळे जरी बाहेर पडत नाही, तरी आंतल्या आंत त्याचा संचार होतोच. जेव्हां ही अशी सुषुप्तावस्था प्राप्त होते, तेव्हां प्राण एक, अद्वैत, संप्रसन्न आत्ममात्रपरायण होऊन हृदयांतलि

पुरांत प्रवेश करून राहिलेल्या चित्ताला स्वाधीन करून घेतो. कारण प्रत्यगात्मा हाच त्याचा पुरुषार्थ असून तो तद्रूप होऊन जातो. (अहो, पण तो जरी असा स्वार्थामध्ये प्रसक्त झालेला असतो, तरी इंद्रिये, मन इत्यादि दुसन्यांचीं कांयें कां करीत नाही ? उत्तर—) कारण निरतिशय आनंदरूप—स्वार्थसत्तारूप सुषुप्तीत हेंच एक निरतिशय आनंदस्वरूप अनुभवास येतें. त्यांत दुसरे कोणाचेहि कोणतेच कृत्य अनुभवास येत नाही. त्या अवस्थेत विक्षेपदुःखाचा लेशहि भासत नाही.

श्रीरामः—चित्त आतां हि प्राणामुळेच आपले मननादि व्यापार करते. त्यामुळे सुषुप्तीत प्राणाने त्याला घासून—अधीन करून घेतल्यामुळे तें मनन करीत नाही, असे जर म्हटलें तर मग तें आतां मनन कां करते ? प्राणाहून त्याला पृथक् केलें झणजे त्याचे कांहीं स्वरूपच रहात नाही. कारण प्राणाने ज्याला सोडलें आहे असें मन झणजे कांहींच नाही.

श्रीवासिष्ठः—(अधिष्ठान सन्मात्राहून पृथक् केल्यावर देह, प्राण, इत्यादि जगद्रूप कांहींच नाही. पण त्याला पृथक् करीपर्यंत त्याच्या सत्तेनें सर्व आहेच. तेव्हां प्राणाहून पृथक् केलेलें एकटें मनच नाही असें कां म्हणतोस ? अशा आशयाने उत्तर देतात—) रामा, हा आपला देह साक्षात् अनुभवास जरी येत असला तरी वस्तुतः नाहीच. स्वप्नामध्ये जसा पर्वत, त्याप्रमाणे हें शरीर मानसकल्पनामात्र आहे. त्यामुळे मनाहून पृथक् केलेलें तें मुळीं विद्यमानच नाही. त्याचप्रमाणे चित्तिहि विषयानिरूप्य असल्यामुळे म्ह० विषयांवरूनच त्याची सिद्धि होत असल्यामुळे विषयांच्या अभावीं त्याचा पृथक् स्वभावच रहात नाही. सृष्टीच्या आरंभी त्याच्या योग्य कारणांचा अभाव असल्यामुळे

दुसऱ्याची उत्पत्तिच संभवत नाही. अर्थात् पूर्व-पूर्व विषयांवरून मनाची सिद्धि होते, असेही म्हणतां येत नाही. म्हणून हे सर्व ब्रह्म आहे. ते सर्वात्मक असल्यामुळे त्याच्या सत्तेनेच सर्व विश्वाची सत्ता आहे, असे म्हटल्यास मात्र मन इत्यादि सर्व पदार्थ आहेतच. चित्त, देह इत्यादि सर्व आहे. कारण ते सर्व तत्त्ववेत्त्याच्या दृष्टीने ब्रह्मच आहे. पण अब्रह्मज्ञांच्या दृष्टीने हे चित्त, देहादिक जसे आहे, तसे ते आम्हां तत्त्ववेत्त्यांच्या दृष्टीने नाही. म्हणजे ते त्याचे अस्तित्व कोणत्या प्रकारे मानतात ते आम्हांला कळणे शक्य नाही. हे राजपुत्रा रामा, ज्याप्रकारे हे त्रिभुवन ब्रह्मच आहे आणि ज्याप्रकारे ते विविधात्मक झाले आहे, तो सर्व अध्यारोपादि क्रम मी सांगतो ऐक. एक शुद्ध, अनंत, आकाशाकार चिन्मात्र आहे. तेच सर्वदा व सर्वरूपाने असते. वस्तुतः जगत् नाही व दृश्यता नाही. पण ते सर्वज्ञ असल्यामुळे त्याने स्वतःच या मनस्त्वाचा प्रथम आपल्यावर आरोप केला आणि तो केवळ आरोप असल्यामुळेच त्याने शुद्ध, ज्ञानस्वरूप, सर्वचिंताशून्य असे आपले रूप सोडले नाही. म्हणजे त्या आरोपप्रसंगीहि त्याच्या स्वरूपांत कांहीं बदल झाला नाही. त्या मनाने आत्म्याच्या संसाराची जी कल्पना केली तोच हा प्राणवायु होय, असे हे ज्ञानश्रेष्ठा ! तू समज. त्या मनाने कल्पिलेली ही प्राणता जशी अनुभवास येते, त्याचप्रमाणे इंद्रिये, देह वगैरे व दिक्कालक्रिया वगैरे त्याच्या कल्पनेमुळेच अनुभवास येतात. त्यामुळे हे सर्व विश्व अखांडित चिन्मात्र आहे; आणि चित् तर परब्रह्म आहे. त्यामुळे हे सर्व ब्रह्मच विस्तारलेले आहे. हे सर्व जगत्स्वरूप निराकार, आदिअंतशून्य, निराभास, निरामय, शांत चिन्मात्र व सन्मात्र ब्रह्मच आहे. परब्रह्म सर्व शक्तींनी युक्त आहे. त्यामुळे आपल्या पाहि-

ल्या मनःशक्तीने जसे पूर्वी सिद्ध होते, तसेच जागरावस्थेत व स्वप्नदर्शेत ते. आपले स्वरूपच जगद् झालेले पहाते. संकल्पात्मक मनच कार्य-ब्रह्म असून, ते ज्याप्रमाणे पृथिव्यादि लोक व दुसरेही सर्व कांहीं कल्पिते, तसाच त्याचा अनुभव घेते. ही गोष्ट आबालवृद्धांस माहित आहे. अरे बा रामा ! आकाशरूप असलेला चेतनात्माच आरंभी चित्तामुळे प्राणवान् झाला; म्हणजे चित्तानेच त्या आद्य पुरुषाला प्रथम प्राणयुक्त केले. त्यानेच त्याला देहयुक्त केले. व त्यानेच त्याला त्रिभुवनरूप बनविले. या गोष्टीचा सर्वांना आपापल्या शरीरांतील संकल्पनगरांत व स्वप्नांत चांगला अनुभव येतो. १३८.

सर्ग १३९ वा.

१ प्राणाहूनहि चित्ताचे प्राधान्य आहे. २ मुनीच्या सुगुप्तीपासून स्वप्नाची प्राप्ति झाली असतां प्रलयदर्शन.

श्रीवासिष्ठः—चित्तच जगत्कर्तृ आहे. ते ज्या सत्, असत्, किंवा सदसत् पदार्थाची जशी कल्पना करिते, तसा तो त्याच्यापुढे उभा राहतो. त्या चित्तानेच प्राणाचा संकल्प केला. प्राणच माझ्या सर्व व्यवहाराचा निर्वाह करणारा आहे, त्या प्राणावांचून मी अस्तित्वांतहि राहणार नाही, अशीहि त्याने कल्पना केली. त्यामुळे ते चित्त प्राणाधीन आहे असे म्हटले जाते. (पण स्वप्न-मनोराज्यादिप्रसिद्ध देहांत प्राणांच्या अभावीहि मनाचा व्यापार दिसत असल्यामुळे ' त्याच्यावांचून मी अस्तित्वांतहि राहणार नाही ' हा संकल्प बाधित होतो, अशी आशंका घेऊन सांगतात—) मी कांहीं काल प्राणावांचून कधीच राहणार

नाहीं, अशी कल्पना करून पुनः खरोखर त्यावांचूनहि मी राहीन, अशी कल्पना केली. त्या मनानें जेथें जेथें प्राणासह शरीर कल्पिलें, तेथें तेथें तें एका क्षणांत विस्तृत मायानगरा-प्रमाणें उदय पावलेलें त्याला दिसलें. प्राण व देह यांच्या कल्पनेनंतर 'मी पुनः केव्हांहि प्राण-देहविरहित होणार नाही,' असा जीव अत्यंत दृढ निश्चयवान् होतो. पण तो चिन्मात्रस्वभावाविषयी दृढनिश्चयवान् मात्र होत नाही. त्यामुळेच थोड्याशा विचारानें संदेहप्रचुर अज्ञानापासून निस्तार होत नाही. संदेहामुळे चित्त डळमळत रहातें. असत्-निश्चयानें युक्त असलेल्या त्याला दुःख होतें. दृढ झालेला विपरीत निश्चय, यथार्थ दृढ निश्चयावांचून निवृत्त होत नाही. हें भ्रांतिज्ञान अत्यंत दृढ आहे, त्यामुळे अल्प विकल्पानें तें निवृत्त होत नाही. ज्याला 'हा मी' असा दृढ प्रत्यय येत असतो त्याचा तो भ्रांत प्रत्ययहि आत्मविज्ञानावांचून दुसऱ्या कोणत्याच उपायानें शांत होत नाही. मोक्षोपायाचा विचार केल्यावांचून ज्ञान केव्हांच सिद्ध होत नाही. यास्तव मोक्षोपायाचा मोठ्या प्रयत्नानें विचार करावा. 'मी' व 'हें' अशी दोन प्रकारचीच अविद्या आहे. त्यापलिकडे तिसरी अविद्या नाही; आणि मोक्षोपायावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि साधनानें ती जात नाही. 'माझे प्राण हेंच जीवित आहे, तेंच माझ्या परमप्रेमाचें आस्पद असें माझे स्वरूप आहे,' असा मनानें दृढ अभ्यास केला. तें त्या प्राणांतच आसक्त होऊन राहिलें. त्यामुळे त्यानें तसेंच पाहिलें. त्याला प्राणच आपलें स्वरूप आहे, असा अनुभव आला. (त्याच-प्रमाणें मनाची देहाधीनता प्रकट करितात—)

१ येथें सत् म्हणजे व्यावहारिक, असत् म्हणजे मिथ्या व सदसत् म्हणजे प्रातिभासिक वस्तुजात.

यो. बा. ५२

देह सौम्य स्थित असला की प्राणहि सौम्य आहे, असें मन मनन करूं लागतें. पण देह क्षुब्ध झाला की, तो क्षोभ प्राणांतच आहे, असें जाणणारे मन दुसरे कांहींच म्हणजे आत्मतत्त्वविवेकहि पहात नाही. म्हणूनच जेव्हां प्राण स्वकर्मरूप स्पंदांत अत्यंत व्यग्र असतो, तेव्हां त्या मनाच्या इष्ट व्यवहारांत व्यग्रता येते. तें देहाधीन झाल्यामुळे आत्मतत्त्व जाणण्यास समर्थ नसतें. यास्तव प्राणनिरोधाचा अभ्यास केल्यावांचून आत्मज्ञानोन्मुख होतां येत नाही. प्राण व मन हे परस्पर रथ व सारथि आहेत. म्हणून ते परस्परांचें अनुकरण करितात. परस्परांचें अनुवर्तन करीत नाहीत, असे रथ व सारथि कोण आहेत? कोणी नाही. त्यांचा संभवच नाही. याप्रमाणें परस्परांनृत्तिस्वभावांत प्राण-मनोरूपानें परमात्म्यानें आदिसृष्टीत आत्मा कल्पिला. त्यामुळे अद्यापि अज्ञांची ती नियति कायम आहे. तिच्यामध्ये मुळीच बदल होत नाही. परमपदामध्ये आरूढ झालेल्या मन, प्राण व शरीर यांत देश, काल, क्रिया व द्रव्य यांनी होणाऱ्या क्रिया—त्यांचे व्यवहार प्रवृत्त होतात. त्यांतील प्राण व मन हीं जोवर साम्यांत स्थित असतात व आपले कर्म करितात, तोवर 'जागृति' या नांवाचा सम व्यवहार होतो. जेव्हां प्राण इंद्रियांच्या वैषम्यापासून निवृत्त होतो, तेव्हां 'विषम स्वप्न' या नांवाचा केवळ मानसव्यवहार होतो; व मन लीन झालें की, सर्वविक्षेपशांतीवरून उपलक्षित होणारी सुषुप्ति प्रवृत्त होते. अन्न-रसांनी व पित्तादिकांनी नाड्या रुद्ध झाल्या असतां पिंडित झालेला प्राण जेव्हां जड होतो म्हणजे त्याचा संचार मंद मंद होऊं लागतो व तो कोठें तरी असतो, तेव्हां मनःशांतीनें सुषुप्त्यवस्था प्रवृत्त होते. याप्रमाणें नाड्या अन्नरसानें पूर्ण झाल्या असतां, किंवा त्यांतील

अन्नरस क्षीण झाला असतां प्राण थकतो व श्रमामुळेहि जेव्हां तो निःस्पंद होतो, तेव्हां सुषुप्तता उदय पावते. मर्दनादिकांच्या योगाने नाड्यांना मार्दव आले असतांहि निद्रा येते, किंवा बाणाने क्षत होणे, व्रण होणे व त्यामुळे रुधिरादिकांची नाड्यांत पूर्णता होणे, या कारणानेहि प्राण कोठे तरी लीन होऊन राहतो व निःस्पंदरूप सुषुप्तता प्रवृत्त होते.

(याप्रमाणे रामाच्या प्रश्नाचे प्रासंगिक उत्तर देऊन वासिष्ठ प्रस्तुत तापस-उक्तीचाच आश्रय करितात.)

तापसः—मी ज्याच्या हृदयांत प्रविष्ट झालो होतो तो प्राणी रात्री आहाराने अत्यंत तृप्त होऊन गाढ निद्रेने व्याकुल झाला होता. त्याच्या बरोबर मीहि निद्रालु झालो, त्याच्या चित्ताशी एकरूप होऊन गेलो. मी आपले स्वातंत्र्य सोडून गाढ सुषुप्तनिद्रेचा अनुभव घेतला. त्यानंतर त्या प्राण्याच्या उदरांतलि अन्न जीर्ण झाले असतां आणि स्वाभाविक नाडीमार्गातून प्राणस्पंदन सुरू झाले असतां सुषुप्तावस्था अल्पत्वास प्राप्त झाली, म्हणजे तिचा गाढपणा जाऊन ती थोडी शिथिल झाली. सुषुप्त अल्पत्वास प्राप्त झाले असतां मी तेथेच जणू काय त्याच्या हृदयांतून निघालेले सूर्यादिकांनी युक्त असे भुवन म्हणजे त्याचा स्वप्नप्रपंच पाहिला. ते त्याचे स्वप्न-भुवन प्रलयकाली क्षुब्ध झालेल्या सागरापासून उद्भवलेल्या महाजलाने भरले जात आहे, असे मी पाहिले. (त्या महाजलाचेच वर्णन—) कल्पांतीचे मेघ मुसळासारख्या धारांनी त्याची वृष्टि करीत होते. त्याच्या लाटा मेघाला स्पर्श करीत होत्या. त्यांतून पर्वत वहात होते. मोठमोठ्या आवर्तीपासून त्यांचा फार मोठा ध्वनि निघत होता. वाहणारी वनपंक्ति हाच तृणसमूह, त्याने युक्त असलेल्या पर्वतांनी ते जल

व्याप्त होते. जिने वृक्ष व पर्वतसमूह उपटले आहेत अशा वावटळीने व अग्नीच्या ज्वालासमूहाने पूर्वीच दग्ध केलेल्या त्रिलोकीच्या खंडांनी—तुकड्यांनी परिपूर्ण अशा जलाने ते भुवन भरले जात होते. त्या त्रैलोक्याच्या तुकड्यांत आकाशांतील सुप्रसिद्ध मोठमोठी देवासुरादिकांची नगरेहि होती. असो; मी तेथेच असे जों पहात आहे, तों मी कोणा एका प्रदेशांतलि एका नगरींत एका गृहांत आपल्या भार्येसह स्थित आहे असे पाहिले. पण त्या प्रलयकालच्या जलाने मला माझी भार्या, मृत्यु, पुत्र, बांधव, घरांतील सर्व भांडी, उपकरणे वगैरे व ते घरहि यांसह वाहून नेले. (त्या अवस्थेतलि ते गृह व ते नगर यांचे वर्णन—) ते प्रलयकालचे जल त्या गृहाला व नगराला वाहून नेऊं लागले असतां त्यांत चोहोंकडून पाणी शिरले. वृक्षाएवढाले उंच तरंग त्याच्यावरून जाऊं लागले. मोठा कलकलध्वनि करून ते जणुंकाय समुद्राला जिकण्यासच तयार झाले होते. त्या नगरींतील सर्व लोक अत्यंत क्षुब्ध झाले. कोणी आपल्या पुत्राचीहि चिंता केली नाही. ते जल भयंकर वर्तुळाकार आवर्तवृत्तींनी सर्वांना व्याकुल करीत वाहू लागले. सर्व लोक उरस्ताडनपूर्वक मोठा आक्रोश करू लागले. तसले लोक व चिखल यांनी ते नगर भयंकर दिसू लागले. भिंती कोसळू लागल्या, काष्ठे कडाकड मोडू लागली. तुटणाऱ्या शंकूचा मोठा ध्वनि होऊं लागला. घरांवरील छपरे खाली पडून वाहू लागली. त्या नगरांतील जी घरे उंच होती, त्यांतील खिडक्यांत उम्या राहिलेल्या भयभीत स्त्रियांचीं मुखे म्लान कमलांप्रमाणे दिसत होती. असो; त्या प्राण्याच्या भावास प्राप्त झालेला मी असे जों एक क्षणभर पाहात आहे व दीनचित्त होऊन मोठा आक्रोश करीत आहे तों ते सर्व गृह चारी भिंतीचे विदारण हो-

ऊन—त्याच्या चारी भिंती फुटून वृद्ध, बालक, स्त्रिया यांसह शतशः विदीर्ण होऊन जलप्रवाहांत गेलें. शिळेमध्ये जसा निर्झर जातो तशीच त्याची दशा झाली. त्यानंतर मीहि त्या प्रलय-जलांत वाहून जाऊं लागलों. मी त्या वेळीं आपल्या कुटुंबांतील सर्व लोकांची आस्था सोडली व केवळ प्राणपरायण झालों. आपले प्राण बांचविण्याच्या खटपटीत पडलों. तरंगसमूहानें फेंकल्यामुळें मी यांजनेच्या योजनें दूर जाऊं लागलों. त्या जलाबरोबर वृक्षहि वहात होते. त्यांचीं अग्नें जळत होती. त्यांच्या ज्वालांमध्ये सांपडून मी जर्जर झालों. काष्ठे, भिंती, डोंगरांचे तटादिक यांवर हापटून मला फारच भयंकर वेदना होऊं लागल्या. माझ्या शरीरावर त्यांचे दुःसह आघात झाले. भोंवऱ्यांच्या भ्रमणाबरोबर मी खोल पातालांतच जणुं काय जाऊन फार वेळानें वर आलों. वेगानें वाहणाऱ्या व क्वचित् संथ चालणाऱ्या, कोठें अप्रतिहत गमन करणाऱ्या व कोठें अडून राहणाऱ्या, गुलगुल असा ध्वनि करणाऱ्या, असंख्य कल्लो-ल्लानीं युक्त असलेल्या जलांत मी वारंवार बुडालों व वर आलों. जलप्रवाहाच्या संघट्टनानें तुटलेल्या मोठ्या पर्वताजवळील पंकयुक्त जलांत मी क्षणभर एखाद्या डबक्यांत हत्ती जसा रुतावा तसा रुतून राहिलों. पण दैववशात् वरून आलेल्या दुसऱ्या पाण्याच्या उपकारक लोंढ्यानें माझा त्यांतून उद्धार केला. त्यांतून वर निघाल्यावर मी जो एक क्षणभर फेंसाच्या गोळ्यावर व पर्वताच्या तुकड्यावर विश्रांति घेत आहे, तो फार मोठ्या तरंगानें एखाद्या वैज्याप्रमाणेंच वेगानें मला पुनः प्रवाहांत पाडलें. त्यामुळें मी पुनः मोठमोठ्या तरंगांतून त्यांच्या बरोबरच भ्रमण करीत जाऊं लागलों. फार काय सांगूं! पण त्या वेळीं दुःखरूप झालेल्या मी ज्याचा अनुभव घेतला नाही असें एकहि

दुःख राहिलें नाही. इतक्यांत हे कमलनयन व्याधा, यावज्जीव चिरकाल अभ्यास केल्या-मुळें व त्या वेळीं अतिशय विषाद झाला असल्यामुळें किंचित् देहभानावर आलेल्या मला आपल्या पूर्वीच्या समाधिमय स्वरूपाचें स्मरण झालें. मी म्हटलें, 'अरे, मला आतां आठवलें. मी दुसऱ्या जगांतील एक तापस आहे. दुसऱ्या कोणाचा स्वप्नानुभव पहाण्याच्या इच्छेनें मी या शरीरांत प्रविष्ट झालों आहे. आणि हा स्वप्नां-तील भ्रम पाहात आहे.' याप्रमाणें मी त्या वेळच्या दृढाभ्यासानें मिथ्याज्ञानरूप स्वरूपांत तरंगांकडून जरी वाहून नेला जात होतो, तरी आपल्या मूलस्वरूपाचें स्मरण होतांच मी सुखी होऊन राहिलों. या सर्व प्रलयकालच्या लाटा म्हणजे मृगजल आहे असें मी पाहूं लागलों. त्यांतून पर्वत, नगरे, ग्राम, पृथ्वी, निरनिराळीं खंडे, वृक्ष, देव, नाग, स्त्रिया, पुरुष, आकाश-चर हे सर्व वाहात चालले होते. मोठमोठी लोकपालांचीं नगरेहि त्यांतून चालली होती. ज्यांतून पर्वत वहात आहेत अशा मोठमोठ्या लाटा परस्परांवर आपटत असलेल्या मला दिस-ल्या. आणि हा सर्व जगाचा नाश पुनः पुनः पाहून मी आपल्या मनांत असा विचार केला— "या मायामहार्णवामध्ये अवस्थान्वयरूप तनि नेत्रांनी युक्त असलेला हा ईश्वरहि जीव होऊन जीर्ण तृणाप्रमाणें वहात चालला आहे, हे केवढें आश्चर्य आहे! खरोखर या दुष्ट दैवाला अकार्य असें कांहींच नाही." ज्याप्रमाणें प्रातःकालीं सूर्याच्या प्रभा पाण्यामध्ये विकसित होणारी कमलें दाखवितात, त्याप्रमाणें गृहेसुद्धां चार बाजूंच्या भिंती पडल्यामुळें आंतील सर्व भाग अगदीं प्रकट दाखविताहेत असें मला वाटलें. या अनेक भ्रमांनीं व विभ्रमांनीं उपलक्षित झालेल्या परा-गांनीं धवल झालेली भ्रमरांची रांग हाच हार आपल्या देहावर वहाणाऱ्या पद्मिनी मुख, हस्त,

पाद इत्यादि पद्मांनी युक्त असलेल्या नद्याच होत. पण त्या सर्व शुद्ध नाहीत व जंगमसंज्ञक-हि नाहीत. तर या स्वप्नांतील नद्या त्या प्रसिद्ध नद्यांहून अगदी विपरीत आहेत. कारण त्या आपल्या तरंगपंक्तींमध्ये गंधर्व, किन्नर, मनुष्य, देव, नाग यांच्या स्त्रियांना विचित्र-पणे वहात होत्या. विद्याधरींच्या भुजलतांमध्ये असलेल्या चंद्रकांत मण्यांतील जणुंकाय विभा-गच याप्रमाणे भासणारे, त्याप्रमाणेच ज्यांत रत्नजडित गवाक्षांची शोभा आहे असे देव, असुर, नाग यांच्या मोठमोठ्या गृहांचे भित्तिभाग या प्रलयकालच्या जलभरांत सुव-र्णाच्या नौकांप्रमाणे भ्रमण करीत होते. हळू हळू विस्तीर्ण होणाऱ्या रत्नजडित गृहा-मध्ये असलेला इंद्र या प्रलयसागरामध्ये सांपडून, कुंकुमाचे ज्यावर चिन्ह आहे अशा व मत्त हत्तीच्या गंडस्थलाप्रमाणे विशाल अशा शचीच्या पयोधरभरावर रतिखेदाने खिन्न होऊन विश्रांति घेत पडला व आपले श्रम घाल-विण्यासाठी जलक्रीडासुखाच्या उद्देशाने तरंगां-वर जणुंकाय झोकेच घेत होता. त्या प्रलय-सागराच्या जलवेष्टनांनी अन्तरिक्षाला भरून सोडून व नक्षत्ररूप पुष्पप्रकरांना सभोवार उडवीत देवमंदिरांनी युक्त असलेल्या मेखवरील उद्यानांत जाऊन, प्रलयवायु मंगलासाठी अक्षतांसह पुष्पवृष्टि करणाऱ्या लोकांप्रमाणे वहात होते. आकाशांत क्षुब्ध झालेल्या पर्वता-प्रमाणे भयंकर दिसणाऱ्या जलतरंगांच्या शिखांनी उडविलेले हे गोफणीतून उडविलेल्या सोन्याच्या पाषाणाप्रमाणे दिसणारे जलरूप ब्रह्मलोकी पद्मांनी परिवेष्टित असलेल्या व कर्णिकेमध्ये ज्ञाननिष्ठ होऊन राहिलेल्या ब्रह्म-देवाच्या आसनभूत कमलास प्राप्त होऊन पुनः परत फिरत होते. हत्ती, घोडे यांप्रमाणे ज्यांच आकार आहेत, अतिशय दाद घुं घुं घोषाने जे

भयंकर झाले आहेत, देवासुरांची सुवर्णमय नगरे ह्याच ज्यांतील विजा आहेत, अशा प्रकारचे हे तरंगसमूह मेघाप्रमाणे आकाशांत भ्रमण करीत आहेत. अतसी पुष्पासारखी जिची शोभा आहे अशा लाटेमध्ये प्रलयार्णव-रूप, दुसऱ्या यमरूपी जलपूराकडून हा एक यमच वाहून नेला जात आहे, असे मला वाटले. म्हणजे यमालाहि वाहून नेणारा जलपूर दुसऱ्या यमासारखा भयंकर दिसला. हे सर्व लोकपाल, नाग, लक्षावधि पर्वत व नगरे ह्यांसह पाण्यांत बुडत आहेत. त्यांतील निधानादि लक्ष्मी-च्या खाणीच अशा पर्वतगुहांत शिरून पुनः परतणाऱ्या वायूच्या गुड गुड शब्दांनी युक्त होऊन वेगाने जे पूर चालले होते त्याबरोबर ते वहात आहेत. दुर्बार जलसमूहाने परिपूर्ण झालेल्या पाताल, भूतल व नभःस्थल यांच्या दिक्कटांबर इंद्र, यम, यक्ष, देव, असुर यांचे समूह, ग्राम, नगरे, विमाने, वृक्ष यांसह जणुं-काय मत्स्यांप्रमाणेच भ्रमण करीत होते. वाहिल्या जाणाऱ्या कृष्णाची तनुच जलरूपी होती. दोहन करण्याच्या वेळीं वांसराला गाईच्या पायालाच जसे बांधतात, तसाच तो प्रकार झाला. देव व दैत्य हे त्या पाण्यांतहि एकमेकांला वेढू लागले. त्यामुळे बुड बुड असा ध्वनि होऊं लागला. तो त्यांच्या स्त्रियांच्या हलाहल शब्दांनी युक्त होता. कोळाह-लाने आकुल झालेल्या देव व दानव यांच्या उत्तमोत्तम नगरांचा विध्वंस होऊन ती वेगाने पाण्यांत पडत होती. त्यामुळे पाणी अतिशय क्षुब्ध होत होते. ते क्षुब्ध जल आकाशाला भरून सोडीत होते. दिशांमध्ये भ्रमण कर-णाऱ्या मेघसमूहांनी त्याला वेढले होते व त्या-मुळे तो एक जलमय स्पष्ट कुडबबंघच आहे, असे भासत होते. अरे अरे ! हा सर्व लोकांना प्रत्यक्ष दिसणारा सूर्य तरंगभ्रमांनी वेगाने

खाली नेला आहे. हे कुबेर, यम, नारद, इंद्र इत्यादि जलाच्या भ्रमणांनी आपले प्राण धारण करण्यास असमर्थ होऊन आता प्राण-त्याग करीत आहेत. याप्रमाणे ब्रम्हदेव, इंद्र, विष्णु यांच्या नगरांना छिन्नाभिन्न करून त्यांच्या खंडांनी व्यापलेल्या पाण्यातून ज्यांचे देह वहात जात आहेत असे तत्त्ववेत्ते आपली शरीरेहि शवाप्रमाणे पाहू लागले. कारण त्यांवर त्यांचा अभिमान नव्हता. त्यामुळे निरनिराळ्या पदार्थांशी संघट्टण पावून दुःखी होणाऱ्याहि देहांना ते मृत व जड असल्याप्रमाणेच पहात होते. त्यामुळे ते प्राज्ञच तेवढे त्या वेळी शरीराच्या छेद-भेद-अभिघातादि दुःखाने दुःखित झाले नाहीत, बाकी सर्व प्राणी दुःखी होत होते. स्त्रियांचा समुदाय तेथे जणुंकाय अर्धवट चूर्णच होऊन गेला होता; पृथ्वीवर अतिजड झणून प्रसिद्ध असलेल्या त्याला त्यांतून तारण्यास दुसरा कोण समर्थ होता ? कारण अंतकाच्या तीक्ष्ण दाढांखाली चर्वण केल्या जाणाऱ्या जनसमूहाला परस्परांचे रक्षण करता येत नाही. जनता आपापसांत आपले रक्षण करण्यास त्या वेळी समर्थ नसते. पर्वतांचे विदारण करून सर्पांप्रमाणे वेगाने गमन करणारे हे जलकल्लोल मोठ्या वेगाने वहात आहेत. त्यांमध्ये देवांची नगरे प्रथम कांहीं वेळ नौकांप्रमाणे पाण्यावर तरंगून शेवटी भग्न झालेल्या नौकेप्रमाणेच त्यांत बुडून जातात ! अरे अरे, काळाने या त्रिभुवनाचे निर्मूलन केले आहे. पाण्याने ज्यांचे विलोडन केले आहे अशा द्वीपांनी, श्रेष्ठ पर्वतांनी, देवांनी, असुरांनी, नागांनी, मनुष्यांनी, गजांनी व चारणांनी, ज्यांची मूळे तोडली आहेत अशा जणुंकाय कमलांनीच व्याप्त असल्याप्रमाणेच ते एक सरोवर होऊन राहिले. हाय हाय ! ऋद्धीने संपन्न असलेले ते जगन्नायक इंद्रादि देव कोठे गेले ? १३९.

सर्ग १४० वा.

—:०:—

१ प्रलयाब्धीचा क्षय. २ गांवामध्ये ब्राम्हण-रूपाने स्थिति. ३ मुनींचे त्या प्राण्याच्या शरीरांतून बाहेर निघणे.

व्याधः—हे भगवन् ! तुमच्यासारखा ज्ञानयोगसिद्धाहि त्या त्या नानाप्रकारच्या अवस्थेला कसा प्राप्त झाला ? ध्यानरूप योगांगांच्या प्रयोगाने लागलीच सर्व भ्रांतीच्या उपशमास कसा प्राप्त झाला नाही ?

मुनिः—कल्पांती नानाप्रकारच्या नाशांनी भ्रांतिरूप विश्वे विनाश पावतात. ते नाश आकाशांत आभासरूप असतात. कदाचित् कल्पांती क्रमाने नाश प्रवृत्त होतो. केव्हां केव्हां अकस्मात् दिशांमध्ये विकार उत्पन्न होऊन एकप्रकारचा नाश प्रवृत्त होतो. क्रमिक कल्पामध्ये योगाने भूत व भविष्यत् पदार्थांचे पर्यालोचन करण्यास अवकाश असतो. पण आकस्मिक कल्पामध्ये तसा अवकाश नसतो. मलाहि त्या आकस्मिक प्रलयांत तसा विचार करण्यास अवकाश मिळाला नाही. आकस्मिक प्रलयामध्ये जेव्हां जलाचा विकार उद्भवतो व तो हिरण्यगर्भाला निवेदन करण्यासाठी देव जो जाऊ लागतात, तो जल त्यांनाहि वाहून नेते. मग देवांचीहि जेथे 'अशी' स्थिति, तेथे माझी काय कथा ? शिवाय हे व्याधा ! काल हा सर्वांचा नाश करणारा आहे. ज्या काळी जी गोष्ट अवश्य व्हावयाची ती होतेच. नाशाचा काळ उपस्थित झाला असता मोठमोठ्या लोकांचेहि बल, बुद्धि व तेज यांचा सर्वत्र सर्व प्रकारे विपर्यास होतो. शिवाय हे अरण्यांतील व्याधा ! मी हें सर्व स्वप्नांत पाहिलेले तुला सांगितले आहे. मी त्या वेळी दुसऱ्याच्या चित्ताचे अनुवर्तन करीत होतो. त्या अवस्थेत मोठमोठ्या

लोकांनाहि विवेक होत नाही. आणि स्वप्नांत कोण काय पहात नाही ?

व्याधः—जीवाचें कल्याण कशांत आहे हें समजणाऱ्या हे पंडिता ! तुम्ही सांगितलेले हें सर्व जर स्वप्नभ्रमासारखें आहे तर तें मला सांगण्यांत तरी काय अर्थ आहे ?

मुनिः—हे बुद्धिमनू, तुला बोध करणें हें यामध्यें फार मोठें प्रयोजन आहे. कारण मी वर्णिलेल्या प्रपंचाप्रमाणेंच हें आतां दिसत असलेलेंहि दृश्य भ्रमात्मक आहे, असें तूं जाणशील, आणि सर्व दृश्य भ्रमात्मक ठरलें असतां तूं दृगरूप पुरुषच अवशिष्ट रहाशील. म्हणून अन्वयव्यातिरेकांनीं हा अन्यशोधन-उपायभूत कथाशेष माझ्या तोंडून तूं ऐक. त्यानंतर त्या प्राण्याच्या तेजोधातूंत स्थित होऊन स्वप्नांतील मी त्या मत्त एकसागराच्या वेगांत भ्रमण करीत असतांना असे पाहिलें— (मी ती भ्रांति किती वेळ पहात राहिलों, याचें उत्तर—) क्षुब्ध वज्राला भिऊन पंखयुक्त पर्वतसमूह जसे दूर जाऊं लागतात, त्याप्रमाणें क्षुब्ध आवर्त व कल्लोल यांसह तें पाणी कोठेंसे दूर जाऊं लागलें. त्या पाण्याबरोबर वहात जाणारा मी दैववशात् एका पर्वत-शिखराच्या एकदेशासारख्या तटाला लागलों व त्याचाच आश्रय करून राहिलों, तों एका क्षणांत तें सर्व पाणी माहींसे झालें. तरंगांच्या अग्रापासून उडालेल्या जलकणासारख्या ग्रह-नक्षत्रादि देवांनीं आकाश तारकायुक्त झालें. पातालांतील तारागणांनीं त्याचें उदर रत्नमय दिसूं लागलें. आवर्तामध्ये परावर्तन पावलेल्या अद्रिरूप जीर्ण तृणांनीं तें विस्तारलें. सुवर्णद्वीपा-सारख्या देवनगरींतील मंदिरांनीं व्यापलें. भ्रमण पावणाऱ्या ज्या देवास्त्रिया, त्याच लीन नलिनीजालानें तें मालायुक्त झालें होतें. त्याच्या मध्यभागी वहात जाणारें कल्पाभ्राप्रमाणें नीलवर्ण

शेवाळ होतें. विद्युत हेच ज्यांतील गोरोचनासारखे पराग होते, अशा प्रकारच्या मेघरूप नील-कमलांनीं तें निर्भर झालें होतें. स्फुरण पावणारे सीकर व निहार यांनीं युक्त असलेले मेघ व पर्वत यांनीं ज्याच्या समोवारे तट निर्माण केले आहेत असे कल्पद्रुमसमूह त्यांत वहात होते. अशा प्रकारचें तें जल निशेष निघून गेलें, त्यानंतर तो एकार्णवखात एक शुष्क कोटर बनला. त्यांत कांहीं ठिकाणीं सद्याद्रि कोसळला होता. कांहीं ठिकाणीं मंदार पर्वत कोसळून विछिन्न झाल्यामुळे हा मंदारच आह कीं दुसरा कोणता पर्वत आहे असा संशय येत होता. कांहीं ठिकाणीं चंद्र, सूर्य, यम, इंद्र, तक्षक हे चिखलांत रुतले होते. कांहीं ठिकाणीं कल्पद्रुमांचा अधःशाखा-समूह चिखलांत गडप झाला होता. कांहीं ठिकाणीं कमलांप्रमाणें लोकपालांचीं मस्तकें व हस्त अडकून राहिले होते. कांहीं ठिकाणीं कमलांप्रमाणें विश्रांति पावलेल्या रक्ताच्या डोहांनीं तो एकार्णवखात रक्तवर्ण दिसत होता. कांहीं ठिकाणीं विद्याधरींचा समूह आंकठ बुडून आक्रोश करीत होता. कांहीं ठिकाणीं मेलेल्या हत्तींप्रमाणें यमाच्या उग्र महिषांनीं त्याला आच्छादित केलें होतें. कांहीं ठिकाणीं महाशरीररूप देवपर्वत हातपाय पसरून पडला होता. भूमीवर पडलेल्या यमदंडानें मत्त झाल्या-प्रमाणें जलनिरोध करण्यास असमर्थ असा महासेतु ज्यांत आहे व ब्रह्मदेवाच्या मेलेल्या हंसाच्या योगानें ज्यांतील पंखयुक्त भूमि जणुं काय सस्मित आहे व कांहीं ठिकाणीं देवांच्या हत्तींचा अर्धा देह चिखलांत बुडून गेला आहे, असा तो एकार्णवखात त्या वेळीं झाला. इतक्यांत त्या पर्वततटाच्या शिखरावर कोणा एका मुनीच्या आश्रमास प्राप्त होऊन श्रमानें मी जो थोडीशी विश्रांति घेत आहे, तों मला

अतिशय झोप आली. त्यानंतर सुषुप्तोत्तर-
काली प्रवृत्त झालेल्या निद्रेत त्या प्राण्याच्या
तेजोधातूंत राहून पाहिलेल्या प्रलयाप्रमाणेच
त्या वासनेने युक्त असलेला मी स्वतःच्या
तेजोधातूंत स्थित होऊन तसाच कल्पांत
पाहिला. ते द्विगुण दुःख पाहून पुष्कळ वेळाने
व्याकुळ झालेला मी जागा झालो आणि जो
पहातो तो त्या प्राण्याच्या हृदयामध्ये स्थित
असलेल्या पर्वतशिखरालाच मी पाहिले.
त्यानंतर तेथे दुसऱ्या दिवशी सूर्याच्या उदयाने
सुंदर झालेले—लोक, आकाश, भूमि, पर्वत यांनी
युक्त असे—भुवन पाहिले. शाखेपासून जसे पल्लवा-
दिक होतात, त्याप्रमाणे चुलोक, पृथ्वी, वायु,
आकाश, पर्वत, नद्या, दिशा इत्यादि सर्व
माझ्या मनापासून उत्पन्न झाले. त्यानंतर
त्याच्या शरीरांत तशा प्रकारचे भूतल पाहिले
असतां किंचित विस्मृतबुद्धि होऊन त्या
पदार्थांनी मी व्यवहार करण्यास प्रवृत्त
झालो. म्हणजे यापूर्वी जो अनुभव घेतला
होता तो सर्व विसरल्यासारखा करून
माझ्या बुद्धीने मला पुनः व्यवहारांत प्रवृत्त
केले. आज मला उत्पन्न होऊन सोळा वर्षे
झाली. हा माझा पिता, ही माझी माता, हे घर
इत्यादि प्रतिमा उत्पन्न झाली. मी एक लहान-
सा गांव पाहिला. त्यांत एक ब्राह्मणाश्रम होता.
त्यांत एक घर होते. तसाच एका आश्रमांत
कोणी एक बंधु होता. याप्रमाणे जाग्रदादि
तीन अवस्थांचा अनुभव घेत, मी त्या ग्राम-
मंदिरांत आपल्या आत्तांसह राहू लागलो. अशा
स्थितीत अहोरात्र भराभर जाऊ लागले. ते
ग्रामादिकच मला खरे मासले. त्यानंतर कांही
कालाने माझी ती बोधधी नाहीशी झाली. मला
त्याचे विस्मरण झाले आणि पूर्वी दाम-व्याल-
कटाख्यानांत सांगितलेल्या वासनाशून्य कटाला
मत्स्याच्या सहवासांनी पूर्व बोधाचे विस्म-

रण होऊन मत्स्यत्व जसे प्राप्त झाले, त्याप्रमाणे
मलाहि ग्रामीणत्व प्राप्त झाले. मी देखील
एक खेडवळ ब्राह्मण झालो. देहावर सर्व आस्था
ठेवली. विवेकभूमि दूर सारली. शरीर हेच
माझे आत्मस्वरूप असे मी समजलो. केवळ
स्त्रीकडूनच अनुराजित झालो. केवळ वासना
हाच स्वभाव किंवा देह बनला. केवळ धना-
मध्येच तत्पर झालो. जीर्ण गायी व बैल हेच
माझे धन होते. गृहांगणांत सभोवर बावटे,
घेवडा यांच्या वेळीचीं मी वयी घातली. अग्नि,
भूमि व प्राणी यांचा मी संचय केला. एक कमंडलु
संपादन केला. तुळशीसारख्या अल्पकाल
जिवंत राहाणाऱ्या वृक्षांवर मोठी आस्था ठेविली.
देशधर्म, ग्रामधर्म वगैरे लोकाचारांत रत
झालो. घराच्या आसपास हिरव्याचार कोमळ
गवतांनी भरलेल्या स्थळांमध्ये रमू लागलो.
परसांत माजीपाला, फुलझाडे वगैरे लावून
त्यांची जोपासना करण्यांत वेळ घालवू लागलो.
नद्या, पर्वत, तीर्थे, सरोवरे, यांमध्ये स्नान
करण्यांत तत्पर झालो. गोमय, अन्न, जल,
जळाऊ लांकडे, विटा इत्यादिकांचा मोठ्या
कष्टाने संचय करणे हा माझा स्वभावच बनला.
हे माझे कर्तव्य आहे व हे नाही, या पाशांनी
मी अगदी परवश केला गेलो. याप्रमाणे जिवंत
राहाणाऱ्या माझीं तेथे शंभर वर्षे गेली. एकदा
कोणी एक आत्मज्ञ तापसी दुरून अतिथि-
रूपाने तेथे आला. मी त्याची पूजा केली. तो
स्नान करून माझ्या घरांत विश्रांति घ्यावयास
राहिला. भोजनोत्तर रात्री शय्येवर बसून तो
गोष्टी सांगू लागला. नाना दिशांतील देश, पर्वत,
पृथ्वी, व्यवहार यांनी नानाविध रसाश्रयभूत
अशा एका मनोरम कथाप्रसंगी त्याने मला
बोध केला. हे सर्व अनंत, निर्विकार चिन्मात्रच
आहे, व ते जसेच्या तसेच स्वरूपांत स्थित
असूनहि जगद्रूपाने भासते, असा त्याने मला

बोध करतांच बोधैकरूपतेस प्राप्त झालेल्या मला धारणावशात् आपला वृत्तान्त आठवला, आणि ज्याच्या हृदयांत मी स्थित होतो, त्याला विराड्रूप मानून त्यांतून बाहेर पडण्यास उद्युक्त झालो. पण त्या वेळीं त्याचें मुख म्हणजे त्या शरीरांतून बाहेर पडण्याचें द्वार मला जेव्हां कळेल, तेव्हां त्या प्राण्याच्या विस्तीर्ण देह-भुवनांत मी भ्रमण करूं लागलों. त्याचें तें शरीर, भूमि, सागर, पर्वत, नद्या यांनी आवृत झालेलें होतें. त्यामुळे एकाद्या व्यूहांत शिरल्याप्रमाणेंच माझी अवस्था झाली आणि बाहेर पडण्याचें द्वार असें जें त्याचें मुख तें न सांपडल्यामुळे मी त्या बंधुजनांनी युक्त असलेल्या देशाला न सोडतांच बाहेर निघून जाण्यासाठीं त्याच्या प्राणवायूंत प्रविष्ट झालो. 'येथील प्राण्यांच्या बाहेरील व आंतील सर्व विराड्रूप मी पाहीन,' असा निर्णय करून व तदनुकूल धारणा धारण करून, त्या आपल्या प्रदेशाला सोडलें आणि पुष्पाबरोबर जसा सुवास जातो त्याप्रमाणें त्याच्या प्राणवायूबरोबर मी बाहेर आलों. त्याच्या पवनस्कंधावर आरूढ होऊन त्याच्या मुखकोटरास प्राप्त झालो. आणि वायुरथावर बसून मी जो बाहेर येत आहे, तो पद्मासन घालून स्थित असलेला माझा देह आपल्यापुढें तसाच पाहिला. बाहेर कोठें गिरिकंदरी एक मुनीचा आश्रम होता. त्यांत शिष्य माझ्या देहाचें रक्षण करीत होते. ते माझे संरक्षण करण्यामध्ये अतिशय दक्ष होऊन पुढेंच उभे होते. अशा स्थितीत त्यांचा एक मुहूर्तमात्रच काल गेला होता. ज्याच्या हृदयामध्ये मी प्रवेश केला होता, तो माझा शिष्यरूप पुरुष एका ग्रामांतील उत्सवांत प्राप्त झालेल्या मिष्ट अन्नानें तृप्त होऊन उताणा निजला होता. तें आश्चर्य पाहून मी कोणाला कांहींच बोललों नाहीं. पुनः कौतुकानें त्या-

च्याच हृदयामध्ये प्रवेश केला. त्याच्या ओजः-प्रदेशीं शिरलों. त्या पूर्ववासनेनेंच युक्त होऊन आपल्या बंधूना पाहाण्यासाठीं त्याच्या हृदयामध्ये जाऊन जो पहात आहे, तो तेथें अति भयंकर युगान्त प्रवृत्त झाला होता. तें भुवन आपल्या सर्व रचनेसह विपर्यासास प्राप्त झालें. त्यांतील पर्वत निराळेच होते. वसुधा पूर्वाहून निराळीच होती. दिशांचा प्रकारहि निराळाच होता. भुवनस्थितिहि अगदीं विलक्षण होती. ते पूर्वीचे बंधू, तो ग्राम, तो भूभाग, तो दिक्कट हे सर्व कोठें गेलें तें कांहीं कळेलना ! जणुंकाय त्या सर्वाला वाऱ्यानेंच उडवून नेलें होतें. त्या वेळीं निराळ्याच आकाराचें भुवन तेथें अवस्थित असलेलें मी पाहिलें. त्याची रचना अगदीं विलक्षण होती. तें निराळेंच एक जगत् उत्पन्न झालें होतें. त्यांत बारा आदित्य तापूं लागले. दाही दिशा प्रज्वलित झाल्या. थंडीनें गोठलेल्या प्राण्याप्रमाणें पर्वत वेगानें गळूं लागले. प्रत्येक पर्वतावर प्रत्येक दिशेमध्ये बन-पंक्ति जळूं लागल्या. समस्त रत्नभूमि जळून नामशेष झाल्या. सर्व सागर शुष्क झाले. महा-वायु पूर्व दिशेमध्ये जोरानें वाहूं लागले. सर्व भूतल जळून निखाऱ्यांचा ढीग पडला. प्रथम पाताळांतून, नंतर भूतलांतून, त्यानंतर सर्व दिशांतून ज्वाला निघूं लागल्या. सर्व विश्व एकच ज्वालामय मंडळ होऊन संध्याकाळच्या अभ्राप्रमाणें आरक्त झालें. त्या ज्वालामय गृहांत सुवर्णपद्मकोशांत भ्रमण करणाऱ्या भ्रमराप्रमाणें प्रविष्ट झालेला मी दाहरूप विकारदुःखास प्राप्त झालों नाहीं. एखादा पतंग जसा दीपज्योतीवर पडावा, त्याप्रमाणें जरी मी त्या अग्नीत पडलों होतो, तरी मी सूक्ष्म देहमात्र आहे. हा आपला निश्चय न सोडल्यामुळे दग्ध झालों नाहीं. मी वायुरूप आहे अशी धारणा धरून वायुरूप झालों व

मोठ्या मेघांत जशी बीज त्याप्रमाणे त्या ज्वाला-
मय जगांत सहज भ्रमण करूं लागलों. ज्वालां-
मध्ये ज्याचे शरीर चंचल आहे असा होऊन
भूमीवरील कमलखंडामध्ये भ्रमण करणाऱ्या
भ्रमराच्या शोभेस प्राप्त झालो. १४०.

सर्ग १४१ वा.

१ वनिज्वालांनीं आकुल झालेल्या लोकां भयं-
कर वायूचा निर्गम, २ व निखाऱ्यांचा वर्षाव कर-
णाऱ्या ज्वालामेघाचे वर्णन.

मुनिः—स्वप्नामध्ये हे स्वप्न आहे असे
जाणणारा स्वप्नांतील अग्नीमध्ये जरी पडला
तरी जसा दुःखी होत नाही, त्याप्रमाणे हे
स्वप्न आहे असे जाणत असल्यामुळे मी त्या
अग्नीत जळत असूनहि दुःखभाक् झालो नाही.
ज्वालासमूहांच्या वर उडणाऱ्या नव्या नव्या
मंडळांनीं मीं सर्व आकाशभर अलातचक्राप्रमाणे
भ्रमण केले. मी तत्त्ववित्वामुळे अखिल चित्ताने
त्या दावाग्नीविषयी विचार करीत आहे, तो
तेथे मोठा वायु आला. त्या वेळीं भ्रमणाच्या
योगाने माझे मन किंचित् शांत झाले होते.
अग्नीच्या फूत्काराप्रमाणे अतिगंभीर मेघाच्या
गडगडण्यासारखा फार मोठा ध्वनि करणारा
तो वायु आपल्याबरोबर उडविणाऱ्या जगां-
तील अनेक पदार्थांनीं व्याप्त झाला होता.
मोठमोठ्या घुम घुम अशा आवाजांनीं मेघ
पहिल्यापेक्षां दुप्पट ध्वनि करूं लागला. तो
आवाज करणाऱ्या मेघांना वेगाने उडवूं लागला.
सूर्यहि त्या वायूमुळे गरगर फिरूं लागले.
आणि अलातचक्राप्रमाणेच आकाशांतील अग्नि-
ज्वालांत मिसळून गेले. ज्वालारूप संध्यासमू-
हांनीं त्या वायूने शेकडो अग्निनद्या प्रवृत्त
केल्या. पर्वतापेक्षांहि दुप्पट भूमीचे बुकडे, दानव

व देव यांची नगरे यांना तो सहज पानाप्रमाणे
उडवूं लागला. आकाशकुक्षीमध्ये भ्रमण
करणाऱ्या भूतांनीं पूर्वोक्त नद्यांची पात्रे दुप्पट
वाढविली. दग्ध झालेल्या, दग्ध न झालेल्या
व अर्धदग्ध झालेल्या देवास्त्रिया एकमेकांच्या
अंगांवर पडूं लागल्या व त्यांनीं अग्नीच्या
ज्वाला दुप्पट वाढविल्या. तो वायु ज्यांतून
निखारे पडत आहेत अशा जलधारासमूहांनीं
व अग्निकणरूप तुषारांनीं दंतुर झाला होता.
तो विजांना अलातचक्राप्रमाणे फिरवीत होता.
त्यांतून ज्यावरील राख पार उडून गेली आहे
असे रखरखीत निखारे इतस्ततः उडत होते.
तो धूमांधकाराने ऊर्ध्वदिशेचे म्लानमुख आच्छा-
दित करीत होता. भूमीपासून, आकाशांतून
व दिङ्मुखांतून ते वर्णन केलेल्या प्रकारचे
ज्वालारूप संध्यामेघ निघाले. ज्या मेघांच्या
योगाने आकाशांत राहणाऱ्या देवादिकांसह
सातहि लोक ज्वालापर्वतासारखे होऊन राहिले
तो वर वर्णिलेला चंड मारुत त्या वेळीं कालाग्नि-
रुद्राप्रमाणे नृत्यलीला करण्यास प्रवृत्त झाला.
त्या वेळीं ऊर्ध्व प्रदेशीं वर उडून पसरणारे
जे अग्निकण त्याच त्याच्या पिंगटवर्ण व हाल-
णाऱ्या जटापंक्ति होत्या. खालीं तो आपल्या
पायाच्या प्रहारांनीं भितींना उडवीत होता.
अतिशय कर्कश ध्वनि करीत होता. त्याचीं
अंगे भस्माने अवगुंठित झालीं होती. मध्य-
प्रदेशीं सभोवार पसरणारी जी ज्वालापंक्ति तेच
त्याचे वस्त्रपरिधान होते. याप्रमाणे तो
आपल्या नित्य लीला करूं लागला. १४१.

सर्ग १४२ वा.

१ स्वप्नादि जगाचें तत्त्व ब्रह्म आहे असें वर्णन. २ तत्त्वदृष्ट्या जगद्बीजभूत कर्माचा अभाव.

मुनिः—त्या वेळीं तो तसा अतिशय कष्ट-
कर संभ्रम सुरू असतां व त्याबरोबरच मीहि
वाहून नेला जात असतां अत्यंत श्रमप्रयुक्त
दैव्यास प्राप्त झालों. तेव्हां त्या खेदामुळे मी
मनांत विचार केला कीं, या दुसऱ्याच्या
हृदयांत मी हें स्वप्न पहात आहे. पण मी हें
दुःस्वप्नदुःख वृथा कां भोगावें ! यास्तव मी
आतां हें स्वप्नदर्शन सोडून जागृत होतो व
स्वास्थ्याचा अनुभव घेतों.

व्याधः—भगवन् ! स्वप्नाचें तत्त्व काय
आहे या गोष्टीचा निर्णय करून आपला संदेह
घालविण्यासाठीं तूं दुसऱ्याच्या शरीरांत त्याचें
स्वप्न पहाण्यासाठीं प्रवेश करून काय निर्णय
करून त्या स्वप्नदर्शनापासून निवृत्त झालास ?
आपण हें काय पाहिलें ? हृदयामध्ये महासागर
कोठचा ? जठरामध्ये कल्पवात कसा रहाणार ?
हृदयांत कल्पानलाची संभावना तरी कशी
आहे ? अंतरिक्ष, पृथ्वी, वायु, आकाश, पर्वत,
नद्या, दिशा इत्यादि हें सर्व जगत् हृदयामध्ये
कसें संभवते ? इत्यादि या सर्व प्रश्नांचा आपण
जसा निर्णय केला असेल तसाच मला सांगा !

मुनिः—सर्गाच्या आरंभीच कारणाचा
असंभव असल्यामुळे जगाचा उदय केव्हांच
होत नाही. त्यामुळे सर्ग हा शब्द व अर्थ हे
दोन्ही अज्ञातच आहेत. सर्ग हा शब्द व
त्याचा अर्थ परमात्म्यामध्ये ज्याअर्थी अज्ञात
आहेत, त्याअर्थी अज्ञात परमार्थरूपच हें आहे.
त्यामुळे तें पद अज्ञानज्ञानात्मक अनामय आहे.
यास्तव हे सुभगा ! तुला अभिप्रेत असलेल्या
स्वप्नादि जगत्तत्त्वाचा बोध झाला असतां व

अज्ञानाची शांति झाली असतां परम सिद्धीतांत
परमपावनपदीं स्थित होऊन मी सर्ग हा शब्द
व त्याचा अर्थ हे दोन्ही संभवत नाहीत
असें सांगतो. पण अज्ञानाचा सर्ग हा शब्द
व त्याचा अर्थ यांचा जो प्रत्यय येतो तो कसा
येतो हें कळत नाही. कारण त्याचा विचारानें
असंभवच ठरतो. कोणत्याहि वस्तूपासून उत्पन्न
न झालेली ही आत्मवस्तु प्रकाशमात्र आहे. हें
सर्व बोधमात्र पसरलेलें आहे. अहो, त्या तत्त्वा-
मध्ये शरीर कोठचें, हृदय कोठचें, स्वप्न
कोठचें व जलादिक कोठचें ! बोध कोठचा
व बोधाचा विच्छेद कोठचा ? हें सर्व स्वच्छ
चिन्मात्रच आहे. ज्याच्या अपेक्षेनें
आकाशाहि जणुंकाय जवळील पर्वताप्रमाणें
स्थूलच आहे, तें चिदाकाश स्वभावतःच चिंता-
रूपानें किंचित् विकास पावतें. जें आपलें
आकाशरूप स्वरूप त्यालाच तें आकाशरूपानें
जाणतें. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत नगररूपानें केवळ
चित्तच भासतें, त्या वेळीं त्यांत वास्तविक नगर
वगैरे कांहीं नसतें, त्याप्रमाणें हें जगत्
आकाशांत चिन्मात्रच आहे. हें शांत, आभास-
शून्य एकरूप तत्त्व आहे. चिद्रूप चक्षुमध्ये
तुला हें सर्व भासत आहे. नेत्राला तिमिररोग
झाला असतां आकाशांत जसें चक्र वगैरे
भासतें, त्याप्रमाणेंच तुझ्या स्वरूपांत अज्ञान-
दोषामुळे तुला हें सर्व भासत आहे. पण
आम्हांला तें भासत नाही. तें सत्हि वाटत
नाहीं, असत्हि वाटत नाही व शून्य आहे
असाहि प्रत्यय येत नाही. आकारशून्य, आदि-
अंतःशून्य, एक केवळ चिदाकाशच आहे व
कांहीं कारणावांचून तें भासतें. स्वप्नांत एक
शुद्ध द्रष्टाच असतो हें प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे
या जगाला योग्य कारण नाही. कारणाच्या
अभावीं द्रष्टा नाही व दर्शन नाही. दृश्याचा
अगदी स्पष्ट अनुभव जरी येत असला तरी तें

शुद्ध तत्त्वच तसें भासते. तथापि ते अवाच्य, आदिअंतश्चून्य, एक व द्वैतैक्यरहित आहे. जसा काल, कल्प म्हणजे प्रलय व प्रकाश म्हणजे सर्ग या दोन्ही रूपाने असतो, किंवा बीज अंकुर, कांड, वृक्ष, शाखा, पल्लव, फल, पुष्प येथवर स्वतःच नटून रहाते, तसेंच ब्रह्म सर्वात्मक आहे. जे एकाळा फार मोठ्या भिंतीसारखे दिसते, तेच दुसऱ्याला निर्मल आकाश दिसते. ही गोष्ट स्थिर-स्वप्न, संकल्प, भ्रम इत्यादि भूमीमध्ये प्रसिद्ध-आहे. ज्याप्रमाणे आत्मा चिन्मात्र आकाशच असून स्वप्नांत जाग्रत्प्रमाणे भासतो, त्याप्रमाणे जाग्रन्मय स्वप्नांतही तो तसाच भासतो. जाग्रदवस्था स्वप्नाहून अणुमात्रहि भिन्न भासत नाही. हेच त्याचे आतांही अद्वयत्व आहे. अदृश्य वायूमध्ये जसा अदृश्य सुगंध रहातो, त्याप्रमाणे सूक्ष्म चिन्मात्रामध्ये सूक्ष्म जगत् स्थित असते. सर्व मननाचा त्याग केल्यावर जो तूं आहेस तोच निरामय रहाशील. मनन सोडून पाहूं लागल्यास भ्रिकालीहि जगत् भासणार नाही. मग निरंतर अद्वय अनंतात्माच अंतर्बहिः सुस्थित होईल.

व्याधः— भगवन्! प्राक्तन-कर्मानुसारच मन मनन करते. त्याला सोडून ते कर्म करीत नाही. त्यावरून कर्मच संसारबंधाचे बीज आहे असे सिद्ध होते. ज्यांचे कर्म निःशेष नष्ट झालेले असते त्यांचाच समस्त मननत्याग संभवतो. तेव्हां या जगांत प्राक्तनकर्म कोणाचे असते व कोणाचे नसते? ज्यांचे नसते त्यांच्या कर्मावांचूनच मनन व त्याचा त्याग कसा संभवतो?

मुनिः—सर्गाच्या आरंभी जे ब्रह्मादिक स्वयंभू भासतात, त्यांचे देह विज्ञानमात्र असतात. त्यांना जन्मकर्म नाही. त्यांचे तत्त्वज्ञान उत्पत्ति-सिद्ध असते. त्यांनी पूर्वजन्मांत जी

उपासना केलेली असते, तिच्या फळांतच त्यांच्या सिद्धीचा अंतर्भाव झालेला असतो. सनक, कपिल इत्यादि या कोटींतलेच होत. त्यांची देहस्थिति दग्धपटन्यायाने भासमात्र असते. त्यांना संसार नाही, द्वैत नाही, कल्पना नाही. ते विशुद्धज्ञानदेह असतात. म्हणजे विशुद्ध ज्ञान हाच त्यांचा देह असतो. आणि त्यांना आत्मत्व असल्यामुळे ते सर्वांचे आत्मे होऊन सदा स्थित असतात. 'अहो, पण कर्मशून्य असलेले ते कर्मवान् जीवांचे आत्मे कसे' म्हणून विचारशील तर सांगतो. सृष्टीच्या आरंभी त्यांच्या दृष्टीने कोणाचेच कर्म उरत नाही. सृष्टीच्या आरंभी सृष्टिरूपाने ब्रह्मच हे असे विकास पावते. सर्गाच्या आरंभी ब्रह्मरूपी ब्रह्मादि जसे भासतात, त्याचप्रमाणे इतर शेकडों हजारों जीवहि भासतात. 'तर मग कर्म कोणाच्या दृष्टीने असते?' म्हणून विचारशील तर सांगतो. जे अज्ञानावृत होऊन स्वतःचे ब्रह्मत्व जाणत नाहीत, उलट मी ब्रह्म नव्हे, असे ब्रह्माहून आपले अन्यत्व जाणतात, ते तशा प्रकारचे जीव जडसंज्ञक हे द्वैत सत्य आहे असे समजून व त्या वासनेने वासित होऊनच पूर्वी मृत झालेले असतात. त्यांचा उत्तरकालीन जन्म कर्मासह झालेला दिसतो. कारण त्यांचा तो उद्भव केवळ सात्त्विक म्हणजे सत्त्वपरिणामरूप नसून रज व तम यांनी मिश्र सत्त्वपरिणामामुळे झालेला असतो. कारण त्या स्वतःच जडदेहरूप झालेल्या मूढांनी परमार्थवस्तूला विसरून अवस्तुत्वाचा आश्रय केलेला असतो. ज्यांनी बोधरूप महाआत्म्यामध्ये ब्रह्माहून अन्यत्व जाणले आहे तेच येथे ब्रह्मा, विष्णु, हर इत्यादि निर्दोष अधिकारी जीव होत. सर्वात्मसंविदेचे स्वच्छत्व स्वाभाविक आहे. ते काचित् मलिनोपाधीत स्वरूपांतच जीवासारखे भान आपणच पहाते, आणि जेथे

तै स्वतःचै जीवत्व जाणतें, तेथेंच अविद्या रहाते. शुद्ध आत्मरूपांत अविद्या रहात नाही आणि जेथे जीवोपाधिवच्छेदानेंच अविद्या रहाते, तेथेंच आत्मा 'संसृति' या नांवाचें रूप धारण करतो. पण तोच पुढें दीर्घ कालानें आपलें स्वाभाविकरूप जाणून स्वतःच स्वरूपस्थ ब्रम्हच होतो. अज्ञात ब्रम्हाचा सर्गत्वादि भ्रांति हा स्वभावच आहे. जल आपल्या द्रवत्वामुळें आपल्या स्वरूपांतच तरंगत्वास जसे प्राप्त होतें, तसे ब्रह्म, चित्त्वामुळें जणुं काय सर्गत्वास प्राप्त होतें. हा सर्ग ब्रम्हभानमय आहे. त्याला स्वप्नहि म्हणतां येत नाही व जागरहि म्हणतां येत नाही. तेव्हां त्याची सर्गता कोठची? व तिच्या अभावीं कर्म तरी किती व कशा प्रकारची असणार? वस्तुतः कर्म नाहीच; अविद्या नाही व सर्गबुद्धिहि नाही. स्वसंवेदनामुळें सर्व मिथ्याच प्रवृत्त होत आहे. ब्रम्हच सर्ग, भूतात्मा, कर्म, जन्म, अशा कल्पना स्वतःच करीत हें असे भासत आहे. तें सर्वशक्तिसंपन्न व सत्यसंकल्प असल्यामुळें आपल्या सर्व कल्पित अर्थीला पात्र होतें. कोणत्याहि जीवाचें सृष्टीच्या आरंभीं कर्म संभवत नाही. आपण अबिद्येमध्ये स्थित आहों, अशी कल्पना केल्यावर देहादिकांच्या बोगानें कारुणिक कर्म निर्माण करून त्याचें कर्म भोगतों. जलामध्यें उत्पन्न झालेल्या आवर्ताला देह कोठचा व कर्म कोठचीं? सांग बरें! जसा आवर्त जलमात्र तसे जगत् ब्रम्हमात्र आहे. जसे स्वप्नांत पाहिलेल्या पुरुषांचें

प्राक्तन कर्म संभवत नाही. तसेच आदि सर्गांत चिन्मात्ररूप शुद्ध सात्त्विक जीवांचें कर्म संभवत नाही. सर्ग या रूपानें रूढ झाला कीं प्राक्कर्माची कल्पना होते. नंतर कर्मपाशांनीं परवश झालेले हे जीव भ्रमण करतात. हा सर्ग मुळीं सर्गच नव्हे, ब्रह्मच हें असें सर्गरूपानें स्थित आहे, असेच जेथे ज्ञान झालें तेथें कर्म कोठची, कोणती व कोणाची असणार? त्यामुळें कर्मप्रयुक्त बंध संभवत नाही. तर तो अज्ञानप्रयुक्तच संभवतो. यास्तव अज्ञानच कर्माचें बीज आहे, असें निःसंशय समजावें. अर्थात् परमात्म्याचें जें स्वाभाविक अपरिज्ञान तेंच हें बंधाला कारण होणारें कर्म आहे. ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणचें तें अज्ञान शांत झालेलें असतें. म्हणूनच जों जों पंडितांचें आत्मज्ञान दृढ होऊं लागतें तों तों त्याचें बंध उत्पन्न करणारें कर्महि शांत होत जातें. पण नुस्त्या ज्ञानानें वस्तुभूत कर्माचा नाश कसा होईल, म्हणून म्हणशील तर—कर्माला मुळीं वस्तुत्वच नाही; तेव्हां नुस्त्या ज्ञानानें त्याची निवृत्ति होण्यास कोणता प्रतिबंध आहे? परमार्थावांचून बंध म्हणून या जगांत कांहीं विद्यमानच नाही. जोवर पांडित्य नाही, तोवरच माया संसारभय उत्पन्न करते; आणि ज्यामुळें संसारचक्रामध्यें तूं पुनः पडणार नाहीस तेंच पांडित्य होय. शुष्क तर्कादि वगैरे करणें हें पांडित्य येथें कांहीं कामाचें नाही. यास्तव शुद्ध ज्ञानानें अतिशय उत्तम झालेल्या पांडित्यासाठीं श्रवणवादि यत्न सतत करावा. पांडित्यावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि उपायानें तुमच्या भयाची शांति होणार नाही. १४९.

१ 'ब्रम्ह वा इदमग्र आसीत् तत् आत्मानमेवावेदं ब्रम्हास्मीति तस्मात्तत्त्वमसि' (बृ. भा. अ. १. ४. पृ. १८८) 'ब्रम्ह वेद ब्रम्हैव भवति' (मुं. भा. १. १९ पृ. ११८) या श्रुति याविषयी प्रमाण आहे.

सर्ग १४३ वा.

—:०:—

१ पांडित्याची प्रशंसा. २ चिन्मात्रदर्शन हेंच पांडित्य. 'चित् जगत्' या सिद्धान्ताचें पुनः युक्तीनें समर्थन.

मुनिः—ज्याप्रमाणें शुभ कमलांना विकसित करण्यामध्ये सूर्य हेंच आकाशमंडन आहे, त्याप्रमाणें सर्व धर्मांचा निर्णय करण्यासाठी, धर्माशीं अविरुद्ध अशा लौकिक कर्मांच्या निर्णयासाठी व त्या उभयतांचें फल अशा ऐहिक व पारलौकिक सुखाच्या तारतम्याचा निर्णय करण्यासाठी पंडित हेच सभेचें भूषण होत. ते श्रोत्याच्या हृदयांतील संदेहग्रंथि तोडून त्यांच्या बुद्धीचा विकास करतात. पारलौकिक सर्व सुखाहि आत्मज्ञानी पंडिताला प्राप्त होणाऱ्या आत्मसुखसागरांतलि तुषाराहूनहि अल्प आहे. गती जाणणारे आत्मज्ञानी पंडित ज्या गतीला जातात, त्या गतीपुढें इंद्राची राज्यलक्ष्मीहि जीर्ण तृणाच्या अग्राप्रमाणें आहे. पांडित्याचें फल असा जो आनंद त्या आनंदाहून ज्याची योग्यता अधिक आहे असें सुख किंवा ऐश्वर्य पाताळ, भूतळ किंवा स्वर्ग यांतील कोठेंच मला दिसत नाही. शरत्कालच्या प्रसन्न पूर्ण चंद्रमंडलाकडे पाहिलें असतां दृष्टीला जसा आह्लाद होतो, त्याप्रमाणें पंडिताची सच्छास्त्राच्या विचारानें उत्पन्न झालेली परमार्थवस्तुरूप दृष्टि स्वरूपांतच आह्लाद पावते. हें अविद्यारूप दृश्य एका क्षणांत ब्रह्म होतें. पंडिताला आत्मज्ञान होतांच, ही पुष्पाची माला आहे असें कळतांच तिच्या ठिकाणचें सर्पत्व जसें नाश पावतें,

१ एतस्यैव आनंदस्य अन्यानि भूतानि मात्रा-
मुपजीवन्ति (बु. भा. ब्रा. ४३ पृ. २१३) ही
श्रुति याधिषयी प्रमाण आहे.

त्याप्रमाणें ज्ञानाच्या बोधामुळें सर्गादि दृश्य-
जात शांत होतें. तर मग देह, सर्ग इत्यादि-
कांची शांति ब्रह्मस्वभावाहून निराळीच उत्पन्न
होते असें म्हटलें पाहिजे, म्हणून म्हणाल तर
सांगतो. ब्रह्म स्वतत्त्वज्ञानानें आपल्या स्वभा-
वांत स्थित होतें व त्यानेंच स्वभावैकरूप
सर्ग, देह, प्रलय इत्यादि संज्ञा स्वतःलाच
दिल्या आहेत. हाच परमार्थ आहे. जेथें ही
सृष्टिच मुळीं विद्यमान नाही, तेथें त्यांचीं धर्म-
कर्म व तद्बोधक-पदवाक्यरूप अक्षरमालिका
ही कोठची ? पृथिव्यादि जर असेल तर तें स-
कारण असलें पाहिजे. पण तेंच मुळीं संभवत नाही,
तेव्हां त्याचें कारण तरी कोठचें ? ब्रह्माचा जो
प्रतिभास त्यालाच जगत् म्हणतात. तेव्हां ही
पृथिव्यादि कोठची ? व भासमान घटाला दंड-
चक्रादि कारणांची जशी अपेक्षा नसते, त्या-
प्रमाणेंच या मिथ्या जगालाहि कारणाची
काय अपेक्षा आहे ? स्वप्न पहाणाराला दृश्य
पुरुषाचें भान जसें केवल कार्पनिक असतें,
खरें नव्हे, त्याप्रमाणें या जाग्रद्रूप स्वप्नांतहि
पिता, माता इत्यादि कारण कार्पनिक
आहे. ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील पुरुषांच्या
पुरुषत्वाचें कारण प्राक्तन कर्म क्षणतां येत नाही
त्याप्रमाणें भासणाऱ्याहि या जाग्रद्रूप स्वप्न-
नरांचें कारण कांहीं नाही. जीव सर्व सृष्टीमध्ये
सर्व स्वप्नपदार्थांचे परस्पर पहातो. या सर्गांत
वासनेप्रमाणेंच सर्व व्यवहार मिथ्याभूत होत
असतो. त्यामुळें प्राक्तनकर्मांचें अस्तित्वहि
वासनेप्रमाणें मिथ्याच आहे. भूत-भुवनादि
सर्गापासून देहसिद्धीपर्यंत संसारांत सर्व पदार्थ
स्वप्नपदार्थांप्रमाणेंच मिथ्या भासतात. त्यांना
आपापल्या संवेदनेप्रमाणें भ्रांति होत असते.
त्यामुळें जीव संवेदनांशीं विद्यमान आहेत व
असंवेदनांशीं मिथ्या आहेत. भावना करणाऱ्या
पुरुषाला सर्व पदार्थ भावनेप्रमाणें भासतात.

त्यामुळे ते भावनेप्रमाणे स्वप्नांतहि विद्यमान आहेत व परस्पर जागृतीप्रमाणेच अर्थक्रिया करूं शकतात. तुझ्या स्वप्नांत बाह्य पदार्थ नसतांनाहि भोजनादि संकल्पसंविद् पाकादि संविद-क्रमाने पुढील आसादि वस्तुपर्यंत परिणाम पावून तृप्त्यादि फलाचाहि अनुभव घेते, त्याच न्यायाने जाग्रत्संकल्पसंविद्हि क्रमाने सर्व व्यवहार करते. स्वभावामध्ये स्थित अललेली शुद्ध संविद् जे स्वतःच आपल्या अज्ञात स्वरूपांत पहाते, त्यालाच जाग्रत् व स्वप्न ही नावे दिली आहेत. सृष्टीच्या आरंभापासून देहासिद्धि होईपर्यंत जे वेदन जसे भासले तसेच ते मोक्षापर्यंत रहाते, त्यालाच सर्ग असे म्हणतात. जाग्रत्, स्वप्न, त्यांतील सर्व पदार्थ व त्यांची संविद् यांमध्ये भेद नाही. प्रकाश व आलोक यांमध्ये जसा भेद नाही त्याप्रमाणे अमूर्त संविद् व पूर्वोक्त पदार्थ यांत भेद नाही. अग्नि व उष्णता यांप्रमाणे किंवा वात व स्पंदन यांप्रमाणे किंवा तरंगांना व्यापून असलेले द्रव व जल यांप्रमाणे किंवा शैत्य व वायु यांप्रमाणे अमूर्त संविद् व पदार्थ यांत भेद नाही. सर्व अमूर्त शांत चिन्मात्र असून हे जगत् असद्रूप उत्पन्न झाले आहे. पण ते अधिष्ठान चित्स्वभावत्वरूपाने सन्मयच आहे. ते 'नेति नेति' या श्रुतीने निषेध केल्यामुळे प्रतियोगी अर्थरूपाने युक्त नाही. ब्रह्म जगद्रूपाने उत्पन्न होऊन व प्रलयरूपाने मरून दृश्यानुभवरूप असल्यामुळे सर्व व्यवहार करूं शकते. तथापि परमार्थदृष्ट्या ते चिन्मात्र, अजर, शांत, एक व अमलच स्थित आहे. नगरांतील मातीची भित, लांकडी खांब इत्यादि पदार्थांची पुरुषांनी जशी कल्पना केलेली असते, त्याप्रमाणे आकाश, वायु इत्यादि पदार्थांची कार्यकारणता ब्रह्माने जी जशी कल्पिलेली असते ती तशीच रहाते. हे शास्त्र नियतीचा

भंग करण्यासाठी प्रवृत्त झालेले नाही. तर त्याचे सत्यत्व व भेदादिक यांचा भंग करण्यासाठी ते प्रवृत्त झाले आहे. तुझ्या हृदयांत स्वप्ननगर जसे असते तसाच ब्रह्माच्या हृदयांत हा सर्ग आहे. स्वप्नांत कार्यकारणता जशी सांगितली आहे तशीच ती त्यांत आहे. अर्थात् त्याच्या सत्यतेचा भंग झाला असता स्वप्नवस्तूच्या नियतीप्रमाणे ती नियतिहि चिन्मात्रसिद्ध होते. तू जसे कल्पनापुर कल्पितोस, तसेच ते तुला दिसते. त्याच न्यायाने सृष्टीच्या आरंभी ब्रह्माने जशी कार्यकारणकल्पना केलेली असते, तशीच ती संविद्धनाकार सर्गांत असते. संकल्परूपी चित्ने सर्गरूप संकल्पनगरांत तुज-प्रमाणेच कार्यकारणरूपी संस्था स्थापिली आहे. तूहि आपल्या संकल्पनगरांत स्वेच्छेने कार्यकारणरूप व्यवस्था करीत असतोस. संकल्पनगर व त्यांतील व्यवस्था यांना चिदाकाशमात्ररूपत्व आहे, हे स्वानुभवसिद्ध आहे. हा दिसणारा सर्गहि हिरण्यगर्भाच्या संकल्पापासून उत्पन्न झालेला असल्यामुळे संकल्पसर्गान्तर्गतच आहे, असे श्रुति, पुराणे इत्यादिकांत म्हटले जाते. तो त्याच्या बहिर्भूत नाही. तुझ्या हृदयांतील संकल्पनगरांत जी चित्सूर्याची स्वप्रकाशतारूप अवस्था सर्वदा असते तीच ही कार्यकारण अर्थापासून झालेली स्वभावसांसिद्धि आहे. ती त्याहून अणुमात्राहि भिन्न नाही. (त्याचेच उपपादन—) हिरण्यगर्भाच्या हृदयस्थ चितीमध्ये सृष्टीच्या आरंभी जे पृथिव्यादि मार्गाने गंधकाठिण्यादि प्रकाराने चित्त्व स्फुरते, तेच आतांहि तसेच असते. तसे असलेल्या त्याचीच 'नियति, काल, देश' इत्यादि संज्ञा केली आहे. (पृथ्वीची गंधकाठिण्य-नियति, जलाची द्रवत्व-नियति, तेजाची उष्ण प्रकाश-नियति, वायूची स्पंदननियति व आकाशाची सौक्ष्म्य नियति इत्यादि रूपाने, भूत-भविष्यत् इत्यादि

कालरूपाने, पूर्व-पश्चिम इत्यादि देशादि रूपाने स्थित असलेल्या त्याला तसे तसे नांव दिले आहे.) जी चेतनाकाशशून्यता जशी भासते तशीच तिने वस्तुत्वाने कार्यकारणता स्वीकारली आहे. (जसे-गाय दुधाचे कारण, घट जलादि वस्तूला धारण करण्याचे कारण. हाच न्याय सर्वत्र लागू आहे.) या संकल्पात्मक चिन्मत्कारमात्ररूप सर्गाभासांत प्रथम पदार्थ प्रवृत्त होतात व मागून त्यांचे नांव प्रवृत्त होते. म्हणजे 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति' अशी श्रुति असल्यामुळे मनांत प्रथम रूपकल्पना होते व मागून नामकल्पना होते. जेथे जी कल्पना करावी ती शून्य जरी असली तरी तन्मात्ररूपच आहे. त्रिजगद्रूपशून्यता चिदाकाशांतच स्थित आहे. सौम्य वायुंत स्पर्शसत्ता जशा त्या वायूहून भिन्न नाहीत, त्याप्रमाणेच चिदाकाशातील त्रिजगद्रूप शून्यता भिन्न नाही. आकाशांत छिद्रता व निबिडता यालाच जसे आपण नीलत्व म्हणतो त्याचप्रमाणे चित्मध्ये चेतनाचे जे निबिडत्व तोच 'सर्ग' होऊन राहिला आहे. हा सर्ग त्रिविध परिच्छेदशून्य चिन्मात्रस्वभावाने भासू लागला असता साधनाभ्यासाच्या क्लेशाने ब्रह्मांतील सर्गराहित्य अनुभववास येते. रज्जुमध्ये भासणारे सर्परूप उपायाने बाधित केले असता रज्जुरूप जसे पुनः दिसते, तसाच साधनाभ्यासाने ब्रह्माचा अनुभव येतो. ऐहिक सर्गाप्रमाणेच पारलौकिक सर्गहि तसाच मिथ्या आहे. म्हणूनच मेलेला प्रत्येक जीव स्वप्नाप्रमाणे निराळे जगत् पहातो. या लोकाहून भिन्न भासणारा परलोक व परलोकाहून भिन्न भासणारा इहलोक हे सर्व अमूर्त चिदाकाशच आहे.

व्याधः—हे भगवन् ! या देहपातानंतर दुसरा देह सुखदुःख भोगण्यासाठी कसा उत्पन्न होतो ? त्याचे उपादान कारण काय व

सहकारी निमित्त कारणे कोणती ? धर्माधर्मच आपले फल देण्यासाठी सर्व करितात, असे जे समजतात, त्यांच्या मती कर्माने निर्मिलेल्या देहादिकांची ज्ञानाने निवृत्ति होत नाही, असे आपण पहात असल्यामुळे मोक्षाचाच अभाव होण्याचा प्रसंग येतो. अनित्य देहादि भावाने स्थित असलेल्या याचे नित्य मोक्षरूप फळ कर्मे करतील ही गोष्ट संभवत नाही. कारण कर्मांनी उत्पन्न केलेल्या प्रत्येक फळाचे अनियतव स्पष्ट दिसते.

मुनिः—धर्म, अधर्म, वासना, कर्मात्मा, जीव हे सर्व पर्यायशब्द आहेत. ते शब्द जरी अनेक असले तरी वास्तविक अर्थ एकच आहे. कारण संस्काररूपाने रहाणाऱ्या विहित आचरणाला धर्म व निषिद्ध आचरणाला अधर्म म्हणतात. तसल्या संस्कारांचा समूह हेच मनाचे रूप आहे. चिदाभासाने व्याप्त असलेल्या मनालाच जीव म्हणतात. तो प्राणादिवेष्टा-प्रधान असल्यामुळे कर्मात्मा असून आपल्या वासनानुसारी देहादिकांची कल्पना करतो व तद्रूप होतो. याप्रमाणे चित्चेच हे सर्व भिन्न भिन्न प्रतिभास आहेत. त्यांना निरनिराळी नावे जरी कल्पिली, तरी फलतः त्यांत कांही भेद नाही. दृश्य देहादिप्रपंच म्हणून कोणी एक आहे, असे चित्ताने कल्पून चिदाभासरूपाने आपल्या चिदाकाश-स्वरूपांत आपणच ही धर्माधर्मादि व तत्फल-भूत सुखदुःखादि नावे ठेविली आहेत. हा संविदात्मा स्वतः चिद्रूप असल्यामुळे देहाला जाणतो. मी देह असा अभिमान धरतो. संकल्प व स्वप्न या अवस्थांमध्ये मरून, विद्यमान नसतांना विद्यमान असल्याप्रमाणे कल्पितो. शून्यांत जशी शून्याची कल्पना करावी तसाच हा सर्व प्रकार आहे. मृत जीवाला परलोकबुद्धि स्वप्नाप्रमाणेच भासते म्हणजे निजलेला मनुष्य स्वप्नांत

आपल्या दुसऱ्या देहाची जशी कल्पना करतो, त्याप्रमाणे मरणोत्तरकाळी हा देहादिकांची कल्पना करतो व त्यालाच चिरकाल पहातो. पिता वगैरे, किंवा ईश्वर मृताला पुनः उत्पन्न करतो, असे समजणे हा भ्रम आहे. कारण त्याला जर दुसरा कोणी उत्पन्न करित असेल तर 'हा तोच' असे कसे म्हणतां येईल ! पण श्रुतीने 'देहाला निर्माण करून त्याने त्यांत प्रवेश केला' असे म्हणून शरीराला निर्माण करणाराच त्यांत प्रवेश करतो असे सांगितले आहे. पण तो तर स्वतः आकाशरूप आहे. बरे, तो उत्पन्न केला जाणारा पूर्वाचाच नसून दुसरा कोणी आहे असे म्हणावे, तर क्षुधानिवृत्तीसाठी आपण स्तन्यपानादि करावे अशी त्याला आठवण कशी होते ? पूर्वसिद्ध आत्म्याचा आश्रय करूनच झालेल्या जीवाचे जे चेतनात्व प्रसिद्ध आहे तेहि शून्यच आहे. अर्थात् जो मरतो तोच पुनः जन्म घेत नाही. तर चित्ता-नेच तो 'मी हा येथे असा उत्पन्न झालो आहे' असे खोटेच जन्मादिविक्रियाशून्य आत्म्यामध्ये कल्पनेने जाणतो. ते त्याचे जाणणे केवळ वासनात्मक आहे. तो आपल्याच अभ्यासाने दृढ केलेल्या भावांचा चिरकाल अनुभव घेत राहातो. त्याचा त्याला अगदी स्पष्ट अनुभव येत असल्यामुळे त्याला सत्य मानतो आणि लौकिक व वैदिक व्यवहारांत जन्मादि सत्य आहे अशी त्याला प्रतीति येते. वस्तुतः ते सत्य नसते. तो स्वतःहि आकाशात्मा असून त्यावर स्वप्नाप्रमाणे शून्य दृश्याचा अध्यारोप करतो. पुनः आपले मरण पहातो, व पुनः जन्म व पुनः जगत् पहातो. हा प्रत्येक जीव आकाशांत असे मिथ्या जगज्जाळ पहात राहिला आहे. तो आकाशात्मा आपल्या केवळ सांनिध्यानेच स्वाध्यस्त कार्यकरणांना विषयांमध्ये प्रवृत्त करतो. जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, प्रलय, मोक्ष

यांत सुखादिकांचा अनुभव घेतो; पण परमार्थतः त्यांत कांहीं भक्षणीय नाही व कोणी भक्षण करीतहि नाही. याप्रमाणे जगांच्या कोटीच्या कोटी त्यामध्ये आहेत. त्यांना तत्त्वतः जाणले असतां त्या ब्रह्मच आहेत व अज्ञानदर्शेत ते केवळ दृश्य आहे. त्या जगत्कोटींनी कोणाचे कांहींच आच्छादित केलेले नाही व वस्तुतः त्या विद्यमानहि नाहीत. पण हा आत्मा त्यांतील प्रत्येकामध्ये एकेक जीव होऊन 'हेच एक जगत् आहे, दुसरे नाही' असे जाणतो. त्या जगत्कोटींतील प्रत्येक जगांत पृथिव्यादि पंचभूते व चतुर्विध भूतग्राम स्थित आहेत. त्या त्या जीवाला अभिमत असलेल्या जगांत तीं तशीच आहेत, विसदृश नाहीत. तीं असत्य व्यवहार-दृष्टीने सत्य आहेत व सत्य परमार्थदृष्टीने अज ब्रह्मपद आहेत, म्हणूनच ज्याला सर्व वेद्याचे ज्ञान झाले आहे त्याला जे सत् वाटते ते अज्ञाला असत् वाटते व ज्ञानी पुरुषाला जे असत् वाटते ते अज्ञाला सत् भासते. किंवा चितीला जे जे जसे भासते ते ते तसे सत्यच आहे. त्यामुळेच हीं सर्व भूते परस्पर सद्रूपच आहेत. किंवा जगद्रूप सत्य आहे की असत्य, हे सत्य संविदेनेच ठरविणे योग्य आहे. ती भगवती संविद् 'ते सत्य आहे,' असा जर निर्णय करील तर त्याच्यामध्ये विपरीतपणा आणण्यास दुसरा कोण समर्थ आहे ? कारण संविदेचे स्वरूप नित्य अप्रतिहत आहे. हे सर्व केवळ संविदेनेच निर्णय करण्यास योग्य आहे. त्यांत अन्यता किंवा अनन्यता यांची वार्ताच नाही. हा वस्तूचा ओघ आपल्या कल्पनेप्रमाणे भासतो. तेव्हां त्यांत द्वित्व किंवा एकत्व कोठले ? हे ज्ञेय तेच ज्ञानच आहे. त्यामुळे ज्ञान व ज्ञेय यांच्या अभेद बुद्धीमुळे हे दृश्यजातहि ज्ञानच होते. याप्रमाणे सर्व दृश्याचा बाध होऊन चित् अद्वैत आहे ही गोष्ट सिद्ध होते.

‘अहो पण याच्या उलट ज्ञानाचा अपलाप करून ज्ञेय मात्र अवशिष्ट रहाते असे कां म्हणूं नये,’ म्हणून विचारशील तर सांगतो. ज्ञानाच्या अभावी ज्ञेयाची सिद्धि कशी होणार? ज्ञेय विषय असल्यामुळे जड आहे व कोणतीहि जडवस्तु स्वतःसिद्ध नसते. यास्तव परिशेषन्यायाने ज्ञानच ज्ञेय असून हा प्रपंच या प्रपंचज्ञासीहून पृथक् स्थित नाही. याप्रमाणे सर्व विषयजात ज्ञासीमध्ये स्थित असतांना हा द्रष्टा आपल्या अज्ञानानेच ज्ञप्तिस्वभावापासून च्युत होतो, वस्तुतः नाही. त्यामुळे जे ज्ञान तेच ज्ञेय आहे आणि ज्ञेयाचा पृथक् असंभव असल्यामुळे ते ज्ञानच ज्ञेय जगद्रूपाने आपल्याला विस्तारिते. त्यामुळे पृथक् नसणाऱ्या व ज्ञप्तिरूपानेच विद्यमान असणाऱ्या सर्गांना पहाणाऱ्या तत्त्ववेत्त्याच्या दृष्टीनेहि दिसणारे सर्व सर्ग ज्ञप्तिव्यतिरिक्त नाहीत. पण मूर्खाना ज्ञात होणारे जे सर्ग त्यांना मी जाणत नाही. ज्ञानाने सर्व सर्ग एक चिन्मात्रच आहेत, ते आत्माकाशच आहेत. पण अज्ञ जीवांच्या अनेकाकार दृष्टीने अनेकाकार झाले आहेत. एकच चिन्मात्र स्वप्नांत एक लक्ष पदार्थरूप होते व स्वप्नांतील ते एक लक्ष पदार्थरूप जगत् सुषुप्तींत एक चिन्मात्ररूप होते. चिदाकाशांत जी स्वप्नसंविद् तिलाच जगत् म्हणतात व जे सुषुप्त तिलाच प्रलय म्हटले आहे. हाच न्याय सृष्टि व प्रलय यांनाही लागू आहे. एकच संविद् भोग्यरूपाने नानात्वास व भोक्तृरूपाने लक्षावधि जीवरूपांस प्राप्त होते. स्वप्न व संकल्प या अवस्थांतील प्रपंचाप्रमाणे त्या प्रपंचालाहि शून्यत्व आहे. हे सर्व अपतिहत वेदनमात्र आहे. ते शुद्ध तत्त्व जेथे जसे भासेल तसेच ते तेथे बनते. एकच संविद् सृष्टीच्या आरंभी, सर्गसिद्धयर्थ स्वप्न व संकल्प याप्रमाणे. अग्नि, जल, आकाश, पृथिव्यादिरूप

होते. आकाशरूप संविद्च पृथिव्यादि नांवांनी भासते. जे चिदाकाश तेच हे जगत् दिसते. संविद्च नश्वर मूर्तरूप बनते व तीच नित्य अमूर्तरूपशी भासते. पण वस्तुतः तिचा नाशच नाही. कारण नश्वर पदार्थ जरी निवृत्त झाले तरी शेवटी संविद्च अवशिष्ट रहाते. तू मनाने पूर्व व पश्चिम दिशेत चिरकाल जातोस व त्यांतील प्रत्यक्ष दिसलेले, ऐकलेले व अनुमित पदार्थ जाणतोस. त्यांतील संविद्रूप अशा तुझा नाश कधीच होत नाही. त्यामुळे संविद् केव्हाच नश्वर नाही ही गोष्ट सिद्ध होते. जो दृष्ट व संकल्पित अर्थाचा चिरकाल भावनाभ्यास करतो तो पुरुष त्याला अवश्य प्राप्त होतो. पण कांहीं दिवस त्याविषयीची इच्छा करून नंतर त्यापासून त्याने निवृत्त होतां कामा नये. कारण कोणताहि अदृढ संकल्प कार्यक्षम होत नाही. किंवा अदृढ संकल्प अदृढच मनोरथादिरूप फल देतो व दृढ संकल्प दृढ फल देतो. तू मनाने पूर्व व पश्चिम दिशेस जातोस, तेथे त्या त्या पदार्थांचा चिरकाल अनुभव घेतोस. जो संकल्प करणारा असतो, तो आपल्या संकल्पानुसार स्वसंकल्पित दिशेत जाणे, तेथील पदार्थ पहाणे इत्यादि संकल्पास प्राप्त होतो. पण दुसरा मनुष्य संकल्प सोडून इतर दिशेला मनानेहि जात नाही. ज्याची संविद्, मी दृष्ट व संकल्पित अर्थ होईन, अशी निश्चल असते, त्याच्या संकल्पाप्रमाणे ती दोन्ही प्रथम प्रातिभासिक व तो संकल्प दृढ झाल्यावर व्यावहारिक होतात. पण दुसरा संकल्प करणारा जो पुरुष त्याने संकल्प न केल्यास किंवा तो दुसऱ्याच विषयाविषयी दृढ संकल्पयुक्त झालेला असल्यास त्याला त्यांतील कांहीं दिसत नाही. त्याचप्रमाणे दक्षिण दिशेतून मी उत्तर दिशेस किंवा दुसऱ्या कोणत्या दिशेस जाईन, अशी ज्याची अचल संविद् असते, त्याचे मानस व शारीर कर्म

तसेच होतें व पूर्वपश्चिम दिशेकडील गमन नाश पावतें. आकाशांत मी नगर होईन व भूमीवर मृग होईन, अशी ज्याची दृढ संविद असते त्याला त्याच दोन अवस्थांचा अनुभव येतो, बाकी त्याचें सर्व बाधित होतें. ज्ञानानें सर्व एक चिन्मात्र आत्माकाश आहे व तेंच अज्ञानानें, अनेकाकार संविद दृढ केल्यानें, जीवांना अनेकरूप दिसतें. शरीर चिद्रूपानें स्थिर असो कीं अचिद्रूपानें नाशवंत असो, तें कसेहि असलें तरी अधिष्ठानाला कोणत्याहि प्रकारचा बाध करूं शकत नाही. कारण जीवांचा हा ऐहिक व पारलौकिक संसार स्वप्नात्मक आहे. शरीराचा नाश झाला असतां त्याबरोबर जीवाचा नाश होत नाही, ही गोष्ट या दोन्ही प्रमाणांनीं सिद्ध होते. म्लेच्छादि देशांत मेलले जीव पिशाचदेहानें येथें येतात, असें भूतविद्या-वेत्ते प्रत्यक्ष जाणतात व ते आपल्या पूर्व-गृहांतील व्यापारादि स्मृतिपूर्वक कथन करतात. त्यावरून जीवचैतन्याचें मरणोत्तर सत्त्व प्रत्यक्ष अनुभवास येतें. 'जिवंत असलेल्या भूत-वैद्यादिकांचा पिशाचदर्शन-संभाषणादिकांविषयी हा भ्रम आहे. दस्तुतः मृत जीव येथें येत नाही व संभाषण करीत नाही,' ह्मणून म्हणाल तर तें बरोबर नाही. देशांतरांतील मनुष्य वस्तुतः मेलला नसतांना भ्रांतीनें तो मेलला असें कळल्यासहि त्याचा जीवाशीं दर्शन-संभाषणादि व्यवहार कां होत नाही ? बरें, तो जीवधर्महि जर सत् असेल तर मृतधर्महि सत् कां नाही ? या-विषयी जसा अनुभव येत असेल तशीचि कल्पना केली पाहिजे; कारण दोन्ही न्याय जर समच आहेत, तर त्यांत फरक कसा करतां येईल ? याप्रमाणें अनुभवच अर्थसाधक आहे. जाग्रत् व स्वप्न यांतील अनुभवांचाहि बाध होईपर्यंत अर्थसाधकत्व एकसारखेंच आहे. प्रबोधानें अनुभवमात्र परिशेष राहातो. यास्तव

स्वप्नाप्रमाणेंच हें जगाचें भान आहे, असें आम्हीं जें वर म्हटलें आहे तें सिद्ध झालें. श्रेष्ठ शास्त्रांची या सिद्धांताशीं एकवाक्यता होते. तत्त्व-ज्ञानीपुरुषांचे अनुभव व शास्त्रें यांच्या परस्पर संवादानें एकवाक्यता होणेंच सर्वथा योग्य होय. चंद्रबिंबामध्ये पाहणाऱ्या जलसमूहांचें दृष्टिजाल जसें परस्पर प्रतिघातरहित सदसद्रूप असतें, तसेंच हें जगत्हि कोणाला सत् वाटतें, कोणाला असत् वाटतें. सर्व ग्राह्य सन्मात्राचे जे निरनिराळे अंश त्यांच्या अनुसार रहाणारे आहे व ग्राहक निर्दोष अनुभवमात्र आहे. सन्मात्र केवल आभासमात्र आहे असें सिद्ध होत नाही. यास्तव तें सत्च आहे. म्हणून तें सर्व अर्थरहित जरी असलें तरी सर्वार्थरूपानें स्फुरतें. त्यामुळे सर्व नित्य व शांत आहे. हें जगत् चिदाकाशांत कल्पनारूपानें स्थित आहे. यास्तव सर्व विचार सोडून, सर्व कल्पना टाकून, स्थिर चितानें आत्म्यामध्ये रहावें. ही संविद स्थिर करून जशी जशी ती अचल होऊं लागते तशी ती तत्काल बनते. मन स्थिर केलें कीं स्वरूप आपोआप प्रगट होतें. त्यांत सत् काय व असत् काय ? मग शरीरें, कर्मे, सुखें, दुःखें जशीं यावयाचीं तशीं येवोत, जावयाचीं तशीं जावोत. त्यांतील कशाचें काय ग्रहण करावयाचें ? हें जगत् सत् असो कीं असत् असो, तें होवो किंवा न होवो, त्याविषयीं तूं भ्रांत कां होतोस ? तूं आतां ज्ञानी झाला आहेस. तेव्हां अवश्य फल देणारा यत्न टाक. या क्षुद्र फला-विषयींचें तुझे परिभ्रमण पुरे झालें. १४३.

सर्ग १४४ वा.

१ चित्च जगत् व जगत्च चित् याविषयी युक्ति व २ ब्रह्मच सर्व शक्तिमत् आहे, असें समर्थन.

मुनिः—सर्वथा अभावभावरूप असलेल्या, स्वप्नसंवेदनात्मक व नित्य अप्रतिघरूप असलेल्या या चिन्मात्रांत बद्ध काय असणार व मुक्त काय असणार ? अर्थात दृश्य चिन्मात्र आहे असे ठरल्यावर बंध-मोक्षचिंता नाहीशी होते. आकाशांत जसा विविध प्रकारचा दृष्टिभास होतो त्याप्रमाणेच हे जगत् आहे. म्हणजे दृष्टीच्या किरणांचे आकाशांत जसे नानाप्रकारचे स्फुरण भासते, त्याप्रमाणे हे जगत् सतत परिणाम पावून विपर्यास पावत असते व अधिष्ठानाचा विवेक न झाल्यामुळे त्याच्या स्थैर्याने स्थिर दिसते. जशी प्रसिद्ध नगराची रचना पुष्कळ दिवसांनी बदलून जाते, त्याप्रमाणेच जगत्हि, पाण्याच्या आवर्तभ्रमाप्रमाणे, सतत परिणाम पावते. भूमी, जल, आकाश, पर्वत इत्यादि हे असत् ज्या काळीं होतें, त्याच काळीं क्षण, लव, घटि इत्यादि अवयववृत्तान्तांनी युग, कल्प इत्यादि संज्ञा विद्वानांनी केल्या आहेत. हे सर्व जगत् स्वप्नाप्रमाणे असत्—मिथ्या असूनहि अनुभवाला येते—प्रतीत होते. जे जगत् नाही असे म्हणून अपलाप केला जातो तेच निःशेष चिद्रूपाने स्फुरते. चित्च जगत् होते. जसे हे आमचे जगत् आहे तशी शंभर मनुष्यांना आकाशांत शंभर जगे दिसोत. पण त्यांचा परस्परांना अनुभव येत नाही. सरोवरे, समुद्र, कूप, यांतील प्रत्येकांत जंतु म्ह० प्राणी आहेत, पण ते एकमेकांना जाणत नाहीत; त्यांच्या दृष्टीने दृश्यादि अन्य नियति नाहीच. ज्यप्रमाणे एकाच घरांत अनेक लोक अनेक

स्वप्नगरे पहातात, तशीच आकाशांत असंख्य जगे आहेत. ती आकाशरूप असल्यामुळे आहेत असेहि क्षणवत नाही व नाहीत असेहि क्षणवत नाही. मनुष्य आपल्या एका घरांत अनेक नगरे पहातो, पण ती त्याच्या दृष्टीनेच आहेत, इतरांच्या दृष्टीने नाहीत. त्याचप्रमाणे आकाशांत अनंत जगे आहेत व नाहीतहि. चिच्चमत्कारमात्र असलेले स्वरूप आपल्या अवयवांप्रमाणेच या सर्व दृश्याला अद्वय पहाते. त्यामुळे ते सरूपहि आहे व नीरूपहि आहे. नित्यसिद्ध चित्मुळेच एकाला जी वस्तु सुरूप व सकारण वाटते, तीच दुसऱ्याला नीरूप व अकारण भासते. संस्कार केवळ चित्लाहि नाहीत व देहप्रतिमेलाहि नाहीत, तर अनेक दृश्याकार परिणाम धारण करणाऱ्या व चिदाभासव्याप्तीने चित्स्वभाव झालेल्या बुद्धीलाच संस्कारादि नावे दिलेली आहेत. बुद्धिप्रभावानेच प्रभावयुक्त झालेल्या अंतःकरणाहून संस्कारादिक पृथक् नाहीत. पूर्वदृष्ट अर्थासारख्या संकल्पार्थानुभूतीमध्ये स्मृतिच अपूर्णत्वामुळे स्वप्न होते. त्या स्वप्नांत आपल्या मरणाचे अनुभव वगैरे जे येतात, ते या जन्मी जरी अननुभूत असले, तरी जन्मांतरी अनुभूत असतात व त्या संस्कारांनी युक्त असलेल्या बुद्धीवरच त्यांचा आरोप होतो. हे जाग्रत्सर्गरूप जगत्हि स्वप्नप्रतिभेप्रमाणे सृष्टीच्या आरंभी विकास पावते. पण ती केवळ प्रकाशरूप स्वच्छ चित्च आहे. दुसरे नांवाहि त्यांत संभवत नाही. ब्रह्मच हे जगत् भासते असे सांगितले पण ते नवीनच भासले आहे व पूर्वी भासलेले नाही असे नाही. तर ते अनादि भा-रूप आहे व त्याच्याशी ऐक्य पावलेले हे जगत् अनादि ब्रह्मच आहे. ही गोष्ट सिद्ध झाली. तो परमात्माच कारण व कार्य म्हणून म्हटलेला आहे. कारण तोच पूर्व आहे व पूर्व हेच सामान्य-

रूप आहे. तोच विशेष रूप होतो व विशेष रूप हेंच कार्य आहे. कार्यसंस्काराचा आधार हेंच बीज व कारणाला चांगल्या प्रकारें व्यक्त करतें तें कार्य. अशी व्युत्पत्ति असल्यामुळे हा आत्माच संस्कार असें म्हटलें आहे. कृति म्ह० कार्यानुकूल यत्न व सम्यक्करण हाच संस्कार. या व्युत्पत्तीने कृतिलक्षण संस्कार हा आत्माच आहे. स्वप्नादि अवस्थांमध्ये जाग्रत्-अर्थाहून विलक्षण असा जो अर्थ जाग्रदर्थाचा दृष्टांत म्हणून भासतो तोच सूक्ष्मार्थत्वामुळे संस्कार, वासना, राग, द्वेष, इच्छा इत्यादि नांवांनी प्रसिद्ध आहे. संस्कार या नांवाचा कोणी एखादा बाह्य अर्थ अंतःकरणांत जाऊन बसला आहे असें मुळीच नाही; तर ती संस्काराख्य वस्तु स्वप्नामध्ये दृश्य व जागरामध्ये अदृश्य असते. केवळ अदर्शन झाल्यानेच तें नाही असें म्हणतां येत नाही. कारण चित्ताकाशांत तें चेतनेप्रमाणेच सर्वदा रहातें. स्वात्माहि साक्षि-स्वभावामुळेच स्वप्नांत भासतो व जागृतीत पाहिलेल्या पदार्थाप्रमाणें अतिशय विस्तार पावतो. तेंच साधनसंपत्तिसहित श्रवणानें निश्चित केलेलें अद्वितीय प्रत्यग्ब्रह्मलक्षण वेदांत-विषयरूप आत्मतत्त्व आहे. तें पूर्वी प्रसिद्ध असलेल्या द्वैतरूप सृष्टीचा बाध करतें व यथास्थित स्वभावांत प्रवृत्त होतें. अशा प्रकारच्या त्याच्या स्वभावाचा निश्चय करून पंडितांनी परमपुरुषार्थाचा आपल्या शिष्यांनाहि लाभ व्हावा म्हणून पूर्वी अज्ञात असलेला आत्माच जाग्रत्संस्कार असून विचारपूर्वक जाणलेला तोच अद्वयब्रह्म व मोक्ष आहे, अशी शास्त्रांमध्ये व्यवस्था केली आहे. दुसरे कित्येक असें म्हणतात की, स्वप्नामध्ये जो जाग्रत्संस्कार असतो त्यामुळे झालेले अपूर्व रूप अजाग्रत्-प्रमाणेच जाग्रदनुभवानें केले आहे. म्हणजे जाग्रदनुभवामुळेच स्वप्नांत जाग्रत्चा आभास.

पण हें मत बरोबर नाही. कारण वायूंतलि स्पंदाप्रमाणें स्वप्नादि भाव स्वतःच स्थित आहेत व ते स्वतःच स्वप्नाकारानें प्रवृत्त होतात. तेव्हां जाग्रत्ला संस्कारकर्तृत्व कोठें? (सर्व भाग चित्तामध्ये स्थित आहेत हें कशावरून कळतें म्हणून ह्मणाल तर सांगतात—) चिन्मात्र एक आहे व तेंच स्वप्नांत लक्षरूपानें होतें. पुनः स्वप्नांतील लक्षत्व सोडून एक सुषुप्त होऊन रहातें. चिदाकाशांत जें स्वप्नसंवेदन होतें त्याला जगत् ह्मणतात. सुषुप्ताला प्रलय म्हटलें आहे. तेव्हां हाच न्याय सर्वत्र लागू आहे. एकच चिदाकाश स्वरूप न सोडतांच अनेकरूप साकारत्व धारण करतें, त्यामुळे स्वप्नांतील जगाप्रमाणेच तें जगत् आहे. वर सांगितलेल्या उपपत्तीने चित्परमाणूच्या आंत हें जगद्रूप स्थित आहे. तें अतिशय विस्तीर्ण जरी दिसत असलें तरी स्वप्नांत किंवा आरशांत दिसणाऱ्या वस्तूप्रमाणें चिद्विन्न नाही. जें संविन्मात्र चिदाकाश तेंच परमाणूप्रमाणें अति सूक्ष्म असून हें असें पसरलें आहे. कालतःहि तें आदि-अंत-मध्यशून्य आहे. त्यालाच जगत् असें म्हणतात. तस्मात् जेथें अनंत चिदाकाश सतत स्थित आहे, तेथें जगाचें भानहि आहे. तें त्याच्या अंगाप्रमाणें अभिन्नरूप आहे. हें भुवन चिन्मात्रच आहे. तूं, मी व हें जगत् चिन्मय आहे. गुरु व शास्त्र यांनी सांगितलेल्या या युक्तिसमूहानें तत्त्वज्ञान झाल्यावर परमाणूच्या उदरामध्येहि जगत् शिरतें. म्हणजे तें आपली स्थूलता सोडून परम सूक्ष्म चिन्मात्रत्वास पात्र होतें. म्हणून मी सूक्ष्मरूप आहे. समस्त जगदाकार आहे. मी सर्व ठिकाणी आहे. परमाणूच्या उदरांतहि मी स्थित आहे. चिन्मात्र परमाणुरूप होऊन व जगदात्मरूप होऊनहि मी चिदाकाशच आहे. मी जेथें रहातो तेथें त्रिभु-

वन पहातो. शुद्ध जलामध्ये टाकलेले जल जसे तद्रूप होऊन जाते त्याप्रमाणे शोधित त्वंपदार्थ-रूप असलेला मी त्या शोधित तत्पदार्थरूप ब्रह्माशी त्याचे साक्षात्काराने तादात्म्य पावतो, म्ह० ब्रह्मास प्राप्त होतो. (याप्रमाणे प्रश्नोत्तर-प्रसंगाने आत्मज्ञानरहस्य सांगून प्रस्तुत कथेचा आश्रय करून मुनि म्हणतो—) त्या प्राण्याच्या ओजामध्ये प्रवेश करून मी त्याचा अनुभव साक्षात् घेत राहिलो. ज्याप्रमाणे कमलाच्या अंकुरामध्ये भावी बीज असते, त्याप्रमाणेच मी अंतःस्थ त्रिजगद्रूप बनलो. तेथे माझ्या अंतरात्म्यामध्ये त्याचे, माझे व दुसऱ्याचे सर्व वासनामय त्रिजगद्रूप प्रत्येक चैतन्यांत स्फुरले. ते जगद्रूप बाहेर मुळीच विद्यमान नव्हते. कारण त्याच्या बाहेरचा प्रदेश अगदीच अप्रसिद्ध होता. जेव्हा प्राण्याला स्वप्नांत विस्तीर्ण जगदानंद भासतो, तेव्हा तो भास चिदणूचाच आहे. स्वप्नस्थानरूप आत्माच ते सर्व पहातो.

व्याधः—भगवन् ! हे सर्व दृश्य जर कारणरहित आहे तर ते अनुभवास कसे येते ? कारण शशशृंगादि कारणरहित पदार्थांची स्वरूपासिद्धि होत नाही. आणि हे जर सकारण असेल तर स्वप्नांत घटादि सर्गाचे कारण असे जे दंड-चक्रादि त्याच्या अभावी स्वप्न-सृष्टि कशी दिसते ?

मुनिः—हा सर्ग प्रथम कारणावांचूनच प्रवृत्त होतो. सर्वकारणाच्या आरंभी हे चिदाकाशच सर्गरूपाने दिसते. ज्यांना योग्य कारणच नाही अशा पदार्थांचा अत्यंत असंभवच असतो, त्यामुळे कारणशून्य स्थूल सर्ग केव्हाहि संभवत नाही. पण मिथ्याभूत प्रातिभासिक सर्गात सकारणत्वाचा नियम नाही. ब्रह्मच चित्स्वभावामुळे असे भास्वर भासत आहे. सर्गादिक हा त्याचाच सर्ग-

पर्याय आहे. ते आद्यंतरहित आहे. याप्रमाणे सर्ग कारणावांचून अत्यंत असंभवनीय आहे, असे ठरले असता व तो परब्रह्मरूपाने स्फुरण पावत असता परमात्म्याच्या मायाप्रतिबिंब-चैतन्यांत नित्य आत्म्याच्या औपाधिक रूपाने अनानात्वामध्येहि नानात्व भासते. ब्रह्मामध्येहि अब्रह्मत्व, अनाकारामध्येहि साकार व अस्थूलामध्येहि स्थूल ते ब्रह्मच भासमान होते; व तेच देव, ऋषि, मुनि, स्थावर, जंगम, सर्व नियति, विधि, प्रतिषेध, इत्यादि करते. भाव, अभाव, ग्रह, उत्सर्ग, स्थूल, सूक्ष्म, चर, अचर, इत्यादि सर्व अर्थ व्यभिचार पावतात. पण त्याची नियति मोक्षापर्यंत व्यभिचार पावत नाही. त्यामुळे सृष्टीच्या आरंभी एकदा त्याने नियतीची कल्पना केली म्हणजे मग नियति-विशेषरूप कार्यकरणतेवांचून पदार्थांचा संभवच होत नाही. त्या ब्रह्माची नियति व तिची कल्पना करणारा नायक—भोक्ता—जीव हे दोन्ही दोन हातांसारखे ब्रह्मापासून स्वतःच प्रवृत्त झाले आहेत. ब्रह्म त्यांतील एका अंगाने दुसऱ्या अंगाचे नियमन करते. आपण आपल्या एका हाताने दुसऱ्या हाताचे जसे नियमन करतो, तसेच ते नियतीने भोक्त्याचे नियमन करते. म्हणूनच जलामध्ये स्पंदामुळे तरंग जसे उद्भवतात, त्याप्रमाणे जीवाचा जाग्रत्स्व-प्ररूप सर्ग अबुद्धिपूर्वक व इच्छेवांचूनच काकतालीय न्यायाने प्रवृत्त होतो. कारणामुळे कार्याची अमुक एक प्रकारची रचना व्हावी असा जो नियम तीच नियति. त्या नियती-वांचून अज्ञात ब्रह्म एक क्षणभरहि राहू शकत नाही. जशी मृत्तिका धूळ, गोळा, घर, कपाल यांतील कोणत्या तरी एका संनिवेशावांचून रहात नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्म सन्निवेशा-वांचून रहात नाही. आणि 'ज्ञानाने सर्वात्मत्व' हाच ज्याचा आत्यंतिक क्षय आहे,

अशा मोक्षापर्यंत ते त्याचें संनिवेशधारण अनु-
वृत्त होत रहातें. याप्रमाणें सर्व दृश्यमंडल सर्व-
दा सकारण आहे. ज्या पुरुषाला उद्देशून ज्या
वेळेपासून ज्या सर्गांत जशी नियति प्रवृत्त
झालेली असते, तशीच ती त्याच्या ठिकाणी
असते. दुसऱ्या पुरुषाला किंवा कालांतरभावी
पदार्थाला ती नियत करूं शकत नाही. अज्ञ
पुरुषाला कारणशून्य ब्रम्हहि सर्गरूपानें
भासतें. हा कार्यकारणदृग्भ्रमहि त्यालाच
भासतो. विवेकी दृष्टीनें काकतालीय न्यायानें
हा सर्ग स्थित झाला असतां पूर्वापर भाव-
नियम पाहूनच हें घटादि कार्य दंड-चक्र-
मृदादि सामग्रीपासून झालें. हें पटादि कार्य
तंतु, तुरी, वेमा इत्यादिकांपासून झालें. असें
पाहून नित्य वेदाच्या पद-वाक्य-व्याकरण
नियतीप्रमाणें ती नियति स्थित आहे. भावांचें
सकारणत्व याप्रमाणें अवश्य आहे असें
ठरलें असतां जाग्रद्दृष्टि व स्वप्नदृष्टिहि
कारणावांचून संभवत नाही. ज्याप्रमाणें मी
दुसऱ्याच्या स्वप्नांत सर्व भूमीला व्यापून
असलेला जलक्षोभ व प्रलयभ्रम पाहिला,
त्याप्रमाणेंच दिसणाऱ्या या भ्रमाचें कारण
तुला काय दिसतें ? श्रुति किंवा दुसरे कांहीं
प्रमाण, यांवरून तरी तें काय संभवतें ?
वस्तुतः कांहींच संभवत नाही. ज्याप्रमाणें
स्फटिकमणी किंवा शुक्ति प्रकाश असला कीं
आपोआपच चकाकतात, त्याप्रमाणें वर
सांगितलेल्या प्रकारच्या ब्रम्हप्रपंचैक्यप्रति
पादक युक्ति न सांगितलेल्या दुसऱ्या वस्तु-
विषयीहि बुद्धिमानांच्या मनांत आपोआप
स्फुरतात. म्हणून शास्त्रानुसारी युक्तिभावेनेचा
अनुभवच सर्व निर्णयाविषयी समर्थ आहे व
प्रमाण जीवितरूप असा तो भावनानुभवच
सर्वांमध्ये श्रेष्ठ आहे. १४४.

सर्ग १४५ वा.

—:०:—

१ कफ, वात व पित्त यांनी पूर्ण असलेल्या
जीवाच्या तेजोघातूंत कल्पलेले स्वप्नभेद व २ इंद्रि-
यांनी होणारे बाह्य विभ्रम, यांचें वर्णन.

मुनिः—हा जीव बाह्य इंद्रियांनी बाह्य
स्वप्न पहातो व अंतःस्थ इंद्रियांनी अंतःस्थ
स्वप्न पहातो. बाह्य व आंतर अशा दोन्ही
इंद्रियांनी दोन्ही ठिकाणी व्यापार सिद्ध व्हावा
अशी ज्यांची तीव्र भावना असते, त्यांना
दोन्ही प्रकारचें स्वप्न दिसतें. 'तर मग काय,
बाह्य इंद्रियांनी जेव्हां तो बाह्य व्यवहार करतो
तेव्हां त्याचा आंतर व्यवहार मुळीं होतच
नाहीं कीं काय?' तर तसें नव्हे. त्या वेळीं
आंतर व्यवहार होतो, पण तो मनोराज्या-
सारखा मंद असतो. स्वप्नाप्रमाणें स्पष्ट नसतो.
जेव्हां इंद्रियें अंतर्मुखच झालेलीं असतात.
तेव्हां जीव वासनामात्र असल्यामुळें
अति सूक्ष्म दिसणारेंहि स्वात्मजगत् स्थूल अस-
ल्याप्रमाणें पाहतो. हाच त्याचा अम्लान किंवा
स्पष्ट अनुभव होय. बाह्य किंवा आंतर जगत्
वस्तुतः स्थूल नाही. जीवाच्या इंद्रियांची
स्थौल्यकल्पनेविषयीची जी अप्रतिहत दृष्टि तीच
जगाची स्थूलता होय. त्यामुळें जीवाची प्रव-
र्तक इंद्रियें जेव्हां बहिर्मुख होतात तेव्हां
तो बाह्य स्थूल जगत् पहातो, व जेव्हां
अंतर्मुख होतात तेव्हां तो आंतहि
स्थूल जगत् पाहतो. श्रोत्र, त्वक्, चक्षुः,
घ्राण, जिह्वा व वागादि इंद्रियें, पंचप्राण,
इच्छाप्रधान अंतःकरणचतुष्टय यांचा जो समूह
तोच आतिवाहिक देह होय व तोच देह कूटस्थ
चिदाभासानें युक्त झाला म्हणजे चिद्रूप जीव
म्हटला जातो. 'तशा स्वरूपाचा जीव आंत
वासनामय जगत् पाहो, पण बाहेर वासनांचा

अभाव असल्यामुळे तन्मय जगत् कसे पाहील? म्हणून विचारशील तर सांगतो. कूटस्थ चित्त समष्टि आकाशमय होऊन सर्वत्र सर्वदा सर्वत्रि-मय होऊन राहिली आहे. त्या सर्व वासनांच्या अधिष्ठानांत बाह्य जगाचा अध्यास होणे योग्यच आहे. जेव्हां जीव श्लेष्मात्मक रसाने परिपूर्ण होतो, तेव्हां तो स्वतः अणुरूप असलेला जीव आपल्या इंद्रियरूप अणूंत असे स्वप्नभ्रम पाहतो. क्षीरसागरांत आपण उडत आहोत असे पाहून चंद्रोदयाने युक्त असलेल्या आकाशास तो पहातो. सरोवरें प्रफुल्लित कमलांनी व कल्हारपुष्पांनी सुशोभित झाली आहेत असे त्याला दिसते. पुष्पमय दिव्य अ-भ्रांच्या प्रतिनिधिभूत सरोवरांत वसंतराजाच्या अंतःपुराप्रमाणे आपल्या जीवाकाशांत पहातो. स्त्रिसमूह उत्सवामध्ये मंगलकारक वेष व लीला यांनी युक्त असलेला पाहतो. भक्ष्य, भोज्य, अन्न, पान यांच्या शोभांनी गृहांगण परिपूर्ण असलेले दिसते. ज्याप्रमाणे तरुण स्त्रिया पुष्पांच्या हारांनी भूषित होऊन व आपल्या चंचल नेत्रांनी अवलोकन करीत विलासाने आपल्या प्रियकरांकडे गमन करितात, त्याप्रमाणे पुष्पयुक्त व फेनयुक्त, चंचल तरंगांनी सुशोभित झालेल्या नद्या विलासाने सागराकडे जात असतात. हिमालयाच्या शुभ्र शृंगांप्रमाणे शुभ्र दिसणारी सौधस्थळे त्याला दिसतात. चंद्र आंथरल्याप्रमाणेच त्यांतलि भूमि शीतल असते व भिंतीला सुधालेप दिलेला असतो. त्यामुळे त्याला ती पूर्वोक्त हिम-शिखरासारखीच भसतात. स्वप्नांमध्ये तो जीव शिशिर, हेमंत व वर्षा या तीन ऋतूंत मेघाच्छादित झालेली स्थळे पहातो. नीलकम-लिनीच्या लतांनी युक्त व कोमल तृणांनी हि-रवी दिसणारी स्थळे त्याला दिसतात. पुष्पांच्या थराने आच्छादित झालेल्या पुरोपवनांतील भूमि

त्याच्या दृष्टीस पडतात. त्यांत स्निग्ध पर्णीनी युक्त असलेल्या वृक्षांच्या छाया दूरवर पसर-लेल्या असतात व त्यांत हरिणे व पांथ वि-श्रांति घेत बसतात. स्वप्नांत कुसुमस्थलीहि दिसतात. कदंब, कुंद, मंदार यांच्या मकरंदांनी चंद्राप्रमाणे शोभतात, व त्यांत बसण्याकरिता रम्य स्थानेहि केलेली असतात. कमलिनीची नीलवर्ण जाळी दिसतात. त्यामुळे ती पुष्प-स्थलालाच धारण करणारी आहेत, असा भास होतो. ज्यांत मेघ विश्रांति घेत आहेत अशा निर्मल आकाशासारख्या स्निग्ध वनपांक्ति दिस-तात. कदली, कंदली, कुंद, कदंब यांनी आपले शिरोभूषण केलेल्या पर्वतांच्या पांक्ति दिसतात. त्यांवर वृक्षांच्या सुंदर पल्लवपांक्ति हालत असतात. सहज हालविलेल्या केशपाशांतून फुले गळत असल्यामुळे वाऱ्याने हलणाऱ्या मालतीलतेप्रमाणे दिसणाऱ्या बालांगना नृत्य करीत असतात. त्यांची शरीरे अतिशय कोमल असतात. फुललेल्या श्वेत कमलांनी युक्त अशा कमलिनींप्रमाणे सुंदर चामर व सुवर्णासारख्या शेंकेडों वितानांनी आच्छादित झालेल्या राजांच्या सभा दिसतात. झुळझुळ वहाणाऱ्या जलप्रणालींतून निघणाऱ्या ध्वनींनी युक्त अशा वनमाला दिसतात. पृथ्वीला जलवृष्टीने भरण्या-साठी ज्यांनी उग्र शरीर धारण केले आहे अ-शा मेघांनी ज्यांतील पर्वत सुशोभित झाले आ-हेत व तुषार-निहार यांचे हार ज्यांनी आपल्या हृदयावर धारण केले आहेत, अशा दश दिशा दिसतात. [याप्रमाणे श्लेष्मपूर्ण नाडीत दिस-णारे स्वप्नभ्रम सांगून आतां पित्तरसपूर्ण नाडीत दिसणारे स्वप्नभ्रम सांगतात—] वायूच्या स्पंदाने शुष्क केलेल्या पलाशवृक्षाप्रमाणे शोभणाऱ्या ज्वालापांक्ति दिसतात. त्या उज्ज्वल कमलपत्राप्रमाणे कोमल असतात. त्यामुळे तापलेल्या वाळूच्या सेकांनी बाष्पयुक्त

सरिद्रूप शिरा संतप्त होतात. अग्नीप्रमाणे सूर्य अतिशय प्रखर झालेले दिसतात. त्यांच्या कांति चक्रधाराप्रमाणे तक्षिण असतात. दावाग्नि पेटलेला दिसतो. विषाचा आवेश झालेला दिसतो व जलाशयहि अग्नीने विशेषेकरून व्याप्त झालेले दिसतात. समुद्र उष्ण होतात व त्यांतून सार्द्र उष्मा निघू लागतो. सर्व त्रैलोक्य-मंडलाला घाम सुटतो. वृक्ष, गुल्म, तृण इत्यादिकांची दाटी झाल्यामुळे गहन अरण्येहि क्षाराचा स्वाव करू लागतात. वहात असलेल्या मृगजळांतून सारसपक्षी विहार करीत आहेत अशी शोभा दिसते. पूर्वी कधी न पाहिलेलीहि स्थाने दिसतात व कांहीं पूर्वी पाहिलेले वृक्षाहि दिसतात. काचित् भीतीने ज्यांतील धूळ अतिशय तापली आहे, अशा रस्त्याने आपण धांवत आहो, असे दिसते. त्याच भ्रमांत दूर एक स्निग्ध छायेने युक्त असा वृक्ष दिसतो. आपल्याच मार्गात दिसलेल्या त्या वृक्षापासून आपल्याला मोठे सुख होईल अशीहि तो कल्पना करतो. सर्व भुवन अग्नीप्रमाणे तप्त झाले आहे, ज्वरज्वालांनी परिवेष्टित झाले आहे, सर्व देश धुळीने माखले आहेत, दिशा व अंतरिक्ष यांतून त्यांचे लोट चालले आहेत, ग्रहसमूह, समुद्र, पर्वत, समुद्राच्या आसपासची वने व आकाश यांना आग लागली आहे, असे त्याला दिसते. अग्नीचा वर्षाव करणारे हजारों मेघ शरद्, ग्रीष्म व वसंत ऋतूंतहि दिसतात. ते सर्व प्राण्यांना अतिशय ताप देत आहेत असाहि अनुभव येतो. तृण, पाने, लतांचे समूह, मेघराशि व उष्मा यांनी सर्व भूप्रदेश आच्छादित झालेले दिसतात. आकाशतल, भूतल व दिग्गत अग्निज्वालांमुळे सोन्यासारखे पिवळे दिसतात. हजारों सरोवरे, हिमालयपर्वताचीं स्थळे व दुसरेहि सर्व प्रदेश तप्त झालेले तो पहातो. अन्नरसांनी

व श्लेष्म-पित्तादिकांनी जेव्हां नाड्या रिक्त होतात व केवळ वायूनेच पूर्ण होतात, तेव्हां त्या वायुपूर्ण नाडीप्रदेशांत प्रविष्ट झालेला अणुमात्र जीव वायूने परिवेष्टित होतो व आपल्याच स्वरूपांत अशीं स्वप्ने पाहतो. त्याची संवित् वाताने अतिशय क्षुब्ध झालेली असल्यामुळे तो भूतलाला अगदीच निराळ्या स्वरूपाचे पाहतो. नगर, ग्राम, पर्वत, समुद्र व वने यांचे अपूर्व समूह पाहतो. आपण उडून जात आहो असे पाहतो. शिलांना पर्वतस्थलाप्रमाणे पाहतो. मेघांच्या गर्जनांनी दुमदुमून गेलेले अनेक प्रदेश पहातो. कुलालचक्रावांचूनच घटादिकांचे भ्रमण झालेले पाहतो. घोडा, उंट, गरुड, मेघ, हंस यांवर स्वतःला बसलेले पाहतो. यक्ष, विद्याधर इत्यादिकांचे येणे व जाणे, व त्यांचा दूर होत असलेला संचार, यांचा अनुभव घेतो. पर्वत, द्युलोक, पृथ्वी, नद्या व लहान लहान टेंकड्या यांसह वनांतील वृक्षादिक, ग्राम, नगरे, दिशा, ज्यांची शरीरे भयभीत झाली आहेत असे मनुष्य या सर्वांचा समुद्रांतील बुद्बुदाप्रमाणे कंप अनुभवितो. ह्यं हीं सर्व थरथर कांपत आहेत असे पाहतो, आपण अंधकूपांत किंवा भयंकर संकटांत पडलो आहो, असे त्यास वाटते. किंवा आपण एकाद्या सुशोभित वृक्षावर किंवा पर्वतावर चढलो आहो, असाहि त्याला भास होतो. (याप्रमाणे श्लेष्मादि एकेका दोषाने नाड्या परिपूर्ण झाल्या असतां स्वप्ने कशीं दिसतात त्यांचे दिग्दर्शन करून तिन्ही दोषांनी जेव्हां नाड्या भरतात, तेव्हां कोणतीं स्वप्ने दिसतात ते सांगतात—) जेव्हां जीव वात, पित्त, श्लेष्मा यांनी युक्त होतो, तेव्हां वातवश झालेल्या कांहीं भागांनी आर्त झालेला तो अशीं स्वप्ने पाहतो:—पर्वतांची वृष्टि होत आहे, मोठमोठ्या शिलांच्या वृष्टीमध्ये आपण सांपडलो आहो; मोठ-

मोठे तट व पर्वतसमूह भराभर फुटत असून त्यांतून ध्वनि निघत आहेत. वृक्षसमूह भ्रमण करीत आहेत. पर्वतांवरील वनरचना गरगर फिरत असून त्यामुळे मेघ छिन्नाभिन्न होत आहेत. दिशांतील मध्यभाग सिंह, हत्ती व वृष्टि करणारे मेघ यांनी भरून गेले आहेत. तसेच ते दिगंतभाग ताली, तमाल, हिताल या वृक्षपंक्तीच्या दाहाने व्यापले आहे व गुहेतून 'घुम-घुम' असा निघणारा प्रतिध्वनि मेघगर्जनेशी मिळून जात आहे, असे पहातो. पाषाण एकमेकांवर आपटून जिचे विदारण दुर्वार झाले आहे अशा दरीला पहातो ! मंदरपर्वताने क्षीरसागराचे मंद मंथन करीत असतांना जसा ध्वनि निघतो, तसा त्या वेळी तिच्यांतून सुंदर ध्वनि निघत आहे, दोन पर्वतशिखरांमधील प्रवाहध्वनींनी शृंगाचे संघट्टनच होत असल्याप्रमाणे, चक्रवाकादिकांच्या 'क्रे क्रे !' अशा ध्वनींनी कर्कश झालेल्या व ज्यांनी आपल्या मौक्तिकमालेसारख्या धवधव्यांनी आकाशाला पुष्पमालेने युक्त असल्याप्रमाणे केले आहे अशा नद्या पहातो. मी जसा प्रलयार्णव वगैरे पाहिला, तसा प्रलयकालहि अशाच अवस्थेत दिसतो. शिलाशकलांनी भरलेल्या जलांनी—महार्णवांनी आकाशाला व्यापले आहे असे दिसते ! जलप्रवाहांतून वहात जाणाऱ्या वनांच्या व मेघांच्या धक्क्याने महर्षिलोक फुटत आहेत, असे दिसते ! परस्परांवर तरंगांचा सेक करून धुतल्या जाणाऱ्या दाही दिशा हंसत असल्याप्रमाणे दिसतात ! त्या दिशांतून नानाप्रकारचे आवाज ऐकू येतात. सोंसाट्याचे वारे सुटून वने व वेली तांडवनृत्यच करीत आहेत असे वाटते. आपल्या अंगावर आपणच शेवाळ माखून घेत आहो, असा भास होतो. समुद्राच्या आक्रमणामुळे, शूरांच्या परस्पर प्रहारांमुळे, वायूंच्या सोंसाट्यामुळे व क्रूर

प्राण्यांच्या आक्रोशामुळे त्रिभुवन दुमदुमून गेले आहे, असा भास होतो. नाड्या वातादि तीन धातूंनी परिपूर्ण झाल्या असतां अशा रीतीने काष्ठे, पाषाण, धूलियुक्त वात, योद्धे, यांनी परिवेष्टित झालेला जीव स्वप्नांत जड बनतो, व अत्यंत दुःख भोगतो. मृत्तिकेतील सूक्ष्म कीटाप्रमाणे, शिलेतील बेडकाप्रमाणे, गर्भाशयांतील अपक्व बालकाप्रमाणे, फलांतील बीजाप्रमाणे, बीजाच्या उदरस्थ अंकुराप्रमाणे, द्रव्याच्या—गोळ्याच्या परमाणूप्रमाणे, कळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळांतील लांकडी बाहुल्यांच्या शरीराप्रमाणे, तो जीव आंतल्या आंत दुःखी होत असतो. ('तर मग तो सुषुप्तावस्थेचा केव्हां व कोणत्या निमित्ताने अनुभव घेतो ?' म्हणून विचारशील तर सांगतो—) जेव्हां हा जीव पुरीतती नांवाच्या नाडीपंजरांत प्रविष्ट होतो तेव्हां त्याला पुढे जाण्यास अवकाश नसतो. त्यामुळे ज्या वेळी तो प्राणवायुप्रयुक्त स्पंदाने रहित होऊन बरगड्यांतील अस्थींनी परिवेष्टित होतो आणि शिलांनी भरलेल्या बिळांत निरुद्ध करून ठेवल्याप्रमाणे कोणत्याहि व्यापारास असमर्थ केला जातो, तेव्हां तो सुषुप्तीचा अनुभव घेतो. त्या वेळी तो अज्ञानामध्ये निमग्न झालेला असतो. अंधकूपामध्ये पडल्याप्रमाणे त्याची अवस्था होते. शिलाकोशामध्ये अडकून पडल्याप्रमाणे तो तेथे रहातो. पण जेव्हां पुनः तो बाहेर येण्याचा यत्न करतो, तेव्हां पुनः प्राणसंचाराने नाड्यांत शिरतो. प्राणानेच ज्याला थोडेसे जागे केले आहे, असा तो जीव स्वप्न पाहू लागतो. ज्या वेळी देहामध्ये परिणाम पावणारे अन्नरस जीवासह नाडीच्या एका भागांतून दुसऱ्या भागी जाऊं लागतात, त्या वेळी त्याला पवतांचा वर्षाव होत असलेला दिसतो. जाठराग्नीने अत्यंत व्यापलेल्या वात—पित्तादिकांच्या योगाने तो

आंत व बाहेर पुष्कळच संभ्रम पहातो. हा जीव आंतल्याआंत वातापित्तादिकांनी परि-
वेष्टित होऊन व परवश होऊन जसे अनेक
भ्रम पहातो, तसेच ते त्याला बाहेरहि दिस-
तात. वात, पित्त व कफ यांच्या योगाने
क्षुब्ध झालेल्या अक्षरसांनी तो आंत व बाहेर
भ्रांतीने दृश्य पहातो. ते रस सम असल्यास
सम दृश्य पहातो व ते अति क्षुब्ध असल्यास
अति भयंकर भ्रम पहातो. प्रकोप पावलेल्या
अक्षरसांनी आवृत झालेला हा जीव बाहेर
भूमि, पर्वत व आकाश यांचा स्पंद पहातो,
किंवा अग्नीचा भयंकर दाह होत असलेला
पहातो. आपण आकाशांत गेलो आहो, असे
पहातो. अमावास्याच्या रात्रीहि चंद्रोदय
झालेला पहातो. हिमालयपर्वत अवलोकन
करितो. वृक्ष व पर्वत यांचे गहन वन पहातो.
जल आकाशांत वहात असलेले पहातो.
समुद्रांत आपण बुडून वर येत आहो,
असा त्याला भास होतो. देवगृहांत सुरत-
सुखाचा अनुभव घेतो. आपण पर्वत, उपवन,
शुभ्र अभ्रपीठ यांवर बसलो आहो, असा
अनुभव घेतो. त्याचप्रमाणे शुभ्र अभ्रांचा
उंच ढीग पाहतो. आपले अंग मोठ्या कर-
वताने करवतले जात आहे, असे त्याला
दिसते. नरकाचा त्याला अनुभव येतो.
आकाशात ताली, तमाल, हिताल इत्यादि
वृक्षांचे वेष्टन त्याला दिसते. आपण चक्रा-
प्रमाणे गरगर फिरत खाली पडत आहो, असा
भास होतो. इतक्यांत अन्तरिक्षांत आपण
झटकन उडून जात आहो, असेहि त्याच्या
अनुभवास येते. शून्यप्रदेशीहि त्याला जन-
समूह दिसतो. स्थलावरहि तो समुद्रस्नानाचा
अनुभव घेतो. तो विचित्र व विपरित व्यवहार
पाहतो. दिवसाप्रमाणेच रात्री सूर्याचे दर्शन
घेतो किंवा दिवसा दुर्भेद्य अंधकार पहातो.

आकाशांत त्याला पर्वतयुक्त भूतलाचा भास
होतो. जेथे जाड भित्त असते, तेथेच त्याला
भित्त नसलेले स्थल भासते. आकाशांत भित्त
बांधली आहे, असे भासते. शत्रूच्या ठिकाणी
तो मित्रत्वबुद्धि ठेवतो. स्वजनाचे ठिकाणी
परकेपणा पहातो. दुर्जमाला सुजन समजतो.
उंच गीतालापांनी मनोहर व सफेती लावि-
ल्याप्रमाणे अत्यंत चित्रित दिसणारे पर्वत
श्वेतस्फटिक व रजत यांनी युक्त असल्या-
सारखे त्यास दिसतात. अथवा ते लोण्याचेच
असल्यासारखे भासतात. कदंब, नीप, जंबीर
यांच्या पल्लवस्तबकरूप गृहांत तो स्त्रियांसह,
कमलांवरील भ्रमरांप्रमाणे, सुखाने विश्रांति घेत
असलेली पहातो. आंत निद्रेने निमीलित
झालेल्या इंद्रियवृत्ति धातूंच्या वैषम्यामुळे जणुं-
काय उन्मीलितच झाल्याप्रमाणे बाहेर त्या
भ्रांति पहातात. ज्याचे वातादि धातु सम
नसून विषम झालेले आहेत, असे पुरुष स्वप्नांत
जणुंकाय बाहेरच पहात असल्याप्रमाणे अशा
प्रकारच्या अनेक वस्तु पहातात व त्यांचा
अनुभव घेतात. ज्यांचे वातादि धातु विषम
झाले आहेत अशा जीवांकडून आंत व बाहेर
अत्यंत विपरीत व कर्कश अनेक कार्ये पाहिली
जातात. वातादि धातूंचे साम्य झाले असतां
आपल्या तेजोधातूंत असलेलाच हा जीव या
समव्यवहारास्थितीला स्वतःच अनुभवितो.
नगर, ग्राम, पत्तन, अरण्य यांचा समूह जसा
असतो तसाच दिसतो. जल सौम्य दिसते.
दाट व शीतल तरुच्छायेचा अनुभव येतो
आपल्याच देशामध्ये आपण जा-ये करीत
आहो, असे भासते. चंद्र आपल्या प्रकाशाने
सर्व भूमंडलाला भूषित करीत आहे असे दिसते.
सूर्य आपल्या सौम्य आतपाने सर्वांना सुख
देत आहे असा भास होतो. नक्षत्रे व अहो-
रात्र यांनी त्रिभुवन मंडित झाले आहे असे

भासते. याप्रमाणे हे सर्व असत् असतांनाहि सत् असल्याप्रमाणे दिसते. वायूतील स्पंदनाप्रमाणे चित्तत्वांत हा दृश्याचा अनुभव येतो. असत्च सत् असल्यासारखे व अभिन्नच भिन्न झाल्यासारखे भासते. शांत म्हणजे निष्प्रपंच ब्रह्मापासूनच सकल जगाचा उदय होतो. पण शांत असलेले कांहीच कधीहि अन्यथा होत नाही. यास्तव आकाशासारख्या अनंत चितीच्या शरीरांत प्रतिभासमात्र असलेले हे जगत् अनंताकार भासत आहे. पण त्या चितीहून अन्य कांही नाही. १४९.

सर्ग १४६ वा.

—:०:—

१ स्वप्नानंतर आपली सुषुप्ति व २ पुनः स्वप्नप्रसंगाने अद्वैत ब्रह्माचे सविस्तर वर्णन.

व्याधः—हे मुनिश्रेष्ठा ! त्या भ्रांतिरूप प्राण्याच्या हृदयस्थ ओजांत स्थित असलेल्या आपले त्यानंतर काय वर्तमान घडले ?

मुनिः—हे व्याधा ! त्यानंतर काय झाले ते ऐक. ज्याचा लिंगदेह त्या जीवाशी मिश्रित झाला आहे अशा तेजोधातूमध्ये बसलेल्या माझे पुढे काय झाले ते मी तुला सांगतो. त्या वेळी तो घोर कल्पांत सुरू असता, मोठमोठे पर्वत श्रेष्ठ तृणाप्रमाणे उडवीत प्रलयवायु वहात असता, पर्वतवृष्टि कोठूनशी अकस्मात आली ! बनें, विस्तीर्ण शिखरे, ग्राम, पत्तनें, इत्यादि सर्व तिच्या बरोबर वहात जाऊं लागली. जेव्हां मी त्या प्राण्याच्या ओजामध्ये त्याच्या जीवरूपाने परिणत झालों, तेव्हां तेंच पूर्वीचे झेलवर्षण मी पाहिलें. त्या प्राण्याच्या नाड्यांतील अन्नरसांत परिणाम पावलेल्या अन्नलवरूप पर्वतांच्या मोठ्या पुराने मी निश्चेष्ट झालों

आणि अज्ञानरूप अंधत्वाने युक्त अशा गाढ सुषुप्तीचा अनुभव घेतला. नंतर कांही काळ झोंप घेऊन जेव्हां बाहेर निघण्याच्या मार्गाला प्रतिबंध करणारा अन्नरस जीर्ण झाला तेव्हां प्रातःकाली पद्माकर जसा बोधोन्मुख होतो तसा मी हळूहळू जागा होऊं लागलों. अंधकारामध्ये निमीलित झालेली दृष्टि जशी पुष्कळ वेळाने तेजश्चक्राच्या आभासाप्रमाणे भासते, त्याप्रमाणे सुषुप्तच आत्मरूप स्वप्नत्वाला प्राप्त होऊन सुषुप्तविश्रांतपिसून मी स्वप्ननिद्रेमध्ये प्रविष्ट झालों. ज्याप्रमाणे समुद्र आपल्यामध्ये हजारों तरंगरूप विक्षेपांचा अनुभव घेतो त्याप्रमाणे मीहि त्याच्या ओजामध्ये सहस्रावधि विक्षेप पाहिले. स्पंदरहित वायूमध्ये स्पंद जसा तद्रूप होऊन रहातो, त्याप्रमाणेच संविदू-कोशात्मक असलेले दृश्य मला तसे भासले. अग्न्यादिकांमध्ये जसे उष्णत्व, जळादिकांत जसे द्रवत्व, मिच्यामध्ये जसे तीक्ष्णत्व तसे चिदाकाशांत जगत् असते. चित्स्वभाव हेच एक त्याचे रूप असल्यामुळे मातेच्या उदरांतून बालपुत्राप्रमाणे ते स्वप्न जगत् त्या सुषुप्तरूप दृश्यापासून प्रसवले.

व्याधः—सर्व दृश्याचा विलय झाला असतां सुषुप्ति सिद्ध होते. पण तुम्ही तर सुषुप्तरूप दृश्यापासून स्वप्नदृश्य उत्पन्न झाले असे सांगत आहां ! तेव्हां सुषुप्तांतहि कांही दृश्य भासते असे सिद्ध होते. पण ते कोणते ? ते मला सांगा. शिवाय त्या प्राण्याच्या व तुमच्या सुषुप्तरूप दृश्यापासून दुसरे कोणते अन्य जगद्रूप उत्पन्न होते ? किंवा दुसरी कोणती सुषुप्ताच उत्पन्न होते ?

मुनिः—उत्पन्न होतो, भासतो, स्फुरतो, घटादिक, जगदादिक, इत्यादि हा सर्व द्वैत-दृष्टीने मूढ झालेल्या लोकांचा कल्पनात्मक प्रलाप आहे. मी त्याच्याच अनुवाद केला.

तो 'तत्त्ववाद' नव्हे. पंडितांच्या विचारांत तर 'उत्पन्न होतो' इत्यादि शब्दांचा सन्मात्र हाच अर्थ आहे. तो कसा म्हणून विचारशील तर सांगतो. 'जायते' म्ह० उत्पन्न होतो, यामध्ये 'जन्' हा धातु आहे व 'प्रादुर्भाव होणे' हा त्याचा अर्थ आहे. प्रादुर्भावाची भूमि शरीर आहे. 'भू' हा धातु 'सत्' या अर्थी आहे. तस्मात् संजात म्ह० प्रादुर्भूत झाला. असे म्हटले जाते. सर्गापासून झाला, असे जरी म्हटले तरी सर्ग 'सत्' म्हणजे विद्यमान आहे असाच त्याचा अर्थ होतो. म्हणजे सत्ता हाच त्या सर्वाचा फलितार्थ असून नित्यसिद्ध स्वप्रकाशचिदात्माच सत्तारूप आहे. त्यामुळे आमच्यासारख्या तत्त्वज्ञांच्या दृष्टीने कांहींच उत्पन्न होत नाही व कशाचा नाशहि होत नाही. सर्व शांत, अज, सत् आहे. ब्रह्म सर्व-सत्तात्मक आहे. जगत्हि सर्वसत्तात्मक आहे. ब्रह्माच्या ठिकाणी अस्ति किंवा नास्ति या विधिप्रतिषेधांना अवकाशच नाही. जी प्रसिद्ध मायाशक्ति तीहि त्याच्या ठिकाणी आहे व नाहीहि; आणि ज्या अर्थी ते ब्रह्म मायाशबल आहे त्या अर्थी अज्ञांना हे सर्व तद्रूप भासते. म्हणजे जशी जशी मायाशक्ति विकास पावते तसाच आत्मा सर्वशक्तियुक्त होतो. जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति यांतील परमार्थतत्त्व जाणणाऱ्या विद्वानांच्या दृष्टीने जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्त या अवस्थाच नाहीत, तर सर्व निर्विकार तुरीय-पदच अवस्थित आहे, असे त्यांना वाटते. स्वप्ननगर व संकल्पनगर यांचा अनुभव जरी येत असला तरी वस्तुतः त्यांना जसे कांहींच रूप नाही, त्याप्रमाणे सृष्टीच्या आरंभी जगाला वास्तविक रूप कांहींच नाही. या स्वप्नदृष्टीचा द्रष्टा प्राणादिकांनी युक्त असलेला जीव संभवतो. पण सृष्टीच्या आरंभी निर्विषय चित्च असते. ती आकाशाहूनहि स्वच्छ भासते. त्या चिदेक

रस ब्रह्मामध्ये द्रष्टाहि नाही व भोक्ताहि नाही. तर सर्व एकरूप चित् आहे. तिला किंचित् व अकिंचित् यांतील कांहींच म्हणता येत नाही. चित् हे केवळ मौन आहे. ती वाणीचा विषय होत नाही. सृष्टीच्या आरंभी कारणाचाच अभाव असल्यामुळे चितीमध्ये जसे स्फुरण झाले तसेच ते चिरकाल स्वरूप धारण करून रहाते. स्वप्न व संकल्प यांतील नगरांप्रमाणेच ते असते. तसेच त्या चेतनरूप द्वैताला पुरुष आपल्याच अज्ञतेने भितो. पण तत्त्वबोध झाल्यावर तो भीत नाही. बालक आपल्याच अंगावर काढलेल्या व्याघ्रसिंहादि चित्रांस भितो, पण प्रौढ मनुष्य भीत नाही, हे प्रसिद्धच आहे. तत्त्वतः आदि-अंत-मध्यशून्य अति स्वच्छ ब्रह्मच भ्रांतीने अतिविकारी व नाना होऊन भासते. वस्तुतः ते आपल्या स्वरूपांत जसेच्या तसेच शान्त असतांना अशान्त जग-द्रूप दिसते. तथापि तत्त्वतः ज्ञान झाल्याने ते अत्यंत शांतच आहे, असा साक्षात् अनुभव येतो. १४६.

सर्ग १४७ वा.

१ सुषुप्तीत पाहिलेला स्वप्नाचा क्रम. २ त्यांत पूर्वकुटुंबादिकांचे दर्शन व ३ तत्त्वाचे वर्णन.

मुनिः—हे महाबाहो ! त्यानंतर त्या सुषुप्तावस्थेतून जागा झालेल्या मीं समुद्रांतून निघालेल्याप्रमाणे स्वप्न जगत् पाहिले. ते आकाशांत कोरल्याप्रमाणे, किंवा पृथ्वीवर खोदल्याप्रमाणे, किंवा चित्तांतून उत्पन्न झाल्या-प्रमाणे किंवा दृष्टीतून निघाल्याप्रमाणे मला भासले. वृक्षाच्या प्रफुल्लतेप्रमाणे मला ती पूर्व-

सिद्ध सृष्टिच दिसली. तीराजवळील समुद्राच्या तरंगजालाप्रमाणे किंवा दृष्टीच्या केश, द्विचंद्र इत्यादि भ्रमांप्रमाणे ते दिसले. जणुं काय आकाशतलांतूनच आलेले, दिशांतूनच उद्भवलेले, पर्वतांतून खोदून काढलेले, भूमीतूनच वारुळाप्रमाणे वर निघालेले, हृदयांतून बाहेर पडलेले, किंवा मेघांनी आकाशांत प्रवेश केल्याप्रमाणे, वृक्षापासून प्रसवलेले, सस्ययुक्त भूमीतून विरूपाने परिणाम पावलेले, जणुंकाय अंगापासूनच निघालेले, इंद्रियांनीच दिशांमध्ये कोरलेले किंवा पसरलेल्या वस्त्रापासूनच जणुंकाय त्यावरील चित्राप्रमाणे प्रकट झालेले, घरांतूनच जणुंकाय निघालेले, आकाशांतूनच जणुंकाय कोठूनसे उडून येऊन पडलेले, प्रजांनी राजाला आणून दिलेली जणुं काय भेटच, इहलोकीं संचित केलेले व परलोकीं उपस्थित झालेले, जणुं काय पुण्यच, किंवा भूमीतून खननादि उपायांनी काढून घेतलेले निधानच ब्रम्हरूप वृक्षाचे कालाने आणून दिलेले जणुं काय फूलच, समुद्राचा जणुं काय तरंगच, चित्स्तंभावर खोदल्यावांचून प्रकट झालेली जणुं काय सुंदर बाहुलीच, आकाशरूप मृद्विकारभूत असंख्यात भित्तच, आकाशांत दिसणारे जणुं काय नगरच, मनाचा मत्त गजासारखा जणुं काय विलासच, जीवांचे जणुं काय मिथ्या जीवितसर्वस्वच, भित्तिवांचून व रंगावांचून आकाशांत काढलेले विचित्र चित्रच, 'अविद्या' नांवाच्या कोणा समर्थ गारुड्याचे जणुं काय मायासर्वस्वच; अनेक आरंभांनी युक्त व स्थिर असूनहि देशकालरहित, विविध पदार्थांनी संपन्न असले तरी एकरूप, अनेकरूप असूनहि जे कांहीं नाही, अवस्तुत्वाने गंधर्वनगराच्या दृष्टान्तासारखे, जे भ्रांत असूनहि जागरावस्थेत उपलब्ध होणारे, रज्जु, सर्प, मृगजलादि यांसारखे चित्प्रतिभासमान,

अनारब्ध असूनहि जणुं काय कोणी आरंभच केलेला असल्याप्रमाणे, देश, काल, क्रिया द्रव्य, सर्ग, संहार यांनी युक्त, सुर, असुर, नर इत्यादिकांवरून उपलक्षित होणाऱ्या त्रैलोक्याचे आधारगर्भ व त्यांचे गर्भ यांनी केळीच्या खांबाप्रमाणे मनोहर, त्यांतहि अवांतर गर्भामध्ये अनंत ब्रह्मांडकल्पना होत असल्यामुळे निरनिराळ्या भागांतील बीजसमूहांनी भरलेले जणुंकाय डाळींबफळच असे दिसणारे, नद्या, पर्वत, वने, आकाश, तारा, अभ्र यांनी संकुल, गीतध्वनि, समुद्रांतील घरघर, विद्यार्थी जनांचा पाठध्वनि, वायूंचा आवाज यांनी दुमदुमलेले; असे ते स्वप्नांतील जगद्दृश्य मी पाहिले. त्यानंतर मी पूर्व प्रवेशाच्या वेळी स्वप्नांत पाहिलेला ग्राम व त्यांतील आपले गृह पाहिले. ते पूर्वांचेच सर्व बंधु व तशीच त्या सर्वांची वयोवस्था वगैरे मला दिसली. त्याच पुत्रांना, त्याच भायेंला व त्याच आपल्या गृहाला मी पाहिले. ज्याप्रमाणे महासागरांतील तरंग तीरावरील आपलेच व्याकुल अंग पहातो, त्याचप्रमाणे त्या सर्वांना पाहून तीच पूर्वांची ग्राम्य-गृह, क्षेत्र, पुत्र, बंधु इत्यादि अभिमानरूप-वासना बलात्काराने माझ्या मनांत जागृत झाली. त्यानंतर मी तेथे त्यांच्या आलिंगनाने अतिशय सुखी झालो. मी त्या विषयींचीच वासना दृढ केली आणि पूर्वांची सर्व स्मृति विसरलो. आरसा जसा पुढे जे जे उपस्थित होते त्याचे प्रतिबिंब धारण करतो, त्याप्रमाणे हा चिद्रूप आरसा, वासना जे जे पुढे स्थापिते त्या त्याप्रमाणे भासू लागतो. पण जो हे सर्व चिन्मात्र आकाश आहे असे जाणतो, तो वासनामय द्वैताकडून प्रतिबिंब ग्रहण करणे, इत्यादि रूपाने विकृत केला जात नाही; तर तो आपल्या केवळ निर्विकार रूपानेच स्थित असतो. ज्याची शुद्ध बोध-

शालिनी स्मृति नाश पावत नाही, त्याला हा द्वैतपिशाच यत्किंचित्हि पीडा करू शकत नाही. अभ्यासयोगाने व साधु, सच्छास्त्र यांच्या समागमाने ज्याची बोधधी उदय पावलेली असते, त्याची ती बोधधी आपला उदय कधी विसरत नाही. तर ती नेहमी ब्रम्हानुसंधानरूपाने रहाते. पण माझी बोधधी त्यावेळी अदृढ होती. त्यामुळे बंधु, आप्त इत्यादिकांच्या वासनेने ती त्या वेळी प्रतिहत झाली. पण आता माझ्या बुद्धीला तसा प्रतिबंध करण्यास कोणता दुराग्रह समर्थ होईल ? हे व्याधा ! तुझी बुद्धिहि सत्संगवर्जित आहे, त्यामुळे ती आतांच शांत होत नाही. तथापि ती पुढे सांगितलेले तप, शरीरवृद्धि, मरण, जन्मांतरांतील राज्य इत्यादि कष्टकर द्वैतबोधाने साधनाभ्यासाचा परिश्रम केल्यावर ज्ञानाला प्राप्त होऊन शांत होईल !

व्याधः—हे मुने ! आपण म्हणता ते खरे आहे. तुमच्या या अशा प्रकारच्या अत्यंत पावन उपदेशानेहि माझी बुद्धि सत्पदी विश्रांति पावत नाही. हे खरोखरच का असे असेल ? की नसेल ? ही संदेहजालिका या स्वानुभवसिद्ध गोष्टीविषयीहि अद्यापि शांत होत नाही. अहो, काय चमत्कार सांगावा ! अभ्यासाने अतिशय दृढ झालेली ही अविद्या अपार आहे. ती वस्तुतः अविद्यमानच आहे. ती त्यामुळे सदा शांतच आहे. तथापि शांत होत नाही. सच्छास्त्र, उत्तम गुरुसंप्रदाय व विचार इत्यादिक मनोहर अंगांनी युक्त अशा सत्संगमांनी उत्पन्न झालेली जी पदपदार्थविवेकबुद्धि तिचाच अभ्यास केल्याने तत्त्वबोध उत्पन्न होतो व ज्ञानभूमिकाक्रमाने हा जगद्रूप भ्रम शांत होतो, दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाने तो शांत होत नाही, असा माझा निश्चय झाला आहे. १४७.

सर्ग १४८ वा.

—:०:—

१ स्वप्नाच्या सत्यत्वाचा व असत्यत्वाचा हेतु.
२ जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति यांचे ऐक्य, व ३ चित् सर्वात्मत्व, ऐक्य व शुद्धि यांनी युक्त आहे असे वर्णन.

व्याधः—हे भगवन् ! जर वासनानुसारी चिद्वेदनच स्वप्न आहे व जाग्रत् हाहि स्वप्नाचाच एक प्रकार आहे, तर पहाटे पाहिलेले एखादे स्वप्न खरे ठरते व बाकीची खोटी ठरतात, हे कसे ? त्याचप्रमाणे हिरण्यगर्भाचा मनोरथरूप सर्ग अर्थक्रिया करण्यास समर्थ असल्यामुळे सत्य आहे व आमचा मनोरथरूप सर्ग असत्य आहे, असे कां ?

मुनिः—जी स्वप्नसंविद् स्वप्नेश्वरीसांनिध्यादिप्रदेशी, प्रातःकाळी, देवताराधन, तप, व्रत इत्यादि क्रिया, हविष्य, कुशास्तरण इत्यादि द्रव्ये, शास्त्रादि प्रमाणे यांच्या योगाने अशा स्वप्नाचे असे असे फळ अवश्य होते अशी निश्चित उदय पावलेली असते, ती संविद् काकतालीयन्यायाने फळ देणाऱ्या शकुनादिकांप्रमाणे उत्तर काळी फळ देते व फललाभ झाल्याने आपण तिलाच सत्य म्हणतो. मणिमंत्रादि निमित्तांनी उत्पन्न होणारी संविद् योग्य पुरुषामध्ये अव्यभिचारिणी असते व अयोग्य पुरुषामध्ये व्यभिचारी बनते. याप्रमाणे शास्त्रमर्यादेचे उल्लंघन न केल्यामुळे दोन्ही ठिकाणी तिला सत्य स्वप्न हेंच नांव देतात. पण त्या दोन्ही ठिकाणी काकतालीयन्यायाचा आश्रय करावा लागतो. सत्य स्वप्नस्थितिहि लोकांमध्ये अशा स्वरूपाचीच स्थित असल्यामुळे तिचा कांही दृष्ट नियामक हेतु आहे अशी कल्पना करता येत नाही. हिरण्यगर्भादिकांची संविद् प्राक्तन उपासनापरिपाकामुळे उत्पन्न झालेली असते. त्यामुळे ती सत्यसंस्काररूप होऊन

जो जो निश्चय करते, तशी तशी होते; कारण प्राप्तन उपासनेच्या फलप्रयुक्त स्वभावामुळे तिचा निश्चय व्यभिचार पावत नाही. 'पण तिलाहि दुसऱ्याचा विरुद्ध सत्यसंकल्प प्रतिबंध कां करीत नाही,' म्हणून म्हणशील, तर पूर्व उपासनाकाली 'मी जगत्स्वप्ना आहे' असा दृढ केलेला व प्रयाणकाली उद्भूत झालेला निश्चय फलद्रूप कसा होईल? यास्तव त्या हिरण्यगर्भाच्या सत्यसंकल्पाशी अविरुद्ध असाच इतर सिद्धांचा संकल्प उदय पावतो. त्यांच्या ठिकाणी अविरुद्ध संकल्प उत्पन्नच होत नाही. कोणतेहि पदार्थ केव्हाहि आंत किंवा बाहेर नाहीत. एक संविदूच जशी इच्छा करते तशी जगद्रूपाने स्थित होते. हे स्वप्न सत्य आहे, अशा अंतर्निश्चयाने जेव्हा ती उदय पावते तेव्हा ती तशीच होते. पण शास्त्रादि प्रमाणसंशयामुळे ती फलसंशयास प्राप्त होते. फळ दुसऱ्याच कारणाने जरी प्राप्त झाले असले तरी फळाच्या सत्यत्वाची करुपना करून स्वप्नाने हे फळ सुचविले असेच तो समजतो. याच न्यायाने जागृतीत प्रसिद्ध असलेल्या घटादिसंविदाहि काकतालीयच होते. कारण निरनिराळ्या पुरुषसंविदेनेच अतिशय परिचित झालेले दृष्ट घटादि स्वभावहि देश, काल, यत्न यांच्या योगाने अन्यथाभावास प्राप्त होतात, पूर्व परिचित स्वभाव सोडतात, असे दिसते. अर्थात् आपला स्वभाव कधीहि न सोडणारी अशी जी सत्य चित् तीच असत्य व स्थूल जगद्वेश धारण करते. एक चिन्मात्र ब्रह्माला सोडून बाकीचे सर्व सत्य व असत्य, नियत व अनियत स्थित आहे, असे तू जाण. कारण ब्रह्म हेच सर्व पदार्थरूप सत् व एक आहे, दुसरे कांही नाही. तेव्हा दुसरे सत्य किंवा असत्य आहे अशी भावना कशी करावी? यास्तव अज्ञानी लोकांना स्वप्न काचित् सत्य

वाटते, परंतु ज्ञानी लोकांना ते सद्रूपहि वाटत नाही. जगत् या नांवाची ही साक्षात् संविद्भांति भासत आहे. ती स्वतःच 'मी भांति आहे' असे पर्यायाने सांगते. तेव्हा ती यथार्थ कशी असेल? चित्तिच दीर्घकाल या चित्तरूपाने चमकते. जल आपल्या स्वरूपांतच जे द्रवयुक्त असते तेच हे जगत् होय. क्षणजे जलाच्या द्रवत्वाप्रमाणेच चित् चित्तरूपाने जगद्भासरूप होते. ज्याप्रमाणे स्वप्न पाहून सुषुप्तीचा अनुभव घेतला जातो, त्याप्रमाणे जाग्रदवस्था पाहून निद्रेचा अनुभव घेतला जातो. यास्तव हे महामते! जाग्रत हेच स्वप्न आहे, असे तू समज आणि स्वप्नाला जाग्रदवस्था जाण. त्या दोन्ही अवस्था एक अज चित्तत्त्वच आहेत. घृत अगदी पातळ असते, किंचित घट्ट असते व अगदी घट्ट असते, त्याप्रमाणे जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्था एकाच तत्त्वाच्या आहेत. याप्रमाणे अविद्यावृत्त चिन्मात्ररूप एक सुषुप्तिच घृताप्रमाणे सर्वदा पहावी. सर्व नामरूपभेद या तिच्याच पर्यायरचना आहेत. चित्लाच जागृत, स्वप्न व सुषुप्ति अशी नावे कल्पिली आहेत. येथे नियति नाही व अनियतिहि नाही. मिथ्या स्वप्नसंविदेत नियति व अनियति कोणत्या प्रकारची असणार? तूच सांग बरे! अज्ञानाने आच्छादित झालेली चित् जेव्हा अनियंत्रित असते, तेव्हा जाग्रत् व स्वप्न यांचा अनुभव घेते. श्रमादि निमित्ताने जेव्हा नियंत्रित होते, तेव्हा तीच सुषुप्ति होते. प्रयत्नाने तिचे नियमन केले असता तीच समाधि होते व अज्ञानाचा नाश झाला असता तीच मुक्ति होते. असे असल्यामुळे जाग्रदवस्थेच्या निरोधाने मनोव्यापारमात्ररूप स्वप्नांत जोंवर भान असते, तोंवर तीच चित्ती बाह्यप्रवृत्तिनियंत्रणा असते. म्हणजे तोंवर तिची बाह्य प्रवृत्ति होत नाही जोंवर

संविद्धानाचेंच नियंत्रण झालेलें असतें, तोंवर सुषुप्तीत तो आत्माच सर्व शोकरहित होऊन रहातो. असें जाणून मुनीनें सर्व शोक-शून्य समाधिसुखविश्रांतीसाठीं चित्तीचें नियमनच करावें. 'पण वायूच्या पंक्तीप्रमाणें संविदूचें नियमन करतां येणें शक्य नाही. कारण स्वप्नादि आकारानें स्फुरण पावणें ही तिची नियतिच आहे.' ह्मणून म्हणशील तर तें बरोबर नाही. विषयाकारानें स्फुरण पावणें हा संविदेचा स्वभावच नव्हे. कारण सुषुप्तीमध्ये तो अनुभवास येत नाही. स्वप्नामध्ये तिचें तसेंच स्फुरण होण्यास कांहीं भिन्न कारण आहे, असेंहि निरूपण करतां येत नाही—की, ज्यामुळें तिची नियति निश्चित करतां येईल ! तेव्हां तिची नियति कोठची व कशा प्रकारची असणार ! बाह्य घटपटादिकांचा आकारच संविदेच्या आकाराचें कारण आहे, म्हणून म्हणावें तर तसें होईल; पण केव्हां ? जर सर्गाचें दुसरें कांहीं कारण निरूपण करतां येणें शक्य असेल तर ! पण वर सांगितलेल्या युक्तीनें सर्गकारण शून्यच आहे असें जेव्हां ठरतें, तेव्हां चितीहून भिन्न असें आकारादि चितीचें कारणच संभवत नाही. या जगांत जर नियति ह्मणून कांहीं असेल तर ती एवढीच की, जी चिति जेव्हां जशी स्फुरते ती वस्तु तेव्हां तशी पारमार्थिक, व्यावहारिक, किंवा प्रातिभासिक असते. स्वप्नामध्ये कधी सत्यत्व असतें, कधी असत्यत्व असतें. नियतीच्या अभावामुळेंच स्वप्न काकतालीयच आहे. आतां माणि, मंत्र, औषधि या रूपानें जें स्वभावतःच नियत भासतें, तें जागृतीतहि तसें दिसतेंच. याप्रमाणें जाग्रत् व स्वप्न हे केवळ चिद्धानच आहे. त्यांत अन्यता कोठली ? त्या दोन अवस्थांतील वेद्यस्वरूप किंवा वेदन-स्वरूप अनुभवतः एकरूपच असतें. त्यामुळें निद्रा-

रहित आत्म्यामध्ये त्या दोहोंचाहि व्यभिचार होत असल्यामुळें असत्त्व आहे. जाग्रत् ह्मणून ज्याला म्हणतात तें जाग्रत् संभवतच नाही. स्वप्न ह्मणून ज्याला म्हणतात तें स्वप्नहि नाहीच. सुप्त व असुप्त या दोन्ही अवस्थांमध्ये एकरूप असलेल्या ब्रह्माला बोधरूपत्वच आहे. अर्थात् निर्निद्र आत्म्याला सुषुप्तिहि नाही. जाग्रद्, स्वप्न इत्यादि कोणतेच भाव केव्हांच सत्य नाहीत. मरण ही सुद्धां भ्रांतिच आहे. कधीहि लुप्त न होणारी चित्सत्ता दृश्याला पहाते. ज्याप्रमाणें सतत अनंत काळ समुद्रांत तुषार व ऊर्मि त्याच त्या किंवा भिन्नभिन्न जलैकरूपानें भासतात, त्याप्रमाणें एकरूप परमतत्त्वामध्ये कधीहि न स्फुरलेले सर्ग स्फुरतात. स्फटिक-शिलेमध्ये जशा भ्रामक लेखा दिसतात, तशाच चित्तमध्ये जाग्रत्-स्वप्नादि अवस्था भासतात. तेव्हां त्यांत भिन्न काय असणार ? हे आत्मस्वरूप जाग्रद्, स्वप्न, सुषुप्ति, तद्विरुद्ध तुरीयावस्था, साकारता व निराकारता, भूतकालकल्पना व सृष्टिकालकल्पना, सृष्टीचें स्वरूप इत्यादि सर्व स्वतः धारण करते. तथापि आपल्या चित्स्वरूपानें तें सर्व उपाधिशून्यच असतें. त्या दृश्यरूपानें या शून्यालाच व्यापलें आहे. चिन्मात्राच्याच आधारानें सर्व दृश्य रहातें. तथापि हे चिन्मात्र आकाश आपल्या निरूपाधिक आकाशरूपापासून यत्किंचित्हि दळत नाही. आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, लोकांतर, मेघ इत्यादि सर्व भूतभौतिक दृश्य जगत् सृष्टीच्या आरंभीहि कारणशून्य असल्यामुळें हिरण्यगर्भाच्या चित्तरूप आहे. चित्तात्मक मनोराज्याला नामरूप नसतें, त्याप्रमाणें हेहि नामरूपरहितच जाहे. मनःसाक्षीनें युक्त आहे. मनाचा विलय झाल्यावर शुद्ध वेदनमात्रच आहे. त्याव्यतिरिक्त दुसरें कांहीं नाही. १४८.

सर्ग १४०, वा.

१ त्या स्वप्रवृत्तांतांत घरी आलेल्या मुनींच्या तोंडून अनेकांच्या समान दुःखादिकाच निर्माण ऐकले असं वर्णन.

व्याधः हे मुने ! त्या प्राण्यांच्या शरीरांत प्रलयादिकांच्या योगाने शेकडो भगवत् वृत्तांतयुक्त संसार पहाणाऱ्या तुझ्या घरांतील भार्या, बंधु इत्यादिकांच्या सहवासांत राहून तेथे अनुभविलेल्या अगद्वृत्तांताने तत्त्व मला सांग (म्हणजे त्यानंतर काय आले ते मला सांग.)

मुनिः—हे साथो ! असल्या कथा ऐकण्याची तुला फार आवड दिसते. त्या प्राण्यांच्या हृदयांतील ओजांत त्यानंतर अपूर्व असा कोणता वृत्तान्त घडला तो तू ऐक. तेथे आपला सर्व पूर्व वृत्तान्त विमळून मी राहू लागलो व ऋतुसंवत्सरात्मक काळ मग भर जाऊ लागला. कुटुंबामध्ये माझी मति आसक्त झाली. अशा अवस्थेत सोळा वर्षे गेली. त्या गृहस्थावस्थेत आत्म्याने मनन केल्यावाचूनच माझा काळ व्यतीत झाला. एकदा एक उग्र तपस्वी, महाज्ञानी मान्य मुनि अतिथिरूपाने माझ्या घरी आला. मी त्याची पूजा केली. त्यामुळे त्याला आनंद झाला. त्याने भोजन केले. नंतर थोडी विश्रांति घेतली. पुढे जन तेच्या समानसुखदुःखप्राप्तीविषयी मनांत विचार करून मी त्याला असे विचारिले, 'हं भगवन्, आपण महा ज्ञानी आहांत; जगाच्या सर्व गति जाणतां; कारण आपल्या ठिकाणी क्रोध मुळीच दिसत नाही, विषयसुखामध्ये आसक्ति मुळीच नाही. त्यावरून आपल्या ज्ञानाचे अनुमान होतें. कर्मशाली लोकांच्या शुभाशुभ कर्मांनी त्यांना सुखदुःखे प्राप्त

यो. वा. ५६

होतात. शस्त्राळी धान्यार्थी लोकांना शेतांतून धान्य जेणे मिळतें, त्याप्रमाणेच ती सुखदुःखे प्राप्त होतात. पण जेव्हां चांगले, वाईट, पुण्य-वान्, पापी, विद्वान्, अविद्वान्, या सर्वांचाच तय करणारे दोष उद्भवतात, तेव्हां या सर्व प्रजेने एकसारखेच अशुभ कर्म केलेले असतें. कारण त्या सर्वांनी एकाच काळी एकसारखेच पाप केलेले असल्यावाचून त्यांना एकाच काळी एकसारखेच दुःखस्वरूप फल प्राप्त होणे शक्य नाही. दुर्मित, अवग्रह, उत्पात हे सर्वांसच एकसारखे दुःख देतात. तेव्हां त्या सर्व जनसमाहाती मकसागर्भाच दुष्क्रिया फलद्रूप होते. पण सर्वांचे समान कर्म एकाच वेळी जेणे प्रवृत्त होते ? हा माझा प्रश्न ऐकून व माझ्याकडे पाहून, किंचित् हंमून व आश्चर्य-चकित झाल्यासारखे दाखवून तो अमृताच्या तृष्णीसारखे अतिशय सुंदर व पूज्य वचन बोलला.

अन्य मुनिः हे साथो ! चिदचिद्विवेक-युक्त अतःकाण अमतांना या दृश्याचे तू जे नत किंवा असत कारण जाणतोस, ते कां जाणतोस हे सांग बरे ? (सर्व संशयाचे बीज जे अज्ञान ते याच्या ठिकाणी पूर्णपणे दिसत असल्यामुळे त्याला वाळविल्यावाचून याच्या संशयाचे निगसन होणार नाही, असे समजून त्यासाठी आत्मतत्त्व व दृश्यमिथ्यात्व प्रतिपादन करायलास मुनीने आरंभ केला आहे.)

पण मी कांहीच उत्तर देत नाही, असे पाहून तो मुनि मला म्हणाला, 'अरे बाबा ! तू कोण आहेस, याची चांगली आठवण कर. मी कोठे आहे, हे दृश्य काय आहे, यांत सार काय आहे, व ते किती आहे, याचा विचार कर. हे समजवाय मामत आहे, हे तू कां जाणत नाहीस ? मी तुझ्या स्वप्नांतील पुरुष आहे व तू माझा स्वप्नांतील पुरुषाप्रमाणे आहेस. अनाकार, अनारब्ध, अनादि, अकारण, कल्पना-

शून्य अशा या चिन्मात्र कांचेचें जें चक-
चकणें तेंच हें जगत् होऊन स्थित आहे. या
चिन्मात्राचें हें असेच अकृत्रिम रूप आहे. तें
चिन्मात्र सर्वव्यापी असून तें जेथें जें जाणतें
तेथें तें असतें. याच्या सकारणत्वाची कल्पना
केल्यानें सर्व सकारण होतें व याच्या अका-
रणत्वाची कल्पना केल्यामुळे सर्व अकारण
होतें. आम्हीं ज्या प्राण्याच्या हृदयांतलि
ओजामध्ये स्थित आहों, तो आमचा
विराडात्मा आहे. तो आमच्या चित्कल्पने-
मुळेच विराड्भावास प्राप्त झाला आहे.
पण आपल्या कल्पनेनें इतरांप्रमाणें व्यष्टि
रूपच आहे. या प्राण्याप्रमाणेंच दुसराहि
प्राणी अन्य प्रजांचा विराडात्मा होऊं शकेल.
त्या देहांत तोच सुख-दुःखादिकांचें भोक्तृ-
रूपानें कारण आहे. संपत्ति व विपत्ति, सुकृत
व दुष्कृत यांचेहि तोच कारण आहे. लोकांना
दुर्भिक्ष, अवग्रहादि साधारण दुःख जेव्हां
प्राप्त होतें, तेव्हां जो ज्यांचा स्थूलसमष्टि
विराट् असतो, त्याच्या धातुवैषम्यविकारा-
मुळेच तें प्राप्त होतें. कारण ते सर्व लोक त्या
विराडात्म्याचे अंगावयव असतात. त्याच्या
विषम स्पंदादिकानेंच दौर्भिक्ष्य, अवग्रह इत्यादि
आपत्ति येतात व त्याच्याच समस्पंदामुळे
त्यांची शांति होते. कारण विराटाची जी सत्ता
तीच या सर्गाची सर्गता आहे. हे
साधो ! वृक्षावर जशी बीज पडते, त्याप्रमाणें
काकतालीयन्यायानें त्या प्राण्यांचें एकाच
कालीं परिपक्व झालेलें दुष्टकर्महि एकाच वेळीं
फलोन्मुख होतें. त्यामुळेच सर्वांवर एकाच वेळीं
दुःख कोसळतें. तसें कर्महि संविदेनेंच पूर्वीं
कल्पिलेलें असतें, त्यामुळेच ती कर्मफलाला
प्राप्त होत असते. संविद् कर्मकल्पना सोडून
जर मुक्त झाली तर ती कर्मफलाला प्राप्त
होत नाही. जी जी कल्पना, जेथें जशी जशी

थोडी किंवा फार उदय पावते, ती ती तेथें
तेथें तशीच असते. सहेतुक कल्पना सहेतुक
असते व अहेतुक कल्पना अहेतुक असते. कारण
स्वप्नमय नगरामध्ये सहकारी कारणादिक ना-
हींच. त्यामुळे तें अनादि, कल्याणरूप, अजर,
चेतन परब्रह्मच आहे. हा स्वप्नभ्रम म्हणून
कोणी एक अकारणच भास भासतो. कांहीं
स्वप्नभास सकारणहि असतो. पण तो सदस-
द्रूप अमल्यामुळे मिथ्या होय. सर्व स्वप्नभ्रम
काकतालीयन्यायानें भासतात. जगाचा अव-
भासहि त्यासारखाच होत असल्यामुळे हें
जगत् त्याहून विलक्षण स्वरूपानें प्रसार पाव-
लेलें नाही. येथें सकारणत्वानें जें रूढ झालेलें
आहे, तें सकारण असतें व जें अकारणत्वानें
रूढ झालेलें असतें तें अकारण असतें. म्हणजे
स्वप्नाप्रमाणेंच येथेहि सकारणत्वअकारणत्व-
प्रमिद्धि व्यवस्थित आहे. स्वप्नांत कार्यकारण-
प्रमाणें होणारें जें स्वाभाविक चिद्धान तेंच
जागृतीतील आहे. म्हणजे स्वप्नांतील सर्व कार्य-
कारणभाव जमा चिद्धासमात्र तसाच जागृतीत-
हि स्थूल प्रपंचभास स्वभावतःच चिन्मात्र आहे.
त्यामुळे ब्रह्मवेत्ते सर्व शांत परमतत्त्वच आहे
असें जाणतात. हे महामते ! ज्यांचें कारण सत्य
आहे असे भाव कोणते तें मी सांगतो, ऐक.
स्वभावाचें कारण सत्य आहे, असें का ह्मणतां
येईल ? आकाशाचें कारण काय आहे ? पृथि-
व्यादि भूतांचा जो बट्ट पिंड बनला आहे, त्याचें
कारण काय आहे ? अविद्येचें कारण काय ?
स्वयंभू ब्रह्मदेवाचें कारण काय ? सृष्टिच्या आ-
रंभाचें कारण काय ? वायु व तेज यांचें कारण
काय ? जलाचें कारण काय ? वेदनेवांचून त्याचें
दुसरें कांहींच स्वरूप दिसत नसल्यामुळे व वेद-
नामात्ररूप पदार्थांचें साधक कारणच नसल्या-
मुळे सर्व शून्य आहे. मृतांना पिंडग्रहण करून,
देहाचा लाभ जो होतो, त्याचें कारण काय ?

न्यायाने प्रथमतः सर्व सर्ग प्रवृत्त होतात. वे उत्पत्तिनाश असेच दिसतात. चिरकाल नव आल्यामुळे आकाशांतील आमक चक्रा-
गे भ्रांतिदृष्टीनें हें सर्व दिसत आहे. अशाच
नें प्रवृत्त झालेल्या ब्रह्मरूपी सर्गाने मागून
यादि रूप झालेल्या आपल्याच स्वरूपाच्या
यादि संज्ञा निश्चित केल्या आहेत. पूर्वी
सर्ग चिदाकाशांत वातस्पदाप्रमाणें भाम-
आणि स्वतःच देहाकार कल्पना करतात.

कल्पना करावी तशी नियति शरीर
करते. कल्पित चित्ताचे हें अमें म्वाभा
स्वरूप आहे. चित्तीनें प्रथम जें जें आभा-
स्वरूप कल्पिलें तें तें अद्यापि तमेंच
आहे. तिनें आपल्याला 'अहं' असें
व ती अहं झाली. हिरण्यगर्भाची चित्
जशी कल्पना करते तशी तशी होते.

माद्य कल्पनेचा अन्ययामाव पुनः दुमन्या
नें करतां येतो. पण त्यासाठी फारच
यत्न करावा लागतो. महात्म्यांनी तमाच
यत्न केल्यावांचून ती पूर्वसंकल्पचित्ता
तां येत नाही. दुभाचें दही कामयाचें
स त्याला निरजण लावळें म्हणजे दही

अशी जेथे कारणकल्पना केलेली असते.
ते कारण हेंच साग असते. पण जेथे
गर्भाच्या चित्तीनें तशी कल्पनाच केलेली

तेथे तें लौकिक-कारणाहि निरूपयोगी
जसे-वायूनें धन किंवा द्रवरूप व्हावें
कोणी कितीहि जरी म्हटलें तरी तें संभ-
नाहीं. वावटळीच्या आवर्ताप्रमाणें हें

जसे असद्रूप भासलें आहे, तमेंच तें
स्थित आहे. म्हणजे अचित्प्रतिभास हें
कार्य नसून तो केवळ विवर्त आहे.

हिरण्यगर्भाचा संकल्प अविच्छिन्न असे-
तो तसाच अनुभवास येणार. सारांश,
जीव एकत्र मिळून ही शुभाशुभ कर्मे

करतात, आणि त्याचें फळहि मिळूनच भोग-
तात. कित्येक कर्तृत्वाभिमानरहित असल्यामुळे
कर्मांचे कर्ते जरी नसले तरी कारणावांचूनच
दुःख भोगतात. जशा पर्वतशिखरांवरील शिला
कांहीं दुष्कृत न करतांच विद्युत्पातादिकांचा
अनुभव घेतात, त्याप्रमाणें हजारों जीवन्मुक्ताहि
कारणावांचूनच दुःख भोगतात. १४९.

सर्ग १५० वा.

१. त्या अतिरिचाच्या वाक्याने आत्मबोध, २.
त्याचा सहवास, ३. पूर्वदेहांत जाण्याचें असामर्थ्य,
आणि ४. देहादिकांचे वर्णन.

मुनिः—अशा प्रकारच्या युक्तीनें त्या मुनीनें
तेव्हां मला बोध केला. त्यामुळे मी लागलाच
तत्त्वज्ञ झालों. त्यानंतर मी त्याची प्रार्थना
करून भक्ति, विनय इत्यादि गुणांनीं त्याला
वश करून घेतलें. तेव्हां पूर्वी आत्मविचार-
शून्य असल्यामुळे मृतप्रायच असलेल्या माझ्या
घरांत तो तसाच राहिला. ज्या मुनीनें मला
हें चंद्रोदयासारखें शुभ वचन सांगितलें तो
हा मुनिश्रेष्ठ तुझ्या बाजूलाच बसला आहे,
पहा. माझ्या मोहाचा नाश करणाऱ्या अशा
यानें प्रत्यक्ष शब्दांनीं कांहीं न बोलतांच
मला हें सांगितलें. दृश्याचा पूर्वापरभाव हा
जाणतो. ज्यानें शरीर धारण केलें आहे अशा

१. याविषयी 'गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः
स्वपतोऽपि वा । न विचारपर चेक्षो यस्यासौ मृत
उच्यते' असे वृद्धवचन आहे. त्याचा अर्थः—
ज्याचें चित्त आत्मविचार-परायण नाहीं, तो जात
असला, उभा असला, जागत असला किंवा झोपेत
असला तरी मृत म्हटला जातो.

शून्य अशा या चिन्मात्र कांचेचें जें चक-
चकणें तेंच हें जगत् होऊन स्थित आहे. या
चिन्मात्राचें हें असेंच अकृत्रिम रूप आहे. तें
चिन्मात्र सर्वव्यापी असून तें जेथें जें जाणतें
तेथें तें असतें. याच्या सकारणत्वाची कल्पना
केल्यानें सर्व सकारण होतें व याच्या अका-
रणत्वाची कल्पना केल्यामुळे सर्व अकारण
होतें. आम्हीं ज्या प्राण्याच्या हृदयांतलि
ओजामध्ये स्थित आहों, तो आमचा
विराडात्मा आहे. तो आमच्या चित्कल्पने-
मुळेच विराड्भावास प्राप्त झाला आहे.
पण आपल्या कल्पनेनें इतरांप्रमाणें व्यष्टि-
रूपच आहे. या प्राण्याप्रमाणेंच दुसराहि
प्राणी अन्य प्रजांचा विराडात्मा होऊं शकेल.
त्या देहांत तोच सुख-दुःखादिकांचें भोक्तृ-
रूपानें कारण आहे. संपत्ति व विपत्ति, सुकृत
व दुष्कृत यांचेहि तोच कारण आहे. लोकांना
दुर्भिक्ष, अवग्रहादि साधारण दुःख जेव्हां
प्राप्त होतें, तेव्हां जो ज्यांचा स्थूलसमष्टि
विराट् असतो, त्याच्या धातुवैषम्यविकारा-
मुळेच तें प्राप्त होतें. कारण ते सर्व लोक त्या
विराडात्म्याचे अंगावयव असतात. त्याच्या
विषम रंपंदादिकानेंच दौर्भिक्ष्य, अवग्रह इत्यादि
आपत्ति येतात व त्याच्याच समस्पंदामुळे
त्यांची शांति होते. कारण विराटाची जी सत्ता
तीच या सर्गाची सर्गता आहे. हे
साधो! वृक्षावर जशी बीज पडते, त्याप्रमाणें
काकतालीयन्यायानें त्या प्राण्यांचें एकाच
कालीं परिपक्व झालेलें दुष्टकर्महि एकाच वेळीं
फलोन्मुख होतें. त्यामुळेच सर्वांवर एकाच वेळीं
दुःख कोसळतें. तसें कर्महि संविदेनेंच पूर्वीं
कल्पिलेलें असतें, त्यामुळेच ती कर्मफलाला
प्राप्त होत असते. संविद् कर्मकल्पना सोडून
जर मुक्त झाली तर ती कर्मफलाला प्राप्त
होत नाही. जी जी कल्पना, जेथें जशी जशी

थोडी किंवा फार उदय पावते, ती ती तेथें
तेथें तशीच असते. सहेतुक कल्पना सहेतुक
असते व अहेतुक कल्पना अहेतुक असते. कारण
स्वप्नमय नगरामध्ये सहकारी कारणादिक ना-
हींच. त्यामुळे तें अनादि, कल्याणरूप, अजर,
चेतन परब्रह्मच आहे. हा स्वप्नभ्रम म्हणून
कोणी एक अकारणच भास भासतो. कांहीं
स्वप्नभास सकारणहि असतो. पण तो सदस-
द्रूप असल्यामुळे मिथ्या होय. सर्व स्वप्नभ्रम
काकतालीयन्यायानें भासतात. जगाचा अव-
भासहि त्यासारखाच होत असल्यामुळे हें
जगत् त्याहून विलक्षण स्वरूपानें प्रसार पाव-
लेलें नाही. येथें सकारणत्वानें जें रूढ झालेलें
आहे, तें सकारण असतें व जें अकारणत्वानें
रूढ झालेलें असतें तें अकारण असतें. म्हणजे
स्वप्नाप्रमाणेंच येथेहि सकारणत्वअकारणत्व-
प्रसिद्धि व्यवस्थित आहे. स्वप्नांत कार्यकारण-
त्रमानें होणारें जें स्वाभाविक चिद्धान तेंच
जागृतीतील आहे. म्हणजे स्वप्नांतील सर्व कार्य-
कारणभाव जसा चिद्धासमात्र तसाच जागृतीत-
हि स्थूल प्रपंचभास स्वभावतःच चिन्मात्र आहे.
त्यामुळे ब्रह्मवेत्ते सर्व शांत परमतत्त्वच आहे
असें जाणतात. हे महामते ! ज्यांचें कारण सत्य
आहे असे भाव कोणते तें मी सांगतो, ऐक.
स्वभावाचें कारण सत्य आहे, असें का क्षणतां
येईल ? आकाशाचें कारण काय आहे ? पृथि-
व्यादि भूतांचा जो घट्ट पिंड बनला आहे, त्याचें
कारण काय आहे ? अविद्येचें कारण काय ?
स्वयंभू ब्रह्मदेवाचें कारण काय ? सृष्टिच्या आ-
रंभाचें कारण काय ? वायु व तेज यांचें कारण
काय ? जलाचें कारण काय ? वेदनेवांचून त्याचें
दुसरें कांहींच स्वरूप दिसत नसल्यामुळे व वेद-
नामात्ररूप पदार्थाचें साधक कारणच नसल्या-
मुळे सर्व शून्य आहे. मृतांना पिंडग्रहण करून,
देहाचा लाभ जो होतो, त्यांचें कारण काय ?

याच न्यायानें प्रथमतः सर्व सर्ग प्रवृत्त होतात. जगाचे उत्पत्तिनाश असेच दिसतात. चिरकाल अनुभव आल्यामुळे आकाशांतील भ्रामक चक्रा-प्रमाणें भ्रांतिदृष्टीनें हें सर्व दिसत आहे. अशाच रूपानें प्रवृत्त झालेल्या ब्रह्मरूपी सर्गानें मागून पृथिव्यादि रूप झालेल्या आपल्याच स्वरूपाच्या पृथिव्यादि संज्ञा निश्चित केल्या आहेत. पूर्वी सर्व सर्ग चिदाकाशांत वातस्पदाप्रमाणें भासतात आणि स्वतःच देहाकार कल्पना करतात. जशी कल्पना करावी तशी नियति शरीर धारण करते. कल्पित चित्ताचें हें अमें स्वाभाविक स्वरूप आहे. चित्तीनें प्रथम जें जें आभासरूप स्वरूप कल्पिलें तें तें अद्यापि तसेंच स्थित आहे. तिनें आपल्याला 'अहं' असें म्हटलें व ती अहं झाली. हिरण्यगर्भाची चित् जशी जशी कल्पना करते तशी तशी होते. त्या आद्य कल्पनेचा अन्यथाभाव पुनः दुसऱ्या यत्नानें करतां येतो. पण त्यासाठीं फारच मोठा यत्न करावा लागतो. महात्म्यांनीं तसाच महत् यत्न केल्यावांचून ती पूर्वसंकल्पित बदलतां येत नाही. दुधाचें दही कावयाचें झाल्यास त्याला विरजण लावले म्हणजे दही होते, अशी जेथे कारणकल्पना केलेली असते, तेथे तें कारण हेंच सार असतें. पण जेथे हिरण्यगर्भाच्या चित्नें तशी कल्पनाच केलेली नसते, तेथे तें लौकिक-कारणाहि निरूपयोगी ठरतें. जसे-वायूनें घन किंवा द्रवरूप व्हावें असें कोणी कितीहि जरी म्हटलें तरी तें संभवत नाही. वावटळीच्या आवर्ताप्रमाणें हें प्रथमच जसें असद्रूप भासलें आहे, तसेंच तें अद्यापि स्थित आहे. म्हणजे अचित्प्रतिभास हें चित्चें कार्य नसून तो केवळ विवर्त आहे. आणि हिरण्यगर्भाचा संकल्प अविच्छिन्न असेपर्यंत तो तसाच अनुभवास येणार. सारांश, कांहीं जीव एकत्र मिळून ही शुभाशुभ कर्मे

करतात, आणि त्याचें फळहि मिळूनच भोगतात. कित्येक कर्तृत्वाभिमानरहित असल्यामुळे कर्मांचे कर्ते जरी नसले तरी कारणावांचूनच दुःख भोगतात. जशा पर्वतशिखरांवरील शिला कांहीं दुष्कृत न करतांच विद्युत्पातादिकांचा अनुभव घेतात, त्याप्रमाणें हजारों जीवन्मुक्ताहि कारणावांचूनच दुःख भोगतात. १४९.

सर्ग १५० वा.

१. त्या अतिरिक्त्याच्या वाक्यानें आत्मबोध, २. त्याचा सहवास, ३. पूर्वदेहांत जाण्याचें असामर्थ्य, आणि ४. देहादिकांचें वर्णन.

मुनिः—अशा प्रकारच्या युक्तीनें त्या मुनीनें तेव्हां मला बोध केला. त्यामुळे मी लागलाच तत्त्वज्ञ झालों. त्यानंतर मी त्याची प्रार्थना करून भक्ति, विनय इत्यादि गुणांनीं त्याला वश करून घेतलें. तेव्हां पूर्वी आत्मविचार-शून्य असल्यामुळे मृतप्रार्थेच असलेल्या माझ्या घरांत तो तसाच राहिला. ज्या मुनीनें मला हें चंद्रोदयासारखें शुभ वचन सांगितलें तो हा मुनिश्रेष्ठ तुझ्या बाजूलाच बसला आहे, पहा. माझ्या मोहाचा नाश करणाऱ्या अशा यानें प्रत्यक्ष शब्दांनीं कांहीं न बोलतांच मला हें सांगितलें. दृश्याचा पूर्वापरभाव हा जाणतो. ज्यानें शरीर धारण केलें आहे अशा

१. याविषयी 'गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वप्नतोऽपि वा । न विचारपरं चेक्षो यस्यासौ मृत उच्यते' असें वृद्धवचन आहे. त्याचा अर्थः—ज्याचें चित्त आत्मविचार-परायण नाही, तो जात असला, उभा असला, जागत असला किंवा झोपेत असला तरी मृत म्हटला जातो.

यज्ञाने म्हणजे माझ्या यज्ञादि पुण्य कर्मानेच तो मला उपदेश केला.

अग्निः—त्या मुनींचे ते वचन ऐकून त्याचा त्या वेळीं 'हें सर्व मी प्रत्यक्ष पहात आहे की, ही स्वप्नसृष्टि आहे ! त्याला उपदेश करणारा मुनि या वेळीं माझ्या पुढे प्रत्यक्ष बसलेला असणे कसे शक्य आहे ?' असे ह्मणून मनांत विस्मयाने विचित्र झाला.

व्याधः—अहो मुने ! आपण स्वप्नांत उपदेश करणारा मुनि येथे प्रत्यक्ष बसलेला आहे ह्मणून जे सांगितले व मीहि जे त्याला प्रत्यक्ष पहात आहे, हा मोठा चमत्कार आहे. संसार-तापांचे हरण करणाऱ्या आपण सांगितलेली ही गोष्ट मला दुःसह वाटत आहे. एखाद्या बालकाला भासलेल्या वेताळाप्रमाणे तो महान्स्वप्नपुरुष जागृतीतहि स्थिरीभूत कसा झाला ? अशा प्रकारचे आश्चर्यकारक असलेले हें आख्यान मला पूर्णपणे सांगा. स्वप्नपुरुष आतां जो आपल्याला प्रत्यक्ष दिसत आहे तो कोणत्या कारणाने ? आणि हें दर्शन तरी कोणाचे होत आहे ? हें स्वप्न आहे की जाग्रत आहे ? मला स्वरोत्तर मोठा विचय वाटतो !

मुनिः—हे महाभागा ! त्यानें तें मला काय चमत्कारिक वर्तमान घडले तें ऐक. मी ते संक्षेपाने सांगतो. अशी एकदम धाई ह्मण नकोस. त्यानें तेथे माझ्या बोवासाठी हें असे वर्णन केले. त्यामुळे या महात्म्याच्या वाणीनें मी लागलाच जागा झालों. निर्मळ आकाशाळा माघ मास संपल्यावर जसा आपला स्वाभाविक निर्मलपणा प्राप्त होतो, त्याप्रमाणे याच्या उपदेशवाणीनें मला पूर्वाचा अनादिसिद्ध सन्मात्र-स्वभाव आठवला. त्यामुळे 'अरे, मी तर पूर्वी मुनि होतो' अशी आठवण होतांच माझे हृदय एकदम विकास पावले. मला मोठा चमत्कार

वाटला. हृदयाने मला स्नान केल्याप्रमाणे आर्द्र केले. "या भोगास्थेनें एखाद्या अज्ञ पांथाप्रमाणे मला या अवस्थेला पोंचविले आहे. भ्रमामें आर्त झालेला एखादा वाटसरू पाण्याच्या रुंदीनें त्वर्य मृगजलाच्या मार्गे जसा धांवत सुटतो, त्याप्रमाणे मी भोगास्थेनें अशा आप-तीत पडलों. अहो, एखादा काल्पनिक वेताळ बालकाला जसा ठकवितो, त्याप्रमाणे या भ्रां-तिमात्ररूप असलेल्या दृश्यानुभवाने प्राज्ञ अस-लेल्याहि मला फसविले आहे. खरोखर ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. काय आश्चर्य आहे ! या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या सर्वार्थशून्य अशा मिथ्या ज्ञानाने मला कोठल्या कष्टकर अवस्थेला पोंच-विले आहे, पहा ! किंवा तो मीहि भ्रांतिमात्रच आहे, सद्रूप नाही. तथापि साक्षी आत्मा असद्रू-पाचे अनुकरण करतो, हें मात्र मोठे विचित्र खरे. मी नाही, ही भार्या नाही, हें गृह नाही व हा भ्रमहि नाही. हें सर्व मिथ्या आहे. तथापि ते सर्व सत्य असल्यासारखेंच स्थित आहे. आतां मी पुढे काय करावे ? बंधाचा छेद करणारा जो ब्रह्माकारवृत्तिविशेष तो अंकुर विद्यमान आहे. पण त्याचाहि छेद केलाच पाहिजे. यास्तव मी त्याचाहि त्याग करतो. किंवा तो जमा आहे तमाच असूं दे. ही मिथ्यारूप अविद्या आहे. या भ्रांतीला घेऊन मला काय करायलाचें आहे ? भ्रांति असद्रूप असते. मी तिला आतां मोडलीच आहे. हा येथील उप-देष्टा मुनिहि भ्रांतिमात्रच आहे. हा उपदेष्टा व मी त्याचा शिष्य, असे दोघेहि ब्रह्मरूपच आहों. त्यामुळे त्यांत त्याग करण्यासारखें कांहींच नाही. गुरु व शिष्य हीं दोन्ही दिवसा भासणाऱ्या अभ्रपुरुषाप्रमाणे काल्पनिक आहेत. तेव्हां आतां ज्याच्या कृपेनें हें आपल्याला ज्ञान झाले आहे त्या महामुनीला मी आतां असे सांगेन." असा मनांत विचार करून

मी त्या मुनीला म्हटलें, 'हे मुनिश्रेष्ठा ! मी त्या आपल्या आश्रमस्य मुनिशरीरास प्राप्त होतो. त्याचप्रमाणें हें जें प्राणिशरीर, पहा वयास मी प्रवृत्त झालों आहे, त्या शरीराच्या पाहण्यासाठीहि मी यांतून बाहेर पडतो. ' हें माझे वचन ऐकून तो मुनिश्रेष्ठ मला म्हणाला— 'अरे, ते तुमचे देह आतां कोठें आहेत ? ते दोन्ही जळून भस्म झाले व आतां कोठें आहेत तें पहा ! ते फार दूर गेले आहेत. किंवा हे वृत्तज्ञा ! तूं स्वतःच जा व तें वृत्त पहा. अगोदर तेथें काय घडलें आहे तें पहा. म्हणजे स्वतःच तुला तो वृत्तांत कळेल. ' त्यानें असे सांगितलें असतां मी त्या प्राक्तन देहाचें चिंतन करून तेथें जाण्याच्या इच्छेनें आपल्या स्वाप्न भूस्तेनें ' पार्थिव शरीरच मी आहे ' हें कल्पित रूप सोडून प्राणोपहित चिदात्मा म्ह० आपला जीव त्याच्या प्राणाच्या द्वारा पवनस्कंधामध्ये योजला; व 'हे मुने ! मी आपला प्राक्तन देह पाहून जो परत येई तो तुम्हीं येथेंच थांबा, ' असें बोलून मी वायुमध्ये शिरलों नंतर पुष्पाच्या सुगंधाप्रमाणें मी वातरथावर आरूढ होऊन अनंताकाशांत भ्रमण करूं लागलों. मोठ्या त्वरेनें फार वेळ तेथें फिरलों. पण दीर्घकाल भ्रमण करूनहि बाहेर पडण्याचें द्वार असें जें त्या प्राण्याचें कंठस्थ छिद्र किंवा दुसरेंहि एखादें द्वार मला सांपडलें नाहीं. तेव्हां त्याच्या वाताशयांत स्थित असलेल्या मला अतिशय खेद झाला. म्हणून मी पुनः याच आपल्या बंधनस्त्रांमभूत स्वगृहांत परत आलों. तेव्हां या सर्वोत्तम मुनीला म्ह० आपल्या गुरूलाच मी आपल्या समोर पाहिलें. या जगज्जालांत परत येतांच मला हा मुनि दिसला. मी आपलें चित्त एकाग्र करून आपल्या घरांत बसलेल्या याला म्हटलें

“ हे पूर्वापरवेद्यांतील पूज्य श्रेष्ठा ! हें काय

आहे ? मला सांग. तूं आपल्या उत्तम ज्ञानचक्षुनें सर्व वृत्तांत जाणतोस. ज्याच्या देहामध्ये मी प्रवेश केला तो प्राणी माझे शरीरच आहे. मग ते दोन देह कोठें गेले ? व ते मला कां सांपडले नाहींत ? मी दीर्घकाल या विस्तीर्ण संसारमंडळांत भ्रमण केलें. स्वतःपासून स्थावरापर्यंत विस्तार पावलेलें हें सर्व जगन्मंडल शोधलें. पण मला कंठछिद्र सांपडलें नाहीं ? तें कां ? ” याप्रमाणें पुनः परत येऊन मजकडून विचारला गेलेला तो महाशय मुनि मला म्हणाला “ हे कमलनयना ! तूं त्या आपल्या पूर्व शरीरादि वृत्तांताला मी सांगितलेल्या उपायावांचून स्वतः स्वबुद्धीनेंच कां जाणूं लागला आहेस ? तूं योगानें एकाग्र केलेल्या संविदेनें जर पहाशील तर ज्ञानदृष्टीनें हें सर्व हातांतील आमलकाप्रमाणें तुला प्रत्यक्ष दिसेल. पण माझ्या तोंडूनच जर तुला ऐकण्याची इच्छा असेल व प्रत्यक्ष पहाण्याची इच्छाच नसेल, तर मी हा अखंडित यथार्थ वृत्तांत सांगतो तो ऐक. अगोदर तूं स्वजीवतत्त्व समजून घे, म्हणजे मग तुझ्या पूर्व देहाचा वृत्तांत मी तुला सांगेन. ” (असें मनांत म्हणणारा तो मुनि व्यष्टि जीवभावाचें मिथ्यात्व व समाष्टि जीवभावाचें सत्यत्व ' त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ' या श्रुतिप्रदर्शित न्यायाचा आश्रय करून सांगतो-) “ तूं आतां जसा अनुभव घेत आहेस तसा एक व्यष्टिजीवरूप नाहींस; तर सर्व प्राण्यांच्या पुण्यकमलांच्या फळदानानें म्ह. विकसनानें सूर्यभूत, सर्व कल्याणांचा म्ह. मानुषानंदापासून प्राजापत्यानंदापर्यंत सुखाचा जणुंकाय कमलाकरतुल्य ज्ञानस्वरूप, व हरीच्या नाभिकमलांतील कार्तिकेवर आरूढ झालेल्या सर्व जीवसमष्ट्यात्मा असा हिरण्यगर्भच तूं आहेस. तो तूं एकदा व्यष्टि-भावरूप स्वप्न पाहण्याच्या इच्छेनें मनोराज्य-

रूप आलोचनामध्ये स्थित होऊन आश्रमां-
तील तापस झालास. तेथे दृढ झालेल्या व्यष्टि-
भावसंविदेने दुसऱ्याच्या शरीरांतील स्वप्नादि
पहाण्याच्या इच्छेने कोणा एका प्राण्याच्या
हृदयांत स्थित झालास आणि ज्या हृदयांत तूं
प्रविष्ट झालास तेथेच हे विस्तीर्ण द्यावा-पृथिवी
हेच ज्याचे विपुल उदर आहे असे भुवनत्रय
पाहिलेस. याप्रमाणे तूं दीर्घकाल दुसऱ्या शरीरां-
तील स्वप्नदर्शनामध्ये व्यग्र झाला असतां तुझा
देह व त्याचप्रमाणे ज्या देहांत तूं प्रवेश केला
होतास त्या महावनांतील निजलेल्या त्या
प्राण्याचा देह, तो तुमचा आश्रम, तुमच्या आश्र-
मांतील कुटी या सर्वांना अग्नीने जाळून टाकले.
कारण त्या महावनाला आग लागली व
त्याच्या धुराचे लोट धूम्राकार मेघाच्याहि
पलीकडील आकाशांत निघून गेले. त्याने
आपल्या वेगाने फिरणाऱ्या अलातचक्रांनी
सूर्यमंडळे व चंद्रमंडळे उत्पन्न केली. त्याने
अग्ने जाळून टाकली व त्याचे मस धूमामध्ये
मिश्रित झाले. त्यामुळे ते धूमपटल पांढऱ्या
कमलाप्रमाणे दिसू लागले. तसल्या कमलांनी
दिशांना आच्छादित करून जणुंकाय नीलवर्ण
आकाशपर्ण सुरक्षित ठेवण्यासाठीच त्याने
अंतरिक्षाला झांकून टाकले. दऱ्यांतून मिहांचे
भयंकर आवाज निघू लागले व जळणाऱ्या
वेळसारख्या पदार्थापासून 'चट चट चट' असे
ध्वनि होऊं लागले व त्या दोन्ही प्रकारच्या
ध्वनींनी दिशांना बधिर करून सोडले. म्हणजे
सर्व दिशांतील प्राण्यांच्या कानठळ्या बसल्या.
सर्व बाजूंनी अग्नीने व्यापल्यामुळे अग्निरूप-
त्वास प्राप्त झालेल्या ताली, तमाल इत्यादि
वृक्षांच्या, पतनांनी फुटणाऱ्या व उत्पात-मेघा-
प्रमाणे ध्वनि करणाऱ्या पदार्थांच्या कलकलांनी
तो सर्व प्रदेश निबिडित झाला. त्या अग्नीकडे
दुरून पहाणाऱ्या लोकांना स्थिर विद्युत्प्रका-

शाचा भास होऊं लागला. त्या प्रकाशामुळे
आकाश सुवर्णरसाचा लेप दिलेल्या ओट्या-
प्रमाणे शोभू लागले. तो अग्नि आपल्या चक-
चकीत ठिणग्यांनी आकाशांतील नक्षत्रसमूहाला
द्विगुणित करिता झाला. तो अग्नि त्याच
कणांनी आकाशांत वृक्षस्थ ज्वालारूप बालवनि-
तेच्या कटाक्षांनी सर्वास आनंदित करित होता.
ज्वालांतूच निघणाऱ्या 'घमघम' अशा
शब्दांनी तो गगनोदर दुमदुमून सोडीत होता.
सिंहादि वनचर प्राणी जागे होऊन व आपल्या
दरीरूपी गृहांतून बाहेर पडून इतस्ततः
भ्रमण करू लागले. त्या अग्नीने अर्धदग्ध
झालेल्या सिंह, हरणे, व्याध व पक्षी यांना
पळावयास लावले. सरोवरे, नद्या व इतर
प्रवाह यांत पडलेल्या व्याघ्रादि वनचरांना
तो शिजवू लागला. सभोवार पसरणाऱ्या
ज्वालांनी चमरी जातीच्या हरणांचे पांढरे शुभ्र
केश तो जाळू लागला. जाळले जाणारे वन व
प्राणी यांच्या मेदोगंधाने त्याने मेघांना आच्छा-
दित केले. सर्प जसा वेगाने धांवतो त्याप्रमाणे
धांवत सुटलेल्या त्या कल्पाग्रासारख्या वना-
ग्नीने तुमचा आश्रम जाळून टाकला.

व्याधः - मुने! त्या अग्निदाहाला असे
कोणतें विशेष कारण झाले? ते वन व ते तुझे
शिष्य हे सर्व एकदमच कसे नष्ट झाले?

मुनिः - संकल्पादिकांचा क्षय व उदय
यांचे कारण संकल्प करणाऱ्या पुरुषाचा मनः-
स्पंदच आहे. त्याच न्यायाने त्रिजगत्संकल्पाचे
कारण विधात्याचा तत्काल प्रवृत्त झालेला मनः-
स्पंद आहे. त्याचा मनःस्पंद हेच त्रिजगत्
होय. त्याचा क्षय व उदय याचे कारणहि
त्याचा मनःस्पंदच आहे. ज्याप्रमाणे हृदयामध्ये
मयादिकांचा क्षोभ होणे किंवा क्षोभ न होणे
याचे कारण तत्काल होणारा स्पंदच असतो,
त्याप्रमाणे त्रिजगत् व वनांतील क्षोभ व अक्षोभ

यांचे कारणहि स्पंदच आहे. जगत् ब्रह्मदेवाचे संकल्पनगर आहे. त्यामुळे त्याचे स्पंदनच जगांतील प्रजेचा उदय, क्षय, क्षोभ, वृष्टि, अवृष्टि इत्यादिकांचे कारण आहे. ब्रह्माचा मानस संकल्प हाच या जगाचा हेतु आहे. तोहि दुसऱ्याच्या मनांतील चिदाकाशच कल्पिलेला आहे. तोहि तिसऱ्याच्या मनांत कल्पिलेला आहे. याप्रमाणे ही मायाशबल चिदाकाशाची गति म्ह० कल्पनापरंपरा कोठेच पर्यवसान न पावणारी म्ह० अनवस्थित आहे. वस्तुतः पहातां चिदाकाशांत हे चिदाकाशच स्फुरण पावत आहे, अशी विद्वानांची अबाधित दृष्टि असते. पण मूर्खांची ही आपातदर्शनरूप दृष्टि जशा प्रकारची भासते तशाच प्रकारची म्ह० मिथ्यारूपच ती असते. या परमार्थामध्ये ती सद्रूप नाही. १९०.

सर्ग १५१ वा.

—:०:—

१ ज्याने आश्रम व देह यांस जाळले आहे अशा अग्नीची शांति. २ वायूने भस्म उडवून टाकले. व ३ स्वप्नांत जाग्रस्थिति यांचे वर्णन.

अन्यमुनिः—त्या अग्नीत ते तुझे नगर. तीं गृहे ते वृक्ष तत्काल जळून गेले. शुष्क तृणाप्रमाणे सर्वांचे भस्म झाले. त्याचप्रमाणे अति संतापाने ज्यांतील मोठमोठ्या शिलाहि विदीर्ण झाल्या आहेत अशा त्या आश्रमांत असलेल्या तुझीं निजलेलीं तीं दोन शरीरे पूर्वोक्त प्रकाराने भस्म झाली. ज्याने सर्व समुद्र प्राशन करून सोडला आहे अशा अगस्त्याप्रमाणे ज्याने सर्व अरण्य निःशेष करून सोडले आहे असा अग्नि अगोदर अंगाररूपाने शांत झाला व शेवटीं हळुहळु शांत होत अस्त

पावला. अग्नीचा अस्त झाला असतां त्याची राख प्रथम उष्ण होती, तीहि हळुहळु शीतल झाली. तेव्हां वायूने झाडावरील पुष्प-समूहाप्रमाणे तिला कणशः उडविले. तेव्हां तो तुझा आश्रम कोठे होता, तीं तुझीं शरीरे कोठे होती, व अनेक लोकांच्या पेटीप्रमाणे असलेले ते तुझे नगर कोठे गेले, याचा कांही पत्ता लागेना. स्वप्नांत दिसणारे नगर जागे होताच जसे एकदम नाहीसे होते त्याप्रमाणेच ते सर्व एकाएकी अस्त पावले. जेव्हां याप्रमाणे तुझ्या त्या दोन्ही तनु अस्त पावल्या, तेव्हां झोप घेत असलेल्या व त्यांतच भ्रम पहाणाऱ्या तुझी संविद् मात्र तशीच कल्पना करीत राहिली. तेव्हां ते थंडछिद्र कोठचे व तो तुझा विराडात्मा कोठचा ! ओजाने युक्त असलेल्या त्या सुप्त पुरुषाच्या ओजासहवर्तमानच तो देह जळून गेला. त्यामुळे बा मुने ! तुला ते दोन्ही देह सांपडले नाहींत. तूं स्वप्नसंसारात्मक अनंत जागृतीत अवस्थित आहेस. याप्रमाणे स्वप्नच जाग्रद्भावाला प्राप्त झाले आहे. हे सुव्रता ! तूं आमचा स्वप्नपुरुष आहेस व आम्ही तुझे स्वप्नपुरुष आहो. हा चिदाकाश तिन्ही अवस्थेमध्ये अद्वय स्वभावांत स्थित आहे. पूर्वी स्वप्ननर नसलेलाहि तूं तेव्हांपासून जाग्रत्तर होऊन गृहस्थाश्रमाचा आश्रय करून जाग्रत्प्रत्यय अनुभवीत राहिला आहेस. मीं हे तुला पूर्वीच इत्थंभूत वर्तमान कथन केले आहे. मीं त्याचा अनुभव घेतला आहे. तुलाहि या गोष्टीचा अनुभव घेतां येईल. माझ्यावर विश्वास नसेल तर ध्यानाने तुला हे सर्व दिसेल. आकाशांतील सोन्यासारख्या सूर्य-प्रकाशाप्रमाणे जो स्फुरण पावतो, त्याच्या शक्तीचा उत्कर्ष होऊन तो चंचलाकार होतो व आपल्या स्वरूपांतच पुण्यफलरूप व पाप-फलरूप आकारांनी विकास पावतो. तथापि तो नेहमीं आदि-अंतरहित, अनंतरूप व संविद्-

घनच असतो. अर्थात् तो चिमय आत्माच स्वरूपामध्ये सृष्टिरूपाने सूर्यप्रकाशाप्रमाणे विकास पावतो. १५१.

सर्ग १५२ वा.

१ अन्यमुनि या मुनीची 'स्वप्नार्थ सत्य आहे' ही शका घालावतो. २ व्याधगुरुत्वाचे कारण.

मुनि:—असे बोलून तो मुनि रात्री आपल्या शयनावर मुकाट्याने बसला. मीहि वावटळीत उडत असल्याप्रमाणे आश्चर्यचकित होऊन राहिलो. त्यानंतर बऱ्याच वेळाने मी त्याला म्हटले—“हे सन्मुने! हे सर्व प्रभूचे स्वप्न सद्रूपच आहे अशी माझी मति आहे.”

अन्यमुनि:—जर जाग्रद्वस्तु सत्य संभवेल तर ही स्वप्नादि वस्तुहि सत्य आहे, असे म्हणतां येईल; पण हे जाग्रत् दृश्यच जर मुळी मिथ्याभूत आहे, तर स्वप्नाच्या सत्यत्वाचे नांव कशाला पाहिजे? जसे स्वप्न तसाच हा सर्ग आरंभीहि भासतो. तो पृथिव्यादिकांनी राहित असूनहि पृथिव्यादिकांनी युक्त असल्याप्रमाणे अवस्थित होतो. याप्रमाणे वर्तमान काळी दिसत असलेल्या या आमच्या स्वप्नाहूनहि जाग्रद्रूपाने प्रसिद्ध असलेले सर्गस्वप्न शुद्ध चैतन्यमात्र रूप आहे. म्हणजे आमच्या स्वप्नइतकीहि त्याला सत्ता नाही. हे व्याधाच्या महागुरो! हे कमलनयन मुने! मी यांची उषस्ति सांगतो ती ऐक. आज जागृतीत पाहिलेल्या पदार्थाचा बुद्धीवर संस्कार होऊन रात्री स्वप्नांत तेच पदार्थ दिसले म्हणजे ते सत्य आहेत असे ह्मणण्यास कांहीं थोडेंसे तरी कारण आहे. त्यांची संस्कार-

रूप सामग्री तरी विद्यमान असते, पण सृष्टीच्या आरंभी दिसणारे सर्गस्वप्न तर अपूर्वच दिसते. ते स्वप्न पूर्व संस्कारांचाचूनच चिदाकाशांत विराजमान होतें. ‘पूर्व कल्पामध्ये पाहिलेला विषयच सृष्टीच्या आरंभी दिसतो’ असे म्हणावे, तर मध्ये प्रलयकालासारखा फार मोठा काल निघून गेलेला असतो. त्यामुळे पुर्वानुभवसंस्कार वगैरे उच्छिन्न झालेले असतात. ह्मणून हल्लीच्या स्वप्नाच्या अपेक्षेने सर्गस्वप्न तुच्छच ठरते. ह्मणजे या स्वप्नाची व त्या स्वप्नाची सत्ता सामान नाही. याप्रमाणे जाग्रत्प्रपंच अधिक मिथ्या आहे, असे ठरले असतां ‘प्रभूचे सर्व स्वप्न सद्रूपच आहे, असे मला वाटते’ इत्यादि तूं कां बोलतोस? स्पष्ट अनुभवलेल्याहि या आपल्या गृहाचा माझ्या उपदेशाने अनुभव घेऊन पुनः स्वप्नाध्यायाविषयी तुझा उद्यम कसा झाला? कोणीहि स्वप्नदर्शी स्वप्न पहात असतांना हे मिथ्या आहे, असे पहात नाही. शिवाय हे मुने! हे विस्तीर्ण स्वप्नजगत् स्पष्ट दिसत आहे. ते विद्यमान आहे अमात्र अनुभव येतो. त्याच्या असत्त्वाविषयी संदेह येण्याचे कांहीं कारणहि नाही. मग त्यामध्ये त्याविषयी संदिग्धता कशी येते? याप्रमाणे बोलत असलेल्या त्या मुनीच्या भाषणाला मी मध्येच विरोध केला व म्हटले ‘मला आपण व्याधगुरुत्व जें दिलें तें कोठचे? हे मला सांगा.’

अन्यमुनि:—मी तुला आणखी एक आख्यान संक्षेपतः सांगतो, तें तूं ऐक. कारण हे महाप्राज्ञा! माझ्या विस्ताराचा अंत नाही. तूं जेवर व्याधगुरु होशील तोवर मी येथेच आहे. हे मुनिनायका! तूहि हे माझे वचन ऐकून याच आपल्या गृहांत संतुष्ट होशील. येथे असलेल्या मला तूं सोडणार नाहीस. पूजा, सत्कार वगैरे करून मला तूं येथेच ठेवून

बेशील. मी तुम्हांसह येथेच राहीन हा निश्चय आहे. हे साधो ! त्यानंतर कांहीं वर्षे लोटल्या वर दुर्मिक्षाने तुझ्या सर्व बंधूंचा विनाश होईल. वर, बल इत्यादिकांनी मत्त झालेल्या, आपापल्या सीमेवर रहाणाऱ्या क्षुद्र राजांच्या परस्पर युद्धप्रसंगाने ज्यांतील प्राणी अगदी कमी झाले आहेत, असा हा सर्व ग्रामच आपापली घरे सोडून पळून जाईल. त्यानंतर शून्य आकाशांत जसे चंद्रसूर्य रहातात, त्याप्रमाणे आही दोघे येथेच एका वृक्षसमूहामध्ये दुःखाला न आठवतां, एकमेकांला धीर देत तत्त्वज्ञानामुळे शांत, सम, सर्व विषयांविषयी निःस्पृह व एकसारखाच आचार करणारे, असे होऊन राहूं. या रूक्ष अरण्यांत कांहीं दिवसांनी उत्तम वन वाढेल. साल, ताल, लता, वृक्ष इत्यादिकांनी सर्व भूमि आच्छादित होईल. ताली, तमाल यांच्या पानांच्या तांडवांनी ज्यांनी सर्व दिशांना भुषित केले आहे, पद्मवनांनी मुळांचा आश्रय केल्यामुळे त्यांकडून जणुंकाय वंदनच केले जाणारे पुष्पित वृक्ष ज्यांत आहेत, आणि ज्यांतील सुंदर लतागृहांत मुंजळ ध्वनि करणारे चकोर पक्षी आहेत, असे स्वर्गांतून आलेल्या नंदनवनाप्रमाणेच भासणारे वन येथे उत्पन्न होईल. १५२.

सर्ग १५३ वा.

१ येथे व्याघ्राचे आगमन, २ त्याच्या गुरुत्वाचे युक्तीने समर्थ, ३ कालाने विवेकामुळे विज्ञान व ४ सर्वकार्य यांचे वर्णन

अन्यमुनिः—वर वर्णिलेल्या त्या रम्य वनांत राहून आम्ही फार दिवस तप करीत असतां, मृगयेमुळे श्रांत झालेला एक मृगव्याध तेथे प्राप्त होईल. त्याला तूं स्वभावतःच पुण्यमय

यो. वा. ५७

अशा कथांनी बोध करशील. त्यामुळे तो व्याध विरक्त होऊन त्याच वनामध्ये तप आचरील. त्या तपश्चर्येच्या अभ्यासाने शमादि-साधनसंपन्न झालेला तो ज्ञानप्राप्तीच्या इच्छेने स्वप्नजिज्ञासु होऊन स्वप्नसंकथा तुला विचारील. तूं त्याला स्वप्नकथांच्या प्रसंगाने अखंडित आत्मज्ञान सांगशील. त्यामुळे तो योग्य अधिकारी होईल. अशा प्रकारे तूं त्याचा गुरु होशील. म्हणून अरे बाबा ! तुला 'व्याधगुरु' या वचनाने मी संबोधिले. याप्रमाणे हा संसारभ्रम कसा उद्भवला, मी कसा आहे, तूं कशा प्रकारचा आहेस, येथे तुझे काय होईल हे सर्व मी तुला सांगितले.

याप्रमाणे त्याच्याकडून सांगितला गेलेला मी विस्मयाकुल बुद्धीने त्याच्या बरोबर या दृश्यजाताचा विचार करून अत्यंत विस्मयास प्राप्त झालों. त्यानंतर ती रात्र संपून दिवस उगवला असतां त्या महामुनीची मी अशी पूजा केली कीं, त्याच्या योगाने त्याला तेथेच रहाण्याविषयी तीव्र इच्छा झाली. त्यानंतर त्या वनांतील गृहांत व त्या प्राचीन ग्राम-गृहांत आम्ही दोघेहि परस्परांवर अत्यंत लोभ ठेवीत स्थिर बुद्धीने राहिलों. पुढे आमचा हा ऋतुसंवत्सरात्मक काल भराभर जाऊ लागला. पर्वत दावामि, वृष्टि इत्यादिकांचा सहन करीत जसा रहातो, त्याप्रमाणे मी प्राप्त झालेल्या अनिष्ट, इष्ट व मिश्र भोगांस सहन करीत, म्हणजे जाणाऱ्या इष्ट पदार्थांस सुखाने सोडित व प्राप्त झालेल्या अनिष्ट भावांचेहि आनंदाने ग्रहण करीत राहिलों. मी वरणाची इच्छा करीत नाही व जीविताचीहि इच्छा करीत नाही. मी जसा स्थिर आहे तसाच समाधानाने राहतों. त्यानंतर तेथे मी त्या दृश्य मंडलाचा विचार केला. "या जगाचे काय कारण असेल ? व हा जीव चित्ताने काय

जाणतो ! हा पदार्थसंघात काय आहे ! चिदाकाशरूप अशा या स्वप्नदर्शनामध्ये अवस्थित असलेले हे सर्व—स्वर्ग, पृथिवी, वायु आकाश, पर्वत, नद्या, दिशा वगैरे चिन्मात्र आकाशच असून ते चिदेकघनस्वभावातच स्थित आहे. ते चिदाकाशच आहे तेव्हा याचे दुसरे कारण काय असणार ! ही चिच्छंद्रिका सभोवार जो आपला प्रकाश विस्तारिते तेच हे जगत् आहे. चिदाकाशांतील हे प्रतिघाताला अयोग्य अशा स्वभावाचे चित्र आहे. त्याच्यामध्ये स्थूलत्व नसल्यामुळे प्रतिघाताची योग्यताच नाही. ” पण हे पर्वतादिक इतके स्थूल पदार्थ असतांना नाही कसे झणतां ! झणून झणशील तर सांगतो. हे पर्वत नाहीत, ही भूमि नाही, हे आकाश नाही व हा मीहि नाही. चिन्मात्र आकाशाचे केवळ स्मरणच हे असे भासत आहे. असल्या या पदार्थसमूहाचे कारण काय असणार ! याच्या स्थूलत्वाला काही कारण नसतांनाच हा कसा तरी पदार्थसंभव प्रतीत होत आहे. हे भ्रांतिमात्र जर असेल तर त्याचे कारण काय संभवणार ! भ्रांतीचा द्रष्टा व मनन करणारा कोण आहे ? तिचे निमित्त तरी कोठे व कशा प्रकारचे असणार ! ज्याच्या हृदयांतील तेजोधातूमध्ये प्रवेश करून संविद्-मात्र असा मी राहिलो, तो प्राणी माझ्या देहासह भस्म होऊन गेला. तस्मात् हे आदि-अंतरहित चिदाभासमात्र आकाशच आहे. कारण त्याचा देह, माझा देह इत्यादिकांना असत्त्व आहे. हे कर्ता, कर्म, करण यांनी सहित व क्रमरहित असे चिद्वनरूप आहे. हे घट, पट, श्वभ्र इत्यादि चिदाकाशाचेच स्फुरण आहे. घट, पट, इत्यादि आकाशांनी व्यक्त होण्यासाठीः त्या चिदाकाशाने हे आपले व्यक्त रूप कोणत्या कारणाने बरे

केले ! कारणावांचूनच ते असे दिसत आहे. चिन्मात्राचे स्फुरण हे म्हणणेहि ' राहूचें फिर ' या झणण्याप्रमाणे विकल्पमात्र आहे. त्यामुळे हे चिन्मात्र स्फुरणहि नव्हे. तर केवळ चिन्मात्र आकाशच आहे. त्याचे स्फुरण ते काय व कशा प्रकारचे असणार ! आकाश कसे स्फुरण पावणार ! चित्सागराचा हा जणुंकाय फेंस आहे, तेव्हा याचे नवीन स्फुरण कोठचे ! हा अनंत चिद्वन स्फुरद्रूपच स्थित आहे. तस्मात् चिन्मात्रस्फुरणहि शुद्ध परिपूर्ण चिद्वन ब्रह्मच सदा आहे. तेच स्वरूपांत किंचित् विकास पावून हे जगत् असल्यासारखे भासते, त्यांत दृश्य कोठचे व द्रष्टृत्व तरी कोठचे ! कालतः आद्यंतरहित, अप्रमेय, देशतः आदि-मध्यरहित, म्हणूनच वस्तुतः एक, सर्वव्यापक, कारणरहित, कार्यशून्य, तदधीन सत्ताशून्य, स्वतःसत्ताप्रधान, स्वसत्तेनेच भुवनादिकांच्या सत्तेचा निर्वाह करीत असल्यामुळे पृथ्वी, पर्वत, दिगंत, इत्यादि नानारूप व अनानारूप असे, वाणी व मन यांचा विषय न होणारे ते चेतन तेच सर्व आहे. त्याहून निराळे अणुमात्रहि काही नाही. १५३.

सर्ग १५४ वा.

—:०:—

१ मुनि आपल्या विचारजन्य जीवन्मुक्तास्थितीचे वर्णन करतो, २ पण अभ्यासाहीन व्याधाची अनवस्थिति.

मुनिः—या दृश्याविषयी असा निर्णय करून मी सर्व संतापशून्य होऊन राहिलो. कीतराग, आशंकाशून्य, शांत, अहंताशून्य, निराधार, निराधेय, निर्मान, निरुपाश्रय होऊन आपल्या स्वभावामध्येच मी स्थित झालो. मी स्वयंदांत

बनलों. सर्गस्वरूप बनलों. सर्वथा उदय पावलों. जे प्राप्त होईल ते करावें व जे अप्राप्त असेल त्याचा विचारहि करूं नये, अशा निश्चयानें मी राहिलों. स्वतःच जो आकाशरूप, त्याला कर्तव्य कोठचें व कशा प्रकारचें असणार? स्वर्ग, पृथ्वी, वायु, आकाश, पर्वत, नद्या व विशा हें सर्व एकरूप चिदाकाश आहे. हें सर्व भूतजात केवळ चिद्रूप आहे. म्हणून मी शांत होतो. सर्व विक्षेपशून्य होतो. केवळ सुखानें रहातो. मला विधिप्रतिषेध नाहीत. मला बाह्य व आंतरहि नाही. अशा रीतीनें मी आपल्या मूळ स्वरूपांत स्थिर स्थित असतां हा तूं आज काकंतालीय न्यायानें येथें आला आहेस. याप्रमाणें हें स्वप्न कसे, आम्ही कसे, हें जगत् कसे, तूं कसा व हें दृश्य कसे आहे तूं त्याचा द्रष्टा कसा आहेस व हें दृश्य कसे आहे, देह, इंद्रिये इत्यादि आध्यात्मिक आंतर दृश्य कसे आहे व हें समोर दिसणारें आधिभौतिक दृश्य कसे आहे, त्याविषयीं राग, द्वेष, हान, उपादान इत्यादि भाव कसे आहेत? ब्रह्म कसे आहे व ही सर्व जनता कोणत्या स्वरूपाची आहे? हें सर्व मी तुला सांगितलें. हें सर्व मिथ्या आहे असे जाणून हे लुब्धका, अरे वा व्याधा! तूं शांत हो. कारण ही आत्मसत्ता स्वतः शांतच आहे. ती चिन्मात्र आकाशरूपिणी व स्वभावतःच निर्वाणरूप भासत आहे. विवा ती कोणत्याच प्रकारची भासत नाही. दृष्ट्याचें सर्वथा भान न होणें हीच तिची शांति आहे.

लुब्धकः—असें जर म्हटलें तर मी, तूं, हे सर्व देवादिक चराचर प्राणी परस्पर स्वप्नपुरुषच आहेत असें म्हणावें लागतें. ते विद्यमान असूनहि अविद्यमान आहेत, असें होतें!

मुनिः—तूं म्हणतोस तें अगदीं खरें आहे. हें सर्व स्वप्नाप्रमाणें स्थित आहे. तें आत्म्यामध्ये

सत् आहे व इतरांमध्ये असत् आहे. कारण त्याचा सर्वांना तसाच अनुभव येतो. आपल्या अनुभवानुसार पदार्थांची व्यवस्था करणें सर्वथा उचित होय. दृश्य नसें ज्यानें जाणलेलें असतें, तसाच तो त्याचा अनुभव घेतो. कोणतीहि वस्तु नानारूप व एकरूप असते. जसा एक घट कपालापासून परमाणूपर्यंत अनेक अवयवांनी युक्त असतो, त्यामुळे त्याला नानात्व आहे; पण घट या रूपानें त्याची एकत्वप्रतीति येते, त्यामुळे त्याला एकत्व आहे. त्यांत जे नानात्वदर्शी असतात, त्यांच्या दृष्टीनें घटाचें एकत्व मिथ्या असतें. एकत्वदर्शी पुरुषांचें नानात्व मिथ्या असतें. उभयदर्शी पुरुषांचें सत् व असत् वैकल्पिक असतें. पण तत्त्ववेत्त्यांना प्रत्येक पदार्थ वेदनमात्र भासतो. त्यांना तो एकरूपहि भासत नाही व सदसद्रूपहि भासत नाही. जागृतीमध्ये स्वप्ननगर जसे वेदनमात्र सिद्ध होतें, त्याप्रमाणें पूर्वी कधीं न पाहिलेल्या व दूर असलेल्या दृश्यमान नगराप्रमाणें हें सर्व आहे. याप्रमाणें हे व्याधा! मी तुला सर्व सांगितलें. तुला मी निरंतर बोध केला आहे. तूं स्वतःच बुद्धिमान् आहेस. तूं सर्व कांहीं जाणतोस. तेव्हां तुझी जशी इच्छा असेल तसें कर. हे व्याधबुद्धे! अशा प्रकारें मजकडून प्रबोध केल्या गेलेल्याहि तुमी बुद्धि तुला अभिमत असलेल्या जगत्सत्यत्वभ्रमांतच विश्रांति पावली आहे. परमपदीं विश्रांति पावली नाही. माझा उपदेश ऐकत असतांना ती एक क्षणभर स्थिर होते, पण तें तिचें स्वर्य टिकत नाही. ज्याप्रमाणें लांकडाला तासून त्याला कमंडलूचा वगैरे आकार दिल्यावांचून तें जलधारणादिक कार्य करूं शकत नाही, फार काय पण नुस्त्या लांकडांत जल प्रवेशाहि करीत नाही, हें प्रसिद्ध आहे; त्याप्रमाणें हा बोध अभ्यासानें परिणत झाल्यावांचून मनांत

दृढ होणार नाही. अभ्यासाने व गुरु व शास्त्र यांच्या एकनिष्ठ सेवनाने मनांत बोध स्थिर झाला असतां द्वैत व अद्वैत दृष्टीची शांति होऊन ते चित्तच निर्वाण आहे, असे अनुभवी लोकांकडून सांगितले जाते. मनांत मानमोहरहित व जनांत संगदोषरहित, मनांत व जनांतहि आत्मतत्त्वज्ञानामध्ये नित्य तत्पर, पूर्ण आनंदाचा लाभ झाल्यामुळे सर्व कामनाशून्य, व ज्यापासून सुखदुःखादिकांचा अनुभव येतो अशा प्रियाप्रियादि द्वंद्वानीं रहित असे तत्त्ववेत्ते त्या विष्णूच्या निर्वाणारूप परमपदाला प्राप्त होतात. १९४.

सर्ग १५५ वा.

१ व्याधाच्या मूढ-तामस तपामुळे त्याला झालेले दीर्घ क्लेश. २ ब्रम्हदेवाच्या बरामुळे आकाशगति, ३ शरीरवृद्धि व मरण यांचे वर्णन.

अग्निः—हे ऐकून तो व्याध त्या वेळीं त्या वनांतरांत चित्रांत काढलेल्या प्रतिमेप्रमाणे विस्मयाने थक्क होऊन राहिला. उत्तम अभ्यासाच्या अभावी त्याचे चित्त परमपदी विश्रांति पावलेले नव्हते. त्यामुळे समुद्राच्या लाटांबरोबर वहात जात असल्याप्रमाणे तो अतिशय भ्रमण करूं लागला. नक्राने आक्रमण केल्याप्रमाणे पराक्रमशून्य झालेल्या त्याचे कोणी सिद्धाने आपल्या तपोबलाने चक्रवाताप्रमाणे जणुं काय हरण केले. तो भ्रमरूप चक्रावर आरूढ झाल्याप्रमाणेच मनांत संभ्रम पावला. निर्वाण हेच आहे कीं याहून कांहीं निराळे आहे, असा संशय आल्यामुळे एखाद्या मूर्ख तरुणाप्रमाणे त्याला शांति मिळाली नाही. हे सर्व दृश्य अविद्याकृतच आहे, असे चिंतन करीत असूनहि, हे जगत् अविद्या आहे

ही गोष्ट त्याच्या हृदयांत कांहीं केल्या ठसेना. कारण 'अविद्या' नांवाच्या ब्रह्मशक्तीने त्याला उत्पन्न केले असून ते खरे आहे असे तो चिंतन करूं लागला. त्यामुळे त्याच्या मनांत पूर्वोक्त बुद्धि ठसेना. हे दृश्य कोठवर पसरलेले आहे, हे मी तपाने मोठे शरीर संपादन करून पृथ्वीपासून फार दूरवर उंच जाऊन पाहीन, अशी त्याला बुद्धि झाली. 'भावाभाव-रूप दृश्याच्या शेवटीं असंसारप्रदेशीं मला नित्य सुखाची प्राप्ति होईल. यास्तव जेथे आकाशाचाहि अभाव आहे तेथे मी जातो,' असा मनांत निश्चय करून तो मूर्खच बनला. मुनीने दृष्टान्तपूर्वक सोपपत्तिक व सविस्तर उपदेश जरी केला होता, तरी अभ्यासावांचून तो सर्व फुकट गेला. तेव्हापासून त्याने आपले लुब्धकत्व टाकून तप करण्यास आरंभ केला. या जगांत तपस्व्यांमध्ये प्रसिद्ध असलेल्या लक्षणांनीं युक्त होऊन सदा त्यांच्याबरोबरच तो राहिला. अनेक सहस्र वर्षे त्याने फार मोठे तप केले. एकदा तप करीत असतांना तो पुनः त्या मुनीला म्हणूं लागला—“हे भगवन् ! सर्वोपद्रवरहित अशा आत्म्यामध्ये मला विश्रांति केव्हां मिळेल ?” त्यावर तो मुनि असे म्हणाला.

मुनिः—मी तुला सांगितलेले ते ज्ञान एखाद्या जीर्ण काष्ठांतिल अल्प अग्नीप्रमाणे तुझ्या हृदयांत स्थित आहे. पण दाह्यपदार्थांचे आक्रमण करून ते वृद्धि पावलेले नाही. (यावरून जन्मांतरी त्या ज्ञानाचा उद्बोध होईल, असे सुचविले आहे.) अभ्यासावांचून तू कल्याणरूप ज्ञानामध्ये विश्रांति पावलेला नाहीस. पण अभ्यासाच्या योगाने दीर्घकालाने पूर्ण विश्रांतीला प्राप्त होशील. आतां पुढील हा आपला निर्णय तू ऐक. मी त्याचे वर्णन करतो. तुझ्या श्रवणेंद्रियाला ते भूषण होईल. भूतलावर कोणाला मनानेहि त्याचा संकरूप करतां

येथे शक्य नसल्यामुळे, हा तुम्हा भविष्यत् निर्णय अति अद्भुत आहे. तू ज्ञानाला आरंभ केला आहेस. पण तुला त्या विद्वत्प्रसिद्ध ज्ञानाची प्राप्ति झाली नाही. त्यामुळे तुम्हा आत्मा बोधयुक्त झालेला नाही. म्हणूनच तुम्ही संविदू संशयाने डळमळत आहे. तू मूर्खहि नाहीस व पंडितहि नाहीस. या अविद्यारूप विस्तीर्ण दृश्य जगाचे काय प्रमाण आहे? अशा आत्मविकल्पाने तू घोर तप करण्यास उद्युक्त झालास. तू यापुढे शंभर युगेपर्यंत सतत असेच उग्र तप करशील. त्यानंतर संतुष्ट झालेला ब्रह्मदेव देवांसह तुझ्यापाशी येईल. हे श्रेष्ठा! तू आपल्या उत्कट दुर्मनोरथाने सर्व संदेह घालविण्यासाठी त्या वरद देवापाशी असा वर मागशील:—हे देव! या दृश्यरूप अविद्याभ्रमांत असा एकाहि प्रदेश दिसत नाही की, ज्यामध्ये गेल्याने माझी निर्विक्षेप स्थिति संभवेल. जोंवर हा अविद्याभ्रम आहे तोंवर आदर्शप्रमाणे स्थित असलेल्या ब्रह्मांत प्रातिबिम्बमलाने रहित असा प्रदेशच दिसत नाही. कारण या परमाण्वाकार असलेल्याहि अंतस्थ चिदाकाशदर्पणांत जेथे तेथे हे जगद्रूप प्रतिबिंबित होतें. म्हणून हे अनर्थावह दृश्य कोठवर पसरलें आहे, याचा अंत कोठें होतो, त्या दृश्याच्या पलीकडे अनंत व शुद्ध ब्रह्म किती दूरवर पसरलें आहे, तें मला अवश्य पहावयाचें आहे. ही गोष्ट प्रत्यक्ष जाणण्यासाठी मी हा पुढील वर तुजपाशी मागतों. हे देवाधिदेवा! माझा वर ऐक व निर्विघ्नपणें तो मला दे. हे माझे शरीर स्वच्छंदमृत्यु असो. तें रोगरहित व गरुडाच्या वेगाने युक्त होऊन आकाशगामी होवो. हे माझे शरीर प्रत्येक क्षणी अवयवशः एकेक योजन विस्तीर्ण होवो. कालक्रमाने म्ह० असे प्रत्येक क्षणी वाढतां वाढतां तें त्रैलोक्याच्या बाहेर जावो व आकाशाप्रमाणे विशालरूप

होवो. हे परमेश्वरा! याप्रमाणें आकाशासह या दृश्याचा परम अंत लागो, असा मला वर दे. हे साधो! याप्रमाणें तू वर मागितलास म्हणजे तो देवाधिदेव प्रभु 'एवं अस्तु' असे बोलून अंतर्धान पावेल. तो स्वर्गपति महादेव देवांसह वर देऊन निघून गेला असतां तुम्हा कृश देह तपाच्या योगाने चंद्रासारख्या कांतीने युक्त होईल. तू वर मिळतांच मला विचारून व नमस्कार करून मनांतील विषय पहाण्याच्या इच्छेने आकाशांत उडून जाशील. जणुंकाय दुसरा चंद्रच किंवा दुसरा सूर्यच अथवा दुसरा मूर्तिमंत वडवाग्निच असा, चंद्र व सूर्य यांच्या स्पर्धेनेच तू आकाशांत उड्डाण करशील. त्यानंतर या दृश्य आकाशाच्या परमावधीला प्राप्त होण्यासाठी, नद्या प्रत्येक क्षणी जशा वाढत जातात, तसा प्रत्येक क्षणी वृद्धि पावत तू गरुडाच्या वेगाने जाऊ लागशील. नद्या अगदी शेवटीं जशा फार वाढतात, त्याप्रमाणे त्रैलोक्याच्या शेवटीं तुझे शरीर सतत वाढू लागेल. कल्पांतच्या मत्त समुद्राप्रमाणे अपार आकाशाला भरून सोडणारे आपलें फार मोठें शरीर तू महाकाशांत पहाशील. प्रतिबंधशून्य व आधारभूत जें अनंत आकाश त्याचे आक्रमण करित तू परमार्थमहाकाशांतलि शून्यताप्रयुक्त वातचक्राप्रमाणे असलेल्या, स्वभावरूप द्रवतेच्या उत्सेकामुळे आविर्भूत झालेले चित्समुद्रावरील तरंगच अशा सर्गास पहाशील. संविदून स्वप्नांत जसे आकाशरूप नगरादि पदार्थ वासतात, त्याप्रमाणे अनेक सर्ग कोणत्याहि प्रकारच्या प्रतिबंधावांचून तुझ्या दृष्टीस पडतलि. शुब्ध वायूच्या योगाने महाकाशांत शुष्क पर्णांचे संघ जसे उडू लागतात, त्याप्रमाणे, ज्याचा निश्चय क्षीण झालेला नाही असा तू अनंत सर्गांना पहाशील. पडद्याच्या आंत बसून सभेंतील नृत्यादि कीर्ति पहाणें ज्यांना

आवडते, अशा स्त्रीजनांच्या दृष्टीने मधील पडदा असूनहि जसा नसल्यासारखा वाटतो, तसेच तत्त्ववेत्त्यांच्या दृष्टीने जगद्वैचित्र्य तेथे असूनहि नसल्यासारखे मासते. भूमीवरील लोकांच्या दृष्टीने धूम, निहार, धूलि इत्यादिकांचा स्पर्श इंदुमंडला जरी होत असला, तरी इंदुमंडलांतील लोकांच्या दृष्टीने तो जसा अत्यंत असत्, त्याप्रमाणेच तत्त्ववेत्त्यांच्या दृष्टीने आत्म्यामध्ये एकरूप होऊन राहिलेले जगत्हि अत्यंत असत्च आहे. पुनः सृष्टि, पुनः आकाश, पुनः सर्ग, पुनः नभ, याप्रमाणे पहाणाऱ्या तुझा तेथे दीर्घ काल जाईल. नंतर दीर्घकालाने सृष्टिरूप वर्णांनी युक्त असलेल्या फार मोठ्या आकाशातून संचार करीत असतांना तुला आपोआप उद्वेग प्राप्त होईल. आपल्या तपाचे फल अनुभवीत असतांना तू विरक्त होशील. त्या वेळी तू आपल्या अनंत आकाशालाहि व्यापणाऱ्या देहाला पहाशील व असे क्षणशील की, हे माझे कुत्सित शरीर मला जणुंकाय भारभूत होऊन राहिले आहे. मेरुप्रभृति लक्षावधि पर्वताहि यांत तृणाप्रमाणे होऊन रहातात. हा माझा देह प्रमाणातीत झाला आहे. मी सर्व आकाशाला व्यापिले आहे. आजच मी या आकाशाला जर भरून सोडीत आहे, तर मग पुढे याचा विस्तार केवढा होईल ते कांही कळत नाही. खरोखर ही अविद्या अतिशय गोर आहे व ती अनंत आहे, असा अनुभव येतो. एका समब्रह्मज्ञानावांचून दुसऱ्या कशानेहि तिचा नाश करता येत नाही. ज्याने सर्व भाग व्यापून टाकला आहे, अशा या वृथा देहाचा मी त्याग करतो. या अतिशय वाढलेल्या देहाने साधुसमागम, सच्छास्त्र यांतील कोणत्याच मोक्षसाधनाचा मला लाभ होत नाही. ज्याचा अंत लागत नाही व निराधार आकाश हाच ज्याचा आधार आहे व ज्याच्या

योगाने तत्त्ववेत्त्यांचा समागम होणे शक्यच नाही, असे हे शरीर काय कामाचे ! असा विचार करून पक्षी डाळिंबाच्या फळांतील रस काढून घेऊन शुष्क बीज जसे टाकून देतो, त्याप्रमाणे तू प्राणरेचनी धारणा धारण करून त्या देहाचा त्याग करशील. याप्रमाणे, देह-परित्याग करून तुझा प्राणयुक्त जीव आकाशांत राहील. मोठ्या वाऱ्यांतील सूक्ष्म वायु जसा अतरिक्षांत अवशिष्ट रहातो, तसाच तुझा जीव तेथे राहिल. ज्याचे पंख तोडले आहेत अशा महामेरूप्रमाणे तुझा देह पतन पावेल. त्याच्या खाली भूलोक, पर्वत, इत्यादि सर्वांचे चूर्ण होऊन जाईल. जिच्या अंगांत रक्ताचा लेशहि नाही, अशी चंडिकादेवी आपल्या मातृ-मंडलासह तुझ्या त्या देहाला भक्षण करील. त्यामुळे ती भूमि निर्दोष होईल. याप्रमाणे हे व्याधा ! तू आपला हा सर्व भावी वृत्तान्त ऐकला आहेस, आतां तात्काळीवनामध्ये तप करून तुझी जन्मी इच्छा असेल तसे कर.

व्याधः—अरे अरे ! भगवन्, तर मग मला अक्षय दुःख भोगणे भाग आहे ! मी विना-कारण दुराशा धारण करून वृथा अनर्था-साठीच हे तप आचरणार आहे, असे होते. म्हणजे पुरुषार्थाच्या भ्रमाने मी दुःखाचाच संकल्प करणार, असे यावरून सिद्ध होते. अहो श्रेष्ठ मुने ! ब्रह्मन्, आपण ही सर्व पुढील स्थिति वर्णिली आहे. हा भावी अनर्थ ज्या-योगे टाळतां येईल असा एखादा उपाय आहे का ? किंवा नाही ? ते सांगा.

मुनिः—अवश्य होणारी गोष्ट कधीच कोणाला टाळतां येणे शक्य नाही. वर्तमान प्रयत्नाने अवश्य भवितव्यतेचा नाश होत नाही. पुरुषाला आपल्याच देहांतील उजव्या अंगाला डावे अंग करतां येत नाही व डाव्या अंगाला उजवे अंग करतां येत नाही. मस्तक,

नाथ, इत्यादिकांच्या स्थितीतहि बदल करतां येत नाही. त्याचप्रमाणे भावी अर्थांना बदलतां येत नाही. ज्योतिःशास्त्रादि उपायांनी भावी अर्थीं मुक्ते ज्ञान होई. त्यांत अपूर्व असा कांही बदल करतां येत नाही. ज्या श्रेष्ठ पुरुषांनी पूर्वसुकृतवशात् वर्तमानसमयी शमदमादि साधने संपादन करून श्रवणादि ब्रह्मज्ञानोपायांनी तत्त्वज्ञान संपादन करून ब्रह्मरूपानेच शयन केलेले असते व जगदर्शनाने जे जागत नसतात, तेच पुरुषश्रेष्ठ प्राक्तन सर्व कर्मे व दुःसंकल्पादि वेदना अत्यंत दृढ असल्या तरी समूल नष्ट करूं शकतात व तेच या जगांत कृतकृत्य होत. १९९.

सर्ग १५६ वा.

—:०:—

१ वायूमध्ये स्थित असलेला व्याधाचा जीवच सिंधुराजा होऊन विदूरथाला मारून मंत्र्याच्या तोंडून आत्मतत्त्व भवण करील असे वर्णन.

व्याधः—हे भगवन् ! त्यानंतर विस्तीर्ण आकाशामध्ये रहाणाऱ्या माझा देह खाली भूमीवर पडल्यावर माझ्या जीवाचे काय होईल ?

मुनिः—हे कल्याणरूप व्याधा ! तुझा तो देह नष्ट झाला असता त्या अव्याकृत आकाशांत तुझे काय होईल ते लक्ष देऊन ऐक. तो देह परिभ्रष्ट झाला असता तुझा जीव प्राणयुक्त होऊन त्या विस्तीर्ण आकाशांत वायुरूप होऊन राहील. तूं स्वप्नांत जसे जगत् पाहतोस त्याप्रमाणे त्याच वातलवामध्ये तुझे चित्त स्वतःमध्ये स्थित असलेले वासनामय भूषीठ व त्याने उपलक्षित होणारे सर्व विस्तीर्ण जगत् पाहील. चित्तवृत्तीलाच जगदाकाराने महत्त्व येत असल्यामुळे त्यानंतर तुझा जीव त्या भूषीठावर मी

राजा आहे असे पाहील. कारण तो संकल्पित अर्थाला पात्र झालेला असेल. तेथे एका-एकीच आपोआप मी 'सिंधु' या नांवाचा सामंत-राजांना अतिशय पूज्य आहे अशी तुझी प्रतिभा लागलीच उत्पन्न होईल. "मी आठ वर्षांचा असतांनाच पिता अरण्यांत गेल्यावर चतुःसमुद्रवल्यांकित भूमीचे पित्याने दिलेले राज्य मला प्राप्त झाले. सीमांतावर विदूरथ या नांवाचा प्रसिद्ध राजा माझा शत्रु आहे. त्याला प्रयत्नावांचून जिंकता येणार नाही. हे राज्य करीत असतांना माझी अनेक वर्षे गेली. अहो, भृत्य, कलत्र इत्यादिकांसह मी सुख भोगले. पण हा माझा सीमांत-राजा अतिशय वृद्धि पावला आहे, ही मोठी कष्टकर गोष्ट आहे. त्याच्याशी भयंकर संग्राम उपस्थित झाला आहे." असे चिंतन करीत असलेल्या तुझे तेथे विदूरथ राजाशी चतुरंग सैन्याचा क्षय करणारे महत् युद्ध होईल. त्या भयंकर युद्धामध्ये तूं स्वतः विरथ होऊन सुद्धां तरवारीच्या पाताने ज्याची मांडी तोडली आहे असा होशील. मयाने व्याकुल झालेले दिक्पालहि तुझी आज्ञा मोठ्या आदराने पाळतील. याप्रमाणे सिंधु होऊन ज्याला सर्व भूमंडल प्राप्त झाले आहे असा तूं आपल्या मंत्र्यांसह अशा गोष्टी करशील.

मंत्रीः—हे महाराज ! हे मोठे आश्चर्य आहे की, आपण त्या विदूरथाला याप्रमाणे युद्धांत जिंकले व यमलोकीं पाठविले.:

सिंधुः—हे साधो ! धनयुक्त असलेल्या व कल्पांतसागराप्रमाणे ज्याचा वेग आहे अशा मला तो वैरी विदूरथ राजा दुर्जय का झाला ते सांग पाहूं ?

मंत्रीः—लीला या नांवाची त्याची भार्या आहे. तिने फार मोठे तप करून जगद्धात्री निरंजना सरस्वती देवीला आपली माता म्हणून स्वाधीन करून घेतले आहे. त्या सरस्वती

देवीनेहि तिला आपली कन्या मानली आहे. त्यामुळे ती भुवन-भाविनी देवी लीलेची मोक्षादि सर्व कार्ये सहज सिद्ध करून देते. शब्दमात्र-वराने जी एका क्षणांत जगाला अजगत् करून सोडणारी देवी, तिला तुझा नाश करणे काय अशक्य आहे?

सिंधु:—तूं अगदी योग्य सांगितलेंस. पण असें जर होतें, तर तो विदूरथ राजा जिकण्यास अशक्यच होता. मग त्याचा वध कसा झाला? त्या भगवतीच्या प्रसादाने युक्त असलेल्या त्या राजाला त्या संग्रामांत विजय कां मिळाला नाही?

मंत्री:—हे कमलनयना! त्या राजाने कधीहि खिन्न न होतां सर्वकाल माझा या संसारांतून मोक्ष होवो, अशी त्या देवीची प्रार्थना केली होती. त्यामुळे हे प्रभो! त्याच्या त्या सत्य संकल्परूप देवीने त्याला मोक्षच संपादन करून दिला आणि त्या मोक्षासाठीं विदूरथाने आपण होऊनच पराजयाचा अंगीकार केला.

सिंधु:—असें जर आहे तर मी त्या देवीची सर्वदाच पूजा करतो. मग ती परमेश्वरी मला मोक्ष कां देत नाही?

मंत्री:—महाराज! ही ज्ञप्ति सर्वांच्या हृदयांत सर्वदा रहाते. ती संविद्रूप भगवतीच सरस्वती होय. तिलाच सरस्वती म्हणतात. म्हणजे ती परा या नांवाची सर्व शब्दबीजभूत वाणी आहे. जो जो त्या आपल्या संविद्रूप सरस्वतीची जशी जशी प्रार्थना करतो, तशी तशीच ती त्याला फल देते. तिच्या त्या फलदानामुळे ती सत्यसंकल्परूप चिद्वरचाच्या फलरूपाने अनुभविली जाते. हे अरिमर्दना! तूं तिची मोक्षासाठीं प्रार्थना केली नाहीस. आपल्या त्या संविदेची तूं शत्रुशांतीसाठींच प्रार्थना केलीस.

सिंधु:—पण मजप्रमाणेच त्या विदूरथराजाने राज्यासाठीं तिची कां प्रार्थना केली नाही? व

मी त्या विदूरथाप्रमाणे त्या शुद्ध संविदेची मोक्षासाठीं प्रार्थना कां केली नाही? माझ्या हृदयामध्ये असलेली ही सरस्वती मला ज्ञान देऊन साधनसंपत्तीच्या द्वारा माझ्या मोक्षासाठींच कां प्रयत्न करीत नाही?

मंत्री:—हे प्रभो! रिपूचा घात करणाऱ्या तुझा प्राक्तन अभ्यास अशुभ आहे, त्यामुळे तूं तिला नमस्कार करून मोक्षासाठीं तिची प्रार्थना केली नाहीस. देव स्वतंत्रपणे कोणावरहि अनुग्रह करीत नाहीत, तर भक्तांच्या चित्तानुसारच ते अनुग्रह करीत असतात. कारण ज्याचे जसे चित्त असते तन्मय प्राणी असतो, ही गोष्ट जगाच्या अंतापर्यंत सिद्ध आहे. आबालवृद्धांस प्रख्यात असलेल्या या नियतीचे उलंघन करण्यास कोणीहि समर्थ नसतो. ज्या पुरुषाने आपल्या शुद्ध ज्ञप्तीने आपल्या चित्तांत दृढाभ्यासाने राज्य किंवा मोक्ष यांतील जें कल्पिलेले असते, तें त्या वेळीं विद्यमान असो कीं नसो, इतर सर्व वासनांचा बाध करून पुरुषाला तें निर्विघ्नपणे आपोआपच अवश्य प्राप्त होतें. १५९.

सर्ग १५७ वा.

—:०:—

१ सिंधुजीवाच्या अत्यंत तामसी जातीचे वर्णन
२ व राज्यत्याग करणाऱ्या त्याला शेवटीं विवेकानें मुक्ति.

सिंधु:—हे श्रेष्ठा! मी मतिमंद पूर्वीं कोणत्या अनार्य जातींत होतो, कीं ज्यामुळे माझा संसार देणारा प्राक्तन कुसंस्कार दृढ झाला आहे?

मंत्री:—हे राजाधिराज! सार्वधान चित्ताने एक क्षणक्षर मी सांगत असलेले रहस्य ऐक. धनकडून प्रेरित झालेला तूं अज्ञानाचा नाश करणारे हे माझे वचन हृदयांत धारण करशील.

ज्याचे शब्दांने वर्णन करतां येत नाही असे आद्यंतरहित अनामय सत्व आहे. ते ब्रह्मसंज्ञक सत्त्वच तूं, मी इत्यादिरूपाने स्थित आहे. ते ब्रह्म स्वतःच चित् आहे. त्यामुळे 'जाणतो' अशा संकल्पसंविदेस प्राप्त होऊन, समष्टिव्यष्टिचित्त बनून, त्याच उपाधीमध्ये जणूकाय जीवत्वास प्राप्त होऊन आपली उपाधि न सोडतांच ते रहाते. ती उपाधि कोणती ह्मणून ह्मणशील तर सांगतो. चित्त हाच त्याची उपाधि होय. ती गगनाप्रमाणे शुद्धस्वरूप असून आतिवाहिक ह्मणजे सूक्ष्म शरीर तेच आहे, असे तूं जाण. स्थूल शरीरादिकहि ते चित्तच आहे, दुसरे कांहीं नाही. परलोक, इहलोक इत्यादि व स्वप्न, जागृति, जन्म, मरण, भोग, मोक्ष इत्यादि संकल्पांनी, ते निराकार असूनहि साकार जगत् होऊन राहिले आहे. तत्त्ववेत्ते निराकार असलेलेहि चित्त साकार व विस्तृत जगद्रूप आहे, असे समजतात. म्हणजे हे रहस्य त्यांनाच कळते. जो वायु तेच जसे स्पंदन किंवा जे आकाश तेच जसे शून्यत्व, त्याप्रमाणे जे चित् तेच जगत्. त्यामध्ये भेद नाही. ते सर्व एकच आहे. जगदाकार कल्पना करण्याचे ज्यामध्ये निरंकुश सामर्थ्य आहे, अशा या चित्तांत यत्किंचित्हि भेद नाही. हृदयांतील जंगज्वाल मिथ्या असल्यामुळे वस्तुतः ते कांहीं नाही. वासनारूप असलेलेच ते बाहेर साकार असल्याप्रमाणे स्थित आहे. जगत् निराकार चित्तच आहे, असे तूं जाण. ते खरे नव्हे. ब्रह्मपदापासून पहिल्या सर्गामध्ये सात्त्विक देवताघटित सत्त्व हेच हिरण्यगर्भ नांवाचे समष्टि शरीर पावले. मग हा समष्टिच, व्यष्टिभाव प्राप्त झाला असतां, तामस विषयासक्तीने, उत्पत्तिप्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणे, राजससात्त्विकादि तेरा प्रकारच्या

विभागक्रमाने आज तुझा तामस-तामस जीव झाला आहे.

सिंधुः—हे महाभागा ! तामस-तामस कशाला ह्मणतात ते सांग. परमपदी पूर्वी या संज्ञा कोणी केल्या आहेत ?

मंत्रीः—ज्याप्रमाणे सावयव प्राण्याचे येथे हस्तादि अवयव असतात, त्याप्रमाणे निरवयव आत्म्याला ही आतिवाहिकता आहे. त्यानंतर तोच आत्मा ह्म. मायेने परिच्छिन्न झालेला हिरण्यगर्भ अनेक संज्ञा उत्पन्न करतो. व्यष्टि जीवामध्येहि तो समष्टि आत्माच संज्ञा करतो. त्याचप्रमाणे आतिवाहिक समष्टिस्वेद-हांत पंचीकरणाने आधिभौतिकत्व उत्पन्न केले असतां त्या देहामध्ये पृथिव्यादि संज्ञा तोच कल्पितो. या स्वप्नासारखा जगद्भ्रानांत आत्मरूप-संकल्पाने नामरूपांची कल्पना करून संज्ञारूप व्यष्टिजीवभावाने तो स्वतःच व्यवहार करतो. नवीन व्यष्टिभावकल्पना करतांना, हिरण्यगर्भ, तुला उद्देशून, हा महातमस्क जीव आहे, असे समजला. त्यामुळे तुझी आतिवाहिकाकार महातमस्का तामसतामसी जाति झाली. तुझ्या जन्माला त्याने महातमस्क हे नांव दिले. हे प्रभो ! निर्विकार ब्रह्माला जणूकाय विकार होत असल्याप्रमाणे जीवत्व प्राप्त झाल्यावर अनेक प्रकारच्या व अनेक नांवांच्या राजस-सात्त्विकादि जाति कल्पिल्या आहेत. म्हणजे तामसतामसी ही एकच जाति नाही, तर निरनिराळ्या उपाधिगुणानुसार अनेक जाति झाल्या आहेत. (चित्ताच्या गुणोत्कर्षामुळे मोक्ष शीघ्र मिळतो व दोषामुळे त्यास विलंब लागतो. त्या गुणदोषामुळेच जीवांच्या अनेक जाति होतात. त्यांतील पांच जाति येथे सांगतात—) कल्पाच्या आरंभी ब्रह्म जेव्हां प्रथमच जीवभावास प्राप्त होते, तेव्हां त्या जन्मांत जन्मसिद्ध ज्ञानैश्वर्ययुक्त बुद्धीने विषयभोग घेणारा त्याच जन्मी

मुक्त होतो. म्हणून ती सात्त्विकसात्त्विकी जाति होय. सनकादिकांचे जन्म अशा जातीचे होते. कांहीं काल संसाराचा कारण होणारे अज्ञान असतांना त्याच जन्मी ज्ञानैश्वर्यादि कल्याणगुणांनी युक्त होऊन जर जीव मुक्त झाला तर त्या जातीला जातिवेत्त्यांतील श्रेष्ठांनी केवळ सात्त्विकी जाति ह्मटले आहे. जी जाति कल्पाच्या आरंभी अगदी नवीनच जरी उत्पन्न झाली असली तरी अनेक जन्म भोग भोगून क्रमाने मोक्षाला पात्र होणारी जर ती असेल, तर ती राजसराजसी होय, असे तज्ज्ञ संत ह्मणतात. जी जाति दहा पांच जन्मांनीहि त्याच कल्पांत विवेकादि गुणांनी युक्त होत नाही, तर अनेक जन्मपरंपरेनंतर भव्यगुणास प्राप्त होते, ती केवळ राजस जाति सांगितलेली आहे. कल्पाच्या आरंभापासून असंख्य स्थावर-कीट-किरातादि जन्मांनंतर मोक्षभागिनी होणारी जी जाति असते, तिला जातिवेत्ते संत तामस-तामसी ह्मणतात. राक्षस, पिशाच, शूद्र इत्यादि अनेक सामान्य जन्मांनंतर जी जाति मोक्षाला पात्र होते, त्या जातीला जातिविशारद केवळ तामसी ह्मणतात. याच क्रमाने जातीची विविधभेदकल्पना होऊ शकते. हे मानदा ! तूं त्यांतील तामस-तामसी जाति झाला आहेस. तुझे अनेक जन्म होऊन गेले आहेत. त्या तुझ्या विविध व विचित्र जन्मांस मी जाणतो. हे वरि ! तूं जाणत नाहीस. विशेषतः तूं या अनंताकाशांत गमन करणाऱ्या महाशव शरीराने व्यर्थ काल घालविलास. याप्रमाणे तामसतामसी जातीने तूं उत्पन्न झाल्यामुळे या संसारकुहरांतून मुक्त होणे तुला अशक्य झाले आहे.

सिंधुः—ही प्राचीन अधमा तामसतामसी जीवजाति कोणत्या उपायाने मिळेली जाते, तो उपाय हे श्रेष्ठा, तूं मला सांग. माझ्या चित्ताचे शोचन करणारे असे जर कांहीं साधन असेल

तर यावर्जीव तूं सांगितल्या प्रकारानेच मी तें करित राहीन.

मंत्रीः—हे महाबुद्धे ! या त्रिभुवनामध्ये असे एकहि फल नाही, की जे उद्वेगरहित पुरुषप्रयत्नाने प्राप्त होत नाही. कालची दुष्क्रिया आजच्या सत्क्रियेने जशी शोभेला प्राप्त होते, त्याप्रमाणेच प्राक्तनी दुष्क्रिया या जन्मांतील सत्क्रियेने शुभपरिणामी करता येईल. यास्तव तूं यत्नाने प्राक्तनाला जिकून सत्कार्यवान् हो. जो एखाद्या फलाची इच्छा करतो व त्यासाठी यत्न करतो, ते त्याला मध्येच श्रांत होऊन निवृत्त न झाल्यास अवश्य प्राप्त होतें. मनुष्य जसा नित्य यत्न करतो, ज्याची नित्य भावना करतो, यद्रूप होतो व जसे होण्याची इच्छा करतो, तसा तो अवश्य होतो. त्याच्या विपरीत कधीहि होत नाही.

असे बोलला गेलेला तो सिंधुराजा जिने आपल्यावरील राज्यभार काढून टाकला आहे अशा बुद्धीने तत्काल सर्व राष्ट्राचा निःशेष त्याग करील व दूर वनांत निघून जाईल. मंत्र्यांनी पुष्कळ प्रार्थना केली तरी ज्यांतील सर्व शत्रूंचा उच्छेद झाला आहे अशा आपल्या राज्याचा पुनः स्वीकार करणार नाही. साधूंच्या समागमांत रहाणाऱ्या याला त्याच्या विवेकयुक्त कथा ऐकून, पुष्पाच्या संगतीने तैलादिकांना जसा वास लागतो त्याप्रमाणे, त्याच्या ठिकाणी विवेकाचा उदय होईल. त्यानंतर हा जन्म कसा झाला, संसार कोणत्या कारणाने प्राप्त झाला, असा सतत विचार केल्याने तो जीवन्मुक्तावस्थेस प्राप्त होईल. याप्रमाणे सत्समागमाने नित्य विचारपरायण झालेला तो सिंधुराजा अशा पवित्र मोक्षारूप पदाला प्राप्त होईल की ज्या मोक्षपदी हिरण्यगर्भाच्या ऐश्वर्यापर्यंत ही सर्व लक्ष्मी वाऱ्याबरोबर उडून जाणाऱ्या शुष्क पर्णाप्रमाणे तुच्छ वाटे. १९७

सर्ग १५८ वा.

१ मुनिवचन ऐकून व्याधानें तप केलें. २ ब्रह्मदेवाच्या वरानें तो आकाशांत उडून गेला. ३ ब्रह्म होऊन खाली पडला इत्यादि वर्णन.

मुनिः—हे व्याधा ! हे तूजें सर्व भावी वृत्त मीं मागें होऊन गेलेल्या कथेप्रमाणें तुला सांगितलें. आतां तुझ्या जसें इच्छेस येईल तसें तूं कर.

अग्निः—याप्रमाणें त्याचें वचन ऐकून तो व्याध क्षणभर मनांत अत्यंत विस्मयाकुल झाला. नंतर लगेच तो व्याध व त्याचप्रमाणें तो मुनि स्नान करावयास गेले. याप्रमाणें निष्कारण स्नेही झालेले ते दोघे व्याध व महामुनि शास्त्र-विचारांनीं तप करूं लागले. त्यानंतर अल्प कालानेंच मुनि निर्वाण पावला ह्म० देह टाकून तो परमपदाला प्राप्त झाला. त्यानंतर पुष्कळ कालानें क्षणजे आणखी शेंकडों युगे गेल्यानंतर व्याधाचा मनोरथ पूर्ण करण्यासाठीं ब्रह्मदेव तेथें आला. तेव्हां आपल्या वासनावेशामुळे भावी अनर्थाचें निवारण करण्यास असमर्थ झालेला तो व्याध पूर्वीं मुनीनें व्यर्थ म्हणून सांगितलेला वर जाणत असूनहि मागता झाला. ब्रह्मदेव 'एवं अस्तु' असें बोलून इष्ट दिशेस गेला. व्याधहि त्याचें फल भोगण्यासाठीं पक्ष्याप्रमाणें आकाशांत उडाला. आपल्या वाढणाऱ्या शरीरानें त्रैलोक्याच्या पलीकडे अव्याकृत आकाशांत मोठ्या वेगानें अगणित काल पर्वताप्रमाणें फिरत राहिला. महागरुडाच्या वेगानें खाली, वर, आसपास, असा संचार करीत असतांना त्याचा पुष्कळ काल निघून गेला. त्यानंतर दीर्घ कालानें जेव्हां त्याला अविद्या-भ्रमाच्चा अंत लागेना, तेव्हां अतिशय उद्ध्विग्न होऊन तो विरक्त झाला आणि उद्वेगानें प्राण-रेचनधारणा धारण करून त्यानें प्राणत्याग

केला. त्याबरोबर शवीभूत झालेलें त्याचें शरीर आकाशांत खाली पडूं लागलें व प्राणयुक्त चित्त वर आकाशांत गेलें. तेथेंच तें विदूरथाचा शत्रु होऊन सर्व पृथ्वीचा पालक सिंधु राजा बनलें. क्षणजे त्यानें सिंधुत्वाचा त्या सूक्ष्म देहांतच अनुभव घेतला. त्याचा देह शंभर मेरूंच्या आकाराचा महाशव झाला आणि दुसऱ्या पृथ्वीप्रमाणेंच आकाशांतून खाली पडला. त्यावेळीं तो अशनिपाताप्रमाणें दिसला. ब्रह्मदेवाच्या एका जगद्धर्मांतील भ्रामक आकाराप्रमाणें दिसणारा तो एखाद्या पृथ्वीचें विशाल आच्छादनच आहे असें भासलें. त्यानें आपल्या आकारानें सर्व पृथ्वी व पर्वतमंडल झांकून टाकलें. हे श्रेष्ठ विपश्चित् राजा ! मीं हे तुला त्या महाशवाचें सर्व वृत्त यथावत् सांगितलें. ज्या जगांतील भूमंडळामध्ये तें शव पडलें, तें जगत् आमच्या स्वप्ननगराप्रमाणें भासलें. त्या शवांतील रक्ताचा आस्वाद घेऊन शुष्का—महोदरी चंडिका देवी परिपूर्ण झाली. ती रक्तवर्ण बनली. तिचें शरीर रक्त व आंतडी यांनीं भरून गेलें. त्या शवाच्या मेदानें माखलेली पृथ्वी मेदिनी म्हणजे मेदालिप्त झाली. हिमालयस्वरूपरूपी आश्चर्यकारक स्वरूपानें ती परिपूर्ण झाली. तोच महामेद मृद्धातुत्वाला प्राप्त झाला. दीर्घ कालानें पुनः पृथ्वी होऊन ती मृण्मय बनली. पूर्वीं त्या शवाच्या योगानें जीं वनें वगैरे नाश पावलीं होती, तीं वनें पुनः पहिल्यासारखी भूमीमध्ये उत्पन्न झालीं. नगर-युक्त ग्राम वसविले गेले. चूर्ण झालेले पर्वत पुनः पातालांतून वर उठले आणि लोकांची व्यवहारलक्ष्मी पुनः पूर्वीप्रमाणें प्रवृत्त झाली. १५८.

सर्ग १५९ वा.

—:०:—

१. अग्नीचें अंतर्धान. २. इंद्राचें विपश्चित् राजाला उपदेश करून गमन. ३. अनेक आश्चर्ये व ब्रम्हतत्त्व यांचें वर्णन.

अग्निः—हे श्रेष्ठ विपश्चिता ! तूं स्थिर व पुनः प्रकृत व्यवहारयुक्त असलेल्या भूमंडलास प्राप्त होऊन आपल्या अभिमत दिशेस जा. स्वर्गलोकीं इंद्र प्रजासमूहाचा शंभरावा यज्ञ करावयास प्रवृत्त झाला आहे. त्यांत मला मंत्रानें बोलिवले आहे. हे गतिज्ञा ! मी तेथें जातो.

भासः—असें बोलून भगवान् अग्नि, ज्या-प्रमाणें विद्युत् निर्मल आकाशांत नाहीशी होते, त्याप्रमाणें तेथल्या तेथेंच अंतर्धान पावला, आणि मी देखील अविद्येचा अंत पहाण्या-विषयीचे पूर्व संस्कार आपल्या चित्तानें बहात पुनः दिगंतीं जाणें हें आपलें कर्म संपादन करण्यासाठीं आकाशांत भ्रमण करीत राहिलों. पुनरपि आकाशांत मी अगणित जगें पाहिलीं. तीं अनेक प्रकारचे आचार, विचार व अनेक रचना यांनीं युक्त होती. कित्येकांचीं अंगें छत्रमय होती व तीं एकमेकांना चिकटलेली होती. हे राजा दशरथा ! तीं प्रकाशमान होत होती, चेतनायुक्त होती, मंद गमन करीत होती, व पहाणारांचीं मनें आकर्षण करीत होती. हे रघुकुलोत्पन्ना ! कांहीं ठिकाणीं सर्व भूतें मृण्मय-देहांनीं युक्त होती. तींही पूर्वीप्रमाणेंच हंसत होती. चेतनायुक्त होती व पर्वतासारखी होती. कांहीं जगांतील भूतांचीं अंगें काष्ठमय होती, आणि कांहीं ठिकाणीं असंख्य भूतें पाषाण-देहानें युक्त होती. कांहीं ठिकाणीं यावजीव दगडाच्या प्रतिमेप्रमाणें एकत्र स्थित होती. कांहीं भूतें परस्पर संभाषणादिकांच्या योगानें

वाङ्मात्र व्यवहार करीत होती, गमनागमनादि व्यवहार करीत नव्हती, असें मी आपल्या चित्ताकाशांत पाहिलें. याप्रमाणें मी स्वप्नाप्रमाणें मनोमात्रदेहत्वानें जगें पहात दीर्घकाल घाळ-विला. पण मला अविद्येंतील दृश्यवर्गाचा अंत लागला नाही, त्यामुळें दृश्यवर्गाविषयी मी उद्विग्न झालों. मोक्षसिद्धीसाठीं कोणत्या तरी एकांतप्रदेशीं बसून आत्मतत्त्वालोचनरूप तप करण्यास उद्युक्त झालों. तेव्हां इंद्र मला म्हणाला, “हे विपश्चित् राजा ! चित्ताकाशांत तुझी व माझी ही मृगयोनि उपस्थित झाली आहे. त्यामुळें आत्मतत्त्वाचें आलोचन करण्याचा हा काल नाही.” तेव्हां मी म्हटलें:—

‘इंद्रा ! मी अल्पपुण्यवान् व त्यामुळें अभागी असल्यामुळेंच माझे मृगयोनि देणारें दुष्कृत संभवतें. पण महापुण्यवान् असलेल्या तुला मृगजन्म कां घ्यावा लागत आहे ?’

तेव्हां तो म्हणाला— ‘मीहि स्वर्गभोगप्रयुक्त संमोहामध्ये पूर्वाभ्यासाधीन होऊन भ्रमण करीत असतां मंदरवृक्षांच्या अरण्यांत माझ्या हातून दुर्वासाचा अपराध घडला. त्यामुळें माझ्या चित्ताकाशांत हरिणयोनि उपस्थित झाली.’

त्या इंद्रानें असें सांगितलें असतां मी म्हटलें ‘हे देव ! मी या संसाराला आतां अगदीं कंटाळलों आहे. यांतून शीघ्र मुक्त होईन असा मला कांहीं उपाय सांग ’ तें ऐकून तो मला पुनः बोलला, “मी अवस्थात्रयरूपानें व मूर्तामूर्तरूपानें रहित विशुद्धात्माच आहे,” अशा तत्त्वज्ञानानेंच शिघ्रमुक्ति मिळत असते व ही गोष्ट तूं पूर्वी व्याध व मुनि यांच्या संवादवर्णनप्रसंगानें अग्नीच्या मुखानें ऐकलीच आहेस. यास्तव तूं माझ्यापासून दुसरा वर मागून घे.” असें इंद्रानें सांगितलें असतां ‘मृग झाल्यावर माझे पुढें काय होईल तें मला कळावें,’ असा वर मी मागितला.

इंद्रः—हे राजा ! तुझी ही चिति मृग-योनिमध्ये चिरकाल संसार करण्याची इच्छा करीत आहे व हा तुझा अवश्यभवितव्यार्थ मी पाहिला आहे. मृग होऊन तूं दशरथराजाच्या या अतिशय पवित्र सभेत प्राप्त होशील व तेथे मी आतां सांगितलेले हे अव्याहत ज्ञान तुला प्राप्त होईल. याप्रमाणे तूं आतां संसारदुःखाने आर्त होऊन पृथ्वीवर हरिण हो. त्या हरिणयोनीतहि तुला हा सर्व निष्फल आत्मवृन्तात आठवेल. हे सर्व स्वप्नभ्रमाप्रमाणे आहे. संकल्पाने रचलेल्या पदार्थाचीच याला उपमा आहे. परलोकामध्ये अनुभव घेतलेल्या विषयाच्या कथेप्रमाणे ही नुस्ती विकल्प-मात्र कथा आहे. हे तुला त्या योनीत आठवेल. पण तूं आपले मृगत्व सोडून जेव्हां पुरुष होशील तेव्हां तुझा देह ज्ञानाग्नीने दग्ध झाल्यावर तुझ्या मनांत असलेले हे सर्व तत्त्वज्ञान अगदी स्पष्ट आठवेल. त्या तत्त्वज्ञानाने चिरकाल दृढ झालेली ही अविद्याख्य भ्रांति सोडून तूं मुक्त होशील. स्पंदरहित वायु जसा स्वरूपांत स्थित होतो, त्याप्रमाणे तूं स्वरूपांत निर्वाण पावशील. त्या देवाने असे सांगितले असतां लागलीच माझ्या मनांत 'मी या वनांतील हा हरीण आहे' अशी निश्चित प्रतिभा उदय पावली. तेव्हांपासून त्याच मंदारवनांतील एका कोपण्यांत मी हरिण झालों व भ्रेष्ठ पर्वतावरील तृण व दुर्वाकुर खाऊं लागलों. त्यानंतर एकदां सीमान्तावरील सामन्त राजा मृगया करण्यासाठीं आला आहे, असे पाहून मी अतिशय भयभीत झालों व जीव घेऊन पळूं लागलों. पण त्याने माझ्यावर आक्रमण केले व मला घेरून आपल्या घरी नेले. तेथे तीन दिवस ठेवून घेऊन हे रघुश्रेष्ठा ! तुझ्या क्रीडेसाठीं येथे आणून पोचविले. हे निष्पापा ! हा मी आपला सर्व वृत्तान्त तुला सांगितला आहे. हा

संसारांत प्रसिद्ध असलेल्या गारुड्याच्या माळेसारखा आहे. तो अनेक अद्भुत रसांनी युक्त आहे. ही अविद्या अशी अनन्त आहे. ती आपल्या असंख्य शाखाप्रसरांनी युक्त आहे. ती शाखांच्या विस्तारांनी अतिशय शोभते. आत्मज्ञानावांचून ती दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाने शांत होत नाही.

श्रीवाल्मीकिः—विपश्चित्-राजा असे बोलून जेव्हां मुकाट्याने बसला तेव्हां लागलीच अतिशय मति राम त्याला असे म्हणाला—

श्रीरामः—दुसऱ्याचा संकल्परूप असा हा हरिण जर आम्हांला दृश्य झाला तर संकल्परहित असलेलाहि पुरुष दुसऱ्याच्या संकल्पसृष्टीतील वस्तु पाहू शकेल, असे सिद्ध होते. पण ही गोष्ट उपपन्न कशी होते, ते हे प्रभो ! तूं मला सांग.

विपश्चित्ः—(महामुनि, देवता यांच्या वर-शापादिकांच्या योगाने अन्यसंकल्पकल्पित अर्थहि संकल्परहित असलेल्या दुसऱ्यांच्याहि दर्शनादि व्यवहारास योग्य होतो, असे उत्तर सांगण्यासाठीं पूर्वोक्त शवपतनाचेच दुसऱ्या निमित्ताने वर्णन करण्यास राजा आरंभ करितो—) ज्या जगांतील भूतलांत ते पूर्वोक्त महाशव पडले, त्या भूलोकीं ते पडण्यापूर्वी यज्ञाच्या गर्वाने जाणाऱ्या इंद्राने आकाशांत ध्याऊन करीत बसलेल्या दुर्वासमुनीला पायाचा प्रहार केला. तो मेलेला आहे, असे समजून अज्ञानाने इंद्राने त्याला लाथ मारली. त्यामुळे कोपयुक्त झालेल्या दुर्वास ऋषीने त्याला शाप दिला, 'हे इंद्रा, अरे उन्मत्त इंद्रा ! ज्या भूलोकीं तूं ज्ञानाची इच्छा करीत आहेस, त्याला थोड्याच अवधीत—लौकरच ब्रह्मांडासारखे एक महा शर चूर्ण करून सोडील. ज्याअर्थी येथे बसलेल्या माझे तूं शवबुद्धीने आक्रमण केले आहेस, त्याअर्थी माझ्या शापाने त्या पृथ्वीस बुद्धि

होऊनच सत्वर प्राप्त होशील,' असे म्हटले. त्या दुर्वासमुनीने विपश्चित राजासह इंद्राच्या मृग-भावप्राप्तीसाठीहि त्याला तूं देवमृग होऊन विपश्चित्रराजाप्रमाणेच म्ह० तो जितके दिवस मृग असेल तितके दिवस हरिण होशील असे म्हटले. अशा प्रकारच्या त्या शापकथेमुळे माझे सांकल्पिक मृगत्वहि तुमच्या दृष्टीचा विषय झाले. पण वस्तुतः त्यांतील एक मृगत्व खरे व दुसरे खोटे असे नाही. तर दोन्हीहि एकसारखीच आहेत. ती तशी प्रतिभाच उदय पावते. त्यांत सत् काय आणि असत् तरी काय ? शिवाय हे रात्रवा ! याविषयी दुसरी एक युक्ति तूं ऐक, म्हणजे तुला या गोष्टीचे स्पष्ट ज्ञान होईल. ज्याच्यामध्ये हे सर्व आहे, ज्याच्यापासून हे सर्व होते, जे सर्व आहे व जे सर्वतः आहे, त्या ब्रम्हामध्ये हे महाभागा ! काय संभवत नाही ? सर्व संकल्प एकमेकांशी मिळत नाहीत असे म्हणतां येत नाही. उलट सर्व संकल्पजात एकमेकांशी मिळते, असेच उपपन्न होते. किंबहुना ते परस्पर मिळत नाही व मिळते या दोन्ही गोष्टी सर्वशक्तिमान् ब्रम्हाच्या ठिकाणी संभवतात. सर्वात्म्यामध्ये जेथे छाया तेथेच प्रकाश ही गोष्ट जर संभवली नसती, तर ब्रम्हा-चा सर्वात्मक कसे म्हणतां आले असते ? संकल्पनगर संकल्पानेच परस्पर संबद्ध कां होणार नाही ? सद्रूप ब्रम्हामध्ये ते परस्परसंबद्धहि होईल. सत्य नाही असे कांहीं नाही व मिथ्या नाही असेहि कांहीं नाही. सर्वरूप ब्रम्हामध्ये सर्व, सर्वदा, सर्वथा व सर्वत्र संभवते. अहो, ममाला मोह पाडणारी ही माया अतिशय वि-चित्र आहे. कारण तिच्यामुळे विधि व प्रतिषेध एकत्र स्थित झाले आहेत. ही ब्रम्हसत्ता अशा प्रकारची आहे. तिने आपणच आपल्याला बद्ध करून घेतले आहे. त्या सत्तेमुळेच अनादि-सादि ही अविद्या अनुभवास येते. ज्ञप्तिमात्र स्फुरण

हेच जर त्रिभुवन नसते तर महाकल्पामध्ये नष्ट झालेल्या पदार्थांची पुनः साक्षात् सृष्टि कशी झाली असती ? अग्नीची सत्ता, वायूची सत्ता, भूमीची सत्ता कशी झाली असती ! तस्मात् चित्स्वभावस्फुरणावांचून जगत् म्हणून कांहीं अनुभवच नाही. वेदान्तादि शास्त्रे, विद्वानांचे अनुभव व लोकप्रसिद्ध दृष्टान्त, हे सर्व ज्या महाकल्पाच्या आरंभा-पासून वाद करणाऱ्या मुखीना प्रमाण नाही, त्यांच्याशी सज्जनानीं संभाषणहि करूं नये. या ज्ञप्तिदृष्टीने सर्व एका क्षणांत प्रमाणभूत होते. पण ही चिद्विलासदृष्टि सोडून अन्य-दृष्टीने पाहूं लागल्यास ते सर्व अप्रमाण व त्यामुळेच अगदी अल्प होते. त्यामुळे ज्ञानी लोक ज्ञानदृष्टिसिद्धच सार जाणतात. शुद्ध ज्ञप्ति हीच ब्रह्मसत्ता असून 'मी अविद्या आहे' अशी कल्पना केल्याने ही जगद्रूप लक्ष्मी आ-सते. स्पंदनाने जशी वातश्री व्यक्त होते, त्या-प्रमाणे संकल्पाने जगत्स्थिति सिद्ध होते. यां-तील कोणी मरत नाही व कोणी उत्पन्न होत नाही. मी मृत झालो आहे, ही केवळ चिद्रूप प्रतिभाच आहे. मरण हा जर अत्यंत नाश अ-सेल तर ती सुखोपमेय सुषुप्तिच होय आणि जर पुनः दृश्याचा अनुभव येत असेल तर खरोखर ते जीवितच होय. म्हणून या जगांत मरणहि नाही व वास्तविक जीवितहि नाही. एक चिन्मा-त्र स्फुरणामध्येच दोन्ही आहेत व दोन्ही नाहीत. चित्तीने संकल्प केला तर दोन्ही आहेत, संकल्प केला नाही तर कांहीं नाही. तत्त्वदृष्टीने विचार केल्या तर एक चित्तस्त्वच आहे. ते अनंत कल्पा-णरूप आहे. चिन्मात्राहून व्यातिरिक्त जीवन म्हणून काय आहे सांग बरे ? चिन्मात्र तर सर्व-दुःखशून्य व अक्षय आहे. तेव्हा दुःख कोणाला व कोठे होणार ? जेथे नामासह सर्वरूप, रूपासह सर्व नाम विदाकाशकात्र झाले तेथे सुखदुःखाचा

संयमक नाही. चिदूहून अन्य व तिच्याहून अमन्य असे द्वित्व व एकत्व कोठे? जलामध्ये जसे तरंगादिक तसे परमात्म्यामध्ये परमात्म-सत्तेनेच सर्व जगत् सत्तायुक्त झाले आहे. ते कारणहून भिन्न नाही व आकाशरूप आहे, हे सर्व जगत् चिद्भानमात्र, अव्यग्र, अघन, आकाशच आहे; तथापि ते सुघन, व्यग्र, द्रव्यरूप व स्थूलरूप होऊन दिसते, हे मोठे आश्चर्य आहे. हे भूतप्रतीतीचा विषय नाही व वर्तमानप्रतीतीचाही नाही, तर हा पिशाच भ्रांतिरूप भासत आहे. तो आकाशरूप आहे असे जाणावे. जसे हे महाकाश दिसत आहे तसे हे चिदाकाश-रूप आकाश आहे. कारण चिदाकाशच आकाश म्हणून जाणले असतां शून्य होऊन रहाते. ही भूमि, हा वायु, हे दुसरीकडे आकाश, या दिशा, या विदिशा इत्यादि अनेकाकारांनी हे चिदाकाशच दिसत आहे, दुसरे कांहीं नाही. त्यांत एकत्व नाही व द्वित्वहि नाही. त्यांत सूक्ष्मत्व नाही व स्थूलत्वहि नाही. तत्त्वदृष्टीने पहाणाराला सर्वच दृश्य शून्य भासते. तज्ज्ञत्व व अतज्ज्ञत्व ही दोन्ही खरी नव्हेत. असत् स्थितिहि खरी नाही. सत् व असत् ही दोन्ही सत्य आहेत. यास्तव हे सर्व एक काष्ठमौन आहे. जे दृश्य तेच ब्रह्म, तेच अनंत परमपद आहे. हे सर्व परब्रह्ममात्र आहे, हाच सिद्धांत होय. याप्रमाणे हा चिद्धातुच अशा रूपाने आपल्या स्वरूपांत स्फुरण पावत आहे. ज्या आकाशाचे हे स्फुरणच सूक्ष्म जगद्रूप आहे, तेच एक सत्य तत्त्व आहे. मृत जीवांच्या शरीरांत सर्व ठिकाणी प्रत्येक अंगुलभर प्रदेशांत असंख्य सर्गादिक रहातात. ते परस्पर अदृश्यहि असतात. उत्तरोत्तर अधिक सूक्ष्म असलेले सिद्ध लोक स्वरूपास प्राप्त होऊन ब्रह्मामध्ये सुसंगत होतात. ते एकमेकांच्या आभारांनी स्थित असूनहि एकमेकांस पहात नाहीत. कारण ही दृश्यश्री आत्माकाशच

आहे. त्यामुळे ती दुसऱ्याला दिसत नाही. ती चिद्रूप आहे. स्वप्नाप्रमाणे आपणच आपल्याला पहाणारी आहे. प्रभातकाली अंधकाराच्या आकृतीप्रमाणे जिची आकृति आहे अशी ही चिदाकाशरूप असल्यामुळे तिचे ज्ञान होतांच चिन्मात्ररूप बनते. तिच्यामध्ये हा जगद्भ्रम जरी भासत असला तरी ती स्वरूपांत स्थित होते. ज्यांतील सर्व विशेष शांत झाले आहेत असे हे जगज्जाल जसे आहे तसेच सत् असो किंवा असत् असो, आत्मज्ञानाने शांत होते. ज्याप्रमाणे समुद्राच्या जलविंदूंचा एका क्षणांत संयोग व वियोग होतो, त्याप्रमाणे ब्रह्मसागरांत स्फुरण पावणाऱ्या या चिदणुंचा परस्पर संयोग व वियोग होतो. सृष्टीच्या आरंभी चिदाकाशमय सर्गशोभा स्वप्नाप्रमाणे भासते. यास्तव हे सर्व शांत ब्रह्मच आहे. ही गोष्ट उपपन्न होते. रामा ! मी अनंत वैभवाने युक्त अशी विश्वे पाहिली, स्वकर्मांचे परिणामच अशी सुखदुःखे भोगली, अनेक युगे दशदिशांमध्ये भ्रमण केले, पण ज्ञानावांचून हा दृश्य दोष पूर्णपणे शांत होत नाही, हाच सिद्धांत शेवटी ठरला. १९९

सर्ग १६० वा.

१ सायंकाळी सभा उठली. २ दुसऱ्या दिवशी पुनः भरली. ३ भासाची जिवन्मुक्ति व अविद्या यांचे वर्णन.

श्रीवाल्मीकिः—विपश्चित् राजा असे जो बोलत आहे तो त्याचा वृत्तांत प्रत्यक्ष पहाण्यासाठीच जणुं काय सूर्य आपले किरणरूपी चरण दूर पसरून लोकांतरी गेला. सायंकाल झाला हे सुचविणारा दुंदुभि सर्व दिशांना भरून सोडीत वाजुं लागला. त्यामुळे जणुं काय संतुष्ट झालेल्या दिशांनीच जयजयकार

केला आहे, असें मासलें. राजा दशरथ त्या विपाश्चित् राजाला त्याच्या राजत्वाला अनुरूप असें वैभव, गृह, दासी, धन, इत्यादिकांची योजना करून क्रमानें आपल्या सिंहासनावरून उठला. राजा, राम व वसिष्ठादि यांनीं परस्परानें विसर्जन करून व यथाक्रम पूजन करून ते सर्व आपापल्या स्थानीं निघून गेले. स्नान व भोजन करून, रात्र घालवून, पुनः ते सर्व समेत आले व पूर्वीच्याच रचनेप्रमाणें ती सर्व सभा संस्थित झाली. नंतर मुनि तीच प्रस्तुत कथा पुढें सांगूं लागला. चंद्र जसा अमृताचा वर्षाव करतो त्याप्रमाणें तो मुनि आपल्या मुखकांतीनें सर्वांना आह्लाद देत वागमृताचा असा वर्षाव करूं लागला:—हे राजन् ! ही अविद्या अशा रीतीनें असत्य असूनहि सत्य असल्याप्रमाणेंच स्थित आहे. विपाश्चित् राजानें अशा दीर्घ यत्नानेंहि या दृश्य भ्रांतिरूप अविद्येचा निर्णय केला नाही. त्याला तिचा अंत लागला नाही. ही अविद्या जोंवर अशी अज्ञात आहे, म्ह० तिचें अधिष्ठान ब्रम्हमात्र आहे असें जोंवर कळत नाही, तोंवर ती नित्य व अनंत आहे असें भासतें. पण मृगजलाची नदी अधिष्ठानरूपानें पहातांच जशी नाश पावते, त्याप्रमाणें ही अविद्या अधिष्ठानरूपानें ज्ञात होतांच बाधित होते. हे महाबुद्धिमाना ! या भासाचें म्हणजे विपाश्चित् राजाचें सर्व वर्तमान त्याचे मंत्री स्वतःच पहाते झाले. यापुढें परमकथांनीं ज्याला तत्त्वज्ञान झालें आहे असा हा राजा अविद्या शांत झाली असतां जीवन्मुक्त होईल. ब्रह्मदेवानें ज्याअर्थी आपल्या हृदयांत अविद्या झणून संविद् धारण केली, त्याअर्थी तिच्या सत्तेनेंच असत् असलेलेहि हिचें रूप भ्रमानें सत् असल्यासारखें भासतें. जेव्हां ही अविद्या ब्रम्हरूपच आहे व इतररूप नाही, तेव्हां ही अज्ञान दर्शेतच विद्यमान आहे व ज्ञानदर्शेत

याहून भिन्न नाही. ही अविद्या अशा रीतीनें अनंत आहे. अनेक प्रकारचे विकार तिच्यापासून उद्भवतात. ती जड आहे; हृदयंगम आहे; आसक्ति उत्पन्न करणारी आहे. मोहरूपी वसंत ऋतूतील फुललेली मंजरी आहे. तिच्यामध्ये सार कांहीं नाही. ती कामरूपी ग्रंथीनें युक्त आहे. सकृद्दर्शनी ती फार मनोहर दिसते, पण अनुभवकाली तिच्या अंगावर सर्वत्र कांटे आहेत असा भास होतो. वेळूच्या वनांतील शाखेप्रमाणें ती कंटकमय आहे. जड, नीरस व दीर्घ आहे. तिच्यावर पुष्कळ मधुर फळें आहेत, अशी वृथा शंका येते. पण ती सर्वथा निष्फलच आहे. ती अज्ञाचें चित्त हरण करते. अकाली उत्पन्न झालेल्या पुष्पमालेप्रमाणें सज्जनांकडून तिचें अभिनंदन केलें जात नाही. तिला वास्तविक रूप कांहींच नाही. तथापि ती अत्यंत पुष्ट व नाना भुवनांनीं परिपूर्ण असल्यासारखी भासते. ती अमावास्येच्या रात्रीप्रमाणें प्राणी व पिशाच यांनीं युक्त असते. तिच्यामध्ये प्रकाशाचा अभाव असतो. ती अत्यंत दीर्घ असते व तमोमय असते. आकाशांत तिमिरदृष्टीला जसा केसाचा भ्रम होतो, तशा प्रकारची ही अविद्या मिथ्या भ्रांति आहे. ती विचित्र ग्रंथींनीं परिवेष्टित झाली आहे. ती आकाशांत खोटीच भासत असते. तिच्याकडे पाहूं लागले कीं ती मुळीच दिसत नाही. आकाशांतील इंद्रधनुष्याप्रमाणें ती विचित्र वर्णांची आहे, गुणहीन आहे व शून्यामध्ये विस्तार पावली आहे. जडस्पंद याच उत्पातांनीं ती भरलेली आहे. तिच्यामध्ये अनेक जड कल्लोल आहेत. ती पावसाळ्यांतील नदीप्रमाणें कलुषित तरंग व फेन यांनीं भूषित झाली आहे. तिच्यामध्ये चक्राकार भ्रमणें सतत चाललेलीं असतात. ती एकसारखी शून्य जगद्रूप असंख्य मृगजलनद्यांना वहात असते. धुळीच्या राशीप्रमाणें ती

रूप आहे, स्मशानाप्रमाणे ती दुर्भग आहे. स्वप्नपुरामध्ये संचार करणाराला जसा अंत लागत नाही, त्याप्रमाणे या जाग्रतसंज्ञक स्वप्नपुरांत बिरकाल संचार करणारा पुरुष हिच्या अवघाळा प्राप्त होत नाही. ज्यांनी या सृष्टीविषयीचे संकल्प दृढ केलेले असतात, त्यांचे ते संकल्प या जगांतील देहादि आकारांनी परिणाम पावलेले असतात. एका दृश्यांतील जीवांनी जसा दृढ निश्चय केलेला असतो, तसाच त्यांना दुसऱ्या जगांत अनुभव येतो. चिद्रूप आकाशकोशांतील तीं रत्नेच आहेत व परस्परांना प्रतिबंध न करितां तीं सुखाने राहिलेली आहेत. विमाने, नगरे, भूमि इत्यादि रूपांनी ते चिदाकाशच असे स्थिर स्थित झाले आहे. तींच सिद्धांचीं गृहे आकाशांत परस्पर भासतात. तीं अदृष्ट असली तरी विद्यमान आहेत व उत्तम प्रकारे दृढ असली तरी असत आहेत. सुवर्ण, रत्ने, माणके, मोत्ये, यांनी त्यांतील भूमि मढविलेली आहे. (आम्ही आपल्या घरांतील जमिनीला जशी फरशी करितों तशी तेथे भूमीस सुवर्णादिकांची फरशी केली आहे.) भक्ष्य, भोज्य, अन्न, पान, यांनी संपन्न अशीं रसायनांचीं सरोवरे त्यांत आहेत. मध, मद्य, दही, दूध, तूप, यांच्या प्रवाहांनी तीं भरलेली आहेत. चंद्राप्रमाणे ज्यांचा आकार आहे, अशा स्त्रियांनी युक्त आहेत. तीं सिद्धगृहे सर्व ऋतूंतील प्रसिद्ध पुष्पे, फळे, पल्लव व नद्यांचे प्रवाह यांनी युक्त, लीलेने विलासयुक्त स्त्रियांनी आकुल, व संकल्पमात्राने उत्पन्न केलेल्या सर्व संपन्न वैभवांनी सर्वकाल भरलेली असतात. कांहीं जगे सहस्र चंद्रविंबांनी युक्त

असतात. कित्येकांत शतसूर्य असतात. सुवर्णाप्रमाणे किंवा अमृताप्रमाणे ज्यांचा वेष आहे अशा प्रकारचीं जलभूते ज्यांत आहेत, अशीं कित्येक जगे आहेत. ज्यांत स्वेच्छेनें अंधकार होतो व वाटेल तेव्हां प्रकाश होतो, अशीं कांहीं जगे आहेत. कित्येक नित्य आनंदमय असतात. कित्येक लहानशा कापसाच्या गोळ्याप्रमाणे हलकीं असून त्यांना वायु वाटेल तिकडे उडवून नेतो. कित्येक कल्पनावशात् एका क्षणांत उत्पत्ति होऊन नाश पावणारी आहेत. ज्यांत उत्तम अन्न व जल आहे अशीं कित्येक आहेत. कित्येक विश्वांत जरा व मरण यांचा अभाव असतो. विचित्र रचना व विचित्र वैभव यांनीं कित्येक युक्त असतात. सर्व ऋतुगुणांनीं रम्य झालेलीं व सर्व काममय अशीं कांहीं विश्वे आहेत. ते सर्व संकल्पसमूह आहेत. शास्त्रीय सत्कर्म व उपासना यांमुळे तत्फलाकार—त्या त्या लोकांच्या भोग्याकाराने स्थिर झालेल्या मनांची ती परिणति होय. (पण ती अशा प्रकारची मनःपरिणति स्थूल भित कशी असेल ?) मनोरथादिकांत मनःपरिणाम चिन्मात्रसत्तेनें युक्त असतात, असे आम्ही पाहिले आहे. यास्तव जगत् ब्रह्ममात्रमय असल्यामुळे त्यांत हे सर्व पूर्वोक्त जगज्जाल संभवते. अरे बाबा ! त्यांत कांहीं दुसरा प्रकार असेल तर, हे जगत् किंमय, कोणत्या स्वरूपाचे आहे, ते वाद्यांनीं सांगावे. या सृष्टिकालीं भूतमय भौतिक आहे, अशी कल्पना जरी करितां आली तरी सृष्टीच्या आरंभी ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ' अशी छांदोग्य श्रुति असल्यामुळे दुसरे कांही कारण होतें, असे म्हणतां येत नाही. त्यामुळे कारणावांचूनच झालेले हे जगत् ब्रह्मरूप. जर नसेल तर ते अत्यंत असत्च आहे, असे म्हणावे लागेल. पण विश्वे जर अत्यंत असत् असलीं तर भासतात कशी, म्हणून म्हणशील

१ ' स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ते तेन पितृलोकेन संपन्नो भवति ' इत्यादि श्रुति यांविषयी प्रमाण आहे. (छां. भा. पृ. २८८ पहा.) .

तर सांगतो. त्यांची जशी जशी कल्पना केली जाते तशी तशी ती चितीत भासतात. अत्यंत असत् असलेल्या शशशृंग—आकाशपुष्पादिकांची कल्पना केल्यास तीहि भासू लागतात. त्यांत आश्चर्य ते काय आहे? सांग. तर मग आपले संकल्प बंध्य—निष्फळ कां होतात, म्हणून म्हणशील तर तीव्रवेगाने ते केलेले नसतात म्हणूनच बंध्य होतात. तीव्र संवेगाने तूं किंवा दुसरेहि कोणी आकाशांत नगरे कल्पितातच. एकरसाने जर कोणी अभ्यास केला तर हे शरीर सोडून ते लवकरच गृहच्छेनेच आकाशांत प्राप्त होतात. हा एक, व पूर्वसिद्ध उपासनादिकांच्या योगाने कल्पिलेला दुसरा, अशा या दोन प्रपंचांचे जो अनुवर्तन करितो, हा. आपल्या दृढनिश्चयाने ते शेन्ही अवश्य आहेत असे समजून त्याप्रमाणे जो लागतो तो पुरुष, यज्ञादि करणारा स्वर्गाला जसा अवश्य प्राप्त होतो, त्याप्रमाणे क्रमाने त्या शेन्ही प्रपंचांना प्राप्त होतो. पण या दोहोंतील एक सत्य आहे, अशी ज्याची दृढ मति असते तो त्यांतील एकालाच प्राप्त होतो. (सिद्ध-लोकांविषयी सांगितलेला हा न्याय नरकादि पापफलकल्पनांमध्येहि समानच आहे, असे सांगतात—) सिद्ध नेहमी आपल्या मनांतील दृढ कल्पनेमळे असे पाहतात. त्यांना त्यांच्या दृढ संकल्पाप्रमाणेच अनुभव येतो. नरकादि दुःखांचा अनुभवहि तसाच संकल्पा-मुळे येतो. तथापि त्यांत असा फरक आहे—उपासनेचे फल यत्नाने त्याच्या सत्यतेचा दृढ अभ्यास झाल्यासच प्राप्त होतो. पण गुण्याचे फल आस्तिक्य व अनुष्ठान असले म्हणजे याच्या सत्यत्वाविषयी दृढ अभ्यास जरी नसला तरी ते सत्य असल्याप्रमाणेच दृढ होतो. पण पापांचे फल आस्तिक्य व अभ्यास यांचा अभाव जरी असला तरी नुस्त्या पापाचरणानेच सत्य असल्याप्रमाणे दृढ होतो. पण संकल्पानु-

सारित्व हे सर्वांना एकसारखेच लागू आहे कारण संविद् ज्याची ज्याची कल्पना करिते त्याचा त्याचा तसाच अनुभव घेते. मग देह असो की नसो. कारण सर्व देह मनोमय आहेत. त्यामुळेच जीव ज्या भावनेने एक देहमयी बुद्धि सोडतो त्याच भावनेने युक्त अशी दुसरी देह-बुद्धि तत्काल तेथेच पाहतो. शुभ संविद् शुभ लोकांना पहाते व अशुभ संविद् अशुभ लोकांना पहाते. ते लोक आकाशरूप असतात व संविद्हि आकाशरूप असते. ती त्यांचा चिरकाल अनुभव घेते. शुद्ध संविद् सिद्धांची पुरेच पहाते व त्यांचा अनुभवहि घेते. अशुद्ध चित् नरकांतील भयंकर दुःखे पहाते. दोन पर्वतांच्या चक्रामध्ये स्वतःला गव्हांप्रमाणे चिरडून गेलेले पहाते. ज्यांतून पुनः उद्धार होणे शक्यच नाही अशा अंधकूपान्त पडलेली पहाते. भयंकर शैत्याने देह दगडासारखा जड झालेला पहाते. पिशाचे व निखारे ज्यांत पुष्कळ आहेत अशा अनंत निर्जलप्रदेशांतहि आपण पांथ झालो आहो असे ती पहाते. निखाऱ्यासारख्या लाल-भडक मेघांतून धगधगीत निखाऱ्याचा आपल्यावर वर्षाव होत आहे, असा अनुभव घेते. ज्यांतून पाषाण, चक्र, तलवारी यांच्या नद्या वहात आहेत अशा आकाशांतून संचार करते. मेघासारख्या भयंकर कुठारांचे प्रहार होऊन आपले वक्षःस्थळ फुटले आहे, असा अनुभव घेते. तापवून लाल केलेल्या लोखंडी पुतळ्यांना गाढ आर्लग्न देते. कडकड शब्द करीत शस्त्रांच्या घाण्यांत पीडली जाते. चक्र, वज्र, गदा, प्रास, शूल, तरवार, बाण यांची वृष्टि सहन करते. कांटेरी वृक्षाला कवटाळते. दृढ पाशांनी बद्ध होते. हजारों शक्तींनी पीडली जाते. तापलेल्या वाळूमध्ये गडगडां लोळते. पाताळामध्ये बुडते. दीपांच्या आकाराने गुप्त असलेला जो उल्काग्नि त्याचे भय अनुभवते. भयंकर कावळे तिच्या

अंगाला टोंचतात. ज्यांतून बाहेर निघतां येत नाही अशा धगधगीत निखाऱ्यांत ती प्रवेश करिते. बाण, शक्ति, गदा, प्रास, भुशुंडी, चक्रे यांचा तिच्या अंगाला वेध होतो. क्षुधेमुळे क्षुब्ध व निष्ठुर झालेलीं प्रेतें एकमेकांना खातात. फार उंचावरून कठोर शिलेवर ती पडते. रक्त, मांस इत्यादिकांच्या चिखलांत व पुवाच्या नद्यांत ती क्लेश भोगते. शिला-शस्त्रमय अश्व व हत्ती यांच्या पायांखाली तिचा चूर होतो व पाषाणांत सांपडूनहि तिचें अंग फुटून जातें. श्वभ्रासारख्या प्रदेशांत उलूक तिच्या देहाचें विदारण करतात, जनसमूह तिच्यावर मुसळांचे प्रहार करतात. गृध्रसमूह तिचें मस्तक, हात, पाय, स्कंध, यांचे तुकडे उडविण्यासाठी तत्पर असतात. अमुक पापाचें हें अमुक फल मिळतें, असा शास्त्रावरून निर्णय करून पूर्वी पुष्कळ वेळां तशा प्रदेशांतून तसा अनुभवहि घेतला असल्यामुळे आत्मसंविद्च त्या त्या दुःखरूपानें परिणाम पावून त्याचा अनुभव घेते. तात्पर्य, चेतन देहादि जें कांहीं चित्ताकाशांत मासलेलें अथवा स्वप्नांत पाहिल्यामुळे न मासलेलें किंवा अपूर्वच असें जें कांहीं संकल्पभ्रांतिरूप कल्पनेनें भासतें तें सर्व मनोमयच आहे. तस्मात् चिरकाल अनुभव घेतलेल्या भावांपासून तें यदृच्छेनें प्राप्त होतें, व शेंकडों प्रयत्न करूनहि तें प्राप्त होत नाही. १६०.

सर्ग १६१ वा.

जगत् हें अन्य कारणरहित चित्र असून तें चिन्मात्र प्रतिभासात्मक आहे. २ अज्ञानामुळे तें जगन् भासतें व ३ शानानें तें ब्रह्म होतें असें वर्णन.

श्रीरामः—भगवन् ! मुनि व व्याध यांचे भासानें वर्णन केलेले शेंकडों सुख-दुःखादि

दशांनीं युक्त असलेलें जें वृत्त आम्हीं ऐकलें तें प्रत्यहीं दिसणाऱ्या स्वप्नादिकाप्रमाणें कारण-शून्य आहे कीं तें स्वाभाविकच आहे ? म्हणजे ज्याप्रमाणें लवण, गांधि इत्यादिकांना भगवद्-वरादिकांच्या निमित्तानें चांडालभावादिक प्राप्त झाला त्याप्रमाणें दुसऱ्या कांहीं कारणामुळे झालें आहे ?

श्रीवसिष्ठः—अज्ञात परमात्मरूप महासागरांत अशा प्रकारचे हे संकल्पमय भ्रम आपोआपच एकसारखे प्रवृत्त होत असतात. ते स्वरूपामध्ये आकाशमय असतात. ज्याप्रमाणें स्पंदात्मक वायूपासून सतत स्पंदपंक्ति उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें सत्तत्त्वाच्या चित्स्वभावामुळे चिदाकाशांत हे सर्व प्रतिभायुक्त भ्रम उत्पन्न होतात. या चिदाकाशाच्या अंगभूतच अशी जी प्रतिभारूप प्रमा या चित्पासून उत्पन्न होते, ती दुसऱ्या प्रतिभेनें बाधित होईपर्यंत येथें तशीच रहाते. जसा नाना अवयवांनीं युक्त असा एकच अवयवी असतो, तसें हें एक चिद्ब्रह्म प्रतिभायुक्त आहे. त्या अनंत प्रतिभासांमध्ये अधिष्ठान सन्मात्रात्मक ब्रह्म शाखादिकांतील वृक्षाप्रमाणें अनुगत असतें. त्यांतील भूमि, अंतरिक्ष, दिशा इत्यादि कांहीं अवस्था चिरकाल रहात असल्यामुळे स्थिर असतात, व बाकीच्या अस्थिर म्हणजे अल्प काल रहाणाऱ्या असतात. याविषयी देहावस्थानाचें योग्य उदाहरण आहे. देहाच्या पिंड, हस्त, पाद इत्यादि आकारावस्था स्थिर आहेत, व निमिषोन्मेषादि अवस्था अस्थिर आहेत. पण त्या दोन्ही प्रकारच्या अवस्थांमध्ये सारासार-त्वादि कल्पना मूढ लोक उगीच करतात. कारण त्या अवस्था आकाशरूप आत्म्यामध्ये स्थित आहेत. स्वात्म्यामध्ये स्वप्ननगर जसें भासावें, तसाच हा चितींतील चमत्कार केवळ भासमात्र आहे. हें सर्व तत्त्वतः जाणलें तें

चिदाकाशमात्र होते. पण तुम्ही अज्ञ जनांनी जाणलेले ते जगत् सत्हि नाही व असत् नाही. त्याविषयी कांहीच बोलता येत नाही. हे तज्ज्ञ हो ! हा संसार सर्व प्रकारे शिवस्वरूप आहे. ते केवळ चिदाकाशमात्र स्फुरण आहे. तेव्हा त्यांत आस्था किंवा अनास्था काय ठेवावयाची ? जसे स्वरूप स्थित आहे तसाच तुम्ही त्याचा आश्रय करून स्वस्थ रहा. समुद्रापासून उत्पन्न होणाऱ्या तरंगांप्रमाणे स्वात्म्यापासून हे प्रतिभारूप आकार आपोआप उत्पन्न होतात. ते स्वात्म्यापासून स्वात्मरूपच उद्भवतात. त्या प्रकाशमान देवापासून कार्यकारणद्वयपाने जे स्वसंकल्पाप्रमाणे व स्वसर्गाप्रमाणे चिदाकाशाचे विस्तृत प्रतिभान तेच त्याने जगत् म्हणून जाणले आहे. त्यांत पृथिव्यादि कोठे ? अज्ञानदर्शेत हा आभास असा भासतो, पण ज्ञानदर्शेत कांही भासत नाही. ब्रह्मच ब्रह्मामध्ये स्थित आहे. जगत् कांही कारणावांचून अविद्यासंज्ञक बनले आहे. त्या जगाला चिदघनामुळे घनत्व प्राप्त झाले आहे; पृथिव्यादि रूपाने नाही. सर्व जगत् चिदाकाशच आहे. हाच परम बोध आहे. हा बोधच भूमिकाभ्यासाने दृढ होणे यालाच मुक्ति म्हणतात. आकाशाच्या नीलवर्णाप्रमाणे असलेल्या या अज्ञानाचा अवलंब करून चिदाकाशाचा हा प्रतिभासः सर्वत्र पसरला आहे. ते चिदाकाशच शांत व निष्प्रतिबंध असून तेच जगत् या रूपाने भासते. ध्यान करणाऱ्या पुरुषांच्या अनुभवानेच ही गोष्ट सिद्ध आहे. निर्विकल्प समाधीमध्ये स्थिर प्रतिष्ठा झाली असता देहभान क्षीण होते आणि साक्षिचिन्मात्र स्वरूपांत मन स्थिर होते. त्यानंतर त्या मनाला जगदर्शनाचे सामर्थ्य कोठून असणार, हे तूच सांग बरे ? अर्थात् अज्ञ पुरुषाच्या दृष्टीनेच जगदर्शनसामर्थ्य असते. चिद्धातूचा आकाश-

भाग जो जेथे जसा जसा भासतो, तसा तसा तो तेथे स्वभावतःच असतो. अज्ञाच्या चित्तोपाधीत ब्रह्मच जगद्रूपाने भासते व ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी ते चिन्मात्रस्वभावाने भासते. जन्मापासून तिमिर रोगाने ज्याची दृष्टि दूषित झाली आहे त्या पुरुषाला जन्मभर जसे दोन चंद्र दिसतात, त्याप्रमाणे अविचारवानाची दृश्यभ्रांति आकाशमय जरी आहे, तरी ती कधीच शांत होत नाही. कारण हे जे कांही दिसत आहे ते निरामय ब्रह्मच आहे. आदि-अंतरहित चिदाकाश आहे. तेव्हा ते शांत कसे होणार ? आपले स्वच्छ संवेदनात्मक रूप न सोडणाऱ्या चैतन्याचे जे स्वप्नाप्रमाणे स्फुरण पावणे तेच हे जगत् आहे. शास्त्रार्थ व तीक्ष्ण बुद्धि यांनी परस्पर संकल्प-विकल्प न करता जे सुषुप्ताप्रमाणे स्वस्थ राहणे तेच आत्मस्वरूप असून ज्ञानी पुरुषच त्याला जाणतो. नदीमध्ये जशी धूळ नसते, त्याप्रमाणे तुमच्या मनांत जी ही अविद्या नांवाची असद्रूप अव्यभिचारिणी संविद् रूढ झाली आहे, ती आमच्या दृष्टीने नाहीच. जशी स्वप्नाप्रमाणे स्वतः अनुभवलेली ही पृथ्वी कोठेच विद्यमान नाही, तशी ही दृश्यता उत्तम प्रकारे जरी अनुभूत आहे तरी ती मिथ्या आहे. रूपादि विषयांप्रमाणे व त्यांना प्रकाशित करणाऱ्या अग्नीप्रमाणे स्वप्नांत जसे चिदाकाशच भासते, त्याचप्रमाणे जागृतीतहि चिदाकाशच पदार्थरूपाने भासते. साक्षीचे अपूर्ण स्वप्रकाशरूपच तसे दिसते. हे जाग्रत् व हे स्वप्न हा भेद सत्यवस्तूमध्ये मुळी नाहीच. तथापि त्यांची जी भिन्नता भासते, ती अनुभवदृष्ट्या समान असलेल्या त्या दोन्ही अवस्थांमध्ये नाहीच. स्वप्नांतून जागे झाल्यावर स्वप्नांतील पदार्थ खरे नाहीत हे जसे भासते, त्याप्रमाणे दुसऱ्या शरीरामध्ये जागृत झालेल्या गर्भस्थ जाति-

स्मर पुरुषाला पूर्व जागृतीतील प्रत्ययहि मिथ्या भासतो. जाग्रत् व स्वप्न ही भेदबुद्धि स्वल्पकाल भासणें व दीर्घकाल भासणें यामुळे होतें. त्या दोन्ही अवस्थांचा त्या त्या अवस्थेत अनुभव येणें हा धर्म एकसारखाच आहे. त्या दृष्टीने त्यांचें साम्यच आहे. जाग्रत बाहेर दिसतें व स्वप्न आंत दिसतें, हा भेदहि वस्तुतः नाहीच. कारण स्वप्नप्रत्ययहि बाहेर दिसतो व जाग्रत् प्रत्ययहि आंत येतो. अर्थात् स्वप्न व जाग्रत् या दोहोंचेहि गुणसाम्य आहे. त्यामुळे त्यांतील एक श्रेष्ठ व एक कनिष्ठ असें ह्मणतां येत नाही. दोन जुळ्या मुलांना एक मोठा व एक लहान हें जसें ह्मणतां येत नाही, त्याप्रमाणेंच जाग्रत् व स्वप्न यांचें उत्कृष्टत्व व निकृष्टत्व संभवत नाही. त्या दोहोंविषयी हें असें नाही ही बाधबुद्धि कालांतरी उत्पन्न होते. मरेपर्यंत शेकडों अनियत स्वप्नें जशीं आपण पहातो, त्याप्रमाणें अज्ञान दशेमध्ये निजलेल्या जीवाला कल्पांत होईपर्यंत शेकडों अनियत जागृतीचा अनुभव येतो. एका जन्मांत उत्पन्न होऊन नाश पावणारी अनेक स्वप्नें जशीं आठवतात, त्याचप्रमाणें ज्ञानी सिद्धांना शेकडों जन्मांतरांचें स्मरण होतें. याप्रमाणें सर्व प्रकारें साधर्म्य असलेल्या व समस्त अनुभवरूप चिदाकाशांत स्वप्नाप्रमाणें जागृत् स्फुरण पावते व जागृतीप्रमाणें स्वप्नसंवेदन होतें. ज्याप्रमाणें दृश्य व जगत् ही दोन्ही नित्य एकार्थत्वास प्राप्त झाली आहेत म्ह० ते दोन्ही शब्द भिन्न जरी असले तरी त्यांचा अर्थ एकच आहे, त्याप्रमाणें जाग्रत् व स्वप्न हे शब्द भिन्न जरी असले, तरी त्यांचा अर्थ एकच आहे. याप्रमाणें विस्तीर्ण स्वप्ननगर जसें चिन्मय आकाशच होय, तसेंच हें जगत् चिन्मय आहे. तेव्हां त्यांत अविद्या कोठली असणार ? व ती कोणत्या कारणानें दिसणार ? ज्याला अविद्या

म्हणून म्हणतात ती आकाशमात्ररूपच आहे, असें जर तुम्ही ह्मणत असाल तर शब्दाविषयी आम्ही वाद करीत नाही. कारण सर्व भ्रमाची शांति झाली ह्मणजे जें अवशिष्ट रहातें तेंच मी आहे; त्यापूर्वी बंध स्वकल्पनात्मकच असतो, एवढेंच आह्मांला सांगावयाचें आहे; व तें याप्रमाणें सिद्ध होतें. यास्तव ज्याला बंध नाही त्यालाच बंध उत्पन्न करूं नका. निराकार शुद्ध आकाश व चिन्मय यांत विलक्षणता काय आहे, की ज्यामुळे आकाश बद्ध होत नाही व चिदात्मा बद्ध होतो असें ह्मणतां येईल ? दोहोंतहि अलेपकत्व, अमूर्तत्व, सूक्ष्मतमत्व इत्यादि रूपानें अत्यंत साम्य आहे. दृश्यनामक अविद्यारूप चिन्मय आकाशस्फुरणांत बंध किंवा मोक्ष कोठून असणार ! अविद्या विद्यमानच नाही. तेव्हां बंधहि बंध नाही व कोणाचा मोक्षहि मोक्ष नव्हे. कारण ब्रह्महून निराळी वस्तु आहे किंवा नाही, असा व्यवहारच करतां येत नाही. विद्याहि नाही व अविद्याहि नाही. ही निर्विकार चित्च तशी भासत आहे. स्वप्नाप्रमाणें चित्च सृष्टीच्या रूपानें साकार होऊन दिसते. आकाश हीच जशी आकाशाकृति त्याचप्रमाणें ब्रह्मच जगदाकार आहे. संविद् एका पदार्थापासून दुसऱ्या पदार्थापर्यंत जाऊन पोचली असतां त्या दोन पदार्थांमध्ये तिचे जें निर्विषय स्वरूप असतें, तेंच जाग्रत्-दृश्य व स्वप्नदृश्य यांचें पारमार्थिक रूप आहे असा निश्चय करावा. बाह्य दृश्य व आभ्यन्तर दृश्य यांमध्ये इंद्रियें, मन, त्यांचे विकार इत्यादिकांना प्रकाशित करण्यासाठीं सदा जागृत असलेल्या स्वयंप्रकाश आत्म्याचें जें स्वरूप तेंच जाग्रत्स्वप्नदृष्टीचें तार्त्त्विक स्वरूप आहे. रात्री एकाकी शांत निद्रित झालेल्या पुरुषाचें जें स्वरूप तेंच जाग्रत्स्वप्नदृष्टीचें तार्त्त्विक रूप आहे. जाग्रत् व स्वप्न यांचें

भेदज्ञानहि साक्षीरूपच आहे, असें तूं समज. त्या वेळींहि चित्चा भेद होत नाही. कारण तिन्ही अवस्थांमध्ये अनुगत असलेली जी साक्षी चित् तिच्या अंताला कोण प्राप्त झाला आहे? म्हणजे तिचा अंत दुसऱ्या कोणी पाहिला आहे की ज्यावरून तिच्या भेदाची कल्पना करता येईल? चिदाकाशच अभेदबुद्धि आहे व चिदाकाशच भेदबुद्धि आहे. द्वैत व अद्वैत हे एकच शांत अखंडित चित्तत्व आहे. ज्याप्रमाणे ब्रह्माच्या सत्, चित् व आनंद या तीन अंशांतील सदंश बोधमय आहे, त्यामुळे त्या दोहोंचा अभेद आहे, त्याचप्रमाणे द्वैत व त्याचे वेदन ही दोन्ही एकच आहेत. त्यामुळे चिदंशहि अभिन्नच आहे. कारण जे दृक्चे विषय होणारे पदार्थ तेच दृश्य आहेत. हा विषय-विषयीभाव चिदात्म्याहून भिन्न आहे, असे कोणालाहि सांगतां येणे शक्य नाही. यास्तव त्यांचा अभेदच आहे. एका सद्वस्तूचाच सर्व द्वैतरूपाने जेव्हां प्रतिभास होतो तेव्हां ब्रह्मच द्वैताद्वैत व अद्वैताभिन्न आहे. त्या व्यतिरिक्त दुसरे कांहीं नाही. सर्गच परब्रह्म आहे. द्वैत, अद्वैत, सत् हे सर्व तेच आहे. याप्रमाणे सर्व मूर्तामूर्त प्रपंचाला ब्रह्मरूपत्व आहे असा निर्णय करून, सर्व द्वैत टाकून, चिदाकाशामध्ये उत्तरोत्तर भूमिकांचा अभ्यास करून आनंद-एकरसघन शिला होऊन रहा. हे भाग्यवाना! सुचिन्मय ब्रह्मामध्ये तूं परमपदरूप पाषाण होऊन स्ववर्णाश्रमोचित क्रमाला न सोडतां, लोकस्थितीचाही अतिक्रम न करतां आपल्या वैभवानुसार अभिमत प्रदेशी जा, विहार कर, खा, पी व ब्राह्मण, सुहृद्वर्ग इत्यादिकांना भोजन घाल, पण या सर्व प्रसंगी तूं निरिच्छ व निरहंकार असा रहा. १६१.

सर्ग १६२ वा.

—:०:—

१ सर्व द्वैत ब्रह्ममात्र आहे व २ हितवचनानीं अविद्येचा निरास याचे उपपादन.

श्रीवासिष्ठः—हे रामा! विषयांचे बाह्य स्वरूपावलोकन व मनांतील मनन यांसह दृश्य-जात चिदाकाशाचेच उपभोग्य आहे, म्हणजे गायीसाठी असलेले जे तृणादि पदार्थजात ते जसे गायीच्या आत्म्याचे भोग्य असते, तसेच सर्व बाह्य व आभ्यंतर दृश्य चिदुपभाग्य असल्यामुळे केवळ चिद्रूपच अवशिष्ट रहाते. स्वप्न-चित् नगररूप होते, त्यामुळे त्यांत चिदांचून दुसरे कांहीं नसते. त्याचप्रमाणे जगत् हे शांत चिदाकाशच आहे. त्यांत नाना असे कांहीं नाही. जे नानारूपाने भासणारे ते सर्व अनात्म-जातच आहे. त्याला स्वतःचे स्वरूप कांहीं नाही. साक्षी आत्माच स्वतः ते आपल्याला दाखवितो. ज्याप्रमाणे स्वप्नपुरांतील व गंधर्व-नगरांतील पदार्थ चिदहून पृथक् नाहीत, त्याचप्रमाणे चिदाभास पृथक् नसतांनाच पृथक् असल्याप्रमाणे भासतो. सृष्टीच्यापूर्वी म्हणजे प्रलय-कालीं जसे, तसेच आतांही हे जगत् स्वप्नाकाशांतील नगराप्रमाणे केवळ आभासमात्र आहे. त्यामुळे ते आभासमात्र ह्य० असत्य आहे. तथापि खरोखर सत्यच असल्यासारखे स्थित आहे. तज्ज्ञाचा जो विषय तो मूर्खाचा नव्हे व मूर्खाचा जो विषय तो तज्ज्ञाचा नव्हे. यास्तव सर्गशब्दाचा अर्थ सत्यासत्यात्मक आहे. तज्ज्ञ केवळ अंतर्दृष्टि असतात व अज्ञ केवळ बाह्यदृष्टि असतात; आणि प्रपंचरूप तर बुद्धिवृत्तींमध्येच स्थित असते. त्यामुळे ते दोघेहि परस्परांचा विषय जाणण्यास किंवा तो परस्परांना सांगण्यास समर्थ नसतात. सर्व या शब्दाचा अर्थ तर आपापल्या बुद्धीत जसा स्थित

असतो तसाच स्फुरतो. त्याच्या उलट कधीच स्फुरत नाही, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. अर्थात् मादक पदार्थांच्या सेवनाने मत्त न झालेला व मत्त झालेला याप्रमाणे भ्रांत व अभ्रांत या दोहोंच्याहि बुद्धीमध्ये प्रपंचरूप स्थित असते, ही गोष्ट युक्तिप्रधान लोकांना प्रसिद्धच आहे. विद्वानांची बुद्धि सदाच स्थैर्यामध्ये जागृत असते, त्यामुळे तो स्थिर आत्मतत्त्वच पहातो. अविद्वानांची बुद्धि अस्थैर्यामध्ये जागते. त्यामुळे तो अस्थिर आत्मतत्त्वच पाहतो. पण बुद्धीतील प्रपंचस्वरूप अत्यंत आंतरहि नाही व बाह्यहि नाही. त्यामुळे दोघांनाहि त्यांचे परिज्ञान नसते. पण याप्रमाणे दोघांनाहि जर प्रपंच दिसणे अशक्य आहे, तर तो स्थित कसा झाला आहे, म्हणून विचारशील तर सांगतो. ज्याप्रमाणे नदीतील पाण्यामध्ये तरंग द्रवस्थितीला प्राप्त होतात, त्याप्रमाणे अज्ञात चित्स्वभावाचा आश्रय करून आत्मसत्तेनेच आंतरादिस्थितीला प्राप्त झालेले आहेत. जे चिद्रूप कांहीं नाही, तेच हे कांहीं होऊन राहिले आहे. स्वप्नपुरामध्ये जसे, तसे अदृश्यहि दृश्य असल्यासारखे भासते. अर्थात् जगत् चिच्चमत्कारमात्र आहे किंवा मायेतील जे चित्प्रतिबिंब तेच जीव व जगत या आकाराने स्फुरत आहे. आरशांत घटपदादि पदार्थांची छाया जशी स्फुरते, त्याप्रमाणेच अमूर्त चित् मूर्तरूपाने भासते. पिशाचाचा भ्रम पहाणे म्हणजे जसे दृढ आयासच सहन करणे आहे, त्याचप्रमाणे शरीरच मी असे समजणे म्हणजे साक्षात् क्लेशांचाच स्वीकार करण्यासारखे आहे. कारण ती भ्रांति असन्मात्र आहे. चंचल व तृणादिकांच्या अग्रावर लोंबणाऱ्या जलबिंदूप्रमाणे किंवा मनोराज्याप्रमाणे ती भ्रांति मिथ्या आहे. विद्वानांचा अनुभव व अविद्वानांचा अनुभव या दोन्ही अनुभवांनी जे असत्

त्याला आत्मत्व कोठचे? (तर मग 'मी राम आहे. तुम्ही वासिष्ठ आहांत' इत्यादि देहात्मशब्दव्यवहार कसे होतात, म्हणून विचारशील तर सांगतो—) ज्याप्रमाणे पृथ्वीवर मोठा वेळू किंवा लांकूड यांचे विदारण करून लागले असता आंत असलेला शब्दच बाहेर निघत आहे असे वाटते पण वस्तुतः त्यांत शब्द नसतो व तो बाहेरहि निघत नाही, त्याप्रमाणे जलांत तरंगांपासून, अग्नीच्या ज्वालांपासून, आकाशांत प्रतिध्वनिरूपाने, वायुपासून कंठ, तालू इत्यादि प्रदेशी, वर्णपदवाक्यरूप स्फोट निघतात, असे वाटते. पण पूर्वी ते त्यांत नसतात. त्याप्रमाणेच वासनामय अर्थ अग्नीपासून निघणाऱ्या ठिणभ्यांप्रमाणे जाग्रत् व स्वप्न या दोन अवस्थांमध्ये आत्म्यापासून निघतात असे भासते. वस्तुतः शब्द नाही, अर्थ नाही व दृश्यत्वहि नाही. स्वप्नांतील पर्वताप्रमाणे स्वात्मचित्च सर्गादिरूपाने दिसते. हे जे कांहीं आहे व भासते आहे, ते सर्व परमार्थसत् आहे. सद्ब्रचतिरिक्त रूप सृष्टीच्या आरंभीच कारणाच्या अभावी उत्पन्न झालेले नाही. यास्तव सर्ग शब्द व अर्थ यांनी रहित, सदा एकरूप सदाकाशच मी आहे. मी शांत आहे, सदा एकरूप आहे, निर्वाणस्वरूप आहे असे जाणावे. यास्तव जीवामध्ये असलेला प्रसिद्ध मनोविक्षेप मिथ्याच उत्पन्न झाला आहे, असे समजून शुद्ध बोधैकरूप आत्मविश्वातीने स्वतः त्याचा त्याग करावा. आपणच आपला बंधु आहो व आपणच आपला शत्रु आहो. आत्म्याचे आत्म्यानेच रक्षण न केल्यास त्याच्या रक्षणाचा दुसरा उपाय नाही. जेवर तुझ्या ठिकाणी हे तारुण्य आहे तोवरच तू विशुद्ध बुद्धिरूप नौकेने या संसारनामक महासागरांतून तरून जा. जे तुझे श्रेयःसाधन असेल ते आजच कर. वृद्ध झाल्यावर तू काय

करणार ? कारण एकदा तारुण्य जाऊन वृद्धा-
वस्था आली की मग आपली गात्रेहि आपल्या-
ला भारी होतात. बालपण व वृद्धावस्था या
दोहोंतहि तिर्यक्पणाच आहे असे समजावे.
म्हणजे पशु-पक्ष्यादि तिर्यक् प्राण्यांना ज्ञानाचे
साधन जसे करतां येत नाही, तसेच
बाल्यावस्था व वार्धक्य यांत ज्ञानसाध-
नाचा संभव नाही. ह्मणून ते एका प्रकारचे मर-
णच आहे. जीवाचे तारुण्य जर विवेकी
असेल तर तेच त्याचे खरे जीवित होय.
विजेच्या चमकण्याप्रमाणे चंचल असलेल्या या
संसारास प्राप्त होऊन सच्छास्त्र व साधुसमागम
यांच्या योगाने या मोहकर्ममांतून सार तेवढेच
काढून घ्यावे. अरे अरे ! हे सर्व लोक क्रूर आहेत.
यांची काय गति होईल ! कर्मामध्ये रूतले-
ल्याहि आत्म्याचा शास्त्रोपायांनी उद्धार न
करणाऱ्या यांचा उद्धार कसा होईल ? ज्या-
प्रमाणे मृन्मय वेताळांची सभा एखाद्या गांवढ-
ळाला भय, ज्वर, इत्यादि दुःख देते, पण ही
मातीची चित्रे आहेत असे खरे ज्ञान झाल्या-
वर तीच सभा जशी दुःख देत नाही, त्या-
प्रमाणे ही ब्रह्ममय दृश्य लक्ष्मी अज्ञाला दुःख
देत असून तत्त्वज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी
ब्रह्मच होऊन राहते; भयप्रद होत नाही.
अशान्त असलेले हे दृश्य त्याच्या दृष्टीने
शांत होते. ते विद्यमान असतांनाच विलय
पावते व तत्त्वसाक्षात्काराने पाहू लागले अस-
तां दिसत नाही. स्वप्नकाली स्वप्नांतील स्पष्ट
अनुभवहि जागे झाल्यावर जसा असत्यच
वाटतो त्याप्रमाणे अनुभवाने सत्यपदाला प्राप्त
झालेली ही सर्गसंवेदना चिन्मय आकाशांत
तत्त्वज्ञानामुळे मिथ्या ठरते. अनुभवाला आले-
ल्याहि तिच्यातील शून्यताच अवशिष्ट राहते.
जन्मज्वरभूत कामक्रोधादि दावाग्नींनी
पेटलेल्या जीवितजंगलामध्ये वातहरिणांचा

तृणपर्णादि आहरणक्रम कदाचित् दिसतो व
कदाचित् दिसत नाही. पण त्याच्या योगाने
शिथिल झालेली व मत्त होणारे मन आणि प्राण-
वायु यांचा बहिःसंचार यांनी युक्त असलेली
ही इंद्रिये जिकून ज्ञानाने अविद्याजयास प्राप्त
हो व त्यामुळे मुक्त होऊन पुनर्जन्माचे निवारण
कर. १६२.

सर्ग १६३ वा.

१ द्वय चिदात्म्यांत चित्ताचा निरोध करणे
हाच इंद्रियजयाचा उपाय आहे व २ या शास्त्राचा
अभ्यास हे ज्ञानाचे साधन आहे.

श्रीरामः— इंद्रियांना जिकल्यावांचून हे
अज्ञत्व शांत होत नाही. यास्तव हे मुने ! इंद्रिये
कशी जिकली जातात ते मला सांगा.

श्रीवासिष्ठः— ज्याची दृष्टिच मंद आहे
अशा पुरुषाला उत्तम प्रदीपाचाहि सूक्ष्मवस्तु-
दर्शनार्थ कांही उपयोग होत नाही, त्याप्रमाणे
जो अनेक भोगांमध्ये आसक्त आहे, आपला
उत्कर्ष संपादन करण्यामध्ये निमग्न झाला आहे
व जो जीवनोपायभूत धनार्जनादिकांमध्ये
आसक्त झाला आहे, त्याचे शास्त्रादि साधन
ब्रह्मदर्शनाच्या उपयोगी नाही. त्याचप्रमाणे ते
इंद्रियांचा जय व मुक्ति यांच्याहि उपयोगी
नाहीं; तस्मात् इंद्रियजयाविषयी मी सांगत
असलेली ही उत्तम युक्ति ऐक. या युक्तीने
थोडीशीहि संपादन केलेली साधनसंपत् स्वप्र-
यत्नाने अनायासाने सिद्धीला प्राप्त होते. पुरुष
चिन्मात्र असून चेतनेमुळेच त्याला जीव हे
नाव प्राप्त झाले आहे, असे तू समज. तू चित्त-
वृत्तीने जे जे कल्पितोस तन्मयच तत्काल जीव
होतो. यास्तव चित्ताला प्रत्याहारप्रयत्नाने
आंत आकर्षण करून घेऊन त्याच्या ब्रह्मा-

कारतेला निरोध करून ब्रह्माकारताबोधाचा अभ्यास करावा. तो बोधाभ्यास हाच तीक्ष्ण अंकुश आहे. त्याच्या प्रहारांनीं मनोरूप मत्त हत्तीला जिकून मग इंद्रियांना जिकावे. मनाला जिकल्यावांचून इंद्रियांना जिकतां येत नाही. चित्त इंद्रियसैन्याचा नायक आहे. त्याला जिकल्यानें इंद्रियांचा आपोआप विजय होतो. अहो, ज्याचा पाय उपानहानें आच्छादिला आहे त्याला सर्व भूमिच चामड्यांनीं मढविल्याप्रमाणें भासते. चित्तावच्छिन्न संविदेला म्ह० जीवाला संविदाकाशांत म्ह० ब्रह्मामध्यें एकरूप करून हृदयामध्यें स्थिर झालेल्या पुरुषाचें मन" शरत्कालल्या नीहाराप्रमाणें आपोआप शांत होतें. बा रामा ! जीवसंविदेचा मोठ्या यत्नानें ब्रह्मामध्यें निरोध केला असतां जसें चित्त शांत होतें, तसें तप, तीर्थ, विद्या, यज्ञ व कर्म यांच्या समूहांनीं शांत होत नाहीं. जें जें कांहीं मनांत आठवतें, तें तें सर्व अधिष्ठान ब्रह्मसंविदेत लीन करून, निश्चयानें पुनः त्याची आठवणच न होईल अशा रीतीनें जर तें विसरलें, म्ह० सर्व संस्कारांचाच उच्छेद केला, तर त्या उपायानें भोगांना कारण होणाऱ्या विषयांचा असा जय करतां येतो. आपल्या निरोधरूप संवेदनयत्नानें संविदेचा विषयापासून जर सतत निरोध केला तर त्या उपायानें तत्त्ववेद्यांचें अनुभवसिद्ध स्वराज्यपदच प्राप्त झालें असें समज. स्वधर्म-व्यवहारानें जें प्राप्त होतें तेंच मला आवडतें, दुसरे कांहीं आवडत नाही, अशा भावनेनें हि वैराग्याच्या द्वारा इंद्रियांचा जय करून तूं परमपदीं वज्रासारखा दृढ हो ! जीवनयात्रेला कारण होणारे पण स्वधर्माच्या विरुद्ध असलेले असे जे अन्नादि पदार्थ त्यांविषयीं इच्छा न करतां शम आणि संतोष यांचें संपादन करीत जो स्थित असतो, तो जितेंद्रिय होय.

यो. बा. ६०

ज्याचें मन अंतःसंविद्रसिकता व बाहेर नीरसता यांचा अभ्यास करीत असतांना कंटाळत नाही त्याचें मन शांत होतें. संवित्प्रयत्नसंरोधानें मन आपलें विषयांच्या मागोमाग धांवण्याचें दुर्व्यसन टाकतें व ज्याचें चित्त आपली चपलता सोडून विवेकाच्या मार्गे लागतें, तो विवेकवान् उदारात्मा जितेंद्रिय म्हटला जातो. भवसागरांतील वासनातरंगांच्या वेगांनीं तो मोहित होत नाही. साधुसमागम व सच्छास्त्राचें सतत अवलोकन यांच्या योगानें जितेंद्रिय होऊन तो जगत् यथावत् म्हणजे सत्यब्रह्ममात्र पहातो. सत्यब्रह्माच्या अवलोकनानें संसारभ्रम शांत होतो. माळजमिनीवरील मृगजलाचें ज्ञान जसें वृथा दुःख देतें, त्याप्रमाणें जगद्धर्म मिथ्यावस्तुच्या मार्गे धांवावयास लावून दुःख देतो. निर्विषय चिन्मात्रच हें जगत् या रूपानें स्थित आहे, असा ज्याला ब्रह्मबोध झालेला असतो, त्याला बंधमोक्षदृष्टि कोठच्या ? उष्णतेनें शुष्क होऊन गेलेलें जल जसें पुनः वहात नाही, त्याप्रमाणें कारणावांचूनच दिसणारें व ज्ञानानें तुटून गेलेलें दृश्य पुनः दिसत नाही. आकाशमात्र वेदनच आपल्या अविद्येनें ज्या अर्थीं तूं मी इत्यादि रूप धारण करतें, त्या अर्थीं आत्म्यावर आरोपिलेल्या 'अहं' इत्यादि जगाचा ज्ञानानें बाध करून अधिष्ठानमात्र व्हावें. हें अहं इत्यादिक जगत् अविद्यामात्रच आहे. त्यामुळे तें स्वतःच शांत होऊन चिदाकाशरूप तात्त्विक स्वरूपांतच स्थित होतें. चिदाकाशांत ही चिच्छायाच जगद्रूपानें भासते. चित् जगच्छून्य आहे, त्यामुळे ती स्वतःशून्यच आहे हा निश्चय होय. याविषयीं आम्ही स्वप्नदर्शनाचा जो दृष्टान्त देत असतो, त्याचें निरसन कोणाला करतां येईल ? तो असन्मय असूनहि अनुभवाला येतो व स्वानुभूत असूनहि असन्मय आहे. यास्तव हे रामा ! आपली

स्वप्नसंविद्धि हेंच ज्याचें स्वरूप आहे अशा प्रकारचें जें जें राज्यवैभवादि होऊन महत्त्वास कारण होतें, तें तें सर्व चितीचेंच रूप आहे; कारण तें कर्तृकर्मकरणादि कारणनिरपेक्षरूप आहे. त्याचप्रमाणें जाग्रज्जगत्हि चिद्रूपच आहे असें जाणावें. मी कर्ता, कर्म, कारणहीन आहे. चिद्व्यनमात्र आहे. हें जगत् पूर्वी कर्त्रादि कारणसामग्रीनें युक्त असतें असें म्हणतां येत नाही. त्यामुळे माझा स्वप्रकाश आत्मरूपच आहे. जसें स्वप्नांतील मरणाचा अनुभव जरी घेतला तरी तें खरें नव्हे, ऊपर भूमीवर जल जरी दिसलें तरी खरें नव्हे. तशीच ही अविद्या आहे अशी जरी वाटली तरी ज्ञानानें बाधित होत असल्यामुळे विद्यमान् नाही. चिदाकाशानें आपल्या स्वरूपांतच सृष्टीच्या आरंभी जी कल्पना केली तेंच हें जगत् आहे. तें काकतालीयन्यायानें स्वतः निर्मूल आहे. हें कांहीं कारणावांचूनच भासत आहे. वस्तुतः प्रकाशरहित असूनहि प्रकाशयुक्त असल्याप्रमाणें दिसतें. तें ज्या चित्प्रकाशामुळे अपरोक्ष दिसतें, तेंच नित्य अपरोक्ष परमपद आहे असें तत्त्वज्ञ जाणतात. शून्यताच आकाश आहे. जलच तरंगभ्रम आहेत. ज्याप्रमाणें अवयवी पदार्थाचें रूप एक सावयव असतें, त्याप्रमाणें जीवादि अवयवांनीं युक्त असें एक रूप ब्रह्म असून निरवयव आहे. म्ह० अवयव-अवयवी भाव कल्पून जीव व ब्रह्म यांचें ऐक्य जाणावें. किंवा स्फटिकशिलेमध्ये वन, पर्वत, नदी इत्यादिकांचा आभास जसा होतो, तसा ब्रह्मामध्ये हा जगद्भास आहे. त्यामुळे स्वच्छता हा त्याचा स्वभावच आहे. तोच जगद्रूपानें भासतो. तेव्हां अशा स्वस्वभावाविषयी विचार काय करावयाचा आहे? त्या परमपदामध्ये आदि नाही, अंत नाही व मध्य प्रदेशा-वही कल्पना होत नाही. अविद्या हें तिचेंच

रूप आहे. पण तिच्यामध्ये अविद्या विद्यमान् नाही. स्वप्नांतून जागृतीत व जागृतीतून स्वप्नांत प्रवेश करणारा जीव ज्ञानी असो की अज्ञानी असो, तो भानैकरूपानें स्थित आहे. अज्ञानावृत आत्मा हेंच सुषुप्त व शुद्धात्मा हें तुर्य, स्वप्न व जाग्रत् या दोन्ही अवस्थेच्या शेवटीं असतात. भ्रांतीनें भासलेल्या सर्पाचा अंत जशी केवळ रज्जु, त्याप्रमाणें स्वप्न व जाग्रत यांचा अंत या दोन अवस्था आहेत. याप्रमाणें जाग्रत् व स्वप्न एकच आहे. ज्ञानी पुरुषच तुर्येला जाणतो. ज्याला तत्त्वज्ञान झालें आहे, त्याला जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्त हें सर्व तुर्यच भासतें. त्याच्या ठिकाणीं अविद्या विद्यमान् नसते. द्वयस्थ असला तरी तो अद्वयच होय. द्वैत, अद्वैत, मी, तूं, हें, अशी ही कोण-तीच कल्पना शुद्ध ब्रह्माच्या ठिकाणीं नाही. व त्या कल्पनेनें आकाश शून्य तरी कसें असणार ? अज्ञ बालक द्वैत, अद्वैत इत्यादि भेदांनीं व वाक्यसंदर्भभ्रमांनीं खेळत असतात. पण ज्ञानानें प्रौढ झालेले लोक त्यांना हंसतात. तर मग शास्त्रामध्ये प्रबुद्ध झालेले लोकहि द्वैत-विवाद कसें इच्छितात, म्हणून विचारशील, तर सांगतो. द्वैताद्वैतविवादाविषयीची इच्छा ही त्यांच्या हृदयाकाशांत आरोपिलेली शिष्य-प्रबोध हें फल देणारी मंजरी आहे. तिच्यावांचून ज्ञानरूपां आकाशाचें शोधन होत नाही. मीहि तुझा सुहृद होऊन विवादानें द्वैत व अद्वैत यांचा विचार केला. ही द्वैताद्वैतविचारणा म्ह. हृदयगूहांतील अविद्याभस्माला झाडून टाक-णारी केरसुणी आहे. अर्थात् अविद्यारूप भस्म झाडून टाकल्यावर त्या विचारणारूप केरसुणी-चाहि त्याग करून अधिकारी ब्रह्मामध्येच आपलें चित्त ठेवतात, ब्रह्मामध्येच आपलें जीवित ठेवतात. ते परस्परांना बोध करतात, त्यांतच नित्य संतुष्ट होतात व रममाण होतात. या-

प्रमाणें सतत अतिशय प्रयत्नानें युक्त होऊन मोठ्या प्रेमानें ब्रह्माचेंच चिंतन करणाऱ्या पुरुषाला बुद्धियोग प्राप्त होतो व त्याच्या योगानें ते तत्पदाला पोचतात. अहो, गवताचें रक्षण करावयाचें झालें तर तें सुद्धां मोठ्या यत्नानेंच करावें लागतें व तसें यत्नानें रक्षिलेलें तृणादिकच उपयोगी पडतें. त्याकडेहि दुर्लक्ष करून चालत नाही. तेव्हां सर्व तैलो-क्याला ब्रम्हरूप करून त्याचें नित्य रक्षण करावयाचें झाल्यास तें यत्नावांचून कसें सिद्ध होईल? तत्त्वज्ञान हेंच त्याचें रक्षण आहे व तें मोठ्या यत्नानेंच करावयास पाहिजे. अध्यात्मव्यसनानें रहित, चतुर्दश भुवनांमध्ये विस्तृत अशा हृदयस्थ अधम कामाला जिकण्यास असमर्थ असें हें सर्व जगत् ह्य० जीवजात ज्या निरतिशय आनंदलक्षण स्थितीच्या उपहासाला पात्र झालें आहे, त्या सर्वोत्तम स्थितीविषयी यत्न कसा करावा लागणार नाही? राज्यादि मनोकुरूप सुख हें काय आहे? केवल तत्त्वज्ञानामध्येच विश्रांति प्राप्त झाली ह्मणजे देवेंद्राचें स्थानहि तुच्छ वाटतें, अज्ञाननिद्रेमध्ये शयन करणारे व दृश्य विषयोपभोगांमध्ये आसक्त असलेले लोक दृश्याला जसे अति आसक्तीनें पहातात तसे शांत तत्त्ववेत्ते पहात नाहीत. ते दृश्यामध्ये जणुंकाय निजल्याप्रमाणेंच असतात आणि निरतिशय आनंदरूप पदामध्ये जागे असतात. अशा प्रकारचें नित्य, अपरोक्ष, निरतिशय, आनंदरूप मोक्षपद दृढ यत्नावांचून कसें सिद्ध होईल? तें कधींच सिद्ध होणें शक्य नाही. कारण परमपद हें फार मोठ्या अभ्यासवृक्षाचें फल आहे, असें जाण. या-

साठींच मीं तुला दृढ अभ्यास व्हावा ह्मणून पुनः पुनः निरनिराळ्या युक्तींनीं कथा, आख्याने इत्यादि विस्तारानें हेंच पुष्कळ वेळां सांगितलें. पण पुनः पुनः या सांगण्याचा काय उपयोग, अशी दुर्बुद्धि मनांत धरूं नकोस. कारण एखाद्या अति कुशल बुद्धिमानालाच अभ्यासाची अपेक्षा नसते. अज्ञ पुरुषाला इतका विस्तार करून जरी सांगितलें आहे, तरी हें आत्मतत्त्व त्याच्या हृदयांत रुढ होत नाही. यास्तव त्याचा आवृत्तिरूप अभ्यास आवश्यकच आहे. म्हणूनच या शास्त्राचा पुनः पुनः दीर्घकाल जर अभ्यास केला, श्रवण केलें, दुसऱ्याला व्याख्यान करून सांगितलें, तर अज्ञाहि तज्ज्ञ होतो, यांत संशय नाही. जो एकवारच याचें अवलोकन करून, पाहिलें, असें ह्मणून सोडितो, त्या अधमाला भस्महि प्राप्त होत नाही. परमपुरुषार्थरूप फल देणाऱ्या या उत्तम आख्यानाचें वेदाप्रमाणें सदा अध्ययन करावें, त्याचें व्याख्यान करावें, पूजन करावें; वेदापासून जें फल प्राप्त होतें तेंच या शास्त्रापासून मिळतें. याचें ज्ञान झालें असतां क्रिया व ज्ञान हीं दोन्ही पवित्र होतात. हें शास्त्र जाणलें असतां वेदांतशास्त्रांतील तर्क व सिद्धांत यांचें ज्ञान होतें. शास्त्रदृष्टीमध्ये हें उत्तम आख्यान ह्मणून प्रसिद्ध आहे. मी हें कपटानें सांगत नाही, तर तुम्हांला कारुण्यानें सांगत आहे. या श्रेष्ठ शास्त्राचा विचार करूं लागलांत ह्मणजे सर्व दृश्यजात मिथ्या आहे हें तुम्हांला कळेल. यास्तव याचाच विचार करावा. या श्रेष्ठ शास्त्राचा दीर्घकाल विचार केला असतां जे बोध उत्पन्न होतात त्यांच्या योगानें इतर शास्त्रें, मिठानें भाजीला जशी रुचि येते, त्याप्रमाणें रुचकर होतात. अहो श्रोते हो ! हें काव्य असल्यामुळें अपूज्य आहे, असें म्हणून त्याचा अनादर करून

१ याविषयी 'या निशा सर्वभूतानां तस्य जागर्ति संयमी' हें भगवद्ग्वेदन प्रमाण आहे.

—गी. भा. अ. २ श्लो. ६९. पृ. २२०

दृश्य भोगांमध्ये ज्यांची बुद्धि आसक्त झाली आहे असें होऊं नका. तुम्ही पुनः पुनः मृत्यु-परंपरा प्राप्त होणाऱ्या मोहगर्तेमध्ये पडूं नका. त्याचप्रमाणे पुनः पुनः जन्मभाक् होऊं नका. हलके लोक दुरभिमानाने जवळ असलेल्या हि गंगाजलाचा अनादर करून हा आमच्या पित्याचा कूप आहे असें समजून क्षारजल जसे पितात, त्याप्रमाणे तुम्ही पुनः पुनः जन्ममरणपरंपरेमध्ये मूर्खत्व प्राप्त करून घेण्यासाठीं सतत विविध विचार करणारे होऊं नका. १६३.

सर्ग १६४ वा.

१. ब्रम्हभावाचा उदय झाल्यामुळे जीवजगद्-भावाचे परिमार्जन करून जीव, जगत् व ब्रम्ह यांच्या समर्थनाचे वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—हे राघवा ! सर्वतः परिपूर्ण असलेले चित्सूर्यमंडल आंतर्या आंत स्फुरण पावत असतां जगांत ते प्रसिद्ध जीवाणु या चिदात्म्याशीं तुल्य म्हणजे अग्निविस्फुलिंगा-प्रमाणे समान—प्रकाशस्वभाव असतात, त्या-मुळे चिदात्म्याची अनवयवरूपता सिद्ध होते. परमबोधाला प्राप्त होऊन सर्व वस्तु स्वरूपाचा त्याग करितात आणि पुनः त्याच्याशीं एक-वाक्यता होत असल्यामुळे त्यांमध्ये भेदहि उत्पन्न होत नाही. सर्व अवस्थांमध्ये तत्त्वज्ञांचा विषय ते एक शुद्धब्रह्मच आहे, दुसरे कांहीं नाही. अतत्त्वज्ञांचा जो विषय तो त्याचा त्यालाच ठाऊक. आम्ही 'अहं' जाणत नाही व 'त्वं' जाणत नाही. अतत्त्वज्ञालाहि आम्ही ओळखीत नाही. कारण आम्ही त्या मलिन वस्तूचा कोठेच पहात नाही. हा तो, हा मी, हा अज्ञ, हा सत्य इत्यादि बुद्धि तत्त्व-

ज्ञाच्या ठिकाणीं संभवत नाही. मरुभूमीवर मृगजल कोठेच? ज्याप्रमाणे चित्त एका द्रव्या-मध्ये स्थित झाले असतां त्याला अन्य द्रव्याचे भान होत नाही, त्याप्रमाणे परमतत्त्वामध्ये अन्य संविदा रहात नाहीत. हे पूर्वी नव्हते, पुढे उत्पन्न झाले नाही, वर्तमानसमयी नाही व पुढेहि होणार नाही. सद्रूप ब्रह्मच हे असे जगत् होऊन राहिले आहे. हा चिदा-काशाचा चक्रचकितपणाच स्वरूपामध्ये स्थित आहे. त्यांत त्याच्या ज्ञानानेच जगत् असे जाणले जाते. जीवन्मुक्त जगालाहि जड समजत नाहीत, तर चिद्रूपच समजतात. ज्याप्रमाणे स्वप्नांत व मनोराज्याने कल्पिलेल्या नगरांत एक चिन्मात्राहून दुसरे कांहीं नसते, त्याप्रमाणे या जाग्रत्संज्ञक जगांतहि चिन्मात्रावांचून दुसरे कांहींच उपाधिस्वरूप नाही. त्याचप्रमाणे उपाधीचे परिमार्जन केल्यावर जीवामध्ये कांहीं पृथग्रूपच रहात नसल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी चिदैकरस्य स्थितच आहे. सृष्टीच्या पूर्वी, नंतर किंवा परिणामी उपादान कारण कांहीं नसते, निमित्त कारणहि कांहीं नसते. तेव्हां जगत् होते हे म्हणणे कसे संभ-वेल? अर्थात् हे कांहींच उत्पन्न होत नाही. जे उत्पन्न झाल्यासारखे भासते, ते अनादि ब्रम्हच चित्स्वभावामुळे स्वतःच तसे भासते, ही गोष्ट सिद्ध झाली. अज्ञाना विदित झालेले ब्रम्हादि व्यष्टि-समाष्टि जीव व त्यांच्या उपाधि यांतील कांहीं नाही, तर स्वयंभूच हा प्रपंच आहे. त्या ब्रम्हापासून हे शून्यच असे पसरले आहे. चिदाकाशच आपल्या चित्स्वभावाने तसे भासत आहे. १६४.

सर्ग १६५ वा.

—:०:—

१ परस्परांमध्ये अनुप्रवेश केल्यामुळे व परस्परां-
पासून उत्पन्न झाल्यामुळे जागृति व स्वप्न यांचे
ऐक्य, चिन्मात्रत्व दृढ करण्यासाठी, सांगितले
जाते.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! स्वप्न, जागृति
व सुषुप्ति या अवस्था परस्परांमध्ये शिरून
परस्परांपासून उत्पन्न होतात. त्यामुळे जाग्र-
जाग्रत्, जाग्रत्स्वप्न, जाग्रत्सुषुप्ति; स्वप्नस्वप्न,
स्वप्नजाग्रत्, स्वप्नसुषुप्ति; सुप्तिसुषुप्ति, सुप्तिस्वप्न
व सुप्तिजाग्रत् असे अवस्थांचे एकंदर नऊ भेद
होतात. सावधान मनाने इंद्रियव्यापार करणे
हीच जाग्रज्जाग्रत् आहे. इंद्रियव्यापाररहित
व केवल मनोव्यापारमात्र असलेले जे मनोराज्य
ते जाग्रत्स्वप्न, इंद्रिये व मन यांची शांत स्थिति
हीच जाग्रत्सुषुप्ति. याच न्यायाने दुसऱ्याही
अवस्था जाणाव्या. जीव स्वप्नरूप जागृतीतून
जागा होऊन जाग्रद्रूप स्वप्नांत प्रवेश करतो.
तो स्वप्नजाग्रत् पाहू लागला म्हणजेच पूर्वीचे
जाग्रत् स्वप्नत्वाला प्राप्त होते. स्वप्न जाग्रतांत
प्रवेश करते व जाग्रत् स्वप्नापासून उत्पन्न होते.
स्वप्नजाग्रतापासून जागा झालेला जाग्रत्स्वप्नांत
प्रवेश करतो. जाग्रत्स्वप्न पहाणारा स्वप्नालाच
स्वप्न म्हणतो. स्वप्नजाग्रत्त्वाने जाग्रतालाच
जाग्रत् म्हणतो. त्यामुळे जागृतीत जाग्रत
हे स्वप्न केव्हांच नव्हे. स्वप्नांत जाग्रत स्वप्नच
आहे. ते जाग्रत केव्हांही नव्हे. स्वप्न जागृतीत
सर्वदा अल्पकालात्मक असते. तसेच स्वप्न-
काली जाग्रत अल्पकालात्मक असते. याप्रमाणे
स्वप्न व जाग्रत यांच्यामध्ये भेद मुळीच नाही.
एकमेकींच्या अपेक्षेने त्या दोन्ही जाग्रद्-
शाच आहेत. याप्रमाणे त्या दोन्ही दशा
अगदी समान आहेत. त्या दोन्ही अवस्थांचा
परस्परांमध्ये जरी प्रवेश होत असला तरी

त्या सद्रूप नाहीत. जाग्रदवस्था दीर्घकाल असते.
त्यामुळे तिला स्वप्न म्हणणे योग्य नव्हे,
असे कदाचित् तू म्हणशील. पण बाबारे !
हे जाग्रद्रूप स्वप्नहि मरणसमयीचा
जे परलोकप्रबोध किंवा आत्यंतिक द्वैत-
बोधरूप तत्त्वबोध त्या दोन्ही बोधदर्शित शांत
होतेच. प्रतिदिवशी स्वप्नानुभवरूप स्वप्नार्थ-
बोधकाली व सुषुप्तिकाली ते जाग्रत्स्वप्न शून्य-
च असते. याप्रमाणे स्वप्न व जाग्रत या दोन्ही
अवस्थांचे साधर्म्यच आहे, वैधर्म्य नाही.
आजचे स्वप्नपदार्थ उद्यांच्या स्वप्नांत असतच
असतात. पण 'आजचे जाग्रत्पदार्थ उद्यांच्या
जागृतीत अनुवृत्त होतात, हे त्या दोन
अवस्थांमध्ये वैधर्म्य आहे' म्हणून म्हणाल
तर ते बरोबर नाही. मृतिबोधाचा उदय झाल्या-
वाचून मरणोत्तर प्रबोधाने दिसणाऱ्या पदार्थाचा
अभाव असल्यामुळे परलोकात्मक जाग्रत्
कांहीच दिसत नाही. हा शून्य व नाना-
पदार्थात्मक जीवितबोध स्थित असतां पर-
लोकात्मक स्वप्न यत्किंचित्ही दिसत नाही.
म्हणजे प्रत्येक स्वप्नांत आपण जसा निरनिराळा
देह धारण करतो, त्याप्रमाणे एका जन्मातील
प्रत्येक जागृतीत निरनिराळा देह धारण
करीत नाही. त्यामुळे प्रत्येक स्वप्नांत पदार्थ
जसे भिन्न भिन्न दिसतात, तसे ते प्रत्येक
जागृतीत दिसत नाहीत. कारण एक देह
जिवंत असेपर्यंत जागृतीत त्याला तेच ते पदार्थ
दिसणे युक्तच आहे. म्हणूनच या जन्मांत
परलोकात्मक स्वप्न दिसत नाही. एक जन्म
हेच दीर्घ स्वप्न आहे व मरणानेच ते दीर्घ
स्वप्न संपते. ज्याप्रमाणे स्वप्नामध्ये त्रैलोक्य
विचित्रमत्कारमात्ररूप असते, तसेच जन्मापासून
जागृतीत सर्व जगत् चिद्रूपच भासते. स्वप्ना-
प्रमाणे जागृतीचाहि हृदयांत भास होतो. या-
प्रमाणे स्वप्न व जाग्रत् यांचे ऐक्य सिद्ध झाले.

असतां, जागृतीति दिसणारी पृथिव्यादि भूते स्वप्नपदार्थाप्रमाणेच निराकार व असत्य आहेत असे सिद्ध होते. स्वप्नामध्ये जगत् नानाकार व मासुर जरी दिसत असले तरी जसे शून्य, तसेच जागृतीति हे सर्व चिद्रूप आकाशच आहे. सूर्यादि तेजापासून जसा प्रकाश पसरतो, त्याप्रमाणे चिदाकाशाचा हा स्वभाव आकाशांत जगद्रूपाने विस्तारला आहे. ही जगत् नांवाची चिच्चमत्कृतिच अशी चमकत आहे. ती आकाश, भित, परमाणु, जल, स्थल यांत सहज सिद्ध आहे. असत्यरूप भ्रांतिच जर ही सत्य वस्तूप्रमाणे स्थित आहे, तर आकाशमात्ररूप अशा हिच्याविषयी आग्रह काय धरावयाचा आहे? ग्रहण करणारा, ग्रहणक्रिया व ग्राह्य पदार्थ हे सर्व शून्यच आहे, मग अधिष्ठान जगत् सत्य असो की असत्य असो. त्यांतील कोणत्या तरी एकाच पक्षाविषयी आग्रह धरण्यांत काय अर्थ आहे? ते सत् आहे किंवा असत्च आहे, असा एकपक्षी अभिमान धरण्याचे कारण अभिमान हे आहे. यास्तव हे असे दिसणारे जगत् असेच असो की याच्या अगदी विपरीत असो, ते झालेले असो किंवा झालेले नसो, त्याविषयी वृथा अभिमान धरण्यांत काय अर्थ आहे? उपभोगरूप अतिशय क्षुद्र फल देणाऱ्या या जगांतील फलांविषयी आग्रह धरणे अगदी अनुचित आहे. हे तुम्ही सर्वांनी आता तत्त्वतः जाणलेच आहे. १६९.

सर्ग १६६ वा.

१. आत्मख्यातिरूप विशेष, २ तसाचे दुसऱ्या ख्याति, व ३ प्रश्नोत्तररूप ब्रह्मनीलशिलाख्यान.

श्रीवसिष्ठः—शिलेच्या उदराप्रमाणे घन-स्वरूप व वाद्यांनी कल्पिलेल्या अख्याति, अ-

न्यथाख्याति, असत्ख्याति इत्यादि सर्व ख्यातींनी रहित अशा या आत्मख्यातीला तू यथार्थ शब्दाने जाण. सर्गाच्या आरंभापासूनच हे असे चिदाकाश पसरले आहे. ज्या अर्थी आत्म्याने आत्म्यामध्येच ती सर्गता स्वचैतन्यबलानेच जाणली आहे, त्या अर्थी हा आत्माच सर्गताविषयक ख्याति आहे. यांत नद्या वहात नाहीत व कोणाचे उन्मज्जननिमज्जन होत नाही. तर हे शून्यच शून्यामध्ये दिसत आहे. निष्क्रिय चिद्रूपच असे प्रकट झाले आहे. स्फुरणवाचक ख्यातिशब्दाने रहित, पूर्ण-पूर्ण कल्पनाशून्य व ख्याति या शब्दाने व त्याच्या अर्थाने विरहित असा स्वप्रकाश आत्मा-च आपल्या आश्रयाने भासणाऱ्या सर्गाचा प्रख्यापित करणे या धर्मांमुळे आत्मख्याति आहे. विद्वान त्यालाच आत्मख्याति क्षणतात. क्षणजे आमच्या मती आत्मा हीच ख्याति आहे, आत्माच सर्व जगत् आहे व तो स्वप्रकाशरूप आहे. त्यामुळे तो वाद्यांना अभिमत असलेल्या स्वातिरिक्त ख्यातीने प्रख्यापित होतो हे क्षणनेच अयोग्य आहे. ख्याति व अख्याति ही शब्दरचना मिथ्या आहे. कारण स्वयंप्रकाश आत्म्यामध्ये दृश्याप्रमाणे कल्पनामात्ररूप अशा अख्याति, अन्यथा ख्याति, असत्ख्याति व इतरख्याति हे सर्व चिच्चमत्कार आहेत, असे जर क्षणत असशील, तर त्यांत आमची कांही हरकत नाही. चिन्मात्र आकाशसूर्यापासून जे जे, जसे जसे व जेव्हां जेव्हां अग्निविस्फुलिंगा-प्रमाणे कल्पित चिद्भाग स्फुरतात, ते ते तसे तसे व तेव्हां तेव्हां स्वच्छ चिद्रूपच असतात. त्यामुळे तुला अभिमत असलेल्या आत्मख्याति, असत्ख्याति, अन्यथाख्याति, अख्याति इत्यादि सर्व चिच्चमत्काररूप ख्याति आत्मख्यातीच्या विभूति आहेत. आत्मख्याति या पदाचा अर्थ आत्मख्याति या पदाने विर-

हित असा आदि-अंत-शून्य अनिर्देश्य व एक-घन आत्माच आहे. याविषयीं हें एक फार मोठें आख्यान तूं ऐक. तें श्रवणेंद्रियाचें भूषण, द्वैतदृष्टीचें दूषण व बोधसूर्याचें प्रकाशन आहे. एक अतिशय विमल व विपुल शिला आहे. तिचें प्रमाण हजारों कोटि योजनें आहे. हें सर्व बाजूंनीं नलिवर्ण दिसणारें आकाश जर भिती-प्रमाणें कठिण असतें, तर त्यालाच ही शिला म्हणतां आलें असतें. त्या शिलेमध्ये संधिबंध मुळींच नाही. ती अतिशय निबिड, वज्रासारखी दृढ, व्यापक, अत्यंत पुष्ट, कठीण, आकाशप्रमाणें निर्मल, असंख्य कल्प गेले तरी विनाश न पावणारी, घनस्वरूप, रमणीय अंगानें युक्त व निर्मल असल्यामुळे ती आकाशरूपच दिसत होती. तिची विशिष्ट जाति कोणालाच कळत नव्हती. ती कशी, कोठें व केव्हां झाली हें कोणाला ठाऊक नव्हतें. महाभूतें व जरायुजादि चार प्रकारचे भूतसमूह यांनीं रहित असलेल्या तिच्या जठरांत लेखारूप स्फटिकशिलेंतिल रेखांप्रमाणें स्वांगभूत असंख्य पद्मजालें, शंख, गदा, चक्र इत्यादि होती. ती शिला निबिड, अनंत, कठिण वज्रासारखी दृढ व अविनाशी होती. त्या शिलेच्या उदरांत आकाश, वायु, तेज, जल, पृथ्वी इत्यादि जगत् नव्हतेंच, तथापि तिनें त्या त्या भूतांप्रमाणें भासणाऱ्या आपल्या रेखांना आकाश, वायु इत्यादि नांवें दिलीं होती आणि तिनें स्वतःला जीव असें आपल्या देहरेखांमध्येच नांव दिलें.

श्रीरामः—ही शिला अचेतनच असली पाहिजे, हें प्रसिद्ध आहे. तेव्हां ती चेतनाप्रमाणें आपलें नांव जीव असें कसें ठेवते? त्याचप्रमाणें ती जर अचेतनच आहे, तर आपल्या अंगांतील रेखांना आकाश, वायु इत्यादि नांवें कशीं देते?

श्रीवसिष्ठः—ती शिला चेतनहि नाही व जडहि नाही. तर ती विपुल व उज्ज्वल आहे. तिची जातिच जर कोणी जाणत नाही, तर तिच्यामध्ये दुसरा कोणता धर्म असणार? व त्याला दुसरा कोण जाणणार?

श्रीरामः—तिच्यामध्ये तिला जाणणारा जर कोणी नाही तर तुम्हीं सांगितलेल्या तिच्या जठरस्थ वायु, आकाश इत्यादिरूप रेखा कोण पहातो? त्या रेखा तिच्या जठरामध्ये कशा स्थित आहेत? तिच्या उदरांत त्या रेखा कोणी कोरल्या? व केव्हां कोरल्या? तें मला सांग.

श्रीवसिष्ठः—ती अति दृढ शिला कोणालाहि तोडतां येत नाही व तिचा भेद करतां येत नाही. जिचा देह सभोंवार दूरवर पसरला आहे अशा तिनें सर्व व्यापलें आहे. तिच्यामध्ये रेखामय अनंत वृक्ष, पर्वतसमूह, नगरें व पुरें आहेत. तिच्यामध्ये लेखामयच देव, दानव, मानव इत्यादि सूक्ष्माहून सूक्ष्म, निराकार, पण साकार असल्याप्रमाणें दिसणाऱ्या पुत्रिका आहेत. त्यांत आकाश या नांवाची विद्युल्लोतेप्रमाणे शोभणारी एक रेखा आहे. चंद्र व सूर्य या नांवाच्या त्या आकाशलेखेमध्ये दुसऱ्या दोन उपलेखा आहेत.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन्! त्या लेखा तेथे कोणी पाहिल्या व त्या कशा प्रकारच्या आहेत? अति घन अशा त्या शिलेच्या कोशामध्ये त्या कशा दिसतात?

श्रीवसिष्ठः—हे राघवा! मी त्या तशा प्रकारच्या लेखा त्यांत पाहिल्या आहेत. तुझी इच्छा असेल तर तुलाहि त्या त्यांत पहातां येतील.

श्रीरामः—ती तशा प्रकारची वज्राप्रमाणें दृढ असलेली शिला कोणालाहि तोडतां येत

नाहीं. तथापि तिच्या कोशामध्ये तुम्ही त्या लेखा कशा पाहिल्यात ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! त्या शिलेच्या जठरामध्ये बसून मी त्या लेखा पाहिल्या. तिच्या उदरांतच मी स्थित असल्यामुळे तें अक्षत लेखाजाल मी पाहूं शकलों. नाहींतर त्या शिलेला मध्ये तोडण्यास कोण समर्थ होणार ? माझा देहाहि तिच्या उदरांतलि एक रेखाच आहे. त्यामुळे तिच्या अगदीं हृदयप्रदेशीं बसणाऱ्या मी तें सर्व पाहिलें.

श्रीरामः—भगवन् ! ती शिला कोणती ? तुम्ही कोण व कोठें स्थित आहां, तें मला सांगा. आपण हें काय सांगत आहां व आपण काय पाहिलें ?

श्रीवसिष्ठः—रामा, मी तुला या अशा शिलाख्याननिमित्तानें ही परमात्ममहासत्ता सांगितली. ती खरोखरच कांहीं शिला नव्हे. परमात्ममहासत्ताशिलेच्या अवकाशरहित उदरांत आह्मी हे सर्व, शरीरांतलि मांसाप्रमाणें स्वरूपभूत स्थित आहोंत. त्या शिलेचें अंग आकाश आहे, असें तूं जाण. सदा गतिमान् वायुहि त्या शिलेचें अंगच आहे, असें तूं समज. त्याचप्रमाणें पंच भूतें व सर्व भूतभौतिक धर्म म्हणजे क्रिया, वासना, काल, कल्पना, इत्यादि सर्व त्या शिलेचीं अंगें आहेत. भूमि, जल, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि, अहंकार हें सर्व त्या शिलेचें अंगच म्हटलें आहे. परमात्ममहासत्ता हीच ती शिला व तिच्या अंगांतलि मांस हेच आह्मी. त्यामुळे आह्मी सर्व अनन्य असून आंतीनें तिच्याहून भिन्न आहों असें जाणतों. चिन्मात्र एकरूप अशी जी ही फार मोठी शिला आहे, हिच्याहून भिन्न असें कोठें काय आहे, सांग बरें ? शुद्ध वेदनच स्वप्नांतलि पदार्थाप्रमाणें हें सर्व घटपटादिक वस्तुजात भासत आहे. जलच ऊर्मि-

रूपानें जसें भासतें, तसें वेदनच पदार्थरूपानें भासतें. हें ब्रम्ह सर्वघन आहे व चिन्मात्रघन पसरलेलें आहे. तें परमार्थघन शांत सर्व एकघन आहे, असें तत्त्ववेत्ते ज्ञातात. सर्व जगत् एक ब्रह्मशिलोदरच आहे. तें अवकाशरहित, अपार, अनंत, आदि-अंत-मध्य-शून्य आहे. त्या तशा प्रकारच्या ब्रम्हात्म्यानें स्वतःच सृष्टि, जगत्, भुवन, इत्यादि पर्याय-नांवांनीं प्रसिद्ध असलेली दृश्य या नांवाची कल्पना स्वीकारली आहे. १६६.

सर्ग १६७ वा.

—:०:—

१ येथें तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें वाद्यांनीं कल्पिलेल्या चार ख्यातीचें निरसन करून अवस्थात्रयरहित आत्मतत्त्वाचें निरूपण केलें जाते.

श्रीवसिष्ठः—आत्मख्याति, असत्ख्याति, अनन्यख्याति व अख्याति या शब्दार्थदृष्टि तज्ज्ञाला शशशृंगाप्रमाणें भासतात. रामा ! यांतील एकाहि ख्याति त्या तत्त्वामध्ये कधींच संभवत नाहीं. ज्ञानी अनिर्वचनीय आत्मस्वरूप झालेला असतो. त्यामुळे ख्यात्यादि कल्पनांना कारण होणाऱ्या चित्तचेष्टांनीं रहित होऊन तो शांत असतो. या आत्मख्यात्यादिक चिन्मात्रापासून उत्पन्न होतात. तें शुद्धतर आकाश आहे व सर्व कल्पनाशून्य आहे. सर्व कल्पना मला तन्मयच दिसते. हा आत्मा व ही ख्याति हा मनांतलि कल्पनाभ्रम संभवत नाहीं. यास्तव या शब्दांचा त्याग करून त्यांच्या अर्थाकडे लक्ष ठेव. आम्ही शब्द सोडून नेहमीं अर्थच पहात असतो. म्हणूनच आमची

ख्याति अर्थासह शब्दरहित आहे, असें वर म्हटलें आहे. सर्व जगत् जरी जात असलें, किंवा उभें असलें तरी शांत आहे. सर्व प्रवृत्तिशून्य आहे. तें स्वच्छ आकाशमौन्य आहे. अनेक प्रकारच्या महाशब्दानें जरी तें युक्त असलें तरी तें शिलामौन्य होऊन राहिलें आहे. एकसारखें प्रवृत्त होत असलें तरी आकाशाप्रमाणें व पर्वताप्रमाणें स्थित आहे. अनेक प्रकारच्या आरंभांनीं युक्त असूनहि सर्व चिन्हरहित महाशून्य आहे. पंचभूतात्मक असूनहि आकाशाप्रमाणें भूतपंचकरहित आहे. सर्व पदार्थांनीं भरलेलें असलें तरी शून्य संवेदनमात्र आहे. स्वप्नांतील महापुराप्रमाणें तें जरी दिसलें तरी शुद्ध चिन्मय आहे. संकल्पनगर अनेक प्रवृत्तींनीं युक्त असल्यासारखें दिसतें. तथापि तें जसें आरंभशून्य दिसतें, तसें हें जगत् आकाशमात्र, भ्रांतिरूप स्वप्नसमागमासारखें आहे. त्याचा अनुभव जरी येत असला तरी व्यर्थ आहे. एखाद्या स्त्रीच्या प्रतिबिंबासारखें तें आहे. नानाप्रकारच्या अनुभवांनीं युक्त असलें तरी तें वस्तुतः परमार्थशून्यच आहे.

श्रीरामः—भगवन् ! हें जाग्रत्स्वप्नात्मक जगत् अविद्यमान असतांनाच केवल वासनेमुळेच जर दिसत असेल तर तें स्मृतिज्ञानानेंच दिसतें. असें मी समजतो. ह्मणजे या जगत्प्रतिभानाला स्मृति हेंच कारण आहे, भ्रांति नव्हे. कारण त्यांत भ्रांतीची सामग्री नसून बाहेरचे पदार्थ विद्यमान नसतात.

श्रीवासिष्ठः—अविद्या, निद्रा इत्यादि दोषांमुळे जगाचा भास होतो. स्वप्रकाश चैतन्यामध्ये इंद्रियादिकांच्या संप्रयोगाचा कांहीं उपयोग नाही. यास्तव त्याच्या अनिष्ठानावर

१ अधिष्ठान, इंद्रियगत दोष, सादृश्य, संप्रयोग ही भ्रांतीची सामग्री आहे.

झालेली ही भ्रांतिच आहे, स्मृति नव्हे. अर्थात् तो आकाशात्मा काकतालीयन्यायानें जें आपलें सत् स्वरूप प्रकट करतो, तेंच हें जगत् आहे. तें अविनाशरूप आहे. परमात्म्यामध्ये सर्व आहे. शांत जलामध्ये तरंग जसे असतात, तसेंच हें निमित्तावांचून आहे. तें परमात्म्यामध्ये परमात्मरूपच भासतें. सर्वात्मरूप शांत आकाशात्मा व निरात्मा अशा परमार्थामध्ये आंतल्या आंत हें जेव्हां जेव्हां द जसें जसें भासतें, तसें तसें तें दिसतें. किंवा तें सर्वदाच कांहीं नाही. त्या ब्रम्हरूप ब्रम्हमानाचेंच हें स्फुरण आहे. आपला स्वभाव न सोडतांच तें तद्रूप होतें. त्याचा स्वभाव अतिशय स्वच्छच आहे. हें जाग्रत्, हें स्वप्न, ही सुषुप्ति, हें तुर्य ही त्या स्वच्छ स्वभावाचीच नांवे आहेत. ब्रम्ह चिद्रूप असल्यामुळे तें आपणच आपल्या स्वरूपांत ब्रम्ह व आत्मा या नांवांची कल्पना करतें, पण वस्तुतः स्वप्न नाही, जाग्रत् नाही, सुषुप्तता नाही व तुर्याहि नाही. त्याहून विलक्षण असेंहि कांहीं नाही, तर सर्व शांत परमाकाश आहे, अथवा हें सर्व सर्वदाच जाग्रतरूप आहे. कारण त्याला सुषुप्ति केव्हांच नाही. भ्रांतिमात्र असल्यामुळे तें सर्वदा स्वप्नमय आहे, सर्वदाच सुषुप्त आहे. कारण तें अविद्या-आवरणमात्र आहे, किंवा सर्वदाच तुरीय आहे. कारण तें स्वतःच तिन्ही अवस्थांचें अतिक्रमण करून राहतें. पण तीन अवस्थांच मिथ्या असल्यामुळे तुर्याहि वस्तुतः विद्यमान नाही. त्याचप्रमाणें निर्विकल्प अवस्थेंत 'तें हें' अशा प्रकारेहि आम्ही त्याला जाणत नाही. आम्ही अत्यंत शांतस्वरूपी आहो. चिदाकाशांतील शून्यतारूप जलानें भरलेल्या महासागराच्या मध्यभागी जगत् हा फेंस आहे. किंवा तो फेंसहि नव्हे, तर तरंग आहे. किंवा तो तरंगहि नव्हे, तर जें जसें जाणलें

जातें, तसाच त्याचा अनुभव घेतला जातो. स्वप्नामध्ये सत् किंवा असत् जें जसें भासतें, तें तसेंच या चिदाकाशांत केवल कल्पनादृष्टीनें सत् किंवा असत् भासतें. आपल्या कल्पनेप्रमाणें हें संवि-त्स्फुरणच असें भासत आहे. आकाशांतील हें चिद्रूप आकाश व्यापक चिद्रूपामध्ये स्थित आहे. ज्या अर्थी संविद् जगत् आहे, त्याअर्थी ती चिदाकाशाची मज्जा आहे. ती सर्वदा अशा स्वरूपाचीच आहे. ती कधीं अस्त पावत नाही व उदय पावत नाही. हें जगत् तिचें अंग आहे. महाप्रलय, सर्ग इत्यादि केश-नखादिकांप्रमाणें तिच्या अवयवत्वास प्राप्त झाले आहेत. त्या चिद्रूपाचें भान हें भास्वर चिद्रूप किंवा अभान हें माया-रूप तिच्याहून भिन्न नाही. वायूच्या स्पंदा-प्रमाणें महाचितीचा तो स्वभाव आहे. तेव्हां जाग्रत् कोठचें, स्वप्न कोठचें, सुषुप्ति कोठची व तुर्य कोठचें ? स्मृति कोठची व इच्छा तरी कशाची ? या सर्व तुच्छ कुदृष्टि आहेत. ज्याअर्थी अंतःसंवेदनच बाह्यविषयरूपानें भासतें त्याअर्थी द्वैत कोठचें व विजयश्री कोठची ? आणि असा प्रकार असल्यामुळें स्मृति तरी कोठची ? हें जें निराधार चित्र भासत आहे, तें आत्मभान आहे. त्या रूपानेंच आकाशांत भानूचें प्रकाशरूप प्रकट होतें. तें भारूप भूत-रहित, आश्रयरहित व विषयरहित आहे. बाह्य विषय जर सद्रूप असता, तर त्याच्यापासून उत्पन्न झालेली स्मृति आद्य जगत्स्थितीचें कारण झाली असती. पण हा भूतांचा बाह्य अर्थच नाही. कारण त्याचा अत्यंत असंभव आहे. सृष्टीच्या पूर्व कालीं पांचहि कारणांचा अभाव असल्यामुळें प्रपंचाचा असंभव आहे. सशाचें शृंग जसें नाही, आकाशांतील वृक्ष जसा नाही, बंध्येचा पुत्र जसा नाही, तसा ज्ञानी पुरुषाला

भासलेला पदार्थ नाही. सृष्टीच्या आदिकालीं अज्ञाना भासलेला अहमादि अर्थ तत्त्वतः विचार करीपर्यंतच विद्यमान असतो; पण तत्त्वतः विचार केला म्हणजे तो बाधित होतो. हा सर्व महा-आकार-प्रपंच जरी दिसत आहे तरी तो तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें मूर्तामूर्तरूपरहित, चिन्मात्रैकघन व अखंडित आहेच. संविद्घन आकाशाची मज्जा जेव्हां जेव्हां जशी जशी उदय पावते, तशी तशी ती नित्य उदित-रूपच असते. तथापि व्यवहारामध्ये उपचारानें तिचे उदय व अस्त कल्पिले आहेत. ती आप-ल्या शून्य स्वरूपांत पृथिव्यादि रूपानें येव्हां जेव्हां वृथा कल्पना करते, तेव्हां त्या आपल्या भानामध्येच पृथिव्यादि कल्पना करते. महा-चिति हें स्वाभाविक भानच आहे. तें आकाश-मात्रच आहे. तथापि ती अजा महाचिति मागून त्या आपल्या भानाचाच पृथिव्यादि नांवांनीं व्यपदेश करते. आकाशच ही पृथ्वी आहे अशी स्वसंविद् धारण करतें. बालक मनोराज्यांतील नगराची जशी कल्पना करतो, त्याप्रमाणें अव्यय चिन्मात्र प्रपंचकल्पना करतें. त्याचें भान काय व अभान काय असा विकल्पच केला जात नाही. आकाशांतील वायूप्रमाणें तें स्पंदास्पंदस्व-भाव आहे, असें जाण. चिदाकाश स्वप्नांत जसें भासतें, तसेंच तें आतां भासत आहे. तें आका-शांतील आकाशच आहे. तें नीरूप आहे. हें पृथिव्यादिक केव्हांहि सत् नाही. हें सर्व चिदा-काशरूप असल्यामुळें जरी भासलें तरी सत् नाही, असत् नाही, किंचित् नाही व अकिंचित्-हि नाही. तें परोक्ष नाही, प्रत्यक्ष नाही. सत् नाही व असत्हि नाही. तर जसें आहे तसेंच आहे. तें अनिर्वचनीय आहे. प्राज्ञच या लोक-पर्यायवृत्तान्ताला जाणतो; दुसरा कोणी जा-णत नाही. ज्या अर्थी तो प्राज्ञच सर्वांच्या हृदयाकाशांत आत्मत्त्वानें असतो, त्याअर्थी

अशाच दृश्य संविदेनें हें आंतर शरीर, हें बाह्य ब्रम्हांड, हें सत्, हें असत् इत्यादि भेदकल्पनेनें हें सर्व म्हटलें जातें. कारण यांत बाह्य काय व आंतर काय? सर्व शिव, शांत, अशांत ॐ आहे असें जाणून मांडुक्योपनिषदांत सांगितल्याप्रमाणें प्रणवरूप अभेदकल्पनेनें त्याचा प्रविलाप करून शांत व्हावें. विचार प्राप्त होईपर्यंत असत् असलेलाहि वाच्य व वाचक-विकल्प लौकिक व्यवहाराचा अतिक्रम न करतां स्वीकारावा. वाच्यवाचक दृष्टीवांचून शास्त्रार्थविचार सिद्ध होत नाही. तो विषय, संशय, पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष व फल या पांच अंगांनीं युक्त अशा विकल्पानें केल्यासच सिद्ध होतो. अर्थात विचारावांचून सिद्धि होत नाही. रात्री दीपावांचून घरांतील कोणताहि पदार्थ नेत्रांना दिसत नाही. म्हणून सम्यक् विचाररूप शुद्ध बुद्धीनें अंतःसंकल्परूप सर्व विकल्प सोडून मनाला सर्व शास्त्रांचा महान् अर्थ असा जो सच्चिदानंद अद्वयात्मा तदेकनिष्ठ करून या संसारांतून उड्डाण कर व मोक्षाख्य उत्तम पदाला प्राप्त हो. १६७.

सर्ग १६८ वा.

१अबुद्धिपूर्वक सर्गाचा आरोप चिन्मात्ररूप आहे असें वर्णन. व २ चित् निर्विकार असल्यामुळे त्याचा अपवाद.

श्रीवसिष्ठः—ज्याप्रमाणें वृक्ष अबुद्धिपूर्वकच क्षणजे मी शाखावैचित्र्य करतो अशा संकल्पावांचूनच तें करतो, त्याप्रमाणें जन्मादि विक्रियाशून्य परमात्मा आकाशासारख्या स्वात्म्यामध्ये शून्यात्मक विचित्र प्रपंचाध्यास करतो. ज्याप्रमाणें सागर अबुद्धिपूर्वकच आवर्तादि करितो, त्याप्रमाणें आकाशरूप सर्वेश्वर आकाशांत जग-

त्प्रतिभास उत्पन्न करतो. तो त्या जगदाकार स्वसंविदेच्याच मन, बुद्धि, अहंकार इत्यादि विविध संज्ञा सृष्टीच्या आरंभी यथाश्रुति करतो. चितीचा बुद्ध्यादि सिद्धीपर्यंत अबुद्धिपूर्वकच आरंभ होतो. पण बुद्धीची सिद्धि झाल्यानंतर संकल्पानें केला जाणारा जो दृश्यरूप आरंभ तो बुद्धिपूर्वक होतो. या दोन्हीविषयीं समुद्रापासून होणाऱ्या तरंगांचा दृष्टांत योग्य आहे. ज्याप्रमाणें समुद्रापासून प्रथम अगदीं सूक्ष्म आवर्त, नंतर त्यापासून तरंग, नंतर त्यापासून मोठ्या लाटा होतात, त्याप्रमाणेंच चिन्मात्रापासून मनोबुद्ध्यादिक प्रवृत्त होतात. चित्रामध्ये काढलेलें जगत् जसे भित्तिमात्र म्हणजे आपलें आधाररूप असतें त्याप्रमाणें चितीमध्ये भासणारें हें जगत् चिदाकाशमात्र आत्माच आहे. पूर्वोक्त दृष्टांतांतील अबुद्धिपूर्वक प्रवृत्त झालेलाहि आरंभ नियतीनें समान रचनेनें युक्त असतो. त्याप्रमाणें चितीतील सर्गाकार आरंभहि एकसारख्याच रचनेनें युक्त असतो. ज्याप्रमाणें वृक्षाचे ठिकाणीं पल्लव, गुच्छ इत्यादि नांवें दुसरा कोणी करतो, त्याप्रमाणें चिद्वक्षाच्या पुष्पाप्रमाणें असलेल्या पृथिव्यादिकांचीं नांवें हिरण्यगर्भ ठेवतो. महातरूहून पत्र-पुष्पादिक जसे भिन्न नाहीत तसेंच चिदाकाश परमात्म्याहून अनन्यच क्षणजे हें सर्व अभिन्नच आहे. वृक्षाच्या अवयवांना व्यष्टि जीव जशीं निरनिराळीं नांवें देतो त्याप्रमाणें चिदाकाशस्वरूपांत व्यष्टि जीव होऊन स्वपुत्रादिकांच्या ठिकाणीं व कार्यांतरामध्ये अनेक नावांची तो कल्पना करतो. सर्ग हे चित्तरूचे पल्लव आहेत. पण चित्त्वामुळेच ते वस्तुभूत नाहीत. तो चित्त स्वतः स्वप्नाप्रमाणें कार्यकारणभावानें युक्त असल्याप्रमाणें भासतो. जर सर्गादि नाहीत तर चित्कडून परलोकी त्याचा व्यर्थ कसा अनुभव घेतला जातो, अशी

शंका येते. पण ती योग्य नव्हे. कारण विहित-
निषिद्ध कर्मफलत्वाचा असंभव होण्याचा
प्रसंग येतो. यास्तव हें असें कसें म्हणतां येईल
म्हणून विचारशील तर स्वप्नादिकांमध्ये व प्रसि-
द्ध रज्जुसर्प, मृगजल इत्यादिकांच्या अनुभवा-
मध्ये तरी व्यर्थत्वाचा अपन्हव कोण करील?
ह्मणजे तीहि व्यर्थ नव्हेत असे कोण म्हणेल?
कारण तीं सुद्धां कर्मांचीं फलेंच आहेत. तेव्हां
केवल कर्मफलाचा भास होतो, एवढ्याच
वरून स्वप्नादिकांप्रमाणेंच परलोकालाहि सत्य
मानतां येत नाही. साकार तरूच्या ठिकाणीहि
साकार कल्पना केली आहे, व केवलरूप
निराकार चितीच्या ठिकाणीहि साकार जगाची
कल्पना झाली आहे. पण या दोन कल्पनां-
मध्ये असा फरक जरी असला तरी ते दोन्ही
अध्यारोप आहेत, यांत कांहीं संशय नाही.
जसें पुष्पांत गंधादिक, वायूंत स्पंदादिक, व
आकाशांत शून्यादिक, तसे परब्रह्मामध्ये
बुद्ध्यादिक पदार्थ आहेत. जसें पुष्पांत गंधादिक
व आकाशांत जसें शून्यादिक, व जसें वायूमध्ये
स्पंदादिक तशा या चितीमध्ये पृथिव्यादि सृष्टि
आहेत. ज्याप्रमाणें आकाश, वायु व पुष्पें
यांच्या ठिकाणच्या शून्यता, स्पंद व गंधदृष्टि
जरी अनुभवाला आल्या तरी त्या त्याहून
भिन्नत्वानें शून्य आहेत. त्याप्रमाणें चैतन्यामध्ये
सर्गस्थितिहि शून्य आहे. आकाशाहून शून्यता
पृथक् नाही. जलाहून द्रवत्व पृथक् नाही. पुष्पा-
हून वास पृथक् नाही. वायुहून स्पंदन पृथक्
नाहीं. अग्नीहून उष्णत्व पृथक् नाही, हिमाहून
शैत्य पृथक् नाही, त्याप्रमाणें स्वच्छ चिदाका-
शैकरूप ईश्वराहून जगत् पृथक् नाही. सृष्टीच्या
आरंभी जें आकाशांत व स्वप्नांत हृदयामध्ये जें
कारणावांचूनच दिसतें तें चिदाकाशाहून
पृथक् कसें असेल? याविषयी स्वप्न हाच
दृष्टांत विचार करणाऱ्या लोकांना नित्य अनु-

भूत आहे. चिन्मात्रावांचून त्यांत सार काय
आहे, तें सांगा पाहूं ! स्वप्न स्मृतिच आहे,
कारण हें सर्व बुद्धिसंस्कारानें दृश्य आहे, ह्मणून
म्हणावें तर तेंहि संभवत नाही. कारण संस्का-
रापासून उत्पन्न झालेल्या इतर स्मृतीमध्ये
विषय परोक्ष असतात व येथें निद्रादोषामुळें
प्रत्यक्ष भासतात. त्यामुळें स्वप्नाला स्मृति
म्हणतां येत नाही. स्वप्नाचें ज्या वेळीं स्मरण
होतें, त्या वेळीं निद्रा अरण्यांत पाहिलेल्या
व्याघ्रादिकाला स्वप्नप्रदेशीं समीप आणून ठेवते.
त्यामुळें त्यांत 'हा वाघ' अशी प्रतीति
येते, असें म्हणावें तर अरण्यांतील जो 'वाघ'
याला येथें दिसतो तो त्याच वेळीं अरण्यांत
दुसऱ्या लोकांना कां दिसत नाही? बरें, निद्रा
एकाच वाघाला दोन ठिकाणीं स्थापिते म्हणून
म्हणावें तर एकाच वस्तूची दोन ठिकाणीं स्थिति
कशी संभवेल? यास्तव आवर्तभ्रमानें काकता-
लीय न्यायानें हें जगत् भासतें व जाग्रत् आणि
स्वप्न यांच्या अनुभवाची सिद्धि झाल्यानंतर
ही स्वप्नादि कल्पना होते. अर्थात सृष्टीला
स्वप्नबोधाचा दृष्टांत बरोबर लागूं पडतो. अगो-
दर सर्ग अबुद्धिपूर्वक संपन्न झाला असतां
मागून त्यांतील तरंगादिकांची जशी सिद्धि होते,
त्याप्रमाणें अगोदर सर्गसंनिवेशाची सिद्धि व
नंतर त्यांतील स्मृत्यादिकांची कल्पना आपो-
आप सिद्ध होते. जें कारणावांचून झालेलें तें
जरी झालें असलें तरी खरोखरच झालें नाहीच.
कारण आरंभी न झालेलेंच तें झाल्यासारखें
दिसत असतें; रत्नादिकांच्या ज्योति अबुद्धि-
पूर्वकच उत्पन्न झालेल्या असतात त्याप्रमाणें
ब्रम्हसत्ताच या जगद्दृष्टीच्या वेशानें स्फुरते.
समुद्रांतील तरंगांप्रमाणें हें जगत् प्रथम अनि-
र्वचनीय माध्याख्य कारणबलानेंच उत्पन्न
होतें. नंतर अर्थक्रियारूप सत्त्व धारण करते.
चिदाकाशांत जशी स्वप्न त्याचप्रमाणें जगेंहि

शून्याशून्यात्मक असून सुद्धां कांहीं कारणा-
वांचून प्रवृत्त होतात व निवृत्त होतात. सर्व
पदार्थजात एकमेकांच्या कारणत्वास चिरकाल
प्राप्त होते. पण त्यांचे ईश्वरादिक पदार्थ माया-
सापेक्षरूप असल्यामुळे शून्यरूपच आहेत.
शून्यच उत्पन्न होते व हे शून्यच वृद्धि पावते.
अत्यंत शून्यत्वामुळे हे अविद्यमान असलेलेच
नाश पावते. शून्य अशून्यासारखे स्फुरते. या-
विषयी स्वप्न हा अनुभवसिद्ध दृष्टान्त आहे.
पण त्याचाहि जो अपलाप करतो तो मूढ,
धनगर होऊन महामेषाला लांडग्याने उचलून
नेलेले प्रत्यक्ष स्वतः पाहिलेले असूनहि नाही
हणजे ! हे सर्व असत्च भासत आहे. ते भ्रांति-
मात्र आहे. अतिशय कृत्रिम आहे. मायाशबल
चित्चा चमत्कार, हेच त्याचे स्वरूप आहे. पण
तेच ज्ञानी पुरुषाला अकृत्रिम सन्मात्र भासते.
त्याला जगत् भासतच नाही. हा सृष्टि-प्रलय-
भ्रम दीर्घ संकल्पच आहे. तत्त्वज्ञान हे त्याचे
तात्त्विक स्वभावस्फुरण आहे व भ्रांत्याकाराने
स्फुरण होणे हे अज्ञान आहे. मायोपहित
ब्रम्हस्वरूप झटकन दृश्य होऊन कारणावांचूनच
उदय पावते असे पाहिले आहे. याप्रमाणे
दृश्यशून्य आत्म्यामध्ये सुषुप्तानंतर जसे स्वप्न
दिसते तसेच ते दिसते. नंतर अर्थक्रियाव्यव-
स्थेने कार्यकारणभावादि नियतीला ते कारण
होते. चित्त्वामुळे चितीमध्ये हे दृश्य काक-
तालीयन्यायाने प्रकाशमान होते. सागरांतील
तरंगादिकांप्रमाणे ते चित्स्वभावामुळेच स्वतः
उद्भवते. हा चिद्धातु असाच आकाशमात्र आहे,
तो अशा रीतीने आपल्या स्वभावालाच जग-
द्रूपाने प्रकट करतो. प्रथम अबुद्धिपूर्वकच दृश्या-
कार प्रतिभासाने दृश्यभूत होऊन त्यानंतर
त्या चिद्रूपी आत्म्याने आपल्याच स्वरूपांत
स्मृत्यादिक, पृथिव्यादिक, बुद्ध्यादिक या सर्व
कल्पनात्मक संज्ञा निश्चित केल्या आहेत.

श्रीरामः—भगवन् ! याप्रमाणे जगत्
तात्कालिक कल्पनामात्र आहे, असे जर म्हटले
तर पूर्वी उत्पन्न झालेल्या बुद्धीच्या प्रामाणिक
अनुभवापासून झालेल्या संस्कारापासून स्मृति व
प्रत्यभिज्ञा होते, हा सर्व शिष्टांच्या अनुभवाने
सिद्ध असलेला नियम कसा प्राप्त होतो ? स्मृति
किंवा प्रत्यभिज्ञाहि पूर्वानुभूत विषयाविषयांचे
असते असे जर न मानले तर पूर्वोक्त नियम
बाधित होतो.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! सिंह हत्तीला जसा
मारतो त्याप्रमाणे मी तुझ्या या प्रश्नाचे युक्तीने
निवारण करतो. सूर्य प्रकाशाची जशी स्थापना
करतो तसा मी एक अभेद प्रस्थापित करतो,
म्हणजे अद्वैत आत्मतत्त्वाची सिद्धि करतो. हे
जगद्रूप दृश्य चिन्मात्रकोटरामध्ये, वृक्षांत न
खोदलेली वनस्थ बाहुली जशी असते, त्या-
प्रमाणे रहाते. ज्याप्रमाणे सुतार तिला तासून
वृक्षांतून बाहेर काढतो त्याप्रमाणे अद्वितीय
चित्स्तंभापासून ज्याच्या स्वरूपांत कांहीं विकार
उत्पन्न झाला नाही असा आत्मा त्या चित्स्व-
रूप बाहुलीला उत्पन्न करतो. जडस्तंभावर ती
अभिव्यक्त होत नाही, तर अव्यक्तच असते. पण
अधिष्ठानचितीच्या आवरणाची निवृत्ति झाली
असतां तसल्या चिद्धलानेच चंद्रांतील राहू-
प्रमाणे चिदात्म्यांतच ती व्यक्त होते. तर मग
प्रलय व सुषुप्ति यांमध्ये ती कां भासत नाही,
म्हणून म्हणशील, तर त्या दोन अवस्थांमध्येहि
सत्तासामान्यरूपानेहि ती न कोरलेल्या बाहुली-
प्रमाणे भासतेच; ती स्वरूपापासून च्युत होत
नाहीं. चिन्मात्रच असल्यामुळे आत्म्यामध्येच
स्थित असते. सृष्टीच्या आरंभीहि ती चित्
प्रथम पूर्वोक्त निर्विकल्प कल्पनायुक्त होऊन
मागून भोक्त्याच्या अदृष्टानुसार उत्पन्न झाले-
ल्या मनोविकल्पांनी विचित्र सृष्टिकल्पना करते.
ज्याप्रमाणे स्वप्नांत आज उत्पन्न झालेली कल्पना

सहज होते, त्याप्रमाणेच ती परमाकाशरूपिणी चित्ति आपल्या आकाशस्वरूपांत कल्पना करते. ती स्वरूपामध्ये स्वरूपानेच चिद्रूप जगदाकार उत्पन्न करते. ती कशी करते, ह्मणून विचारशील तर सांगतो. ही सत्तासामान्यरूप जगद्बीजभूत ब्रह्मकला, त्या ब्रह्मकलेमध्येच ही चिन्मात्रकल्पना, ही सदा अनावृतस्वभाव तत्प्रतिबिम्बभूत चित्ति, हा जीव, हा अभिमान, हा वृत्तिप्रधान अहंकार, ही निश्चयप्रधान बुद्धि, हे चित्त, हा काल, हे आकाश, हा तो, हा मी, ही क्रिया, हे तन्मात्र-पंचक, हा इंद्रियसमूह, हे पुर्यष्टक, हा आति-वाहिक देह, हा आधिभौतिक देह, मी ब्रम्हा, मी शंकर, मी उपेंद्र, मी सूर्य, हे बाह्य, हे आंत, हा सर्ग, हे जगत् इत्यादि कल्पनासमूह हे अतिनिर्मल चिदाकाशच आहे. त्याहून भिन्न असे त्यांत अणुमात्रहि कांहीं नाही. यास्तव अज्ञानांनीं कल्पिलेले हे जडपदार्थसमूह कोठे रहातात? स्मृति कोठे रहाणार व द्वैता-द्वैत तरी कोठे? याप्रमाणे हे जगत् कांहीं कारणावांचूनच असे भासत आहे. सृष्टीच्या आरंभी स्वप्नाप्रमाणेच ते भासते. आकाशांत आकाशरूपच असलेले ते विकारी असल्यासारखे भासते. आकाशांतच आकाश स्फुरते. चिन्मयामध्ये जे चिन्मय ज्ञान झाले आहे ते त्या चिन्मयामुळेच होय. पण ब्रम्हज्ञान झाल्यावर ते जगत् कोठे? स्वप्न कोठे? स्मृति कोठे? काल कोठे व कल्पना कोठे? आकाशातील शून्याप्रमाणे हे शांत चिद्भानच दिसत आहे. जे चिद्भानाच्या आंत आहे, तेच बहिर्भूत-त्वास प्राप्त झाले आहे. पण सन्मात्रावांचून वस्तुतः कांहीं आंत व कांहीं बाहेर नाही. हे अंध बाधांनो ! अवयवशून्य, शांत, अनिर्देश्य अशा तत्त्वापासून कारणावांचूनच जे प्रवृत्त होते, ते उत्पन्न झाले आहे असे कसे म्हणता

येईल? तशीच जी कूटस्थ वस्तु ती विकारी कशी होईल? यास्तव जसे परब्रम्ह आहे, तसेच हे दृश्य परब्रम्ह आहे. जे स्वप्नांतील चिदाकाश तेच स्वप्ननगर होय. हे दृश्य यत्कि-चित्हि कांहींच नाही. पूर्ण सागरामध्ये रजःकण कोठे? त्याचप्रमाणे परमाकाशांत दृश्य कोठे? तथापि हे जे कांहीं भासत आहे, ते निर्विषय चिन्मात्रच आहे. आणि ज्या अर्थी ते निर्विषय आहे, त्या अर्थी ते शांत आहे. ते दुसऱ्या कोणाला प्रकाशित करीत नसतांना स्वयंप्रकाश असते. पूर्णब्रम्हाणसून हे पूर्ण जगत् उदय पावले आहे. ते कोणी वर काढलेले नसतांही त्यांतून वर काढल्याप्रमाणे दिसते. परमात्माच हे प्रकाशरूप आमान आहे. रामा ! स्वतः अनुभवच असलेले हे आत्मतत्त्व मी अशा प्रकारे अतिशय स्पष्टपणे, पुनः पुनः उच्चस्वराने जरी सांगत आहे, तरी मंद अधिकारी जनांच्या मनांतील विमूढत्व म्हणजे स्वप्नप्राय जगाला सत्य समजणे ही भ्रांति अद्यापि जात नाही. अरे अरे ! ज्ञानी अधिकारीही तिचा एकाएकी त्याग करू शकत नाही. तेव्हा या मोहाचे प्राबल्य किती आहे म्हणून सांगावे ! १६८.

सर्ग १६९ वा.

१ ज्याचे चित्त विश्रांति पावले आहे अशा जीवन्मुक्ताचीं अनेक लक्षणे. सांगितली जातात. व २ आत्मज्ञाची सदा सुपुष्टि.

श्रीवसिष्ठः—ज्याची मति प्रत्यगात्म्या-मध्ये आसक्त झाली आहे, त्याची सुखसाधने सुखाला कारण होत नाहीत व दुःखसाधने दुःखाला कारण होत नाहीत. त्यालाच मुक्त असे म्हणतात. जशी विस्तीर्ण भोगांमध्ये

आसक्त झालेली अज्ञांची मति त्या भोगांपासून ढळत नाही, त्याप्रमाणे ज्याची चिदाकाशांत अचल झालेली बुद्धि त्यापासून ढळत नाही, त्याला मुक्त असे म्हटले जाते. ज्याचे अचंचल चित्त चिन्मात्र आत्म्यामध्येच विश्रांति पावते व त्या परमात्म्यांतच निमग्न होते त्याला जीवन्मुक्त म्हटले जाते. परमात्म्यामध्ये विश्रांति पावलेले ज्याचे मन त्यापासून परतून पुनः या दृश्यामध्ये रममाण होत नाही, तो जीवन्मुक्त म्हटला जातो.

श्रीरामः—हे मुने! ज्याचे सुखसाधन सुखाला कारण होत नाही व दुःखसाधन दुःखाला कारण होत नाही, त्या अचेतन मानवाला मी जडच समजतो.

श्रीवसिष्ठः—जो शुद्ध बोधात्मा चिदाकाशांत एकान्तनिष्ठ झालेला असतो व प्रयत्नावांचून सुख जाणत नाही, त्याला विश्रांत असे म्हणतात. विवेकाने ज्याचे सर्व पदार्थाविषयीचे सर्व संदेह वस्तुतः शून्य झालेले असतात तो परमपदी विश्रांति पावला आहे. ज्याची कोणत्याही विषयाविषयी केव्हांही आसक्ति नसते, तो बाहेरून व्यवहार जरी करीत असला तरी आंत विश्रांति पावलेलाच म्हटला जातो. ज्याची सर्व कर्मे फलाविषयी इच्छा व संकल्प यांनी रहित असतात, त्या प्रारब्धप्राप्त व्यवहार करणाराला विश्रांति पावलेला असे म्हटले आहे. या विश्रांतिरहित, निराधार, दीर्घसंसारमार्गीत चिन्मात्रत्वदर्शनामुळे आत्म्यामध्ये ज्याने विश्रांति संपादन केली आहे, तोच सर्वोत्तम होय. जे चिरकाल भ्रमण करून त्यामुळे झालेल्या श्रमाचे निवारण करण्यासाठी निजल्याप्रमाणे दिसतात, ते व्यवहार-तत्पर जरी असले तरी विश्रांतीला प्राप्त झाले आहेत, असे समजावे. विषयांच्या मार्गे न धांवणे हेच जीवन्मुक्तांचे लक्षण आहे. ते 'दृश्य व द्रष्टा या दोहोंनी

शून्य असलेल्या स्वचित्ताकाशांत सुद्धा चिद्रूप भास्करच उदय पावले आहेत की, काय' असे या संसारांत भासतात. संदेह व व्यवहारस्थ असूनही, ते उत्तम पुरुष निजल्याप्रमाणे व विदेह असल्याप्रमाणे दिसतात. ते जडासारखे भासतात, पण जड नाहीत. येथे शय्येवर निजलेलेच असतांना जे स्वप्ननगरा-मध्ये व्यवहार करीत असतात त्यांना 'निजलेले' असेच म्हणतात, परंतु वस्तुतः ते अजडतेला प्राप्त झालेले असतात. दीर्घपरिभ्रमण करून थकलेला व त्या परिभ्रमणापासून निवृत्त झालेला एखादा मनुष्य विश्रांति घेत रहातो व सुखाने मौन धरून बसतो, तोंडाने एक वाक्यहि उच्चारित नाही, पण त्याला जडाकृति म्हणतां येत नाही, त्याचप्रमाणे संसारमार्गीतील दीर्घ परिभ्रमणाने थकलेला हा जीवन्मुक्त बहिर्मुखाशी भाषणहि करीत नाही. पण तेवढ्यावरून त्याला जड असे म्हणतां येत नाही. अविद्यातमोमयरूप जी सर्व भूतांची रात्र तोच परमबोध होय; तीच परा शांति व त्यांतच हा एकरसाने स्थित असतो. या दुःखद दृश्यामध्ये सर्व भूते अगदी दक्ष असतात. पण त्यांत हा जीवन्मुक्त सतत सुप्त असतो. तो सुखदुःखरूप संसाराला पहात नाही. जो कर्मसमूहाचा अनादर करून स्वात्म्यामध्येच स्थिर रहातो, त्याला आत्माराम म्हणून म्हटले आहे. रामा ! तो जड नव्हे. तो या दुःखाच्या पार गेलेला असतो. भवसागराच्या परतीराला पोचलेला असतो. तो भाग्यवान् पुरुष आत्म्यामध्येच विश्रांतिसुखाचा अनुभव घेत रहातो. तो या दीर्घ संसारमार्गीत अतिशय श्रांत झालेला असतो व फसविण्या-मध्ये अतिशय चतुर असलेल्या विषयांकडून क्रूर वाटमान्यांप्रमाणे हा लुटला जातो. जो भोग-भावांनी आतुर झालेला असतो व त्यामुळेच

तो विषयांचा प्रदेश सोडून दूर जावयास निघालेला असतो. जरारूपी असलेला तो मनुष्य तुषाराशनीकडून वारंवार व्यवहाराला असमर्थ केला जातो. तो जन्मरूप जंगलांतील हरिण व्यर्थ व्यग्र होऊन एकसारखा धांवत सुटतो. तो एकटाच दुःखरूपी कंटकमय प्रदेशांतून चालू लागतो. ज्यांत सुखच्छाया अतिशय दुष्प्राप्य आहे, अशा संसारमार्गांतील तो वाटसरू होतो. दुष्कर्म हेच पाथेय त्याने बरोबर घेतलेले असते व तो पदोपदी ठेचाळून त्या मार्गांत गडबडा लोळत असतो. अर्थानर्थमय संकुचित मार्गाकडून तो परवश केला जातो. याप्रमाणे शांत झालेला हा जीव दैववशात् साधनसंपत्ति संपादन करून सच्छास्त्र व गुरुप्रसाद यांच्या योगाने तत्त्वसाक्षात्काराने जागा होऊन संसारसागराच्या परतीरास पोचून आत्मज्ञानी होत्साता शय्यारहित असूनहि सुखाने शयन करतो. शयनाची इच्छा करणारे लोक ज्या गृह-प्रासाद-पर्यंकादिकांची इच्छा करतात, त्यांनीं रहित असलेला हा आत्मज्ञानी प्राणादिकांच्या व्यवहाराने रहित होऊन, आत्मस्वरूपाविषयी जागृत होऊन, स्वरूपबहिर्भूत निद्रारूप वस्तूनेहि रहित होऊन सुखाने शयन करतो, हे केवढे आश्चर्य आहे? जातिवंत घोड्याप्रमाणे हा आत्मवान् जातिरहित असून व्यवहारांत खाणे, जाणे, बसणे, बोलणे इत्यादि करीत असूनहि लोकांमध्ये किंवा महारण्यांत सुखाने शयन करतो. तत्त्वदर्शी लोकांची गाढ निद्रा कांही अपूर्वच आहे. ती कल्पांतीच्या मेघगर्जनेने किंवा त्याचे अंग कापल्यानेहि भंग पावत नाही. तत्त्वदर्शी लोकांची गाढ निद्रा कांही अलौकिकच आहे. कारण ती चिन्मात्रदर्शनाविषयी प्रबुद्ध असलेल्या ज्ञात्यांच्याहि बाह्येंद्रियांना मिटविते. ह्यणजे त्यांच्यामध्ये विषयग्रहणशक्ति

ठेवीत नाही. ज्याचे नेत्र मिटलेले नाहीत अशा त्या तत्त्वज्ञानी पुरुषांचे विश्व निमीलित होते. तो आत्मज्ञ पुरुष परमार्थाने मत्त झालेला असतो व त्यामुळे सुखाने शयन करतो. सर्व जगाला गिळून परम पूर्णतेला प्राप्त झालेला आत्मज्ञ तृप्ति होईपर्यंत अमृत पिऊन सुखाने शयन करतो. तो विषयानंदरहित असूनहि महाआनंदी असतो. तो अक्षय अद्वैतसुखाचा अनुभव घेतो. दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकाशाने प्रकाशित न होणाऱ्या स्वात्म्यामध्ये त्याचा फार मोठा प्रकाश असतो आणि अशा स्थितीत तो सुखाने शयन करतो. त्याचा मोहान्धकार शांत झालेला असतो. प्रकाशामध्ये तो लंपट असतो. अमूर्तानंदरसाचा पूर्ण अनुभव घेतो व सुखाने शयन करतो. अनंत दुःखानुभवाविषयी तो शांत असतो, पण लोकसंग्रहार्थ वर्णाश्रमोचित व्यवहारांत तत्पर असतो. बाह्य विषयांमध्ये अनासक्त असतो. आत्मसुखाचा सतत अनुभव घेतो. अशा रीतीने तो आत्मज्ञानी सुखाने शयन करतो. आत्मज्ञानी पुरुष आपल्या स्वरूपाला सूक्ष्माहूनहि सूक्ष्म व स्थूलाहूनहि स्थूल करून बिदाकाशरूप शय्येवर सुखाने शयन करतो. सूक्ष्मतेमुळे अतिशय अणु व विभुत्वामुळे अतिशय स्थूल अशा चिदेहांतील प्रत्येक अणूत अनंत कोटि विश्वे धारण करून जीवन्मुक्त सुखाने शयन करतो. अनेक संहार व सर्ग करीत असूनहि कांही न करणारा जीवन्मुक्त परमप्रकाशरूप शय्येवर सुखाने शयन करतो. संसारसमूह हे स्वप्न आहे असे जाणून पूर्ण प्रकाशाने प्रकट होणाऱ्या दिशांप्रमाणे अपरिच्छिन्न सुषुप्तेला प्राप्त होणारा तो ज्ञानी सुखाने शयन करतो. सर्व जगत्पदार्थांच्या सत्तासामान्यतेला प्राप्त झालेला तो आत्मज्ञानी आकाशाहूनहि अधिक व्यापी होऊन सुखाने शयन करतो. प्रथम प्रविलापनाने आकाश

तेला प्राप्त केलेले जगत् अव्याकृत आकाशाहूनहि अति स्वच्छ असलेले चिदाकाश करून शब्द व प्रश्वास या दोहोंसहि शांत करून सुखानें शयन करतो. प्रत्यगात्मभूत चिदाकाशाच्या एका कोपऱ्यांत हें आमचें जगत् स्वप्नाप्रमाणें पहात तो जीवन्मुक्त सुखानें शयन करतो. प्रारब्धाच्या प्रवाहानें प्राप्त झालेल्या व्यवहाररूप चटईवर विश्रांति घेत असलेला तो जीवन्मुक्त सुखानें शयन करतो. आकाश आपल्याच शून्य सत्तेमध्ये जसें रहातें, त्याप्रमाणें दीर्घप्रयत्नानें बहिर्मुख होऊन स्वप्नदर्शनाप्रमाणें जगाला पहात तो स्वरूपानेंच जिवंत रहातो. परमाकाशत्वास प्राप्त झालेला ज्ञानी आकाशासारख्या स्वरूपज्ञानानें, आकाशासारख्याच जीव-जगद्रूप मिथ्या धर्मांना मोठ्या यत्नानें पहात रहातो. तो प्रबुद्ध असूनहि निजलेला व सुप्त असूनहि जागणारा जीवन्मुक्त सतत रममाण होतो. अज्ञविषयांमध्ये तो निजलेला असतो व परमार्थविषयामध्ये सतत जागत असतो. याप्रमाणें सदा सुप्त असलेलाहि तो लोकप्रसिद्ध प्रबोध व स्वाप या दोन अवस्थांमध्ये लोकांप्रमाणेंच प्रबुद्ध व सुप्त होऊन जाग्रत् व स्वाप्न विषयभोगांमध्ये साह्य करणाऱ्या एका सुहृदासह सतत रममाण होतो व सुषुप्तदर्शेतहि त्या सुहृदाबरोबरच त्या अवस्थेचा अनुभव घेतो. तो जीवन्मुक्त जन्मांतरीं चिरसहवासानें जडलेल्या स्नेहातिशयानें आपलें सर्व वैषम्य टाकून समचित्तानें शम, दम, तितिक्षा, ज्ञान, वैराग्य, संतोष इत्यादि विचित्र अनुवृत्तींनीं मधुर झालेल्या चिरंतन मित्रासह क्रीडा करीत आपल्या आयुष्याचे दिवस घालवितो व देहपातानंतर निरतिशय आनंदरूप विदेहकैवल्यपदीं विश्रांति घेतो. १६०

सर्ग १७० वा.

—:०:—

१ पुत्र, स्त्री, भृत्य, यांसह स्वकर्मसंशक सुहृद, त्याचे गुण व त्याची सुखावह क्रीडा, यांचें वर्णन.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! ज्याच्यासह हा रममाण होतो तो याचा सुहृद् कोण तें सांगा. त्याची क्रीडा कोणत्या स्वभावाची असते ? आत्मस्वरूपावस्थिति हीच त्याची क्रीडा आहे ? कीं, रम्य भोगस्थानांमध्ये—विहारांमध्ये जडणारी प्रीति ही त्याची क्रीडा आहे ?

श्रीवसिष्ठः—कर्म हाच त्याचा एक अकृत्रिम मित्र साहे. कर्म तीन प्रकारचें आहे. एक स्वप्रवाहेहित, दुसरें प्रायेहित व तिसरें स्वकर्म. सहज कर्माला प्रवाहेहित, लोकसंग्रहार्थ शास्त्रीय कर्माला प्रायेहित व आपल्या प्रयत्नांनीं केलेला जो सच्छास्त्राभ्यास, विचार, सत्संग, शम, दम, तितिक्षा, उपरम, शौच, संतोष, ईश्वरप्रणिधान, संयम इत्यादि तें स्वकर्म होय. हें तिन्ही प्रकारचें अनिषिद्ध कर्मच 'कर्म' या नांवानें येथें सांगितलें आहे. हा कर्मरूप मित्र पित्याप्रमाणें समाधान करतो. स्त्रीप्रमाणें अकार्यामध्ये नियमन करतो व भयंकर संकटामध्ये एक क्षणभरसुद्धां सोडीत नाही. हा निर्भयपणानें सेवा करतो; उत्तम सुख देतो. याला कोप आला तरी उलट तो याच्यावर रागावत नाही. समाधानरूप अमृताचा प्रसार करतो. दुर्गम मार्गांत व दुर्वार वर, कलह इत्यादि दोषांत आसक्त झालेल्या याचा उद्धार करण्यास तत्पर असतो. सर्व विश्वासरत्नांचा तो कोशच आहे. अनेक जन्मांमध्ये सतत अनुरक्त झाल्यामुळे तो लहानपणापासून बरोबर रहातो. त्याच्या बरोबर धुळीमध्ये खेळलेला असतो. त्यामुळेच लहानपणापासूनच तो त्याचा सोबती असतो. तो याच्या दुराचर-

णाचें निवारण करतो. पित्याप्रमाणें रक्षण करण्यास तत्पर असतो. अग्नीच्या उष्णतेप्रमाणें, पुष्पाच्या सुगंधाप्रमाणें त्याचा याच्याशी नित्य संबंध असतो. सूर्य व निर्मल दिवस यांची जशी व्याप्ति असते, तसेंच या दोघांचें नित्य साहचर्य असतें. केवल लालन करण्यांत तत्पर, नित्य पालन करण्यांत परायण, सर्व संकटांतील काठिण प्रसंगी रक्षण करण्यास तयार, सोन्याला शुद्ध करणाऱ्या अग्नीप्रमाणें, अशुचि-स्पर्श, अमक्ष्यभक्षण, इत्यादि कारणांनीं अशुद्धावस्थेत असलेल्याहि याच्या देहाचें शोधन करणारा, हें त्याज्य आहे व हें ग्राह्य आहे असें दाखविण्यास तत्पर, जणुंकाय अनिष्ट कथांनीं एखाद्या नगरांतील चतुर मनुष्याप्रमाणें आल्हाद देणारा; शरीर, मन व वाणी यांच्या शुभ व्यवहाररूप विवेकरत्नांचें जणुंकाय भांडारच, सूर्य अंधकाराला ज्याप्रमाणें दाखवीत नाही, उलट त्याचें दुरूनच निरसन करतो, त्याप्रमाणें सतत अप्रिय न दाखवितां दुरूनच त्याचें निरसन करणारा व अनुरक्त पत्नीप्रमाणें प्रिय असेल तेवढेंच दाखविणारा, सर्व जनांला प्रियंवद करून स्वतःहि प्रियच आचरण करणारा; ज्याचें हृदय कोमल, मधुर, स्निग्ध, अक्षुब्ध व सावधान असतें; सज्जनांची शुश्रूषा करणारा, पूज्य, सितपूर्वक भाषण करणारा, कामापासून निवृत्त झालेला, सद्रूप, परमार्थाचें एक मुख्य कारण, अज्ञजनांमुळे दैववशात् उत्पन्न झालेल्या रणांत प्रथम प्रहार करण्यास तयार असलेला, लोकोत्तर क्रीडा, हास्य, कौतूहल निर्माण करून लीलेनेंच मनोरंजन करणारा; उत्तम शील, स्त्रिया व कुल यांचें रक्षण करणारा; आधि-व्याधींनीं युक्त असलेल्या चित्ताला अमृताप्रमाणें जीवन देणारे जणुंकाय औषधच, विशेषेकरून पांडित्य व वाद यांच्या योगानें पूज्य; प्रभु, गुरु, मान्य,

यांच्या चित्तांचें रंजन करणारा; कुल व शील समान असल्यामुळे जणुंकाय द्विधाभावानेंच स्थित असलेला; राजे, साधु, दाते या सर्वांना अनुरक्त करणारा, यज्ञ, दान, तप, तीर्थ, न्यायार्थ यांमध्ये प्रेरणा करण्यास सज्ज असलेला; पुत्र, भार्या, ब्राह्मण, स्त्रिया, भृत्य, बंधु यांसह शुभ भोजन व पान करण्यास योग्य; ज्याची संगति अतिशय श्लाघ्य आहे असा; दुःख देणाऱ्या विषयोपभोगादिकांच्या तृष्णेचें निवारण करणारा; स्निग्ध गोष्टी करण्यांत अतिशय उदार; विधासाचें उत्तम स्थान; अशा कलत्रयुक्त सत्कर्मनामक आत्ममित्राशीं संयुक्त झालेला जिवन्मुक्त स्वभावानेंच प्रेरित होत्साता रममाण होतो.

श्रीरामः—हे मुनीश्वरा ! त्या मित्राचें कलत्र कोण ? व त्याचें स्वरूप काय आहे ? तें मला संक्षेपतः सांगा.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! स्थान, दान, तप व ध्याम, या नांवांचे या सुहृदाचे चार महात्मे पुत्र आहेत. त्यांच्या गुणांनीं सर्व प्रजा त्यांच्यावर अनुरक्त झाली आहे. चंद्राच्या कोरीप्रमाणें दृष्टीनेंच सर्व लोकांना आनंद देणारी व आपल्या शुभ कर्माख्य पतीला एक क्षणाहि सोडून न रहाणारी मुदिता म्हणजे नित्य संतुष्टता या नांवाची त्याची भार्या आहे. ती त्याच्यावर अतिशय अनुरक्त आहे. ती दयेमुळे सर्वत्र धन पसरित असते. ती दृश्याचें हरण करणारी, आनंद उत्पन्न करणारी, व त्याच्या मित्रालाहि सोडून न रहाणारी आहे. समता ही त्याची दुसरी भार्या होय. ती त्याला सतत अतिशय प्रिय आहे. ती याच्या द्वाराचें रक्षण करीत असते. नेहमी त्याच्या सन्मुख उभी राहून त्याला सुख देते. ती याच्या बुद्धीला नेहमी धैर्यामध्ये व धर्मांमध्ये धारण करते. ती या धीर, धुरंधर व धन्य पतीच्या पुढें धांवत असते. या राजाच्या

सुहृदाला विषयरूप शत्रूला जिकण्याचा प्रसंग आला असतां, योग्य सल्ला देणारी मैत्री या नांवाची तिसरी एक भार्या आहे. ती सर्वत्र सम असल्यामुळे सर्वदाच याच्या स्कंधाशी संलग्न असते. श्रेष्ठ मर्यादाकार्याची ही उपदेष्टी आहे. ही मोठी चतुर आहे. सर्वांना मान्य असलेल्या त्याची सत्यता हीच धन्याध्यक्ष आहे. अशा परिवाराने युक्त असलेल्या स्वकर्मसंज्ञक भिन्न-मंत्र्यासहवर्तमान व्यवहार करणारा जीव-न्मुक्त दृष्ट होत नाही व क्रुद्ध होत नाही. लाभ झाला असतां आनंद वाटत नाही व हानि झाली असतां खेद होत नाही. चित्रांत काढलेल्या योद्ध्याप्रमाणे युद्धादिकांच्या योगाने लौकिक व्यवहार करीत असूनहि तो स्वरूपामध्ये जशा चा तसाच रहातो व शांतचित्त मुनि असतो. वस्तुशून्यवादामध्ये डोंगराप्रमाणे स्वस्थ बसतो. प्रयोजनरहित शब्द उच्चारल्यास हा अत्यंत बधिर असतो. लोकाचाराच्या विरुद्ध असलेल्या सर्व कर्मांमध्ये शवासारखा निश्चल रहातो. श्रेष्ठ आचार व विचार यांमध्ये वासुकि किंवा बृहस्पति यांसारखा रहातो. त्याची वाणी बोलत असल्यास ती पुण्यकथाच बोलते. तो आपल्या व दुसऱ्यांच्या कौटिल्यादि दोषांना यथावत् जाणतो. संदिग्ध गोष्टींचा निर्णय एका क्षणांत करतो. सर्वव्यापक वस्तूचा मोठा वक्ता असतो. त्याची दृष्टि सर्वत्र सम असते; अंतःकरण उदार असते. तो मोठा दाता आहे, तो आपल्याजवळ जे असेल ते सर्वांना विभागून देतो. तो कोमल, स्निग्ध, मधुर, सुंदर व पुण्यकीर्तन म्ह० ज्याची ख्याति पुण्यकारक आहे असा असतो. हे सांगितलेले सर्व गुण, हा ज्ञानी जीवन्मुक्तांचा स्वभावच आहे. त्यांना हे गुण आपल्या ठिकाणी प्रयत्नांने आणावे लागत नाहीत. चंद्र, सूर्य, अग्नि इत्यादि दुसऱ्यांच्या प्रेरणेने प्रकाशमान होत

नसतात, तर ते स्वभावतःच प्रकाशमान होतात, हे प्रसिद्ध आहे. १७०.

सर्ग १७१ वा.

—:०:—

१ जीवन्मुक्तीची दृढस्थिति होण्यासाठी व सर्व संदेह शांत होण्यासाठी पुनः तत्त्वोपदेशाने दृश्याचे निराकरण केले जाते.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! हे चिदाकाशच जगद्रूपाने भासते. पण वस्तुतः जगत् शून्य नाही, भासमान नाही व संविद् नाही. हे चिदाकाश जगत् या नांवाने भासत आहे, पण ते वस्तुतः जगत् नव्हे. अज्ञदृष्ट्या ते जगत् भिन्न असल्यासारखे जरी स्थित असले, तरी आकाशाहून शून्यत्व जसे भिन्न नसते, त्याप्रमाणे चिदाकाशाहून ते भिन्न नाही. निर्विषय चैतन्यच दृश्य या रूपाने भासते. दोन पदार्थांच्यामध्ये जे संविद्धे स्वरूप असते, तेच दृश्यरूपाने भासते. हे दृश्य त्याहून भिन्न नाही. महाप्रलय झाला असतां आदि सर्ग परमात्म्यापासून पुनः कसा होणार ? कारण त्या वेळी परमात्म्याहून कांही कारणच संभवत नाही. आणि सद्रूप परमात्मा तर सर्वकार्यकारणभाव-शून्य आहे. तेव्हा या दृश्याचा कोणापासून उद्भव होणार ? त्या वेळी अणुमात्राहि दृश्याचे बीज नसते, की ज्यापासून हे 'मूर्तचक्र' प्रवृत्त होईल. त्यामुळे हे मूळ तादृश जगत् उत्पन्नच झालेले नाही. बंध्यापुत्राप्रमाणे हे अत्यंत असत् आहे. त्यामुळे ही दृश्यबुद्धि मुळी नाहीच. दृश्य ह्मणून अभितः स्थित असलेले हे जे कांही भासत आहे, ते शुद्ध चिन्मात्रच आहे. ते आकाशच स्वच्छ परमपद आहे, असे विद्वान् समजतात. ज्याप्रमाणे सुषुप्तापासून स्वप्नत्वाला प्राप्त होणारे चिदाकाश

अनवस्थित होतें त्याप्रमाणें आपलें स्वच्छ चिन्मात्र अनामयस्वरूप न सोडतांच तें जगद्रूप अनवस्थिति धारण करतें. सृष्टीच्या आरंभी हा आत्माच स्वरूपांत स्थित असतो. आकाशात्माच चिदाभासरूपानें दृश्य होऊन भासतो. संकल्पानें मंद झालेलें मन जसें नगररूपानें भासतें, त्याप्रमाणें सृष्टीच्या आरंभी परमचिदाकाश दृश्याप्रमाणें भासतें. जसा वायु आपल्या स्वरूपांतच स्पंद, चक्रावर्त या रूपानें चेष्टा करतो, त्याप्रमाणें सृष्टीच्या आरंभी चिदाकाश दृश्यरूपानें विकास पावतें. ह्मणूनच दृश्याचें तत्त्व जर कळलें तर जगत्त्रय भासत नाही, केवल ब्रह्मच भासतें. तें स्वरूपांतच अशा रीतीनें अवस्थित असतें. पृथिव्यादि कोणतेंच मूर्त जगत्स्वरूप केव्हांहि नाहीच. किंवा मूर्त व अमूर्त जें कांहीं आहे तें हें ब्रह्मच विराजमान होत आहे. स्वप्नांतला पर्वत जाग्रत्कालीं जसें निराकार आकाशच, त्याप्रमाणें ज्ञान झाल्यावर हें जगत्त्रय शांत चिन्मात्र आकाशच होतें. ज्ञानी पुरुषाला जगत् अवयवरहित परब्रह्मच भासतें. आम्ही पुष्कळ विचार करीत असूनहि अज्ञान कसें असतें तें जाणत नाही. एका देशाहून दुसऱ्या देशाला प्राप्त झाल्यावर संविदचे मध्ये जें स्वरूप असतें, तो भूतांचा स्वस्वभाव आहे व तेंच परमपद आहे. एका देशाहून दुसऱ्या देशाला प्राप्त झालें असतां मध्ये जें संविदचे स्वरूप असतें, तेंच परमाकाश होय. त्यांत सर्व प्रतिष्ठित आहे. हें पद जशा प्रकारचें आहे तशा प्रकारचेंच हें सदसद्रूप जगत् आहे. ह्मणजे अधिष्ठानानुरूपच अध्यास झाला आहे. कारण पंचभूतांहून भिन्न यांत दुसरे कांहीं नाही. आपलें कार्य आपल्याहून भिन्न नसणें हेंच या जगांतील ब्रह्मसादृश्य आहे. रूपदर्शन, संकल्प, विकल्प वगैरे सर्व तें परमपदच आहे, असें विद्वान्

समजतात. या परमपदरूपी महाजलाचे संकरपादिक हे आवर्त आहेत. दोन प्रदेशांमधील निर्विषय संविदेचें जें स्वरूप त्याहून निराळी अशी जगत् ह्मणून कांहीं वस्तुच नाही. रागद्वेषादिभाव व त्याचप्रमाणें भावाभावदृष्टि यांचें रूप न सोडतांच याचे अवयव होऊन राहिल्या आहेत. पूर्व व अपर या दोन्ही कोटि सोडून मध्ये जें संविदचे रूप असतें, तोच परमस्वभाव आहे व तो जगद्रूप मृगजलाचें अधिष्ठान ह्मणून प्रसिद्ध आहे. एका देशाहून दुसऱ्या देशांत प्राप्त झालें असतां, म्हणजे जागृतींतून स्वप्नांत गेलें असतां मधील सुषुप्तीमध्ये जें संविदेचें रूप किंवा एक सर्गप्रदेशांतून दुसऱ्या सर्गाला प्राप्त होईपर्यंत मध्ये ह्मणजे प्रलयांत जें संविदेचें रूप असतें, इहलोकापासून परलोकी जाईपर्यंत मधील मूर्छावस्थेत जें संविदेचें रूप असतें तेंच सर्वदा तसेंच असतें. त्यालाच अज्ञ जनांनीं जगत् असें दुसरे नांव कल्पिलें आहे. आपल्या स्वरूपापासून च्युत न होणाऱ्या कूटस्थालाच अज्ञ लोक जगत् ह्मणतात. पण आदि-सर्गापासूनच दृश्य उत्पन्न झालेलें नाही. तथापि येथे आहे म्हणून जें वाटतें, तें जगत् मायारूप गारुड्याच्या खेळासारखें आहे. अरेरे! जें दृश्य मुळीं नाहीच, तें आहे असें स्थित आहे! आणि जें परब्रह्म आहे तें नसल्यासारखें झालें आहे! पण मला ब्रह्मभावशून्य व त्यामुळेच विपरीत जगत् कोठें मिळणार? मुढांनीं हि असत् दृश्याला सत् म्हटलें आहे. ते सुद्धां ब्रह्मच जगत् या नांवाचें आहे असें समजतात. ब्रह्मच हें असें भासत आहे. त्यामुळे दृश्य केव्हांच उत्पन्न झालेलें नाही व भासत नाही. हें जें कांहीं भासत आहे. तें ब्रह्माकाशच स्वतः फुरत आहे. स्वतःहून व्यतिरिक्त नसलेल्या आपल्या प्रकाशानेंच माणि, रत्न जसें प्रकाशित होतें, त्याप्रमाणें आत्म्याहून धूयक् नसलेल्या

सृष्टीने चिद्वचोम स्फुरण पावत आहे. त्या शांत पर्दीच हा सूर्य तप्त होतो. हा भास्कर त्याचाच अंश आहे. सूर्य त्यामध्ये जरी स्थित आहे तरी त्याला ताप देत नाही. निशाकर—चंद्र त्याला प्रकाशित नाही. तर हा देवच सूर्याला प्रकाशित करतो. अर्क त्या ईश्वराला प्रकाशित करीत नाही, त्याच्या नित्य चैतन्यप्रकाशानेच तो प्रकाशमान होतो. अहो ! हे त्याचे दृश्यमंडल त्यामुळेच दिसते. चंद्र, सूर्य, अग्नि इत्यादि सर्व पदार्थांचा तो प्रकाशक दीप आहे. तो साकार आहे व निराकार आहे, ही नुस्ती शब्दार्थकल्पना आहे. आकाशांतील पुष्पाप्रमाणे ती असद्रूप आहे. तत्त्ववेत्यांच्या दृष्टीने ती संभवत नाही. कारण विषयाच्या असत्त्वामुळेच ती असद्रूप आहे. जीवरूप जगत्पहाणाच्या सूर्याच्या तेजामध्ये जसे बारीक परमाणु भासतात, त्याचप्रमाणे अपरिच्छिन्न चित्प्रकाश ब्रह्मामध्ये हे सूर्यादिक भासतात; किंवा भासताहि नाहीत ! चिन्मात्र आकाशरत्नाच्या सूर्यादिकांनी युक्त अशा ज्या सृष्टि त्या प्रकाशाहून भिन्न कशा असतील, सांगा बरे ! ते परमपद चिन्मात्रानेहि रहित आहे, शून्यत्वानेहि रहित आहे, सर्वातिरिक्त आहे व सर्व पदार्थांनी युक्त आहे. पृथिव्यादिकहि त्यांत आहेत व नाहीतहि. जिवंत असलेले हे जीव त्यांत नाहीत. दोन अवयवांच्या संयोगामुळे प्राप्त होणारे स्थूलत्व न टाकणारेच असे हे सूर्यादिक त्या चित्प्रकाशांतील निरवयव अणु आहेत. स्वसत्तेचा त्याग न करणारे असे द्वैत किंवा अद्वैत यांत कांहीच नाही. यामध्ये कांही आहे व कांही नाही. हे कांही आहे व कांही नाही, हे सविशेष आहे, किंवा निर्विशेष आहे, या सर्व कल्पना त्या तत्त्वापासून फार दूर आहेत. एक, निरंतर, अनंत, नित्य, अतिविस्तृत अशी चिन्मात्र आकाशसत्ताच जगत् या नांवा-

ने स्वरूपामध्ये स्थित आहे. एका विषयाला सोडून दुसऱ्या विषयाला प्राप्त होईपर्यंत चितीचे जे स्वरूप तेच या नानात्मक जगाचे रूप आहे. एकरूप असलेले हे चिदाकाशच जणुंकाय नाना होऊन विस्तारले आहे. स्वप्नांतील चितीप्रमाणे ते पांच भूतांच्या रूपाने स्थित आहे. सुषुप्तांतून स्वप्नामध्ये प्रवेश करणाऱ्या पुरुषाची चित् जशी सुषुप्तस्थिच असते, त्याप्रमाणे स्वरूपांत स्थित असलेली संविद् या सृष्टिरूप स्वप्नाला प्राप्त होते. जसे सुषुप्त तसेच स्वप्न व जसे जाग्रत् तसेच तुर्य, त्यामुळे जगत् आकाशासारखे आहे. जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्त व तुर्यच हे सर्व स्थित आहे. पण ब्रह्मविद्यासंप्रदायाने रहित असलेला पामर जे जाणतो ते मी जाणत नाही. जड व अजड म्ह० जगत् व जीव यांच्या आंत कोणाला न दिसतांच अंतर्ग्रामिरूपाने राहून जो जगाला परिणत करतो, तोच ईश्वर शोधित जीव-चितीचे पारमार्थिक रूप आहे. जगत्पदार्थाहि तन्मयच आहेत व तेच जगद्रूपाने स्थित आहेत, स्वतंत्रपणे सद्रूप नाहीत. पण पृथिव्यादि पदार्थ जर चिद्रूप आहेत, त्याहून पृथक् नाहीत, तर अंतर्ग्रामिरूपाने त्याचा परिणाम ते कसे करत, म्हणून विचारशील तर सांगतो. परिणामादि शब्दांच्या अर्थाकडे दृष्टि देणाऱ्या लोकांना उपदेश करण्यासाठीच लौकिक परिणामादि शब्दांचा अंगीकार करून आम्ही तसे म्हणत आहो. हे निष्पाप रामा ! वस्तुतः त्या तत्त्वामध्ये परिणामादिकांचा गंधहि नाही. आदिसर्गापासूनच ही महासत्ता स्वरूपामध्येच स्थित आहे ! एक चिन्मात्र परमाकाश स्थित आहे. तत्त्ववेत्यांच्या परिपूर्ण एकात्म्यांतील जो अनुभव तांचे सर्व व्यापिनी स्थिति होय. तिनेच आपल्या स्वरूपांत जगत् ही संज्ञा उत्पन्न केली आहे. हे स्वप्न आहे, असे कळल्यावर त्यांतील दुःख हे

जसें सुख होतें, त्याप्रमाणें हें जगत् स्वप्न आहे असा अंगीकार केल्यावर जें जें जगत्कौतुक ज्ञानी पहातो तें सर्व सुखच होतें. स्वप्नांतील दुःख त्या अवस्थेत जसें केवळ दुःखच असतें, त्याप्रमाणें अज्ञानदर्शेत जन्म, मरण, जरा इत्यादि ज्या ज्या अवस्थांचा अनुभव येतो, तें तें सर्व दुःखच होतें. तत्त्ववेत्ता जात असला, उभा असला, जागत असला, झोंप घेत असला, तरी त्या शांत पुरुषाचें नित्य एकरूप समाधान स्थित असतें. भेदामध्येहि जो अभेदनिष्ठ, दुःखामध्येहि जो सुखस्थित, सत्त्वाहि असत्मानणारा म्हणजे बाहेर व्यवहार करीत असतांनाहि जो आंतून मुक्त त्या ज्ञानी पुरुषाला साध्य किंवा परिहार्य असें काय रहाणार? बाह्य कार्यामध्ये व्यवहार करीत असूनहि मनानें कांहीं टाकीत नाही व कशाचें ग्रहण करीत नाही. तर अकार्य जें ब्रह्म, त्यामध्ये तो स्थिर असतो. ज्याप्रमाणें हिमाचें शीतत्व व अग्नीचें उष्णत्व, त्याप्रमाणें अशी स्थिति हा ज्याचा स्वभावच झाला आहे, त्याला तो तो गुण प्रयत्नानें संपादन करावा लागत नाही. ज्याचा असा स्वभाव झालेला नसतो तो तत्त्ववेत्ताच नव्हे. आत्मातिरिक्त विषयाची इच्छा करणें हेंच अज्ञतेचें चिन्ह आहे. जो अविद्यावरणशून्य असलेला विद्वान्, सदा समाहितचित्त, शत्रुमित्रादि विकल्पशून्य, स्वात्मसुखसारप्रचुर असतो, तो श्रेष्ठ शमामृतानें सदा तृप्त रहातो. १७१.

सर्ग १७२ वा.

—:०:—

१ विधाता मनोमात्र आहे, २ त्याचा संकल्प हाच जगद्भ्रम आहे. ३ त्याला देह नाही, व स्मृतिहि नाही. ४ व स्मृतितत्त्व.

श्रीवासिष्ठः—याप्रमाणें पृथिव्यादिकांनीं रहित असलेलें चिदाकाशच आद्य प्रजापति आहे. तो मनःसमष्टि हिरण्यगर्भमात्रच आहे, असें मी मानतो. मन संकल्पवृक्षाप्रमाणें चित्स्फुरणरूप आहे, हें प्रसिद्ध आहे. ज्याप्रमाणें जलामध्येच आवर्त विवर्तकारानें स्वतः उत्पन्न होऊन त्यानेच आवर्तता कल्पिली आहे, त्याप्रमाणें मननाकार कल्पना केल्यानें पूर्वीं चिन्मात्रच असलेलें तें तशी कल्पना केल्यानंतर 'मन' या नांवानें चित्तादात्म्याध्यास कल्पितें. म्हणूनच सत्तामात्ररूप तत्त्वाहून बुद्ध्यादि भिन्न नाहीत. पृथिव्यादिक नसतांना अनंत आकाशामध्ये रज कोठचें! देह, चित्त, इत्यादि त्याला नाहीत, इंद्रिये नाहीत, वासना नाहीत. व्यवहाराभास सिद्ध होण्यासाठीं तीं सर्व अविचारदर्शेत सत् असल्यासारखीं जरी दिसलीं तरी परमार्थतः कांहीं विद्यमान नाही. कारण पूर्व कल्पांतील प्रजापति मुक्त झालेला असतो. तेव्हां हे प्राज्ञा! पुनः देहबुद्धि इत्यादिकांचें ग्रहण करण्याचें कांहीं कारणच नाही. त्यामुळे अगदीं नवीनच उत्पन्न झालेल्या प्रजापतीला जगद्रवनेला अनुकूल अशी स्मृति व त्याची उत्पत्ति हीं दोन्ही संभवत नाहीत. विदेहमुक्त झालेल्या लोकांना संसाराची स्मृति होत नाही किंवा त्यांच्या देहाचाहि पुनः उदय होत नाही. संसारांत भ्रमण करणाऱ्या जीवांप्रमाणें ते देशकालानुसार भ्रमण पावत नाहीत, किंवा त्या प्रजापतीला पूर्व कल्पांतील वासनाजन्य हिरण्यगर्भाच्या अहंभावसंस्काराच्या बलानें

चे स्मृति व देहादिक संभवते, अशी जरी
नाभर कल्पना केली, तरी केवळ उपासना-
मनःकल्पनासंस्कारापासून उत्पन्न झालेले
सर्व केवळ मानस होय, पृथिव्यादिकां-
न झालेले नव्हे. त्यामुळेच संकल्पनगरा-
खेच ते अति तुच्छ-मिथ्याभूतच ठरते.
प्रमाणे संकल्पपर्वताचे स्पष्ट दिसणारेहि
पृथिव्यादिकांनीं रहित असते, त्याचप्रमाणे
विराट्-शरीराचे हे रूप पृथिव्यादिरहित
ते. प्रजापतीला आदिसर्गामध्ये पूर्वानुभ-
व अभाव असल्यामुळे स्मृतिहि होऊं
त नाही. 'धाता यथा पूर्वं अकल्पयत्'
श्रुतिबोधाने त्याची स्मृति संभवते, असे
तां येत नाही. कारण जगत्सत्य आहे,
समजणाऱ्या अज्ञांच्या बुद्धीला अनुसरून
विराट्-कर्ममार्गाचा प्रवाह तसाच पुढे
विष्णूसाठी श्रुतीने तसे सांगितले आहे.
तत्त्ववेत्त्याच्या दृष्टीने ते संभवत नाही.
श्रीरामः—हे गुणगणाकर मुने ! या
विराट्-प्रजापति पूर्व कल्पामध्ये उपासक-
त असतांना त्याला पृथिव्यादिकांचा अनुभव
च होता; कारण त्याला जर तसा अनुभव
च नसता तर पृथिव्यादिघटित
विराट्-मी आहे, अशी त्याला उपासना
चाली नसती. त्यामुळे त्या उपा-
सनेलाच या कल्पाच्या आरंभी पृथिव्यादि-
ची स्मृति, तद्घटित विराट्-शरीर व उपासना-
ध्याने प्राप्त झालेले रचनासामर्थ्य ही त्याला
होतात. त्यामुळे पूर्व स्मृतीनेच तो त्या
ला निर्माण करतो असे म्हटले पाहिजे. का-
तो पूर्वस्मृति झाल्यावांचूनच सृष्टीला निर्माण
तो असे म्हटल्यास पूर्वोक्त श्रुतीने सांगि-
त पूर्व कल्पांतील ब्रह्मांडाचा सर्व गुण या
विराट्-कसा सिद्ध होईल ?

श्रीवसिष्ठः—आम्ही कल्पनाभ्रान्तिसंस्कार-

जन्य अर्थशून्य स्मृतीचा निषेध करीत
नाहीं. तर सत्यार्थ-अनुभवजन्य संस्कारां-
पासून होणाऱ्या श्रुतीचा निषेध करीत आहो.
कल्पांतील पृथिव्यादि दृश्य जर खरोखरच
असते, तर स्मृतिद्वारा ही लौकिकन्यायप्रसिद्ध
कार्यकारणता संभवली असती; पण ती द्वारभूत
स्मृतिच संभवत नाही. आब्रम्हस्तंबपर्यंत
हे दृश्य तत्त्वतः विद्यमान नाही. तेव्हां त्या-
विषयीच्या स्मृतीचा संभव कसा असेल ? दृश्य
खरोखर उत्पन्न होऊन जर विद्यमान असेल
तर त्याचा अनुभव येऊन त्यापासून पुढे
कालांतरी त्याची स्मृति होईल. स्मृतीचे हेच
लक्षण आहे. पण जेथे मुळी दृश्यच नाही,
तेथे या कल्पना कोठच्या ? या दृश्याचा सर्वदा
अत्यंत अभाव आहे. सर्व ब्रम्ह आहे. तेव्हां
त्या स्मृतीच्या कल्पना सत्य कोठून असणार ?
त्यामुळे प्रजापतीची आद्यस्मृतिच संभवत नाही.
या शुद्ध ज्ञानात्मकाला आकारत्वच कोठचे ?
पदार्थाच्या अनुभवामुळेच तो पदार्थ स्मरणाचा
विषय होतो. पण प्रजापतीला लौकिक स्मृति
नाहींच. लौकिक स्मृतीचा माता, कन्या वगैरे
विषय हा व्यवहारापुरता तरी खरा असतो.
पण उपासनेचा विषय मनोराज्यासारखा असतो.
त्यामुळे तो नाहीच. तो कसा नाही ते
सांगतो ऐक. भूतकालीन पदार्थांचे संस्कारवशात्
आंतल्याआंत जे स्मरण होणे त्याला स्मृति
म्हणतात. पण पदार्थ भूतकालीहि नाही व
भविष्यत्कालीहि नसणार. त्याचप्रमाणे हे सर्व
अचल, कूटस्थ परब्रम्हच आहे. त्याला आदि-
मध्य-अंत नाही. तेव्हां त्यांत स्मृत्यादिक को-
ठचे ? सर्वात्मत्वस्मृतीने आत्माहि ब्रम्ह होतो,
असे जर ह्मणाल तर ते सुद्धा चिदाकाश-
स्फुरणच आहे. व्यवहारामध्येहि ते अत्यंत
शांतच असते व त्यालाच मी स्मृति असे म्हटले
आहे. जे हे 'मी सर्वात्मा आहे' इत्यादि प्रका-

रचें स्मरण तेंहि स्वभावस्फुरण आहे. अज्ञात ब्रह्मस्वभावाचें परोक्षपणेंच स्फुरण होतें. त्यामुळें उपासनारूपानें पुनः पुनः अभ्यास केला असतां ब्रह्मात्माच उपासनेच्या फलरूपानें बाह्यार्थाप्रमाणें उपासनाकल्पित आकाराच्या सादृश्यानें भासतो. अज्ञानोपहित ब्रह्म जीवाकडून भ्रांतीनें किंवा स्मृतिपरंपरेनें जसें जसें जाणलें जातें त्याच स्वभावाचा आश्रय करून कालांतरी तें तसेंच भासतें. त्यालाच त्यानें स्वरूपामध्ये स्मृति असें नांव दिलें आहे. ज्याप्रमाणें भ्रांत अनुभवामध्ये अविद्यमान दृश्य भासतें तसेंच स्मृतीमध्येहि अविद्यमान वस्तुच भासते. मृगजळ वस्तुतः नसतानाहि स्पष्ट दिसतें. सत्य सर्वात्म्यामध्ये असलेल्या सुसंविदा जशा भासतात, त्या तशाच अभ्यासानें रूढ होतात व सादृश्यामुळें त्यांनाच स्मृति असें म्हटलें आहे. सर्वात्म्यामध्ये उत्तम संविदा काकतालीयन्यायानें भासतात. त्या सर्वभूत असून स्वतःच स्वरूपामध्ये स्थित असतात. त्यांनाच स्मृति असें म्हटलें आहे. सर्वात्म्याचें जें सद्रूप स्वाङ्ग तेंच स्फुरत असतें. तेंच अभ्यासविषयाच्या सादृश्यतेमुळें विद्वानांकडून स्मृति म्हणून म्हटलें जातें. हेतु असला तरी किंवा नसला तरी वायूच्या स्पंदप्रमाणें ज्या संविदा अभ्यासानें रूढ होतात, त्यांना सादृश्यामुळें स्मृति म्हणतात. काकतालीयन्यायानें ज्या संविदा भासतात त्यांना स्मृति हें नांव दिलें आहे. जसे हे तुझे अवयव मनाचें तिकडे अवधान असल्यास तुला भासतात, नसल्यास भासत नाहीत, तोच न्याय या स्मृतीला लागू आहे. सर्व संविदा सर्वात्मक असून त्या स्वरूपामध्ये स्थित आहेत. यास्तव स्वप्न, इंद्रजाल इत्यादिकांतील मिथ्याज्ञानमय पदार्थ व स्मृतिमय पदार्थ यांचें मूळ काय आहे, याचा विचार करावा. दृश्याचा असंभवच असल्यामुळें ज्ञानी पुरु-

षाला न्याची स्मृतिच होत नाही. तत्त्ववेत्ता तसाच निर्विकार असतो. त्याच्या दृष्टीनें ही जगत्स्थिति चिदाकाशरूप आहे. अज्ञ पुरुषाला मात्र हें दृश्य, जसें दिसतें तसेंच आहे, असें भासतें. त्याला मोक्षाचा उपाय कसा सांगावा व त्याची स्थिति कशी असते हें मला कळत नाही. ह्मणूनच दैववशात् साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन संदेहामुळें जिज्ञासु होईपर्यंत त्याला गुरूनें मोक्षकथा सांगायची. दृश्य, त्याची स्मृति व त्याचें चिंतन, हें सर्व शांत होईपर्यंत त्याला मोक्षोपाय सुचवावे. अविद्या, मोह व अज्ञत्व यांचा तत्त्वतः अगदींच असंभव असल्यामुळें अज्ञांचा निश्चय आह्मांला कधींच कळणें शक्य नसतें. जो ज्याचा विषय नसतो त्याचा त्याला कधींच अनुभव येत नाही. सूर्याला रात्रीचा अनुभव कसा येणार सांग. रामा ! अंतःकरणोपहित चिन्मात्रामध्ये वाह्य वस्तूच्या स्वरूपासारखें जें कांहीं भासतें त्याचाच पुनः पुनः व्यवहारानें अभ्यास केल्यास तशा पदार्थाच्या सादृश्यामुळें चित्त भावनायुक्त होणें, यालाच संस्कार असें म्हणतात. पण आत्मस्वभावभूत चिदाकाशरूप सर्व काल्पनिक पदार्थांचा आभास जरी झाला तरी वस्तुतः ते पदार्थ अवस्थित नसतात. त्यामुळें तत्त्ववेत्त्यांच्या ठिकाणीं त्यांचे संस्कारहि संभवत नाहीत. याप्रमाणें जगत् केव्हांच व यत्किंचित्हि संभवत नाही. तृषित हरिणाला दिसणारें जल वस्तुतः नसतें. अर्थात् जसा स्वप्नामध्ये तसाच सृष्टीच्या आरंभी हा प्रपंच भासतो ही गोष्ट सिद्ध झाली. चिदाकाशच 'सर्ग' ह्या पर्यायनांवानें स्वरूपांत स्थित आहे. चिदाकाशच हें असें भासतें आहे. तथापि तें आपल्या स्वरूपापासून च्युत होत नाही. आपोआपच आत्म्यामध्ये स्फुरण पावून तें सद्रूप असल्यासारखें दिसतें. सृष्टीच्या आरंभीच स्फुरलेल्या चित्त्वांत तें मिथ्या स्फुरणाचा

अनुभव घेत राहिलेले आहे. यास्तव हें हेय व उपादेय या रूपानें जरी भासत असले तरी त्याला योग्य कारण नाही व योग्य प्रदेश नाही. त्याला खरा आकारहि नाही. त्यामुळे स्मृतिरूप असेहि कोठेच कांहीं नाही. कारणाच्या अभावामुळे परमात्म्याचें हें स्वरूप भासत आहे. त्याच्या आकारत्वामुळे जें दुःख होतें तेंच स्मरणानेहि होतें. म्ह० भार्या, पुत्र इत्यादिकांच्या साक्षात् मरणामुळे होणारें जें दुःख तें त्यांच्या स्मरणामुळेहि होतें. पण तें दोन्ही प्रकारचें दुःख असत आहे. यास्तव बंध म्हणून कांहींच विद्यमान नाही. भूताकाशासारख्या चिदाकाशांत हें शून्यच यथास्थित आहे. तें आपलें स्वरूप न टाकतांच भुवन, सूर्य, पर्वत इत्यादि रूपानें दिसतें. उग्र दिशा, काल, इत्यादिरूप हें जगत् जसे अज्ञ-दृष्ट्या स्थित आहे, त्याप्रमाणें चिदाकाशाच्या उदरांत, आपलें मूळ चिदाकाशस्वरूप न सोडतांच, स्थित आहे. स्वानुभव हेंच एक याविषयी प्रमाण आहे. जीवाचें हें स्वप्ननगर आहे. चित्तत्वामध्ये पृथिव्यादि कांहीं नाही. मग जगांत भासणारे हे पृथिव्यादि पदार्थ कोठून आले? तस्मात् जें कांहीं भासत आहे, तें आत्म्यामध्ये केवळ शांत चिदाकाशच आहे. सृष्टीच्या आरंभी व स्वप्नकाली पृथिव्यादिकांचा संभव कोठचा? ब्रम्हसत्ता आपल्या स्वरूपामध्ये स्वरूपानेंच जगद्रूपानें उदय पावून नंतर सत्यार्थ देणाऱ्या पृथिव्यादिकांचीं नांवें रूढ करते. याप्रमाणें पृथिव्यादिकांचा असंभव असल्यामुळे हें जगत् स्मृतिरूप नाही, साकार नाही, भ्रांतिरूप नाही, विवर्त नाही, तर केवळ ब्रम्हरूप आहे. हें ब्रह्मच सुंदर जगद्रूपानें भासतें. सृष्टि व प्रलय या दोन्ही अवस्थांमध्ये तें आपल्या अविकृत स्वभावामध्ये स्थित आहे. तें एकरूपच असून दृश्यासारखें

जरी भासले तरी शुद्ध आकाशरूपच आहे, तथापि अज्ञाना अनादि कालापासून प्रलय-सर्गरूपानें उदय पावलेले दिसत आहे. १७२

सर्ग १७३ वा.

१ चित्ताहि जडभाव कसा येतो व तिला सर्वात्मकत्व कसें, याचें प्रतिपादन.

श्रीरामः—सर्वानुभवरूप व सर्वात्मक अशा या अनंत आत्मतत्त्वाला देहाच्या ठिकाणीहि 'अहं' असा भाव ठेवण्याचें काय कारण होतें? तसेंच चित् जर सर्वात्मक आहे, तर तिला हा काष्ठपाषाणादिभाव कसा नाही? व तो कां नाही व जर असेल तर कसा आहे?

श्रीवसिष्ठः—रामा! सर्व शरीराची अहं-रूपानें एकसारखीच प्रसिद्धि असतांना डातालाच हात ह्मणणें, पायालाच पाय ह्मणणें, हाताला पाय न ह्मणणें, पायाला हात न म्हणणें, इत्यादि व्यवस्था अनादि संस्कारांमुळे जशी सिद्ध आहे, त्याप्रमाणेंच देहाच्या देहत्वाविषयी व अहंत्वादिकांविषयी आग्रह आहे असें समजावें. सर्वात्म्यालाहि 'देहच मी' असा आग्रह अनादि संस्कारानेंच होतो. वृक्षाचा आपल्या पानांमध्ये पत्रत्वाविषयी जसा आग्रह असतो, त्याचप्रमाणें सर्वात्म्याला वृक्षांतील वृक्षत्वाविषयी आग्रह असतो. आकाशाला आपल्या शून्यांतील शून्यत्वाविषयी जसा आग्रह असतो, त्याप्रमाणें सर्वात्म्याला द्रव्यांतील द्रव्यत्वाविषयी आग्रह असतो. स्वप्नांतील नगराचें उपादान कारण निराकार चित्तत्व आहे. तथापि त्या नगराच्या साकारते-विषयी स्वप्नद्रष्ट्याचा जसा आग्रह असतो, त्याप्रमाणें सर्वात्म्याचा स्वप्न, जागृति इत्यादि तीन विषयांविषयी आग्रह आहे. ज्याप्रमाणें

श्रेष्ठ पर्वतांमध्ये पाषाण, वृक्ष, जल इत्यादिकां-
विषयीं आग्रह दिसतो, त्याप्रमाणे सर्वात्म्याचा
श्रेष्ठ पर्वत, नगर, इत्यादिकांविषयीं आग्रह
असतो. शरीराचा केंस, नखे इत्यादिकांविषयीं
जसा आग्रह असतो, त्याप्रमाणेच सर्वात्म्याचा
काष्ठ-पाषाणादिकांविषयीं आग्रह असतो.
स्वप्नामध्ये चितूलाच काष्ठपाषाणादिरूपत्व
जसे प्राप्त होते, त्याप्रमाणे सृष्टीच्या आरंभी
चिदाकाशाला अवयवादित्व प्राप्त होते. पुरुषाचे
चेतनाचेतनरूप एक शरीर जसे असते, त्या-
प्रमाणे नख, केंस, जल, आकाश, धर्म इत्यादि
आकारांनीं हे जगत् भासुर झाले आहे.
सर्वात्म्याचे चेतनाचेतनात्मक एक जंगम व
स्थावर शरीर जरी दिसले, तरी ते नित्य,
निराकार आहे. स्वप्नामध्ये स्वप्नद्रष्ट्याला या
दृष्ट पदार्थांचा जसा भ्रम होतो, त्याप्रमाणेच
अज्ञ पुरुषाला जगाचा भ्रम झाला आहे. पण
ज्ञानी पुरुषाला हे जगत् जसेच्या तसेच दिसत
असले तरी ते शांत होते. हे सर्व चिन्मात्र
आकाशच आहे. कोणी द्रष्टा नाही व दृश्यहि
नाही. स्वप्नद्रष्ट्याला प्रातःकाळीं सर्व स्वप्नपदार्थ
जसे भ्रामक वाटतात, त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाला
हे सर्व चिन्मात्र आकाशच आहे, असे निश्च-
याने कळल्यावर त्याची दृश्यता पार नाहीशी
होते. समुद्रांतील जलतरंगांप्रमाणे चिदाकाशांत
अनंत कल्पकोटीपर्यंत तेच ते किंवा निरनिराळे
सर्ग येतात किंवा जातात. समुद्रांमध्ये जलाचेच
ऊर्ध्वादि अनेक आकार जसे स्फुरतात, त्या-
प्रमाणे चित् आपल्या चेतन स्वरूपांत सर्गादि
संज्ञा करते. हे विश्व जसे दिसत आहे तसेच
ते सर्वदा अनामय ब्रम्ह आहे, असे तत्त्वज्ञ
जाणतो. पण अतत्त्वज्ञ जनतेला त्याविषयीं
कांहीच निश्चय करता येत नाही. मी तरंग
नसून जल आहे, असे ज्या तरंगाने युक्तितः
जाणले त्याला तरंगत्व कोठचे ? तरंगत्वा-

प्रमाणेच या ब्रह्माचे इतस्ततः आभाण होत
असते. तरंगत्व व अतरंगत्व या दोन्ही ब्रम्हा-
च्या शतित्वप्रमाणे त्यांचे अन्योन्य धर्मा-
ध्यासाने ज्ञान होते. हे रामा ! हे जे मन तोच
पितामह ब्रह्मा म्हटलेला आहे. याप्रमाणे तो
आद्य प्रजापति निराकार व निरामय आहे.
चिन्मात्ररूप संकल्पनगराप्रमाणे तो कारण-
रहित आहे. ज्या सोन्याच्या बाहुभूषणाने
आपणाला बाहुभूषणत्व नाही असे जाणले
त्याला अंगदत्व कोठचे ? त्याची शुद्ध सुवर्ण-
ताच सिद्ध होते. संकल्पमात्ररूप चिदाकाश-
देहाने युक्त असलेल्या प्रजापतीच्या ठिकाणीं
मी, तूं, जगत् इत्यादि जे भासले तेच ते रूढ
झाले. चिदाकाशांत जे शून्यरूप चिच्चमत्कार
भासतात, त्याच या सृष्टि-संहार-स्थितिरूप
भ्रमसंविदा आहेत. स्वच्छ चिन्मात्र आकाशाचे
ते स्वाभाविक स्फुरण आहे. ते स्वप्नासारखे
चित्ततामात्र आहे. तोच हा प्रपितामह होय.
जसा तरंग तरंगाच्या आकाराने किंवा जला-
च्या आकाराने सतत स्फुरतो, तसाच हा आदि-
अंतःशून्य सर्ग-प्रलय-भ्रम आहे. चिदाकाशाचे
जे सुंदर स्फुरण त्यालाच विराट् हे नांव प्राप्त
होते. त्या विराटाचे मन म्ह० हिरण्यगर्भहि जे
भुवन, भूतसमूह इत्यादि करतो, ते सर्व संकल्प-
नगराप्रमाणेच असते. सर्ग स्वप्न आहे,
जागृतिहि स्वप्न आहे, देहहि स्वप्नच आहे.
जसे घन सुषुप्त, निद्रातिशयरूप तैमिर्यामुळे
स्वप्नसंवेदन होते, त्याप्रमाणे प्रलयकालीं अविद्या-
तिमिराने आच्छादिलेला आत्माच जगत्संवेदन
होतो. त्या विराड् रूप परमात्म्याचे कल्पांत हीच
चतुर्मुखाची रजनी, तीच त्याच्या केशरूपाने
उदय पावली आहे. प्रकाश व अंधकार म्ह०
दिवस व रात्र याच त्याच्या कालक्रियासंज्ञक
अंगसंधि आहेत. अग्नि हे त्याचे मुख आहे.
द्युलोक हेच मस्तक आहे, आकाश नाभि आहे;

पृथ्वी चरण आहेत; चंद्र व सूर्य हे नेत्र आहेत; पूर्व व पश्चिम या दिशा श्रोत्र आहेत. अशा रीतीने मनःकल्पनाच विराडाकाराने विकास पावली आहे. याप्रमाणे उत्तम प्रकारे दिसणारा आकाशात्मा विस्तृत आकारवान् विराड् आमच्या संकल्पपर्वताप्रमाणे स्वप्नाकाराने स्थित आहे. चिदाकाशामध्ये जे चित् स्वतःच चमकते तेच हे जगत् होय. अशा रीतीने त्याने आपलाच अनुभव घेतला आहे. याप्रमाणे चिन्मय आकाशच विराडात्मा असून तोच जगद्रूपाने विस्तारला आहे. हे पर्वत, नाग इत्यादि विविधरूपाने भासणारे जगत् स्वाभाविक स्वप्ननगर आहे. अनुभव घेणारा चिदात्माच स्वरूपाला म्हणजे आपल्या सत्य स्वानुभावालाहि मायावरणाने असत् असल्याप्रमाणे करून परिच्छिन्न प्रपंचभावाने त्याचा अनुभव घेतो. स्वप्नांतील नट स्वात्म्यालाच स्वतःहून भिन्न अशा प्रेक्षकजनांनी परिपूर्ण अशा स्वप्नदेशाची कल्पना करून त्यांत आपले नाटक स्वतःच जसा अनुभवितो, त्याप्रमाणेच हा चिदात्मा स्वरूपालाच जगद्रूप पहातो.

रामः—शुद्ध ब्रह्मपर, सर्वज्ञ ईश्वरपर व उपासनापर, वेदांती, जैन, सांख्य, योगी, बौद्ध, पाशुपात, वैष्णव व असेच आणखी दुसरेहि जगांतील वादी आपआपल्या दर्शनामध्ये जशा जशा वासनांचे प्रतिपादन करीत असतात, तसे तसेच ब्रह्म स्फुरण पावते. त्यांना त्यांच्या त्यांच्या आत्मनिश्चयाप्रमाणे सर्व फल प्राप्त होते. या ब्रह्माचा असाच महिमा आहे. त्यामुळे तेच मायाशबलरूपाने सर्वात्मक आहे. १७३.

सर्ग १७४ वा.

१ जागृतीने स्वप्नाचे जसे मार्जन करावे, त्याप्रमाणे ज्ञानाने दृश्याचे मार्जन केल्यावर अवशिष्ट राहिलेला एक चिदात्माच परम पद आहे असे वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—ज्या अर्थी सृष्टीच्या आरंभी केवळ चित्च स्वप्नावित्—संविदेने जगद्रूपाने भासते असे आम्ही सिद्ध केले आहे, त्या अर्थी जगत्त्रय ब्रह्मच आहे असा प्रबोध झाला असतां कैवल्य सिद्ध होते. सर्ग हे ब्रह्मसागराचे तरंग आहेत. त्यांत संवेदन हाच द्रव आहे; अशा ज्ञानाने अज्ञ जनांना प्रसिद्ध असलेल्या दुःखात्मक सर्गाचा बाध केला असतां जीवन्मुक्तांच्या व्यवहारासाठीं जे जगत् अवशिष्ट रहाते, ते आनंद-सच्चिद्-एकरस असल्यामुळे निराळेच जगत् होय. त्यांत द्वैत व ऐक्य याहून निराळे असुखरूप कोणत्या कारणाने संभवणार? ज्याप्रमाणे स्वप्न व सुषुप्त हे एक निद्रारूप आकाशच असते, त्याचप्रमाणे दृश्यादृश्यांशरूप हे एक चिदाकाशाचेच स्वरूप आहे. जागृतीमध्ये जसे स्वप्ननगर तसेच ते जगत् आहे असे कळल्यावर त्यामध्ये विवेक्याची आस्था कशी असणार? सृष्टीच्या आरंभी सृष्टीचे ज्ञान यथाभूत पदार्थवेदनामुळे होते. पण वस्तुतः जागृतीमध्ये जसे स्वप्ननगर तसेच ते जगत् होय. जागृतीमध्ये स्वप्ननगराच्या विविध वासना जरी सत्यशा भासल्या तरी त्या जशा सत्य नव्हेत, त्याप्रमाणेच जागृतीतील भोग-वासना सत्य नव्हेत. आतां जगाचा तत्त्वज्ञानाने बाध होतो असे न मानतां इतर वाद्यांच्या संकेताप्रमाणे प्रधान, परमाणु इत्यादि कारणांची कल्पना केली व हे जगत् सत्य आहे असे मानले, तरी त्यापासून दुःख होणारच; मग

श्रुतीला सोडून पुरुषकल्पनेचें प्रमाणत्वानें ग्रहण करण्यांत तरी कोणता लाभ ? इतर कल्पनांहून जगाला स्वप्नांतील जगाप्रमाणें मानणें ही कल्पना मनांत शीघ्र उपास्थित होते. त्यामुळें ती इतर सर्व कल्पनांहून समीप आहे. यास्तव जगाची भ्रांतिमात्रताच कां कल्पूं नये ? सर्व विकार शब्दमात्र आहे (वाचारंभणं....) अशा अर्थाच्या श्रुतीनें प्रदर्शित केलेल्या न्यायानें विचार केला असतां घट-पटादि पदार्थ मृत्तिका तंतु इत्यादि उपादान कारणांहून भिन्न दिसत नाहींत. अर्थात् पदार्थाविषयी आपली ही भ्रांति प्रत्यक्ष सिद्ध आहे. मृत्तिकेहून घट निराळा आहे व तंतूहून पट निराळा आहे, असें आपल्याला प्रत्यक्ष दिसतें आणि प्रत्यक्ष अनुभवाच्या अपेक्षेनें अनुमान प्रमाण अधिक प्रबल आहे, असें कोठेहि अनुभवास येत नाहीं. तेव्हा प्रधान, परमाणु इत्यादि अनुमित जगत्कारणांची स्थिति कशी होणार ? शिवाय जगत् स्वप्नांतील पर्वताप्रमाणें भ्रांतिरूप आहे, याविषयी प्रत्यक्ष प्रमाणहि आहे. कारण हा जीव आपल्याला इष्ट असलेलीच वस्तु उत्पन्न करण्यास व अनिष्ट असलेल्या वस्तूचें निवारण करण्यास समर्थ नाहीं. आपण पूर्वी ज्याचा निश्चित विचार केलेला असतो, तेंच आपल्याला स्वप्नांत दिसतें, असा नियम नाहीं; तर अकस्मात् वाटेल ती वस्तु आपल्याला दिसते. सृष्टि दुसऱ्या कारणांच्या अधीन जर असती, तर लोकांनी तसल्या कारणसंपत्तीनें साध्य होणाऱ्या इष्ट वस्तूलाच उत्पन्न केलें असतें, अनिष्टाचें निवारण केलें असतें व आकस्मिक जगत् पाहिलें नसतें. अर्थात् परमाणु-प्रधानादि कारण मानल्यानें या तीन गोष्टींची उपपत्ति लागत नसल्यामुळें स्वप्नांतील पर्वताप्रमाणें जगत् ही भ्रांतिच आहे, ही गोष्ट सिद्ध झाली. 'निर्विकल्प समाधीपर्यंत केलेल्या नुसत्या ध्यानानेंच,

जगद्धाव केल्यावांचूनच, संसारचें निरसन होतें' असें जें योगी मानतात तेंहि बरोबर नाहीं. चित्ताला निर्विकल्प समाधि जरी झाली तरी तें अत्यंत जाड्यच होय, व चित्त सविकल्प झालें कीं तोच संसार होय. त्यामुळें आत्म्याचें ध्यान व समाधि जरी सिद्ध झाली तरी त्यापासून पुरुषार्थरूप कांहींच संभवत नाहीं, असें होतें. म्हणजे मोक्षामध्ये अवशिष्ट राहणारें जें आनंदरूप ज्ञान तो मोक्ष नव्हे. विकल्पात्मक संसार व विकल्पशून्य ध्यान ही पाषाणासारखी स्थिति आहे. आत्मा पाषाणासारखा आहे, असें समजणें हा मोक्ष नव्हे. त्यामुळें विकल्पात्मक चित्त हा बंध जरी असला तरी नुसतें ध्यान हें मोक्षाचें साधन नव्हे. अहो ! दगडासारख्या निर्विकल्प समाधीनें दुसरें काय प्राप्त व्हावयाचें आहे ? आपल्या निद्रेपासून आपल्याला कोणता पुरुषार्थ प्राप्त होतो ? अर्थात् योग्याचें हें सर्व म्हणणें असंगत आहे. आत्म्याला ज्ञानस्वभाव न मानणाऱ्या वैशेषिकादिकांना अभिमत असलेला मोक्षहि योग्याच्या मोक्षाप्रमाणें पुरुषार्थ होऊं शकत नाहीं. सांख्यांना अभिमत असलेल्या पुरुषाचीहि हीच स्थिति आहे. निर्विकल्प समाधीपर्यंत केलेल्या ध्यानानें चित्ताचें चांचल्य निवृत्त होईल यांत संशय नाहीं, पण अज्ञानावरणाची निवृत्ति होणें शक्य नाहीं. यास्तव इतर सर्व पक्षांवर अनिमोक्ष प्रसंग हा दोष येतो. म्हणून या जगाला भ्रांतिमात्रच मानलें पाहिजे. विवेकी पुरुषाला आत्मसाक्षात्कार झाला म्हणजे जगत् भ्रांतिमात्र आहे, असा निश्चित बोध होऊन सृष्टीचा अत्यंत असंभव झाल्यामुळें जीवन्मुक्ततेचा जो उदय होतो, तेंच आमचें निर्विकल्प समाधान होय. त्यालाच अनंत निर्वाण किंवा मोक्ष असें आम्ही म्हणतो. यत्किंचित्ही. क्षुब्ध न होतां

स्वरूपामध्ये यथास्थित सर्वप्रकाशरूपाने स्थिर होणे हेच 'अनंत सुषुप्त' या नांवाचे तुरीय आहे. त्यालाच निर्वाण म्हटले आहे. त्यालाच मोक्ष हे नांव आहे. सम्यग्-बोधाची जी एकरूपता त्यालाच ध्यान असे म्हटले आहे. दृश्याचा अत्यंत असंभव या स्वरूपाचा जो बोध तेच परमपद होय. ते योगी किंवा इतर वादी समजतात त्याप्रमाणे पाषाणासारखे जाड्य नव्हे. त्याला सुषुप्तोपम म्हणतां येत नाही. ते निर्विकल्पहि नव्हे व सविकल्पहि नव्हे किंवा असत्हि नाही. जे दृश्याचे अत्यंत असंभवरूप तेच वेदन होय. तेच सर्व आहे व तेच कांहीहि नाही. रामा ! ते आपल्यालाच जगद्रूपाने पहाते. सम्यग्ज्ञानाने परम निर्वाण प्राप्त होते असे म्हटले आहे. ते जसेच्या तसेच स्थित आहे. तथापि त्यामध्ये 'हे विश्व' हा मिथ्या प्रत्यय येत असतो. त्यांत नाना असे कांही नाही. सर्व सदसद्भावांचा तो सीमांत ह्मणून म्हटलेला आहे. ज्याप्रमाणे पट सत् आहे किंवा असत् आहे या कल्पनेची सीमा कापूस, कापसाच्या सदसदकल्पनेची सीमा सरकी, सरकीची सीमा पृथ्वी, त्याचप्रमाणे पृथ्वीची सीमा जल, जलाची सीमा तेज, तेजाची सीमा वायु, वायूची सीमा आकाश, आकाशाची सीमा अव्याकृत म्हणजे माया, व अव्याकृताची सीमा केवळ चिदात्माच आहे. दृश्य अत्यंत असंभवनीय आहे असे समजून सर्वविक्षेपशून्य निरतिशय आनंदरूपाने रहाणे, शुद्ध बोधाचा उदय झाल्याने शांत असणे, त्यालाच परमपद व परम पुरुषार्थ असे तू समज. तो शुद्ध बोध या शास्त्राच्या द्वारा पदपदार्थज्ञानाने उत्पन्न झालेल्या शुद्ध बुद्धीने प्राप्त होतो आणि तो शुद्ध बोध हेच सर्वोत्तम ध्यान आहे. मोक्षोपाय या नांवाचे हे शास्त्र मुमुक्षूने नित्य पठण करावे.

कारण अध्यात्मशास्त्रजन्य ज्ञान, याच शुद्ध उपायाने मोक्ष प्राप्त होतो. तीर्थाने नाही, दानाने नाही, स्नानाने नाही, ब्रम्हविद्यातिरिक्त विद्येने नाही, ध्यानाने नाही, योगाने नाही, तपांच्या योगाने नाही व यज्ञानेहि साध्य नाही. सत् व असत् यांप्रमाणे दिसणारे हे सर्व खरोखर भ्रांतिमात्र आहे. हा जगदाकार आकाशच आहे. निद्रारहित चिदाकाशांतील ते स्वप्न आहे. कोणतीहि भ्रांति तप व तीर्थ यांनी शांत होणे कधीच शक्य नाही. तप, तीर्थ इत्यादिकांच्या योगाने स्वर्ग प्राप्त होतात; मोक्ष प्राप्त नाही. शुद्धबुद्धीने अवलोकन केलेल्या शास्त्रार्थानेच भ्रांति शांत होते. आत्मज्ञानमय मोक्षोपायानेच येथे पुरुषार्थप्राप्ति होते, दुसऱ्या कोणत्याच उपायाने होत नाही. सूर्योदयानेच कृष्णपक्षांतलि रात्रि निवृत्त होते. त्याच न्यायाने सर्वत्र प्रकाश करणाऱ्या शुद्ध शास्त्रार्थानेच सर्व भ्रांति पूर्णपणे शांत होते. वायूतील स्पंदनाप्रमाणे व जलांतील द्रवत्वाप्रमाणे चिदाकाशांत उत्पत्ति, स्थिति व संहार यांचे प्रतिभास होतात. ज्याप्रमाणे वटा-बीजादि द्रव्याच्या हृदयांत वटाकार धारण करणे हा चमत्कार असतो, वायूमध्ये स्पंद हा चमत्कार असतो, त्याप्रमाणे मायाशबल चिदाकाशांत ही यथास्थित असलेली जगाची सृष्टि व तिची स्थिति अनन्यरूप असते व ती चिदाकाशांतच लय पावते. १७४.

सर्ग १७५ वा.

१ जोंवर अज्ञान आहे तोंवर चित्तच कारणा-
वांचून जणुंकाय जगत् भासते, व २ शास्त्रानें अज्ञा-
नाचा अपहार केला असतां तीच मुक्ति, असें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—आद्य चिदाकाश आपल्या
अविद्येनें स्वप्नासारखें होऊन जीवभावानें
संसार करीत असतां 'मी देव आहे, मी मनुष्य
आहे' इत्यादि सर्व संविदांचें कारण आहे. पण
ही जीवोपाधि सिद्ध होण्यापूर्वी महाप्रलया-
मध्ये स्वप्नतुल्यत्व प्राप्त झालें असतां दृश्यरूप
अन्यत्वाचा असंभवच असतो. कारण त्याचें
कांहीं निमित्तच संभवत नाही. तेव्हां तें दृश्य
त्या चिदाकाशाचें शरीर कोणत्या निमित्तानें
होणार ? सृष्टीच्या आरंभी स्वप्नसंविद्रूपानेंच
सर्व सृष्टीची सिद्धि होते. दुसऱ्या कोणत्याहि
कारणानें त्याची सिद्धि होत नाही. हा सर्ग व
परलोक आहे असें जरी वाटत असलें, तरी
तो प्रमाणानें सिद्ध होत नाही. हा मिथ्या अनु-
भव आहे. जगत् कारणावांचूनच भासत आहे.
जगांतील विषयानुभव स्वप्नांतील विषयसुखा
प्रमाणेंच आहेत. त्या सर्वांमध्ये एक शांत
चिदाकाशच आहे. हा शुद्ध आदि-अंतःशून्य
चिद्धातु अशा प्रभावानेंच युक्त आहे. म्हणजे
जो स्वरूपामध्ये जगत् भासवितो, तो जगच्छू-
न्यरूप निर्मल चिद्धातुच आहे. हा परमात्मा
जोंवर साक्षात् ज्ञात झाला नाही, तोंवर तो
मल म्ह० अविद्या आहे; पण त्याचें साक्षात्
ज्ञान झालें कीं तोच निर्मल ब्रम्ह आहे. तो अवि-
द्यावस्थित होऊन संसार करीत असल्याप्रमाणें
व पृथक् असल्याप्रमाणें भासतो. आदिअंतःशून्य
परमाकाशांत मल कोठून असणार ? हें जें
शुद्ध वेदन, तेंच स्वप्नांतील नगर होय व तेंच
जगत् आहे. सृष्टीच्या आरंभी पृथिव्यादिकांचा

संभव कोठचा ! चिदाकाशरूप आत्म्याचा जो
अवभास तीच सृष्टिकल्पना होय. पृथिव्यादि
किंवा मनोबुद्ध्यादि कल्पना त्याच्या ठिका-
णीच होते. चिदाकाशांत हें जगत् जलांतलिल
तरंगांप्रमाणें, वायूंतील स्पंदांप्रमाणें व निरा-
धार चित्रांप्रमाणें अबुद्धिपूर्वक भासत आहे.
जगद्भावानंतर जीवभावानें त्यांत प्रवेश करून
'मी हिरण्यगर्भ आहे, भुवनांचा स्रष्टा आहे.'
इत्यादि आपलें ऐश्वर्य प्रकट करणाऱ्या त्यानें
बुद्ध्यादिक व पृथिव्यादिक नामरूप व्यक्त
करणें ही कल्पना केली. ती कल्पना मूर्तामूर्त-
प्रचुर किंवा सत्य व मिथ्या यांच्या मिश्रणरूप
आहे. ही स्वच्छ महाचिति स्वतःच स्फुरण
पावते. ती तिचीच छाया आहे. तिलाच सर्ग
हें नांव आहे. ती जगच्चित् आकाशच आहे,
इतर कांहीं नाही. रामा ! वस्तुतः येथें कांहींच
स्फुरत नाही. ती स्वच्छ चितिच सांगितली आहे.
जें चिन्मात्रलक्षण एकच एक स्फुरण, तेंच
अशा रीतीनें स्वरूपांत पसरलें आहे. चिदा-
काशांत हें चिदाकाशच आहे. तिचें हें परिपूर्ण
स्वरूप आहे. स्वप्नामध्ये चित्तच जसें स्वप्ना-
प्रमाणें भासतें, त्याप्रमाणें चित्तच हें जगत्
होऊन राहिलें आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि प्रका-
रानें कोणत्याहि वाद्याला या सृष्टीची उत्पत्ति
सांगतां येत नसल्यामुळे व सृष्टीच्या आरंभी स्वा-
त्माच चिदाकाशरूप दृश्य पहात असल्यामुळे
स्वप्नाप्रमाणें तें सर्वधर्मशून्य आहे. त्यांत खरेपणा
यत्किंचित्ही नाही. यास्तव चिद्वचोम म्ह० चिदा-
काश हें त्रिकालीं चिदाकाशच आहे, आका-
शादिकांप्रमाणें त्याला शून्यत्वच आहे. जें सर्व-
रूपरहित परब्रह्म तेंच एक अशा सर्व जगद्रूपानें
स्थित आहे. आपल्याला स्वप्नाचा अनुभव येतो
त्यांत आपण आत्म्याला स्वप्नरूप पहातो. तें
एकच एक निर्मल ब्रह्म असतांना अनेक वस्तु-
च्या आकारानें स्फुरतें. ब्रम्हच चिद्धावामुळे

आपल्या स्वरूपांत जीवत्वाची मिथ्या कल्पना करतें. आपल्या स्वच्छ स्वरूपाचा त्याग न करतांच तें जणुं काय मनस्वाला प्राप्त होतें. जणुं काय तेंच मन समष्टिरूपानें हें सर्व विस्तारतें. पण तें त्रिकालीं आकाशरूप आकाशच असतें. तें अविकारी असूनहि विकारी असल्यासारखें भासतें व जणुं काय जगत् बनतें. समष्टि मन हाच स्वतः हिरण्यगर्भ आहे. तोच या जगाच्या हृदयामध्ये स्थित आहे. तोच सतत हें सर्व करतो व सतत त्याचा संहारहि करतो. पृथिव्यादिकांनीं रहित असलेला तो मनोरूप ब्रह्मदेव अंगरहित अशा आपल्या हृदयांतच स्वतः स्थित आहे. तोच त्रिजगद्रूप होऊन स्वतः भासतो. स्वप्नामध्ये जसे निराकार दृश्यस्फुरण होतें, त्याप्रमाणें तो आपल्या अविद्येनें पूर्णभावाच्या पराभवाला प्राप्त होऊन, तोच मनोरूप ब्रह्मा 'अहं' आकारानें व देहजगद्रूपानें अनंतरूप होऊन बोधाबोधरूपानें स्थित होतो. येथें पृथिव्यादि नाही, देह नाही व इतर दृश्यताहि नाही. जगद्रूपानें केवळ हें मन स्फुरत आहे. विचारदृष्टीनें पाहिल्यास हें मनहि कांहींच नाही. तर केवळ अत्यंत घन चिन्मात्रच स्वरूपामध्ये स्वरूपानेंच स्थित असतें. ज्याच्यापासून सर्व वाक्-वृत्ति निवृत्त होतात, व तूष्णीभाव अवशिष्ट राहतो, तो आकाशात्माच व्यवहार करीत असूनहि मुख्याप्रमाणें राहतो. अनंत, अपार, सर्वव्यापी चिन्मात्रलक्षण, परमप्रेमास्पदरूप निरतिशय आनंदघनता स्वतःच सिद्ध आहे. हा प्रबुद्ध पुरुषोत्तम अगदीं मुकाट्यानें बसलेला असतो. ज्याप्रमाणें जलाच्या द्रवत्वापासून आवर्तादिक अबुद्धिपूर्वकच उत्पन्न होतात त्याप्रमाणें ब्रह्माकडून चित्त जसे स्पंदन केलें जातें, त्याप्रमाणें परमात्म्याकडून अनन्य असें बुद्ध्यादिक केलें जातें. वायूपासून अनन्य असेंच अव्यय स्पंदन

उत्पन्न होतें. चिदाकाश, ब्रह्म, चिन्मात्र, आत्मा, चित्ति, महान्, परमात्मा हे सर्व पर्यायशब्द आहेत, असें हे ज्ञान्यांतील श्रेष्ठा, तूं समज. वायूच्या स्पंदास्पंदस्वरूपाप्रमाणें हें जगत् ब्रह्माच्या उन्मेषरूप आहे. याचा जग प्रलयात्मक निमेष तसाच सर्गात्मक उन्मेष आहे. याचा उन्मेष हेंच दृश्य व दृश्याचा अभाव हाच निमेष. हें एक निराकार ब्रह्मच त्या दोघांच्याहि क्षयानंतर अवशिष्ट रहातें. निमेष उन्मेष यांचें एकरूप हेंच परमतत्त्व आहे. त्यामुळे दृश्य आहे असें नाही. सत्, असत् इत्यादि सर्व चित्तिच आहे. निमेष उन्मेषाहून भिन्न नाही व उन्मेषहि निमेषाहून भिन्न नाही. निमेषोन्मेषरूप व सृष्टिशरीर अशा ब्रह्माहून ते भिन्न नाहीत. यास्तव हें सर्व शांतच यथास्थित आहे, असें तूं जाण. हें जगत् अजात, अजर, सौम्य, ब्रह्मरूपानें समरस व शून्य आहे. चेतनाचेतनात्मक आकाशाचें हें रूप चकाकत आहे. चित्च हें सर्व भासत आहे. जगत् म्हणून ज्याला म्हटलें आहे तें त्याचेंच स्वरूप आहे. दृश्य नाश पावत नाही व उत्पन्नाहि झालेलें नाही. त्याचा अनुभवहि येत नाही. तर केवळ एक चित्च केवळ आंतल्या आंत स्वतःचमत्कार करते. सूर्याचा प्रकाश हीच जशी उष्णता, त्याचप्रमाणें महाचिदाकाशरूप रत्नाची जी प्रभा तेंच हें दृश्य होय. आपल्या अधिष्ठानाहून अनन्य असलेली ही ती प्रभा अन्य असल्यासारखी भासते. सुषुप्त स्वप्नाप्रमाणें भासतें व ब्रह्मच सृष्टीप्रमाणें भासतें. सर्व एक, शिव, शांत असूनहि, अनेक असल्याप्रमाणें स्फुरत राहिलें आहे. जें जें जसें सत् किंवा असत् कल्पिलें जातें, तसा तसा त्याचा अनुभव येतो; मग ती वस्तु सत् असो किंवा असत् असो. जड जगाच्या परमाणु, प्रधान इत्यादि कारणांची कल्पना केल्यावांचून उपपत्ति लागत

नाहीं, म्हणून म्हणावें तर स्वप्नांतील प्रपंचहि तसाच कांहीं कारणावांचून झाला असें म्हणावें लागेल. पण स्वप्नांत आत्मस्फुरणावांचून कारण दिसत नाहीं, म्हणून त्याच न्यायानें सृष्टीच्या आरंभीहि ब्रह्मच जगद्रूप धारण करते हा सिद्धांत होय. अप्रमेय व श्रेष्ठ अशा परमात्म्यापासून तद्रूपानें हें जगत् उत्पन्न झालें आहे, क्षणजे अप्रमेय ब्रह्मामध्ये त्याचा अध्यास झाला आहे. त्यामुळे स्वप्नाप्रमाणें त्याची अनिर्वचनीयता सिद्ध होते. अप्रमेयापासून झालेलें हेंहि अप्रमेयच आहे. ज्याचें चित्त ज्याविषयी रसिक असतें तेंच तें पहात असतें. त्यामुळे ब्रह्माविषयी रसिक असलेलें मन जगाला ब्रह्मच पहात असतें. मनुष्य सर्वदा ज्यामध्ये चित्त ठेवतो व ज्यावर आपलें जीवित ठेवतो, तीच खरी वस्तु आहे असें तो समजतो व तिचा त्याला स्पष्ट अनुभव येतो. जें मन केवल ब्रह्माविषयी रसिक असतें तेंच एका क्षणांत तद्रूपच होतें. ज्याचें चित्त ज्याविषयी रसिक असतें तेंच त्याला विद्यमान असलेलें दिसतें. ज्या प्राण्याचें चित्त दृढ निश्चयानें ज्यांत विश्रान्ति पावलेलें असतें त्याला तेंच परमार्थसत्य भासतें. म्हणूनच ब्रह्मवित् जन हें यज्ञदानादिक जें कांहीं करतात तें केवल लोकसंग्रहार्थ करतात. त्यांना तें करण्याची मनापासून इच्छा नसते. द्वित्व-एकत्वादि कोणतीच कल्पना या परमार्थ तत्त्वांत नाहीं. मी सांगितलेल्या उपायानें जगाकडे जर तूं पहाशील तर हें सर्व सन्मात्रच आहे, ही दृक्च आहे, अशी तुझी खात्री होईल. दृश्य, अदृश्य, सत्, असत्, मूर्त, अमूर्त इत्यादि दृष्टींतील एकहि दृष्टि खरी नव्हे व त्या दृष्टि नाहींत असेंहि नाहीं. अदृश्य ब्रह्मच दृश्य, सत्, असत्, मूर्त, अमूर्त आहे, अशी ज्यांची दृष्टि झालेली असते, त्यांना येथें कर्ता किंवा

भोक्ता जीव भासतच नाहीं. पण तो नाहीं असेंहि म्हणवत नाहीं. कारण तोच शेवटी ब्रह्मरूपानें अवशिष्ट रहातो. याप्रमाणें आत्म्यामध्ये हें अनादि अनंत जगत् पर्यायानें रहातें. पांथांना अरण्यांतील मार्गामध्ये स्थाणूच्या ठिकाणी चोराची भ्रान्ति जशी होते, त्याप्रमाणें अज्ञांना जगद्भ्रान्ति होते. पण तें ब्रह्मैकघन व सर्वतः शांतच आहे. जें हिरण्यगर्भाच्या बुद्ध्यादिरूप जगत् तेंच हें निरंजन तत्त्व आहे. जें शांत व शून्य गगन तेंच हें जगत् आहे. आकाशांत सदसदात्मक केशपुंजादि जसे दिसतात त्याप्रमाणें परमात्मतत्त्वांत बुद्ध्यादिक द्वैतावस्थेला प्राप्त झालेले भासतात. सर्वसामान्यात्मक ब्रह्मामध्ये बुद्ध्यादिक, देहादिक, वेदनादिक, आकाशांतील शून्यत्वाप्रमाणें अनेक असूनहि अनन्य असलेली भासतात. झोंपेंतून स्वप्नांत जाणाऱ्या पुरुषाचें जसे एकच निद्रास्वरूप असतें, त्याप्रमाणें स्वर्गस्थ ब्रह्मालाहि द्वित्व नाहीं व एकत्वहि नाहीं. महाचितीची ही अशी स्वच्छ छायाच स्फुरत आहे. वस्तुतः तिला कांहींच स्वरूप नाहीं. कारण ती स्वाभाविक अविद्या आहे. तथापि तीच अशा भासुर जगद्रूपानें भासत आहे. चिदाकाशांत ती आपल्या स्वच्छ स्वाभाविकरूपानें म्ह० चिदाकाशरूपानें स्थित असतांहि स्वप्नाप्रमाणें दृश्य विषयरूपानें भासते. स्वतः तिला कांहींच कारण नसतें. वाद्यांनीं कल्पिलेलें एकहि कारण तिच्या ठिकाणीं संभवत नाहीं. यास्तव चिदाकाश सृष्टीच्या आरंभी आपल्यालाच दृश्यरूपानें पहातें. सृष्टीच्या आरंभी स्वात्माच निराकार दृश्यरूपानें भासतो. स्वप्न, संकल्प, मिथ्या ज्ञान, यांतील भ्रमांप्रमाणेंच तो भ्रम आहे. स्वप्नाप्रमाणेंच जगत्हि सर्वधर्मशून्य चिदाकाशच आहे. कारण त्यामध्ये कोणताहि धर्म विद्यमान नाहीं. परमार्थवस्तुभूत चिदाकाशाचा

विकारी आकारहि अविद्यामलामुळे प्रतीत होतो. स्वप्नांतील नगराप्रमाणे प्रतीतितः सधर्मक असलेलेहि जगत् असधर्मक आहे. त्या शिवस्वरूप परमात्म्याहून ते पृथक् नाही, तर अधिष्ठानसन्मात्रच आहे. तथापि अज्ञदृष्टीने ते निरंतर जगदाकाराने स्थित आहे. हे दृश्य स्वप्नांतील पर्वताप्रमाणे स्वच्छ अधिष्ठानरूप आहे. त्याहून क्वचित्किहि भिन्न नाही. त्यामुळे चिदाकाशमात्रत्वाने अवशिष्ट असलेल्या गगनाहूनहि अतिसूक्ष्म आहे. जे सर्वरूपशून्य ब्रह्म तेच हे यथाभूत जगत् आहे. ते सृष्टिरूपाने स्थित असले तरी स्वरूपाला सोडीत नाही. स्वप्नामध्ये या सर्वांचा अनुभव येतो. स्वप्नांमध्येच आत्मा नगरादिरूपाने भासतो, पण त्या वेळी तो वास्तविक नगरादि रचीत नाही. स्वप्नांमध्ये ओळख, संस्कार किंवा स्मृति यांतील कशाशीच सत्ता नसते, तथापि त्याचा अनुभव येतो. पण तो अनुभव वास्तविक पदार्थांचा संभव नसतांच येतो. यास्तव असंभवा-मुळेच स्मृत्यादिकांची कल्पना टाकून ब्रह्मसंविदेलाच निद्रादि दोषांमुळे अन्यथा भान होते, असे म्हणणे सयुक्तिक होय. त्या स्वप्नभावाला जागृतीत पाहिलेल्या विषयांचे सादृश्य असल्यामुळे मूढांनी स्वप्नामध्ये स्मृत्यादिकांची कल्पना केली आहे. सादृश्यावरून तीच ही लाट, तीच ही दीपज्योति इत्यादि प्रत्यभिज्ञेचे अनेक भ्रम होत असतात. त्याचप्रमाणे चिदाकाशांत जग-भ्रम होत आहे. सर्व विधि व निषेध सर्वदाच ब्रह्मामध्ये विभक्त व विमिश्र असे अज्ञदृष्ट्या आहेत व ज्ञानिदृष्ट्या नाहीत. म्हणून ब्रह्म सत् आहे, सर्वात्मरूप आहे. त्यांत नाही असे काय आहे ? ती सत्ताच सर्वात्मक आहे. हेहि सर्व सदा सर्वात्मकत्वच होय. आपल्या भोवती गरगर फिरणाऱ्या बालकाला सभोंवारचे वृक्ष-पर्वतादि पदार्थ व भूमिहि गरगर

फिरत आहे असे भासते; पण इतरांना तसे भासत नाही. त्यामुळे त्या दोघांच्या दृष्टीने ते दोन्ही अनुभव खरेच आहेत. बालकाचा तो भ्रम निवृत्त होण्यास स्वतः स्थिर होऊन पहाणे हाच उपाय आहे. तसल्या स्थैर्याभ्यासावांचून त्याने स्वीकारलेली भ्रमणदृष्टि शांत होत नाही. त्याचप्रमाणे जगद्विषयक दृष्टिहि अभ्यासावांचून शांत होणार नाही. या शास्त्राचा गुरुप्रसादाने व गुरुमुखानेच अभ्यास करणे यावांचून दृश्य शांतीचा उपाय कोणी सांगितला नाही व कोणी सांगणार नाही. चित्ताचा विरोध केल्याने या दृश्य भ्रमाची शांति होईल, म्हणून म्हणावे, तर ते खरे. पण चित्त जागृति व स्वप्न या दोन अवस्थांमध्ये जिवंत असते व सुषुप्तीमध्ये लय पावते. तथापि संसाराला सोडून रहाण्याचे त्याचे शीलच नसल्यामुळे मोठ्या प्रयत्नानेहि त्याचा निरोध साध्य होत नाही. पण या शास्त्राचा अभ्यास केल्याने ज्ञान होत व त्या ज्ञानानेच बाधित झालेले चित्त पुनः संसाराकडे पहात नाही. यास्तव या शास्त्राचा अभ्यास करणे हाच त्याच्या शांतीचा उपाय आहे. जसे चित्त संसाराला सोडून रहात नाही, त्याप्रमाणे दृश्यरूप संसारहि चित्त व शरीर या दोहोंना सोडून रहात नाही. पण दृश्य व शरीर ही दोन्ही या शास्त्राचा अभ्यास केल्याने कांही प्रतिबंध नसल्यास या जन्मीच तत्त्वबोध होऊन शांत होतात आणि प्रतिबंध असल्यास परलोकी किंवा जन्मांतरी प्रतिबंधाचा क्षय होऊन बोधाने शांत होतात. वायु, त्याचा स्पंद व त्याने प्रेरित होणारे मेघांचे समूह, ही सर्व कारणाच्या अभावी जशी शांत होतात, त्याप्रमाणे चित्त, दृश्य व शरीर ही तिन्ही ज्ञानाने शांत होतात. याचे कारण ब्रह्मात्मभावाला आच्छादित करणारी अविद्याच आहे. ते कारण या शास्त्रामुळे

निवृत्त होतें. ज्यांची बुद्धि किंचित् संस्कृत झाली आहे, त्यांनी या शास्त्राचे प्रश्न केल्यानेच त्यांची अविद्या शांत होते. पूर्व पूर्व भाग जो कळलेला नसतो तो पुढचा पुढचा ग्रंथ वाचल्याने कळतो. पदपदार्थाचे ज्याला ज्ञान आहे असा मनुष्य, खिन्न होऊन याच्या अभ्यासापासून जर निवृत्त न झाला, तर त्याला या ग्रंथापासून अवश्य ज्ञान होतें. यास्तव भ्रमाचा क्षय होण्यासाठी हें शास्त्र हाच उपाय आहे असें तूं समज. हें शास्त्र अनन्यसाधारणत्वास प्राप्त झालें आहे, असा अनुभव येतो. म्हणून या महाशास्त्राचा यथाशक्ति विचार करावा. त्याचे दोन भाग किंवा एक भाग अवश्य वाचावा, म्हणजे दुःखाचा क्षय होतो. हें शास्त्र ऋषींनी केलेलें आहे. तें स्मृतिरूप आहे, व स्मृतीचें मूळ श्रुति आहे, यास्तव आम्ही श्रुतीचाच विचार करूं, या भावनेने कोणाला हें शास्त्र न रुचल्यास त्याने दुसऱ्या उपनिषद्भाष्यादिरूप आत्मज्ञानशास्त्राचाच विचार करावा. पण आत्मज्ञानशास्त्रापासून विमुख होऊन नये. व्यर्थ अविचाराने आपलें वय जाळून टाकूं नये. श्रवणादि उपायाने तत्त्वबोध संपादन करावा व सर्व दृश्य आत्म्याला अर्पण करावें. आयुष्याचा एक क्षणाहि सुवर्णादि राशींसह सर्व रत्ने दिल्यानेहि मिळणार नाही. पण असे आयुष्य जे वृथा घालवितात त्यांच्या हातून फारच मोठा प्रमाद घडतो. हें दृश्य प्रत्यक्ष जरी अनुभविलें असलें व अंतःकरणोपहित जीवाने युक्त जरी असलें, तरी स्वप्नांत स्वमरण पाहून सभोवार आपले बांधव रोदन करीत असलेले जरी भासले, तरी तें जसे कांहींच खरें नव्हे, तसेच मिथ्याच आहे, असा ब्रह्माद्वैतदिग्विजयाचा डिंडिम आहे. १७९.

सर्ग १७६ वा.

—:०:—

१ सृष्टीच्या आरंभी चिदणूमध्ये ब्रह्मांडें स्वप्नाप्रमाणें भासतात, याविषयी ब्रम्हदेवानें सांगितलेलें ब्रम्हांडाख्यान.

श्रीरामः—हे भगवन् ! विश्वें असंख्य आहेत. यापूर्वीहि असंख्य होऊन गेली आहेत व पुढेहि असंख्य होतील. पण त्यांतील वर्तमान सृष्टिच बंध देणारी असल्यामुळे तिचें परिमार्जन करणेंच युक्त आहे. यास्तव भूत-भविष्यत्कालीन विश्वांची या वेळी प्रतीतिच येत नसल्यामुळे त्यांचा बंधकत्व नाही. मग या शास्त्रांत त्याचा वृथा उपन्यास कां केला आहे ?

श्रीवासिष्ठः—रामा ! तुझे म्हणणें जरी खरें आहे, तरी शास्त्राचें श्रवण करण्यास योग्य असलेल्या अधिकारी जनांना जगच्छब्दाचें यथार्थ ज्ञान व्हावें म्हणून शास्त्रांत त्यांचा निर्देश केलेला असतो. तथापि लौकिकदृष्ट्या हा तुझा आक्षेप योग्य आहे. पारमार्थिकदृष्ट्या तो बरोबर नाही. कारण तत्त्वज्ञाला सर्वत्र 'मीच द्रष्टा आहे' असे साक्षात् ज्ञान झालेलें असल्यामुळे भूत, वर्तमान व भविष्यत् ब्रह्मांडें एकरूप दिसतात. तूंहि जेव्हां तसा ज्ञानी होशील तेव्हां तुला शुद्ध त्रिकालदर्शन प्राप्त होईल. तत्त्ववेत्त्याची वर्तमान ब्रह्मांडांत किंवा भविष्यत् ब्रह्मांडांत पुनरावृत्ति होत नाही, हें सांगण्यासाठी त्यांचेहि स्वप्नदृष्टान्तानें मूलाज्ञान घालवावें लागतें व त्यासाठी शास्त्रांत सर्व ब्रम्हांडांचें मिथ्यात्व सांगितलेलें असतें. सर्व ब्रह्मांडें स्वप्नप्रपंचासारखी आहेत. स्वप्नामध्ये आद्य चिन्मात्रच जसे स्वतः जगद्रूपानें भासतें, तसेच तें सृष्टीच्या आरंभीहि भासतें. यावाचून या जगाची दुसरी उपपत्ति सांगतां येत नाही. त्यामुळे प्रत्येक अणूमध्ये असंख्य विश्वें आहेत.

त्यांच्या त्या व्यवहारसमूहाची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे ?

प्रत्येक परमाणूत असंख्य जगें भरली आहेत, याविषयी माझ्या पित्याने मला एक आख्यान सांगितले आहे. कमलापासून उत्पन्न झालेल्या व कमलपरागांनी व्यापलेल्या त्याने मला सांगितलेले तें आख्यान तूं ऐक. पूर्वी मी त्या आपल्या पित्याला म्हटले—‘हे भगवन् ! हे जगज्जाल केवढे आहे, व तें कोठे भासते, तें मला सांगा.’ तेव्हां तो ब्रम्हा मला ह्मणाला.

श्रीब्रम्हाः—हे मुने ! ब्रम्हच हें सर्व जगें भासत आहे. ज्ञानी पुरुषांना सत्त्वानें तें अनंत वाटतें व अज्ञानी पुरुषांना जगद्रूपानें भासतें. श्रोत्रेन्द्रियाला भूषणभूत होणारें असें हें माझे शुभाख्यान तूं ऐक. याला ब्रह्मांडपिंड असें किंवा ब्रह्मांड-आख्यान असें म्हटले आहे. आकाशांत आकाशाहून अभिन्न असा चिदाकाश परमाणु आहे. आकाशांतील शून्य रूपाप्रमाणें किंवा वायूंतील शुद्ध स्पंदाप्रमाणें तो त्यांत रहातो. त्यानें स्वप्नाप्रमाणें आपल्या स्वरूपांतच आपल्याला जीवत्व आलेलें पाहिलें. आकाश आपल्या शून्यरूपाला किंवा वायु जसा स्पंदाला पहातो, तसें त्यानें आपलें जीवत्व पाहिलें. स्वतत्त्वाचें अदर्शन याच निद्रेमुळें त्यानें स्वप्नाप्रमाणें आपलें समष्टिजीवत्व कल्पिलें. आपलें अविकारित्व, असंगत्व, पूर्णत्व, व सूक्ष्मत्व न सोडतांच त्यानें आकाशरूप ‘अहं’ अशा प्रकारचें जीवत्व अनुभविलें. जीवाला आपल्या अंहरूपाचा अनुभव आला. त्या अहंकारानें आपल्या अंहरूपांतच मी बुद्धि अशी कल्पना केली. ती बुद्धि निश्चयरूप असून मायेप्रमाणें असदार्थाचा भ्रम उत्पन्न करणारी होती. बुद्धीनें ‘मी मन’ असें खोटें स्वप्न पाहिलें. विकल्पाभासाच्या आसोपांनीं आपल्या स्वतःलाच हीन करणाऱ्या तिनें मनःकल्पना

केली. त्यानंतर त्या मनानें स्वप्नांत देहांतील पंच इंद्रियें पाहिलीं. अज्ञ पुरुषाची बुद्धि स्वप्नांत निराकार असतांनाहि घनाकार पर्वतत्व जसें पहाते, त्याप्रमाणेंच त्या मनानें पंचेन्द्रियें पाहिलीं. पुढें तो चिदाकाशपरमाणु अशा रीतीनें मनोदेहसमष्टिरूप होऊन त्रिभुवनात्मक विराट्-शरीर पहाता झाला. तो स्वतः आकाशरूपच असून, आकाररहित असलेलेहि तें त्रिभुवन साकार व भासुर पसरलेलें त्याला दिसलें. तें अनेक भूतांनीं युक्त होतें. नाना प्रकारच्या स्थावरजंगमांनीं भूषित झालें होतें. कल्पना व काल यांनीं युक्त होतें. त्यांतील पदार्थांचा अन्योन्यसमागम झाला होता. स्वप्नांत प्रत्येक जीव आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें द्रष्टा, दृश्य, दृष्टि, भोक्ता, भोग्य, भोग, कर्ता, कार्य, क्रिया या तीन त्रिपुटींनीं मनोहर झालेले त्रैलोक्यनगर जसा पहातो, त्याप्रमाणें हा व्यष्टि जीव, भेदकल्पनेनें प्रत्येक जीवामध्ये आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें पूर्वोक्त तीन त्रिपुटींनीं मनोहर झालेले त्रिजगत् हृदयांत जाणतो. प्रत्येक परमाणूच्या सूक्ष्म उदरामध्ये अशी मोठमोठी असंख्य जगें आहेत. तीं सर्व चराचर भूतें व पृथिव्यादि महाभूतें यांनीं भरलेलीं असतात. अविद्यादृष्टीनें पाहिल्यास हीच अनंत अविद्या होते व ब्रह्मत्वानें जाणल्यास तेंच निर्मल ब्रह्म होतें. ब्रह्मत्वानें पाहिलें असतां जो जगद्रूप स्वप्नजाल पहाणारा तोहि कांहींच नाही. कारण यांत द्रष्टा कोठचा, दृश्य कोठचें व कारण कोठचें ? सर्व अत्यंत शांत, प्रकाशरूप शून्य, भेदरहित, केवल स्वच्छ, आद्यंतशून्य असें ब्रह्मच स्वरूपामध्ये स्थित आहे. तात्पर्य, जोंवर अज्ञाननिद्रा आहे, तोंवर परमात्म्यामध्ये लक्षावाधि ब्रह्मांडसमूह पूर्वोक्त प्रकारें, नित्य, अनन्यामध्येहि अन्यवत् स्थित आहेत. समुद्रामध्ये सतत पसरणाऱ्या तरंगांच्या वेगानें चं-

चल झालेल्या जलाचे जसे असंख्यात परमाणु असतात, तसेच परमात्म्यामध्ये ते ब्रह्मांडसमूह असतात. १७६.

सर्ग १७७ वा.

—:०:—

१ जगत् कल्पनेनें सकारण पण वस्तुतः अकारण आहे. २ मोहामुळे स्वप्नासारखे व ज्ञानाने तेच ब्रह्म, असे वर्णन.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! हें जगत् जर अकारण परात्पर ब्रह्मापासून स्वप्नसंकल्पादिकांप्रमाणे प्रवृत्त होते, तर मग शेत नांगरणे, पाऊस इत्यादिकांवांचूनच धान्य उत्पन्न होईल ! आणि कारणावांचूनच जर सर्वांची इष्टसिद्धि झाली, तर शेतकऱ्यांचा प्रयत्न, बीज यांची काय आवश्यकता राहिली ? पण व्यवहारात कारणावांचून कोणतेच कार्य झालेलें दिसत नाही. ते कां ?

श्रीवसिष्ठः—ज्यानें जशी कल्पना केलेली असते तसेच तो पहातो. कल्पना अन्यथा केव्हांहि होत नाही. कल्पित कारण आपल्या कारणत्वापासून कधीच च्युत होत नाही. ज्यानें आपल्या मनाने जसे दृश्य कल्पिलेले असते, तसेच तो पहातो आणि दुसऱ्यानें जसे कल्पिलेले असते तसे तो पहातो. ब्रह्म स्वभावतः कल्पनात्मक व एक आहे. हें सर्व असेच कल्पनात्मक आहे. जसा जंतु म्हणजे चेतन पुरुष केश-नखादि अचेतन पदार्थांनी युक्त असलेला प्रतीत होतो, ह्मणून वस्तुतत्त्वदृष्टीनें अकारण पदार्थत्व व कल्पनादृष्टीनें सकारण पदार्थत्व या दोन्ही गोष्टी ब्रह्मामध्ये संभवतात. कारण ते सर्वशक्तिरूप आहे. मग ब्रह्म जर असे उभयात्मक आहे, तर मग तुन्ही अकारणत्वपक्षच कसा प्रस्थापित करतां, म्हणून विचारशील तर सांगतो. तत्त्वज्ञानच मोक्ष

देणारें असल्यामुळे केवल तत्त्वदृष्टीच्या पक्षपाताने आम्ही ते प्रस्थापित करतो. कारण जे जे कांहीं केव्हांहि व कोठेहि ब्रह्माहून भिन्न असते ते ते त्या कारणविकल्पानेच होय. कारणविकल्पानेच त्याचा संयोग संभवतो. जेथे सर्व आदि-अंतशून्य नाना-अनानारूप ब्रह्मच शांत व एकरूप भासत असते. तेथे कोण कोणाचे कारण होणार ? येथे कांहीं प्रवृत्त होत नाही व कांहीं निवृत्त होत नाही. एक आदिअंतशून्य ब्रह्मच स्थित आहे व ते ब्रह्म आकाशात्मक आहे. तेव्हां कोण, कशाचे, कोणत्या निमित्ताने व कशासाठी कारण होणार ? किंवा कोणी, कोणाचे कोणत्याहि हेतूने कारण कां होणार नाही ? कारण त्यांत शून्य नाही, अशून्य नाही, सत् नाही, असत् नाही, मध्यत्वहि नाही; महाशून्यामध्ये कांहीं नाही असेहि म्हणतां येत नाही व आहे असेहि म्हणतां येत नाही. हें जे कांहीं आहे व कांहीं नाही, आणि जे आहे व जे नाही, ते सर्व ब्रह्मच आहे. हें जसे आहे, तसे नाहीहि.

श्रीरामः—हे प्रभो ! अज्ञांच्या विषयांमध्ये प्रत्येक कार्याला कारण संभवते. आपण अतत्त्वज्ञाला बोध करण्यासाठी अध्यारोप व अपवाद यांचा जसा स्वीकार करतां, त्याप्रमाणेच प्रधान, परमाणु इत्यादि कार्य-कारणांचा संभवहि कां स्वीकारीत नाही ? कारण पृथिवी, आप, तेज व वायु या कार्यांची अवयवपरंपरा ज्या सूक्ष्म भागांमध्ये स्थिर होते तेच परमाणु. त्याचप्रमाणे सत्त्वादि गुण हीं कारणे अज्ञासाठीच मानणे उचित आहे. कारण कोणतेहि उत्पन्न होणारें द्रव्य कारणावांचून कसे असेल ? किंवा अद्वितीय ब्रह्म शेवटी अवशिष्ट कसे राहील ?

श्रीवसिष्ठः—रागा ! तत्त्वज्ञाला अतत्त्वज्ञ म्हणून अगोदर कोणी नाहीच. कारण मिथ्या

आकाशवृक्षाचा विचार काय करावयाचा आहे? तज्ज्ञ एकबोधमय व शांत विज्ञान-घनरूप असतात. त्यांची असद्रूप अर्थाविषयी विचारणा कशी संभवते? 'अहो पण तार्किक, पामर इत्यादि पुष्कळ अतत्त्वज्ञ आहेत.' म्हणून म्हणशील तर सांगतो. अज्ञानादि सर्व जगाच्या आरोपाचें अधिष्ठान असें जें चिन्मात्रत्व तेंच ब्रह्मत्व होय. तें मी अज्ञ आहे असा अनुभव घेणारा जो तार्किक, त्याच्या ठिकाणीही असतेंच. कारण प्रबोधरूप आत्म्यामध्ये तें अज्ञत्व आंतर्या आंत भासतेंच. वैशेषिकादि आत्म्याला जड मानणारे जे दुसरे वादी आहेत त्यांना सुद्धां आत्म्याच्या ज्ञत्वाचा अनुभव येतो. त्यामुळे त्यांचेहि चिद्रूपत्व सिद्ध होतें आणि जगत् केवल अज्ञानरूपच आहे. त्यामुळे तें त्याच्या अंगत्वास प्राप्त झालें आहे. ज्याप्रमाणें स्वप्न हें निद्रावस्थेतच अनुभवास येत असल्यामुळे निद्रेच्या अंगत्वास प्राप्त झालेलें असतें, तसें. स्वप्न व सुषुप्ति यांतील कोणाचेंच स्वरूप निद्रेहून भिन्न नसतें. ज्ञानस्वभाव आत्म्यामध्ये स्वभावविरुद्ध अज्ञान आरोपावांचून असणें शक्य नाही. त्यामुळे अज्ञानादि जगदारोपाच्या अधिष्ठानत्वाची या अनुभवावरूनच सिद्धि होते. रामा! असें जरी आहे तरी अज्ञाना बोध करण्यासाठी त्यांच्या बुद्धीला अनुसरून शुद्ध ब्रह्माचें ज्ञान प्रतिपादन करतां यावें म्हणून मी हें ब्रह्माचें तटस्थ लक्षण सांगतो. कारण त्याचें स्वरूपलक्षण अज्ञ जनांचा विषय होणें शक्य नाही. कारण तें शुद्ध, निरामय, आनंदैकरस आहे, यास्तव अज्ञबुद्धीला अनुसरून, जगत् भिन्न आहे असें कल्पून, कल्पाच्या आरंभी ब्रह्मच कारण आहे, असा जरी स्वीकार केला, तरी मिथ्याभूत प्रपंचाची मिथ्या मायाच कारण असल्यामुळे ब्रह्माच्या वास्तविक अद्वैताची हानि होत

नाहीं. असो. या जगांत शुक्तिरजत, मृगजल, रज्जुसर्प इत्यादि कारणरहित पदार्थहि आहेत व कांहीं संविदेनें कारणत्वानें कल्पिलेले सकारण पदार्थहि आहेत. संविद् जशी जशी कल्पना करते, तशी तशी ती सिद्ध होते. सर्व कारणांची शांति झाल्यावर ब्रह्मानुभवशाली तत्त्ववेत्त्यांच्या दृष्टीनें सर्गाचें कांहीं कारणच उरत नाही. त्यामुळे तो कारणशून्य आहे. अशा या स्वप्न, गंधर्वनगर, मृगजल, यांसारख्या जगांत ईश्वरादि कांहीं कारण जे कल्पितात ते नीरस वाग्जाळ व्यर्थ पसरितात. त्याच्या त्या कारणप्रतिपादनामध्ये हृदयंगमता मुळीच नसते. त्यांचा तो कंठशोष व्यर्थ चाललेला असतो. ज्ञानानें बाधित होणाऱ्या या जगाची दुसऱ्या कोणत्याच प्रकारें उपपत्ति लागत नसल्यामुळे तें स्वप्नासारखें आहे, असेंच म्हणावें लागतें. त्यावांचून दृश्याची स्थूलाकाररूप दृश्यता मुळीच संभवत नाही. अज्ञानी पुरुष स्वप्नांतील पृथिव्यादिकांचा अनुभव घेतो, त्याचें काय कारण आहे? चित्स्वभावावांचून दुसरें कांहीं कारण संभवतें का, सांग बरें? स्वप्नार्थ हा कशा प्रकारें संभवतो? स्वप्नांतील पदार्थ मिथ्या आहेत हें जोवर कळलेलें नसतें, तोवरच तो भयंकर महामोहांत पाडतो. पण त्याचें एकदा ज्ञान झालें म्हणजे मग मोह पाडीत नाही. सर्गहि तसेच आहेत. शुष्क तर्काच्या आग्रहानें अनुभवाला झुगारून देऊन जें कांहीं कारण कल्पिलें जातें, तो केवल अज्ञानजन्य अभिनिवेश आहे. आतां कारणाची जर अत्यंत अपेक्षा भासत असेल तर अज्ञात ब्रह्मस्वभाव हेंच त्याचें कारण आहे. अग्नीचें उष्णत्व, जलाचें शैत्य, सर्व तेजांचें प्रकाशत्व, सर्व पदार्थांचा स्वभाव, किंवा अज्ञानोपहित आत्म्याचा स्वभाव, हेंच एक त्यास कारण आहे. शेंकडों

संकल्प करणाऱ्या लोकांनी कल्पिलेल्या एका ध्येयाचें कारण काय सांगतां येईल ? गंधर्व-नगरांतील घरे व भिंती यांचें संकल्पावांचून काय कारण असणार ? ' धर्म व अधर्म अमूर्त असल्यामुळे मूर्त देहादिकांचें तें उपादान कारण होऊं शकत नाही, ' असें मीमांसक ह्मणतात. तेव्हां सर्गाच्या आरंभी सुखादिकांचा उपभोग घेणाऱ्या देहाचें कारण परलोकी काय असणार ? विज्ञानवाद्यांच्या मतीहि अमूर्त व क्षणिक विज्ञानाची मूर्त व क्षणिक उपादानता संभवत नाही. स्थूल भिंती वगैरे, सूक्ष्म परमाणु, यांचें कारण काय असणार ? त्याचप्रमाणें उत्पन्न होऊन नाश पावणारे जे दुसरे पदार्थ त्यांचें आणखी निराळें कारण काय संभवणार ? अंकुरादि स्वभावाचें काल, क्षेत्र, जल इत्यादिकांसह बीजादि स्वभाव हें कारण आहे, असें चार्वाक ह्मणतात. पण बीजस्वभाव व अंकुरस्वभाव यांत अर्थभेद कोठें आहे, तेंच आह्मांला कळत नाही. त्यामुळेच स्वभावाची ही पर्यायोक्ति व्यर्थ आहे. तस्मात् सर्व भाव व त्यांचें कारण ही सर्व अज्ञ पुरुषांच्या ठिकाणीं अकारण भ्रांति आहे. पण ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनें सन्मात्ररूपानें स्थित असलेल्या कार्याचा त्याच कारणापासून चिच्चमत्कार रूपानें आविर्भाव व तिरोभाव होत असल्यामुळे सन्मात्रावांचून दुसरें यत्किंचित्हि कारण नाही. ह्मणूनच स्वप्नांत द्रव्याचा अपहार करणाऱ्या चोरांनीं दिलेलें दुःख, जागें होतांच स्वप्न मिथ्या आहे असें कळून जसें दुःखद होत नाही, त्याचप्रमाणें तत्त्वदर्शनानंतर तत्त्वज्ञाचें जीवितहि दुःखद होत नाही. हें दृश्य सृष्टीच्या आरंभीच उत्पन्न झालेलें नाही. हें केवल चिदाकाश आहे. स्वरूपच स्वप्नाप्रमाणें भासत आहे. याविषयी कोणतीच कल्पना उपपन्न होत नाही. या विवर्तक कल्पनेवांचून

दुसरी कोणतीच कल्पना सोपपत्तिक दिसत नाही. इतर वाद्यांची सर्व कल्पना न्यायाला सोडून आहे. यास्तव ब्रह्मानुभूति हीच जगत्कल्पना आहे. शुद्ध जलघन समुद्रांत ऊर्मि, आवर्त, द्रवत्व इ. जसें भासतें, तसेंच हें सर्गपर्यायानें युक्त असलेलें ब्रह्म ब्रह्मामध्ये भासतें. निर्मल वायूमध्ये स्पंद, आवर्त, विवर्त इत्यादि जसे भासतात, त्याप्रमाणें या ब्रह्मवायूमध्ये हा सर्गस्पंद भासतो. महाकाशांत अनंतत्व, छिद्रत्व, शून्यत्वादि जसे भासतें, त्याप्रमाणें बोधात्म्यानें युक्त असलेलें हें जगत् आकाशच आहे. हा पर व अपर सर्ग त्याहून भिन्न नाही. निद्रादि अवस्थांमध्ये स्पष्ट भासलेले हे भाव असन्मयच आहेत. ते आपल्या अधिष्ठानाहून भिन्न नाहीत. सर्ग प्रलयरचनाहि चिद्घन आत्म्यामध्ये अशीच आहे. सुषुप्तीतील स्वप्नाप्रमाणें सौम्य, शुद्ध व निद्राघन आत्मस्वरूपांत ती भासते. मनुष्य निद्रावस्थेत एका स्वप्नांतून दुसरें, दुसऱ्यांतून तिसरें अशीं स्वप्नें जशीं पहातो, तसाच हा अज स्वसत्तेमध्ये एका सर्गांतून दुसऱ्यांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्या सर्गांत जातो. स्वप्नानुभवामध्ये जसा, तसाच हा निरा-मय ब्रह्माकाश पृथिव्यादिरहित असूनहि त्यांनीं युक्त असल्यासारखा भासतो. घटपट इ० शब्द जसे या पश्यंती वाणीमध्येच स्थित असतात, त्याप्रमाणें उत्पन्न झालेले व उत्पन्न न झालेले सर्ग एकरूप महाचितीमध्ये रहातात. पश्यंती-वाणीमध्येच जसे घटादि शब्द स्थित असतात, त्याप्रमाणें सर्ग चितीमध्ये चित्स्वरूपानें चिन्मय होऊन राहतात. जेव्हां शब्द व सर्ग हे दोन्ही चिन्मयच झाले, तेव्हां शास्त्राचा काय उपयोग ? व कथाविचारांचा तरी काय उपयोग ? कारण वासनाशून्य जीवित हाच मोक्ष असून तेंच शास्त्राचें फल आहे. याप्रमाणें सर्गाचें कांहीं कारण नसल्यामुळे तो असतु आहे व त्यामुळे माना-

प्रकारची प्रपंचरचना जरी दिसत असली तरी ती नाही. तिला कांहींच स्वरूप नाही. आणि जी ही वासना प्रपंचाचे बीज या रूपाने भासते, ती नानात्वाने भासणारी वासना नानात्वरहित बोधसत्ताच आहे. ज्याप्रमाणे या प्रत्यक्ष स्वप्नामध्ये चिद्व नगरादिरूपाने भासते. त्याप्रमाणे बोधसत्ताच वासनारूपाने प्रतीत होते. १७७.

सर्ग १७८ वा.

१ अमूर्त चित् मूर्त जगाला कशी चलन देऊ शकते, याविषयी युक्ति, २ ऐंदवाख्यानाने जगत् अमूर्त चिन्मात्र आहे, याचे स्पष्टीकरण.

श्रीरामः—भगवन्! या त्रिभुवनांत पदार्थ मूर्त व अमूर्त असे दोन प्रकारचे आहेत. त्यांतील कांहीं सप्रतिघ व कांहीं अप्रतिघ आहेत. जे पदार्थ एकमेकांला स्पर्श करीत नाहीत, त्यांना अप्रतिघ म्हणतात व जे परस्परांना स्पर्श करून परस्पर संबद्ध होतात त्यांना सप्रतिघ म्हणतात. या जगांत जे सप्रतिघ पदार्थ आहेत त्यांचा परस्पर संबंध दिसतो, पण अप्रतिघ पदार्थांतील कोणाचाच कधीच परस्पर संबंध झालेला दिसत नाही. त्यांतील संवेदन ह्मणून जे आहे, ते अप्रतिघच आहे. कारण चंद्र पहाणाऱ्या पुरुषाच्या नेत्रप्रदेशापासून नेत्रकिरणांच्या मागोमाग जाणाऱ्या चित्तासह त्या चित्ताने अवच्छिन्न झालेली संविदेने कोठेहि संबद्ध न होतां चंद्रमंडलामध्ये जाऊन पडतात, त्यामुळे तीं अमूर्त आहेत, ही गोष्ट प्रत्येक चंद्रदर्शी पुरुषाला अवगत आहे. तृतीय-चतुर्थ भूमिकांच्या मध्ये असणाऱ्या अर्धप्रबुद्धाच्या संकल्पविकल्प द्वैताने कल्पिलेल्या या जगाचा स्वीकार करून मी हा आक्षेप

करीत आहे. बोधदृष्टीने अवशिष्ट राहिलेल्या चिन्मात्राचा स्वीकार करून मी आक्षेप करीत नाही. मूर्त प्राणवायु हाच शरीरांत प्रवेश करणे व बाहेर येणे ह्या दोन वृत्तींनी क्षुब्ध होऊन देहाला प्रवृत्त करतो, हे म्हणजे बरोबर आहे. तथापि त्या प्राणवायूचा क्षोभ कोण करतो? वायूमध्ये निर्गममय क्षोभ उत्पन्न करून प्रत्येकाच्या हृदयांत प्रवेश करणारा हा कोण आहे? व तो क्षोभ कसा उत्पन्न करतो? ते हे प्रभो! मला सांगा. बरे, जीवात्मक चिदाभासच त्याला उत्पन्न करील म्हणून म्हणाल, तर अप्रतिघ वेदन सप्रतिघ देहाला कसें हालविते? भारवाहक आपल्या डोकीवरील भाराला जसें हालवितो, त्याप्रमाणे प्राणापासून देहापर्यंत या सर्व समूहाला कोण हालवितो? जर अप्रतिघात्मकहि संवित्तिमात्र प्राणादि-देहान्त सप्रतिघ वस्तूला हालवीत असेल तर 'हा पर्वत हालूं दे' अशा पुरुषाच्या संकल्पसंविदेने शैल कां हालत नाही? म्हणजे बाह्यपर्वतादिक व देह यांच्यामध्ये फरक काय आहे?

श्रीवसिष्ठः—ज्याप्रमाणे बाह्य वायूला लोहाराच्या भात्यामध्ये प्रवेश होणे व त्यांतून बाहेर निघणे यामुळे त्याचे चालकत्व प्रसिद्ध आहे, तसाच प्राणवायुहि कंठादि छिद्राचा संकोच व विकास करीत बाहेरून आंत येतो व आंतून बाहेर जातो. त्यावरून त्यालाच देहादिचालकत्व आहे, ही गोष्ट प्रत्यक्षसिद्ध आहे. हृदयादि प्रदेशामध्येहि असेच समजावे. बाह्य आकाशांतील वायु भात्यामध्ये शिरूं लागला तर तो फुगतो, त्याप्रमाणे हा वायु कंठाछिद्रांतून हृदयांत प्रवेश करूं लागला म्हणजे हृदय फुगते व भात्याप्रमाणेच तो बाहेर निघूं लागला म्हणजे ते रिते पडते. ह्मणून वायुच देहादिकांचा चालक आहे.

श्रीरामः—अहो पण, लोहार आपल्या भात्याला संकोच व विकास यांच्या द्वारा हाल-वितो व त्यामुळे वायूचा त्यांत प्रवेश व निर्गम होऊं शकतो. पण त्याप्रमाणे आंतील नाडीला कोणता चालक हालवितो? शंभर हे एक कसे होतील व एक हे शंभर कसे होतील? हे काष्ठ, लोष्ठ, पाषाण इत्यादि पदार्थ सचेतन कसे? स्थावर वस्तु सचेतन जर असेल तर ती चलन-वलन कशी करीत नाही? देहाप्रमाणे भोगोप-योगाने ती जरी स्फुरण पावत असली, तरी कुंभाराने हालविलेल्या चक्रादिकांप्रमाणे ती जड वस्तु नियतकालच चेष्टा कशी करते? जंगम वस्तुच वेवढी प्रस्पंदन करते, असे आप-ल्याला कां दिसते? हे सांगा.

श्रीवासिष्ठः—लोहार जसा भात्याला त्या-प्रमाणे शरीरेंद्रियाची स्वामिनी अशी जी जीव-संवेदना ती आंतील नाडीसमूहाला हालविते व त्याला अनुसरूनच सर्व लोकांचा बाह्य व्यव-हार होतो.

श्रीरामः—वायु, नाड्या इत्यादि शरीरां-तील सर्व सप्रतिघ आहे. त्याला अप्रतिघा संविद् कशी हालविते, हे मला सांगा. अप्रति-घाकार संविद् जर सप्रतिघात्मक देहादिकां-नाहि हालवीत असेल तर तृषित पांथ आपल्या

१ 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः' या श्रुती-मध्ये, 'हृदयांत एक मोठी नाडी असून तिच्या-पासून शंभर नाड्या शरीरांत पसरल्या आहेत व त्यांतील प्रत्येक नाडीला बाह्यतर हजार प्रतिशाखा-नाड्या आहेत. त्यांतून व्यान संचार करतो,' असे वर्णन आहे. हा व्यानाचा संचार देहादि चलना-मुळे होतो असे म्हटल्यास सर्वदाच सर्व अंगांचेच चलन बहावयास पाहिजे, हस्तपादादि एकेकच अंगांचे नियत चलनवलन होणार नाही. यास्तव त्याचा चालक दुसराच कोणी असला पाहिजे असे सिद्ध होते. (काठक भा. २, ३ पृ. १५७ प्रश्न भा. ३-६ पृ. ४२ पहा.)

इच्छेनें दूर असलेल्या जलालाहि आप-ल्यापाशी ओढून घेईल. सप्रतिघ व अप्रतिघ या दोन्ही पदार्थांचा जर संबंध होईल व त्या-मुळे त्यांच्यामध्ये चाल्य-चालकभाव येईल, तर बाह्य व्यवहारांत सर्व प्राण्यांच्या इच्छेनेच सर्व कार्यांची सिद्धि होऊन कर्ता, कर्मोद्दिश्ये, घटादि उपकरणां, हीं सर्व व्यर्थ होतील. मग त्यांचा काय उपयोग? ज्याप्रमाणे सप्रतिघ व अप्र-तिघ यांचा बाहेर संबंध होत नाही, तसाच तो आंतहि होणार नाही, असे मी समजतो. यास्तव हे मुने! याविषयी आणखी कांहीं युक्ति असली तर ती मला सांगा. अथवा योगी असलेल्या तुझाला या अमूर्ताचा मूर्ताशी अत्यंत अप्रसिद्ध असलेलाहि संबंध योग-बलाने जर दिसत असेल तर तो कोणत्या उपायाने दिसतो व तुझाला त्याचा अनुभव कसा येतो, ते सांगा.

श्रीवासिष्ठः—रामा! या सर्व संदेहवृक्षांचे तत्त्वाविषयीचे अज्ञान हेच मूळ आहे. यास्तव सर्वैकतानुभवरूप तत्त्वसाक्षात्कारासाठी हे माझे वचन ऐक. ते तुझ्या सर्व संदेहांचा समूळ उच्छेद करून तुझ्या श्रोत्रेंद्रियांचे भूषण होईल. रामा! सृष्टीत कोणतीच वस्तु कधीच सप्र-तिघ नाही, तर सर्वदा हे सर्व शांत अप्रतिघ विस्तारलेले आहे. सर्व शुद्ध, संविन्मय, शांत व अप्रतिघरूप आहे. स्वप्न व संकल्प यांतील पदार्थांप्रमाणे पृथिव्यादि सर्व पदार्थजात संवि-न्मय आहे. कारणाच्या अभावामुळेच आदि व अंती यांतील कांहींच विद्यमान नाही. स्व-प्नांतील पदार्थांप्रमाणे ही वर्तमानकाली भास-णारी संविद् भ्रांतिरूप आहे. म्हणूनच तत्त्व-वेत्ते विवेक, वैराग्य, त्याग, श्रवण, मनन, निदिध्यासन इत्यादि प्रयत्नसाध्य कारणसमू-हाने मूर्ताकाराचे वासनेसह परिमार्जन करून स्वर्ग, पृथ्वी, वायु, आकाश, पर्वत, नद्या,

दिशा इत्यादि सर्व जगत् अप्रतिघ बोधमात्र आहे असे जाणतात. अंतःकरण, भूतें इत्यादि किंवा काष्ठ, पाषाण, मृत्तिका इत्यादि सर्व शून्य किंवा अशून्य हें चेतन आहे, दुसरे कांहीं नाही. 'याविषयी' हें ऐंदवाख्यान मी सांगतो तें ऐक. तें तुझ्या श्रोत्रेंद्रियाला भूषित करील. हें जगत् मनोमात्र आहे, हें दाखविण्यासाठी पूर्वी हेंच आख्यान सांगितलें आहे. आतां जगच्चिन्मात्रच आहे, असे निर्वाणाच्या निष्कर्षासाठी वर्णन केलें जात आहे. तें जरी पूर्वी सांगितलें आहे तरी आतां तूं विचारलेल्या प्रश्नाचें समाधान करण्यासाठी पुनः तेंच सांगतो, ऐक. हें सर्व पर्वतादिक चित्च आहे. म्हणजे अमूर्त चित्च सर्व आहे, हें तुझ्या प्रश्नाचें समाधान आहे, असे तूं जाणशील. उत्पत्तिप्रकरणांत वर्णन केल्याप्रमाणें एका विशिष्ट जगामध्येच एक ब्राम्हण होता. तप, वेद व कर्म यांचा जणुं काय आधारच, असा तो ब्राम्हण 'इंदु' या नांवानें प्रसिद्ध होता. ब्रह्मांडोदराचे जसे दहा दिक्तट असतात, त्याप्रमाणें त्याचे दहा पुत्र होते. ते मोठे महाशय, महात्मे व सर्व महत्वाचे आधार होते. काल-वशात् त्यांचा तो पिता मरण पावला. दहा रुद्रांचा अकरावा भगवान् महारुद्र प्रलय कालीं जसा अंतर्धान पावतो, तसा त्या दहा पुत्रांचा पिता अंतर्धान पावला. दिवसावर अतिशय अनुरक्त असलेली व नक्षत्र हेच जिचे नेत्र आहेत अशी संध्या दिवसाच्या बरोबरच जशी लोपते त्याप्रमाणें त्या इंदूची भार्या वैधव्य-भीतीनें सहगमन करती झाली. त्या दोघांचे ते पुत्र वियोगदुःखानें व्याकुल झाले व त्या दोघांचेहि और्ध्वदेहिक करून सर्व व्यवहार सोडून ते अरण्यांत गेले. सर्व धारणांमध्ये उत्तम सिद्धि देणारी धारणा कोणती बरे आहे, —की ज्या धारणेमध्ये तन्मय होऊन आम्ही

सर्वेश्वर हिरण्यगर्भ होऊं, याप्रमाणें पुष्कळ विचार करून ते देहाहि ऐंदव ह्मणजे इंदूचे पुत्र श्वाप-दादि उपद्रवरहित अशा एका पर्वताच्या दरींत पद्मासन घालून बसले व असे चिंतन करूं लागले. ब्रह्मदेवाकडून अधिष्ठित झालेल्या अशा सर्व जगद्धारणेनें ते तेथें बसले. आम्ही चतुर्मुखानें युक्त असे जें सर्व जगत् तेंच निर्विघ्न-पणें होऊं, असा मनांत विचार करून ब्रह्मासह सर्व जगत्च मी आहे, अशी धारणा धरून प्रत्येक ऐंदव दीर्घ काल बसला. त्या सर्वांनीं नेत्र मिटले व ते चित्राप्रमाणें निश्चल बसले. पुढे या धारणेमध्येच ज्यांनीं आपलें चित्त स्थिर केलें आहे असे ते मनाला दुसरीकडे लावून त्यापासून च्युत नहोतां अठरा महिने तसेच राहिले, तो त्यांचे ते देह शुष्क झाले— शवत्वास प्राप्त झाले. कच्चे मांस खाणाऱ्या पशु-पक्ष्यांनीं त्यांच्या अंगाचे लचके तोडले व उन्हांने छाया-भाग जसे निवृत्त होतात त्याप्रमाणें ते दहाहि ऐंदव नाश पावले. 'मी ब्रह्मदेव व जगत् आहे, हा सर्व सर्ग भुवनासह मीच आहे,' असे ध्यान करणाऱ्या त्यांचा तसाच आणखी दीर्घ काल निघून गेला. त्यांचीं तीं देहरहित दहा चित्ते एका परिपक्व ध्यानामुळे दहा चित्ते, दहा देह, व दहा ब्रह्मांडरूप झालीं. याप्रमाणें त्यांची चिद्व इच्छा होऊन सकल जगत् बनली. ती अत्यंत स्वच्छरूप व आकाररहित झाली. त्यांची तीं सर्व विधे संविन्मय असल्यामुळे त्यांतील भूमि, पर्वत वगैरे सर्व चिदात्मकच आहे, असे तूं जाण; आणि तसे जर न मानलें तर तीं काय होती तें सांग बरे? जें त्रिजगज्जाल त्याचें स्वरूप काय? तें वस्तुतः संविदाकाशशून्यत्वच आहे, दुसरे कांहीं नाही. जलाहून तरंग जसा भिन्न नाही, त्याप्रमाणें संवित्तत्त्व हून चलनादि कांहीं निरालें नाही. ही ऐंदवाचीं जगें जशीं आकाशांत चिन्मयच त्याप्रमाणें त्यांतील काष्ठ-लोष्ठ-पाषा-

णादिकहि चिन्मयच होत. ज्याप्रमाणें ते ऐंद-
वांचे संकल्प जगत्वास प्राप्त झाले, त्याप्रमाणें
ब्रह्मदेवाचा संकल्प जगत्वास प्राप्त झाला आहे.
तस्मात् येथें दिसणारे हे पर्वत, ही पृथ्वी, वृक्ष,
मेघ, महाभुतें हें सर्व चिन्मात्रमयच विस्तारिलें
आहे. वृक्ष चित्, पृथ्वी चित्, आकाश चित्,
पर्वत चित्, सारांश त्या ऐंदवाच्या जगांतील
त्या त्या पदार्थाप्रमाणें अचित् केव्हांहि संभ-
वत नाही. चिन्मात्ररूप चिन्मात्राकाशाकडून
स्वदेहरूप चंचल चक्रावर स्वशरीररूप मृत्ति-
केनें हा सर्ग अहर्निश वृथा कां केला जात
आहे? संकल्पानें निर्माण केलेल्या सर्गातील
पाषाण जर चेतन नव्हेत तर जगांतील हें
लोष्ठ-शैलादि काय आहे, तें सांग बरें? अनु-
भव, स्मृति, त्या स्मृतीला उत्पन्न करणारे
संस्कार, आकृति इत्यादि हे सर्व संविद्विशेष
अर्थगोचर आहेत; ह्मणजे या सर्वांमध्येच विषय
प्रकट होतात. हे आपल्या उदरांत अभिव्यक्त
चिन्मात्ररूपच धारण करतात. जड अर्थाला
धारण करतां येत नाही. म्हणूनच सर्व विषय
चिद्रूपच आहेत व ही गोष्ट आम्हीं पूर्वीच
सांगितली आहे. अर्थरहित असलेल्या कल्पना-
दिकांची स्थिति निराळीच असते व तत्त्वावगा-
हन या चमत्कारानें शोभणाऱ्या पदार्थांची
चमत्कृति निराळीच असते, हें आम्ही यापूर्वी
स्पष्ट करून दाखविलेंच आहे. तें परम चिद्धामच
सर्वात्मरूप चिद्धामामध्ये म्हणजे समष्टि-व्यष्टि-
चित्तांत रत्नराशींतील रत्नाप्रमाणें देदीप्यमान
होतें. आंत राहून तृण, काष्ठ, शैल इत्यादि
पदार्थाकारानें जणुंकाय उदय पावतें. कोणताहि
कार्यकारणरहित पदार्थ ब्रह्माहून भिन्न नाही.
ज्याप्रमाणें सूर्याची प्रभा हा त्याचा स्वभावच
आहे, अप्रकाशरूपत्व हा त्याचा स्वभाव नाही,
त्याप्रमाणें हें सर्वचेतनब्रह्मच आहे, हा निश्चय
होय. ज्याप्रमाणें सखळ भूमीकडे वहणाऱें

पाणी कांहीं कारणावांचूनच स्वतःच तरंगादि-
रूपानें परिणाम पावतें, त्याप्रमाणें चिद्रूपी
जल अति तीव्र स्वभावानेंच विनाकारण जगद्-
रूपानें परिणत होतें. पाझ कल्पामध्ये भग-
वानाच्या नाभिकमलांतील लीला जगद्रूपानें
भासते, त्याप्रमाणेंच चिन्मात्र ब्रह्मापासून हीं
सर्व जगें विकास पावतात. तीं त्याहून यत्कि-
चितहि भिन्न नाहीत. केव्हांहि उत्पन्न न
झालेलें व केव्हांहि प्रलय न पावलेलें असें हें
आकाशात्मक सन्मात्र ब्रह्म आहे. तें शांत
आहे. भाव व अभाव या दोहोंनीहि शून्य
असल्यामुळें तें मध्यस्थ आहे व हें जगत् चिदा-
भासमात्र आहे. संकल्पजगांतील पर्वतादि
सर्व असंविन्मय आहे, असें बोलणारा अज्ञ
ज्ञानी पुरुषाच्या उपहासाला पात्र होतो. ऐंद-
वांचीं हीं सर्व जगें आत्माच आहेत. तीं संक-
ल्पमात्र आहेत, चिदाकाशरूप आहेत. त्याच
न्यायानें हें जगत्हि ब्रह्मसंकल्पमात्र आहे. ही
दृष्टि जो जो व जितक्या लवकर दृढ केली
जाते, तो तो हें दुःख शीघ्र विलय पावतें.
पण याच्या उलट ही दृष्टि जो जो दूर केली
जाते व प्रपंचदृष्टिच दीर्घकाल पाहिली जाते,
तो तो हें दुःख अधिकाधिक दृढ होतें. पापा-
मुळें दीर्घकाल मूढ झालेल्या व ही दृष्टि दृढ
न करणाऱ्या लोकांचा संसार वज्राप्रमाणें दृढ
होतो; तो केव्हांहि शांत होत नाही. या
जगांत आकृति नाही; उत्कर्ष, अपकर्ष, जन्म,
नाश इत्यादि नाहीत; सत्ता नाही व असत्ताहि
नाहीं. तर आत्म्यामध्ये, केवल शांत परम
तत्त्वामध्ये हें विकल्परूपानें भासत आहे. अथवा
ब्रह्मातिरिक्त स्फुरणच मुळीं नाही. तें ब्रह्म
स्फटिकस्तंभाप्रमाणें अवकाशावांचूनच सृष्टिरूपी
बाहुल्यानें युक्त जरी असलें तरी आद्यंत-
शून्य, मूलाग्ररहित, निर्माणतारहित, परिवेष-
रहित, स्वच्छ, नित्य, जन्म-नाशरहित व

चिदानंदैकघन नित्य स्थित आहे. हेच जेव्हां अमूर्तरूप असते, तेव्हां अंतरहित, असंख्य, अखिल, विश्वतोव्याप्त, हस्तजात, चक्षु, श्रोत्र, शिर, कंठ, उदर, पाद इत्यादि अंगांनी गण- नाहीन असें होऊन रहाते. पण तेच जेव्हां अमूर्तरूप असते तेव्हां आत्माकाशरूप सन्मात्र, सुस्तंभरूप, अज, मौन, विकल्पशून्य असें मीच झालेले असते. याविषयी आणखी विकल्प करणे फुकट आहे. १७८.

सर्ग १७९ वा.

—:०:—

१ व्या अर्थी हें विश्व अप्रतिघ आहे, त्या अर्थी सर्व चिन्मात्र आहे. तेव्हां पूर्वोक्त शंकेला अवकाशच कोठे आहे ? असें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—याप्रमाणें हें जगत्त्वय शुद्ध- सत्त्व चिन्मात्रच आहे. त्यामुळे अज्ञ लोकांनी सप्रतिघत्वानें व मूर्तत्वानें जाणलेलीं भूतें यांत संभवत नाहीत. तेव्हां शरीरादि कोठचें व सप्र- तिघ वस्तुजात तरी कोठचें ? हें जें कांहीं दिसत आहे तें अप्रतिघ ब्रह्मच पसरले आहे. चिदाकाशांत चिदाकाशच स्थित आहे. शांत- तत्त्वांत शांत व सर्व वैषम्यशून्य तत्त्व स्थित आहे. आकाशांत आकाश स्थित आहे व ज्ञप्ती- मध्ये ज्ञप्ति स्थित आहे. सर्व संविन्मय व शांत आहे. जागृतीतील स्वप्नाप्रमाणें आहे. अप्रति- घाकार स्थित आहे. तेव्हां आतां तूं ह्मणतोस तशी सप्रतिघ स्थिति कोठे आहे ? ज्ञानी पुरु- षांच्या दृष्टीनें देह व त्याचे अवयवादिक हें सर्व स्वप्न-देहाप्रमाणें चिन्मात्रच आहे. तेव्हां देहावयव कोठचे, शिरांचा समुदाय कोठचा व अस्थिपंजर तरी कोठचा ? स्वप्नांतील अप्रतिघ देहाप्रमाणेंच हा देह अप्रतिघ आकाशच आहे, असें तूं जाण. दोन्ही हात ही संविदच आहे,

इंद्रियसमूहाहि संविदच आहे. हें सर्व शांत अप्रतिघ आहे. सप्रतिघ कांहीं नाही. प्रत्यक्ष- सिद्ध देहादिकांचा अपलाप करणे हें साहस आहे, असेंही समजूं नये. कारण ब्रह्माकाशाचा हा स्वप्नरूप स्वभाव आहे व त्या स्वभावामुळेच जगत्स्थिति झालेली आहे. ह्मणून हें सर्व सहे- तुक व निहंतुक अशा दोन्ही प्रकारें संभवते. कारणावांचून कार्य होत नाही, हें ह्मणणे युक्त आहे. ब्रह्म निर्विकार आहे व अद्वय आहे. त्यामुळे त्याचें कारणच संभवत नाही, पण भ्रांतिदृष्ट्या जो जशी कल्पना करतो तशी त्याला दिसते. भौतिकदृष्ट्या जर पाहिले तर कारणावांचून उत्पन्न झालेले व संविद्रूपानें उप- लब्ध झालेले हें जगत् अत्यंत असत्हि नाही व अत्यंत सत्हि नाही. तर तें अत्यंत असत् असल्यासारखें नुस्तें भासते आणि जशी भावना करावी त्याप्रमाणें संविद् विषयत्वाला निः- संशय प्राप्त होते. चिन्मयत्वामुळे स्वप्नांत सर्व, सर्वत्र, सर्वथा जसे संभवते, त्याप्रमाणें जागृ- तीतहि सर्वात्मरूप आहे. सर्वात्मरूप द्वैता- द्वैतमय ब्रह्मपदामध्ये अकारण कार्याची सत्ता आहे व कारणजन्य कार्याचीहि सत्ता आहे. एकाहि सहस्र होतें. जसे हे ऐंदव संकल्प जगाच्या समूहांनीं लक्षावधि भूतें झाले, त्या- प्रमाणेंच सहस्रावधि संविदांचेहि एकरूप होतें; जसे भगवान् विष्णु, शंकर इत्यादिकांचें सा- युज्य प्राप्त झालें असतां त्यांच्या सर्व सर्गींचें मिळून एकरूप होतें; शेंकडों नद्यांचाहि एक समुद्र होतो; ऋतु, संवत्सर यांच्या समूहाचा एकच काल होतो. स्वप्नप्रमाणें हा देह चिदा- काशच उदय पावला आहे. तो स्वानुभवानें अगदीं स्पष्ट जरी असला तरी स्वप्नांतील पर्वता- प्रमाणें अगदीं निराकार आहे. द्रष्टा व दृश्य यांच्या दृष्टीनें संविदच अनुभवरूप व अननुभव- रूप भासते. त्यामुळे जगत् एक चिदाकाशच

आहे. ज्याप्रमाणे एकच निद्रा स्वप्नांत वेदनरूप व सुषुप्तींत अवेदनरूप अशी दोन प्रकारची जरी भासली तरी जशी एक, किंवा वायु व त्याचा स्पंद हे जसे एक, त्याप्रमाणे चिदाकाश व हे जगत् ही एकच आहेत. द्रष्टा, दृश्य व दर्शन हे चिद्भान परमार्थतः आकाश आहे. ते शून्य स्वप्नाप्रमाणे भासते. यास्तव चिदाकाश व हे जगत् ही एकच आहेत. ज्या अर्थी ईश्वराच्या ठिकाणी प्रथम सृष्टीपासूनच भ्रांतीने असत् जगत् भासत आहे, त्या अर्थी स्वप्नांतील भय जागे होतांच जसे शांत होते, त्याप्रमाणे ते ज्ञान होतांच शांत होते. एका संविदेचे स्वप्नांत जसे अनेक प्रकारे भान होते, त्याप्रमाणे सृष्टीच्या आरंभी गगनांत नाना पदार्थरूपाने तिचेच भान होते. ज्या घरामध्ये पुष्कळ दीप लावले आहेत तेथे अनेक छायाही एकरूप जशा दिसतात, त्याप्रमाणे सर्व शक्तिमान् ईश्वराची एकच शक्ति अनेक प्रकारे भासते. आकाशांत वृक्षसमूहाचे जसे स्फुरण व्हावे त्याप्रमाणे शिवसंज्ञक सागरांतील जे सीकर-स्फुरण तोच हा सर्ग आहे. तथापि दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक यांत थोडा फरक आहे; तो असा:—आकाशांत हा वृक्षसमूह व्योमधर्मांनी रहित असल्यामुळे अगदी भिन्न असल्यासारखा भासतो. पण ब्रह्मसागरांत स्फुरणारा हा सर्गबिंदु त्याहून यत्किंचित्हि भिन्न नाही. १७९.

सर्ग १८० वा.

१ रामाने सांगितलेली कुंददंताख्यानांतील पर्वतावरील वृक्षावर लोबणाच्या तापसाची वर-लाभापर्यंत कथा.

श्रीराम:—हे भगवन्, ज्याप्रमाणे सूर्याचा प्रकाश पृथ्वीवरील सर्व तमाला, पदार्थांच्या रूपाचा चांगला अनुभव घेण्यासाठी, नाहीसे

करतो, त्याप्रमाणे आपण माझ्या या संशयाचा छेद करा, म्हणजे माझा संशय घालवा. एकदा मी विद्यागृहामध्ये विद्वानांच्या सभेत जाऊन चित्ताने बसलो होतो. इतक्यांत कोणी एक तापस विदेहदेशांतून तेथे आला. तो ब्राम्हण विद्वान्, श्रीमान्, महातपस्वी, अत्यंत कांतिमान् व त्यामुळे दुर्वास ऋषीसारखा दुःसह होता. तो प्रवेश करून, तेजस्वी द्विजसभेला अभिवादन करून व आमच्याकडून वंदन केला गेलेला असा, योग्य आसनावर बसला. मी आपले अध्ययनाचे वेदान्त-सांख्यसिद्धांतवाद थांबवून सुखाने बसून विश्रांति घेत असलेल्या त्या तापसोत्तमाला असे विचारिले. हे श्रेष्ठा! आपण फार दुरून चालत आल्यामुळे परिश्रान्त झाला आहां व कांही तरी जाणण्याचा किंवा प्राप्त करून घेण्याचा यत्न करीत आहां, असे दिसते; तर आपले आगमन कां झाले ते मला सांगा.

ब्राह्मण:—हे महाभागा! तूं म्हणतोस ते खरे आहे. मी मोठा यत्न करीत आहे. मी येथे कशासाठी आलो आहे ते ऐक. विदेहनांवाचा सर्वसौभाग्यसंपन्न देश आहे. पृथ्वीवर ते जणुं काय आकाशांतील स्वर्गाचे प्रतिबिंबच पडले आहे. तेथे ब्राह्मणजातींत माझा जन्म झाला. मी विद्या संपादन करून तेथेच राहिलो. माझे दांत कुंदाच्या कळ्यांप्रमाणे पांढरे असल्यामुळे 'कुंददंत' याच नावाने मी प्रसिद्ध झालो आहे. त्यानंतर पुढे मला वैराग्य झाले आणि मोठ्या संभ्रमाने शांतीसाठी देव, द्विज व मुनींद्र यांच्या स्थानांतून फिरू लागलो. एकदा मी फिरतां फिरतां श्रीपर्वतास प्राप्त झालो. तेथे मी मृदु व दीर्घ तप करीत दीर्घ काल राहिलो. त्या ठिकाणी तृण-वनादिकांनी रहित असे एक प्रसिद्ध अरण्य आहे. जणुं काय भूमीवरील तेज, अंधकार व अभ्र यांनी रहित असे ते नभस्तलच होते. त्यांत अनेक शाखांनी युक्त असा एक

वृक्ष होता. तो लहान होता व त्याचे पल्लव कोमल होते. तो शून्य आकाशातील मंद किरणांनी युक्त असलेल्या सूर्याप्रमाणेच तेथे स्थित होता. त्या वृक्षाच्या शाखेवर ज्याची आकृति अतिशय पावन आहे असा एक पुरुष लोंबत होता. सूर्य आपल्या किरणांमध्ये जसा, तसाच तो त्या झाडावर रज्जुने आपले पाय बांधून त्यावर लटकत होता, म्हणजे त्याला पादबंधनरूप रज्जु हाच आधार होता. मुंजातृणाच्या दोरीने त्याने आपले पाय वर बांधले होते व त्याचे मस्तक सतत खाली लोंबत होते. त्यामुळे त्या शाल्मली-वृक्षाची जणुंकाय ग्रंथियुक्त पारंबीच खाली लोंबत आहे असे भासत असे. एकदा सहज त्या प्रदेशी गेलेल्या मी त्याला पाहिले. तेव्हां मी त्याच्या अगदी जवळ जाऊन त्याच्या-विषयी मनांत विचार करू लागलो. “हा ब्राम्हण जिवंत आहे. कारण त्याने आपल्या वक्षस्थळी हात जोडून धरले आहेत. तो श्वासोच्छ्वास करीत आहे व त्याची आकृति निस्तेज दिसत नाही. निरनिराळ्या काली होणाऱ्या शीत, वात व उष्ण यांच्या सर्व स्पर्शास हा जाणतो. तेव्हां मी त्या एकट्याच लोंबत असलेल्या पुरुषाला पुष्कळ दिवस सूर्याच्या तापाचा खेद सहन करून व त्या योगानेच त्याची सेवा करून हळूहळू आपलेसे करून घेतले; म्हणजे माझ्याविषयी त्याच्या मनांत विश्वास उत्पन्न केला आणि विचारले—‘हे भगवन्, तू कोण आहेस ? हे दारुण तप तू कां करीत आहेस ? हे विशालाक्षा ! तू श्वासोच्छ्वासाहि फार उशीराने करीत असल्यामुळे तुझे जीवितहि लक्ष्या-लक्ष्यरूप आहे म्हणजे तू जिवंत आहेस हेहि एकाएकी लक्षांत येत नाही.’

त्यावर तो बोलला:—‘माझे कुल, देश, तपः-प्रयोजन इत्यादि समजून घेऊन तुला काय

करावयाचे आहे ? जीवांच्या इच्छा अतिशय विचित्र असतात व त्या कांही तरी निमित्तानेच प्रवृत्त होतात.’ तथापि असे बोलणाऱ्या त्या तापसाला मी जेव्हां मोठ्या प्रयत्नाने व मोठ्या प्रेमाने पुनः विचारले, तेव्हां त्याने मला हे असे सांगितले—‘मी मथुरेमध्ये उत्पन्न झालो व पित्याच्या घरी वृद्धि पावलो. बाल्य व तारुण्य यांच्या मध्यावस्थेत असतांनाच मी शब्दशास्त्र व अर्थशास्त्र यांचे यथावत् ज्ञान संपादन केले. ‘राजा समग्र भोगसामग्रीचा कोशाप्रमाणे आश्रय असतो,’ असे मी तेथे ऐकले. मी त्या वेळी भोगार्थी व अगदी तरुण होतो. त्यामुळे ते ऐकल्यानंतर मी सप्तमहा-द्वीपांनी विस्तीर्ण असलेल्या या भूमीचा स्वामी व त्याप्रमाणे याचकांचा अभिलाष पूर्ण करण्यास समर्थ व्हावे, अशी पुष्कळ दिवस इच्छा केली आणि त्याच इच्छेने येथे येऊन मी हा असा स्थित आहे. हे मान देणाऱ्या ! येथे माझी बारा वर्षे गेली, तरी हे अकारण-मित्रा ! तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर मी दिलेले असल्यामुळे आतां तू सत्वर आपल्या इष्ट देशास निघून जा. मी माझा इष्ट मनोरथ पूर्ण होईपर्यंत दृढस्थित होऊन रहाणार.’ त्याने असे सांगितले असतां मी त्याला उलट काय बोललो ते तू ऐक. बुद्धिमानांचे चित्त आश्चर्य श्रवण करण्यास कधी कंटाळत नाही. मी म्हटले “हे साधो ! तुला जोंवर अभिमत वर प्राप्त झाला नाही, तोंवर तुझे रक्षण व परिचर्या करण्यासाठी मी येथेच राहीन.” मी असे बोललो असतां तो शमसंपन्न तपस्वी पाषाणाप्रमाणे मौन धरून बसला. त्याने आपले नेत्र मिटले. मेलेल्या पुरुषाप्रमाणे तो निश्चेष्ट झाला. त्याला बाहेरच्या कोणत्याच विषयाचे भान राहिले नाही. मीहि त्या काष्ठ-गौन धारण करणाऱ्या पुरुषाच्या पुढे तसाच राहिलो.

मनांत उद्विग्न न होतां कालकृत वेग सहन करीत मीं सहा महिने तेथें काढले. तेव्हां एकदा सूर्यबिंबांतून निघून त्या प्रदेशीं त्या तापसाच्या समोर येऊन उभ्या असलेल्या सूर्यासारख्या पुरुषाला मीं पाहिलें. तो पुरुष त्या तापसाकडून माझ्यासह जो मनानें व कर्मानें पूजला जात आहे तो तो अमृताच्या तरंगाप्रमाणें सुंदर वचन बोलला. “हे वृक्षशाखेवर लोंबत असलेल्या दीर्घ तापस ब्राम्हणा! तूं हें शरीराचा संहार करणारें आपलें तप पुरें कर व मनोहर इष्ट वर मागून घे. सप्त समुद्र व द्वीपें यांनीं परिवेष्टित झालेल्या या पृथ्वीला या देहानें केलेल्या धर्मांमुळे तूं सहस्र वर्षे पावशील म्हणजे पृथ्वीपति होशील.” याप्रमाणें इष्ट वर देऊन मूर्तिमंत दुसरा सूर्यच असा तो अस्त पावण्यासाठीं ज्यांतून उत्पन्न झाला होता त्या सूर्याव्धीत प्रविष्ट झाला. याप्रमाणें शास्त्रांमध्ये ज्या श्रेष्ठ वरद आदित्यपुरुषाचें श्रवण केलें होतें, त्यालाच ज्यानें प्रत्यक्ष पाहिलें आहे व वरदानव्यवहारानें अनुभविलें आहे, अशा त्या विवेकी शाखातपस्व्याला मीं म्हटलें—‘हे ब्रम्हन्! तूं इतके दिवस वृक्षशाखेवर लोंबत राहून जें तप केलेंस, त्याचें इष्ट फल तुला मिळालें. आतां हें तप सोडून यापुढें प्राप्त झालेला व्यवहार कर.’ तेव्हां त्यानें तें माझे म्हणणें मान्य केलें. मीं त्याचे दोन्ही पाय त्या वृक्षापासून सोडविले. हत्तीच्या पायांतील सांखळदंड काढून त्याला जसें मोकळें करावें, त्याप्रमाणें मीं त्या तापसाला त्या बंधापासून मुक्त केलें. त्यानंतर त्यानें स्नान केलें. हातामध्ये पवित्रक धारण करून जपपूर्वक अघमर्षण केलें. त्या वृक्षापासून पुण्यानें प्राप्त झालेल्या फळानें व्रतपारणा केली. त्याच्या पुण्यप्रभावानें प्राप्त झालेल्या त्या वृक्षाच्या मधुर फळांनीं देहयात्रा करून आम्ही दोघेहि

तेथें तीन दिवस एकमेकांवर विश्वास ठेवून शांत चित्तानें राहिलों. सप्त द्वीपें व समुद्र यांनीं जिच्या चारी दिशा चिन्हित झाल्या आहेत अशा समग्र भूमीचा भोग घेण्यासाठीं तो ब्राह्मण खालीं मस्तक व वर पाय अशा वृक्षावर लोंबणाऱ्या शरीरानें तप करून सूर्यपुरुषापासून अभिमत वर संपादन करून व तीन दिवस त्याच वृक्षाखालीं विश्रांति घेऊन पायांची पीडा निवृत्त झाल्यावर मज मित्रासह तो आपल्या मथुरानगरीस जावयास निघाला. १८०.

सर्ग १८१ वा.

१ मथुरेस जाणाऱ्या आम्ही मार्ग चुकून गौरीवनांत प्रवेश केला व तेथें एका तापसवृद्धाशीं आमचा संवाद झाला, असे वर्णन.

कुंददंतः—चंद्र व सूर्य पूर्व दिशेंतील प्रसिद्ध इंद्रपुरीला जाण्यास जसे प्रवृत्त होतात, त्याप्रमाणें मथुरा नगरीला जावयास निघालेले आम्हीहि संध्याकाळपर्यंत मार्ग चालून मध्ये एका निवासस्थानीं जाण्यास प्रवृत्त झालों. त्या वेळीं आमच्या आकृति अतिशय आनंदित होत्या. प्रथम रोधाभिद ग्रामास प्राप्त होऊन ज्यावर आंब्याचीं झाडें फार आहेत अशा एका पर्वतावर विश्रांति घेतली. त्यावरील सालीस नगरांत दोन दिवस सुखानें राहिलों. नंतर ज्यांचें चित्त आनंदित झालें आहे अशा आम्ही दुसरे दिवशीं पुष्कळ मार्ग आक्रमिला. शीत जल व स्निग्ध छाया यांनीं युक्त अशा वनद्रुमांनीं रम्य झालेल्या, नदीतीरावरील लतांनीं सोडिलेल्या पुष्पांच्या थरांनीं पांढऱ्या दिसणाऱ्या, चंचल तरंगांच्या ध्वनिरूप गाय-

नांनी प्रवाशांना आनंद देणाऱ्या, स्निग्ध वृक्षांच्या वनछायेत मंजुल शब्द करणाऱ्या, मृगपक्ष्यांनी युक्त असलेल्या, हिरव्या गवतावर पडलेल्या स्थूल जलबिंदूंनी भौतिक शोभा धारण करणाऱ्या अशा जंगल, पर्वत, नगर, ग्राम, श्वभ्र व जलमय स्थळांचे व त्याचप्रमाणे नद्या, प्रवाह, सरोवरे यांचे उल्लंघन करून त्या दिवशी आम्ही दाट कदलीवनांत रात्र घालविली. तुषारांनी थंड झालेल्या कदली-दलांच्या शय्येवर आम्ही विश्रांति घेतली. तिसरे दिवशी आम्ही एका जंगलांत येऊन पोचलो. ते कमलखंड व गुल्मखंड यांनी मंडित झाले होते. तृण, काष्ठ इत्यादिकांना तोडून नेणाऱ्या लोकांनी जणुंकाय त्याचे मध्ये मध्ये विभागच केले होते. त्यामुळे मेघांनी वि-भक्त केलेल्या आकाशाप्रमाणे ते दिसत होते. तेथे प्रवृत्तमार्ग सोडून दुसऱ्याच वनामध्ये प्रवेश करणारा तो तापस असे अप्रासंगिक वचन बोलला. “मुनिमंडलाने मंडित झालेल्या गौरीच्या आश्रमांत आपण जाऊ या. माझे दुसरे सात भ्राते वनामध्ये अशीच इच्छा करून स्थित आहेत. आम्ही आठ भाऊ आहोत. आमची शरीरे जरी भिन्न भिन्न असली तरी एकच संविन्मय आहेत. आमचा संकल्प व निश्चय एकच आहे. त्यामुळे तेही आपापल्या निश्चयाचा आश्रय करून येथे येऊन तप करीत राहिले आहेत व नाना प्रकारच्या तपांनी त्यांनी आपले पाप क्षीण केले आहे. त्या माझ्या भ्रात्यांसह मी येथे येऊन पूर्वी सहा महिने राहिलो होतो. त्यामुळे मी हा गौरीचा आश्रम पाहिला आहे. या आश्रमांत फुलझाडांच्या छायेखाली लहानलहान हरिण-बालके निजलेली असतात. पर्णशालेवर विश्रांति घेत असलेल्या शुकांकडूनही शास्त्रदृष्टीचा उप-न्यास केला जातो. तर मित्रा चल, आपण ब्रह्म

लोकासारख्या या मुनीच्या आश्रमांत जाऊ. तेथे पुण्यांच्या योगाने आमचे चित्त अधिकच स्वच्छ होईल. अरे बाबा ! जे मोठे धीर तत्त्व-वेत्ते विद्वान् असतात, त्यांचेही मन तत्त्वदर्श-नाने तृप्त झालेल्या मुनीचे दर्शन घेण्याविषयी नेहमी तत्पर असते. मग आमच्यासारख्या अतत्त्ववेत्त्यांविषयी काय सांगावे ?” त्याने अने सांगितले असता आम्ही दोघेही त्या मुनीच्या आश्रमांत गेलो आणि त्या महारण्यांत जाऊन जो पहातो तो तेथे सर्व शून्य दिसले. साक्षात् संहाराचे स्वरूप आमच्या नजरेस आले. तेथे वृक्ष नाही, एकही पर्णकुटी नाही, गुल्म नाही, मनुष्य नाही, मुनि नाही, बालक नाही, वेदी नाही व एखादा पक्षीही नाही. ते एक अनंत केवळ शून्य अरण्य होते. सर्व बाजूंनी सूर्य-तापाने संतप्त झालेले जणुंकाय आकाशच त्या भूमीवर येऊन राहिले होते. अरे अरे ! हे काय झाले, असे तो बोलू लागला. नंतर आम्ही पुष्कळ वेळ भ्रमण करून एके ठिकाणी एक वृक्ष पाहिला. त्याची कांति स्निग्ध होती, छाया दाट होती व मेघाप्रमाणे तो शीतल होता. त्या वृक्षाच्या खाली एक वृद्ध तापस समा-धानामध्ये बसलेला होता. आम्ही त्या मुनी-च्या अग्रभागी छायेत हिरव्या गवताने युक्त असलेल्या भूमीवर तो मुनि ध्यान सोडून देह-भानावर येईपर्यंत दीर्घकाल बसलो. पुष्कळ वेळ बसल्यावर मला कंटाळा आला आणि मी चापल्याने ‘अरे बाबा ! आतां ध्यान सोडून उठ’ असे मोठ्याने बोललो. तेव्हा माझ्या त्या मोठ्याने ओरडून बोललेल्या शब्दाने तो मुनि जागृत झाला आणि मेघरवाने जागा झालेला सिंह जसा जांभई देतो, त्याप्रमाणे जांभया देऊन बोलला, “तुम्ही दोघेही साधु कोण ? तो गौरीचा आश्रम कोठे गेला ? मला येथे कोणी आणले ? व हा काल कोणता

आहे ?” तो असे बोलला असतां मीहि म्हटलें कीं, “भगवन्, तूं जें विचारीत आहेस त्यांतील आम्हांला कांहीं ठाऊक नाही. तूंच काय तें समज. तूं सर्वज्ञ असूनहि योगबलानें हें कां जाणत नाहीस ?” तें ऐकून तो भगवान् पुनः ध्यान करूं लागला. त्यानें आमचा व आपलाहि सर्व वृत्तांत पाहिला आणि ध्यानानें सर्व जाणून तो मुनि कांहीं वेळानें आम्हांस म्हणाला “हें आश्चर्य एका. तुम्ही सुद्धां कर्तव्याला जाणणारे आहां. तुम्ही श्रेष्ठ साधु हा जो लहानसा कदंब वृक्ष पहात आहां, तें माझे निवासस्थान आहे. हा वृक्ष या अरण्याचा जणुंकाय पुष्पित केशपाशच आहे. कांहीं कारणानें येथें गौरी सरस्वती होऊन दहा वर्षे राहिली. सर्व ऋतु एकाच वेळीं तिचें सेवन करीत होते. त्यामुळे येथें हें वन अत्यंत विस्तृत झालें; तें दाट अरण्य बनलें. त्यामुळे हें गौरीवन म्हणून प्रसिद्ध झालें. कुसुमप्रधान सर्व ऋतूंनीं हें भूषित होतें. भ्रमरीचें मनोहर गायन ऐकून कोकिल व इतर पक्षीहि येथें सुंदर ध्वनि करीत होते. पुष्पांचा वर्षाव करणाऱ्या जलप्रवाहासारख्या वृक्षांनीं येथील अंतरिक्ष शतचंद्रांनीं युक्त असल्याप्रमाणें केले होतें. म्ह० जलप्रवाहाप्रमाणें शुभ्रवर्ण पुष्पांची वृष्टि करणारे वृक्ष आकाशांतील चंद्राप्रमाणें शोभत होते. मंदार व कुंद यांच्या सुगंधांनीं सर्व दिशा सुगंधित झाल्या होत्या. सभोंवार विकास पावणाऱ्या कुसुमराशिरूप चंद्रबिंबामध्यें अतिशय शोभा पसरली होती. तें अरण्य जणुंकाय वसंताचें नगरच होतें. तें भ्रमरींनीं युक्त अशा कुसुमखंडमंडपांनीं युक्त होतें. चंद्रकिरणाच्या समूहाप्रमाणें सभोंवार पसरलेल्या कोमल पुष्परूपी झोंपाळ्यावर देव व सिद्ध यांच्या वधू झोंके येत होत्या. हारित, हंस, शुक, कोकिल, कोक, चक्रवाक, भास, कलविक इत्यादि पक्ष्यांनीं तें गजबजून गेलें

होतें. भेरूड, कुक्कुट, कर्पिजल, तित्तिर, आढ, मयूर, बक यांच्या क्रीडांनीं रम्य दिसत होतें. त्यांतील कदंबसरस्वती गंधर्व, यक्ष, देव, सिद्ध यांच्या किरीटांनीं पादप्रदेशीं घर्षण केली जात होती. म्हणजे ते तिला नमस्कार करीत होते. तेथील पुष्पांच्या सुवासांनीं वायु सुगंधित होत असून मेघहि त्याचा वास धारण करीत होते. मंद वायूंनीं हालणाऱ्या बालवल्लींनीं ज्यांतील प्रदेश गुप्त झाले आहेत असे कुंज, सूर्याचे किरणहि त्यांत प्रवेश करीत नसल्यामुळे, शीतल होते व त्याचप्रमाणें कदंबाच्या पुष्परागानें तें अरण्य सर्वत्र पीतवर्ण दिसत होते. कल्हारपद्मांनीं मिश्रित अशीं कुमुदोत्पलें ज्यांत आहेत, अशा पद्माकरामध्यें चकोरादि पक्ष्यांसह हंस क्रीडा करीत असत. तालीप्रभृति वृक्षांच्या मध्यप्रदेशीं सर्वांचे अभिलाष पूर्ण करणारी विचित्र शक्ति तेथें जणुंकाय विहारच करीत होती. बाबांनो ! या वनामध्ये शंकराची अर्धांगी गौरी कांहीं कारणानें कदंबसरस्वती होऊन दीर्घ काल राहिली. त्यामुळे त्या वनाला अशी विलक्षण शोभा प्राप्त झाली. शंकराच्या मस्तकावर शशिकला जशी रहाते, त्याप्रमाणेंच ती प्रसन्न चंद्रमुखी त्या वनांत रहात होती. १८१

सर्ग १८२ वा.

१ कदंबतापसाशीं त्याच्या भ्रात्यांचा समागम,
२ वर व शाप यांचा हेतु व सिद्धि, यांचें वर्णन.

वृद्ध तापसः—त्याच या कदंबामध्यें दहा वर्षे स्वेच्छेनें राहून गौरी शंकराच्या वामार्ध शरीररूप मंदिरांत गेली. हा कदंबतरु तिच्या स्पर्शरूपी अमृताचा सेक झाल्यामुळे तिच्या मांडीवरच वाढलेल्या बालकाप्रमाणें अद्यापि

तो बालकच आहे. तो जरेला कधीच प्राप्त होत नाही. त्यानंतर ती गौरी निघून गेली असतां तें तसलें फार मोठें वनहि सामान्य वनासारखें झालें व सर्व लोक त्यावर उपजीविका करूं लागले. 'मालव' या नांवाचा एक देश आहे. त्यांतील मी एक राजा आहे. एकदा आपली राज्यश्री टाकून मी मुनींच्या आश्रमांतून भ्रमण करीत करीत या प्रदेशीं आलों. येथील आश्रमवासी लोकांनीं माझा आदर केला. मी या कंदबाच्या तळीं ध्याननिष्ठ होऊन राहिलों. त्यानंतर कांहीं कालानें आपल्या सात भ्रात्यांसह तूं पूर्वी तप करण्यासाठीं या आश्रमांत आला होतास. ते तुम्ही आठ तपस्वी त्यावेळीं इतर तपस्व्यांप्रमाणेंच येथें रहात होतां. त्या तपस्व्यांना तुम्ही अतिशय मान्य होतां. कांहीं कालानें त्यांतील एक श्रीपर्वतावर गेला, दुसरा तप करण्यासाठीं कार्तिकस्वामीच्या आश्रमांत गेला, तिसरा वाराणशीस गेला, चवथा हिमालयपर्वतावर गेला आणि बाकीचे चार धीर भ्राते येथेंच श्रेष्ठ तप करीत राहिले. त्या सर्वांचें ध्येय एकच होतें. आपण या सप्तद्वीपयुक्त पृथ्वीचे महीपति व्हावें, ही त्यांतील प्रत्येकाची इच्छा होती. पुष्कळ दिवसांनीं त्यांच्या तपांनीं संतुष्ट झालेल्या इष्ट देवतांनीं त्यांना श्रेष्ठ वर देऊन त्या सर्वांचे मनोरथ पूर्ण केले. त्यानंतर तप करणारे ते भ्राते आपल्या घरीं गेले. ब्रह्मदेव ब्रह्मपुरीचा जसा उपभोग घेतो त्याप्रमाणें धर्मप्रधान कृतयुगाचा भूलोकी उपभोग घेऊन तुझ्या त्या भ्रात्यांनीं भव्य वरदानाविषयीं उद्युक्त झालेल्या आपापल्या इष्ट देवतांची मोठ्या प्रयत्नानें अशी प्रार्थना केली—'हे देवतांनो! आम्ही सप्त द्वीपांचे ईश्वर असेपर्यंत आमची सर्व प्रजा सत्यनिष्ठ असो. त्याचप्रमाणें सर्वहि सप्तद्वीपनिवासी लोक आपापल्या वर्णधर्माप्रमाणें व आश्रमधर्माप्रमाणें वागोत.' तेव्हां त्यांच्या त्या सर्व

यो. बा. ६४

इष्ट देवता त्यांनीं मागितलेले वर मोठ्या आदरानें देऊन व 'एवं अस्तु' असें त्यांस बोलून अंतर्धान पावल्या. त्यानंतर ते आश्रमवासी आपापल्या घरीं गेले. त्यांतील मी मात्र मार्गे राहिलों. मी त्यांच्या बरोबर गेलों नाही. मी केवळ एकांतांत ध्यानामध्ये आपल्या मनाला तल्लीन करून या वागेश्वरीकंदबाच्या खालीं पर्वताप्रमाणें राहिलों आहे. ऋतुसंवत्सररूप फार मोठा काल बिंदून गेल्यावर आसपास रहाणाऱ्या लोकांनीं हें सर्व वन तोडून टाकलें. हा कंदंबवृक्ष म्लान होत नाही, ह्मणून हें वागेश्वरीचें गृह आहे, अशा भावनेनें जनता याची पूजा करिते व नित्य समाधीमध्ये स्थित असलेल्या माझीहि पूजा करिते. आतां तुम्ही दीर्घ तपस्वी या प्रदेशीं आलां आहां. मी आपल्या ध्यानदृष्टीनें पाहिलेलें हें सर्व तुम्हांला निवेदन केलें आहे. यास्तव साधुपुरुषांनो, तुम्ही आतां उठा व आपल्या घरीं जा. तेथें ते भ्राते स्त्रीबंधु यांसह संगत झाले आहेत. तुम्हां आठहि जणांचें आपल्या गृहांमध्ये कल्याण होईल. ब्रम्हलोकांमध्ये वसूंचा जसा समागम होतो, तसा तुमचा तेथें समागम होईल." त्यानें असें सांगितलें असतां संशय आल्यामुळें हें मोठें आश्चर्य आहे, असें समजून त्या परम तापसाला मीं काय विचारलें तें तुम्हांला सांगतों. 'भगवन् ही सप्तद्वीपयुक्त पृथ्वी एकच आहे; तेव्हां एकाच वेळीं आठ भ्राते सप्तद्वीपांचे ईश्वर कसे होणार?'

कंदंबतापसः—अरे बाबा ! यांत हें एवढेंच एक असंबद्ध नाही, तर दुसरेहि यापेक्षा अधिक असंबद्ध आहे. तें मी तुला सांगतों ऐक. हे आठ तापसभ्राते देहाचा क्षय झाल्यावर एका गृहांत सर्वच सप्तेश्वर होतील. हे आठहि भ्राते भूमीठावरील त्या त्या गृहांतून सप्तद्वीपेश्वर राजे होतील. हें तूं आतां माझ्या तोंडून ऐक. आठ

दिगंतरांचें उज्ज्वल ताराष्टक जसें नियत आहे, त्याप्रमाणें या आठ भ्रात्यांचें अनिदित भार्याष्टक आहे. हे दीर्घ तप करण्यासाठीं गेले असतां यांच्या त्या आठ भार्या अतिशय दुःखित झाल्या. कारण स्त्रियांना पतिविरह अत्यंत दुःसह होत असतो. त्या पतींचें पुनः-पुनः स्मरण झालें असतां अतिशय दुःखित होऊन त्यांनीं शतचांद्रायण नांवाचें दारुण तप केलें. त्यामुळे पार्वती त्यांच्यावर अतिशय संतुष्ट झाली आणि अंतःपुरमंदिरांत अदृश्य राहूनच ती देवी ईश्वरी पूजेच्या वेळीं त्यांतील प्रत्येकीला असें वचन बोलली.

देवीः—‘हे बाले ! भर्त्यासाठी व अपत्यासाठी वर मागून घे. उन्हाळ्यानें मंजरी जशी करपून जाते, त्याप्रमाणें तपाच्या योगानें तूं अतिशय कृश झाली आहेस.’ असें देवीचें वचन ऐकून तिच्या चरणांवर जिनें पुष्पांजलि अर्पिली आहे अशी ती सुवासिनी आपल्या वासनानुसार त्या ईश्वरीची स्तुति करीत होत्साती आनंदपूर्ण कंठानें मृदु भाषण करीत असें वचन बोलली. ती देवी त्या वेळीं आकाशांत स्थित होती. मयूरी अभ्रमालिकेला पाहून जशी शब्द करते तशी ती बोलू लागली.

सुवासिनीः—हे देवि ! देवाधिदेव शंभूचें तुजवर जसें प्रेम आहे, त्याप्रमाणें माझ्या भर्त्याचें मजवर प्रेम असो. त्याचप्रमाणें तो माझा भर्ता अमर होवो.

देवीः—सृष्टीच्या आरंभापासून प्रवृत्त झालेली नियति ह्मणजे ईश्वराज्ञा दृढ असल्यामुळे तिचा भंग करणें शक्य नाहीं; यास्तव तप व दान यांच्या योगानें तूं अन्य वर मागून घे.

१ येथें मुळाप्रमाणें ‘माझे भर्त्यावर’ असो, असें म्हणावयास पाहिजे. पण त्यापेक्षा तिनें पतीचे आपल्यावर प्रेम असो, असा वर मागणें स्वाभाविक आहे. म्हणून आम्हीं तसा अर्थ केला आहे.

सुवासिनीः—हे देवि ! हें जर अलभ्य असेल तर मृत झालेल्या माझ्या भर्त्याचा जीव गृहांतून कधींच बाहेर न जावो. जेव्हां माझ्या पतीचा देहपात होईल तेव्हां त्याचा जीव आत्ममंदिरांत राहो. हा वर, हे अंविके, मला दे !

देवीः—‘हे कन्ये ! ‘एवं अस्तु.’ तूं तुझा पति लोकांतरीं गेला असतां दुसऱ्या जन्मीहि त्याची प्रिय भार्या होशील, यांत मुळींच संशय नाहीं.’ असें बोलून निर्दोष जगदानंदासाठीं उद्यत झालेली ती गौरीची वाणी आकाशोदरांत असें बोलून मेघमालेच्या ध्वनीप्रमाणें शांत झाली. याप्रमाणें वर देऊन देवी गेली असतां कांहीं कालानें त्यांचे पति निरनिराळ्या दिशांतून प्राप्त झाले. त्या सर्वांनाहि देवतांचे महावर मिळाले होते. आज हाहि पति आपल्या भार्येच्या निकट जावो. भ्राते व इतर आप्त यांचा समागम होवो. हे साधो ! यांचें आणखी एक असमंजस, आकुल, आश्चर्यकारक व सत्कार्याच्या फलाला उपरोध करणारें असें हें एक क्षुद्रवृत्त ऐक. हे आठहि पुत्र तप करीत असतां त्यांचे आईबाप दुःखानें युक्त होऊन स्नुषांसह निरनिराळीं तीर्थे व मुनींच्या आश्रमांची परंपरा पहाण्यासाठीं गेले. आपल्या शरीराची व शरीरसुखाची यत्किंचितहि अपेक्षा न करतां पुत्रांच्या हितेच्छेनें कलापग्रामनामक तीर्थास जाण्याविषयी यत्न करूं लागले. ते जात असतांना मुनिग्राममार्गांत त्यांना एक शुभ्रवर्ण पुरुष दिसला. त्याचा वर्ण पिंगट होता, व तो ठेंगू होता. सर्वांगाला त्यानें भस्म फासलें होतें, त्याचे केस वर उभारले होते, तो कोणी एक वृद्ध पांथ असेल अशी शंका आल्यामुळे त्याचा अनादर करून ह्मणने नमस्कार, पूजा, स्तुति इत्यादि आदर न करतां उलट त्वरेनें जात असतां पायानें त्याच्या अंगावर धूळ उडवीत तीं दोघे त्याच्या

अंगावरून निघून गेली, तेव्हां त्या अपराधानें क्रुद्ध झालेला मुनि म्हणाला, हे महामूर्खा ! सुनांना बरोबर घेऊन स्त्रीसह तीर्थाच्या इच्छेनें मज दुर्वासाचें उलंघन करून मला वंदन न करतांच जात आहेस, पण याप्रमाणें जात असलेल्या तुझ्या स्नुषांचे व पुत्रांचे तपानें संपादन केलेलेहि महा वर विपरीत होतील. त्यांना जरी ते वर मिळाले तरी त्यांचें फल अनिष्ट होईल. असें बोलणाऱ्या त्या मुनीचा भार्या व स्नुषा यांसह तो सन्मान करावयास जों जात आहे तों मुनि अंतर्धान पावला. तेव्हां त्यांचे ते मातापितर स्नुषांसह अतिशय दुःखी झाले, त्यांचीं अंगें कृश झालीं, मुखें दीन झालीं व स्नुषांसह ते आपल्या घरीं परत आले. म्हणून मी म्हणतो कीं त्यांच्या चरित्रामध्ये असें एकच असमंजस वृत्त नाही, तर अशीं लक्षावधि असमंजस वृत्ते आहेत. ज्याप्रमाणें गालावर गळूं व्हावें, त्यावर फोड यावे व ते फुटावे, त्याप्रमाणें त्यांची स्थिति झाली. दृश्याकाशामध्ये जसे अनेक दृश्याभास दिसतात, त्याप्रमाणें या जगद्रूप चिदाकाशसंकल्पमय महापुरांत अशीं असंख्य विचित्र असमंजस वर्तमानें संभवतात. १८२.

सर्ग १८३ वा.

१ चतुराननाच्या वाक्यानें विरुद्ध वर व शाप यांच्या परस्पर विजयांचें वर्णन.

कुंददंतः—त्यानंतर मी त्या गौरिच्या आश्रमांतील तापसाला प्रश्न केला. उन्हांनें वाळलेल्या दर्भाप्राप्रमाणें त्याचे डोकीवरील केस जरेनें जर्जर झाले होते. “भगवन् ! या जगांत सप्तद्वीपा पृथ्वी एकच आहे, तेव्हां ते आठजण उत्तम सप्तद्वीपेश्वर कसे झाले ? ज्याचा जीव घरांतून बाहेर जाऊंच शकला नाही, तो

सप्तद्वीपांचा ईश्वर होऊन दिग्विजय कसा करतो ? ज्या वरद देवानें वर दिले तेच शापांनीं तद्विरुद्ध स्वभावास कसे प्राप्त होतात ? शतिल छाया ग्रीष्म ऋतूतील प्रखर तापास कशी प्राप्त होते ? परस्पर विरुद्ध धर्म एकत्र अशक्य असलेल्या स्थितीस कसे प्राप्त होतात ? आधारच आपल्या स्वरूपांत आधेयास कसा प्राप्त होतो ?

गौर्याश्रमतापसः—हे साधो ! यामध्ये तूं विरुद्ध व असमंजस असें काय पहात आहेस ? त्यानंतर काय घडलें तें तूं ऐक, म्हणजे तुझे समाधान होईल. तुम्ही येथून आजपासून आठव्या दिवशीं त्या मथुराप्रदेशीं जाऊन पोंचाल व त्या आपल्या बांधवांसह सुखानें रहाल. आपल्या बांधवांबरोबर कांहीं काल सुखानें घालवाल. त्यानंतर ते आठहि भ्राते क्रमानें त्या गृहांतच मरण पावतील. त्यांचे आप्त त्यांच्या देहांना अग्निसात् करतील. पृथक्पृथक् असलेले त्यांचे जीव झोपेमध्ये जड झाल्याप्रमाणें कांहीं काल रहातील. इतक्यांत कर्मांचें फल अवश्य प्राप्त होणें हा स्वभावच असल्यामुळे त्यांची वरशापात्मक कर्मे त्यांच्या चित्तावच्छिन्न आकाशांत एकत्र जमतील. त्या कर्मांचे अधिष्ठाते म्हणजे त्यांचें त्यांचें फल देणारे देव तद्रूप होऊन आप-आपल्याला अनुकूल अशा समूहानें घटित असे पृथक् पृथक् संपुट करतील. याप्रमाणें संपुटित झालेले वर व शाप पृथक् पृथक् शरीरें उत्पन्न करतील. त्यांतील जे वररूप असतील ते मोठे भाग्यवान्, ज्यांच्या हातांत कमल आहे असे, ब्रह्मदंड याच आयुधानें युक्त, चंद्राप्रमाणें शुभ्रांग व चतुर्भुज अशा वेषांना प्राप्त होतील. आणि त्यांत जे शाप असतील ते दुर्वासाला रुद्रांशत्व असल्यामुळे व दुष्कर्मांचें फळ देण्यास तयार झाल्यामुळे त्यांचे वेष घोररूप होतील. त्यांना तीन नेत्र असतील; ते हातांमध्ये शूल

धारण करतील. नीलमेघाप्रमाणे त्यांची अंग-कांति असेल. त्यांना दोनच भुजा असतील, त्यांच्या भुंवया क्रोधाने वर चढलेल्या असतील व त्यामुळे ते भयंकर दिसतील.

वर (म्हणतील):-हे शापांनो ! तुम्ही अगदी दूर निघून जा. वसंतादि ऋतूंप्रमाणे हा आमचा काल प्राप्त झाला आहे. त्याचे उलंघन करण्यास कोण समर्थ आहे ?

शाप (म्हणतील):-अरे वरांनो ! तुम्हीच दूर व्हा. वसंतादि ऋतूंप्रमाणे हा आमचाच काल आला आहे.

वर (म्हणतील):-तुम्हांला मुनीने केले आहे व आम्हांला सूर्याने केले आहे. देव मुनीपक्षां अधिक आहेत; कारण भगवान् सूर्याला ब्रह्मदेवाने मुनींच्या आधी उत्पन्न केले आहे. वर असे बोलू लागले असतां शाप अतिशय रागावून वरांना म्हणतील—‘ तुम्हांला सूर्याने केले आहे, पण आम्हांला रुद्राच्या अंशाने उत्पन्न केले आहे. सर्व देवांमध्ये रुद्र अधिक आहे व दुर्वासमुनि रुद्रांशापासून झाला आहे.’ असे बोलून शाप पर्वताच्या शिखराप्रमाणे आपल्या त्रिशूलाची अग्रे वर उचलतील. याप्रमाणे शापांनी आपले त्रिशूल सांवरलेले पाहून ज्यांनी आपल्या मनांत प्रमाण पूर्वक सम्यक्विचाराने आपल्या कर्तव्याचा निश्चय केला आहे असे वर हंसत म्हणतील—“ हे शापांनो ! असले अनुचित कर्म सोडून कार्याच्या परिणामाचा विचार करा. कलहाच्या शेवटी जे करावयाचे त्याचा आधीच विचार केलेला बरा. कलहाच्या शेवटी ब्रह्मदेवाच्या नगरीला जाऊन आम्हांला निर्णय करावा लागेल, हे जर निश्चित आहे, तर आरंभीच, येथेच तो कां करूं नये?’ हे वरांचे भाषण ऐकून शाप ब्रम्हलोकी जाण्याचे कबूल करतील. कोणता मूढ पुरुषहि युक्तियुक्त वाक्य ग्रहण करणार नाही ? त्याबरो-

बर शाप ब्रम्हदेवाच्या नगरास जातील. एखाद्या गोष्टीविषयी संशय आला असता तो घालविण्यास महानुभावच समर्थ असतात. तेथे पोंचल्यावर ब्रम्हदेवाला ते प्रणाम करतील व आपसांत घडलेले सर्व वृत्त कथन करतील. त्यांचे ह्मणणे ऐकून तो असे बोलेल.

ब्रह्मा:—वर-शापांच्या अधिपांनो, शास्त्रानुसार व दृढाभ्यास याच्या योगाने ज्यांनी आपली संविद् दृढ केलेली असते ते अंतःसार होत; त्यांचा नेहमी विजय होत असतो. तेव्हा तुमच्यापैकी अंतःसार कोण आहेत, याचा तुम्ही आपल्या मनांतच विचार करा. हे ऐकून अंतःसाराचे परीक्षण करण्यासाठी वरांच्या हृदयांत शाप प्रविष्ट होतील व शापांच्या हृदयांत वर प्रवेश करतील. आणि ते परस्परांच्या हृदयांतील अंतःसारत्व स्वतःच शोधून, ते जाणून, व एकत्र जमून पितामहाला ह्मणजे ब्रम्हदेवाला नंतर असे म्हणतील.

शाप:—हे प्रजानाथ ! आमचा पराभव झाला. कारण आम्ही अंतःसार नाही. तर हे वरच अंतःसार आहेत. वर वज्राप्रमाणे दृढ आहेत. भगवन् ! हे आम्ही—वर व शाप सर्वदा संविन्मयच आहो. आमचा संविदेहून निराळा देहच नाही. ‘वर दिला’ अशा रीतीने स्थित असलेली जी वर देणाराची संविद् तीच वर मागणाराच्या ठिकाणी ‘मी हा वर मिळविला’ अशा रूपाने रहाते. वरांचे फल सुखोपभोगाचे आश्रयस्थान असा जो देह तेच आहे; परंतु ते विज्ञप्तिमात्र संविदेचे केवळ स्फुरण आहे. त्यामुळे तीच विज्ञप्ति देहाकार होऊन देशकालादि शेंकडों कल्पनाभ्रमांनी त्या त्या भोग्य अर्थास पहाते. त्यांत जे भक्षण करण्यास योग्य असते त्याचे ती भक्षण करते. त्यांतील शास्त्रीय तपाच्या वेळी दृढ केलेल्या संकल्पाने वश करून घेतलेल्या वरद

संविदात्म्यापासून ग्रहण केल्यामुळे वरकल्पना चित्फलावस्थेमध्ये जेव्हां अतिशय पुष्ट झालेली असते, तेव्हां तीच अंतःसार होते. त्यामुळे वरद चित् दुर्जय असून शापजन्य चित् तशी नसते. वराची इच्छा करणारे लोक आपल्याला अमुक वर मिळावा, म्हणून दीर्घ काल तोच संकल्प करीत असतात व त्या संकल्पामुळे प्रसन्न होऊन वरद देवता वरपदान करतात. त्यामुळे वरांनाच दृढत्व असते. संविद् दीर्घकाल ज्या गोष्टीचा अभ्यास करते तेच तिचे तत्काल सार बनलेले होते. ती तत्काल तन्मय होते. शुद्ध संविदेतील अतिशुद्ध संविदच विजयी होते. त्याचप्रमाणे अशुद्ध संविदांतील अतिशुद्ध संविदच प्रबल असते. फलांमध्येहि त्याचे साम्य नसते. एका क्षणांशानेहि जो न्याय श्रेष्ठ असतो तोच पुष्ट होतो. कोणत्याहि पदार्थाविषयी याहून भिन्न न्याय संभवत नाही. अर्थात् कोणत्याहि दृष्टीने पाहिले तरी शापाला प्राबल्य संभवत नाही. शाप व वर या दोहोंचे ज्या वेळी साम्य असते, तेव्हां शुभ व अशुभ या दोन्ही कोटीतील मध्यवर्ति मिश्र फल प्राप्त होते. जसा मनुष्यदेह शुभ व अशुभ यांच्या साम्याचे फल आहे. दुधामध्ये मिसळलेल्या पाण्याप्रमाणे वर व शाप यांच्या मिलाफाने मिश्र वस्तु उत्पन्न होते. किंवा समबल वर व शाप यांच्या योगाने चित् स्वतःच द्विरूपतेचा अनुभव घेते. स्वप्नामध्ये चित् नगररूप जशी होते, तसाच हा प्रकार होतो. हे प्रभो! तुमच्यापासून आम्ही जे शिकलो, तेच आपल्यापुढे प्रकट केले, असे जाणून आम्हांला क्षमा करा. तुम्हांला नमस्कार असो. आम्ही आतां सत्वर स्वस्थानी जातो." असे बोलून विनाकारण प्रयास देणाऱ्या मूर्खपणाच्या आचरणाविषयी लज्जित होऊन, ज्याप्रमाणे नेत्राचा तिमिररोग शांत झाला असता दृष्टीला

आकाशांत दिसणारे केशपुंज अदृश्य होतात, त्याप्रमाणे ते शापगण कोठे तरी नाहीसे होतील. याप्रमाणे दुर्वासाचे शाप निघून गेल्यानंतर सप्तद्वीपाधिपत्याच्या विरुद्ध असलेले व त्यांना घरांतून बाहेर पडण्यास प्रतिबंध करणाऱ्या त्यांच्या भार्यांना गौरीने दिलेले वर त्यांना शापाप्रमाणेच विरुद्ध फल देणारे होतील. शापस्थानी असलेले व देवीने दिलेले ते त्यांच्या आठ पत्नींचे वर ब्रह्मदेवाला असे म्हणतील.

शापस्थानी असलेले वर (म्हणतील)—
देवेश ! मावी सप्तद्वीपेश होण्याची इच्छा करणाऱ्या जीवांचे ते त्या शवगृहांतून बाहेर पडणे शक्य आहे असे आम्हांला वाटत नाही. आम्ही त्यांस प्रतिबंध करूं. अंधकूपांतून जल बाहेर पडणे ज्याप्रमाणे अशक्य, त्याप्रमाणे हे श्रेष्ठ वर या सप्तद्वीपेश्वरांस सात द्वीपामध्ये प्रतिबंध करतील! वीर रणामध्ये जसा दिग्विजय करतात, त्याप्रमाणे ते वर यांना सप्तद्वीपेश्वर करतील. याप्रमाणे हे देवाधिदेवा, असल्या या अनिवार्य विरोधाचे वेळी आम्ही सफल होण्यासाठी काय करावे? ते सांगा.

ब्रह्माः—हे सप्तद्वीपेश्वरवरांनो ! व हे गृहांत निरोध करणाऱ्या वरांनो ! तुम्हा दोघांचीहि इच्छा परिपूर्ण झाली आहे. तुम्ही परस्परांच्या अपेक्षत्वास प्राप्त व्हा. कारण तुम्हांला परस्परांच्या इच्छेविरुद्ध असतांहि ते आठ भ्राते परणोत्तर-क्षणापासूनच दीर्घ काल आपल्या सद्नांतच सप्तद्वीपेश्वर होऊन राहिले आहेत. देहपात झाल्यानंतर लागलेच हे सर्व आपापल्या गृहांमध्ये सप्तद्वीपेश्वर झाले आहेत.

सर्व वर (म्हणतील):—भगवन् ! आठ भूमंडले कोठे आहेत ! आठ सप्तद्वीपे कोठे आहेत ? व इतके ऐश्वर्य तरी कोठे आहे ? श्रुतीमध्ये व लौकिकांतहि एकच भूमी प्रसिद्ध आहे; दुसरे नाही. तेव्हां ती एका गृहाच्या

कोपच्यामध्ये कशी रहातील ? कमलाक्षाच्या सुक्ष्म कोशामध्ये हत्ती कधी तरी राहतात का ?

ब्रह्मदेवः—तुम्ही व्यष्टि जीव व मी समष्टि जीव यांनी युक्त असे हे समस्त जगत् सच्चित् परमाणूमध्ये स्थित असलेले स्वप्नच आहे. त्यामुळे परमाणूंच्याहि आंत असलेल्या स्वगृहोदरांत त्याचा अनुभव येतो. जे परमाणूंच्या अंतःस्थ स्वगृहामध्येहि रहाते, ते एका गृहामध्ये स्फुरण पावले तर त्यांत काय आश्चर्य आहे ? प्रकृतीच्या या क्रमामध्ये विस्मय तो कोणता ? हे यथास्थित असलेले जगत् मरणानंतर भासते. शून्यात्माच तत्क्षणी घनाकार होतो. चितीच्या एका अणूमध्ये सुद्धा जर जगत् भासते तर सप्तद्वीपयुक्त पृथ्वी त्यांच्या गृहोदरांत भासली तर त्यांत काय आश्चर्य आहे ? हे जे जगत् भासत आहे ते चित्तत्त्वच आहे. जगत् त्याहून भिन्न नाही. आकाश शून्यत्वाने जसे भासते, तसेच ते चिन्मात्र भासत आहे.

याप्रमाणे वरद ब्रह्मदेवाने त्या वरांना सांगितले. तेव्हां आधिभौतिक भ्रांतिमय देहांना सोडून व प्रणाम करून ते वर आतिवाहिक देहाने एकदमच तेथून निघून गेले. सप्तद्वीपामध्ये देवांच्या गृहकोशांत ते येऊन पोचले. तो ते सर्व—आठहि भ्राते यज्ञांनी, सत्कर्मांनी व बंधुजनांनी परिपूर्ण असलेल्या आठ जगांमध्ये ब्रह्माचे आठ दिवस स्वायंभुव मनूच्या कुलांत सप्त द्वीपांचे नायक झाले. ते परस्परांना अज्ञात होते. पण प्रत्येकाने आपण भ्रात्यांसह आहो अशी कल्पना केल्यामुळे परस्परांचे बंधु होते. राज्यभेदाने सर्वांना आधिपत्य आहे, याविषयी ते अज्ञ होते, त्यामुळेच एकमेकांच्या हितामध्ये तत्पर होते. त्यांच्या घरांमध्येच कोणी तारुण्याने सुंदर झालेला एक भ्राता उज्जयिनी नांवाच्या महापुरीत ह्. आपल्या राजधानीत सुखाने स्थित होता. कोणी शाकद्वीपामध्ये स्थित होता.

सर्व दिशांना जिंकण्यास तयार झालेला तो नागलोकाला जिंकण्याच्या इच्छेने समुद्रजठरामध्ये संचार करीत होता. कोणी कुशद्वीपाच्या राजधानीत कोणत्याहि प्रकारच्या मानसिक व्यथेवांचून सुखाने कांतेसह निजला होता. त्याने सर्व प्रजेला सुखी केले असून दिग्विजयहि पूर्वीच मिळविला होता. कोणी शाल्मलीद्वीपांतील श्रेष्ठ पर्वताच्या शिखरावरील नगराच्या सरोवरांत विद्याधरीच्या समूहासह जलक्रीडा करण्यांत रत झाला होता. कोणी कौंचद्वीपांत सप्तद्वीपांतून आणलेल्या महासमृद्धींनी वृद्धि पावलेल्या हेमपुरांत अश्वमेध यज्ञाने आठ दिवस यज्ञ करण्यास प्रवृत्त झाला होता. कोणी शाल्मलीद्वीपांत संचारी राजासह युद्ध करण्यास प्रवृत्त झाला. तो राजा इतका बलाढ्य होता की, त्याने दिग्गजांचे दांत उपटून काढले व त्याने कुलपर्वतांनाहि नांगरून टाकले. गोमेदद्वीपामध्ये राहणारा कोणी त्यांतील आठवा भ्राता पुष्करद्वीपराजाच्या कन्येला जिंकून तिच्याशी विवाह करण्यासाठी कालवशात् शत्रूच्या देशाला पीडा देणारी सेना बरोबर घेऊन गेला. पूर्वी भ्रात्यांतील आठवा म्हणून जो सांगितला तो हाच. पुष्करद्वीपांत राहणारा कोणी एक लोकालोक पर्वतावरील राजाची निधानभूमि पहाण्याच्या इच्छेने निघाला. याप्रमाणे त्यांतील प्रत्येकजण द्वीप-द्वीपांचे आधिपत्य करीत होता. ते आपल्या प्रतिभेप्रमाणे स्वगृहाकाशांतच हा सर्व व्यवहार करीत होते. त्यानंतर ते दोन्ही प्रकारचे वर आतिवाहिक देहावरीलहि अभिमान टाकून त्या आठहि जीवांच्या संविदेशी एकरूप होतील. शून्य शून्याशी जसे मिळून जाते, तसे ते त्या गृहांमध्ये परस्पर मिळून जातील आणि त्यांना चिरकाल अभिमत गोष्टीचा लाभ होईल. संतोष देणारे राज्य प्राप्त झाल्यामुळे ते आठहि भ्राते

सप्तद्वीपेश्वर होऊन संतुष्ट राहतील. याप्रमाणे तपाच्या योगाने ज्यांचा पूर्वोक्त वर सिद्ध झाला आहे असे ते आठ भाते सप्तद्वीपाधिपत्यास प्राप्त होतील. ज्यांची बुद्धि विकास पावली आहे असे ते याप्रमाणे संतुष्ट होतील. प्रत्येक चैतन्यामध्ये दृढनिश्चयरूपाने जे स्फुरण पावते तेच उचित तप, जप इत्यादि कर्मांनी कोणाला प्राप्त होत नाही? प्रत्येकाला ते प्राप्त होते. १८३.

सर्ग १८४ वा.

—:०:—

१ अज्ञात चित्च जगद्रूपाने भासत असल्यामुळे गृहामध्ये आठवशी काय पण कोट्यवधि जगे संभवतात, असे वर्णन.

कुंददंतः—असे बोलणाऱ्या त्या कदंबवृक्षतलापसाला मी असे विचारले—हे ब्रह्मन् ! गृहांतील भव्य अवकाशांत आठ सप्तद्वीपयुक्त भूमि कशा भासतात ?

कदंबतापसः—हा चिद्धातु असाच आहे. कारण हा प्रपंच जरी शून्य असला तरी सर्वव्यापी आहे. त्यामुळे आपल्या स्वरूपाला त्रैलोक्यरूपाने किंवा सुषुप्ततुर्यरूपाने आपले रूप न टाकतांच जेथे जेथे असतो तेथे तेथे तो पहातो व ते सर्व आकाशरूपच पहातो.

कुंददंतः—एका निर्मल, शांत, शिव, परम कारणामध्ये स्वभावसिद्ध नानात्मत्व वास्तविक कसे सिद्ध आहे ?

कदंबतापसः—सर्व शांत चिदाकाश आहे. त्यांत दिसणारेही हे नानात्व कांही नाही. जलामध्ये जसा तरंग त्याप्रमाणे हे सर्व विस्तारले आहे. असत् पदार्थामध्येच पदार्थ या रूपाने जे भासते ते चिदाकाश आहे. स्वप्नसुषुप्ताप्रमाणे आपल्या यथार्थ स्वरूपाला विसरलेले

ते अज्ञात स्वरूपच आहे. स्वप्नांत स्पंदयुक्त असलेलाहि पदार्थ स्पंदरहित असतो. पर्वतहि पर्वत नसतो. त्याप्रमाणे चिद्धाव सन्मात्ररूपाने कल्पित वस्तुत्वाला जरी प्राप्त झाला तरी तो तसाच आहे, असे समजावे. सर्वात्मक चित्त्वाच्या वास्तविक स्वरूपांत सर्गादि स्वभावहि नाहीत व तत्कृत पदार्थहि नाहीत, तर सृष्टीच्या आरंभी जे रूप जसे स्फुरले ते तसेच होऊन राहिले. स्फुरणरूप व अस्फुरणरूप असे कधीहि वास्तविक तत्त्व नव्हे. द्रव्यरूपाने अचिद्रूप भासणारे जे जे कांही आहे, ते ते केवळ चिदाकाशच आहे. एकच चित् स्वप्नांतील सेनेमध्ये लक्षावधि जनांच्या रूपाने जशी विकास पावते, त्याचप्रमाणे चित्मध्ये ही सर्व पदार्थता प्रकट होते. जे स्वतः स्वच्छ स्वात्म्यामध्ये चिदाकाश चकाकते, ते त्यामुळेच तदाकार आहे असा अनुभव येतो. स्वप्नांत अग्नि नसतानाहि उष्ण संविद् जशी भासते, त्याप्रमाणे केवळ संविद्मात्ररूप आकाशांत पदार्थ स्वभावतःच भासतो. स्वप्नामध्ये खांव नसतानाहि आकाशांतच स्तंभत्वाचा भास जसा होतो, त्याप्रमाणे या चित्चे नानात्व भासते. ते अनन्य असले तरी अन्याप्रमाणे दिसते. आदिसर्गामध्ये जे पदार्थत्व दिसते ते स्वभावतः स्वच्छच आहे. चिदाकाशाने जे जसे जाणले ते तसे अद्यापि अनुभवास येत आहे. पत्र, पुष्प, फल, स्तंभ, या सर्वांमध्ये एक वृक्षच जसा असतो, त्याप्रमाणे सर्व सर्वत्र सर्वात्मरूपच पर व अपररूपाने स्थित आहे. परमार्थ-आकाशसागरांतील सर्गपरंपरा हे जल आहे. परमार्थमहाकाशांतील शून्यता याच सर्गसंविद आहेत. परमार्थ व सर्ग हे दोन, तरु व वृक्ष यांप्रमाणे पर्यायशब्द आहेत. बोधामुळे हे कळते. पण अज्ञानामुळे केवळ दुःखासाठी द्वैत भासते. परमार्थ व हे जगत् ही दोन्ही

एकच आहेत, असा अध्यात्मशास्त्रबोधानें निश्चय होतो व तीच मुक्ति आहे. संकल्पाचें शरीर ब्रम्ह आहे. संकल्परूपानें स्फुरणाच्या जगाचें रूपहि तेंच आहे. म्हणून जगत्‌हि तेंच आहे. त्या ब्रह्मापासून वाग्वृत्ति निवृत्त होतात किंवा सर्व शब्द सन्मात्ररूप असल्यामुळे निवृत्त होताहे नाहींत. विधि, प्रतिषेध व भावाभावदृष्टि हें सर्व तें ब्रम्हच आहे. पाषाणाप्रमाणें स्थिर राहणें व अमौनमौन हेंच जीवात्मरूप आहे. जें सत् असूनहि असद्रूपानें भासतें. त्यालाच ब्रम्ह हें नांव आहे. सृष्टि काय, प्रलय काय, भावाभावादि वस्तूंची उत्पत्ति काय व नाश काय ? एकरूप व निरामय ब्रह्मामध्ये सर्ग कोठचा व प्रलय कोठचा ? एकाच विचित्र निद्रेमध्ये विचित्र सुषुप्त व स्वप्न यांचे विभ्रम निरंतर भासतात. या चिदाकाशसत्तेमध्ये कारणरहित असे हे अनेक सर्ग, चित्ररहित भिंतीवर जशीं चित्रें दिसावीत, तसे निरंतर भासत आहेत. दह्यासारख्या एका द्रव्यांत साखरेसारखें दुसरें द्रव्य मिळविलें असतां त्यांतील प्रत्येकाच्या कार्याहून निराळेंच —रुचि, पुष्टि, पित्तोपशम इत्यादि कार्य जसें होतें, त्याप्रमाणें प्राण्यांच्या अंतःकरणांत अभिव्यक्त झालेलें प्रमातृ चित्तसार चक्षुरादिकांच्या द्वारा बाहेर निघून घटादि आकारवृत्तींच्या द्वारा घट-पटादि विषयांशीं मिळतें. त्या त्या विषयाच्या अधिष्ठानचिदावरणाला दूर करतें, आणि परस्पर त्रिपुटीचें स्फुरण करतें, ह्मणूनच घटादि विषयहि स्वतंत्र सत्तेनें युक्त नसून त्यांची सत्ता व स्फूर्ति यांचें अधिष्ठान जी चित् तिच्या ते अधीन असतात. ते सृष्टीच्या आरंभीं जसे भासतात, तसे आतांहि भासत आहेत. चिन्मात्र हेंच एक सार असल्यामुळे त्यांची स्थितिहि संवेदनाप्रमाणेंच असते. स्पंदरहित चित् हेंच त्यांचें अधिष्ठान असल्यामुळे

सर्व द्रव्यशक्तिहि आपल्या आश्रयापासून व्हास पावत नाहींत. ते पदार्थ द्वैताकारग्रहानें रहित आहेत. रुद्र, उपेंद्र, ब्रम्हदेव यांसह हें सर्व जगत् स्वप्नाप्रमाणें अविद्यमान असतांनाच दिसत आहे व त्याचा अनुभव येत आहे. चिज्जलामध्ये या खरोखर विचित्र स्पंदरचना दिसतात. जंगम-स्थावर आत्म्यामध्ये हर्ष, क्रोध, विषाद यांपासून उत्पन्न झालेल्या त्या स्पंदरचना स्वप्नाप्रमाणेंच भासतात. अज्ञात स्वरूपामध्ये स्थित असलेली जी विक्षेपशक्ति तद्रूप वायूकडून हालविलेल्या जगज्जालचमत्कृतीची जी प्रसरणशीलता तेंच हें जगत् आहे. चित्सूर्यापासून निघणारे जे किरण तेच जनन-मरणादि सहस्रावधि अनर्थ होत. ज्याचे नेत्र तिमिररोगानें दूषित झाले आहेत, त्याच्या दृष्टीला आकाशांत जसा केशपुंज दिसतो, त्याचप्रमाणें आकाशांत अनात्मवेत्त्याला ही जगज्झांति दिसते. जसें संकल्पनगर जितकें कल्पावें तितकें व जसें कल्पावें तसें दिसतें, तोच न्याय जगालाहि लागू आहे. संकल्पनगरांतील सर्व स्थिति संकल्पमय असते. ती असद्रूप असूनहि सद्रूप असल्यासारखी अनुभवास येते. तीच विधात्याची संकल्परूप नियति असून अद्यापि तशीच वहात आहे व पुढेंहि तशीच वाहील. तिच्यामुळेच स्थावरादि प्राणिजात नियतच रहातें. जीवापासून जंगम शरीर उत्पन्न होतें व स्थावरापासून स्थावर उत्पन्न होतें. नियतीमुळेच जल सखल प्रदेशीं वहातें व अग्नि ऊर्ध्वभागीं पेटतो, देहयंत्रें व्यवहार करतात, सूर्यादि ज्योति ताप देतात, वायु नित्य वाहातात, पर्वतादिक स्थिर स्थित आहेत. त्या नियतीमुळेच ज्योतिर्मय कालचक्र दक्षिणायनरूपानें फिरतें व वर्षाऋतूमध्ये आकाशाला धारावृष्टीनें भरून सोडितें. तेंच कालचक्र युग, संवत्सर इत्यादिरूपानें परिवर्तन पावतें. भूतलावर निरानिराळीं द्वीपें, समुद्र, पर्वत यांची रचना

स्या नियतीमुळेच स्थिर आहे. भाव, अभाव, गृह, उत्सर्ग व द्रव्यशक्ति त्यामुळेच स्थित आहे.

कुंददंतः—अहो, आम्हां सर्व जीवांचा व्यवहार ब्रह्मदेवाच्या संकल्परूप नियतीने व्यवस्थित असो, पण ब्रह्मदेवाची संकल्पव्यवस्थाच कशी सिद्ध होते ? कारण पूर्वी जे अनुभविले असेल त्याची स्मृति होते व तदनुसारच संकल्पहि होत असतात. पण प्रथमसर्गामध्ये ब्रह्मदेवाला पूर्वीच्या सर्गाचे भान होतें, असे जे प्रसिद्ध आहे, ते कोणत्या कारणामुळे होतें ?

. तापसः—ब्रह्मदेवाला जो सर्गाविषयाचा संकल्प होतो तो स्मरणार्थीन नाही. तर दिव्य ज्ञानानेच अतीत, अनागत सर्वस्तुदर्शनाधीन आहे. त्याला त्या क्षणी स्वप्नांतील आपल्याच मरणाप्रमाणे सर्व अतीत व अनागत जगत् अपूर्वच दिसते आणि दृष्टानुसारिणी चिद्विवर्तरूप सांकाल्पिक सृष्टि प्रवृत्त होते. तिच्या ठिकाणीच 'मी' हे पूर्वी पाहिले 'असा' अध्यास होतो. चित्त्वामुळे चिदाकाशांत जगद्रूप संकल्पनगर स्फुरते. म्हणून ते सत्हि नव्हे व असत्हि नव्हे. कारण ते केव्हां दिसते व केव्हां दिसत नाही. चैतन्याच्या प्रसादाने संकल्प, स्वप्न इत्यादिकांचा अनुभव येतो; म्ह० स्वप्नांत नुस्त्या कल्पनेनेच वाटेल ते पहाण्यास समर्थ असलेली शुद्ध चित् सृष्टीच्या आरंभी संकल्पपुर निर्माण करण्यास असमर्थ कशी असेल ? त्यासाठी पूर्वानुभवजन्य स्मृतीचीच कल्पना करण्याचे काही कारण नाही. म्हणूनच तत्त्वज्ञ लोक गुणदोषादिकांचे स्मरण न करतांच हर्षामर्षरहित होऊन कुलालचक्राप्रमाणे प्रवृत्तिचक्राने प्रारब्धवशात् भ्रमण करतात. निद्रा सोडून जागे झाल्यावर स्वप्नगराची जशी स्मृति होते तशीच ही त्रिजगत्स्मृति आहे असे तू जाण. ती स्मृति अधिष्ठान चिदूहून भिन्न नाही,

तसाच हा त्रिजगद्भ्रम अधिष्ठानचितीहून भिन्न नाही. ज्याला जगत् म्हणून म्हणतात ते संविदाभासमात्र आहे. हे संविदाकाश अत्यंत शांत व निरुपाधिक आहे, आणि हे जगत् तद्रूपच आहे, त्याहून पृथक् नाही असे तू जाण. ज्यांत हे सर्व आहे, ज्याच्यापासून हे सर्व होतें, जें सर्वतः व सर्व स्थित आहे, जें सर्वरूपाने भासतें, ते ब्रह्मच सर्वत्र सर्वदा स्थित आहे. हा संसार ब्रह्ममय कसा आहे, तुझे पुढे काय होईल व हे दृश्य कसे दिसते हे सर्व मी तुम्हांला सांगितलें. यास्तव हे द्विज हो ! तुम्ही उठा आणि उपःकाली दोन भ्रमर जसे कमलामध्ये जाऊन बसतात, त्याप्रमाणे तुम्ही स्वगृही जा. तेथे तुम्हांला अभिमत असलेले सत्कर्म सत्वर करा. मी आतां समाधिभंग झाल्यामुळे मोठ्या कष्टानेच कांहीं वेळ येथे काढीन व पुनः दुःखपरिहार करण्यासाठी समाधीमध्ये प्रवेश करीन. १८४.

सर्ग १८५ वा.

१ त्या दोघांचे गृहागमन, २ भ्रात्यांचा क्रमाने क्षय व ३ रामाच्या दर्शनाने कुंददंताच्या मोहाचा उच्छेद यांचे वर्णन.

कुंददंतः—तो वृद्ध मुनि असे बोलून ध्यान करण्यासाठी डोळे मिटून बसला आणि प्राण व मन यांच्या क्रिया शांत झाल्यामुळे चित्राप्रमाणे झाला. आम्ही उदार व प्रेमळ वाक्यांनी पुनः पुनः जरी त्याची प्रार्थना केली तरी त्याच्या बाह्य वृत्ति शांत झाल्यामुळे तो संसाराचे भानच विसरला. त्यामुळे त्याने आम्हांला कांहीच उत्तर दिले नाही. आम्ही दोघे हळुहळू त्या प्रदेशांतून निघालो. मुनियोगामुळे आमची उत्सुकता वाढली होती.

म्हणून आम्ही कांहीं दिवसांनीं ज्यांतील आस, बांधव आनंदित आहेत अशा मथुरेंतील गृहास प्राप्त झालों. तेव्हां त्या गृहामध्ये कुलदेवतांचें आराधन व सुवासिनी-ब्राम्हण-भोजन वगैरे उत्सव करून दीर्घकाल नाना प्रकारच्या गोष्टी बोलत तेथें राहिलों. पुढें क्रमानें ते सातहि भ्राते प्रलयकालच्या समुद्राप्रमाणें विलय पावले. त्यांपैकी एकटा माझा मित्रच प्रलयकाळच्या आठव्या एकार्णवाप्रमाणें अवशिष्ट राहिला. पण कांहीं काळानें संध्याकाळच्या सूर्याप्रमाणें तोहि अस्त पावला. त्यावेळीं माझें अंतःकरण दुःखानें अत्यंत व्यापलें. माझ्या मित्राचा वियोग मला अत्यंत असह्य झाला. म्हणून अत्यंत दुःखित झालेला मी पुनः कदंब-तापसाकडे आलों. माझ्या दुःखाचा उपशम होण्यासाठीं त्याच्या-पासून ज्ञान संपादन करावें म्हणून मोठ्या आदरानें तेथें जाऊन तीन महिने राहिलों. तरी तो समाधि सोडून उत्थान पावला नाही. तीन महिन्यांनंतर तो एकदां ध्यान सोडून देहभानावर आला. तेव्हां अतिशय नम्र होऊन मी त्यास प्रश्न केला असतां तो मला असें बोलला.

कदंबतापसः—मी समाधि सोडून एक क्षणभरहि राहूं शकत नाही. यास्तव मोठ्या त्वरेनें मी पुनः समाधीमध्येच प्रवेश करतो. हे निष्पापा! अभ्यासावांचून तुला परमार्थाचा उपदेश प्राप्त होणें शक्य नाही. मी या वेळीं तुला उपदेश जरी केला, तरी तो तुझ्या मनांत ठसणार नाही. मी तुला ज्ञानप्राप्तीचा आणखी एक उपाय सांगतो तो ऐक. अयोध्या या नांवाची एक नगरी आहे. त्यांत दशरथ म्हणून एक राजा आहे. त्याला राम या नांवाचा एक प्रसिद्ध पुत्र आहे. त्याच्याजवळ तूं जा. त्याला त्याचा कुलगुरु मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठ सभेमध्ये दिव्य मोक्षोपाय-कथा सांगेल. हे ब्राह्मणा!

ती कथा दीर्घकाल श्रवण करून तूं मजप्रमाणेंच परम-पावन-पदीं विश्रांति पावशील !

असें बोलून तो तापस समाधानरूप अमृताच्या महासागरांत प्रविष्ट झाला व मी येथें तुज-पाशीं आलों. हा असा मी आहे व आपला सर्व वृत्तांत तुला निवेदन केला आहे. मी जें केलें, ऐकलें व पाहिलें तें सर्व तुला सांगितलें.

श्रीरामः—कथा सांगण्यांत अत्यंत कुशल असलेला तो कुंददंत असें बोलून त्या दिवसा-पासून माझ्या समीपच राहिला. हाच तो माझ्याजवळ बसलेला कुंददंत नांवाचा ब्राह्मण होय. त्यानें मोक्षोपाय नांवाची ही संहिता श्रवण केली आहे. माझ्या समीप बसलेला हा 'कुंददंत' नांवाचा ब्राह्मण आज निःसंशय झाला कीं नाही हें तुम्ही त्यास विचारा.

श्रीवाल्मीकिः—राघव याप्रमाणें बोलला असतां वक्त्यांतील श्रेष्ठ वसिष्ठ कुंददंताकडे पाहून म्हणाला.

श्रीवसिष्ठः—हे निष्पाप द्विजश्रेष्ठा, कुंददंता! सांग, मी सांगितलेलें हें श्रेष्ठ मोक्षद ज्ञेय तूं जाणतोस का?

कुंददंतः—सर्व संशयांचा उच्छेद करणारे माझे चित्तच माझ्या विजयाला कारण झालें आहे. माझ्या सर्व संशयांचा विच्छेद झाला. मला अखंडित आत्मज्ञान झालें. शुद्ध ज्ञातव्य मी जाणलें. अक्षतः द्रष्टव्य मी पाहिलें. सर्व प्राप्तव्य प्राप्त करून घेतलें व परमपदीं मी विश्रांति पावलों आहे. तुझ्या तोंडून मी ही आत्मचित् जाणली. हें सर्व परमार्थघन आहे अशी माझी खात्री झाली. आत्म्याशीं अभिन्न अशा जगद्रूपानें आकाशांतच हा सर्व विस्तार झाला आहे. ती चित् सर्वांचा आत्मा असल्या-मुळे सर्वरूपी व सर्वव्यापी अशा आत्म्या-पासून हें सर्व सर्वत्र संभवतें. पांडव्या मोहरी-

च्या एका दाण्यामध्येहि स्थित असलेल्या अधिष्ठानचितीपासून सर्व संभवते. सर्व कल्प-नाशक्तीनी भरलेल्या चित्सत्त्वापासून माया-दृष्टीने सर्व जगें संभवतात, पण परमार्थदृष्टीने कांहीच संभवत नाही, हें मी पूर्णपणें जाणलें. गृहामध्ये सप्तद्वीपा वसुंधरा संभवतेच, आणि तें गृहहि शून्यच आहे, ही गोष्ट अगदीं सत्य आहे; यांत कांहीं संशय नाही. सर्वघन आत्माच सर्व जन, सार्वकालिक बोध, विषय, इत्यादि सर्वभावानें असतो. जी जी वस्तु जेव्हां जेव्हां जशी उदय पावलेली दिसते व भूतांकडून तिचा अनुभव जसा जसा घेतला जातो, तेव्हां तेव्हां तशी ती सर्वघन आत्माच आहे. हें ब्रह्मच आद्यंतशून्य व विमुक्त आहे. १८६.

सर्ग १८६ वा.

१ सर्व ब्रह्मच आहे हा सिद्धांत युक्तीनीं दृढ करतात व २ ब्रह्मदेवाच्या संकल्पचित्-पासून वर-शापादिसिद्धि.

श्रीवाल्मीकिः—कुंददंत असें बोलला असतां भगवान् अनिद्य आत्मा वसिष्ठ मुनि हें परमार्थोचित वचन बोलला. खरोखर या महात्म्याला विज्ञानविश्रांति प्राप्त झाली. हा तळहाता-वरील आवळ्याप्रमाणें हें विश्व ब्रह्म आहे असें पहातो. खरोखर हें विश्व भ्रांतिमात्र आहे. अज ब्रह्मच तसें भ्रांतिरूपानें भासतें. ती भ्रांतिहि ब्रह्मच आहे. तें शांत, एक व अनामय आहे. जें, जसें, ज्या प्रकारें, तितकें, जेव्हां आहे, तें, तसें त्या प्रकारें तितकें, तेव्हां, सर्व ब्रह्मच आहे. शिव, शांत, अज, मौन, अमौन, अजर, व्यापक, शून्याशून्य, उत्पत्ति, नाश, आदि. अंत यांनीं रहित व ध्रुव ब्रह्मच हें सर्व आहे. ज्या ज्या अवस्थेचा संकल्प मायाशब्द संनिवे-

कडून केला जातो, ती ती अवस्था, जलसेकांनीं जशी लता, त्याप्रमाणें सहस्रशाखात्वास प्राप्त होते. ज्याअर्थी चिदाकाशामध्ये ब्रह्मांड हाच परमाणु स्थित आहे, त्याअर्थी परमाणुच ब्रह्म आहे व त्यांत हें सर्व जगत् स्थित आहे. यास्तव ज्याचा शरीरादि वैचित्र्यबंध अस्त पावला आहे असा होऊन तूं यथास्थित ब्रह्मच होऊन रहा. तूं निरामय आत्मरूप हो. कारण चिदाकाश आदि-अंत-मध्यशून्य, अखंडित, सौम्य व हें समस्त आहे. तें स्वतःच दृश्य, स्वतःच द्रष्टृ, स्वतःच चित्त्व, स्वतःच जड, स्वतःच किंचित् व न किंचित् ब्रह्मस्वरूपामध्ये स्थित आहे. स्वतः ब्रह्म आपल्या स्वरूपांत तेथें ज्या वासनेनें जसें होतें तसेंच तें जेथें आपलें हें शांत स्वरूप न सोडतां रहातें. ब्रह्म व दृश्य हें द्वैत केव्हांहि नाही. तर ब्रह्म सर्वदा स्वरूपांत स्थित आहे. शून्यत्व व आकाश यांप्रमाणें ब्रह्म व दृश्य यांचें एकत्व तूं जाण. दृश्यच परब्रह्म आहे व परब्रह्मच दृश्य आहे. हें शांत नाही, अशांत नाही, नानाकार नाही, साकारहि नाही. जागें होतांच स्वप्न जसें अदृश्य होतें तसाच हा देहहि निराकार आहे. तो संवि-मात्ररूप आहे, अप्रतिव आहे, त्याचा चांगला अनुभव आला तरी तो असन्मय आहे. जसा संविन्मय जंतु झोंपेमध्ये जड होऊन रहातो, त्याचप्रमाणें ही स्थावरनामक संविद जड झाली आहे. चित् स्थावर झाल्यामुळे जड होते, जंगमरूप झाल्यामुळे चिद्रूप बनते. निजलेला जीव स्वप्न पहातो व शेकडों जगांनीं जागृतीचा अनुभव घेतो. मोक्ष होईपर्यंत पृथ्वीवर, जलांत, तेजामध्ये, वायु-मध्ये, आकाशांत स्वप्नासारख्या आकाशरूप लक्षावधि जगांनीं ही जगत्स्थिति भासते. झोंपलेला मनुष्य जसा जडतेचा अनुभव घेतो,

त्याप्रमाणे चित् जाड्याचा अनुभव घेते. वस्तुतः ती जडतेला केव्हांच प्राप्त होत नाही. जडता हा तिचा स्वभावच नाही. चित्त्व हाच तिचा स्वभाव आहे. जाड्यवेदनाला जाणणारा जो जीव त्याच्यासाठी स्थावर शरीर जसे केले जाते, त्याप्रमाणे चिद्वेदनेला जाणणाऱ्या जीवासाठी जंगम शरीर केले जाते. तथापि चिदमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेद नाही. शरीराचे नख, हस्त, पाद इत्यादि अनेक अवयव जसे असतात व ते सर्व मिळून एकच शरीर म्हटले जाते, त्याप्रमाणे चित्चे स्थावर व जंगम हे अवयव असून तिचे एकच अप्रतिघ-रूप आहे. प्रथमसर्गामध्ये स्वप्नाप्रमाणे जे रूप प्रगट झाले तेच जगत् होय व अद्यापि ते तसेच स्थित आहे. ते अप्रतिघ, शांत व जसे-च्या तसेच स्थित आहे. वस्तुतः सृष्टीच्या आरंभीही कांहीच प्रकट झाले नाही. कारण त्यापूर्वी कांहीच नव्हते. त्यामुळे केव्हांच प्रकट न झालेले चित्तत्त्व हेच परम हित होय. सर्गाचा हा आदि व हा अंत असा भास होतो. पण तो गाढ निद्रित चित्मध्येच निद्रेंतील स्वप्ना-प्रमाणे होणारा केवल भास आहे. म्हणजे स्वप्न-प्रपंच सुषुप्ति व प्रबोध यांनी बाधित होतो. तथापि निद्रेमध्येही त्याची कल्पना होते. जागृ-तीत स्वप्नप्रपंचाची कल्पना कोणी करीत नाही. त्याप्रमाणेच सृष्टीच्या आद्यंताची कल्पनाही अज्ञानदर्शेत होते, ज्ञानावस्थेत होत नाही. कारण एक आद्यंतशून्य परमात्मघन चिद्धातुच स्थित आहे. मला प्रलय, स्थिति व सर्ग यांचे नांव देखील कधी ठाऊक नाही, मग रूप तर दूरच राहिले. प्रलय, स्थिति, सर्ग इत्यादि जे जे दिसते, ते वस्तुतः नाही. चित्रांतील स्त्री चित्राहून जशी भिन्न नाही, त्याप्रमाणे हे दृश्य आत्म्याहून भिन्न नाही. चित्रकाराला पुढे चित्रांत काढावयाची सेना त्याच्या चित्तांतील

चित्राहून भिन्न नसते, त्याप्रमाणे चित्तत्त्वामध्ये भासणारी ही सर्गता भिन्न नाही. विभागहीन अशाहि या चिद्वन निद्रेकडून म्हणजे अविद्ये-कडून सुषुप्तरूप आवरण घालून वास्तवस्वरूप-भूत असलेलाही मोक्ष चोरला जातो. म्हणजे अविद्या या मोक्षाला आच्छादित करते, आणि तीच अविद्या स्वतः चित् बनून जाग्रत्भाव व स्वप्न यांना दाखविते. हा प्रलय, ही सृष्टि, हा स्वप्नभाव, हा जागर इत्यादि हे प्रज्ञान-घनतारूप आत्मसूर्याचे प्रकाशभेद आहेत. त्यांत उद्धूत वासनारूप जो स्वप्नभाग तोच उपाध्यंश-प्राधान्याने चित्त व चिदंश-प्राधान्याने जीव होय. तोच देव, असुर, मनुष्य, इत्यादि अधिकारी-शरीररूप होऊन तत्त्वज्ञानाने निद्रा घालवून मुक्त होतो. त्यालाच चवथ्या व पांच-व्या भूमिकेत जाणले असतां सहाव्या भूमीतील सुषुप्ति होते व सातव्या भूमिकेत त्यालाच मोक्षाकांक्षी लोकांकडून मोक्ष म्हटले जाते.

श्रीरामः—देव, असुर इत्यादि भेदाने चित्त्वाचे प्रमाण व रचना काय आहे? चिन्निद्रा व तिच्या उदरांतील जगत् किती प्रमाणाचे आहे व ते किती काल रहाते?

श्रीवसिष्ठः—मनुष्य, देव, असुर, स्थावर, स्त्रिया, नाग, पर्वत, पिशाचादि, पक्षी, कीटादि, राक्षस इत्यादि सर्व चित् आहे. त्याचे प्रमाण अनंत आहे, असे तू जाण. परमाणूपासून ब्रह्मलोकापर्यंत व ब्रह्मलोकापासून कीटापर्यंत जेवढे जगत् आहे, त्यांत त्याचे सहस्रशः विभाग होतात. आकाशांत सूर्य जेथून संचार करतो व त्याच्या पलीकडे जेथवर आपली दृष्टि पोचते तेथवर चित्त आहे. चित्ताचे प्रमाण अनंत व निराकार आहे. हे चित्तीचे उग्ररूप आहे. कारण याच्यामुळेच संसाराचे दुःसह दुःख सोसावे लागते. या समष्टि आत्म्याच्या स्वरूपांत सर्व भुवनांच्या ऋद्धि रहातात. त्या

ब्रम्हांडादि कल्पनेने जेव्हां बाहेर पडतात, तेव्हां सर्ग होतो, व तो चित्तांतून आला आहे असें आम्ही म्हणतो. चित्तालाच जीव समतात. तें आदि-अंतःशून्य विभु आहे. म्हणूनच घटां-तील आकाशाप्रमाणें तें सर्वदेहांमध्ये असतें व विधात्याच्या इच्छेनें देहांतून उत्क्रमण केल्यावर तें नसतें. नदीचा प्रवाह भूमीच्या उंचसखल भागांचें ग्रहण व त्याग जसा करतो, त्याप्रमाणें मन शरीरांचें ग्रहण व त्याग करते. त्या मनाला आत्म्याचा साक्षात्कार झाला असतां हा देहादिभ्रम तत्काळ शांत होतो. ऊपरभूमीचा बोध होतांच मृगजल जसें लोपतें, त्याप्रमाणेंच त्यांचा देहभ्रम लोपतो. जगामध्ये जेथे अणु तेथे हें मन असतें. म्हणून त्याचें तेंच प्रमाण होय. मन हाच पुरुष आहे. त्यामुळे पुरुषाच्या मनांत सर्व जगत् स्थित आहे. स्वप्नभूमिकेमध्ये जसें, त्याप्रमाणेंच हें जें कांहीं दृश्य आहे तें चित्तच आहे. तेंच पुरुष होय. तेव्हां जगत् व आत्मा यांत भेद काय राहिला? हा पदार्थसमूह चिदूच आहे. दुसऱ्या कशामध्येहि पदार्थता नाही. स्वप्नांतील पदार्थ जसे भिन्न नाहीत किंवा सोन्यांतील अलंकारत्व जसें भिन्न नाही, त्याप्रमाणें पदार्थता चितीहून भिन्न नाही. ज्याप्रमाणें सागरांत एकदेशीं एकत्र जमून राहिलेले जल पृथक् पृथक् भासतें, त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्ये अनन्य व नित्यस्थित अशा दृश्यात्मक संवेदना पृथक् भासतात. जसें समुद्रामध्ये द्रवत्व व त्याच्या जठरकोशांत जल स्फुरतें, त्याप्रमाणें परमात्म्यामध्ये चिदृशीं अनन्य असे पदार्थसमूह स्फुरतात. बाहुल्यांची जी आकाशरूप आत्यंतिक शून्यता त्याचें रूप धारण करणारा हा जगद्रूप चित्-स्तंभच निश्चल पर्वत होऊन राहिला आहे. त्याला आदि-अंत नाही. हें विश्व संविदाका-

शांत यथास्थित अवस्थित आहे. स्वप्नभूमीतील चिदप्रमाणें जगांतील अधिष्ठानभूत चित्हि आपले स्वरूप न सोडतांच सर्व शांतरूप स्थित आहे. समता, सत्यता, सत्ता, एकता व निर्विकारता, या पांच प्रकारांनीं भेदाची प्रतीति येत नसल्यामुळे तें शांत आहे. पण खांबावरील कोरलेल्या चित्राप्रमाणें व्यवहारांत आधार-आधेयभावानें जें किंचित् प्रतिमान होतें, तेंहि स्वरूप न सोडतांच होतें. स्वप्न, संकल्प, संसार, वर, शाप यांच्या दृष्टिहि या संसारांत चितीहून भिन्न नाहीत. ज्याप्रमाणें समुद्र, सरोवरें व नद्या यांत तात्त्विकदृष्ट्या भेद नाही, पण व्यवहारदृष्ट्या भेद आहे; त्याप्रमाणें वरील दृष्टीतहि तात्त्विकदृष्ट्या भेद नाही, व्यवहारदृष्ट्या भेद आहे.

श्रीरामः—भगवन्! वर व शाप यांच्या पदार्थसंवेदनामध्ये कार्यकारणता कशी आहे? उपादानावांचून कोणतेंहि कार्य होत नाही, हें प्रसिद्ध आहे. पण वरानें नंदी बैल होता तो देव झाला व नहुष इंद्र होता तो सर्प झाला, याचें योग्य उपादानकारण मुळींच संभवत नाही. तेव्हां हें कसे घडतें तें सांगा.

श्रीवसिष्ठः—(ज्यांचें विज्ञान आवरण-शून्य आहे, अशा भगवान् रुद्राची व अगस्त्यादि-काची सत्यसंकल्पावच्छिन्न चिदूच देव, सर्प इत्यादि शरीररूपानें त्या वेळीं विवर्त पावते. याप्रमाणें विवर्तवादामध्ये या आक्षेपाला अवकाशच मिळत नाही, असें उत्तर देण्यामाठीं वसिष्ठ भूमिका रचतात.) तत्त्वज्ञानानें शोधून केल्यामुळे अतिशय निर्मल झालेले जें चिदाकाश त्याचें स्फुरण जगत् म्हटलें जातें. समुद्रां-तील जलाचें स्फुरण हेंच जसें तरंगांचें चलन, त्याचप्रमाणें चिदाकाशस्फुरण हेंच जगत् होय. समुद्रजलाच्या आवर्ताप्रमाणेंच हे चिदात्मक-भाव भासत आहेत. ऋषींनी या भावांनाच

संकल्पादि नावें ठेवलीं आहेत. (ज्यांचें विज्ञान आवरणशून्य आहे, त्यांचें जें पदार्थस्फुरण तोच सत्यसंकल्प होय, हें दाखविण्यासाठी तसल्या विज्ञानाची कारणें सांगतात--) पूर्वोक्त कर्कटीप्रमाणें अभ्यासानें, विचारानें, शत्रु-मित्रादिकांमध्ये समदृष्टि ठेवल्यानें, देवादि-सात्विक जन्मांमुळे व प्रयत्नानें शुद्ध सात्विक भाव संपादन केल्यानें सत्यसंकल्पाची प्राप्ति होते. सम्यग्ज्ञानवान् व सत्यार्थदर्शी ज्ञानी पुरुषाची बुद्धि चिन्मात्ररूप व द्वैत-ऐक्य-रहित होते. ती निरावरण, विज्ञानयुक्त, चिद्-ब्रम्हरूप, केवल संवित्प्रकाशरूप व देहादेह-रहित असते. तो हा निरावरणविज्ञानपुरुष जें जें कांहीं संकल्पमात्र पहातो, तें तें सर्व परमार्थतः एकरूप पहातो. त्यामुळे त्याचा संकल्प सिद्ध होतो. अशा प्रकारचा जो हिरण्यगर्भ त्याचें सर्वतः भासणारें हें जगत् संकल्पमात्र आहे. जसे संकल्पनगर किंवा संकल्पांतील महापुर, तसेच हें जगत् आहे. त्याच न्यायानें दुसराहि निरावरणात्मा आपला संकल्पवर जसा जसा कल्पितो, त्या त्याप्रमाणें सर्व घडतें. संकल्पनगरामध्ये एखादा बालक दगड आकाशांतून उडत असलेले जसे खरेच पहातो, त्याप्रमाणें जगांतील हा सर्व भास आपल्याच अधीन आहे. त्याला प्रतिबंध करणेंहि आपल्या स्वाधीन आहे. परमात्मा या स्वसंकल्प-रूप त्रिभुवनांत या वरशापादिकांना सत्य व स्वरूपाहून अनन्य पहातो. संकल्पनगरांत वाळूपासूनही तेल निघेल. त्याप्रमाणें वरशापात्मक फल आपल्याहून अनन्य व सत्य आहे असें हिरण्यगर्भादि अनावरण विज्ञानात्मा जाणतो. अर्थात् पूर्वोक्त वाळूपासून निघणाऱ्या तेलाप्रमाणें हिरण्यगर्भादि आत्म्याचा वर-शापादि अर्थ उपादानावांचूनहि सिद्ध होऊं शकतो. पण ज्याची ज्ञप्ति आवरणशून्य झाले-

ली नसते, त्याची भेदबुद्धि शांत झालेली नसते. त्यामुळे त्या अज्ञ पुरुषाचे वरादिक सिद्ध होत नाहींत. एकदां जी कल्पना दृढ करावी ती जोंवर तसल्या दुसऱ्या कल्पनेनें बदलली जात नाहीं तोंवर तशीच स्थिर रहाते. याच न्यायानें निरावरण ज्ञानी पुरुषांची कल्प-नाहि दुसऱ्या कल्पनेचा उदय होईपर्यंत नि-वृत्त होत नाहीं. पण ज्याप्रमाणें सावयव तत्त्वा-मध्ये विचित्र अवयवकल्पना संभवते, त्याप्रमाणें निरवयव निरावरण ज्ञानात्म्यामध्ये द्वित्व व एकत्व व त्याप्रमाणेंच वरशापादि कल्पनाहि स्थिर राहूं शकते.

श्रीरामः—तर मग ज्यांचें ज्ञान आवरण-रहित झालें नाहीं, पण जे केवल उग्र तपश्चर्या करीत आहेत ते शापादि कसे देऊं शकतात? तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—(अशा लोकांचे वर-शापा-दिक सत्य असोत असा सृष्टीच्या आरंभी ब्रम्हदेवानेंच संकल्प केला असल्यामुळे ते व्यर्थ होत नाहींत, असें उत्तर देण्यासाठी वसिष्ठ भूमिका रचतात—) सृष्टीच्या आरंभी ब्रम्ह जी कल्पना करतें त्याचाच अनुभव घेतें. त्यामुळे वरादिकांना सत्यत्व आहे, मिथ्यात्व नाहीं. ब्रम्ह आपल्या स्वरूपाला जें जाणतें तोच हा प्रजा-पति ब्रम्हा होय. जलाहून त्याचें द्रवत्व जसे भिन्न नाहीं त्याप्रमाणें तो ब्रम्हाहून भिन्न नाहीं. तो पहिला प्रजापति ज्याचा संकल्प करतो तेंच तत्काल घडतें. त्याचा संकल्प हेंच प्रस्तुत जगत् आहे. रोगिदृष्टीला केशपुंज किंवा मौक्ति-कंपंक्ति जशी दिसते, त्याप्रमाणें आकाशांत हें निराधार निरालंब आकाशरूप जगत् भासतें. त्या प्रजापतीनें प्रजा, धर्म, दान, तप, गुण, वेद, शास्त्रें, पांच भूतें, ज्ञानोत्पादक सांख्य-योगादि शास्त्रें यांस संकल्पानें उत्पन्न केलें. वेदवेत्ते तपस्वी वादांनीं किंवा सहजगत्या जें

बोलतील ते अवश्य घडावे, असेहि प्रजापतीने कल्पिले आहे. या ब्रम्हाने चिद्रूप असावे, आकाशाने छिद्ररूप असावे, वायूने चेष्टा करावी, अग्नीने उष्णता धारण करावी, जलाने द्रवरूप असावे, भूमि कठिण असावी, असाहि त्याने संकल्प केला. प्रजापतिरूप चिद्धातूचा हा असाच स्वभाव आहे. तो आकाशरूप असला तरी जे जे कल्पितो ते ते तसेच अनुभवितो. तूं, मी, तो इत्यादि सर्व त्यानेच कल्पिले आहे. चिदाकाश ज्याचा जसा संकल्प करिते, तसेच ते तत्काल होते. स्वप्नांत तूं, मी इत्यादि कल्पना होते, पण ती सद्रूप भासली तरी असत असते. संकल्पनगरांतील शिलेचे नृत्य जसे सत्य त्याचप्रमाणे जगद्रूप संकल्पनगरांतील प्रजापतीच्या अधिकार-प्रारब्ध-भोगासाठी कल्पिलेले सर्व सत्य आहे. शुद्ध चित्स्वभावाने जे वर-शापादि कल्पिलेले असते ते अवश्य तसेच होते. एखाद्या कीटाप्रमाणे अशुद्ध चिद्रूप जीव त्याला बदलण्यास समर्थ नसतो. ज्याचा दृढ अभ्यास झालेला असतो तेच संविद् पाहते. इतर अल्प अभ्यस्त गोष्टींचा ती अनुभव घेत नाही. अशुद्ध लोकांनी आपल्या अस्वतंत्रतेचा अभ्यास केलेला असतो, त्यांची त्याविषयीचीच भावना दृढ झालेली असते. त्यामुळे त्यांना त्या-विरुद्ध कल्पना करता येत नाही. जागृतीत मी शृंगलाबद्ध आहे, असा दृढतर अभ्यास झालेल्या पुरुषाला स्वप्नांतहि तसाच अनुभव येतो. याप्रमाणे चित् द्रष्टृ, दृश्य, दर्शन इत्यादि कल्पितत्रिपुटीवेशाने जरी स्फुरण पावत असली तरी ती उदासीन साक्षिस्वभावानेहि सदा स्फुरत असते, तिच्यामध्ये बदल कधीच होत नाही. ज्याअर्थी चिदाकाश सर्वव्यापी आहे, त्याअर्थी द्रष्टा व दृश्य हे सर्व एकच आहे. यास्तव वाटेल ती वस्तु हवी तेथे जरी दिसली तरी ती सर्वत्र सदा सत्च आहे. वायूतील स्पंदाप्रमाणे

व जलांतील द्रवभावाप्रमाणे ब्रम्हामध्ये ब्रम्हत्व असून त्या अजामध्ये हे जगत् त्याच्या अवयवाप्रमाणे राहते. ब्रम्हच मी-विराडात्मा आहे व जगत् मज विराडात्म्याचे शरीर आहे, असे प्रजापति जाणतो. आकाश व शून्यत्व यांप्रमाणे ब्रम्ह व जगत् यांचा भेद नाही. ज्याप्रमाणे धबधब्यामध्ये जलाच्या विचित्र कणपंक्ति दिसतात, त्याप्रमाणे विचित्र देशकालादि रचना उत्पन्न होतात व लय पावतात. एकाच धारेने कल्पापर्यंत वहात राहून मध्ये लक्षावधि भेदांनी विभक्त झालेल्याहि जलधारा जशा पुनः एकत्वास प्राप्त होतात, त्याप्रमाणे आत्म्याच्या एकप्रवाहरूपामध्ये विचित्र ब्रह्मसंविदा जगद्भेदरूपाने भासतात. जलप्रवाह व आत्मप्रवाह यांत भेद काय तो इतकाच. जलाच्या कणपंक्ति मनोबुद्ध्यादिकांनी रहित असतात व ब्रह्मसंविद् स्वतःच आपल्या देहामध्ये मनोबुद्ध्यादिकांची कल्पना करून सर्गशोभेचा आपल्या भोग्यत्वाने स्वीकार करतात. याप्रमाणे दुर्बोधाने म्हणजे मनोबुद्ध्यादि विक्षिप्त अज्ञानाने हे जगत् आहे. पण माझ्या ठिकाणी तसा दुर्बोध नसल्यामुळे मनोबुद्ध्यादि हे सर्व जगत् त्रिकाली उत्पन्न न झालेलेच आहे. ते अद्वैत व अकारण आहे. या शरीरामध्ये मृतावस्था मनोबुद्ध्यादिकांनी रहित असलेली आपण पहातो, किंवा पाषाणादिकांत जसा जडसत्तेचा अनुभव घेतो, त्याचप्रमाणे परमात्म्याचीहि मनोबुद्धिरहित निर्विक्षेप सत्ताच जाणावी. ज्याप्रमाणे एका गाढ निद्रेमध्ये सुषुप्त व स्वप्न हे दोन अवांतर भेद असतात, त्याप्रमाणे ब्रह्मामध्येच हे सर्गसंहारभास स्थित आहेत. सुषुप्त व स्वप्न या दोघांचाहि एकाच निद्रावस्थेत अंधकार व प्रकाश या रूपाने जसा भासतो त्याप्रमाणे परमात्म्यामध्ये सर्ग व असर्ग यांचा भास होतो. मनुष्य निद्रेमध्ये पाषाण-

स्थितीचा जसा अनुभव घेतो, त्याप्रमाणे परमात्मा जड स्थितीचा अनुभव घेतो. चित्त दुसऱ्या विषयामध्ये आसक्त झाले असतां पुरुषाच्या आंगठ्याला किंवा दुसऱ्या एखाद्या बोटाला वारा, ऊन, धूळ यांचा स्पर्श झाला असतां तो जसा भासत नाही, त्याप्रमाणे पाषाणादिकांना झालेला वाय्वादिकांचा स्पर्शहि न झाल्यासारखाच असतो. आकाश, जल, पाषाण इत्यादिकांच्या देहानुभवाप्रमाणेच चित्तरहित असलेले आमचे नानानुभव आहेत; ह्मणजे विराड्देहभावांत किंवा तत्तदधिष्ठातृ देवतादेहभावांत जसे अनुभव येतात, त्याप्रमाणे प्रलयकालीं चित्तरहित असलेल्या आत्मांला आज म्हणजे सर्गकालीं सचित्तत्वलाभाने अनुभव येतात. ज्याप्रमाणे अखंड कालामध्ये आम्हांला दिनरात्रीच्या संविदा भासतात, त्याप्रमाणे परमात्म्यामध्ये असंख्य सर्गसंविदा भासतात. ज्याप्रमाणे केवळ जलस्वभाव समुद्रांत तरंगादिक स्फुरतात, त्याप्रमाणे आलोकनरूप मनन, त्याचा भोगलक्षण अनुभव, त्याविषयीची इच्छा, पुनः त्याच्या प्राप्तीची इच्छा इत्यादिकांनीं रहित अशा आनंदस्वभाव शांतस्वरूप आत्म्यामध्ये हा सर्ग-संसारसमूह स्वभावतःच स्फुरतो. पण प्रमाणतः तत्त्वदर्शन झाल्यानंतर तो स्फुरत नाही. १८६-

सर्ग १८७ वा.

१ सर्वभावस्वभाव, नियति, उत्पत्ति, जीवताप्राप्ति, हेतूची ब्रह्मशुद्धता, यांचें वर्णन.

श्रीरामः—भगवन्! असंख्य विचित्र भावांची नियति ह्मणजे कार्यकारणभावादि नियम कोठचे ! अग्निजलादिकांचा औष्ण्य-द्रवत्वादि स्वभाव अचल कोणत्या कारणाने राहिला

आहे ? असंख्य देव असतांना त्यांत सूर्यच तेवढा उग्र प्रभेने युक्त कसा ? दिवसाचे दीर्घत्व व म्हस्वत्व कोणी केले आहे ?

श्रीवासिष्ठः—आदिसर्गाच्या वेळीं जें काकतालीयन्यायाने ब्रम्हदेवाला जसें भासले तें तसेंच अवस्थित झाले व त्यालाच जगत् असे म्हणतात. त्या सर्वशक्तिमान् ईश्वराला जें जें जसें भासतें तें तें संविद्सारतेमुळे तसेंच सत् होऊन रहातें. कारण जें भासलेलें तें न भासलेलें कसें होईल ? चित्त्वामुळे ब्रम्ह दीर्घकालपर्यंत जसें स्थित आहे व जसें भासत आहे, तसें तें त्याचें सर्व भान नियतिसंज्ञकच आहे. वस्तुतः तें अभानासारखेंच आहे. हें असें व हें तसें असें स्वतः ब्रह्मच भासतें, त्यालाच नियति हें नांव असून ‘ सृष्टिसंहाररूप धारण करणारे’ असें म्हटले आहे. जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्त या नांवांचे चित्तींचे जें स्वयंस्फुरण तें तिच्याहून भिन्न नाही, तर पाण्यांतील द्रवत्वाप्रमाणे तद्रूपच आहे. आकाशांत जसें शून्यत्व, कर्पूरामध्ये जसें सुगंधित्व, उन्हामध्ये जसें उष्णत्व तसेंच चित्तींतील जाग्रदादि भिन्न नाही. सर्ग-प्रलय या नांवाचे दोन भाव एकप्रवाहाच्या अनन्यसत्तेने चिन्मात्रगगनरूप एका ब्रम्हरूपांतच स्थित आहेत. चित्ते ‘ हा सर्ग ’ असें जें एक क्षणभर स्फुरण त्यालाच सर्ग असें म्हटले आहे व ‘ हा कल्प ’ असें जें दुसरे स्फुरण त्याला कल्प म्हटले आहे. स्वप्नाप्रमाणे स्वभावतःच होणारे जें चिन्मात्रस्फुरण तोच काळ, तीच क्रिया, तेंच आकाश व तोच देश—द्रव्य यांचा उदय होय. रूपदर्शन, मनःसंकल्प, देश, काल, क्रिया इत्यादि चिदाकाशांत चित्त्वच स्फुरत आहे. पण तें स्वतः सर्व आकारशून्य आहे. जें जसें क्षणभर स्फुरतें तें तसेंच अनुभवास येतें. त्यामुळेच ही नियति रूढ झाली आहे. त्याचें असे स्फुरण जरी होत असलें, तरी तें सर्व

आकाशरूपच आहे. (आतां अन्यादि भावांचा स्वभाव कसा तें सांगतात—) कल्प या नांवाचें ब्रह्म एक क्षणभर पदार्थाचें जें एकरूप चिंतन करते, त्यालाच स्वभावतत्त्व-वेत्ते वस्तुतः 'नियतस्वभाव' असें म्हणतात. एका संविन्मात्राला पदार्थशतता जशी येते, त्याप्रमाणें स्वरूप न सोडणाऱ्या संविदंशाचें हें रूप आहे. संवित्प्रचुर वृत्तीमध्येहि जे चिदाभास स्फुरतात, तोच स्वभाव होय. पृथ्वी, जल, तेज, वायु इत्यादिकांमध्ये त्या संविदांनीं ज्या ज्या आकाराची कल्पना केली, तो तो आकार त्याचा स्वभाव होय. कारण संविद् हा त्याचा स्वभाव आहे. पृथ्वी, जल, तेज, स्पंदत्व, शून्यत्व इत्यादि सर्वांचा आकार चिदाकाश आहे. स्वप्नांत चिदाकाशच पृथिव्यादि सर्व होतें, हें प्रसिद्ध आहे. त्यांतील भूमि हा या सप्रतिघ व कठिण पदार्थांचा मोठा आकार आहे. तो सर्व जनतेचा आधार आहे. त्यामुळे हे राजा! भूमीठ सर्वांना जीवन देणारें असल्यामुळे राजाप्रमाणें शोभतें. सर्व प्रधान जलांचा आधार समुद्र आहे. सर्व तेजांचा आधार भास्कर आहे, स्पंदाचा आधार वायु आहे व शून्याचा आधार आकाश आहे. याप्रमाणें पांच भूतांच्या आकारत्वानें ब्रह्मदेवाच्या पांच संविदा उदय पावल्या. मग एका सूर्याविषयीच काय प्रश्न करतोस? ही संविद सर्वज्ञ आहे. कारण ती सर्वांना प्रकाशित करते. ती सर्वरूपिणी आहे, सर्वव्यापी आहे. आपल्या स्वप्रकाशरूप महिम्यानेच ती सर्वत्र 'परमस्वभाव' व नियति म्हणून सर्व ज्ञानी पुरुषांकडून जाणली जाते. हा चतुर्मुखनांवाचा ब्रह्मबालक आकाश हेंच जिचें रेशमी प्रावरण आहे अशा 'भू' या नांवाच्या पृथ्वीला आपल्यामध्ये स्वतः ब्रह्माकार राहूनच विस्तारितो. ज्या वेळीं ती मायाशबल सर्वज्ञ

संविद् चतुर्मुखाच्या संविदेसह तें स्थूल व हें सूक्ष्म अशा प्रपंचद्वयाचा स्वरूपामध्ये उप-संहार, करते तेव्हां चतुर्मुखसंविदेच्या अंगभूत सूर्यादिकांचें भ्रमणस्वभावरूप उत्पन्न होत नाहीं. त्यामुळे ती सर्वभक्षक पुरुष बनते. संकल्पपूर्वक मशकजालाप्रमाणें म्हणजे कोळ्यानें रचलेल्या कोळिष्टकाप्रमाणें हें नक्षत्रचक्र ब्रह्मदेवाकडून उत्पन्न केलें गेलें आहे. त्यानें तें नुसत्या संकल्पानें उत्पन्न केलें आहे. सूर्याच्या दक्षिणोत्तर मार्गानें होणारें जें आवर्तन, त्यामुळे दिवसांचें ज्वलत्त्व व दीर्घत्व नियत भासतें. त्या नक्षत्रचक्रामध्ये सहस्रारखे कांहीं मुळीच न भासणारे, सूर्यासारखे कांहीं अतिशय प्रकाशरूप, कांहीं अल्पप्रकाशानें शोभणारे, असे अनेक चित्ररूपी पदार्थ आहेत. सर्व पदार्थजात काय तें एवढेंच. ते कधी उत्पन्न झालेले नाहींत व कधी दिसतहि नाहींत. स्वप्नदृश्याप्रमाणें साक्षी आत्म्याला हें आकाशरूप स्वरूपच वस्तुतः उत्पन्न झालेलें नसूनहि तसें दिसतें. सर्वेश चिन्मात्रात्माच हें सर्व आहे. तोच दृश्यरूपानें दिसतो व मनुष्य मृत झाला असतां जणुं काय नाश पावतो; पण आपल्या स्वरूपांत वस्तुतः भासतहि नाहीं व नाश पावतहि नाहीं. जें चिदाकाश चिदाकाशांत स्वप्नदर्शनाप्रमाणें भासतें त्या भासमान जगाचें चिदाकाशावांचून दुसरें काय रूप असणार? त्याला जें जसे स्फुरलें तें तसेच सत्तारूपानें प्रकट झालें. त्यालाच 'स्वभाव, नियति' या शब्दांनीं व्यक्त करितात. गगनाची सत्ता शब्दतन्मात्रकल्पनेनें बीजांतील अंकुराप्रमाणें शांतरूपानें रहाते व तिच्यापासूनच ही सर्व रचना येथें झाली आहे असें जें सांगतात, ती केवळ मूर्खीच्या बोधासाठीं मूर्खींनीं वृथा रचलेली कहाणी आहे. येथें कशाचा अस्त होत नाहीं व कशाचा उदय होत नाहीं. शिले-

च्या उदराप्रमाणें हें सर्व शांत असून नित्य व सत् आहे. तथापि असत् असल्यासारखें तें भासतें. ज्याप्रमाणें अवयवींच्या अवयवाणूंचा केव्हांच अंत लागत नाही, त्याप्रमाणें या जगाचा अंत लागत नाही. आत्मपदामध्ये विश्वे अस्त पावत नाहीत. आकाशांत जसे आकाश रहातें, त्याचप्रमाणें ब्रम्हाकाशांत जगद्रयोम रहातें. तेव्हां अत्यंत शुद्ध असलेलें तें अस्त कसे पावेल व त्याचा उदय कसा होईल? त्या अनंत प्रकाशात्मरूप विभु चिन्मणीचें जें सतत सत्तामात्ररूप स्फुरण तो त्याचा स्वभावच आहे. तद्रूपानें तें स्वतःच किंचित् चेत्यतेला प्राप्त होतें. त्या वेळीं तें स्वरूपाला विसरतें व तर्क, विचार इत्यादि संविद्रूपानें बाह्यवृत्ति होतें. झणजे त्याच्यामध्ये अन्यथाभाव प्राप्त होतो. पुढें होणाऱ्या विषयांच्या संकल्पामुळे तें कांहींसे जागृत होतें. आकाशाहून अणु व शुद्ध अशा त्यामध्ये भावी अर्थाचा बोध होतो. म्हणूनच ही परम सत्ता असून ती भावी विषयाला जाणण्यास तयार होते. त्यामुळेच ती 'चित्' या नांवाला योग्य होते. चेतनोन्मुख होणें हें स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळेच तिला तसे नांव देतां येतें. घन संवेदनेनंतर ती भावी जीवादि नांव धारण करते आणि अधिकारी जन्माचा लाभ झाला असतां ती आत्मकल्पना परमपद होते. कारण ती जीवावस्थेत चिदाकाशाला आच्छादित करणाऱ्या अविद्येला झांकून राहिलेली असते. त्यामुळे ती आपल्या परमपद—स्वभावाला प्रकट करीत नाही. पण ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर ती शुद्धपदार्शी अनन्यरूप होते. त्यामुळे ती अखंडरूपच होते. ती आवृत दशेमध्ये आत्मतादात्म्याध्यास याच एका भावनेनें देहेन्द्रियांच्या योगानें संसरणोन्मुखी होते व स्वरूपवियोगकृत क्लेशांना सहन करते. त्यांना घालविण्या-

साठीं कर्में करते. ती सर्गसत्ता एकच असतांना सविकल्प चिद्धावनाभ्रांतीनें शब्दादि गुणयुक्त झाली व पुढें आकाशादि पंचभूतसंज्ञक पदार्थांच्या प्रवृत्तीचें निमित्त बनली, म्हणजे ती सूक्ष्मभूतात्मिका झाली. त्यानंतर कालसत्तेचा उदय होतो. अहंतासत्ता व कालसत्ता या पुढील पदार्थांच्या सूचक आहेत व तेंच पुढील जगत्स्थितीचें बीज आहे. श्रेष्ठ चित्तिशक्तीचें जें स्वसंवेदनमात्र तेंच असत् रूप जगज्जाल होय. तें चेतनेमुळे सत् असल्यासारखें भासतें. ती चित् प्रायः अशाच स्वरूपाची आहे. ती संकल्पवृक्षाचें बीज आहे. आपल्या स्वरूपांतच ती अहंतेची भावना करते व एका क्षणांत अहंता होते. तीच 'जीव-' संज्ञक अहंता भावाभावभ्रमांनीं मायाशबल ब्रह्मामध्ये भ्रमण पावते. जल स्वरूपामध्येच तरंगरूपानें जसे भ्रमण करतें, त्याप्रमाणें जीव आत्मस्वरूपांत उत्कर्ष व अपकर्ष यांचा अनुभव घेतो. अशा रीतीनें भावनेनें युक्त असलेली चित् आकाशतन्मात्रभावना करते आणि स्वतः घनरूप बनून हळुहळू आकाशतन्मात्रतेचा अनुभव घेते. तें आकाशतन्मात्र शब्दौघवृक्षाचें बीज आहे. पद, वाक्य व प्रमाण यांनीं संपन्न असलेला जो वेदार्थ व शास्त्रार्थ त्या रूपानें तें विकार पावतें. तिच्यापासून समग्र जगच्छी उदय पावते. शब्दतत्त्वापासून शब्दौघानें निर्माण केलेला जो अर्थौघ त्याचा परिणाम होतो. अशा व्यवसायानें व अशा विचित्र संकल्पानें युक्त असलेली ब्रह्मचित्च 'जीव' —शब्दानें बोलली जाते. भूतसमूहरूपी जो वृक्ष त्याचें हें बीज आहे. तें भावी शब्दार्थसमूहानें युक्त असतें. चौदा प्रकारच्या भूतजातानें हा सर्व अवकाश भरून सोडला आहे व असा हा जगत्पूर्ण अवकाश त्या जीवापासूनच पुढें प्रसार पावणार आहे. जिला अद्यापि शब्द-

व्यवहार व आचार यांची प्राप्ति झालेली नाही, अशी ती चित् जीवत्वामुळे चेतन असते. म्हणूनच काकतालीयन्यायाने ती स्वतःच स्पंदचिन्मात्राची कल्पना करते. पवन-स्कंध हे ज्याचे रूप आहे, अशा त्वक्स्पर्श वृक्षाचे ते बीज आहे. सर्व भूतांचा क्रियास्पंद त्यापासूनच प्रसार पावतो. त्यांत चिद्विलासाचा जो प्रकाशानुभव होतो, तेच रूपतन्मात्र होय. पुढील शब्दाचा अर्थ त्यापासून प्रकट होतो. प्रकाशचेतन हेच तेज आहे. तेज दुसऱ्या कशामुळेहि उत्पन्न होत नाही. स्पर्शसंवेदन हाच स्पर्श आहे स्पर्शाचा दुसऱ्या कोणापासूनहि संभव नाही. शब्दसंवेदन हाच शब्द आहे व तो स्वतःच अनुभविला जातो. ज्याप्रमाणे आकाश स्वरूपांतच स्वरूपाने आकाशाला प्राप्त होऊन रहाते, दुसऱ्या कोणत्याहि कारणाने नव्हे, त्याप्रमाणे संवेदनहि स्वरूपभूत शब्दानेच शब्दग्राहक आहे, दुसऱ्या कोणत्याहि कारणाने नव्हे. सृष्टीच्या आरंभी समष्टीमध्ये जसे, तसेच आतां व्यष्टीतहि ते ते संवेदनच स्वरूपामध्येच त्या त्या अर्थाचा अध्यास करून स्वरूपामध्ये भासते. याच न्यायाने रसतन्मात्र व गंधतन्मात्र स्वप्नाप्रमाणे असत्य असूनच सत्यासारखे भासते. तेज सूर्यादि गोलकांच्या रूपाने विकास पावते. ते प्रकाशवृक्षाचे बीज आहे. त्यापासून रूप-विभेदाने संसार प्रसार पावतो. विकारशून्य आकाशापासून जसे नाम उत्पन्न होते, त्याप्रमाणे त्याच्यापासूनच माधुर्यसंविद् उत्पन्न होते व त्याच्या संघाला रसतन्मात्र म्हणतात. हा सर्व गण भविष्यत्वरूप व संकल्पनामक आहे, कार्य-कारणसमुदायरूप जीव संकल्परूप असून तो रस-तन्मात्रानंतर गंधतन्मात्राची कल्पना करतो. भावि भूगोलकत्वाने आकृतिवृक्षाचे ते बीज आहे. सर्वाधाररूप अशा त्याच्यापासून हा

संसार प्रसार पावतो. तन्मात्रांचा समुदाय उत्पन्न झालेला नसतांनाच उत्पन्न झालेला वाटतो. हा मूळचा निराकार असूनहि कल्पनावशात् साकार झाला आहे. हा तन्मात्रगण काकतालीयन्यायाने आपोआप झाला आहे. जीव ज्या प्रदेशाने रूपाला जाणतो त्याला चक्षु असे म्हणतात, ज्या प्रदेशाने तो शब्दाला जाणतो त्याला श्रोत्र म्हणतात, ज्या प्रदेशाने स्पर्शाला जाणतो त्याला त्वक् असे म्हणतात, ज्या प्रदेशाने रसाला जाणतो ते रसनेंद्रिय होय व ज्या प्रदेशाने गंधाला जाणतो, ते घ्राणेन्द्रिय होय. नियत आकृतीला प्राप्त झालेला हा जीव दिशा व काल यांच्या भेदाला जाणत नाही. असर्वात्मकतेमुळे सर्वांगाने सर्व जाणत नाही. या रीतीने न सांगितलेलीहि अनंत सांसारिक कल्पना प्रत्येक जीवाच्या हृदयांत असते असे समजावे. अनंतत्वामुळेच त्याचे वर्णन करता येत नाही. ते अनंत स्फुरणहि आत्म्यांतून भिन्न नसल्यामुळे आत्मभूतच आहे. ह्मणून परमार्थतः ते उदय पावत नाही व अस्त पावत नाही. तर पाषाणोदराप्रमाणे सच्चिदानंद एकघन व निर्व्यापारच स्थित असते. १८७.

सर्ग १८८ वा.

१ जीव ब्रम्हच आहे. त्याचीही उत्पत्ति लिंग-देहाच्या भ्रांतीने गौण आहे असे निरूपण.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! जीवाची उत्पत्ति मी आतांच सांगितली. पण ती युक्त नव्हे. कारण नूतन उत्पन्न झालेल्या जीवाची संसार-सिद्धिच होत नाही. कारण त्याच्या जन्माची कामकर्मादि सामग्रीच विद्यमान नाही. जीव परमार्थतत्त्वाहून भिन्न नाही. तथापि तुझ्या

बोधासाठी मी तसे वर्णन केले तें खरे नव्हे. अशा प्रकारची जीवकल्पना हें आत्म्याचें अकृत्रिम अंगच आहे. विषयोन्मुख चिदाभासासालाच जीव म्हणतात. या चिदाभासात्मक जीवाचीं अनेक नावे आहेत. हे रामा ! विषयोन्मुख झालेल्या चिदात्म्याचीं तीं नावेच तूं ऐक. मुख्य प्राण व कर्मेन्द्रिये यांचें धारण केल्यामुळे व ज्ञानेन्द्रियांचेहि धारण केल्यामुळे त्याला जीव म्हणतात. पूर्वी अनुभविलेल्या गोष्टींचें चिंतन केल्यामुळे त्याला चित्त म्हणतात. जवळ असलेल्या विषयाकडे जात असल्यामुळे चिद् असे म्हणतात. हें असेच आहे, अशा निश्चित बोधामुळे बुद्धि म्हणतात. संकल्प, ऊहापोह केल्यामुळे मन म्हणतात. 'मी आहे' असा आंतल्याआंत प्रत्यय येत असल्यामुळे अहंकार म्हणतात. स्वतत्त्व-ज्ञानानें संपन्न असलेली परमार्थवस्तु म्हणजे आत्मा हाच चित्तपदाचा शास्त्रज्ञांनीं ठरविलेला अर्थ आहे. प्रौढ संकल्पसमूहामुळे त्या जीवाला पुर्यष्टक असे म्हणतात. सृष्टीच्या आरंभी याचाच आरंभ झालेला असल्यामुळे त्याला प्रथमत्व आहे. म्हणून त्याला प्रकृति म्हणतात. तत्त्वदर्शनानें औपाधिक रूपानें अविद्यमान असल्यामुळे ज्ञाते त्याला अविद्या म्हणतात. चिदाभासाचीं अशीं अनेक नावे आहेत. तीं मी तुला सांगितलीं. पण हा चिदाभास आद्यंतरहित, अनाकार व अनामय आहे. सूक्ष्म देहदृष्ट्या तो जीव म्हटला जातो. याप्रमाणें संकल्पनगरासारखा हा त्रिजगद्भ्रम भासतो. तो व्यवहारक्षम असला तरी निराकार, शून्य व अप्रतिवरूप आहे. त्याला वास्तविक स्वरूप कांहीं नाहीं. हे रामा ! अशा प्रकारें हा आतिवाहिक देह सांगितला आहे. हा चित्तदेह चिदाकाशच आहे. तो आकाशाहूनहि शून्यच आहे. तो

अस्त पावत नाहीं व उदय पावत नाहीं. मोक्ष होईपर्यंत तो असाच रहातो. चवदा प्रकारच्या भूतसर्गाची ही एक चित्तरूप भूमि आहे. त्यांत लक्षावधि संसार पुढे होतील, आतां आहेत, व पूर्वी होऊन गेले आहेत. काल-व्यवस्थेनें वृक्षावरील फलाप्रमाणेंच याची स्थिति आहे. हा चित्तमय देह जगाच्या आंत व बाहेर व्यापून रहातो. आरसा प्रतिबिंबाळा जसा व्यापतो, तसा हा जगाला व्यापतो. पण तो आकाशाप्रमाणें शून्य आहे. महाप्रलयाच्या अंतापर्यंत अत्यंत प्रौढ अशा निरामय ब्रह्मरूप महाशून्यपदीं सर्वनाश स्थिर स्थित झाला असतां (प्राकृत प्रलयाचा क्षण संपला असतां) चिदावर्त अज्ञानामुळे आत्म्याचें हें आतिवाहिक देहासारखें मान पूर्वोक्त कर्मानें होऊं लागतें. तो स्वतः चिद्भ्रम असलेला जीव हाच आतिवाहिक देह असून त्याचा जो जग-दालोकनात्मक प्रकाश, त्यानें प्रवृत्त केला गेलेला एक भाग, तो 'ब्रह्मा, चतुर्मुख, मी' या नावांनीं शास्त्रांत सांगितला आहे. म्हणजे त्यालाच कोणी ब्रह्मदेव म्हणतात, कोणी विराट् म्हणतात, कोणी सनातन म्हणतात, कोणी नारायण म्हणतात, कोणी ईश म्हणतात व कोणी प्रजापति म्हणतात. त्याच्या ज्या भागांत पांच इंद्रियसंविदा काकतालीयन्यायानें भासल्या, तेथे त्यांच्या तशा तशा संज्ञा स्थिर झाल्या. याप्रमाणें अत्यंत विस्तीर्ण असा हा दृश्यविभ्रम जरी झाला आहे तरी वस्तुतः कांहींच झालेलें नाहीं कारण विस्तारलेलें हें आत्मतत्त्व सर्वदृश्यशून्य आहे. परब्रह्म अनादि आहे. त्याला सत् म्हणतां येत नाहीं व असत् म्हणतां येत नाहीं. त्याला प्रकट झालेलें म्हणतां येत नाहीं व तिरोभूतहि म्हणतां येत नाहीं. त्याअर्थीं तेंच स्वरूप साक्षात्काररहित होऊन सदसदाकारानें स्थित आहे. या आतिवा-

हिक देहाच्या अनुभवानेंच हा प्रपंच पुष्ट जशी जशी कल्पना करतो, तें तें काकतालीय-
होतो. ज्याप्रमाणें स्त्रीचें अनुसंधान करणाऱ्या न्यायानें संविदस्वभावामुळें चिरकाल तसेंच
विधुराला स्वप्नांत स्त्री दिसते, त्याप्रमाणेंच स्थित होतें. अरे अरे ! सत्यसंकल्प संवित्स्व-
आतिवाहिक देहाला प्रपंच दिसतो. स्वप्न व भावानें हें विश्व मासलें आहे. तेव्हां या असत्य
संकल्प यांमध्ये शून्य असलेलाहि, निरा- विश्वामध्ये विसय कोठचा ? द्रष्टा असत्य आहे,
कार असलेलाहि घटकार जसा अनुभवास दृक् असत्य आहे, दर्शनहि असत्य आहे; किंवा
येतो, त्याचप्रमाणें स्वतःच तो स्वदेहाचा व हें सर्व ब्रह्मरूपतेमुळें सत्यच आहे.
जगाचा मिथ्या अनुभव घेतो. स्वप्नांतील श्रीरामः—भगवन् ! या रीतीने आतिवा-
पदार्थाप्रमाणेंच तो मिथ्या पदार्थाहि आपली हिक देह जर भ्रांतिमात्र आहे, तर त्याला
अर्थक्रिया उत्तम प्रकारें करूं शकतो. शून्यरूप शिलादिभाव कसा प्राप्त होतो ? स्वप्नाला सत्यता
पदार्थाच एखाद्या कठिण पदार्थाप्रमाणें भासतो. कोठची ?
हा आतिवाहिक देह अनाकार असूनहि, शून्य श्रीवासिष्ठः—हें आतिवाहिक भ्रांतिदर्शन
असूनहि, स्वप्नाप्रमाणें अविद्यमान असतांनाहि स्वतःच सदा एकसारखें अनुभवाला येत असतें.
स्वतः क्रमानें अनुभव घेतो. आपल्या शरीरांत हाडें त्यामुळें तोच पुष्ट झाल्यासारखा दिसतो. चिर-
बरगड्या यांचा समूह पहातो. हात, पाय इत्यादि काल अनुभव आल्यामुळें स्वप्नाला जसे पुष्टत्व
स्थूल अवयवांचा अनुभव घेतो. पाठीचा कणा, येतें, त्याप्रमाणें आतिवाहिकत्व अति सत्य अस-
केश, त्वक्, मांस, शिरा इत्यादि अनेक पदार्थांनी ल्याप्रमाणें भासतें. आतिवाहिक देहाचा दीर्घ-
बनलेले स्थूल शरीर आपल्या भोगासाठी काल स्वानुभव आला असतां मृगजलाप्रमाणें
कल्पितो. जन्म, कर्म, चेष्टा, स्थान, परिणाम, आधिमौक्तिकताबुद्धि उदय पावते. हें जगत्
वय, देश, काल, क्रम, विस्तार इत्यादि सर्व स्वप्नभ्रमाप्रमाणें भासतें व मृगजलाप्रमाणें
भ्रमांचा अनुभव घेतो; गुणदोषांचें आधान, दश- स्थित आहे. तें सत्य असल्यासारखें जरी भासत
दिशांतील भ्रमण, ज्ञानादि त्रिपुटी, सर्व पदार्था- असलें तरी वस्तुतः असत्यच आहे. आतिवाहिक
ची उत्पत्ति, स्थिति, लय यांचा अनुभव घेतो. रूपांना आपोआपच मिथ्या आधिमौक्तिकता
आतिवाहिकभूत पुरातन पुरुष स्वतःच कल्पि- प्राप्त होते व अविवेक्याच्या आसक्तीमुळें ती
लेल्या व्यष्टिसमष्टि स्थूलदेहामुळें स्वतःच अत्यंत सत्य झाली आहे. हा मी व हें माझे, हे
पृथिव्यादि पर्वतान्तरूप होऊन पृथिव्यादि हें पर्वत, हें आकाश, या दिशा, असा हा मिथ्या
माझा आधार आहे व मी त्यांचा आधेय भ्रम स्वप्नांतील पर्वताप्रमाणेंच भासतो. मी ब्रह्म
आहें, असा भ्रांतिमय संसार पहातो. १८८. आहें हें यथार्थज्ञान सोडून मी मनुष्यादि आहें,
पृथिव्यादि हा माझा आधार आहे, असें पहातो;
त्यामध्ये आसक्ति ठेवतो. त्यामुळें आद्य स्रष्ट्या-
च्याहि आतिवाहिक देहाला भावनेमुळें
आधिमौक्तिकता येते. तो हा पिंडाकार पहातो.
असत्यामध्ये सत्यबुद्धीची भावना केल्या-
मुळेंच तो बद्ध होतो. तो आपल्या अंतःकरणांत
पुष्कळ भावना करतो व नानात्वाला अनुसरतो.

सर्ग १८९ वा.

१ आतिवाहिक देहरूप प्रजापतीच्या मनोरथांत आधिमौक्तिकताभ्रांति कशी होते त्याचें वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—हे रामा ! त्या आद्य प्रजा-
पतीचा हा आतिवाहिक देह ज्याची ज्याची

प्रथम लौकिक व वैदिक शब्द उत्पन्न करतो. त्यांच्या त्या त्या उपाधीने युक्त अशा अर्था-मध्ये संकेत करतो, त्या संकेतांने संज्ञा करतो, स्पंदने उत्पन्न करतो; ॐ असे ह्मणून त्या-पासून शब्दराशिरूप वेदांचे गायन करतो; त्या-वेदांनीच इतस्ततः व्यवहाराची कल्पना करतो आणि लागलाच त्याचा अनुभवहि घेतो. जो ज्या-मध्ये आसक्त होतो तो तेच कसे पहाणार नाही? याप्रमाणेच ही असत्य जगद्धांति प्रौढ झाली आहे. दीर्घस्वप्न किंवा इंद्रजाल यांप्रमाणे आब्रह्म-स्तंबपर्यंत सर्व जीवांच्या ठिकाणी आतिवाहिक देहालाच आधिभौतिकता प्राप्त होणे उचित आहे. आधिभौतिकता ही वस्तुतः कांहीच नाही. आतिवाहिकताच अभ्यासामुळे त्या भावनेला प्राप्त होते. हा मिथ्यानुभवरूप मोह अगदी मुळा-पासूनच आलेला आहे. ब्रम्हदेवालाहि हा मोह झालेला आहे. त्यामुळे महात्म्यांच्या ठिकाणी-हि तो दिसतो. तत्त्ववेत्त्यांनाहि प्रारब्धक्षय होईपर्यंत तो टाळतां येत नाही. रामा ! चिदे-करसरूप ब्रह्माला अशा प्रकारची दुर्दशा कोठची? त्याला पिंडबंध कोठचा? ही सर्व भ्रांतिच आहे. किंवा ब्रह्मच कौतुकामुळे असे जगतादि आका-राने भासत आहे. शाश्वत ब्रह्माहून जगाचे दुसरे कारण नाही आणि ते कारणहि कार्यते-वांचून असू शकणार नाही. अनामय कूटस्थ चिदानंदमय ब्रह्मामध्ये कार्य-कारणादिकांचा संभवच नाही तस्मात हे जगत् काही तरी भ्रां-तिमात्रच पसरलेले आहे; वास्तविक नाही. १८९

सर्ग १९० वा.

१ मागच्या व पुढच्या सर्व शंकांचे युक्तीने निरसन करून ज्ञानाची ज्ञेयता हीच शांति असे उपपादन.

श्रीवसिष्ठः—रामा ! ज्ञानाला ज्ञेयतेची

प्राप्ति होणे यालाच बंध म्हणतात व त्याचचि ज्ञेयताशांति हा मोक्ष म्हटला जातो.

श्रीरामः—भगवन् ! ज्ञानाची ज्ञेयताशांति कशी प्रवृत्त होते? किंवा अत्यंत रूढ झालेली ती बंधताबुद्धि कशी निवृत्त होते?

श्रीवसिष्ठः—शम, दम, तितिक्षा इत्यादि साधनांसह दृढ अभ्यासिलेल्या सम्यग्ज्ञानरूप बोधाने भ्रांति निवृत्त होते आणि ते भ्रांति-स्वप्न निवृत्त झाले ह्मणजे अशा प्रकारची नियता शांति हीच मुक्ति प्रवृत्त होते.

श्रीरामः—भगवन् ! ज्यामुळे हा जंतु बंधा-पासून अशेषतः मुक्त होतो, तो केवलतारूप बोध किंवा सम्यग्ज्ञान कशाला म्हणतात ?

श्रीवसिष्ठः—रामा अधिष्ठानचिमात्ररूप ज्ञानाला ज्ञेयता निराळी नाही. यास्तव सर्व दृश्याच्या बाधामध्ये ज्याचे पर्यवसान होतें, ते तत्त्वसाक्षात्काररूप अव्यय ज्ञानच सम्यग्ज्ञान होय. आपातज्ञान हे सम्यग्ज्ञान नव्हे. ते सम्य-ग्ज्ञान अवाच्य आहे.

श्रीरामः—भगवन्, चिदेकरस आत्म्याच्या ज्ञानस्वरूपांत त्याच्याहून भिन्न असलेली ज्ञेयता कोठची? शिवाय तेथील ज्ञान हा शब्द भावार्थी आहे की साधन या अर्थी आहे? म्ह० ज्ञप्ति—ज्ञानस्वरूप हे ज्ञान, की ज्याच्या योगाने जाणले जाते ते ज्ञान?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! हे ज्ञान भवसाध-नमात्र आहे. म्ह० ज्ञप्ति हा त्याचा अर्थ आहे. ते केवळ बोधमात्र आहे. वायु व स्पंद यांप्रमाणे या ज्ञानाचा व ज्ञेयाचा भेद नाही.

श्रीरामः—असे जर आहे तर हा सशा-च्या शृंगासारखा ज्ञानज्ञेयादि विभ्रम कसा सिद्ध झाला? व तो वर्तमान, भूत, भविष्यत इत्यादि भेदांनी रूढ कसा झाला?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! असत् वस्तूनी भा-सूच नये किंवा व्यवहारक्षम होऊंच नये असा.

नियम नाही. बाह्यार्थभ्रंतीमुळे ही भ्रमबुद्धि येथे उदय पावली आहे. यांतील बाह्य किंवा आभ्यंतर, कोणताच अर्थ संभवत नाही.

श्रीरामः—हे मुने! हा जो अहमादि प्रत्यक्ष दृश्यभूतादि अर्थ आहे, तो नाही असे कसे म्हणतां येईल? ज्या वस्तूचा अनुभव येतो ती नाही कशी हें मला सांगा !

श्रीवसिष्ठः—हे निष्पाप रामा! सृष्टीच्या आरंभीच विराडात्मा वगैरे कोणताच अर्थ योग्य सामग्रीच्या अभावी झालेला नाही; ह्मणून ज्ञेयाचा असंभव आहे.

श्रीरामः—मुने! भविष्यत्, भूत व वर्तमान अशी ही जगद्दृष्टि नित्य अनुभवाला येते. असे असतांना ती आलीच नाही असे कां सांगता ?

श्रीरामः—स्वप्नप्रपंच, मृगजल, दोन चंद्र, संकल्पित अर्थ यांप्रमाणे किंवा आकाशांतील केशपुंजाप्रमाणे जगत् मी व तूं असे मिथ्या भासत आहे.

श्रीरामः—हे भगवन्! मी, तुम्ही, हा, इत्यादि अनुभवाला येणारेहि हें जगत्जठर सर्गाच्या आरंभी कसे झाले नाही? म्हणजे त्याचा बाध कोणत्या युक्तीने होतो ?

श्रीवसिष्ठः—कारणापासून कार्य उत्पन्न होते, त्यावांचून कांहीं होत नाही, हा निश्चय आहे. सर्वांचीच शांति झाल्यावर जगाच्या उत्पत्तीचे कांहीं कारणच उरत नाही.

श्रीरामः—मुने! महाप्रलय झाल्यावर जें अज व अव्यय ब्रह्म अवशिष्ट रहाते तें सर्गाचे कारण कां नव्हे ?

श्रीवसिष्ठः—कारणामध्ये जें कार्य असते तेंच त्यापासून प्रवृत्त होते. कोणतीहि असत वस्तु उत्पन्न होत नाही. रामा! घटापासून पट होत नाही.

श्रीरामः—महाप्रलय झाला असतां जगत् सूक्ष्मरूपाने ब्रह्मांत रहाते व त्याच्यापासूनच तें पुनः प्रवृत्त होते.

श्रीवसिष्ठः—हे निष्पाप रामा! महाप्रलय झाला असतां सर्ग विद्यमान असतो, या गोष्टीचा अनुभव कोण घेतो ? त्याचप्रमाणे हे महाबुद्धिमाना! त्या प्रलयामध्ये असलेली सर्गाची सत्ता कशा प्रकारची असते ?

श्रीरामः—भगवन्, प्रलयांतील जगद्धी ज्ञप्तिरूप असते व ज्ञप्तिरूप झालेले लोकच तिचा अनुभव घेतात. ती शून्यरूप असणे केव्हांहि शक्य नाही. असतू पदार्थ सत्तेला केव्हांहि प्राप्त होत नाही.

श्रीवसिष्ठः—असे जर असेल, तर हे महाबाहो! ज्ञप्तिच जगत्त्रय आहे. विशुद्ध ज्ञान हेंच ज्याचे स्वरूप आहे, त्याला मरण व जनन कोठचे ?

श्रीरामः—असे जर असेल तर हें सर्व चिदेकरसच आहे व त्यापासूनच जगत् होते. अर्थात् जगत् हा अध्यारोप नव्हे. तर मग ही जगद्भ्रंति कोठून व कशी आली तें मला सांगा ?

श्रीवसिष्ठः—कार्यकारणाच्या अभावी ह्मणजे वास्तविक कारण व त्याचे भावात्मक कार्य जगत् हीं नसतांना भाव व अभाव यांचा संभवच नाही. अर्थात् हें जें कांहीं दिसते आहे, तो स्वात्माच आहे. अर्थात् ब्रह्मच त्या त्या त्रिपुटीचा वेष धारण करते. जें जाणलें जाते, जें जाणण्याचे साधन व जें जाणते तें, हे तिन्ही स्वात्माच आहेत.

श्रीरामः—पण भगवन्! जाणणारा या कार्यकारणसंघातरूप देहयंत्राला जाणतो. तेव्हां सर्वद्रष्टा ईश्वर दृश्यत्वास कसा प्राप्त होतो? काष्ठ अग्नीला कसे व केव्हां जाळील? (शरिरेंद्रियसमुदाय यंत्रासारखा आहे व तो जड आहे. तो तसा असल्यामुळेच सर्वद्रष्टा ईश्वर जडरूप ईश्वरत्वाला प्राप्त होतो. असे

म्हणणें म्हणजे काष्ठ अग्नीला जाळतें या म्हणण्यासारखेंच आहे असा याचा भावार्थ.)

श्रीवासिष्ठः—रामा ! द्रष्टा दृश्यत्वाला प्राप्त होतो असें आम्ही कधींच प्रतिपादन करीत नाहीं. कारण द्रष्ट्याचा मुळीं असंभवच आहे तेव्हां सर्वात्मा व एक घनाकार द्रष्टाच केवल भासतो.

श्रीरामः—तें आदिअंतरहित चिन्मात्रच विषयाला प्रकाशित करतें असें म्हटलें पाहिजे. पण त्या विषयाचा कोणापासून संभव होतो तें मला सांगा.

श्रीवासिष्ठः—कारणाचा अभाव असल्यामुळें कोणताच विषय संभवत नाहीं. तेव्हां तो कोणापासून झाला हा प्रश्नच कसा संभवतो ! विषयाच्या अभावामुळेंच चेतनाची मुक्तताहि सदा अवाच्यच आहे.

श्रीरामः—असें जर असेल तर अहंतादि विषय कसे उत्पन्न झाले ? जगद्वेदन कसे होतें ? व स्पंदादि वेदन कसे होतें ?

श्रीवासिष्ठः—कारणाचा असंभव असल्यामुळें आरंभीं कांहींच उत्पन्न झालेलें नाहीं. मग चैत्य म्हणजे विषय कोठचे ? यास्तव हें सर्व शांत आहे व सर्ग हा विभ्रम आहे.

श्रीरामः—याविषयीच मला आपण उत्तर सांगा. वाक्-अगम्य, म्हणजे वाणीचा विषय न होणाऱ्या व सदा स्वप्रकाश व नित्यमुक्त ब्रह्मामध्ये विभ्रमच कोणाला कोणत्या निमित्तानें व कोणत्या प्रकारचा होऊं शकतो ? कारण अद्वैताला द्वैताचा लेशहि सहन होत नाहीं.

श्रीवासिष्ठः—हे रामा ! कारणाच्या अभावामुळें खरोखर हा विभ्रमहि नाहीच. तूं, मी इत्यादि हें सर्व शांत, एक व अनामय ब्रह्म आहे.

श्रीरामः—ब्रह्मन् ! माझ्या बुद्धीला जणुं-काय भ्रमच उत्पन्न झाला आहे. मीं यापेक्षां अधिक कांहीं विचारूं शकत नाहीं. मला कांहीं सुचतच नाहीं. आपण काय म्हणतां हें मला कळलें नाहीं. तेव्हां आतां आणखी काय विचारूं ?

श्रीवासिष्ठः—रामा ! असा निरुत्तर होऊं नकोस. तुझ्या संशयाच्या कारणांचा क्षय होईपर्यंत मला प्रश्न तूं कर. तुझ्या संशयाचें जें बीज त्याच्या सारासारतेची परीक्षा कोठें करावी, तें मला विचार, म्हणजे क्रमानें प्रश्नाचें कारण संशय व त्या संशयाचें कारण अज्ञान यांचा निःशेष क्षय होऊन तूं परम अनिर्वाच्य स्वभावामध्ये स्वतःच विश्रांति पावशील.

श्रीरामः—कारणाचा अभाव असल्यामुळें सर्गाच्या आरंभींच सर्गता उदय पावलेली नाहीं हें आपण जें सांगितलें तें मला समजलें. आपला सिद्धांत माझ्या लक्षांत आला. पण चैत्य-चेतन विभ्रम कोणाला होतो, हा माझा संशय अद्यापि जात नाहीं; त्याचें काय कारण ?

श्रीवासिष्ठः—अकारणत्वामुळें व सर्वत्र शांतत्व असल्यामुळें ही भ्रांति नाहीं. हा माझा सिद्धांत जर तूं मानीत असलास तर अनभ्यासामुळें व त्या ज्ञानाचें दृढत्व नसणें याच कारणामुळें तुझ्या चित्ताची अविश्रांति हेंच नाना-संशयांचें बीज आहे.

श्रीरामः—अनभ्यास कशामुळें होतो व अभ्यास कशामुळें होतो ? जगद्भ्रांतीचेंहि जर कारण नाहीं तर अभ्यासात्मक भ्रांति कोठची ! ती कशी उपस्थित झाली ?

श्रीवासिष्ठः—अनंताला अनंतत्व असल्यामुळेंच सांप्रतकाळीं भ्रांति ही नाहीच. तथापि जीवन्मुक्तांचा चिद्घनात्मक सर्व वस्तूंशीं जसा

व्यवहार व्हावा, त्याप्रमाणे तुम्ही अभ्यासप्रवृत्तिंही होऊं दे. कारण अभ्यासभ्रांतिहि असत महाचिद्वनच आहे.

श्रीरामः—आपल्यासारख्या जीवन्मुक्तांचा सर्व जगद्भ्रम शांत झाला असतां या अध्यात्मशास्त्ररूप शब्दसंपत्तीने आमच्यासारख्या उपदेशास पात्र असलेल्या जिज्ञासूंना उपदेश करण्याचे दुसरे काय कारण आहे तें मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—उपदेश व उपदेश्यरूप ब्रह्म ब्रह्मामध्ये स्थित झाले असतां बोधात्म्यामध्ये मोक्ष नाही व बंध नाही हा निश्चय होय.

श्रीरामः—सर्वांचा जर असंभव आहे तर देश, काळ, क्रिया, द्रव्य भेददृष्टि इत्यादिकांनी युक्त असलेल्या लोकांना ही जगत्सत्ता कशी दिसते ?

श्रीवसिष्ठः—देश, काल, क्रिया, द्रव्य, भेद, ज्ञान इत्यादिकांची अज्ञानावांचून दुसरी सत्ताच नाही. कारण जीवन्मुक्तीच्या पूर्वी दुसरी तदनुभवासिद्ध अशी दुसरी जगत्सत्ताच नाही.

श्रीरामः—भगवन् ! तत्त्वदृष्टीने द्वैत व ऐक्य यांचा असंभव झाला असतां बोध्य-बोधकभावाचाहि असंभव होतो. तेव्हां तत्त्वबोधाचा बोधत्व कोठचे ? बोध हा शब्द अकर्मक नाही, सकर्मक आहे.

श्रीवसिष्ठः—अबुद्धच ब्रह्मबोधाने अज्ञानक्षयरूप कलाश्रयत्वाने बोधत्वाला म्हणजे बोधकर्मत्वाला प्राप्त होतो. त्यामुळेच बोध शब्दहि बोध्यतेला म्हणजे सकर्मतेला प्राप्त होतो. पण हेहि सर्व तुमच्यासारख्या अज्ञांच्या दृष्टीनेच होय. आमच्यासारख्या जीवन्मुक्तांमध्ये अज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे बोधाचा सकर्मकता आहे, असे निरूपण करतां येत नाही.

श्रीरामः—पण 'आम्हांमध्ये' असे म्हणून

आपण जीवन्मुक्तांचे ठिकाणीहि अहंता प्रदर्शित केली. पण ती अहंता हे कांही अज्ञानाचे कार्य नाही. यास्तव बोधच अहंतारूप परिणामास प्राप्त होतो असे म्हटले पाहिजे. तेव्हां त्याची बोधान्यता दुर्वार आहे. पण जलाहून अतिशय निर्मळ असलेल्या चिन्मात्रामध्ये ही अहंता कोठची ?

श्रीवसिष्ठः—हे जे बोधाचे बोधत्व तेच वायूच्या स्पंदाप्रमाणे 'अहं त्वं' इत्यादि बोलले जाते. म्हणजे आम्ही आपल्या कूटस्थ स्वरूपाचाच मी असे म्हणतो. अज्ञ जीवांप्रमाणे अभिमानप्राधान्याने बोलत नाही.

श्रीरामः—असे जर असेल तर सौम्य समुद्रच आपल्या स्वरूपांत तरंगादिकांना जसा धारण करतो, त्याप्रमाणे जीवन्मुक्तांचे चिन्मयच अहंताहि जगत् व बोध्यबोधादि त्रिपुटी आहे असे ठरले.

श्रीवसिष्ठः—हे जर तुला कळले आहे, तर तूं द्वित्वादि दोषामुळे अद्वैतहानि होते, असे म्हणतोस ते कसे शक्य आहे ? अनंत, शांत, एक, पूर्ण, परम पदी द्वित्वादि दोषांचा संभवच नाही. यास्तव तूं शुद्ध अद्वैताचा आश्रय कर.

श्रीरामः—शुद्धाद्वैतपक्षी वायूच्या स्पंदाप्रमाणे अहंत्वाचा विकल्प कल्पन कोणता भोक्ता या व्यवहाराचा अनुभव घेतो ? कारण त्यामुळेच ही जगद्भ्रांति उपस्थित झाली आहे. तिला जर सोडतां येत नसेल तर पुनः बंधमोक्ष कल्पनाहि अवश्य होईल.

श्रीवसिष्ठः—ज्ञेयसत्तेचा साक्षात्कार झाला असतां बंधन होतें. म्हणजे ज्ञेयविषय सत्य आहे, असा जर अभिमान धरला, तरच पुनर्बंधाची प्रसक्ति होते. पण तत्त्ववेत्त्यांना ज्ञेय विषयच मुळी दिसत नाही. कारण तत्त्वज्ञानाने त्याचा बाध झालेला असतो. ज्ञप्तिच त्यांच्या

प्रारब्धशेषभोगासाठी सर्व विषयाकारानें भासते. त्यामुळे त्याच्या ठिकाणी पुनर्बन्धाची कल्पनाच संभवत नाही.

श्रीरामः—अहो, पण ज्ञप्ति सर्वार्थरूप आहे, ज्याप्रमाणें दीपामुळें नील, पीत इत्यादि वर्ण दिसतात, त्याप्रमाणेंच ज्ञप्तीच्या योगानें बाह्य घटपटादि स्थिति प्रत्ययास येते. त्यामुळें प्रत्यक्षादि प्रमाणानें सिद्ध असलेला बाह्य अर्थ ज्ञप्तिबलानेंच सद्रूप आहे असें सिद्ध होतें. तेव्हां त्या ज्ञप्तीलाच तिचा अपलाप कसा सिद्ध करतां येईल?

श्रीवसिष्ठः—कारणरहित कार्य असा जो हा बाह्य अर्थ त्याची सत्यता भ्रांतिमात्ररूप आहे. ती यथार्थरूप नव्हे.

श्रीरामः—स्वप्न सत्य असो कीं असत्य असो, तें दुःख तर देतेंच. ही जगद्भ्रांतिहि तशीच आहे. तेव्हां त्याला उपाय काय तो सांगा बरें?

श्रीवसिष्ठः—हें अगदीं खरें आहे; पण जसें स्वप्न तशीच जर ही जगत्स्थिति असेल, तर तत्त्वबोधानें त्याच्या स्वरूपाचा बाध करणें हाच सर्व दुःखाच्या शांतीचा उपाय आहे.

श्रीरामः—तर मग काय इतकें झाल्यानेच सर्वप्रिय होईल? स्वप्नांत विषयांची पिंडकल्पना कशी शांत होते?

श्रीवसिष्ठः—पूर्वापर विचार केला असतां विषयाची स्थूलता शांत होते. स्वप्नांतील विषय-स्थूलताहि बोधानेंच निवृत्त होते हेहि प्रसिद्धच आहे. प्रबोध झाला कीं स्थूल स्वप्नभावना निवृत्त झालीच पाहिजे.

श्रीरामः—पूर्वापर परामर्शानें ज्याची जगत्स्थूल-भावना निवृत्त झालेली असते, तो जीवन्मुक्त या संसारभ्रमाला कसा पाहतो? त्याचा तो भ्रम कसा शांत होतो?

श्रीवसिष्ठः—वासनाशून्य जीवन्मुक्त संकल्प-

नगराप्रमाणें किंवा वृष्टीनें धुवून गेलेल्या चित्राप्रमाणें जगत् असदाभास पाहतो.

श्रीरामः—त्यानंतर वासनेचें कृशत्व स्थित झालें असतां, विषयाची स्थूलता नष्ट झाली असतां, ज्याला जगत्स्थिति स्वप्नाप्रमाणें झाली आहे त्याचें काय होतें?

श्रीवसिष्ठः—संकल्परूप जगाविषयींची त्याची ती वासनाहि हळूहळू लीन होते आणि मग क्रमानें तो वासनाशून्य जीवन्मुक्त शांत होतो.

श्रीरामः—अनेक जन्मांमध्ये रूढ झालेली व अनेक शाखापल्लवानें शोभणारी अशी ती संसारबंध उत्पन्न करणारी घोर वासना कशी शांत होते?

श्रीवसिष्ठः—भ्रांतिमात्ररूप अशा या दृश्यचक्रांत यथार्थ विज्ञानामुळें जगाची स्थूलता दग्धपटन्यायानें जरी स्थित असली तरी प्रारब्धशेषभोगक्रमानें तीहि क्षय पावते.

श्रीरामः—हे मुने! या दृश्यचक्रांतील स्थूलताभ्रांति हळूहळू गेली असतां दुसरें निर्विक्षेपता-साधन असें काय होतें? शांति कशी उत्पन्न होते?

श्रीवसिष्ठः—जगाच्या स्थूलतेचा भ्रम निवृत्त झाला असतां व तें चिन्मात्ररूप आहे असा निश्चय झाला असतां चित्त निरोधगौरवापासून मुक्त होतें आणि भोगांविषयींची आस्था शांत होऊन परम वैराग्य प्राप्त होतें.

श्रीरामः—बालसंकल्परूप अशा या भासुर जगाची स्थिति असतांना म्हणजे तें विद्यमान असतांना दुःखाला कारण होणाऱ्या आस्थेचा उपशम कसा होईल? ज्याचा संकल्प अतिशय कोमल आहे असा बालकहि दुःखाचा अनुभव घेत असलेला कसा दिसतो?

श्रीवसिष्ठः—अविचारामुळें हें सर्व संकल्पमात्र आहे असें कळत नाही. त्यामुळें बालकालाहि दुःख होतें. पण विचारानें तत्त्वज्ञान

झालें, हें सर्व संकल्पमात्र आहे असें कळलें, म्हणजे त्याचा नाश जरी झाला, तरी दुःख होत नाही. हें संकल्पमात्र आहे. याचा तूं चांगला विचार कर.

श्रीरामः—भगवन्! चित्त कशा प्रकारचें आहे व त्याचा विचार कसा केला जातो आणि त्याचा उत्तम प्रकारें विचार केला असतां काय फळ होतें, तें सांगा.

श्रीवासिष्ठः—चितीचें जें विषयोन्मुखत्व त्याला चित्त असें ह्मणतात. त्याचा विचार ह्मणजे हाच. या विचारानें वासना शांत होते.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन्! चितीची अविषयोन्मुखता कितीशी होऊं शकेल? निर्वाण देणारी चित्ताची अचित्तता कशी उदय पावते?

श्रीवासिष्ठः—चेत्य संभवत नाही, तेव्हां चित् विषयाचें कसें प्रकाशन करणार? अशा विचारानें विषयाचा असंभव जाणून त्याचें परिमार्जन करणें हाच चित्तनाशाचा उपाय आहे. अशा उपायानें चित्ताची सत्ता कायमची नाहीशी होईल.

श्रीरामः—अहो, ज्याचा अनुभव येतो तें चेत्य असंभवनीय कसें? दृश्याचा इतका स्पष्ट अनुभव येत असतांना त्याचा निषेध कसा करतां येईल?

श्रीवासिष्ठः—अज्ञाच्या दृष्टीनें असलेलें हें जगत् तात्त्विक दृष्ट्या खरें नव्हे, आणि तज्ज्ञाला विषय होणारें जें जगत् तें कशा प्रकारचें आहे तें सांगतां येत नाही.

श्रीरामः—अज्ञांचें त्रिजगत् कशा प्रकारचें आहे? त्याला सत्यता कशी नाही? आणि तज्ज्ञांचें जगत् कशा प्रकारचें असतें व शब्दानें तें बोलतां कां येत नाही?

श्रीवासिष्ठः—अज्ञांचें जगत् देशकृत परिच्छेद, कालकृत परिच्छेद व वस्तुकृत परिच्छेद

यांनीं युक्त असतें व तज्ज्ञांचें तसें नसतें. तें आरंभापासूनच संभवत नाही. नित्य अनुत्पन्नच आहे.

श्रीरामः—भगवन्! आरंभीच जें उत्पन्न न झालेलें तें कधींच संभवत नाही. असद्रूप व अनाभास असलेलें तें अनुभवाला कसें येतें?

श्रीवासिष्ठः—रामा! कधींच उत्पन्न न झालेलें व कारणशून्य असें असत् जगत् स्वप्न-पदार्थाप्रमाणें जाग्रद्रूपानें मिथ्या भासतें. स्वप्नांतिल पदार्थाप्रमाणेंच तें उत्पन्न होऊन व्यवहारायोग्य असलेलें दिसतें.

श्रीरामः—स्वप्नादिकांमध्ये व कल्पनादिकांमध्ये जो दृश्याचा अनुभव येतो, तो जाग्रद्रूप व्यवहाराच्या अनुभवावरून उत्पन्न झालेल्या संस्कारांमुळे येतो, असें मला वाटतें.

श्रीवासिष्ठः—रामा! संस्कारांमुळे स्वप्नांत व मनोराज्यांत जो पदार्थ दिसतो, तो जागृतीमध्ये अनुभवलेला असतो, कीं त्याहून निराळा असतो, तें मला सांग.

श्रीरामः—स्वप्न, कल्पना, मनोराज्य इत्यादि भ्रमांमध्ये जाग्रद्विषयच मला भासतात.

श्रीवासिष्ठः—जाग्रत्संस्कारांमुळे तोच विषय जर स्वप्नांत भासतो, तर स्वप्नांत पडलेलें घर जागृतींत पुनः जसेंच्या तसेंच उभें कसें दिसतें?

श्रीरामः—भगवन्! जाग्रत्पदार्थच स्वप्नांत दिसत नाहीत, तर तें ब्रह्मच तसें भासतें, हें तुमचें म्हणणें मी मानतो. मला आतां एवढाच संशय आहे कीं, तें ब्रह्म अपूर्व जगाप्रमाणें कसें भासतें?

श्रीवासिष्ठः—राघवा! अपूर्व पदार्थच स्वप्नांत भासतो असा कांहीं नियम नाही. तर कधीहि न अनुभविलेले कांहीं पदार्थ स्वप्नांत

दिसतात व कांहीं अनुभविलेले चित्तांत भासतात. सृष्टीच्या आदि-अंत-मध्यसमयीं पदार्थ ज्या ज्या आकारानें अनुभविला असेल त्या त्या आकारानेंच तो भासतो. यास्तव सर्व ब्रह्माकार आहे, असा दृढ अभ्यास केलेला असल्यास स्वप्नांतहि तसाच भास होईल.

श्रीरामः—याप्रमाणें तुमच्या बोध केला गेलेल्या मीं जाग्रज्जगत्हि स्वप्नात्मकच भासतें हें जाणलें. पण हा जगद्यक्ष तसा असूनहि ग्रहाप्रमाणें मला पांडा देतो. त्याची शांति कशी करावी, तें सांगा.

श्रीवसिष्ठः—हा जो संसाररूप भ्रम आहे त्याचें काय बरें कारण असावें ? कार्याहून कारण भिन्न नाहीं असा तूं विचार कर.

श्रीरामः—चित्तच स्वप्नानुभवाचें कारण आहे. त्यामुळे तेंच आदि-अंतरहित, असार, अनामय विश्व आहे.

श्रीवसिष्ठः—हे महाबुद्धिमान रामा, तें चित्तच महाचिद्घन आहे व तेंच स्वप्नादिरूपानें स्थित आहे. त्यांत इतरात्मक असें कांहीं नाहीं.

श्रीरामः—पण शाखा, पान, फुलें इत्यादि अवयव व वृक्ष हा अवयवी यांचें जरी तादात्म्य असलें, तरी त्यांत भेदहि असतो. तसाच चित्त व जगत् यांचा ऐक्यभावहि भेदास पात्र आहे असें कां म्हणूं नये ? जगदादिक समाष्टि चित्ताच्या योगानें निरवयव ब्रह्मामध्ये राहिल.

श्रीवसिष्ठः—पण जगत् मुळीं संभवतच नाहीं. तें आरंभापासूनच नित्य अनुत्पन्न आहे. त्यामुळे तें सर्व अज, शांत, अजर व अखंड ब्रह्म आहे.

श्रीरामः—भगवन् ! मी आतां सर्व समजलों. सृष्टि, स्थिति, लय इत्यादि सर्व भ्रम काकतालीयन्यायानें झाले आहेत. द्रष्टृत्व,

भोक्तृत्व इत्यादि सर्वहि परमपदीं झालेले भ्रमच आहेत.

श्रीवसिष्ठः—रामा, तीन प्रकारची दृष्टि आहे. एक पामरदृष्टि, दुसरी यौक्तिक दृष्टि व तिसरी तत्त्वदृष्टि. त्यांतील पहिलीचें निराकरण दुसऱ्या दोन दृष्टींचा आश्रय करून करावें व दुसरीचें तिसऱ्या दृष्टीचा आश्रय करून करावें, असा तत्त्वज्ञांचा संकेत आहे; त्यास अनुसरून मीहि या शास्त्रांत सर्व दृष्टि व त्यांचे द्रष्टे जीव नाहींत, जगाची शून्यता व भ्रमहि नाहीं, इतकी स्थिति येईतों या जगाचा निर्णय केला आहे. १९०

सर्ग १९१ वा.

—:०:—

१ अज्ञानामुळे ब्रह्मच जगदाकार भासतें. व २ तत्त्वज्ञांचाच निर्वाण हा विषय आहे असें वर्णन.

श्रीरामः—हे मुनिश्रेष्ठ ! असें जर आहे तर मग हें जगत् परतत्त्वविवर्त आहे. सर्वदा सर्वभावात्मक आहे. त्यामुळे तें उत्पन्न होत नाहीं व त्याचा कधीं उपशमहि होत नाहीं. जगदाभासरूप ही विक्षेपशक्तिप्रधान अविद्याच यौक्तिकदृष्ट्या भासत आहे. पण तत्त्वदृष्ट्या ती भ्रांतिहि नाहीं, तर ती केवळ ब्रह्मसत्ताच आहे.

श्रीवसिष्ठः—खरें आहे. काकतालीयन्यायानें ब्रह्मच अतर्क्य अविद्यायोगानें आपल्याच स्वरूपांत जीवरूपानें भासतें व तेंच स्वतःला जगत् समजतें.

श्रीरामः—हे मुने ! मला मोठा विसय वाटतो. हें कसें घडतें तें मला सांगा. दिशादिकांचा आश्रय नसतांना महाप्रलयकालीं व मोक्षसमयीं अपरिच्छिन्न चिदाकाशाचा प्रकाश कसा संभवतो ? म्ह. तें स्वयं कसें प्रकाशतें ?

भितीचा आधार असल्यावांचून दीपाचा प्रकाश व्यक्त होणे शक्य नाही, त्याचप्रमाणे चिदात्म्याची अभिव्यक्ति आधारावांचून कशी संभवते ?

श्रीवसिष्ठः—रामा ! हे मोठे आश्चर्य आहे, यांत संशय नाही. आधारावांचून प्रकाश संभवत नाही, हे खरे आहे. तथापि अन्वयव्यतिरेकन्यायाने विचार करून तुं पहा. कारण ते चित्स्वरूप सूर्यादिकांच्या प्रभेचीहि प्रभा आहे. ही चित्तिरूप प्रभा अंधकारांतहि प्रकाशते व सूर्योदयानंतर प्रकाशादिकांसह विद्यमान असते. सूर्यादिकांचा प्रकाशाहि भित वगैरे आधारावांचूनहि राहू शकतो. तो केवळ त्या आधारावर स्पष्ट भासतो इतकेच. कारण त्याचे प्रकाशत्व भित्तिप्रयुक्त नाही, तर उलट प्रकाशामुळेच भित व्यक्त होते. भित व्यक्त होण्यापूर्वीच जसा सूर्य प्रकाशतो, त्याचप्रमाणे सृष्टीच्यापूर्वी व प्रलयकालीहि निरालंब चित्त संभवते.

याप्रमाणे आधारावांचून चिति संभवते हे सिद्ध होत असल्यामुळे तीच सर्गाच्या आरंभी जगदाकाराने मिथ्या परिणाम पावली आहे. जशी स्वप्नादिकांत त्याचप्रमाणे एक चित् जागृतीतहि द्रष्टृदृश्यात्मक होऊन भासते. ही चित् सृष्टीच्या आरंभी भासते. ती सृष्टीप्रमाणे स्फुरते, पण सर्गादि काली भासनीय व भान ही दोन्ही ती स्वयंप्रभाच आहे. एकच चित् त्रिपुटीरूप होऊन सृष्टीच्या आरंभी सर्गाप्रमाणे भासते. असे भासुर भासणे हाच तिचा स्वभाव आहे; व ही गोष्ट स्वप्न, संकल्पनगर इत्यादिकांमध्ये अनुभवास येते. प्रथम उत्पन्न झालेली ही चिद्दीप्तिहि अशीच प्रकाशमान होत आहे. ती आकाशरूप आहे व तीच हे जगत् प्रकाशित करते. तिचे सर्ग हे आद्यंत-

शून्य प्रकाशन आहे. तिचा प्रकाशच सृष्टीरूपाने भासतो. अज्ञ लोकांनाच हे आश्चर्याप्रमाणे भासते; आम्हांला नाही. कारण हे स्वभावभूत आहे. महात्म्यांना भास्य-भासन-संवेदन अकस्मात् जरी झाले तरी तत्त्वानुसंधानाने ते तत्काल लोपून जाते. सृष्टीच्या आरंभी कोणी भासक नसतो व त्याचा भास्य विषयहि नसतो; तर खांब्याच्या ठिकाणी पुरुषप्रत्यय मिथ्या अज्ञानामुळेच जसा यावा त्याप्रमाणे आत्म्यामध्ये हा द्वैताभास होतो. चित्तामध्येच हे द्वैताचे मिथ्याभान होत आहे. सृष्टीच्या आरंभी भास्य-विषय नाही. पण त्या वेळी भासक नसतो असे मात्र नाही. कारण हे एकरूप चिदाकाशच कारणाच्या अभावीहि तसे भासत आहे. सृष्टीच्या आरंभी चितीमध्ये वस्तुतः काय कारण असते ते तुंच सांग बरे ? विषयदृष्टीचा अभाव असल्यामुळे ही चित्च अशी प्रकाशमान होत आहे. हे जे जगद्भान आहे, ते जागृत नव्हे, सुषुप्त नव्हे व स्वप्नहि नव्हे. कारण दृश्याचा मुळी असंभवच आहे. ह्मणून हे केवळ ब्रह्मच भासते. सृष्टीच्या आरंभी जे जगद्भान होते ते तुर्यचिद्च तसे चकाकते. ते तुर्यचिद् स्वतःच्या स्वरूपालाच जगत् असे समजते. पण ते त्याचे स्वरूप वस्तुतः जगन्मय नाही. चिन्मात्र आकाशच सृष्टीच्या आरंभी असे भासते. शून्यत्व व आकाश यांप्रमाणे त्याचे जे स्फुरण तेच हे जगत् होय. याप्रमाणे तत्त्वानुसंधान-उपायाने तत्त्व जाणून भूमिकापरिपाकक्रमाने हे स्वानुभवाने युक्त ह्मणजे दृढ होई तो सर्व विकल्प सोडून वागादिकांच्या व्यापाराला निरोध करून निर्विकल्प समाधीमध्ये रहावे. अज्ञाने या अनादि संसारामध्ये पुनः पुनः भोगलेले विषयजात वैराग्यातिशयाने सोडावे.

१. 'आश्चर्यवत् पश्यति कश्चित् एनम् [गी. भा. पृ. १२६] हे भृगवद्वचन याविषयी प्रमाण आहे.

आणि विषयीं जनांनीं त्याचा भोग घे असें जरी सांगितलें, तरी त्यांचें ग्रहण करूं नये. १९१.

सर्ग १९२ वा.

१ प्रबुद्धराम आपला बोध गुरुपुढें प्रगट करतो. २ आणि हें सर्व चिन्मात्रच आहे असें विस्तारानें सांगतो.

श्रीरामः—अहो, काय चमत्कार आहे ! आम्हीं या संसाररूप निरवधि आकाशांत व त्यांतहि ब्रम्हांडरूप एकदेशांत दीर्घकाल केवळ आत्मतत्त्व ज्ञात झालेलें नसल्यामुळें भ्रमण केलें; पण आतां तत्त्वज्ञान होतांच ती सर्व जगद्भ्रांति आहे, यांतील कांहींहि पूर्वी नव्हतें, आतां नाहीं व पुढेंहि नसेल. सर्व शांत, निरालंब व केवळ विज्ञान स्थित आहे. तें अनंत, चिद्घन आकाश, कल्पनाशून्य व त्यामुळेंच आसक्तिरहित आहे. अहो, हें परमाकाशच केवळ पूर्णपणें ज्ञात न झाल्यामुळें तें आमच्या संसारत्वास जणुं काय प्राप्त झालें आहे. खरोखर हें मोठें आश्चर्य आहे. 'हे लोक, हे पर्वत' अशा रीतीनें द्वैत भासलें आहे. हें स्वच्छ परमाकाशच अस्वच्छसें होऊन राहिलें आहे. सृष्टीच्या आरंभी परलोकादिकांत, स्वप्नादिकांत व मनोरथादि अवस्थांमध्ये चित्च चेत्य—विषयाप्रमाणें भासतें. दृश्यबुद्धि निराळी कोठची ? स्वर्गांत किंवा नरकांत मी स्थित आहे, अशी जर भ्रांति झाली तर त्या भ्रांतीमुळेंच त्या पुरुषाला नरकाचा बंध प्राप्त होतो. हें दृश्य संविन्मयात्मक आहे. हें दृश्य नाहीं, द्रष्टा नाहीं, सर्ग नाहीं व जगत् नाहीं. चिदाभास नाहीं, जाग्रत् नाहीं, स्वप्नसिद्ध पदार्थ नाहीं, तर हें अनिर्वचनीय असत् आहे. या भ्रांतीचा संभव कोठून होतो म्हणून जर विचार केला तर हे मुने ! भ्रांति असद्रूप आहे असा अनुभव

आल्यामुळें त्याच्या कारणांचा विचार करणें अयोग्य आहे. निर्विकार ज्ञप्तिपदामध्ये भ्रांति संभवतच नाहीं. हें जें भ्रांतितः ज्ञान तेंच हें जगत् आहे, दुसरें कांहीं नाहीं. निरंतर, आद्यंत-शून्य आकाशांत किंवा पर्वताच्या उदरांत आणि निराकार तत्त्वज्ञानपदांत अन्यत्वाची कल्पना करणारें काय असणार ! स्वप्नांतील स्वतःच्याच मरणाप्रमाणें भ्रांतीचा हा मिथ्याच अनुभव आहे. जें अविचारदशेमध्ये दिसणारें तें विचार केल्यानें शांत होतें. ज्याप्रमाणें मृगजल, गंधर्वनगर व दोन चंद्र, हे भ्रम विचारपूर्वक पाहिल्यानें उपलब्ध होत नाहींत, तसाच हा अविद्याभ्रम विचार केल्यानें निवृत्त होतो. बालकानें कल्पिलेल्या वेताळाप्रमाणें दिसणारी ही भ्रांति जागरावस्थेत प्रत्यक्ष जरी दिसली तरी खरी नव्हे. ती अविचारानें रूढ झाली असून विचारानेंच शांत होते. हे मुने ! ही भ्रांति कोणत्या निमित्तामुळें झाली, हा प्रश्नच येथें शोभत नाहीं. सत् वस्तूचाच विचारानें लाभ होतो, असत् वस्तूचा होत नाहीं. प्रमाणपूर्वक विचारानें पाहिलें असतां जें प्राप्त होत नाहीं तें असत्च आहे. जगाचें मूळ अज्ञान आहे, त्यामुळेंच त्याचें अज्ञान हा भ्रम आहे. प्रमाणांनीं चांगला विचार केल्यावर जें नाहीं असें ठरलें तें आकाशपुष्प, शशशृंग यांसारखें असलेलें अज्ञान सत्पासून कसें होईल ? सर्व बाजूंनीं विचार केला असतां हि जो कोणत्याच कारणानें व प्रमाणानें प्राप्त होत नाहीं, त्या बंध्यापुत्रासारख्या पदार्थाची सत्ता कशी असणार ? म्हणून कोणतीच भ्रांति केव्हांच संभवत नाहीं. हें निरावरण विज्ञानघनच जगद्रूपानें विस्तारलें आहे. या वेळीं येथें जें कांहीं भासत आहे तें परमतत्त्वच आहे. तें आपल्या परमस्वरूपामध्ये पूर्णपणें राहिलेलें आहे. येथें कांहींहि केव्हांच भासलेलें नाहीं व

न भासलेले नाही. अशा प्रकारे हे स्वच्छ व शांतच जगत्स्वरूप स्थित आहे. हे अज, अमर, दुसऱ्याला अपहार करतां न येण्यासारखे, विद्वानां ज्याचे सेवन केले आहे असे, अत्यंत अविकारी, सर्व बाजूंनी निरामय, पूर्णपद, प्रकाशरूप, व्यापक, शुद्ध व अद्वय ब्रम्ह असा मीच स्वतःहून भिन्न अनेक व सविकार झालो आहे. अज्ञानावरणामुळे मी अनात्मा झालो होतो, तोच आतां आवरणभंगामुळे सर्व बाजूंनी विकास पावलो आहे. १९२.

सर्ग १९३ वा.

—:०:—

१ राम ज्ञानाने अज्ञाननिद्रेचा क्षय झाला असतां सर्व द्वैतशून्य नित्य आत्मस्थितीचे वर्णन करतो.

श्रीरामः—भगवन् ! ज्या आदि, मध्य व अंत यांनी रहित अशा पदाला कर्मोपासनेने सिद्ध झालेले देव व तपोयोगाने सिद्ध झालेले ऋषि जाणत नाहीत, तेच हे भासत आहे. त्यांत जगत् कोठचे व दृश्यता कोठची ? द्वैत व अद्वैत यांचे अनुसंधान करूं लागले असतां मनामध्ये क्षोभ उत्पन्न होऊन त्यामुळे होणारा जो वाक्यव्यवहार, संदेहविभ्रम यांचे आम्हांला कांहीं प्रयोजन नाही. अत्यंत शांत, आद्य व अनामयरूपच हे मला भासत आहे. आतां जगद्भान कसे झाले आहे ह्याच विचाराला तर सांगतो. आकाशांत दिसणारे गंधर्व-नगरादि भास जसे अगदी शांत स्थित असतात, त्याप्रमाणे चिदाकाशांत हे विस्तीर्ण विजगदाकाशाचे भान होत आहे. आकाशांत जसे आकाशत्व किंवा पाषाणांत पाषाणत्व स्थित असते व जलांत जलत्व असते, त्याप्रमाणे चिदूघनांत हे जगत्त्व आहे. अहंतादिकांसह हे जगद्दृश्य सर्व दिशांमध्ये व आकाशामध्ये जरी अपार व अनंत पसरले आहे तरी

ते महाचित्ते उदर आहे असे तू जाण. ते शांत आकाश आहे व शून्यतेनेच उदय पावले आहे. या विमूढ जीवाच्या दृष्टीने परमतत्त्वाने ते परिमित रूपाने जरी उदय पावले आहे, तरी याच अज्ञ जीवाला ज्याचा उदय अपरिमित आहे अशा ब्रह्माचा साक्षात्कार होतांच हे संसारभूत शांत होते. मग तो जरी सर्व व्यवहार करीत असला तरी त्याची भेदबुद्धि नष्ट होते. जलाच्या उदरांत तरंगांचा जसा लोप होतो, त्याचप्रमाणे त्याच्या स्वरूपांत भेदज्ञान होत नाही. पाषाणादिकांला भेदबुद्धि जशी नाही, तशीच त्या सचेतन पुरुषालाहि ती होत नाही. संसारसत्तारूप दिवस उत्पन्न करणारा, त्रिविध तापांचा जणुं काय आकारच असा अज्ञानरवि कोठे तरी अस्त पावला असतां मोक्षसुखविश्रांतीला कारण होणाऱ्या रात्रीला आरंभ होतो. ज्ञानी पुरुष भावाभावरूप कार्यामध्ये, जरा-मरण-जन्मामध्ये व व्यवहारविक्षेपामध्ये असूनहि नसतो. वस्तुतः अविद्या नाही, भ्रांति नाही, सुख नाही व दुःखोदय नाही. विद्या, अविद्या, सुख, दुःख हे सर्व निर्मल ब्रह्मच आहे. आम्हांला अज्ञात, अब्रह्मरूप असे नाहीच. मी आतां प्रबुद्ध झालो आहे. माझ्या सर्व अज्ञानदृष्टि अगदी शांत झाल्या आहेत. मी शांत सर्व द्वैतवैषम्य-रहित झालो आहे व या सर्व जगाला आकाशरूप पहात आहे. हे सर्व जगत् केवल ब्रह्मच आहे हे मला आतां चांगले कळले. मी पूर्वी व आतांही कोणी निराळा नाही. पण पूर्वी ब्रह्म हाच माझा अज्ञात आत्मा होता व आतां तेच ब्रह्म ज्ञात झालेल्या स्वभावामध्ये स्थित आहे. ज्ञात व अज्ञात असे हे अनिर्भास म्ह० स्वातिरिक्त ज्ञानाज्ञानच निर्भासशून्य, एक व अजर आहे. ज्याप्रमाणे शून्यत्व, एकत्व, नीलत्वरूप एकच आकाश असते, तसेच हे ब्रह्म आहे.

यास्तव आतां मला ज्ञान झाल्यामुळे मी निर्वाणरूप होऊन रहातो. अज्ञाननिवृत्तीनेच सर्व शांतीची निवृत्ति झाल्यामुळे मी निःशंक आहे. मी सर्वक्रियारहित होऊन राहिलो आहे. मी आतां विक्षेपरहित आत्मसुखामध्येच चित्ताला स्थिर करून रहातो. यथास्थित, नित्य, अनंत होऊन रहात आहे. तेव्हां अशा ज्ञानाने युक्त असलेला हा मी समस्तात्मरूप ब्रह्मामध्ये कसा स्थित नाही ? मी सर्वदाच सर्व आहे. अथवा अति शांत, सर्व उपद्रवरहित व सर्व विकल्पशून्य एक सद्रूप आहे. किंवा देश, काल, आधार इत्यादि कांहीं नसल्यामुळे मी कोठेच नाही. अशा प्रकारची ही 'निर्वाण' या नांवाची सर्व-शांति अत्यंत आश्चर्यरूप आहे. जाणण्यास योग्य असे जे परम पुरुषार्थरूप ते मी जाणले; अन्य अज्ञ ननांना दुष्प्राप असलेले मोक्षसुख प्राप्त करून घेतले. हे संसारअनर्थरूप सर्व वस्तुजात अस्त पावले आणि चरमसाक्षात्काराने प्रकट झालेले माझे स्वरूप उदय पावले. या माझ्या स्वरूपांत मरण, दुःख इत्यादिकांचे नांवहि नाही. १९३.

सर्ग १९४ वा.

१ राम स्वतः जाणलेले आत्मतत्त्व, जगत्तत्त्व व निर्वाणसाधन गुरूंना निवेदन करतो.

श्रीरामः—सर्व जीवांच्या मनोवृत्तीमध्ये जेव्हां जेव्हां ज्या ज्या भोगनिमित्ताने स्वप्रकाश चिदात्मा जसा विवर्त पावतो, तसाच तो स्वतःच नाना जीवभावाने अनुभव घेतो. एकाच निरवयव परमसूक्ष्म ब्रह्मामध्ये सर्व जीवांनी एकाच वेळीं अध्यास केल्यामुळे एकत्र जमलेले हे अनंत सर्ग, अण्ड, भुवन इत्यादि भेदांनी विस्तार पावलेल्या अवभावांतच एकमेकांशीं संलग्न असल्याप्रमाणे रहातात. कारण

ते त्या अशा प्रकारच्या निरवयव ब्रह्मामध्येहि तादात्म्य-अध्यासाने परमसूक्ष्म केलेले असतात. अनेक रत्नांचे किरण एकाच घरामध्ये एकत्र जरी मिळाले, तरी ते जसे असंबद्ध असतात, त्याप्रमाणेच हे समजावे. नानारत्नांचे दाट किरणजाल जसे स्वतंत्रपणे रहाते त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष व परोक्ष असलेला जगत्किरणांचा समूह या परमात्म्यामध्ये एकमेकांला अडचण न करतां प्रवेश करतो व संचार करतो. त्यांतील ज्या जीवांचा समानकर्मवासनेमुळे अध्यास झालेला असतो त्यांना अनुभव येतो, इतरांना येत नाही. अनेक दीप जरी जळत असले तरी जे अंध नसतात त्यांनाच त्यांचा अनुभव येतो, अंधांना येत नाही, हे प्रसिद्ध आहे. तरंगांच्या क्रीडास्थानी म्ह० समुद्रामध्ये, प्रत्येक जलावयवामध्ये लवणादिरस जसा असतो, त्याचप्रमाणे सर्गांतील प्रत्येक अणूमध्ये सर्ग आहेत. पण परमार्थतः सर्ग नाहीत व त्यांचा क्रमहि नाही. जलबिंदूमध्ये जसा रस, त्याप्रमाणे चिद्धनाच्या प्रत्येक सूक्ष्म अवयवामध्ये सर्वत्र सर्गाधारपरंपरा आहेत. त्यांची गणना करण्यास कोण समर्थ आहे ? ज्याप्रमाणे अवयवीहून अवयविता केव्हांहि भिन्न नाही, त्याप्रमाणे परमात्म्यामध्ये शब्दभेदावांचून सर्गता भिन्न नाही. एकच आत्म्याला मायेने अनंतरूप प्राप्त होते. पण त्या अनंततेचे कांही कारणच नसल्यामुळे ती स्वतः उदय पावत नाही व अस्तहि पावत नाही. जगाचे अधिष्ठान नित्य असल्यामुळे स्वभावतःच त्याच्या अस्तोदयाचा अभाव आहे. सूर्यप्रभा घटपटादिकांचे प्रकाशन जशी करते, त्याचप्रमाणे ही स्फुरण पावणारी ज्ञप्तिच वस्तुतः अकर्तृरूप असली तरी या अखंड ज्ञेयतेला उत्पन्न करते. सर्व पदार्थाविषयी वैराग्य आल्यामुळे व

तत्त्वज्ञानाने सर्व संसाराचा बाध झाल्यामुळे ती ज्ञप्ति स्वतःच समाधान बनते व तेच तिचे निर्वाण होय. तो बोध बुद्धीने जाणला जात नाही. बोध नेहमीच जागृत असल्यामुळे त्याला जागे करावे लागत नाही. बोध या साधनानेहि तो जाणला जात नाही; कारण तो जर बोधसाधनाचा विषय झाला तर त्याला बोध कोण म्हणणार? मध्यान्ही सूर्याचा ताप जसा प्रकट असतो, त्याप्रमाणे बोधहि नित्य प्रकटच आहे. तथापि अज्ञानामुळे तो निजल्यासारखा असतो. आणि देशकालांच्या अमावीहि तो स्वतःच जागृत होतो. ऐहिक व पारमार्थिक कर्मफलाविषयी विरक्त झालेल्या ज्यांच्या सर्व इच्छा शांत झाल्या आहेत अशा व ज्ञानामुळे निष्काम बनलेल्या पुरुषांचे निर्वाण आपोआपच प्रवृत्त होते. मोहनिद्रेपासून ज्याचा चिदात्मा निवृत्त झाला आहे व बाह्यवृत्तीचा निरोध करून जो केवळ स्वभावामध्येच स्थित झाला आहे तो कशाचेहि ग्रहण करीत नाही व कशाचाहि त्याग करीत नाही. तो दीपाप्रमाणे जशाचा तसाच केवळ पहात राहतो. अहंकारपूर्वक कोणतीहि क्रिया करीत नाही. कारण मनाने मनन करीत असूनहि विषयामध्ये आसक्ति नसल्यामुळे तो वस्तुतः मननरहितच असतो. व्युत्थानदशेमध्ये ज्याला विध्वरूप हे नांव आहे, तोच समाधीत ब्रह्मसंज्ञक बनतो. सर्गासर्गात्मक चिन्मात्रच सत्य असून तेच सर्वत्र भासते. जो व्युत्थित-दशेत किंवा समाधि अवस्थेत आपल्याला केव्हां अभिन्न बोधस्वरूपानुभवामध्ये स्थित असलेले पहातो तोच शांत होतो. आकाशाला जशी शून्याहून भिन्न सत्ता नसते, त्याप्रमाणे जगांतील पदार्थसमूहांची बोधमात्र एकनिष्ठतेवांचून दुसरी सत्ता नाही. कारण अपरिच्छिन्न ब्रह्मबोधाने ज्याच्या ठिकाणी केवळ अनंतबोधता प्राप्त झाली आहे,

त्याची ती अनंतबोधताच अवशिष्ट रहाते व तीहि स्वरूपानेच परिणत झाल्यामुळे शब्दाने बोलून दाखविता येत नाही. त्या सत्तेमध्ये विश्रांति पावल्यावर एक श्रेष्ठ सत्ताच अवशिष्ट रहाते किंवा तीहि रहात नाही. अनंत सत्तेमध्ये शांत झालेल्या तत्त्वज्ञांची अवस्था वाणीचा विषय होत नाही. ती साम्यावस्थेची पराकाष्ठा आहे. तो सत्तासामान्याचा परमावधि आहे. तीच बोधाचीहि पराकाष्ठा आहे. सर्गही तद्रूपच आहे. यास्तव सर्व शांत व अव्यय आहे. सर्व विक्षेपशून्य व तृष्णाशून्य पुरुषाची संविद् अत्यंत स्वच्छ व शीतळ असते, म्हणूनच ब्रह्मदेव, शंकर व विष्णुहि त्याच सत्तेची सदा इच्छा करतात. सर्वत्र, सर्व ठिकाणी, सर्व पदार्थांचा आत्माच सर्व प्रकारे उदय पावला आहे. हे सर्व शुद्ध चेतनच आहे. याचा नाश केव्हांच उपपन्न होत नाही. संसार अत्यंत दुःखरूप आहे व निर्वाण अतिशय शीतल आहे. यास्तव आत्मस्वरूप अति शीतलच आहे. ते सुखरूप आहे. त्यांत दुःखाचा लेशहि नाही. शिलेमध्ये न कोरलेल्या मूर्ति शिल्पकाराच्या बुद्धीत जशा यथेच्छ स्फुरण पावतात, त्याप्रमाणे अविच्छिन्न ब्रह्मच जगद्रूपाने स्फुरते. सौम्य जलरूप कोशामध्ये तरंगमंडल जसे स्फुरते, त्याप्रमाणे महाचिद्रूपी कोशामध्ये असलेले हे अव्यय विषयजात प्रकट होते. अज्ञानाने आच्छादित झालेला आत्मा तद्भावाने जडप्राय कृत्रिम वेशांनी ज्या जीवांकडून जसा जसा कल्पिला जातो, तसा तसा तो स्फुरतो. भोग, मोक्ष इत्यादि अवस्थांमध्ये जीवांच्या कल्पनांप्रमाणे तो तसा तसा भासतो. स्वप्न पहाणाऱ्या पुरुषाच्या स्वप्नांत त्याचा बंधु मृत झाला किंवा जीवित असलेला दिसला, तरी जागृतीत त्याला जसे कोणी सत्य मानीत नाही, त्याप्रमाणे तत्त्ववे-

त्याला सर्व दृश्याविषयी हर्ष किंवा शोक होत नाही. हें जें कांहीं दृश्यादिक त्रिपुटीरूप आहे, तें सर्व शांत व शिव आहे, अशी भावना केल्यावर व तसें ज्ञान झाल्यावर भ्रांतीचा उद्भव कसा होईल? देहामध्ये उत्तम प्रकारें अनुभवास येणाऱ्या विषयांविषयी व त्यांच्या भोगांविषयी ज्ञान झाल्यावर स्वप्नांतील पदार्थाप्रमाणें सर्वथा वैराग्य उत्पन्न होतें. वैराग्यामुळे बोधाची वृद्धि होते व बोधामुळे वैराग्य वाढते. भित व प्रकाश यांप्रमाणें बोध व वैराग्य एकमेकांला प्रकट करतात. एखाद्यानें वैराग्य किंवा धन, स्त्री, पुत्र वगैरे यांचें तत्त्वाभिनिवेशरूप बोधानेंच पुष्कळ संपादन केलें तर त्याच्या अनुरोधानें त्याचें जाड्यहि तितकेंच सुस्थित आहे असें जाणावें. पुष्कळ वैराग्य असल्यास त्याच्या ठिकाणी ज्ञानहि तितकेंच आहे असें अनुमान करावें व धनसुतादिकांचा अभिनिवेश अधिक असल्यास त्यावरून त्याच्या तितक्याच अज्ञानाचेंहि अनुमान करावें. वैराग्य हें बोधाचें बोधत्व आहे. जेथें वैराग्य नाही तेथील पांडित्यहि मौर्यच आहे, असें समजावें. विरक्ति व बोध यांनीं संपन्न असलेले लोक केव्हांहि मूढ नव्हेत. ते वैराग्य व बोध परस्परांकडून जरी वाढविले गेले असले तरी ते असत्यच आहेत. तथापि चित्रांतील अग्नीप्रमाणें ते कार्य करण्यास असमर्थच आहेत, असें समजून नये. बोध व वैराग्य यांची परम संपत्ति हाच मोक्ष होय. त्या शांत व अनंत पर्दी रहाणारा पुरुष कधीं शोक करीत नाही. “मला जेथें जावयाचें होतें तेथें मी गेलों. माझें कर्तव्य मीं केलें. सर्व दृश्य मीं पाहिलें. हें सर्व शिव व शांत आहे,” असें जाणणाऱ्या विरक्त व अहंकार अशा पुरुषाची स्थिति संकल्परहित व त्यामुळेच आकाशाप्रमाणें निर्मळ असते.

जसा एखादाच सिंह आपला पिंजरा तोडतो, त्याप्रमाणें कोट्यवधि लोकांतील कोणी एखादाच वीर्यवान् उठून वासनाजाल तोडतो. स्वयंप्रकाश बोध प्राप्त झाल्यामुळे ज्याची परम शुद्धि झाली आहे व जो अंतःप्रकाशानें युक्त आहे, त्याचा जाड्यवासनाभाग शरदंतूतील नीहाराप्रमाणें आपोआप तत्काल शांत होतो. ज्याला ज्ञेय ज्ञात झालें आहे, ज्याच्या ठिकाणीं संकल्प राहिला नाही, ज्याचें चित्त संकल्पांचें उलंघन करून गेलें आहे, असा जीवन्मुक्त व्यवहारामध्ये स्पंदन करतो किंवा करीत नाही. सर्व वस्तूंमध्ये तत्त्वमननानें स्थिर होणें हेंच वासनाशून्य अवस्थान होय. भ्रांतिमात्र निश्चयाचा त्याग करून स्वरूपामध्ये स्थिर होणें व सर्वत्र शून्यभाव धारण करणें हीच मुक्तस्थिति आहे. भगवन्, ज्याचें अंतःकरण अतिशय शुद्ध झालें आहे, अशा पुरुषामध्ये वर सांगितल्या प्रकारचा निर्वासनाभाव उदय पावला असतां, सर्व दृश्य ब्रह्मच असें ज्ञान झालें असतां, त्याच्या स्थिर व शांत बुद्धीमध्ये, अनंत मोक्ष हें ज्याचें नांव आहे असा सर्व संसारोपशप आपोआप उदय पावतो. १९४.

सर्ग १९५ वा.

१ ज्ञानी रामाच्या शुभ उक्तींची प्रशंसा करून गुरूनें त्याच्या परीक्षेसाठीं प्रश्न केले, व २ रामानें त्यांचें समाधान केलें, असें वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—राघवा, शाबास. तूं उत्तम ज्ञानी झालास. तुझी ही वाणी, अज्ञ जनांच्या पापाचा नाश करणारी आहे व तुझे हें अनुभवसिद्ध युक्तियुक्त वचन ज्ञानी पुरुषांना संतोष देणारें आहे. हें असत्य असलेलें जगत् बोधप्रयुक्त संकल्पांत जणुंकाय भासतें, पण

असंकल्प दृढ झाला असतां तत्त्वज्ञानाने त्याचा उपशम होतो. क्षणजे त्याची शांति हेंच निर्वाण आहे व तीच परमार्थता आहे. अज्ञानी व ज्ञानी यांचा कल्पनारूप बंध व अकल्पनारूप मोक्ष ही दोन्ही ब्रह्मप्राप्तीचीच रूपे आहेत. स्पंदन व अस्पंदन ही दोन्ही जशी वायूचीच रूपे, तशी बंध व मोक्ष ही दोन्ही ब्रह्माचीच रूपे आहेत. त्यांत एकत्व किंवा द्वित्व नाही. ज्ञानी पुरुषाचीच व्यवहारामध्ये जी शिलाजठराप्रमाणे स्थिति तीच अमल मुक्तता होय. हे रात्रवा ! पापाचा नाश करणाऱ्या या पदी स्थित होऊन समाधीमध्ये व व्यवहारामध्ये आम्ही तुल्यरूप स्थित आहो. ब्रह्मदेव, विष्णु, शंकर इत्यादि ज्ञानी व्यवहार करीत असतांनाहि याच पदी नित्य शांत रहातात. पर्वताच्या उदराप्रमाणे निर्विक्षेप स्थितीने युक्त असलेल्या व प्रबुद्ध अशा आमचे हे अनामय पद तुम्ही आम्हांप्रमाणेच प्राप्त करून घे व त्याचाच आश्रय करून आजपासून जीवन्मुक्त स्थितीत सदोदित रहा.

श्रीरामः—भगवन्, ब्रह्मामध्ये असे हे असद्रूप, अनुत्पन्न असल्यामुळेच पृथक् प्रसिद्ध नसलेले, आरंभरहित, निराकार असे हे जगत् भासत आहे. हे मृगजलासारखे आहे. तरंग-रूपाने विवर्त पावणाऱ्या जलाप्रमाणे आहे. सोन्यांतील अलंकाराप्रमाणे आहे. स्वप्नांतील किंवा संकल्पांतील पर्वताप्रमाणे आहे.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! तूं जर खरोखरच ज्ञानी झाला असशील तर आपल्या बोधाच्या वृद्धीसाठी मी विचारलेल्या प्रश्नांचे उत्तर दे. मी शिष्याप्रमाणे तुला प्रश्न करतो, तूं गुरुप्रमाणे उत्तर देऊन माझ्या शंकांचे समाधान कर. याप्रमाणे नित्य अनुभूत, जणुं काय डोक्यावरच बसलेला, अतिशय भासुर

असा जगद् या नांवाचा हा आभास विद्यमान कसा नाही ?

श्रीरामः—हे जगत् पूर्वीच उत्पन्न झालेले नाही. त्यांतील कांहीं केव्हांच झाले नाही. त्यामुळे या बंध्यापुत्राची कल्पनेवांचून सत्ता नाही. ज्यापासून ही जगद्भ्रांति उत्पन्न झाली असे म्हणता येईल असे तिचे कांहीं कारणच नाही. कारणावांचून कोणतेहि कार्य संभवत नाही. अविकार व अजर असलेले ब्रह्म पूर्व अवस्थेचा क्षय झाल्यावांचून सविकार होणे शक्य नाही. यास्तव त्याचे कांहींच कारण संभवत नाही. हे ब्रह्मच अनिर्वाच्य कारण असावे असे वाटते. पण निर्विकार ब्रह्मामध्ये जगत् हा शब्द व त्याचा अर्थ यांचे संवेदन कसे व कोठे संभवणार ? त्या अनाख्य शांत पदी हिरण्यगर्भ या नांवाचे प्रथम चेतन द्विपरार्धपरिमित किंचित् काल विवर्तरूप आति-वाहिक देह धारण करून रहाते. यास्तव जगद्-भ्रांतीचा तो विषय आहे असे सिद्ध होते. तुम्ही आपल्या स्वप्नांत एक क्षणाला दीर्घकाल जसा समजतां, त्याप्रमाणे तो हिरण्यगर्भ आपल्या क्षणांत वर्षांची कल्पना करतो. पुढे काकतालीयन्यायाने त्यांत चंद्र, सूर्य इत्यादि-कांना पहातो. संकल्प हेंच एक ज्याचे स्वरूप आहे, अशा त्या हिरण्यगर्भाला देश, काल, क्रिया यांनी युक्त असलेले हे भुवन आकाशा-मध्येच आपोआप भासते. त्या मिथ्या कल्पनेनेच उत्पन्न झालेल्या जगांत तो मिथ्या पुरुष मिथ्या भूत-भवनादि सृष्टिसमाचार करीत परिभ्रमण करतो. तोच स्वतः कल्पिलेल्या निरनिराळ्या भुवनांमध्ये व्यष्टिजीवरूपाने दुष्कृतादिकांचे फल भोगण्यासाठी खाली जातो व पुण्यफल भोगण्या-साठी वर येतो. याप्रमाणे अनंत पदार्थांचा व्यर्थ संभ्रम कल्पून तो भ्रमण करीत असतो. जर त्या-च्या संकल्पाची काकतालीयन्यायाने जशी पूर्व

स्थिति होती तशीच आतांही झाली तर तिला 'तीच ही' असे ओळखून जगामध्ये स्थिर स्थिति आहे असे भ्रान्तीने तो समजतो. 'शिला कामिनी हांऊन, बंध्यापुत्राच्या सुंदर ललाटावर आकाशचूर्णाचा तिलक लावून त्याला सुशोभित करते' इत्यादि वाक्यांच्या अर्थाप्रमाणे हे मिथ्या जगत् उपस्थित झाले आहे. किंवा हे अधिष्ठान-दृष्ट्या सत्यच आहे. कारण याला मिथ्यात्व तरी कोठचे? मिथ्यात्वहि नाही व सत्यत्वहि नाही. तर हे अनिर्वचनीय अजच असे पसरलेले आहे. ते आकाशकोशाप्रमाणे स्वच्छ, शिलेच्या जठराप्रमाणे घन, पाषाणमौनाप्रमाणे शांत व अक्षयच आहे. चिदात्म्याचा जो मायिक सर्वाकार संकल्प तद्रूप विराडात्म्यामध्ये ह्मणजे त्याच्या आतिवाहिक देहांत जे संवेदनरूप आकाश तेच जगद्रूपाने भासते. याप्रमाणे हे ब्रह्म महाकाशच आहे. त्यांत जगत्कथा कोठची? ते शांत, आत्यंतिक वैषम्य-शून्य व आद्यंतरहित आहे. जलामध्ये तरंगांचा उद्भव व लय जरी होत असला तरी जलाला अन्यत्व जसे येत नाही, त्याप्रमाणे या कल्पित भावाभावांनी कांही फरक पडत नाही. जलामध्ये जलबिंदु जसा मिळून जातो, त्याप्रमाणे कित्येक सारासारवेत्ते या शुद्ध परमपदी एकरूप होऊन जातात. परब्रह्माच्या वेशाप्रमाणे, कार्याप्रमाणे किंवा अवयवाप्रमाणे हे जगज्जीवरूप भासते. तत्त्वतः विचार केला असता ते परमात्मरूपच होते. त्यांत जगें व त्यांचा व्यवहार संभवत नाही. स्वप्नाला स्वप्न या रूपाने ओळखले असता, मृगजलाला ऊपर-भूमिमात्रत्वाने जाणले असता व दृश्याला ब्रह्मरूपाने पाहिले असता जगामध्ये सत्यता-बुद्धि कोण धारण करील? ज्याप्रमाणे ब्राह्मण मद्याची गोडी जाणत नाही, त्याप्रमाणे अशुचि प्रपंचाचा भोगरस ज्ञानी जाणत नाही. त्याला

आपल्या हृदयांतील परमार्थचमत्काराचाच तेवढा अनुभव येत असतो. या आत्म्याला बहिर्वृत्ति सोडून समाधीमध्ये चरमसाक्षात्कार-वृत्तीने जाणावे व आपल्याच शांत, नित्यमुक्त आत्म्यामध्ये स्थिर व्हावे.

श्रीवासिष्ठः—हे दृश्य ब्रह्मरूप कारणांत बीजांकुराप्रमाणे स्थित आहे. त्यामुळे त्यांत सर्गादि सद्भाव कां उपपन्न होणार नाही?

श्रीरामः—जर अंकुर सत्य असेल तर बीजाच्या उदरांत असलेलाच तो बीजाचे आच्छादन फोडून बाहेर येतो असे म्हणता येईल, पण तसे म्हणता येत नाही. कारण बीज जर फोडले तर त्यांत अंकुर दिसत नाही. बीजाच्या उदरामध्ये जे सूक्ष्म अवयव दिसतात ते बीजच होय, अंकुर नव्हे. त्याप्रमाणे ब्रह्मामध्येहि जगत्सत्ता दिसत नाही, तर जगत्ताच दिसते. हे वैषम्य प्रलयकालीहि तसेच असते म्हणून म्हणाल, तर ती ब्रह्मसत्ताच आहे व ब्रह्म अविकारी आहे. ते निर्विकार असल्यामुळे व निराकार असल्यामुळे साकार व सविकार जगद्रूपाने उत्पन्न होते असे आम्ही कधी पाहिले नाही व कधी ऐकिलेहि नाही. निराकारामध्ये साकार वस्तु राहू शकत नाही. परमाणूमध्ये मेरुपर्वत संभवत नाही. संपुटांत जसे रत्न त्याप्रमाणे निराकार ब्रह्मामध्ये महाकाराने युक्त असलेले जगत् रहाते. हे उन्मत्ताचे वचन आहे. शांत व निरवयव ब्रह्म साकार जगाचा तादात्म्याने आधार आहे असे म्हणणे मुळीच शोभत नाही. साकाराचे अविनाशित्व कधी तरी कोणी पाहिले आहे

१ हा दृष्टांत खऱ्या स्वधर्मनिष्ठ ब्राह्मणाला उद्देशून आहे. धर्मबाह्य व विशेषतः सांप्रत कालच्या धर्म-बंधने सोडून वागणाऱ्या ब्राह्मणांना उद्देशून नाही.

का ? असे असल्यामुळे 'स्वप्नाप्रमाणे रूढ झालेल्या अपूर्व आकारांनी बोधच क्षणिक साकार होतो,' ही बौद्धांची कल्पनाहि सर्वथा अनुपपन्न आहे. कारण हे सर्गरूप अपूर्वच म्हणजे पूर्वी कधी न पाहिलेलेच चक्षुरादि प्रमाणांनी अनुभविले जाते. पण स्वप्न जागृतीमध्ये अनुभविलेल्या पदार्थांच्या संस्काराने भासते. जागृतीमध्ये ज्या पदार्थांचा अभ्यास केलेला असतो तोच पदार्थ स्वप्नांत दिसतो, हे सर्वलोकप्रसिद्ध आहे. त्यामुळे बौद्धांची 'जागृति व स्वप्न यांमध्ये कांही भेद नाही' ही कल्पना असंगत आहे. जे जाग्रत तेच स्वप्न अशी कल्पना येथे उपपन्न होत नाही. स्वप्नांत मरण पावलेला व श्मशानांत नेऊन जाळलेला पुरुष सकाळी कसा दिसतो ? यास्तव प्रपंचाचे स्वप्नाशी साम्य सर्वप्रमाणविरुद्ध आहे; म्हणजे प्रपंच स्वप्नतुल्य नव्हे. (तर मग शास्त्रांतहि प्रपंचाला स्वप्नतुल्य कसे म्हटले आहे, असे विचाराल तर सांगतो—) प्रपंच कूटस्थ ब्रम्हाच्या ठायी आरोपिलेला असल्यामुळे बाध होण्यास योग्य असतो. म्हणून तेवढ्या त्या अंशामध्ये त्याचे ब्रम्हाशी साम्य आहे. (आतां चार्वाकांच्या आक्षेपाचे निरसन करतात—) 'स्थूलशरीररहित असलेल्यांस स्वप्न कसे दिसते ?' असे जर म्हणाल तर ते योग्य नाही. कारण पिशाचादिक संभवतात व त्यांची स्थिति स्वप्नवत्च असते. म्हणून स्वप्नासारखा आभास संविदात्म्यामध्ये स्थित आहे. निराकार परमात्माच विवर्तरूप सर्गादि नाना आकारांनी स्थित आहे. स्वप्नामध्ये चित्च पर्वतादि रूपाने स्वरूपांत स्थित असते. हा परमात्मा सर्व बंधनांपासून मुक्त ब्रम्हच आहे. हा प्रपंच अज्ञानानेच स्वप्नाप्रमाणे केला आहे. या सिद्धांती तशा प्रकारच्या ब्रम्हात्म्याचा अनुभव आला असता प्रपंचांत अस्तित्व-नास्तित्वादिक अनुभवाला

येत नाही. त्यामुळे तुच्छताच अनुभवाला येते. अनुभवितृत्व नाही व अनुभवक्रम नाही. हे कांही तरी अनाख्येय आहे. ज्ञान झाल्यावर त्याचा अनुभवच येत नाही. अज्ञानदशेमध्येहि ते केवळ आपल्या कल्पनेनेच ज्ञात होते; सत्ता व असत्ता यांनी विकास पावते. त्यांतील भाव अभावरूपी असतात व अभाव भावरूपी असतात. भासुरतेला प्राप्त झालेले सर्व पदार्थ त्यांत सर्वदा सर्वप्रकारे भासतात. आकाशच आकाशांत वृद्धि पावते. ब्रम्हच ब्रम्हामध्ये जगद्रूपाने विकसित होते. पण ब्रम्हाकाशामध्ये अशी जगद्रूपाने वाढ होणे उपपन्न नाही. मी व सृष्टि इत्यादि प्रकारचा जो हा द्रष्टा-दृश्य-दर्शनरूप विभ्रम होत आहे, तो संकल्पनगराप्रमाणे सत् नव्हे. तो शांत चिदाकाशाचाच मिथ्या विस्तार आहे. त्यांत कुड्यादिक मुळीच उपपन्न होत नाही. हे जगत्हि शांत, एक, अनामय आहे. हे सर्व अखंडित पूर्ण परम शांत आहे. निश्चेष्ट, निराभास, आदि-अंतशून्य, निर्विषय, जन्म-मरणशून्य, शांत, फार मोठे, निरुपाधिक व निराकार अशा स्वपदाला मी जाणले आहे. अंतःकरणांत जी संविद् स्फुरत असते तिच वाक्यत्वाला प्राप्त होत असते. पृथ्वीमध्ये जे बीज लीन असते तेच अंकुरत्वास प्राप्त होते. आत्मा एक व शुद्ध ज्ञानमय आहे. तो द्वैत व ऐक्य यांनी रहित आहे. द्वैत व ऐक्य यांच्या कल्पनेची एक कलाहि मी जाणत नाही. हे सर्वजन अगदी शांत व जीवन्मुक्त आहेत. त्यांचे सर्व आरंभ अगदी शांत झाले आहेत. आकाशांत आकाशभाव जसा स्थित असावा तसे ते स्वभावतः स्थित आहेत. जगत्संबंधी महारंभाने स्थित असलेले हे सर्व मुकाट्याने राहिले आहे. हे जणुंकाय भिंतीवर काढलेले चित्रच आहे. ते मनोराज्याप्रमाणे उदय पावले आहे. जणुंकाय पर्वतांतूनच कोरून काढले

आहे. जणुं काय कथेंतच वर्णिलेलें आहे. जणुं काय शंबरानेंच रचिलें आहे. आकाशांत स्वप्ना-प्रमाणें उदय पावले आहे. जें सर्गाच्या आरंभी भासतें तें खरोखर स्वप्नाप्रमाणेंच आहे. तें निराधार आहे व अप्रतिष्ठ आहे. अशा या जगाला सत्यता कोठची? हें जगत् अज्ञदृष्ट्या सत्य आहे व तत्त्वज्ञाच्या दृष्टीनें असत्य आहे. ब्रह्मदृष्ट्या पाहणाराला ब्रह्म आहे. निरनिराळ्या भूमिकांच्या आरोहणक्रमानें शांत पुरुषामध्ये क्रमानें शांत होत शेवटीं परमशून्यामध्येच त्याचें पर्यवसान होतें. अंधकार हळुहळू शांत होत उजाडतांच प्रकाशरूप जसा होतो, त्याच-प्रमाणें हें सर्व परमाकाश बनतें. हे सर्वहि स्थावरजंगमात्मक भाव व आम्ही आकाशरूप आहों. ज्ञानी पुरुषाला हें जगत् तुरीयरूपानें सदा भासतें. मी आकाश आहे, आपणहि आकाश आहां, चिदाभासहि आकाश आहे, व आकाशहि आकाशच आहे. हे गुरो! मी सांगितलेल्या या सिद्धान्ताची परीक्षा पहाण्यासाठीं तुम्ही केवळ आकाशरूपतेचें सेवन करा. म्हणजे चिदाकाशैकरूप होऊनच याचा अनुभव घ्या. आकाशासारख्या ज्ञानानें सर्वात्म-आकाश-रूप व ज्ञेयाशीं अभिन्न जो झाला त्या मनुष्य-श्रेष्ठाला मी वंदन करितों. हें जगत् चिद्रूपत्वापासून उदय पावतें व त्यांतच लय पावतें. तें कारणावांचूनच स्फुरतें. तें निर्मल परमाकाशच आहे. सर्व पदातीत, सर्व शास्त्रयुक्तींच्या पलीकडे असलेलें निर्द्वंद्व पद संपादन करून तुम्ही आकाशात्मक व्हा. मी व जगत् वस्तुतः नाही. हात, पाय इत्यादि अवयव नाहीत. घटादि पदार्थ नाहीत. सर्व आकाश आहे. शुद्ध आकाशहि सूक्ष्म चिद्च आहे. हा जो सर्वांचा निषेध मी तुझांस दाखविला तो वाद्यांच्या वादामध्ये जरी निंद्य असला तरी आत्मज्ञानांत फार शोभतो. वादामध्ये सर्वांचा काष्ठमौनरूप

निषेध कधीच संभवत नाही. त्यामुळें वादामध्ये आत्मज्ञान उदय पावत नाही. प्रत्यक्षादि प्रमाणांना जें अगम्य, जें अनुमानप्रमाणाला कारण होणाऱ्या सर्व लिंगांनीं रहित, तें स्वानुभवसिद्ध असलेलें ब्रह्म वादांनीं कसे सिद्ध होणार! सर्व शास्त्रांच्या अर्थाहून अगदीं पलीकडे असलेलें, अनुभवमात्रप्रमाण, अचिन्ह, त्यामुळेंच शुद्ध असें एक चिद्रूप ब्रह्माकाशच आहे. तें अज, आद्य व अनात्म-रूप आहे. त्या ठिकाणीं शब्दकल्पना शांत झाली आहे. त्याहून अणुमात्रहि भिन्न कांहीं नाही. त्याच्या अशुद्धत्वाविषयी शंकाहि घेणें व्यर्थ आहे. १९९.

सर्ग १९६ वा.

१ गुरु, शास्त्र इत्यादि उपायांनीं ब्रह्म कसे प्राप्त होतें, त्याचें दारुवैवाधिक आख्यानांनं थोडक्यांत वर्णन.

श्रीवाल्मीकिः—हे महाबुद्धिमान् भरद्वाजा, कमलनयन राम असें बोलून व क्षणभर विश्रांति घेऊन परमपदीं स्थिर राहून परम तृप्तीला प्राप्त झाला. तो परमात्म्यामध्ये विश्रांति पावला. नंतर तो स्वतः जाणत असूनहि लीलेनें मुनीला पुनः विचारूं लागला.

श्रीरामः—हे भगवन् मुनीश्वर ! आपण संशयरूप मेघांचे शरत्काल आहां. या वेळीं माझ्या मनांत हा असा सूक्ष्म संशय आला आहे. हें महाज्ञान संसारसागरांतून तारणारें आहे, ही गोष्टे अगदीं निर्विवाद आहे. हें ज्ञान सर्व वाग्जालांचें उलंघन करून राहातें. हें जें सद्ब्रह्म तें स्वसंविद्रूप तुरीय आहे. म्हणजे तें तिन्ही अवस्थांच्या पलीकडे आहे. तें केवळ स्वप्रकाशवस्तुमात्रलभ्य आहे. त्यामुळेंच जाग्रदवस्थेंतील गुरु व शास्त्र यांच्या द्वारा अगम्य

आहे. तें मोठमोठ्या महात्म्यांच्या वाणीचाहि विषय होत नाही. तें सर्वसंकल्पपरहित आहे. तेव्हां अतिशय क्षुद्र, प्रतियोगिव्यवच्छेद, संख्याभेद इत्यादिकांची अपेक्षा करणाऱ्या व त्यामुळेच त्याचा बोध करण्यास असमर्थ असलेल्या सविकल्प शास्त्रपदांनी तें कसे प्राप्त होणार ! विकल्प हेंच ज्यांतील सार आहे अशा शब्दादि शास्त्रांनी त्याचें ज्ञान होत नाही. मग हजारों विकल्प, त्यांचें अनुसंधान, भ्रांति इत्यादि अनर्थपरंपरेला कारण होणाऱ्या गुरु-शास्त्रादिकांची कल्पना कां केली आहे ? गुरुशास्त्रादिक हें तत्त्वज्ञानाचें कारण आहे कीं नाही याविषयीचा निश्चय मला सांगा. हे वक्त्यांतील श्रेष्ठ मुने ! माझा हा संशय आपण घालवा.

श्रीवसिष्ठः—हे महापराक्रमी रामा ! तूं म्हणतोस तें बरोबर आहे. शास्त्र हें ज्ञानाचें कारण नव्हे. कारण शास्त्र हें नानाशब्दमय असतें व परमपद नामरहित आहे. तथापि हे रामा ! शास्त्र ज्ञानाला कसे कारण होतें, त्यापासून उत्तम बोध कसा होतो, तें तूं ऐक. एके ठिकाणीं कावडी वहाणारे दरिद्री कीरक या नांवाचे शूद्र होते. ग्रीष्मऋतूमध्ये जसे जुने वृक्ष वाळून जातात, त्याप्रमाणें ते सर्व दुःखा-मुळे कृश झाले होते. त्या कावडी वहाणारांना वैवधिक असें म्हणत. असह्य दारिद्र्यानें ते अतिशय पीडले होते. बांध फुटून सरोवरांतील सर्व पाणी निघून गेलें असतां त्यांतील कमळें जशीं सुकून जातात त्याप्रमाणें नुस्त्या गोभ-ड्या पांघरून राहणारे ते दीन व दुर्बल झाले होते. याप्रमाणें अतिशय दुःखी झालेले ते दीन आपली उपजीविका कशी करावी ह्याविषयी विचार करूं लागले. कोणत्या उपायानें आम्हीं आपलें उदरभरण करावें त्या गोष्टीचा विचार करून त्यांनीं असें ठरविलें. दिवसभर मेहनत करून प्रतिदिवशीं काष्ठें गोळा करावी

व तीं विकून त्यावर आपला निर्वाह करावा, असा त्यांनीं निश्चय केला. याप्रमाणें निर्वाहाचा उपाय योजून ते काष्ठें गोळा करण्याकरितां अरण्यांत गेले. ज्या उपायानें शरीरनिर्वाह होतो तोच उपाय आपत्तीमध्ये शोभतो. याप्रमाणें प्रत्यहीं ते अरण्यांत जाऊन लांकडें आणून, तीं विकून देहाचें धारण करूं लागले. ज्या दिवशीं जें प्राप्त होईल तेवढें अन्न भक्षण करून ते आपलें पोषण करूं लागले. ते ज्या वनांत काष्ठें आणण्यासाठीं जात होते त्याच वनामध्ये सर्व गुप्त व प्रकट रत्ने, काष्ठें, व सुवर्णादि विपुल होती. याप्रमाणें भार वहाणाऱ्या त्यांच्यापैकीं कित्येक भाग्यवानांना त्या वनांत सोने व रत्ने मिळत असत. कित्येकांना चंदनाचीं लांकडें मिळत. कित्येकांना केतकी, चंपक इत्यादि पुष्पें मिळत. फार दिवसांपासून घडलेल्या अभ्यासानें ज्यांची कीरक-वृत्ति दृढ झाली आहे असे कित्येक फळें विकून त्यांवर उपजीविका करीत. कित्येक दुर्बुद्धि पुरुष दुसरे काहींच न मिळाल्यामुळे काष्ठें गोळा करून व तीं विकून त्यांवर आपले प्राण वांचवीत. याप्रमाणें वनपक्तीवर उपजीविका करणारे ते सर्व लांकडें आणण्यास तयार झाले; पण त्या महावनांत गेल्यावर त्यांतील कित्येकांस रत्नादिकांचा लाभ होऊन ते दारिद्र्यांतून मुक्त झाले व सुखानें राहिले. याप्रमाणें सतत ते महावनांचें सेवन करीत होते. तीं एका प्रदेशांतून त्यांना चिंतामणि या नांवाचें एक महारत्न सांपडलें. त्या चिंतामणिपासून त्यांना समग्र वैभवश्री प्राप्त झाली. त्यांना परम सुख झालें व त्यांत ते मोठ्या आनंदानें राहिले. याप्रमाणें प्रथम लांकडें गोळा करावयास तयार झालेल्या त्यांना सर्व प्रकारचें वैभव देणारा माणि सांपडला व स्वर्गातील श्रेष्ठ देवांप्रमाणें शीतोष्णादि-द्वंद्वराहित होऊन ते

आतां सुखाने रहात आहेत. काष्ठादिकांविषयी-
च्या उद्यमानेच ज्यांना चिंतामणि प्राप्त झाला
आहे असे ते सर्व प्रकारच्या उत्तम धनाने संप-
न्न होऊन भय, शोक, विषाद व दुःख यांनी
रहित होऊन सुखाने राहू लागले. ते इतर लाभा-
लाभादिकांमध्ये समदृष्टि ठेकीत होते. १९६.

सर्ग १९७ वा.

—:०:—

१ वरील वैवधिकाख्यानाचें स्पष्ट तात्पर्य, व २
गुरु, शास्त्र इत्यादिकांना आत्मज्ञानाचें कारणत्व,
यांचें वर्णन.

श्रीरामः—हे मुनिश्रेष्ठ ! या वैवधिकांच्या
आख्यानाचें तात्पर्य मला स्पष्ट कळेल असें
त्याचें विवेचन करा.

श्रीवसिष्ठः—ते जे वैवधिक झणून सांगि-
तले, तेच या भूलोकांतील मानव होत. त्यांचें
जें दारिद्र्यदुःख तेंच अज्ञान असून त्यामुळे
त्यांना फार ताप होत असे. ते जें महावन
म्हणून सांगितलें तेच गुरुशास्त्रादि होत. अन्ना-
साठी ते उद्यत झाले म्हणून जें म्हटलें, ते ते
भोगांची इच्छा करणारेच लोक होत. माझे भोग-
समूह सिद्ध होवोत असें म्हणून अत्यंत कृपण
झालेला मानव इतर शास्त्रार्थाकडे दुर्लक्ष करून
भोगोपायभूत शास्त्रामध्येच प्रवृत्त होतो. तो
भोगांसाठी जरी प्रवृत्त झालेला असला तरी
अभ्यासाने हळुहळू चिंतिलेल्या आद्यपदालाच
प्राप्त होतो. तो जरी आपल्या भोगेच्छेच्या
अधीन असला, तरी शास्त्रोक्त उपायानुष्ठानाने
इष्ट फल मिळालें असतां त्याचा शास्त्रावर
विश्वास बसतो. नंतर तो उत्तरोत्तर उक्त साध-
नांचा अभ्यास करून शेवटीं परमपदाला प्राप्त
होतो. ज्याप्रमाणें काष्ठ आणण्यासाठी तयार
झालेला भाग्यवान् चिंतामणीला प्राप्त झाला,

त्याप्रमाणें विषयोपभोगासाठी शास्त्रोक्त उपा-
यांचें ग्रहण करणारा पुरुष शेवटीं परमपदाला
प्राप्त होतो. शास्त्र आणि विचार यांनी काय
होणार असें झणून संदिग्धमनाने कोणी शास्त्रा-
र्थांत प्रवृत्त होतो; पण शेवटीं त्यालाहि उत्तम
फल प्राप्त होतें. ज्याने उत्तम तत्त्वार्थ पाहि-
लेला नाही, असा मनुष्याहि संदेहाने विषय-
भोगासाठी शास्त्रांत प्रवृत्त होतो व त्यालाहि
त्या पदाची प्राप्ति होते. आपापल्या वासना-
नुसार शास्त्रफलाची विपरीत कल्पना करणारे
जन त्या शास्त्रांत प्रवृत्त होतात, पण शेवटीं
वाङ्मनसागोचर, निर्विषय, निरतिशय सुखास
प्राप्त होतात. याविषयी वैवधिकांच्या आख्या-
नांतील त्यांना मिळालेल्या रत्नांचा दृष्टांत
आहे. जो कोणी स्वभावतःच परोपकारामध्ये
प्रवृत्त होतो त्याला साधु असें म्हटलें आहे.
त्याचें आचरणच सर्व लोकांना प्रमाण आहे.
अतत्त्वज्ञ लोक शास्त्रफलाविषयी संदिग्ध जरी
असले तरी त्यांत सांगितलेल्या उत्तम आचा-
रामुळे निदान भोगप्राप्ति तरी होईल या भाव-
नेने शास्त्रार्थांत प्रवृत्त होतात; आणि भोगा-
साठी प्रवृत्त झालेलेहि ते भोग व मोक्ष यांस
प्राप्त होतात. काष्ठाच्या इच्छेने वनांत गेलेल्या-
ला चिंतामणि जसा प्राप्त झाला, त्याचप्रमाणें
त्याला भोग व मोक्षहि मिळतो. ज्याप्रमाणें
वनांतून कोणाला चंदनाची काष्ठे मिळतात,
कोणाला चिंतामणि रत्न मिळतें, तर कोणाला
सामान्य रत्ने मिळतात; त्याप्रमाणेंच शास्त्रापासून
कोणाला काम, कोणाला अर्थ व कोणाला
धर्म, कोणाला काम, अर्थ व पूर्ण मोक्षहि प्राप्त
होतो. हे राघवा ! शास्त्रादिकांमध्ये धर्म, अर्थ
व काम या त्रिवर्गाचा मुख्य वृत्तिच उपदेश
आहे. पण ब्रह्मप्राप्ति अवाच्य असल्यामुळे ती
ब्रह्मपर शास्त्रांमध्येहि मुख्य वृत्तिचें सांगित-
लेली नाही. वसंतादि लक्ष्मी व्या त्या ऋतूंतील

फलपुष्पादिकांनींच जशी सूचित होते, त्याप्रमाणे शास्त्रांतील सर्व वाक्यार्थानीं ब्रह्मबोध केवळ ध्वनित केलेला दिसतो. पण तो साक्षात् स्वानुभवानेच जाणावयाचा असतो. याप्रमाणे शास्त्राला मुख्य वृत्तीने ब्रह्मबोध करण्याचे सामर्थ्य जरी नसले तरी लक्षणादि उपायांनी बोध करण्याचे सामर्थ्य आहेच. त्यामुळे अधिकाऱ्याला ब्रह्मबोधन होतेच. स्त्रीमध्ये रत्न, आरसा, चंद्र इत्यादिकांतील सौंदर्याचे अतिक्रमण केलेले लावण्य जसे असते, त्याप्रमाणे सर्व दृश्यवर्ग व धर्मादि त्रिवर्ग यांहून अतिशय उत्कर्ष पावलेले ब्रह्मवेदन शास्त्रांत आहे. हा सर्वपदातीत असलेला श्रेष्ठ बोध शास्त्रापासून प्राप्त होत नाही, गुरुपासून प्राप्त होत नाही, दानापासून प्राप्त होत नाही व ईश्वरपूजनेनेही प्राप्त होत नाही. तथापि हे राघवा ! ही सर्व केवळ परमात्म्यांतील विश्रांतीची कारणे नसतांनाहि तीं कारणत्वास कशी प्राप्त झाली आहेत ते मी तुला सांगतो, ऐक. शास्त्रोक्त उपायांचा अभ्यास केल्याने अतिशय शुद्ध झालेले चित्त त्यांची इच्छा नसतांनाहि सत्वर पावन पदाला पहाते. ते जसे जसे शुद्ध होऊ लागते तसे तसे भोगेच्छारहित होऊन प्रत्यही अंतर्मुख होत जाते व शेवटी आत्मपरायण होते. या शास्त्रामुळे अविद्येचा सात्त्विक भाग उत्कर्ष पावतो आणि या सात्त्विक भागाच्या उत्कर्षामुळे तिचा तामस भाग क्षीण होतो. या शास्त्ररूपी प्रधान जलाने नित्य मलाचे क्षालन करणारा मनुष्य अर्चित्य शास्त्रप्रभावामुळे परमशुद्धीला प्राप्त होतो. ज्याप्रमाणे सूर्य व समुद्र हे एकमेकांच्या समोर आले तर त्यांतील कोणाचीहि जरी इच्छा नसली तरी पूर्वी त्यांत पाहिलेलेच प्रतिबिंब स्वच्छ प्रकाशस्वभावामुळेच प्रवृत्त होते, त्याच न्यायाने मुमुक्षु व शास्त्र यांचा परस्पर संबंध झाल्यामुळेच अनुभव-

सिद्ध सर्व संवित्पदांतील आत्मज्ञान प्रवृत्त होते. सूर्य व समुद्र यांना पाहिल्यामुळे ते अत्यंत विलक्षण आहेत, असा बोध होतो. त्याचप्रमाणे शास्त्रोक्त विवेकापासूनहि देहामध्ये सर्व उपाधिशून्य अद्वितीय आत्मतत्त्वाचे ज्ञान स्वभावतःच होते. ज्याप्रमाणे एखादा बालक दोन हातांत मातीचीं ढेकळे घेऊन तीं पाण्यामध्ये एकावर एक घांशीत बसला असतां कांहीं वेळाने तीं क्षय पावतात व हातहि अतिशय स्वच्छ होतात, त्याप्रमाणे ज्ञानी मनुष्य शास्त्रविकल्पौघांनी विकल्पांचे पुनः पुनः आत्मतत्त्वपरीक्षणाने क्षालन करीत राहिला असतां आत्मविचाराने परमशुद्धीला प्राप्त होतो. महावाक्यार्थाचा जणुंकाय सारभूत रसच असे आत्मज्ञान प्राप्त होते. शास्त्रापासून प्राप्त होणारा हा रस उंसाच्या रसाहून अतिशय मधुर आहे, असे स्वानुभवाने सिद्ध होते. ज्याप्रमाणे आकाशमर पसरलेलाहि प्रकाश भितीवर आसक्त झाल्यामुळे अभिव्यक्त होतो, म्ह० भित व प्रकाश यांच्या संबधाने प्रकाशाचा स्पष्ट अनुभव येतो, त्याप्रमाणे नित्य स्वप्रकाशरूप असलेलेहि आत्मज्ञान श्रवण व त्याचा अधिकारी यांच्या संमेलनाने स्पष्ट अनुभवास येते. जे धर्म, अर्थ व काम यांच्या सिद्धीसाठीच असून मोक्षासाठी जे श्रुत नसते, ते बहुश्रुत तत्त्ववेत्त्यांच्या तत्त्वोपायचर्चेमध्ये जरी श्रुत असले तरी ते सुच्छ अज्ञानच होय. जे आत्मज्ञानाला कारण होते, तेच श्रवण होय. जिच्यामुळे समता प्राप्त होते तीच ज्ञप्ति होय. जागृतीमध्ये सौषुप्त स्थितीचा अनुभव येणे हेंच साम्य होय. याप्रमाणे हें सर्व शास्त्रांपासूनच प्राप्त होते. यास्तव सर्वप्रयत्नाने शास्त्रादिकांचा अभ्यास करावा. हे रामा ! ब्रम्हलोकापर्यंत जीं सुखे आहेत त्या सर्वांहून अतिशय पावन, सर्वेश्वर, मोक्षसंज्ञक

अनादि सुख गुरुच्या शास्त्रार्थबोधरूप वाणीनेच प्राप्त होतें व तो शास्त्रार्थबोध सत्समागम, नियम व शम यांच्या योगानें प्राप्त होतो. १९७

सर्ग १९८ वा.

—:०:—

१ सर्वत्र समदर्शन हेंच ज्ञानी पुरुषांच्या निर्विशेष सुखस्थितीचें कारण आहे, असें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा ! बोध दृढ होण्यासाठी पुनः मी सांगतो तें ऐक. कारण पुनः पुनः सांगितलेली गोष्ट अज्ञ पुरुषामध्ये स्थिर होते. राघवा ! मी तुला प्रथम स्थितिप्रकरण सांगितलें. त्यामुळे हें जगत् असें भ्रांतिमात्र उत्पन्न झालें आहे, असें कळतें. त्यानंतर समदर्शनप्रतिष्ठेनें उपशम प्रकरणांत समदर्शन वर्णिलें आहे. तेंच येथें जीवन्मुक्तिसुख स्थिर होण्याकरितां पुनः वर्णिलें आहे. जगांत उत्पन्न झालेल्या अत्यंत उपशमशाली पुरुषानें कसें वागावें तें मी उपशमयुक्तींनीं उपशम प्रकरणांत सांगितलें. त्या उक्त उपशमक्रमांनीं परमोपशमास प्राप्त होऊन निर्वाणसुखामध्ये रहावें, असें येथें सांगितलें. आतां ज्याला प्राप्य वस्तु प्राप्त झाली आहे अशा तज्ज्ञानें संसारदृष्टीमध्ये कसें रहावें तें आम्हांस थोडेंसे सांगावयाचें आहे व तेंच तुलाहि अवश्य ऐकण्यासारखें आहे. या जगामध्ये जन्म घेऊन तुझ्याप्रमाणें बाल्यावस्थेतच जगत्स्थितीला यथार्थपणें जाणून येथें निर्विशेषपणें रहावें. सर्वाविषयीचें प्रेम उत्पन्न करणाऱ्या व सर्वांच्या मनांत विश्वास उत्पन्न करणाऱ्या समतेचा पूर्णपणें आश्रय करून या जगांत विहार करावा. सर्व भूतांमध्ये एक आत्मा आहे, असें पाहून आपल्याप्रमाणेंच दुसऱ्यांनाहि सुख इष्ट व दुःख अनिष्ट आहे हें जाणून जगांत प्राप्त

व्यवहार करावा. या समतारूप तुलनेचें सर्वभूतमैत्रीरूप पावन फल प्राप्त होतें. तें सर्वसंपत्तींनीं सुंदर असून सर्व प्रकारचें सौभाग्य वाढविणारें आहे. समतेनें सर्व भूतांना हितावह होईल, अशीच हालचाल करणाऱ्या पुरुषाच्या भृत्यतेला ही सर्व जगलक्ष्मी प्राप्त होते. रामा ! समत्वामुळे जें अविनाशी सारभूत सुख प्राप्त होतें, तें राज्य किंवा स्त्रीजनसमागम यांपासून प्राप्त होत नाही. हे रामा ! हें समत्व द्वंद्वोपशमाची पराकाष्ठा आहे. तें संरंभ व संताप यांचा नाश करणारें आहे. सर्व दुःखरूपी उष्णतेला घालविणारा तो मेघ आहे, असें तूं जाण. ज्याचे सर्व शत्रु मित्र झाले आहेत व जो यथाभूत पदार्थ पढात आहे असा साम्यरूपी अमृतानें भरलेला जन या जगांत दुर्लभ आहे. जनकादिक सर्व जीवन्मुक्त प्रबुद्ध झालेल्या स्वचित्तचंद्राचा जणुंकाय रसच व अमृताहून मधुर अशा साम्याचा स्वाद घेऊनच जिवंत रहातात. साम्याचा अभ्यास करणाऱ्या मनुष्याचा दोषहि गुणासारखा होतो, दुःखहि सुखासारखें भासतें व मरणहि नित्य जीवित होतें. साम्यरूपी सौंदर्यानें युक्त असलेल्या महात्म्याला व्यसनितेप्रमाणेंच मुदितादिक स्त्रिया नित्य आलिंगन देतात. कल्याणगुण व सर्वसंपत्ति यांच्या योगानें उत्तम उदयास प्राप्त झालेल्या, सम व नित्य चिंतारहित पुरुषाला प्राप्त होत नाहीत अशा कोणत्याच ऋद्धि ह्यः संपत्ति नाहीत. स्वकार्यामध्ये व परकार्यामध्ये सम असलेल्या, प्रकृत व्यवहार करणाऱ्या, अपराध्यांना क्षमा करणाऱ्या व चिंतामणीप्रमाणें उदार असलेल्या पुरुषाला सर्व मनुष्य व देव नित्य इच्छितात. रामा ! सदाचारी, सर्व जनांचें हित करणाऱ्या, अतिशय आनंदित व समचित पुरुषाला अग्नि जाळीत नाही व जल क्लेददुःख देत नाही. जें जसें करणें उचित आहे

तें तसेंच त्याच्याकडून केलें जातें. जो हर्ष व अमर्ष यांनीं रहित आहे त्याच्याशीं त्याची तुलना करण्यास कोण समर्थ आहे ! सम्यक् आचरण करणाऱ्या तत्त्वज्ञावर मित, बंधु, रिपु, राजे, व्यवहारी व इतर महा बुद्धिमान् जन विश्वास ठेवतात. समदर्शी तत्त्वज्ञ अनिष्टापासून पळून जात नाहीत व इष्ट झाले असतां संनोष पावत नाहीत. तर आपला जो प्रकृत क्रम आहे त्याप्रमाणेंच आचरण करीत राहतात. हे रामा, ते अनिदित असलेल्या सर्व गृहक्षेत्रादि उपादेय पदार्थांस टाकून निर्लोभ संतोषरूप उत्तम वृत्ति धारण करून सर्व दुःखरहित समतेमध्ये राहतात. या विचित्र जगज्जालाला ते हंसतात. ते स्वतः निरामय असून विवेकोपदेशानें इतरांना उज्जीवित करतात. ज्यांचें अंतःकरण समता व मुदिता यांनीं युक्त असतें ते सर्व देवांकडूनहि पूजिले जातात. तो समाचित्त पुरुष दुसऱ्याच्या हितासाठीं आपल्या मुखचंद्रावर प्रकृतक्रमप्राप्त कोप जरी धारण करीत असला तरी तो अमृताप्रमाणेंच होतो. समदृष्टि पुरुष जें करतो, जें खातो, ज्याचें आक्रमण करतो व ज्याची स्तुति करतो त्याचेंच सर्व जन अनुकरण करतात. समदृष्टि पुरुषानें केलेलें जें शुभ किंवा अशुभ, फार दिवसांनीं केलेलें किंवा आज केलेलें कर्म, त्याचें लोक सुद्धां अभिनंदनच करतात. समदृष्टि पुरुष भयंकर, एकसारखी व मोठमोठी सुखदुःखें जरी येऊन कोसळलीं तरी यत्किंचित्हि विरस होत नाहीत. या समदृष्टीमुळेच शिबिराजा संतुष्टचित्तानें कपोताला आपलें अंग कापून मांस देता झाला. ज्याचें चित्त सम आहे असा अंगराजा आपल्यासमोर आपले शत्रु प्राणाहून प्रिय असलेल्या आपल्या भार्येला दुःख देत आहेत असे पाहूनहि मोहित झाला

नाहीं. त्रिगर्तेशानें समबुद्धीनें शेंकडों मनोरथांनीं प्राप्त झालेल्या पुत्राला आपल्या पणामध्ये—वाग्युद्धांत राक्षसानें जिंकलें असतां त्याच्या स्वाधीन केलें. सर्व राजांमध्ये श्रेष्ठ असा जो जनकराजा तो आपली नगरी जळत असतांना व ती उत्सवामध्ये भूषित झाली असतां एकसारख्या वृत्तीनें राहिला. समदर्शन शाल्वराजा न्यायानें इच्छित दक्षिणारूपानें ब्राह्मणास दिलेलें आपलें शिर आपल्या हातानें कमलदलाप्रमाणें कापता झाला. सौवीरराजानें समबुद्धीनें कुंदपुष्पांच्या ढिगाप्रमाणें व कैलास पर्वताप्रमाणें भासणाऱ्या ऐरावताला, इंद्राला जिंकून, जरी संपादन केलें होतें, तरी पुनः यज्ञांत ऋत्विजांच्या सांगण्यावरून इंद्राला परत दिलें. आपल्या देहयात्रेला कारण होणारा व्यवहार समबुद्धीनेंच करणारा 'कुंडप' नांवाचा मातंग एक गाय वेतन रूपानें ध्यावयाची ठरवून ब्राह्मणाच्या चिखलांत रुतलेल्या पांच गायी वर काढता झाला आणि आपली वेतन केलेली गायहि पुष्कर क्षेत्रीं समबुद्धीनें त्या ब्राह्मणाला देऊन तत्काल प्राप्त झालेल्या विमानांत बसला व देवत्वास प्राप्त झाला. कदंबवनराक्षस साम्याचा अतिशय अभ्यास करून सर्व भूतांचा क्षय करणारी राक्षसी वृत्ति सोडता झाला. बालचंद्राप्रमाणें सुकुमार असलेलाहि जडभरत समबुद्धित्वामुळे न्यायानें भिक्षापात्रांत प्राप्त झालेल्या अग्नाला एखाद्या लाडवाप्रमाणें भक्षण करता झाला. धर्मव्याध क्रूरव्यवहारपरायण असूनहि समबुद्धीच्या बलानें शरीर सोडून परमपदास प्राप्त झाला. नंदनवनांत असलेलाहि कपर्दन नांवाचा राजा खरोखर आपल्यावर सानुराग असलेल्या अप्सरांवरहि आसक्त झाला नाही. तोच आपल्या राज्याचा त्याग करून समाचित्तत्वामुळे विध्यारण्यांतील दलदलीच्या प्रदेशांत कांटेच्या झुडपांतहि दीर्घकाल निश्चल राहिला.

जे ऋषि, मुनि व देवांना पूज्य झालेले सिद्ध ते तपाचे क्लेश व भोग यांमध्ये समदृष्टि ठेवल्यामुळे उद्विग्न झाले नाहीत. राजे व दुसरे धर्मव्याधादि प्राकृत लोक या समदृष्टिबलाच्या अभ्यासानेच श्रेष्ठांच्या पूज्यत्वास प्राप्त झाले आहेत. सुबुद्धिमान् लोक या लोकी व परलोकी सिद्धि प्राप्त होण्यासाठी व पुरुषार्थप्रवृत्तीसाठी सतत समदृष्टीने रहातात. यास्तव मरणाची इच्छा करूं नये व जीविताची इच्छा करूं नये. यथाप्राप्त व्यवहार करीत कोणाचीहि हिंसा न करतां या जगांत समत्वामुळे ज्याला गुण व दोष एकरूप झाले आहेत, सुख व दुःख सम झाले आहे, उत्कृष्ट व निकृष्ट जातीचे प्राणी समान वाटतात व मान व अवमान तुल्य भासतात, तो जीवन्मुक्त प्रवृत्त व्यवहारामध्येहि आसक्ति ठेवीत नाही. तो पवित्रमूर्ति विलसनशील होऊन लोकानुग्रहासाठी देशांतून संचार करतो. १९८.

सर्ग १९९ वा.

१ मुक्तांना कमें केल्यापासून किंवा सोडल्यापासून जरी लाभ व हानि नाही, तरी ते सत्कर्मांचेच अनुष्ठान करितात.

श्रीरामः—हे मुने! नित्यज्ञानैकानिष्ठ झाल्यामुळे व आत्माराम झाल्यामुळे मुक्त पुरुष कर्मत्याग कां करीत नाहीत?

श्रीवासिष्ठः—ज्याची त्याज्य व ग्राह्य ही बुद्धि क्षीण झाली आहे, त्याच्या क्रिया-त्यागाचा तरी काय उपयोग? व क्रियेचा आश्रय केल्याने तरी त्याची काय हानि आहे? ज्ञानी पुरुषाला उद्वेग उत्पन्न करील असे या जगांत कांहीं नाही. त्यामुळे त्याला येथे त्याज्यहि कांहीं नाही; तसेच अवश्य अनुष्ठान करण्यासारखेहि त्याला कांहीं नाही. त्या-

मुळे ग्राह्य असेहि त्याला कांहीं उरत नाही. ज्ञानी पुरुषाला कर्मत्यागानेहि कांहीं फळ प्राप्त होत नाही व कर्माचा आश्रय केल्यानेहि कांहीं फळ नाही. जे जे वर्णाश्रमोचितत्वाने त्याला प्राप्त होईल ते ते तो तसेच करितो. रामा! हे शरीर आयुष्य असेपर्यंत निश्चयाने हालचाल करणारच! यास्तव ज्याचा उत्तम अभ्यास केला आहे अशा प्राप्त सदाचाररूपानेच त्याची हालचाल होवो. इतर प्रकाराने काय करावयाचे आहे! आपला प्राप्त क्रम सोडून अप्राप्त क्रम जर अवश्य स्वीकारावाच लागत असेल तर क्रियास्पंद दोन्ही अवस्थांमध्ये एकसारखाच प्राप्त आहे. मग आपला सत्क्रमच पुढे चालविण्यास कोणता दोष आहे? सम, स्वच्छ व निर्विकार बुद्धीने जे जसे सतत आचरण केले जाते ते सर्वदा निर्दोषच होय. रामा! या पृथ्वीवर पुष्कळ लोक निरनिराळ्या दृष्टीचे आहेत. शझणे लोक सुद्धां बहु प्रकारे अनेक दोषांमध्ये विहार करतात. आसक्तिरहित बुद्धीने प्राप्त स्थितीमध्ये ते विहार करीत रहातात. कांहीं जीवन्मुक्त या भूलोकी गृहस्थाश्रमाचा आश्रय करून रहातात. तुझ्यासारखे कांहीं वीतराग तज्ज्ञ राजपुत्र अनासक्त बुद्धीने व विक्षेपशून्य चित्ताने राज्य करतात. कित्येक प्रकृत वेदार्थव्यवहाराचे अनुवर्तन करणारे यज्ञ करून अवशिष्ट राहिलेले अमृतसंज्ञक अन्न खातात व नित्य अग्नि-होत्रामध्ये स्थित असतात. कित्येक चार वर्णांमध्ये ध्यान, देवपूजन इत्यादि स्वक्रिया करीत राहतात. ते आपापल्या वर्णाश्रमाप्रमाणे निरनिराळे आचरण करतात. कित्येक महाशय मनामध्ये सर्वपरित्याग करून तज्ज्ञ असूनहि बाहेर अज्ञाप्रमाणे सर्व कर्मांमध्ये तत्पर होऊन राहतात. जेथे स्वप्नांतहि एखादा मनुष्य दिसत नाही, अतिमुग्ध हरणे मात्र

संचार करीत असतात, अशा शून्य वनभूमी-
मध्ये कित्येक ध्यानपरायण होऊन राहतात.
पुण्यवानांनी ज्याचे सदा सेवन केले आहे व
पुण्याचा जेथे मोठा संचय होतो, अशा सम-
शाली सदाचरणाने युक्त असलेल्या पुण्यतीर्थ,
मुनि-आश्रम अशा ठिकाणी कित्येक राहतात.
कित्येक समचित्त पुरुष रागद्वेषाचा परिहार
करण्यासाठी आपला देश सोडून दुसऱ्या
देशांतील एखाद्या स्थानाचा आश्रय करून
राहतात. कित्येक ज्ञानी संसाराचा उच्छेद
करण्यासाठी एका वनांतून दुसऱ्या वनांत,
नगरांतून ग्रामांत, एका स्थानांतून दुसऱ्या
स्थानांत व एका पर्वतावरून दुसऱ्या पर्वतावर
भ्रमण करीत राहतात. श्रेष्ठ पुरी जी वाराणशी
तिच्यामध्ये, पावन प्रयागांत, श्रीपर्वतावर,
सिद्धपुरामध्ये, त्याचप्रमाणे बदरी-आश्रमांत,
अतिपुण्यवान् शालग्रामांत, कलापग्रामांत, पवित्र
मथुरेमध्ये, कालंजर पर्वतावर, महेन्द्र पर्वता-
वरील वनगुल्मांत, गंधमादनाच्या शिखरावर,
दर्दुर पर्वताच्या कड्यावर, सह्याद्रीच्या पठारा-
वर, विंध्यपर्वताच्या कड्यावर, मलयपर्वताच्या
मध्यभागी, कैलासपर्वताजवळील वनांत, ऋक्ष
वान् पर्वताच्या दऱ्यांत व या अशाच दुसऱ्याहि
वनांमध्ये व स्थानांमध्ये पुष्कळ लोक तपश्चर्या
करीत रहातात. अनेकांच्या अनेक दृष्टि
असतात. आपापल्या प्रारब्धभोगानुसार
त्यांच्या त्या दृष्टि बनलेल्या असतात. कित्ये-
कांनी संन्यासविधीने आपला आचार सोडलेला
असतो. कित्येक ब्रम्हचर्यादि आश्रमधर्मांमध्ये
तत्पर असतात. कित्येक ज्ञानी नित्य उन्मत्ता-
प्रमाणे आचरण करितात. कित्येक स्वदेश-
रहित होऊन राहतात. कित्येकांनी आपले
स्थानमात्र सोडलेले असते. कित्येक आपल्या
गृहांतच आसक्त असतात व कित्येक भ्रमण
करीत रहातात, या महात्म्यांतील कित्येक

देव अंतरिक्षामध्ये वास करितात व दैत्यादिक
पातालामध्ये निमग्न असतात. त्यांनी या
लोकांचे परिवर्तन उत्तम प्रकारे जाणलेले असते.
ते सम्यग्दर्शनाने निर्मल झालेले असतात.
कित्येकांच्या बुद्धि जागृत झालेल्या असतात.
त्यांनी दृश्याचा आदि-अंत पाहिलेला असतो.
कित्येकांच्या बुद्धि चांगल्या प्रबुद्ध झालेल्या
नसतात. त्यामुळे त्यांची चित्ते संशयग्रस्त
होतात. कित्येक पापाचरणापासून निवृत्त
झालेले असतात. कित्येक सुजनांचे अनु-
वर्तन करीत असतात. कित्येकांच्या मति
अर्धप्रबुद्ध झालेल्या असून ज्ञानाभिमानाने ते
सदाचार सोडतात व उभयतः भ्रष्ट होतात.
रामा! याप्रमाणे या जनसमूहामध्ये जन्मरूपी
सागरांतून तरून जाण्याची इच्छा करणारे
पुष्कळ जीव प्रारब्धानुसार अनेक दृष्टि धारण
करून बहुतप्रकारे रहातात. पण बाबारे! संसा-
राचे उलंघन करण्यास केवल वनवासित्वच
उपयोगी नाही. स्वदेशामध्ये रहाणे याचाहि
कांही उपयोग नाही. कष्टकर तपश्चर्या हेहि
त्याचे साधन नाही. क्रियेचा केवल संन्यास
केल्याने मोक्ष मिळत नाही. किंवा क्रियेचा
आश्रय केल्यानेहि बंध निवृत्त होत नाही. सत्क-
र्माचरणामध्ये विचित्र फलसमूह निष्पन्न होतिल,
असे केल्यानेहि संसाराचे उलंघन होत
नाही. तत्त्वज्ञानरूप स्वभाव हाच संसारसागरां-
तून तरून जाण्याचा उपाय आहे. ज्याचे
मन अत्यंत आसक्तिरहित असते, तोच भवसा-
गरांतून तरून जातो. असंसक्तचित्त मुनि सतत
शुभाशुभ क्रिया करीत असला किंवा त्याची
परिहार करीत असला, तरी तो पुनः संसारस-
प्राप्त होत नाही. पण जो दुर्मति आपले मन विष-
यांत आसक्त ठेवतो तो शुभ कर्मांचे आचरण व
अशुभ कर्मांचा त्याग जरी करीत असला किंवा
शुभाशुभ क्रिया मुळीच करीत नसला तरीहि

तो आत्मवंचक पुनः संसारांत निमग्न होतोच. असें जर आहे तर मनाचेंच विषयापासून निवारण करावें किंवा त्याला मारावें. (तत्त्व-ज्ञानाचें काय कारण आहे, या शंकेचें समाधान करतात-) ज्याप्रमाणें मधाच्या भांड्यावर लोलुप झालेल्या माशाचें निवारण करतां येणें शक्य नसतें, त्याचप्रमाणें जिनें विषयरसाचा आस्वाद घेतला आहे अशा सुखदुःख देणाऱ्या मतीचें निवारण करणें किंवा तिला मारणें शक्य नाही. एखादे वेळीं भाग्यवशात् साधन-चतुष्टयसंपत्ति प्राप्त होऊन श्रवणादि उपायांनीं आत्मावलोकनामध्ये आपोआपच प्रवृत्ति होते. आत्मावलोकनामुळे तत्त्वप्राप्ति होऊन निर्मलतेस प्राप्त झालेले चित्त निर्द्वंद्व, असंशक्त व अनामय होतें. अचित्तत्वास प्राप्त झालेल्या सत्त्वरूप चित्तानें सम होऊन चित्तादि सर्व प्रपंचाचा अधिष्ठानांश जो आत्मा त्याचें रूप धारण करून रहा. हे महात्मन् रघुतनय ! ज्या-नें परमार्थाला जाणलें आहे, रागादि दोषांना सोडलें आहे व ज्याचा आत्मा स्वरूपानें उदय पावला आहे असा समचित्त, निःशोक, महानात्मा होऊन निःशंक रहा. कारण जन्ममरण-रहित पावन ब्रम्हपद तूंच आहेस. विमलब्रम्ह-रूप जगामध्ये प्रकृतिरूप, मलरूप, विकाररूप, उपाधिरूप, तद्धोधरूप, इच्छा, प्रयत्न, हान, उपादान, भोग इत्यादिरूप कोठेंच कांहीं नाही. तर अकृत्रिम चिद्धाम ब्रम्हच आहे. तें स्वतः स्वानुभवानेंच 'अहं' असें मानून तूं एक, निःशंक होऊन रहा. हे भाग्यवाना ! तुझ्या ज्ञानबोध-नासाठीं याहून आणखी अधिक शुभ उपदेश नाही. कारण आद्य ज्ञानसार मीं तुला पूर्ण-पणें सांगितलें आहे आणि तूंही आतां विदित-वेद्य झाला आहेस. तुला सर्व ज्ञेय साक्षात् कळलें आहे.

श्रीवाल्मीकिः—मुनिनायक वसिष्ठ शेवटीं

असें बोलून व राघव शुद्ध बुद्धीनें ब्रम्हपदाला प्राप्त झाला असतां व त्यामुळेच सर्व एषणा-शून्य झाला असतां आणि सर्व सभा ध्यानामध्ये तल्लीन झाल्याप्रमाणें राहिली असतां त्या समेत स्वतः ब्रम्हरसायनाचा आस्वाद घेण्यामध्ये तत्पर होऊन मुकाट्यानें बसला. जसा भ्रमर कमलपटलावर गुंजारव करून मकरंद पिण्यास प्रवृत्त झाला असतां मुकाट्यानें बसतो, तसाच मुनि वसिष्ठ मुकाट्यानें बसला. १९९.

सर्ग २०० वा.

१. सिद्धांचा साधुवाद. २. दुंदुभिध्वनीसह पुष्पवृष्टि, व ३ गुरुपूजामहोसत्वाचा आरंभ यांचें वर्णन.

श्रीवाल्मीकिः—याप्रमाणें निर्वाणवाक्यांचा संदर्भ समाप्त झाला असतां, मुनिनायक वसिष्ठ क्रमप्राप्त शेवटच्या वाक्याची समाप्ति करीत मुकाट्यानें बसला असतां, निर्विकल्प समाधाना-मध्ये तो समत्वास प्राप्त झाला असतां, सर्व सभाजन शांत व स्वच्छ मनोवृत्तीनें युक्त होऊन राहिले असतां, निर्विकल्प समाधानक्रमानें श्रवणाच्या योगानें शोभणाऱ्या सर्व जनांचा प्रत्यगात्मा सन्मात्रत्वाच्या पराकाष्ठेस पोचला असतां, त्यामुळेच परमपावनत्वास प्राप्त झाला असतां, आकाशकोटरांत राहणाऱ्या व पूर्वींच मुक्तचित्त झालेल्या सनकादि सिद्धांचा आकाश-व्यापी प्रशंसावाक्यानें, त्याचप्रमाणें सभेमध्ये स्थित असलेल्या विश्वामित्रप्रभृति आत्मज्ञ मुनींच्या प्रशंसावाणीनें मोठा कोलाहल झाला; त्यानें सर्व दिशा व्यापून टाकल्या. ज्यांच्या छिद्रांतून वायु शिरला आहे, अशा वेळेंच्या मधुर ध्वनीप्रमाणेंच तो ध्वनि सर्वांना आल्हाद देता झाला. त्या सिद्धांच्या साधुवादां-

बरोबरच एकाएकी देवदुंदुभि वाजुं लागल्या. त्यांच्या प्रतिध्वनीने सर्व पर्वत भरून गेले. देव-दुंदुभीच्या ध्वनीबरोबरच चोहोंकडून तुषार-वृष्टीसारखी सुंदर पुष्पवृष्टि झाली. तिने सर्व दिशांना आच्छादित करून सोडले. पुष्पौघाने ज्याने सर्व सभास्थान भरून टाकले आहे, ध्वनीने ज्याने पर्वतांच्या दऱ्या भरून टाकल्या आहेत, रजाने ज्याने आकाशाला रंजित केले आहे व सुगंधाने ज्याने वायूला सुवासित केले आहे, असा तो साधुवादशब्द, देवदुंदुभीचा ध्वनि व पुष्पवृष्टीचा घोष यांचा सम-वाय अतिशय शोभला. त्या समवायाने सर्व सभ्यांचे नेत्र अंतरिक्षाकडे लावले व त्यांच्या किरणजालाने सर्व भाग कृष्णवर्ण होऊन गेला. हरिण, हत्ती, घोडे, पक्षी व पशु आपले कान वर उभारून तो ध्वनि ऐकू लागले. विस्मित व सभय झालेल्या बालकांनी व स्त्रीजनांनी आपले नेत्र वर करून त्याच्याकडे पाहिले. विस्मयाने चकित झालेल्या राजसमूहाने त्याच्याकडे किंचित हस्ययुक्त वदनानेच पाहिले. पुष्पांच्या संतत वृष्टीने, शब्दांच्या अतिशय शोभेने व त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या संरंभाने भूमि व अंतरिक्ष यांमधील भाग अलौकिक चमत्कारास प्राप्त झाला. पुष्पवृष्टीने व मकरंदाने क्षालन केलेले, आणि शब्द करणाऱ्या प्राण्यांनी पुण्यशब्दयुक्त केलेले आकाश वाजविलेल्या शेंकडों शंखांच्या योगाने त्या राजगृहाच्या समत्वास प्राप्त झाले. देव व चारण यांच्या योगाने सर्व भुवन अनेक प्रकारच्या आवाजांनी भासुर झाले व त्यामुळे तेहि ज्यांत मोठा उत्सव चालला आहे असे होऊन पुष्पांनी भूषित झालेल्या दशरथाच्या गृहाप्रमाणेच शोभले. ज्याप्रमाणे सागरांतील कल्लोल समुद्रतीरावर येतो, त्याप्रमाणे दुंदुभीचे शब्द, सिद्धांची वाक्ये व पुष्पांचा भर, ही सर्व

एकाच काली दिगंती गेली. तो देवांचा संरंभ एका क्षणांत शांत झाला असतां सिद्धांची ही वाक्ये ऐकू आली.

सिद्धः—सिद्धसंग्रामध्ये कल्पाच्या आरं-भापासून आजवर हजारों मोक्षोपाय आम्ही व्याख्यानांच्या योगाने प्रकट केले व ते दुस-ऱ्यांनी ऐकलेहि. पण ते अशा प्रकारचे नव्हते. या मुनींच्या वाक्यविलासाने पशु, पक्षी, स्त्रिया, बालक व सर्वहि शांतीला प्राप्त होतात, यांत कांहीं संशय नाही. या मुनीने दृष्टांत, हेतु, युक्ति यांच्या योगाने रामाला जसा बोध केला आहे, तसा साक्षात् अरुंधतीलाहि केला असेल की नाही, याचीहि शंका आहे. या मोक्षोपायांनीं तिर्यक् प्राणीहि निरुपद्रव होऊन मुक्त होतील. मग याचे श्रवण केल्यावर मनुष्य कां मुक्त होणार नाहीत? आपल्या श्रवणरूपी अंजलींनीं हे ज्ञानामृत प्राशन करून आम्ही श्रेष्ठ श्रीला प्राप्त झालो आहो. आमच्या सिद्धि आज पूर्णपणे नवीन झाल्या आहेत.

अयोध्यावासी जन अशा प्रकारचीं सिद्धवाक्ये ऐकत असतां त्या सभेला कमलादि पुष्पांच्या वृष्टीने परिपूर्ण झालेली पहाते झाले. मंदारादि महापुष्पांच्या समूहांनीं ते सभास्थान आच्छादित होऊन गेले. तेथे पुष्पांचे मोठमोठे ढगि जमले. पारिभ्रद्र नावांच्या कल्पलतागुच्छांनीं त्या सभास्थानांतील अंगणभूमि अगदी भरून गेली. पारिजातपुष्पांनीं सर्व भूतल आच्छादित होऊन विराजमान झाले. हरिचंदनाचीं पुष्पे राजांच्या मुकुटमणींच्या अग्रांवर अडकून राहिली. पाण्याने भरलेले मेघ जसे खाली लोंबकळतात, त्याप्रमाणे पुष्पभारामुळे त्या सभेची छते लोंबकळू लागली. अशा प्रकारच्या सभेला पहाणारा तो लोकसमूह निरनिराळ्या तत्कालोचित प्रशंसावाक्याने उद्युक्त होऊन वसिष्ठमुनीची पूजा करूं लागला. सर्व इंद्रिय-

समूहांनी तो समाज नम्र झाला. कुसुमांजली-सह त्याने त्या ऋषीला प्रणाम केला. त्यानंतर त्या राजांच्या प्रणामांची परंपरा किंचित् शांत झाली असतां ज्याने आपल्या हातांत अर्घ्यपात्र घेतलें आहे, असा राजा दशरथ असे बोलला.

दशरथः—हे अरुंधतीपते! क्षय व अतिशय यांनी रहित अशा परम आत्मवस्तूच्या बोधानें अंतःकरणामध्ये परिपूर्णता उत्पन्न झाली आहे. तुज पूज्य महात्म्याचें पूजन ज्या-मुळें होईल अशी योग्य वस्तु या भूलोकीं नाही व स्वर्गलोकीं देवांमध्येहि अशी वस्तु दिसत नाही. पातालांतहि अशी वस्तु आढळत नाही. तथापि हे ब्रह्मन्! मी माझे अवश्य कर्तव्य असें हें शास्त्रलोकप्रसिद्धिप्राप्त गुरुपूजन सफल करण्यासाठीं कांहीं थोडीशी प्रार्थना करतो, त्याबद्दल आपण माझ्यावर कोप करूं नये. मी आपल्या पत्नीसह हें शरीर, दोन्ही लोकीं अत्यंत शुभ असलेलें राज्य व सर्व भृत्य यांचें समर्पण करून आपलें पूजन करतो. हे प्रभो! हें सर्व तुमचें आहे. तुमच्या आश्रमाप्रमाणेच हें तुमच्या अधीन आहे. आपली जशी इच्छा असेल त्याप्रमाणें आपण हें सर्व वाटेल त्या कार्यांत नियुक्त करा.

श्रीवासिष्ठः—आम्ही ब्राह्मण केवळ प्रणामानेंच संतुष्ट होणारे आहोंत. आम्ही नुसत्या प्रणामानेंच प्रसन्न होतो व तो प्रणाम तुं केलाच आहेस. राज्याचें रक्षण कसें करावें तें तुंच जाणतोस व तें तुलाच शोभते; यास्तव तें तुमें तुलाच असूं दे. अरे बाबा ब्राह्मण कधीं राजे झाले आहेत का?

दशरथः—मुने! आपण परमपुरुषार्थरूप मोक्ष देऊन जे अनंत उपकार केले आहेत त्यां-

१ ब्राह्मण म्हणविणारांनीं भगवान् ब्रह्मिष्ठांचें हें वचन अवश्य लक्षांत ठेवावें.

पुढें या राज्याची काय किंमत आहे! यास्तव आम्हांला 'तै ध्या' असें म्हणण्याचीहि लाज वाटते. करितां आपल्याला जसें योग्य दिसेल तसें करा.

श्रीवाल्मीकिः—राजा दशरथ असें बोलत आहे तो राम पुष्पांजलि समर्पण करून व नम्र होऊन त्या महागुरूच्या पुढें असें वाक्य बोलला.

श्रीरामः—महाराजांना ज्याने निरुत्तर केलें आहे अशा हे मुने! केवळ प्रणाम हीच एक ज्याच्यापाशीं सर्वोत्कृष्ट वस्तु आहे असा हा राम आपल्या चरणांवर मस्तक ठेवीत आहे.

असें बोलून त्याने त्यांच्या दोन्ही पायांवर मस्तक ठेवलें. ज्याप्रमाणें वनपर्वताच्या पायथ्यावर पल्लवावर सांचलेलें दंव सोडतें, त्याप्रमाणें त्याने त्यांच्या चरणावर वंदनपूर्वक पुष्पांजलि समर्पण केली. त्या वेळीं त्या नीतिकुशल दशरथपुत्राचे नेत्र आनंदाश्रूंनीं भरून आले. त्याने त्या गुरूला परमभक्तीने पुनः पुनः प्रणाम केला. त्यानंतर लक्ष्मण, शत्रुघ्न व त्यांच्यासारखे जे दुसरे त्यांच्याजवळ बसले होते त्या सर्वांनीं मुनीश्वराला तत्काळ प्रणाम केला. दूर असलेल्या लोकांनीं दुरूनच प्रणाम केले व तेथूनच पुष्पांजलि समर्पण केली. राजे, राजपुत्र व मुनि त्याला प्रणाम करूं लागले. त्या प्रसंगीं तेथें बर्फाच्या योगानें हिमालयपर्वत जसा आच्छादित होतो त्याप्रमाणें तो मुनि पुष्पांजलि-वृष्टींनीं आच्छादित झाला. याप्रमाणें झालेला तो सभाक्षोभ शांत झाला असतां, त्याचप्रमाणें प्रणामांचा प्रकारहि थांबला असतां ब्रह्मिष्ठांना एका गोष्टीची आठवण झाली. आपण मान्य मुनींच्या पुढें हा उपदेश केला आहे, पण त्याविषयीं कोणाला विषाद वाटेल; त्यांत कांहीं दोष आहेत, असाच कोणाला संशय येईल. म्हणून आपल्या चरित्रानेंत सर्व लोकांना

विनय शिकविण्यासाठी त्याने आपल्या दोन्ही हातांनी पुष्पांचा ढीग दूर केला व शुभ्र अभ्रांतून चंद्र जसा दिसावा त्याप्रमाणे त्याने आपले मुख सर्वांना दाखविले. (आपल्या या सत्य शास्त्राविषयीहि लोकांच्या मनांत संशय येईल, कोणाला ते सदोष वाटेल, कोणाला निर्दोष वाटेल. यास्तव या मान्य मुनींना कांहीं प्रश्न करणे अवश्य आहे, असे समजून ते करण्यासाठी त्याने फुलांनी आच्छादित झालेले आपले मुख फुले दूर करून प्रकट केले असा याचा भावार्थ.) सिद्धांचे वचन शांत झाले असतां, नगाच्यांचा घोष थांबला असतां, आकाशांतून होणारी पुष्पवृष्टि बंद झाली असतां व सर्भेतील कोलाहल शांत झाला असतां रामादिकांनी प्रणाम केल्यावर आपला पूजा करणारा समाजन अव्यग्र होऊन आपल्या स्थानी स्थिर स्थित झाला असतां, वारा थांबला म्हणजे मेघ जसा स्थिर होतो त्या प्रमाणे सर्व जनसमूह अव्यग्र झाला असतां, धन्यतावाद ऐकणारा अनिद्यात्मा मुनिनायक वसिष्ठ विश्वामित्राला मृदुस्वराने असे बोलला— ' हे गाधिकुलोत्पन्न मुने ! हे वामदेवा ! हे निमे ! हे क्रतो ! हे भरद्वाजा, हे पुलस्त्य, हे अत्रे, धृष्टे, नारदा, शांडिले, भासा, भृगो, भारंडा, वत्सा व वात्स्यायना ! त्याचप्रमाणे हे इतर मुनीनो ! तुम्ही सर्व अतिशय मान्य, पूज्य व तत्त्वज्ञ असूनहि हे माझे तुच्छ वचन ऐकलेत ! यांत मी जे कांहीं सांगितले नसेल किंवा जे अर्थशून्य किंवा निरर्थक असेल ते मजवर अनुग्रह करून तुम्ही आतां सांगा. ' (भगवान् वसिष्ठांची ही विनयोक्ति लोकांना विनयाचे शिक्षण देण्यासाठी व ग्रंथाची निर्दोषता प्रकट करण्याकरितां आहे.)

सभ्यः—(विश्वामित्रादि वर संबोधिलेले सर्व मुनि म्हणाले) हे ब्रह्मन् ! केवल परमार्थैक्यशाली अशा वसिष्ठवचनांत दुरर्थादि असेल

ही आम्ही आज नवीनच वाणी ऐकली. अग्नि जसा सुवर्णाला मलरहित करतो, त्याप्रमाणे आमच्या अनंत जन्मांतील दोषांमुळे आमच्या मनावर सांचलेला मल तूं आज काढून टाकलास. ब्रम्हामध्ये विस्तारलेल्या व परमामृताने शीतल झालेल्या अशा तुझ्या या वाणीने, हे विभो ! चंद्रदीप्तीने कुमुदे जशी विकसित होतात, त्याप्रमाणे आम्ही विकसित झालो आहो. सर्व प्राण्यांस महाबोध देणाऱ्या तुज मुनिनायकास—नित्य गुरुंस आम्ही सर्व प्रणाम करतो.

श्रीवाल्मीकिः—मुनिनाथ जो वसिष्ठ त्यास असे बोलून दीर्घ मेघरवाप्रमाणे एका शब्दाने 'पुनः तुला नमस्कार असो' असे ते ह्मणाले. मेघ हिमालयपर्वताला हिमाने जसे आच्छादित करतात त्याप्रमाणे आकाशांतून सिद्धांनी केलेल्या पुष्पवृष्टीबरोबरच त्या ऋषींनीहि पुष्पांजलीचा वर्षाव करून वसिष्ठमुनीस झांकून टाकले. त्याचप्रमाणे राजा दशरथ व विष्ण्वतार राम यांची त्यांनी पूजा केली. कारण राम चार अंशांनी अवतीर्ण झालेला माधवच आहे हे ते सर्व जाणत होते.

सिद्धः—साक्षात् चतुरात्मा नारायणच अशा या भ्रात्यासह जीवन्मुक्त राजकुमार रामाला आम्ही नमस्कार करतो. ज्याच्या ठिकाणी त्रिकाली नष्ट न होणारी राजचिन्हे आहेत अशा व चतुःसमुद्रवल्यांकित पृथ्वीचे रक्षण करणाऱ्या राजा दशरथालाहि आम्ही वंदन करतो. कारण तो श्रीरामाचा जनक असल्यामुळे धन्य आहे. मुनिसेनेचा स्वामी, अत्यंत तेजस्वी, जणुंकाय सूर्यच असा वसिष्ठहि धन्य आहे. अति प्रसिद्ध तपोनिधि विश्वामित्रहि धन्य आहे. कारण या सर्वांच्याच प्रभावाने भ्रांति व क्षोभ यांचा नाश करणाऱ्या या श्रेष्ठ ज्ञानयुक्तीला आम्ही सर्वांनी श्रवण केले.

श्रीवाल्मीकिः—असे बोलून सिद्धांनीं आकाशांतून सभेमध्ये पुनः पुष्पवृष्टि केली आणि संतुष्टचित्त होऊन ते मुकाट्याने बसले. ज्याप्रमाणे आकाशांतील सिद्ध त्या लोकांची प्रशंसा करून लागले त्याचप्रमाणे सभेतील लोक पुष्कळ स्तुतीसह सिद्धांचे पूजन करते झाले. आकाशचर महर्षि, देवगण, भूचर ब्राम्हण व राजे, उभयचर मुनीश्वर याप्रमाणे आपापल्या सामर्थ्यानुसार सर्व लोकांची कुसुम-अर्घ्यांसह उच्चवाणीने पूजा करते झाले. २००.

सर्ग २०१ वा.

१ गुरूने आदराने विचारले असतां रामाने आपली पूर्णानंदपदी विश्रांति प्रकट केली.

श्रीवाल्मीकिः—नंतर सभेतील साधुवाद हळूहळू शांत झाला असतां, ज्ञानोपदेशास प्राप्त होऊन सर्व राजे जणुं काय उल्लसित झाले असतां, ज्यांचा संसारभ्रम शांत झाला आहे असे जन आपल्या अज्ञदर्शेतील चरित्राला, सत्य तत्त्वाला साक्षात् पहाणाऱ्या चित्ताने हंसत असतां, सभेतील लोक आपली चित्तवृत्ति आपल्या साक्षी आत्म्याकडे लावून चिदेकरस आनंदाचा साक्षात् अनुभव घेण्यास तत्पर झाले असतां, विवेकी सभाजन शांत चित्ताने जणुंकाय ध्यान करीत बसले असतां राम आपल्या भ्रात्यासह पद्मासन घालून हात जोडून, ज्ञानाने सुशोभित झालेल्या गुरुमुखाकडे पहात बसला असतां, राजा दशरथ जणुंकाय ध्यानच करीत असल्याप्रमाणे अंतःकरणांत आदि, मध्य व अंत या तिन्ही काळी पावन जीवन्मुक्तिरूप स्थितीचा अनुभव घेत असतां, मक्तांच्या पूजेचे ग्रहण करण्यासाठी एक क्षणभर मुकाट्याने बसून मुनि

वासिष्ठ स्पष्टपणे म्हणाला—‘हे राजीवनयना, स्वकुलाकाशांतील चंद्रा रामा ! आतां तुला आणखी काय ऐकण्याची इच्छा आहे ? तुला जे अभिमत असेल ते स्वेच्छेने सांग. तूं आतां ही कोणत्या प्रकारची स्थिति अनुभवीत आहेस ? हा जगदाभास कोणत्या प्रकारचा पहात आहेस, ते मला सांग.’

त्या मुनीने असा प्रश्न केला असतां गुरूच्या मुखाकडे अवलोकन करणारा तो राजकुमार स्पष्ट, मृदु व निर्भय असे वचन बोलला—

श्रीरामः—हे प्रभो ! तुझ्या प्रसादाने मी परम निर्मलतेस प्राप्त झालो आहे. ज्याच्यावरील सर्व मेषकलंक शांत झाला आहे असा पूणचंद्र हेच ज्यांतील चिन्ह आहे त्या शरदृतूतील नभस्तलाप्रमाणे माझे चित्त निर्मल झाले आहे. माझ्या संसाररूपी अनर्थात पाडणाऱ्या सर्व भ्रांति शांत झाल्या आहेत. मी आपल्या शुद्ध स्वरूपाने स्वच्छ आकाशाप्रमाणे स्थित आहे. माझ्या सर्व हृदयग्रंथि शांत झाल्या आहेत. माझे सर्व विषय निवृत्त झाले आहेत. माझी बुद्धि स्फटिकाच्या गृहांतील मध्यस्फटिकाप्रमाणे स्वच्छ होऊन राहिली आहे. विक्षेपशून्य झालेले माझे मन आणखी कांहीं ऐकण्याची किंवा संपादन करण्याची इच्छा करीत नाही, तर ते निजल्याप्रमाणे परम दृष्टीला प्राप्त होऊन राहिले आहे. त्याने सर्व विषयस्मरण व विषयानुसंधान टाकले आहे. त्याचे भोगांविषयीचे संकल्प पार नाहीसे झाले आहेत व त्याचे सर्व कौतुक मावळले आहे. हे मुने ! माझे मन अशा प्रकारे शांत झाले आहे. भगवन् ! मी जागा असतांनाच या जगस्थितीविषयी शांत झालो आहे. सर्व प्रकारे मी विक्षेपशून्य झालो आहे. मी या वेळी मानसविषयालोचनरहित

व इंद्रियविषयालोचनरहित होऊन जणुंकाय स्वस्थ झोंप घेत आहे. वस्तुतः मला स्वप्न-भानहि नाहीच. कारण ती अवस्थाहि मिथ्या आहे. अर्थात् मी तुर्यावस्थेतच स्थित आहे. आशेने विव्हल झालेल्या व देहालाच मी म्हणणाऱ्या माझ्या पूर्वीच्या आत्मस्थितीला अतिशय हंसून आपल्या उपदेशवाक्यांनी आंत स्वस्थ राहिलो आहे. माझ्या मनांत आतां मी कोणत्याहि प्रकारचा संशय उरला नाही. मला आतां उपदेशाची गरज नाही. त्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या दुसऱ्या कोणत्याही फलाची आवश्यकता नाही, शास्त्रांची गरज नाही, बंधूंची गरज नाही व त्यांचा त्याग करूनहि कांहीं मिळवावयाचें नाही. ज्याचें चित्त प्रत्यगात्ममात्र प्रतिष्ठित आहे, असा मी आतां अक्षय जीवन्मुक्तस्थितीचा अनुभव घेत आहे. ही स्थिति म्ह० असुरादिकांच्या क्षोभांनीं रहित अशी जी स्वर्गातील साम्राज्यस्थिति त्यासारखीच आहे. मी बाह्यदृष्ट्या नेत्रादि अंगांनी युक्त जरी आहे, तरी या जगाला आकाशाहूनहि अतिशय स्वच्छ चिन्मात्ररूपच पहातो; अज्ञाप्रमाणे त्याला जड पहात नाही. हें जगत् आकाशमात्रच आहे, हा माझा एकनिश्चय आहे. हें जगत् मोहनिद्रेसह बाधित झाले असतां या दृश्य नामक आकाशांत अक्षय असलेला मी सदाच जागत आहे. पुढचें कार्य आपल्या इच्छेप्रमाणे, वर्तमान कार्य यथाप्राप्त व भूतकार्य यथास्थित जसे आपण मला सांगाल त्याप्रमाणे मी फलाभिसंधि सोडून गुरुशास्त्रानुसार करीन. मी मनामध्ये संतुष्ट होत नाही. इष्टप्राप्ति झाली असतां बाहेर देहाने हृष्टपुष्ट होत नाही. अनिष्टप्राप्ति झाली असतां मी रडत नाही. आपलें अवश्य कर्तव्य असलेलें लौकिक वैदिक कार्य करतो. मी आतां एक आहे. भ्रांति माझ्यापसून दूर निघून गेली

आहे. या सर्गाचें वाटेल तें होवो, प्रलयवात सोसाव्यानें वाहो, किंवा हा देश शून्य होवो, मी स्वरूपामध्ये स्वस्थ आहे. मी विश्रांति पावलों आहे. बाह्य इंद्रियांनीं अलक्ष्य झालों आहे आणि मनानेहि दुर्लभ झालों आहे. मी निरामय झालों आहे. मुने! आकाशाला मुठीत जसे धरतां येत नाही, त्याप्रमाणे तृष्णांकडून मी बांधला जात नाही. ज्याप्रमाणे सुवास वृक्षावरील पुष्पापासून निघून अंतरिक्षांत जाऊन रहातो, त्याप्रमाणे मी या देहांतून निघून म्ह० देहाभिमान सोडून सम स्थित आहे. ज्याप्रमाणे सर्व राजे सुखाने विहार करीत असतात, ते प्रबुद्ध असले किंवा अप्रबुद्ध असले तरी राज्यांतील अनेक कर्तव्यांत व्यग्र असतात, त्याप्रमाणे मीहि स्वकर्तव्य आचरीन, पण त्या वेळीं मी आपला हर्ष, विषाद व आशा शांत करीन. सर्वत्र एक समदृष्टि ठेवीन. स्वरूपामध्ये निःशंक राहीन आणि अशा स्थितीत राहून प्राप्त कर्तव्य करीन. भगवन्! विषय व ऐश्वर्य यांच्या आनंदाहूनहि श्रेष्ठ असलेल्या ब्रह्मानंदाने मी सुखी झालों आहे. म्हणूनच मी या शरीरांत विषयसुखाची इच्छा करीत नाही, तथापि मी लौकिकांत सामान्य जनाप्रमाणे रहातो. यास्तव हे प्रभो! मला सेवादि कार्यामध्ये यथेच्छ नियुक्त करा. एखादा बालक जसा खेळ खेळतो, त्याप्रमाणे मी सर्व शंका सोडून व एक शुद्ध आत्मदृष्टि होऊन हें शरीर असेपर्यंत प्राप्त झालेल्या संसारस्थितीचें परिपालन करीन. हे मुनीश्वर! तुमच्या प्रसादाने मी आतां सर्व शंकाशून्य झालों आहे. यास्तव खाईन, पिईन, आनंदाने राहीन व आपली प्राप्त क्रियाहि करीन.

श्रीवसिष्ठः—अहाहा! मोठ्या संतोषाची गोष्ट आहे की, हे रामा! तूं मोठ्या पुण्यपदाला प्राप्त झालास. ज्या पदामध्ये स्थित

झालेले लोक शोक करीत नाहीत, ते हे आदि-
मध्य-अंतःशून्य पद आहे. आकाशांत जसे
आकाश असते, त्याप्रमाणे सर्वत्र सम, पूर्ण,
शीतल व शांत अशा स्वात्म्यामध्ये स्वतःच
तुं विश्रांतीला पूर्णपणे प्राप्त झाला आहेस.
मोठ्या संतोषाची गोष्ट आहे की, तुं शोक-
रहित झाला आहेस. मोठ्या भाग्यामुळेच तुं
असा स्वरूपामध्ये स्थित झाला आहेस. इहलोक
व परलोक यांतील दृष्ट, अदृष्ट, श्रुत अनर्था-
विपर्यायीची तुझी शंका शांत झाली, ही फार
मोठी समाधानाची गोष्ट आहे. अरे बालका ! तुं
आत्मतत्त्ववेत्ता होऊन होऊन आपल्या भूत वर्त-
मान व भविष्यत्कुलसंततीला ज्ञानाने पावन
केले आहेस. आतां हे राघवा ! तुं या मुनिश्रेष्ठ
विश्वामित्राची इच्छा पूर्ण करून म्हणजे
त्याच्या यज्ञाला विघ्न करणारांचे निवारण करून
आपल्या पृथ्वीचा उपभोग घेत रहा. हे
सुभगा ! तुझ्याशी संगत झालेले पुत्रपौत्रांसह
भृत्य, बांधव व चतुरंग सैन्य असे दोन्ही
प्रकारचे लोक शरीरामध्ये निरामय, निर्भय व
व चित्तामध्ये सदा प्रसन्न होऊन स्वगृहामध्ये
सुखाने राहोत. २०१.

सर्ग २०२ वा.

१ ज्ञानाने दृष्ट झालेले राजे व राम यांचे वर्णन
व २ रामाच्या ज्ञाननिर्मल स्थितीचे कथन.

श्रीवाल्मीकिः—वसिष्ठांचे हे वचन ऐकून
सभेतील सर्व राजे व लोक अमृतधारांनी
वृष्टि केल्याप्रमाणे अंतःकरणाच्या शीतलतेस
प्राप्त झाले. कमलनयन राम पूर्ण चंद्राचा उदय
झाला असता क्षरिसागर जसा शोभतो, त्याप्र-
माणे आपल्या मुखचंद्राने शोभला. तत्त्वज्ञाना-
मध्ये विशारद असलेले वामदेमादि सर्व 'भगवा-

नाने आश्चर्यकारक ज्ञान सांगितले' असे
मोठ्या आदराने म्हणू लागले. ज्याचे अंतः-
करण शांत झाले आहे असा राजा दशरथ
आनंदाने शोभू लागला. अतिशय संतोषाने
त्याचे अंग रोमांचाने युक्त झाले व तो एक
प्रकारच्या नव्याच शोभेला प्राप्त झाला. ज्यांनी
ज्ञेयाला जाणले आहे, अशा पुष्कळ लोकांच्या
साधुवादकथा प्रवृत्त झाल्या असता ज्याचे
अज्ञान निवृत्त झाले आहे असा राम पुनः असे
वचन बोलला.

श्रीरामः—भगवन् ! हे भूतभव्येश ! अग्नी-
कडून सोन्याचे श्यामत्व जसे घालविले जाते,
त्याप्रमाणे आपण आमच्या अज्ञानाचे परिमा-
र्जन केले. आम्ही पूर्वी आमच्या शरीराला
आत्मा समजत होतो. पण हे प्रभो ! आतां
सर्वात्मदर्शी झालो आहो. मी आतां सर्वात्मक
होऊन संपूर्ण झालो आहे. या वेळीं सर्व
उपद्रवशून्य झालो आहे. माझ्या सर्व शंका
निवृत्त झाल्या आहेत. मी आतां चांगला जागा
झालो आहे. पुनरपि केव्हांहि खेद न पावण्या-
साठी आनंदित झालो आहे. मला चिरकाल
सुख प्राप्त झाले आहे. माझ्या परमपुरुषार्थाचा
आविर्भाव झाला आहे. माझा आतां अस्त केव्हांहि
होणार नाही. अहो, काय आश्चर्य आहे ! पवित्र व
शीतल ज्ञानजलाने आपण मजवर वर्षाव केला
आहे. त्यामुळे शरदतूतील कमलाप्रमाणे मी
आपल्या हृदयांत विकसित झालो आहे. ज्या
स्थितीमध्ये स्थित झालेल्या मला आज सर्व जगत्
अमृतमय झाले आहे ती ही श्रेष्ठ पदवी मला
आज तुमच्या प्रसादाने प्राप्त झाली आहे;
माझी मति आंतल्या आंत प्रसन्न झाली आहे.
त्यामुळे माझा सर्व शोक निवृत्त झाला आहे.
शांतीमुळे माझे हृदय शुद्ध होऊन म्हणजे
माझ्या हृदयांतील अज्ञानमल कार्यासह निवृत्त
होऊन मी परम शोभेला प्राप्त झालो आहे.

आपल्या अंतःकरणांतच आनंदाचा अनुभव घेत आहे. उत्तम प्रकारे परीक्षण करून पाहिल्याने मी स्वतः शुद्ध निर्मलतेस प्राप्त झालो आहे. यास्तव मलाच नमस्कार असो. २०२

सर्ग २०३ वा.

१. मध्यान्हकालचा वाद्यघोष, दिनकृत्य, रात्रीचा क्रम व प्रातःकाली सभेत रामाचा निःसंदेह, यांचे वर्णन

श्रीवाल्मीकिः—याप्रमाणे मुनि व राघव विचारांत निमग्न झाले असतां सूर्य जणुंकाय श्रवण करण्यासाठीच आकाशाच्या मध्यभागी आला. त्याबरोबर त्याचा प्रखर ताप सर्व दिशांमध्ये उष्णत्वास प्राप्त झाला. पदार्थसमूहाला प्रकट करण्यासाठी रामाच्या महाबुद्धीप्रमाणेच तो प्रखर ताप सर्वत्र पसरला. ज्यांची हृदयकमले प्रफुल्ल व त्यामुळे विस्तीर्ण झाली आहेत अशा सभेतील राजांप्रमाणे उद्यानांतील सरोवरे शोभू लागली. मोत्यांनी गुंफलेली जीं स्फटिकांची वातायने त्यांत सूर्याचे प्रतिबिंब पडल्यामुळे अधिकच दीप्तियुक्त झालेले आकाश जणुंकाय विज्ञानश्रवणानेच तरंगत असल्याप्रमाणे व नाचत असल्याप्रमाणे दिसले. पद्मरागामध्ये प्रतिबिंबित झालेल्या सूर्याच्या प्रतिबिंबाकृति चमकू लागल्या. त्यामुळे त्या स्वच्छ बुद्धीच्या उपदेशज्ञानकलाच स्फुरत आहेत की काय, असा भास झाला. याप्रमाणे आपल्या कुलाचे जणुंकाय कमलच असा राम शांत झाला असतां, मुनींद्राच्या मुखावलोकनामुळे जणुंकाय त्याचे मुखकमल विकासच पावले असतां, वडवानलाची ज्याला उपमा आहे असा सूर्य आकाशरूप महासागराच्या मध्यभागी आला असतां, समग्र रसांना प्राशन करणाऱ्या अशा त्याच्या तेजःपुंज ज्वाला चमकू लागल्या

असतां, नीलवर्ण आकाशनीलोत्पलामध्ये गळगारें रज शोभू लागले असतां, उष्ण किरणांच्या कर्णिकेने ते रमणीय झाले असतां व त्यांतील किरणरूपी केसर स्फुरण पावत असतां, ते सूर्यमंडल ही जगलक्ष्मीच्या तिलोकीरूप कर्णांतील कुंडले शोभू लागली असतां, त्याचा ताप सर्व दिशांमध्ये अतिशय पसरला असतां, गगनरूपी गृह त्या वेळीं दुष्पट प्रज्वलित झाले असतां मध्यान्हकालचे शंख वाजू लागले. ते कल्पांतीच्या वायूंनी परिपूर्ण झालेल्या सागराप्रमाणे भासले. त्या वेळीं सर्वांच्या मुखावर धर्मश्री शुद्ध मुक्ताफलांप्रमाणे प्रकट झाली. जल समुद्राला जसे भरून सोडते, त्याप्रमाणे गृहांतील भिंतीपासून परावृत्त झालेली व प्राण्यांच्या संरंभाने पुष्ट झालेली शब्दश्री सर्वांचे कान भरून सोडती झाली. पुरस्त्रियांनीं उष्णतेच्या शांतीसाठीं फेंकलेली सकर्पूर जलसेकरूप जलपंक्ति उल्लास पावली. तेव्हां तो राजा आपल्या सामंतांसह, राजांसह, सर्व परिवारासह, मुनि वसिष्ठ, राम व सर्व सभा यांसह एकदम उठला. राजे, राजपुत्र, मंत्री यांनीं परस्परांची पूजा केली व आनंदित होऊन ते आपापल्या स्थानीं गेले. अंतःपुरगृहांवर पंख्यांच्या वाऱ्याने उडवून आणलेल्या कर्पूरधुळीची नवीच मेघमाला झाली. मध्यान्हकाळच्या वाद्यांचा ध्वनि त्या सभेमध्ये घुमत असतांना वाक्यकोविद मुनिनायक असे वचन बोलला—“जे श्रवण करण्यास योग्य होते ते सर्व तूं ऐकले आहेस. सर्व ज्ञेय पूर्णपणे जाणले आहेस. हे राघवा ! तुला आतां आणखी याहून ज्ञातव्य कांहींच उरले नाही. मी जसा तुला उपदेश केला आहे, शास्त्रतः तूं जसे पहात आहेस आणि ज्याप्रमाणे तूं स्वतः अनुभव घेत आहेस, त्याप्रमाणे आचरण कर. शास्त्र, गुरु व स्वानुभव यांची एकवाक्यता कर. आतां आपले

कर्तव्य करावयास ऊठ. हे महामते ! आम्ही स्नान करावयास जातो. आमचा हा मध्यान्ह काल उलटून चालला आहे. हे कल्याणा ! आपली आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी तुला आणखी जे कांहीं विचारावयाचे असेल ते सर्व शुभ प्रष्टव्य तू उद्यां सकाळीं विचार.”

श्रीवाल्मीकि—मुनिनाथाने असे म्हटले असता राजा दशरथाने सर्व सभ्य व सर्व साधु यांची पूजा केली. रामासह तो धर्मात्मा वसिष्ठादिकांनी सांगितलेल्या क्रमाने मुनि, विप्र, राजे, त्याचप्रमाणे आकाशचर, यांची रत्ने, मोत्ये, दिव्य पुष्पे इत्यादिकांच्या योगाने पूजा करिता झाला. माणि व रत्ने यांचे प्रदान करून, मोत्यांचे हार अर्पण करून, प्रणय, प्रणाम, पदार्थांनी शोभणारे प्रदान, वस्त्र, आसन, अन्न, पान, सुवर्ण, भूमि, धूप, गंध, पुष्प इत्यादि सर्व शास्त्रोक्त उपचारांनी त्या अनिदित राजाने सर्वांची पूजा केली. त्यानंतर वर वर्णन केल्याप्रमाणे तो आपल्या सभेतून वसिष्ठादि मुनि, देवर्षि व इतर सभासद यांसह, सायंकाळी आकाशांत जसा चंद्र त्या प्रमाणे उठला. सभा उठण्याच्या वेळी फार मोठा संरंभ झाला. त्यामुळे ती सभा विशेषच शोभू लागली. देवांनी वृष्टि केलेल्या पुष्पांचा जो गुडघ्याइतका थर तेथे पसरला होता, त्यावर लोकांचे पाय पडून तीं फुले तुडविली गेल्यामुळे त्यांचा चिखल झाला. एकमेकांची बाहुभूषणे परस्परांवर आपटून त्यांतील रत्नांचे चूर्ण झाले व त्यामुळे भूमि रक्तवर्ण दिसू लागली. लोकांच्या गळ्यांतील मुक्ताहार तुटून त्यांतील मोत्ये जमिनीवर पसरली, त्यामुळे ती सभा रात्रीच्या नक्षत्रयुक्त आकाशाला तुच्छ करीत असल्याचा भास झाला. देवर्षि, मुनि, श्रेष्ठ ब्राह्मण, राजे, यांच्या स्पंदाने ते सभागृह व्याकुल झाले. दासी आप-

ल्या व्यग्र हस्तांनी चंचल चामर वारू लागल्या. तात्पर्य, अशा अवस्थेमध्ये ते सर्व दशरथादि राजे व मुनि एकमेकांना विचारून व मृदु शब्दांनी परस्परांचे पूजन करून तेथून निघाले. साधु आपल्या आश्रमास गेले. परस्परांविषयी त्यांची अंतःकरणे स्निग्ध व संतुष्ट झाली होती. सात लोकांमध्ये रहाणारे देव इंद्राच्या अमरावतीतून निघून प्रेमाने एकमेकांचे पूजन करून जसे स्वस्थानी जातात, त्याप्रमाणे राजाने ज्यांचे विसर्जन केले आहे असे ते सर्व आपापल्या गृही जाऊन दिनक्रिया करते झाले. वसिष्ठादि मुनि व दशरथादि राजे आपापले आन्हिक करते झाले. त्या दिवसाची यथाप्राप्त क्रिया करीत असतांनाच आकाशांतील पांथ—सूर्य क्रमाने अस्त पावला. तेव्हां त्यांच्या त्याच कथेने व महामति रामाच्या प्रबोधामुळे ती रात्र सत्वर संपली. तेव्हां अंधकाररूप धूळ व नक्षत्ररूप पुष्पे यांना झाडून टाकीत सूर्य भुवनाला प्रकाशमय करीत होत्साता उदयाचली प्रकट झाला. कण्हेरीच्या लाल पुष्पांसारख्या आपल्या किरणांनी त्याने सर्व दिशा रंगविल्या. तो बाल दिवाकर गगनसागरांत प्रविष्ट झाला. तेव्हां राजे, राजपुत्र, मंत्री, वसिष्ठादि मुनि पुनः दशरथाच्या सभेत आले व यथाक्रम आपापल्या आसनावर बसले. सर्व सभ्य आपापल्या प्रदेशी व स्वस्वस्थानी बसले असता ती सभा आकाशांतील नक्षत्रश्रीप्रमाणे शोभली. त्यानंतर दशरथादिक व सुमंतादिक आसनस्थ मुनि वसिष्ठाची प्रशंसा करीत असता, वसिष्ठ व पिता यांच्या अग्रभागी बुद्धिमान् कमलनयन राम असे वचन बोलला.

श्रीरामः—भगवन् ! आपण सर्वधर्मज्ञ आहां, सर्व ज्ञानाचा महासागर आहां, सर्व संदे-
हांना तोडणारे परशु आहां, सर्व शोक व भय यांचे निवारण करणारे आहां. यास्तव हे ब्रम्हन्

मला आणखी कांहीं श्रोतव्य किंवा वेध आहे का? जर कांहीं श्रोतव्य असेल तर ते सांगण्यास आपण समर्थ आहां.

श्रीवसिष्ठः—रामा! तू आज श्रेष्ठ बुद्धीला प्राप्त झाला आहेस, तुला आतां श्रोतव्य कांहीं उरलें नाही. तुझी बुद्धि कृतकृत्य झाली आहे व ती सर्व प्राप्य प्राप्त झाल्यामुळे स्वरूपांमध्ये स्थित आहे. यास्तव तूच आतां आपल्या सूक्ष्म बुद्धीने विचार करून मला सांग. तू आतां आपल्या अंतःकरणांत स्वानुभवानें कशा प्रकारचा आहेस व आतां तुला काय ऐकावयाचें आहे, तें सांग.

श्रीरामः—भगवन् मी असें समजतो. माझी बुद्धि कृतकृत्य झाली आहे. मी सर्व विक्षेप-शून्य झालो आहे. माझे चित्त अतिशय शांत झालें आहे व मला आतां कोणत्याहि प्रकारची आकांक्षा उरली नाही. आपण सर्व वक्तव्य मला सांगितलें आहे व मीहि सर्व ज्ञातव्य जाणलें आहे. आतां कृतकृत्य झालेली तुमची वाणी विश्रान्ति पावो. समजून घेण्यासारखें जें जें कांहीं होतें, तें मी समजून घेतलें आहे. सर्व ज्ञेय संपादन केलें आहे. सर्व जगदैक्य विशेषतः संपादन केलें आहे. द्वैत अस्त पावलें आहे. दृश्यभेदाचा सर्व भास निःशेष नाहीसा झाला आहे. कारण मी चांगला विचार करून संसाराविषयीची सर्व आस्था सोडली आहे. २०३.

सर्ग २०४ वा.

१. वसिष्ठ व राम हे दोघेहि चिदात्म्याच्या परिशुद्धीकरितां चारभूत युक्तीने चितींतील दृश्याचें पुनः परिमार्जन करितात.

श्रीवसिष्ठः—हे महापराक्रमी रामा! पुनरपि हें माझे परम वचन ऐक. कारण पुनःपुनः

ज्याचें शोधन केलें आहे असा आरसा अधिकच चमकूं लागतो, हें प्रसिद्ध आहे. दृश्य दोन प्रकारचें आहे. एक नाम व दुसरें रूप. पण त्यांतील जाति, गुण, क्रिया व आकार यांस व्यक्त करणाऱ्या—गाय, काळी, चपळ व सुंदर, इत्यादि—चार प्रकारच्या शब्दांचा अर्थ भ्रान्तिकल्पित आहे. कारण त्या चार शब्दांवरून चार पृथक् वस्तूंचा अनुभव येत नाही. याप्रमाणें वस्तूंचें पृथक्त्व नाहीसे झालें म्हणजे निरर्थक शब्द जलाच्या ध्वनीप्रमाणें पदार्थांमध्येच रहातो. पदार्थाचें मार्जन तर पूर्वांच केलें आहे. यास्तव शब्द व अर्थ असें दोन्ही प्रकारचें दृश्य चिदाभासमात्र, म्हणूनच स्वप्न-तुल्य आहे. त्यांत जाग्रत कोठचें? आणि जाग्रतच जर स्वप्नाप्रमाणें मिथ्या आहे तर त्याच्या निमित्तानें होणारें स्वप्न तरी कोठचें असणार? अर्थात् तें स्मरणाप्रमाणें विषयभूत पदार्थांवांचूनच मनांत उभें रहातें. यास्तव तें संवेदन-मात्रच आहे. तथापि त्याहून भिन्न असल्यासारखा भास होतो. ज्याप्रमाणें स्वप्नपुरात्मक संविदाकाश माझ्या ठिकाणीं अगदीं स्वच्छ असतें, त्याचप्रमाणें हें भुवनत्रय सरूप असलें तरी नीरूप आहे.

श्रीरामः—ही भूमि कशी झाली? पर्वत कसे झाले? जल कसे झालें? पाषाण कसे झाले? तेज कसे झालें? क्रिया कशा झाल्या? काल कसा झाला? वायु कसा झाला? शून्य कसे झालें? चिदाकाश कसे झालें? हे प्रभो, मी हें सर्व जाणलें आहे. तरी मला बोध होण्यासाठीं तें सर्व पुनः सांगा.

श्रीवसिष्ठः—हे राघवा! स्वप्नांत पाहिलेल्या महापुरीतील भूमि कशी झाली? आकाश कसे झालें? जल कसे झालें? पाषाण कसे

झाले? तेज कसे झाले? दिशा कशा झाल्या? काल कसा झाला? क्रिया कशा झाल्या? हे निमित्तादिक कसे झाले? ते मला सांग बरे. हे कोणी निर्माण केले? याला कोणी जाळले? याला कोणी रचिले! याचे पोषण कोणी केले? याला कसे उत्पन्न केले? याचा आचार काय? व याचे स्वरूप काय? ते सांग.

श्रीरामः—भगवन्! स्वप्नरूप जगाचे निराकार, निराधार केवल आत्मा हेच स्वरूप आहे. केवल आकाश हेच त्याचे रूप आहे. त्यांतील भूमि, पर्वत वगैरे कांहीं सत्य नाही. निराधार आकाशरूप आत्माच याचे निमित्त आहे. आकाररहित असलेल्या या स्वप्नाकाशाचे दुसरे कारण काय असणार? व त्याच्या आधाराचे तरी काय प्रयोजन? पण हे सुद्धा पृथिव्यादि आकाशाची कल्पना गृहीत धरून मी बोलत आहे. वस्तुतः यांतील कांहींच झालेले नाही. हे सर्व भास मुळीच विद्यमान नाहीत. हे चित्चे नुसते स्फुरण आहे. मनच जगद्रूपाने स्थित आहे. मनोरूप चित्स्फुरण हेच दिशा, काल वगैरे आहे. चिद्भानच पर्वतादिक आहे. जलादिकाहि चित्च आहे व तत्त्ववेत्त्याला बोधामुळे वाय्वादि सर्व चिदाकाशच भासते. आकाशत्वाला प्राप्त झालेली संविदच आकाशरूपाने स्थित आहे. काठिन्यामुळे तीच पाषाणरूपाने व द्रवत्वामुळे जलरूपाने स्थित आहे. पण वस्तुतः भूम्यादि नाही व दृश्यताहि नाही. ते अनंत चिदाकाश आहे. ते सर्व एक सद्रूप आहे. ज्याप्रमाणे समुद्राचे जल द्रवत्वामुळे समुद्रामध्ये नाना आकाराने स्थित असते, त्याप्रमाणे चिदाकाश स्वरूपामध्ये अ-नाना असतांनाच नानारूप भासते. चित् काठिन्यसंकल्पाने पृथ्वी झाली व संकल्पानेच जणुंकाय पर्वतत्वास प्राप्त झाली. चिद्रूप आकाशच शून्यतासंकल्पाने आपल्या शून्यत्वाचा अनुभव घेते. द्रवत्वसंकल्पाने तेच जलरूप

होते, स्पंदत्वाने वायु बनते व उष्णतेच्या संवेदनेने अग्निरूप होते. पण ते चिदाकाश त्या सर्व अवस्थांमध्ये आपले स्वरूप टाकीत नाही. हा आकाशरूप चिद्भातु अशा स्वरूपाचाच आहे. तो निष्कारण गुणक्रमाने अशा स्वरूपाचा भासतो. आकाश व समुद्र यांमध्ये शून्यत्व व जल यांवांचून दुसरे कांहीं नसते, त्याप्रमाणे त्या चिद्भातुवांचून या जगामध्ये दुसरे कांहींहि नाही. हे, तूं, मी इत्यादि त्या चिदाकाशाहून भिन्न नाही. कारण त्याचा संभवच नाही. यास्तव अगदी शांतपणे रहावे. भगवन्! आपण या गृहामध्ये स्वप्न-मनोरथादिकांनी अग्नि, पर्वत इत्यादिकांची कल्पना जशी करता त्याचप्रमाणे हे निराकार चिदाकाश पहात आहां. चिदाकाश सृष्टीच्या आरंभी देहासारखे भासते. पण त्या वेळी त्याचे कांहीं कारणच संभवत नसल्यामुळे देह संभवत नाही. यास्तव अज्ञानामुळे देहाकार चित् उदय पावते, तत्त्वतः नाही, असा विचार तत्त्वज्ञांनी करावा. मन, बुद्धि, अहंकार, सर्व प्राणिशरीरे, पर्वत, दिशा हे सर्व एखाद्या मोठ्या शिलेच्या उदराप्रमाणे मनोमय अनिर्वाच्य स्थित आहे. याप्रमाणे कांहींहि उत्पन्न झालेले नाही. कांहीं नष्ट झालेले नाही; तर हे जगद्रूप चिद्ब्रह्मात्म्यामध्ये जसेच्या तसेच स्थित आहे. स्वरूपाचे जे विशेष रीतीने स्फुरण होणे तेच हे जगत् म्हटलेले आहे. जो द्रव तेच जसे जल, त्याप्रमाणे जे चित्स्फुरण तेच जगत् होय. यथार्थ दृष्टीनेहि पाहिल्यास हे जगद्रूपाने भासणारेहि सर्व शून्य चिदाकाशच आहे. ते भासत असले तरी नाही. हाच परमार्थ होय. ही ज्ञानी पुरुषाची दृष्टि झाली. आतां अज्ञ पुरुषाच्या दृष्टीने जसे असेल तसे असू दे. आपल्याला त्याच्याशी काय करावयाचे आहे? २०४

सर्ग २०५ वा.

—:०:—

१. जगत्स्थिति विवर्तरूप, स्वप्नतुल्य व चिन्मात्र आहे; ती कधी उदय पावली नाही, कधी स्थित झाली नाही व अस्ताहि पावली नाही, असे वर्णन.

श्रीरामः—भगवन् ! ज्याप्रमाणे स्वप्नांत हे सर्व दृश्य परमाकाश असते, तसेच ते जागृतीतहि आहे. याविषयी जर मुळीच संशय नसेल, तर महाराज ! मला या सर्वोत्तम महाप्रश्नाचे उत्तर सांगा. कूटस्थ अद्वय चित्-पासून जागृत-स्वप्नामध्ये स्वदेहाप्रमाणे भास कसा होतो ? ह्मणजे निर्विकार चिदात्म्यामध्ये विवर्त तरी कसा संभवतो ?

श्रीवासिष्ठः—रामा ! ज्याअर्थी कांहीं कारणावांचूनच हे दृश्य उत्पन्न झालेले आहे, त्याअर्थी ते शून्याच्याच आधाराने आहे, व ते सर्वथा शून्यात्मकच आहे, असे समजणे उचित होय आणि ते शून्य आकाश तर परब्रम्हच आहे, दुसरे कांहीं नाही. त्यामुळे उत्पत्त्यादिशून्य व ब्रम्हाद्वैताशी अविरुद्ध अशा या विवर्ताच्या अनुपपत्तीविषयी संदेहच संभवत नाही. सर्व कारणाकारशून्य अशा सृष्टीच्या आरंभी कोणतीच भूतें संभवत नाहीत. त्यामुळे पृथिव्यादि भूतांपासून नियमाने होणारा हा देह नाहीच. पृथिव्यादि भूतें हाच खरोखर देह आहे. पण ती भूतेंच मुळी संभवत नाहीत. त्यामुळे चिदाकाश स्वप्नाप्रमाणे आभास पहाते. ते स्वरूपाचेच स्फुरण आहे. मायेच्या गुणांमध्ये उत्पन्न झाल्यामुळे ते साकार असल्यासारखे दिसते. ते जे आभासमात्रत्व तेच स्वप्नमान. तीच जगदाकृति. चिदाकाशरूपानेच स्वप्न, विवर्त, जगत्, इत्यादि म्हटले जाते. अर्थात् चिदाकाशाचे आकाशासारखे निर्मल असे जे हे वेदन ह्मणजे आत्म्याआंत भासणारे जगद्रूप ते सूक्ष्मावस्थेत

स्वप्न या नांवाने व स्थूलावस्थेत जगत् या नांवाने स्थित आहे. हे चित्तेच स्वरूप आहे. रूपभेदाची कल्पना करणाऱ्या त्या चिदात्म्याने त्याच आपल्या विस्तीर्ण स्वभावस्फुरणामध्ये 'पृथिव्यादि' या पृथक् संज्ञा केलेल्या आहेत. हे चिद्भानच स्वप्न व जगत् या शब्दांनी सांगितले जाते. मान हा त्या चितीचा स्वभावच आहे. त्यामुळे स्वप्नादिकांची जरी शांति झाली, तरी त्याचे तत्त्व असे जे मान ते केव्हांहि शांत होत नाही. त्याच्या अस्तित्वामुळेच त्यांत अनेक भिन्न भिन्न सृष्टिदृष्टि प्रवृत्त होतात. शून्यता व आकाश ही जशी भिन्न नाहीत, त्याप्रमाणे ब्रह्मच ब्रम्हाकाश आहे, त्याहून भिन्न नाही. त्यांत सर्गदृष्टि रहातात व प्रवेश करतात.

श्रीरामः—भगवन् ! आपण लीलोपाख्यान, भुशुंडाख्यान इत्यादिकांमध्ये कोट्यावधि सृष्टि सांगितल्या आहेत. त्यांची स्थितिहि एकसारखीच नाही. कांहीं सृष्टि ब्रम्हांडकोशामध्ये स्थित आहेत, कांहीं ब्रम्हांडरहित भूकोशामध्ये आहेत, कांहीं आकाशामध्ये स्थित आहेत, कांहीं तेजःकोशगत आहेत, कांहीं पवनकोशामध्ये स्थित आहेत. कांहीं आकाशांतलि गोलकाकार भूषीठरूप आहेत. त्याच्या ऊर्ध्व-भागी व अधोभागी मुंग्यांप्रमाणे रहाणाऱ्या देवासुरादिकांचा 'आम्ही या गोलावर रहातो, तुम्ही खाली रहाता' असा निश्चय आहे. ज्याअर्थी सर्वांच्या दृष्टीने भूमीच्या अधःप्रदेशी असलेली प्रजा तिच्या पृष्ठावर पाय देऊन चालत असते, त्या अर्थी वस्तुतः तिचे पाय वर असून मस्तक खाली आहेत. त्याचप्रमाणे ज्यांची मुळे वर आहेत व शाखापल्लवादि खाली लोंबत आहेत अशी वने व पर्वतहि ज्यांत आहेत अशी कित्येक ब्रम्हांडे आहेत. कांहीं ब्रम्हांडांतलि भूतसमूह वायुशरीर आहेत. कांहीं

ब्रह्मांडांच्या कोटी नेहमी अंधकारांत निमग्न झाल्या आहेत. कांहीं ब्रह्मांडांतील प्राण्यांची देहरचना आकाशरूप असते. कांहीं ब्रह्मांडे कृमिकुलांनी व्यापलेली असतात. कांहीं आकाशकोशामध्ये स्थित असतात व कांहीं पाषाणकोशामध्ये स्थित असतात. कांहीं गृहमंडपादि कोशामध्ये असतात. कांहीं आकाशामध्ये आकाशचारी पक्ष्यादिकांप्रमाणे स्थित आहेत. त्यांमध्ये हे आमचे जणुंकाय आश्रयभूत म्हटलेले ब्रह्मांड कशा प्रकारे स्थित आहे, ते मला आपण सांगा ! कारण, हे भगवन् ! आपण तत्त्ववेत्त्यांतील श्रेष्ठ आहां.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! हा प्रश्न तत्त्वज्ञानोपयोगी नाही. त्याचे कांहीं प्रयोजनहि नाही. तसाच तो प्रकृतोपयोगीहि नाही. जोतिषसिद्धान्तामध्ये मुनींनी भूमि-भुवनादिकांचे वर्णन निरनिराळ्या रीतीने केले आहे. पण ते मुनि दुसऱ्या प्रमाणांनी सिद्ध न होणाऱ्या व कधीहि कोणी तत्त्वज्ञाने न अनुभविलेल्या सृष्टिरचनेचे व स्थितीचे वर्णन करीत असतात. त्या त्या सिद्धांतांचे प्रवर्तक त्याचे वर्णन करतात. शिष्य ते ऐकतात, व त्याचे मनन करतात. हे रामा ! आगम, भूमि व देव यांनी या ब्रह्मांडाचे शतशः वर्णन केले आहे. ते सर्व तुला ज्ञात झालेच आहे. उपनिषदादि तत्त्वप्रतिपादक आगमांत त्याचे कसे वर्णन केले आहे, तेहि तुला ज्ञात झालेच आहे. तेव्हां आतां त्याचेच पुनः चर्वितचर्वण करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे !

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! हे चिन्महाकाश ब्रह्मांडाकार कसे झाले आहे ? त्याचे प्रमाण केवढे आहे ? व हे असे किती काल स्थित आहे ? ते मला सांगा !

श्रीवासिष्ठः—ब्रह्म आदि-अंतःशून्य आहे. ते नित्य अव्यय आहे. परमाकाशामध्ये उत्प-

त्ति, स्थिति व नाश हे भाव नाहीत व आकाशहि नाहीत. हे अनाद्यंत ब्रह्माकाश अव्यय असून व्यापक आहे. विश्व तद्रूप आहे व ते सर्वतः उत्पत्तिनाशशून्य आहे. कारण या परमचिदाकाशाचे स्वरूपामध्ये जे आपोआप होणारे भान तेच हे 'विश्व' म्हणून म्हटलेले आहे. त्याने स्वतःच त्याला 'विश्व' हे नांव दिले आहे. त्यामुळे ते मिथ्या होय. पुरुषाला जसे स्वप्ननगरदर्शन होते, तसेच त्याचे त्या नगरासारखे जे भान त्यालाच विश्व म्हटले जाते. त्यांत वस्तुतः हे कठिण पर्वत नाहीत. द्रवात्मक जल नाही. हे शून्य आकाश नाही. गणनात्मक काल नाही. जे जसे जेथे स्वतः चित्तने कल्पिले आहे ते तसे तेथे चित्तत्वांत पर्वतादिकांप्रमाणे स्थित आहे. चित्तच भ्रांतिकल्पनेने तसे तसे स्थित आहे. चिदेकस्वभाव ब्रह्मामध्ये तद्विरुद्ध असलेले हे गिरिकाठिन्यादि स्वभाव सत्य कसे असतील ? स्वप्नामध्ये अशिलाच जशी शिलेप्रमाणे वासते, अनाकाशच जसे आकाश होतें त्याप्रमाणे येथे सृष्टि वगैरे होते. चितीमध्ये स्वप्नाप्रमाणेच ही दृश्य स्थिति आहे. चित् शांत व अनाकारच आहे. ती स्वप्नाप्रमाणे जे स्वचेतन जाणते त्याला जगत् म्हटले आहे आणि ते निराकारच सत् आहे. वायूचा स्पंद जसा अंतस्थ निरंतर वायुच होय, त्याप्रमाणे ब्रह्मामध्ये हे सर्व आहे. ते उदय पावत नाही व त्याचा अस्त होत नाही. जलामध्ये जसे द्रवत्व, आकाशाचे जसे शून्यत्व व वस्तूमध्ये जसे वस्तुत्व तसे हे ब्रह्मामध्ये जगत् आहे. ते कोठे गेलेलेहि नाही व कोठून आलेलेहि नाही. ते गुप्तहि होत नाही व त्याचा आविर्भावहि होत नाही. कारणावांचून त्याचा प्रलय संभवत नाही कारणाच्या अभावी त्याचा उदयहि होऊ शकत नाही. ब्रह्मपदी जगत् भिन्न नाही असेहि म्हणता येत नाही व आहे असेहि

म्हणतां येत नाही. ब्रह्म या आभासाचें कारण होऊं शकत नाही. कारण तें अनादि, निराभास, निराकार, चिदंबर आहे. तस्मात् अवयवांचे अवयव जसे स्वात्ममात्र असतात, त्याचप्रमाणें निरवयव ब्रह्माकाशांत हें जगदाकाश स्थित आहे. हें सर्व शांत, निराधार, ज्ञप्तिमात्र व अनामय आहे. येथें सत्ता नाही, असत्ता नाही व नानात्वहि नाही. संकल्प व स्वप्न यांतील नगराच्या वृत्तान्ताप्रमाणें हें सर्व विस्तार पावले आहे. पण वस्तुतः तें सम, शांत, अज व अव्यय आकाशच स्थित आहे. स्वच्छ व स्फुरद्रूप चिदाकाशाचें परमस्वरूपच चित्स्वभावामुळे ज्या ज्या आकारानें भ्रांतीनें स्फुरतें तें स्वकल्पित आत्मरूपच प्रलयापर्यंत जगत् या रूपानें त्याच्याकडून जाणलें जातें. २०५

सर्ग २ ६ वा.

१. ब्रम्हच एक सत् आहे, जगत् नाही या निर्णयाचे हेतुभूत कुशद्वीपेश्वराचे प्रश्न.

श्रीवासिष्ठः—जें भान कांहीं कारणावांचूनच भासतें तें कांहींच नाही. त्यामुळे हे निष्पाप रामा ! परमार्थ ब्रम्हच परमार्थानें स्थित आहे. या सम्यक् बोधाच्या दृढतेसाठीं कोणीं एकांनें मला विचारलेला हा महा प्रश्न मी तुला सांगतो. हे महामते ! तो तूं ऐक. या त्रिभुवमामध्ये सुरोद व घृतोद या नांवाच्या दोन समुद्रांनीं दोन्ही बाजूंनीं व्यापलेले कुशद्वीप या नांवाचें एक द्वीप भूमीवर वलयाप्रमाणें स्थित आहे. त्याच्या ईशान्य दिशेंत इलावती नांवाची एक सुवर्णनगरी आहे. तिनें दीप्तिरूप ज्वालापंक्तिस्तंभांनीं भूतल व नभस्तल हीं दोन्ही एकमेकांशीं जोडून टाकलीं आहेत. त्या नगरीमध्ये पूर्व दिशेंत 'प्रज्ञप्ति' या नावाचा एक

महाप्रख्यात राजा होता. त्याच्यावर सर्व जगत् अनुरक्त होतें. तो जणुं काय स्वर्गातील साक्षात् इंद्रच योय. कांहीं कारणानें आकाशांतून पडलेल्या प्रलयसूर्याप्रमाणें मी त्या राजाच्या समीप एकदा गेलों. पुष्प, अर्घ्य, आचमनीय यांच्या योगानें माझे पूजन करून व खाली बसून कांहीं एक कथाप्रसंग सुरू असतां तो मध्येच मला असें विचारूं लागला— “ भगवन् ! सर्व संहार होऊन सर्वत्र शून्यरूप पसरलें असतां ह्य० सर्वांचीं कारणें—बीजादिक व पृथिव्यादि यांचा परम आकाशामध्ये क्षय झाला असतां पुनः सृष्टीच्या आरंभाचें मूळ कारण काय आहे, हें मला सांगा. त्याचप्रमाणें त्याचीं निमित्तकारणें काय आहेत ? व कोणत्या उपादान कारणापासून कोणत्या उपायानें तीं होतात ? जगत् तत्त्वतः काय आहे ? त्याचे उत्पत्तीपासून प्रलयापर्यंत होणारे जे विकार ते काय आहेत ? त्यांतील कांहीं भूमि नित्य अंधकाराला धारण करणाऱ्या असतात. कांहीं ब्रह्मलोकादिक व्योमस्थ समुद्र आहेत. कांहीं नरकादि भूमि कृमिकुलांनीं व्याप्त आहे. कांहीं आकाशकौशामध्ये रहाणारे अंतरिक्षादि लोक आहेत. कित्येक शिलोदरामध्ये दैत्य दानवादिकांचीं नगरे आहेत. ते सर्व लोक तत्त्वतः काय आहेत ? पृथिव्यादि भूतें व त्यांतील जरायुनादि चतुर्विध भूतसमुदाय तत्त्वतः काय आहेत ? त्यांचे आध्यात्मिक बुद्ध्यादिपदार्थ कोणत्या कारणपासून कसे झाले आहेत ? या सर्वांचा कर्ता कोण ? किंवा द्रष्टा कोण ? त्याचा आधार कोण व आधेय काय आहे ? जगाचा अत्यंत नाश होत नाही, असा वेदवेत्यांचा निश्चय आहे. ‘पण जसे संवेदन तसा अनुभव’ अशी प्रसिद्धि असल्यामुळे संवेदनच देहादिकांचें निमित्त आहे कीं दुसरें कांहीं ? संवेदनच कारण असल्यास तें नित्य व अव्यय आहे ?—कीं

नश्वर व असत् आहे? नित्य असेल तर त्याच्या-
पासून देहादि विकार कसा उत्पन्न होईल?
बरें, तें नश्वर आहे असे म्हणावें, तर त्याच्या
उत्पत्तीचें कारण काय, तें कांहींच सांगतां
येण्यासारखें नाही. कारण संवेदनावांचून त्याची
सिद्धिच होत नाही. तेव्हां वेदन नित्य आहे
की अनित्य आहे? शिवाय हे मुनिश्रेष्ठा! या
कुशद्वीपांत मेलेल्या व अग्नीने दग्ध झालेल्या
म्हणजे येथे देहतः नाश पावलेल्या जीवांच्या
नरक-स्वर्गभोगासाठीं विदेहावस्थेतील म्हणजे
देहोत्पादक मातापितरादिशून्य प्रदेशीं देहाचें
उपादान कारण काय आहे? त्याची सहकारी
कारणे कोणतीं? धर्माधर्मच देहादिकांच्या
आकारानें परिणाम पावतात म्हणून म्हणावें,
तर अमूर्त असलेल्या त्या धर्माधर्मापासून मूर्त
देह होणें संभवत नाही. 'जे द्रव्य नाही तेंच
पार्थिवादि द्रव्यभागांनीं देहादिकांस निर्मितें'
असे म्हणावें तर ही युक्तिहि अगदी असमंजस
आहे. त्या अवस्थेत मातापितरादिकांचाहि
अभाव असतो. त्यामुळे परलोकी त्यांच्या
देहोत्पत्तीचें बीजहि नसतें. किंवा त्याचे आणखी
दुसरे हेतु काय असतात? द्रव्यादिकांचा संभव
कसा होतो? बरें, नास्तिकांचा पक्ष स्वीकारून
'या सृष्टीचा धर्माधर्मादि कोणी कर्ता नाही'
म्हणून म्हणावें, तर संवेदनाप्रमाणेंच सर्व
स्थिति असल्यामुळे व समस्त लोक व वेद
यांच्याशीं विरोध येत असल्यामुळे तेंहि अस-
मंजस आहे. कारण हा जन्म मानला तर
त्याला कारण होणारा पूर्व जन्महि अवश्य
मानावा लागतो. तोच परलोक होय. या
जगांतील लोकांना त्यांच्या इच्छेच्या व
प्रयत्नांच्या विरुद्ध फल मिळाल्याचें आपण
शतशः पहातो. पण त्याचें कारण काय हें
नास्तिकांना सांगतां येत नाही. एखादे वेळी
एखाद्याला इष्ट देव, गुरु इत्यादिकांच्या अनु-

ग्रहानें मोठा लाभ होतो, तो कां? त्याचप्रमाणें
प्रजा देशांतरांतील अमूर्त राजाज्ञादिकांच्या
योगानें स्वतःची इच्छा व चेष्टा यांच्या
अभावींहि वध, बंध, दंड इत्यादि फलांस प्राप्त
होते, यांत काय उपपत्ति आहे? शिलादिमय
स्तंभ देव, मुनि इत्यादिकांच्या वरानें सोने
मिळविण्यासाठीं प्रयत्न न करतांहि क्षणांत कोणी
सुवर्णमय बनतो. त्यांत काय उपपत्ति आहे!
कांहीं प्रयोजनावांचूनच प्रवृत्त झालेल्या विधि-
निषेधशास्त्रांचा लोकांत प्रचार झाला तरी व
न झाला तरी काय उपयोग आहे! पूर्वी हें
सर्व जगत् असत् होतें, तेंच आतां सत् झालें
आहे, असे श्रुति सांगते. तेव्हां त्यांत संगतार्थता
कशी आहे? तें सांगा. सृष्टीच्या आरंभी शून्य
आकाशापासून हा हिरण्यगर्भ कसा झाला?
'आकाशाचा असाच विचित्र प्रभाव आहे!' असें
म्हटल्यास सर्वच आकाशापासून हिरण्य-
गर्भ कां होत नाहीत? आपापल्या पूर्व बीजा-
पासून उत्पन्न होणें हे औषधीचे स्वभाव व अ-
ग्न्यादिकांचे औण्यादि स्वभाव रूढ कसे झाले?
हे मुनीश्वर! आपल्याला हें जसे ठाऊक असेल
तसेच मला सांगा. एकाच पुरुषाचा मित्र
त्यानें जिवंत रहावें या इच्छेनें व त्याचा शत्रु
त्यानें मरावें या इच्छेनें इष्ट फल देणाऱ्या
प्रयागादि क्षेत्री जीविताचा त्याग करतात,
तेव्हां त्यांच्या त्या परस्परविरोधी इच्छांचें
फल कसे प्राप्त होतें? 'मी आकाशांत अक्षय
पूर्ण चंद्र व्हावें, या इच्छेनें सहस्रावधि उपा-
सक उपासना करतात व उपासनेप्रमाणें फल
मिळतें असे शास्त्रहि सांगतें. पण तदनुरोधानें
आजपर्यंत मेलेल्या अनेक चंद्रोपासकांच्या
चंद्ररूपांनीं आकाश भरून कां गेलें नाही?
हजारों उपासक एकाच स्त्रीला उद्देशून हिनें
माझी भार्या व्हावें म्हणून चिंतन करतात.
त्यांना एकाच काळी त्यांच्या ध्यानाचें फल

कसे प्राप्त होतें? ती त्या सर्वांची भार्या कशी होते? तशीच ती त्यांच्या भिन्न भिन्न देशांतील गृहांत एकटीच कशी राहू शकते? म्ह० ती स्वतः एकच असतांना अनेकांच्या घरांत कशी रहाते? ती आपल्या तपाने श्रेष्ठ ब्रह्मचारिणी असते. त्यांतील प्रत्येकाच्या तपाने साध्वी असते, पण बहुभोग्यत्वामुळे असाध्वी कशी होत नाही? मी घरांतून बाहेर न जातांच कल्पान्तापर्यंत सप्तद्वीपांत राजा होऊन आपल्या घरांतच राहीन, असे विरुद्ध फल वरामुळे किंवा शापामुळे जेथे संपादन केलेले असते, तेथे घरांतच उपभोग घेण्यास योग्य असे जे वरांचे वरत्व ते कसे उपपन्न होतें? शिवाय दानधर्मादि तपांचे व और्ध्वदेहिक श्राद्धादि कर्मांचे पुण्य क्रियोत्पत्तिप्रदेशीं जर उत्पन्न होत असेल तर येथील त्या कर्मांचे परलोकी फल कसे संभवते? शिवाय कोणतेहि पुण्य मूर्त देहादिकांत प्रीति उत्पन्न करूनच सफल होऊ शकते. पण परलोकांतील मूर्त देहादिकांत ते संभवत नाही. आतां कदाचित् यावर असे झणाल की, व्यवहार करणारा जीव आहे व ते पुण्यहि तत्संबद्ध आहे. यास्तव जेथे त्याचा भोग घडतो तेथे ते असते. पण हेहि समाधान बरोबर नाही. कारण दोन्ही देहांमध्ये व्यवहार करणारा जीव मूर्त नाही. येथील देहादि मूर्त पदार्थ देशांतरी किंवा कालांतरी संभवत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या आश्रयाने याला फलप्राप्ति होते असेहि म्हणतां येत नाही. याप्रमाणे हे सर्वच असमंजस आहे; ते समंजस कसे होणार?

मुने ! माझ्या मनांत असे हजारों संशय आहेत. चंद्र आपल्या प्रकाशाने संध्याकाळच्या अंधकाराला जसा घालवितो त्याप्रमाणे आपण आपल्या शुद्ध व निर्दोष वाणीने माझ्या या सर्व संशयांचे निरसन करा. हे

भगवन् ! परमात्मवस्तूविषयी उपदेश करून माझ्या सर्व संशयांचे निरसन करा, झणजे माझे उभय लोकीं परम हित होईल. कोणाचाहि साधुसमागम अल्पफल देणारा नसतो. तो नेहमी महत्फलच देतो. यास्तव माझे परमल्याण होईल असे करा. २०६.

सर्ग २०७ वा.

१. वरील प्रश्नांतील कांही प्रश्नांचे क्रमाने व व्युत्क्रमाने समाधान. २ त्या पुढील तीन सर्गांनी इतर प्रश्नांचे समाधान.

श्रावसिष्ठः—हे राजन् ! मी आतां तुला करतलामलकवत् स्पष्ट आत्मतत्त्व सांगतो, ते ऐक. त्यायोगे तुझे सर्व संशय समूल नाहीसे होतील. सर्व जगद्भाव सदाच असद्रूप आहेत व तसेच ते सद्रूपहि आहेत. कारण संवेदनाप्रमाणे त्यांची स्थिति होत असते. अरे बाबा ! वस्तु सत् असो किंवा असत् असो, जेथे ही वस्तु अशी काळी, पिवळी, घट, पट, आहे किंवा नाही अशा निश्चयाने संविद् व्यापलेली असते तेथे ती अवश्य होतेच. अशा स्वभावाची ही संविद् आहे. तिच्याकडून देह एकच आत्मभावाने प्रथम कल्पिला जातो. त्या देहाने त्या संविदेची अभिव्यक्ति कल्पिली जाते आणि देहच मी आहे व मी देहाचा धर्म आहे, अशी ती विपरीत अभ्यास करते. म्हणूनच स्वप्न व जाग्रत् यांतील देहांना जाणणारी जी संविद् तिलाच देह समजतात आणि इतर संविद् ज्ञात्याचा धर्म आहे असे समजतात. अर्थात् भ्रांतिरूप संविद्च शरीरता आहे. त्याहून निराळी संविदता नाही. अर्थात् स्वर्गनरकभोगार्थ विदेहावस्थेत देहाचे कारण काय आहे, हा प्रश्न उरत नाही. सर्गाच्या आरंभी कोणतेहि कारण नसल्यामुळे स्वप्न-

द्रष्टा संविदात्माच जगद्रूपाने भासतो. स्वप्ना-
पेक्षां या जगांत कोणता विशेष आहे? शि-
वाय 'आहे, भासते' इत्यादि प्रकारे प्रत्यगात्म-
स्वभावानेच जगाचा अनुभव येत असतांना ते
जगत् त्याहून अन्य कसे असणार? अर्थात्
ब्रह्मसंज्ञक शुद्ध वेदनच हे जगत् आहे. तेच
जगद्रूपाने भासत आहे. तेव्हां जगाला अन्यत्व
कोठचे! याप्रमाणे अविकार्य ब्रह्माचीच जग-
द्रूपाने स्थिति होत असल्यामुळे विद्वान् लोक
व अध्यात्मशास्त्रे असेच सांगतात. आमचाहि
असाच अनुभव आहे व आपल्या अनुभवानु-
सारच आम्ही वर्णन केले आहे. याप्रमाणे समस्त
प्राण्यांच्या संविदेमध्ये रूढ झालेले म्हणजे दृढ
अनुभवाने सिद्ध झालेले, सत्तारूपाने सर्वत्र
पूर्ण व महात्म्यांनी सांगितलेले जगाचे नित्य
संविन्मात्रत्व नाकबूल करून जे केवल भ्रामक
नामरूपानुभवाला प्रमाण मानतात, ते संविद्
नित्य नाही, तर शरीरच तिचे कारण आहे,
जडच तिचे उपादन आहे किंवा जड आत्म्या-
चा तो गुण आहे, असे म्हणून व्यर्थ मोहित
होतात. ते सर्व वेडे आहेत. आम्हां आत्म-
बाद्यांच्या कथांमध्ये भाग घेण्यास ते योग्य
नाहींत; कारण मत्त व अमत्त, अज्ञ व
ज्ञानी यांचा परस्पर संभाषणव्यवहार
कसा होणार? ज्या विद्वानांच्या कथेने
सर्व संशयांचा क्षय होत नाही ती तिन्ही
लोकांत मूर्खसमाच आहे, असे समजावे.
केवल प्रत्यक्ष प्रमाणावर निष्ठा ठेवून राहि-
लेल्या अज्ञाना विवेकादि दुसरीं सर्व यथार्थ
ज्ञानाची साधने नाहीशी होतात. तो नास्तिक
श्रुत्यादिसिद्ध अर्थ ग्राह्य नाही असे सांगतो;
त्यामुळे सर्वप्रमाणविरुद्ध व युक्तिशून्य अशा
आपल्या वचनाने चांगल्या लोकांच्या कानांना
किटवीत असतो. त्याचे ते शब्द आस्तिकांना
पाषाणासारखे कठोर वाटतात. सर्व विद्वान्

त्या अज्ञाला कूपांतील अंध दर्दुर म्हणतात.
कारण तो पूर्वापर विचार सोडून केवळ वर्त-
मान विषयामध्ये आपल्याच बुद्धीने पशू-
प्रमाणे स्थित असतो. वेद व तत्त्वज्ञानी लोक
यांना प्रश्न केला असतां ते स्वानुभवसिद्ध
अशीच दृष्टि सांगतात. मी जसे सांगत आहे,
तसेच तेहि बोलतात. त्यामुळे जिज्ञासूंचे सर्व
संशय नष्ट होतात. संविद्च जर शरीर असेल
तर मृतशरीराहि संविद्च आहे. मग त्याला
ज्ञान कां होत नाही? अशी ज्याची शंका
असेल त्या शुश्रूषू मूढाला असे सांगितले
जाते:—हिरण्यगर्भरूप ब्रह्माचे जगद्रूप हे
संकल्पनगर आहे. तुझ्या स्वप्नपुराप्रमाणेच ते
जगद्भान आहे. ते सर्वदाच निरंतर चिन्मात्र-
रूप आहे. पण तुला आपल्या स्वप्ननगरांत
चेतनभ्रांति जशी नाही, तशीच शवादि
जडामध्येहि नाही. स्वप्नांत दिशा, पर्वत, पृथि-
व्यादि भूते, नगरे हे सर्व चिन्मय आकाश
आहे, हे तुझ्या स्वानुभवाने सिद्ध आहे.
संविदाकाश हेच घन ब्रम्ह असून विराट
हे त्याचे संकल्पनगर आहे. ब्रम्हदेव शुद्ध
संविद्मय आहे. तसेच हे जगत् शुद्ध
संविन्मय आहे. तू आपल्या संकल्पपुरामध्ये
ज्याप्रमाणे कल्पित पदार्थांचा अनुभव
घेतोस, त्याप्रमाणे ब्रम्हदेवाच्या संकल्पनगरांत
त्याच्याकडून जशी जशी कल्पना केली जाते
तसा तसा अनुभव येतो. संकल्पनगरांत
ज्याची ज्याची जशी कल्पना करावी, त्याचा
तसाच अनुभव येतो. याविषयी तुझे संकल्प-
नगरच प्रमाण आहे. हिरण्यगर्भरूप चितीने
जिवंत शरीरामध्ये स्पंद असावा व मृत
शरीरांत तो असू नये, अशा कल्पनेने स्पंद
व अस्पंद नियत केले; त्याचप्रमाणे त्याचा
त्याला अनुभव आला. त्यामुळे शवामध्ये
चेतनताव्यंजक स्पंदाची प्राप्तिच नाही. महा-

प्रलयाचे शेवटी सृष्टीची पुनः प्रवृत्ति होते. सर्व कारणांच्या अभावामुळे त्या वेळी कोण-
तेच द्रव्य विद्यमान नसते. पूर्व प्रजापतीने
निर्मिलेले द्रव्यच या सृष्टीच्या उपयोगी पडेल
म्हणून म्हणावे, तर तसेहि म्हणतां येत नाही.
कारण पूर्वसृष्टीचा प्रजेश्वर पूर्वीच मुक्त
होऊन गेलेला असतो व त्या त्या जगाचा निः-
शेष प्रलय झालेला असतो. यास्तव त्याविषयीची
स्मृत्यादि निमित्तकारणेहि संभवत नाहीत.
अर्थात् स्वयंप्रकाश ब्रम्हच जगद्रूपाने भासते.
द्रव्यरूप जगत् त्याहुन निराळे नाही. हिरण्य-
गर्भरूपाने ब्रम्हच प्रथम प्रगट झाले व त्याने
स्वतःच संकल्पनगराप्रमाणे या जगाची कल्पना
केली. तो स्वतः आकाशरूप असून त्याने
जे कल्पिले तेहि आकाशच होय. संकल्पनगर
जसे केवळ चिन्मात्र भासते, तसेच चिन्मात्र
संकल्परूप जगत् कारणावांचूनच भासते.
शरीर असो किंवा नसो, जेथे जेथे चिदाकाश
आहे, तेथे तेथे ते आपल्यालाच द्वैताद्वैतमय
जगत् समजते. तस्मात् जसे स्वप्ननगर किंवा
जसे संकल्पनगर तसे चिदाकाश मरणानंतर
जगत् पहाते. म्ह० मरणोत्तर जगदर्शनालाहि
हाच न्याय लागू आहे. सृष्टीच्या आरंभी जसे
हे अपृथिव्यादिमय जगत् पृथिव्यादि-
मय असल्यासारखे भासते, त्याप्रमाणेच
मृतालाहि हे सर्व जगत् दिसते. ज्याप्रमाणे तत्त्व-
वेत्त्याला किंवा स्वप्नांतून जागृत झालेल्या मनु-
ष्याला स्वप्नांतील देश, काल, जागृतीतील सर्गाने
अणुमात्राहि व्यापलेले दिसत नाहीत, त्याप्रमाणे
परलोकी गेलेल्यालाहि ऐहिक देश, काल तेथे
व्याप्त असलेले दिसत नाही. याप्रमाणे तत्त्व-
वेत्त्याला अज्ञाच्या अनुभवाने सिद्ध असलेलेहि
जगत् विद्यमान आहे असे वाटत नाही. त्याला
ते सर्व आकाशांतील प्रतिभासाप्रमाणेच भासते.
१- जल्ल्या मनुष्याला स्वप्नांत मिथ्याच

प्रपंच जसा भासतो, त्याप्रमाणे परलोकी गेलेल्या
प्राण्याला चिदाकाशच स्वर्गाप्रमाणे भासते.
परलोकी गेलेल्या प्राण्याला स्वर्ग, पृथ्वी,
पर्वत, यम इत्यादिकांनी संपन्न असलेले आका-
शच अभूतपूर्व भासते. ते पूर्वी सिद्ध अस-
लेल्या जगाप्रमाणेच आहे, असाच त्याचा
निश्चय असतो. हा मी मृत होऊन पुनः यम-
लोकी उत्पन्न झालों आहे, येथे मी आपल्या
शुभाशुभ कर्मांचे फल भोगीन, इत्यादि भ्रांति
तो मृत मनुष्य पहातो. मोक्षोपायांचा आदर न
करणाऱ्या लोकांना हा मोह अवश्य होतो.
पण आत्मज्ञानाने वासनारहित झाल्यानेच
तो शांत होतो. मोक्षोपायांचे सेवन केल्यानेच
ही भ्रांति निःशेष नाहीशी होते. अनात्मज्ञाची
जी अशा प्रकारची संविद तीच धर्माधर्मवासना
होय. ती चिदाकाशांत आकाशात्मकच भासते
व तीच जगत्स्थिति होय. जगत्स्वरूप शून्यहि
नाही व सत्याहि नाही. तर चैतन्य हेच जगद्रूप
आहे. ते अज्ञानामुळेच अनर्थरूप भासते. ज्ञानी
पुरुषाला ते परम कल्याणरूप व निरतिशय
आनंदस्वभावच आहे. २०७.

सर्ग २०८ वा.

१ विधात्याच्या इच्छेप्रमाणे लोकांना प्रतिकूल
फल मिळते असे वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—हे राजा ! असंबद्ध, अमूर्त
व दूरस्थ प्रजांना गृहसंगमामध्ये शुभा-
शुभ फल कसे मिळते ते ऐक. हे जगत्
ब्रह्मसंकल्पनगर आहे ही गोष्ट सिद्धच आहे.
कारण ब्रह्मच अज्ञानाने दृश्यकल्पनेने पाहूं
लागले असतां दृश्य होते व ब्रह्मबोधाने पाहूं
लागले असतां ब्रह्म होते. संकल्पनगरामध्ये
जे, जेव्हां, जसे कल्पिले जाते, ते, तेव्हां
तसेच अनुभवास येते. ज्याप्रमाणे तुझ्या

या संकल्पमय गृहांतील ही प्रजा त्वत्संकल्पानुसारिणी झाली आहे, त्याप्रमाणे ब्रह्मसंकल्पानुसारिणीच असते. या तुझ्या संकल्पनगरामध्ये तूं जे जे जसे असावे असे कल्पितोस, त्याप्रमाणेच ते तूं पहातोस. ज्याप्रमाणे वर व शाप यांच्या योगाने शुद्ध संविद् व्यवहारक्षम होते, तशीच ब्रह्मसंविद्ही बनते. ह्य० वर व शाप यांच्या योगाने जे कांही होते तेहि या हिरण्यगर्भांने, तपस्यांचे वर शाप सिद्ध होवोत, अशी कल्पना केल्यानेच होते. विधिनिषेधशास्त्रांनी सांगितलेल्या धर्माधर्मांतील ज्या एकावर आस्था ठेवून प्रजा त्याप्रमाणे अनुवर्तन करते, त्याचे फल तिला मिळते. पण ते सुद्धा ब्रह्मसंकल्पामुळेच होय. या जगामध्ये जे प्राणी आहेत त्यांना न दिसल्यामुळे जगत् पूर्वी असत होते व आतां सत्य आहे असे ते म्हणतात. पण ही कल्पना सुद्धा चिद्रूप हिरण्यगर्भाच्या संकल्पामुळेच होय. चित्चे जे निमेष व उन्मेष तेच प्रलय व उदय होत.

राजा:—भगवन्! जगत् हिरण्यगर्भाच्या संकल्पामुळेच जर सत् आहे, तर ते सुषुप्ति व प्रलय यांमध्ये उपलब्ध कां होत नाही? जाग्रत् व सृष्टि या कालीच उपलब्ध कां होत? प्रत्येक क्षणी विकार पावणारे हे सुस्थिर असल्यासारखे कसे भासते?

श्रीवासिष्ठ:—राजा! या चिदाकाशसंकल्पनगराचा हा असाच स्वभाव आहे. सृष्टि जाग्रत् व स्वप्न या काली होऊन प्रलय, सुषुप्ति व मोक्ष यांमध्ये नसणे, याच स्वभावामुळे हे जगत् उत्पन्न होऊन नाश पावते व पुनः क्षणांत उत्पन्न होते. एखाद्या बालकाच्या संकल्पनगरांतलि पदार्थाप्रमाणे किंवा आकाशांतील भ्रामक केशपुंजाप्रमाणे चिदात्म्यामध्ये सदसद्रूप सर्ग भासतात. तूं संकल्पनगर रचून

एका क्षणांत त्याचा नाश करतोस. त्या नगराविषयीहि कल्पना सोडून तूं दुसरी कल्पना करूं लागलास कीं ते नगर नाश पावते. हा जसा तुझा स्वभावच आहे, त्याप्रमाणे चिदाकाशकल्पनानगरांतील उन्मज्जन व निमज्जन हे केवळ त्याचे स्वभावस्फुरण आहे असे जाण. त्रिजगदाकाश संविद्धनमात्र आद्यंतरहित ब्रह्माकाशच आहे. त्यामुळे हा परमेश्वर जे जे कल्पितो व जे जे करतो ते ते याच्या सत्य संकल्पामुळे हजारों योजने दूर असलेल्या व अनेक युगांनंतरहि परलोकादिकांमध्ये अगदीं समीप असल्याप्रमाणे कार्यक्षम होते. अर्थात् मध्ये कितीहि काळ गेला व परलोक कितीहि दूर असला तरी पुण्यपापादि कर्म आपापले फल उत्पन्न केल्यावांचून रहात नाही. देशांतरी व लोकांतरी नित्य असणारा व आवरणरहित एकात्मा कशाचे स्फुरण करूं शकत नाही? त्याला अज्ञात व अशक्य असे काय आहे? जीव व त्याचे कर्म या उभयतांचेहि अधिष्ठान तोच असल्यामुळे जीव कर्म केल्यानंतर कोठेहि जरी गेला तरी त्याचे फळ त्याला भोगावेच लागते. ज्याप्रमाणे रत्नामध्ये निरनिराळ्या कांति स्वभावतःच उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे चिद्रत्नामध्ये जगाचे सृष्टिप्रलयात्मक व नाना कर्मफलवैचित्र्यभोगात्मक आभास स्वभावतःच अनुभवास येतात. विधिप्रतिषेधशास्त्राला साफल्य देणारी लोकसंस्था ब्रह्मामध्येच रूढ झालेली असल्यामुळे मरून परलोकी गेलेल्याहि जीवाला ती अनुरूप फल देते. दूरस्थ कर्मांचेहि फल ती कल्पू शकते. वस्तुतः ब्रह्म कधीच अस्त पावत नाही व कधीच उदय पावत नाही. हे ब्रह्मचिदाभास सर्वदा स्वरूपामध्ये स्थित आहेत. त्यामुळे जन्म व मरण ही केवळ भ्रान्ति आहे. ज्याप्रमाणे दृष्ट्याला दिसूं लागल्यामुळे कल्पनानगर उत्पन्न

झालें अशी कल्पना होते, त्याप्रमाणें जगताहि कल्पनेनेच दिसूं लागतें. याचें जें दिसणें त्यालाच जन्म असें म्हणतात. अर्थात् द्रष्ट्याचा विषय होणें हाच जन्म व तोहि शब्दमात्र होय. याच न्यायानें पूर्वदेहादि भ्रांतीचा उपसंहार करणें हेंच मरण होय. अर्थात् ब्रह्मचित् आपल्या स्वाभाविक स्फुरणाचा उपसंहार करून जेव्हां स्वरूपांत स्थित होते तेव्हां जीव शांत झाला, आकाशरूप झाला, किंवा मरण पावला असें म्हणतात. स्पंद व अस्पंद हा जसा वायूचा स्वभाव, त्याप्रमाणेंच दृश्याकार स्फुरण व अस्फुरण हा अज्ञानोपहित चितीचा स्वभाव आहे. तो निर्मल व अक्षय आहे. मणि, मंत्र, औषधि इत्यादिकांचे निरनिराळे प्रभावहि ब्रह्माचे सत्यसंकल्पच होत. ज्याप्रमाणें तुझ्या कल्पनानगरामध्ये ही औषधि जरा-मरणाचा नाश करणारी होवो, असें तूं कल्पितोस व त्याप्रमाणेंच ती त्या अवस्थेत होते, त्याप्रमाणेंच ब्रह्मसंकल्पनगरामध्ये या त्रिभुवनांतील औषधींचे व सर्व पदार्थांचे स्वभाव त्याच्या संकल्पामुळेच सिद्ध आहेत. ईश्वर प्रत्येक क्षणीं प्रत्येक वस्तूच्या स्वभावाचा संकल्प करीत बसत नाही. कारण राजा ! तूंहि आपल्या संकल्पनगरामध्ये प्रत्येक पदार्थाचा धर्म प्रत्येक क्षणीं कल्पित बसत नाहीस. तर एखादा बालक आपल्या खेळांतील वस्तूची जशी एकदाच कल्पना करतो, त्याप्रमाणें ईश्वरहि सृष्टीच्या आरंभी एकदाच संकल्प करतो. ही अमुक वस्तु अमुक धर्मांनीं युक्त असो व अमुकच कार्य करो, ही दुसरी वस्तु अमुकच स्वभावाची असो अशी एकदा कल्पना करतो आणि मग त्या कल्पनेमुळेच बीजांकुरादि क्रमानेंच पूर्वपूर्व तृणापासून उत्तरोत्तर तृणाची कल्पना होते. तो परमात्मा एका क्षणांत ज्याची ज्याची कल्पना करतो

यो. बा. ६८

ते ते पदार्थ तशा तशा अवयवांनीं निरनिराळ्या शक्ति व कार्ये यांनीं आणि कार्यपरंपरांनीं सिद्ध होतात. त्या चिद्व्यवस्थाचा हा असा अबाधित स्वभावच आहे. ते संकल्पकल्पित पदार्थ स्वरूपानें अनेक जरी असले तरी चिदेकस्वभावानें स्थित असतात, त्याप्रमाणें ते स्वतः नाना आकार व स्वभाव यांनीं जरी युक्त असले तरी सद्रूपानें एकरसच असतात. त्या पदार्थांतील प्रत्येकामध्ये ब्रह्मचिन्मात्रता आहे. कारण ती सर्वात्मिका चित् जेथें जशी असते तशीच ती भासते. याप्रमाणें आदि-अंतमध्यशून्य, अनंतवीर्य ब्रह्म वस्तुतः कांहीं नाही व तेंच सर्व आहे. तें असत्यरूपानें भासत असूनहि सत्यरूपानें स्थित आहे. त्यामुळे तें सर्वांची आत्मभूमि आहे. प्राण्यांमध्ये व तृणादि जातींमध्ये जेथें जी वस्तु दिसते, तेथें तेंच त्याचें स्वरूप होय. म्ह० तेंच ब्रह्म त्या पदार्थरूपानें नटलें आहे. २०८.

सर्ग २०९ वा.

१ विरुद्ध फल देणाऱ्या कर्मांचें अविरोधानें साफल्य व २ एकाच वेळीं भोगप्राप्ति यांचें समर्थन. श्रीवसिष्ठः— एकच पुरुषाचा मित्र त्यानें जिवंत राहावें या इच्छेनें व त्याचा शत्रु त्यानें मरावें या इच्छेनें इष्टफल देणाऱ्या प्रयागादि क्षेत्रामध्ये मरण पावलेल्या त्या दोघांना फल कसें मिळतें तें तूं ऐक. पुढें सांगितलेल्या अधिकाऱ्याला उद्देशून क्षेत्रांचें व सर्व अर्थ-धर्मांचें फल ब्रह्मदेवानें आपल्या आदिसर्गामध्ये कल्पिलें आहे. आपल्या या संकल्पनगराकार जगांतील कोणत्या क्षेत्रांत, कोणत्या अधिकाऱ्यानें, कशा रीतीनें कर्मानुष्ठान केलें असतां कोणतें फळ मिळतें, तें त्या ईश्वरानें जसें जसें ठरवून ठेविलें आहे,

तसे तसेच ते होते. त्यामुळे प्रयागादि क्षेत्रांत वांछितार्थाची सिद्धि होण्यासाठी स्नान, तप, दान, यज्ञ, इत्यादि पुण्य, मला अवश्य केले पाहिजे व त्याचे फल मला हे अवश्य मिळेल अशा निश्चयाने अधिकाऱ्याने केल्यास त्याच्या त्या भावानाबलाने इष्ट फल आविर्भूत होते. पुण्यवानाला जसे ते मिळते तसेच ते पाप्यालाहि त्याच्या पातकाच्या योग्य अंशाचे निरसन करून क्षेत्रानुष्ठान उपकारक होते. पापांश थोडा असून क्षेत्रांतल पुण्यांश अधिक असेल तर ते पुण्यानुष्ठान पापाचा निःशेष नाश करून शिवाय अवशिष्ट पुण्यांशाने पुरुषाला उचित इष्ट फळहि देते. पाप व पुण्य ही दोन्ही समान असल्यास त्या दोहोंचेहि फल भोगण्यासाठी पृथक् शरीरे घ्यावी लागतात. सारांश, अशा प्रकारची पापे व पुण्ये हेहि ब्रह्मसंकल्पस्फुरणच आहे. ब्रह्मसंकल्प जसा जसा स्फुरतो, तसा तसाच तो होऊन राहतो. या चिद्धातूलाच हिरण्यगर्भ असे म्हणतात. तोच ब्रह्मदेवादि समाष्टि जीव व अहमादि व्यष्टि जीव आहे. तो व्यष्टिसमाष्टि उपाधीमध्ये जसा संकल्प करीत राहातो तसेच त्याचे संकल्परूप जगत्हि बनते. त्या विधा-त्याच्या संकल्पानुसारच जीवाची क्षेत्रार्जित पुण्याच्या अनुरोधाने तत्फलभोगात्मक प्रतिभा स्वप्नाप्रमाणे उदय पावते. पुण्याच्या विपरीत पाप करणाऱ्या जीवाला नरकादि प्रतिभा जशी होते, तशीच ती पुण्यफलभोगरूप प्रतिभा उदय पावते. 'मी आज एकटाच मरण पावलों. हे माझे सर्व बांधव जिवंत आहेत व माझ्यासाठी रडत आहेत, मी एकाकीच या परलोकाला प्राप्त झालों आहे' अशी त्याला प्रतिभा होते. ज्यांना सन्निपातवायु झाला आहे त्यांना जसे निरनिराळे भ्रम होतात, त्याप्रमाणे त्या मृताच्या बंधूनाहि रोदन, त्याच्या शवाला

स्मशानांत नेणे, दहन करणे, त्याचे और्ध्वदेहिक करणे वगैरे भ्रामक प्रतिभा होते. अति उग्र पुण्य-पापांच्या योगाने मृतांची चित्कलाच लक्षावधि देहभावहि कल्पिते. कारण मरणोत्तर तीच पुण्यपापे क्षुब्ध होतात व ती महात्म्यांनी निग्रहानुग्रहदृष्टीने जरी पाहिली असली किंवा क्षुब्ध झालेल्या दुसऱ्या कोणी त्याचे अवलोकन केले असले किंवा ती कोणाला दिसली नसली तरी जीवांच्या चित्संकल्पामुळेच त्यांना त्यांची फले भोगण्यासाठी हजारों शरीरे धारण करावयास लावतात. असो; ते त्याचे बांधवहि कचित् उत्कट पुण्यापापांच्या योगाने त्या आपल्या आपाला मृत व शवीभूत झालेले पाहतात. ते त्याच्यासाठी रडतात व इतर बांधवांसह त्याला अग्नीत टाकतात. सुहृद् व शत्रु यांच्या परस्परविरुद्ध फलोद्देशाने केलेल्या कर्मांच्या योगाने तो विनेय पुरुष स्नेहसंवित्पूर्ण मिलाने जशी प्रार्थना केली होती त्याचप्रमाणे आपल्याला जरा-मरणरहित असलेले पाहतो. आपण दुःखरहित आहो, असे तो जाणतो. पण तेहि दुसऱ्या देहाने नव्हे तर यथास्थित देहानेच तो आपल्याला जीवितस्थित पाहतो. तर मग त्याच्या शत्रूच्या मनोरथाची सिद्धि कशी होते, ह्मणून विचारशील तर सांगतो—सुहृद् व स्वजन यांना अदृश्य अशाच दुसऱ्या देहाने तो मरणाचा अनुभव घेतो. कारण प्रयागादि क्षेत्रांत शत्रुमरणानुकूल पुण्य करणाऱ्या शत्रूने बलात्काराने त्याला मरणासाठी प्रेरणा केलेली असते. शत्रूने केलेल्या अभिचारादि शून्य विनेय संविदेकडून तत्कालीच मरणादिकांचा अनुभव घेतला जातो. कारण ज्याने आपले शरीर चिलखताने आच्छादित केले आहे व जो शस्त्रादिकांनी सज्ज आहे त्याला ज्याने चिलखत घातले नाही व शस्त्रास्त्रानेहि

जो सज्ज नाही अशा पुरुषाला मारणें मुळीच कठिण नाही. असो; मित्राच्या इच्छेप्रमाणें तो अमरत्वास प्राप्त झाला आहे, असें त्याचे बांधवहि पाहातात. याप्रमाणें तो जीवित व मरण या दोन अवस्थांचा एकाच वेळीं अनुभव घेतो. याच न्यायानें दुसऱ्याहि सर्व विरुद्ध प्रश्नांचा निर्णय करावा. कारण हें जगत्त्वय अप्रतिघारंभ व भ्रांतिमात्र आहे. भ्रांतीमध्ये कोणता भ्रांतिविपर्यय संभवणार नाही? एका भ्रमाच्या विरुद्ध दुसरा कोणता भ्रम असंभवनीय आहे? संनिपातादि दर्शेत हजारों परस्परविरुद्ध भ्रम संभवतात. स्वप्न व संकल्पनगर यांत ज्या भ्रांतीचा अनुभव घेतला जातो तिच्याहून ही जगद्भ्रांति अधिकच आहे, न्यून नाही. या जाग्रद्रूप स्वप्नांत तिचा अनुभव येतो.

राजा:—हे ब्रम्हन् ! धर्म व अधर्म हें देहसंविदेचें कारण कसे? धर्म व अधर्म अमूर्त असतांना जीव त्यामुळें दुसऱ्या शरीरभावास कसा प्राप्त होतो?

श्रीवासिष्ठ:—हे महा बुद्धिमाना ! ब्रह्मदेवाचें संकल्पनगर अशा या जगांत कोणतें सत्य किंवा असमंजस संभवत नाही? आपल्या संकल्पनगरामध्ये सुद्धां जर सर्व असंभवनीय गोष्टीहि संभवतात, तर मग ब्रह्मसंकल्पाविषयी काय बोलार्हे? स्वप्न व संकल्पनगर यांमध्ये एकच लक्षत्वास प्राप्त होतें. त्याप्रमाणें एकच चित् स्वप्नामध्ये सेना बनते व तीच सहस्ररूप झालेली चित् सुषुप्तीत एकरूपत्वास प्राप्त होते. स्वप्नसंकल्पभूत सेनेच्या स्मरणामध्ये समूहरूपत्वानें तिचा एकाकार झाला असनां 'हें' असें जें म्हणावयाचें त्याबद्दल 'तें' अशी कल्पना करून विपरीत अनुभव येतो हें सर्व अनुभवसिद्ध आहे. कारण संकल्प आणि स्वप्ननगर यांमध्ये असा अनुभव कोण घेत नाही? या संविदाकाशमात्र अनुभवरूप

जगांत असा अनुभव प्रत्येकाला येतो. तस्मात् या चिदाकाश संकल्परूप जगदात्म्यांत संभवत नाही असें काय आहे? व संभवतें असें तरी काय आहे? ही भ्रांति अशीच भासत आहे. तें प्रकाशरूप आकाश आहे. यांत सत्, किंचित् सत् किंवा असत् कांहीं नाही. तत्त्वदर्शी पुरुषाला सर्व एकरूप दिसतें. ज्याचा ज्याचा जसा अनुभव घ्यावा तसें तसें तें दिसतें. ज्ञानी पुरुषाला त्यांत असमंजस तें काय आहे? मनुष्य येथें विहित धर्माचें आचरण करतो व शास्त्राप्रमाणेंच स्वर्गाची कल्पना करतो. देव, त्याचे उपभोग्य अमृतरसाचे निर्झर व फलपुष्पादिकांनीं पूर्ण असे पर्वत स्वर्गामध्ये आहेत, अशी शास्त्रावरून कल्पना करून त्याविषयीचा संकल्प दृढ करून, त्याच्या प्राप्तीसाठीच मी हें धर्माचरण करीत आहे, अशी कल्पना करून मेल्यावर स्वर्गातील तसल्याच पर्वतास प्राप्त होतो. अर्थात् स्वर्गासाठीं जर त्यानें धर्मानुष्ठान केलें असेल तर मेल्यावर आपण त्या स्वर्गास प्राप्त झालों आहों असा त्यास कां अनुभव येऊं नये? आतां कदाचित् तूं असें म्हणशील कीं, सर्वच मिथ्या असल्यामुळें असें होणें असमंजसपणाचें आहे. तर मग हा लोक, येथें केलेलें धर्मानुष्ठान, त्यामुळें प्राप्त होणारा परलोक, त्यांतील भोग इत्यादि सर्व असमंजस म्हटलें पाहिजे. कारण जगत् हें संकल्पनगर आहे हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. पण या असल्याहि जगांत जर काहीं भूतभुवनादि वस्तु सुस्थिर असेल तरच हा विरोध येईल. त्या वेळीं 'हें समंजस आहे, हें असमंजस आहे' अशा प्रकारचा सर्व न्याय अकुंठित होईल. पण सर्व द्रष्टा संविद्रूप असल्यामुळें आपआपल्या संकल्पालाच दृश्यरूपानें पहातो. अशा प्रकारचा आम्हीं सांगितलेला हा असमंजसतेच्या परिहाराचा न्याय

स्वप्न व संकल्प यांनीं सिद्ध झालेल्या कल्पनां-
मध्ये अनुभवास येतो; यास्तव तोच जगालाही
लागू करावा. कारण जगत्‌हि ब्रह्मस्वरूपानेच
स्थित असलेल्या चितीचा संकल्पच आहे.
ज्याप्रमाणे तुझ्या संकल्पनगरामध्ये असंभवनीय
असे कांहींच नाही, त्याप्रमाणे हिरण्यगर्भाच्या
संकल्पांतहि कोणत्याच पदार्थाची असंभावना
नाहीं. त्या ब्रह्मसंकल्पामध्ये जे जसे कल्पिलेले
असते ते त्याच आकाराने व त्याच स्वभावाने
स्थित असते. तशा प्रकारच्या स्वभावानियमा-
नेच ज्ञानेन्द्रियांनीं सर्व वस्तूंचे उत्तम प्रकारे
परीक्षण प्रवृत्त होते. त्यांच्या विषयग्रहणामध्ये
विसंवाद कधीच होत नाही. त्याचप्रमाणे
कर्मेन्द्रिय-व्यवहारांतहि संकल्प प्रवृत्त होत
नाहीं. एका चित्-प्रयत्नाने केलेला निश्चय
दुसऱ्या विरुद्ध चित्-प्रयत्नावांचून अन्यथा
होत नाही. कल्पाच्या आरंभापासून प्रलया
पर्यंत ब्रह्मदेवाच्या संकल्पांत जसे भासले,
तसेच हे जगत्‌ स्थित आहे. प्रलयानंतर संकल्प-
रूपानेच दुसऱ्या ब्रह्मांडाला आरंभ होईल.
प्रत्येक कल्पामध्ये संकल्पात्मक जगत्‌ तसेच
भासते. स्वप्नामध्ये स्वप्नपुर जसे भासते, तसेच
प्रत्येक जीवाला चित्स्वप्नामध्ये हे जगत्‌ भासते.
संकल्पनगररूप अशा या जगांत संभवत नाही
असे कांहींच नाही. सर्व संभवते व ते कल्पना
करणाऱ्या या चिदात्म्याहून पृथक् नसते.
त्यामुळे सर्व जगत्‌ ब्रह्मच आहे, असे तू
जाण. २०९.

सर्ग २१० वा.

१. अवशिष्ट प्रश्नांचे समाधान. २. विवेक-
दृष्ट्या देहादि जगाला ब्रह्ममात्रत्व.

श्रीवासिष्ठः—आतां अक्षय चंद्रप्रभारूप
फल शेंकडों उपासकांनी प्राप्त करून घेतले

असतां आकाश शेंकडों पूर्ण चंद्रांनी युक्त
कसे होत नाही, ते सांगतो ऐक. चंद्रबिंबाचे
ध्यान करणारे प्राप्तव्य जो चंद्रभाव त्यामध्ये
चिरकाल ध्यानाने अन्यभाव विसरून तद्रूप
होऊन राहतात. म्हणजे ते चंद्रभावास प्राप्त
झालेलेच असतात; पण ते या आकाशतलाला
प्राप्त होत नाहीत. किंवा या चंद्रामध्ये प्रवेश-
हि करीत नाहीत. कारण एकाच्या संकल्पपु-
राला दुसरा प्राप्त होतो असा कधी तरी अनु-
भव येतो का, सांग बरे? संकल्पकर्त्या पुरुषाला
आपल्या संकल्पनगरांतील पदार्थांची प्राप्ति
होणार हे उघड आहे. दुसऱ्याच्या संकल्प-
नगरांतील पदार्थांची त्याला प्राप्ति होणे शक्य
नाहीं. ते चंद्रोपासक आपापल्या भिन्न भिन्न
संकल्पसुष्टीतील आकाशांतच स्थित आहेत.
तेथेच ते कलाक्षयरहित चंद्र होऊन चमकत
आहेत. जो ध्याता 'मी याच चंद्रामध्ये प्रवेश
करीन' असे ध्यान करतो, तो याच चंद्रामध्ये
प्रवेश करतो. मी चंद्रामध्ये प्रविष्ट व्हावे व
चंद्रबिंबाच्या सुखाने युक्त व्हावे असे जो
ध्यान करीत असेल तो तशा सुखाला पात्र
होतो, हा अगदी निश्चय आहे. कारण ही
अव्ययसंविद् जशा स्वभावाचे अनुसंधान करते
तसाच त्याचा अनुभव घेते. पण त्याविषयी
तिचा दृढ निश्चय मात्र झाला पाहिजे. सर्व
ध्यान करणारांना स्वसंल्पामुळेच जसे पृथक्-
पृथक् चंद्रत्व प्राप्त होते, त्याप्रमाणेच काल्प-
निक स्त्रीचाहि पृथक् लाभ होतो. एक साध्वी
ज्या लक्ष ध्यान करणारांच्या ध्यानामध्ये
भार्यात्वास प्राप्त झालेली असते, त्यांचा
अंतःकरणोपहित साक्षीमध्ये तसाच कल्पनानुभव
स्थित असतो. गृहांतून बाहेर न पडलेला जीव
सप्त द्वीपांमध्ये राजा होऊन रहातो, त्याचेहि
ते काल्पनिक राज्य स्वचित्ताकाशांतच असते.
जेव्हा हे आम्हांला दिसणारे जगत्‌हि हिरण्य-

गर्भाच्या कल्पनामात्र आहे, तेव्हां त्या जगांत उपासकांनीं कल्पिलेल्या अन्य जगांमध्ये सत्यत्व कोठे ? आतां दान, और्ध्वदेहिक कर्म, तप, जप, इत्यादि अमूर्तीचे परलोकी मूर्त फळ कसे मिळते, ते मी सांगतो ऐक. ज्यांच्या बुद्धि दानादिकांनीं चिन्हित झालेल्या असतात, त्यांना परलोकी स्वप्नाप्रमाणे फळाचा अनुभव येतो. कारण दानादि जरी अमूर्त असली तरी चैतन्यानेच त्यांच्या मूर्त आकाराची कल्पना केलेली असते. मन व ज्ञानेन्द्रिये यांनीं वेदना-वेदनाकार भ्रांति होते. त्या भ्रांतीने विषय-प्राप्तीसाठीं ते चिन्मात्र मनासह कर्मेन्द्रियांनीं स्पंदस्पर्शरूप बनते. पण ती भ्रांति शांत झाली कीं ते निर्मल शांतरूपच रहाते. येथे केलेल्या दानामुळे परलोकी चित्प्रतिभासात्मक ते ते फळ समीप येते व त्याविषयी संकल्प करणारा जीव त्याला प्राप्त होतो, असे विद्वान् सांगतात. या दानापासून किंवा अदानापासून अकृत्रिम संकल्पच भोगैश्वर्यादि दानफल व दारिद्र्यादि अदानफल परलोकामध्ये असो, त्यांत कांहीं विरोध नाही. हे राजा ! तूं जे विचारले होतेस ते हे सर्व मी तुला सांगितले आहे. हे सर्व जगत् अप्रतिघ चिन्मात्र संकल्परूप आहे.

राजा:—भगवन् ! सृष्टीच्या आरंभी देहशून्य चैतन्य व त्या चैतन्यानेच केलेली देहकल्पना कशी होते ? कारण देहावांचून चित् अनुभवा-लाच येत नाही. कारण एखाद्या दिव्याची प्रभा आधारावांचून जशी असावी त्याचप्रमाणे त्या वेळीं चैतन्य असते.

श्रीवसिष्ठ:—हे महामते ! तूं देहशब्दाचा जो अर्थ समजला आहेस तो तत्त्वज्ञाला संमतच नाही. आकाशामध्ये शिलेच्या नृत्याप्रमाणेच तो त्याला भासतो. ब्रह्मशब्दाचा जो अर्थ तोच देहशब्दाचा अर्थ आहे. जल व पाणी, त्यांप्रमाणे या दोन शब्दांच्या

अर्थामध्ये मुळीच भेद नाही. स्वप्नाप्रमाणे असलेला हा देह ब्रह्मच आहे. हा स्वप्नच आहे. पण ही सुद्धा तुझ्या बोधासाठीच युक्ति सांगितली जात आहे. वस्तुतः ब्रम्ह कांहीं स्वप्न नव्हे. स्वप्न हा पदार्थ तुझ्या परिचयाचा आहे. त्यामुळे त्याचा दृष्टांत देऊन मी तुला बोध करित आहे. पण स्वप्न हा बाधित होणारा अर्थ आहे. त्याच्याशी चिदात्म्याकडून प्रकाशित केल्या जाणाऱ्या सर्गाचे सादृश्य कसे असेल ? ते शक्यच नाही. त्यांत देह हा काय पदार्थ आहे ? हे स्वप्नांतील पदार्थ कोणाचे ? किंवा स्वप्नबुद्धि कशी होते ? याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाकडून भ्रम ह्मणून जाणल्या जाणाऱ्या स्वप्नाच्या दृष्टान्ताने अज्ञानी जीव बोध केला जातो. त्यांत जाग्रत् नाही, स्वप्न नाही, सुषुप्त नाही व दुसरेहि कांहीं नाही. तर हे कांहीं आकाशरूप अनिर्वाच्य भान आहे. ते तुरीयरूप 'ओं'—मौन आहे. त्यांत सर्वसाधने व पुरुषार्थ यांची परिसमाप्ति होते. जे हे आतां जणुं काय भासते आहे ते अभासच आहे. पूर्वी जे भासले तेहि तसेच अभास आहे. अर्थात् जाग्रत्स्वप्नादि ज्या प्रकारे कदापि नाहीच, तसे हे अंत्यंत स्वच्छ ब्रम्ह आहे. एका देशाहून दुसऱ्या देशास प्राप्त झालेल्या चितीचे मध्ये जे निर्विषयचिन्मात्रमय स्वरूप असते, तन्मयच हे सर्व द्वैत व अद्वैत आहे. अज्ञ पुरुषाच्या दृष्टीहून अन्य दृष्टीमध्ये म्ह० ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीमध्ये स्वप्न, द्वैतःद्वैत, शुभाशुभ वगैरे सर्व चिन्मात्र आकाशच आहे. हे जगत् पूर्ण ब्रम्हापासून प्रसार पावलेले असल्यामुळे ते पूर्णच स्थित आहे. त्याची निरावरण चिन्मात्र आकाशाशीच तुलना केली जाते. शून्य, विषयानुभव, भाव, अभाव, द्वैत, ऐक्य, असत्. सत् हे सर्व श्रेष्ठ चिदाकाशच आहे. ते प्रकाशरूप नाही आणि अप्रकाश-

रूपहि नाही. स्फटिकशिलेचा जो घन मध्य-
भाग त्यासारखें हें आहे. ज्याअर्थी जगत् हा
चित्चा विकास आहे, त्याअर्थी तें अप्रतिघ
आकाशरूप आहे. चिन्मात्र जेथें जेथें आहे,
तेथें तेथें जगत् रहाणें उचित आहे. चिदाकाश
सर्व ठिकाणी आहे. त्यामुळे हें सर्व जगत्
चिन्मय आहे, सर्व शांत ब्रह्मच आहे. त्यालाच
जगत् असेंहि नांव आहे. जसे हें विश्व स्थित
आहे तसेच अनामय शुद्ध स्वरूप ब्रह्मच
विस्तारलें आहे. ही चित् संकल्पनगराची
आकृति आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि युक्तीचा येथें
असंभव असल्यामुळे येथें हीच युक्ति प्रशस्त
आहे. अनुभव व युक्ति यांना सोडून बोल
बोलणें ज्ञात्यांना केव्हांच शोभत नाही. लोक,
शास्त्र व वेद यांमध्ये जें सिद्ध आहे तें सिद्धच
होय. यास्तव वेदादिकांवरून जें सत् किंवा
असत् ठरलें असेल तें कधीहि कोणाला टाकतां
येणें शक्य नाही. तेंच असे जाणलें असतां
ब्रह्मत्वाला प्राप्त होतें. जेव्हां चरमसाक्षात्कार-
वृत्तिरूप ज्ञानासहवर्तमान तें स्थित असलेलेंच
जगत् लीन होतें तेव्हां पूर्वी अब्रह्म म्हणून जाण-
लेलें विश्व ब्रह्म बनतें. मी सांगितलेल्या या सवि-
स्तर न्यायानें जीवन्मुक्तिसहित लोकवेदादि सर्व
जगत् हें ब्रह्मच असे सिद्ध होतें. यास्तव हा मी
सांगितलेला न्यायच परमपुरुषार्थाचा उपाय
या रूपानें ग्रहण करण्यास योग्य आहे. या
अज्ञानमात्ररूप संसारवृत्तांत परिज्ञात चिदाका-
शच आहे. त्याहून अणुमात्रहि अन्य कांहीं
नाहीं. तो अपरिज्ञात व परिज्ञात चिदाकाश
मीच असून मीच हें त्रिजगत् व पर्यायानें बंध-
मोक्ष आहे, हा निर्णय होय. आत्मज्ञानानंतर हें
जगत् जसे आहे तसे रहात नाही. तत्त्वज्ञानें
स्वरूप सर्व दृश्यरहित व वाङ्मनसातीत दृढमात्र
अवशिष्ट रहातें. जीवन्मुक्त लोकांमध्ये, शास्त्रा-
मध्ये व वेदांमध्ये शतशः विचारानें जें सिद्ध

होतें तेंच स्वानुभवानें सर्व प्रकारें ज्ञात होतें.
आणि तेंच परमपुरुषार्थभावानें फलद्रूप होतें.
इतर सर्व विषयांचा त्याग करून ज्याची
ज्याची दीर्घ भावना करावी, तें तेंच प्राप्त होतें.
लौकिक कार्यांमध्येहि ज्याचें निश्चयानें चिंतन
करावें तेंच प्राप्त होतें असा अनुभव आहे. यास्तव
ब्रह्मेकनिष्ठ होणें हाच ब्रह्मप्राप्तीचा उपाय आहे.
लौकिक कार्य असत्य व मोक्ष सत्य असा जरी
फलामध्ये मोठा फरक असला तरी साधनाविष-
यीचा उद्योग व त्याच्या फलाचा अनुभव
यांमध्ये कांहीं फरक नाही. यास्तव ज्याचा
ज्याचा जसा जसा अभ्यास करावा, त्याचा त्या-
चा तसा तसाच अनुभव येतो. फललाभापर्यंत
एकनिष्ठ होऊन यत्न करणें हाच एक इष्टफल-
प्राप्तीचा उपाय आहे. हे मतिमान् महात्म्या !
याप्रमाणें मी तुझ्या महाप्रश्नांचें विचारफलनिर्ण-
यरूप समाधान सांगितलें. तूं या मार्गानें जा;
म्हणजे सत्वर मनामध्ये आधिरहित, देहामध्ये
व्याधिरहित व इंद्रियांमध्ये व्यसनरहित होऊन
सर्वोत्कृष्ट होऊन रहाशील. २१०.

सर्ग २११ वा.

—:०:—

१ सिद्धसाध्यादि लोकांच्या दर्शनाचा उपाय,
व पुनः सर्व जगत् ब्रह्मच आहे असे स्पष्ट वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—हे बुद्धिमानांतील श्रेष्ठ रामा !
मी त्या कुशद्वीपांतील इलावती नांवाच्या
नगरींत बसून त्या प्रज्ञप्तिराजाला याप्रमाणें
उपदेश केला व त्याने पुनः केलेल्या पूजेचा
स्वीकार करून त्याच्यावर अनुग्रह करणें हें
प्रयोजन सिद्ध झालें असतां मी स्वर्गी
जाण्याकरितां आकाशांत उडून गेलों. आज या
अयोध्येत असलेल्या मी तुला तेंच रहस्य
सांगितलें आहे. या विवेकदृष्टीनें तूं शांत-
चित्त व आकाशात्मा होशील. हें सर्व ब्रह्म

निःशब्द शुद्ध आकाशच आहे. हे अनिवचनीय, अज, सर्वतः शांत व आदिमध्यांतशून्य आहे. त्याला चिद्भानमात्ररूप म्हटलेले आहे व त्यालाच ब्रह्म असेहि कल्पनेने म्हटले आहे. त्याला परात्पर असेहि म्हटले आहे. पण ते पद नामरहित आहे.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन्! सिद्ध, साध्य, यम, ब्रह्मा, विद्याधर, देव इत्यादिकांचे लोक कसे दिसतात?

श्रीवसिष्ठः—सिद्ध, साध्य, यम, ब्रह्मदेव, विद्याधर, दिवौकस, देव व इतर अपूर्व भूते, महात्मे, या सर्वांना प्रतिरात्री, प्रतिदिवशी, पुढे, मार्गे, खाली, वर तं अवलोकन करूं लागलास म्हणजे पहातोस व त्यांना पहावयाचे सोडलेस म्हणजे पहात नाहीस. हे जे सिद्ध लोक ते दोन प्रकारचे आहेत. जे हे महर, जन, तप व सत्य या नांवाचे लोक ते स्थानतः दूर आहेत; पण हे जे दुसरे संकल्पलोक आहेत, ते सर्वत्र संचार करणाऱ्या सिद्धांचे लोक आहेत. ते सर्वत्र आहेत त्यांनीं सर्व विश्व व्यापले आहे. त्या दोनही प्रकारच्या लोकांचे दर्शन होण्यास धारणाभ्यास कारण आहे. तो तुझ्या ठिकाणीं नाही. (तर मग काय त्यांच्या दर्शनासाठीं मी धारणाभ्यास करूं?) त्यांचे नसे ते कल्पनात्मक लोक, तसाच हा आमचा लोक कल्पनामात्र सिद्ध आहे. ज्याप्रमाणे काल्पनिक अमलेलाहि वायु सर्वत्र भ्रमण करतो त्याप्रमाणे ते भ्रमण करतात व आमचा लोक भ्रमण करीत नाही. इतकाच आम्हां दोघांत फरक आहे. अर्थात् ते लोक निःसार असल्यामुळे धारणाभ्यासाने ते पाहण्याची कांही आवश्यकता नाही. तुला जे संकल्पस्वप्नलोक अहर्निश भासतात, तेच ते सिद्धलोक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांनीं तसलेच दुसरे लोकाहि निर्माण

करून संकल्पानेच स्थिर केलेले आहेत. तूहि जर योगधारणा स्थिर करून ध्यानाने स्वकल्पनाप्राप्त लोकांना स्थिर करशील तर तेहि निर्विघ्नपणे स्थिर होतील. त्याच न्यायाने दुसराहि जरी कोणी दृढतर ध्यातृसंकल्पभावाने युक्त असेल तर तोहि इष्ट विस्तार व अभिमत संपत्ति यांना सिद्ध असल्याप्रमाणे पाहील. त्यामध्ये विशेष एवढाच आहे कीं, त्या सिद्धांनीं स्वर्गातील सिद्धलोकांना पौंचविणाऱ्या प्राक्तन धर्मसंपत्तीने ते लोक स्थिर केलेले आहेत. त्यामुळे त्यांचे ते लोक अनायासाने सिद्ध झाले आहेत. पण जे हल्लींच्या अनित्य धारणाभ्यासांनीं ध्यानविश्वांतीसाठीं श्रम करतात, ते मोठ्या श्रमानेच या लोकांना स्थिर करूं शकतात. सर्व जगत् सर्वदा अप्रतिघ शांत चिदाकाश आहे. त्याच्याविषयी जसा दृढ निश्चय केलेला असतो, तसेच जगत् भासते, त्याच्या उलट कधीच भासत नाही. दृढ निश्चयाने जे स्थिर केलेले नसते ते भासत नाही, कारण त्या अनिश्चित जगाविषयी 'आहे, नाही' इत्यादि प्रकारचे तर्कविषयत्वच संभवत नाही. ते परमाकाश शून्य अप्रतिघ व कोणालाहि प्रतिबंध न करणारे आहे. कारण जे दृढसंवेदनाने भासलेले असते, ते चित्स्वभावत्वाने प्रकाशरूप असल्यासारखे दिसते. पण या असंविदित तत्त्वामध्ये स्वभावतः चित्सत्तास्फूर्तीची व्याप्ति नसते. कारणाच्या सत्तेने कार्याची सत्ता सिद्ध होईल म्हणून म्हणावे, तर ते शक्यच नाही. कारण, सृष्टीच्या आरंभी कारणाचाच अभाव असल्यामुळे जगत् उत्पन्न होत नाही, असे म्हणून आम्ही याचे पूर्वीच निरसन केले आहे. अनंत व स्वतःसिद्ध अशा आकाशाचे काय व कसे उत्पन्न होणार? पण असे असतांहि जे भूतभुवनादि उत्पन्न झालेले दिसते ते

आकाशांत आकाशच झाल्यासारखें दिसतें. त्यामुळे त्यांत एकत्व, द्वित्व इत्यादि निराकार कल्पना तरी कशी होणार? तें जसें होतें तसेंच आतांही निर्विकार आहे. जसें स्वप्नांत आकाशच पर्वतासारखें होतें, तसें निर्विकार ब्रह्मच जगत् झालें आहे. संकल्पामध्ये चित्तच आकाराची कल्पना करून पर्वताच्या लीलेनें उदय पावते. पण वस्तुतः तो पर्वत नव्हे व तें आकाशहि नव्हे. त्याच न्यायानें ब्रह्म जगत् झालें आहे. यासाठीच महाबुद्धिमान् जीवन्मुक्तच आपल्या दृष्टीनें काष्ठाप्रमाणें मौन धारण करून बसतात. तथापि लौकिकदृष्ट्या लाकडी बाहुलीप्रमाणें ते भाषणादि व्यवहार करीत असतात. ज्याप्रमाणें जलामध्ये तरंग-आवर्तादि उद्भवतात व ते जलरूपानेंच परिवर्तन करीत असतात, त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्ये सृष्टि आहेत. ज्याप्रमाणें वायूमध्ये प्रस्पंद व आकाशामध्ये शून्यता अनन्य असते, त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्ये या सृष्टि अनन्य व अमूर्त असतात. जसें संकल्पनगर शून्यच असतांना नगरासारखें दिसतें त्याप्रमाणें ब्रह्मामध्ये साकार असलेलेहि जगत् निराकार आहे. या त्रिभुवनाचा चिरकाल अनुभव आलेला आहे व तें लौकिक-वैदिक कार्यालाहि समर्थ आहे. तथापि शून्य व निराकार संकल्पनगराप्रमाणेंच तें आहे. जो चित्तसंकल्प तेंच जसें नगर, त्याचप्रमाणें जें स्वच्छ ब्रह्म तेंच जगत् म्हटलें जातें. जगत् हा पदार्थ दीर्घकाल व नित्य जरी अनुभूत आहे तरी पुरुषाच्या स्वप्नांतील स्वमरणाप्रमाणें त्यांत वास्तविक कांहीं नाही. स्वप्नांत मेलेला पुरुष आपला दाहादि जसा पहातो, त्याप्रमाणें परमात्म्यामध्ये हें असत् असलेलें जगत् सत् असल्यासारखें भासतें. जगत्त्व व अजगत्त्व हें परमात्म्याचें शुद्धरूप आहे. रज्वादि पदार्थ सर्पादि नांवाचा जो विषय होतो, तो भास

आहे, ती वस्तुस्थिति नव्हे. रामा ! सिद्धलोक-भोगादि फल मी वर्णन केलेल्या प्रकारानें कल्पनामात्र असो, किंवा अन्य मुनींनीं वर्णन केल्याप्रमाणें त्याहून निराळ्या प्रकारचें असो, किंवा तें मुळींच नसो, तुला जीवन्मुक्ताला त्याविषयीचा आदर कशाला पाहिजे? अतिशय तुच्छ अशा सिद्ध्यादिकांविषयी आपली पुरुषार्थबुद्धि तूं टाक. ज्या अर्थी तूं ब्रह्मतत्त्वाला जाणलें आहेस त्या अर्थी तुला मायामात्ररूप सिद्धलोक, किंवा वैभव यांच्या ज्ञानासाठी श्रम करणें फुकट आहे. त्यापासून कांहीं साध्य होणें नाही. २११.

सर्ग २१२ वा.

—:०:—

१. ब्रह्माची अहंभावकल्पना हाच पितामह व
२. त्याचा संकल्प हेंच त्रिभुवन, यास्तव सर्व ब्रह्मच आहे असें वर्णन.

श्रीवासिष्ठः—रामा ! ब्रह्म चिद्रूप असल्यामुळे मी आकाशच आहे असें जें आपोआप जाणतें तेंच परमेष्ठित्व असून हें जगत् त्याचा उदय आहे. असें असल्यामुळे वस्तुतः ब्रह्मा नाही व हें जगत्हि उत्पन्न झालेलें नाही; तर हें सर्व जसेंच्या तसेंच पूर्वीप्रमाणेंच अज परब्रह्मच आहे. स्वप्नसंविर्तीत जगद्रूप असेंच भासतें. म्हणून तें मृगजलाप्रमाणें मिथ्याच आहे. दिसत असले तरी असत्यच आहे. अर्थात् तें प्रातिभासिक सत् होय; परमार्थ सत् नव्हे. सर्गकालापासून ही भ्रांति उदय पावली आहे; अथवा ती मुळींच उदय पावलीच नाही. तर मग भ्रांति कोठें, कशी व कोठची राहिली? कारण हें सर्व अनामय ब्रह्मच आहे. जगत् हा ब्रह्मजलावरील तरंग आहे, तेव्हां त्यांत द्वित्व व एकत्व कोठचें? अर्थात् जगत् ब्रह्माचा अनिवर्चनीय धर्म असला तरी त्यांत कांहीं हानि

नाहीं. आवर्त व जल यांना द्वित्व कोठचे ? व द्वित्वाचाच अभाव असल्यामुळे एकत्व तरी कोठचे ? ते ब्रह्म घन व सर्वतः शांत आहे. प्रकाशने हा त्याचा स्वभावच असल्यामुळे 'अहं' असा अहंकार—समष्टिरूप भाव—जाणते. त्याचे अंतस्थ स्वरूप शून्य आहे आणि तेच आतां विषयाकार होऊन भासते. वायु स्पंदना-प्रमाणे, अग्नि उष्णतेप्रमाणे व पूर्णचंद्र स्वशैत्या-प्रमाणे ब्रह्मच स्वतः पदार्थाप्रमाणे आपल्या सत्तेला जाणते.

श्रीरामः—हे ब्रह्मन् ! हे अहमादि केव्हां प्रकट होत नाही ? व हे मुने, स्वरूपचैतन्यच जर विषयाकार होऊन भासते, तर ते सदा विद्यमान असल्यामुळे आतांच भासते, असे म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? कारण ते सदाच निरावरण व आदि-अंतशून्य आहे.

श्रीवासिष्ठः—खरे आहे. तथापि सर्ग व असर्ग या दृष्टीमध्ये ब्रह्म जरी तुल्यरूपाने असले तरी विषयांचे अस्तित्व व नास्तित्व हा फरक आहेच. हे सर्वदाच 'अहं' या रूपानेहि स्फुरण पावतेच. कारण अनादि व अज अशा याला स्वरूपचैतन्याने स्फूर्ति पावण्यास कशाचीहि अपेक्षा नसते. सर्ग व असर्ग हे आकाश-रूप ब्रह्मच सर्वदा सर्वत्र आहे. अविद्यादृष्टीमध्ये केव्हांहि हे नाही असे नाही व विद्यादृष्टीमध्ये हे कांहींच नाही. मिश्रदृष्टीमध्ये वायु व स्पंदन, चंद्र व शैत्य, शून्यत्व व आकाश याप्रमाणे ब्रह्म व अहंत्व हे एकरूप आहे. ते केव्हांहि स्फुरण पावत नाही. सर्वदाच ही अशा प्रकारची सत्ता आहे. ती याच्या उलट प्रकारची कधीहि नाही. ज्याअर्थी जगत् आदि-अंतशून्य आहे, त्याअर्थी ते निरामय ब्रह्म-रूपच आहे. तू केवळ अबोधामुळेच या भिन्न-दृष्टीचा आश्रय करीत आहेस. शब्दश्रवणादि व्यवहारासिद्धीकरितां ही मिश्रदृष्टिहि

स्वीकारणे अयोग्य नाही. पण तो परमार्थ नव्हे. तू अद्वयब्रह्मबोध झाल्यावरहि अबोधाचा स्वीकार करून माझ्या उपदेशश्रवणामध्ये आसक्त चित्त होऊन मिश्रदृष्टीमध्ये प्राप्त झालेल्या सप्रपंच निष्प्रपंचरूप द्वैताला स्वीकारीत आहेस, परमार्थदृष्ट्या नव्हे. परमार्थदृष्टीमध्ये ब्रह्म सर्वात्मक आहे. सर्वांच्या आंत असलेला कोणी जीव त्यांत जर कांहीं पहात असेल तर ते ब्रह्मच तद्रूपाने पहातो. पण निर्विशेष ब्रह्मरूपाने कोणी कांहींच पहात नाही. रामा ! बद्ध पुरुषाच्या दृष्टीने ब्रह्म त्रिभुवना-भासानेच सर्वदा भासते; पण मुक्तदृष्ट्या शांत सम ब्रह्मच आहे. येथे नाना असे कांहींच नाही. त्यामुळे त्या दृष्टीने कांहींच भासत नाही. पण या दोन दृष्टीतील बद्धदृष्टीचा विषय बाधित होत असल्यामुळे तू मुक्तदृष्टीचाच आश्रय करावास. आकाशापासून वृक्ष-पर्वतादि कांहीं कधीच उत्पन्न होत नाही, त्याचप्रमाणे ब्रह्मापासून विश्वांचा उद्भव होत नाही, असे जाणून परम शांतीला प्राप्त हो. उपदेश्याला उपदेश व्हावा व संदेहप्रसंगी त्याचे निरसन व्हावे यास्तव जोंवर बोध झाला नाही तोंवर मिश्रदृष्टि धारण करण्यास कोणत्याहि प्रकारची हरकत नाही. जोंवर तुझी बुद्धि अल्प आहे तोंवरच जर तू या भेददृष्टीचा स्वीकार करीत असशील तर खुशाल कर; पण एकदा आत्मसाक्षात्कार झाला की, मग अहंकारतत्सं-कल्परूप जगत् या स्वरूपाच्या प्रजापतीची भेदबुद्धि किंवा त्याच्या अभावाची बुद्धि यांपैकी तुला कोणतीच बुद्धि होणार नाही.

श्रीरामः—भगवन् ! मी आतां जो प्रश्न केला होता त्याचे उत्तर मी समजलों. आतां आपण माझ्या बोधासाठीं समष्ट्यहंकारादि अध्यासाचे निरूपण करावयास आरंभ केला होता, त्याचेच पुढे निरूपण करा. त्या परम

पदामध्ये अनंतत्वाचें स्फुरण झालें असतां पुढें काय होतें? आपण सर्वज्ञ असल्यामुळें सर्व जाणतां, आपलें वचन ऐकण्याची इच्छा करणारा मी तृप्त होत नाही, यास्तव पुढें सांगा.

श्रीवसिष्ठः—याप्रमाणें अहंत्वाचा आरोप झाला असतां त्या अहंतेमध्ये आकाशाचा अध्यास प्रवृत्त होतो; दिक्सत्ता, काल-सत्ता व त्रिविध परिच्छेद यांचा अध्यास होतो. जेव्हां त्याला या देहादिकांमध्ये 'अहं' असें भासतें, तेव्हां देहशून्यस्थानीं मी नाही, असें भासणें अगदीं साहजिक आहे. हाच देश-कृत परिच्छेद होय. अशाच रीतीनें नाना-प्रकारचा कालकृत परिच्छेद व वस्तुकृत-परि-च्छेद होतो. स्वात्माच क्रमावांचून द्वैतरूपानें उदय पावतो. या आकाशात्मक सत्तांचा वाचक शब्दाध्यास उत्तरकालीं होतो. त्या वेळीं तें आकाशच आहे. जातिगुण इत्यादिकांच्या योगानें या वस्तूचें हें नांव, याचें हें, इत्यादि नामभेदाचा अध्यास होतो. त्यांतील अहंकारा-च्या अवच्छेदामुळें प्रतिशरीरीं साक्षिचैतन्या-मध्ये जरी भेद भासला तरी तें चैतन्य आव-रणशून्य असल्यामुळें त्यांत स्वाभाविक चित्ची अभिव्यक्ति होते व त्यांत अध्यस्त जगाच्या आकारानें ब्रह्मच अब्रह्म असल्यासारखें भासतें. हें जें प्रतिभासरूप वेदन भासतें, तेंच दृश्य होय. शांत, अज, एकच, अनादिमध्य ब्रम्हच—चिदाकाशच—जणुं काय जीवभावना करून आवरणशून्य जीव साक्षी आकाशांतच अत्यंत विस्तृत दृश्य पहातो. तत्त्वज्ञान होई-पर्यंत तें आपल्या स्वरूपालाहि विपरीतपणानें भासतें. २१२.

सर्ग २१३ वा.

१. राम व वसिष्ठ यांच्या पूर्व संवादाचें गुरु-शिष्यांच्या आख्यायिकारूपानें वर्णन.

श्रीवसिष्ठः—हे रामा! तूं मला आज जगत्तत्त्व व आत्मतत्त्व जसें विचारलेंस तसें पूर्वींहि दुसऱ्या रामजन्मामध्ये विचारलें होतेंस. त्या जन्मांतहि मी तुला गुरु व तूं माझा शिष्य होतास. पूर्वीं एका कल्पांत कोणा एका निर्जन वनांत अशीच गुरुशिष्यरूप प्रतिभा उत्पन्न झाली. तूं असाच राम होतास, मी वसिष्ठ होतो; तुला वैराग्य आलें, मजपाशीं आलास व तूं माझ्यापुढें बसून मला असाच प्रश्न केलास. त्या वेळीं तुझी बुद्धि किंचित् उद्दाम होती. त्यामुळें तुला बोध झाला नव्हता.

शिष्यः—हे भगवन्! माझ्या या एका फार मोठ्या संशयाचें निरसन करा. महा-कल्पांत नाश कशाचा होतो? व कोणती वस्तु नाश पावत नाही?

गुरुः—हे पुत्रा! हें सर्व दृश्य पूर्णपणें नाश पावतें. ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील नगर सौषुप्त स्थितीला प्राप्त होणाऱ्या आत्म्याच्या तन्मात्र-रूपानें अवशिष्ट राहून बाकी पूर्णपणें नाश पावतें, त्याप्रमाणें जगत्हि प्रलयामध्ये नाश पावतें. त्या वेळीं भूमि, पर्वत, दशदिशा, क्रिया, काल, हें सर्व निःशेष नाश पावतें. त्यांतील कांहीं अवशिष्ट रहात नाही. सर्व भूतें नाश पावतात. सर्व जगदाभासासह आकाशाहि अव्या-कृतामध्ये लय पावून नाश पावतें. भोग्याची स्थिति भोक्त्याच्या अधीन असते व प्रलय-कालीं उपलब्धा व भोक्ता यांचा असंभव असतो. तेव्हां त्या वेळीं भोग्य कसें रहाणार? ब्रह्मा, विष्णु, इंद्र, रुद्र इत्यादि जे कारणांचेहि कारण असलेले ईश्वर त्यांचाहि प्राकृत व वैज्ञानिक प्रलयामध्ये नाश होतो त्यांचें नांवहि

त्या वेळीं उरत नाही. त्या वेळीं केवळ चिदाकाश अवशिष्ट रहाते. अव्यय चिद्वस्तुवरील विवर्त नाहीसा झाला म्हणजे चिदाकाश रहाते, असे अनुमान करता येते. कारण आपल्यावर आरोपिलेल्या सर्गाचा अनुभव घेणारा जो चिदात्मा त्याच्या योगानेच सर्व प्रपंचशून्य तत्कालशेषता सिद्ध होते. कारण त्याचाहि नाश झाल्यास साक्षिरहित प्रलयच सिद्ध होणार नाही.

शिष्यः—भगवन्! सद्वस्तूचा अभाव व असद्वस्तूचा भाव संभवत नाही. तेव्हां हे इतकें विस्तृत व विद्यमान असलेलें जगत् कोठें जातें?

गुरुः—पुत्रा! हे तुझे म्हणणें बरोबर नाही. कारण हे जगत् नाश पावतेंच. सावयव पदार्थाचा नाश होतो हे श्रुति, स्मृति, प्रत्यक्ष, अनुमान इत्यादि सर्व प्रमाणांनीं सिद्ध आहे. तेव्हां तें विद्यमान नाहीच. अर्थात् 'असत् असलेल्या याचा भाव नाही' हे तुझे म्हणणें आम्हांला अनुकूलच आहे. त्याचप्रमाणें सत्चा अभाव नाही; कारण जें वस्तुतः आहेच तें केव्हांहि अभावात्मक म्हणजे असत् होणें शक्य नाही. सद्भाव विनाश कसा पावणार? जें सत् तें असत् कसें होईल? मृगजल स्थिर कसें असेल? दोन चंद्रांविषयींचा भ्रम खरा कसा असेल? आकाशांतील केशदृष्टि अबाधित कशी राहिल? भ्रांतीनें आलेला अनुभव दीर्घकाल कसा टिकेल? हे पुत्रा! हे सर्व दृश्य स्वप्नांतील पुराप्रमाणें असत् व भ्रांतिमात्र आहे. तें शांत कसें होणार नाही? ज्याप्रमाणें स्वप्ननगर पूर्णपणें शांत होतें, त्याप्रमाणें हे विश्व सर्वदा सर्वत्र नाश पावतें. ज्याप्रमाणें जाग्रदवस्थेमध्ये स्वप्न किंवा स्वप्नदशेमध्ये जागर किंवा शांत झालेले स्वप्ननगर बाधित होऊन एका क्षणांत कोठें जातें व कोठें रहातें हे योग्यांनाहि दिसणें शक्य नाही, तसेंच हे

बाधित झालेले जगददृश्य कोठें जातें तें कांहीं कळत नाही. म्हणूनच त्याला असत्त्व आहे.

शिष्यः—गुरुवर्य! दृश्य जर नाहीच, तर दृश्यरूपानें कांहीं काळ परमार्थतः काय भासतें? व तेंच बोधानंतर तसें कां भासत नाही?

गुरुः—हे पुत्रा! हे स्वच्छ चिदाकाशच शुक्तीप्रमाणें जें चकाकत आहे तेंच हे जगत् होय. जगत् म्हणून त्याहून निराळें कांहीं नाही. अति विस्तृत अशा या चिदाकाशाचेंच हे मूर्तामूर्तरूप आहे. हे चिदाकाश आपले स्वच्छरूप न सोडतांच असें भासतें. सृष्टि व क्षय या रूपानें स्फुरणें हे त्याचेंच स्वरूप आहे. ज्याप्रमाणें अवयवीचें स्वरूप अवयवभेदांनीं भिन्न असल्यासारखें दिसतें, त्याप्रमाणें हे आकाशरूप शुक्ल व कृष्ण होतें ज्याप्रमाणें स्वच्छ उदकानें भरलेल्या डोहांत पडलेले प्रतिबिंब क्षण झालें असतां हा प्रसिद्ध बिंब-प्रतिबिंब-भेद एकच आहे, त्या डोहामध्ये प्रवेश करून बिंबप्रतिबिंबभावानें प्रतीत होण्यापूर्वीहि तो एकच; त्याप्रमाणें ब्रह्माहि सृष्टि व सृष्टीचा क्षय या दोन्ही समयी अक्षय व अद्वयच आहे. ज्याप्रमाणें स्वप्न व सुषुप्त या दोन्ही अवस्थांमध्ये एक निद्राच सतत अक्षय असते, त्याप्रमाणें सर्गामध्ये व प्रलयामध्ये एक ब्रह्मचैतन्य अव्यय आहे. ज्याप्रमाणें स्वप्नांतील जगत जाग्रत् व सुषुप्ति या दोन अवस्थांमध्ये पूर्णपणें शांत होऊनच निवृत्त होतें, त्याप्रमाणें हे आमचें जगत् बाधित होऊन अशेषतः शांत होतें. बाधित झाल्यामुळे तें शून्यसंज्ञक स्वप्न जगत् दुसऱ्या दिवशीं कसें रहातें, हे आम्ही जाणत नाही. दुसऱ्या पुरुषांच्या जीवाकाशांत तें राहिल ही मुळीं शंकाच नको. कारण आमच्या वासनामय शब्दाचा आमच्या चिदाकशांतच संभव आहे. त्यामुळे अबाधितच दर्शेतहि तो दुसऱ्याच्या चिदाकाशांत असण्याचा संभवच नाही. आम-

च्या अनुभवानें सिद्ध असलेला सर्ग प्रबोधानें बाधित होऊन दुसऱ्याच्या संविदाकाशांत जर शिखं लागला तर दुसऱ्याच्या प्रबोधानें शुद्ध चिदाकाशाचें स्फुरणच होत नाही; असें म्हणावें लागेल. पण त्याला कांहीं प्रमाण नाही.

शिष्यः—भगवन्! आमच्या संविद्चा विषय दुसऱ्याच्या संविदमध्ये भासत नाही, असें जर असेल तर स्वप्न पहाणाऱ्या पुरुषाच्या अनेकानें भिन्न असलेला जागृत पुरुष जसा दृश्य पहात असतो, त्याप्रमाणें प्रलयसमयीहि दुसऱ्या पुरुषामध्ये जगदादि बुद्धि असते, असें मला वाटते.

गुरुः—हे महा प्राज्ञा ! तूं म्हणतोस तें अगदीं खरें आहे. पण जगत् हे चित्चें कांहीं स्वरूप नाही. त्यामुळे तें सर्वांना सारखेंच दिसत नाही, तर चैतन्याच्या ठिकाणीं आरोपिलें आहे व तसेंच तें भासतें. पण इतरांना तसें भासत नाही. यास्तव द्रष्ट्याच्या कल्पनेप्रमाणें त्याचें स्वरूप व्यवस्थित आहे. तें सर्वांना एकाच रूपानें भासत नाही. त्यामुळेच तें तुच्छ आहे. तें सत् नव्हे. तर तें निरनिराळ्या जीवांच्या चिदाकाशस्फुरणमात्र आहे. तेव्हां त्यांत सत्-असत्दृष्टि कोठची ! चिदाकाशरूपानें तें आहे म्हणून म्हटलें तर तें जगत् सर्व प्रकारें सर्वत्र सर्वदा आहे. पण स्वरूपानें कांहींच कोठेहि व केव्हांहि नाही. ज्या अर्थी तें ब्रह्मच सत् व असत् आहे, त्याअर्थी तें जगत्हि सत् व असत् भासतें. ज्या अर्थी चिदाकाश नाश पावणारें नाही त्या अर्थी चिदाकाशमय जगत्हि नाश पावणारें नाही. ज्याअर्थी तें चिदाकाशच सृष्टिप्रलयरूप आहे, त्याअर्थी तें अज्ञानावस्थेत दुःखाला कारण होतें व ज्ञात झालें असतां सर्व दुःखांचा क्षय करतें. ज्याप्रमाणें अज्ञ पुरुषाच्या दृष्टीनें तें सर्वत्र, सर्वदा, सर्व प्रकारें

विद्यमान आहे, त्याप्रमाणें ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनें तें सर्व प्रकारें सर्वत्र, सर्वदा नाही. हा देवच घट, पर्वत, पट, स्फोट, तट, वट, तृण, अग्नि, स्थावर, जंगम इत्यादि सर्व आहे. आहे, नाही, शून्य, क्रिया, काल, आकाश, पृथ्वी, भाव, अभाव, ऐश्वर्य, नाश, शुभाशुभपाश इत्यादि सर्व तोच आहे. जें तो नव्हे ती वस्तुच नाही. तो नित्य, एक व त्याचप्रमाणें सर्वत्र आहे. आदिमध्य-अंत व त्रिकाल तोच आहे. अज्ञदृष्ट्या सर्व, सर्व प्रकारें, सर्वत्र, सर्वदा आहे व ज्ञानिदृष्ट्या सर्व, सर्व प्रकारें, सर्वत्र, सर्वदाच नाही. रामा ! ज्या वेळीं असें आहे त्या वेळीं सर्वच, सर्वस्व, सर्वदा आहे. सर्व ब्रह्मरूप असल्यामुळे स्वप्नसंकल्पपुरन्यायानें सर्व तेंच आहे. भावानें पाहिलें असतां सर्व पदार्थ, सर्व ब्रह्मकर्ते सर्वभोक्ते व सर्वेश्वर आहेत. ब्रह्मात्मत्वा-मुळे तृण कर्ता, तृण भोक्ता व तृण विभु आहे. घट कर्ता, घट भोक्ता व घटच सर्वेश्वरांचा ईश्वर आहे. पट कर्ता, पटच भोक्ता व पटच सर्व ईश्वरांचा ईश्वर आहे. दृष्टि कर्ता, दृष्टि भोक्ता व दृष्टिच इंद्रादि सर्वांचा ईश्वर आहे. पर्वत कर्ता, पर्वत भोक्ता व पर्वतच सर्व ईश्वरांचा ईश्वर आहे. पुरुष कर्ता, पुरुष भोक्ता व तोच सर्वेश्वरांचा ईश्वर आहे. सर्व वस्तूंतील प्रत्येक वस्तु कर्ता, भोक्ता व श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ, अनादि, निधन, धाता आहे. कारण सर्व ब्रह्मात्मक आहे. हे तृण-घटादि सर्व पदार्थ आपल्या प्रत्यगात्मरूपानें विभु आहेत. ज्या रूपामध्ये क्षय व उदय हे भासतात, तशा प्रकारचीच ही विभुता स्थित आहे. ज्यांच्या मतीं बाह्य पदार्थ आहे, त्यांचा तोच कर्ता व भोक्ता. ज्यांच्या मतीं केवळ विज्ञानच आहे व बाह्य पदार्थ नाही, त्यांचें तें विज्ञानच कर्ता व भोक्ता. शून्यवाद्यांना कर्ताहि नको व भोक्ताहि नको. पाशुपतादि-कांना त्यांच्या प्रक्रियेनें युक्त. असा ईश्वरच

कर्ता व भोक्ता वाटतो. तात्पर्य, वाद्यांच्या या सर्व कल्पना त्या उत्तमोत्तम परमपदांत संभवतात. सर्व शक्तिमान् व सर्वात्मक अशा त्या पदामध्ये वाद्यांच्या परस्परविलक्षण पदार्थप्रक्रिया, साधनानुष्ठान, फल इत्यादि विधि, परस्परांनी केलेले त्यांचे प्रतिषेध इत्यादि सर्व कांहीएक विरोध न येतां संभवतात. कारण त्यांच्या त्यांच्या बुद्धचवच्छिन्न चैतन्यांत वर-शापाप्रमाणे स्वसंकल्पानुसार व्यवस्थित विवर्त संभवतात. चिदाकाश शुद्धस्वरूपांत निरनिराळ्या जीवांच्या वासनानुसार जणुंकाय दृश्यतेची भावना करीत जणुंकाय दृष्टा होऊन स्वरूपाळाच तशा जगद्रूपाने पहात सर्व ठिकाणी वस्तुतः निर्विकारच राहण्यास समर्थ आहे. हे रामा ! सर्व जीवांच्या आपापल्या अनुभवाने सिद्ध अशा सर्व पदार्थादि दृष्टि, परस्परविलक्षण अशा सर्व विधिनिषेधदृष्टि, ज्या अर्थी त्याचे त्याचे संकल्प, वेदन, अनुभवजन्य वासना, काम, व कर्म इत्यादिकांनी युक्त असतात, त्या अर्थी तेवढ्या वेळेपुरत्या त्या दृष्टि व्यवहारसमर्थ असल्यामुळे सत्य भासतात. पण इतरांच्या दृष्टीने त्यांची प्रतीति येत नसल्यामुळे शशशृंगाप्रमाणे त्या असतूच होत. कारण प्रत्यगात्म्याचे रूप अनुभवानुसारच जगद्रूप धारण करते. असो. राघवा ! पूर्व युगामध्ये तूं शिष्यरूपाने स्थित होऊन मज गुरूपासून असा उपदेश ऐकलास. पण त्या उपदेशाने तूं त्या वेळीं ज्ञानी झाला नाहीस. त्यामुळे त्या अज्ञानदोषवशात् पुनर्जन्म घेऊन व दुसऱ्या जगाचा अनुभव घेऊन आज या त्रेतायुगांत या दशरथाच्या गृहांत उत्पन्न झाला आहेस व पूर्वी विचारलेलेच मला अद्यापि विचारीत आहेस. येथेहि मी उपदेशिलेले हे परमार्थवस्तुविषयक ज्ञान उत्तम, संसारलक्षण दीर्घ रजनीतील ताप व अंधकार यांचे

निवर्तन करणारे असल्यामुळे जणुंकाय पूर्ण चंद्रबिंबाप्रमाणे स्थित असलेले हे समग्र तूं ऐकले आहेस. त्यामुळे तूं मोह व अज्ञान यांना घालवून निरतिशय आनंदरूप परमपुरुषार्थाच्या लाभाने उत्कर्ष पावला आहेस; शुद्ध एकबोधरूप झाला आहेस; कृतकृत्य झाला आहेस. यास्तव तूं व्यवहारपरंपराप्राप्त स्वराज्य नि-पालनादिक कर. हे रामा ! तूं विमलस्वभावतः सर्व प्रकाशमान सर्वात्मक आत्म्यामध्ये सर्व दृश्य पदार्थापासून मुक्त होऊन निर्वाण, निरतिशय, आनंदमग्न, शांतचित्त, हो. आकाशकोशाप्रमाणे मनोहर व तृष्णारहित होऊन धर्माने राज्याचे रक्षण कर. २१३

सर्ग २१४ वा.

१ उपदेशाची प्रशंसा, २ श्रोत्यांची कृतकृत्या, ३ देवलोकांतील व मनुष्यलोकांतील देवांचा व मनुष्यांचा महोत्सव.

श्रीबालमीकिः—मुनि वसिष्ठ इतके बोलून थांबत आहे तो देवांचा दुंदुभि वृष्टि करण्यासाठी अमृताने भरलेल्या मेघाप्रमाणे मोठी गर्जना करिता झाला आणि जिने सर्व दिशांची मुखे तत्काळ शुक्ल केली आहेत व त्यामुळेच तुषारांच्या वृष्टीचीच जिला उपमा आहे अशी पुष्पवृष्टि भूलोकी पडली. सायंकाळच्या मेघासारखा रक्तवर्ण किंजल्कसमूह हाच जिचा अंगराग आहे, त्याचप्रमाणे पुष्पोदरांतील मृदु तुषार हीच जिची शीतल अंगे आहेत, वाऱ्याने हालविलेले शुभ्र केसर हेच जिचे शुभ्रवर्ण हार आहेत अशा प्रकारची ती वृष्टि देवनगरांतून स्वतःच उत्सवदर्शनासाठी भूलोकी आलेली जणुंकाय पुष्पलक्ष्मीच आहे अशी भासली. कल्पनाकालरूप कपीने ज्याच्या कल्पद्रुमरूप व दिक्पालपुररूप शुक्ल शाखा

हालविल्या आहेत अशा स्वर्गरूप वृक्षापासून पडलेल्या तारासमूहाचे ती पुष्पवृष्टि अनुकरण करीत होती. दुंदुभीचा नाद हीच ज्याची गर्जना आहे व परागसमूह हेच ज्यांतील जल आहे, अशी ती मेषरूप पुष्पवृष्टि कांहीं वेळाने शांत झाली. मनोहर पुष्पपूराने तिने ती सर्व सभा भरून सोडली. त्यामुळे एका क्षणांत तिने सर्व सभ्यांच्या अतःकरणांत कौतुक उत्पन्न केले. त्या समेत वसिष्ठ सर्वापेक्षा अधिक उच्च स्थानी बसले होते. त्यांच्याजवळ विश्वामित्रादि इतर मुनि, त्यांच्या जवळ दशरथ-रामादिक, त्यांच्याजवळ मंत्री व सामंत राजे, त्यांच्यासमीप पण किंचित् अलंकिडे व्यापारी, नागरिक, व इतर प्रजा अशा क्रमाने सर्व सभ्य बसले होते. त्यांनी ती दिव्य पुष्पे घेऊन वसिष्ठांच्या चरणांवर वाहिली व त्यांना नमस्कार करून पुष्पांच्या सुगंध, शैत्य इत्यादि गुणसंपर्काने सर्व प्रकारचे क्लेश टाकले. ह. त्यांचीं मने प्रसन्न झालीं.

दशरथः—अहाहा ! हे गुरो ! संसाररूप अति दीर्घ अरण्यांत फिरून अतिशय थ्रांत झालेले आम्ही तुमच्या अनुग्रहाने आत्म्यामध्ये सुखाने प्रवेश करण्यास योग्य झालो आहो; व त्याच आत्म्यामध्ये चिरकाल विश्रांति पावलो आहो. जसे जाड्य व नीलत्व यांनी रहित झालेले शरदृतूतील मेष हिमालयादि पर्वतांवर विश्रांति घेतात, तसेच आम्ही आत्म्यामध्ये विश्रांति घेत आहो. तसेच पुरुषार्थ-सिद्धीसाठी अवश्य कर्तव्य असलेली जीं कर्मे त्यांचा अवधि पूर्ण झाला. आम्ही कृतकृत्य झालो. आपत्तीचा परमावधि पाहिला. सर्व ज्ञेय पूर्णपणे जाणले व परमपदी विश्रांति पावलो आहो. ध्यानाने कल्पिलेले जे दुसरे आकाश त्यांत चिरकाल विहारादि अनुभव घेणे, याच लीलोपाख्यानादिकांत वर्णिलेल्या भ्रमांनी,

धारणेने सर्वांचा आधार असे जे ब्रम्ह त्यांत विश्रांति पावून देहत्यागक्रमांनी संकल्पाने नवीन केलेल्या निर्माणांनी, स्वप्नदृष्टीतील जगद्दुःखांनी, शुक्तिकारौप्यासारख्या अनुभवांनी, स्वप्नांतील आत्ममरणादि दर्शनांनी, अनन्य अशाच जलद्रवांनी, मायेने प्रदर्शित केलेल्या जलपूर्ण पुरांच्या विस्तारांनी, इंद्रजाल-पुरांच्या पूर्तींनी, गंधर्वनगरसमूहांनी, मृगजलाच्या वेगांनी, प्रलयांतील उग्र पवनस्पर्शांनी, दोन चंद्रांच्या अनुभवोदयांनी, मदामुळे विवेकाचा भ्रंश होऊन प्रतीत होणाऱ्या पुरस्पदांनी, शुभाशुभसूचक उत्पातांचाचूनच भ्रांतीने भासणाऱ्या भूकंपांनी, बालयक्षादिकांच्या अनुभवांनी, आकाशांतील केशपुंजदर्शनांनी, या अशा प्रकारच्या व दुसऱ्याही स्वानुभव देणाऱ्या दृष्टांतांनी आपण माझ्या दृश्यदृष्टीचे परिमार्जन केले. खरोखर हे केवढे आश्चर्य आहे !

श्रीरामः—हे मुनीश्वरा ! माझा मोह नष्ट झाला, व तुमच्या प्रसादाने मी परममदाला प्राप्त झालो ! मी सत्य ब्रम्ह झालो. माझी बुद्धि अत्यंत शुद्ध झाली. मी आतां सर्व संशयशून्य होऊन आपल्या ब्रम्हरूप स्वभावांत स्थित आहे. माझे विज्ञान आवरणशून्य झाले आहे. आतां मी तुमच्या उपदेशाप्रमाणे वागतो. अमृताच्या वृष्टीप्रमाणे सुख देणारे तुमचे वचन पुनः पुनः आठवून, माझी कोणी पूजा केली किंवा अपमान केला तरी समदृष्टीने हर्ष-विषाद मानीत नाही. त्यामुळे मी त्या दोन्ही प्रसंगी मनांत शांत असतो. पण जणुंकाय वारं-वार हृष्ट होत आहे, असे दाखवितो. कांहीं केल्याने मला कांहीं फल मिळत नाही व न केल्याने माझी कांहीं हानि नाही. मी पूर्वी जसा व्यवहारांत स्थित होतो तसाच यापुढेही राहीन व व्यवहारामुळे प्राप्त होणाऱ्या संतापानेही संतप्त होणार नाही. तुमच्या वचनाने

जसा विश्रांतीचा उपाय मला सांपडला, तसला दुसरा उपाय किंवा दुसरी दृष्टि कोणती असणार ? अहो, अपरिच्छिन्न विश्रांतिसुखभूमि मला प्राप्त झाली ! अरे अरे, प्राण्यांना अशी जन्ममरणादि अनन्त अनर्थानीं भरलेली दशा भोगावी लागतेना ? आतां मला दुःखाचें एकहि निमित्त उरलेलें नाहीं. कारण माझा कोणी शत्रु नाहीं, कोणी मित्र नाहीं. माझे शरीर किंवा क्षेत्रहि नाहीं. मला कोणी दुर्जन दिसत नाहींत, सर्व सुजनच दिसतात. ही स्वात्मचित् जोंवर दुर्बोध होती तोंवरच दुःख देणारें जगत् होतें. आतां जगाचा बाध झाल्यामुलें ती शांत व सर्वांगसुंदर झाली आहे. भगवन् ! आपल्या अनुग्रहावांचून मनुष्य ही दृष्टि कशी जाणणार ? सेतु किंवा नौका यांवांचून बालक समुद्राचें उलंघन कसे करील ?

लक्ष्मणः—अनेक जन्मांतील संचित दुर्वासनांच्या योगानें सहज उत्पन्न होणाऱ्या संशयांचा उच्छेद करणाऱ्या अनेक जन्मांत संपादन केलेल्या असंख्य पुण्यांना फलोन्मुख करणाऱ्या अशा मुनिवचनकृत बोधानें ज्यांत विचारोद्योग उत्पन्न झाला आहे अशा माझ्या मनांत आज चंद्राप्रमाणें परम आल्हाद देणारा परमात्मप्रकाश उत्पन्न झाला आहे. अशी निरतिशय आनंदप्रकाशरूप आत्मदृष्टि तुमच्यासारख्या महानुभावांच्या उपदेशानें साक्षात् दिसत असतांनाहि लोक आपल्याच सुप्रसिद्ध दुर्भाग्यानें महत्सेवा, शुश्रूषा इत्यादिकांनीं हीन होऊन राग-द्वेष-अहंकार-जन्म-मरणादि सहस्र दोषांनीं काष्ठाप्रमाणें अहोरात्र जळत असतात, हें मोठें आश्चर्य आहे !

विश्वामित्रः—अहाहा ! केवढी आनंदाची गोष्ट आहे ! आम्हीं मुनींच्या मुखानें ज्ञान ऐकलें व त्यामुलें सहस्र गंगासनां केल्याप्रमाणें आल्हादयुक्त होऊन राहिलों आहों !

श्रीरामः—संपत्तीच्या उत्कर्षाचा परमावधि आत्मा आहे. कारण तो निरतिशय आनंदरूप आहे. दृष्टीचा परमावधि आत्मदृष्टि आहे. कारण एक आत्मविज्ञानानेंच सर्व विज्ञान होतें. शास्त्राचा सीमान्त अध्यात्मशास्त्र आहे. कारण तें शेवटचें प्रमाण आहे. पशु-पुत्र-धनादिनाशरूप आपत्तीचा सीमान्त सर्व संसाराचा उच्छेद आहे, कारण त्यानंतर दुसरा कोणताहि नाश अवशिष्ट रहात नाहीं. काव्यरसालंकारादि सुंदर वाणीचा सीमान्त वसिष्ठोक्ति आहे. सुखविश्रांतिहेतुभूत प्रासाद, आराम, पर्वत, नदीपुलिनादि देशांचा परमावधि परमात्मप्रदेश आहे. कारण तो परमविश्रांतीचें कारण आहे किंवा या सर्वांचाहि श्रेष्ठ सीमान्त परमात्मा आहे व तो आज मी पाहिला !

नारदः—मी जें ब्रह्मलोकीं ऐकलें नाहीं, स्वर्गांत किंवा भूलोकींहि ऐकलें नाहीं तें ज्ञान आज ऐकून माझे कान पवित्र झाले आहेत !

लक्ष्मणः—हे मुने ! खरोखर हृदयांतील व बाहेरील अज्ञान घालविणाऱ्या तुम्ही आपलें परमसूर्यत्व आमच्या प्रत्ययास आणून दिलेंत !

शत्रुघ्नः—मी अगदीं तृप्त झालों आहे; अत्यंत शान्त झालों आहे; परमपदाला प्राप्त झालों आहे; मी नित्य परिपूर्ण झालों आहे व आतां केवल सुखानें स्थित आहे.

दशरथः—अनेक जन्मीं संपादन केलेल्या पुण्यानें या धीर मुनीश्वरानें आम्हांला तें ज्ञान सांगितलें, कीं ज्याच्या योगानें आम्ही पावन झालों आहों.

श्रीवाल्मीकिः—राजासह ते सर्व सभ्य असें बोलत असतां वसिष्ठ आपल्या ज्ञानानें पावन झालेल्या वाणीनें असें बोलले—“ हे राजन् रघुकुळांतील श्रेष्ठ ! आतां मी जें सांगत आहे

ते कर. इतिहासकथेच्या शेवटी ब्राम्हणांची पूजा करावी, असे आहे. यास्तव तूं आज ब्राह्मणसमूहाचे सर्व कामनांनी पूजन कर. त्यांच्या सर्व इच्छा पूर्ण कर. ह्मणजे तुला वेदार्थाच्या उत्तम अनुष्ठानाचे पूर्ण व शाश्वत फल प्राप्त होईल. मोक्षोपायाचे कथाश्रवण समाप्त झाल्यावर एखाद्या दरिद्री पुरुषानेहि यथाशक्ति ब्राह्मणपूजन करावे असे आहे; मग तुझ्यासारख्या सार्वभौम राजाने तर ते अवश्य केले पाहिजे. हे मुनींचे वचन ऐकून राजाने दूत पाठवून मथुरा, सौराष्ट्र, गौड इत्यादि देशांत जे द्विज रहात होते त्यांच्या श्रेष्ठ कुलांतून वेद-पारंगत दहा सहस्र ब्राह्मण बोलाविले. त्या सर्व ब्राह्मणांची त्याने पूजा केली. ज्यांचे ज्ञान अधिकाहून अधिक आहे अशा ब्राम्हणांपासून सर्वांस भोजन देण्यास त्याने आरंभ केला, व दहा सहस्र ब्राह्मणभोजन वातले. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे त्यांस अन्न, दान व दक्षिणा दिली. याप्रमाणे त्या ब्राम्हणांची पूजा करून, पितर व देव यांची श्राद्धे व इष्टि यांच्या योगाने संतर्पण करून, राजांचा यान रत्नादिकांनी सत्कार करून, नगरवासी जन व अमात्य यांस अन्न देऊन, भृत्यांना पारितोषिके अर्पण करून, दीन, अंध, दरिद्री यांस वस्त्रादि देऊन ज्याला संसाराचा सीमांत म्ह० परमात्मा प्राप्त झाला आहे असा राजा दशरथ त्या दिवशी सुहृज्जनांसह आपल्या राजगृहांत मोठा उत्सव करिता झाला. त्याचप्रमाणे त्याच दिवशी सर्व नगरभर रेशमी पताका उभारून ते रत्ने व सुवर्ण यांनी भूषित केले होते. त्यामुळे ते मेरु-पर्वतासारखे सुंदर दिसत होते. घरोघर विलासिनी स्त्रिया हृष्ट होऊन नाचू लागल्या. मुरल्या, झांजा, वीणा, मृदंग, ढोल वगैरे वाद्ये वाजू लागली. तांडवनृत्य करितांना त्या मोठा ध्वनि करू लागल्या. त्यांनी आपापले केंस

वगैरे परस्परांहून अगदी विलक्षण रीतीने बांधले व त्यांची विचित्र रचना केली. त्या नर्तकींनी इतस्ततः हालविलेल्या व विविध अभिनयरूप व्यवहार करणाऱ्या हातांच्या भ्रमणांनी जणु काय आकाशरूप वस्त्र सभोवार पल्लवितच केले होते. हास्यरसाचा अभिनय करतांना आपल्या मुग्ध अट्टहासांनी त्या आपल्या दन्तेदुंच्या किरणच्छटा सभोवार पसरित होत्या. त्या वीर-रसाचा अभिनय करीत असतांना मदने आकुलित असा हुंकार करीत होत्या. करुणा, अद्भुत इत्यादि रसांच्या अभिनयप्रसंगी तत्सदृश लीला करीत असतांना ज्यांचा स्वर तरल झाला आहे अशा त्या शृंगार-मान इत्यादि अभिनय करितांना एक पादतलाच्या आघाताने भूमीला ताडून करीत होत्या. शृंगार-कोप इत्यादि अभिनयांचे वेळी पुष्पमाला जोराने हालवून गळणाऱ्या नक्षत्रांप्रमाणे पुष्पांची वृष्टि करीत होत्या, हार तोडून टाकीत होत्या. पण दैवयोगाने त्यांवर पाय पडल्यास त्या एकदम तो उचलून घेत होत्या. आपल्या चंचल अलंकारांनी कामास साक्षात् प्रकट करणाऱ्या त्या कृत्रिम आकारांनी यथेच्छ नाचल्या. ब्राह्मण वेदस्तवगीते वगैरे ह्मणू लागले. भाट राजाची स्तुति करू लागले. स्त्रियाहि राजाचे यश गाऊं लागल्या. त्यांत जे अब्राह्मण होते त्यांनी मध्वासव प्राशन केले व ते मदने देहभान विसरले. भोजनार्थी ब्राह्मणादिकांनी नानाप्रकारचे चतुर्विध अन्न भक्षण केले. घराच्या भितींना सुधालेप. दिला व त्या रंगविल्या. त्यामुळे राम व लक्ष्मण यांच्या देहप्रभारूप चांदण्याने व पुष्प-धूप-विलेपनांच्यायोगाने त्या गृहभित्ति फारच शोभल्या. उत्तम विचित्र वस्त्रे नेसून, उत्तम पुष्पमालांनी विभूषित होऊन राजगृहांतील परिचारक व परिचारिका राजाच्या उत्सवयज्ञांत इतस्ततः फिरू लागल्या. कापूर, अगरू, कस्तूरी व कंफोळ समभाग

बालून उगाळलेलें. जें चंदन त्याला यक्षपंक म्हणतात. त्याचा अंगाला लेप करून म्हणजे उटी लावून तांडवनृत्य करणाऱ्या स्त्रिया भूषित केलेल्या राजसभांगणांत गेल्या. सारांश, राजा दशरथ अक्षय ब्रह्मपदास प्राप्त होऊन संसार-रूप, कृष्णपक्षरात्रीचा बोधसूर्याच्या उदयानें नाश केल्यामुळे मोठ्या हर्षानें असा दान-भोग-शोभेनें युक्त असा महोत्सव सात दिवस करता झाला. २१४.

सर्ग २१५ वा.

१ रामादिकांप्रमाणें तूंही प्रबुद्ध, जीवन्मुक्त व २ सुखी होऊन रहा, असा वाल्मीकीनें आपला शिष्य भारद्वाज यास उपदेश केला.

श्रीवाल्मीकिः—माझ्या शिष्यांतील नायक अशा हे महाबुद्धिमान् भारद्वाजा ! याप्रमाणें रामादिक ज्ञेयास साक्षात् जाणून निःशोक-त्वास प्राप्त झाले. याच रमणीय दृष्टीचा आश्रय करून तूं विरक्त, निःशंक, जीवन्मुक्त-व शांतचित्त होऊन सुखानें रहा आणि मी उपदेशिलेल्या ज्ञानाचें रक्षण कर. दुःसंगानें किंवा भोगाम्यासानें त्याला नष्ट करूं नको. हे निष्पापा ! रामादिकांच्या बुद्धीप्रमाणें जिनें आसक्ति ठेवलेली नाही अशी बुद्धि घनमोहांत जरी निमग्न झाली व ती विमूढ जरी झाली तरी सर्वथा मोहांत पडत नाही. याप्रमाणें ते सर्व महावीर राववादि राजपुत्र, व दशरथादि राजे जीवन्मुक्तपदाला प्राप्त झाले. हे पुत्रा भरद्वाजा ! तूंही आज ही मोक्षसंहिता ऐकून खरोखर स्वतः-च मुक्तबुद्धि झाला आहेस. तूं मुक्ततर आहेस. एखादा बालकहि हे प्रत्यक्ष अनुभव देणारे पुण्यकारक मोक्षोपाय ऐकून तज्ज्ञ होईल, मग तुझ्यासारख्या उत्तम अधिकाऱ्याची काय गोष्ट सांगावी ? साधो ! वसिष्ठाक्यांचा हृदयांत

मे. वा.

प्रसार होऊन सर्व संशयांसह अज्ञानाचा नाश झाल्यामुळे महानुभाव रामादिक जसे जीवन्मुक्तपदास प्राप्त होत्याते शोकरहित झाले त्याप्रमाणें हे साधो ! तूंही आद्य नित्यसिद्ध ब्रह्मभावरूप जीवन्मुक्तपदास प्राप्त हो व शोकाचा त्याग कर. संतांच्या शिक्षणानें लोभ, आलस्य, निद्रा, इत्यादिकांचे त्यागासह संप्रेम निरंतर सेवेनें, बोधोपायभूत उदार कथांनीं, प्रश्नांनीं व त्यांच्या उपदेशानें, नित्य अप्रमत्त असलेले अधिकारी वेद्याला जाणतात. वसिष्ठा-च्या संगतीनें रामादिकांना जसे तत्त्वज्ञान झालें, तसेच त्यांना होतें. तृष्णारूप चर्मरज्जुनें दृढ बंधांनीं बांधलेल्या व अज्ञांच्या हृदयांत अत्यंत रूढ झालेल्या ज्या देहेंद्रियादितादात्म्य-संसर्गाध्यासरूप ग्रंथि व गृह-पुत्र-दारा इत्यादि-कांवरील ममताभिनिवेशरूप व रागद्वेषादिकांना कारण होणाऱ्या ग्रंथि त्या सर्व मोक्षकथांचा विचार केल्यानें सर्व भूतांमध्ये एकरसत्वास प्राप्त होतात. जशा लहान मुली पूर्वीं क्रीडा-दिकांत आसक्त असल्यामुळे व रसानभिज्ञ असल्यामुळे भर्त्याविषयीं विरक्त असल्या तरी पुढें त्याच प्रौढ स्त्रिया झाल्यावर भर्त्याशीं अभे-दास प्राप्त होतात, तशाच पूर्वोक्त ग्रंथि ज्ञानानें अभेदास प्राप्त होतात. हे पुत्रा ! जे तत्त्ववेत्त्यां-तील श्रेष्ठ-जन अत्यंत समर्थ असे मोक्षाचे उपाय, श्रवणादिकांच्या द्वारा जाणतील, ते पुनः या संसारास प्राप्त होणार नाहीत, हे मी तुला रहस्य सांगितलें आहे. उगीच पुष्कळ बोलून काय करावयाचें आहे ! जे संत बहुश्रुत गुरुंच्या पुढें या माझ्या ग्रंथाचा चांगला विचार करून संवादकथेनें त्याचा अर्थ निश्चित झाला असतां तो स्वतःहि शुश्रूषुजनाला संप्र-दायपूर्वक सांगतात ते पुनर्जन्माला प्राप्त होत नाहीत. त्यांच्या ठिकाणीं पुनः अज्ञानहि संभ-वत नाही. त्यांना तत्त्वज्ञानाचें फल अवश्य

प्राप्त होते. संप्रदायपूर्वक प्राप्त न झालेलीं वाक्यें कितीहि जरी श्रवण केलीं किंवा तीं दुसऱ्यांना ऐकविलीं तरी त्यांचा काय उपयोग ! व्युत्पत्तीच्या अभावीं अर्थ न जाणतांहे जे या ग्रंथाचा नुस्ता पाठ करितात किंवा पारायण, दक्षिणा, द्रव्य इत्यादिकांचा लोभ न धरितां पुस्तक लिहवितात अथवा जे दुसऱ्या कोणाला वाचक करून हा ग्रंथ पुष्कळांना शुभ आर्य-देशांत ऐकवितात ते सकाम असले तर राजसूय यज्ञाच्या फलानें युक्त होऊन पुनः पुनः स्वर्गा-ला प्राप्त होतात. पण जे पुण्यवान् निष्काम असतात ते उत्तम जन्म, सद्गुरु, सच्छास्त्रश्रवण इत्यादिकांस प्राप्त होऊन लक्ष्मीप्रमाणें तृतीय जन्मलाभानें मोक्षाला जातात. पूर्वी अचित्यरूप ब्रम्हदेव मुनींच्या समाजांत मीं केलेल्या या मोक्षमय संहितेचें आमूलाग्र अवलोकन करून व आपल्याशींच चांगला विचार करून सर्वांना असें म्हणाला—“ सत्यवाक् वाल्मीकीच्या, वसिष्ठाच्या व माझ्या वाणी असत्य होणार नाहीत.” या मोक्षोपायभूत कथाप्रबंधाची समाप्ति झाली असतां बुद्धिमानानें मोठ्या प्रयत्नानें वाचकादि ब्राम्हणांना उत्तम गृह, अन्न, पान, धन इत्यादि द्यावे व त्यांची पूजा करावी. ब्राम्हणांप्रमाणेंच मित्र, भृत्य, दीन, अंध, कृपण इत्यादिकांनाहि अन्नाच्छादनादिक द्यावे. आपल्या घनांतील त्यांना जे कांहीं इष्ट असेल त्याची यथाशक्ति दक्षिणा द्यावी. आपण केलेले कर्म पुण्यफलरूपानें यथाशस्त्र प्राप्त होते, हे जाणून कर्त्यानें ते करावे. हे भरद्वाजा ! तुझ्या बुद्धीला बोध व्हावा म्हणून शेंकडों कथा-क्रमांनीं वाढविलेले ब्रम्हतत्व-दृष्टान्तयुक्तींनीं युक्त असलेले हे शास्त्र मीं तुला सांगितले. हे ऐकून जिवंत असतांनाच ज्याचें चित्त मुक्त झालें जाहे असा होऊन लोकांवर अनुग्रह कर-ण्यासाठीं ज्ञान-तपःक्रियाफलयुक्त प्रारब्धभोग-

सत्कर्मफलभूत योगज्ञानसिद्ध्यैश्वर्यलक्ष्मीचा अक्षय भोग घेऊन सदेह व विदेह दर्शेत नित्य निर-तिशय आनंदरूप मुक्तीचा पूर्ण अनुभव घे. २१९.

सर्ग २१६ वा.

१ अरिष्टनेमि, सुखचि, कारुण्य इत्यादिकांची कृतार्थता व २ शिष्यांनीं गुरूला केलेलें आत्म-निवेदन, यांचें वर्णन.

श्रीवाल्मीकिः—हे अरिष्टनेमि राजा ! मीं तुला हें अगस्त्य व वसिष्ठ यांचें सुतीक्ष्ण व राम यांस उद्देशून केलेलें सुभाषित सांगितलें. या ग्रंथरूपी तत्त्वमार्गानें तूं त्या पदास निश्चया-ने प्राप्त होशील.

राजाः—भगवन् ! आपली दृष्टि भव-बंधाचा विनाश करणारी आहे. त्या आपल्या-कडून कृपावलोकन केला गेलेला मी भव-सागरांतून उत्तीर्ण झालों आहे.

श्रीदेवदूतः—असें बोलून, ज्याचे नेत्र विस्मयानें प्रफुल्लित झाले आहेत असा तो राजा नम्र व मधुर वाणीनें मला असें वचन बोलला.

राजाः—हे देवदूता ! तुला नमस्कार असो. हे विभो ! तुझे कुशल असे. सात पावले एकमेकांबरोबर चालले असतां संतुष्टी मैत्री होते, हे म्हणजे तूं आज सत्य केलेस. आतां तूं देवसज इंद्राच्या भवनास जा. तुझे कल्याण होवो. या श्रवणानें मी सुखी झालों. मला अतिशय आनंदहि झाला. आतां श्रुत अर्थाचें चिंतन करित येथेंच निर्विक्षेप अवस्थेत राहीन. हे कल्याणि ! असें बोलला गेलेला मी परम विस्मयास प्राप्त झालों. पूर्वी कधीहि न ऐकलेले, अपूर्व असेंच हे ज्ञानसार सत्संगामुळे मी ऐकले. त्यामुळेच मी आतां अमृतप्राशन केल्याप्रमाणें अन्तःकरणांत आनंदित झालों.

त्यानंतर बारुमीकि मुननि विचारून मी तुज-
पाशीं आलों आहे. हे निष्पापे! तूं जें मला
विचारलें होतेंस तें हें सर्व मी तुला कथन
केलें. आतां मी इंद्राच्या अमरावतीस जातो.

अप्सरा:—हे महाभागा देवदत्ता! तुला
माझा नमस्कार असो. तूं सांगितलेल्या या
पुरुषार्थविज्ञानामुळे मी अत्यंत सुखविश्वांतीस
प्राप्त झालें आहे. मी कृतार्थ व शोकरहित
झालें आहे. मी विगतज्वर होऊन राहीन.
आतां आपल्या इच्छेप्रमाणें तूं इंद्राच्या सांनि-
ध्यांत जा; तुझे कल्याण होवो.

आग्निवेश्य:—त्यानंतर ती श्रेष्ठ सुरुचि
अप्सरा त्याच शास्त्रार्थाचें चिंतन करूं लागली.
गंधमादनपर्वतावर हिमालयाच्या पृष्ठभागी ती
राहिली. हे पुत्रा! हा वसिष्ठाचा उपदेश
तूं ऐकलास का? त्या सर्वांचा चांगला
निश्चय करून जशी तुझी इच्छा असेल तसें कर.

कारुण्य:—भगवन्! अतीत, अनागत व
असंनिकृष्ट विषयाविषयी स्मृति, परोक्षबुद्धि
व वाग्यवहार आणि वर्तमान विषया-
विषयी दृष्टिसत्ता व प्रत्यक्षता, हे मला तत्त्व-
ज्ञानामुळे सांप्रतकाळीं स्वप्नासारखें
वाटूं लागलें आहे. त्यामुळे वंध्यापुत्राविषयी
स्मरण, वाग्यवहार वगैरे जे निर्विषय त्या-
प्रमाणेंच हे सर्व निर्विषय झाले आहेत. सर्व
संसारस्थिति मरुप्रदेशांतील मृगजळाप्रमाणें
झाली आहे. आतां मला कोणत्याहि प्रकारचा
संदेह उरलेला नाही. माझ्या कृतकर्माचा
कांहीं उपयोग नाही व अकृतकर्माचाहि उप-
योग नाही. यास्तव मी आतां रामादिकां-
प्रमाणेंच यथाप्राप्त वर्णाश्रमोचित व्यवहारानेंच
राहीन. बलात्कारानें कर्मत्याग करण्याचा
आग्रह कशाला?

अगस्ति:—असें बोलून आग्निवेश्याचा
कृतकृत्य पुत्र कारुण्य विवाहानें कर्माधिकार

प्राप्त करून घेऊन यथोचित कालीं स्नान, दाब,
अग्निहोत्र, अतिथिपूजन इत्यादि कर्म यथाशास्त्र
करूं लागला. सुतीक्ष्णा! या ज्ञानकर्माविषयी
संशय धरूं नये. कारण पुरुष संशयामुळे
स्वार्थापासून भ्रंश पावतो. संशयचित्त पुरुष
विनाश पावतो. संशयादि अनेक सांसारिक
विषयांचें पारमार्थिक ब्रह्मतत्त्वरूपानें सर्वविरोध-
रहित ऐक्यबोध करणारें हें मुनिवचन ऐकून
व गुरूला नमस्कार करून त्याच्या समीप
विनयानें युक्त होऊन राहिलेला तो सुतीक्ष्ण
असें म्हणाला.

सुतीक्ष्ण:—माझे अज्ञान व अज्ञानकार्य
नष्ट झालें आहे. उत्तम ज्ञान मला प्राप्त झालें
आहे. सर्वसाक्षी निष्क्रिय परमात्मा नित्य
स्वयंप्रकाशमान होत असतां नाटकगृहांतील
दीपांच्या प्रकाशानें होणाऱ्या नरांच्या नृत्यादि
क्रियांप्रमाणें चित्ताच्या स्पंदरूप सर्व क्रिया
प्रवृत्त होतात. ज्याप्रमाणें सुवर्णापासून कडें,
बाहुभूषण वगैरे अलंकार किंवा जलापासून
तरंग उद्भवतात, त्याप्रमाणें ज्याच्यापासून हें
सर्व दृश्य उद्भवतें, तें हें सर्व पूर्ण जगत्
असून तें पूर्णतः राहिलें आहे. मी आतां
प्रारब्धप्राप्त अवस्थेत तिचेंच अनुवर्तन करीत
राहतों. सद्बचनाचें उलंघन कोण करील!
भगवन्! आपल्या प्रसादानें मी ज्ञानी झालों
आहे, मला सर्व ज्ञेय ज्ञात झालें आहे. मी
कृतार्थ आहे. तुला नमस्कार असो. मी भूमीवर
दंडाप्रमाणें पडलों आहे. शारीर, मानसिक,
किंवा वाचिक कोणत्याच कर्मानें गुरूंच्या
उपकाराची फेड होऊं शकत नाही. तस्मात्,
शिष्यांनीं आत्मनिवेदन करावें. आत्मनिवेदन
करणें हीच गुरूची उत्तीर्णता आहे. दुसऱ्या
कोणत्याहि कर्मानें उत्तीर्ण होतां येत नाही.
स्वामिन्! आपल्या प्रसादानें मी संसारसागरां-
तून उत्तीर्ण झालों आहे. पूर्णानंदभावानें

सर्व जगज्जाल भरून सोडलें आहे. मी आतां निःसंदेह होऊन राहिलों आहे. जें ब्रह्म साम-वेदांत—‘ सर्व खलु इदं ब्रह्म तज्जलान् इति शान्त उपासीत ’ या वचनानें अधिकाऱ्यांना करतछस्थ आमलकवत् साक्षात् स्पष्टपणें सांगितलें जातें, त्या ब्रह्मभावानें अवशिष्ट राहिलेल्या आत्म्याला प्रत्यक्चिद्धनानंदाला नमस्कार असो. साक्षात् ब्रह्मानंद, परम-सुखद, केवल ज्ञान-मूर्ति, द्वंद्वातीत, आकाशसदृश, तत्त्वमस्यादि महावाक्यांचें लक्ष्य, एक, नित्य, विमल, अचल, सर्वबुद्धिवृत्तिसाक्षी, भावातीत व त्रिगुणरहित श्रीवासिष्ठाला मी नमस्कार करितों. २१६.

योगवासिष्ठ भाग ३ रा समाप्त.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.